

ed. hoornik

de vingerwijzing

j. bernlef

het testament van
de vliegende hollander

a. l. r. fernhout

de neef uit holland

theun de vries

de vijfde evangelist

hans keller

het wilhelmus-gevoel en joris ivens

a. l. constandse

de brandende levant

SINDS 1837

OPRICHTERS

E. J. Potgieter
C. P. E. Robidé van der Aa

REDACTEUREN

G. van Benthem van den Bergh
A. L. Constandse
A. de Froe
Sybre R. de Groot
Ed. Hoornik
Harry Mullsch
Th. Stibbe
A. de Swaan

SECRETARIAAT

Ed. Hoornik, Th. Stibbe
Rudolf Geel

Ongevraagde zendingen die niet voorzien zijn van retourporto,
Redactie-secretariaat De Gids, p.a Meulenhoff Nederland
Rokin 44, Amsterdam.
Bijdragen, brieven en boeken ter recensie te zenden aan:
worden niet teruggezonden

UITGEVER

Stichting De Gids, Amsterdam

PRODUCENTEN

Meulenhoff Nederland
De Bezige Bij, Amsterdam

ADMINISTRATEUR

Meulenhoff-Bruna N.V.
Beulingstraat 2, Amsterdam-C., tel. (020)-24 08 85

ABONNEMENTSVOORWAARDEN

Algemeen jaarabonnement:
binnenland franco per post f 34,—;
buitenland f 36.50; België Bfr. 525,—
Docenten-, studenten- en medewerkersabonnement;
binnenland franco per post f 28,50

Losse nummers f 3,90; voor België Bfr 60.—
Dubbelnummer f 5,95; (Bfr. 105,—)

Abonnementen en losse nummers zijn verkrijgbaar
bij de boekhandel of door storting op giro 150.1333 van
Meulenhoff-Bruna N.V. met vermelding: De Gids.

Verschijnt in tien afleveringen per jaar.

INHOUD

Ed. Hoornik	De vingerwijzing	3
Theun de Vries	De vijfde evangelist	32
A. L. R. Fernhout	De neef uit Holland	50
E. van Raalte	Herinneringen – kroniek van vijftig jaren – geheime dagboeken	67
W. van Maanen	Een Franse Timon	76

POËZIE

J. Bernlef	Het testament van de Vliegende Hollander	15
Louis Ferron	Herinneringen in de vorm van een gotische paraplu	45
Bea Vianen	Twee gedichten	48
Rein Bloem	Twee studentenliederen	62
Hans Knoop	Drie gedichten	65
Thera Coppens	Drie gedichten	74
Rom Boonstra	Vijf gedichten	80

NOTITIES

Gidscommentaar	2, 31, 47, 49, 64, 75, 83

KRONIEK & KRITIEK

J. Bernlef	'Alles wat arm en goedkoop is' – Hans Vlek	84
R. A. Cornets de Groot	Een roadman-roman	86
Wilbert Bank	Houdt er de moed maar in!	90
Hans Keller	Indonesia Calling! – Het Wilhelmus-gevoel en Joris Ivens	92
R. H. Fuchs	De Koonings dilemma	98
F. Dekking	Overproduktie van artsen	101
Bastiaan Willink	Inleiding tot de vernietiging van de filosofie	102
Wiek Röling	Bijdrage tot de architectuurgeschiedenis	105
A. L. Constandse	De brandende Levant	108
H. W. van Tricht	Diepenbrocks correspondentie	113

Met ingang van 1 januari 1969 zijn toegetreden tot de redactie van De Gids de heren Th. Stibbe en drs. A. de Swaan. Voor biografieën van hen raadplege men blz. 115 van dit nummer. Verder wordt vanaf dezelfde datum het redactie-secretariaat waargenomen door Ed. Hoornik, Th. Stibbe en Rudolf Geel.

De bezoekers van de Amsterdamse jeugthuizen Fantasio en Paradiso kunnen daar vrijelijk hun bewustzijn verruimen met hasjij en marihuana. Dat was onder geïnteresseerden al geruime tijd bekend, maar het verantwoordelijkheidsgevoel van de Amsterdamse journalisten weerhield ze van hun taak de kwestie ter discussie te stellen, tot de Nieuwe Rotterdamse (!) Courant van de situatie verslag uitbracht. Het leek even of een openbaar debat op gang zou komen, maar de zaak werd snel gesmoord na binnenskamers overleg. Burgemeester Samkalden en de wethouder voor jeugdzaken Verheij slaagden erin de overigens reactionaire minister van Justitie Polak en de tot dan verdeelde Amsterdamse raadscommissie te overtuigen van de goede gronden voor hun toegeeflijkheid.

Er zijn precedentes volop voor de bijzondere behandeling van minderheden: sinds jaar en dag wordt de Chinese kolonie toegestaan zich te vermaken met gokspel en opium in twee panden aan de Amsterdamse Binnen Bantammerstraat. Op het eerste gezicht is dit wijs en ruimdenkend bestuur. Het is ook een reine proeve van repressieve tolerantie: laat een minderheid wat ze niet laten kan, isoleer ze van de buitenwereld, onthoud ze alle rechtswaarborg opdat nog altijd kan worden toegeslagen, en ontnem ze alle hervormingszin door ze te binden aan een voordelig compromis.

Maar over marihuana is te veel te doen om het met zo een bestuursbeleid alleen op te lossen. Anders dan de welomlijnde Chinese minderheid zijn de vele duizenden Nederlandse hennepgebruikers niet onder een noemer samen te brengen. Mag nu een ieder na betaling van entree in Fantasio en Paradiso op gaan steken, of alleen de erkende dissidente jongeling? In het laatste geval wordt door de uitzonderingspositie van de Amsterdamse jeugthuisklanten het beginsel van de rechtsgelijkheid aangetast. En zolang het ganse beleid betreffende het veel omstreden en veel overtreden marihuana-artikel berust op een terloops verleende ambtelijke gunst, is er van rechtszekerheid geen sprake.

De hennepwaan is net als de drooglegging daarvóór symptoom van twintigste-eeuwse paranoia. Dat de Amsterdamse magistraat daartegen zijn gezond verstand gebruiken wil is verheugend, maar op zich niet genoeg. Als bestuurders tot zich trekken wat tot de taak hoort van de wetgever, gaan beginselen als openbare meningsvorming, rechtszekerheid en rechtsgelijkheid teloor. Dat is nu de prijs voor de lieve vrede in de Amsterdamse binnenstad. En in de tussentijd weten mijn vrienden en ik als matige maar regelmatige henneprokers niet of wij als vanouds moeten vertrouwen op de beschutting van de klassejustitie, of dat wij bescherming moeten zoeken in het jeugdheilighdom Fantasio. – (dS)

De vingerwijzing

Kuyll draait de kranen van het bad open, doet de stop in de afvoer en gaat terug in zijn slaapkamer. Het monotone geluid van het neerstortende water geeft hem, terwijl hij zich langzaam uitkleedt, een gevoel van welbehagen, dat abrupt verdwijnt als hij in de spiegel de donkere kringen onder zijn ogen ziet. Hij trekt de twee protheses, die op ingenieuze wijze rond zijn resterende tanden zijn opgebouwd, uit zijn mond en begint de korrelige aanslag eraf te borstelen. Laat ik niet vergeten ze weer in te doen, denkt hij. Een paar dagen geleden, toen hij ze in het toilet van een restaurant had afgespoeld, had hij ze op de wasbak laten liggen. Buiten, wachtend op een tram die maar niet wilde komen, was hij zich plotseling bewust geworden van zijn toestand. Zijn ogen neergeslagen, zijn hand voor zijn mond, was hij door de afschuwelijk drukke straten teruggekeerd. Met een rood hoofd, slissend en lispelend, had hij voor de toiletjuffrouw gestaan, die, toen ze begreep wat hij wilde, haastig in haar schortzak had ge-

grepen en hem zijn tanden, opgerold in een papiertje, had teruggegeven. De laatste tijd overkomen hem telkens van dat soort ongelukjes. Hij laat zijn leesbril vallen, natuurlijk schiet er een ster in het glas dat hij het hardst nodig heeft. Een andere keer vergeet hij zijn huissleutel. Hij neemt een taxi naar de werkster, die een tweede sleutel heeft, maar ze is niet thuis. In het café op de hoek, waar een paar mannen in werkkleren hem bevreemd aanstaren en waar hij telkens uit loopt om te zien of de vrouw er al is, bezorgen de dreunende juke-box en het trillende neonlicht hem een flinke hoofdpijn. De avond daarop moet hij in een buurtlokaal een lezing houden. Het gebouw is helemaal donker. Hij belt en belt, eindelijk doet de conciërge, een oude, kleurloze man, die duidelijk ziek is, hem open en dan blijkt dat hij zich vergist heeft in de datum. Allemaal dingen op zichzelf van geen betekenis, maar als hij ze op een rijtje zet, krijgt hij het gevoel dat ze geen toeval zijn en *ergens op wijzen*.

ED. HOORNIK. Geb. 1910. Redacteur van Delta en De Gids. Debuteerde in 1936 met de bundel *Het keerpunt*. In 1950 verscheen *Verzamelde gedichten*. Laatste publikaties: *De vis*, gevolgd door *In de vreemde*; *De dubbelganger* (bloemlezing uit de gedichten); *Over en weer* (beschouwingen over poëzie) (alle in 1962), *De overweg* (1965). Dit laatste gedicht werd in 1966 met *Mattheus*, *Geboorte*, *Requiem* en *De vis* gebundeld uitgegeven onder de titel *Vijf gedichten*. In 1968 verscheen de roman *De overlevende*. De hierbij gepubliceerde hoofdstukken zijn ontleend aan de roman *De vingerwijzing*, die eind '69 bij J. M. Meulenhoff uitkomt. Onder de titel *Petronella* zijn andere hoofdstukken uit dit boek afgedrukt in De Gids nr. 1/2, jaargang 1967.

Achterdochtig kijkt hij om zich heen. De dichtgeschoven zwarte gordijnen. Zijn op het bed gegooide kleren. Het stilleven op het nachtkastje, dat zijn aftakeling demonstreert: een flesje neusdruppels, een pak thermogene watten, slaaptabletten, een ingeschrompelde appel, een doosje lucifers. De hangkast met zijn pakken. De halfopen deur naar de badkamer. De richel boven de wasbak met het in slaap gevallen scheerbeest. Zijn gespiegeld hoofd boven

de blote, vlezige schouders. Wat denkt het? Het denkt allerlei dingen door elkaar. Ik zie er opgeblazen uit. . . Te hoge bloeddruk? Ik moet minder roken. . . Er lopen een heleboel mensen door mijn hoofd, ieder wil een andere kant uit. Er is geen eendracht. . . De dreiging komt niet van buitenaf, maar van binnenuit. . . Regent het? O nee, dat is het bad. . . 't Is allemaal begonnen toen zijn broer werd begraven en hij in dat gat keek. Een oude wond, waarvan hij het bestaan vergeten was, ging weer open. Sindsdien heeft hij hem opengehouden, opzettelijk. Net als in het concentratiekamp dat gat in zijn been. Als het dreigde dicht te gaan, smeerde hij er modder in en kon hij weer een tijdje langer in het hospitaal blijven. Een kwestie van leven of dood. Maar nu? Is dat nu ook zo? Nee, niet eromheen draaien! Ja of nee! Kuyll schraapt zijn keel, maar hij geeft geen antwoord. Hij brengt zijn gezicht tot vlak voor de spiegel. Rimpels en groeven. Een korstje op zijn voorhoofd. (Hij moet zich zonder het te merken gestoten hebben.) Stompen van tanden. Zijn tong. Een oude aap, bezig zichzelf te likken. Een grote treurigheid komt over hem. Hij staat in een portiek, zijn onderlip trilt. Ze hebben zijn bal ingepikt. Wie? Oudere jongens? Een agent? Zijn moeder buigt zich over hem heen. Hij mag zijn handen in haar mof steken. Duidelijk herkent Kuyll de bonten, met satijn gevoerde mof. Jezus Christus mompelt hij, wat moet ik ermee? Hij zou ergens tegen willen trappen, iets kapotslaan. Hij grijpt het papieren toetertje dat hij onlangs van een feestje heeft meegenomen en breekt het in tweeën. Hij is een grote naakte belachelijke man en als hij er niet snel bij is, loopt ook het bad nog over.

Tot aan zijn kin, languit en doezelig ligt Kuyll in het lauwe water. Om niet in slaap te vallen richt hij zijn blik op een nog niet eerder ontdekte vochtplek in het plafond. Als hij

daar maar lang genoeg naar kijkt komt er vanzelf wel iets te voorschijn, de pluimige staart van een eekhoorn bij voorbeeld (het dier zelf zit in zijn verbeelding) of de van een propeller voorziene bek van een vis, waarbij een glinsterende waterdruppel, die ieder ogenblik kan vallen, als oog fungeert. Kuyll laat wat heet water bij lopen en als hij opnieuw naar boven kijkt, is de vis achter slierten damp verdwenen. Vervuld van welbehagen doet hij zijn ogen dicht. Langzaam trekt het melkige licht van de plafonière weg. Gezichten komen op en verdwijnen. Kuyll herkent ze niet en doet er ook geen moeite voor; evenmin vraagt hij zich af of ze iets bedoelen; hij is zich nauwelijks bewust dat ze er zijn. Zijn aandacht (wanneer we daar tenminste van mogen spreken gezien de soezerige toestand waarin hij zich bevindt) wordt pas gewekt, als hij een armelijke straat voor zich ziet, die uitloopt op een stil plein, waar een grote, ronde reclamezuil onmiddellijk in het oog springt. De straat is aan één kant opgebroken, er is een geul gegraven, kabels zijn blootgelegd. Op de hoek waar de straat overgaat in het plein, staat half in de grond een tentje, dat op een smalle spleet aan de voorkant na helemaal gesloten is. Een opgewaaide krant wordt met een ruk de lucht ingezogen, scheert, omlaagkomend, langs het zeildoek, blijft even tegen het micaruitje kleven en zakt dan achter een hoop stenen weg. Langzaam wordt het donker.

Kuyll doet zijn ogen open, ziet dat hij in het bad ligt en komt met veel onhandig geplons overeind. Hij herinnert zich dat hij een paar weken geleden op de dag dat hij zijn broer had begraven achter dat tentje langs gaande precies op de plek waar die krant net neerstreek, zijn veter had vastgeknoopt. Waarom blijft dat beeld in zijn hoofd spoken? Een vingerwijzing? Maar waar wijst die vinger dan

heen? Om dat aan de weet te komen, zou hij terug moeten gaan naar het plein en alles precies zo laten gebeuren als het toen gebeurde van het moment af dat hij min of meer in paniek door wat er bij de reclamezuil was voorgevallen, het poortje was ingevlucht. In het donkere gangetje had hij precies de weg geweten, wat evenwel niet verhinderde dat hij zich flink gestoten had aan een vuilnisemmer die daar stond – het roofje zit nog op zijn knie. Maar dat ongelukje had hem ook tot zichzelf teruggebracht en niet zonder gêne had hij zich afgevraagd, wat hij daar in godsnaam stond te doen. In zijn haast buiten te komen, was hij toen gestruikeld over die loszittende veter. Om niet op te vallen had hij hem pas om de hoek, waar die chaos van zand en stenen het tot een natuurlijke handeling maakte, vastgeknoopt. Opnieuw ziet hij het duidelijk voor zich. Nu goed kijken, denkt hij. Langzaam komt de gestalte op van een oude man, gekleed in een vale jekker en leren beenkappen, een versleten schipperspet scheef op het hoofd. Hij staat in de uitgegraven grond, het tentje over hem heen, en houdt het zeildoek aan de voorkant opzij. In zijn andere hand glinstert een mes. Om de man duidelijk te maken dat hij geen kwade bedoelingen heeft, wijst Kuyl in op zijn veter, die hij ten overvloede nog maar eens vastknoopt. ‘Bevalt het u daar wel?’ vraagt hij quasi gemoeidelijk. Hij komt overeind en om te laten zien dat hij niet bang is, doet hij een paar passen naar voren. ‘Ik zou dat ook wel willen hebben, zo’n mes’, zegt hij, ‘het geeft je een gevoel van veiligheid.’ De man haalt zijn schouders op, kijkt even naar het mes en steekt het in de hoop zand naast zich. Een blik van vertrouwen, denkt Kuyl. ‘Hoe is dat nou’, vraagt hij, ‘om in zo’n hol te wonen? Ik stel me voor dat je dat een diep gevoel voor de aarde geeft, als je dag en nacht met je vingers erin graait. Of niet?’ Stompzinnig kijkt de man hem aan. ‘Zeg

eens, ouwe, waarom geef je mij geen antwoord?’, vervolgt Kuyl, met zijn voet een beetje zand opwippend. ‘Of begrijp je mij niet? Ik bedoel eigenlijk dat het een mooi voorproefje is voor later, als je daar zo doodstil zit. Of hang je misschien aan het leven?’ De man grijpt achter zich in het tentje, pakt een koperen hoorn en brengt die in zijn oor. ‘Er moet een kabel vernieuwd worden’, zegt hij, ‘ik ben de bewaker.’ Hij schuift zijn pet naar achteren en krabbelt even op zijn hoofd. ‘Een grote verantwoordelijkheid’, roept Kuyl in de toeter. ‘Dat ouwe spul rot weg’, zegt de man, ‘de hele boel moet vernieuwd. Tegenwoordig hebben ze daar plastic voor, dat gaat langer mee.’ Kuyl knikt. Ik zou hem met zijn eigen mes kunnen afmaken, denkt hij en zijn plaats innemen. Hoe goed zou hij van hieruit het huis in de gaten kunnen houden. Hij zou de bewoners leren kennen en zien met hen bevriend te raken. Ze zouden hun kinderen sturen om hem koffie te brengen. Kinderen kun je makkelijk uithoren, zeker als je ze laat merken dat je op de hoogte bent van hun twijfelachtige spelletjes. In geval ze zouden weigeren je vragen te beantwoorden, zou je dreigen alles aan hun ouders over te brengen. Zal je die mondjes eens zien opengaan. Paperlapap! De geheime dingen! De zonden! *Alles wat ik vergeten ben!* Vanzelf zou er ook een nieuwe verstandhouding ontstaan tussen hem en het huis. Waar de kinderen verstek moesten laten gaan, zou het huis zelf hem antwoord geven. . . Over de schouder van de man heen kijkt Kuyl in het tentje. Zijn oog valt op de blauwe, schilferige drinkkan, waarnaast twee kleine tomaten liggen. Camouflage, er zit jenever in, denkt hij als hij ook nog een thermosfles ziet. ‘Ik zou wel met u willen ruilen’, zegt Kuyl, ‘ik zou hier niet ongelukkig zijn.’ Deze keer heeft de man hem verstaan. ‘Dat ken ik’, zegt hij. ‘Zeker met een meid, he, een vlugger-tje maken.’ Hij steekt zijn hoofd uit het tentje

en kijkt om zich heen. Er is niemand. 'Valt je tegen, he vriendje', roept Kuyll. 'Dat weet ik nog zo net niet', antwoordt de man, 'ik vertrouw niemand. Daar ben ik voor. Ze bieden me soms wel een knaak als ik effe weg wil wezen. Maar daar begin ik niet aan.' 'Ze zouden je opslag moeten geven', zegt Kuyll, 'dan kon je sparen voor een behoorlijk gehoorapparaat en die toeter wegdoen.' De man haalt zijn hoofd naar binnen en trekt het zeildoek dicht. Besluiteloos blijft Kuyll staan. Wat nu? Hij weet zeker dat de oude door de spleet naar hem zit te loeren. Als hij op zijn hurken ging zitten, zou hij hem kunnen betrappen. Maar waarom? Wat kan hij nog van hem verwachten? Hij draait zich om en loopt door. 'As je wat wilt', roept de oude hem na, 'verderop wemelt het van de hoeren.' Ik weet het, denkt Kuyll, daarom zijn we immers destijds verhuisd. – Hij rilt. Het bad is koud geworden en ook zijn stemming is gedaald. Ik heb de verkeerde nachtwaker verzonnen, denkt hij. Hoe zou een dove mij op weg kunnen helpen? Bovendien is deze methode veel te omslachtig en, zoals nu wel weer gebleken is, niet lonend; ik moet rechtstreeks doorstoten naar het hart. Maar hoe?

2

Zijn blik gleed over de kist heen naar de steen, ongeveer een meter hoog, die op het paadje dat tussen de twee rijen graven doorliep, tegen een boom was gezet. FAMILIEGRAF KUYLL stond erop. Met een lichte trots herkende hij het. Vlakbij begon een wielkje te draaien en langzaam, zonder geluid, daalde de kist in de groeve. Hij probeerde over de schouder van zijn schoonzuster, die met haar dochter voor hem stond, heen te kijken. Waarom duurde het zo lang? Op zijn tenen wippend slaagde hij erin

een blik in het graf te werpen. De kist daalde nog steeds. Het kan niet, dacht hij. Het moet een truc zijn. Of zouden ze het verkeerde graf hebben opengemaakt? In paniek begon hij naar de graven om hem heen te kijken, maar de in een kring geschaarde toeschouwers belemmerden het gezicht. Toen het wielkje met een zachte klik tot stilstand kwam, drong de waarheid tot hem door. Ze waren er niet meer. Het gebeente van zijn vader en moeder, die hier boven elkaar begraven lagen, was weggehaald.

In een poging het te verwerken, richtte Kuyll zijn aandacht op de witte nek van zijn nichtje voor hem. Onder de brede rand van haar hoed, die ze, hoewel er helemaal geen wind was, telkens even op haar hoofd drukte, kwam een gedeelte van het opgestoken blonde haar uit. Bij de inplanting was de natuurlijke kleur duidelijk te zien. Bruin, stelde Kuyll vast. Zweet gutste langs zijn rug. Peter moest het graf opnieuw hebben ingekocht. Niet uit piëteit jegens hun ouders, maar voor zich en de zijnen. Daarbij had hij natuurlijk gewild dat het schoon zou worden opgeleverd. En nu was hij er dan zelf als eerste in gegaan en nam hij, de oudste zoon, de plaats in waar hun moeder had gelegen. Kuyll knipperde met zijn ogen en hoorde vlakbij iemand snikken. Aan het schokken van haar schouders zag hij dat het niet zijn nichtje was, wat hij had gehoopt, maar zijn schoonzuster. Het hinderde hem. In geen geval zou hij straks mee naar huis rijden. Hij had nu een argument, al zou hij wel weer te laf zijn om het te gebruiken en al had hij wel graag nog even met zijn nichtje gepraat. Ze intrigeerde hem; ze had iets in haar manier van doen dat hem tegelijk aantrok en afstootte. Door zijn schoonzuster naar het sterfbed van zijn broer geroepen – hoewel niet gebrouilleerd, zagen Peter en hij elkaar vrijwel nooit; ze hadden elkaar eenvoudig niets te zeggen – was hij opengedaan door een jong meisje, dat hij niet kende en aan wie

hij zich onhandig en met de bedeesdheid waar-toe ziekte en dood altijd aanleiding geven, had voorgesteld. Terwijl hij voor haar uit de half-donkere trap was opgelopen, had ze even aan de slip van zijn jas getrokken en niet zonder ironie gefluisterd dat hij gerust Petertje kon zeggen, want dat zij zijn nichtje was. Die naam Petertje had hij altijd bespottelijk gevonden, maar toen hij daar een keer wat over had gezegd, had zijn broer hem beschaamd met de mededeling dat zij niet naar hem vernoemd was, maar naar hun moeder die, als meneer zich dat tenminste nog herinneren kon, Petronella heette. Noem haar dan ook zo, had Kuyll zich verweerd, maar daar had ze zelf bezwaar tegen gehad, omdat het zo ouderwets klonk. Datzelfde resolute en prikkelende waarmee ze op zijn vergissing had gereageerd en dat hem direct voor haar had ingenomen, was hem later bitter gaan tegenstaan. Toen ze haar moeder, die in haar zenuwen op twee vingers tegelijk had gebeten, onder de belofte dat zij haar onmiddellijk zou roepen als er iets gebeurde, met een sterke slaappil naar bed had geloodst, was zij Kuyll voorgegaan naar de ziekenkamer. In het kleine vertrek, waarin naast het wit-ge-emailleerde ijzeren ledikant bijna geen ruimte over was, zodat Kuyll zich op een uit de woonkamer afkomstige stoel had moeten wringen, waren ze samen een tijdlang verzonken geweest in de aanblik van dat smalle, benige gezicht. Op een enkele zenuwtrekking na hadden alleen de ogen nog geleefd en vergeefs had Kuyll, die uiterlijk altijd veel op zijn broer had geleken, geprobeerd in die verwoeste trekken nog iets van hemzelf te herkennen. 'Doe je ogen maar dicht', had Petertje, zich over haar vader heen buigend, gezegd, maar ze waren wijd opengebleven, ook toen ze haar aansporing had herhaald. Pas toen haar vingers zachtjes over zijn oogleden hadden gestreken, hadden ze zich gehoorzaam gesloten. Afgedwongen, had Kuyll

gedacht, maar nadat ze op een toon die een door ervaring opgedaan weten moest suggere-ren, had gezegd: 'hij is moe', had Kuyll alleen maar geknikt. Van dat ogenblik af had zich een bedrijvigheid van haar meester gemaakt die niet anders dan met het woord bruut kan worden aangeduid. Of het nu was gekomen doordat zij door Kuylls aanwezigheid een laatste ervaring van haar vader had verwacht, of doordat zij het niet langer had kunnen uithouden zwigend toe te kijken, of misschien ook doordat zij als aankomend verpleegster wilde tonen dat doodgaan voor haar een gewone zaak was waarmee ze dagelijks had te maken, het was een feit geweest, dat ze alles wat ze haar in het ziekenhuis hadden geleerd over de kort voor het sterven optredende symptomen en hoe deze te onderkennen, in snelle opeenvolging niet alleen had opgesomd, maar ook gedemonstreerd. Of hij had gewild of niet, hij had wel moeten zien hoe ze, niet één keer, maar verscheidene keren met de rug van haar hand de neuspunt van de stervende had beroerd, met haar vingers aan zijn oorlellen gevoeld, een afgegleden kussen onder zijn rug geschoven en met ingehouden adem haar hoofd tegen zijn borst had gedrukt. Tijdens al die handelingen had ze haar vader voortdurend als meneer toegesproken en één keer zelfs heel hard in zijn oor geroepen: 'Kunt u mij horen, meneer?' waarna zij, zich tot Kuyll wendend, had verklaard net te doen of ze de wijkzuster was, die zelf ziek thuis lag. Waarom ze dat dan deed? had Kuyll gevraagd. Omdat, had zij geantwoord, hij de zuster altijd als een kind had gehoorzaamd, zijn pillen geslikt, zijn plas gedaan, direct opgehouden was met krabben, als zij het hem verboden had, zodat het dus niet uitgesloten was en daar hoopte ze ook op, dat haar vader, denkend dat zij de zuster was, op de een of andere manier zou reageren. Had deze scène, hoe afschuwelijk ook, Kuyll nog ontroerd, de

volgende had hem gekwetst. Met een bruusk gebaar had zij de deken weggeslagen en het totaal vermagerde en uitgedroogde onderlijf van haar vader blootgelegd. Zijn klein geworden geslacht was uit de lange hals van het urinaal geglipt; het was niet groter dan een slak geweest en ook de grijze kleur had het daarmee gemeen gehad. Kuyll had zijn ogen willen afdwenden, maar het was hem niet gelukt. Mijn broer, had hij gedacht. Ikzelf. In een ommezien had een ondraaglijke stank het kleine vertrek gevuld. 'Hij kan daar geen kleren verdragen', had ze gezegd, 'dat jeukt te veel.' Ze zou het voor straf in haar mond moeten nemen, had Kuyll gedacht toen ze met een resoluut gebaar het urinaal had weggenomen en de deken teruggelegd. Om tot zichzelf te komen, was hij even de gang opgelopen. Daarna had hij gevraagd of ze geen koffie had en ze was naar de keuken gegaan om het te halen. Alleen met zijn broer had hij de aanvechting weerstaan opnieuw de deken weg te trekken en te kijken. Toen had hij zich gulzig, alsof hij in hem wilde binnendringen, over de stervende heen gebogen en even was er iets van nijd in hem geweest, omdat hij niet zijn kon waar die ander nu was, omdat die ander, zijn bloedeigen broer, die hij altijd was voorbijgelopen, nu toch maar verder was gekomen dan hij, omdat die ander, als hij nu zou kunnen of willen spreken hem, Kuyll, die zijn leven lang achter de dood had aangejaagd, met een enkel woord zou kunnen zeggen wat doodgaan is: verzinken in het niet of de oplossing van alle raadsels.

Achterdochtig, alsof er weer iets kon gebeuren waarop hij niet was voorbereid, wendde Kuyll zijn gezicht naar de priester, die kwistig wijwater over het graf sprenkelde, maar niet de minste moeite deed zijn stem boven het gieren van een overvliegende straaljager te laten uitkomen. Het was dezelfde jonge pries-

ter, die 's morgens de requiemmis had opgedragen en met wie Peter, als het tenminste waar was wat zijn schoonzuster hem op weg naar het kerkhof had verteld, nog al eens overhoop had gelegen over de vernieuwingen in de kerk. De aanblik van de modieuze, onder de superplie uitkomende broekspijpen en de suède schoenen is hem tenminste bespaard gebleven, dacht Kuyll snuivend. Op hetzelfde ogenblik schoot hem te binnen dat Peter hem wel degelijk had ingelicht. De brief – een ingewikkelde uiteenzetting hoeveel van de grafrechten en onderhoudskosten voor zijn rekening kwam – had hij notabene nog voorgelezen aan zijn vriendin en haar er de stuipen mee op het lijf gejaagd. Hij herinnerde zich nu ook de opmerking dat hij, gezien zijn tegenwoordige levensopvatting, er wel geen behoefte aan zou hebben in gewijde aarde te worden begraven, een opmerking die hem bijzonder geprikkeld had. Waarschijnlijk daarom had hij nooit gereageerd.

De hemel had de straaljager opgeslokt, maar een witte condensstreep liet zien dat hij er geweest was. Met gefronste wenkbrauwen nam de priester de schep zand aan die de doodgraver hem aanreikte. 'Uit aarde hebt gij hem gevormd, met beenderen en spieren hem samengevoegd, o, Heer; wek hem op ten jongsten dage.' Met een plof viel het zand op de kist. Kuyll haalde een paar keer diep adem en dacht aan het vlindertje, dat over de lelies gefladderd had die op de kist van zijn moeder hadden gelegen. In een van zijn zwarte kousen had een gat gezeten, maar hij had inkt op zijn been gesmeerd, zodat niemand het kon zien. Toen zijn vader met veel lawaai zijn neus had gesnoten, was een straaltje zand in de groeve gelopen. De gezichten van de kantoorheren tegenover hem begonnen te vervloeien; onder hem zwaaide het graf als een kettingbrug. Hij perste zijn oogleden op elkaar. Zoals gewoonlijk wanneer hij dat stuiptrekkende sujet in hem te lijf moest, riep

hij zijn verbeelding te hulp. Tot zijn verbazing kwam zij met een vrouw. Hij kende haar niet. De handen achter haar schouders was zij bezig haar bustehouder los te maken. Het eerste haakje. Wachten. Het tweede. Een niet meer tegen te houden traan rolde langs zijn kin, maar hij had zichzelf weer in bedwang. Adieu, onbekende, in wierookwolken verdwijnende redster. Het was net op tijd. De priester was al weggegaan. Kuyll deed een stap naar voren, keek de kring rond, schraapte zijn keel en bedankte voor de eer zijn broer bewezen. Een laatste blik in het graf. Afgelopen. Met zekerheid wist Kuyll dat hij hier nooit meer zou komen.

3

‘Met Petertje’, had ze gezegd, toen ze aan de telefoon kwam. De eerste seconde had hij niet geweten, wie ze was, maar ineens had hij haar fotografisch scherp gezien, zoals ze, haar rug naar hem toe, vlak voor hem gestaan had op het kerkhof: de witte nek, het opgestoken haar en de golvende rand van haar hoed. Hetzelfde ogenblik had hij met een kracht die geen twijfel toeliet, geweten, dat hij niet langer meer zou hoeven te zoeken, want dat zij hem op het goede spoor zou zetten. Zijn hart had even stilgestaan, maar de achterstand meteen ingehaald. Nu heeft ieder mens wel eens een opwelling zó excentriek, dat hij het onmogelijke ervan onmiddellijk inziet, maar met Kuyll zal er nog veel moeten gebeuren voor hij zijn verstand terugkrijgt. Aanvankelijk doet hij zelfs geen poging zijn zogenaamde zekerheid te beredeneren en het is dan ook een heel andere, een opvallend goed verzorgde, in grijs flanel geklede en zachtjes tussen zijn tanden fluitende Kuyll die hem en ons uit de spiegel aankijkt. Die spiegel bevindt zich in de ruime ondergrondse toiletten van het pas gerestaureerde hotel *Terminus*, recht tegenover

het station, waar hij met zijn nichtje heeft afgesproken. Hoe alles hier blinkt, denkt hij, glaswerk en kranen, wasbakken en tegels, tot zelfs het eenzame kwartje op het schoteltje van de witgeschorte, onbeweeglijke, maar waakzame dame, heerseres over dit domein. En dat terwijl buiten een grijze, naar regen en radeloosheid neigende dag hardnekkig probeert de helderheid die nu ook in mij woont en waarnaar ik zo heb verlangd, te ondermijnen. Moge ik mij in de gunst der goden blijven verheugen, mompelt Kuyll, als zijn naar zeep geurende linkerhand gracieus een dubbeltje op het schoteltje deponeert.

Terug op zijn plaats bij het raam constateert hij met een glimlach dat de gevraagde asbak inmiddels op zijn tafel is neergezet. Toch wacht hij nog even met roken, zijn nieuwe vorm van zelfdiscipline. Hij kijkt naar de draaideur waardoor zijn nichtje straks moet binnenkomen en begint voor de zoveelste keer zich haar gezicht voor de geest te halen. De zware wenkbrauwen, de donkere, vochtige ogen, de volle wangen, de warme mond, precies zoals hij zich voorstelt dat zijn moeder er als meisje heeft uitgezien. Maar het is meer dan een gelijkenis, het is, het grote woord moet er maar uit, een wederopstanding. Hij blaast een pluisje van het formicablad en bestelt een tweede kop koffie. Een krant, meneer? Voor geen goud. Vandaag maakt Kuyll zijn eigen wereld, een wereld zoals hij altijd zou moeten zijn, vrij van tortuur, vertrouwenwekkend, hulpvaardig, vol belofte en ook een beetje geheimzinnig. Het is hier allemaal aanwezig. In het zachte geroezemoes van de bezoekers, in de naar buiten starende blik van de gerant – zijn vrouw komt morgen uit het ziekenhuis, hij moet niet vergeten een bloemetje te kopen –, in het met een witte kuif bekroonde hoofd van een vlak voor zijn A.O.W. staande ober (maar voorlopig blijft hij nog werken), in de ronde, verlichte, in een ko-

peren band gevangen windwijzer-annex-barometer, waarop de trillende naald zuidzuidoost wijst en, als Kuyll het goed ziet, zonnig weer wordt voorspeld, en zeker ook in de water-vlugge bewegingen van het piccolootje, dat eigenlijk in het hotel thuishoort, maar telkens kans ziet ook in het café de clientèle van dienst te zijn door krachtig te duwen bij voorbeeld tegen de wat stroef draaiende draaideur of snel een pakje over te nemen van het iedere dag op dit uur binnenkomende, broze oude dametje, dat nooit weet of zij haar pelerine wel of niet zal afdoen. Het is maar goed dat Kuyll een heleboel dingen niet gewaarwordt, zoals bij voorbeeld de hand onder een tafeltje verderop, die aan een andere hand iets doorgeeft – geld? een judasloon? – of het in een fauteuil geperste lichaam van een veehandelaar, wiens onderkin door de tussen zijn knieën overeind gehouden stok in tweeën wordt gedeeld en die op luide toon verkondigt dat hij over enkele uren naar Londen vliegt (wat natuurlijk alleen een presiemiddel is) en dat de zaak daarom vandaag voor de banken sluiten moet worden geregeld. Welke zaak? De zaak tussen hem en de in zijn stoel draaiende slager, die de vordering op kleine onderdelen betwist en vervolgens hartstochtelijk om uitstel pleit ('Ik heb je toch altijd betaald'), daarbij telkens schichtig in de richting van de hotelhall kijkend, waar zijn hoogblonde vrouw onder een zich daar evenmin op zijn plaats voelende palm nagelbijtend de afloop zit af te wachten. Om nog maar te zwijgen over de zich achter het buffet ophoudende spoelster, uit wier reumatische vingers (het wordt iedere dag erger) het glas glipt dat zij bezig is af te drogen en dat kletterend tegen de vloer slaat. Het gebeurt allemaal in een andere wereld dan waarin Kuyll zich bevindt. Kuyll is bezig op reis te gaan. Langs de matglazen ramen van het station heeft hij een lange schaduw voorbij zien trekken, hij heeft zijn wang tegen de ruit ge-

drukt om, zodra de trein onder de overkapping uitkomt, een glimp van hem op te vangen, hij weet niet of het echt is of dat zijn verlangen ze oproept, maar in ieder geval glijden ze daar nu hoog over de spoordijk, de blauwgrijze, matglanzende wagons van de T.E.E., waardig opvolgster van de Pullman, met een handjevol goedgemutste, geduldige, nog niet aan het vliegwezen verkochte reizigers, onder wie ook Kuyll zelf. En wie is dat beeldschone meisje tegenover hem, wier lange benen zijn blik tot zich trekken. Zijn nichtje natuurlijk. Ze zijn op weg waarheen? Kuyll aarzelt geen seconde. Naar Padua, dat hij nu eindelijk met eigen ogen zal zien.

Maar daar zwenkt een lijkauto, gevolgd door twee zwarte limousines langzaam het stationsplein op en passeert het raam waarachter Kuyll naar buiten staart. Een koude vinger strijkt langs zijn rug; snel kijkt hij een andere kant op. Aan die andere kant zit een man, die net moet zijn binnengekomen. Zijn gezicht, dat Kuyll onmiddellijk afstoot, hoewel hij niet zou kunnen zeggen waarom, komt hem op de een of andere manier bekend voor, maar hij kan zich niet te binnen brengen waar hij het eerder heeft gezien. In de oorlog? Mogelijk, de man is van zijn leeftijd. Nee, het is korter geleden. Wacht eens even. Heeft hij niet straks bij het handenwassen naast hem op het toilet gestaan en hem uit een van de vele spiegels, die zich weer in andere spiegels hadden herhaald, aangekeken? Onzin, Kuyll is daar helemaal alleen geweest. Maar waar dan? Hij trommelt even met zijn vingers op tafel en steekt een sigaret op. Zo diep mogelijk inhaalt hij de rook, wat hem altijd even duizelig maakt, maar heel licht en niet onplezierig. In de open palm van zijn hand ligt klein en sierlijk zijn aansteker, een geschenk van zijn vriendin; hij wipt hem een paar keer op, alsof hij het

gewicht wil schatten, en weet dan heel zeker dat de man tegenover hem tegelijk met hem een sigaret heeft opgestoken, ook met een Ronson, die hij nu net zo opwipt als Kuyll de zijne. Een onaangenaam gevoel trekt door hem heen. Hij heeft iets dergelijks eens in een variété gezien, maar toen was het om te lachen geweest: een vent, zijn hoofd in verband, die iedere beweging die hij maakte precies zo zag maken door een andere vent ook met zijn hoofd in verband; de bewegingen van de eerste werden almaar paniekeriger en radelozer en steeds gingen die van de tweede gelijk op; eindelijk kreeg de eerste vent in de gaten dat hij in een spiegel keek, hij begon te bulderen van het lachen, een lachen dat hem snel verging toen hij, opnieuw in de spiegel kijkend, niemand zag en ontdekte dat er alleen een lege lijst hing waar hij zo zijn hand doorheen zou kunnen steken, wat hij dan ook totaal verbijsterd had gedaan. Langzaam heft Kuyll zijn hoofd op, ook de man kijkt op, hun blikken kruisen elkaar, houden elkaar een ogenblik vast en dan is het Kuyll die als eerste de ogen neerslaat. Het zweet breekt hem uit. Wat wil die man? Heeft hij mij herkend en weet hij iets van mij af? Vindt hij dat hij nu lang genoeg heeft gewacht en dat dit het geschikte moment is om toe te slaan, juist nu mijn bestaan op het punt staat een keer te nemen? Of is hij mij integendeel vriendelijk gezind en wil hij mij waarschuwen voor iets waaraan ik, als ik anders zou handelen, misschien nog zou kunnen ontkomen? Maar als dat laatste het geval is, waarom ben ik dan niet opgewassen tegen zijn blik en sla ik telkens als hij mij aankijkt mijn ogen neer? . . . Voor de tweede maal begeeft Kuyll zich naar de toiletten. Staande tussen twee mannen, wiens gevangene hij zich voelt, laat hij zijn urine lopen. Op de trap naar het café houdt hij in en doet hij door in zijn zakken te zoeken of hij iets kwijt is. Als de mannen hem inhalen, luistert hij of ze het over

hem hebben, maar ze breken hun gesprek af en passeren zwijgend. Terug in het café klampt hij de verkeerde ober aan, zegt dat hij de trein moet halen en rekent af. Even later staat hij op straat.

Welke kant? Links? Rechts? De keuze kan beslissend zijn. Hij doet een paar passen naar rechts, verandert van gedachten, keert om, loopt een eindje naar links, verandert opnieuw van gedachten en krijgt door een druk op zijn trommelvliezen het gevoel dat hij zich onder water bevindt. Bovenkomend ziet hij de stoep-rand, zijn laatste mogelijkheid, en die kiest hij dan ook. Een fietser die denkt dat hij wil oversteken, houdt in, een vrachtauto daverd luid toeterend voorbij, een jongetje dat uit alle macht op een driewieler trapt, zwenkt achter hem langs en aan de overkant staat, de duimen in zijn koppelriem en mateloos geeuwend, een agent. De grote wijzer van de stationsklok begint aan zijn volgende minuut en ongeveer die tijd heeft Kuyll nodig om zich te herstellen. Als een man die weer begint te weten wat hij wil – en dat is voorlopig alleen maar een broodje – steekt hij de rijweg over. Er zijn daar, weet hij, twee broodjeszaken vlak naast elkaar. Zonder na te denken neemt hij de eerste.

Met zijn tong een stukje kaas, dat aan de onderkant van zijn prothese kleeft, wegdwend, staat Kuyll op de Stationsweg. Geen beter middel om je zelfvertrouwen terug te winnen dan een goed hapje eten, denkt hij, blij dat hij weer in staat is met zichzelf de spot te drijven. Het ziet er niet naar uit dat er beweging komt in het wolkendek, maar de temperatuur is aangenaam en lokt uit tot een wandeling. Niet ver van hem vandaan tilt een man een ladder van zijn schouder en zet hem loodrecht naast zich neer. Terwijl hij hem met zijn ene hand vasthoudt, masseert hij met de andere

de plek waarop de ladder zoëven rustte. Als hij denkt dat het weer kan, steekt hij zijn arm door dezelfde opening die hij eerst heeft gebruikt, kantelt de ladder naar voren, wipt hem op zijn schouder, voelt of hij goed ligt en vervolgt zijn weg. Kuyll kijkt hem na en als hij ziet dat de man linksaf, de Hoefkade, opgaat, besluit hij hem te volgen. De Hoefkade is helemaal geen kade, maar een oude, deerlijk in verval geraakte straat, die zich eindeloos ver uitstrekt naar het westen toe, waar hij van aangezicht verandert en een nieuw geslacht zichzelf te kijk zet in reeksen karakterloze flatgebouwen met hoog in de lucht stekende centrale antennes, Amerikaanse supermarkten met voor de deur rissen geparkeerde kinderwagens, en stinkende benzinstations, die dag en nacht open zijn. Geen straat dus om helemaal uit te lopen, zeker niet met een ladder, maar ook zonder is Kuyll het niet van plan. Zijn ontvankelijke zinnen worden voldoende geprikkeld door het begin. Hoezeer ze ook aangevreten zijn door de tand des tijds en afgezien van een paar monsterlijke nieuwe puien, herkent hij ze stuk voor stuk: de tegen elkaar aangepropte, aan lager wal geraakte, je een beetje droef makende middenstandswoningen, waar voor een der ramen, één of twee hoog, net als je er aan de overkant voorbijgaat, altijd wel een hand een gordijn opzij houdt, zodat je denkt dat er naar je gekeken wordt; de van verre al zichtbare gaper van een drogist; de kleine winkels: een slagerij, een bakkerij – voor wie het niet direct zou zien, staat het ook nog in grote, duidelijke, witte letters op de etalageruit – waar, als je er naar binnen gaat, geen elektrische schel je de stuipen op het lijf jaagt, maar waar het eerlijke geluid weerklinkt van een tegen een koperen mantel slaande klepel. En bovenal de cafeetjes, na iedere tien huizen één, met of zonder biljart en een beetje donker, zodat er de hele dag licht moet branden, de volgestouwde winkels in

tweedehandsgoederen en de deftige antiquairszaak, die de indruk maakt nooit te worden betreden en vandaag trouwens wegens sterfgeval gesloten is. Onwillekeurig glijden Kuylls vingers langs de tralies van het hoge ijzeren hek, dat hij nu passeert en waardoor een stuk grijze achtermuur van de kerk in de Van Limburg Stirumstraat ongegeneerd zijn scheuren laat zien. Maar waar is de man met de ladder gebleven? Even niet opgelet en hij is het beeld uitgelopen; vervelend, maar geen reden tot paniek. Kuyll rekt zijn hals, gaat wat sneller lopen en daardoor lukt het hem nog net langs een deur die op een portiek uitkomt en die al bezig is dicht te gaan, de ladder te zien verdwijnen. Geen bezwaar voor Kuyll om te weten waar die deur naartoe leidt. Naar de lering. Eerst nog even het halfdonkere portaal door en dan, ja precies, via die deur links kom je in een klas. Matglazen ramen, aan de buitenkant voorzien van tralies, witgekalkte muren met grote, op karton geplakte platen: Jesus in de tempel, Jesus op de bruiloft te Kana, Jesus opstaande uit het graf. De nieuwe kapelaan is bezig zijn pupillen de catechismus te overhoren.

‘Vooruit jij daar, ja jij, met dat rooie haar, hoe heet je eigenlijk?’

‘Kuyll, eerwaarde’, zegt Kuyll bedeesd.

‘Goed, Kuyll, zeg jij dan maar eens de eerste vraag op en het antwoord meteen erbij.’

Kuyll gaat rechtop zitten. Met die eerste vraag kan hem niets gebeuren. ‘Waartoe zijn wij op aarde’, zegt hij, maakt in gedachten een vraagteken, wacht even en vervolgt: ‘Wij zijn op aarde om God te dienen en daardoor in de hemel te komen.’

Een goedkeurende knik.

‘En nu allemaal tegelijk, jongens’, roept de kapelaan; ‘nee, wachten op een teken van mij.’ Hij doet de klep van de lessenaar omhoog, kijkt, terwijl hij hem in de hoogte houdt, scherp rond of ze allemaal klaar zitten en klapt hem

dan met een slag dicht. Het dreunen van dertig jongensstemmen. De vraag. Het antwoord. Stille.

‘Opnieuw!’ zegt de kapelaan, ‘en nu beter in de maat.’ Klep omhoog; kijken; de klap.

Onwillekeurig brengt Kuyll, die inmiddels de portiek is ingegaan, zijn hoofd wat dichtter naar de deur en luistert, maar wat hij hoort is beat-muziek, afkomstig uit de juke-box van het café aan de overkant, waarvan iemand bij het binnenkomen de deur achter zich heeft laten openstaan. Even abrupt als het begonnen is, houdt het op. Eerst nu valt Kuylls oog op het bord dat op de zijmuur is aangebracht. *R.K. Leesbibliotheek. Uitleenuren iedere dag van 10 tot 15 uur, behalve zaterdags.* Hij schraapt zijn keel en stapt de portiek uit.

Op een treuzelende motregen na is het toeneel onveranderd. Wel is hij nu zijn leidzman kwijt, maar hij heeft een vraag om over na te denken. Waartoe zijn wij op aarde? Hij zet de kraag van zijn jas op en bezint zich. Het oude antwoord gaat jammer genoeg niet meer op. De verbinding tussen hemel en aarde is verbroken; God zelf is een anachronisme geworden. Wij zijn op aarde, denkt Kuyll, om haar bewoonbaar te maken en haar te behouden, omdat zij het enige is dat we hebben. Omdat dit antwoord hem niet bevredigt, gaat hij een blik werpen in de etalage van de antiquair. Dingen uit een voorbijge wereld. Een fluwelen lap met de letters IHS, een leeg portretlijstje van parelmoer en schelpen, een koperen poffertjespan, allerlei soorten spiegels en messen, een van postzegels gemaakt schilderij, een porseleinen kat, aan één oor een beetje beschadigd, knoepjesschoenen, een distilleerkolf, een staande kapstok met krullen en onderin, naar één kant overhellend, een zwarte wandelstok met zilveren greep. De stok van zijn vader. Of in ieder geval net zo een. Met een ruk loopt hij

door. Hij kijkt op zijn horloge. Nog meer dan een uur. Misschien zou hij hier beter kunnen weggaan, op een tram stappen en zich naar een stille buurt laten rijden, het Prinsenvinkspark bij voorbeeld en de nog stillere Kerkhoflaan. Als hij zich niet voorgenomen had daar nooit meer te komen, zou hij best eens het graf van zijn broer kunnen bezoeken. Maar wat zou hij er moeten doen? Hem vertellen wat er tussen hem en zijn dochter te gebeuren staat, wat steeds dichterbij komt, eigenlijk al bezig is te gebeuren, want is het niet voortdurend op de achtergrond van alles wat hij denkt en doet aanwezig, in hem, maar waarschijnlijk ook in haar; het initiatief tot hun ontmoeting is immers van haar uitgegaan. Woorden en zinnen die hij straks tot haar zal zeggen, wellen in hem op, hij duwt ze weg, maar ze houden aan en dringen zich naar buiten. ‘Ik heb veel aan je gedacht; ik kan je niet vertellen hoe blij ik ben dat ik je zie. Die nacht bij je vader heb je je geweldig gedragen en dat je de dag daarop een breakdown kreeg, strekt je alleen maar tot eer.’ Ze zal niets terugzeggen, hem alleen maar aankijken met de warme, vochtige ogen van zijn moeder. Nee, nee, hij wil het niet, hij wil er niet op vooruitlopen, in het ogenblik zelf moet het gebeuren, openbloeien, opwieken en de dood overtreffen. Hij zal nu het eerste het beste café binnengaan en toch maar een krant gaan lezen. Uitwijkend voor een vrouw die op een trapje een ruit staat te lappen, strijkt zijn blik langs haar knobbelige, met spataderen overdekte benen. Zijn ogen naar de grond gericht loopt hij verder en daardoor komt het dat hij de grijsaard met geelgrijze baard en krullende lokken tot op zijn schouders, die op de hoek van de Fannius Scholtenstraat in gezelschap van een grote, tot op de ribben vermagerde hond, voor zich uit staat te staren, pas ziet als hij vlak bij hem is. Met een schok herkent hij hem. De vorige keer dat Kuyll hier is geweest, had hij

er net zo gestaan en ook met die hond. Hij had zijn vinger opgestoken en die tegen Kuyll geschud, een gebaar dat van alles had kunnen betekenen. Deze keer zal ik hem die kans niet geven, denkt Kuyll en schiet de zijstraat in. Oorverdovend sjirpend stort een wolk spreeu-

wen omlaag en verspreidt zich over de boomkruinen van het nu snel dichterbij komende plein. Daar is de reclamezuil al. Kuyll slaat de hoek om en staat voor het huis. In een impuls belt hij aan.

BAHMAN NIRUMAND

Perzië

Voorbeeld van een ontwikkelingsland of de diktatuur van de Vrije Wereld

Voorwoord Hans Magnus Enzensberger

Kritiese Bibliotheek f 9,50

HERBERT MARCUSE

Geweld en vrijheid

Politieke opstellen

Permanente Kritiek f 12,50

BIJ DE BEZIGE BIJ

In elke goede boekhandel

Het testament van de Vliegende Hollander

gevonden op een vliegveld en bevattende zestien liederen, in modern Nederlands overgezet en waar nodig van aantekeningen voorzien door

J. Bernlef

Deze zestien liederen spreken, hoewel geschreven in een lang vervlogen tijd, merendeels voor zichzelf. De aantekeningen betreffen dan ook meestal de verklaring van in onbruik geraakte woorden, termen of voorwerpen, en een toelichting op de politieke toestanden die de dichter tot zijn cyclus inspireerden. De schuilnaam De Vliegende Hollander is even onhandig als effectief gekozen (de Nederlandse auteurs uit die tijd die zich met het vliegwezen bezighielden zijn snel geteld).

eerste lied

een haven
waar men nooit thuis is
altijd op doorreis
een belastingvrije borrel in de hand
een glazige blik in de ogen
a.h.w. uit de lucht komen vallen
zoals de neger
in de nikkel en pispak
die Nederlands spreekt

Hoe vindt u ons land?

'de kinderen spelen hier
met hun eten
een typisch verschil
is ook'
zei de neger
'dat er geen vuilnisauto's rijden
met van die mooie grijze
rollende trommels'
hij lacht
'en vuilnismannen met *handschoenen* aan'

regel 7: 'zoals de neger'. Veel kleurlingen uit de toen 'ontwikkelingslanden' geheten staten (dat wil zeggen dat deze landen na een lange periode van kolonisatie aan het begin van hun soevereiniteit stonden) kwamen in de Europese landen die hen eertijds gekoloniseerd hadden, studeren. Dit leidde echter al spoedig tot conflicten, omdat men er in Europa niet voor terugschrok dit Europees gevormde kader zoveel mogelijk ten eigen bate te gebruiken (zie ook de aantekening bij het elfde lied). Het betreft hier waarschijnlijk een neger uit Suriname, een gebied in Zuid-Amerika, dat in de tijd waarin dit lied werd geschreven zelfs nog een kolonie van Nederland was!

tweede lied

het duurste echtpaar van de wereld
is zojuist geland
hij kent de hele Shakespeare uit z'n hoofd
zij de popart aan de wand
(hun zomerhuis niet meegerekend)

Na de Merchant of Venice
koop ik maar weer een jacht
dat heb ik haar beloofd

en in mijn hoofd passen
nog veel meer kussens
cocker-spaniels schemerlampen

moe zijn we maar wel tevreden
en weinig aangekomen
zoals u ziet

we hebben haast
de haring wacht in 't Hilton

de pennen van de journalisten
zwellen om de moeders in den lande
te bevruchten met behaaglijkheid

regel 1: 'het duurste echtpaar van de wereld'. Met dit echtpaar bedoelt de dichter waarschijnlijk de toen beroemde filmsterren Elisabeth Taylor en Richard Burton (de laatste vooral bekend door zijn Shakespeare-vertolkingen), die vaak te zamen in dure Amerikaanse filmproducties optraden.
regel 4: 'zij de popart aan de wand'. Popart: afkorting van 'popular art', een uit Amerika afkomstige kunstrichting die zich beijverde elementen uit het gepopulariseerde leven (reclame / t.v. / film et cetera) in de kunst te betrekken. Zie ook: J. Bernlef & K. Schippers, *Een cheque voor de tand-arts*, 1967, een weliswaar verouderd maar toch nog altijd handzaam overzicht van deze richting in de beeldende kunst van die eeuw.

regel 16: 'de haring wacht in 't Hilton'. Hilton: naam van een toen over de gehele wereld verspreid hotelconcern, dat het tot zijn taak rekende al zijn hotels op elkaar te doen lijken. De meeste van deze hotels hebben, in navolging van het Hilton-hotel op Cuba, een andere bestemming gekregen of zijn gesloopt. (Zie ook: Harry Mulisch, *Het woord bij de daad*, 1968.)

derde lied

als een spin wacht de luchthaven
in haar genummerd web van banen
op jets
als gezette maar toch
nog net

aantrekkelijke matrones
met een buik vol ziektes, zaken-
lieden en twee dochters
met petjes
van de maatschappij

de bibberende rubberslurven
zuigen de passagiers eruit
tot zij staat
geheel geleege
een aluminium cocon
te trillen in de zon

regel 3: 'op jets'. Jet: een in die tijd gebruikelijke benaming voor een vliegtuig met straalaan-drijving.

vierde lied

gelijk met de landingsriemen
wordt het bewustzijn ingesnoerd
een vliegtuig met vergetelheid gevoerd
een nieuwe mamma die ons snoep toestopt
gaan wij met niets
om naar te kijken
steeds meer op ongeboren
lijken lijken

beneden telt
een visser zijn mazen
leest een huisvrouw haar linzen
hinkt of bikkelt een kind
een ieder precies
en verdiept in zijn spel

het enige dat wij weten
zit veilig verschanst
in een camera

foto 3: een huis in Europa
foto 4: een erwt in de steppe

uit het ontwikkelbad gaapt
een leegte ons aan

regels 17, 18, 19 en 20. In een ontwikkelbad werden zogenaamde foto's ontwikkeld: op lichtgevoelig papier afgedrukt stilstaande afbeeldingen zonder diepte, die door middel van een fotocamera vanuit een vast standpunt werden gemaakt. De foto's werden vaak verzameld en ingeplakt in een fotoalbum.

viijde lied

wij zijn de meisjes van
de maatschappij
de mamma's van de lucht
ons leven is een vogelvlucht
en daarom zijn wij blij

wij zijn geheel van vlees
gemaakt maar toch
bestaan wij niet
oksselfris en ademvrij
is 't al illusie dat u ziet

maar 's avonds in 't bed
van d'een of d'andere piloot
huilen wij ons bijkans dood
om onze verdwenen borsten
om onze vervlogen schoot *

wij zijn de meisjes van
de maatschappij
de mamma's van de lucht
ons leven is een vogelvlucht
en daarom zijn wij blij

* deze hygiënische wensdromen
kunnen namelijk nooit eens
lekker klaarkomen

Het spreekt vanzelf dat de voetnoot bij dit lied niet van mij maar van de dichter zelf is.

zesde lied

in een plee in Bombay
wordt dit diner straks
doorgespoeld om
via een ingenieus
stelsel van buizen
uit te komen in
een of andere heilige rivier

de anus van deze Amerikaan
heeft meer door laten gaan
dan deze stoffige mond
ooit zal eten dit kinderoog
ontstoken nooit zal zien

regel 1: 'in een plee in Bombay'. Plee: slang voor het toen gebruikte watercloset (w.c.). Bombay is een stad in India, een land waar in die tijd grote hongersnood heerste. Waarschijnlijk doelt de dichter hier op de copieuze diners die vliegmaatschappijen hun passagiers – onder het mom van service – aanboden om de prijzen van het vliegen hoog te houden. Een advertentie van een dergelijke maatschappij luidde bij voorbeeld: 'Can you think of a nicer way to eat up 600 miles? Cocktails, hors d'oeuvres, champagne, vin rosé . . . Gulf shrimp remoulade . . . a crisp tomato salad . . . charcoal broiled strip sirloin or filet mignon. What a delight to dine à la Delta! From Banner Jet First Class menus like this to appetizing Tourist Fare, Delta makes your trip a real treat.'

zevende lied

Amsterdam (Europa)

1 doos vermageringspillen *f* 5.75

Lome (Afrika)

1 doos vermageringspillen *f* 8.75

De prijsverschillen waren in die dagen onnodig hoog!

achtste lied

een longshot van een lijk
vloeit over in een jongetje
dat kijkt
met wijddopen ogen van schrik

op het andere net
mooie plekjes in eigen land
nog onontdekt doch
wordt gewaarschuwd: houd het netjes

de paramour op schoot
de herder aan de voet
heeft net de krant uit de bus gehaald
wereldnieuws bengelt uit zijn bek

neuriet en zoemt als een dar
zoekend van station tot station
naar achtergrondmuziek

komt handen te kort
voor alle knoppen
waarmee de beleving
geregeld

stelt het geluid wat bij
en wisselt van bril
op een erectie na
is het nu doodstil in de kamer

alleen uit het binnenste
klinkt het krassend geluid
van een kroontjespen
aangesloten op het chequeboek

hoeft niet eens te kijken
weet wat er te koop is
in de wereld

Portret van de via intermediaire nieuwsmedia – radio en t.v. – levende mens van die dagen, met een toespeling op de vele particuliere liefdadigheidsacties waarmee men reageerde op de reportages uit de arme landen, waarvan vele toen nog op meer dan twee dagreizen waren verwijderd!

negende lied

ik zag een kind doorzichtig
van vlees
 het heeft nog
6 weken te leven
zei de verpleegster
 niet
uit medelijden
maar als feit

'de fijnvertakte nerven
van een espenblad
trillende libellevleugel
waar het licht door valt
het geraamte van de kleine muis'

dit kind –
 zo bros
dat licht het brak
 zowat
bed zweefplaats werd
zichzelf een röntgenfoto –
dringt als een splinter
in een zwaar vergulde hand
die steeds subtieler netwerk
weeft rond dit
wandelende feit
dat na 6 weken de
bloedsomloop bereikt
en doorprijkt
de fijnste vergelijking /
het beste argument /
de redelijkste verklaring
als het verschil tussen
hebben & zijn

De kindersterfte was in wat men toen 'de derde wereld' noemde enorm. Misschien dat de dichter dit lied schreef naar aanleiding van film- of televisiebeelden? Best mogelijk.

tiende lied

een bleke domineesvrouw
alleen achter de tafel
onhandig met de microfoons
haar gezicht vol vlekken
als een corpsstudente
in een judoschool

ik kom er net vandaan
gisteren zijn er 50 gestorven
de ouders zwijgen
zeggen slechts
'het kind is weggegaan'
als we niet snel
tot actie overgaan
gaan ze allemaal weg

*wat heeft de meeste
indruk op u gemaakt?*

de ogen
die worden
zo groot
en altijd open
op iedere wimper een vlieg
sommige lopen
alsof ze dronken zijn
die zijn ook al dood
bijna

en de kranten schrijven
en wij zwijgen
als wij nu niets doen
zijn zij gestorven
als wij nu niets doen
zij zijn gestorven

Groepjes Europeanen, vaak van christelijke oorsprong, werkten in die tijd veel in de voornoemde landen. Bij thuiskomst vonden zij meestal een gewillig oor bij journalisten en particulieren. Regeringen reageerden echter zelden op deze noodkreten, bang door eenzijdig ingrijpen of door hulp hun economische belangen in die landen te verspelen.

elfde of overdrachtelijk lied

wij zijn bereid
te allen tijde
u met één hand
te verlossen uit uw lijden
(de andere zeer tot onze spijt
is zo gevaarlijk dat hij bijt)

wij staan paraat
op ieder uur
als de schaduw
van uw zelfbestuur
(als u zo dom bent dat u haat
bewijst u dat het dus niet gaat)

wij stellen vast
en wel voorgoed
uw mooie land
zit in ons bloed
wij stellen vast
en nog vandaag
die liefde gaat ons
door de maag
(denk dus bij alles wat u doet
vinden mijn vrienden dat wel goed)

vaarwel
uit onze handen valt de knoet
(uw staatshoofd draagt een hoge hoed)

Dit lied maakt in de titel een woordspeling op het woord 'overdracht'. Bedoeld wordt de overdracht van de Europese koloniën op de rechthebbende bewoners. Zoals uit dit gedicht ook blijkt, zorgden de voormalige kolonisators ervoor dat zij hun economische monopoliepositie behielden. Pas veel later zorgden handelsallianties van de Afrikaanse, Aziatische en Zuidamerikaanse landen ervoor dat dit machtige imperialisme doorbroken werd. (Zie ook prof. V. Hamman: *Europa's ondergang en redding*, zonder jaartal).

twaaalfde lied

tussen de tourniquets
doet de schoonmaakploeg haar best
met Hoovers

maar kan niet beletten
dat dwars door het parket
de stenen tegels en het sombere beton
dikke lippen drijven met een leus
onbereikbaar voor de Witte Reus

de verkeerstoren en de maan
staan alleen
als de heldin
in haar ballon bevroren

regel 3: 'met Hoovers'. Hoover: fabrieksnaam voor huishoudelijke apparaten (in dit verband de toen veel gebruikte stofzuigers).

regel 8: 'onbereikbaar voor de Witte Reus'. Witte Reus: naam van een van de talloze wasmiddelen die de vrouwen toen gebruikten om kleding (katoen, wol, nylon) te reinigen.

regel 12: 'in haar ballon bevroren'. Ik ben er niet zeker van of de dichter zich hier niet heeft vergist en het woord 'ballon' bedoelde. Het is echter ook mogelijk dat hij balloons bedoelde, de in de vorm van wolkjes getekende dialogen komend uit de monden van stripfiguren die de stripboeken bevolkten (ook wel comics of beeldverhalen genoemd), voorlopers van onze hedendaagse informatie- en spelmogelijkheden.

dertiende lied

Ik heb alleen maar gezegd: Als je in Brazilië
niet werkt dan blijf je arm. Dat het toevallig
allemaal de negers zijn die arm zijn, dat kan
ik toch niet helpen?

*

Er zijn bij ons geen relletjes en er is bij ons
geen rassendiscriminatie. Je vindt nergens een
vrijere en sociaal-democratischer toestand als
bij ons.

*

Ik zal u eens wat zeggen. Ik was een tijd geleden
in Mexico en daar kun je bij voorbeeld meemaken,
dat een broodmager scharminkel van een hond pro-
beert een graat af te kluiven waar geen stukje
vis meer aan zit. Dat is nu eenmaal de toestand
daar. En denk je dat die mensen minder gelukkig zijn
dan wij? Welnee, het zijn de gelukkigste mensen van
de hele wereld.

Dit lijken drie losse opmerkingen, mogelijk uit dezelfde bron (of is de dichter hier als parodist aan het woord?), die duidelijk de publieke opinie in het Europa en Amerika van die dagen omtrent het probleem van de armoede in de rest van de wereld weergeven. In aansluiting hierop kan nog worden aangetekend dat er niets bekend is over politieke activiteiten van de dichter, die voor zover wij weten geen lid was van een politieke partij of deel uitmaakte van de een of andere revolutionaire groepering.

veertlende lied

ingeklemd tussen de wasmachine
en de toekomst zie ik
de winkelhaak in het wandtapijt

de leeuw is van slaap doorzichtig
allang maar het lam
vijlt zijn tanden
aan dat rafelige gat
waar de roze kantelen
van het kasteel
overgaan in gewapend beton

je kunt het zien
ze weten nog van niets
bomen kwekend in een houten pot
net echt doch kleiner
speelgoed net
het geduld waarmee elke steek
 groene heuvels tot aan de
 horizon
 is op

het tocht
in het rurale landschap
waar de leeuw van slaap on-
zichtbaar wordt maar het lam
met ijzeren kaken opstaat
en door de winkelhaak zomaar
in onze kamer springt
als eens de leeuw in ons wapen

Een voor ons nogal moeilijk na te voelen lied omdat het gebruik maakt van bijbelse symboliek (zoals wij weten was de bijbel een religieus boek waar eeuwenlang grote waarde aan werd gehecht; in de tijd waarin onze dichter zijn liederen schreef had het reeds veel van zijn autoriteit verloren om later geheel in onbruik te raken).

regel 27: 'als eens de leeuw in ons wapen'. In het toenmalige Nederlandse wapen kwam een leeuw voor.

vijftiende lied

zag op de t.v. soldaten of
een show ik weet het niet precies
maar las later statistieken
witter kan het niet

hoorde ook een neger lopen
en een jood de hoek omslaan
las het zelf in Mao's boekje
witter kan het niet

rook de geur van wierook heilig
maar het kan ook hasjiesj zijn geweest
alle boeken volgeschreven
witter kan het niet

proefde bitter smaak van koffie
of was het soms de smaak van bloed
objectief zijn mijn papillen
witter kan het niet

voelde tussen zachte dijen
misschien was het de buurvrouw wel
houd mij altijd overal buiten
witter kan het niet

De steeds terugkerende refreinregel 'witter kan het niet' is naar alle waarschijnlijkheid ontleend aan een van de reeds in het elfde lied genoemde reclames voor wasmiddelen.

regel 7: 'las het zelf in Mao's boekje'. Mao: populaire afkorting voor de naam Mao Tse-Toeng, toen heerser over China, wiens gedachten gratis in een klein rood boekje werden verspreid. Doordat het in zulke groten getale werd gedrukt kan men het nog wel eens tegenkomen in een antiquariaat.

regel 10: 'maar het kan ook hasjiesj zijn geweest'. Hasjiesj: in die tijd vooral door jongeren veel gebruikt genotmiddel dat echter door de autoriteiten streng verboden was. Voor het roken of in bezit hebben ervan kon men gevangenisstraffen tot wel twee jaar krijgen!

zestlende lied

alle kamers waarin wij lagen
als kapot en gelukkig meubilair
zoals je een doek over een kooi gooit
wij zagen plotseling niets meer van elkaar

ook de dood moest eens uitgevonden worden
het pompende hart gestopt de gedachten
zodat je niet steeds hoeft te blijven leven
tussen bodem en grond
en die stalen asbakken op de luchthaven
niet altijd hoeft te blijven zien
jij
van wie ik de rust in de donkere nacht
benijd.

‘grote zilverblinkende asbakken
met een gat middenin
vastgeschroefd in de aankomsthal
je leunde ertegen terwijl je
een sigaret aanstak
en wachtte

samen lezen wij de lichtreclames
de gezichten van de reizigers als
ansichtkaarten:
de dom van Keulen met een sigaar
het Vrijheidsbeeld een slof
belastingvrije sigaretten in haar uitgestoken hand
achter een zonnebril
een eenzame vakantie aan zee
in de golven van een permanent gestold

alleen het elektronisch oog bewoog en
opende haar glazen deuren voor
deze bereisde fantomen

met getuile lippen op de luchthaven
leunde je rokend tegen de asbak
met een gat achter je rug
voor peuken en voor as

in de taxi legde ik mijn hand
tussen je dijen.’

ik fluister in je oor
maar jij slaapt
even kreunend
door met opgetrokken knieën
alsof je niet geboren bent

ik ben domweg bang
voor die grote zilverblinkende
asbakken
met een gat middenin

met mijn elektronisch rood
doorlopen oog
wacht ik op openingen
in het spokenuur

regel 24: 'het Vrijheidsbeeld een slof'. Vrijheidsbeeld: beeld van vrouw met opgeheven arm dat aan de ingang van de haven van New York stond. Amerika werd toen wel voorgesteld als het land der vrijheid.

Het Parool blijft een aardige krant. In Spanje wordt de noodtoestand afgekondigd, zoals de minister van Informatie het in Brandpunt formuleerde, omdat tweeduizend studenten het Spaanse volk probeerden te onderdrukken. Zou dat niet schadelijk voor het toerisme zijn, vraagt de interviewer. Een brede glimlach van Fraga Iribarne: 'Integendeel, de mensen zullen nog liever hierheen komen om van de rust en de orde te genieten.' Hij heeft volkomen gelijk. Met Paroolreizen vliegt u voor een schijntje naar de Costa Brava. (Maar het Christelijk Nationaal Vakverbond heeft al zijn Spanjereizen afgelast.) – (vdB)

De vijfde evangelist

Toen Lew Nikolajewitsj Tolstoj op 7 (20) november 1910 in het huisje van de stationschef te Astapowo stierf, stierf met hem een tijdperk in de geschiedenis van Rusland. Zijn dood gaf velen het gevoel dat er een Atlas in elkaar gezakt was op wiens schouders Rusland had gerust, of liever gewogen. Hij had het oude, boerse, onwetende, rebelse en tegenstrijdige Rusland op zijn nek getorst. Zijn werk was de spiegel van het revolutionair besef en de revolutionaire mogelijkheden van het tsarisme in zijn laatste fase, zoals Lenin dat bij Tolstoj's dood heeft omschreven.

Tolstoj was gestorven op de vlucht voor zijn naaste omgeving. Welbeschouwd stierf hij op de vlucht voor de gehele moderne samenleving met haar technische, kapitalistische en imperialistische overmacht – de samenleving die hij vanonder zijn borstelige wenkbrauwen gedurende tientallen jaren had gezien in haar groei en ontarding, met al haar uitwassen en gebreken. De oude man, die er een mensenleeftijd tegen gevochten had, kon de verschrikkelijke problematiek van de twintigste eeuw, bitter doervlochten met zijn persoonlijke problemen, niet meer aan.

Op zijn wijze, consequent maar eigenzinnig, soms even naïef als geniaal, met flitsen van borend begrip en perioden van doffe en duistere weerspanning, had hij naar de oplossing van beide problematieken gezocht. Zij hadden hem in diepe tweestrijd gedompeld met zich zelf, zo goed als met zijn naasten, zijn familieleden; voor hem sperde zich als een afgrond de on-

mogelijkheid tot leven, tenzij afzijdig van alle bestaan, in het klooster, in de kluizenarij.

Men komt in de verleiding zich af te vragen wat er gebeurd zou zijn als Lew Nikolajewitsj Tolstoj niet zou zijn gevlucht voor zijn familie en vrouw, als hij géén kou had gevat in het tochtige lokaaltreintje dat hem naar het onbekende had moeten dragen, als hij had kunnen leven en zelfs nog het jaar 1917 halen, het jaar van de revolutie die hij voorzien en voorspeld had.

Zulke vragen zijn uiteraard ijdele speculaties, maar zij dringen zich niettemin op omdat zij met een zekere acute logica uit dit lange mensenleven voortkomen, dat – heel anders weliswaar dan het optreden van nihilisten en narodniki en de latere marxistische agitators – op zijn tijdgenoten een revolutionaire werking uitoefende.

Tolstoj's invloeden strekten zich ver buiten het oude Rusland uit. Bij de vijftigste herdenking van zijn sterfdag, toen treffende en alleszeggende cijfers over de verbreiding van zijn boeken en denkbeelden bekend werden, bleek er een internationale briefwisseling van meer dan vijftigduizend brieven te bestaan, die een net van sterke, vaak inspirerende verbindingen over heel de wereldbol spande.

De man die naast F. M. Dostojewski de grootste Russische auteur van de eeuw, mis-

THEUN DE VRIES. Geb. 1907. Debuteerde in 1925 met de bundel *Friesche sagen*. Sindsdien verschenen van zijn hand tal van romans, gedichten-, novellen- en essaybundels. In de recente 'Friese' verhalenbundel *De namen in de boom* (1967) vindt men een bibliografie van De Vries' omvangrijke oeuvre, waarvoor hij in 1963 de P. C. Hooftprijs ontving. In 1969 verschijnt van hem de verhalenbundel *De gesprenkelde vogel*, terwijl ook een t.v.-stuk zal worden uitgevoerd: *De matriarch*.

schien van de wereld was, bezat immers veel meer dan alleen literaire reputatie. Hij was voor duizenden mensen de vijfde evangelist, eeuwen na zijn vier oudchristelijke voorgangers opgestaan, maar op een bepaalde manier hun consequente geestes- en lotgenoot.

Men moet om te beseffen wat dit inhoudt en vanwaar het komt beginnen bij het begin.

De vier eerste evangelisten waren volgens de bijbelse legende geen mannen van doorluchtige afkomst, maar zonen van tollenaars, vissers en kooplui, en op Lucas na niet welgesteld. Bij Lew Nikolajewitsj was het omgekeerde waar: hij was in 1828 geboren als zoon van een der oudste grafelijke families in het tsarenrijk. Ook deze familie had haar legende; volgens het adelboek van 1686 zouden ze in de veertiende eeuw met een schare van volgelingen uit het westen zijn gekomen, om zich in de Oekraïne te vestigen en orthodox te laten dopen, waarna zij snel in aanzien en rijkdom toenamen. Onder Peter I behoorden zij in elk geval tot de voornaamste adellijke geslachten. Lew Nikolajewitsj scheen als zijn voorvaderen voorbestemd tot een loopbaan in de toppen van de tsaristische maatschappij, officier, hoveling, diplomaat.

Tolstoj dacht jong al veel. Op Jasnaja Poljana, het ouderlijk landgoed dat hij zou erven, was het nadenken in de vorm van kinderdromen en ideaalvoorstellingen begonnen. Het had als tegenwicht niet enkel de seksuele uitpatting van de jongelingsjaren (de sekse bleef zijn zaligheid en kwelling), maar ook het isolement waarin de kunstenaarsdroom ging werken. Tolstoj's creativiteit had enige tijd nodig voor ze zich ontplooiden, en dat is niet te verbazen. Zijn geest was van een ruimte, een hevigheid die hij zich zelf pas langzaam bewust werd: een bewustzijn dat daarna om enorme dimensies vroeg. Het terrein van zijn indrukken moest dienovereenkomstig enorm zijn; dat het zich ten slotte tot het halve wereldrond uitstreckte, in een onvoorwaardelijkheid die de gevestigde en verstokte instellingen van zijn land aan het wankelen bracht, bevreedt ons lateren nauwelijks nog. Toen Gorki omstreeks 1900 tijdens een longenkuur op de Krim de oude Tolstoj leerde kennen, kwam hij hem in zijn listige, diepzinnige en ook eigenzinnige grootheid voor als een god – 'geen Zebaoth of Olym-

piër, maar een soort Russische god die op een troon van ahornhout onder een gouden lindeboom zit'. Goddelijk, maar niet majestueus: want in dit oude mannenhart stormde en woelde het tot aan het bitter einde. Maar ook de beroeringen en aanvechtingen, ja de gebreken van een genie hebben hun eigen monumentaliteit.

II

Het treffend karaktermerk van de jonge Tolstoj is zijn doorlopend verlangen naar zichzelf begrijpen. Het dagboek zou eerlang uitmonden in autobiografische bespiegelingen, uit de bespiegelingen met hun sterk introspectieve inslag zou zich Tolstoj's eerste brok fictie vormen: nauwelijks volwassen zette hij zich al tot het schrijven van het verhaal van zijn jeugd. Alleen iemand die tegelijkertijd zo door tegenstrijdige krachten wordt geschud en die zich afmat met de vraag wat in die chaos van aandoeningen de vaste en duurzame lijn is – drie-, vierentwintig jaar oud! – is tot een dergelijke autobiografische bezinning in staat. Maar die zelfbeschrijving heeft tevens een fenotypische betekenis; zij blijft grond- en ondertoon van Tolstoj's creatieve werkzaamheid, ofschoon ze met verloop der jaren een transformatie ondergaat waartoe alleen enkelingen onder de schrijvers bij machte zijn.

Die transformatie was bezig te ontstaan toen Tolstoj zich als kadet aansloot bij het expeditieleger, dat van 1851 tot '53 in de Kaukasus opereerde om de opstandige bergvolken te temmen. Een romantische opwelling, een vlucht vanuit de morele bedreiging van stad, club en kroegleven naar de overweldigende reinheid van de bergnatuur, een schrede naar zelfontdekking anders dan door de bespiegeling en het herinneringsbeeld: via de fascinerende buitenwereld zelf. De fascinatie komt nog tot ons in de Kaukasische 'militaire' vertellingen (*De overval*): de demonie die Lermontow nog in de bergwereld van sneeuwtoppen en adelaren had ervaren, heeft bij Tolstoj plaats gemaakt voor het impressionistische beeld van de concrete ervaring. Men zou kunnen zeggen dat dit beeld nog tot op zekere hoogte bepaald wordt

door de behoefte om eigen innerlijk perspectief te doorzien; maar de indrukken zijn sterker, oorspronkelijker, beslissender: een reeks van bonte beelden, krijgstoest, kamp en bivak, minnarij en duel, onder de eeuwige sneeuw van onbereikbare toppen. Het kon nauwelijks onweerstaanbaarder. Het kon alleen rauwer; de militaire realiteit die in de Kaukasus een woest en vurig spel betekende, zou vlak daarop voor Tolstoj in een verwerpelijke gruwel omslaan.

In 1851 was de Krim-oorlog uitgebroken, een fatale en voor het tsarisme vernietigende oorlog, waarin alle misère en ontbinding van het bewind van tsaar Nikolaj I hun ongenadige ontmaskering vonden. Het tsarisme was in gevaar; maar Rusland zelf was in gevaar. De bloedige climax in de oorlog, de belegering van Sewastopol in 1854-'55 door de verbonden Engelse en Franse legers met hun organisatorische en technische overmacht, kon op het debet van het achterlijk en misdadig systeem van onwetendheid en lijfeigenschap geschreven worden. Lew Nikolajewitsj Tolstoj erkende het zo goed als vele anderen, maar zomin als bij de anderen belette zijn inzicht hem als vrijwilliger naar het bedreigde front te snellen.

De befaamde drie vertellingen over het beleg van Sewastopol vormen het eerste grote voorbeeld van de herscheppende creativiteit die Tolstoj eigen geweest is. Zij werden door geen hunkering naar zelfbegrip, laat staan door de romantiek van een gewaagde strafexpeditie in een avontuurlijke bergwereld gedicteerd, maar door de bittere objectieve waarheid. Tolstoj zag en verbeeldde de solidariteit van de soldaten, de moed van de eenvoudigen in het aangezicht van een superieure vijand, en – over de hoofden van vriend en vijand heen – de gruwel van het oorlogvoeren. Hadden zijn in de Kaukasus voltooid jeugdromans het publiek een nieuw talent geopenbaard, de vertellingen uit Sewastopol hieven hem onverhoeds op in de bedwelmende hoogte van nationale roem. Het is merkwaardig dat Tolstoj de roem altijd en overal aanvaard heeft als iets natuurlijks, een atmosfeer waarin hij zich zonder schroom bewoog – uiterste vorm van onverschilligheid jegens lauweren. Voor hem was de interne strekking van de roem veel belangrijker, en als hij ooit door eerezucht is gedreven dan was het

deze: bij voortdurend te beseffen dat hij andere mensen iets te zeggen had, dat zij de oren spitsen als hij ging spreken. Het feit verleende aan wat hij deed en schreef een wijdere zin, die ten diepste beantwoordde aan de idee der moraliteit die naast de zinnelijkheid in zijn wezen lag. Het kunstenaarschap op zichzelf bleek het instrument te kunnen zijn tot de verovering van grotere doeleinden. Het levensperspectief was daarmee ontsloten.

Voorlopig hield hem de vraag bezig waar hij in het Rusland van de militaire nederlaag, het eindeloze land der misstanden, hoorde te staan. Het lot had hem tot landjonker, tot grootgrondbezitter gemaakt. Hij had Jasnaja Poljana en daarmee de verantwoordelijkheid over een kleine duizend lijfeigenen – 'zielen' – geërfd. Zij waren ook naar de geest geknechten, onwetend, onmondig, gewend zich met argeloze listen en lagen door het duistere leven en zijn onbegrepenheden te slaan.

Tolstoj's eerste zorg was de onwetendheid in deze bezitloze boerenmassa uit te bannen. Het schoolexperiment is steeds een van Tolstoj's lievelingsdenkbeelden geweest. Nu, op het einde van de vijftiger jaren, maakte hij zijn eerste Westeuropese reis: Italië, Frankrijk, Zwitserland, Duitsland. Hij bestudeerde schoolsystemen en sprak met opvoeders. Hij deed zijn best om in de gedachtengang van de Europese pedagogiek door te dringen, maar zij beviel hem niet, zo min als de moderne en geciviliseerde landen zelf waar zij ontstaan was. Hij was niet alleen te zeer een Rus, maar hij was een zoeker die de werktuigen die hij voor zijn onderneming nodig had, zelf zou moeten maken. De scholen die hij voor zijn lijfeigenen oprichtte en de wijze waarop hij hen onderwees, konden natuurlijk de goedkeuring van de autoriteiten niet wegdragen. Aan zijn systeem ontbrak de zenuw van het tsaristische onderwijsstelsel: hij predikte geen eerbied voor tsaar, adel en synode, maar kennis, morele zelfwerkzaamheid, humaniteit. Hij leerde de Rus van de onderste lagen kennen. Hij zag dat er talenten en gaven in die onderlagen bestonden, die door de bank werden vermoord en verspilld. Hij vond dat hij de potentiële 'Poesjkins en Lermontows' diende te redden, die an-

ders reddeloos in de volksmisère te gronde zouden gaan.

Zijn denkbeeld was dat van een utopist. Hij begreep niet waarom zijn experimenten, waaraan zoveel toewijding, stoffelijke en morele energie besteed werden, in de praktijk zo weinig opleverden. Hij had de hoge illusie gekoesterd dat vanuit Jasnaja Poljana een school- of opvoedingsbeweging over Rusland zou uitgaan. Hij stiet op de logheid, de hardnekkigheid en sleur van een systeem dat nooit naar de toekomst, hoogstens naar het verleden terugverlangde en op die wijze enkel in onveranderlijkheid volhardde.

Het lijden van Tolstoj aan de wereld begon. Hij had voordien aan zichzelf geleden; maar het was het lijden van een subjectieve tegenstrijdigheid, waarvoor uiteindelijk in zelftucht, arbeidzaamheid en creativiteit genezing was te vinden. De objectieve ongeneeslijkheid van het tsaristische Rusland werd Tolstoj's steen des aanstoots, en dat brok was massaler dan de Kaukasus en leek nagenoeg even onbeweeglijk. Onherstelbaar de achterlijkheid, de primitiviteit, hulpeloosheid en apathie van de miljoenen lijfeigenen? De gedachte was ontzettend. Zij drong zich aan hem op als het kwaad bij uitstek waarvoor hij zich met zijn hunkering naar licht en harmonie – in zichzelf en anderen – geplaatst zag. Zij drong zich aan hem op als besef van de structurele onmogelijkheid van het tsarisme – een besef dat hij in zijn leven om en om zou wentelen als Sisyphus zijn rotsblok, om het nu eens van deze, dan van die zijde te benaderen, er soms de ogen voor te sluiten, er andere malen voor te vluchten in de verlossingswaan van een hersteld evangelie.

III

'L N. Tolstoj en de religie' is het thema voor een grondiger studie dan hier bij benadering kan worden aangeduid. Maar enkele algemene schetsmatige lijnen moeten onvermijdelijk worden getrokken.

Dit proces van 'nadenken' bereikte in de tachtiger jaren van de vorige eeuw in L. N. Tolstoj een ware crisis. Geen enkele crisis treedt plotseling op; zij wordt steeds voorafgegaan door een reeks kleinere onzekerheden en

malaises. De crisis die zich in Tolstoj na jaren van zoeken, tasten en ook mislukken op het sociale vlak openbaarde, concentreerde zich in een vraag van de enkeling: Wie ben ik? Ben ik gerechtigd grootgrondbezitter, welgesteld, bevoorrecht te zijn, talent te hebben en te gebruiken, terwijl miljoenen mensen naar lichaam en geest verkommen en zich zelfs van hun elementaire menselijkheid niet anders bewust zijn dan in de dierlijke uitingen daarvan?

Het was de door zovelen aangeheven vraag die de kwaliteit kreeg van een lange litanie: hoe kunnen wij Rusland redden? Wanneer mensen als Tolstoj zich die vraag stellen en in hun bijzondere omstandigheden en geaardheid geen antwoord ontvangen, neemt die vraag al meer de beklemming aan van een beschuldiging, en verandert de vraag zelf al meer in: Hoe kan ik mijzelf redden?

Het is de onvermijdelijke overgang van de maatschappelijk bepaalde onmacht tot het bewustzijn van de religieuze afhankelijkheid. Natuurlijk waren er in Tolstoj's tijd mensen die een antwoord hadden op de vraag hoe men Rusland redden kon en moest. De nihilisten zagen de verlossing van enkeling en massa nog slechts in de totale negatie, de politieke anarchie. Hun eerste negatie gold de gezalfde gezagsdrager, het symbool van de Russische onveranderlijkheid: zij vonden hun hoogste roeping in aanslagen op de tsaar. Lew Nikolajewitsj Tolstoj begreep zeer wel, dat een dode tsaar steeds door een levende zal worden vervangen, en dat nihilisme, hoe bewonderenswaardig de moed van deze óók individueel gerichte eenlingen was, aan geen Russische stand van zaken iets veranderen kon.

De narodniki hadden de boerenmassa tot de drager van de komende omwenteling geproclameerd. Zij overstelpten het platteland met hun propaganda, zij maakten het onbewuste, achterop gebleven volksdeel tot voorhoede van een populair socialisme dat nooit kwam of komen kon, tot zij zelf – in zekere zin parallel met Tolstoj's eigen ontgoochelingen, maar met een ander resultaat – zin en toekomst van een boerse volksbeweging verlegden in de leiding van een handvol uitverkorenen, een intellectuele en politieke elite die wel voor de anderen zou optreden.

Tolstoj zag voor zijn ogen hoe de narodniki op hun wijze door mislukkingen werden gecorrumpeerd. Hij zag hen eensdeels in terrorisme, anderdeels in geliberaliseerde aanpassing bij het tsarisme verkommeren.

Hij zag geen uitweg dan door de herstelde eenvoud en reinheid van de menselijke aanleg zelf. Hij vond de religie, niet de officiële van de Russische synode, de pracht en praal van de gouden erediensten, de in tsaristische zin verpolitiekte gemeenschap der gelovigen, die een gevangenis van de massa in de gevangenis van de staat betekende.

Het lag derhalve voor de hand dat Tolstoj terugkeerde naar de godsdienst der verdrukten en simpelen, dat wil zeggen naar de voorstellingen van de oudste evangeliën, de eeuw van veronderstelde naastenliefde, offerbereidheid, zelfverloochening, *naar deemoed en geweldloosheid die het boze niet weerstaat*, omdat zij haar hoogste menselijke kwaliteit in de beslotenheid van de menselijke inborst zelf bezitten.

Dit is Tolstoj's typisch Christendom geweest, en hij heeft het tot woede en verbijstering van de machtige functionarissen van de Russische kerk (en de Russische staat) in verhandelingen, tractaten en privé-brieven heel de wereld over gepredikt. En niet zonder weerklank, niet zonder dat overal op aarde verwante stemmingen, zij het niet steeds onder verwante omstandigheden, werden opgewekt.

Men kan de interpretaties van volgelingen en sympathisanten van het allengs vorm aannemend godsdienstig Tolstojanisme niet simpel vereenzelvigen met wat er in Tolstoj zelf leefde en omging. Zijn eigen weifelingen waren het bewijs voor het feit dat wij in hem niet te maken hebben met een femelaar, een dweper of een passief gelovige. Deze geweldenaar had zijn eigen psychische spanningen, zowel van morele als politieke aard. Ook waar zijn godsdienst hem scheen voor te schrijven dat het boze niet moest worden weerstaan, onthield hij de mannen en vrouwen van de revolutionaire bewegingen zijn sympathie en ook vaak zijn vurig verdedigingspleidooi niet. Hij moet met zijn geweldloosheid keer op keer overhoop hebben gelegen. Oude en zeer menselijke sympathieën voor de fysieke en geeste-

lijke moed van vrijheidsstrijders, van de militante mens zonder meer, openbaren zich in hem op verrassende en onthullende wijze: in het geheim schreef hij, op het eind van zijn leven, het magnifieke verhaal *Hadzji Moerat*, een waarlijk krijgshaftig boek dat een voorvechter van nationale eer en vrijheid verheerlijkt.

Ook in Tolstoj's gebreken, zijn ascese, zijn opvattingen over religie is niets kleinzieligs of benepens. Alles in hem verraaft bestendige innerlijke strijd, het woelend werk der tegenstrijdigheden die in zijn ziel op elkaar botsten. Hij had zonder die spanning en innerlijke woeling geen kunstenaar kunnen worden van een dergelijke statuur. Tegenover de moralist die, uit overwegingen van menselijke verlossing van het kwaad, elke levensvreugde moest wantrouwen, stond de kunstenaar en vitale mens die zich met wellust onderdompelde in de vreugden van het zichtbare en tastbare. Tolstoj was een beelder, in wiens boeken men de heerschappij van de vijf zintuigen ondergaat als een tweede openbaring van de aarde zelf. Hij predikte naarmate hij ouder werd al strenger de ascese, hij ontleedde in een verhaal als de *Kreutzersonate* aard en functie van de seksualiteit in de burgerlijke en feodale wereld, en wendde zich daarvan af in een veroordeling van alle zinnerelaties tussen de geslachten, hij rookte niet, hij vermeed de alcohol. En tegelijk was hij een onstuimig achtervolger van jonge lijfeigen vrouwen op zijn landgoed, behalve dat hij bij zijn jongere gade een talrijk kroost verwekte en haar ook op gevorderde leeftijd geen rust gunde; zijn levenshonger ontkende eenvoudig het ideaal van de oerchristelijke gemeente uit de eerste eeuw onzer jaartelling: armoe en kuisheid.

In deze persoonlijke ontwikkeling van Tolstoj is veel meer strijd en kritiek vervat dan in die welke zich binnen de grenzen van eigen ziel en lichaam afspeelt. Tolstoj's houding ten aanzien van de religie verkreeg, of hij het wilde of niet, rebelse, revolutionaire hoedanigheid. Hoe meer hij in zijn vermeende terugkeer tot het oudste evangelie idealen van een waarachtig Christelijk gehalte predikte, hoe meer hij afweek van de officiële Kerk, *en daarmee van de tsaristische staat*. De synode haatte deze vijfde evangelist. Zij riep de hulp van het tsarisme in

om hem met politespionnen te omringen. De tsaristische censuur vervolgde hem, zodat hij herhaalde malen zijn geschriften in het buitenland moest laten publiceren en vandaar naar Rusland terugsmokkelen. In 1902 werd hij ge-excommuniceerd. Het was niet alleen zijn breuk met de orthodoxe kerk, maar ook met de orthodoxe staat, waarin dan de lijfeigenschap wel officieel was afgeschaft (1861), maar waarin de verschijnselen en methoden van de lijfeigenschap nauwelijks konden verdwijnen, omdat zij al werden overgenomen en voortgezet door nieuwe verslavingsmethoden, die van het in Rusland binnendringende kapitalisme. Men schudde en rukte aan de eikeboom, maar men kon de aristocraat, de landheer, de schrijver van wereldnaam niet ten val brengen zonder zichzelf in de ogen van heel de wereld te compromitteren. En Nikolaas II, in 1895 tsaar geworden tijdens feestelijkheden die zinnebeeldig in een bloedbad eindigden, moest rekening houden met die ogen; het Vredespaleis in Den Haag dat hij de volkerengemeenschap cadeau deed, moest immers getuigen van zijn missie als internationaal ontwapenaar... Het was de bitterste blamage die het aflopende tsarisme zichzelf aandeed door aanhoudend woord en daad tegen elkaar te laten liegen.

Zo heeft Tolstoj's religiositeit, zijn ijveren voor een hernieuwde uitleg van het evangelie, en zijn verwerping van alle geweld en op geweld gebaseerde wereldse macht een verstrekkende betekenis verkregen, en wel als een van de kritische elementen die het tsarisme hebben ondermijnd en de socialistische revolutie van 1917 daardoor mede hebben helpen voorbeelden.

IV

De wereldnaam van Tolstoj als auteur was vanaf het begin der zeventiger jaren gevestigd. De geestelijke rijkdom van zijn persoon en schrijverschap kon niet beperkt blijven tot het Russisch taalgebied, al strekte zich dat van Oostzee tot Stille Oceaan uit, weliswaar met een bevolking waarvan tachtig procent niet kon lezen of schrijven.

Oorlog en vrede is de uitkomst van velerlei inspiratie. Als pedagoog had Tolstoj gemerkt

dat de kinderen van de lijfeigenen zich niet interesseerden voor geschiedenis in het algemeen, maar dat de grote gebeurtenissen van het jaar 1812 hen betoverden. De ontvouwing van zijn eigen leven, het machtig verwijden van de perspectieven binnen zijn persoonlijkheid, en de zekerheid dat er naar hem geluisterd werd, trok hem naar een groot, nationaal onderwerp. Zijn belangstelling voor mémoires, brieven en getuigenissen waarin reëel menselijk leven, bonte ervaring was bijeengebracht, groeide in de stille perioden op Jasnaja Poljana. Het bezoeken van archieven en bibliotheken plaatste hem voor fascinerend materiaal. Beeld en idee waren sinds *Sewastopol*, sinds een reeks van meesterlijke vertellingen waaronder het grandioze paardenverhaal *Linnenmeter*, in hem tot creatieve aandrift verenigd. De eerste gedachte voor *Oorlog en vrede*, een roman te schrijven over de dappere officieren die in december 1825 een opstand tegen het tsarisme ontketenden die in doodvonnissen en verbanningen werd gesmoord, bracht hem tot het crisisjaar 1812 terug, dat in zijn voorgeschiedenis en gevolgen nog centraler bleek dan de poging de despotie door een verlichte monarchie te vervangen. De Russische mens en het Russische volk kregen in de landheer en opvoeder van lijfeigenen, de patriot en wordende profeet, de dimensie en het mythisch realisme van een heldensage, een homerisch visioen. Het visioen greep Europa en de wereld. De naam Leo Tolstoj, zelden of nooit gebruikt zonder het aureool van zijn adelstand, 'graaf', veroverde het lezend publiek in alle landen.

Ook in Nederland was de indruk enorm, aanvankelijk alleen bij de lezers die met een fijner zintuig voor kunst waren begiftigd. Tot hen behoorde de criticus Conrad Busken Huet, al moet ik hieraan toevoegen dat hij in Parijs woonde toen hij zijn artikel over 'Nieuwe Russische letteren' (1885) schreef, waarin hij voor het eerst gewaagde van reuzen als Dostojewski en Tolstoj, die hij in Franse vertaling las. *Oorlog en vrede*, wij bemerken het bij het herlezen van dit curieuze artikel steeds opnieuw, heeft hem betoverd. Hij had iets ontdekt dat Balzac, Dickens en Thackeray overvleugelde. Een ver, geheimzinnig en kolossaal rijk was ontsloten, en niet slechts geografisch. Meer nog dan door

de openbaring van Russisch leven was Huet getroffen door de grootse visie op het mense-lijke, de visie die hij de 'poëtische' noemde:

'Alleen door uw pen te dopen in de poëzie van een volk, kunt gij slagen in het schrijven van zijn heldendicht. Poëzie van het landschap, poëzie van de stad, poëzie van het geboren worden, poëzie van het sterven, poëzie van het ondernemen, poëzie van het medegevoelen – dit, dat alle volken met elkaar gemeen hebben, moet de grondtoon zijn. Daarna komt de uniform van de soldaat, de pij van de landman, het koorgewaad van de priester, het driespan en de jachthonden van de rijke, de wapenschouw door de tsaar, de kleedkamer der zes-tienjarige die haar eerste bal gaat bijwonen.

'Een bekoorlijk geheel ontstaat eerst, wanneer dit schilderachtige, van het plaatselijke en nationale, als saamgegroeid is met het alomtegenwoordig menselijke, schuld, boete, eten, drinken, schreien, lachen, ondergaan en weer boven komen, ten huwelijk geven en ten huwel-ijk nemen.'

Wij worden in *Oorlog en vrede* door meer dan de homerische kenmerken gefrap-peerd. Want ook door dit groots en be-wogen beeld van daden en objectiviteiten straalt, als in vroegere werken, Tolstoj's eigen levensproces en de problematiek die hem daar-bij kwelde.

Oorlog en vrede is niet alleen het loflied van de massale actie, waarmee het lotgeval van de enkeling verstrengeld raakt, maar ook de filo-sofie van die actie, de bezinning op de inhoud, de zin en de richting van het nationale en inter-nationale gebeuren. Culmineert in 1812 de idee van de nationale bevrijding als een verlossend drama, waaromheen zich geluk en tragiek van de enkelingen in onbewuste afhankelijkheid groeperen, de geschiedenis had ook een daar-vóór en een daarna: zij was gang en beweging, zij was het mensdom. De verlossing van 1812 was een tijdelijke en nationale; maar daarach-ter rezen de vragen aangaande het mensdom in al klemmender nadruk. Er moest weer worden nagedacht. Tolstoj zwelgde en leed in naden-ken. Terwijl hij zijn veldslagen te boek stelde, de manoeuvres van legers en de beschikkingen van generaals, aan Russische en Franse zijde,

in ongeëvenaarde massaregie voor zijn lezers opriep, analyseerde hij de zin van zoveel dy-namiek, zoveel drift en zoveel dood. En hij drong door tot de kern ervan: Niet een hand-vol enkelingen, monarchen, veldheren, diplo-maten maken de geschiedenis; alle officieel ge-proclameerd heldendom is voor een groot deel bluf en schijn en heeft vaak maar dezelfde kra-nige fictie in zich als een zwierig gedragen hu-zarenuniform. De soldaat die niemand kent, de naamloze boer, het volk in zijn duister en op zijn dwaalwegen en niettemin opdringend naar het licht – zij zijn de dragers van de historische beweging.

Deze gedachte op dat ogenblik, waarin tege-lijkertijd de gewetensmystiek aan hem knaagde, was een waarheid van hoge allure en een zo-veelste bewijs voor het vrij en moedig karakter van Tolstoj's denkkraacht. Zij doorbrak natio-nale en klasstradities, gevestigde voorstellin-gen en de opvattingen van vrijwel ieder toen-malig fatsoenlijk geschiedschrijver. Zij was een erkenning 'ondanks alles'.

Terzelfdertijd zien wij dat de verovering van dit denkbeeld, in wroetende en pessimistische bespiegelingen door het 'heldendicht' heenge-strooid, Tolstoj niet gelukkig maakt, veeleer met achterdocht vervult en tot de grens van een zeker fatalisme brengt, waarvan men na-tuurlijk de herkomst evenzeer herkent als het inzicht dat de geschiedenis door de naamlozen en eenvoudigen gemaakt en gedragen wordt.

Niet de gedachte van de menselijke grootheid, maar die van de menselijke gedetermineerdheid rest als het heldendicht zich heeft afgewikkeld, als het drama valt te overzien: de determinator ligt niet bij de mens zelf, zij is vervat in het on-doorgrondelijk raadsbesluit Gods. De geschie-den is verklaard, maar het resultaat is, zoals dat van Tolstoj's eigen experimenten, van het fenomeen der Russische misère in haar logheid en onwrikbaarheid – de onverklaarbaarheid *an und für sich*. Terwijl de gewone mensen, de massa's en de volkeren, de geschiedenis dragen, zijn zij niet in staat haar te veranderen.

Dergelijke stappen terug zijn typisch voor L. N. Tolstoj: hij benadert de waarheid, hij be-nadert haar zelfs door hevig worstelen met de gedachtenmaterie – maar hij voltooit de ge-vonden idee vele malen niet.

V

Is *Oorlog en vrede* het rijkste, als men wil briljantste werk van Tolstoj's gerijpte jaren, het diepste en zielkundigste werd *Anna Karénina* (geschreven tussen 1875 en '77).

Tolstoj had ook tijdens en na het werken aan zijn nationaal epos zijn opvoedings- en landbouwexperimenten niet vergeten. Hij gaf een schooltijdschrift uit, hij redigeerde een nieuw ABC-boek, dat even eenvoudig als diepzinnig zijn moest, zonder dat de kinderen zich ervan zouden vergewissen wat voor grote en wijze waarheden zij spelenderwijs met woord en letter in zich opnamen . . .

De schrijver Tolstoj was niet dood. Zijn aandacht als herschepper van menselijk wedervaren concentreerde zich na de wijde, nationale visie van *Oorlog en vrede* op het individuele lotgeval: een begrijpelijk en natuurlijk ritme van belangstelling. Rond 1870 begon hem na het lezen van een krantenberichtje het probleem van een 'gevallen vrouw' uit de hoge kringen dwingend voor ogen te staan. De vrouw in kwestie zou geen schuld dragen, zij zou slechts beklagenswaardig zijn. Zij zou de fataliteit van haar persoon in een samenleving van conventies tot het bitter einde uitdragen.

Wat echter was de 'wereld der conventies'? Tolstoj kende haar: het was het milieu waarin hij was geboren en grootgebracht, het milieu der bezittende egoïsten, der bevoorrechten, der koudhartigen. Was er in dit milieu geen geluk voor de enkeling mogelijk? Ook die gedachte verdiende ernstig nadenken. Tegenover het noodlottige paar Anna Karénina en haar minnaar Wronski, rees de conceptie van het 'gelukkig paar', Ljewin en Katja. En het is kenmerkend voor Tolstoj's huiselijke positie en persoonlijke positie in deze zestiger en zeventiger jaren, dat hij in dit gelukkige paar het dubbelportret van zichzelf en zijn jonge vrouw Sofia Bers, hun vrijage en huwelijk, beschreef, die nog tot op zekere hoogte onaangeraakt schenen door de verwoestende huichelarij van het adellijk milieu en de aristocratische kringen.

Zo is *Anna Karénina*, tweede grote creatie waarop Tolstoj tussen de jaren 1873 en '77 zwoegde, het werk waarin feitelijk twee romans verbonden zijn: maar, zoals bij de uit-

werking van het thema bleek, niet als volstrekte conjunctie van de fatale en de gelukkige levensbeschikking.

De levensloop van de rijk en aristocratisch gehuwde Anna Karénina, die besluit om tegen de gevestigde moraal in, de moraal van haar hart en zinnen te volgen, werd meer en meer onder Tolstoj's handen tot een aanval op het systeem zelf, dat geen persoonlijk geluk of vrijheid kan toestaan, omdat het zelf uit de leugen bestaat. En ook de bevoorrechten blijken in die zin geen vrije mensen: zij zijn of aan hun valse klassemoraal geketend en snijden zich daarmee de weg naar een eigen rijk en oorspronkelijk gevoelsleven af, of zij doorbreken de ketens en moeten aan die stoute keuze te gronde gaan.

Anna Karénina begon als een studie in moraliteit, die schijnbaar aan religieuze grondbegrippen raakte. Het motto ervan was ontleend aan het Nieuwe Testament: 'Mij komt de wraak toe; ik zal het vergelden, spreekt de Heer.' Maar het onderwerp greep al meer over naar de maatschappelijke gewetensvraag. Anna Karénina werd niet zozeer getroffen door de wraak Gods dan wel door het feit dat zij in opstand was gekomen tegen haar feodale, in onwrikbare 'zedes' geklonken klasse. En wat de gelukkigen in de roman betreft, Ljewin en Katja – zij zijn door het feit dat zij ver van de hoofdstad en de intrigante adellijke kaste leven, ook maar weer schijnbaar door het lot begenadigd. Zeker, Ljewins vrijage, Ljewins huwelijk was een tijd van hoge levensverwachting en emoties, maar als hij gehoor geeft aan de vitale en natuurlijke opwelling om met zijn boeren mee te ploegen en te maaïen, begint ook in zijn aderen het gif van het milieu te werken. Tolstoj had het gif in eigen aderen herkend: het was het verschijnsel van zijn parasietendom, het feit dat hij, trots de natuur en de natuurlijke verbondenheid met zijn medemens, heer en bezitter was, en de anderen bezitloze knechten. De kracht tot transformatie van Tolstoj's schrijverstalent was het talent om elke keer, door de dynamiek der artistieke middelen gedreven, in het hart van de maatschappelijke toedracht door te stoten.

In 1852, vierentwintig jaar oud, had Tolstoj in een opzet voor de roman 'De Russische landheer', die nooit werd geschreven op een curieus fragment na (bekend als *De ochtend van een landheer*) in zijn held en dubbelganger, de jonge grondbezitter Nechljodow die wij vaker zullen ontmoeten, hetzelfde probleem met vroege intuïtie geraakt. Nu, meer dan twintig jaar later, stond hij als Ljewin voor het oude nijpende vraagstuk: een fiere en hoge persoonlijkheid als Anna Karénina kon worden vernietigd door de consequenties van het privé-bezit dat zich ook tot de sfeer van liefde en geslachtelijkheid uitstrekt, terwijl hetzelfde privé-bezit zijn schaduwen werpt op de elementaire geluksstemming van een rechtschapen landjonker.

De lijfeigenschap was in 1861 als sociale instelling verdwenen, maar ketening en onderwerping van de landbevolking aan een nieuwe despotie, die van het moderne kapitalisme met zijn woekerbanken en geldrelaties, had de ketening aan de landheerlijke grond vervangen. Tolstoj, vrederechter geworden in zijn district, had gezien dat de ene onvrijheid voor de andere was verruild. Hij zou in de komende tijd nog vaker zien, dat de grote hunkering van de boeren naar landaankoop, hun droom van vrijheid middels eigen grond, op de meedogenloosheid van de moderne bankonderneming stukbrak. Hij hekelde het verschijnsel veel later grimmig en ironisch in zijn 'blijspel' *De vruchten van de verlichting* (1890), maar daaraan vooraf ging zijn minstens zo grimmig besef van de tragedie die zich over de quasi-bevrijde boerenmassa uitbreidde en die hij ook uitbeelde in een toneelstuk *De macht der duisternis* (1886). Het stuk werd overigens door de synode verboden en beleefde zodoende in Parijs zijn première, en wel door toedoen van Emile Zola. Niet alleen het gegeven op zichzelf is al interessant, het stuk tekent ook duidelijk de ontwikkeling die er sinds de opheffing van de lijfeigenschap bij Tolstoj had plaatsgevonden.

Tolstoj's maatschappelijk inzicht heeft zich tot aanmerkelijke hoogte en diepte verheven, zoals bewezen wordt door zijn brochure *De slavernij van onze tijd*, niet voor niets geschreven rond het jaar 1900, toen de marxis-

tische, socialistische agitatie onder de Russische industriearbeiders begon te resulteren in de studie en strijdvormen van een modern proletariaat... een resultaat waaraan de jonge jurist Lenin verre van vreemd was. Tolstoj onderkende in dit proletariaat de fnuikende gedaanteverwisseling die er met de bezitloze boerenmassa had plaatsgevonden; hij bleek ook het mechanisme van de fabrieksuitbuiting grondig te doorzien. Hij wenste zelfs aan zijn geschrift een motto mee te geven dat hij bij Marx had gevonden, en wel diens uitspraak dat de Europese regeringen ieder schaamtegevoel verloren hadden sinds de kapitalisten zich van de heerschappij over mensen en dingen hadden meester gemaakt. In die uitspraak zit een zekere morele strekking; het bevreemdt nauwelijks dat Tolstoj haar in zijn typische denkwijze tot de religieuze 'oplossing' doortrekt. Zodra volgens Tolstoj de kapitalisten, dank zij de zuivere onderrichting in Christus' gebod, zelf inzien dat zij hun proletariërs gewetenloos uitbuiten, wanneer zij dus hun schaamtegevoel herkrijgen, zal de moderne slavernij kunnen eindigen.

In eenzelfde evangelische denkwijze, men zou nagenoeg willen zeggen wanhoopssprong, eindigde Tolstoj's derde grootse roman, die in dezelfde periode geschreven werd waarvan de brochure voornoemd een uitkomst is – de roman *Opstanding*, waaraan trouwens niet minder dan tien jaar werd gewerkt, met de begrijpelijke onderbrekingen door eigen missiewerk, briefwisseling, moeilijkheden en familiecrises. In *Opstanding* keert de jonge landheer Nechljodow, de dubbelganger uit Tolstoj's jeugdfragment, op rijpere maar nog steeds jonge leeftijd terug, dit keer om zijn schuld ten aanzien van een naïef en ook maatschappelijk weerloos jong meisje te beseffen en daarvoor boete te doen.

Opstanding is ook aan een veelzijdige impuls te danken geweest. De eerste was als in het geval van *Anna Karénina* uiterlijk: een in de tachtiger jaren geruchtmakend moordproces waarbij een prostituée in de beklagdenbank verscheen die in haar jeugd door een vorst was verleid. Tolstoj's eigen geweten was op dit punt verre van zuiver. Afgezien van zijn eigen steeds weer beschaamde ascetische voornemens tij-

dens het huwelijk had hij vóór en na zijn trouwen omgang gehad met jonge knappe vrouwen, vooral in de lijfeigen stand. De herinneringen aan één bijzonder apert geval begonnen hem te vervolgen en, zoals de roman *Opstanding* bewijst en zoals zijn eigen vrouw hem daarvan hoogst begrijpelijk een fel verwijt maakte, niet louter met de duistere angel van de schuld. Maar achter de persoonlijke herinnering en het dualistisch gevoel van schuld en verboden vleeselijkheid verrees een hele maatschappelijk-morele achtergrond, zwaar van gramschap, aanklacht en inzicht, een achtergrond die allengs tot de voorgrond en het centraal gebeuren wordt: Tolstoj onthulde het mechaniek van de tsaristische rechtspraak, de volledige huichelarij, de volledige frase. Nechljodows jeugdzonde ontsnapt aan de maatschappelijke consequentie van deze onthulling doordat voor de zoveelste maal de Christelijke zelfverlossing wordt bezworen; hij boet niet door een veranderd inzicht in het systeem, maar door een ommekeer in eigen innerlijk, die de laatste hoofdstukken van Tolstoj's ouderdomsroman haast onleesbaar maakt. Niet omdat er 'gepreekt' wordt, maar omdat de vloek van de onveranderbaarheid der Russische toestanden hier geponeerd wordt als een gewetenszaak van de eenling.

Opstanding had, zoals de *Kreutzer-sonate* (1890) daarvóór, een tweeledige werking.

De Tolstojanen van velerlei pluimage zagen de beide werken als machtige bijdragen tot de zedelijke schoonmaak van een zieke maatschappij met zieke individuen, voor vele anderen waren zij niet meer dan met schone moraliteit omklede pornografie en werden dienovereenkomstig misbruikt en verhandeld. Wij hoeven daaraan geen andere betekenis toe te kennen dan deze: dat de vermogens van de schrijver Tolstoj wat hun scheppende transformatiekracht betreft, hun suggestiviteit niet hadden verloren, dat zij slechts geperverteerd werden door een tweeslachtigheid die zich nu als het eigenlijke, tot op zekere hoogte noodlottige wezen van de auteur en kunstenaar openbaarde.

Tot op zekere hoogte. Tolstoj blijft Tolstoj en behoudt ook in zijn predikende ijver een

vaak indrukwekkend karakter. Dat hij tussen de personages van zijn boeken morele verbindingslijnen trekt, was in *Oorlog en vrede* en *Anna Karénina* een versterking van de artistieke beeldvorming gebleken: de helden en heldinnen van deze romans worden voor beslissingen en problemen geplaatst die menselijk inzicht, begrip, opoffering, kiesheid en kuisheid, moed en mededogen raken. De karakters werden erdoor uitgediept op een typisch Russische wijze; het morele probleem is hetzelfde dat door heel de Russische literatuur van de negentiende eeuw waart en dat niet mag worden verward met de westerse zedenmeesterij waarin vooral de protestantse kerken en nog meer de sekten hebben uitgemunt. Hoe diepgaand het verschil is tussen dit mager en vreugdeloos moralisme van het theologisch westen en de zedelijke opvlucht waartoe een Tolstoj zich geroepen voelde, valt te onderkennen in het feit dat Tolstoj's esthetisch credo (culminerend in zijn studie *Wat is kunst?* van 1898) wordt beheerst door een schoonheidsverlangen dat in de glans van een strijd bare moraliteit is gedompeld, meer nog: daaraan volstrekt inherent is. Uit zijn inleiding op Guy de Maupassant (1894) en andere schrijvers wordt het duidelijk dat zijn kunsttheorie evenveel sociale als esthetische, ethische als psychologische elementen in zich verenigt, die tot op vandaag toe een afzonderlijke studie vereisen en waarin nog steeds actuele kunstvragen worden opgeworpen: kunst als menselijke activiteit, de formele schoonheid als een drogbeeld, de kunst als perversie zodra zij bezit en voorrecht wordt van de bovenlagen der maatschappij, de toegankelijkheid van alle ware kunst.

In al wat Tolstoj onderzocht en al wat hij vanuit zijn eigen levenssfeer transformeerde, lag een waardevolle menselijke of sociale ontdekking, de aanzet tot een objectieve waarheid. Maar men heeft, naarmate Tolstoj ouder wordt, keer op keer de indruk alsof hij die waarheid weer uit de weg gaat zodra hij haar in de verte ziet wenken. Wat hem logisch en rationeel verscheen zodra zijn werkzaam verstand zich daarop richtte, werd irrationeel als hij probeerde om de Bergrede erop toe te passen, om daarmee tot mystische constructies te geraken.

Het is hier de plaats terug te komen op Lenins beschouwingswijze van Tolstoj.

Lenin was een hartstochtelijk lezer en bewonderaar van Tolstoj's boeken. Tijdens zijn Siberische ballingschap (1897–1900) waren ze zijn grote vreugde geweest. Zelf een liefhebber van de jacht, raakte hij in opgetogenheid bij de jachtscènes in *Oorlog en vrede*. Maar ook Lenin was een man van nadenken. Hij was veertig jaar later geboren dan Tolstoj, hij had een levensbeschouwing gevonden waarbij de Russische 'onveranderlijkheid' door de verdrukten zelf kon worden veranderd en gerevolutioneerd. Sprekend en schrijvend vanuit de kritische, strijd bare posities van deze werkende en verdrukte klasse stelde Lenin na de eerste (mislukte) Russische revolutie van 1905 vast, dat men niet kon spreken van één Lew Tolstoj. Enerzijds huldigde hij in hem met nationale trots de creatieve kunstenaar, de uitbeelder van 'de opgekropte haat, de eindelijk rijp geworden hunkering naar een betere toekomst, de drang om zich van het verleden te ontdoen', zoals zij in de *boeren*-massa aan het licht getreden was.

Anderzijds zag Lenin, die zelf in een grote studie over de ontwikkeling van het kapitalisme in Rusland (verschenen in 1899) de hele structuur van de Russische maatschappij bij het aanbreken van de twintigste eeuw doorzien had, dat zich in Tolstoj's mondelinge en gedrukte prediking tegelijkertijd 'de lege dromen, de onrijpheid, het politieke onverstand, de apathie' van het *patriarchale* Rusland openbaarden.

Lenin vatte Tolstoj in zijn tweezijdigheid. Hij spotte met zijn bekeringsijver, zijn 'armoede' en ascese; maar hij vergat geen ogenblik met wat voor geconcentreerde, enorme persoonlijkheid hij te maken had.

VI

Tolstoj's twee- en veelzijdigheid treedt van zijn jeugdjaren af tot aan zijn oudste dag in alle levensmanifestaties aan het licht. Er was sentimentaliteit in hem, maar ook hoog en nobel gevoel, een vrijwel bestendige rijkdom aan strevingen en gedachten. Juist door die in sterke mate bewogen innerlijkheid, dat wroetend kijken in eigen ziel, dat zorgvuldig

noteren in zijn dagboeken van elke afdwaling van het rechte pad, dat onophoudelijk tobben over goed en kwaad, trok hij een schare van Russische zonderlingen, godzoekers, dwepers, pelgrims en ook alledaagse oplichters aan (en vaak zag hij het verschil niet).

Zijn vrouw en kinderen kwamen al meer met hem in conflict, omdat hij de consequenties van zijn nadenken niet alleen in zijn hoofd tot het absurde doordreef, maar ook in de werkelijkheid, in zijn naaste omgeving.

Tot die consequenties behoorde bij voorbeeld het opgeven van zijn werlds, particulier bezit. Hij wilde geen graaf Tolstoj, geen parasiet en exploitant meer zijn. Hij gaf al wat hij bezat, tot aan het auteursrecht op zijn boeken, aan gravin Tolstoja die er echter wel mee wist te woekeren; tot aan het bittere ogenblik waarin hij verklaarde dat hij ook de auteursrechten van een schrijver een illusoire aangelegenheid vond: ieder die dat wilde mocht zijn werk uitgeven!

Kort na deze verklaring viel er een hongersnood voor aan de Wolga. Tolstoj vergat onmiddellijk zijn 'afstand en autetursrechten' en verkoopt al wat hij heeft geschreven voor 100 000 roebel aan een uitgever om het geld in de hongerkas te storten. Tolstojaanser kon het niet: edelmoedigheid en inconsequentie gaan hand in hand.

Tolstoj sprak en schreef veel over de geborgenheid in het geloof, over de verlossingskracht van het hervonden evangelie. Maar zoals de menselijke lust hem vervolgde, vervolgde hem met evenveel kracht de menselijke angst. In *De dood van Iwan Iljitsj* peilt hij die angst die zich concentreert in de angst voor het sterven: het sterven zelf in zijn menselijk-dierlijke tweeslachtigheid wordt held en drijfkracht van een der grootste verhalen in de wereldliteratuur: het was ingegeven door een van elke illusie ontdane waarheidsdrift.

Temidden van een gezin van gemiddelde, veel 'normalere' mensen moest hij zich meer en meer de vreemdeling voelen, een verdwaalde in eigen huis. De 'duistere lieden' waarmee hij zich omringde, die op Jasnaja Poljana en de baardige profeet Lew Nikolajewitsj afkwamen, waren niet alleen de wanhoop van gravin Tolstoja, maar ook een aanleiding tot bittere na-

ijver. Terwijl zij al meer het vertrouwen verloor, wisselde Tolstoj zijn intiemste gedachten uit met mannen die haar in de hoogste mate onsympathiek waren; hij gaf hun zijn dagboek te lezen, in dat mengsel van brutale nederigheid en openhartige belijdeniszucht, dat wij al te vaak bij 'Russische christenen' terugvinden en waarvan ook Dostojewski's leven getuigt.

Tolstoj ervoer zijn uitstoting uit de Orthodoxe Kerk in 1902 uiteraard niet als een krenking. Veeleer wakkerde het breken van de officiële kerkelijke band zijn evangelisatieijver aan, maar niet minder zijn verlangen om een eiland van rust te vinden in de branding van een interne en externe problematiek: het verlangen naar het klooster, het laatste isolement. Hij had nu zijn ransel altijd klaar staan; een ruwe mantel en een staf daarnaast. De volmaakte pelgrim! Keer op keer dreigde hij: Ik ga! Na de beruchte ruzie van november 1910 ging hij werkelijk, in gezelschap van zijn lievelingsdochter Tatjana, om onderweg kou te vatten en in Astapowo te sterven, grimmig van de wereld en zijn familieleden afgewend, nog tot het laatst toe notities makend over wat hem aan ideeën inviel.

De man die zo moeilijk was voor zichzelf en anderen, is in de laatste fase van zijn leven geobserveerd en beschreven door Maxim Gorki: een aandoenlijk en verbijsterend relaas van waarnemingen. Het kon niet anders dan dat Tolstoj voor Gorki, die heel Rusland was doorgetrokken en de Russische mens rond 1900 van binnen en buiten kende, het uitzonderlijke betekende, veel meer dan een beroemd auteur of profeet. Hij schilderde hem als een 'Russische god', geschrumpeld, machtig, listig. De beeltenis van Tolstoj, door Gorki ontworpen, laat ons zien dat Tolstoj, totaalsymbool van de Russische patriarchale samenleving in al haar lijdende massaliteit, de laatste negentiende-eeuwer was die, in de voetsporen van Goethe, Poesjkin, Balzac, de gehele werkelijkheid van zijn tijd bestreek, oog had voor het leven in zijn alomvattendheid. Die hoedanigheid is door de voortgang van het kapitalisme, de sindsdien opgetreden arbeidsdeling en specialisatie, de vervreemding en cultuurdodende eigenschappen van ons maatschappelijk sys-

teem, bij geen kunstenaar meer opgetreden. Gorki zelf heeft die alomvattendheid niet meer, terwijl wij, mensen van de twintigste eeuw, eigenlijk al niet meer dan halve mensen kunnen worden genoemd.

Voor Gorki had L. N. Tolstoj 'goddelijke' kwaliteiten, omdat hij (afgezien van de antwoorden die hij gaf) het gehele complex van levensvragen en -waarheden overzag en zich ermee bezighield. Doch deze god was tegelijk zeer aards en menselijk: in zijn lichamelijke kracht en drift, zijn dikwijls hoogst onchristelijke onverdraagzaamheid en korzeligheid. Tegenover een man als Toergenjew, die hem diep en zonder naijver bewonderde, was hij bits en sarcastisch. Hij haatte Dostojewski, zoals die hem haatte. Van halfslachtige schoonheidsaanbidders moest Tolstoj, wiens schoonheidsbegrip wortelde in morele vitaliteit, niets hebben. Toen iemand hem kwam vertellen: 'Lew Nikolajewitsj, ik heb voor kort in Parijs Maurice Maeterlinck gesproken en hij vereert u enorm, hij zegt dat hij zou willen schrijven als u!' dan gromt de oude man sarcastisch: 'Dan moet hij dat vooral niet laten!'

Tolstoj predikte ascese en verwerping van zinneprikkels, maar van zijn jeugdige bezetenheid voor het hazardspel had hij een onuitroeibare liefde voor het kaartspel overgehouden. Hij was verzot op muziek, maar deelde met Goethe de angst voor al wat passie was in de muziek, inzonderheid voor Beethovens stormachtige zielsuitstorting. Zij hieven hem uit zichzelf, zij doorbraken de morele tucht waarmee hij zich had gegord tegen 's levens aanvechtingen. In zijn *Kreutzer-sonate* wedijvert immers de muziek van Beethoven in demonische verleidingsmacht met de schaamteloos tentoongestelde naaktheid der vrouwen, om de mannelijke hoofdpersoon in hinderlaag te lokken. Wat Tolstoj zelf meesleepte, boeide en bedreigde, werd, vooral het laatste, omgezet in een element van zijn zedeleer, een stukje van zijn afweer tegen het veronderstelde 'kwaad'.

Tolstoj is het voorbeeld van een kunstenaar die zijn sporen in zijn tijd heeft geprent, de maker van een stuk moderne geschiedenis, eenvoudig omdat hij voluit en in ongehoorde dimensie was wat hij was. Wij kunnen ons de wereld moeilijk denken zonder hem. Hij voeg-

de aan onze beschaving door zijn zeer verwikkelde betrekkingen met Rusland en de Russische literatuur iets toe dat daar voor die tijd niet was, het 'Tolstojanisme' als samenvatting van al zijn scheppende, morele en artistieke hoedanigheden.

Mij houdt een merkwaardige voorstelling bezig: het feit namelijk dat in het jaar 1901 te Gaspria op de Krim de drie grootste meesters van de moderne Russische literatuur tegelijk kuurden, elkaar opzochten, wandelden, lange gesprekken voerden. Het waren de oude Tolstoj met zijn beide jongere tijdgenoten Tsjechow en Gorki, de twee laatsten t.b.c.-patiënten. Zij alle drie voegden iets aan onze beschaving toe, zij lieten alle drie een onuitwisbaar spoor achter. Zij waren in die tijd, hun tijd, onbetwistbare reuzen, niet alleen van de Russische, maar van de wereldliteratuur, wezenlijk verbonden door hun Russendom en hun haat tegen het tsarisme, die van hen drieën ware voorlopers van het jaar 1917 maakt, dat alleen

door Gorki ver en vruchtbaar zou worden overleefd.

Het is typisch dat geen van deze drie ooit een Nobelprijs is waard gekeurd, ofschoon die voor letterkunde, in 1897 ingesteld, in datzelfde jaar 1901 voor het eerst werd uitgereikt, en wel aan Sully Prudhomme(!). Natuurlijk is het toekennen van de Nobelprijs geen volstrekte, nog minder een onfeilbare onderscheiding: maar als men ziet dat tijdens Tolstoj's leven de Nobelprijs voor literatuur behalve naar een Björnson, Kipling en Selma Lagerlöf, naar mannen als Mommsen, Sienkiewicz, Rudolf Eucken en Paul Heyse is gegaan, krijgt men een verbijsterend denkbeeld van de culturele gevoeligheid van een halve eeuw geleden. De tijd zelf heeft Lew Nikolajewitsj Tolstoj, de voorbijgegane, zijn prijs uitgereikt: hij heeft hem in vergelijking met toen gelauwerde tijdgenoten jonger gemaakt, actueler en bestendiger, omdat de bestendige actualiteit van 's levens onverwoestbare kracht en tegenstrijdigheid in zijn werk volledig werd opgenomen.

SYBREN POLET

Mannekino

Roman

Litteraire Reuzenpocket 280 f 9,50

C. BUDDINGH'

Leve het bruine monster

Proza / Aforismen / Essays / Toneel

Litteraire documenten serie 12 f 8,50

BIJ DE BEZIGE BIJ

In elke goede boekhandel

Herinneringen in de vorm van een gotische paraplu

1. maagdenzaging en sectie

Mahler:

Zoveel vrouwen (Alma) &
een zwart leren cape aan
de kapstok van de
REICHS IRRENANSTALT GmbH.

Maar, zegt Dr. Gradus, een
paar papieren op zij leggend,
wandelingen in de Alpen zijn
niet toegestaan.

Mahler

(gekapt als een krankzinnige
monnik):

— — — visioen van een hobbelpaard

Zoveel vrouwen (Alma) &
de dood op mijn hielen. Wie
zaagt haar door?

Dr. Gradus verricht de sectie
terwijl ik DAS LIED
VON DER ERDE speel op
een speelgoedtrommel.

En terwijl men hem het
dwangbuis aantrekt
marcheren de dragonders
binnen.

Voorop DER GROSSE HEINRICH
die nog veel van zich zal
doen horen.

— — — Dr. Gradus hoort hemelse stemmen

Op een lederen bank ligt
de doorgezaagde Alma.
Tante Truus vraagt of
er nog iemand koffie wil.

2. *waarin de koe een haas vangt*

— — — merkwaardige tekens op merkwaardige vlaggen

Het zwevend koor
o.l.v. GENERAL DER FLIEGER
VON WORPSWEDE (toen Rilke
al gestorven was)
met begeleiding van bronzen
borstkurassen uit de jaren
van weleer.

— — — gegalm van tot kanonnen omgesmolten klokken
De keizer kroont zichzelf,
de anderen gaan rustig slapen.

Wie heeft mijn paraplu gezien,
mijn parasolletje?

— — — van onder de puntmuts kruipen bewapende
infanteristen; iemand wordt lid van een politieke
partij

3. *het babylonische Kurort*

Onder de dekmantel van
tientallen koppen koffie &
met de smaak van EISBEIN
nog in de mond:
Dr. Wagner drijft de maagd
tussen gootsteen en ijskast
je eer of je leven!
De verpleegsters zien giechelend
toe.

— — — gietijzeren architraven & T-Fords.
de gekke professor doet een ontdekking.

Achter de coulissen strompelt
student Princip naar de uitgang.
Er wordt een moderner vuurwerk
ontstoken.
Keizers gaan schaterlachend te
water. Korporalen poetsen
hun knopen.
HET SPEL KAN BEGINNEN.

— — — kakelende dames met fruithoeden

Scheuren in het bassin. Verpleegden
vallen van hun sokkel.
Dr. Wagner & Mahler reiken elkaar
plechtig de hand.

Mahler:

Een wybertje, mijn waarde, gaat
er altijd wel in.

HET GROTE HOESTEN IS BEGONNEN.

noot van de verteller:

Van hier af beneemt de paraplu mij alle uitzicht. Belang-
rijker zaken vragen trouwens onze aandacht:

Amerikaanse luchtmacht dropt napalmbommen boven
Vietnam.

De N.P.D. behaalt 8% der stemmen bij de verkiezingen in
de Duitse deelstaat Hessen.

Alles wordt maar duurder, alleen de koffieprijs dalen.

De N.R.C. geeft sinds enige tijd het liberale Tweede Kamerlid Th. H. Joekes de gelegenheid in een wekelijkse kolom wat opinies te slijten. Hij begon leuk met een vergelijking tussen het Indonesische en Thailandse volkskarakter op grond van een door hem waargenomen verschil in de houding van hotelbedienden. Dat gaf al enig inzicht in het soort kennis dat Joekes toereikend vindt om zijn oordeel op te baseren. Zijn kolom van 4 februari doet dit nog wat beter en verdient het door middel van De Gids voor het nageslacht bewaard te blijven. 'Waarom hebben de uitzendingen van Achter het Nieuws over het optreden van Nederlandse militairen in Indonesië zoveel mensen van diepe afkeer jegens de makers van die programma's vervuld?', vraagt Joekes zich af. Ze hebben er gegronde redenen toe, vindt hij. Iedereen wist toch allang dat er in Indonesië zoals in iedere oorlog, 'wreedheden' (het begrip oorlogsmisdaden bestaat voor Joekes kennelijk niet) zijn begaan? 'Wreedheid is een uitwas van de oorlog, die zelf een uitwas van het menselijk handelen is'. Onthuld is er dus niets. En een nader onderzoek naar de feiten is niet nodig, omdat oorlog en menselijke natuur afdoende verklaring zijn. Achter het Nieuws moet de allang bekende wreedheden dus hebben opgehaald om andere redenen dan het zelf heeft gezegd. De werkelijke motieven waren niet, dat een wetenschappelijk onderzoek zou kunnen bijdragen tot het voorkomen van oorlogsmisdaden in de toekomst en dat het hoog tijd wordt dat de geschiedenis van onze koloniale oorlogen wordt geschreven. Joekes weet wel beter. Niet voor niets heeft de vraag naar de politieke verantwoordelijkheid geleidelijk meer nadruk gekregen dan die van de militairen zelf: ... hield die verschuiving van het mikpunt naar mensen als Drees, Beel en Jonkman niet de welbewuste suggestie in, dat ook in Nederland wreedheid wel een onderdeel was (en is) van het systeem? Past dat soort suggestie niet precies in de campagne, die door Achter het Nieuws en anderen wordt gevoerd om het huidige bestel zwart te maken, te diskwalificeren, te ondergraven? Past het ook niet volkomen in de pogingen van extreem-linkse socialisten om gematigd links de politieke vernietiging in te jagen? Ik geloof, dat heel veel mensen dat als achtergronden, misschien zelfs als de werkelijke drijfveren van deze uitzendingen hebben gevoeld.' Het wordt inderdaad tijd voor een politieke actie tegen de extremisten in het Gooi, voor wie langzamerhand geen enkele huiskamer meer veilig is. – (vdB)

Twée gedichten

Schullen voor de regen

Later toen het regende
ben ik een warenhuis binnengegaan
alsof het de winkel van een Chinees was
en de op elkaar gestapelde jutezakken
mij een steun zouden zijn in de rug
vreemd hoe alles went

ik kocht er een paar schoenen
uit droevige verveling en vroeg mij af
hoe je ze zou vinden
wanneer ik ze aan had en was even opgewekt
maar vond toen ik bij de draaideur was
mezelf een karikatuur van kapitalisme
waarom die weelde
terwijl het de bedoeling is naakt te liggen
in bed?

Wakker worden

Vijf uur was het denk ik
toen ik het hoorde
ik vermoedde dat het een kind was
dat huilde
je zei dat het een vogel was

je mond had daarbij iets van een overweging
lief, onuitgesproken –
zoals ik die ken bij het zien van een brief
van een bekende
ik wist opnieuw hoe bruin je mij vond

je las uit het landschap
waarover ik je vertelde
van de bladeren in hun proces van eeuwig groen
van de dingen die mij leidden naar het toeval
dat ik naast je lig

Hoewel Spanje wemelt van feodale parasieten, middeleeuwse klerikalen en dictatoriale officieren dient het volk er met enige onderscheiding behandeld te worden. Niet vanwege zijn door toeristenbureaus veronderstelde vriendelijkheid of romantiek, en niet met het oog op allerlei andere onzin die traditionele bewonderaars van het land ons verkopen willen. Maar wel om de hardnekkigheid waarmee een door het fascisme verslagen natie poogt zich na de capitulatie te blijven verzetten tegen de usurpatoren der macht. Op 21 januari was de politie van Madrid verwikkeld in een kleine veldslag met demonstrerende studenten, nadat de universiteit van Barcelona reeds gesloten had moeten worden en in het Baskenland het aantal stakers op gevaarlijke wijze begon toe te nemen. Toen drie dagen later de onrust in de hoofdstad tot nieuwe botsingen leidde, proclameerde generaal Franco de uitzonderingstoestand. Daarbij werden een aantal formele vrijheden (van meningsuiting en van vergadering!) die nooit hadden bestaan, opgeheven, maar tevens werd het mogelijk mensen gevangen te houden zonder vorm van proces, huiszoekingen te doen zonder opdracht van de justitie, en de toegelaten persorganen, toch al instrumenten van Franco's Beweging, weer aan de strengste censuur te onderwerpen. Sindsdien wisten de Spanjaarden in Madrid niet meer wat er in de provincie omging, werden politieke discussies geweerd en keerde de situatie van kort na de burgeroorlog terug. In een officiële verklaring werd vooral bedoeld op de studenten toen er werd gesproken over 'acties van minderheden, stelselmatig gericht op verstoring van vrede en openbare orde, en die duidelijk verband hielden met een internationale strategie, zoals die in vele landen tot uiting is gekomen.' In Madrid had de student Enrique Ruano zelfmoord gepleegd, na bij zijn verhoor gefolterd te zijn geworden. Dit geval stond echter geenszins op zichzelf. Dertienhonderd intellectuelen van naam, onder wie zeer gematigde en zelfs conservatieve lieden, hadden in een open brief geprotesteerd tegen het martelen van 'verdachten', hoewel zij waren bedreigd met een proces voor de krijgsraad wegens 'belediging van de gewapende machten'. Vrouwen van politieke gevangenen bezetten dagenlang kerkgebouwen om een betere behandeling te eisen voor hun echtgenoten. Het was echter duidelijk dat noch de studenten, noch de arbeiders in Baskenland, Asturië en Catalonië reeds zulk een bedreiging vormden voor het regime, dat dit daarom de strengste totalitaire militaire dictatuur moest instellen. Er zijn immers ook ontevreden falangisten en carlisten gearresteerd en conventionele advocaten verbannen. Het rommelde binnen de Beweging van Franco, toen men aannam dat zijn dood of zijn aftreden nabij zouden komen: De geruchten over zijn voorkeur voor de kleinzoon van Alfons XIII, die hem zou moeten opvolgen, hebben veel kwaad bloed gezet bij de tegenstanders van deze Juan Carlos. Hoge officieren wensten een der hunnen als nieuwe caudillo benoemd te zien; carlisten, ook als zij niet veel voelden voor Hugo Karel van Bourbon-Parma, wilden geen monarch uit de dynastie der Spaanse Bourbons; de echte falangisten zijn republikeinen, en zij verlangden een Führer of Duce; dan zijn er nog aanhangers van de vader van Juan Carlos, die in Portugal woont en nooit, zoals zijn zoon, de beginselen van het regime heeft onderschreven. Maar vóór een democratische republiek is de overgrote, onderdrukte meerderheid, die zich alleen illegaal kan uiten maar die in het begin van februari door stakingen is gaan protesteren tegen de staat van beleg, waarmee het 'establishment', gesteund door het episcopaat en de strijdkrachten, probeerde de situatie meester te blijven. En met dit regime onderhandelden Westeuropese democratische regeringen over economische integratie en militaire samenwerking, juist in de tijd der felste onderdrukking, zonder zich te schamen... voor het Spaanse volk. – (Co)

De neef uit Holland

Mijn grootmoeder van vaders kant trouwde twee keer, en van haar twee echtgenoten had zij veertien kinderen. Bijna allen waren jong gestorven. Drie zusters van mijn vader waren nog in leven. Tante Beatrice en tante Cornélie waren ongetrouwd gebleven en woonden in Utrecht. Tante Nanne was getrouwd met een hugenoot wiens familie uit de Hérault afkomstig was. Ze woonde in een kleine villa in Soestdijk. Hun zoon was ingenieur in Dordrecht en hun dochter was getrouwd met een plattelandsarts en woonde in een klein dorpje. Mijn neef en nicht waren een jaar of tien ouder dan ik. Mijn familie van vaders kant was orthodox-protestant. Toen moeder mij verwachtte had tante Béatrice gezegd dat zij niets wilde weten van een kind dat in de godsdienst van zijn moeder gedoopt zou worden. Die banvloek voor mijn geboorte werd niet opgeheven toen ik haar later in Soestdijk ontmoette.

Ieder jaar zond mijn grootmoeder nieuwjaarswensen aan alle drie mijn tantes. Zodra ik in staat was om de letters van het alfabet te schrijven installeerde zij me aan de tafel

in de eetkamer voor drie lege blaadjes papier en een inktpot. Links van me legde ze een kleiner blaadje volgeschreven met haar fijne handschrift, ze gaf me een penhouder met een nieuwe pen en zei tegen me dat ik het model dat zij gemaakt had keurig moest overschrijven op de drie blaadjes. Ze kon niet vertrouwen op wat ik uit mezelf geschreven zou hebben aan drie namen zonder gezicht en ook niet op mijn verbeelding. Had ik niet, toen moeder verdwenen was uit het huis in Saint-Gratien, en de hangmat in de tuin eruit zag of hij leeg op haar bleef wachten, ijverig een soort namaakwoorden geschreven en daar namaakzinnen van gemaakt die voor mij een betekenis hadden en die zij dan maar moest begrijpen? Ik vouwde het papier en stopte het in een envelop met bestemming hemel. Grootmoeder moest de brief aan de luchtballon geven die zo nu en dan over de tuin kwam.

Negen jaar lang wisselden wij met de drie tantes nieuwjaarswensen uit. De tekst veranderde maar weinig, en later dreef tante Nanne er de spot mee dat de drie brieven altijd identiek waren. Ik gaf haar ten antwoord, dat ik geen onderscheid kon maken tussen mijn tantes als ik ze niet kende en wij elkaar anders nooit schreven.

Op mijn zestiende behaalde ik het diploma waaraan Grootmoeder zoveel waarde hechtte. Ik ook, maar op een andere manier. Ik zag het als een etappe op de weg naar een

A. L. R. FERNHOUT. Geboren uit een Nederlandse vader en een Franse moeder. Ging op haar vierde jaar naar haar grootmoeder die te Saint-Gratien woonde, tien kilometer van Parijs. Kwam op haar zestiende weer naar Nederland. Studeerde Franse taal- en letterkunde en woonde achtereenvolgens in Amsterdam, Italië en Zuid-Frankrijk. Maakte op haar reizen tekeningen, die enkele tentoonstellingen opleverden. Bracht de oorlog door in Nederland. Daarna ging zij weer enkele jaren naar Frankrijk. Woont thans in Bergen. Doceert Frans.

ander diploma dat me in staat zou stellen om een beroep te kiezen. Ik durfde nog niet te zeggen dat ik van papier en krijt hield als een ambachtsman van zijn gereedschap, en dat ik later wilde tekenen. Eerst nog een diploma en dan zouden we wel verder zien. In de kleine Larousse die ik voor mijn verjaardag had gevraagd toen ik twaalf werd had ik in het historische gedeelte alles gelezen wat op de 'grandes écoles' betrekking had. Er waren er twee voor meisjes: Fontenay-aux-Roses en Sèvres. Internaten die lesbevoegdheid tekenen gaven. Maar ik had met het onderwijs een wonderlijke ervaring opgedaan. Wij waren dol op mevrouw Vogelveld, een vrouw uit de Elzas, die een zoon aan het front had. Onze drukke klas van vijftig leerlingen bezorgde haar migraine. Mevrouw Lambert daarentegen mochten we helemaal niet, en wij hoefden haar maar te zien binnenkomen of wij waren muisstil van angst. Zo was de onderwijzeres die wij niet mochten beter af, en dat was in strijd met mijn gevoel voor rechtvaardigheid. Zou mevrouw Vogelveld ooit geweten hebben dat wij in de pauze over haar praatten en dat wij probeerden van haar gezicht af te lezen of de laatste berichten die zij ontvangen had goed of slecht waren? Ik wilde dus niet in het onderwijs want daar bereikte men met goede bedoelingen slechte resultaten. Er was één school die me intrigeerde. Wat zou die Ecole du Louvre toch wel zijn? Welk diploma moest je hebben om daar op te mogen? Daar zou ik later nog wel achter komen. In ieder geval moest ik nog een diploma hebben.

Het Louvre was me vertrouwd geworden. De kroning van Joséphine, Het vlot van de Medusa, Justitia die de Misdaad achtervolgt, de Mona Lisa, La Belle Ferronnière, de Veldslag van Ucello, de Emmaüsgangers: al dwalend door de zalen en de galerijen bereikten wij de deur die op de Tuilerieën uitkwam. De grote

bomen, de marmeren beelden en hun spiegelbeeld in het water vormden als het ware een verlengstuk van het museum. Ik voelde mij als op een wonderbaarlijk erfgoed waarover ik voor altijd de beschikking had.

Grootmoeder scheen ergens over te piekeren en ik kon er maar niet achter komen waarover. Mijn tante uit Bazel, die altijd Pasen en Kerstmis bij ons kwam vieren, kwam nu ook begin juli. Mijn neef Eloi de Seuvy schreef ons dat hij, wanneer hij van zijn vakantie in Savoyen terugkwam, bij ons in Parijs langs zou komen. Er werd een koffer gepakt en ik begreep dat de neef uit Holland me kwam halen om kennis te maken met zijn ouders.

Nieuwsgierigheid en angst streden in mijn hart. Eindelijk zou ik dan mijn familie van vaders kant, die andere helft van mij die nog onzichtbaar was gebleven, te zien krijgen. Ik was voortgekomen uit twee elementen die even onverenigbaar waren als water en olie. Eén keer had er vermenging plaatsgevonden: toen ik op de wereld kwam. Dan weer nam de angst de overhand. Ik had gehoord dat grootmoeder mijn tante eraan herinnerd had dat moeder, wetend dat zij spoedig zou sterven, tegen haar gezegd had: 'Treur niet over mij, zeg tegen jezelf: Nu kunnen ze haar niet meer kwellen.'

Moeder had mijn vader in het jaar dat hij zijn rechtenstudie beëindigd had in Parijs leren kennen. Ze was op haar achttiende getrouwd en van de ene dag op de andere in een milieu geplaatst waarop zij helemaal niet was voorbereid. Haar jeugd had zij in Nevers doorgebracht. School, godsdienstlessen, eerste communie, diploma, dat alles was bij haar net zo gegaan als bij mij. Overgeplant naar een plaatsje in Brabant moest zij het hoofd bieden aan een stijl van leven zonder enige charme en aan een botte, ongenueanceerde manier

van denken, en voelde zij achterbakse kritiek op alles wat aan haar onwillekeurig anders was dan de gewoontes van dat gesloten wereldje dat aan zijn eigen vaste wetten gehoorzaamde. Moeder ontdekte een godsdienst die het sociale leven in stukjes snijdt als een plaatje waarvan men een puzzel gemaakt heeft, die het leven in hokjes indeelt en afsnoert zoals de plantenziekte mozaïk tabaksbladeren in ruitjes verdeelt en het sap belet te circuleren. Voor mijn vader moest zij zich plooiën naar de regels van een wonderlijk spel. Gewoon maar 'zijn' interesseerde niemand. Men moest vóór of tegen iets zijn, dan begon men pas te bestaan. Haar gezondheid ging achteruit. Toch eiste mijn vader dat ze punctueel de hoogmis bijwoonde totdat ze zo ziek was dat ze in Rotterdam verpleegd moest worden en daarna naar Grootmoeder terugkeerde.

Het is een kwestie van hoogstens twee maanden, zei ik bij mezelf om mij gerust te stellen. Als in oktober de school weer begint ben ik weer in Parijs. De neef uit Holland kwam alleen maar omdat mijn familie met mij wilde kennismaken. Na zoveel jaren nieuwjaarswensen wilden zij eens echt contact. In plaats van, zoals andere jaren, met vakantie te gaan in Saint-Saulges, in Pougues, in Val-André of in Montréjeau zou ik de maand augustus en hoogstens ook nog september bij mijn oom en tante in Soestdijk doorbrengen. Ze hadden een landhuis. Een huis was vast wel drie keer zo groot als een gemiddelde flat in Parijs.

Grootmoeder had een boekenkast die voor mij een bron van genot was. Met jeugdig enthousiasme had ik *Notre Dame de Paris*, de *Contes* van Musset, *La Scarabée d'Or*, *Eugénie Grandet* en het hele oeuvre van Molière gelezen. Dan was er nog de groene Onsterfelijkenreeks en helemaal onderin een hele plank vol

gele ingenaaide boeken van Fasquelle. Als ik uit school kwam at ik een homp brood met een stuk chocola en ging met een boek op een laag stoeltje voor het raam in de zon zitten. Dat was het mooiste moment van de dag. Met simplistische logica concludeerde ik dat tante Nanne dus in haar huis drie keer zoveel boeken moest hebben. Ik stelde mij er veel van voor om daar te lezen en te praten. De gedachte dat er misschien alleen Hollandse boeken zouden zijn, die ik niet zou kunnen lezen, kwam niet bij me op.

Ik dacht dat onze twee families verlangden naar toenadering. Eindelijk zouden wij van gedachten kunnen wisselen. Moeder was dood, dat had mijn tantes vast tot menselijker gevoelens gebracht. Het ijs zou spoedig gebroken zijn en mij zouden ze niet kwellen. Ik zou naar Parijs terugkeren en voortaan zouden wij elkaar in de vakanties ontmoeten.

Op de afgesproken dag gingen mijn tante Plattner en ik naar het Gare du Nord. Wij zouden mijn neef herkennen aan een krant die hij duidelijk zichtbaar bij zich zou dragen en aan een groene vilthoed met een kwastje. Dat laatste detail verontrustte mij. Het was het hoofddekseel waarmee karikaturisten Duitse toeristen aanduidden, zoals het ruitjespak het kenmerk was van de Engelse toerist. Het was de hoed van Herr Professor Knatschké, een figuur uit de tekeningen van Hansi, waar mijn neef uit Bazel en ik ons krom om lachten.

In de voortstromende menigte herkenden wij elkaar op hetzelfde moment. Een mager gezicht, hoge jukbeenderen, een lange neus; het leek wel of zijn groene ogen achter zijn brillenglazen nog boller waren, en hij had een beetje afhangende schouders: een reiger van middelbare grootte. Toen hij begon te spreken bleek zijn stem enigszins nasaal te zijn. Mijn

neef nam ons ook op. Zijn stem aarzelde even, hij zocht de juiste toon, vond hem, en blij hem zo gauw gevonden te hebben vulde hij de conversatie van mijn tante aan, die op Parijse toon, met beleefdheidsfrases en hoge gilletjes haar best deed om het gesprek op gang te houden. Hij lunchte bij ons en gaf de wens te kennen om de volgende dag Parijs te bezichtigen. Ik was de aangewezen persoon om hem tot gids te dienen. De volgende ochtend kwam hij me halen. Hij had geen persoonlijke wensen op zijn programma, daar had Cook voor gezorgd. Aan Eloi de Seuvy heb ik te danken dat ik twee monumenten bezocht heb die ik tot dan toe alleen van de buitenkant kende: de Eiffeltoren en de Opera. Toen wij op de tweede verdieping van de toren waren aangeland, was de wind, die eolische zangen aan het ijzeren harnas ontlokte, zo krachtig en de laatste trap die wij op moesten zo smal, dat wij maar liever naar de tuinen van het Trocadero teruggingen. In de Opera werd Thaïs gespeeld. De zaal vol publiek in zomerse reiskleding leek op een impressionistisch schilderij in een rood met gouden lijst.

Door het Louvre schoot Eloi de Seuvy zeer snel heen. Tevergeefs probeerde ik, voor de schilderijen waarvan ik hield, zijn glazige blik vast te houden. Op het lijstje stonden nog de Notre Dame, de Sainte Chapelle, het Pantheon, de Sacré-Coeur en Versailles. Metro in bus uit kregen wij het voor elkaar. Uitgeput kwamen wij 's middags bij Grootmoeder terug, waar de thee met gebak, op zijn Zwitsers op een gedekte tafel opgediend, ons wachtte.

Toen wij op één van de laatste dagen langs de Quai de Conti naar de Pont des Arts liepen, baadden de gevels en de bomen op de andere oever in een gouden zonlicht. Van de 'Belle Jardinière' tot aan het Louvre had Parijs uit alle hoeken van Frankrijk blauw van heu-

vels, beeldhouwwerken van kastelen en masten van zeilboten naar zich toegehaald. De schoorstenen, de zinken daken, de bewegende schaduwen der esdoorns, alles werkte mee aan de betovering. Parijs bood mij steeds nieuwe festijnen. Het leek wel of de stad mij met deze verrukkelijke aanblik wilde vasthouden. Ik dacht: 'Als ik wist dat ik hier niet terug zou komen zou ik net zo lief meteen in de Seine springen.' (Als men zijn jeugd in Amsterdam of in Marseille heeft doorgebracht, kan men dan zonder zijn hart te breken Amsterdam of Marseille verlaten?)

Mijn tante Plattner had een kaartje Parijs-Utrecht gekocht en het vertrek was bepaald op zondag. Zaterdag hoefde ik niet met mijn neef mee. Een intens gevoel van moeheid kwam over me. Tot dan toe kende ik alleen dat vermoeide gevoel in mijn hoofd als ik een enkele keer stiekem te laat was opgebleven om mijn huiswerk af te maken, maar dat was niet te vergelijken met wat ik nu voelde. Ik was dan ook blij dat ik niet uit hoefde. Ik had gezien wat een toerist als mijn neef van Parijs verwacht en ook wat Parijs dan te bieden heeft. Als ik er nu aan terugdenk vermoed ik dat Apollinaire, toen hij ontdekte dat zijn moeder ook nog andere relaties had dan moederlijke, hetzelfde gevoel gehad moet hebben als ik op de dag voor mijn vertrek.

We vertrokken 's morgens tegen elfen uit Parijs en om ongeveer elf uur 's avonds waren wij in Soestdijk. In Roosendaal en in Utrecht hadden we moeten wachten en overstappen. Toen wij vertrokken was het mooi, zacht weer, maar hoe verder we van Parijs verwijderd waren, hoe kouder en somberder het werd. Er was niemand aan het stationnetje. We liepen door het donker, sloegen een klein weggetje in en stonden toen plotseling voor het

sombere blok van het huis. Mijn neef belde aan. In de tijd die verliep voordat ik naar binnen ging voelde ik een mengeling van angst en hoop, een behoefte aan vertrouwen maar ook de verleiding om op de vlucht te slaan. Ik verlangde naar het moment waarop mijn tante en ik elkaar zouden zien en de eerste woorden wisselen, en tegelijkertijd was ik er bang voor. De deur ging open. De vestibule was slecht verlicht en ik kon het gezicht van mijn tante nauwelijks onderscheiden. Ze zei iets in het Nederlands tegen haar zoon. Ze had geen enkel woord van begroeting tegen mij gezegd. Ik luisterde naar haar stem, want ik kon alleen maar afgaan op de intonatie. Die was niet vriendelijk. Ze stelde vragen, maar het klonk meer of ze om uitleg vroeg. Toen mijn neef zijn moeder antwoordde was er in zijn stem dezelfde aarzeling als in Parijs toen hij mijn tante Plattner antwoordde, maar nu net andersom. Zijn stem werd neutraal, zijn zinnen afgestemd. Hij zei mij mijn jas uit te doen en mijn hoed af te zetten; ik hing ze aan de kapstok. Mijn tante deed de deur van de salon open en draaide het licht aan. De verlichting was nauwelijks minder spaarzaam dan in de vestibule. Wij hadden in de restauratiewagen warm gegeten, maar dat was al wel een uur of tien geleden en daarna hadden we niets meer gehad. Ik verwachtte, zoals ik dat bij Grootmoeder gewend was, een gedekte tafel te vinden als eerste teken van welkom, waaraan men kan zien dat er gasten verwacht worden, zelfs al komen ze laat. Een plafonnière verlichtte povertjes de tafel met het linnen tafelkleed waaraan wij gingen zitten; mijn tante bleef staan. Ze sprak tegen haar zoon. Hij vertaalde het voor me: Of ik honger had? Of ik iets wilde eten of drinken. De vraag was zo gek – we hadden 's avonds immers niet gegeten – dat ik er onmiddellijk uit concludeerde dat hij, om zijn moeder niet te ergeren, het

maar beter vond haar in de waan te laten dat wij al gegeten hadden. Zij bracht me een glas koude melk. Ik had honger. Er was geen spoor van een bemoedigend geurtje, alleen de zuinige lucht van vocht van een weinig gebruikt vertrek daar waar een houtvuur lichaam en geest verwarmd en verlicht zou hebben. Ik had nog steeds geen nauwkeurig beeld van het gezicht van mijn tante. Met haar ogen zonder wimpers keek zij, meer kon je er niet van zeggen; dat men ook een uitdrukking in zijn ogen kon leggen was kennelijk nog nooit bij mijn tante opgekomen. Haar gladde hangwangen waren verouderd zonder rimpels, behalve die welke gekomen waren doordat de huid minder soepel werd. Zou ze ooit geglimlacht hebben? Voor ons was dat de normale manier om iemand tegemoet te treden. De lach is het kenmerk van de mens en de glimlach is daarvan het lichtere genre.

We hadden allemaal slaap. We gingen naar boven. Mijn tante deed de deur van een klein kamertje open. In de lengte van de kamer stond aan één kant een bed tegen de muur, aan de andere kant een toilettafel met een kom en een kan water; voor het raam stond een stoel. Mijn tante overlegde met haar zoon. Toen zij zich omdraaiden om te kijken hoe groot ik was begreep ik waarover zij het hadden. Het bed was een kinderbed, maar ik was niet groot voor mijn zestien jaar. Ze lieten me dus in die kamer. Er hing dezelfde lucht als in de salon. Ik kleedde mij vlug uit. Toen kreeg ik het nog kouder. Het was juli, maar ik zou graag een donzen deken gehad hebben, zoals bij ons in de winter. Voorzichtig stak ik mijn benen tussen de ijzige, stijve lakens en wachtte of ze iets warmer werden. Toen ik stukje voor stukje de ijzeren wand bereikte, lagen mijn benen niet helemaal rechthoekig. Of ik al mijn hoofd naar boven, naar het hoofdeinde bewoog, het hielp niet. Dan rolde ik me nog maar liever helemaal op en probeerde of

ik het dan minder koud had. Hoe moe ik ook was, ik kon de slaap maar niet vatten. De stilte contrasteerde met het voortdurende gegons op de achtergrond in Parijs. Ik hoorde hout kranken, dan geknabbel en getrippel. Muizen? Ik trok het laken over mijn hoofd, maar in het donker hield ik mijn ogen open.

Mijn tante was niet op me gesteld, dat was punt één. En evenals haar zuster Béatrice had ze van tevoren besloten dat ze niet op mij gesteld zou zijn. Waarom hadden ze me die oneindige reis laten maken en waarom was ik hier, zonder avondeten, in een kamer met een te klein bed? Ik had nog andere deuren gezien. Er moesten nog andere kamers zijn. Opeens moest ik denken aan moeder en aan wat Grootmoeder verteld had.

Bracht mijn tante haar gevoelens jegens moeder op mij over? Als ze alleen maar iets gezegd had in de trant van: 'Vanavond is het te laat, je hebt slaap nodig. Morgen kunnen we rustig praten.' Wisten Grootmoeder en tante Plattner eigenlijk dat ze me hadden overgeleverd aan de opgekropte haatgevoelens van de zusters van mijn vader? Nooit had ik me zo verwant gevoeld aan moeder, aan de jonge vrouw van vóór mijn geboorte. Evenals zij was ik volkomen ontheemd en uit mijn doen. Maar voortaan zouden wij bondgenoten zijn. Ik zou deelgenoot worden van wat ze haar hadden aangedaan, en door mezelf te verdedigen zou ik ook haar verdedigen. Door haar was ik gewaarschuwd. Ik zou zo gauw mogelijk zeggen dat ik naar Frankrijk terug wilde, dat ik dáár wilde studeren en werken. Dat was duidelijk. Wat de godsdienst betreft zou ik ze geen kans geven om vat op me te krijgen, dan konden ze me niet behandelen zoals ze moeder behandeld hadden. Met dat soort indelingen hadden wij niets te maken. Oud-katholiek of luthers, voor ons maakte dat niets uit, we leefden gewoon

naast elkaar. Toen ik veertien was had ik besloten om eerst mijn studie af te maken en dan, tussen mijn twintigste en mijn vijfentwintigste, de godsdienstkwestie eerlijk, volgens mijn geweten, onder ogen te zien.

Tegen de ochtend sloep ik in. Toen ik wakker werd viel er een vaal licht mijn kamer binnen. De kamer lag op het noorden, buiten scheen de zon. Toen ik naar beneden ging zat mijn oom, die ik de vorige avond niet gezien had, al op de veranda aan de ontbijt tafel. Wij gingen zitten en mijn oom pakte de ebonieten hoorn van zijn gehoorapparaat, die naast zijn bord lag. Hij bracht hem naar zijn oor en boog zich naar mijn tante. Zij stelde hem met luide stem op de hoogte van mijn aanwezigheid. Toen bracht hij de hoorn naar zijn andere oor en ook ik sprak luid, maar iets luider dan mijn tante. Hij haalde de hoorn vlug weg en wreef met een pijnlijk gezicht over zijn oor. Toen zocht hij mijn hand, ik legde die in de zijne en hij zei dat ik welkom was. Deze woorden, die mijn tante niet over de lippen gekomen waren, ontroerden me. Ik keek naar hem. Hij hield zijn hoofd heel rechtop en ik vond dat hij een nobel voorkomen had. Om zijn kale schedel had hij een krans van witte lokken. Zijn kleurloze ogen staarden voor zich uit. Het leek of hij, onbeweeglijk en oplettend, in de verte keek als een bewaker van een uitkijkpost. Alleen zijn oogleden bewogen. Besloten in zijn doofheid en blindheid wist hij aan zijn isolement een indrukwekkende waardigheid te verlenen.

Mijn neef deed zijn best om het effect van de ontvangst van de vorige dag te verzachten. Zijn moeder leek iets minder nors. Ze waren het zeker eens geworden over de houding die zij tijdens mijn verblijf bij hen jegens mij moesten aannemen. Ik was hun daar vage-

lijk dankbaar voor. Misschien zou ik de gelegenheid krijgen om openlijk te spreken.

De geluiden die ik gehoord had kwamen van vogels die hun nest hadden in de nok van het dak, vertelde mijn tante met behulp van mijn neef. Ik waagde het iets te zeggen over het te korte bed, maar er moet een kortsluiting geweest zijn in de Frans-Nederlandse overdracht.

Mijn neef kwam de weekends over. Ik had kramp in mijn benen doordat ik ze nooit kon strekken. Om iets aan zijn moeder te vragen moest ik wachten op de terugkomst van mijn tolk, de volgende zaterdag. Dat had een langdurige discussie ten gevolge maar ten slotte gaf mijn tante toe. Ik kreeg de kamer tegenover die welke ik gehad had, op dezelfde overloop; hij was even groot, maar het bed dat er stond was iets groter en bovendien had het spijlen van gedraaid hout, en daar kon ik net mijn voeten tussendoor steken. Nu kon ik tenminste slapen. 's Morgens was er volop zon in mijn kamer.

Elke dag ging op dezelfde manier voorbij. 's Morgens zat mijn oom te lezen; hij liet zijn gevoelige, lenige vingers over de grote bladzijden brailleschrift glijden totdat zijn oude vriend, meneer Blomsma, hem kwam halen voor een wandeling. Zij gingen op weg, allebei met een stokje in hun hand, dat met een ketinkje aan dat van de ander bevestigd was, waardoor zij gemakkelijker konden lopen. 's Middags deed mijn oom een middagdutje en dan was mijn tante in huis bezig.

Bij monde van haar zoon vroeg mijn tante mij of ik wilde leren koken. De macaroni met bessensap en een raar soort watergruwel die als dessert op tafel waren gekomen hadden mij wantrouwend gemaakt. Alles wat in me was verklaarde zich solidair met de oude beproefde recepten, de karamelrijst, de vakkundig gekruide sauzen en de lang sudderende gerechten

waarin de geuren van groente en vlees zich vermengden. Ik liet hem antwoorden dat grootmoeder me al veel geleerd had en dat ik later wel een kookboek zou gebruiken. Ze was een beetje beledigd. Ik maakte mijn weigering weer goed door haar met het andere huishoudelijke werk te helpen.

In het huis in Soestdijk was geen enkel boek. De boeken in braille kwamen uit een bibliotheek in Utrecht en mijn tante had genoeg te lezen aan het Utrechts Dagblad, een dikke krant zonder foto's. Ik had een paar wandelingen buiten Soestdijk proberen te maken. Na de weilanden met de slootjes er omheen had ik gehoopt een heuvelachtiger landschap te vinden met wat bomen en een weg met struiken aan de kant. Ten slotte was ik gaan zitten op een weggetje dat kaarsrecht midden tussen de velden doorliep en waarlangs zo ver ik zien kon prikkeldraad stond. Aan de andere kant van Soestdijk vond ik stukjes bos en veel fietsers. Daar was ook het paleis van de koningin-moeder, een lang, wit gebouw met als enige versiering een stenen balustrade aan de galerij op de eerste verdieping. Mijn tante had me verteld dat koningin Emma elke week naar Den Haag ging en dat wij haar calèche zaterdagavond even voor zessen voorbij zouden zien komen. Op die avond keken wij op toen we het geluid van paarden hoorden, en toen konden we nog net een open wagen voorbij zien rijden, bestuurd door twee lakeien in livrei, waarin, als twee boompjes bedekt met een nest van processierupsen, met grote hoeden met een voile eromheen geknoopt, de koningin-moeder en haar hofdame zaten. Een kleine, speciale diensttrein wachtte hen op aan het station.

Drie weken waren voorbijgegaan sinds ik Parijs verlaten had. Mijn neef had me verteld dat ik moest worden ingeschreven in

het register van de burgerlijke stand. Hij nam me mee naar de griffie. De beambte stelde mij vragen die mijn neef vertaalde. Er kwam een vraag over godsdienst. Daar had ik niet op gerekend. Eén ogenblik wist ik niet wat ik zeggen moest. Moeder was, toen zij nog heel jong was, vermorzeld tussen twee vijandige godsdienstige partijen zonder genade. Dat moest ik tot elke prijs vermijden. Ik antwoordde dat ze niets moesten invullen. In gedachten zag ik de paragraaf van het schoolboekje over burgerrechten voor me: 'Men mag niemand lastig vallen over zijn overtuigingen...' Vier oorlogsjaren hadden ons geleerd dat de vrijheid niet een goed is dat men eens en voor al verwerft. In Parijs zou men mij zoiets niet gevraagd hebben. Vooral zorgen dat ze geen vat op me konden krijgen, anders zou het mij net zo vergaan als moeder.

De beambte, die tot dan toe weinig acht op me geslagen had, keek me verbijsterd aan. Toen ik voet bij stuk hield keek hij afkeurend. Hij koos partij voor mijn neef die er op aandrong dat ik zou doen wat gebruikelijk was, maar ik hield vol en schudde mijn hoofd. De beambte was steeds meer gechoqueerd en ik ook. Men had mij altijd ingeprent dat ik mijn eigen geweten moest volgen en eerbied moest hebben voor andermans geweten. Ik voelde me alleen en bedreigd. Daar ik voet bij stuk hield moest de beambte ten slotte wel: 'zonder' invullen.

Zodra wij van de griffie thuiskwamen vertelde mijn neef het voorval aan zijn moeder. Ik sloeg de reactie van mijn tante nauwlettend gade. Logischerwijs moest zij mijn houding goedkeuren uit naam van de vrijheid van denken. Ze zag er zeer geërgerd uit. Dat begreep ik niet. Waarom overlegden zij toch altijd maar onder elkaar en vroegen ze mij nooit

wat? Ik zou hun toch graag openlijk mijn redenen hebben uitgelegd. Die zouden ze me nooit kwalijk hebben kunnen nemen. Tenslotte was mijn oom een afstammeling van de hugenoten; één van zijn voorouders had duizenden kilometers afgelegd om niet te worden lastig gevallen. Ik had geweigerd om dezelfde redenen. Ik wilde niet, net als moeder, de speelbal worden van vijandelijke gevoelens die ons vreemd waren. Mijn tante zag eruit alsof zij, tussen haar grote hang-wangen, haar lippen had ingeslikt.

Sinds een paar dagen kwam tante Nanne, als ik in de serre zat of soms op het ogenblik dat we aan tafel gingen, met een dikke Nederlandse bijbel en deed hem open op een bladzijde waar een bladwijzer bij lag. Moeizaam vertaalde zij dan hardop de paragraaf die zij gekozen had. Ze wilde een tegenstrijdigheid laten zien tussen de bijbelse tekst en één of ander gebod van de katholieke kerk (de katholieken lezen de bijbel niet). Zij las zo nadrukkelijk of ze het mij persoonlijk kwalijk nam dat haar geloof niet met het mijne in overeenstemming was. Zo wilde zij dat ik haar zou uitleggen waarom priesters niet mochten trouwen. Daar had ik mij nog nooit in verdiept. Als ze dat zo graag wilde weten, waarom had ze dat dan nooit eens gevraagd aan iemand die haar dat beter kon vertellen dan ik? (Celibaat of niet, vasten of niet, tante Nanne, gelooft u nu echt dat het me iets kan schelen? Uw gladde hang-wangen, die slappe papwangen, daar kan ik niet meer tegen! Uw bijbel, laat die eens voor een glimlach zorgen!) Wilde ze me tot het protestantisme bekeren? Maar dan had ze blij moeten zijn met wat er op de Griffie gebeurd was. Eindelijk wilde ik er eens precies achter komen. De volgende keer dat ze de bijbel las zei ik: 'Tante, als u het dan zo graag wilt, wil ik wel protestant worden.' Vond ze dat mijn over-

tuigingen niet erg diep zaten? Maar wat wilde ze nu eigenlijk? Zij was van haar stuk gebracht doordat ik me niet aan het vaste patroon hield. Wat moet je met een geloof zonder etiket erop? Dat ging haar begrip teboven. Ze keek alsof ze naar lucht moest happen, liep rood aan en zweeg. Vanaf die dag bleef de bijbel op het salontafeltje.

Op een dag ging mijn tante meteen na de lunch naar boven om zich te verkleden. Toen ze, van top tot teen in het zwart, weer naar beneden kwam, zei ze dat ze naar Utrecht ging en tegen het eind van de middag terug zou komen. Het was mooi weer en haar terugkomst afwachting ging ik in de tuin wat bessen plukken. De volgende dag kwamen haar dochter en schoonzoon het weekend in Soestdijk doorbrengen. Mijn neef uit Dordrecht kwam ook. Mijn nicht sprak wat aarzelend Frans, haar man geen woord. Het was een man van vierendertig jaar met een matte gelaatskleur, en glad zwart, wat dun haar. Hij gaf me zonder iets te zeggen een magere hand. Ze gingen allemaal in de serre zitten. Mijn tante nam de koffiepote die op een lichtje stond en schonk koffie in de kopjes die klaarstonden op het blad. Het gesprek werd levendiger. Mijn tante gaf dokter Ypes papieren, die van hand tot hand gingen. Ze begonnen luider te spreken. Mijn neef en nicht keken naar dokter Ypes en luisterden aandachtig naar wat hij zei. Ik begreep niet waarom hij er zo boos uitzag. Ik zat tegenover hen, maar ze schenen me volkomen vergeten te zijn. Ik was één en al oog, aangezien mijn oren alleen maar klanken zonder betekenis opvingen. Langzamerhand begon ik te begrijpen dat de papieren iets met mij te maken hadden en wel gestuurd zouden zijn door mijn toezienend voogd in Rotterdam.

Zij spraken zo heftig dat ze mijn aanwezigheid vergeten hadden, en toch ging het over

mijn leven. Een kind voelt, als hij volwassenen doorheeft, de neiging in zich opkomen om weg te lopen. Maar waar moest ik heen?

Men ging aan tafel. Ik volgde de anderen en kwam rechts naast mijn neef te zitten. Ik dacht dat hij met wel op de hoogte zou brengen van het gesprek. Hij antwoordde de anderen die Hollands spraken. Ik waagde het een vraag te stellen. Maar het leek wel of hij, nu de anderen erbij waren, zich geneerde om op zijn gewone manier tegen mij te praten. Ik mocht niet weten waar ze het over gehad hadden en zij hadden toch zo heftig gesproken.

Op het ogenblik dat ze begonnen te bidden zag ik zijn moeder twee maal naar hem kijken en haar gevouwen handen opheffen om zijn aandacht te trekken. Eloi de Seuvy vergat te bidden voor het eten. In Parijs had hij het ook nooit gedaan. Hij gehoorzaamde aan het gebod van zijn moeder.

Tegen het eind van de zondagmiddag kwam mijn nicht naar mij toe en zei dat ze me zouden meenemen naar Kockengen. Daar zou ik de maand september doorbrengen. Ik zag daarin een teken van vriendelijkheid. Het treintje bracht ons naar Utrecht. Daar gingen wij per taxi naar een boekwinkel waar dokter Ypes medische studieboeken besteld had. Op een plank lagen Franse boeken. Terwijl ze met de boekhandelaar stonden te praten pakte ik de *Art Antique* van Elie Faure en begon erin te bladeren. En daarna een boek met een amandelgroene omslag, het dagboek van Odilon Redon. Ik was verdiept in mijn lectuur tot dat mijn nicht mij op de schouder klopte. Ze kocht de twee boeken voor me; ik was de koning te rijk.

We gingen weer met de trein naar Breukelen, en daar wachtte ons een rijtuigje met hoge wielen waarmee we naar Kockengen reden. We

gingen langs een brede rivier. De lucht was grijs, het water spiegelde als een ruit. Het was al donker toen het rijtuig voor een huis in een straat stopte. Ik zag glimmend asfalt; het bleek een kanaal te zijn. De man van mijn nicht was plattelandsarts in een dorp, verloren tussen water en wolken. In Kockengen ontdekte ik Holland zoals ik het uit de boeken kende. Ik bedoel uit twee boeken die ik van grootmoeder gekregen had toen ik twee maanden niet naar school mocht omdat ik roodvonk had. Het ene was *De zilveren schaatsen*, het ander een tweedehands boek, *Brieven over Holland*, dat ze gekocht had voor de titel. De omslag was eraf en de boekhandelaar had de titel met fraaie letters op het schutblad geschreven. Ik heb dus nooit geweten wie de schrijver was, maar uit twee alexandrijnen die erin stonden had ik opge maakt dat hij in de tijd van de monarchie geleefd moest hebben:

*La grandeur d'un Batave est de vivre sans
maître
Et mon plus grand devoir est de servir le
mien.*

In Kockengen waren een paar huizen met trapgevels; ik dacht altijd dat die zo gemaakt waren omdat je het dak dan gemakkelijker kon bereiken. In het huis van mijn nicht en haar man zag je in de kamers de balken van het plafond. In de werkkamer waren aardenwerken pijpen en uit de keuken klonk het gekletter van emmers.

De drassige weiden strekten zich uit onder een hemel die zo laag hing dat je niet kon zien waar het land ophield en de lucht begon. Het dorp was een eilandje dat midden in een onbeweeglijke, groene polder lag. De straat lag aan de rand van het dorp; de stappen van de dorpelingen die de dokter bezochten weerklonken op de kinderhoofdjes.

Ze lieten hun witgekalkte klompen die er als

nieuw uitzagen, keurig op een rij in de gang staan.

De volgende zaterdag legde mijn nicht mij uit welke weg ik de volgende dag moest nemen om bij de kerk te komen. Zij kon me er niet heenbrengen want zij en haar man gingen op dezelfde tijd naar de andere kerk. Ik moest dus alleen; de kerk had een grote gevel; die zou ik wel zien als ik het dorp uitging.

'Maar,' zei ik, 'je weet toch dat ik nooit naar de mis ga. Dat zal je moeder je toch wel verteld hebben?'

Zij hield aan: 'In Kockengen moet je tot één van de twee kerken behoren. Als je niet ging zouden wij daar last mee krijgen.'

Ik antwoordde dat ik me tussen nieuwsgierige dorpelingen bij een preek die ik niet kon verstaan verloren en niet op mijn gemak zou voelen. 'Als je dan tenminste nog met me mee ging!'

Zij herhaalde dat er over hen en over mij gepraat zou worden als ik niet ging. Ik gaf om hunnentwil toe en de volgende dag ging ik alleen op weg. Bij de laatste huizen van het dorp namen boeren en boerinnen, die uit verschillende richtingen kwamen, een weg landinwaarts; aan het eind van de weg zag ik een grote kerk die vast katholiek moest zijn want hij had een spitse toren. Ik wist, omdat ik eens was uitgenodigd bij de aanneming van de dochter van lutherse vrienden, dat een protestantse kerk er geen heeft. Trouwens, in Frankrijk heet een protestantse kerk tempel omdat hij gebouwd is in een enigszins Griekse stijl, om hem te onderscheiden van de neogotische stijl.

Ik ging achter de anderen naar binnen en zocht een plaats niet al te veel vooraan. Nauwelijks zat ik of ik merkte dat aan de linkerzijde, waar ik zat, alleen mannen gingen zitten. Ik glipte vlug uit de bank en ging rechts bij de boerinnen zitten.

De kerk had witgekalkte muren, de preekstoel stak donker af tegen de krijtachtige achtergrond. Er viel een koud licht door de ramen. Op dat ogenblik ontdekte ik dat er geen altaar was. Geen altaar, geen gekleurde ramen, geen beelden, geen bidstoelen, geen olielamp met zijn vredig rood schijnsel. Ik had me in de kerk vergist. Opstaan en weggaan? Maar ze hadden al naar me gekeken toen ik van plaats veranderd was. Als ik wegging zou ik deze mensen voor het hoofd stoten en daar zouden mijn nicht en haar man ook hinder van ondervinden. Waar waren zij toch? Ik was in hun kerk. Ze zouden wel na mij binnengekomen zijn en op hun gewone plaatsen zitten. Zouden ze me gezien hebben? Als zij op hun plaats bleven kon ik me maar het beste rustig houden en het eind van de dienst afwachten. De preek was voor mij alleen maar klank, en ik kon de psalmen niet meezingen. Op een bepaald ogenblik was er toch contact tussen mijn omgeving en mij. Ik voelde plotseling iets op mijn knieën, alsof er een kat op gesprongen was. Ik zag een plat rond ding van zwart fluweel. Het gewicht kwam van het kleingeld dat erin zat. Ik zag dat het vastzat aan een lange stok zoals van de netten waarmee je garnalen vangt, en ik moest denken aan de vakantie in Val-André, waar vissen mijn geliefkoosd spel was.

Een zwarte handschoen hield de stok vast en aan het eind van de handschoen was een zwarte mouw en die zat weer vast aan een zwarte gestalte, waarbij een wit gesteven kraag fel afstak. Wat dat de koster? In Parijs hadden we een 'Suisse', met een rode jas met witte biezen, een zwarte kuitbroek, witte kousen en glimmende puntschoenen met gespen. Hij sloeg op de tegels met zijn grote stok met zilveren knop: 'voor de armen van de parochie stublieft'. Men gaf zijn bijdrage aan de pastoor die achter hem aan liep en bewonderde dan nog van achteren de steek met de rand van wuivende

struisveren. De dienst was afgelopen. Tussen de mensen die de kerk verlieten keek ik tevergeefs uit naar mijn nicht en haar man.

Zij namen mijn vergissing niet licht op. Integendeel, zij waren duidelijk geërgerd. Maar waar waren zij dan toch geweest? vroeg ik. Daarop gaven zij geen duidelijk antwoord.

De volgende dag stelde ik mijn nicht voor om te gaan wandelen tot aan de katholieke kerk, maar zij wilde liever dat ik in het vervolg thuis bleef. Achteraf is dat jammer. Ik zou geweest zijn als Tartarin die, zich van geen kwaad bewust, de verdeelde rijst en pruimen verzoent door van beide te nemen.

In Parijs leefden wij in goede harmonie met onze lutherse familie en vrienden. Eén keer was er een wanklank geweest en daarvan waren mijn neef uit Basel en ik de oorzaak. Zijn grootmoeder, madame Eglinger, was in Parijs. Op een avond, toen grootmoeder, tante Plattner en zij zaten te praten en wij naar onze kamers gestuurd waren, spraken wij af om voor de hele week tegelijk onze gebeden te zeggen. We lieten de deuren open en zeiden onze gewone gebeden, maar daarna gingen we door voor de volgende dagen. Het geluid van onze stemmen werd gedeeltelijk overstemd door dat van de grote mensen, maar omdat het aanhield, begon het hen te intrigeren. Madame Eglinger was de eerste die acht sloeg op onze ongewone geloofsijzer. Ze onderbrak plotseling onze verbale prestatie: 'maar wat voeren die kinderen toch uit?' Door haar Bazelse accent kwam haar verbazing extra duidelijk uit. We hielden meteen op. Van drie kanten werden we ondervraagd. We hadden een goed geweten, want we hadden toch immers onze plicht gedaan; dus antwoordden wij: 'Wij bidden voor de hele week'.

Onze kinderlijke voelhorens meldden ons dat grootmoeder uit Nevers op het punt stond om

in lachen uit te barsten, en de Frans-Zwitserse tante in dubio stond; wat madame Eglinger betreft hoefden we niet te raden. Ze viel, als een goede lutherse, verontwaardigd uit. Maar daar ze doodgoed was, kwamen haar woorden niet erg hard aan, zelfs als ze boos was. Ze kwamen tot ons als iets warmes, een royale brommerige boosheid, en zouden voorbijtrekken zonder sporen na te laten.

Dokter Ypes hield ervan op vorens en aal te vissen in de sloten om de weiden. Hij hoefde alleen maar de rijweg over te steken en over een houten bruggetje te lopen om bij de plaats te komen waar hij viste. 's Morgens vroeg ging hij uit huis en tegen het eind van de ochtend kwam hij terug. Toen het oktober werd kwamen de regenbuien. Hij deed zijn oliejas met capuchon uit en zijn laarzen die dropen van de regen, en zette zijn hengels weg. In een emmer die hij op de rand van de gootsteen zette zwom zijn vangst. Hij hield daar een

ochtend voor vrij, de andere waren gewijd aan ziekenbezoek. De week voordat ik weg zou gaan moest hij me meenemen naar Utrecht, naar één van zijn collega's, want ik had pijn in mijn zij. Hij had dokter Brand geschreven en die had geantwoord dat hij ons woensdag verwachtte. We moesten vroeg vertrekken want met het rijtuigje en het treintje duurde de reis enige uren. Met het bezoek aan de dokter en het wachten op het station ging de hele dag heen. De man van mijn nicht deed geen enkele poging om ook maar iets te zeggen. Ik kwam pas 's avonds van mijn nicht te weten wat ik had. Moest ik geopereerd worden? Dat zouden ze me in Rotterdam vertellen. Zaterdag vertrokken we naar Soestdijk en 's maandags bracht Eloi de Seuvy me van Soestdijk naar Rotterdam, zoals hij me ook van Parijs naar Soestdijk gebracht had.

(Uit het Frans vertaald door B. Lipschits-Linniel)

J. BERNLEF / REINBERT DE LEEUW

Charles Ives

Charles Ives, een korte biografie / J. Bernlef
Geschriften van Charles Ives

Essays voorafgaand aan een sonate

Nawoord bij 114 songs

Muziek en haar toekomst

Tien songteksten

Drie componisten over Charles Ives

Igor Strawinsky

Arnold Schönberg

John Cage

Charles Ives, zijn muziek / Reinbert de Leeuw

I Inleiding

II Ives' gebruik van muzikaal materiaal

III Kort overzicht van Ives' belangrijkste werken

Lijst van werken

Vertaling van de songs

Beknopte bibliografie

Register

Speciale Paperback 272 blz. geïllustreerd f 16,50

Bij de Bezige Bij

In elke goede boekhandel

Twée studentenliederen

voor carien

Gollard

Een enorme trap tegen de tijd
en verdomd – het loopt weer,
er zit gang in ons hoofd.

We vertalen als gekken –
dwerger op de schouders van reuzen –
schnabbelen wijsheid, doen er weer aan.

Wat overkomt ons: een straatlied
zingen over 's mans liefde:
hij schreef het en leerde ons denken.

Zijn handen stonden niet naar graven,
hij keerde terug in zijn vak:
de dienstplicht van de taal.

Zo is het en niet, vaders
van een dood gezag – in deze eeuw
worden wij opnieuw geboren.

Arnold van Brescia

Ik maakte het dus mee,
van Abelard en Heloyse,
leerde veel en hield van hen.

Toen het kapot ging,
hij ontmand in het klooster,
zij in het klooster, zonder man.

Hij voorgoed genezen was,
een boek schreef, ervoor instond,
dat verboden werd.

Een ander klooster in,
de monniken vervloekte,
bijna vergiftigd werd.

Onmenselijke brieven schreef,
waar zij maar nauwelijks in geloofde:

om antwoord smeekte, het vergeten kon;
hymnen, predikaties van zijn hand
en die voor lief zou nemen –

Weer een boek schreef
dat verboden en verbrand werd,
het eindelijk opgaf, stierf.

Toen ik voor arme klerken sprak.
het niet zo goed meer wist,
opnieuw begon en beter werd.

Naar Rome ging, op straat
de republiek verkondigde,
verbannen en gehangen werd.

Toen mijn nabestaanden,
Aernoutsbroeders, clerici vagantes,
door Europa zwierven, en schreeuwden.

Sinds ongeveer een jaar bestaat er in Amsterdam een 'Kritiese Universiteit'. De studenten, docenten en mensen van buiten de universiteit hebben dat misschien gemerkt aan enkele pamfletten. De weinigen onder hen die ze hebben doorgeploeterd, zullen het voor het merendeel wel eens zijn met het volgende oordeel: De Kru-ers willen het goede, maar denken en schrijven slecht. De Kru-pamfletten zijn een opeenstapeling van ongelooflijk geleuter. Slechts een heel enkel stuk valt wel mee. Bij voorbeeld: is overleg docent – student mogelijk in een schijndemocratie?, en ook wel: Student en politiek, beide stukken uit het pamflet **Bewustwording als politiek**.

Nu kan men af en toe wel enigszins een vermoeden krijgen van de goede bedoelingen die achter het geleuter schuilgaan: De Kru is vóór vergaande democratisering van universiteit en maatschappij, tégen ondemocratisch autoritair optreden, vóór engagering van de wetenschapsbeoefenaren, tégen academici die zich voor de fabricage van napalm laten strikken.

De Kritiese-universiteitsers kiezen echter precies de verkeerde middelen om effect op korte termijn te bereiken, want die leuterpamfletten houden studenten die geëngageerd zijn, maar die ideeën willen zien corresponderen met scherpe formuleringen, op een afstand. Bovendien zijn karakterisering- en als: 'de methodologie, als positivistische zelfreflectie op de wetenschap' (waar is ze nu 'reflectie' op, op zichzelf of op de wetenschap?) voor de niet-academici óók volstrekte waanzin. Die worden dus net zo goed van de Kru 'vervreemd'.

Maar ook de kritische middelen op langere termijn zijn volstrekt onvoldoende, doordat de Kru-ers de waardevrije wetenschap uitschakelen op juist die gebieden, waar ze maatschappelijk het nuttigst is. Een toekomstig wetenschappelijk onderzoek naar de eigenschappen van 'normen' is volgens hen onmogelijk; de oorzaak van het vakidiotisme is naar hun mening de scheiding van waardevrije wetenschap en de theorieën over haar maatschappelijk doel.

Het is echter helemaal niet bewezen dat een wetenschappelijke theorie over normen onmogelijk is, integendeel: de ontwikkeling van de cybernetica maakt een eerste theorie binnenkort waarschijnlijk; en de typische voorbeelden van een vermenging van wetenschap en maatschappelijke doelstellingen zijn de uiterst troebele prestaties van de Stalin-steunpilaar Lysenko en de astrologen van Hitler.

Wil de Kru succes en gelijk krijgen, dan zal ze 'vrijheid/vervreemding'- en 'zelfreflectie'-terminologieën moeten vervangen door een zo wetenschappelijk mogelijk vocabularium. Alleen het grondigste onderzoek is een bruikbaar middel tot sociale verandering. Het progressief engagement kan alleen door een zo exact, dus zo waardevrij, mogelijke wetenschap effectief ondersteund worden. – (Bastiaan Willink)

Drie gedichten

Damien, die trachtte Lodewijk XV
van Frankrijk te vermoorden, werd,
vastgebonden op een ijzeren hek,
naar een schavot gedragen
achtereenvolgens werd hij be-
handeld met roodgloeiende tangen,
geradbraakt, vingers en tenen
geplet; nog leefde hij
daarna werden aan zijn ledematen
vier paarden gebonden en die in
diverse richtingen gedreven
de beulen goten ondertussen ter
afwisseling druipende was over
hem heen
Damien stootte ongearticuleerde
klanken uit;
de paarden slaagden er niet in
zijn lichaam te verscheuren; zij
werden geslagen en tussen het
duizendkoppige publiek (waaronder
Casanova) riep een jong meisje
huilende: Ze doen die arme dieren
pijn, de bruten!

In Ierland, vroeger, werd iemand
niet gehangen zodat de nek brak
maar door de beul, die als monster
was verkleed met kunstmatige bochel
enzovoort opgehesen, zodat het slacht-
offer een langzame dood door
verstikking stierf
zijn vrienden werd toegestaan, zodra
de beul weg was om thuis een sneetje
brood te eten hem los te snijden
teneinde te trachten hem weer
tot leven te brengen
Mahoney of Connough werd aldus

bevrijd en weggedragen in een
kist; onderweg kwam hij bij
en slaakte drie vreugdekreten en
een van zijn vrienden opende de
kist, gaf hem een klap om hem tot
stilte te manen doch
sloeg hem morsdood.

Ten tijde van de goldrush in
Amerika in 1849 werd door de
goudzoekers zelf rechtgesproken
eens werd een Mexicaan gevangen-
genomen die een paard had gestolen
een jury werd gevormd en in de
bar (saloon) onder het genot van
een borrel werden getuigen gehoord
dan trok men zich terug in de
pokerkamer en na een uur verscheen
de jury: Onschuldig.
het volk riep: Onjuist! Overdoen!
en vuurde enkele schoten af
de jury ging ijlings af en
verscheen weldra met de
uitspraak: Schuldig!
Goedzo! klonk de stem des volks
We hebben de schurk een uur
geleden maar vast opgehangen . . .

Herinneringen - kroniek van vijftig jaren - geheime dagboeken

Meer dan vroeger zijn de laatste jaren publikaties verschenen van vooraanstaande Nederlanders. Daarin hebben zij vooral in hun openbare loopbaan opgedane ervaringen zowel ten aanzien van personen als van politieke zaken geschetst. Zulke boeken kunnen een verrijking van onze geschiedkennis opleveren, doen dit echter niet altijd. In elk geval behoren tot de van grote waarde te achten publikaties de *Herinneringen* van (sinds 1958 wijlen) jhr. mr. B. C. de Jonge: aan die *Herinneringen* zijn nog een aantal brieven uit zijn nalatenschap toegevoegd. Hoe men ook moge denken over de figuur die daarin aan het woord is, in elk geval is moeilijk voor betwisting vatbaar, dat het zoëven genoemde boek een historisch document van betekenis, tevens een belangwekkend document humain is.

Zowel de familie De Jonge, die de *Herinneringen* en de overige schriftelijke nalatenschap van de auteur ter beschikking stelde van prof. dr. S. L. van der Wal, als deze voortreffelijke verzorger van de uitgave verdienen de oprechte dank van hen, wier kennis door lezing van dit boek op interessante alsook wetenschappelijk zeer verantwoorde wijze verrijkt wordt. Speciaal mede daarom is het te waarderen, dat jhr. mr. J. A. de Jonge, zoon van de oud-Gouverneur-Generaal, het nodige heeft gedaan om het door zijn vader aan het papier toevertrouwde het licht te doen zien. Wel een verblijdende tegenstelling met de benepen geheimzinnigheid waarmee hier en daar nog, volslagen ten onrechte, te werk wordt ge-

gaan. Of deze wenk, dit demi mot à bon entendeur, voldoende zal zijn om documenten en archieven die met een teveel aan domme mysterieusheid onverantwoord lang achter slot en grendel opgeborgen zijn gebleven, thans te voorschijn te brengen, is wel in hoge mate wenselijk, doch nog steeds een beetje twijfelachtig!

De Jonges *Herinneringen*, zo is en wordt wel verkondigd, zouden bepaald niet geschreven zijn met de gedachten dat ooit buitenstaanders ze te lezen zouden krijgen. Hier is echter toch wel een vraagteken op zijn plaats. Allereerst is het buiten kijf dat de auteur geen embargo op zijn pennevrucht heeft gelegd. Er is echter nog iets anders. Nauwelijks is hij met schrijven begonnen, of hij stelt op de voorgrond 'niet knap of begaafd' te zijn. Doch reeds na twee bladzijden maakt hij vervolgens gewag van zijn promotie op 12 juli 1900. En dan blijkt uit Van der Wals annotatie, dat De Jonge op die dag cum laude te Utrecht tot doctor in de rechtswetenschap promoveerde... Toen de auteur van zijn promotie melding maakte, wist hij zelf natuurlijk drommels goed dat hij zijn studie zo loffelijk had afgesloten. Evenzeer moet hij er zich bewust van geweest zijn, dat iemand die 'noch knap noch begaafd' is, iets dergelijks niet kan presteren. Daarom dringt zich de con-

E. VAN RAALTE. Geb. 1892. Was privaat-docent aan de Universiteit van Amsterdam, eerst in volkenbondrecht, daarna in internationale rechtsorganisatie. Publiceerde onder meer: *De minister-president* (dissertatie, 1917), *De Volkenbond en de Vereenigde Staten van Europa* (1931), *Het ontwerp-charter van de Internationale Veiligheidsorganisatie* (1945), *De opening der Staten-Generaal* (1952), *Het Nederlandse parlement* (1958), *Onderhandelen met Indonesië* (1961), *Nederlandse vorstelijke huwelijken en hun problematiek* (1964), *Bekende figuren uit politiek en literatuur* (met Ida van Raalte, 1964), *Troonredes, Openingsredes, Inhoudingsredes 1814-1963* (met inleiding en annotaties, 1964).

clusie op dat men hier te maken heeft met een staaltje van valse bescheidenheid. En dit kan zich alleen tegenover de buitenwereld voordoen. Met andere woorden: hij heeft het kennelijk allerm minst uitgesloten geacht dat zijn *Herinneringen* ten slotte wel in ruimere kring dan die van zijn familieleden en vrienden, als mede enkele belangstellenden bekend zouden worden. Zijn soms weinig conventionele woordkeuze bij de beschrijving van gebeurtenissen, bij de typering van mensen enzovoort wijst er volgens Van der Wal op, dat hij niet geremd is geweest door de gedachte aan publikatie. Met deze redenering ben ik het bepaald niet eens. Dit boek geeft meermalen een man te zien die er een genoeg in wist te scheppen het eens even lekkertjes te zeggen of te schrijven, een man bovendien die van mening was dat hij zich zulk een 'weelde' kon veroorloven. In feite voelde hij zich zo hoog verheven, naar op meer dan een plaats in de publikatie valt waar te nemen, dat hij er best een zekere blague op na kon houden.

Mijn eerste en langste ontmoeting met de heer De Jonge dank ik aan een met hem gehouden, in het Algemeen Handelsblad (van 8 mei 1931) verschenen interview, kort na zijn benoeming tot Gouverneur-Generaal. Het was, zo schreef ik, gedurende bijkans een uur een alleraangenaamst en buitengewoon interessant onderhoud. Alle gewichtigdoenerij scheen hem ten enen male vreemd te zijn. Op mijn vraag of het voor hem een verrassing geweest was te ervaren dat hij voor het hoge ambt te Buitenzorg de uitverkorene was, repliceerde hij: 'Laat ik u ter tekening van hoe het bij mij thuis opgevat werd vertellen, dat een van mijn zoons mij zeide, toen hij vernam, dat men mij had gevraagd: Dat u nummer dertien op een mogelijke lijst van drie eventuele kandidaten zou staan, had ik wel gedacht, maar niet dat men u de functie zou aanbieden.' Hieruit sprak de zin voor humor, die de geïnterviewde eigen was. Vergelijking met De Jonges in het interview weergegeven uiteenzettingen leert, dat hij bij de uitoefening van het Gouverneur-Generaalschap in het algemeen gehandeld heeft overeenkomstig hetgeen hij zich op die meidag 1931 had voorgesteld. Het slot van het ge-

sprek liep over de staatsrechtelijke positie van de Gouverneur-Generaal. De heer De Jonge verklaarde ervan overtuigd te zijn, dat een Gouverneur-Generaal, alhoewel deze in veel opzichten een grote mate van zelfstandigheid moet bezitten, ten slotte te maken heeft met en 'zich te richten' heeft naar de minister van Koloniën. Let wel, het ging hier alleen over die bewindsmann, niet over de Kroon, dus staatshoofd en minister te samen.

Welaan, in meer dan een geval tonen de *Herinneringen* aan, dat het er veel – soms te veel – van weg had, dat de te Buitenzorg tronende onderkoning van dat zich richten naar de minister op het Plein in Den Haag weinig wilde weten. Daarvoor was hij, laat ik het nu maar meteen ronduit zeggen, blijkens zijn uiteenzettingen in geschriften, over de door hem aangenomen houding, al te zeer een doorgewinterde autocraat. De relatie tussen Colijn, minister van Koloniën, en Gouverneur-Generaal De Jonge liet duidelijk nog al eens wat te wensen over. De ene keer ging Colijn misschien een beetje te ver in zijn soms heel sterk aandringen op bepaalde in Indië te nemen maatregelen. Maar een andere keer bleef de Landvoogd in gebreke te beseffen dat hij in zijn beleid toch ook voldoende rekening moest houden met de toestanden, niet te vergeten met de politieke verwickelingen zoals die zich in het moederland voordeden. Juist zulk een vurig voorstander van onverminderde handhaving van de rijkseenheid is zo nu en dan in dit opzicht heel ernstig te kort geschoten. Bovenal valt dit toe te schrijven aan een in feite wel zich buitengewoon hooghartig voelen als Gouverneur-Generaal. Zo was bij voorbeeld deze bekleder van hoge ambten danig in zijn kuif gepikt, toen Colijn in de eerste helft van 1934 het voornemen had kenbaar gemaakt zelf per vliegtuig naar Indië te komen. Dit om de grote vragen die tegen het midden van 1934 beslist moesten worden (tot welke vraagstukken onder meer behoorde de economische politiek tegenover het buitenland), door mondelinge besprekingen tot een beslissing te doen komen. Zijn reactie hierop is door de schrijver van de *Herinneringen* aan het papier toevertrouwd. Na eerst te hebben aangetekend dat het op zich-

zelf wel interessant geweest zou zijn de laatste berichten en meningen over alles en nog wat van Colijn te horen, liet de auteur volgen: 'Ook zou er een heimelijk plezier in gezeten hebben, iemand, die denkt in een paar weken Indië te moeten komen recht zetten, door beslissingen te nemen en bevelen te geven - wij hebben in Indië immers slechts te bevelen! - onder vertoon van veel eerbewijs en met verleening van de meest mogelijke hulp te doen gevoelen dat hij in Indië niets te beslissen en niets te bevelen heeft. Het enige wat de Minister kan doen is de Landvoogd afzetten als de Koningin met zijn daartoe strekkend voorstel instemt. Maar zolang dat niet is geschied, blijft en beveelt de Landvoogd.'

Overduidelijk is hoezeer De Jonge zich, blijkbaar als gevolg van zijn boosheid, in deze ontboezeming vergiste. Hij vergat immers zelfs aan te stippen dat de Kroon, gelijk hij heel goed wist, ten volle het recht bezit - iets wat De Jonge trouwens bij andere gelegenheden ook ter dege had erkend - de Gouverneur-Generaal aanwijzingen te geven, waaraan deze zich heeft te houden. In nog sterkere mate kwam de verbolgenheid van Zijne Excellentie een paar regels verder om de hoek kijken, en dit als een vrucht van zijn eigen hoogheidsgevoelen, dat hem zo dikwijls beheerste. Men leest dan namelijk: 'Mijn vaste voornemen was Colijn niet anders te ontvangen dan Minister Deckers; ik zou hem niet zijn gaan afhalen aan de boot, maar zou een adjudant ter verwelkoming gezonden hebben; ik zou rechts gezeten hebben, het eerst zijn binnengekomen, vergaderingen gepresideerd hebben, in één woord: ik zou onder alle omstandigheden no. 1 gebleven zijn.' En nadat de Grote Heer te Buitenzorg aldus zijn hart had gelucht, moet hij 's nachts ongetwijfeld gedroomd hebben, hardop zeggend: 'ha ha, ik zal dat mannetje Colijn wel eens mores leren, iets wat ik, de Gouverneur-Generaal, me kan veroorloven.'

Kortom, dit alles dicteerde hem zijn autocratisch denkwezen, dat hem dan ook bijzonder vatbaar maakte voor een geenszins bedenkelijke dosis sympathie (die overigens niet geheel onbeperkt was) voor de N.S.B. Psychologisch was het, gegeven de door zijn *Herinneringen* verwekte indruk, ongeveer zo met hem gesteld.

Hij, De Jonge, was een rechtschapen mens, een flinke kerel uit een stuk, verder begiftigd met een goed verstand, dat hem menigmaal tot beslissingen of tot een gedragslijn bracht die voor een bepaalde 'broadmindness' pleitten. Aan de andere kant speelde hem de idee parten, dat het je ware was om je regentenbloed vrij spel te laten. Deze aanleg deed hem tegelijkertijd te bekrompen zijn om er enige visie op na te houden ten opzichte van wat er zich op staatkundig gebied in de wereld om hem heen, ja naar zijn gevoel ver beneden hem gelegen, aan het voltrekken was. Zo is het onder meer verklaarbaar, dat er bij hem niets te bespeuren is van enig idee omtrent de hoge wijsheid die een Cees van Vollenhoven bezat. Van der Wals annotatie op blz. 112 levert mijns inziens een bewijs op, dat De Jonge bij voorbeeld ook niet goed de taal begreep die een Van Asbeck sprak in een op 28 oktober 1931 aan de Rechtshogeschool te Batavia gehouden dies-rede.

Aan de door hem vermaledijde 'Leidse richting' met inbegrip van de Stuwgroep had de Toean Besar een broertje dood. Zijn hele instelling leidde hem daartoe. Dit is noodlottig geweest voor Nederland en voor Nederlands-Indië te zamen. Deze constatering doet mij intussen niet de ogen sluiten voor menig goedbedoelde raad van de Gouverneur-Generaal uit het tijdperk 1931-1936, noch voor een meer dan eens van tact alsook van een zekere wijsheid blijk gevend besluit, en evenmin voor de grote moeilijkheden, vooral op financieel-economisch gebied, die zich in die periode voordeden.

Maar tact en wijsheid waren bij De Jonge volslagen zoek toen hij in 1935 Mussert in gehoor ontving. De daarvoor in zijn *Herinneringen* nog eens ten beste gegeven 'argumenten', getuigen van een onbegrensde politieke kleurenblindheid, wat trouwens eveneens geldt met betrekking tot zijn volslagen er naast zijnde beoordeling in afkeurende zin over Colijns optreden in Nederland tegen de N.S.B. Dat De Jonge van dit alles geen steek begreep, en niet inzag welke ernstige schade hij het moederland had aangedaan met zijn houding tegenover Mussert, spreekt boekdelen. Kenmerkend voor zijn wanbegrip in dezen was insgelijks hoe hij

het zelfs nog in 1937 voor mogelijk hield dat de N.S.B. zich nog eens zou kunnen gaan verbeteren!

Een al te beperkte visie behoeft intussen iemand nog niet tot kleinzieligheid te brengen. Aan dit laatste leed hij gemeenlijk niet. Er zijn genoeg voorbeelden van een zekere breedheid van geest. Gelijk al aangestipt was de Stuwgroep hem een gruwel. Dat gevoelen deed hem in 1933 weigeren in te gaan op het verlangen van prof. Logemann, dat, wilde deze gevolg geven aan Leidens roepstem om na Van Vollenhovens overlijden diens plaats aan Nederlands oudste universiteit te gaan innemen, Van Mook zijn opvolger aan de Rechtshogeschool te Batavia diende te worden. Hiervan wilde de Gouverneur-Generaal niets weten. Dan kreeg immers Van Mook veel te veel tijd om in dagen weekbladen zijn door De Jonge verfoeide Stuw-denkenbeelden in artikelen ten beste te geven. Maar toen kort daarna de plaats als belangrijk economisch adviseur open kwam, door dat prof. Van Gelderen de Gouverneur-Generaal door Colijn 'afhandig' werd gemaakt, aarzelde De Jonge geen ogenblik Van Mook tot opvolger van Van Gelderen te benoemen. Dat getuigde niet bepaald van een kleinzielige houding, evenmin als de oprechte loftuitingen van de verbeterd socialistenvreter (van 'de roden') welke in De Jonge huisde, over de overtuigde socialist Van Gelderen.

Even een kleinigheid. Waar de *Herinneringen* het hebben over het geval Logemann-Van Mook, heeft Van der Wal verzuimd melding te maken van een factor welke mede tot Logemanns houding heeft geleid. Dat De Jonge zelf in 1935, op het tijdstip waarop al dan niet herbenoeming tot Volksraadslid van Wiwoho 'een extreem partijgenoot van Tharmrin' ter sprake was, een gesprek met eerstgenoemde helemaal niet een poging tot uitoefening van pressie noemde, toen hij deze ten slotte met succes trachtte te bewegen zich van Tharmrins fractie af te scheiden, acht ik een wel al te eenzijdig gekleurd beeld van de werkelijkheid. Vergis ik mij niet, dan handelde ten tijde van De Jonges gouverneur-generaalschap de uitvoerende macht in strijd met rechterlijke beslissingen, zo zij naliet van de salarissen van

gescheiden ambtenaren die de hun door de rechter opgelegde alimentatieplicht tegenover hun ex-vrouw niet nakwamen, de daarvoor nodige gelden af te houden. Door zulk een gedragslijn te verdedigen, leek het er bedenkelijk veel op, dat in feite, op ouderwetse regentenmanier, de overheid zich van rechterlijke beslissingen niet voldoende aantrok. Terecht heeft De Jonges opvolger aan deze wantoestand een eind gemaakt.

In het voorgaande heb ik niet stil gestaan bij De Jonges beleid als minister van Oorlog (1917-1918), onder meer niet bij zijn juist standpunt, dat generaal Sniijders ontslag diende te krijgen als opperbevelhebber, waartoe het alleen niet is gekomen ten gevolge van een misplaatst verzet daartegen van Koningin Wilhelmina. Evenmin gewaagde ik van wat zijn *Herinneringen* laten zien van zijn loopbaan bij de Koninklijke, waar tot zijn vreugde al na een paar jaar een eind kwam aan zijn functie van directeur, in ruil waarvoor hij commissaris werd. Hij had voor 1931 meer dan eens een belangrijke openbare functie kunnen krijgen, doch lust daarin had hij niet. De enige functie waarnaar zijn ambitie uitging, viel hem in 1931 ten deel, die van Gouverneur-Generaal. Nog één opvallende passage vereist een korte kanttekening. Vrijwel aan het slot van zijn Inleiding tot zijn *Herinneringen* leest men (blz. 4): 'Het (in het ambtelijk financieel onafhankelijk zijn) geeft een niet genoeg te waarderen gevoel van vrijheid, wanneer men het desnoods ook zonder zijn traktement kan stellen.' Dat is stellig waar. Maar dan volgt er even verder: 'Hoe velen geven een zelfstandig oordeel op en verliezen daarmee veelal hun plezier in het werk, doordat zij zich financieel gebonden voelen.' Hier zwijgt de schrijver in alle talen met betrekking tot hen die voor hun idealen onbegrensde offers brachten en nog veelal brengen. Hem moet dit bij voorbeeld bekend zijn geweest van - om er slechts een paar te noemen -: Troelstra, Schaper, Vliegen, Spiekman. Maar ja, dat waren 'roden', en op hen was hij nu eenmaal zeer weinig gesteld. Enfin, de in het volle daglicht gekomen gebreken van de schrijver van de *Herinneringen* beletten niet in hem toch in menig opzicht een figuur te zien die de aandacht

ten volle waard is, die aantrekkelijke eigenschappen bezat en wiens hoogst interessante publikatie tot een verrijking van onze historische literatuur heeft bijgedragen.

Van volstrekt andere aard dan wat wij aan De Jonge aan kennis, vooral ook aan meer begrip omtrent belangrijke gebeurtenissen, verschijnselen en personen uit de jongste halve eeuw te danken hebben, is 'Een kroniek van vijftig jaren' door mr. J. W. Beyen in een sublieme vorm opgediend. Zijn boek, dat tot hoofdtitel heeft *Het spel en de knikkers* is voor de fijnproever om van te smullen. Hij heeft de lezers in de geestelijke betekenis van het woord een heerlijk maal bereid. Ja, hij deed meer dan dat, want hij liet tegelijkertijd genieten van een aantal kostelijke schetsen, waarin een en ander te aanschouwen valt van hetgeen deze veelzijdige man gedurende een loopbaan die een halve eeuw geleden, met name in 1918, begon, nationaal en internationaal beleefde en heeft waargenomen. 'Een en ander', want de opzet van zijn boek was niet, kon ook niet zijn, een bijkans volledig geschiedverhaal te laten verschijnen. Dit kon al niet doordat Beyen, een der vele contrasten met De Jonge, noch een dagboek, noch voor zijn weergave van het in die vijftig jaar aanschouwde en door hem ondervondene, bruikbare agenda's of documenten ter beschikking had.

Natuurlijk niet, is allicht een van hen geneigd op te merken, die menen dat Beyen steeds door luiheid heeft uitgemunt. Zij die dit stempel op hem drukken, zijn er glad naast. Dit blijkt niet slechts uit het feit dat hij tot het schrijven van het boven vermelde boek is overgegaan, maar meer nog uit de inhoud daarvan. Trouwens, het is reeds voldoende in vogelvlucht een blik op zijn carrière te slaan, om te beseffen dat iemand die werkelijk lui is, geen negen werkkringen van betekenis in vijftig jaar gehad zou hebben. En dit allerminst op een wijze die ook maar de geringste grond zou opleveren voor enig vermoeden, dat op hem het 'twaalf ambachten, dertien ongelukken' van toepassing zou zijn. De verscheidenheid aan posities die hij nationaal en internationaal met succes heeft vervuld, is al even uitzonderlijk als de talenten waarover hij beschikt en die hem zozeer telkens

hebben doen slagen. Zijn bevattings- en opneemingsvermogen is vrijwel zonder weerga. Hij weet in een kwartier meer (en beter) te verwerken, dan wat de meeste anderen in vier uur tijds vermogen te bereiken. Hem ligt het niet zijn tijd te verdoen aan nodeloos lange, ten slotte weinig of niets opleverende vergaderingen, of aan het opstellen van lange nota's - laat staan het lezen daarvan - die in feite, zakelijk bezien, de daaraan gewijde inspanning en tijd niet de moeite waard zijn. Neen, dan geeft hij er de voorkeur aan, verstek te laten gaan om zich uit te leven in het bespelen van zijn violoncel, hetgeen hij al, volgens muzikerkenners, op even begaafde wijze weet te doen als het overzien van de moeilijkste monetaire, economische en financiële problemen of van vraagstukken op het gebied van internationaal beleid. Van 1924 tot 1925 bij Philips Eindhoven dateert zijn eerste kennismaking met grote internationale onderhandelingen. Dat vermeldend op blz. 33 van zijn boek, laat hij erop volgen:

'Bij onderhandelingen spelen menselijke eigenschappen en dus ook menselijke zwakheden een overwegende rol. Het is vrij zinloos om te zeggen dat het ene land betere onderhandelaars oplevert dan het andere. Het gaat overigens niet om de *methode* van onderhandelen, maar om het *resultaat*. De goede onderhandelaar is hij die op de wenselijke punten zijn zin krijgt, zonder zijn tegenpartij voorgoed tegen zich in te nemen. Het is helemaal geen kunst om onderhandelingen te doen mislukken. Onderhandelaars die stralend van trots thuiskomen omdat ze zo flink en standvastig waren, krijgen gewoonlijk meer lof en hulde dan ze verdienen. Dit geldt vooral van Regeringsonderhandelaars. Het grote publiek hoort nu eenmaal heel graag, dat we ons been stijf gehouden hebben, ons niet hebben laten overtroeven of beetnemen e.d. Het bedrijfsleven accepteert een negatief resultaat minder gemakkelijk. Wij Nederlanders zijn graag flink en dus vaak lastig. We denken al gauw, vaak zonder reden, dat we minder succes hebben dan de onderhandelaars van andere landen en zoeken de verklaring in het feit dat we niet in onze eigen taal onderhandelen (waar tegenover staat, dat we gewoonlijk het verhaal van de onderhandelaars

van andere landen niet uit een vertaling moeten trachten te begrijpen), dat we meer gevoel voor het algemene nut hebben en minder uitsluitend aan ons eigen belang denken (wat niet altijd waar is en bovendien nog niet meebrengt dat je slecht onderhandelt), dat we fatsoenlijk zijn (wat aanvechtbaar is), dat we onze stukken aandachtiger bestuderen (als dat een bezwaar voor succes in onderhandelen zou zijn, zou het slechts betekenen dat we ze te aandachtig lezen).

Ik geloof niet dat we in het algemeen gesproken slechter onderhandelaars zijn dan de anderen of dat enig land beter is in het onderhandelen dan een ander land. Wel heeft ieder land sommige karakteristieke fouten: de Fransen zijn legalistisch, chicaneren over teksten, de Duitsers bereiden zich te zorgvuldig voor en missen daardoor soepelheid, de Amerikaan laat te veel over aan zijn 'Counsel' (zijn juridisch adviseur). Zo zou men kunnen voortgaan.'

Even rijst bij mij de vraag of ook juist de Nederlanders niet onder meer aan dezelfde fout als de Fransen lijden. Intussen komt er na het hier aangehaalde nog: 'Wij Nederlanders denken te veel aan de kniekers en te weinig aan het spel.' Tussen twee haakjes deze opvatting typeert meteen ook iets van de aard van de schrijver, gelijk die in het hele boek bij herhaling naar voren komt, en verklaart dan ook de keuze van de hoofdtitel, die het draagt. Hij merkt dan nog op: 'We houden te lang vast aan posities die we toch prijs moeten geven (wat de tegenpartij ook wel weet), hebben te weinig gevoel voor de "geste", geven pas iets op als de ander er niets meer voor geeft, beseffen te weinig dat als je je tegenpartij dwingt iets te accepteren dat hij onredelijk vindt, dit zich wreekt als je later met hem moet samenwerken.'

Of hij, dit schrijvende, onder meer dacht aan het gedurende vele jaren koppig volgehouden beleid inzake Nieuw-Guinea, dat overigens in weinig gelukkige halsstarrigheid niet onderdeel voor de volhardingspolitiek ten tijde van Koning Willem I, totdat het na negen jaar eindelijk in 1839 tot de erkenning van de Belgische onafhankelijkheid door Nederland kwam, is me niet bekend. Doch heel goed denkbaar is dat zeker. Volgens Beyen zijn in het algemeen

zowel bij regeringsonderhandelingen als bij onderhandelingen in het bedrijfsleven de grote zondaars de koppigen en de casuïsten. Het is dus begrijpelijk met welk een genoegen hij in herinnering bracht, hoe op een nacht in Parijs – blijkbaar vond er een soort marathonzitting plaats – een collega van hem uit het andere kamp en hij elkaar bekenden, dat ze het liefst hun eigen 'casuïst' vermoord zouden hebben om de zaak tot een oplossing te brengen.

Tot de moeilijkste onderhandelingen die Beyen na 1956 heeft moeten voeren, behoorden die met de Duitse Bondsrepubliek. In 1956 was aan zijn ministerschap van Buitenlandse Zaken een einde gekomen, toen er na algemene verkiezingen een nieuw kabinet te vormen viel. Hij zag zich als oud-minister belast met de leiding van de Nederlandse delegatie en zag tegenover zich, aan het hoofd van de Westduitse afvaardiging prof. Erich Kaufmann, zeldzaam knap volkenrechtsdeskundige, tegelijkertijd nog even Duits-Nationaal als hij voor de tweede wereldoorlog was geweest. Voor hen die van Kaufmann iets afwisten, werd het op de persconferentie waar Beyens boek ten doop werd gehouden wel duidelijk, dat hij zich in zijn boek buitengewoon mild had uitgelaten over Kaufmanns meegaandheid, wellicht iets milder dan met de historie van de gevoerde besprekingen overeenstemde. In ieder geval is het jammer dat aan de periode waarin dit gedeelte van de later wederom opgevatte onderhandelingen zich afspeelde, slechts een schamel twaalfstal regels zijn gewijd.

Eveneens bestaat er reden te betreuren dat er zo buitengewoon vluchtig is heengelopen over de moeilijkheden die zich in 1952 in het begin hebben voorgedaan ten gevolge van de ingewikkelde methode van het duo Beyen-Luns verbonden aan Buitenlandse Zaken. De eerste als minister met, de tweede als minister zonder portefeuille. Vermakelijk had kunnen zijn, zo een kijkje aan de lezers was gegund op hetgeen zich in 1952 in 's ministers kamer op het Plein had afgespeeld, toen hij een zijner hoge ambtenaren, die zich te zijnen koste als een 'vlerk' had gedragen, duidelijk aan diens verstand had gebracht hoe hij over zulk een optreden dacht. Ver buiten het departement is het verhaal be-

kend. Zonder een naam te noemen had hiervan toch wel iets kunnen worden weergegeven. Maar ja, de mildheid die de schrijver vrijwel overal in zijn kroniek aan de dag legt wanneer het over personen gaat, heeft hem vermoedelijk ook hier ten volle beheerst.

Dat hij, veelal met behulp van maar enkele zinnen, situaties en mensen die daarin een rol spelen, voortreffelijk kan schetsen, leert onder meer het door hem geschrevene over de wereldconferentie te Londen. Een mijner relaties, zelf een uitnemend historicus, gaf als zijn mening te kennen, dat Beyen van wat zich daar afspeelde en van hen die daarbij hoofdrollen vervulden, meer had dienen te maken. Nu, zo kreeg ik te horen, was hij in dit opzicht veel te vlak geweest. Mij was dit niet opgevallen. Doch eenmaal gewaarschuwd herlas ik het hoofdstuk in kwestie. Dit bracht mij tot de slotsom dat mijn relatie dit keer ongelijk had, dat hij namelijk te weinig in staat was geweest voldoende oog te hebben voor de diepere betekenis van het met behulp van een paar streken van zijn literair penseel door Beyen in beeld gebrachte.

Van het begin tot het eind is het boek mede door de aan de dag gelegde mildheid humaan van aard. De door de schrijver ondernomen rondreis bevat volop even fraaie als boeiende bewijzen, hoezeer hij iemand is die de humaniora beheerst. Nogmaals, hier en daar zijn er kleine leemten waarneembaar, doch het geheel bezit voor hen die iets van betekenis te weten willen komen omtrent het tijdperk waarop het betrekking heeft, een zeldzame waarde.

Niet steeds levert openbaarmaking van dagboeken en dergelijke van personen die in de staat een plaats van enige betekenis hebben ingenomen, een verrijking op die aan de geschiedeniswetenschap ten goede komt. Als zulk een negatief geval zie ik het geschrift *Maar Majesteit!* Het beoogt een licht te werpen op Koning Willem III en zijn tijd, en berust op 'de geheime dagboeken van minister Weitzel.' Van 1873 tot 1875, daarna nog eens van 1883 tot 1888, is generaal-majoor Weitzel minister van Oorlog geweest. In zijn dagboeken was hij er duidelijk op uit in den brede Koning Willem III van zijn bedenkelijkste kant te laten zien. De dagboekancier koesterde, waarschijnlijk te-

recht, persoonlijke grieven tegen genoemd staatshoofd. Daardoor heeft hij zich vermoedelijk laten verleiden op zo sensationeel mogelijke manier die inderdaad allesbehalve geslaagde vorst uit het Oranjehuis ten tonele te voeren. De meeste vermelde feiten zijn op zichzelf waar. Doch daaromheen is speciaal heel wat te boek gesteld dat wetenschappelijk de toets der kritiek moeilijk kan doorstaan. Sommige weergegeven documenten blijken niet op kennisneming van de oorspronkelijke stukken te berusten. Tal van verhalen, bij voorbeeld omtrent gesprekken die de koning zou hebben gevoerd, heeft Weitzel opgedist. Maar dit zonder enig overtuigend bewijs dat zij conform de werkelijkheid waren weergegeven. Het betreft immers door hem zelf niet bijgewoonde ontmoetingen of besprekingen. Al te veelvuldig namelijk heeft de steller van de dagboeken een en ander neergeschreven wat hem door anderen is verteld. Of het hem meegedeelde inderdaad werkelijk met de feiten klopte, heeft hij blijkbaar niet nagegaan of niet kunnen nagaan.

Grotendeels (zij het niet geheel) tot dusverre nog niet gepubliceerde correspondentie in verband met een door de Prins van Oranje, de oudste zoon van Koning Willem III, gewenst huwelijk, waartegen zijn vader zich verzette, is vrijwel het enige nieuwe dat de pocket bevat. Doch ook in dit opzicht doen zich leemten voor, komen er fouten voor die vermeden hadden kunnen worden. Gegevens van staatkundige en van staatsrechtelijke waarde ontbreken soms daar waar zij op hun plaats geweest zouden zijn. Het boekje maakt sterk de indruk in elkaar gezet te zijn in de verwachting dat nu eenmaal vele mensen grif sensatieachtige lectuur kopen. Jammer dat de, anders zo kundige, bewerk van Weitzels dagboeken, bezwaker is voor zijn voornaamste zorg alle aandrang te weerstaan er een wetenschappelijke uitgave van te maken. Aldus de kern van Van 't Veers bekentenis in Hollands Maandblad (december 1968, blz. 30). Hiermee is feitelijk als juist bevestigd dat de strekking van mijn hier geuite kritiek gerechtvaardigd is. Dit is het vriendelijkste wat ik van de publikatie kan zeggen.

Drie gedichten

De meeuw weet vannacht de waarheid
hij gooit zich roekeloos in een windvlaag
en krijgt dat de stad gek is
en de boten ook, maar *ik*
zegt de meeuw
ik ben de god van de zee

nu applaudiseren alle blaadjes
en alle andere vogels ook
de kinderen lachen me in hun bedjes uit
maar ik
ik kantklos gewoon verder

Er stonden twee
versteende honden
in de etalage
die met hun bleke
koude huid
zo echt leken
als ze maar konden

en dansende bolle engeltjes
met kransen in hun haar
die niet bewogen

maar op het glas daarvoor:
jouw ogen

Mijn hart heeft een hoed op
maar die hoed is niet hard genoeg
en eigenlijk ook te klein
de hoed die op m'n hart staat
zou een valhelm moeten zijn

Van het carnaval van Rio de Janeiro hebben de televisiekijkers terdege kunnen genieten. Er zijn films over vervaardigd, die de roes der gecommmercialiseerde romantiek aan de man moesten brengen, maar die toch ook wel een realistische achtergrond hadden. Het huidige bewind van Brazilië heeft alleen belang bij de schijn van vreugde, de vergunning voor brood en spelen, de gelegenheid tot vergetelheid. Zo wordt tenminste een wijle de ontevredenheid afgeleid. Want het land kent de meest totalitaire militaire dictatuur van heel Latijns-Amerika.

In april 1964 hebben militaire leiders de macht gegrepen om een einde te maken aan het presidentschap van Goulart, een bezadigde liberaal, die echter dacht aan het beperken van het feodalisme en aan het begrenzen van de macht der generaals. De junta stond nog toe dat er een parlement bleef, en zelfs een erkende loyale oppositie, die mocht filosoferen over de toekomst. Op 13 december werd ook aan deze 'vrijheid' een einde gemaakt: het parlement was niet slaafs genoeg. Een van zijn leden had gezegd dat 'het leger een broedplaats was van folterknechten', en de meerderheid van het college had de parlementaire onschendbaarheid van dit recalcitrante lid niet willen opheffen. Daarop verloren alle afgevaardigden hun immuniteit.

Het vertegenwoordigende lichaam – dat al niemand meer vertegenwoordigde – werd naar huis gezonden, de pers tot een willoos instrument gemaakt van de generaals, bij honderden werden intellectuelen van hun burgerrechten beroofd en bij duizenden gearresteerd. De generaals 'verklaarden de totale oorlog aan elke subversie'.

Wie beschermen zij? De grootgrondbezitters, die eenennegentig procent van al het land in handen hebben. De machtige ondernemers, grotendeels dienaren van buitenlandse, meest Noord Amerikaanse concerns. De getrouwe bisschoppen, die niet zoals Helder Camara het recht op (geweldloze) revolutie hebben erkend. En hoewel dit verbazingwekkend is, hebben de militairen een 'ideologie' ontwikkeld. Het particulier initiatief moet worden beschermd, want dat is democratisch. Om alle gevaren voor dit economische liberalisme af te wenden behoren de generaals toezicht uit te oefenen op sociaal-economische activiteiten. Politici, zelfs de meest conservatieve, komen er niet meer aan te pas. Deze beginselen zijn ontwikkeld op de militaire academie van Rio, misschien wel tijdens een carnaval. En ... deze principes verbreiden zich. In september 1968 zijn in Rio alle stafchefs en opperbevelhebbers bijeengekomen van de Organisatie van Amerikaanse Staten, en daar hebben de gastheren en de Amerikaanse generaal Westmoreland de bereidheid aangemoedigd om voor generaals een leidende politieke taak te reserveren.

Slechts tweeëntwintig procent van de bevolking – de helft van het normale percentage – is in Brazilië economisch actief. De helft der kinderen gaat niet naar school. De prostitutie is echter dubbel zo omvangrijk als in 'normale' achtergebleven gebieden. Natuurlijk gist het hevig onder de oppervlakte. Maar de kranten mogen niets melden omtrent acties van studenten, arbeiders of dissidente priesters. Uit het politieke leven verwijderde lieden moeten worden doodgezwegen. Slechts vreugdekreten over de democratische realisaties van het regime mogen worden vertolkt. Aan steun van Amerikaanse banken en ondernemingen ontbreekt het evenmin als aan sympathie van de regering te Washington. Het vrije Noorden is verliefd op de dictators van het Zuiden.

Precies als in Europa, zou men zeggen. Dit bewijst dat de Atlantische integratie zich onweerstaanbaar voltrekt. – (Co)

Een Franse Timon

Aan de sluier die over Shakespeare's *Timon of Athens* ligt is herhaaldelijk gerukt. Is het een onvoltooid stuk, is het een voorstudie voor *Lear*, is het eigenlijk wel van Shakespeare of maar gedeeltelijk van de meester? De laatste forse ruk werd eraan gegeven door prof. M. C. Bradbrook in haar inaugurele rede *The Tragic Pageant of Timon of Athens* (Cambridge 1966).

Zij beschouwt het als een 'shew', een experimenteel scenario voor een binnenkamers schouwspel. Het mist – volgens haar – het 'sterke, ritmische getij, de golvende beweging glinsterend van half zichtbare, half ondergedompelde beelden'. Haar conclusie is dat *Timon* Shakespeare's antwoord was op zijn verhuizing naar het nieuwe, overdekte theater, waardoor het meer het karakter van een 'shew' of een 'masque' heeft gekregen. Misschien – zo vraagt zij zich af – voelde de dichter, geconfronteerd met de nieuwe eisen, dat hij zich moest herzien. Als dat zo is, dan is *Timon*, zo al niet Shakespeare's meest overtuigende werk, toch een werk van 'heldhaftig pogen'.

Er zijn door de eeuwen heen talrijke en uiteenlopende interpretaties van *Timon* beproefd: geen daarvan is volkomen bevredigend. Het stuk is nooit populair geweest en in zijn authentieke vorm zelden opgevoerd.¹ Het mist sterke, dramatische effecten, er treden geen aantrekkelijke vrouwen in op, het moet leven van zijn hoofdpersoon, die, ondanks de vele rake dingen die hij zegt, geen grote diepte heeft. Onder

de oudere commentatoren is William Hazlitt een der geestdriftigste: 'Het heeft ons altijd toegeschenen', zo zegt hij in zijn *Characters of Shakespeare's Plays* (1817), 'dat *Timon of Athens* met een even intens gevoel voor zijn onderwerp is geschreven als enig ander stuk van Shakespeare. Het is een der weinige waarin hij voortdurend in ernst is en nooit beuzelt of afdwaalt. Hij verzwakt niet in zijn pogen, noch verliest hij de eenheid van zijn plan uit het oog. Het is het enige stuk van onze auteur waarin de melancholie het dominerende gevoel is. Het is evenzeer een satire als een toneelstuk en het bevat enkele van de prachtigste collecties scheldwoorden die men zich maar kan denken...' Dat laatste was voor de vechtlustige Hazlitt een warme aanbeveling! Van onze eigentijdse commentatoren is prof. Wilson Knight de meest enthousiaste: 'In geen ander stuk', zegt hij, 'is er een sterker, onweerstaanbaarder technisch meesterschap... Geen technisch steigerwerk heeft zo'n zware, verpletterende druk te dragen. Want in dit stuk is *Hamlet*, *Troilus*, *Othello*, *Lear* zelfbewust en universeel geworden: het sluit ze in en overtreft ze alle...' ('The Pilgrimage of Hate: an essay on *Timon of Athens*'; *The Wheel of Fire*. XI. 1930). Minder emotioneel en mijns inziens juister is het eindoordeel van H. J. Oliver in zijn uitgave van het stuk in de nieuwe Arden-editie (1959). Hij ziet in *Timon* een onvoltooid stuk van welks zwakheden de dichter zich al schrijvende bewust is geworden. Maar deze zwakheden zijn dat alleen naar Shakespeariaanse standaarden:

W. VAN MAANEN. Geb. 1890. Van 1953 tot 1961 hoogleraar in de Engelse letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam; daarvoor leraar Engels te Kampen, Rotterdam en Utrecht. Publikaties: *Maarten Maartens, poet and novelist* (dissertatie, 1927), *A short history of English literature* (1929), *Het landschap van George Meredith* (1959). Schreef van 1947 tot 1956 in *De Gids* de kroniek der Engelse letterkunde. Publiceerde voorts gedichten, en een metrische vertaling van W. B. Yeats' *Deirdre* in *Onze Eeuw* van 1924.

wat niet goed is in het stuk is ook minder belangrijk.

2

Wat bracht een Fransman, in het derde jaar van de Republiek, ertoe een imitatie te schrijven van Shakespeare's *Timon van Athene*? Om deze vraag te kunnen beantwoorden dienen wij wat van de persoon en het leven van Louis Sébastien Mercier te weten. Geboren te Parijs, 6 juni 1740, als zoon van niet onbemiddelde ouders – zijn vader was zwaardveger – studeerde hij aan de Ecole Nationale, waar hij blijk gaf van een bijzondere intelligentie. Al op twintigjarige leeftijd werd hij leraar aan een college te Bordeaux, maar na enkele jaren keerde hij naar Parijs terug om zich geheel aan de letterkunde en de historie te wijden. Zijn eerste toneelstukken werden slecht ontvangen, zowel door het publiek als door de acteurs. Hij wilde – zo verklaarde hij – geen komedie of tragedie schrijven zoals Racine en Molière dat gedaan hadden: die waren hem te kinderachtig! Zijn 'drame' zou het leven weergeven zoals het was, het zou een 'bourgeois'-toneel zijn, dat zich afspeelt onder gewone mensen in gewone, ongezochte situaties. Daarom zou het ook in proza zijn en niet op rijm: 'Racine a perdu la poésie'.

Het is niet verwonderlijk dat een man met deze opvattingen zich aangetrokken voelde tot de Engelse letterkunde, waarin hij een grotere vrijheid, een sterker individualisme en meer werkelijkheidszin vond. Van deze voorliefde getuigen onder andere een prozavertaling van Pope's *The rape of the lock* (*La boucle de cheveux enlevée*, 1778), die hij een nieuwe vertaling² noemde en 'plus que libre', wat zij inderdaad ook is. Van dezelfde dichter vertaalde hij *Eloise to Abélard*, in niet zeer fraaie verzen. Ook aan de dichter Milton bewees hij zijn hommage in een *Imitation du troisième chant du paradis perdu*, en in een sonnet gewijd aan Miltons blindheid, *Les larmes de Milton*. Zijn bewondering voor Shakespeare berust wederom hoofdzakelijk op diens vrijheid, zijn afkeer van conventies, zijn vindingrijkheid. Maar hij mist in de Engelse meester een doelgerichte moraal. Het theater moet – volgens Mercier – 'de

school der burgerlijke plichten en deugden' zijn. Hij wil een 'drame' schrijven waarin alle menselijkheid uitdrukking vindt, en daarin staat hij weer dicht bij Shakespeare, alsook in zijn stelling dat 'de natuur slechts gemengde karakters maakt'.

Het eerste stuk van Shakespeare waaraan hij zich waagde was *Romeo and Juliet*. In zijn prozabewerking daarvan, getiteld *Les Tombeaux de Vérone*, behandelt hij slechts de banale feiten. Over de liefde wordt uitvoerig geraisonneerd, maar van de poëtische essentie en de kwetsbaarheid daarvan blijft niets over: de 'story of woe' krijgt van Mercier een 'happy ending'! Ook in zijn bewerking van *King Lear*, waaraan hij de prozaisch-burgerlijke titel gaf van *Le Vieillard et ses trois filles* (1792), vergreep Mercier zich aan zijn model. Hij vleide zich dat men in zijn stuk 'la vraie manière de Shakespeare' zou vinden: wij hebben daar vergeefs naar gezocht. Maar – zegt hij trots – het plan en de details zijn bijna geheel van hem. 'J'ai mieux aimé offrir un tableau moral rapproché de nous, applicable surtout à la vie domestique. Sous les couleurs théâtrales, il pourra servir de leçons aux enfants ingrats et, sous le nom, sont compris sans doute ceux qui ont méconnu, oublié, outragé leurs bienfaiteurs.' Noch Lear, noch Shakespeare, hadden ooit kunnen denken dat zij nog eens een lesje zouden geven aan Franse kindertjes!

3

Het derde stuk van Shakespeare waarvan Mercier een imitatie zal schrijven is *Timon of Athens*. Om deze ogenschijnlijk wat vreemde keuze te verklaren zal het nodig zijn iets meer te weten over zijn verdere levensloop. Na zijn geringe succes als toneelschrijver in Frankrijk (in Duitsland en Holland³ werd hij veel gespeeld), begon hij aan het werk dat hem grote en welverdiende bekendheid zou bezorgen, *Le tableau de Paris* (1784). De hele achttiende eeuw – zegt zijn biograaf Léon Bédard⁴ – is vervat in dit werk. Na het verschijnen van de eerste twee delen vestigde Mercier zich in Neuchâtel om daar de volgende tien delen te schrijven. Teruggekeerd in Parijs werd hij een vurig aanhanger van de Revolutie, die

hij in zijn merkwaardige utopie *L'an 2440* had voorspeld. Hij brak met de Jacobijnen en werd in september 1792 lid van de Conventie. Hij stemde tegen de doodstraf van Lodewijk XVI, werd gearresteerd maar na de val van Robespierre weer vrijgelaten. Daarna maakte hij deel uit van de Raad van Vijfhonderd, die hij in mei 1797 weer verliet. Hij werd benoemd tot professor in de geschiedenis aan de Ecole Centrale, een taak die hij schijnt te hebben kunnen verenigen met het controleurschap van de Loterij, een instelling waartegen hij zich eerder, uit moralistische overwegingen, had verzet. Intussen had zijn pen niet gerust. Een nieuw boek over Parijs, *Le nouveau Paris* (1797), bereikte niet het niveau van het eerste. Een merkwaardige studie is zijn *Néologie ou vocabulaire de mots nouveaux* (1801), waarin hij blijk gaf van een scherp inzicht in idiomatische verschijnselen en van een verfiind gehoor; hij was trouwens een groot muziekliefhebber, een 'gluckiste', zoals hij zichzelf noemde. In 1802 verscheen nog een kloek historisch werk van zijn hand, *Les portraits des rois de France* (zes delen). Intussen was hij benoemd tot Membre de l'Institut, waarin hij zich menigmaal op felle wijze tegen medeleden uitliet. Hij vond het jammer dat de 'fou' van het hof gebannen was: 'depuis il y a une multitude de fous littrés qui ne le valent pas'. Hij hield niet van de regering van Bonaparte. Zijn wens hem te zien vallen werd vervuld: hij stierf pas op 25 april 1814. Zijn eigen, ietwat uitdagende grafschrift luidde:

*Ci-gît Mercier, qui fut académicien,
Et qui cependant ne fut rien.*

4

Merciers *Timon d'Athènes* werd geschreven in het derde jaar van de Republiek.

In de gevangenis, 'réduit à une inaction forcée', had hij zijn toevlucht genomen tot zijn meest geliefde auteur, Shakespeare. Zijn *Timon* bood hem een menigte ideeën en gevoelens overeenstemmend met de zijne, en ik besloot – zo zegt hij in zijn Préface – 'trouw aan de kunst die ik altijd heb bemind, dit stuk op het Franse toneel te laten opvoeren. Men weet hoe moeilijk het is Shakespeare aan onze toneelregels te onderwerpen en voornamelijk aan de smaak

van het Parijse publiek. Toch heb ik dat geprobeerd; ik heb geen enkele vertaling gebruikt; ik heb geschreven en de dialoog gevoerd op mijn eigen manier . . . Timon van Athene heeft de bijnaam van 'hater der mensen'. O, als iemand het afschuwelijke recht had hen te haten, dan zou hij het geweest zijn die gedurende achttien maanden in Frankrijk geleefd had te midden van zoveel tonelen van waanzin en razernij . . . Hoe heeft men ooit het oor kunnen lenen aan Robespierre's doctrine? Die duistere tiran was bovendien de gepersonifieerde onwetendheid . . . De muren die mij omringden, de muren van mijn gevangenis, zijn mij gunstig geweest, zij hebben mij verborgen, het schouwspel ontdaan van de allergrootste euveldeaden . . . Men zal wel begrijpen dat, vervuld van zulke ideeën, de komische⁵ kant van mijn stuk daaronder geleden heeft. Wat kost het niet de menselijkheid te verzaken! Gelukkig is het zo ver niet met mij gekomen, maar ik moet wel bekennen dat er een gevaar bestaat in zo lang te lijden aan de zwakheid, de onrechtvaardigheid en de slechtheid der mensen, en dat de ellendelingen die geen enkele deugd bezitten ons blootstellen aan het gevaar uiteindelijk de onze te verliezen'.

Hoezeer Mercier Shakespeare's kunst ook mag bewonderd hebben en geprobeerd haar aan te passen aan het Franse toneel, het is duidelijk dat hij met zijn *Timon* in de eerste plaats persoonlijke en politieke bedoelingen had. Dat hij een 'hâisseur des hommes' was willen wij wel aannemen, maar dan toch van een bepaald soort mensen: Robespierre en zijn trawanten. Meer nog dan met Timon zelf vereenzelvigt hij zich met de andere protagonist: Alcibiades is het die zijn leger zal inzetten tegen de corrupte senatoren en hen op de knieën zal brengen, terwijl Timon, volkomen ontgoocheld, een eenzame dood verkiest. Als enkele der senatoren Timon in zijn grot bezoeken en hem smeken hun stad tegen Alcibiades te helpen verdedigen, stuurt hij hen weg met de pathetische woorden: 'Ik heb geen vaderland meer, ik ben voor de wereld gestorven'. En als hij weer alleen is laat Mercier hem – na vier woorden letterlijk van Shakespeare overgenomen te hebben – nog eenmaal zijn gal uitspuwen over zijn vijanden: 'Soleil, cache tes rayons! (Sun, hide

thy beams! – V. 1.222) . . . Que je ne vois plus les moeurs cruelles des Athéniens (lees: Jacobins), la multitude des délateurs, la horde des brigands, la foule des assassins, et ces nombreux forfaits tous commis, pour comble d'horreurs, au nom sacré de la Patrie. Dieux! délivrez-moi de cette cité si froidement criminelle . . .' In Shakespeare zijn: 'Sun, hide thy beams; Timon hath done his reign', Timons laatste woorden. Hoe hij ten slotte sterft wordt niet duidelijk: zijn graf wordt door een soldaat ontdekt. Mercier echter laat zijn Timon een vergiftige plant vinden, hem opeten en sterven. Zijn laatste woorden zijn: 'La mort vient, je la sens ou plutôt je la savoure. Puisse mon dernier soupir être celui de tous les méchants!' Kort voor dit welsprekend maar niet geheel duidelijk einde (wat voor een 'soupir' is dat?) is Alcibiades weer ten tonele verschenen. Hij herkent Timon nauwelijks en denkt dat hij gek is geworden. Zich tot zijn soldaten wendend, spreekt hij hen als volgt toe: 'Aux armes, soldats! sonnez trompettes! que le bruit éclatant de vos sons, en se rependant sur notre route, rallie et augmente le nombre de ceux qui vont avec moi, servir ma vengeance. *L'immortelle cause de la République*⁶, si longtemps outragée par les plus injustes et les plus misérables des hommes . . . Vengeance! c'est elle qui doit nous réconcilier avec toute la Grèce (lees: la France) et l'univers!'

Ook Mercier kon schelden, zij het wat geciviliseerder dan Shakespeare. Maar dan ook wel stijlozer!

5

Thomas Shadwell had – zoals hij tamelijk arrogant zegt in zijn opdracht aan de Hertog van Buckingham – van Shakespeare's *Timon* een speelbaar stuk gemaakt. Van Merciers bewerking kan dat nauwelijks gezegd worden. Behalve het dienstbaar te maken aan politieke propaganda heeft hij zich ook op andere

manieren aan zijn voorbeeld vergrepen: de poëzie is eruit, de moraal is sterk aangedikt, de weinige humor⁷ is weggelaten. Timon heeft van hem, evenals van Shadwell, een geliefde gekregen, van wie wij echter vrijwel niets te zien of te horen krijgen. Wij willen graag geloven dat Shakespeare Merciers 'favori' was: had hij hem dan niet wat eerbiediger kunnen behandelen? Hij bezat ongetwijfeld talent en originaliteit, maar misschien had die tijdgenoot toch wel gelijk die hem, met Rétif de la Bretonne⁸ en de Chevalier de Cubières⁹, bestempelde als 'le triumvirat du mauvais goût'.

november 1967

1. Thomas Shadwells zeer vrije bewerking werd, met de muziek van Henry Purcell, tussen 1701 en 1745 vele malen opgevoerd. In de negentiende eeuw ging het stuk een paar maal in Sadler's Wells en in 1892 als 'birth-day play' in Stratford. In 1935 werd het opgevoerd in het Westminster Theatre met de muziek van de eenentwintigjarige Benjamin Britten. In 1952 en 1956 werd het in The Old Vic gespeeld. In ons land werd het – voorzover ik heb kunnen nagaan – voor het eerst gespeeld door de Amsterdamse Studenten Toneel Vereniging in mei 1966, opvallend knap geregisseerd door Kryn ter Braak.

2. Pope's gedicht was eerder vertaald door Charles Pierre Colardeau, de auteur van de *Heroïdes*.

3. De bekendste stukken van Mercier in het Nederlands vertaald en in Amsterdam opgevoerd zijn *De deserteur* (vertaling B. Ruloffs) en *De azijnkooper*. Het eerste, met de muziek van J. Monsigny, werd gespeeld op de noodlottige avond van de elfde mei 1772, toen er brand uitbrak in de schouwburg op de Keizersgracht, waarbij achttien mensen om het leven kwamen. Merciers *Timon* is niet in het Nederlands vertaald.

4. Sébastien Mercier. *Sa vie, son oeuvre, son temps*, Paris, 1903.

5. Wat Mercier bedoelt met de 'komische' kant van *Timon* is mij niet duidelijk. (vergelijk Hazlitts opinie, blz. 1.)

6. mijn cursivering. v. M.

7. de 'fool'-scène, II. 2. 51-128.

8. 1734-1806. Schreef een groot aantal romans, een soort 'comédie humaine' van de achttiende eeuw. Evenals Mercier was hij een scherp waarnemer met een neiging naar het sentimentele. Zijn bekendste werk is *Le paysan perversi* (4 dln, 1776).

9. 1752-1820. Schreef een ontelbaar aantal gedichten en enkele toneelstukken. Was majordomo bij Madame de Beauharnais, de tante van Joséphine. Had grote bewondering voor Mercier en Rétif.

Vijf gedichten

voorbij elke dag pleegt men met
overtuiging een nieuwe te verwachten

waarschijnlijk op grond
van vroegere ervaringen

maar zelfs bij verwisselbaar hart
kunstnier en ijzeren long

is continuïteit
niet gegarandeerd

de ene dag kan de
andere uitsluiten

is de wetenschap
die ik deel met

mijn zwervende broeder tau tjian

die ergens tussen de yang-
tsekiang en het poyang meer

dichtte:

'heb ik eenmaal de poort van de morgen verlaten
dan keer ik terug naar de nacht die niet eindigt'

en in het jaar 427 de daad
bij zijn gedicht voegde

20 april 1945:

de communistische troepen
trekken op meerdere
strategisch belangrijke plaatsen
de jangtse over

het is middernacht

'een razende wind en een kletterende regen
verduisteren de oever van de stroom'

dicht tang yin

maar dat was 450 jaar eerder

■ ■

later toen ik groot was
ontruimden we kiangsi

het is oktober 1934

over de yangtsekiang
en de rivier de wei

trekken we naar het noorden

'durch morderische mit gras überwucherte
sumpflachen und kaum erschlossene gegenden'

op weg naar het verre paoan

36 jaar nadien kom ik
in een kleine kamer

tot me zelf

met benen als van rubber
en
verder van paoan dan nooit

■ ■

ons verhaal speelt
in de tijd van
de Mongoolse dynastie (1280–1368)

regen bedekt
door cohesieve krachten gekruisigd
het venster

en

de nieuwsberichten melden
de dood van
keizer chih-ho

ik lig op mijn bed
en bewaak de wanden
van de kamer

ze zijn niet veel veranderd
sinds de laatste honderd jaar

buiten moet nu alles in bloei staan
ik ruik de geur van bloemen
ondanks de eeuwig gesloten ramen

de natuur is doof
voor de dood van de grote gele keizer

verstard in zijn ei-
gen gelaatstrekken

ligt hij op zijn rug

en

doet het zwijgen ertoe

vervuld van rigor mortis en
een laatste bevroren gedachte

zo ruilt men
volgens de
regels van het spel

de sociale voorzieningen
en andere gemakken van
deze tijd

voor een avant-gardistische
en nog zeer experimentele

eeuwigheid

De Telegraaf is boos. Er wordt met tonnen 'gemeenschapsgeld, van u en mij' niet alleen 'onzorgvuldig om niet te zeggen ondeskundig' omgesprongen, er wordt 'mee gesmeten'. De directe fout ligt bij de 'halfslachtige leiding' van het Holland Festival. Deze kunstinstelling heeft 'politiek bedenkelijke' figuren als Claus, Mulisch en Schat – 'die in alle anti-Amerikademonstraties in Amsterdam meelopen' – opdracht gegeven een eigentijdse opera te schrijven. Het daaruit volgende 'schandaal was te voorzien'. Het 'spektakelstuk' dat de heren, met enige 'muzikale trawanten' produceerden heet **Reconstruction** en vormt 'de grootste val waarin een minister bij het Holland Festival ooit gelopen is'. Want deze 'opera hekelt Amerika en heeft als boodschap: Lang leve Cuba'.

'En dat op onze kosten?'

Er is hier sprake van een 'overbodige manifestatie', een produktie 'waar aan het publiek geen behoefte heeft'. Opvoering ervan is 'zelfs in onze tijd van masochistisch zelfbeklag' duidelijk 'meer dan waanzin'. De minister hoort op te treden, want 'haar handen wassen in onschuld, zoals zij nu doet is geen excuus. Elke minister moet zijn geld verantwoord besteden en niet toevertrouwen aan lieden die het een verkeerde bestemming geven'.

De auteurs van **Reconstruction** mogen niet 'door middel van gemeenschapsgeld in de gelegenheid worden gesteld politieke hetzes te organiseren die geen andere bedoeling hebben dan de goede en onmisbare verhoudingen tussen ons en Amerika, dat zich ter wille van de vrijheid van de westerse wereld zulke onnoemelijke opofferingen getroost, te ondermijnen'.

Telegraaf-conclusie I: 'Wij zijn tegen elke censuur. Maar dat een dergelijke politieke aanval op Amerika, een land waar Nederland zoveel aan te danken heeft, gelanceerd wordt met hulp van gemeenschapsgeld vind ik fout. Laat de P.v.d.A. of Nieuw Links een dergelijke hetze subsidiëren met hulp van de VARA.' (Henk v.d. Meyden, 8 februari 1969)

Telegraaf-conclusie II: 'Het wordt tijd dat de Nederlandse regering, en met name de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk haar kunstbeleid mede afhankelijk doet zijn van politiek onvermijdelijke niet-artistieke overwegingen.' (Ridder van Rappard, 14 februari 1969)

Telegraaf-conclusie III: 'Dit Festival-gebeuren moet verhinderd worden het koste wat het kost.' (ingezonden brief R. de Leeuw, 14 februari 1969)

Gidsconclusie: Het 'hypermoderne geklodder' van de zeven makers van deze 'abjecte aanval' op de Verenigde Staten heeft een onderwerp: de imperialistische mentaliteit. Wat dat is, welke gevolgen het imperialisme in de wereld heeft, legt De Telegraaf niet uit. Lezers die informatie willen hebben over de kern van het probleem moeten maar een boekje kopen. – (St)

KRONIEK & KRITIEK

LETTERKUNDE

J. Bernlef Poëzie

'Alles wat arm en goedkoop is'

Hans Vlek

In een studie, *The edge of the image*, van A. Kingsley Weatherhead (ik geef toe dat deze naam nogal onaannemelijk klinkt) over de Amerikaanse dichters Marianne Moore en William Carlos Williams heeft Weatherhead het over het verschil tussen 'imagination' en 'fancy', wanneer hij onderscheid probeert te maken tussen de werkwijze van bovengenoemde twee dichters en die van de meeste dichters uit het verleden. Voor een Nederlands oor werkt dit in het begin nogal verwarrend omdat de begrippen voor ons nogal dicht bij elkaar lijken te liggen en er ook dichters zijn die over 'imagination' spreken – Wallace Stevens bij voorbeeld – als zij het hebben over wat Weerhoofd 'fancy' noemt.

Weatherhead gaat uit van de term 'imagination' zoals die door Coleridge werd gebruikt, de poëtische verbeelding die alle elementen waarvan zij zich bedient omvormt tot een geheel, de consequentie van de mystieke uitdrukking: alles is een. Het metaforisch stuivertje wisselen geeft de dichter de gelegenheid iets in de termen van iets anders uit te drukken. Pure voorbeelden van zo'n metaforische verbeelding leveren de zogenaamde 'kenningar' waarop on-

der andere Jorge Luis Borges in een artikel 'Les Kenningar' heeft gewezen, traditionele metaforen uit de IJslandse poëzie van zo omstreeks het jaar 1000.

Hieronder enkele voorbeelden:

de bank: boom van de zittende
de hemel: aarde der sterren van de hemel
de zee: ketting van eilanden
het bloed: bier van de kraaien
de aarde: zee van de dieren
de ogen: stenen van het gezicht

De behoefte waaruit de metafoor geboren werd is naar alle waarschijnlijkheid religieus, of, wil men het wat aardser zeggen: angst voor het onbekende. Met de metafoor kan de dichter de dingen die hij niet kent of die zijn voorstellingsvermogen te boven gaan vertalen in bekende termen, hij kan van de wereld een gesloten systeem maken.

In hetzelfde artikel van Borges (te vinden in zijn *Histoire de l'infamie / Histoire de l'éternité*) wijst hij op de sterke tijdgebondenheid van dergelijke metaforen. Wat voor de IJslandse dichters en lezers uit het jaar 1000 waarschijnlijk bijna even vanzelfsprekend als een mededeling was, wordt voor lezers van nu een puzzel, en Borges schrijft dan ook hoe hij met 'filatelistisch genoegen' geprobeerd heeft deze metaforen te rangschikken in de dingen en begrippen waar zij voor gestaan moeten hebben. Het lijkt een aanbeveling voor de classicistische poëzie te zijn, een pleidooi voor het noemen van de dingen bij hun naam, zonder ze metaforisch om te smelten tot een – imaginair – geheel.

Dit laatste nu is wat Weatherhead (begint u zich al een voorstelling van zijn gezicht te maken? Ik zie bij voorbeeld al een aardig stuk van zijn rechterwang waaruit ik af kan leiden dat hij een slordige scheerder is, of, wat ook heel goed kan, dat de mesjes in zijn elektrisch scheerapparaat wat versleten zijn) bedoelt met 'fancy', de verbeelding die de dingen scherp

J. BERNLEF (pseudoniem van H. J. Marsman). Geb. 1937. Redacteur van *Barbarber*. Publiceerde onder meer de dichtbundels *Kokkels* (1960), *Morene* (1961), *Dit verheugd verval* (1963), *Ben even weg* (1965), *De schoenen van de dirigent* (1966), en *Bermtoerisme* (1968); de verhalenbundels *Stenen spoelen* (1960), *Onder de bomen* (1963), en *De schaduw van een vlek* (1967), de novelle *De overwinning, het verslag van een nederlaag* (1962), en de romans *Stukjes en beetjes* (1965), *Paspoort in duplo* (1966). Poëziechroniqueur van *De Gids* sinds nummer 6 van 1966.

omlijnd probeert weer te geven zonder ze aan de 'imagination' op te offeren.

Waarschijnlijk pendelt de poëzie voortdurend tussen deze twee polen heen en weer, de metaforische en de classicistische opvatting. Het gedicht 'Opening van het visseizoen' van K. Schippers geeft het onderscheid duidelijk aan:

*Eindelijk buiten.
Water is water.
Riet is riet.
Een eend lijkt op een eend.*

Maar nu begint mijn vader (62) weer

*Hij noemt waterhoentjes strijkbouten
en vindt dat de maan
ondergaat
als
de
zon.*

Zowel Marianne Moore als William Carlos Williams zijn 'fancy'-dichters. Zij zetten in een gedicht een aantal elementen, observaties achter elkaar die zij onvervormd door beeldspraak laten. De som van deze elementen (niet het totaal maar de optelling zelf) levert het poëtische bewijs, dat bij Marianne Moore vaak van morele aard is, bij Williams eerder een bekentenis tot de zintuigen, de dingen zonder franje. Het duidelijkste en ook meest geciteerde voorbeeld hiervan is zijn "The red wheelbarrow":

*so much depends
upon*

*a red wheel
barrow*

*glazed with rain
water*

*beside the white
chickens.*

Natuurlijk ging het Williams er niet om een rode kruiwagen naast witte kippen te beschrijven, maar om het moment waarop hij de rode kruiwagen en de witte kippen ontdekte, een in-

tense observatie van een vrijblijvend moment. Wil een dergelijke, op zich niet zo bijster interessante observatie, niet in een fantasieloos realisme vervallen, dan moet de emotie die aan de observatie ten grondslag lag op de lezer worden overgebracht. Williams besteedde daarom uiterste aandacht aan zijn taalgebruik. Ritme, klank en verdeling van de karige woorden op de pagina spelen ook in dit bovenstaande gedicht een functionele rol.

In de Nederlandse poëzie lijken de 'fancy'-dichters op het ogenblik de overhand te hebben (maar wat ben ik nieuwsgierig naar de nieuwe hemelbestormers) en een goed voorbeeld vormt de dichter Hans Vlek, die in 1968 bekroond werd met de Reina Prinsen Geerligsprijs (f 200.-) voor zijn bundel *Een warm hemd voor de winter* (Querido).

Zowel uit de titel van deze bundel als uit die van zijn vorige, *Iets eetbaars*, in 1966 verschenen, spreekt de behoefte van de dichter aan het tastbare tegenover de abstracte en / of niet direct proefbare werkelijkheid. Achter op zijn bekroonde bundel schrijft Vlek: 'Een gedicht moet stevig zijn, goed in elkaar zitten, want wat blijft bewaard? Het stevigste; het fraaie is vaak te fragiel. Verder gebruik ik geen metaforen; misschien dat er toch nog enkele door het net zijn gewipt, geglipt; ik probeer met een minimum aan middelen etc. Ik bedoel: zo gauw je zegt, nou ja, die bijvoegelijke naamwoorden die nergens op slaan, je geschubde huid, de ademende nacht en zo, allemaal dat subjectief ingrijpen in de werkelijkheid, en als je daar dan wat van zegt zeggen ze "ja, maar wat is de werkelijkheid?" Nou, ik ben niet gek, de werkelijkheid is er toch, wat ik vastpak, deze schrijfmachine, Trudy, die aan het stofzuigen is, de doden, die aan de andere kant van de wereld vallen, en zondag nog een oud vrouwtje hier beneden, kortom alles wat je ziet, voelt of vastpakt. En nog veel meer.'

Maar een zo simpele bekentenis tot realisme is Vleks poëzie toch niet, net zomin als hij in zijn gedichten de problematiek van de perceptie helemaal verdoezelt. Alhoewel minder dan in zijn vorige bundel tekenen ook de gedichten uit *Een warm hemd voor de winter* protest aan tegen het poëtische, tegen alles wat te ver van

de zintuigen afstaat. Vlek lijkt daarin gedreven door het besef dat de werkelijkheid om ons heen hardhandig en moorddadig is en geen reden geeft tot lyrische uitbarstingen. In zoverre is hij een geëngageerd dichter, en hoe lofwaardig dat streven misschien moreel gezien mag zijn, het doet een aantal van zijn gedichten mijns inziens daardoor mislukken. Het tegenover elkaar plaatsen van zijn dichtersbezigheid en het werken in het ruim van een schip of het eten van een snee bruinbrood tegenover de honger in Bihar zijn wel ware maar in de poëtische bewijsvoering toch wel wat al te goedkope vaststellingen, die eenzelfde effect nastreven als de metafoor, al lijken zij daar op het eerste gezicht nog zo ver van verwijderd. Pas wanneer deze tegenstellingen in een beeld gevangen zijn ontstaat verrassende poëzie. In *Een warm hemd voor de winter* staan daarvan enkele goede voorbeelden, zoals het openingsgedicht 'Niet te koop' en vooral 'Geranium':

GERANIUM

*Vanuit de slechtzittende
schoolbank in een geur van stof
oud hout en pis, onder hoge ramen
in bladderend kozijn: het rood
van de geranium.*

*Mijn grootmoeder zwoegend boven
een tobbe in de tuin, en naast
het keurig tegelpad in rij, in het rood
waarvan mijn opa op vergaderingen
sprak: geraniums.*

*Thuis hadden wij er een
die nooit bloeien wilde omdat
iedereen zijn peuken doofde
in de pot. O god, de triestheid
van zijn harig-groene, knokelige steel!*

*Geranium, prachtige bloem
die niet mooi is, wijn
van de kruidenier, kip
tussen de vogels, sieraad
van alles wat arm en goedkoop is.*

Die duidelijke voorbeelden van aanwezigheid van de geranium worden niet verpest door een conclusie, een pointe, omdat de veralgemening geen anticlimax is maar een climax waarin de emotie wordt opgevoerd maar toch bedwongen door exacte beelden. Het poëtisch bewijs behoudt daardoor het fragmentarische, het brokkelige dat met het onderwerp te maken heeft, en vervalt zo niet tot de 'sterke' slotregels die het gedicht van de 'fancy'-dichter bedreigen: de neiging tot metaforitis – al is het dan zonder metaforen – om uit fragmenten toch weer een geheel te brouwen in plaats van de dingen te laten zoals ze zijn, on-aangeraakt door interpretatie en daardoor mogelijk indrukwekkend. Voor mij is dit gedicht een voorbeeld van authentieke poëzie, dat wil zeggen poëzie waarin het onaffe, het ruwe van het materiaal bewaard is – en dat is misschien wel het moeilijkste wat er bestaat: want ook het authentieke moet *gemaakt* worden – niet gepolijst door een dichtelijke verbeelding maar gepresenteerd met de directheid en vanzelfsprekendheid waarvan de geranium spreekt die niet overtuigt door uitbundige pracht maar door een schamele maar vastbesloten aanwezigheid.

R. A. Cornets de Groot Proza

Een roadman-roman

Geef die mok eens door, *Jet!* van Heere Heeresma is een landelijk boek; geen streekroman of pastorale maar een schelmenroman, met van beide andere genres iets. Er is dan ook hier en daar dialect in dit boek – niet om het 'interessante' ervan, zoals in een normale streekroman, want wordt er in dit boek dialect gesproken, dan wordt die taal meteen in het belachelijke getrokken (blz. 28). Ook met 'folklore' maakt Heeresma meteen

R. A. CORNETS DE GROOT. Geb. 1929. Publiceerde onder meer de essaybundels *De chaos en de volheid* (1966), *De open ruimte* (1967), *De zevensprong* (1967) *Labirintek* (1968), en een bloemlezing uit de poëzie van Lucebert *Poëzie is kinderspel* (1968). Hij treedt vanaf dit nummer van *De Gids* op als chroniqueur-letterkunde, in de plaats van Paul de Wispelaere, die wegens zeer drukke werkzaamheden zijn medewerking moest beëindigen.

korte metten: het polsstokspringen dat hij ons toont, spot met de wetten die de zwaartekracht beheersen. En als hij de twee hoofdfiguren uit zijn roman laat deelnemen aan een plattelandsmaal-tijd, komt er een rijsttafel op de proppen die op de stank van de trassie weer weggedragen zou kunnen worden. Dit omvergooien van zaken die in de streekroman van het hoogste belang zijn, dankt het boek niet aan de behoefte van Heeresma om dialect, folklore, levensgewoonten van een boerengemeenschap te discrimineren, maar aan het feit dat zijn boek ook pastorale trekken vertoont. De pastorale is een genre dat het goed doet in welvaartstijden en dito staten, en dan vooral bij lezers die zelf van het buitenleven vervreemd zijn geraakt. Exemplarisch voor die vervreemden is de voornaamste hoofdfiguur van deze roman, de roadman. Natuurlijk moeten we hier het begrip pastorale niet opvatten in zijn enge betekenis van 'herderij', aangezien hier geen herders maar 'schelmen' zijn. Wat nu de pastorale aangaat: de opvatting dat daar twee soorten van bestaan (op zijn minst) lijkt me heel goed verdedigbaar: er is de typische welvaartspastorale, en er is de pastorale die in die welvaart weinig heil ziet. Laat ik dat verduidelijken aan een schilderij van Schidone en aan een van Poussin. De Italiaan toont ons een paar herders die bevangen neerkijken op een doodskop. *Et in Arcadia ego*, heet het schilderij, en de titel brengt onder woorden het verlangen van iemand naar een leven dat eens was, en heerlijk, want landelijk was. De dode mocht zo graag nog eens terug naar dit aardse paradijs. Ook Poussin toont ons een aantal herders die deze op een grafteken aangebrachte en onder stof bedolven woorden te voorschijn halen. Het verschil met Schidone is duidelijk: bij Poussin wordt de pastorale een aanleiding om het memento mori te verkondigen. Een pastorale, ideale gemeenschap, nog mogelijk bij Schidone, is bij Poussin onmogelijk geworden. In Heeresma's boek is het landelijke door het besef van vergankelijkheid bedorven.

De twee hoofdpersonen in dit boek zijn Bodde en een nooit met name maar met 'hij' aangeduide figuur – jeugdvrienden van wie de eerst een landloper is, de ander zich

van landloper tot roadman ontwikkeld heeft, onder druk van Jet, in wier strikken hij geraakte. Nu, zes jaar later, is hij terug in zijn land van herkomst: veranderd, versteedst – al is het niet in die mate dat *hij* het 'et in Arcadia ego', stijl-Schidone tot zijn lijfspreuk maken zou: van verlangen of terug verlangen naar de natuur is nog geen sprake, al is het 'land' voor hem niet meer wat het was: oord van zorgeloosheid, dat zonder kosten in alle behoeften van het bestaan voorzag. Het is geworden tot een afzetgebied, waarvan de bevolking geen eigen gemeenschap meer is, maar een hoeveelheid relaties zonder identiteit. Die vervreemding die er bestaat tussen de roadman en de eens zo vertrouwde natuur drukt Heeresma uit in zijn averechtse toepassing van dialect, folkloristische gegevens en landelijke gewoonten.

Een andere aanwijzing voor zulke vervreemding is het feit dat iedereen in dit oord van de jeugd van de roadman Tamsma heet. Is dat het gevolg van inteelt? Nee – de bevolking is gezond genoeg. De op allen passende naam drukt uit hoe voor de stadsmens alle niet-stedelingen gelijk zijn. 'De mensen waren toch allemaal hetzelfde' denkt Boddes vriend als hij het doorspoelen van een w.c. hoort, – 'hij siste zachtjes de eerste maten van "Alle Menschen werden Brüder".' Het zijn woorden die hem op de grens brengen van de pastorale, de ideale, in de landelijkheid gewortelde gemeenschap – maar hij beseft de betrekkelijkheid van de woorden van dit lied, aangezien ze door hem worden gezongen. Moest hij terugkeren in dit land als die hij was, dan had er een wonder moeten gebeuren. Niettemin voelt hij zich nu zweven in een niemandsland, waarbij zijn Jet, zijn huis en kinderen en zijn DAF geen utopie meer zijn, maar ook nog niet een anti-utopie; waarbij het land, gezien in het licht van de commercie en de consumentengemeenschap, nog geen anti-utopie is, al is het zeker geen utopie meer. Nog steeds verbluft hij er, geamuseerd of ontstemd, zijn slachtoffers met zijn daverende komische acts. Een terug naar de natuur bestaat voor hem niet – tenzij een groter iemand een mogelijkheid daartoe tot werkelijkheid dwong.

Betekent een bericht uit het land van herkomst veel voor een uit zijn natuurlijke milieu gestoten en in de stad geplaatste landman, meer nog betekent het voor hem iemand uit dat oord dan en daar te ontmoeten, – en juist dit overkomt de roadman. De spoorbomen gaan dicht; hij zet zijn wagen stil. Wie komt daar aankuieren, op zijn sjofelst gekleed? Het is Bodde, zijn oude vriend – en Bodde geeft de doorslag: geen Jet, maar het avontuur! En alle Menschen werden Brüder! Het is bij alle onnadenkendheid een heroïsch besluit – een besluit dat alleen maar mislukking tot gevolg hebben kan, omdat in deze pastorale niet Schidone's opvatting maar die van Poussin van doorslaggevend belang is.

In Boddes ban besluit de roadman de op-
perste vrijheid te verkiezen boven de welstand. Wel wetend hoe het huwelijk een man als Bodde tegen de borst stuit, ziet hij zich gedwongen zijn trouwring weg te stoppen, de in de DAF geplakte foto van zijn gezinnetje van het dashboard te verwijderen, en tegenover Bodde te verklaren dat de reden van zijn overhaast vertrek destijds in geen enkel opzicht verband hield met Jet, waarop Bodde plomp verklaart, tot grote schrik van zijn vriend, haar nog 's te hebben genaaid.

Het grootse avontuur bestaat uit het uithalen van allerlei riskante grappen in de stijl van Tijn Uilenspiegel. Zo veroorzaken ze een kleine treinramp, breken vervolgens ergens in, dwingen hun heler tot het betalen van een aanzienlijke som, door hem een door zijn eigen vrouw aangedragen knuppel te tonen, en moet er op zeker ogenblik benzine worden overgeheveld van een langs de kant staande wagen in de DAF van de twee, dan is de roadman niet zo beroerd of hij loopt onder het mom van een veiligheidsbeambte te zijn een willekeurig huis binnen, waar hij de gasslang van het fornuis schroeft om met die noodhevel weer te verdwijnen, de huisvrouw in verbijstering achterlatend. Grappig is het boek dus wel, en de eerste vijftig bladzijden laten weinig verschil in mentaliteit zien tussen de beide vrienden. Integendeel – er wordt een harmonische relatie gesuggereerd tussen de welgestelde roadman en de bezitloze Bodde.

Maar al gauw blijkt die relatie meer schijn

te zijn dan werkelijkheid. Op blz. 52 blijkt hoezeer Boddes vriend het instinct voor de natuur is kwijtgeraakt. 'Hoe onaantrekkelijk, ja, lelijk en kleurloos waren de boeren toch gekleed!... "Moet je die smoelen zien!"' fluisterde hij tegen Bodde toen ze eindelijk over het buffet hingen... Maar deze opmerking viel toch niet in goede aarde. Bodde keek hem bevreemd aan.'

Natuurlijk waren de verschillen toch al eerder aan het licht getreden. De roadman vertoont in aanwezigheid van Bodde een opmerkelijk gebrek aan initiatief – niet omdat Bodde zo'n dominerende persoonlijkheid is, want op het stuk van onbeschaamdheid en ruziezoekerij staat zijn compagnon waarachtig zijn mannetje wel, maar omdat Bodde als landloper nu eenmaal niets te verliezen heeft, en de roadman heeft in ieder geval nog zijn DAF. Ook heeft hij, al is hij er tussen uit geknepen, nog het onbehaaglijke gevoel dat lieden met 'verantwoordelijkheid' eigen is, en dat ze het denkbeeld aan de hand doet niet alle schepen achter zich te moeten verbranden. Het is een bekend feit dat mensen met een grote verantwoordelijkheid de neiging om persoonlijke beslissingen te nemen zoveel mogelijk onderdrukken. Maar wie geen verantwoordelijkheid draagt, staat het vrij anderen iedere, ook de meest onaangename, waarheid te vertellen, zoals Bodde dan ook doet, die zijn vriend van vroeger aan het verstand wil brengen dat het toch niet meer helemaal is zoals het eertijds was. De manier waarop Bodde de vertegenwoordiger onder handen neemt, lijkt in hoge mate onoprecht, bedrieglijk, en dat schijnt dan toch wel in strijd te zijn met de bedoeling van de pastorale, die immers de rechtschapenheid van de buitenlui uiteenzet en dubbelhartigheid en hypocrisie aan de kaak stelt. In een 'normale' pastorale was Bodde de aangewezen persoon geweest om een bemiddelende functie te vervullen, waardoor zijn vriend de 'vijandige' maatschappij ontvluchten kon, om in de vredige natuur heil te vinden. Maar Bodde speelt die rol helemaal niet, integendeel, als de twee vrienden in een hotel in Wichum een evangelist ontmoeten, spannen de twee 'middelaars', Bodde en de evangelist, samen om de roadman

volledig uit te schudden en van zich af te stoten. Ook Bodde is het duidelijk dat zijn vriend van vroeger niet meer past in het land van vroeger. Niet Bodde – zijn vriend was onoprecht. Niet Bodde – zijn vriend was een bedrieger. Hij ontkende zijn huwelijk, verborg de ring, vernietigde de foto, loog Bodde voor en hield zijn gevoelens voor zich toen Bodde het probeerde met een leugen: 'Ik heb haar nog 's genaaid.' Berooid, maar wijzer misschien, komt hij bij Jet terug, die onmiddellijk begrijpt wat er gebeurd is, en hem dan ook zekerheid verschaft inzake Bodde: 'Weet je wat er met Bodde gebeurd is? Niets.' Woorden die zijn nederlaag nog vergroten: hoog boven hem en zijn vriend rijst Jet uit, de keurige, burgerlijke, moederlijke Jet.

De prestatie van Heeresma bestaat eruit dat hij zoveel tegenstellingen weet te verenigen in het begin, om ze allengs los te wikkelen uit hun innige verstrengeling en tegen elkaar uit te spelen in het eind. Ten slotte blijken de tegenstellingen: rijk – arm, tragisch – komisch, utopie – anti-utopie allemaal te berusten op de tegenstelling stad – land; maar dat ze bijeen te brengen zijn, in schijnbare harmonie, is weer te danken aan de geringe tegenstelling die er tussen roadman en landloper bestaat: zwervers allebei, en eigenlijk nooit wetend wat de dag en wáár de dag ze brengen zal.

Twee eigenaardigheden in de behandeling van zijn stof maken de hele geschiedenis volkomen geloofwaardig. De eerste is wat ik de techniek van de 'opeenstapeling' zou willen noemen, en die vrijwel onmerkbaar overal wordt toegepast, bij voorbeeld 'De Henneman kwam in galop naderbij. Hij *liep inderdaad verschrikkelijk hard* en toen hij voorbij *stormde* beefde de weke grond.' (cursivering van mij – C. de G.) En opvallender in zijn poging de evangelist te bedotten, door met hem mee te praten in zijn jargon:

(De evangelist:) 'U zult zien dat u straks, met uw vriend het zal willen uitzingen op de hoeken der straten!'

'En pleinen!' vulde hij aan, blij dat alles tot-nogtoe prima verliep.

'En pleinen!' bevestigde de evangelist. 'En stegen!'

'En wegen!' riep hij want hij wilde niet achterblijven (et cetera).

Bij deze techniek is ieder volgend element een geweldige blow-up van het vorige, en zo bouwt Heeresma fikse gebouwen op, gaaf op het eerste gezicht, maar die, wanneer hij daar zin in heeft, met enkele mokerslagen weer in elkaar te timmeren zijn.

Heel kien is zijn aanpak van de twee hoofdfiguren, Bodde en de roadman. Met betrekking tot de roadman neemt de auteur het standpunt in van de alwetende schrijver, dat wil zeggen de lezer komt te weten wat deze man denkt, voelt, beleeft, ondergaat – zijn innerlijk leven is voor ons een open boek: van iedere ge-moedsbeweging zijn wij getuige.

Heel anders is dat als Heeresma het over Bodde heeft. Hoe hij zich kleedt, hoe hij loopt, eet, drinkt en spreekt, we komen het allemaal te weten, omdat zijn gedrag voor de auteur, en dus voor ons, *zichtbaar* is. Maar vraag niet wát hij denkt en voelt en weet, want Heeresma is niet bereid ons daar een antwoord op te geven, vóór het moment van de ontknoping. Juist daardoor blijft Boddes gedrag ook onverklaarbaar, niet te voorzien, en krijgt de ontknoping de kracht van een 'verlichting'. Bodde zorgt voor de verrassingen en niet alleen voor die van de lezer, maar vooral voor die van zijn vriend.

Bodde is in wezen een komische figuur, alleen 'van buiten af' te beschrijven; de roadman, hoewel van een bepaald soort humor zeker niet verstoken, is tragisch: ik noemde hem een heroïsche figuur, en alléén omdat hij de landloper bedroog, komt het zo uit dat hij veel van zijn tragiek verliest en tragikomisch wordt. Iets van die verloren tragiek komt Bodde toe: een middeelaar die zich gedwongen zag een verdoolde af te wijzen: in opperste boosaardigheid.

TONEEL

Wilbert Bank

Houdt er de moed maar in!

Het moet maar eens uit zijn met de sombere stukjes over toneel. Ondanks alle slechte voorstellingen bestaat het nog steeds. Incompetente regisseurs, middelmatige schrijvers, ijdele acteurs en gesjeesde critici doen er alles aan om het om zeep te brengen. Voorlopig kunnen zij dit nog doen op kosten van de staat. Maar gelukkig komt het publiek er steeds meer achter dat het de laatste jaren flink bedonderd is. Het theaterbezoek blijft ofwel constant of neemt af. De wegblijvers krijgen gelijk. Het is tijdverlies om er zich nog langer druk om te maken.

Wat dan wel? Zeker is dat de meeste voorstellingen die er per seizoen op bestelling worden geleverd, bij lange na niet zo leuk zijn als de meeste films of popshows. De laatste zijn belangrijk omdat ze op tijd komen en een inzicht geven in het moment van ontstaan. Inhoud en eeuwigheidswaarde lappen ze aan hun laars. Ze zijn vaak zo bij de tijd dat de officiële waardering alweer te laat komt. Eigenlijk zou dit vooral moeten gelden voor de plaats die bestaat bij de gratie van het moment: het theater. En juist die plaats is op dit moment zo van gisteren als maar zijn kan. Inhoud en eeuwigheidswaarde zijn daar dermate belangrijk dat er voor de georganiseerde chaos die het heden heet, geen plaats blijkt te zijn. De momentopname van de stroom van beelden en indrukken moet wijken voor een foto van een reproductie van een Kunstwerk uit het verleden. Dus moet er maar weer eens nagedacht worden over de zin van het theater.

In deze kolommen is vaak de naam genoemd van de Engelse regisseur Peter Brook. Ook dat

moet nu maar eens afgelopen zijn. Maar voor het zover is, moet eerst nog even zijn boek *The empty space* worden besproken. Het is verdeeld in vier hoofdstukken: 1. 'The deadly theatre', 2. 'The holy theatre', 3. 'The rough theatre', 4. 'The immediate theatre'.

Het eerste hoofdstuk, 'The deadly theatre', gaat over het slechte theater. 'Deadly theatre' is voor Brook: spelen wat er staat, en laat vooral niet zien wat er niet staat. Daar wordt de routine mee bedoeld bij het opvoeren van Shakespeare, opera's, Brecht, Molière, een blijspelletje, kortom het theater dat de mens van nu wil laten zien maar dat in wezen fossiel is door de onpersoonlijke manier van benaderen. Het aardige van het eerste hoofdstuk is dat het zeer intelligent en geestig geschreven is. Brook strooit kwistig met een aantal slagzinnen die in een zakagenda voor theaterminnenden als spreuken van de dag niet zouden misstaan.

'Entertainment is fine. But I still ask my questioners whether they really feel on the whole that theatres give them what they expect or want. . . . Theatres, actors, critics and public are interlocked in a machine that creaks, but never stops. There is always a new season in hand and we are too busy to ask the only vital question which measures the whole structure. Why theatre at all?'

De plaats van de regisseur in het dode theater: 'It is a strange role, that of the director: he does not ask to be God and yet his role implies it. He wants to be fallible, and yet an instinctive conspiracy of the actors is to make him the arbiter, because an arbiter is so desperately wanted all the time.'

Over de mogelijkheden van de schrijver: 'In theory few men are as free as a playwright. He can bring the whole world on his stage. But in fact he is strangely timid. He looks at the whole of life, and like all of us he only sees a tiny fragment; a fragment, one aspect of which catches his fancy.'

Ter geruststelling van de critici: 'When the man in the street goes to the theatre he can claim just to serve his own pleasure. When a critic goes to a play, he can say he is just serving the man in the street, but it is not accurate. He is not just a tipster. A critic has a far more important role, an essential one, in fact, for an

WILBERT BANK. Geb. 1942. Studeerde aanvankelijk geschiedenis te Amsterdam. Van 1962 tot 1964 voltijds bij de Nederlandse Comedie. Daarna dramaturg bij de Toneelgroep Studio. Sinds 1968 dramaturg bij Zuidelijk toneel Globe. Schrijft sinds januari 1967 toneelkronieken voor De Gids.

art without critics would be constantly menaced by far greater dangers.'

Ter stimulering van het enthousiasme van toneelschoolleerlingen: 'How does an average actor spend his days? Of course, it's a wide range; from lying in bed, drinking, going to the hairdresser, to the agent, filming, recording, reading, sometimes studying; even, latterly, toying a bit with politics. But whether his use of time is frivolous or earnest is beside the point: little that he does relates to his main preoccupation – not to stand still as an actor – which means not to stand still as a human being, which means work aimed at his artistic growth – and where can such work take place?'

Het heilige theater is voor Brook het theater dat het onzichtbare zichtbaar maakt.

Door een ervaring op het toneel wordt de ervaring van de toeschouwer op een hoger plan gebracht. Iedereen heeft behoefte aan een ceremonie, maar wat het woord precies inhoudt weten we niet meer. Het enige wat we weten is het eindresultaat: de nationale folklore van het applaus aan het eind van de avond, waarbij we als één man opstaan: de enige toneeltraditie die we nog hebben.

Waar het om gaat is een theatervorm waarbij de toeschouwer zich kan bevrijden van de herkenbare vormen uit het dagelijks leven. In deze 'heilige' plaats kan een grotere werkelijkheid worden gevonden. Brook vindt dat gevoel terug in de popmuziek, in de geschriften van Artaud ('Artaud applied is Artaud betrayed: betrayed because it is always just a portion of his thought that is exploited, betrayed, because it is easier to apply rules to the work of a handful of dedicated actors than to the lives of the unknown spectators who happened by chance to come through the theatre door.'), Merce Cunningham, Samuel Beckett en Grotowski.

The Rough Theatre is het volktheater. Niet het theater dat de kas spekt op een goedkope manier, maar de snijdende satire, de groteske karikatuur. Op het eerste gezicht heeft het geen eigen stijl, geen tradities, geen beperkingen, maar in de praktijk heeft het alle drie. Het is aards en direct, het is venijnig en het wekt de lachlust op. Voor Brook is het terug te vinden

in sommige stukken van Shakespeare, Brecht, de Music Hall-traditie, circusclowns.

Het laatste hoofdstuk, 'The immediate theatre' gaat over Brook zelf en zijn methode van werken. Hij spreekt daar over zichzelf, met de uitdrukkelijke vermelding erbij dat zijn ervaringen, opgedaan tijdens repetities, niet nageaapt moeten worden. Anders zijn ze tot mislukking gedoemd. Hij gaat ervan uit dat het bij een voorstelling gaat om de verhouding acteur / onderwerp / publiek. Bij een repetitie ligt die verhouding anders; daar gaat het om acteur / onderwerp / regisseur. Het is een beeld van een auteur balancerend op het slappe koord van een theater in verval en een theater in opbouw.

Eigenlijk gaat het boek over slecht en goed theater. De scheiding tussen 'holy' en 'rough theatre' is niet zo nauw te trekken als Brook het doet. Een opvoering van *Wachten op Godot* van Samuel Beckett, met in de hoofdrollen Willy Walden en Piet Muyselaar, kan een combinatie van beide tot resultaat hebben. Want Becketts idioom is gebaseerd op clownsnunners, en Brecht is ook niet alleen maar volkstoneel. Goed theater bevrijdt de acteur van zijn exhibitionisme en maakt van het voyeurisme van de toeschouwer een spirituele ervaring. Met een dergelijke stringente scheiding loopt men het gevaar dezelfde verstarring in de hand te werken die nu in het theater hoogtij viert. Woorden als magie, poëzie, schoonheid, tragedie, komedie zijn loze plakplaatjes. Magie staat voor toverdoos, poëzie voor moeilijk doen in versvorm, schoonheid voor mooie decors en costuums, tragedie betekent zoveel als de waardigheid van een nobele gezagsdrager, en komedie overspel in een luxehotel. Het gaat erom opnieuw een bewust onderscheid te maken en een nieuwe lading te geven aan de vastgeroeste begrippen. De groeiende overheersing van de ijskoude technologie vraagt om een stimulerende sublimering, en die kan juist door de plaats die bestaat bij de gratie van het moment: het theater, gegeven worden.

Waar moeten we beginnen? Toneelmensen in de praktijk geven gauw de schuld aan de schrijvers die geen goede stukken afleveren. Dat is maar ten dele waar; de werkelijkheid

blijkt te complex te zijn om door één man verbeeld te worden. Alle voorbeelden van goed theater die Brook aanhaalt in zijn boek, zijn gemaakt door schrijvers die zelf in de praktijk staan of hebben gestaan. Het verwijt dat vooral de critici maken aan het toneel, dat er geen Nederlandse stukken worden opgevoerd, getuigt van een ontroerende vaderlandsliefde. Maar als het om pasklare stukken gaat, is het verwijt een loze kreet. Als de tekst zwak is, kan een regisseur het stuk nog zo mooi opkloppen, maar hij kan het niet beter maken dan het is. Zolang een schrijver niet bekend is met de vormtaal van de acteur, blijft het in Nederland bij korte verhalen in dialoogvorm. En zolang we ons nog zo weinig afvragen wat precies acteren is, blijven we toveren uit de grabbelton. De ene keer lukt dat beter dan de andere keer. Maar het wantrouwen groeit, en terecht. Het theater moet beginnen te laten zien dat het geen trucs meer heeft.

FILM

Hans Keller

Indonesia calling

Het Wilhelmus-gevoel en Joris Ivens

De uitnodiging tot aanvaarding van de opdracht om een film te maken over Nederland die Joris Ivens enkele weken na zijn zeventigste verjaardag van de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk, dr. M. Klompé ontving, heeft Ivens opnieuw tot middelpunt gemaakt van een onheldere, stokende discussie rond zijn politieke integriteit, zijn artistieke betrouwbaarheid, zijn on-Nederlands gedrag in tijden van vaderlandse crises en van de vraag of hij al dan niet behoort te worden welkom geheten in het moederland.

HANS KELLER. Geb. 1937. In 1959 televisiecriticus van De Volkskrant. Sinds 1962 televisieregisseur. Was onder meer met H. A. Gomperts betrokken bij de samenstelling van de reeksen 'Literaire Ontmoetingen' en 'Multatuli'; televisiefilms over onder meer Heinrich Böll, James Baldwin, Günter Grass en Louis Paul Boon. Publiceerde onder andere *Theater in de tijd*, met Daniël de Lange. Sinds juni 1965 medewerker voor film van De Gids.

De uitnodiging van minister Klompé is door Ivens in beraad gehouden en op het moment dat ik deze kroniek schrijf, is het resultaat van zijn overwegingen nog niet bekend. Wel is er binnens- en buitenshuis de afgelopen weken druk geprotesteerd tegen het moeizaam tot stand gekomen initiatief om Ivens uit te nodigen een film over Nederland te komen maken. Binnenshuis: de ontsteltenis die in de moerasen onder een aantal Nederlandse departementen naar aanleiding van Klompé's brief nog niet is uitgeprutteld en waarvan het effect voorlopig onoverzichtelijk blijft. Buitenshuis: (om maar eens wat te noemen) het vaste team ingezonden-briefschrijvers van Het Parool, wier afkeer van Ivens uit dezelfde ingeroeste denktrant stamt als het artikel dat C. B. Doolaard kortgeleden aan Ivens wijdde. Representatief voor die denktrant zijn de volgende citaten, geschreven nadat Ivens een televisiefilm over Verolme had gezien: 'Verolme, die zijn miljoenen met nadruk verwijzend naar de bijbel verdient, is een wat curieuze Nederlander, maar bij mijn weten van onbesproken gedrag. Wat je ook van Joris Ivens kan zeggen, dat is hij in Nederland door zijn uitgesproken politieke voorkeur niet. . . . Er is een andere, zeker niet kleinere groep Nederlanders, die zodra Ivens over de grens komt, vindt en duidelijk laat blijken dat hij hier niet thuishoort als propagandafilmer voor de Russen, voor de Chinezen, voor Cuba en de Vietcong. Of hij volgens deze groep in die laatste twee landen eigenlijk wel fout is, is zullen we maar zeggen in studie, maar ook los daarvan kan Ivens met zijn Lenin-prijs en zijn eredoctoraat in Oost-Duitsland bij deze groep geen goed doen. Die tegenstanders zijn net zo fel als zijn medestanders mild zijn, m.a.w. ze vergeten dat Ivens in de Spaanse burgeroorlog, in Indonesië en wie weet voor de nabije toekomst in Vietnam de zaken, laten we maar zeggen, niet doorlopend fout gezien heeft.'

Dergelijke, geheel uit opportunistische elasticiteit vervaardigde overwegingen houden een controverse overeind die allang een van voetnoten voorzien stuk geschiedenis had behoren te zijn. Zodra de aard van iemands politieke keuze aanleiding is om hem – 'niet van onbesproken gedrag' – te omschrijven gelijk de dader van zedenmisdrijven, dan is het duidelijk

dat allerlei duistere emoties een grotere rol spelen bij de afwijzing (of 'bevriezing') van Ivens dan het verschil in politiek inzicht. Ivens heeft nooit een geheim gemaakt van zijn marxistische levensbeschouwing. Noch in wat hij tijdens zijn loopbaan heeft gezegd en verklaard, noch in zijn films – reikend van zijn revolutionaire en solidaire protest in zijn eerste politieke films *Borinage* (1933) en *Nieuwe gronden* (1934), en later in *Indonesia calling!*, tot aan de optimistische odes aan het Russische, Poolse, Oostduitse en Chinese socialisme toe. Een deel van de emoties die in de controverse rond zijn persoon meeronken, stammen uit de geestelijke inventaris van de heksenjager. Dat Ivens zich tegenover zo'n heksenjager zelden heeft uitgesproken, komt omdat de dan geldende code van discussie hem niet ligt. Hij vindt vragen als: Is Ivens nog steeds een geheide partijcommunist? Waar staat Ivens in de kwestie Rusland-Tsjechoslowakije? Rechtvaardigt Ivens het geïnstitutionaliseerde kadavercommunisme in Oost-Duitsland? – irrelevant, omdat hij meent dat zijn werk duidelijker dan welk antwoord ook getuigenis aflegt van zijn wereldbeeld. Het wereldbeeld van de lyrische revolutionair die zich voortdurend onttrekt aan de wetten van de politieke folklore en gedogmatiseerde verhoudingen, zoals we die bij ons in het westen kennen. Ivens' politieke keuze is er een van integere solidariteit met mensen, een keuze die dwars door alle gevestigde kampen heenloopt – geen Realpolitik, en als zodanig misschien nogal naïef. Of is het toch niet naïef, maar gebaseerd op een sterk persoonlijk ervaren gevoel van verantwoordelijkheid, dat hij jaarlijks aan de Karl Marx-universiteit in Leipzig een reeks gastcolleges geeft – niet om zijn eensgezindheid met de Oostduitse staat te demonstreren, maar uit vriendschap met enkele docenten en een groep arbeiders op een in Leipzig gevestigde fabriek van landbouwwerktuigen? Ivens, de romanticus. Dat hij het afgelopen jaar wél de Lenin-vredesprijs op het Kremlin in ontvangst nam, maar het eregeld dat hem namens de Nederlandse regering werd aangeboden van de hand wees, heeft echter weer andere dan romantische achtergronden. Zijn maatschappijbeeld herkent meer in de nog steeds aanwezige revolutionaire elementen van de U.S.S.R. dan

in de vrijheidsconceptie van Luns en de Nederlandse regering.

Toch zijn niet alle emoties rond de Ivens-controverse opgeroepen door het misverstand van Ivens' vermeende identificatie met de gevestigde communistische macht. In Nederland wordt Ivens nog steeds schuldig bevonden aan een geschonden Wilhelmus-gevoel. In de loop van zijn carrière, die meer dan een halve eeuw bestrijkt, is hij erin geslaagd om het hele gamma van Nederlandse onlustgevoelens met stijgende intensiteit – van wat de doorsnee-Nederlander 'onbehoorlijk' vindt tot wat hij als 'on-Nederlands' en 'landverraderlijk' beschouwt – te bespelen.

Dat begon al aan het einde van de twintiger jaren toen Ivens illegale vertoningen van Poedowkins verboden film *De moeder* hield, en later tijdens een legale doch besloten voorstelling de maker van deze, toen zeer controversiële film in Amsterdam ontving. Aanvankelijk was Poedowkin de toegang tot ons land geweigerd, maar op aandringen van Ivens mocht hij bij wijze van uitzondering gedurende vierentwintig uur in Amsterdam, en niet zonder bewaking, verblijven. Ivens werd kort daarna door Poedowkin voor een tegenbezoek aan Moskou uitgenodigd, dat enkele maanden duurde en een Russische filmopdracht aan de jonge Nederlandse filmmaker tot gevolg had. Zijn film over een mislukte mijnwerkersstaking in de jungle van België, *Borinage*, was in 1933 een nieuwe aanleiding tot onrust. De contacten met de Nederlandse overheid kwamen een jaar later aan een dramatisch einde, toen hij zijn film *Nieuwe gronden* afleverde. De twee eerste acties van de film handelen over de aanleg van de Afsluitdijk, de dichtung van de Zuiderzee en de eerste exploitatie van het nieuw-gewonnen land. De derde acte stelde hij samen uit journaalmateriaal uit de hele wereld, waarin de eerste oogst van de nieuwe zeegronden werd gevolgd door beelden van graan, koffie, melk, groenten, dat ter wille van een stabiele economie werd vernietigd, in zee geworpen, verbrand. Toegevoegd materiaal van hongermarsen in Berlijn, Londen, armoede in Parijs, lijken van verhongerde mensen op straat in Mantsjoerije in een steeds snellere montage, afgewisseld met

de vernietiging van voedsel verleenden het slot van *Nieuwe gronden* zo'n agressief karakter, dat de Nederlandse voorlichtingsdiensten de film nooit hebben willen gebruiken.

Later, toen Ivens – na zijn antifascistische films in Spanje en China – bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog zijn diensten aanbod aan de Nederlandse regering, bracht hij ook zijn filmarchief mee om, zoals hij nu zegt, zijn bijdrage te leveren aan het beeld van een zo sterk mogelijke nationale identiteit. Hij vond het van belang, dat de geallieerden begrepen welk land onder meer door de nazi's werd verwoest. Ivens' archief werd dankbaar door de R.V.D. in Londen geaccepteerd en vermenigvuldigd. Korte tijd later zag Ivens zijn *Nieuwe gronden* in een Londense bioscoop deel uitmaken van het voorprogramma. De laatste acte van de film was verwijderd, en in deze gekuiste versie eindigde de film met een opname van een bloembollenveld en een foto van Prins Bernhard.

Het belangrijkste incident rond Joris Ivens moest toen nog plaatsvinden. De aanloop ertoe vond plaats tegen het einde van 1944 in San Francisco. Juist omdat het ernstig bezeerde Wilhelmus-gevoel – dat nu nog steeds zodra Ivens weer even in het land is de kop opsteekt – als gevolg daarvan werd veroorzaakt, en ook omdat rond deze affaire nog steeds de wonderlijkste geruchten de ronde doen, is het van belang om wat zich dáár en daarna heeft afgespeeld, zo nauwkeurig mogelijk weer te geven.

Gedurende de oorlogsjaren werkte Ivens mee in het team dat de Amerikaanse regisseur Frank Capra aan het begin van de oorlog had geformeerd om de produktie van de reeks *Why we fight*-films op gang te brengen. Nog vóór Pearl Harbour monteerde Ivens uit bestaand journaalmateriaal een half-uur-film over het Japanse fascisme. Hij maakte ondermeer gebruik van restmateriaal uit zijn eigen film *400 Millions* over de Japanse inval in China. Aan het slot van de film werd vastgesteld dat de Japanse keizer Hirohito voortaan als een oorlogsmisdadiger beschouwd moest worden. Het Amerikaanse State Department nam de film nog vóór voltooiing in beslag. Uit beduchtheid voor diplomatieke incidenten werd

het materiaal vernietigd. Twee weken later opende Japan de oorlog met de Verenigde Staten met de bombardementen op Pearl Harbour. Kort daarna filmde Ivens voor The Canadian Filmboard een aantal documentaires over de oorlog op de Atlantische Oceaan. Tegen het einde van 1944, tijdens zijn verlof in San Francisco, werd hem gevraagd of hij een gesprek wilde hebben met de plaatsvervangend gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, mr. G. van der Plas. Vier jaar na zijn aanbod bleek de Nederlandse regering gebruik te willen maken van zijn diensten. Van der Plas verzocht hem een film te maken van de bevrijding van Nederlands-Indië. Het was de bedoeling, dat de Nederlandse strijdkrachten zich in Australië zouden formeren en van daaruit een invasie zouden uitvoeren op Java om de Japanners te verdrijven. Ivens' bevrijdingsfilm moest het eerste project zijn van een Nederlands-Indische filmorganisatie, die Ivens na de bevrijding in Batavia zou moeten opbouwen. Een dergelijke *National Filmboard*, zoals ook Canada en Australië kenden, zou de ontwikkeling tot onafhankelijkheid van de Nederlandse kolonie kunnen versnellen en bijdragen – o ironie – tot de versterking van het nationale bewustzijn van het nieuwe Indonesië. Overeenkomstig de beoemde radiotoespraak van koningin Wilhelmina uit datzelfde jaar, waarin Nederlands-Indië zo spoedig mogelijk na de oorlog onafhankelijkheid werd toegezegd, werd Ivens die ontwikkeling in de nabije toekomst door de plaatsvervangend Gouverneur-Generaal nadrukkelijk toegezegd. Als zodanig wenste Ivens deze belangwekkende details in zijn arbeids-overeenkomst vastgelegd te zien en zo gebeurde het ook. Kort daarna vertrok Ivens naar Brisbane en zette zich onmiddellijk aan de samenstelling van zijn film-equipe. Hij had bedongen om in de bestuurlijke hiërarchie van Nederlands-Indië zonder tussenkomst van de R.V.D. of L.V.D. te kunnen opereren, en ook dit werd hem toegezegd. Als *filmcommissioner of the Dutch East Indies* werd hij hiërarchisch direct onder Gouverneur-Generaal Van Mook geplaatst. Eén van zijn filmploegen zou direct met het eerste troepenschip meegaan, de rest zou naderhand volgen. Ivens begon met het aantrekken van een omvangrijke groep inter-

nationaal bekende vakmensen – Donald Fraser uit Canada, Marion Michelle uit de Verenigde Staten, Catherine Duncan uit Australië, W. Taylor uit Engeland – die de stevige basis moesten vormen van een filmbedrijf dat binnen korte tijd een land van tweehonderd miljoen mensen zou moeten kunnen bedienen. Aan zijn staf voegde Ivens bovendien een aantal Indonesiërs toe die hij in Brisbane leerde kennen. Zijn kantoor was gevestigd in een barakkenkamp, even buiten Brisbane, waar ook een aantal andere Nederlanders wachtten op hun terugkeer naar Nederlands-Indië. Stafleden van de suiker- en olie-industrieën, eigenaren van plantages en plantagecombinaties, bankemployé's.

Ik had daar al moeten begrijpen, vertelde Ivens later, dat mijn begrip van vrijheid en onafhankelijkheid weinig overeenkwam met de intenties van de Nederlandse ondernemers, die zich in dat kamp gereed maakten om hun bezittingen weer te exploiteren zodra de Nederlandse regering het licht op groen zou zetten. Ivens vroeg de woordvoerders van de Gouverneur-Generaal opnieuw een bevestiging van de toezeggingen die hem destijds in San Francisco waren gedaan. Want inmiddels was ook de situatie in de Nederlandse kolonie gewijzigd. De beide atoombomben op Hiroshima en Nagasaki hadden een eind gemaakt aan de oorlog in de Pacific. Amerikaanse en Engelse troepen stonden op Nederlands-Indisch grondgebied, en de Nederlandse regering voerde onderhandelingen met de geallieerde partners over de wijze waarop de voormalige koloniale bewindvoerders het gezag in Indonesië zouden overnemen. Terwijl dat overleg aan de gang was, werd Ivens opnieuw verzekerd dat Nederland zich zou houden aan het Atlantic Charter en van het begin af aan alles in het werk zou stellen om de onafhankelijkheid van Indonesië zo spoedig mogelijk te realiseren. Ivens' rol daarbij als *filmcommissioner* bleef onverkort op dezelfde wijze gedefinieerd als destijds in zijn eerste gesprekken met de plaatsvervangend Gouverneur-Generaal was gebeurd. Hoe Ivens zijn taak opvatte kon inmiddels geen geheim meer zijn. Na zijn benoeming vertrok hij naar Australië, via Ottawa waar zojuist de *National Filmboard of Canada*, een nationale produktie-maatschappij van documentaire films, was op-

gericht. Ivens was uitgenodigd om op de stichtingsdag de officiële openingstoespraak te houden. Daarin beschreef hij zijn eigen positie als documentaire filmmaker met een pleidooi voor een subjectieve en geëngageerde stellingname, zowel in kleine onderwerpen als in kwesties die draaipunten in de geschiedenis konden zijn: 'Bij objectiviteit komt slechts koude informatie over, subjectiviteit verdiept de waarheid en kan ook later nog tot grote inspiratie dienen.'

Ivens verzocht zijn kantoor van het barakkenkamp bij Brisbane – dat meer en meer de geestelijke allure kreeg van Batavia anno 1935 – te mogen overplaatsen naar Sidney, en dat gebeurde. Tijdens een reeks gastcolleges aan de universiteit van Sidney herhaalde hij wat hij enkele maanden eerder in Ottawa had gezegd. Inmiddels lag de omvangrijke filmapparatuur die hij voor zijn team had aangeschaft gereed en al ingescheept. Zijn materiaal zou eerder vertrekken dan hij. Half november vertrok het eerste Nederlandse troepenschip naar Java. Met de apparatuur, maar zonder Ivens. Hij vroeg Van Mook om opheldering. Van Mook verklaarde dat er geen reden tot ongerustheid was. De eerste detachementen hadden tot taak om in enkele roerige gebieden, waar de collaborateur Soekarno veel invloed had, de orde te herstellen. Deze Nederlandse troepen moesten niet gezien worden als de werkelijke bevrijders, doch als politietroepen. Ik voelde huiver, vertelde Ivens, en ik zag mijn hele film-commissionerschap op losse schroeven staan – het zag er duidelijk naar uit, dat de Nederlandse regering zich aan géén van de aan mij gedane toezeggingen zou houden. Noch aan de toezegging dat ik ten behoeve van de eerste film met de eerste gelegenheid naar Java zou worden gebracht, noch aan de toezegging dat zou worden gewerkt aan de onafhankelijkheid van de kolonie.

Ivens besloot op het volgende troepenschip te wachten. Volgens de nadrukkelijke belofte van Van Mook zou hij daarmee naar Java vertrekken. Ook dit tweede schip voer omstreeks de achttiende november 1945 af zonder Ivens. Inmiddels had hij via de Indonesische leden van zijn film-equipe contacten gekregen met de groepering rond de collaborateur Soekarno,

die hem inlichtingen verschaften over de wijze waarop de Nederlandse politietroepen begonnen waren op Java de orde te herstellen. Er was, aldus Ivens, geen sprake van bevrijding, maar opnieuw van onderdrukking. Inmiddels was mij de positie van Soekarno en diens zogenaamd collaborateurschap ook wat duidelijker geworden. Ivens begreep nu snel een beslissing te moeten nemen. Hij verzocht de Nederlandse autoriteiten de contracten van hem en zijn equipe – waarvan de leden zich stuk voor stuk solidair verklaarden met Ivens' overwegingen – naar Gouverneur-Generaal Van Mook, die nog steeds te Sidney verbleef, te zenden, opdat hij en zijn medewerkers hun ontslag konden nemen. Het bleek dat alle papieren waarin de overeenkomsten van het Ivens-team met de Nederlandse autoriteiten waren vastgelegd, al met het eerste schip naar Batavia waren vervoerd. Op 20 november 1945 liet Ivens aan Van Mook weten, dat hij zijn functie van *filmcommissioner of the Dutch East Indies* neerlegde, omdat de Nederlandse autoriteiten zich niet bleken te houden aan de overeenkomst die hij met hen had gesloten. De volgende dag, op 21 november, belegde Ivens in de lounge van een hotel in Sidney een spectaculaire persconferentie, die overal in de wereld sterk de aandacht trok.

Het Nederlands Filmmuseum beschikt over een tien pagina's tellend telegram dat Ivens op die dag verzond aan zijn vriend Andries Deinum in Los Angeles, die de Amerikaanse pers uitvoerig zou inlichten en had toegezegd te proberen solidariteitsverklaringen van Amerikaanse intellectuelen en de top van de Amerikaanse filmindustrie los te krijgen. In dat telegram citeert Ivens zijn eigen verklaring op die drukbezochte persconferentie aldus: 'Ivens resigned monday as filmcommissioner for Netherlands Indies government stating his documentary film work in Holland, United States, Russia, Spain, China and Canada consistently served ideals of freedom and democracy which aim was basis of his contract with Netherlands Indies government which advised that his films should "demonstrate building of future Indonesia in which Dutch and Indonesians can and must cooperate on footing of complete equality, mutual respect and appreciation to serve the

great western ideals of freedom and democracy".' Na gewezen te hebben op de inhoud van het Atlantic Charter vervolgde Ivens: 'I cannot reconcile promises of selfgovernment made by Netherlands government to Indonesian people with attitude taken by that government in present situation. . . . As an artist I have not and will not do any film work that would be against my principles and convictions. As Dutch citizen I believe that the great democratic traditions of our people in Europe should be applied in the Far East, making possible an understanding between two free peoples that would serve interests of Dutch nation as well as national interests of Indonesia. I feel that the present attitude of the Netherlands Indies government can only serve interests of a small group in the Netherlands.'

De Nederlandse pers besteedde weinig aandacht aan Ivens' ontslag. De meeste kranten volstonden met een kort bericht en een honend commentaar. Ivens werd een on-Nederlandse houding verweten, hier en daar werd hij een landverrader genoemd en er werd met een alles-verklarende vanzelfsprekendheid verwezen naar zijn communistische sympathieën. De zelfdiscipline die het grootste deel van de Nederlandse pers zich ten aanzien van het nieuws rond Nederlands-Indië, het optreden van Nederlandse troepen, de politionele acties, de republikeinse beweging binnen Indonesië, de internationale reacties op Nederlands laatste koloniale oorlog had opgelegd, gold ook in deze kwestie. Het vervolg van de affaire-Ivens werd praktisch doodgezwegen.

De solidariteitsacties die door relaties van Ivens in Amerika, Australië, Frankrijk, China, India en de landen van het oostblok werden ontketend, hadden succes. Vakbondsleiders zonden vanuit Manilla, New York, Marseille solidariteitstelegrammen. De *Screen Directors Guild* zegde Ivens vanuit Los Angeles morele steun toe en verzamelde een lange lijst met handtekeningen, waarop onder meer de illustere namen voorkwamen van Orson Welles, Rita Hayworth, John Huston, Robert Flaherty.

In Sidney ontbond Ivens inmiddels zijn equipe, niet ongehinderd door ambtenaren van de voorlichtingsdienst, die de verbintenissen met

Ivens cum suis formeel pas nietig wilden verklaren (en de terugreis van Taylor, Fraser, Michelle, cum suis pas wilden betalen) wanneer zij in het bezit waren van de originele contracten. De originelen daarvan bevonden zich ergens in Batavia, lange tijd onvindbaar of onvindbaar gemaakt. De correspondentie hierover, die zich thans in het archief van het Filmmuseum bevindt, biedt een curieus kijkje op de toen werkzame ambtelijke talenten bij het Nederlandse gouvernement.

Ivens besloot in Australië te blijven toen de bond van havenarbeiders in Sidney uit solidariteit met de vrijheidsoorlog die inmiddels op Java en de andere eilanden was ontbrand een boycot-actie van Nederlandse troepen- en bevoorradingsschepen ten uitvoer legde. Ivens popelde om eveneens tot solidaire actie over te gaan, maar de middelen ontbraken hem. Hij had geen geld, op zijn eigen camera na geen apparatuur, en evenmin het benodigde filmmateriaal.

Na overleg met Marion Michelle, die na de opzegging van het Nederlandse contract samen met Catherine Duncan in Ivens' gezelschap was gebleven, stelde Ivens de leiding van de havenarbeidersbond voor om een korte film te maken van de tegen Nederland gericht boycot-actie. Na ampele overwegingen besloot de Waterfront Union of Australia – de actie was inmiddels overgeslagen naar de andere havensteden van Australië – als producent op te treden van een achttien minuten durende film, die *Indonesia calling!* (naar de tune van de illegale Indonesische vrijheidszender, die vanuit Djokjakarta opereerde) zou heten. Er was zo weinig geld beschikbaar, dat Ivens en Michelle zelf als cameraman optraden. De universiteit van Sidney zorgde voor het noodzakelijk filmmateriaal en leden van de geïmproviseerde Indonesische voorlichtingsdienst assisteerden bij de organisatie van de opnamen. Terwijl de boycotacties tegen 'besmette' Nederlandse schepen zich snel uitbreidden en na de vondst van munitie en wapens op een lading die volgens de aan de havenautoriteiten in Sidney overhandigde vrachtpapieren uitsluitend voedsel en medicamenten zou bestaan, totaal waren, begon Ivens met de opnamen van de meest curieuze film uit zijn carrière. Het begin van de boycot-actie

(inmiddels overgeslagen naar de havens van de Amerikaanse westkust, India, China en de Filippijnen) moest door Ivens gereconstrueerd worden. Hoe beperkt de faciliteiten waren waarover hij beschikte, laat vooral dit deel van *Indonesia calling!* duidelijk zien. Voor het overige bestaat dit politieke filmpamflet uit authentieke opnamen van het verloop van de actie: het beroep dat in Australië verblijvende Indonesiërs deden op hun landgenoten onder de bemanning van de Nederlandse transportschepen, uitgerust met een megafoon en een wrakke motorsloep – hetzelfde bootje dat werd gebruikt om Nederlandse troepenschepen te naderen en de soldaten van dichtbij op te roepen tot desertie. De film bevat hiervan een indrukwekkende sequence, waarin die oproep door een kleine zestienhonderd over de railing hangende soldaten met boe-geroep wordt beantwoord. De televisie-uitzending van *Indonesia calling!* kortgeleden, nadat was gebleken dat de film nog nooit in het openbaar in Nederland was vertoond, moet voor die soldaten-van-toen een merkwaardige sensatie geweest zijn.

A l tijdens de opnamen van *Indonesia calling!* werd door Nederlandse ambtenaren het gerucht verspreid dat Ivens bij de productie van zijn film clandestien gebruik maakte van Nederlandse apparatuur en Nederlands filmmateriaal. Na de voltooiing van de film scheen de Nederlandse actie tegen Ivens succes te hebben, toen de Australische censor de export van *Indonesia calling!* verbood. Het kostte Ivens weinig moeite de Australische overheid ervan te overtuigen hoezeer – en met welke intentie – deze Nederlandse geruchten uit de lucht waren gegrepen. Na een debat in het Australische parlement werd het exportverbod door de eerste minister Chifley opgeheven. Er werden van het nog overschietende produktiegeld een aantal kopieën gemaakt en – voorzien van een eenvoudige projectieapparatuur – naar Indonesië gesmokkeld. Daar is de film veelvuldig achter de republikeinse linies vertoond, zoals Ivens jaren later van Indonesische diplomaten hoorde.

Een maand na de voltooiing van *Indonesia calling!* vertrok Joris Ivens naar Europa. In Nederland was hij nu definitief 'persona non

grata', zijn paspoort werd voorlopig ingetrokken. Hij logeerde enkele weken bij vrienden in Parijs, maar vanwege zijn formeel plotseling twijfelachtig geworden nationaliteit weigerden de Franse autoriteiten hem een permanente verblijfsvergunning. Juist toen zijn positie kritiek werd, ontving hij een uitnodiging uit Tsjecho-Slowakije. Ook als hij anders gewild had, bleef hem geen andere keus over dan die invitatie accepteren. Tot 1958 bleef Ivens voornamelijk werkzaam in de oostbloklanden en in China. In Nederland werd hij met nadruk doodgezwegen. De geruchten omtrent de malversatie bij de productie van *Indonesia calling!* deden opnieuw de ronde toen hij in 1958 zijn lyrische film *La Seine a rencontré Paris* tijdens de filmweek in Arnhem kwam vertonen. Enkele jaren later werd zijn naam genoemd als mogelijke maker van één der geprojecteerde documentaires over de Deltawerken. De kwestie werd zelfs besproken in de ministerraad. Het plan werd getroffen door een veto van minister Luns, en de zaak ging niet door. Wel maakte Ivens korte tijd later een documentaire over Rotterdam, geproduceerd door de huidige TROS-directeur mr. J. Landré – toen nog directeur van de Nederlandse Filmproductie Maatschappij – en gefinancierd door de gemeente Rotterdam. Aanvankelijk zouden zowel het Rijk als de provincie Zuid-Holland bijdragen in de kosten. Toen het echter Landré's bedoeling bleek om de film te laten maken door Joris Ivens trokken Den Haag en Gedeputeerde Staten hun aanvankelijke toezeggingen ijlings in. Het is merkwaardig genoeg aan de inspanningen van Landré te danken geweest dat het Rotterdamse filmplan toch gerealiseerd kon worden.

Dat het door Joris Ivens herhaaldelijk geschonden Wilhelmus-gevoel inmiddels is genezen, mag men niet afleiden uit de invitatie die minister Klompé hem kortgeleden heeft gezonden. De opdracht waartoe hij is uitgenodigd behelst een film van vijftien à twintig minuten, er is slechts een beperkt productiebedrag voor beschikbaar. Als Ivens deze beperkingen zou accepteren, zal deze film over Nederland zijn kortste en vermoedelijk ook zijn goedkoopste film worden. Op *Indonesia calling!* na.

BEELDDE KUNST

R. H. Fuchs

De Koonings dilemma

De recente tentoonstelling van Willem de Kooning (in het Stedelijk Museum, Amsterdam) gaf voor het eerst een uitvoerig overzicht van diens werk te zien. Lange tijd kennelijk niet op veelvuldig exposeren gebrand, was De Kooning (zeker in Europa, voor zover ik kan zien) eerder een reputatie dan een kunstenaar waarvan men zich een concreet en min of meer duidelijk beeld kon vormen. In het grote schilderij *Rosy-fingered dawn at Louse Point* (1963), in de eigen collectie van het Stedelijk Museum, vermoedde men een meesterwerk; maar dat vermoeden kon men eigenlijk alleen maar toetsen aan de hand van reproducties. Daar kwam nog bij dat men in de internationale kunsttijdschriften veelvuldig het werk aantrof van De Koonings vele, en meestal niet erg indrukwekkende, imitators en navolgers. Het zicht op de meester zelf was daardoor enigermate geblokkeerd.

De tentoonstelling in Amsterdam bevestigde De Koonings reputatie, – en liet hem tegelijkertijd zien als een uiterst problematisch kunstenaar. Zijn kunst laat zich, evenmin als die van de door hem bewonderde Picasso, niet zonder meer in de brede ontwikkeling van de modernistische schilderkunst inpassen. Zoals Picasso vóór hem de logica van het kubisme weigerde te volgen, en besloot de onvermijdelijk lijkende stap naar de volledige abstractie niet te zetten (zoals Mondriaan, Delaunay, Malevich en Kandinsky dat wel deden), – zo besloot ook De Kooning in 1950 dat abstractie voor hem onaanvaardbaar was. Om redenen die, bij mijn weten, niemand nog afdoende verklaard heeft, meende Picasso dat beeldende kunst onmogelijk van een bepaald contact met de natuur, hoe los en indirect soms ook, kon worden losgemaakt. Kennelijk voelde Picasso

R. H. FUCHS. Geb. 1942. Kunstkriticus en wetenschappelijk medewerker aan het Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit, Leiden. Publiceerde *Rembrandt en Amsterdam* (1968). Schrijft voor *De Gids* sinds april 1966 een kroniek van de beeldende kunst.

(zouden we kunnen redeneren) dat volledige abstractie aan zijn meest wezenlijk artistieke instincten tekort zou doen; of, anders gezegd, niet aansloot bij zijn ambities. Iets dergelijks is, meen ik, het geval bij Willem de Kooning.

Over de aard van zijn ambitie (of die van Picasso en andere kunstenaars die de abstractie afwezen: Braque, Léger, Chagall) kan ik betrekkelijk kort zijn; ik kan onmogelijk pretenderen precies te *weten* welke die ambities waren. Iets echter kan worden gezegd over de richting ervan. Het is vrij duidelijk (op deze plaats is het al vaker aan de orde geweest) dat de modernistische schilderkunst in toenemende mate van concentratie heeft getracht de schilderkunst zo zuiver mogelijk schilderkunst te laten zijn, – en dat ze in dat proces van purificatie abstract geworden is. (In sommige gevallen hebben kunstenaars, zoals Mondriaan en Malevich, die abstractheid gepoogd te rechtvaardigen en te 'vullen' met metafysische theorieën betreffende een bovennatuurlijke 'orde', – werkelijker dan de werkelijkheid. Vanuit hetzelfde verontrustende dilemma ten aanzien van abstractheid ontwikkelde de intelligente en uiterst gevoelige Duchamp, op zijn manier, zijn opvattingen over de absurditeit van het kunstvoorwerp.) Het was *tegen* de toenemende abstractie in dat Picasso, althans ten dele, begon te proberen de modernistische syntaxis van het kubisme te verbinden met een 'klassieke' conceptie van een 'dramatische' schilderkunst, – een schilderkunst waarin het zou blijven gaan over de mens en zijn handelen, en waarin werd teruggegrepen op oude, bijna 'academische' thema's: het portret, het naakt, het landschap. In hoeverre die pogingen geslaagd zijn doet er op dit moment niet toe. (Ik heb daarover mijn twijfels.) De Kooning lijkt een dergelijke ambitie, om een soort van 'grand manner' te realiseren, bijna zeker te koesteren. Maar daarnaast moeten we toch nagaan of niet zijn beslissing contra de volledige abstractie niet ook werd ingegeven door bepaalde wezenlijke gegevenheden in zijn talent, zoals dat door hemzelf herkend werd. Want het is opmerkelijk en belangrijk dat zowel Picasso als De Kooning hun beslissing *bewust* hebben genomen, en niet uit onwetendheid of ressentiment. Immers, op het moment van hun beslissing bevonden beide

schilders zich in de voorste rij van de modernistische avantgarde.

Een punt van waaruit de ontwikkeling van De Koonings kunst goed kan worden overzien, is het grote schilderij *Excavation*, voltooid in juni 1950 (nummer 43 in de catalogus van de tentoonstelling). Het gehele oppervlak wordt tot aan de rand toe gevuld door grillige, spitse vormen, gelig wit van kleur, in een wat nerveuze, geagiteerde configuratie. Zwarte contouren grenzen de vormen tegen elkaar af, zonder ze echter volledig in te ramen. De contouren zijn nooit (of bijna nooit) helemaal gesloten. Discrete openingen van de ene vorm naar de andere blijven gehandhaafd, – waardoor een hechte binding van de vormen in het vlak wordt gerealiseerd. Anderzijds lijkt het een wezenlijke functie van de contouren te zijn om de vormen los te maken, ze ruimtelijk tegen elkaar af te zetten. Verschillen in de ruimtelijke afstand, van vorm naar vorm, worden gesuggereerd door de zwaarte, de mate van 'zwartheid', van de contourlijnen. Andere ruimtelijke suggesties zijn discreet aangebrachte 'opening' in deze primaire oppervlaktestructuur; zij zijn grijzig wit van kleur, en kunnen worden gelezen als nog zichtbare passages van een achtergrond. Toetsen heldere kleur, die als een soort laatste *resten* van kleur in dit bijna monochrome oppervlak opduiken, werken evenzo als ruimtelijke accenten; meestal zijn ze rood, maar soms ook geel, oranje, blauw, groen. (Wat betreft hun functie als ruimtelijk accent kunnen ze worden vergeleken met de zware slagschaduwen en de drukletters die met hetzelfde doel in kubistische schilderijen werden toegepast.)

Excavation heb ik wat uitvoerig, maar lang niet uitputtend, beschreven omdat het in De Koonings kunst zo'n centrale plaats inneemt, – als zijn meest persoonlijke en geavanceerde verwerking van de ruimtelijke syntaxis van het kubisme. Het lijkt wellicht minder radicaal dan Pollocks 'drippings' van 1948-'50, of dan de 'colour-fields' van Barnett Newman uit dezelfde tijd, – als verwerking van het kubisme heeft het echter evenveel diepgang.

Een vergelijking met het werk van Pollock, en vooral met de functie van de lijn daarin, is

verhelderend. Bij Pollock werd de lijn abstract; de lijn definieerde geen vormen, zij was er gewoon, als een autonoom beeldmiddel. De dichte vorm, en de materialiteit van de verf, in Pollocks werk als het ware transparant gemaakt, worden tot een soort atmosferische ruimte voor het wirwar van zwevende, abstracte lijnen. Op deze manier werd het oppervlak-zijn van het schilderij geneutraliseerd. In *Excavation* lijkt De Kooning het omgekeerde te doen: hij verzwaart de verf tot dichte huid, zodat de ervaring van een nadrukkelijk oppervlak ontstaat. Het oppervlak wordt echter tegelijkertijd weer opgebroken en illusionistisch gemaakt door een (evenzeer opgebroken) netwerk van nerveuze, snijdende lijnen.

Excavation, alsmede enkele gelijksoortige schilderijen uit 1949-'50, is als een 'summary' van De Koonings ontwikkeling tot dan toe, een zeer geslaagd schilderij. Het is echter ook een uiterst problematisch schilderij; en dat moet het, achteraf bezien, ook voor De Kooning geweest zijn.

Onder invloed van Picasso (zoals al vaak is opgemerkt) had De Kooning tien jaar eerder, in 1939-'40, een heel eigen vorm van figuurstukken ontwikkeld, – zacht en wat pastelachtig geschilderd in warme, matte kleuren. Een schitterend voorbeeld uit deze reeks is *Seated woman* (catalogusnummer 9). De zorgvuldig in het vlak geplaatste figuur is opgebouwd uit heldere, door gekleurde contouren vast omlijnde vlakken; ruimte wordt voornamelijk door middel van beheerste kleurcontrasten aangegeven. De lijn, de tekening in *Seated woman* is rustig en helder: het is haar functie in het centrum van het vlak een stille, vrouwelijke gestalte te tekenen. In de jaren daarop begon De Kooning zich langzaam los te maken van deze centrale beeldopbouw. De lijn breekt tot fragmentarische, bizarre contour; vorm desintegreert; grillige vlakken, door agressieve lijnen aangevreten, nemen het hele oppervlak in beslag. In dit proces ontstaan de eerste abstracte schilderijen. *Pink angels* (omstreeks 1945; catalogusnummer 18) bevat nog allerlei antropomorfe herinneringen, de zwarte schilderijen van 1948 (catalogusnummers 28-31) zijn abstract. Van deze ontwikkeling is *Excavation*

het hoogtepunt en het slot.

In de tweede helft van de veertiger jaren was het loslaten van het centrum van het vlak als compositioneel 'richtpunt', en het gaan gebruiken van het totale oppervlak, een algemene ontwikkeling, – zeker in de Amerikaanse schilderkunst. *Excavation* en wat daaraan voorafging, toont aan dat De Kooning, ook waar het een strict formele problematiek betrof, ten volle deel uitmaakte van de toenmalige avantgarde. Maar al vóór *Excavation*, in 1949, duikt in olieverfschetsen (catalogusnummers 37, 38, 39) de vrouwelijke figuur op; en nog in 1950, onmiddellijk na *Excavation*, begint De Kooning aan het eerste schilderij uit de beroemde serie *Women*; na zeer veel aarzeling wordt *Woman I* ten slotte in 1952 voltooid (catalogusnummer 49).

In dit schilderij keert de centrale compositie van vóór 1950 weer terug, – alleen losser en breder over het vlak uitgemeten. Bovendien keert er, na de monochromie en de relatief 'stroeve' tekening van *Excavation*, de koloristische rijkdom en de vrije, soepele lijnvoering van het vroeger werk in terug. Juist deze elementen, vrije (soms ongeremde) kleur en vrije lijn, zijn het die De Kooning in zijn werk na 1950 steeds weer een hoofdrol laat spelen. Dit doet vermoeden dat de radicale ontwikkeling die uiteindelijk tot *Excavation* leidde, niet strookte met de specifieke gegevenheden in De Koonings talent. Zowel de kleur als de lijn worden in hun vrijheid geleidelijk aan geblokkeerd; in dit proces raakte De Kooning, meen ik, steeds verder van zijn eigen talent verwijderd. *Excavation* was een soort van limiet: rijkdom aan kleur noch vrije tekening kon hij daarin volledig, naar zijn 'instinct', realiseren. Zoals indertijd Picasso, moest De Kooning kiezen: voor de formele logica van het modernisme en tegen het meest wezenlijke in zijn talent, – of omgekeerd.

De Kooning heeft voor zijn talent gekozen. Dat hij voor de modernistische implicaties van *Excavation* terugschrok, wil nog niet zeggen dat hij daarom reactionair zou zijn. Als een dominerende, 'literaire' betekenis lijken de vrouwen in De Koonings bewustzijn geen bijzondere rol te spelen. Hun functie is die van

een compositionele kern, – een soort formeel fundament. De antropomorfe tekening is doorgaans breed over het gehele oppervlak uitgemeten (dat is de verworvenheid van *Excavation*), en levert een helder stramien waarop, zonder gevaar voor chaotische vormloosheid, een grote verscheidenheid aan koloristische accenten kan worden georganiseerd. In het centrumloze soort structuur van *Excavation* was dat uitgesloten. De ontwikkeling na 1950 laat duidelijk zien, meen ik, hoezeer een antropomorfe tekening als formeel uitgangspunt een voorwaarde was voor het slagen van De Koonings *Fraktur*-stijl, – zijn neiging het oppervlak te vullen met korte, driftige toetsen. Deze *Fraktur*-stijl heeft snel de neiging te desintegreren tot een vrij losse, onsaamenhangende verlevendiging van het oppervlak, en weinig meer. In sommige abstracte composities uit 1955-'56, na de eerste serie *Women* ontstaan, fungeert een duidelijke vormconcentratie op één punt (of soms één grote, opvallende vorm) als focus voor de compositie; maar in enkele schilderijen (bij voorbeeld *Composition*, catalogusnummer 59; *Gotham news*, catalogusnummer 60) is die kern er niet; en dan mislukt het schilderij volkomen. (Om dezelfde reden zijn de kleinere schilderijen en de schetsen, waarin de structuur geconcentreerder is en minder behoefte te worden opgeblazen en uitgemeten, bijna altijd beter dan de grote stukken.) Het was de interne losheid van de *Fraktur*-stijl die De Kooning in de jaren 1957-'63 ertoe bracht reeksen landschappen in een veel minder 'doortekende' stijl uit te voeren. In deze series speelt de kleur, in brede passages opgebracht en niet meer door lijnen gebroken, een steeds nadrukkelijker, steeds wezenlijker rol. De toenemende concentratie op de unieke mogelijkheden van de kleur, die vooral na 1962 in het werk van De Kooning merkbaar is, reflecteert ongetwijfeld de artistieke situatie in New York, waar in die tijd de kleur en haar beeldende mogelijkheden door schilders als Morris Louis, Jules Olitski en Kenneth Noland op een geheel nieuwe wijze aan de orde was gesteld.

Thomas Hess beschrijft (in zijn hagiografische inleiding in de catalogus) De Kooning als een soort sublieme eenling die voor de 'art scene' geen belangstelling meer heeft. Nochtans

zien we de schilder in zijn recente werk (weer vrouwen: opgebouwd, maar ook 'opgelost', in heldere, intense, sappig geschilderde passages ongebroken kleur) opnieuw reageren op wat er om hem heen in de kunst gebeurt. Alert is De Kooning zeker.

WETENSCHAPPELIJK LEVEN

F. Dekking

Overproductie van artsen

Omdat de volksvertegenwoordiging met bijbehorende commissies, door politiek en emotie bewogen, de toekomst van de artsenopleiding in ons land liefst in een mistige sfeer houdt, wordt veel aandacht besteed aan berekeningen van de toekomstige behoefte aan artsen. Deze laat zich namelijk niet bij benadering schatten, en vooral als men er dan nog de ontwikkelingslanden als afzetgebied bijtrekt, worden alle prognoses zo vaag dat niemand meer iets hoeft te doen, omdat alles vanzelf in orde komt. De noodkreten der medische faculteiten zijn dan overdreven uitingen van lui onderwijzend personeel. Nauwkeuriger dan de behoefte laat zich de produktie schatten, en de volgende berekeningen kunnen houvast geven aan degenen die ter zake rationele beslissingen willen nemen.

Wanneer het aantal aanmeldingen voor de studie in de geneeskunde voortgaat zich te bewegen op het niveau van dit jaar, dan laat zich vrij nauwkeurig berekenen hoeveel artsen er in het jaar 2000 in Nederland zullen zijn, wanneer men uitgaat van een berekening hoeveel artsen iedere jaarklasse of cohort oplevert. Voor de hiernavolgende berekeningen is uitgegaan van drie veronderstellingen:

1. het aantal aanmeldingen blijft zoals het dit jaar geweest is;
2. door de overstroming met medische studenten daalt de studie-efficiency zodanig dat slechts de helft het artsdiploma haalt;
3. de sterfte en migratie onder de artsen

F. DEKKING, Geb. 1913. Hoogleraar in de virologie aan de Universiteit van Amsterdam.

blijft gelijk aan die onder de rest van de bevolking.

Voor de samenstelling van de bevolking in het jaar 2000 is gebruik gemaakt van de berekeningen van het C.B.S. van september 1967.

Berekening:

Van de huidige jaarklasse der achttien- tot negentienjarigen, die ongeveer 230 000 individuen omvat, gaan ongeveer tweeduizend medicijnen studeren, dit is 0,870 procent; indien hiervan *de helft afstudeert*, dan zal van deze cohort 0,435 procent arts worden.

Prognose bevolking Nederland voor het jaar 2000 (C.B.S. Maandstatistiek Bevolking en Volksgezondheid september 1967):

Leeftijdsgroep	aantal mannen	
	en vrouwen	waarvan artsen
in duizendtallen		
0- 4	1 627,8	—
5- 9	1 545,2	—
10-14	1 487,8	—
15-19	1 407,3	—
20-24	1 317,7	—
25-29	1 222,5	5,32
30-34	1 158,6	5,04
35-39	1 189,6	5,17
40-44	1 122,8	4,88
45-49	1 073,3	4,67
50-54	1 115,2	4,85
55-59	839,2	3,65*
60-64	703,7	3,06*
65-69	630,7	—
70-74	542,0	—
75 +	911,8	—
	17 895,2	36,64

Dus: in het jaar 2000 te verwachten bevolking: 17 895 200, waarvan artsen 36 640, of één arts op 488 inwoners.

Verkort:

leeftijdsgroep	aantal mannen en vrouwen		waarvan artsen	
	in duizendtallen	in %	in duizendtallen	in %
0-24	7 385,8	41,27	—	—
25-64	8 424,9	47,08	36,64	0,43
65 +	2 084,5	11,65	—	—
	17 895,2	100,00	36,64	0,20

* = iets te hoog

Ik wil er, wellicht ten overvloede, op wijzen dat men hetzelfde aantal afgestudeerden krijgt wanneer men niet tweeduizend maar vijftienhonderd medische studenten per cohort toelaat, en indien daarvan ongeveer 66 procent afstudeert, zoals nu het geval is.

Wanneer men het aantal studenten niet limiteert, dan zou door de chaos aan de faculteiten de medische studie over enkele jaren zeer onaanvaardbaar worden, waardoor het aanbod weer daalt beneden de behoefte. Het lijkt rationeler om nu direct regulerend op te treden, waardoor een regelmatige produktie van zeker niet te weinig artsen gegarandeerd lijkt, en het stichten van nieuwe medische faculteiten overbodig is.

Bastiaan Willink

Inleiding tot de vernietiging van de filosofie

In de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw publiceerde Auguste Comte zijn *Cours de philosophie positive*, waarin hij het meest uitvoerig zijn ideeën over religie, filosofie en wetenschap uiteenzette.

Eén van de bekendste van die ideeën is de 'drie stadiën-wet', zijn stelling dat de ontwikkeling van elke tak van menselijke kennis drie stadia doorloopt: het theologische of fictieve stadium, het metafysische of abstracte stadium, en het wetenschappelijke of positieve stadium.

Deze stelling werd een appel aan iedereen die het geeft niet wat wilde begrijpen, dus die zo grondig mogelijke kennis wilde verwerven, om de feiten methodisch te onderzoeken en daarom aan wetenschap te doen en niet aan theologie of metafysica.

Comte vond het niet alleen noodzakelijk om

aan wetenschap te doen, maar ook om de wetenschap zelf in al haar facetten te bestuderen, – haar terreinen van onderzoek af te bakenen en de methoden om tot kennis te komen te ontdekken en beter in praktijk te brengen – kortom: hij bleef aan, weliswaar wetenschapstheoretische, filosofie doen.

Hoewel, na een zwakke start, Comte's positivisme bij bijna alle filosofen en wetenschapsbeoefenaren grote bekendheid had gekregen en het door velen van hen – vaak enigszins gewijzigd – werd aanvaard, is er na de filosofische en andere reacties tegen Comte's volgelingen en ook tegen de materialisten in West-Europa weinig van overgebleven.

Dat geldt in iets mindere mate ook voor Oost-Europa, waar de negentiende-eeuwse Russische realistische critici – en met name Pisarev – sterk positivistisch-materialistisch waren georiënteerd. Sinds Lenin is het dialectisch-materialisme daar schijnbaar overheersend geworden: echt traditionele metafysische filosofie, niet alleen niet weerlegbaar of bewijsbaar met behulp van observatie, hypothesevorming, voorspelling en toetsing, maar ook volstrekt onnut als een verzameling prewetenschappelijke postulaten. Er blijven echter veel resistente kernen van positivistisch-materialisme over, die zich met vaak grote arglist weten te uiten.

In West-Europa is de loop der gebeurtenissen tot op heden minder doorzichtig. Na het positivisme en materialisme tussen 1850 en 1880 ontstonden er filosofieën, die varieerden van die der neokantianen, welke vaak betrekkelijk weinig van de wetenschapstheorie van Comte verschilden, tot die van Henri Bergson, die, zoals de middeleeuwse theologen, naar hartelust het bestaan van voor wetenschapsbeoefenaren niet en voor Bergsonianen wel begrijpelijke terreinen van observatie aannam.

Rond 1930 echter, toen de antiwetenschappelijke stromingen hun hoogte- en dus dieptepunten bereikten in de laatste werken van Bergson en de eerste, existenziaalontologische, wer-

ken van Martin Heidegger, ontstond er een tegenstroming, die in Engeland al was voorbereid door met name Bertrand Russell en in de Duits-sprekende landen, via vooral Ernst Mach en Wilhelm Ostwald, linea recta werd beïnvloed door het klassieke positivisme.

Deze tegenstroming kreeg binnen korte tijd de steun van zeer veel wetenschapsbeoefenaren, maar ook veel filosofen rekenden zich ertoe, of verklaarden zich ermee verwant te voelen. Ze staat historisch bekend als het 'neopositivisme', maar wordt systematisch beter gekarakteriseerd door de naam 'logisch-empirisme' door haar nadruk op de formele (logisch-mathematische) ruggegraat van de empirische wetenschap.

In het algemeen verdwenen alle vertegenwoordigers van het moderne positivisme toen de nationaal-socialisten krachtadig begonnen op te treden. Van de zogenaamde 'Wiener Kreis' werd Moritz Schlick doodgeschoten en gingen Rudolf Carnap, Kurt Gödel en Herbert Feigl naar de Verenigde Staten, evenals Hans Reichenbach en Carl Hempel van de 'Berliner Kreis', Alfred Tarski van de logische school van Warschau, en hun geestverwanten Bertrand Russell en Albert Einstein, terwijl Otto Neurath, Friedrich Waismann, Karl Popper en Ludwig Wittgenstein zich in Engeland vestigden.

De levens- en existentiële filosofen bleven echter op het continent en kregen zelfs gezelschap van de (neo)dialectici, zodat er op dit moment een filosofisch oerwoud bestaat van de Atlantische Oceaan tot aan de Oeral, af en toe onderbroken door pas gestichte nederzettingen met moderne middelen om hout te verwerken en slaapziekte verwekkende vliegen te doden.

Na de tweede wereldoorlog zijn bepaalde delen van de empirische wetenschap zeer sterk ontwikkeld, en ik noem hier speciaal de biochemie, de neuro- en psychofysiologie, de psychologie en de cybernetica van organisme en computer. We kunnen zeggen dat hierdoor in principe alle gebieden van de werkelijkheid voor streng wetenschappelijk onderzoek toegankelijk zijn geworden.

Dit impliceert ondermeer het volgende: zelfs die soorten van filosofie welke tot voor zeer

BASTIAAN WILLINK. Geb. 1945. Studeert filosofie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij heeft evenveel belangstelling voor natuurwetenschap en cybernetica als voor politiek.

kort niet eens met empirisch-wetenschappelijke benaderingswijzen vergeleken behoeften te worden, omdat die benaderingswijzen gewoon niet bestonden, zullen binnenkort overbodig worden.

Dit geldt vooral voor de kennistheorie, maar ook voor de esthetica, de ethiek, de cultuurfilosofie en de filosofische antropologie.

Voor wat betreft de kennistheorie, de cultuurfilosofie en de filosofische antropologie wijs ik op Etienne Vermeersch' *Epistemologische inleiding tot een wetenschap van de mens* (1967). Vermeersch, professor in Gent, verwerpt eerst in een uitvoerig betoog de twee tot dusver meest invloedrijke filosofische kennistheorieën, die van de fenomenologie en het logisch empirisme, en komt aan de hand van de cybernetica, Claude Shannons informatietheorie en de moderne psychologie (vooral Hebb's *The organization of behavior*) tot een nog formeel ontwerp van een wetenschappelijke kennistheorie. Hij analyseert bovendien het begrip 'cultuur' en geeft mogelijkheden aan voor het opstellen van andere antropologische theorieën.

Vermeersch beschouwt de mens als een complex van cybernetische systemen, meer algemeen van een materie/energie verwerkend en van een informatieverwerkend systeem (M/E-systeem respectievelijk I-systeem). We kunnen het verschil tussen de door het M/E-systeem en door het I-systeem verwerkte 'inputs' verduidelijken door te zeggen dat het M/E-systeem bij voorbeeld voedsel verwerkt, het I-systeem daarentegen de door lichtstraling veroorzaakte prikkels op het netvlies van het oog die met bepaalde bestraalde plekken op het voedsel corresponderen. De visuele prikkels kunnen dan weer corresponderen met toestanden van het centrale zenuwstelsel en met communiceerbare outputs daarvan. In ieder geval blijft er iets in de verschillende materiële substraten van voedsel, netvlies, centraal zenuwstelsel et cetera gelijk. Dat noem Vermeersch de *vorm* van die substraten. Volgens hem kan alles wat we 'kennis' noemen herleid worden tot 'geobserveerde' (en eventueel daarvoor of daarna 'gecommuniceerde' en weer geobserveerde et cetera) vormen van een materieel/energetisch substraat.

Naast een vormtheorie is Vermeersch' ken-

nistheorie een 'discriminatie'-theorie; ze verklaart hoe de observatie van de vormen tot stand komt, namelijk de wijze waarop 'zekere systemen (waartoe wij behoren) in staat zijn verschillende toestanden van energie- of materiebeïnvloedingen van elkaar te onderscheiden en andere met elkaar te identificeren'.

Ook het begrip 'cultuur' wordt door hem in vormtheoretische termen beschreven, en omdat een algemene wetenschap van de mens voor Vermeersch in de eerste plaats een theorie van het menselijk I-systeem is, wordt nog een reeks opmerkingen gemaakt over een algemeen model van de mens uitgaande van het vormtheoretische model en de noodzaak van vertaling van de informele theorie in een 'automata-theorie'.

De esthetica wordt door bij voorbeeld Abraham Molès' *Théorie de l'information et perception esthétique* (1958) binnen het bereik van een wetenschappelijke benadering gebracht. Hier worden de hoeveelheden door kunstwerken 'bevatte' informatie gemeten. Lezers die vinden dat het esthetisch 'Gefühl' vergeten wordt, hebben gelijk, maar weten waarschijnlijk niet dat er ook al theorieën over het gevoelsysteem zijn opgesteld, die dan natuurlijk weer met Molès' informatietheorie in verband gebracht kunnen worden.

De cybernetische normtheorie maakt een wetenschappelijke ethiek binnenkort mogelijk. (Ik verwijs u voor één en ander naar mijn kroniek in De Gids 1968, nummer 8.)

Resumerend zou gezegd kunnen worden, dat Vermeersch, Molès en geestverwanten hebben aangetoond dat de logisch-empiristische filosofie door wetenschap vervangen kan worden, maar dat de logisch-empiristen hebben laten zien, dat alle andere soorten van filosofie eigenlijk al verdwenen hadden moeten zijn.

Ik ben ervan overtuigd dat in principe alle verwerving van nieuwe kennis en ook alle toepassing ervan wetenschappelijk kan worden en moet worden, en ik word in mijn overtuiging gesteund door het volgende: alle ons bekende gebieden van de werkelijkheid worden nu onderzocht, en er is geen enkele reden om aan te nemen dat er iets niet wetenschappelijk onderzocht zou kunnen worden; bovendien is er géén taal die zo goed misverstanden uitsluit als de

geformaliseerde taal van de wetenschap, en géén methode die tot zoveel begrip van de werkelijkheid heeft geleid als de hypothetisch-deductieve methode van de empirische wetenschap.

Als u de door mij genoemde boeken al gelezen hebt, dan kunt u uitmaken of mijn overtuiging een juiste is. Mocht blijken dat ze berust op verkeerde informatie of een afwijkende breinbouw, dan kon ik daar niets aan doen, want ik ben maar een automaat. U trouwens ook.

ARCHITECTUUR

Bijdrage tot de architectuurgeschiedenis

Wiek Röling

Om plannen voor een nieuw raadhuis te krijgen heeft Amsterdam een internationale prijsvraag uitgeschreven. Hierop hebben achthonderddrie architecten ingezonden. Uit deze ruim achthonderd plannen zouden reglementair minstens vijf en maximaal acht inzenders uitgenodigd worden om (nu tegen een vergoeding) hun plannen verder uit te werken. De jury wees hiervoor zeven ontwerpers aan. Uit deze zeven is de definitieve eerste, tweede en derde prijs gekozen. Wilhelm Holzbauer uit Wenen won de eerste prijs, Bernardo Winkler – een in Duitsland werkende Italiaan – de tweede, en de Parijse architect Maisonneuve, die met een groep Poolse medewerkers had ingezonden, de derde prijs.

De enige Nederlander die tot de laatste zeven was doorgedrongen – de Amersfoortse architect Heydenrijk – kreeg een eervolle vermelding en een advies tot aankoop, hetgeen zoveel betekent als een gedeelde derde prijs. Omdat het in het prijsvraagprogramma nadrukkelijk zo beschreven staat en het instituut prijs-

vragen geschaad zou worden als men niet het advies van de jury zou volgen, moeten we aannemen dat, als er een raadhuis gebouwd wordt, dit volgens de plannen van Holzbauer zal zijn. Op zich zelf een merkwaardige situatie, dat het raadhuis voor de – zoals vele bewoners het graag zien – progressiefste stad van Europa gebouwd zal worden door een architect uit de meest conservatieve stad van de wereld.

Maar we moeten het Holzbauer niet kwalijk nemen dat hij een prijsvraag heeft gewonnen. In zijn plan is tamelijk briljant vorm gegeven aan de eisen van het prijsvraagprogramma. Waar we dus veel eerder over hadden moeten vallen was de formulering van die eisen, en in tweede instantie over de jury die zou moeten beslissen welke architect die eisen het best 'vertaalde'.

Nu is er nogal sceptisch op het programma gereageerd ('als je het letterlijk zou nemen kan er niet anders dan een zeer ouderwetse bestuursburcht uitkomen') en vele architecten die je – als er gebouwd moet worden – de bouw van een raadhuis zou toevertrouwen, deden niet mee omdat de jury volgens hen te veel dezelfde sfeer had als het conventionele programma.

Deze sceptici hebben meer dan iemand vermoed had gelijk gekregen. Zes van de zeven plannen uit de tweede ronde zijn 'gebouwen' die bij wijze van spreken (als dat u iets zegt) eindexamenstukken van de 'beaux arts' konden zijn.

Inmiddels is gebleken dat toch heel veel uitzonderlijk goede architecten – soms weergaloos mooie – plannen hebben ingezonden, en het is eigenlijk onbegrijpelijk dat uit deze achthonderd inzenders dit knappe maar ouderwetse plan als het beste naar voren is gekomen.

Maar is een nieuw raadhuis eigenlijk wel nodig? Ten eerste is te verwachten dat in de komende tien à twintig jaar Amsterdam zoveel groter is geworden en zozeer samengegroeid is met andere gebieden, dat er een andere bestuursvorm zal komen, nog afgezien van de gedachte dat men uit doelmatigheid heel wat bestuurlijke zaken zou kunnen decentraliseren (waarom moet je vanuit Sloten of Ransdorp in Amsterdam je paspoort halen of trouwen). In

WIEK RÖLING. Geb. 1936. Architect te Amsterdam. Publiceerde over architectuur in Algemeen Handelsblad, De Groene, Hollands Maandblad, Bouw, Goed Wonen en Bouwkundig weekblad. Was mede-oprichter en redacteur van het tijdschrift Delftse School.

dat geval heeft men een gebouw nodig voor het 'agglomeratiebestuur', maar niet een raadhuis met alles erop en erin voor 'Amsterdam'. Ten tweede wordt het steeds duidelijker dat het voormalig raadhuis op de Dam niet het ideale koninklijk paleis is. Het is er te lawaaiig en je kan er niet in de zon zitten.

Dus staat dat gebouw als een koude klont op de Dam, terwijl als het veel gebruikt werd voor allerlei vergaderingen en representatieve bijeenkomsten van de gemeente, zowel het gebouw als het plein ervoor – de Dam – veel vrolijker zou worden. Als je nu weet dat je het Staatshoofd veel gelukkiger maakt met een paleisje aan een der grachten met een tuin en een veel menselijker sfeer, is het beter om zo'n koele situatie niet te continueren.

Met een raadhuis op de Dam zijn lang niet alle problemen opgelost – alleen het nijpende gebrek aan representatie – maar het is absoluut niet onmogelijk om in het voormalig Prinsenhof (het huidige raadhuis) of ergens anders de werkruimte in te richten die nodig is.

Het is een wonderlijke geschiedenis met de Amsterdamse raadhuisen. Het gebouw op de Dam is pas na veel moeilijkheden tot stand gekomen; na ruzies met de ontwerper Van Campen heeft de stadsbouwmeester Stalpaert het afgemaakt. Er is veel gesloopt om dit ambitieuze hoogmoedige raadhuis te bouwen. En als men de raadsverslagen en uitspraken der burgemeesters uit de voorbereidingsperiode van de bouw leest, blijkt dat het gebouw vooral groot en protserig moest zijn, in ieder geval groter dan het gebouw in Antwerpen, en als het kon niet te duur.

Dat het desondanks zo'n weergaloos fascinerend gebouw is danken we aan Van Campen, Vennekool en Stalpaert. Het heeft bijna anderhalve eeuw dienst gedaan, maar voor een achteruitgaande stad was het eigenlijk te groot.

Lodewijk Napoleon eiste en kreeg het als paleis (hierdoor zouden met de republikeinse socialistische antirevolutionairen voor een herstel als raadhuis moeten zijn, aangezien de antirevolutionairen naam en bestaan aan alles wat met de Franse revolutie te maken heeft te danken hebben).

Hoewel Willem I als soeverein vorst het her-

stel van de onafhankelijkheid bij proclamatie aankondigde op het raadhuis van Amsterdam, wist het Amsterdams gemeentebestuur zich met het grote gebouw geen raad; zodat de gewoonte uit de bezetting om het raadhuis als paleis te gebruiken uit zuinigheidsoverwegingen werd overgenomen totdat pas in de dertiger jaren een juridische commissie uitmaakte dat het 'paleis' eigenlijk van Amsterdam was – waarop Amsterdam het aan het Rijk heeft geschonken. Daarna gaf het Rijk Amsterdam tien miljoen gulden om een nieuw raadhuis te bouwen.

Burgemeester De Vlucht had, de brand van het Paleis voor Volksvlijt ziende, al bedacht waar het nieuwe raadhuis moest komen, en de architectencombinaties Komter/Duintjer en Berghoef/Vegter wonnen in 1939 de prijsvraag voor een raadhuis op het Frederiksplein. Ook toen was deze uitslag voor sommigen een teleurstelling. Het was een uitgesproken overwinning van de 'Delftse school' op het 'nieuwe bouwen'. Le Corbusier had, de tentoonstelling der plannen bezoekend, alleen het ontwerp van Mart Stam cum suis als bruikbaar aangewezen. Inmiddels was er weer een bezetting, en pas na de oorlog kwam de uitslag in de eindstrijd tussen Komter en Duintjer (die later toch op het Frederiksplein mochten bouwen) en Berghoef en Vegter.

Berghoef en Vegter wonnen met een Italiaans middeleeuwenpaleis (vergelijk Berghoefs raadhuis in Hengelo) van Duintjer en Komter, die een heel hoog Hansahuis hadden ontworpen. Als dat laatste er was gekomen, zou dat waarschijnlijk het merkwaardigste gebouw zijn geweest dat ooit werd gebouwd. Het Frederiksplein was plotseling verkeerstechnisch niet meer de ideale plaats voor een raadhuis, waarop Berghoef en Vegter opdracht kregen een ontwerp te maken voor het Waterlooplein. In twee etappes kwamen ze met een gebouw dat nog het meeste leek op een 'moderne' modezaak (vergelijk het raadhuis van Vegter in Groningen). Dit werd de – door verontruste architecten en critici gewaarschuwde – gemeenteraad te gortig, en men besloot met de architecten te breken en een nieuwe – nu internationale – prijsvraag uit te schrijven. De mensen die al twijfelden aan de noodzaak van een nieuw raadhuis werden helemaal huiverig voor de hoog-

moedige gedachte met dit probleem zo aan de weg te timmeren. Te meer daar men moeilijk van buitenlanders het verlossend woord over maat en schaal in de Amsterdamse binnenstad kan verwachten. Een uitnodiging aan drie tot vijf goede architecten (bij voorbeeld de winnaars van de Amsterdamse architectuurprijzen – Duintjer, Slebos, van Eyck, en Hertzberger) had met minder geschreeuw waarschijnlijk meer wol opgebracht. Maar men koos – lijkt me – mede deze vorm om tegenover de aan de dijk gezette winnaars der vorige prijsvraag een figuur te redden.

Het prijsvraagprogramma was prachtig verzorgd en gedrukt. Het programma van eisen helder geformuleerd maar bijzonder toegespitst om de status-quo van het Amsterdams bestuur te continueren, en het liet weinig ruimte om gedachten over een zich ontwikkelende democratie vorm te geven. Zo moest het bij voorbeeld een 'democratisch' raadhuis zijn, maar vroeg men om één, maximaal twee deuren – handig maar ook achterdochtig. De uiteindelijke winnaar die de burgers wel bij het gebouw betrekken wil maar ze er niet makkelijk in krijgt, laat ze daarom op het dak zitten. Die architecten die een plan maakten dat wel vooruitliep op mogelijke ontwikkelingen, kwamen niet in de eindstrijd, op Heydenrijk na, wiens plan echter lang niet de mogelijkheden haalde die zijn wijze van ontwerpen biedt.

Naast een nogal tam prijsvraagprogramma voor een situatie die de mooiste denkbare is: in de bocht van de rivier, georiënteerd op het zuidwesten, in de 'rug' gedekt door prachtige bomen, omgeven door enkele heel waardevolle gebouwen, met een uitzicht in twee richtingen over de Amstel, werd een jury aangewezen waar niemand (behalve Nielsen, de stadsbouwmeester, auctor intellectualis van de hele opzet) goed raad mee wist.

Stuk voor stuk bekwame architecten, maar met elkaar een bloedeloos groepje. Geen keien van wereldformaat – geen uitgesproken architectonische richting of stijl – een groep waarin 'men' de Zwitser Schader nog het prettigst en de deftige Matthews (Sir Robert – Royal Festival Hall) het gevaarlijkst vond. De angst dat het met deze jury wel een 'gebouw' zou

worden waar men bij het lezen van het programma voor moest vrezen, is – ondanks (of door?) de onverwacht vele inzenders – met de bekroonde Wiener Schnitzel bewezen.

Maar laten we vooral onze wrevel over de uitslag niet op Holzbauer botvieren – hij kan het niet helpen dat het plan waar hij zijn best voor deed het mooiste werd gevonden. Maar wel lijkt met deze uitslag de beslissing over wel of geen nieuw stadhuis op het Waterlooplein wat makkelijker. Het lijkt me niet meer de tijd voor een zo groot gebouw in baksteen. We hoeven niet de tijd terug te draaien naar een bouwwijze waar de sfeer bepaald wordt door 'Rembrandtiek' bruin glas.

Het is vervelend dat, als ieder z'n best doet het besturen van een grote stad wat democratischer te maken en de burgers zoveel mogelijk mee te laten besturen, de raadzaal hoogverheven boven het raadhuis torent.

Als een hamer zonder sikkels wiebelt de 'Raadsilo' op een dunne steel – potdicht en bij rampen levensgevaarlijk – als 'herkenningsteken' boven het plein. Als besturen samenwerken is, ga je niet met je raad op een hoger niveau, maar bovendien is er in dit constructief dubieuze verzinsel op de publieke tribune slechts plaats voor honderd mensen (zoals gevraagd in het programma). Uitbreiding is nooit mogelijk en bij grote(re) belangstelling voor het werk van de raad kan nimmer een ruim publiek de raadsvergadering volgen. Bovendien is het gebouw zeer pover gesitueerd. Er is een malle ingang op het zuidoosten en een niet goed bruikbaar terrein op het zuidwesten, terwijl de bruidjes met hun blote armen allemaal het gebouw aan de noordoostzijde in en uit moeten, zodat er nooit een foto in het zonnetje gemaakt kan worden. De resterende noordwestgevel staat overdreven 'op vlucht' (het voorover hellen van grachtenhuizen heet 'op vlucht' staan) maar maakt geen ruimte met deze kunstgreep (zoals bij de grachtenhuizen) en beschermt op het noordwesten ook niet tegen regen. Het lijkt eerder dat Holzbauer er niet uitkwam en de bovenste lagen van z'n kantoor om ruimte te krijgen wat naar buiten schoof.

Verder zijn er dakterrassen die nergens heengaan. Vast en zeker is het mooi erop te klim-

men en er weer af te klimmen, maar het leidt nergens naartoe. De klokketoren staat verdwaaled naast het gebouw, en alles bij elkaar moet men hopen dat Amsterdam z'n energie beter zal gebruiken dan voor deze achterhaalde droom van een negentiende-eeuws regentebastion.

Met de prijsvraag is een boeiend stuk architectuurgeschiedenis vastgelegd, maar de geschiedenis zou bitter eindigen voor velen – vooral voor Holzbauer en Amsterdam – als men zou gaan bouwen.

Laten we hopen dat deze prijsvraag, evenals de vorige, zijn grote belang behoudt, maar dan uitsluitend als een 'bijdrage tot de architectuurgeschiedenis'.

POLITIEK

A. L. Constandse Buitenland

De brandende Levant

In het nummer van Newsweek van 10 februari is de tekst gepubliceerd van een interview met de Egyptische president Nasser. De datum van dit gesprek is niet toevallig gekozen, want korte tijd daarvoor hadden de Verenigde Staten ingestemd met een voorstel van president De Gaulle, ondersteund door de Sowjet-Unie en Groot-Brittannië, om besprekingen te beginnen tussen deze vier mogendheden binnen het raam van de Verenigde Naties, over de steeds gevaarlijker wordende situatie in het Nabije Oosten. Eigenlijk waren de vier genoemde landen het reeds eerder, namelijk op 22 november 1967, eens geworden over de voorwaarden van een oplossing van het conflict. Toen was in de Veiligheidsraad een-

stemmig een resolutie aanvaard waarin van Israël de ontruiming werd geëist van de bezette gebieden en medewerking aan een regeling van het vluchtelingenvraagstuk. In ruil daarvoor zou het vrije toegang krijgen tot de internationale waterwegen (het Suezkanaal en de zeestraat van Tiran) die door Arabische gebieden lopen, en voorts 'veilige en erkende grenzen' na beëindiging van de oorlogstoestand. Maar met sancties was niet bedreigd en de Verenigde Staten hadden voorkomen dat Israël tot agressor zou worden bestempeld. Niets kon dit land dus dwingen de resolutie uit te voeren: zij had het karakter van een aanbeveling. Na anderhalf jaar echter was de situatie zo verslechterd dat de grootste mogendheden zich er wel mee moesten bezig houden.

Invloedrijke kringen in de Verenigde Staten, bevreesd voor de toeneming van de Russische invloed in de Arabische wereld, drongen steeds meer aan op een regeling die voor alle partijen aanvaardbaar kon worden geacht. En op dat ogenblik kwam Nasser met zijn verklaringen omtrent de wenselijkheid van een politieke oplossing. Hij wees erop, dat zijn land op 5 juni 1967 de vijandelijkheden niet had ontketend, wat overigens voor iedereen duidelijk was: dan was de Egyptische luchtmacht niet bij verrassing op één morgen vernietigd in deze Israëlische 'Blitzkrieg'. De toenmaals bevelvoerende Israëlische generaal Rabin, nadien ambassadeur in Washington, had trouwens in een gesprek met *Le Monde* erkend dat Nasser niet voorbereid was op een oorlog. En deze herinnerde er nu in Newsweek nog eens aan, dat in 1967 drie Egyptische divisies in Jemen stonden en daar waren gelaten, omdat de regering in Cairo geen aanval verwachtte. Niet deze terugblik was echter belangrijk, wel hetgeen Nasser aanbood: 1. een verklaring van non-belligerentie; 2. de erkenning van het recht van elk land in vrede te leven; 3. de territoriale integriteit van alle landen in het Midden-Oosten, Israël inbegrepen, binnen erkende en veilige grenzen; 4. vrijheid van scheepvaart door internationale waterwegen; 5. een rechtvaardige oplossing voor het vraagstuk van de Palestijnse vluchtelingen.

De Israëlische minister Abba Eban reageerde onmiddellijk verbolgen: hij zag in het plan een valstrik om Israël in twee fasen te liquideren:

A. L. CONSTANDSE. Geb. 1899. Studeerde Romaanse letteren en wijsbegeerte (proefschrift 1951: *Le baroque espagnol et Calderón de la Barca*), werd in 1945 journalist en wijdde zich sindsdien voornamelijk aan de modernste geschiedenis. Schreef sinds 1926 een twintigtal boeken, na de oorlog voornamelijk over landen (Mexico, Cuba, Joegoslavië), staatslieden (Tito, Chroesjtsjow, Kennedy) en de geschiedenis van deze eeuw (onder meer *Het lot belooft geen morgenrood*). Verzorgt sinds januari 1962 de kroniek Buitenland van *De Gids*. Sinds januari 1965 redacteur van *De Gids*.

het zou zich moeten terugtrekken op de vroegere bestandslijnen, terwijl Egyptische troepen en luchtmacht weer de Sinaï konden bezetten. En daarna zouden Palestijnse verzetsstrijders met Egyptische steun 'hun vaderland bevrijden', aldus Eban. Dit alles nam niet weg dat het plan van Nasser tegemoet kwam aan het gegroeide verlangen der grote mogendheden een einde te maken aan de spanning. Russische voorstellen hielden bovendien in, dat een garantie der vier mogendheden voor de onschendbaarheid van ieders grondgebied gepaard zou gaan met de eventuele legering van V.N.-troepen.

De wapenstilstand van juni 1967 was in feite geen bestand geweest, want telkens weer waren de gevechten opgelaaid. Soms door schietpartijen van geregelde troepen, die bij de bestandslijnen tegenover elkaar stonden. Maar het meest door acties van guerrilla-groepen in de bezette gebieden – en zelfs in het Israël van 1949 – die geleidelijk waren toegenomen. Er waren minstens vijf Arabische verzetsorganisaties gevormd, geleid door jonge intellectuelen. Eén van deze groeperingen, Falange der Overwinning genoemd, had het ook gemunt op de val van koning Hoessein en de proclamatie van een republiek. Een andere strekte haar invloed uit over Palestina en Syrië. Het Nationale Bevrijdingsleger der Palestijnen viel te vergelijken met de formele strijdkracht der zionisten ten tijde van het Britse mandaat, de Haganah, die de kern vormde van het latere officiële Israëlische leger. Er waren commentatoren die de bekende El Fatah op één lijn stelden met de zionistische terroristische organisaties zoals de Stern-groep en de Irgoen Zwai Leoemi, die de schrik waren van Engelsen en Arabieren voordat de onafhankelijkheid van Israël werd geproclameerd. Zij bedoelden daarmee te zeggen dat de moslims die strijdwijzen poogden over te nemen die de zionisten hadden toegepast om Israël in het leven te roepen. De verzetslieden wilden van hun kant aldus een Arabisch Palestina scheppen, en in elk geval de bezette gebieden bevrijden. Men moest vrezen dat de Israëli's de gevaren onderschatten. Was het niet veel beter in te stemmen met een eervolle vredesregeling in plaats van krachten op te roepen die een nieuwe

Joodse tragedie, ditmaal in het Nabije Oosten, tot gevolg konden hebben? Niemand in het Westen wilde het bestaan van Israël problematisch stellen. Maar voor de beveiliging daarvan scheen een spoedige vrede met ontruiming van de bezette gebieden en veiligheidsgaranties dringender te worden.

Een ernstige bomontploffing in Jeruzalem op 22 november 1968 (twaalf doden) was een der hevigste in een reeks van incidenten. In januari herhaalden zich de demonstraties en stakingen, ook van meisjes en vrouwen. In de Gazastrook werd een Arabische vrouw gedood en moesten veertig schoolmeisjes met verwondingen in een ziekenhuis worden opgenomen na botsingen met Israëlische strijdkrachten. Deze hadden toen reeds zeventienhonderd Arabische terroristen gevangen genomen, afgezien van het aantal dat zij hadden neergeschoten. De spanning nam zichtbaar toe.

Een derde soort van gewelddaden werd gevormd doordat de Israëlische luchtmacht, soms met parachutisten en overvalcommando's, vernielingen veroorzaakte in de omliggende landen bij wijze van vergelding. In december drongen de Verenigde Staten erop aan zulke represailles te staken of te beperken. Volgens Le Monde had minister Eban toen gezegd, dat Israël in het Nabije Oosten hetzelfde deed als de Verenigde Staten in het Verre Oosten: de Amerikanen bombardeerden Noord-Vietnam immers ook wegens zijn hulpverlening aan de Vietcong in Zuid-Vietnam. De verwijzing naar Vietnam was symbolisch, want Palestina vormde een soortgelijk gevaar voor de vrede, aangezien de kans bestond dat ook hier Amerikanen en Russen rechtstreeks met elkaar geconfronteerd zouden worden. Trekt men de parallel door dan zou de regering in Jeruzalem in de positie verkeren van die te Saigon, bedreigd door guerrilla-groepen en afhankelijk van de hulp der Verenigde Staten. De Israëlische represailles, verdedigd door politici als Dajan, Simon Peres en Abba Eban, werden volgens een opinieonderzoek overigens goedgekeurd door vrijwel alle ondervraagde burgers van de Joodse staat. Na de overval op het vliegveld van Beiroet gaf het Israëlische parlement daaraan zijn zegen met zeventig tegen één stem; en die laatste was afkomstig van een mohammedaanse communist, vertegenwoordiger van een

groep Arabieren die al sinds 1948 in Israël woonden.

De toenemende invloed van de zionistische 'haviken' kon ook worden beschouwd als een reactie op de groeiende kritiek in de wereld wegens het optreden van de joodse staat, als een eensgezinde afweer tegen die kritiek. Met name in de najaarszitting van de Assemblée der Verenigde Naties was weer eens gebleken dat Israël in de voltallige vergadering slechts op een betrekkelijk kleine minderheid kon rekenen. Zoals gebruikelijk werd de annexatie van het voorheen Jordaanse deel van Jeruzalem met overweldigende meerderheid afgekeurd. Er kwam een voorstel ter tafel een onderzoek te doen instellen naar de situatie der Arabische bevolking in de bezette gebieden. Israël wees het beslist af, maar het werd aangenomen met zestig tegen tweeëntwintig stemmen en zevenendertig onthoudingen. Op 20 december 1968 werd een resolutie aanvaard (met honderd stemmen vóór, één tegen – van Israël zelf – en zes onthoudingen) om de joodse staat te verplichten de inwoners van West-Jordanië die na juni 1967 over de Jordaan oostwaarts waren gevlucht, weer toe te laten tot hun oude woonsteden. Hoe ongunstig de stemming was voor Israël werd bewezen in de vroege ochtend van de eerste januari 1969, toen de Veiligheidsraad bijeen was in verband met de Israëlische overval op de burgerluchthaven van Beiroet: met algemene stemmen werd deze daad veroordeeld wegens 'het in gevaar brengen van de vrede'. Er werd gewaarschuwd dat 'geëigende maatregelen overwogen zouden moeten worden om kracht bij te zetten aan de resoluties van de Raad' bij nieuwe schendingen van vroegere besluiten, terwijl aan Libanon een recht op schadeloosstelling werd toegekend. In Jeruzalem werd smalend gezegd dat de Verenigde Naties politieke oordelen velden die met recht weinig te maken hadden. Natuurlijk zijn het machtsverhoudingen die zich in de volkerenorganisatie openbaren; maar het zou onverstandig zijn daarop geen acht te slaan. Bovendien hebben de Verenigde Naties in november 1947 de joodse staat in het leven geroepen, en het leek onvoorzichtig er zo de nadruk op te leggen dat ook deze resolutie een besluit

was geweest op basis van toenmaals bestaande politieke verhoudingen en machtsoverwegingen.

In Israël beschikten Dajan en Allon over een aanzienlijke aanhang voor hun plan de bezette gebieden 'economisch te integreren'. Het vruchtbaarste deel van Jordanië (de 'westbank') en de oliewinning van de Sinaï (vijf miljoen ton per jaar) zouden dan blijvend binnen het door Israël gecontroleerde produktievermogen vallen. Van annexatie wilde deze groep niet spreken, want dan zou men aan de moslims der bedoelde gebieden het Israëlische staatsburgerschap moeten toekennen. In plaats daarvan zouden zij een soort autonome republiek mogen vormen, die commercieel een uitweg naar de Middellandse Zee zou hebben (via Israël) maar die gedemilitariseerd moest blijven. Israëlische agglomeraties moesten dan een militaire barrière blijven vormen langs de Jordaan en in de Sinaï, dus een muur rond de bezette gebieden. De Arabieren zagen daarin een vorm van kolonisatie. Opgemerkt moet worden dat verscheidene Israëlische politici dit plan afwezen, zoals men wist van Lavon en Sappar. De vice-minister Eliav heeft op 8 februari gepleit voor volledige teruggave der bezette gebieden, behalve van Jeruzalem, in ruil voor een duurzame vrede. Wel wilde hij bevorderen Jordanië te splitsen in het oude Transjordanië en een Palestijns Cisjordanië, maar afzien van gebiedsuitbreiding voor Israël. Het is de vraag of praktisch gesproken zijn standpunt niet te verzoenen zou zijn met dat van Dajan, omdat hij kennelijk wou aansturen op een nauwe samenwerking tussen Joden en Arabieren in Palestina, zonder dat de 'economische integratie' zou leiden tot een joods-Arabische staat. Zulks zou immers tot 'dezionisering' van Israël noodzaken en daarom was het de zionisten niet begonnen.

Intussen was het denkbeeld om terug te keren tot de oude grenzen van 1949 geenszins populair. De regering heeft dit afgewezen, hoewel zij zich niet heeft uitgesproken over de omvang van de gebiedsuitbreiding of de grenswijziging. Op 15 oktober 1968 heeft minister Eban een schrijven gericht aan de V.N.-bemiddelaar Jarring, waarin de Israëlische opvatting over 'veilige en erkende grenzen' werd gegeven. Deze waren niet 'de in het verleden ontstane bestandslijnen'. De definitieve scheidslijnen behoorden

door de betrokken partijen te worden bepaald, waarbij Israël dan kon onderhandelen van een 'positie van kracht' uit, omdat het grote gebieden (drie maal zo omvangrijk als zijn territorium van 1949) in handen heeft. Eban zei dan ook: 'Veilige grenzen kunnen nimmer eenzijdig worden vastgesteld en ook niet door derden.' Dajan heeft zich eveneens herhaaldelijk verzet tegen het 'opleggen' door de Verenigde Naties van een vredesregeling, en de regering bleek dit standpunt te onderschrijven. Eban zei in zijn hier bedoelde nota: 'Bij vrede moeten de bestandslijnen worden vervangen door veilige, permanente en erkende grenzen; pas daarna kan men overgaan tot legering van de strijdkrachten.' Hetzelfde standpunt was door Eban ingenomen in zijn rede voor de Assemblée der V.N. op 8 oktober. Hij verklaarde zich bereid 'de lijnen van de wapenstilstand te vervangen door permanente, veilige en erkende grenzen tussen Israël en elk van de Arabische buurstaten, en de troepen terug te trekken in volledige overeenstemming met de grenzen, vastgesteld in de uiteindelijke vredesovereenkomst'. Hij meende dat aldus de resolutie van 22 november 1967 uitgevoerd kon worden, hoewel die van grenswijziging niet rept.

Wat de vluchtelingenkwestie aangaat: deze is steeds nijpender geworden. Naar schatting zijn er nu 1 800 000 Arabieren van huis en hof verdreven. Zij leven in kampen – waar deze winter grote nood heerste door de vinnige kou en sneeuw – of zijn in noodgebouwen ondergebracht in de Gazastrook, Cisjordanie, Transjordanie, Libanon, Syrië, en verder over verscheidene andere gebieden verspreid. Egypte, dat overbevolkt is, heeft sinds juni 1967 te zorgen voor 300 000 refugiés, vooral afkomstig uit de Sinaï en de grotendeels geëvacueerde Suezkanaalzone, maar ook uit verder gelegen gebieden. Het land mist de inkomsten uit het Suezkanaal (waarvoor aanzienlijke uitgaven doorgaan), uit de oliewinning van de Sinaï, terwijl het toerisme sterk verminderd is en de raffinaderij van Suez twee maal zwaar is gebombardeerd. Het werd Nasser steeds moeilijker een politieke oplossing te bepleiten. Bij de ernstige studentenonlusten van eind november 1968 eisten de demonstranten dat een herhaling van de

catastrofe van juni 1967 zou worden uitgesloten door een algemene volksbewapening en voorbereiding op een 'langdurige, revolutionaire volksoorlog', met bestraffing van de schuldigen aan de nederlaag van 1967, opheffing van het 'persoonlijk bewind' van Nasser en vrijheid van kritiek 'van onderop'. Geen betere voedingsbodem voor een guerrilla, het wapen der armen, dan voortgaande ontreddeering.

In een veel moeilijker positie dan Nasser verkeerde koning Hoessein van Jordanië. Hij heeft op 5 en 7 november een aantal Palestijnse verzetsstrijders laten arresteren, wat tot gevechten in Amman leidde, omdat zij sabotage-daden hadden georganiseerd in het bezette West-Jordanië. Hoessein vreesde scherpe Israëlische represailles. In een gesprek met Gavin Young van de Observer (gepubliceerd op 15 december 1968) heeft Hoessein zich zelfs bereid verklaard te spreken over de vorming van een autonoom Cisjordanie, dat gedemilitariseerd kon blijven nadat de Israëlische troepen het hadden ontruimd. Hij heeft echter dit voorstel moeten herroepen omdat de Palestijnse bevrijdingsbeweging het verwierp. De koning had met deze beweging op 16 november een compromis moeten sluiten, dat volgens Dajan tot intensivering leidde van de Arabische overvallen. De geveerde vergeldingsmaatregelen van Israël bleven niet uit. In de eerste drie dagen van december werden bij lucht-aanvallen op Irbid, waar een Iraakse divisie was gestationeerd die eventueel hulp aan Jordanië moest verlenen, honderdvijftig huizen verwoest en veertien burgers gedood (onder wie natuurlijk vrouwen en kinderen) terwijl diep in Jordanië een verkeersknooppunt werd vernield, waardoor de verbindingen met de enige haven (Akaba) en met Irak werden verstoord. De export van fosfaat was daardoor voorlopig onmogelijk geworden. Het was toen dat de Verenigde Staten op matiging aandrongen, maar op 27 december tekenden zij toch de overeenkomst ter levering van vijftig Phantom-vliegtuigen aan Israël (ten dele op krediet) en bleven zij uranium verschaffen voor een door hen geïnstalleerde kerncentrale. Met de miljarden dollars, door Amerikaanse joden bijeengebracht, kon Israël enorme tekorten dekken.

Wel echter groeide in de Verenigde Staten

de onrust over de invloed die de Sowjet-Unie zich verwierf in het Nabije Oosten. Al in april had Nixon gezegd dat 'wij dichterbij een gewapend conflict staan dan op enig tijdstip sinds de juni-oorlog: één enkele vonk kan de grote mogelijkheden tot een ernstige confrontatie brengen'. De verkiezingscommissie van de Republikeinse partij had al in de zomer van 1968 aangedrongen op 'samenwerking met bevriende Arabische staten door het bevorderen van hun economische en sociale vooruitgang, met bescherming van Israël's onafhankelijkheid' teneinde de Sowjet-invloed terug te dringen, en te verzekeren: 'een ongestoord gebruik van lucht-, zee- en landwegen die van vitaal belang zijn voor de westelijke verbindingen tussen Europa, Afrika en Azië; de voortdurende toegang voor de vrije wereld tot de olie en andere natuurlijke rijkdommen van het Midden-Oosten, op aanvaardbare voorwaarden'. De secretaris van een Amerikaanse Raad voor het Midden-Oosten, Frank C. Sakran, had tegenover die Republikeinse commissie getuigd van zijn ongerustheid over de Sowjet-penetratie, nadat zes Arabische landen de diplomatieke relaties met de Verenigde Staten hadden verbroken. Hij drong aan op herstel van die betrekkingen door het voeren van een actieve vredespolitiek. 'Kennelijk was de Arabische nederlaag van 1967, waarover onze pers zich zo verheugde en die zij voorstelde als een Russische nederlaag, niet zo'n grote overwinning voor de Verenigde Staten', zei hij.

De grootste teleurstelling is aan Israël bereid door Frankrijk, dat steeds grote hoeveelheden wapens had geleverd. In 1964 nog gaf De Gaulle toestemming tot de verdere opbouw van een Israëlische kernreactor, die plutonium produceert geschikt voor de fabricage van kernwapens. Maar Frankrijk is zeer geïnteresseerd bij Irak, waar een van zijn concerns nieuwe olieconcessies heeft verworven en waaraan het tanks levert. Het beschouwt zich voorts als beschermer van Libanon, een gewezen protectoraat, dat een pro-westerse politiek voert, een kapitalistisch en toeristisch centrum is van de Levant, en waarvan de bewoners bijna voor de helft uit christenen bestaan. Bovendien moet Frankrijk rekening houden met moslims van Noord-Afrika (zoals Algerije) en van zwart-

Afrika, met wie het goede economische en politieke betrekkingen onderhoudt.

Toen nu de Israël's luchtaanvallen ondernamen op de Iraakse divisie in Jordanië en op het vliegveld van Beiroet dertien vliegtuigen vernielden, werd het De Gaulle te bar. Het is waar dat op 26 december twee Arabieren in Athene een Israëlisch vliegtuig hadden beschoten en beschadigd en een passagier hadden gedood. Twee dagen later echter volgde de vergelding tegen Libanon dat zich steeds buiten alle gevechten had gehouden, maar vanwaar de terroristen zouden zijn gekomen. Op het vliegveld van Beiroet nu werden negen toestellen vernietigd van de maatschappij Middle East Airlines, die officieel Libanees is, maar in werkelijkheid een dochteronderneming van de Amerikaanse Panam, de Britse BOAC en van de Air France. Bij de ontvangst van het corps diplomatique op nieuwjaarsdag veroordeelde De Gaulle toen de 'actes exagérés de violence' tegen Libanon, een 'vredelievend land, dat een traditionele vriend van Frankrijk is'. Op 6 januari volgde de instelling van een embargo op wapenleveranties aan Israël.

In Frankrijk zelf is hevige kritiek uitgeoefend op de generaal, vooral toen op 27 januari in Bagdad vijftien veroordeelden, beschuldigd van spionage, in het openbaar werden opgehangen en van hen er negen joden bleken. Zelfs in Caïro lokte dit middeleeuwse 'justitiële' optreden kritiek uit, al geloofde men wel aan spionage, waarbij overigens vele moslims betrokken heetten te zijn. Maar degenen die De Gaulle van een anti-joodse gezindheid beschuldigden (een gezindheid die nooit gebleken is) vergisten zich. Nimmer ook is afkeer van Israël bij de generaal tot uiting gekomen, al heeft hij sinds 1967 de buitenlandse en militaire politiek van de joodse staat enige malen gekritiseerd. In Le Monde van 17 januari wees Claude Bourdet erop dat zich onder de gaullisten altijd vooraanstaande joden hebben bevonden. Maar de kritiek op de generaal kwam vooral van vijanden der Arabieren: de Fransen die Algerije hadden moeten verlaten (onder wie honderdduizend joden die de voorkeur hadden gegeven aan Frankrijk boven Israël) en al degenen die Nasser niet konden vergeven dat hij het Suezkanaal had genationaliseerd. Zij zijn vrienden van Israël. Ten slotte wees Bour-

det erop, dat vele antisemieten pro-Israëliisch zijn. 'De traditionele antijoodse Fransen zijn logischerwijze pro-Israëliisch, zoals Xavier Valat, gewezen commissaris voor joodse zaken van de regering van Vichy, met een volmaakt cynisme heeft uiteengezet. In *Aspects de France* van 15 juni 1967 zei hij dat hij pro-zionistisch was omdat hij wenste dat de joden, die "vreemdelingen" zijn in Frankrijk, een eigen vaderland hadden.' Van De Gaulle is nooit gebleken dat hij de Franse joden naar Israël wilde sturen.

De problemen die Israël opwerpt zijn niet identiek met die van het 'joodse vraagstuk', al heeft het Europese antisemitisme er de grootste schuld aan. Europeanen hebben vele joden ertoe gebracht, in Palestina een nederzetting te stichten waarvan zij in de hoop op veiligheid een soevereine staat hebben weten te maken. Maar ook als twee miljoen Duitsers of Fransen zich aldus in het Nabije Oosten hadden geïnstalleerd zouden soortgelijke moeilijkheden zijn ontstaan. Verontrusting wekt het feit dat de situatie zich al ontwikkeld heeft tot een tweede Vietnam, wat juist de grootste gevaren inhoudt voor Israël. Als de 'Grote Vier' dit proces niet weten te stuiten en als Israël daarvoor geen concessies zou doen, zal het Nabije Oosten nog tot ernstiger conflicten aanleiding geven dan het Verre Oosten.

MUZIEKGESCHIEDENIS

H. W. van Tricht

Diepenbrocks correspondentie

Ruim vijf jaar na het eerste, is nu het tweede deel van Diepenbrocks correspondentie verschenen. (*Alphons Diepenbrock, Brieven en documenten*. Bijgevoegd en toegelicht door Eduard Reeser. II. Uitgegeven door

H. W. VAN TRICHT. Geb. 1897. Leraar Nederlandse taal- en letterkunde en geschiedenis van 1921 tot 1961; van 1940 tot 1961 rector van het Lorentz-lyceum te Eindhoven. Publiceerde onder meer: *Frederik van Eeden, denker en strijder* (dissertatie, 1934), *Stereometrie van de Hollandse ziel* (1946), *P. C. Hooft* (1951), en *Louis Couperus. Een verkenning* (1960).

de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis bij Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1967. VIII, 602 blz. + 8 blz. afbeeldingen.) Het bestrijkt in ongeveer hetzelfde aantal bladzijden een periode van vier jaar, 1893–1897. Diepenbrock heeft daarna nog vierentwintig jaar geleefd, en daar er ons nog zes delen in uitzicht gesteld zijn, geeft deel II een juist denkbeeld van de gemiddelde frequentie van zijn briefwisseling. Het geeft bovendien in stijgende mate een indruk van zijn rijke geest en van een, voor zo'n introverte figuur, verrassend veelzijdig contact met veel mensen, waaronder belangrijke, bij wie hij kennelijk zeer gezien was. Zijn correspondentie met Charles Smulders is de moeite waard voor historisch geïnteresseerde musici, die met J. K. Tadema voor dito grafici, die met Der Kinderen voor kunsthistorici, die met vele schrijvers in mindere mate voor literatuurhistorici, omdat er over die periode al zoveel geschreven en gepubliceerd is. Merkwaardig is in dit verband hoe Pet Tide-man, Kloos' satelliet in zijn slechtste tijd, door Diepenbrock volkomen au sérieux genomen wordt.

Biografisch staat centraal in dit deel Diepenbrocks huwelijk met jonkvrouwe Elisabeth de Jong van Beek en Donk, wier karakter de lezer in stijgende mate benieuwd maakt naar 'hoe het afloopt'.

Diepenbrocks devoot-katholieke familie verzet zich uiteraard tegen zijn huwelijk met een militant modernistisch protestants meisje, maar dit meisje reist dan naar zijn ouders in Munster en zegt hun waar 't op staat: toestemming of niet: zij trouwt Fons, om hen te ontzien, niet in de protestantse kerk maar op het stadhuis. Diepenbrock zelf is dan voldoende losgeraakt van de rooms-katholieke kerk om in compromissen te berusten, maar zijn composities bewijzen dat hij authentiek katholiek was. De uitgave wint, althans naar de mening van uw recensent, bij het huwelijk (8 augustus 1895, blz. 372) doordat de correspondentie met Elisabeth zich daarna tot vakantie-reizen beperkt. Brieven tussen verloofden zijn dikwijls penibele lectuur voor derden, en verdragen de drukinkt slecht, en menig lezer zal de hand in eigen boezem moeten steken als hij de overzoete betitelingen leest, maar wat Elsa de Jong in dit opzicht weggeeft

is eenvoudig niet te harden. Alsof zij over de wieg, of laat ons zeggen de box, van haar drieëndertigjarige aanstaande echtgenoot gebogen stond, kweelt zij hem toe: 'Mijn klein Fonsejongetje'; 'Mijn lief klein jongetje'; 'Maar mijn grappig klein dollemannetje'; 'wil mijn lief jongetje alsjeblief zijn pelsje aan doen als hij hier komt?' Misschien heeft Reeser meer en erger weggelaten, maar waarom dan niet alles van dit allooï, dat alleen kan dienen om de lui belachelijk te maken? Het aanbrengen van coupures in brieven *aan* Diepenbrock behoort immers, terecht, tot zijn systeem.

Er staat in dit dikke boek trouwens veel meer dat niemand aangaat of interesseert: bij voorbeeld in de bijlage 'Chronologie', waarvoor een dagboek van Elisabeth onder andere geleverd heeft honderdttwintig regels met niets dan 'Fons hier gegeten (respectievelijk theegedronken, koffiedgedronken, avondbezoek)'. De 'heilooze drang naar perfectionisme' die de editeur in deel I bekende, voert tot een drang naar volledigheid die blind maakt voor het inzicht dat door uitbreiding van de stof het relevante kan ondergaan in het irrelevante. Er zijn bij voorbeeld zevenentachtig brieven of fragmenten opgenomen *over* Diepenbrock; hierbij is de editeur dus geheel vrij in zijn keus. Nu neemt hij zes fragmenten op uit een dagboek van Gijs van Tienhoven, waarvan er drie cafébezoek met Fons vermelden en niets dan dat, behoudens een opmerking over Gorter die niets met Diepenbrock te maken heeft.

Het bij de bespreking van deel I genoemde bezwaar dat de lay-out tē homogeen-rustig is om het geheugen van de gebruiker ook maar de geringste steun te geven, moet onverminderd gehandhaafd worden. Het is Reeser en Salden om een monument te doen, niet om een bruikbaar naslagwerk. De vervanging van alinea's door streepjes berooft de brieven van hun fysionomie. De brieven zijn niet eens genummerd! De registers op de eigennamen en de correspondenten vergoeden dit volstrekt niet, en nu hebben we nog maar twaalfhonderd van de achtenveertighonderd bladzijden.

De Aantekeningen geven uitstekende informatie. Maar ook daarbij dreigt het oerwoud, wat nog sterker geldt voor de Aanvullingen en Verbeteringen. Na ieder deel komen die natuurlijk los, en in II neemt Reeser die op I op. Maar hoe wordt dit nu bij voorbeeld in VI? Daarin komen niet alleen de addenda en corrigenda op V, maar ook weer die op I tot en met IV – op tekst en Aantekeningen! – want die blijven komen en raken dus verspreid over de volgende delen. Deze rommeligheid is niets voor deze editeur, die ook wel weet dat alle addenda en corrigenda op I tot en met VII beter in VIII kunnen staan, telkens tot een corpus verenigd. Maar hij heeft waarschijnlijk bedacht, dat als dit tempo volgehouden wordt, deel VIII van deze dinosaurische uitgave – om eens van voorwereldlijk dier te wisselen – in 1997 het licht zal zien.

Dichters in dit nummer

REIN BLOEM. Geb. 1932. Studeerde Nederlands aan de Universiteit van Amsterdam. Docent aan de Nederlandse Filmakademie. Maker van de films *Kockyn* (1966), *Oog en oor* (1967), *De jonkvrouw met de kleine mouwen* (1967), *Wat een lekker dier* (1967). Publiceerde de dichtbundels *Overschrijven* (1966) en *De bomen en het bos* (1968). Vertaler van *Dubliners* van James Joyce.

ROM BOONSTRA. Geb. 1942. Studeerde kunstgeschiedenis te Groningen. Kunstcriticus aan het Nieuwsblad van het Noorden.

THERA COPPENS. Geb. 1947. Redactrice bij de Geïllustreerde Pers. Debutteert als dichteres in dit nummer.

LOUIS FERRON. Geb. 1942. Publiceerde poëzie en proza in verschillende tijdschriften. In 1967 verscheen de gedichtenbundel *Zeg nu zelf is dit ontroerend?* Woont en werkt in Haarlem als vertaler en tekstschrjver.

HANS KNOOP. Geb. 1944. Publiceerde gedichten in onder andere Podium, Avenue, Kentering, en teksten in Barbarber.

BEA VIANEN. Geb. 1937 in Paramaribo. Onderwijzeres. Publiceerde onder meer gedichten in Soela en in Podium.

Commentatoren in dit nummer

G. VAN BENTHEM VAN DEN BERGH. Geb. 1933. Studeerde rechten, vrije studierichting. Van 1960 tot 1964 wetenschappelijk ambtenaar aan het Europa Instituut te Leiden, vervolgens verbleef hij twee jaar met een reisbeurs in Amerika. Thans wetenschappelijk hoofdmedewerker aan het Instituut voor Sociale Studiën te 's-Gravenhage. Hij publiceerde *De associatie van Afrikaanse staten met de Europese Economische Gemeenschap* (1962) en *Vietnam en de ideologie van het Westen* (gidsvlugschrift nr. 6, 1967). Sinds januari 1968 redacteur van De Gids.

T H. STIBBE. Geb. 1934. Journalist. Studeerde poli-

tieke wetenschappen en economie te Parijs, specialisatie op de problematiek der ontwikkelingslanden. Als medewerker aan het Centre d'Etudes sur la Planification van de Sorbonne was hij betrokken bij het geven van adviezen aan Algerije, Cuba, Brits-Guyana, Cambodja, Guinée. Publikaties: *L'expérience communiste au Kerala*, *L'Inde et les mirages de la troisième voie* (vlugschrift van de Revue Partisans), *Community development et coopération* (Annales Internationales de Sociologie de la Coopération), en een bloemlezing uit het werk van Che Guevara.

A. DE SWAAN. Geb. 1942. Studeerde wetenschap der politiek aan de Universiteit van Amsterdam, waarna hij als beursaal van de Harkness Fund naar de Verenigde Staten vertrok. Publiceerde *Amerika in termijnen* (1967).

Nieuwe delen in de serie literair paspoort

Herbert Gold

VADERS

LP 21 276 blz. f 15,50

paspoortprijs f 12,50

Herbert Gold staat bovenaan mijn korte lijst van schrijvers die met eigen ogen kijken en die in staat zijn romans te schrijven die innige voldoening schenken.

Saul Bellow

Michel Tournier

VRIJDAG OF HET ANDERE EILAND

LP 25 264 blz. f 12,50

paspoortprijs f 10,—

Michel Tournier is erin geslaagd met zijn eerste boek een werk van bepaald klassieke volmaaktheid te leveren.

Quinzaine Littéraire

Julio Cortázar

HET KWIJLEN VAN DE DUIVEL

LP 26 208 blz. f 12,50

paspoortprijs f 10,—

De Argentijnse literatuur was voor mij

Voor f 10,— ontvangt u van uw boekhandelaar: én het Paspoort dat recht geeft op forse reducties (zie boven) én gratis Nabokov's **GEHEUGEN SPREEK**.

tot voor kort een gesloten boek. Toen kwam Jorge Luis Borges: kwam, zag en overwon — wat mij betreft. Sinds kort staat er een tweede naam op het lijstje: Julio Cortázar . . . *J. Bernlef* in *Het Parool*

A. A. T. Davies

DE WINTERPAARDEN

LP 31 416 blz. f 17,50

paspoortprijs f 14,—

Hij kan schrijven in een ongedwongen relatie met wat hij beschrijft en weet een ijle sfeer te suggereren waarin goed en kwaad dagelijks op dramatische wijze slag leveren. *The Guardian*

William Styron

DE BEKENTENISSEN VAN NAT TURNER

LP 35 400 blz. f 17,50

paspoortprijs f 14,—

Het oordeel kan niet anders zijn dan dat dit het machtigste boek over het negerprobleem is, dat deze eeuw is geschreven. *De Volkskrant*

M meulenhoff
nederland

Science fiction is een eeuwenoud literair genre. Al in 1657 verscheen Cyrano de Bergeracs *L'Autre Monde ou les Etats et Empires de la Lune*, een bizar en boeiend boek, zoals veel sf, zoals de sf geschreven door Aldous Huxley, George Orwell, Jevgeni Zamjatin, William Burroughs of Anthony Burgess.

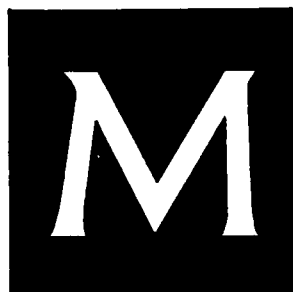
Enige jaren geleden begon Meulenhoff Nederland als eerste een aparte sf-reeks, de reeks M = SF, per deel f 3,25, waarin tot nu toe 17 delen verschenen. Verkrijgbaar zijn (de overige delen zijn uitverkocht maar worden herdrukt):

M_{=SF}
SCIENCE FICTION

- sf 7 *Brunner* **Het rijk van de tijd**
- sf 8 *Farmer* **Binnenste buiten**
- sf 9 *Disch* **De uitroeiers**
- sf 10 *Davidson* **Wachters van het web**
- sf 11 *Brian Aldiss* **Sterrenhoop**
- sf 12 *Isaac Asimov* **De blote zon**
- sf 13 *Ward Grovis* **Duvels en oranje moeren**
- sf 14 *Paul van Herck* **Sam, of de plutterdag**
- sf 15 *Ballard* **De verdronken aarde**
- sf 16 *Jack Vance* **Een stad vol Chasch**
- sf 17 *A. E. van Vogt* **De wereld van Nul-A**

Binnenkort zullen verschijnen:

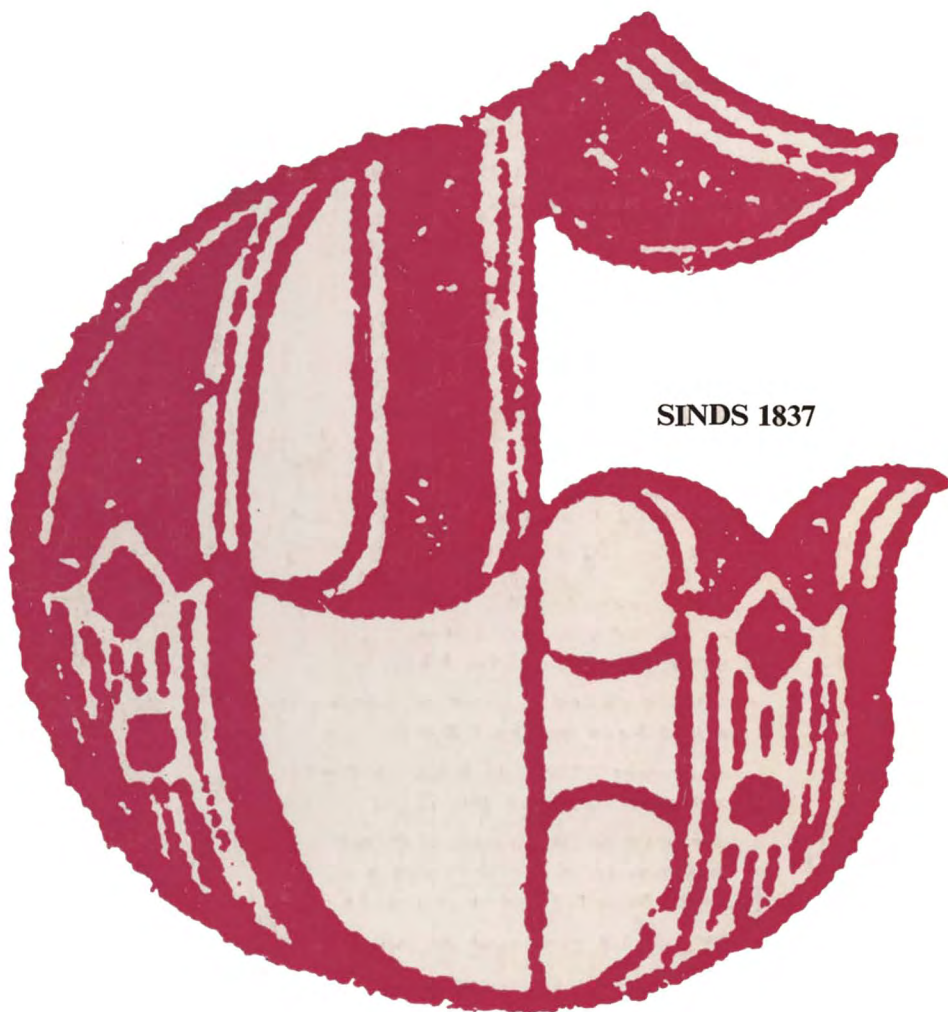
- sf 18 *Hall Clement* **In twee fasen water**
- sf 19 *Eric Frank Russell* **De grote uittocht**
- sf 20 *Jack Vance* **De Sterrekoning**
- sf 21 *A. E. van Vogt* **De schakers van Nul-A**

meulenhoff
nederland

- a. de swaan een plan voor politieke actie
g. termorshuizen busken huet en het 'geval
 hasselman' na honderd jaar
maarten coolen daarom heb ik geen namen genoemd
l. m. tas de psychiatrie en de dood
a. l. constandse oessoeri's rode sneeuw

OPRICHTERS

E. J. Potgieter
C. P. E. Robidé van der Aa

REDACTEUREN

G. van Bethem van den Bergh
A. L. Constandse
A. de Froe
Sybre R. de Groot
Ed. Hoornik
Harry Mullsch
Th. Stibbe
A. de Swaan

SECRETARIAAT

Ed. Hoornik, Th. Stibbe
Rudolf Geel

Bijdragen, brieven en boeken ter recensie te zenden aan:
Redactie-secretariaat De Gids, p.a. Meulenhoff Nederland N.V.
Postbus 100, Amsterdam.
Ongevraagde zendingen die niet voorzien zijn van retourporto,
worden niet teruggezonden

UITGEVER

Stichting De Gids, Amsterdam

PRODUCENTEN

Meulenhoff Nederland N.V.
De Bezige Bij, Amsterdam

ADMINISTRATEUR

Meulenhoff-Bruna N.V.
Beulingstraat 2, Amsterdam-C., tel. (020)-24 08 85

ABONNEMENTSVOORWAARDEN

Algemeen jaarabonnement:
binnenland franco per post f 34,—;
buitenland f 36,50; België Bfr. 525,—
Docenten-, studenten- en medewerkersabonnement;
binnenland franco per post f 28,50
Losse nummers f 3,90; voor België Bfr 60.—
Dubbelnummer f 5,95; (Bfr. 105,—)

Abonnementen en losse nummers zijn verkrijgbaar
bij de boekhandel of door storting op giro 150.1333 van
Meulenhoff-Bruna N.V. met vermelding: De Gids.

Verschijnt in tien afleveringen per jaar

INHOUD

A. de Swaan	Een plan voor politieke actie	119
Wessel teGussinklo	De kleine welp	129
G. Termorshulzen	Busken Huet en het 'geval Hasselman' na honderd jaar	139
Jules Dister	De danser	153

POËZIE	Thera Coppens Gedicht	126
	Huub Oosterhuls Orfeus	127
	T. van Deel Twee gedichten	137
	Kees Ouwens Twee gedichten	138
	Bea Vianen Gedicht	149
	Hans van de Waarsenburg Vier gedichten	150
	Rom Boonstra Gedicht	152

NOTITIES	Gidscommentaar	118

KRONIEK & KRITIEK	J. Bernlef Over Andrej Woznesenski	158
	R. A. Cornets de Groot Mythe als band tussen schrijver en boek	161
	Frans Brüggen Actueel muziek maken	164
	R. H. Fuchs Peter Struycken, recente schilderijen	166
	L. M. Tas De psychiatrie en de dood	169
	Maarten Coolen Daarom heb ik geen namen genoemd	171
	A. L. Constandse Oessoeri's rode sneeuw	175

De minister van Buitenlandse Zaken heeft de verspreiding tegengehouden van vijfhonderd exemplaren van het doodnummer van Delta.
Als Salazar nu eerdaags doodgaat, zal Luns dan ook zijn ambassades opdracht geven dat dit als niet gebeurd moet worden beschouwd, omdat het niet in zijn cultuurpatroon past? — (RG)

Een plan voor politieke actie*

In het begin van de jaren zestig drong een nieuwe generatie de politieke arena binnen: na de oorlog geboren, opgevoed in een dat-nooit-weer stemming, de puberteit ingegaan op het geluid van Elvis Presley en Bill Haley en eruit gekomen in de sferische harmonie van de Beach Boys en de Beatles; dat kon alleen maar leiden tot een rotsvast geloof in het goede en in eigen vermogen om verbetering tot stand te brengen.

De Freedom Riders in Mississippi en de Provo's in Amsterdam besloten eigenhandig en ter plaatse de politieke strijd aan te binden. Zij hadden daarbij niet de verwachting dat zij de tegenstander in een direct treffen konden breken. Ze hadden al hun hoop gevestigd op de bekeerbaarheid van hun leeftijdgenoten en van het verlichte salariaat: als eenmaal in de confrontatie de tegenstander zijn ware aard zou tonen, zouden de jeugd en het salariaat niet langer afzijdig blijven maar actief tegen hem partij kiezen. De jonge activisten waren niet alleen voorhoede, maar vooral voorbeeld: image in de media; de publiciteit zou hun slagschaduw over de wereld werpen. De massa-communicatiemiddelen waren de machtigste wapenen in Birmingham Ala. en bij het Amsterdamse Lieverdje. De verslaggevers, meest nog jong en vol kriebel over eigen voortijdige aanpassing, bleken betrouwbare bondgenoten. Het hele gebeuren was een *pseudo-event*, waarvan het belang niet lag in het voorval zelf, maar in het verslag ervan aan een wereldpubliek.

Een actieve minderheid had zich geen betere strijdmiddelen kunnen kiezen. Maar het publiek, dat bij al deze erupties toch nooit in zijn bestaan getast werd, begon aan belangstelling te verliezen toen de nouveauté en de human interest van het spektakel begonnen te vervagen; tot ware betrokkenheid was het nooit gekomen. Bovendien bleken de gevestigde machten niet bereid in te binden alleen maar vanwege de publiciteit. Waar de Amsterdamse autoriteiten een stap terug moesten doen, daar bleven de zuidelijke sheriffs onwrikbaar en de noordelijke politici even trouweloos als altijd.

Afgemeten aan eerdere bewegingen heeft het

* Wat volgt is een beschouwende inleiding en een plan voor politieke actie in kleine werkgroepen tot steun aan de voortgaande en strijdende guerrilla in de derde wereld als fase en onderdeel van de radicale beweging in de industriële samenlevingen van het westen. Een beknopte versie van dit plan werd eerder gepubliceerd in Het Vrije Volk, Hitweek, Student en uitgezonden door de VPRO.

politieke jeugdprotest in de eerste fase opmerkelijke resultaten geboekt, afgemeten aan de eigen ambities is het vrijwel geheel mislukt. Maar overal waar de jeugdpolitiek zich manifesteerde zijn enorme aantallen jonge mensen politiek betrokken geraakt. Geleidelijk kwam een nieuwe politieke stijl op: een van directe actie, van algemene participatie, van beeldende concretisering van de eisen. Het ging er immers steeds om de aandacht van het publiek via de media te vangen door interessante – ludieke en ironiserende – kunstgrepen.

Na de eerste schokgolf van enthousiaste en bewogen actie begon een periode van terugtocht in post-provotarisches Nederland en in de Verenigde Staten nadat de civil rights-campagne ineengezakt was. Gelijksortige malaise heerst nu in Parijs en Berlijn. Heel veel jonge mensen distantieerden zich weer van de politiek toen de eerste pijnlijke confrontaties niet tot het gehoopte

te resultaat leidden, maar zij hielden een belangstelling op een afstand en een vaag schuldgevoel om hun dadeloosheid. Een minderheid kwam tot de conclusie dat niet politieke actie de beste manier is om sociale verandering teweeë te brengen, maar veeleer het werk in eigen kring, aan eigen persoon: 'Get your head right, blow your mind, before you change the world.' De redenering is dat wie de wapenen van de tegenstander kiest, politieke middelen dus, daarmee verwordt tot spiegelbeeld van die tegenstander. Een mens kan zichzelf alleen verlossen door innerlijke bevrijding, en wie eenmaal het licht gezien heeft (van L.S.D., Zen, Maharishi, Meher Baba, Yoga) wordt zo tot een kleine straalzender die goede vibraties uitzendt naar zijn medemens en ook hem bevrijdt van haat en angst en wantrouwen. Zo zal een gemeenschap van liefde ontstaan die onweerstaanbaar is en steeds meer mensen tot toetreding verleidt. In situaties van 'klein conflict', waarin de strijd niet gaat op leven en dood, waarin nog kans van luisteren bestaat en wederzijds begrip, daar heeft zo'n redenering zeker geldigheid. Voorwaarde tot welslagen is dan toch wel dat de bevrijde enkelingen zich niet geheel verliezen in hun pas gevonden verlichting en dat zij bereid blijven om geduldig en bescheiden in begrijpelijke termen uit te leggen waarom zij doen zoals zij doen en wáár voor de nog niet bekeerde medemens dan wel de weg, de waarheid en het leven ligt.

Er bleven ook politieke activisten over, al hadden zij aan aanhang verloren en was de belangstelling van de media verminderd. Zij kregen nieuwe, jongere medestanders, en besloten zich te concentreren op universitaire actie en zich te sterken en te harden door intense theoretische vorming. Dat gebeurde in Amerika en parallelle ontwikkelingen deden zich in Europa voor. De jeugdpolitiek heeft aan speelsheid verloren en doet zijn eerste dogma's op.

In de praktijk manifesteert de jeugdpolitiek

zich nu vooral in radicale hervormingsacties binnen de universiteit, in de theorie ontwikkelt zich een ultrarevolutionaire maatschappijkritiek. Voor veel jonge mensen biedt de universitaire actie een te krap kader en is de nieuwe theorie inhoudsarm en oeverloos.

In de studentenwereld in de Verenigde Staten en Europa opereert nu een zichzelf tegenwerkend mechanisme. De activisten vormen er een minderheid die juist door de afzondering en door de militante praktijk steeds radicaler wordt en daardoor nog verder van de meerderheid der studenten vervreemd raakt. De enige uitweg die ze blijft is een nog radicaler opstelling, die de autoriteiten moet provoceren tot een optreden dat zo brutaal en zo voyant onredelijk is dat de brede laag van aarzelende aanhangers opnieuw in heilige verontwaardiging en daadwerkelijke strijdzaamheid ontvlamt. De bezetting van de gebouwen van Columbia University had dat effect en hetzelfde was de bedoeling van de acties voor een Black Studies Department in Berkeley. Maar gezagsdragers die zich niet tot een harde terugslag laten verleiden zetten daarmee de activisten buiten spel en snijden ze van hun aanhang af. Autoriteiten die kiezen voor een harde lijn merken weldra dat daarvan geen terug meer mogelijk is, dat zij de conservatieve bourgeoisie als ongewilde maar fanatieke bondgenoot aan hun zijde krijgen en dat zij misschien de strijd wel winnen kunnen, maar niet zonder daarbij de vrije universiteit op te offeren. Zo werkt het studentenactivisme zichzelf tegen doordat het of zijn aanhang dreigt te verspelen, of zijn enige operatieterrein. Dat alles pleit niet tegen studentenradicalisme, het toont alleen de absolute noodzaak van een brede aanhang onder de studenten zelf.

Het gevoel van feitelijke onmacht drijft de activisten tot theoretische exercities die ze van hun aanhang vervreemden en daardoor die onmacht nog verergeren. Een goed deel van het studentenactivisme van de dag wordt gekenmerkt door een opmerkelijk neopuritanisme: alle menselijk gedrag en alle menselijk genoegen wordt in een handomdraai herleid tot de zinsbegoochelande en corrumperende werking van 'het militair-industrieel complex tot behoud

A. DE SWAAN. Geb. 1942. Studeerde wetenschap der politiek aan de Universiteit van Amsterdam, waarna hij als beursaal van de Harkness Fund naar de Verenigde Staten vertrok. Publiceerde *Amerika in termijnen* (1967). Sinds januari 1969 redacteur van *De Gids*.

van het racistisch, kapitalistisch, neokolonialistisch, imperialistisch uitbuitingssysteem'. Vroeger heette die macht kortweg Satan.

(Iemand zei mij kort geleden in volle ernst dat de westerse mens eenvoudig niet moreel fatsoenlijk zijn kòn, omdat zelfs als hij alleen maar in zijn auto reed hij al daarmee de macht versterkt van Esso of van Shell waarmee zij de derde wereld in hun worggreep houden.)

Voor de theoretici van de ultrarevolutie is de universitaire actie alleen onderdeel van een omvattend plan voor de totale omwenteling. De universiteit is de autoritaire afspiegeling van de repressieve samenleving waarbinnen ze functioneert, en alleen om de schijn van een liberale traditie doet ze zich humaan voor; een zwakheid waarvan de revolutionaire tacticus gebruik kan maken. Maar de strijd dient over heel het binnenlandse front gevoerd te worden: het gaat erom de financiële en economische macht van de grote concerns bloot te leggen en de sociale psychologische verdrukking die dienen moet om deze monopolies te bewaren. De westerse regimens zijn alleen de handschoen waarin de hand steekt van het monopoliekapitaal, en heel de buitenlandse politiek is alleen instrument voor de eensgezinde onderdrukking van de derde wereld. De ultrarevolutionairen willen dit inzicht in een aanhoudende, provocerende informatiecampagne verbreiden als voorbereiding op een golf van rustverstoring waarin geleidelijk het gezag wordt aangetast. Geconfronteerd met de massale rebellie moeten de autoriteiten hun humane en democratische pretenties opgeven, en zo verliezen zij aan legitimiteit tot het gevestigd bestel ineenzakt in een toenemende chaos van ordeverstoring en opstand. De arbeiders zullen in deze strijd bondgenoot moeten zijn, de bourgeoisie lusteloos of machteloos toeschouwer. Van Amerika hoeven de regenten geen steun te verwachten, dat zal door koloniale oorlogen en binnenlandse rebellie geen mankracht meer beschikbaar hebben.

De waarheid in deze maatschappijvisie steekt vooral in de analyse van het nauw verband tussen economische overheersing van de voormalige koloniën en de buitenlandse politiek van westerse regimens. De redenering begint te wringen bij de stelling dat westerse studenten

en arbeiders slachtoffer zijn van eenzelfde repressieve macht als die in de derde wereld de armoede in stand houdt. Dat de westerse volken als geheel bij die neokoloniale economie materieel gebaat zijn willen de ultrarevolutionairen wel toegeven, maar zeggen zij, in geestelijk en cultureel opzicht hebben de westerse volken ervan te lijden omdat die neokoloniale overheersing alleen in stand gehouden kan worden door een autoritaire, militaristische en repressieve staat die ook naar binnen de menselijke, de artistieke en seksuele creativiteit smoren moet. Volgt het leerstuk van de repressieve tolerantie: van de herleiding van alle geestesleven tot de ene, officiële dimensie. Dit dogma nu is òf tautologie (alle cultuuruiting in het kapitalisme wordt eenvoudig per definitie onder één enkele noemer gebracht), òf het is aantoonbaar onwaar (zoals bij voorbeeld blijken kan uit het feit dat het boek van Herbert Marcuse waarin het leerstuk van de ééndimensionaliteit verkondigd wordt gesubsidieerd werd door de Rockefeller-Foundation en als bestseller de kapitalistische boekhandel uitvliegt). Deze maatschappij- en cultuurkritiek is natuurlijk waar en ook deels niet waar, zoals zou kunnen blijken uit het werk van Richard Hoggart, C. Wright Mills, David Riesman en desnoods Vance Packard. De bezwaren hier betreffen een gradueel verschil. Maar de afwijzing moet absoluut zijn waar het de toekomstvisie van de ultrarevolutionairen betreft. Het is volstrekt illusionisme om te denken dat een moderne industriële staat met de bijbehorende militaire en onderdrukkingsmachinerie omver te werpen zou zijn door spontaan rebellerende studenten en massaal stakende arbeiders. Het is zinsbegoocheling te menen dat ondernemers en salariaat tijdens zulke onlusten werkeloos zouden toezien of zich zelfs van het regiem zouden afkeren. Een moderne staat beschikt over een economisch apparaat en een sociale verzorgingsmachine die een meerderheid van het volk voortdurend tevreden kan stellen en zo de loyaliteit van de meeste burgers kan verzekeren. De Meidagen in Frankrijk lijken deze stelling alleen maar te staven. Als iemand die onlusten voor een revolutie aanzag, 'he ain't seen nothin' yet'.

Deze afwijzing van de ultrarevolutionaire visie heeft belangrijke consequenties voor de te

kiezen politieke strategie. Het betekent immers een verwerping van de dialektische gedachte van verellendinging en tezamenbreuk (ineenstorting). Dat toenemende agitatie resulteren kan in verscherpte repressie is een heel waarschijnlijke veronderstelling. Maar dat die verhevigde onderdrukking dan ook weer leiden zal tot een uitbreiding van de revolutionaire oppositie, dat is een lelijke vergissing. Het is treurig maar waarschijnlijk dat de verdraagzaamheid, de democratische vrijheden en het humaan liberalisme in het westen in stand gehouden worden door regenten (de elite), al was het maar om de kosten van de politieke strijd te beperken. Dat betekent dat hervormers en vernieuwers dikwijls hun voorstellen zullen moeten realiseren in terluiks samenspel met de gezagdragers en dat intens openbaar conflict gemakkelijk uitloopt op een conservatief beleid. (De omroepstrijd resulteerde in de TROS, in Fantasio kan voorlopig 1969 marihuana gerookt worden omdat hervormers en regenten de zaak binnenskamers regelden.) Leuk is dat niet, maar waar lijkt het wel.

Deze stand van zaken bemoeilijkt het ontstaan van een links-radical beweging. Want een dergelijke beweging moet in de beginfase groeien in hooghartige afwijzing van alle compromis en samenspel. Anders kunnen de leden meteen wel doorlopen naar de P.P.R., of in de Verenigde Staten naar de Democrats. Anderzijds moet de volgehouden revolutionaire houding althans in schijn aansluiten op een revolutionaire werkelijkheid. Die schijn is niet makkelijk te wekken in een moderne industriële maatschappij. Toch is het nodig dat de jeugdpolitiek verschijningsvormen vindt die tamelijk losstaan van de aanvaarde politieke kanalen. De jeugdpolitiek is immers maar één uiting van een jeugdcultuur die wezenlijk verschilt van wat in de omringende maatschappij gaande is. Uit die jeugdcultuur komt de stijl voort en de doelstellingen die aan het overheersend thema van menselijke bevrijding concrete inhoud geven. De toekomstdroom van het klassieke socialisme is verworpen tot de realiteit van een burgersmansbestaan voor elke werker. De jeugdpolitiek doet zijn visionaire doelstellingen op bij de mindblowers en de mystici van de jeugdcultuur. Er hoeft geen tegenstelling te bestaan tussen de

hipsters enerzijds en de militanten aan de andere kant. De ene groep zorgt voor de inspiratie, de andere groep denkt over de realisatie.

Het lijkt uitgesloten dat een politieke partij in staat zou zijn de activisten van de nieuwe generatie op te vangen en ze in te schakelen in politieke activiteit die naar de inhoud bevredigt en naar de stijl aansluit bij de jeugdcultuur. De jeugdpolitiek laat zich trouwens niet in één omvattende beweging vangen. De nieuwe militanten zijn bereid noch in staat om zich te organiseren in één hecht vereende strijdbeweging. Ze zijn te ongeregeld en te verscheiden voor partijdiscipline, en zo willen ze het ook.

De slechte kanten van de jeugdpolitiek zijn de keerzijden van de goede: omdat het gaat om morele oppositie, is er een neiging tot moraliseren; in de verscheidenheid zit een neiging tot sektarisme; het zoeken naar een ideologie dreigt dood te lopen in dogmatisme. Het internationalisme verleidt tot jachtig gefladder van de ene buitenlandse zaak naar de andere ver verwijderde kwestie. Het ontbreekt aan een vaste lijn, aan coördinatie en al te vaak aan gezond verstand. Er is geen organisatie die de ervaring en de situatie van de leden vormen kan door de praktische eisen die het lidmaatschap stelt aan het leven van alledag. En juist door het ontbreken van zo'n politieke beweging die abstracte en eeuwige zaken kan omzetten in de nog hanteerbare zorgen en besluiten van de dagelijkse werkelijkheid, dreigen de akties ondoordacht en ongericht te worden.

Het verzet tegen de omringende maatschappij is niet in de eerste plaats ingegeven door een groepsbelang, bepaald door de sociale situatie van de leden van de groep; het is stijloppositie, gericht op universele waarden. Daarom zijn er ook geen grenzen of richtlijnen af te lezen uit de feitelijke sociale situatie. En zo raken velen theoretisch oververhit en praktisch onderkoeld.

Op morele verontwaardiging en theoretisch inzicht alleen komt de enkeling er niet. Zinvol politiek handelen is alleen mogelijk in een situatie die daartoe de aangrijpingspunten biedt. Bij een belangenoppositie geeft het groepsbelang de te stellen eisen in en dicteert de te volgen strategie. Maar het jongerenbelang, voorzover het al bestaat, (vrij gebruik van marihuana? goedkope bromfietsen en sportauto's? studie-

beurzen?) is maar één overweging, en niet de doorslaggevende, in de jeugdpolitiek. Daar gaat het immers om een stijloppositie die universele normen stelt: tegen de autoritaire stijl van bestuur, school en bedrijf, tegen depersonalisatie van de bureaucratie, tegen de paranoia van de koude oorlog, tegen de verdrukking van seksuele en artistieke uitingen, tegen het mensen en dingen verwoestende winststreven als hoogste norm, tegen de uitbuiting van gekoloniseerde volkeren, tegen discriminatie en overheids geweld. Voorwaar geen klein program en hier alleen in het negatief geformuleerd. Misschien dat Simon Vinkenoog en Timothy Leary nog eens het positief program opstellen.

Het was de grote vondst van de jeugdpolitiek om al deze abstracta toch hier en nu na te streven in directe actie. Provo begon met een openbaar demonstratiecollege over de autoritaire kern van het gezag, de nieuwe revolutionairen besteden al hun energie om de uitbuiting in de derde wereld en de verdrukking binnenslands zichtbaar te maken.

Wie van dag tot dag de gangen van een gewoon bestaan gaat kan het hier allemaal roerend mee eens zijn, zonder dat in zijn eigen leven blijkt hoe het te bestrijden, wat er tegen te doen, ook al is die daad nog zo klein en bescheiden. Hij heeft zich een universele morele en politieke denkwereld eigen gemaakt waarop hij in zijn eigen leven de aansluiting niet kan vinden. Alleen in een organisatie gewijd aan de doelen die ook hij zich stelt kan iemand dat verband hervinden, doordat die ver verwijderde doelstellingen in de praktijk van de beweging omgezet worden in kleine alledaagse beslissingen en beperkte, uitvoerbare taken. De dagelijkse vraag voor een C.P.-lid oude stijl is niet hoe de wereldrevolutie teweeg te brengen, maar hoe nog voor de komende zaterdag zijn quotum van tien nieuwe Waarheid-abonnés vol te maken. Dat is dan zijn kleine bijdrage tot de bevrijding van de mensheid, een die hij aankan en die hem zinvol voorkomt, als het verband tussen zijn werk en het uiteindelijk doel ook geloofwaardig is. Zo vertaalt de organisatie de filosofie en de moraal in alledaagse praktijk en creëert een situatie waaruit de leden kunnen aflezen wat hun te doen staat.

Zo een organisatie is op dit ogenblik onmogelijk en niet gewenst, tegelijk is enige organisatievorm onmisbaar. Als dan de omvattende organisatie zich niet verdraagt met de stijl en verscheidenheid van de jeugdpolitiek, rest als enige oplossing een minimumorganisatie: de kleine groep in los, vrijwillig en ad hoc verkeer met gelijkgestemde groepen.

Tot zover de diagnose van de jeugdpolitiek. Nu dringt de vraag zich op waarheen die groepsgewijs te bundelen activiteiten zich dan richten moeten. Het studentenbelang is vanzelfsprekend de leidraad binnen de universiteiten. Maar hervorming van de academie is niet genoeg, niet voor de activisten en niet voor de aanhang. Bovendien sluit de universitaire belangenstrijd de niet-studerende leeftijdgenoten uit. Een van de elementen van de jeugdcultuur is nu juist de klasseloze saamhorigheid van een leeftijdsgroep verenigd in eenzelfde stijlgevoel. Directe revolutionaire straatactie trekt onvoldoende deelnemers en berust bovendien op een hersenschim. Voor elke demonstrant komt nu eenmaal het moment dat hij, hollend voor de politie uit, zich belachelijk voelt en beschaamd, omdat hij vergeten is waarom het ook al weer begonnen was. Dat heeft de massademonstratie, toch al te vaak toegepast, als strijdmiddel nog verder gedevalueerd.

Zo dreigt bij gebrek aan uitingsmogelijkheden de energie waarmee de jeugdschok eens losbarstte nu geleidelijk teloor te gaan.

En toch is er een zaak die alle streven richten kan, waarin de grootste eensgezindheid bestaat en die ieders inzet verdient: de bevrijding van de derde wereld van economische, politieke en culturele uitbuiting en onderdrukking. Die strijd is allang, nog steeds, opnieuw aan de gang. Niet in theorie, maar in feite, met de wapens in de hand. Als het in de jeugdpolitiek om bevrijding gaat, dan ligt daar het eerste strijdtrein. Theoretische analyse en ideologische exercities zijn tamelijk overbodig. In kritieke gevallen onderwijst de werkelijkheid zelf: Overal waar binnen een volk een voortgaande en strijdende guerrillabeweging bestaat, heeft die beweging recht op steun tot de dag van zijn overwinning.

Als een jonge man zijn vrienden, zijn bezit

en zijn carrière opgeeft en de wildernis in trekt, de ontbering van de jungle en de terreur van leger en politie riskeert, dan moet hij wel tot het uiterste gedreven zijn door wat hij in zijn samenleving gezien en ondergaan heeft. Alleen iemand die het leven onder een tyranniek regiem niet langer dragen kan, wiens vervreemding niet langer theoretisch inzicht is, maar even voelbaar als zijn hartslag, zal die beslissing nemen.

Als de guerrillabeweging stand houdt kan dat alleen betekenen dat steun komt van de boeren. Een boer die zijn land, zijn gezin en zijn leven waagt om de guerrilla's te helpen toont daarmee onmiskenbaar dat zijn vernedering en uitbuiting hem ondraaglijk geworden zijn.

De voortgaande en strijdende guerrillabeweging belichaamt de woede van een volk. Het voortbestaan van die beweging bewijst het bestaansrecht ervan en weerlegt de morele aanspraken van de bestaande sociale structuur.

Dit vereenvoudigt de morele en theoretische discussie. Het is niet langer nodig om te besluiten of een regiem verdorven genoeg is om veroordeling te verdienen, corrupt genoeg om omverwerping te rechtvaardigen. De guerrillero die onder dat regiem geleefd heeft, beslist voor zichzelf, maar ook voor ieder die de sociale rechtvaardigheid toegedaan is. Hij heeft zich in de situatie geplaatst waarin zijn daden het meest gewicht in de schaal leggen: als vrijheidstrijder in de buitengewesten en achterstraten van zijn land.

Het bestaan en voortbestaan van de guerrillabeweging binnen een volk bewijst het feit van onderdrukking en uitbuiting in die maatschappij en toont de weg naar bevrijding. Daarom is steun aan de guerrillabeweging een morele verplichting voor ieder die de bevrijding van de derde wereld voorstaat.

Steun aan de bevrijdingsbeweging in de derde wereld dient ook een ander doel. Het kan de nieuwe generatie heen helpen over de stemming van malaise en moedeloosheid die nu heerst. Het biedt opnieuw de mogelijkheid om door zinvolle politieke actie het moreel verband te hervinden tussen eigen leven en het moreel universum waarin de jeugdpolitiek zich bewegen wil. Op een ogenblik dat het binnenlandse front aan de leizijde van de geschiedenis ligt, geeft

het de nieuwe generatie gelegenheid om zich opnieuw te oriënteren en nieuwe samenwerkingsvormen te vinden die later dienen kunnen in de opbouw van een radicale beweging die ook in eigen samenleving de strijd aanbindt.

Vóór hier een concrete uiteenzetting van het plan volgt is het goed om duidelijk te maken wat het *niet* is: de oplossing voor alle vragen. Het behelst niet de enige nuttige politieke strategie en omlijnt ook niet het enige gevechtsterrein. Universitaire belangenstrijd blijft noodzakelijk, informatieve campagnes blijven nuttig voor wie er nog de energie toe kan opbrengen. Een voortgaande analyse van de samenhang tussen kolonialisme ginds en repressie hier blijft van belang. Het is ook helemaal niet nodig om het eens te zijn met alles wat hieraan voorafgegaan is om toch in te kunnen stemmen met het voorstel dat nu volgt en de verdiensten ervan in te kunnen zien. Heel veel voortreffelijk werk gebeurt nu al op ander terrein, en het moet vooral niet voor dit plan in de steek gelaten worden. Maar het kan zijn dat wie tot nog toe dadeloos gebleven is of de moed heeft opgegeven in dit plan een zinvolle gedragslijn onderkent. Vooral voor hem is het bedoeld.

Het Plan

Het voorstel behelst de vorming van kleine werkgroepen van tweeërlei soort. Aan de ene kant zullen er groepen komen die proberen contact te krijgen met guerrillabewegingen in de derde wereld. Zij vergaren informatie over wat de guerrilla nodig heeft en maken uit wat geleverd en vervoerd kan worden. Hun taak is politiek en organisatorisch. Elke van deze transport- en communicatiegroepen moet een ideologische beslissing nemen, namelijk de keuze van een bepaalde bevrijdingsbeweging, waarmee de groep, als dat besluit eenmaal gevallen is, communicatie en transportroutes moet opzetten.

Anderzijds komen er groepen die zich bezig zullen houden met het vergaren, samenstellen of vervaardigen van goederen die de strijdende guerrilla's in de derde wereld nodig hebben. Het is aanbevelenswaardig dat die groepen zich zo lang mogelijk aan de wet houden, omdat geheim-

houding de produktiviteit zou hinderen. Dit sluit de leverantie van wapens praktisch uit. De goederen die deze werkgroepen leveren moeten bruikbaar zijn voor de guerrilla, vervoerbaar (niet omvangrijk, niet bederfelijk) en zo mogelijk moeten zij door de groepen zelf vervaardigd worden, liever dan kant en klaar gekocht. Elektronische instrumenten zoals radio zenden en ontvangstapparaten (walkie-talkies) en kleine zenders voldoen aan die eisen. Sommige medicijnen kunnen door medische en farmaceutische studenten zelf vervaardigd worden uit halfprodukten, andere geneesmiddelen kunnen worden ingezameld bij artsen en laboratoria. Sommige werkgroepen kunnen zich specialiseren in het vervalsen van documenten naar aanwijzingen van de guerrilla en, als de omstandigheden voor het vervoer gunstig zijn, kunnen zij propaganda en instructiemateriaal drukken. Weer andere groepen kunnen zich bezighouden met het verzamelen van technische en militaire inlichtingen die in Europa en Amerika vaak in de vakpers en in de bedrijven te vergaren zijn.

Het is ongewenst dat werkgroepen zich uitsluitend toeleggen op het inzamelen van geld om daarmee goederen kant en klaar te kopen. De guerrilla zou er zeker bij gebaat zijn, maar het zou niet bijdragen tot het andere doel, de opvoeding van jonge radicalen in voortgaand en praktisch groepswork. Voor dat doel is het noodzakelijk dat de groepsleden deel hebben aan een voortdurende collectieve inspanning, waarin elk deelt in de verantwoordelijkheid en waarin besluitvorming niet alleen ideologisch is, maar juist grotendeels pragmatisch en ingegeven door de dagelijkse technische en financiële overwegingen die voortkomen uit de activiteiten van de groep zelf. Door de dagelijkse weerkerende ervaring van collectieve actie en door de eisen die daardoor aan hem gesteld worden wordt de revolutionair gevormd; het is uit de praktijk van het groepswork, en niet zozeer door individualistisch getheoretiseer, dat de militant leert.

De groepen moeten klein blijven. Iemand die niet daadwerkelijk deel neemt aan het werk moet ook geen inspraak hebben bij de besluitvorming. Een manier om geld in te zamelen kan zijn sympathisanten die al een maatschap-

pelijke positie hebben verworven uit te nodigen om tot de groep toe te treden: als hun werk ze niet toelaat evenveel tijd aan de groepstaak te geven als de anderen, kunnen ze dat goedmaken door de verdiensten uit hun beroep over de uren dat de anderen in de groep werken af te dragen.

Een omvattende organisatie is overbodig. Elke transport- en communicatiegroep onderhoudt contacten met maar één bevrijdingsbeweging om redenen van veiligheid en om tegenstrijdige prioriteiten binnen een groep te vermijden. Binnen eigen land treedt de transport- en communicatiegroep op als 'koper' van de werkgroepen, voorziet ze van orders en, indien mogelijk en noodzakelijk, van geld. De werkgroepen treden op als 'verkopers', zij bieden wat zij gemaakt of bijeengebracht hebben aan de transport- en communicatiegroepen aan, die het dan transporteren naar de guerrilla's en die de werkgroepen op de hoogte houden van waar ginds behoefte aan bestaat.

Dit plan schetst een gedragslijn die jonge radicalen kan helpen om het verband te hervinden tussen hun eigen leven en de grote doelstellingen die zij zeggen voor te staan. Het vereist geen volstrekte eensgezindheid en geen eenheid van organisatie, maar het creëert een omgeving waarin politieke actie weer doelgericht kan zijn. Binnen kleine groepen kan ook de verscheidenheid die karakteristiek is voor de jeugdpolitiek bewaard blijven, terwijl toch ervaring met collectieve inspanning valt op te doen. Door het werk voor een zaak die aller instemming heeft te stellen boven de theorie, kan de frustratie van de theoretiserende en moraliserende enkeling worden opgeheven in de praktijk van gezamenlijk werk voor een gemeenschappelijk doel.

Twee grote problemen doen zich voor: allereerst, communicatie en, nog moeilijker, vervoer naar de guerrilla's; ten tweede, de beperkte mogelijkheden voor de vervaardiging van uitrustingsstukken voor de guerrilla op grote schaal door kleine groepen. Geen van deze problemen is geheel en al onoplosbaar.

Misschien zal een groot deel van de inspannin-

gen tenietgaan. Maar dat is het lot van zoveel verzetswerk. Misschien ook zullen de praktische gevolgen per saldo weinig tellen. Maar zoveel dat tot nog toe ondernomen is telt voor nog minder. Zelfs als het enige resultaat zou zijn dat guerrillastrijders aan de andere kant van de wereld de tastbare bewijzen zouden ontvan-

gen van de solidariteit en broederschap van de 'kinderen van het imperialisme' zou dat op zichzelf genoeg zijn. Maar veel meer is mogelijk. Waar het uiteindelijk om gaat is dat bevrijding ginds ook doel is van de jeugdpolitiek hier en dat de steun aan die bevrijdingsstrijd voorbereiding is voor de strijd die hier nog komen gaat.

Thera Coppens

Gedicht

vanmorgen meende ik
dat muizenstemmen me riepen
maar het was m'n geharnast hart
waarvan de scharnieren piepen

och zal het voor ik dood zal gaan
nog een keer pijnloos opengaan?

Orfeus

Orfeus als een kruier
achter zijn ploeg van fluiten aan
vond in een droom de wond de vochtige
plek waar de aarde
trilt als een luchtpijp
en daalde af.

Door wouden heengeduwde
zwerfsteen geworden ster verzwolgen
vingers stuk gevaren
kwam hij de hond voorbij
zag daar dat allen doden waren
enkel Euridice niet.

Die woonde in een zinken ton
helder verlicht
en had haar minnaars deurpost
spanten van een bed een boom
giechelend om haar eigen
glooiend lichaam
wachtend op hem maar bijna
zonder weten.

In dienst bij god diende hij zeven jaar
herder portier of spande draden die
drempels opblazen boten zinken doen
de zon besturen zouden
en werd om haar te krijgen
wijzer armer.

Dacht soms ik loop het land in
als een paard
zal niet meer vreten zal verdrinken
dat is beter
maar wou niet wist wel waarom niet
de volgende
dag en daarna deed hij zijn werk
en wachtte.

Na nog eens zeven jaren mocht ze mee
het was of hij de kale plekken voelde
over haar heen

ze was doelloos geworden
dik van zitten slapen –
zou het de slang de dorst zijn
dacht hij, als ik fluit
wordt zij in mijn spoor misschien
zo mooi als vroeger.

Goed dan zij loopt hem achterna
waarom ook niet
ze is geen ander en zijn lange rug
is ouder wel behaarder
maar nog dezelfde die zij ooit
gestreeld heeft.

Toen plotseling wist hij niet meer
of zij het was
de melodie was hem vergaan
het rode hout zoals in elke onderwereld
stond er goed bij zag hij
en wat vervallen was werd opgericht
hij keek niet om.

Slapend lopen zij zonder geluid
ik voel mijn schoot ontstaan droomt zij
je loopt me wakker
de vellen van mijn ogen zijn nog zwart
van wachten op jouw ogen kijk me levend
als je me liefhebt roept zij
loop toch harder.

Lopen op dunne repen ziel ik heb
niet omgekeken roept hij en we zullen
liefste de aarde zien
tot onze tweede dood.
zonlicht waait voor de wind uit
op het water
het gras is donker dieren langs hem heen.
hij loopt en weet niet meer
of hij heeft omgekeken
en waar de aarde ligt
beneden boven?

De kleine welp

Toen hij de trap afkwam zag hij opeens de zwartleren portemonnee van zijn moeder op de kapstok liggen en meteen bonkte iets in hem en hij bleef roerloos staan zonder dat hij precies wist waarom. Op slag was het van hem afgevallen, het onbehagen, de verveling, het niet herkennen.

Hij had zich al de hele middag rusteloos gevoeld, gespannen, alsof er iets ging gebeuren of veranderde. Hij wist niet wat of hoe. Er ontbrak iets. Er was iets weg. Alles was leeg en koud, niet zichzelf, alsof er onzichtbare stukken afgevallen waren. Ook hijzelf. Hij paste niet meer. Hij kon het niet begrijpen.

Hij was op zijn bed gaan liggen en dacht aan de bijenzwerm die hij zou gaan houden. Maar er schoof iets tussen en het bestond niet meer. En toen hij aan de boom dacht die hij liet groeien zag hij hem niet. Ook het geheim was kleurloos (de afgezaagde tak in een bosje struiken, die hij uitgehold had en waarin hij een cent en een kettinkje gestopt had en daarop een kurk, ingesmeerd met modder, zodat niemand het kon vinden. Alleen zijn beste vriendje mocht het weten en dat was Hennie nu). Of het riviertje dat door de regen gevormd werd in het park en dat hij overdekt had met takjes en daar graspolletjes op, zodat het een onderaards riviertje was geworden dat niemand kon zien,

en niemand wist het, niemand wist het, niemand wist het. . . Meestal tintelde hij bij de gedachte. Of de uitleenbibliotheek, vier cent per boek. Allemaal stripverhalen die hij uit kranten geknipt had en door middel van ijzerdraadjes gebundeld. Eric de Noorman, Tekko Taks, Tom Poes, Kapitein Rob, Ketelbinkie en Panda. Rijer, Hennie, tante To en juffrouw Weber hielpen ook mee. Ze knipten ook stripverhalen uit de krant. De bibliotheek zou steeds groter worden.

Het hielp niet meer, hij voelde het niet. Alle warmte was eruit verdwenen. Als hij naar ze keek waren het alleen nog maar kleine onverschillige dingen met ijzerdraadjes en een bruin kaft. Er was geen beeld meer bij, een gebeuren dat een ding was waarbuiten niets bestond en waarin hij opging. Het waren nietige, weerloze dingen bij alle vormen en dingen en kleuren die oneindig waren, al maar door gingen. Ze waren alleen maar dit: bepaald, begrensd, alleen maar papier, zonder dat daar nog iets bij kwam. En het waren ook nog niet eens echte boekjes, die je kocht.

Verdrietig ging hij liggen lezen. *Bange Jacob*, een boek dat hij net gekregen had. Maar tussen de regels gebeurden andere dingen. Insecten, dieren, landerijen, bomen doken ertussen op. Maar niets werd werkelijk, bestaand, dichtbij en warm.

Later dwaalde hij door zijn kamertje tussen zijn boeken, platen aan de muur, potten met tomatenplanten, een vaas met salamanders, een

WESSEL TEGUSSINKLO. Geb. 1944. Studeerde enige jaren psychologie. Debutteert in dit nummer met een fragment uit de roman *De kleine welp*.

stempelkussen met losse rubber lettertjes die het woord bibliotheek vormden.

Wat moest hij doen. Hij kon niets meer bedenken. Het gevoel van leegte, van niet herkennen werd sterker. Het was geen denken. Het was niets bepaalds. Alleen benauwdheid, droefheid, iets gloeierigs. Lauwe lucht. Het ergste was nog dat er niets bepaalds meer was.

Hij gaat voorover tegen het raam leunen met zijn voorhoofd tegen de koude ruit gedrukt en zijn handen in zijn zakken, zodat hij alleen op zijn voorhoofd steunt. Hij laat zijn lichaam doorzakken totdat zijn maag de vensterbank raakt. En daarna drukt hij zich weer op. Hij blijft het doen, terwijl hij naar buiten kijkt.

Zwarte wolken trekken over de stad. Er komt regen. Iets dat dat aanduidt is al te horen in de geluiden van buiten. De stemmen die doffer zijn, die niet meer dáár vandaan komen waar ze vandaan komen. Een substantie, een ding hangt al tussen de huizen en bomen, die tegelijk vager en werkelijker, hechter, ondoorzichtiger zijn geworden.

Ook buiten is er iets gebeurd. Er is iets verschoven, maar hij kan niet ontdekken wat. Alles lijkt nog op zichzelf. Bomen, huizen die naast elkaar staan, en fietsers en auto's en de gracht en de muren en de stenen naast elkaar, heel precies begrensd. Maar ze hadden niets meer met elkaar te maken. Dat waardoor ze bij elkaar hoorden, waardoor ze allemaal één ding waren, was opeens verdwenen.

Wat was dat geweest? Er was iets uitgezakt. Er waren lege plekken in gevallen die niet meer opgevuld werden. Ze konden naar elkaar kijken. Stenen keken naar stenen en naar iets anders: dakpannen. Bladeren keken roerloos naar takken en stammen (en dat waren ze zelf in zeker opzicht nog), en afkerig naar de goot en het hek en auto's en fietsen en kleren en naar gras en overal was ruimte, kou tussen de dingen . . . en naar hem, naar hem, en hij keek. . .

Maar dat was het niet alleen. Stenen vormden niet meer een huis, of bomen en huizen en stoepen en auto's een straat, maar er waren stenen en een huis en het waren twee volstrekt verschillende dingen. Ze bestonden niet uit elkaar. Een huis bestond al zonder stenen. Er waren bomen en een straat, en huizen en een straat, en bomen en bomen. En ze bleven altijd waar ze waren; en niemand die naar ze omkeek, en ze konden elkaar nooit bereiken over de koude, harde ruimte heen. En dan zou het toch alleen maar bij voorbeeld een twee keer zo grote steen worden, en dus niet meer die steen. En eigenlijk veranderde er niets, omdat alle andere dingen bleven, en die ruimte, die afstand, en omdat die steen die andere dingen niet was, daarvan afgescheiden bleef.

En hoe moest het met van elkaar verschillende dingen, zoals een steen en de dakgoot, of het gras, of de vensterbank, of een blad en takken. Het was verschrikkelijk. Ze waren elkaar niet. Er was geen één ding dat belangrijk was, waar alle dingen bij hoorden, dat ze zin gaf, dat ze allemaal hetzelfde maakte en niet vaststaand, maar doorzichtig en waar ze in verdwenen. Er was niet één beweging, maar duizenden, evenveel als dingen. Niet naar een doel, maar tuimelend tegen elkaar in, door elkaar heen. En daarom had hij er ook niets mee te maken, was hij óók zo maar.

Waarom waren ze zoals ze waren en niet anders en zo precies uitgewerkt? Nooit ging iets in iets anders over, en daarom was alles zo eenzaam. En dat ging maar door. Hele straten, oneindig ver. Overal was het zo. Ontelbare stenen en dakpannen en bomen, 's nachts buiten en als het regende en als het koud was. En waarom precies dáár en waarom precies die vorm. Het zou minder erg zijn als er maar één steen was en één dakpan en één huis en één boom en allemaal op één plaats, zodat iedereen ze kon zien. Dan zou het iets betekenen. Of als het onzeker bleef hoe ze eruit zagen.

Ze waren uit school in de buurt van Hennies huis gaan spelen. Hij, Henny, Nico, Appie en Rudi en nog een paar jongens uit de buurt die hij van gezicht kende. Eerst waren ze gaan voetballen. Hij keepste, maar het werd verboden omdat de bal tegen de ruiten kwam. En toen waren ze gaan paardje spelen. Een jongen zat dan op de rug van een andere jongen en hij moest andere jongens van ruggen van andere jongens gooien, of met jongen en al omgooien. En dat probeerden ze ook met hem. Wie het langst bleef zitten had gewonnen.

Hij won altijd. Hij had het spel zelf bedacht en ze moesten precies zoals paarden doen, anders was het niet echt. Daar ging het juist om, dat was het belangrijkste (hij was zelf altijd paard). Ze moesten met hun voeten over de grond schrapen, en stampen en hinniken, steigeren en met hun hoofd slingeren en galopperen en op de grond plassen. En paarden die geen ruiter meer hadden waren veulens. En sommige paarden waren merries, en andere hengsten. En de veulens moesten bij de merries komen drinken, dan mochten ze niet aangevalen worden.

Hij was Nellie van de Boerderij. Ze moesten ook bij hem komen drinken, maar ze wilden niet. Ze vonden het gek en duwden zo maar wat, of stonden bij elkaar alsof het helemaal geen wedstrijd was. En toen werd hij kwaad, want zo was het helemaal niet leuk. En als je het niet zo deed telde het helemaal niet als je won. En toen hadden ze opeens geen zin meer. En toen waren ze een hele tijd stil blijven staan terwijl ze voor zich uit staarden zonder elkaar aan te kijken.

Hij probeerde het nog een keer, nog steeds kwaad, aanklagend. . . 'Doe nou niet zo flauw. Bah wat doen. . .' Maar ze waren al tot een vreemd soort onbeweeglijkheid vervallen, omdat wat ze gespeeld hadden – en omdat het beeld daarbij verschoven was door zijn aanwij-

zingen – iets anders was geworden dan ze speelden, niet meer aansloot. Het ging niet meer alleen om het winnen of om de beweging, maar ook om iets dat uitgedrukt moest worden, iets dat de beweging remde, waarbij concentratie, aandacht en discipline nodig was, iets ernstigs. En dat werd steeds belangrijker omdat hij er voortdurend de nadruk op legde. En het had niets met het (hun) spel te maken, zodat het spel er ten slotte nauwelijks meer was, alleen de uitbeelding. Maar dat herkenden ze nog niet in elkaar. Ze speelden mee, alleen trager, onzekerder, minder vrij, met verveelde pauzen.

Langzaam was het spel leeggelopen. Ze zagen er niet bij wat hij erbij zag en ze probeerden weer met elkaar contact te krijgen buiten het spel om, met lachen, schreeuwen, duwen, in de hoop dat er in het spel een impuls, iets nieuws zou ontstaan, wat dan ook, dat de onzekerheid zou doen verdwijnen, dat vorm zou geven.

In het spel waren ze één ding geweest, één beweging. Ze waren er zelf niet geweest, en opeens waren ze er weer, met een dun draadje met het spel verbonden dat geen spel meer was. Onzeker, onhandig, doelloos, opgescheept met elkaar en zichzelf en de ruimte, de straten, de middag, het oneindige aantal dingen, de oeverloosheid. Maar ze durfden nog niet op te houden, de aanleiding los te laten.

En toen was hij kwaad geworden omdat ze niet ècht deden, niet precies zoals hij. En meteen was er alleen nog maar weerstand, was het spel weg geweest en hadden ze weer een zekerheid, een eenheid, herkenning teruggevonden door hun weerstand.

'Bah, wat doen jullie flauw', zei de kleine welp klagend. 'Het ging net zo lekker.' En kwaad: 'Ik speel nooit meer met jullie. Bah, wat zijn jullie. . .' Hij keek naar ze. Ze keken nauwelijks naar hem, niemand reageerde. Hij

staarde naar ze. Ze bestonden opeens op een vijandige, ondoordringbare manier, als dingen. De onbeweeglijkheid die was ontstaan omdat ze niet meer wilden en niets anders vonden om in op te gaan omdat het spel nog doorging in hun afwijzen en door zijn aanwezigheid, hing als een wolk tussen hen. Ze herkenden het in elkaar en daardoor werd het steeds sterker, werd het het enige dat er nog was. Het was al niet meer onwil of niet meer paardje willen spelen of moeten doen zoals hij, dat was ver weg. Het was zelfs iets dat steeds dwingender werd. Ze verstarde. Opeens was het bijna onmogelijk om iets te zeggen, of om zich te bewegen. Ze herkenden het. Ze wisten het van elkaar en ze wisten dat hij het herkend had. Het beloeren begon. En elke seconde werd het moeilijker om zich te onttrekken, om te doen alsof er niets aan de hand was, want met elke beweging zouden ze toegeven aan hem, zouden ze ontzettend zwak zijn. Niet meer zichzelf, maar ondergeschikt aan hem omdat hij zich niet op hen richtte maar op de onbeweeglijkheid, die hoe dan ook doorbroken moest worden.

Hij staarde naar ze, niet meer kwaad maar ongerust. Hij liep niet meer driftig heen en weer. De dreigende beweging was verdwenen. Het nadenken ontstond, het onderzoekende kijken, het aarzelen. Waarom kon hij niet gewoon doen zoals altijd, zonder op hen te letten. En wat gebeurde er in hemzelf? Opeens eiste hij niet meer, had hij geen overwicht meer, of organiseerde spelletjes. Hij was plotseling niet meer de jongen waarvoor de anderen bang waren als hij kwaad was, maar hij was belachelijk: één jongen tegenover een heleboel andere jongens. Dat kon niet meer ongedaan gemaakt worden.

De kracht die hij op hen gericht had sloeg op hem terug. Hij werd voorzichtig en meteen was die voorzichtigheid tussen hen, het was herkend.

‘Nou’, begon hij zwakjes, ‘nou, zullen we dan stekelbaarsjes gaan vangen bij de Ezelsdijk.’ Het was al bijna ongemerkt een vraag geworden. Hij eiste niet meer, het was niet meer dwingend. Hij legde het aan ze voor in de hoop dat ze mee zouden gaan, maar niemand reageerde en dat was verschrikkelijk, juist omdat het een vraag was geweest. Hij zou openliggen voor hun kijken, een kijken naar zijn reacties, zijn zwakte en machteloosheid en vooral naar de schaamte, de verwarring, het in zichzelf teruggeworpen worden na een niet beantwoorde vraag, vooral na alles wat daarvoor gebeurd was. En op hetzelfde moment voelde hij dat ze toenamen, bijna alsof ze herademden, maar meteen, om de stilte, het bewegingloze loeren naar hem te ontlopen, een loeren dat hij alleen maar roerloos zou kunnen ondergaan, zei hij:

‘Zullen we dan boompjes gaan zoeken?’ Het klonk voorzichtig, aarzelend, als een uitnodiging, maar vooral onderzoekend, peilend, en juist daardoor dwong het niet, had het niet voldoende élan om hen mee te slepen, hun onbeweeglijkheid te overspelen, om het tot iets nieuws te maken waarin ze op konden gaan. Het werd niet waar, het werd niet iets dat alles in zich opnam, dat het dichtbij en warm maakte. Het voorzichtige, onderzoekende van hem werd door hen weerspiegeld. Het bleef om iets anders gaan dan de woorden terwijl hij verder praatte, om iets achter die woorden dat de inhoud daarvan vernietigde, dat ze leeg maakte. Het werd steeds sterker, en dat andere was een proberen, een aftasten, een onderzoeken wat er was, een geconcentreerd zijn op hen en zichzelf (niet op wat hij zei) en ook op hun kijken naar zijn voorzichtigheid en zijn pogen om overtuigend te zijn en hen mee te slepen. Daar bleef het om gaan en zij wisten dat. Het ging om hen, om hen mee te krijgen, om die onbeweeglijkheid op te heffen en niet om een

plan, en dat maakte het op een ondefinieerbare manier tot iets totaal anders waarbij meedoen geen opgaan in iets nieuws zou zijn maar op een of andere manier toegeven aan hem, ondergeschikt zijn, en dat deed hun onbeweeglijkheid toenemen en juist daardoor lukte het niet. Het werd niet waar. Er kwam geen beeld bij de woorden waarachter zij zouden verdwijnen, waardoor ze in beweging zouden komen zodat ze weer kenbaar en beheersbaar zouden zijn, iets dat ze zou boeien en dan zouden ze niet meer op hemzelf letten. Maar hij zag het plan niet voor zich. Waarom was het zo fijn? . . . Hij zou die boompjes ergens gaan poten en later zou er iemand naar kijken en denken: 'Hé, daar staat zo maar een kastanje-boompje of een eikje!' En dat was het juist, want hij had het gepoot, en dat wist niemand. Het zei hem niets meer, een leegte kwam op. Alles werd onzeker, verward, hij vervaagde en hij wist dat zij het zagen en het herkenden. De druk nam toe, het op hem indringen.

Ze luisterden, ze onderzochten, ze wachtten roerloos op iets dat ze een aanleiding, houvast zou geven, onafhankelijk van hem, en meteen ontstond een geweldige verdieping in de situatie, vonden ze dat houvast. Al hun zintuigen namen toe, want opeens hoorden ze een ondertoon van zwakte, van verwarring, van verlies, bijna iets smekends in zijn stem komen, en bijna onmerkbaar sloop iets weerloos in zijn houding en zij zagen het, zij herkenden het, zij wisten wat het betekende, en op hetzelfde moment verschoof de machtsverhouding tussen hen. Plotseling oordeelde hij niet meer over hen of drong op hen in terwijl zij passief weerstand boden, maar oordeelden zij, hadden zij de macht om te oordelen en was hij een jongen die zich in bochten wrong om hun goedkeuring te krijgen en die al wist dat zij het afkeurden, maar die toch nog doorpraatte. Hun

onbeweeglijkheid was geen zwakte meer maar macht, als van een volwassene die nog even laat praten voordat hij veroordeelt, en dat maakte wat hij zei tot iets kinderachtigs.

De kleine welp voelde het, het werd steeds erger. Hij praatte verder omdat zo maar ophouden helemaal verschrikkelijk was, maar het hielp niet meer. Het praten werd droog en gehaast alsof hij het afraffelde zonder er nog in te geloven. Hij zei:

'... en dan gaan we ze ergens poten, en dan weet niemand dat we ze daar gepoot hebben, en dan worden het hele grote bomen, en dan weet niemand dat we ze daar gepoot hebben, nou en dat weten wij dan alleen. Nou en...' Praten ging steeds moeilijker, alsof het nergens terecht kwam, nergens naar toe ging. Het klonk al alsof hij alleen was. 'Nou ja', zei hij hulpeloos, 'da's hardstikke fijn.'

Verward hield hij op, en meteen durfde hij niet meer te praten of te bewegen in de verschrikkelijke stilte die gevallen was, of naar ze te kijken omdat ze terug zouden kijken, alle kracht die hij op hen gericht had op hem zouden richten, verhevigd, omdat ze niet alleen waren en in hem zouden dringen omdat elke beweging gezien werd en herkend als zwakte, weerloosheid, bevestiging van die verwarring, en dat was niet meer te veranderen. Het niet meer bewegen werd gezien, en het zwijgen. Wat hij deed of niet deed was het enige dat er was om die verwarring. Hij probeerde zich te verheven, te concentreren, om gewoon te kunnen doen, vrij, argeloos, alsof er niets aan de hand was. Maar zijn huid ontstond en het ging niet, en dat maakte hem bang en opeens was er alleen nog maar die angst. Hij wist niet meer wat hij wilde, waarom hij . . . wat. . .

Er plofte iets, alles werd vreemd, ondoorbringbaar, ver: inkrimpen, uitdijen. Hij kon nergens meer in verdwijnen. Onbeweeglijke dingen, of eigenlijk één ding, loerden naar hem, dron-

gen op hem in, werden steeds machtiger, terwijl hij. . . Kon hij zich maar verbergen, weg zijn. Zijn hoofd trilde en meteen sleurde die beweging hem mee. Pijlsnel, voordat hij er iets tegen kon doen, trok hij verontschuldigende grimassen (hij mompelde: 'Nou hoor. . .', zonder naar ze te kijken. 'Als jullie. . .') om te laten zien dat hij niet gevaarlijk was, dat hij het niet gemeend had en dat ze maar niet op hem moesten letten en hem ernstig nemen, want hij was niet gevaarlijk. En toen probeerde hij dat weer te verzwakken. Hij haalde zijn schouders op en stootte een lachje uit. Ze reageerden niet, ze gingen er niet op in. Om een of andere reden maakte dat alles nog veel erger. Hij wist niet meer waar hij kijken moest. Hij trok een kwaad gezicht en begon de zijkant van zijn schoen tussen de straatstenen heen en weer te schuiven, zonder op te kijken, alsof hij er niet meer was. Kon hij maar weggaan zonder dat het op een vlucht leek, zonder dat ze het allemaal zagen. Het had misschien een paar minuten geduurd.

Ontspanning, voldoening, ze kwamen in beweging, ze keken naar elkaar, verbaasd, verlegen. Wat was er gebeurd? De dwingende vorm was verdwenen. Wat gebeurd was, was opeens onbegrijpelijk geworden. Ze waren voor hem één ding geweest, bewegingsloosheid, en nu plotseling bestonden ze weer afzonderlijk. Ze zagen elkaar, dreigende, kijkende voorwerpen, roerloze dingen met ruimte ertussen. Dingen waarmee ze niets konden doen, die ook verbaasd waren en die het van elkaar wisten, zich afvroegen. . . Er was alleen nog maar dreiging, gevaar, angst, die zij bijna als een substantie uitwasemden. Alles kon nu gebeuren.

Maar meteen begonnen ze te schreeuwen en te lachen, harder dan anders, en heen en weer te rennen om het moment van kilte, van dreiging ongedaan te maken, te overschreeuwen, te vergeten, te laten zien dat ze niet dreigden;

kenbaar zijn! ongevaarlijk zijn! Ze waren niet dat ding, maar lachen, bewegen, schreeuwen, en tegelijk wees dat weer op dat ding terug, dat iets anders werd, doorzichtig, bewegend, berekenbaar. Op hem lette niemand meer in de hysterische beweeglijkheid.

Hij wist al wat het zou worden. Een wildheid, een roekeloosheid die altijd op de loer lag, brak door. Iets dat ongeordend was, zonder doel, onoverzichtelijk, waarvan je nooit wist waar het naartoe ging. Ze konden iemand gaan pesten of belletje trekken of de lampen van lantaarns kapotgooien. Het deed er nooit toe wat, als het maar wild en roekeloos was. Het kon zich overal op richten. Hij was er bang voor. Ze bestonden dan verschrikkelijk sterk omdat er dan geen doel was dat ze indamde, iets waarin ze opgenomen werden, zodat alleen het doel, het plan bestond en wat daarmee samenhing, en dat doel, dat plan was hij. Hij had het zelf bedacht. Hij kende het. En dan was er een moment van onbeweeglijkheid waarop hij het zag: het was en gebeurde en hij was het allemaal zelf en zij bestonden niet meer.)

Er doken lichamen op, koppen, stampvol energie, niet meer samenhangend met iets, maar zo maar om zichzelf en daardoor ondoordringbaar, ontzettend bestaand, dreigend. Koppen, lichamen die hij niet mocht, die hij niet herkende, die nergens mee te maken hadden (waar hij niets mee kon doen) vertrokken in een afschuwelijke lol, die agressief was, bemoeizuchtig, alles erin betreffend.

Het maakte hem bang, dat op hem indringen met grijnzende koppen, met bewegingen, lachen, praatjes die zomaar waren, alleen om de praatjes, het lachen om het lachen, de bewegingen en waar hij daarom geen houvast op had, waar hij een doel voor moest vinden, iets om de energie op te richten, maar dat lukte dan meestal al niet meer, en waarbij ze als

bevestiging van hun eigen hevigheid hetzelfde van hem eisten. Hij moest plotseling op hen letten en er iets tegenover stellen, iets in zichzelf doen ontstaan: kracht, dichtheid, zelf ook hevig zijn en aandacht voor henzelf. Het was dwingend en opeens kon hij dan beoordeeld worden. Niet zoals anders wanneer ze hem kwaad, bazig, driftig of gemeen vonden, dat kon hem niets schelen. Dat had niets met hem te maken, als ze maar meededen. Of wanneer ze wat ze deden niet leuk vonden, dan kon hij ze overtuigen of iets anders met ze gaan doen – opeens was er een oordeel over hem en opeens beheerste hij ze niet meer. Andere jongens waren leuker, daar werd harder om gelachen, of die durfden meer, deden gekker. Hij moest op ze letten, kijken wat zij deden. Hij werd passief, onvrij. Hij deed niet meer wat hij zelf wilde maar wat de anderen deden, om niet saai of sloom of kinderachtig te lijken. Er ontstond een vreemde, verwarde wereld. Hij begreep niets meer. Hij wist niet meer wie hij zelf was of wat hij wilde. Hij kon zich er bijna niet aan onttrekken en als hij dat toch deed: de kou, de bevreemding, het onverschillige, niet herkenkende kijken dat dan ontstond, als naar een jongen die er niet bij hoorde, die eigenlijk buitengesloten was als een vreemde, als een vijand.

En nu opeens was die wildheid er alleen nog maar. En die werd steeds intenser en afzonderlijker van wat ze eerst waren, omdat het geen doel buiten henzelf had, zodat hun energie zich op elkaar richtte en op henzelf terug-sloeg. Lichtheid, snelheid. Ze groeiden. Ze herkennen het in elkaar. Ze zagen het. De een wilde niet minder vrolijk, wild, roekeloos zijn dan de ander, omdat dat gevaar betekende.

Zich steeds verhevigend, opeens verlost van de taken, doelen, beperkingen, het dienstbaar zijn aan iets, niet meer buiten zichzelf getrokken – met als enig doel zo persoonlijk zijn, zo

extreem, wild, roekeloos mogelijk. . .

Opeens was niets meer gevaarlijk, niets was meer verboden, niets durfden ze niet.

Ze waren vechtend en lachend naar de vuilnisbelt in de buurt geslenterd. En hij was meegelopen omdat niet meelopen, weggaan kracht kostte, zich tegen hen afzetten betekende, en dat zou opvallen, ze zouden het herkennen, zijn afzonderlijkheid in hun eenheid, en dat was gevaarlijk, ze zouden zich op hem kunnen richten.

De vuilnisbelt was op een plaats waar in een rij huizen een huis afgebroken was. Er stonden nog brokkelige muurtjes met prikkeldraad erop. Ze klommen er overheen en begonnen gek te doen: op en neer springen, rommel naar elkaar gooien, schreeuwen, lachen.

Hij keek ernaar, hij begreep het niet. Waarom deden ze het, wat vonden ze er aan. Het kwam vaker voor – op school, of als er meisjes bij waren. Opeens had niets dan meer een reden, ze groeiden, ze bestonden. Alles wat ze deden en zeiden wees op een geheimzinnige manier op henzelf terug. Die hevigheid, die wildheid was er dan als een roes en daar ging het dan om. Opeens waren ze dan van een andere substantie geworden, iets anders; nog wel Hennie, Appie, Rudi. . . , maar anders, iets waar hij geen houvast op had. De strengheid, koelheid, geslotenheid, die ze als zijn vriendjes hadden wanneer ze samen iets deden, was dan verdwenen, en hij probeerde dat in hen terug te vinden. Wat gebeurde er, waarom kon hij nooit meedoen?

Hij kon nu niet meedoen omdat hij kwaad was geworden, en omdat hij iets anders had gewild, en toen dat wat hij wilde niet gebeurde had hij bij het eraan vasthouden zich uitgeschakeld.

Maar hij kon het nooit!

Ze sloegen deksels tegen elkaar en sprongen hard lachend heen en weer. Hij keek onbeweeglijk naar ze. Ze waren één groot, dreigend, krach-

tig ding geworden: één beweging. En dat werd steeds sterker, steeds verder weg, steeds afzonderlijker van hem. Het lachen, het schreeuwen kreeg echo's, galm; bruiste, groeide uit zichzelf. Ze deden allemaal hetzelfde: één soort beweging, die ze in elkaar herkenden, verhevigden, en daardoor waren ze hetzelfde geworden. Eén ding (zoals een groep vreemde kinderen één ding was, één kracht, niet bestond uit afzonderlijke kinderen door bewegingen en spelregels die ze van elkaar herkenden, waarop ze ingingen, die gelijk waren, gezichtsuitdrukkingen die op elkaar waren gaan lijken, die elkaar weerspiegelden in een beantwoorden, en een sfeer, een ritme dat niet hanteerbaar, niet her-

kenbaar was voor hem). En omdat hij niet meedeed, niet bewoog (hij wist niet hoe) kon die kracht zich op hem richten, hem bedreigen. En hij kon er geen kracht, geen beweging tegenover stellen die even sterk was, iets dat ze mee zou slepen en daardoor weer herkenbaar maken, omdat ze te afzonderlijk waren geworden, niet meer voor hem bereikbaar omdat hij zich buiten ze gesteld had.

Het gevoel van kilte, bevreemding, verslagenheid werd steeds sterker, deelde zich aan de huizen, de straat, de lucht, aan alle dingen mee, die dof werden, die andere dingen werden. Hij herkende niets meer.

Later was hij onopvallend weggeslopen.

Nieuw in de serie Meesters der Vertelkunst

Meesters der Deense vertelkunst f 3.25

bijgebracht en vertaald door Annelies van Dijk
Echte 'verhalen', psychologische short stories en moderne absurdistische verhalen bewijzen de vitaliteit van een in ons land weinig bekende literatuur.

MEULENHOF NEDERLAND

Twee gedichten

Autobiografie

Ze zetten op hun proefwerkvel nog
Taal in plaats van *Nederlands*
en moeten zo ineens van mij
hun korte leven samenvatten.
Daar zit men even mee. 't Idee
dat ik straks alles lees is
voor de meesten geen bezwaar
maar wat te schrijven is de vraag.
Ik zou ze nu al kunnen zeggen
waar hun papier van vol gaat staan.
Geboorte ener broer of zus
verhuizing, opa dood of zo
sinterklaas, kerst, oud en nieuw:
momenten die het altijd doen. Het is
haast grappig van eentonigheid.
Elk jaar een paar met loeiende sirene
naar het ziekenhuis verandert aan
dit beeld niet veel: Sjoerd lijkt op Jan
Jan weer op Antje, Antje sterk op mij.

Spreekbeurt

Daar heb je nu van 't jaar
warempel al de derde
spreekbeurt over kangoeroes.
Mijn hoofd staat er niet naar.
Twee keer Eskimo's was nog
te begrijpen: zo'n iglo en tòch
warm hè. Maar om alweer
te horen hoe de staart zijn
beste poot is en het rood is
op zijn haar – ik luister
met geïnteresseerd gezicht,
de pen, de glimlach klaar
en denk intussen grondig
aan iets anders.

Twée gedichten

Een mondvol kersen

Na het veld der zelfbevrediging verlaten te hebben, begaf ik
mij in een vervallen woning.
Hoewel het er donker was, wist ik mij omringd door voor-
werpen.
Ik noemde ze alle bij de naam en noemde dat Informatie.
Vervolgens begaf ik mij naar buiten, tot aan een oude wa-
terput,
waarboven ik, met een mondvol kersen, schreide over de
ontmoedigende waarschijnlijkheid van mijn Verhouding tot
de Dingen.

Een werkdag

Het was een werkdag.
Gedurende een halve minuut keek ik naar buiten.
Daarna draaide ik mij om.
Ik wist, dat iedereen werkte.
Ik werkte niet.
Wel zocht ik ergens naar.
Daartoe keek ik om mij heen.
Vervolgens glimlachte ik vaag.
Ik stond roerloos en keek recht voor mij uit.
Ik begon te staren.
Wat ik zag vervaagde, tot ik niets meer zag.
Wel kwam mij een gezicht voor de geest.
Een gezicht als een blinde vlek.
Nu hunkerde ik daarnaar.

Busken Huet en het 'geval Hasselman' na honderd jaar

'Ware ik niet, door mijn kerkelijken en litterarischen strijd van vroeger jaren, tegen velerlei leed gehard geworden, ik zou de verguizing, waarvan ik hier en in Holland in den laatsten tijd het voorwerp ben geweest, niet hebben kunnen doorstaan.'
(brief aan Potgieter van 28 januari 1869)

Aan het einde van het jaar 1867 verbond Busken Huet zich als redacteur aan het bekende Indische blad de *Java-Bode*, uitgegeven in Batavia. Op 1 juli 1868 trad hij daar in functie. Nog in die zelfde maand juli kwam aan het licht, dat de reis naar Indië van Huet en zijn gezin was bekostigd door de regering (het *conservatieve* ministerie Van Zuylen-Heemskerk, 1866-1868), terwijl in het najaar bleek dat Huet in ruil voor deze vergoeding een (geheime) regeringsopdracht uit handen van de minister van Koloniën, Hasselman, had aanvaard. Die opdracht hield in dat Huet het Indisch bestuur zou adviseren over de vraag, welke maatregelen door de overheid genomen dienden te worden om de oppositionele liberale pers in Indië aan banden te leggen. Deze zaak, als het 'geval-Hasselman' de geschiedenis ingegaan, verwekte veel opschudding en groeide uit tot een ware rel. De felle verontwaardiging gold vooral het feit dat Huet zijn liberale beginselen verloochend zou hebben zowel om een financieel voordeel te behalen als om zijn maatschappelijke positie in Indië te verstevigen.

Wij weten echter dat deze verontwaardiging, althans op dit punt, voortkwam uit een onvoldoende kennis van bepaalde feiten. Huet is niet van de ene op de andere dag antiliberaal geworden. Reeds lang vóór 1868 gaf hij herhaalde malen uiting aan antiliberaal gevoelens, zoals hij ook daarna geen gelegenheid voorbij heeft laten gaan het onwaarschijnlijke, het halfslachtige van het liberalisme, zoals zich dat in het Nederland van de tweede helft van de vorige eeuw manifesteerde, aan te tonen en fel aan te vallen.

Aan het 'geval-Hasselman' is in het verleden in verschillende publikaties ruimschoots aandacht besteed. De aanleiding voor mij tot het schrijven van dit artikel is de vondst van een dossier in het Algemeen Rijksarchief (ARA), hulpdepot Schaarsbergen (in het vervolg aangeduid als 'dossier ARA'). Dit dossier bevat, be-

halve officiële documenten, een uitgebreide correspondentie tussen hen die betrokken waren bij deze zaak. Bovendien kon ik beschikken over enkele brieven uit het ARA in Den Haag.

Met behulp van dit materiaal zal ik trachten een overzicht te geven van het 'geval-Hasselman', waarbij dan ook gelet moet worden op de dagbladpers van Batavia: hoe verantwoordde Huet zich in zijn *Java-Bode* en wat waren de reacties van de andere dagbladen op de gebeurtenissen? Niet alleen kregen deze nu te doen met de concurrentie van een 'conservatief' blad, maar langzamerhand werd ook duidelijk dat zij nog in een heel ander opzicht als slachtoffers van Huet moesten fungeren.

De ontwikkeling van Huets politieke inzichten kunnen we min of meer volgen vanaf 1862, het jaar waarin hij zich als journalist aan de *Oprechte Haarlemsche Courant* actief gaat bezighouden met binnen- en buitenlandse vraagstukken.

Met zijn befaamd geworden artikel 'De Tweede Kamer en de Staatsbegroting voor 1865', geschreven in *De Gids*, waarvan hij sinds 1863 redactielid was, stapt hij de politieke arena bin-

G. TERMORSHUIZEN. Geb. 1935. Leraar Nederlands te Amsterdam. Binnenkort verschijnt van hem bij Querido/Wolters *Een stille zaaier*, een bloemlezing uit en een inleiding tot het werk van Frans Erens. Momenteel werkt hij aan een studie over de Indische jaren van Busken Huet, waarvan dit artikel een gedeelte vormt.

nen. Hij valt hierin Thorbecke aan, die in een rede het beginsel van volkssouvereiniteit discutabel gesteld zou hebben. Huets optreden veroorzaakt een conflict in de redactie en hij verlaat, met Potgieter, het tijdschrift. Onder andere Saks heeft, en mijns inziens terecht, de nadruk gelegd op het verband tussen het Gids-conflict van 1865 en zijn 'geval' van drie jaar later.

Na 1865 worden Huets politieke ideeën concreter. Het Nederlandse liberalisme gaat hem in toenemende mate irriteren; voor Multatuli's negativisme ten opzichte van de Nederlandse samenleving krijgt hij begrip. Waarschijnlijk mede onder zijn invloed vormt hij zich ten aanzien van de koloniale politiek een standpunt dat dat van de conservatieven nadert. Deze koloniale politiek was in deze jaren uiterst actueel geworden door het bekend worden van de in Indië voorkomende wantoestanden. De jonge liberalen, zoals Fransen van de Putte, wilden de zogenaamde 'Vrije Arbeid': de inlander moest de vrijheid krijgen om te arbeiden voor particulieren in plaats van gedwongen arbeid te verrichten voor het Gouvernement, zoals tot nu toe onder het Cultuurstelsel. De ernstige meningsverschillen leidden tot een kabinetscrisis: het conservatieve ministerie Van Zuylen-Heemskerk (1866-'68) kwam tot stand en de koloniale kwestie werd op de lange baan geschoven.

Multatuli was een fervent tegenstander van die Vrije Arbeid; al in 1862 had hij er een brochure aan gewijd: als de Javaan onrecht werd aangedaan, dan lag dat niet aan het Cultuurstelsel, maar aan de uitvoerders daarvan; juist het 'vrije' in de Vrije Arbeid zou volgens hem een vermeerdering van misbruiken tot gevolg hebben.

En Huet, het blijkt uit een brief van eind 1867, is het met hem eens: hij bepleit handhaving van het Cultuurstelsel plus een hervorming in de toepassing en uitvoering daarvan.

Huets politieke opvattingen kregen hun omlijning. De gevoelens van politiek onbehagen die zich steeds sterker bij hem manifesteerden, moesten tot consequenties leiden. Dit nu gebeurde in 1868.

Het is beslist onjuist uit het bovenstaande de conclusie te trekken dat Huet tot het conservatieve kamp was gaan behoren. Hij was voor alles een zelfstandig oordelend, onpartijdig man,

die in een bepaald politiek stelsel het goede kon zien, maar die het even noodzakelijk vond de minder positieve kanten te belichten.

Het 'geval-Hasselman' hing overigens ook samen met de onvrede met zijn maatschappelijke functie: zijn 'objectieve' werk voor de Oprechte was hem in wezen een gruwel. De Gids die voor hem als de zo noodzakelijke spreektribune had gefungeerd, sloot hem in 1865 buiten. Hem was de pas afgesneden. Teruggeworpen in de 'slavernij' van de Oprechte, keek hij uit naar een kans deze te ontvluchten. In 1868 deed deze zich voor.

In het najaar van 1867 verzoekt de heer Van Dorp, uitgever van de Java-Bode, zijn Amsterdamse correspondent Noordendorp zijn bemiddeling te verlenen bij het aantrekken van een nieuwe hoofdredacteur voor zijn blad, ter vervanging van de aftredende Mr. J. van Genep. Noordendorp begint onderhandelingen met Huet, een geschikte kandidaat voor deze functie.

Eindelijk dus een kans om zowel aan de Oprechte als aan het voor hem te benauwd geworden Holland te ontkomen. Toch accepteert Huet het aanbod van Van Dorp niet direct, maar hij stelt zijn beslissing uit, zowel op materiële als op politieke gronden. Huet moest namelijk zelf de overtocht naar Batavia betalen, en het daarmee gemoeide bedrag kon hij niet zo maar op tafel leggen. Bovendien zou het contract met Van Dorp voor één jaar gelden, waarna de uitgever Huet om wat voor redenen dan ook op straat kon zetten. Een van die redenen zou juist wel eens Huets van de liberalen afwijkende politieke gezindheid kunnen zijn. Want de Java-Bode was een liberaal blad. Alles bij elkaar was het voor Huet noodzakelijk voorzichtig te manoeuvreren, alvorens de stap te wagen.

In een brief van eind 1867 vraagt hij Multatuli om raad. Deze brief is verloren gegaan, maar uit het antwoord van Multatuli (18/12/67) weten wij dat Huet van het wel of niet accepteren van Van Dorps aanbod allereerst een principiële kwestie maakt: hij zal, eenmaal hoofdredacteur van de Java-Bode, zo nodig uitkomen voor zijn meningen, onder andere het conservatieve ministerie steunen in de verdediging van het Cultuurstelsel. Hij zou dan echter lijnrecht ingaan tegen de door de Java-Bode en de ande-

re Indische dagbladen gevolgd koers, namelijk die van de oppositie. Zijn 'gouvernementeele' richting zou het Indische publiek wel eens ongevallig kunnen zijn, met andere woorden het bedrijfsresultaat van de Java-Bode kunnen schaden. Van Dorp zou hem dan natuurlijk niet willen handhaven. Zijn brief aan Multatuli, maar ook die aan Groen van Prinsterer van 3 januari 1868 onthullen Huets intenties: om zijn positie in Batavia minder wankel te maken, ambieert hij als steun in de rug een regeringsbetrekking in Indië ('eene ter beschikkingstelling van den Gouverneur-Generaal, met wachtgeld', zo schrijft hij Groen). Aan Multatuli, van wie hij wist dat hij vooraanstaande conservatieven kende, vraagt hij of er mensen in Nederland zouden zijn met interesse voor zijn koloniale ideeën. En Multatuli komt dan met het voorstel hem in contact te brengen met 'den focus van 't behoud'.

Al op 26 december 1868 heeft Huet een gesprek met het conservatieve Tweede Kamerlid Rochussen. Hij licht hem in over zijn standpunt inzake de koloniale kwestie en over zijn plan de Java-Bode te gaan redigeren in 'gouvernementeele rigting'. En Rochussen acht het desgevraagd mogelijk dat Huet van de regering een subsidie kan krijgen als ondersteuning.

'Voor wat, hoort wat', zal Huet geredeneerd hebben. Maar juist als journalist begaat hij een tactische fout. Voelt Huet het trouwens ook al zo niet enigszins aan, wanneer hij tegenover Groen verklaart het ontvangen van die subsidie 'précair' te vinden?

Enkele dagen daarna heeft hij, dank zij Rochussen, een onderhoud met de minister van Koloniën Hasselman, dat echter niets oplevert. Uit een brief aan Multatuli (15/2/68) blijkt dat hij zich bij een negatief resultaat al min of meer neergelegd heeft, in ieder geval heeft hij besloten, onafhankelijk van eventuele ontwikkelingen, in mei naar Indië te vertrekken.

Toch komt kort daarna de zaak in een beslissend stadium. Huets inzichten brengen Hasselman namelijk op de gedachte hem de mogelijkheden te laten onderzoeken om de oppositionele bladen te censureren. In die zin doet hij een voorstel, en blijkens zijn brief aan Huet van 6 maart 1868 (ik gebruik hier voor het eerst het 'dossier ARA') zijn beide heren het volko-

men eens: 'Bij gelegenheid van het onlangs tussen UwEdgeb. en mij plaats gehad hebbende mondelinge onderhoud, is het mij gebleken, dat UwEdg. met mij van meening is, dat de journalistiek in Indie eene dikwijls schadelijke strekking heeft en dat de drukpers daar te lande in het algemeen een toon aanslaat, die op den duur moet leiden tot verzwakking en ondermijning van ons gezag in die kostbare gewesten.'

Hasselman vervolgt dan even verder: 'Aangezien UwEdg. voornemens is zich naar Indie te begeven en, volgens Uwe verklaring, met mij de wenschelijkheid, ja, de noodzakelijkheid er van in ziet, dat de drukpers daar te lande op beter terrein worde geleid, wenschte ik Uw verblijf in Indie, zoo U daartoe genegen mogt zijn, te benuttigen om het evengemelde doel, ook bij het Indisch Bestuur, te helpen bevorderen.'

En dan komt hij met z'n opdracht. Hij verzoekt hem 'zich in zoo verre ter beschikking van den Gouv. Genl te stellen, dat UwEdg., na zich ook in Indie zelf met de journalistiek te hebben bekend gemaakt, dien landvoogd diene van consideratiën en advies nopens de vraag: welke maatregelen er daar te lande, van bestuurswege worden vereischt om zich van de behoorlijke werking van de drukpers te verzekeren zonder de vrijheid om zijne gedachten en gevoelens te uiten en openlijk mede te deelen, te zeer te belemmeren, en aan de anderen kant zonder het algemeen belang te veel in de waagschaal te stellen.'

En de prijs die hiervoor door de regering zal worden betaald: 'Voor het uitvoeren van eene zoodanige commissie zoude ik UwEdg. wenschen in aanmerking te brengen tegen toekenning van het genot van vrijen overtocht met den zoogenaamden overlandweg voor U en Uw gezin.'

Huet gaat volkomen accoord. Hij schrijft op 10 maart: 'In antwoord op het vertrouwelijk Kabinetsschrijven (...) heb ik de eer aan U te berigten, dat de daarin aangeduide Commissie geheel en al met mijne wenschen en inzichten strookt, en ik ernstig voornemens ben, bij mijne komst op Java, mij van de mij toegedachte taak met de meeste nauwgezetheid te kwijten.'

De voordracht aan de koning is van 10 maart en het Koninklijk Besluit volgt op 12 maart 1868.

Alvorens het verhaal voort te zetten, is het gewenst even in te gaan op enkele punten, die in bovengenoemde correspondentie ter sprake komen. Allereerst de kwestie van de *vrije overtocht* naar Indië.

De toekenning hiervan moet een grote rol hebben gespeeld bij Huets beslissing de opdracht te aanvaarden. Het ging hier om een bedrag van ongeveer drieduizend gulden. Ditzelfde bedrag had hij begin februari aan Potgieter te leen gevraagd, maar om ons onbekende redenen niet gekregen. De mogelijkheid een voorschot te vragen aan Van Dorp verwerpt hij: het zou hem nog afhankelijker maken van de laatste!

Hoewel, zoals we zagen, die drieduizend gulden hem er niet van hadden weerhouden naar Indië te gaan, het ontbreken ervan heeft hem ernstig dwars gezeten. Wat zou er gebeurd zijn als Potgieter hem het geld wel had verstrekt? Het had, dunkt mij, gemakkelijk tot afbreking van de onderhandelingen kunnen leiden: aanlokkelijk was de missie, juist in zijn positie als journalist, immers niet, en er een beloning voor te krijgen was wel buitengewoon riskant. Huet had echter het geld nodig en dat heeft de doorslag gegeven, we lezen het in een brief aan zijn zwager Van Deventer van oktober 1869.

Een ander punt is Huets opvatting over *censuur*. Het is toch merkwaardig dat een man als Huet, zelf allerm minst genegen een blad voor de mond te nemen, zich als adviseur wil lenen voor de censuur van de Indische pers. Handelt hij ook hier naar diepste overtuiging, of is het vooral een kwestie van opportunisme, waarvan men hem dan ook beschuldigd heeft. Om deze vraag te beantwoorden moet allereerst gelet worden op Huets volstrekt negatief oordeel over de Indische journalistiek, die hij bij zijn werk voor de 'Opregte' al goed had leren kennen. Eenmaal in Indië spreekt hij er in zijn krant, maar ook in zijn brieven, bij herhaling zijn minachting over uit. Zij is naar zijn mening ruw en eenzijdig. Ook een oppositiepers behoort bepaalde vormen in acht te nemen. Ontziet zij niets of niemand, dan is zij antinationaal en werkt gezagsondermijnd.

Saks, die vrij veel aandacht aan deze kwestie besteedt, laat zich over Huets standpunt ten aanzien van censuur twijfelend uit, vooral omdat

hij niet weet of Huet, eenmaal in Indië, de noodzaak of wenselijkheid van censuur is blijven inzien: hij heeft zich immers nooit daadwerkelijk met censuur bezig gehouden! Inderdaad, Huet heeft de opdracht niet uitgevoerd, niet kunnen uitvoeren, zoals we zullen zien. Is Saks' twijfel begrijpelijk, het 'dossier ARA' neemt die twijfel volkomen weg. In de correspondentie tussen Huet en het gouvernement naar aanleiding van de ernstige moeilijkheden tussen beide partijen over de uitvoering van de opdracht (hieraan wordt nog uitvoerig aandacht besteed), verklaart Huet zich steeds ten volle bereid zijn missie te vervullen, niet alleen omdat hij deze op zich genomen heeft, maar ook omdat daarmee naar zijn overtuiging de Indische pers geëind zou zijn: 'Wenscht de tegenwoordige minister van Koloniën, dat de aangelegenheid der Indische drukpers onaangeroerd blijve; is dat ook de wensch van Uwe Excellentie, het zij zoo. Mijns inziens wordt door die onthouding noch het aanzien der regering, noch dat der drukpers bevorderd.' (Brief van 26/9/69). Huets overtuiging prevaleerde boven opportunistische overwegingen.

In bepaalde kringen vond men het allang noodzakelijk dat er preventieve censuur op de Indische pers kwam. Nadat in 1854 het toezicht op de drukpers bij algemene verordening was geregeld, werd in 1856 het Reglement op de drukwerken in Nederlands-Indië afgekondigd. Dit reglement werd scherp afgekeurd door de liberalen. Hoe weinig overigens de conservatieven tevreden waren over de uitvoering ervan en hoe zij de functie van de drukpers in Indië zagen, blijkt uit een nota van 5 maart 1868, die we aantreffen in het 'dossier ARA'. Als we de inhoud van dit zeer interessante regeringsstuk vergelijken met Huets opvattingen over de drukpers, zoals die in zijn brieven en in zijn krant worden uitgesproken, dan wordt pas goed duidelijk hoe eens hij het kon zijn met Hasselman. Hij is het dan ook die kan en wil voldoen aan de twee in de nota gestelde voorwaarden om aan de ondermijnende werking van de Indische pers een halt toe te roepen: het verstrekken van een advies aan het Gouvernement over 'wat tot keering van den verderen voortgang van het kwaad, dat thans in Indie met opzigt tot de vrije pers woelt en werkt, behoort te worden ge-

daan' en het redigeren van een blad in conservatieve zin, 'een blad dat door toon, taal en strekking voor het Europeesch zoo wel als voor het inlandsch gezag een steun' betekent.

Wij nemen de draad van ons verhaal weer op.

Na het Koninklijk Besluit van 12 maart wendt Hasselman zich tot de Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië, Mijer. Uit deze brief blijkt dat beide heren het ten aanzien van de Indische drukpers hartgrondig oneens zijn. Mijer had Hasselman eerder geschreven, dat indien het gezag ooit werkelijk zou worden aangerand, de redacteurs die nu oppositie voerden dan de eersten zouden zijn om dat gezag te verdedigen. Van censuur wil hij in ieder geval niets weten.

Hasselman stelt hem nu voor de beslissing: hij heeft zich verzekerd van de goede diensten van Busken Huet 'ter voorlichting van het Indisch Bestuur', en de Gouverneur-Generaal moet hem met deze taak belasten, nadat Huet zich ongeveer zes maanden heeft georiënteerd.

In deze kwestie is 'behoedzaamheid' geboden, zo drukt hij Mijer nog op het hart!

We zullen zien, dat Mijer zich van dit laatste wel heel weinig heeft aangetrokken. Bij hem ligt dan ook de oorsprong van de rel.

Op 1 juli 1868 aanvaardt Huet zijn nieuwe functie; hij staat voor een zware taak: droeg de Java-Bode onder zijn voorganger een liberaal signatuur, hij wil, in ieder geval wat de koloniale kwestie betreft, een meer conservatieve koers gaan varen. En al wil hij daar liever nog even mee wachten, de omstandigheden dwingen hem al heel snel kleur te bekennen. Dit heeft niet, zoals velen dachten en Huet zelf vreesde, geleid tot een fiasco voor de Java-Bode. Integendeel: door Huets zeer talentvolle redactie wint het blad aan aantrekkingskracht. En Van Dorp, voor wie als uitgever het commercieel succes doorslaggevend is, toont zich tevreden.

Huet is nog maar net met zijn werk begonnen of de twee andere kranten in Batavia, het Bataviaasch Handelsblad* onder redactie van Lion en het Nieuw Bataviaasch Handelsblad* geredigeerd door Van der Does de Bijje, doen al felle aanvallen op Huets politieke hou-

* respectievelijk afgekort tot BH en NBH.

ding. Hij wordt namelijk ter verantwoording geroepen over zijn aanbeveling van de antirevolutionair Mr. D. Koorders voor de Tweede Kamer. In Huets verdediging van 18 juli in de Java-Bode worden we geconfronteerd met de schoolstrijd, een ander heet hangijzer in de Nederlandse politiek van die dagen. Huet verklaart zich in zijn artikel nadrukkelijk tégen de zienswijze van conservatieven en liberalen en vóór die van antirevolutionairen en katholieken. Om die reden, zo zegt hij, heeft hij Koorders aanbevolen.

Het BH en het NBH verwerpen Huets verklaring en beschuldigen hem ervan Koorders niet te hebben aanbevolen om zijn 'schoolwetbeginselen', maar om zijn 'koloniaal politieke', dat wil zeggen: *Hasselmanniadische* beginselen'. Zonder nu verder in te gaan op de figuur Koorders (misschien heeft hij een rol gespeeld bij de onderhandelingen tussen Huet en Hasselman), moet hier wel worden opgemerkt, dat Huet en Koorders zowel in de school- als in de koloniale kwestie hetzelfde standpunt innamen.

Nauwelijks is de polemiek over de zaak Koorders op gang gekomen of er gaan geruchten dat Huet op kosten van de regering naar Indië is gekomen. Onder de titel 'Wie zijt gij?' daagt het NBH Huet uit te verklaren of de geruchten al dan niet op waarheid berusten.

Huet is in het nauw gedreven. Hem wordt in het openbaar om verantwoording gevraagd en als redacteur van een krant kan hij zich daar niet aan onttrekken. Hij reageert dan ook prompt. Op 27 juli verschijnt zijn artikel 'Opheldering'. Het is echter niet meer dan een tactische manoeuvre: hij schrijft onder andere dat hij inderdaad een bijdrage voor zijn overtocht heeft ontvangen en wel op grond van het feit 'dat het gouvernement een bekend Nederlandsch letterkundige, die sedert eene reeks van jaren zijne studie gemaakt had van de journalistiek, gaarne als dagbladschrijver naar Indie zou zien vertrekken', maar, zo wijst hij er met nadruk op, al verschilt hij onder andere inzake de Indische kwestie van mening met de liberalen, hij is onafhankelijk van welke partij dan ook.

Men ziet het: zonder onwaarheden te verkondigen omzeilt hij de essentie van de zaak. Zijn 'Opheldering' is daarom zonder meer misleidend, veel blijft namelijk onopgehelderd. Huet

gaat uiterst voorzichtig te werk, hij wil en kan ook niet meer kwijt dan op dat moment strikt noodzakelijk is.

Hoe was het zo snel bekend worden van de vrije overtocht, die immers een onderdeel vormde van geheime besprekingen, mogelijk? Huet geeft in een brief aan Potgieter (4 november '68) het antwoord: De Gouverneur-Generaal zelf heeft er ruchtbaarheid aan gegeven! Het is een merkwaardige ontwikkeling, daar Mijer bij de opdracht betrokken was; Huet moest zich immers te zijner beschikking stellen.

Om Mijers gedrag geheel te kunnen begrijpen, moeten we onder andere letten op de veranderde politieke constellatie in Nederland. Vlak na Huets vertrek was namelijk het ministerie Van Zuylen-Heemskerk, na een conflict met de Tweede Kamer, afgetreden. Het liberale ministerie Van Bosse-Fock (1868-1870) werd gevormd. Minister van Koloniën werd de liberaal De Waal. Met deze ministeriewisseling kwam natuurlijk de overeenkomst tussen Huet en Hasselman op losse schroeven te staan: zij was voor De Waal uiteraard volstrekt verwerpelijk.

Al eerder konden we vaststellen dat Mijer het volstrekt oneens was met Hasselmans visie op de pers in Indië, en dus ook met de opdracht aan Huet. Hij voelde er zich zelfs 'hoogst gekrenkt' door, zo schrijft Huet aan Potgieter. En vanuit zijn standpunt gezien terecht: Huet zou, na een korte periode van oriëntatie, beter dan hij kunnen bepalen wat nodig was om het Nederlands gezag te handhaven en om de belangen der inheemse bevolking te eerbiedigen!

Mijer wil Hasselman voor deze belediging een hak zetten (daarmee natuurlijk ook Huet treffend), kan dat ook omdat deze minister af is; en misschien beoogt hij daarmee tegelijkertijd, zoals Huet suggereert, zich 'een witten voet te bezorgen' bij de liberalen, zelf immers kwam hij voort uit de rijen der conservatieven.

Met Huets 'Opheldering' breekt het tumult pas goed los. De zaak-Huet is, zoals het NBH schrijft 'het voornaamste onderwerp der publieke bespreking geworden'. De hetze concentreert zich vooral op de drieduizend gulden. De bewering wél een geschenk te hebben ontvangen van

het reactionaire bewind, maar daarbij de onafhankelijkheid ten opzichte van dat bewind te hebben behouden, wordt als een leugen, als een daad van politieke onoprechtheid van de hand gewezen.

Bracht het BH Huets aanbeveling van Koordeers in verband met diens koloniaal-politieke opvattingen, in hetzelfde blad wordt nu een toespel gemaakt op Huets taak in Indië als censor. Beschikte Lion door de welwillende medewerking van Mijer soms al over meer gegevens dan die betreffende de vrije overtocht, die hij geleidelijk en min of meer verhuuld uitspeelt? Ook de machtige Handels-Vereeniging te Batavia, waarvan onder andere Lion en Van der Does de Bijde lid zijn, gaat zich met de zaak bezighouden. Zij had een niet onbelangrijke invloed op het wel of niet floreren van een krant; dat ook Huet met zorg vervuld is over deze ontwikkeling, blijkt uit zijn verzoek om toelating tot de vergadering, dat echter wordt afgewezen. Maar... ook Van Dorp is afwezig. Hij, het is duidelijk, staat achter Huet.

In de notulen, in de verschillende bladen afgedrukt, lezen we over de besprekingen en het uiteindelijke resultaat daarvan: een algemene boycot van de Java-Bode door de Vereniging.

Het bovenstaande maakt wel duidelijk tegenover welk een muur van vijandigheid Huet staat. Maar ook hij laat zich niet onbetuigd. Is zijn toon in zijn brieven buitengewoon fel, noemt hij daar Lion een 'venale hansworst', spreekt hij over 'intriganten en beunhazen' en zelfs over 'drek-polemiek' van zijn collega's, in de Java-Bode treffen vooral zijn superioriteit en geestigheid. Wanneer men kennis neemt van deze journalistiek, dan kan men zich voorstellen dat deze krant het Indische publiek voor zich innam. Laat ik één voorbeeld geven van de manier, waarop hij zijn tegenstanders te lijf gaat:

In dit geval is Lion het mikpunt, naar aanleiding van diens aanval op Huets 'Opheldering' die hij een 'verduistering' had genoemd.

Voor een goed begrip is het nodig te weten dat ook de heren Lion en Van der Does de Bijde elkaar vaak om futiliteiten in de haren zaten. Zo had De Bijde in zijn blad geschreven 'dat de gezichtsorganen van den Heer Lion, overdragtelijk en eigenlijk, in een beklagenswaardigen toestand beginnen te verkeerren'. Huet maakt hier

op meesterlijke wijze gebruik van: hij vindt het wel onkies dat De Bijde zo spot met de gebreken van de ouderdom! Maar 'indien toch hetgeen de Heer De Bijde laat drukken waar is, – en hij zou het niet durven laten drukken, indien er althans niet iets van aan was – welke waarde kunnen wij dan hechten aan 's Heeren Lion's beweren? Noemt de Heer Lion duister, hetgeen ons toescheen, de helderheid-zelve te zijn, wij behoeven, volgens den Heer De Bijde, naar de reden van dat verschijnsel niet lang te zoeken. De schuld ligt aan den Heer Lion, niet aan ons; en eer hij ons op nieuw lastig valt, behoort hij zich tot zijnen mederegter te wenden met verzoek om een certificaat van kritische bevoegdheid.'

Huet ziet het goed, wanneer hij in een artikel van 28 oktober 1868 schrijft, dat 'het materieel succes van een dagblad geenszins uitsluitend afhangt van de politieke rigting, welke het voorstaat. Wees een welsprekend advocaat van uwe eigen overtuiging, welke die ook zij, en gij zult gelezen worden'.

Huet wilde ten aanzien van de koloniale kwestie nog wachten in het openbaar de kant van de conservatieven te kiezen, zich nog wat oriënteren, maar de verwikkelingen rond hem verhaastten dit proces. Al op 29 juli verschijnt in de Java-Bode zijn uitgebreide artikel 'De ware kwestie'. Het is een merkwaardig stuk: immers, niet alleen blijft ook hierin, zoals in zijn 'Opheldering' van enkele weken geleden, veel onbesproken, veel onopgehelderd, men kan het zelfs zo stellen, dat hij er klaarblijkelijk op uit is zijn lezers, waaronder natuurlijk vooral zijn critici, om de tuin te leiden, voor te spiegelen dat hij in principe helemaal niet afwijzend staat tegenover de liberale denkbeelden. Dit blijkt uit het volgende: De Waal had in de Tweede Kamer gezegd: 'Naar 's ministers overtuiging moeten de cultuuraangelegenheden bij de wet worden vastgesteld in liberalen zin, waardoor de tegenwoordige toestand langzamerhand tot den vrijen overgaat.' En Huet reageert met: 'Naar onze overtuiging behoort niet alleen al datgene geregeld te worden, waarvan de minister spreekt, maar dienen daarenboven ook vele nieuwe instellingen in het leven te treden.'

Deze camouflage kan slechts verklaard worden uit de zo recentelijk ontstane moeilijkehe-

den. Huet heeft heel wat te verduren. De verdenking met de conservatieven onder één hoedje te spelen, rust zwaar op hem; zou hij op dit moment zijn standpunt in de koloniale kwestie bekendmaken, dan was de ellende helemaal niet te overzien. Vandaar deze afleidingsmanoeuvre om de enorme druk die op hem wordt uitgeoefend althans enigszins te verminderen.

De beperkte omvang van dit artikel staat niet toe in te gaan op wat hij in 'De ware kwestie' wel zegt over het koloniale probleem. Het is overigens interessant genoeg, vooral wanneer hij een aanval doet op het constitutioneel regeringsstelsel dat zijns inziens verlamdend werkt op het bestuur over de koloniën.

Pas enkele maanden later, in een artikel van 14 oktober, spreekt Huet zich duidelijk uit voor het Cultuurstelsel. Het zijn in hoofdzaak twee argumenten die hij aanvoert tegen een oplossing in liberale zin: Ten eerste stelt hij dat de geschiedenis heeft geleerd, dat de volksstammen van de Indische archipel in het geheel niet vatbaar zijn voor wat de Europeaan onder emancipatie verstaat. Hun ontwikkeling en welvaart zijn namelijk aan andere wetten gebonden.

Het tweede argument is van materiële aard: 'En wie zal de Indische schatkist vullen, wanneer de baten van het kultuurstelsel vervangen zullen zijn door de opbrengst eener belasting in geld, welke de belastbaarheid van den Javaan vele malen te boven zal gaan? Vanwaar zullen de middelen komen om scholen op te rigten of spoorwegen aan te leggen? Hoe zullen de onmisbare voorwaarden van Java's intellektuele en materiële ontwikkeling worden vervuld?...'

Op de aantijgingen van zijn critici naar aanleiding van deze verklaring ga ik niet meer in: zij bevatten niets nieuws en zijn bijster oninteressant.

Wat gebeurt er in die tussentijd in Nederland? Ook hier circuleren natuurlijk de geruchten en ook hier wordt de publieke opinie in de pers bewerkt. Het verschijnen, vlak na Huets vertrek, van zijn omstreden roman *Lidewyde* maakt alles alleen nog maar erger. Vooral Potgieter heeft het er erg moeilijk mee. Totaal onwetend van de transactie met Hasselman, doet hij aanvankelijk zijn best Huet te verdedigen. Naarmate er echter meer van de

zaak uitlekt, neigt hij ertoe over, blijkens zijn bittere en verwijtende brieven aan Huet, in te stemmen met de algemene afkeuring.

Wij zagen dat de omstandigheden Huet hadden gedwongen toe te geven dat aan hem een bijdrage was verstrekt. Deze onthulling was uiteraard compromitterend voor het afgetreden ministerie Van Zuylen-Heemskerk, vooral voor ex-minister Hasselman. De zaak lag hen hiermee wel zeer zwaar op de maag. Dit blijkt uit een aantal brieven van Heemskerk aan Hasselman (ARA, Den Haag). Huet wordt vanwege deze indiscretie 'een ezel of een schurk' genoemd (11 oktober '68). Kort daarna spreekt Heemskerk de vrees uit dat de Tweede Kamer zich met de kwestie zal gaan bemoeien, daar deze de gemoederen in Nederland nog steeds blijft bezighouden.

Op 2 oktober is dat inderdaad het geval: de afgevaardigde Lenting interpelleert minister De Waal. Op 8 oktober schrijft Heemskerk, dat Lenting Hasselman ervan beschuldigde 's lands gelden te hebben gebezigd om iemand te plaatsen in eene particuliere zaak' en dat De Waal hierop beloofde 'de voordragt aan den Koning met het Kon. Besluit betreffende die zaak aan de Kamer over te leggen'. Hij raadt Hasselman dringend aan zich in een zelfverdediging te verantwoorden.

Hasselman moet wel. Op 16 oktober verschijnt in het Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage een artikel van hem: 'Opheldering'. De beschuldiging van Lenting verwerpt hij: hij wijst erop 'dat het optreden van den heer Huët als redacteur van den *Javabode* eene zaak was, en gebleven is, tusschen hem en den uitgever van dat dagblad'. Wel had hij gemeend de gelegenheid te moeten benutten Huet een bepaalde missie op te dragen 'betreffende eene zaak waarbij het Staatsbelang in Indië betrokken is', waaraan hij vrije passage verbonden had.

Tegen De Waals plan om bepaalde stukken over te leggen heeft hij ernstig bezwaar, niet omdat de kwestie het licht niet zou mogen zien, maar wel om 'redenen van betamelijkheid'; immers er 'gaat aan menige zaak, vóór zij tot rijpheid of beslissing komt, eene breedvoerige min of meer vertrouwelijke briefwisseling vooraf, die niet ontijdig publiek behoort te worden gemaakt.' Daarom behoort de zaak Huet 'voor-

eerst althans nog te blijven in de kabinetten'.

De Waal blijkt niet toegankelijk voor deze vermanende woorden. Op 16 oktober legt hij de Kamer de toegezegde stukken over, en op 10 november brengt een Kamercommissie verslag uit over de transactie tussen Hasselman en Huet.

In maart 1868 had Huet zijn geheime opdracht gekregen, slechts zeven maanden daarna ligt deze voor iedereen zichtbaar op tafel. Hoe zijn de reacties in Indië hierop? Allereerst: hoe reageert Huet? Nu de volle waarheid aan het licht is gekomen, zou men wellicht een verantwoording van hem verwachten. Niets van dit alles. Wel drukt de Java-Bode Hasselmans 'Opheldering' en de door De Waal overgelegde stukken af, maar zonder enig commentaar. Ook op de golf van beschuldigende artikelen in het BH en het NBH reageert Huet niet. Waarom niet, zal men vragen. Maar... waarom zou hij het eigenlijk wel doen! In juli was het nog beslist noodzakelijk zijn aanvallers van repliek te dienen. Er was voor hem veel aan gelegen de opdracht geheim te houden. Niet alleen was hem die geheimhouding voorgeschreven, maar vooral was hier zijn positie als journalist, toch al hachelijk door de gesloten overeenkomst, in het geding. Te meer, omdat hij, pas begonnen met zijn werk, zijn waarde als redacteur nog maar moest bewijzen. Toen men van hem dan ook een verklaring eiste naar aanleiding van de geruchten over die vrije overtocht, kwam hij in een uiterst moeilijke situatie. Dat de regering zijn reis had bekostigd, kon hij niet meer verbergen, de opdracht echter nog wel. Hij kon nog hoop koesteren de schade tot een minimum te beperken. Vandaar dat hij in zijn verdedigende artikelen niet alleen uiterst voorzichtig, maar ook misleidend te werk ging. Hij kon niet veel anders. Hij gaf niet meer prijs dan de toestand van dat moment vereiste.

Eind november, wanneer ook iedereen in Indië alles precies weet, liggen de zaken heel anders. Wat heeft het redelijkerwijs nog voor zin dat Huet de pen ter hand neemt! Voor een schuldbekentenis? Maar van schuldgevoel is geen sprake, zijn standpunten zijn onveranderd, zowel wat de koloniale politiek betreft als ten aanzien van de Indische drukpers. Had hij op 14 oktober in het openbaar zijn voorkeur uit-

gesproken voor het Cultuurstelsel, in de Java-Bode had hij ook herhaaldelijk gewezen op de onwellevendheid en ruwheid van de pers; op 21 november was hij zelfs gekomen met wat een principiële verklaring zouden kunnen noemen. Hij reageerde toen namelijk op een heftige aanval op de Gouverneur-Generaal in het blad *Locomotief*. Huets repliek luidde onder andere: '... wij achten dat eene oppositie-pers, welke niets en niemand ontziet, bezielde is met een anti-nationalen geest en afbreuk doet aan het Nederlandsch gezag in Indië. De drukpers hier te lande behoort zelfs ten opzichte van slechte gouvernementen zekere vormen in acht te nemen. Of hier wij elkander en onszelven niet eeren, met welk regt verwachten wij, dat de Javanen het ons zullen doen? En indien de eerste de beste courantier het regt heeft, een Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indie met slijk te werpen, welke redenen hebben wij dan om te meenen, dat Indië Nederlandsch blijven zal?'

Hoe oprecht principieel zijn deze woorden, want hij neemt het hier op voor Mijer, als gezagsdrager weliswaar, maar dit is toch de man die hem na aankomst in Indië had 'afgescheept', de man ook die verraad had gepleegd door publiciteit te geven aan het feit van de vrije overtocht.

Er rest ons nu nog de vraag te beantwoorden hoe het met de missie is afgelopen.

Het ligt natuurlijk voor de hand dat Huet deze niet heeft kunnen vervullen. Van het begin af aan ondervindt hij tegenwerking. Maar... tegenwerking of niet, Huet had zich als adviseur gebonden aan het gouvernement, of dit nu een conservatief of een liberaal stempel droeg, was er voor betaald, al ging het dan maar om drieduizend gulden. Dit levert de situatie op dat enerzijds Huet, door gebrek aan medewerking van het gouvernement, niet in staat is aan z'n verplichtingen te voldoen, maar dat anderzijds het gouvernement hem niet loslaat. De zaak heeft dan ook een nasleep van enkele jaren. Het 'dossier ARA' licht er ons volledig over in. We zullen de hoofdzaken eruit lichten.

Aan het schier eindeloze geharrewar tussen Huet en de regering ligt, louter formeel gezien,

een verschil van inzicht ten aanzien van de interpretatie van de opdracht ten grondslag. Mijer, die de denkbeelden van Hasselman volstrekt desavoueert, kan zich toch niet geheel en al aan de opdracht onttrekken. Als landsdienaar is hij verplicht althans een schijn van medewerking te verlenen. Hij deelt Huet dan ook mee dat hij 'de uiteenzetting zijner denkbeelden nopens het gewichtig onderwerp der drukpers, overeenkomstig de hem in Nederland gedane opdracht' te zijner tijd tegemoet ziet.

Huet echter vraagt, voor de vervulling van zijn taak, inzage van de bescheiden betreffende de Indische drukpers en drukperswetgeving die bij het Indische Gouvernement berusten, daar het in de bedoeling der regering lag 'op de plaats zelve al de inlichtingen te bekomen, welke ik voor de zamenstelling van mijn rapport behoefde'; hij wil niets anders dan zich van zijn taak kwijten, maar een minimum aan medewerking is onontbeerlijk, zo schrijft hij de Gouverneur-Generaal.

Mijer weigert dit, daar dit zijns inziens niet de bedoeling kon zijn van Hasselman, en licht op 29 december 1868 minister De Waal in. Deze antwoordt op 25 februari 1869, dat hij het volkomen eens is met Mijer; hij geeft hem in overweging, als Huet blijft weigeren, stappen te ondernemen tot terugvordering van die drieduizend gulden.

Huet handhaaft zijn standpunt (22 april '69). Desgevraagd adviseert op 30 juni de Procureur-Generaal bij het Hoog-Gerechtshof van Nederlands Indië Huet alsnog in de gelegenheid te stellen binnen een bepaalde termijn aan zijn verplichtingen te voldoen. Doet hij dat niet, dan moet de overeenkomst ontbonden worden 'met vergoeding van kosten, schaden en interesten'.

Men geeft Huet nu te verstaan dat hij zich aan moeilijkheden blootstelt wanneer hij bij zijn opvattingen blijft: of hij dient zijn advies in, of hij brengt zelf de zaak tot een goed einde. Huet verklaart daarop dat hij bereid is het ontvangen geld te restitueren, maar dat hij daartoe zelf het initiatief niet kan nemen; hij heeft daarvoor een aanleiding nodig.

Waarom doet Huet deze opmerkelijke stap? Wij moeten deze, dacht ik, zien als een indirecte erkenning van ongelijk, althans in die zin

dat hij inziet als journalist een kardinale fout te hebben begaan met het accepteren van de opdracht. In een brief aan Van Deventer (20 oktober '69) zal hij ook toegeven hiermee geen bewonderenswaardige daad te hebben verricht. Met de *inhoud*, de strekking en het doel, van de opdracht, blijft hij het onveranderd eens. Nog uit de brief van 26 september 1869 aan Mijer, waaruit ik al eerder citeerde, blijkt dit overduidelijk.

In de verklaring het ontvangen geld te willen terugbetalen mogen wij Huets wens zien zijn onafhankelijkheid terug te winnen, zich te bevrijden van een knellende band; bovendien heeft hij natuurlijk meer dan genoeg van de hele zaak, die hem alleen maar schade had berokkend en hem aan verguizing had prijsgegeven.

De aanleiding om tot restitutie te kunnen overgaan wordt Huet gegeven op 13 september 1869, wanneer men hem nogmaals verzoekt het gevraagde rapport in te dienen. In zijn antwoord van 26 september herhaalt Huet zijn standpunt en wijst hij met klem op het nut van een rapport. Hij verzoekt Mijer hem te berichten 'op welke andere wijze, naar Uwer Excellentie's verlicht oordeel, het tusschen de Regering en mij aanhangig geschil zou kunnen verffend worden'.

Een uitnodiging, kort daarna, om de kwestie te bespreken, wijst Huet van de hand: het is zijn ondervinding dat 'officieuze gesprekken over officiële zaken tot niets leiden . . . daar de regering ze naderhand ignoceert' (30 september).

Mijer besluit nu zich niet verder in te laten met Huet. Een door hem gesuggereerde gerechtelijke vordering wordt door de Raad van Indië ontraden: de zaak is van te kiese aard om die opnieuw aan de publieke bespreking prijs te geven. Minister De Waal stelt zich achter dit standpunt.

Voor Mijer valt er nu natuurlijk niet veel meer te doen. Anders ligt dat voor Huet. Hij weet per slot van rekening nog steeds niet waar hij nu eigenlijk aan toe is. Hij verzoekt daarom op 15 maart 1870 nogmaals om de benodigde stukken, tevergeefs natuurlijk.

In oktober 1870 zendt Mijer aan De Waal een door de Raad van Indië uitgebracht advies door, waarin wordt aangeraden de kwestie verder te laten rusten. De Waal antwoordt hem

op 16 december dat hij ontevreden is over de manier waarop hij de zaak heeft behandeld; hij heeft namelijk de gelegenheid om deze in der minne te schicken, waartoe Huets brief van 26 september 1869 aanleiding gaf, voorbij laten gaan. De Waal acht het niettemin niet onmogelijk dat Huet 'uit begrip van betamelijkheid en tot beëindiging zijner ongave positie tegenover de Regering' zijn aanbod herhaalt.

De laatste brief over het 'geval-Hasselman' is van De Waal en dateert van 12 april 1871. Nogmaals zet hij Mijer zijn visie op de hele zaak uiteen. Hoewel hij Huets standpunt volkomen onhoudbaar acht, verklaart hij zich om verschillende redenen tegen een gerechtelijke actie. Een van die redenen is: 'Het blad door dien Huet geredigeerd, is thans een orgaan der politieke oppositie tegen de tegenwoordige Regering. Ik wil zelfs den schijn vermijden, als of ik door het oprakelen eener oude zaak, zoodanig orgaan zou verlangen te discrediteren of te benadeelen.'

Huet heeft dus niets meer van zich laten horen, en vanuit zijn standpunt gezien terecht: hij had zich bereid verklaard zich van zijn taak te kwijten, maar doordat men hem de onmisbare medewerking, zijns inziens een integrerend onderdeel van de opdracht, had onthouden, kon hij zich ten slotte van zijn verplichtingen ontslagen achten. Daar kwam bovendien bij, dat men op zijn aanbod de kwestie in der minne te schicken niet was ingegaan.

Wanneer we alles wat hiervoor over het 'geval-Hasselman' is gezegd nog eens overzien, dan moeten we tot de conclusie komen, dat Huet bijzonder zwaar heeft moeten boeten voor de fout die hij heeft begaan met de aanvaarding van de hem toebedachte regeringsmissie, en dat alles om die simpele, maar in het voorjaar van 1868 toch zo noodzakelijke drieduizend gulden. Wilde hij in Indië een nieuwe toekomst gaan opbouwen, hij zette die door de transactie met Hasselman juist op het spel. Zij die in Indië de rel om Huet van dichtbij meemaakten, moesten, met hun kennis van de verhoudingen in Indië, wel tot de overtuiging komen dat Huet het onderspit zou delven. Een getuigenis van de bekende Nederlandse indoloog H. N. van der Tuuk is hiervoor typerend.

In een brief van 14 augustus 1868 schrijft hij aan de secretaris van het Bijbelgenootschap: 'Hij worstelt tegen de publieke opinie en zal, alhoewel er zijn die hem willen steunen, ten langen leste met beschaamde kaken moeten gaan. De publieke opinie is hier vrij wat sterker dan in Holland, juist omdat het getal Europeanen zeer klein is.'

Ook Huet zelf was in die periode allerminst optimistisch over zijn kansen in Indië. Toch heeft hij het kunnen bolwerken, en eigenlijk al heel snel, dank zij zijn grote begaafdheden als journalist. Onder andere in de brieven van zijn vrouw aan mej. Sophie Potgieter wordt verteld over het toenemend succes van Huet als leider van de Java-Bode.

In Nederland raakt het 'geval-Hasselman' december 1968

voorlopig niet in het vergeetboek. Nog in 1878 wijst Huet vanuit Parijs een uitnodiging van Jan ten Brink om in Nederland een voordracht te komen houden, af, omdat hij kort tevoren in Het Handelsblad 'als een waardig voorwerp der algemeene minachting' werd aangeduid.

Dat de kwestie nog jaren in de publieke belangstelling staat, blijkt onder andere ook uit de almanak *Uilenspiegel* voor 1874, waarin opgenomen is een 'tooneelmatige klucht in één bedrijf' onder de titel: *Een man van hooge 'moreele en intellectuele positie'*. De hoofdrol is hier toebedeeld aan 'De heer Cd. Busken Huet, van gouvernementswege met eene "missie" belast'.

Bea Vianen

Gedicht

het hotel met
de brede trap naar boven
had fluweelrode tapijten
onwennige situatie onder mijn voeten
die ophield bij de hoek van
de gang naar de kamers
zonder opschik en handelsinstinct
alleen de spiegels waren verlegen

misschien is dat overal zo
waar mensen elkaar voor het eerst ontmoeten
en de intiemste geluiden omspoeld worden
door stromend water

Vier gedichten

rand van de stad (een scenario)

man in de verte
(rand van de stad / zonsop-ondergang)
in regenjas (plastic / legergroen)
met handen in de zak.

het regent niet, noch is het
grijs, loodgrijs, Hollandsgrijs van lucht.

het is een tegenlichtopname
die langzaam dichterbij zoomt

korte golfzender met mond
open en dicht;
walkie-talkie ritselt onder
de stoel van de regisseur.

hoe kwam de man in de verte
stand-in voor de schaduw van een acteur
aan het machinepistool
van de hoofdrolspeler
van de blootbeborste minnares
van de vrouw van de cameraman?

lesbische scène op het bordkartonnen bed
met de stok uit de vroegere gymzaal;

springt over:
2 ringen aan de rand van de stad.

is de man in de verte blind?

paniek wanneer er tussen de dijen door
geschoten moet worden.
waar is het machinepistool?
uiteindelijk vergroot de cameraman
1 borst, 1 kaalgeschoren vagina.

de stok uit de vroegere gymzaal heeft
splinters achtergelaten.

iedereen zoekt.

de man in de verte trekt zijn regenjas uit.
middaghitte.
schaduwloos glinstert het machinepistool
tussen zijn benen.
de crew ligt bloot, drinkt gekoelde whisky
de cameraman werkt door.

langzaam zwaait de man in de verte.

gisteren – per trein –
het spoor teruggevolgd.

wanneer ik dit doe
kom ik
onder de meest winterse
temperaturen
altijd in H. terecht.

grauwe arbeiderswoningen wijzen
op de nog steeds voortdurende macht
van decadente familie-n.v.'s
en een nijpend tekort
aan revolutionair élan

zelfs de enige halfrood
geschilderde stadsbus
kan dit trieste feit
niet verdoezelen.

■ ■

straatbeeld.

de straat met het hebben en houden
geopend:

vrouwen leunen op de vensterbanken
hun stamboekborsten bedekken de kozijnen

uit de propvolle vuilnisbakken
steken verfrommelde reclamefolders.

■ ■

lente.

de zon breekt ruig
door de ramen;
onmiddellijk woekert de pest:

vrouwen poetsen en cleanen
zich naar een record;

meubels trekken panisch
tegen de muur;

uit de ramen van de kroeg
bladderden mannen
verpakt in glas.

Gedicht

over koren en bebouwde kom
schijnt de zon der kennis

over corrupte Zuidvietnamese politieagenten
kiesmannen op Irian
en het verlies van de Nederlandse spoorwegen

(een krantebericht)

ook ik ontvang mijn deel

stapvoets gaand
over de wegen
van het land

en

blij met deze metafysische speculatie:

– god is dood en Hannibal
bestaat niet meer

ik, ik ben oppermachtig –

De danser

Het meisje dat door de danser in het holst van de nacht achtervolgd werd was maagd en ontglipte aan zijn begerige vingers. Voor de dichtslaande deur balde hij in machteloze woede de vuisten en stampte met zijn voet op de grond. Zijn onderhond wachtte op de hoek van de straat en boog zijn kop tot op de straatstenen: dan begon hij zacht te janken en voelde zich diep ongelukkig en grotelijks tekort gedaan.

- Ze vragen erom met die rokken van tegenwoordig.
- Zeg dat wel, ze vragen erom, die jonge wijfjes van tegenwoordig.

De danser liep door het donker met boze bedoelingen in zijn hoofd. De stad lag verlaten en het weer was miserabel. De nacht was vol naargeestige geluiden, maar de diep in zijn kraag weggedoken danser leek niet bevreesd. Zijn lange haar dat anders tot ver over zijn schouders viel, stond nu recht overeind op zijn koboldenkop. Hij hobbelde in het rond op te korte benen en zijn gestalte werd vervormd door een monsterlijke bochel, die hij altijd en overal met zich meedroeg. Kettingen hingen om zijn nek en rinkelend ging hij voorwaarts. Donkere schaduwen omringden hem, doken op achter zijn rug en verdwenen in het licht van de straatlantaarns. Hij keek niet om, de danser. Hij leek zeker van zichzelf, innerlijk opgewas-

sen tegen alle gevaar, onheil en duisternis. Wie zou het wagen zijn weg te kruisen? Was hij niet verschrikkelijk genoeg om de duivel zelf bij zijn aanblik van schrik te laten verbleken? Cultiveerde hij zijn uiterlijk niet met dit doel voor ogen, angst en afgrijsen in te boezemen waar hij ook kwam? Experimenteerde hij niet met ge- laatsuitdrukkingen en grimassen die hem voor zijn eigen spiegelbeeld deden terugdeinzen? Verzorgde hij zijn bochel niet zorgvuldig, wreef hij hem niet in, masseerde hem, kweekte hem op, zodat hij groeide als kool? De danser kromde zijn vingers en ontblootte zijn tanden. Zijn oren wapperden in de wind.

Zijn onderhond volgde hem op enige meters afstand, een mager vervuild scharminkel. Bij sommige deuren bleef hij staan, stak zijn kop in de lucht en hilde luidkeels. Flarden wolken hingen voor de maan.

In haar kamer beende de gemiste maagd op en neer en wrong de handen. Ze kon de onderhond buiten horen huilen en huiverde. Haar benen waren loodzwaar en leken onder haar weg te glijden, zodat ze op de rand van haar bed moest gaan zitten om niet te vallen. De drie swingende meiden die een etage hoger woonden luisterden aan hun deuren, waarop klopgeesten klopten die hen niet met rust wilden laten. Alle drie waren ze onlangs hevig teleurgesteld en de wonden waren nog niet geheeld.

- Look at me now.

Achter de ijzerbeslagen luiken van haar bed-

stee lag moeder de gans, omringd door haar zeven kinderen, bedolven onder kinderen. Toen de klokken begonnen te luiden hief ze het hoofd en er verscheen een uitdrukking van angst op haar gezicht. De wind loeide en hilde en beukte, weet je wel. Buiten klonken voetstappen. Haar kroost woelde blind en slaperig om haar heen.

– Hij gaat voorbij, zei de oudste.

– Laten we bidden, zei moeder de gans en vouwde de handen.

Maar de voetstappen gingen voorbij zonder dat er ook maar iets gebeurde, en met gemengde gevoelens verzamelde ze haar kinderen onder haar rokken.

– Een hele opgave voor een alleenstaande vrouw.

– Alle respect, een moedige godvrezende vrouw.

– Nou ja, godvrezend . . .

De gemiste maagd schoof heen en weer op haar stromatras en had spijt als haren op haar hoofd. Het knaagde en knaagde in haar, vooral tussen haar benen. Zich van de ene zij op de andere kerend viel ze ten slotte in slaap en verzinkte in diepe dromen, waar ze zich de volgende dag niets meer van kon herinneren. De drie swingende meiden slaapwandelden de hele nacht. Ze stommelden door de kamers, struikelden over de vloermatjes, botsten tegen de muren op en werden niet wakker. Buiten grijsde de danser zijn gele tanden bloot en de onderhond voelde zich erg down – down.

De agenten die het tweetal even na middernacht zagen lopen moesten van een heimelijke achtervolging afzien toen ze ongelukkigerwijs in een vechtpartij verzeild raakten, waarbij de brigadier onder hen zijn pet verloor. Hij vond hem niet meer terug. Hierdoor zeer kwetsbaar geworden verliet hij zijn dienst voortijdig en keerde tegen vier uur in de morgen blootshoofds en onzeker huiswaarts. Geplaagd door sombere voorgevoelens sloop hij de slaapkamer binnen,

waar zijn vrouw niets vermoedend alleen in bed lag en snurkte bij het leven. Teleurgesteld en beschaamd, zowel het een als het ander, ging hij naast haar liggen, voorzichtig om haar niet wakker te maken. De brigadiersvrouw loerde door haar oogharen en had de sterke indruk dat er een naakte aap onder haar bed lag, klaar om op te springen en zich op haar te storten.

– Er is wat seksueel leed in de wereld!

– Vind je?

De danser stond onder het raam van de gemiste maagd en keek naar boven tot de zon opkwam. Toen ze de gordijnen opende en hem zag staan trok ze zich verward terug in haar kamer. Dan at ze haar ontbijt, bestaande uit cornflakes en beschuit met jam. De drie swingende meiden kwamen eindelijk tot rust en werden wakker in hun bed. De dag begon. Wagens van de gemeentereiniging besproeiden het wegdek. Iedereen verscheen.

De danser zag er geen gat meer in en ging naar huis om te slapen. Zijn onderhond volgde hem op de voet, dodelijk vermoeid, het mikpunt van de hele wereld.

Moeder de gans lag op haar knieën voor de bedstee en smeekte veel zegen af.

– Moge alles gesmeerd gaan deze dag.

In een door daglicht hel verlichte kamer lag de danser vredig uitgestrekt in bed. Zijn dikke kop stak boven de dekens uit en zijn handen lagen gevouwen op zijn buik. Hij snurkte zacht en aanhoudend. Voor het ledikant lag de onderhond en werd in zijn dromen getrapt en geslagen en vernederd. Kreunend draaide hij zich om en sliep zijn armzalige slaap.

Het huis van de danser stond midden in de stad en op haar dagelijkse rondgang van illusie tot illusie bleef de brigadiersvrouw staan voor zijn deur. Daar ontmoette ze de gemiste maagd die in haar middagpauze besluiteloos op en neer ijsbeerde, niet wetend wat met haar tijd

en met zichzelf te doen. Aangetrokken door een magnetische kracht die ze zelf niet konden verklaren cirkelden ook de drie swingende meiden rond het huis. En moeder de gans trad uit de kerk aan de overkant van de straat en sloeg een levensgroot kruisteken, als om alle opdringende duivels van de hel te verjagen en hun plaats te wijzen. Haar zeven kinderen wezen en schreeuwden omhoog naar het raam dat schitterde in de stralen van de zon.

- Bij nacht en ontij doolt hij rond.
- Wie het licht schuwt heeft iets te verbergen.
- Vast wel.

De danser was zich nergens van bewust en sliep snurkend verder. En zijn piepende ademhaling zwol aan en leek uit te rijzen boven het geraas van het verkeer; geknor, gezucht en het gekreun van de onderhond klonken uit zijn vensters. En ieder die het hoorde bleef staan en luisterde en ieder die het hoorde wou bij hem zijn. Vrouwen spoedden zich door de straten om zijn slaapkamer en hielden plotseling in en keken omhoog. Vrouwen dwaalden om zijn huis en waren niet weg te slaan van zijn drempel. Vrouwen hielden de wacht bij zijn deur. Vrouwen liepen af en aan, de hele dag. Het zou de onderhond veel plezier gedaan hebben als hij het geweten had. Maar hij wist er niets van.

Alsof er niets was gebeurd viel de volgende nacht. Tegen de donkere lucht vlogen met wiekende vleugels trekvogels voorbij, die bij nader inzien verdacht veel op vette torenduiven leken. Ze streken neer op de pleinen en in de parken van de stad. De lichten werden ontstoken en de vlaggen binnengehaald. De tijd van het kwaad naderde.

Tegen het middernachtelijk uur waagde de danser zich naar buiten. Met de onderhond op zijn hielen maakte hij zijn gewoonlijke route door de vrijwel verlaten straten. Hij liep in kringen en cirkels en keerde telkens terug op dezelf-

de punten, begon weer opnieuw, stakte halverwege, draaide om, bezocht dezelfde pleinen, poorten, wallen. Met de onderhond in zijn spoor trok hij magische cirkels door de stad. De onderhond schuurde zich tegen de muren, krabde aan deurposten en likte met zijn tong over de grond.

Achter hun vensters stonden de drie swingende meiden in hun onderbroek en staarden naar buiten zonder iets te zien. Moeder de gans lag opgebaard tussen haar kroost en had nauwelijks nog de kracht om haar handen te vouwen. Knorrend en zuigend drongen de zeven zich tegen haar aan. Ze streelde hun hoofdjes in het wilde weg en probeerde er het beste van te maken. En de brigadiersvrouw was alleen als zovele nachten van haar leven en onderzocht alle hoeken en gaten op indringers en sloot deuren en ramen af met ijzeren kettingen en veiligheidssloten. Maar ze wist dat het allemaal niets zou helpen en ze lag sidderend in bed, terwijl de kastdeur langzaam openkierde. Toen de deur krakend helemaal openviel zag ze het gala-uniform van haar man in haar richting zwaaien, met opwaaiende broekspijpen en fladderende mouwen. Kuis strekte ze zich uit onder de lakens en sloot de ogen tot een spleet.

In haar kamer rende de gemiste maagd tegen de muren op. Ze was ten einde raad, het water stond haar tot aan de lippen. Dan nam ze een besluit, trok haar jas aan en verliet het huis. Het licht liet ze branden. Toen de danser snelle voetstappen achter zijn rug hoorde, rechte hij zijn gebochelde schouders en vertrok zijn gezicht in een afschrikwekkende grimas. Maar dat kon niet verhinderen dat een onbehaaglijk gevoel omhoogkroop in zijn nek en hij liet iets van zijn houding varen en versnelde zijn pas. Ook de onderhond gedroeg zich vreemd, hij schoof met zijn buik over het asfalt en maakte klaaglijke geluiden, dan schoot hij als een pijl uit de boog vooruit. De stappen naderden dichter en dichter en de danser ging over in wat

bijna op een draf leek. Toen hij ten slotte omkeek herkende hij de gemiste maagd, die met wapperende haren over de weg rende. En hoewel hij eerst de neiging had verlicht adem te halen, begon hij tot zijn eigen verbazing nog harder te lopen. En daarmee waren de rollen definitief omgekeerd. Het was een vreemde situatie en hij besloot zich te vermannen, maar zijn voeten lieten hem niet met rust en als een bezetene hobbelde hij voorwaarts op zijn kromme poten. Met elke stap voelde hij zijn bochel zwaarder wegen en hij kwam nauwelijks nog vooruit.

Het kostte de gemiste maagd niet veel moeite hem in te halen en tot staan te brengen. Hijgend keken ze elkaar aan. Ze stond daar en zei geen woord, maar hij begreep wat ze wilde en was in grote verwarring. Grimassen streden om de voorrang in zijn gezicht, hij probeerde zijn gelaatsspieren in bedwang te houden, maar ze lieten zich niet intomen en tuimelden en vielen over elkaar en hij slaagde er niet in een gelaatsuitdrukking tot stand te brengen. Elk grimas ging onder in zenuwtrekkingen en trillingen, en ontreddeering maakte zich van hem meester. Zijn lichaam luisterde niet meer, afzonderlijke ledematen maakten zich van elkaar los en bestreden elkaar. Er ontstond een geweldige scheur, die hem van top tot teen in tweeën deelde. Normaal gesproken werd hem hier een kans geboden om met beide handen aan te grijpen, maar hij voelde hoe zijn bochel onder haar blik verschrikkelijk opzwol en hoe hijzelf verschrompelde en ineenkromp en steeds kleiner werd. De onderhond duwde zich trillend tegen zijn broekspijpen en de danser stond met zijn mond vol tanden. De gemiste maagd draaide voor hem heen en weer en wierp schaamteloze blikken op zijn ineengedoken gestalte. Het was te gek allemaal en de onderhond kreunde en kronkelde zich machteloos tussen zijn benen.

– Je kunt niet meer over straat lopen zon-

der lastig gevallen te worden tegenwoordig.

– Ik vraag me wel eens af, waar we eigenlijk tehuizen voor loslopende meisjes voor hebben?

– Ze spreken je aan, ze overrompelen je, zo zijn de zeden vandaag de dag.

– Waar hebben we een zedenpolitie voor, vraag ik me wel eens af. Als je ze nodig hebt zijn ze in geen velden of wegen te bekennen.

– In mijn tijd ging dat anders, daar nam IK en IK ALLEEN het initiatief tot zulke zaken.

– Ach die jonge wijfjes van tegenwoordig . . .

– Ja, ja, dat jonge spul . . .

De gemiste maagd wachtte geduldig af tot hij de rollen om zou keren. Maar hij was er niet toe in staat en ging volledig door de knieën en boog het hoofd. Hij bood haar zijn hoofd aan, ze hoefde maar toe te slaan en het rolde voor haar voeten. De brigadiersvrouw lag klaarwakker in haar bed en moeder de gans opende de ogen en de drie swingende meiden staakten hun slaapwandeling door de dakgoot. Dromen veranderden in nachtmerries en omgekeerd. De danser was zich bewust van een diepe nederlaag. Voor eens en altijd had hij zijn gezicht verloren. Hij wenste het niet te accepteren en scheurde zijn kleren en probeerde zich achter zijn bochel te verbergen.

Toen de dageraad aanbrak trok hij langs de huizen en van achter de ruiten stak moeder de gans haar tong naar hem uit, en haar zeven kinderen joelden en riepen hem na. De drie swingende meiden rolden met hun ogen en barstten in lachen uit tot de tranen hen over de wangen liepen. De brigadiersvrouw verwijderde met een gerust hart de kettingen voor haar deuren en maakte een lange neus naar hem en wuifde bij wijze van grap met haar handen langs haar oren. Alle moeite was voor niets geweest, alle respect was verdwenen. Alleen de gemiste maagd was niet vrolijk gestemd. Ze zweette, haar huid jeukte en kriebelde en ze voelde zich

onvoldaner dan ooit. Met stijf op elkaar geklemde lippen keek ze vanuit haar raam naar beneden.

Daar stond de danser in het licht van de eerste zonnestralen. Hij stampte met zijn voeten op de grond en balde zijn vuisten en hief ze omhoog. Dan begon hij als een razende in het rond te springen. Zijn bochel hotste op en neer,

zijn haren sliertten voor zijn ogen. Op zijn kromme benen danste de danser in een kring van vroege nieuwsgierigen. Uit de omringende bomen keken vogels en eekhoorntjes en ander dierengespuis oplettend toe. De onderhond lag uitgeteld op de straatstenen en kon van ellende geen vin meer verroeren.

Jerzy Kosinski

Stappen

American National Book Award 1969

Vertaling Oscar Timmers

Roman LRP284 3e druk f 9,50

De geverfde vogel

Vertaling Mischa de Vreede

Roman LRP194 5e druk f 11,50

BIJ DE BEZIGE BIJ

KRONIEK & KRITIEK

LETTERKUNDE

J. Bernlef poëzie

Over Andrej Woznesenski

Politiek geëngageerde poëzie is 'in', en als dat te cynisch mocht klinken: zij wordt gevraagd. Niet alleen door het publiek maar ook door de dichters zelf. Geboren uit edele gevoelens als woede, verontwaardiging, onmacht over gruwelen als oorlog en hongersnood, waarbij zijn privégevoelens en belevenissen ineen-schrompelen tot bagatellen waar hij de wereld niet langer mee mag lastig vallen, vinden de 'geëngageerde gedichten' van een dichter meestal een gretig onthaal omdat zij direct beantwoorden aan een behoefte: de behoefte om ons kwade westerse geweten te sussen. Zo'n gedicht geeft de dichter en het publiek dat het leest of aanhoort het idee iets gedaan te hebben. Dat heeft de dichter dan ook. In negen van de tien gevallen heeft hij een slecht gedicht geschreven. Men kan natuurlijk zeggen dat het beter is één slecht gedicht over bij voorbeeld Vietnam te schrijven dan negen over theelood, maar dan bevindt men zich al buiten het gebied van de poëzie en op het terrein van de wereldverbeteraars en overtuigers, een terrein dat ik hoogacht, maar waar zelden poëzie wil groeien. Ik noemde negen van de tien gevallen. Er zijn uitzonderingen; Majakowski, Lorca en als recent voorbeeld bij voorbeeld het prachtige gedicht 'To whom it may concern' van de Engelse dichter Adrian Mitchell.

J. BERNLEF (pseudoniem van H. J. Marsman). Geb. 1937. Redacteur van *Barbar*. Publiceerde onder meer de dichtbundels *Kokkels* (1960), *Morene* (1961), *Dit verheugd verval* (1963), *Ben even weg* (1965), *De schoenen van de dirigent* (1966), en *Bermtoerisme* (1968); de verhalenbundels *Stenen Spoelen* (1960), *Onder de bomen* (1963), en *De Schaduw van een vlek* (1967), de novelle *De overwinning, het verslag van een nederlaag* (1962), en de romans *Stukjes en beetjes* (1965), *Paspoort in duplo* (1966) en *De dood van een regisseur* (1968). Poëzie-chroniqueur van *De Gids* sinds nummer 6 van 1966.

In één adem met Majakowski en Lorca moet ook genoemd worden Andrej Woznesenski, de vijfendertig-jarige Russische dichter, die al een vijftal bundels en een groot aantal losse publicaties op zijn naam heeft staan en wiens werk door recente Amerikaanse vertalingen nu ook voor ons toegankelijk is.

Evenals bij Majakowski en Lorca wint bij Woznesenski de dichter het van de revolutionair, of beter: zijn deze in het werk onafscheidelijk met elkaar verbonden.

Woznesenski werd 12 mei 1933 in Moskou geboren. Na de oorlogsjaren in Kurgau in de Oeral te hebben doorgebracht ging hij na de oorlog studeren aan het Moskouse Instituut voor Architectuur. In 1957 brandde het instituut af, en voor de toen al lang in tweestrijd levende Woznesenski was dit een teken om zich geheel aan de literatuur te gaan wijden. Zijn eerste gedichten met een eigen toon publiceerde hij in 1960, en hij werd vrijwel meteen herkend als een van de beste dichters van zijn generatie.

De positie van de dichter in de Sowjet-Unie is een totaal andere dan bij ons waar de publieke opinie talloze uitlaatkleppen kent (hoe illusoir sommige ervan ook bij nader inzien blijken te zijn). Een van de weinige uitlaatkleppen voor persoonlijke meningsuiting vormen of vormden in de Sowjet-Unie dichters als Woznesenski en Jevtoeschenko. In 1962 kwamen 14.000 mensen in een stadion naar Woznesenski en andere dichters luisteren! Chroesjtsjov maakte daar in 1963 een einde aan toen hij tijdens zijn beruchte aanval op de Manege-schilderijtentoonstelling in Moskou de kunstenaars als een troep werkschuwe elementen afschilderde (een uitlating die ons zo bekend in de oren klinkt als de echo van een koekoeksklok). Maar al werd Woznesenski dan tot de orde geroepen, zijn mond hield hij niet. In de *Prawda* van 29 maart 1963 antwoordde hij: 'Er is gezegd dat ik de ernstige en scherpe woorden van Nikita Sergejewitsch nooit moet vergeten. Ik zal ze nooit vergeten. Ik zal niet

alleen die scherpe woorden niet vergeten maar ook niet de raad die Nikita Sergejewitsch mij gaf. Hij zei: "Werk." Ik praat mijzelf niet schoon. Ik wil alleen maar zeggen dat het voornameste voor mij nu is om te werken, te werken, te werken. Mijn werk zal mijn houding ten opzichte van mijn land, van het communisme en mijzelf duidelijk maken.' Die houding is de regering niet altijd welgevallig geweest. In 1961 mocht Woznesenski nog een reis naar de Verenigde Staten maken, een reis die de bundel *De driekantige peer* opleverde, een cyclus gedichten geïnspireerd op *Een dichter in New York* van de Spaanse dichter Federico García Lorca, een dichter die Woznesenski zeer bewondert. Na de schoonmaakbeurt van Chroesjtsjow zwierf Woznesenski enige tijd lang door het land, min of meer als banneling. De campagne tegen de schrijvers verliep echter en Woznesenski kon zijn literaire werk weer opvatten. Hij bezocht onder andere Engeland. In 1966 werden van zijn in Moskou verschenen bundel *Het Achilleshart* 100.000 exemplaren verkocht. In 1967 zou hij een tweede tournee door de Verenigde Staten maken. De Russische Schrijversbond schreef echter achter zijn rug om een telegram dat hij wegens ziekte verhinderd was. Weer hield Woznesenski zijn mond niet. Hij reageerde met een scherp gedicht dat hij bij de tweehonderdste uitvoering van *Antiwerelden* (een in 1964 verschenen bundel) voorlas, en dat besluit met:

*It is a poem's function
to be Shame's sensual organ.*

In 1964 verscheen bij Grove Press een *Selected poems of Andrej Voznesensky*, vertaald door de dichter Anselm Hollo en in 1966 herdrukt als Evergreen-paperback; in 1967 verscheen onder de titel *Antiworlds and 'the fifth ace'* bij Anchor Books in New York een dubbeltalige paperback, waarin de vertalingen werden verzorgd door onder andere W. H. Auden en Richard Wilbur.

Hoe indirect de kennismaking met een dichter ook is die men (ik althans) alleen in vertaling kan lezen, als zijn werk maar goed genoeg is zal zelfs de meest vrije vertaling die kwaliteit niet kunnen verdoezelen.

De bundel vertaald door Hollo is in grote trekken dezelfde keuze als die in *Antiworlds* werd gemaakt, al is de laatste bundel veel uitgebreider. Hollo vertaalde nogal vrij en paste Woznesenski's idioom aan het Amerikaanse idioom aan. De dichters die *Antiworlds* vertaalden probeerden ook iets van Woznesenski's vaak sterke vormgeving over te brengen, al boette men daardoor waarschijnlijk aan letterlijkheid in. Maar uit beide bundels komt Woznesenski als een mijns inziens groot dichter te voorschijn.

In de eerste plaats door zijn rijkdom aan onderwerpen en aan beelden. Woznesenski's beeldspraak is altijd concreet en verrassend. Een paar voorbeelden. Over gezichten tijdens een jacht: '(they) burned like traffic lights', en over een opgejaagde haas schrijft hij: 'When a glass full of living blood has to fly.' De tongen van herdershonden worden 'flames of cigarette-lighters'. Hij houdt zich bezig met een meisje in een telefoonsel, een steilwandrijdster, met fietsen in een berkenbos, met Lorca en Majakowski. Zelf heeft hij eens geschreven dat de metafoor de motor van het gedicht is, en Auden zei over hem: 'Here, at least, is a poet who knows that, whatever else it may be, a poem is a verbal artifact which must be as skillfully and solidly constructed as a table or a motorcycle.' Ook Robert Lowell sprak zeer lovende woorden over hem. Het is niet verwonderlijk dat juist deze twee dichters zich aangetrokken voelen tot zijn werk. Men vindt bij hen dezelfde heldere constructies, diversiteit van onderwerpen – meestal sterk autobiografisch getint – en een voorkeur voor gewone of 'slang'-woorden. Maar Woznesenski's *toon* is anders. Hij schrijft in de eerste plaats om *gehoord* te worden en ziet zichzelf als een voortzetter van een revolutionaire traditie in de poëzie, een doortrekker van de lijn Lorca – Majakowski.

*NOTE TO E. YANITSKAYA,
FORMERLY TYPIST TO MAYAKOVSKY*

*Mayakovsky never paid you off.
I am honoring his debt.
Excuse him for not having lived long enough.*

*The sense of my life
is to pay for Lérmontov, Lorca,
an everlasting debt.*

*Payable in blood
the terrible charges mount.*

*Fathers, forefathers, we have you to thank.
Wheel of the epoch, keep on turning. . .
But who will pay for me,
who will close the account?
1963*

Behalve politiek geëngageerde gedichten schreef Woznesenski natuurgedichten, waarin hij er steeds in slaagt een 'vreemd' element in te voeren dat de oorspronkelijke emotie oproept, zoals het begin van 'Bicycles':

*In the wood, in the dew
Bicycles lie.
Through birch-trunk gaps
The road flashes by.*

Een van de naar mijn smaak beste gedichten citeer ik helemaal. De vertaling is van W. H. Auden.

THE PARTY

*All the tipsy crew
Sat down. Suddenly. . .
Where are they?*

Gone! *Those two?*
Not there!

*Were they blown away by the wind
At the height of the fun, leaving behind
A pair of empty chairs,
Two knives lying there?*

*A moment ago they were drinking.
They were here. In a twinkling
They vanished, banished from view,
Away, those two.*

*Off through the slush they ran —
Catch-them-if-you-can! —
They have burned their boats.
To hell with conventions and raincoats!*

*So from the wineglass fades the hum
When the finger ceases to strum,*

*So races a river down its bed,
Or a cloud overhead.*

*So youth is bold to flout
The old and their apron strings,
So in spring young saplings
Break out.*

*The party is a huge success:
But the daring of this pair,
The back of each deserted chair,
Leave one speechless.*

Behalve de grote cyclus over Amerika schreef Woznesenski een lang collageachtig gedicht, waarin berichten, proza en poëzie elkaar afwisselen en dat in 1964 werd gepubliceerd onder de naam *Oza* (in licht gewijzigde vorm opgenomen in *Het Achilleshart*). *Oza* is een anagram voor de Russische naam *Zoya*, afgeleid van het Griekse woord voor leven, zee.

Woznesenski heeft dit gedicht gebouwd rond de ontdekking van de fysicus Richard P. Feynman van het bestaan van de zogenaamde 'antimaterie'; elektronen die voor een microseconde een beweging 'terug' in de tijd maken. (Woznesenski maakt ook gebruik van een statement van Feynman.) Deze wetenschappelijke ontdekking heeft hij als een poëtisch beeld uitgewerkt. De hoofdpersoon van het gedicht is *Zoya*, geen nieuwe Beatrice zegt Woznesenski uitdrukkelijk aan het begin van het gedicht, geen ideaalbeeld maar een beeld van doodgewone menselijkheid bedreigd door de wetenschapsman die door Woznesenski's mond beweert: 'The whole does not change if its components are rearranged, as long as the system as such is preserved. Who cares about poetry? We shall have robots. The psyche is a combination of amino acids. . .'

Woznesenski protesteert in het gedicht, dat op sommige plaatsen tot een soort slapstick uitspruit, niet tegen De Wetenschap. Hij is reëel en intelligent genoeg om de romantiek en het zinloze escapisme van een dergelijk protest in te zien. Zijn wetenschapsman is niet de snode Sickbock maar een metafoor voor een materialistische levensbeschouwing die het leven in formules denkt te kunnen vangen:

*All progress is retrogression
If the proces breaks man down.*

(uit: *Oza.*)

en die voor het bereiken van een Doel alle mid-
delen geheiligd acht (pro memorie: het gooien
van napalmbommen (Verenigde Staten), het op-
sluiten van schrijvers (Sowjet-Unie), het oefen-
nen met moderne wapens op varkens (Zweden)).

R. A. Cornets de Groot proza

Mythe als band tussen schrijver en boek

Onder de titel *Facettenoog* bundelde Weverbergh de beste kranteartikelen van de aan
Het Vaderland verbonden recensent Paul
de Wispelaere, mijn voorganger in deze kro-
niek van De Gids. Zulke bundelingen worden
altijd ontvangen met de vraag naar de zin er-
van, omdat een vooroordeel wil dat een dag-
bladartikel een ééndagsvlieg is, – principieel
van een ander niveau dan de uitvoeriger, niet
in haast geschreven, en dieper doordringende
bijdrage van gelijke strekking in een literair
tijdschrift. Maar bij De Wispelaere wordt deze
vraag kwestieus: hij schrijft niet gehaast, hij
is niet oppervlakkig, zijn dagbladkritieken zou-
den geen tijdschrift misstaan en integendeel voor
vele daarvan een uitkomst betekenen. De re-
calcitrante Weverbergh is terecht de eerste
die een lans breekt voor de bundeling van
zulk krantepapier: 'Laten we realistisch zijn:
onze literaire opinie wordt uitsluitend in de
krant gemaakt', zegt hij in zijn 'Met de neus
in de krant', de inleiding tot deze bloemle-
zing. Hij snijdt in hoofdzaak twee dingen aan:
het gezag van de criticus en het niveau van
de dagbladrecensie – twee heus niet zo een-

voudige zaken. Maar Weverbergh pakt ze aan
van de huiselijke kant: 'Tijdens mijn vormings-
jaren', schrijft hij, 'bleef ik tot mijn ongeluk
van een goede lectuurgids verstoken.' De klacht
moet van toepassing zijn op een hele genera-
tie: Rodenko zweeg toen Weverbergh nog aan
het woord moest komen; Jan Walravens over-
leed voortijdig, en zijn visie op de moderne lite-
ratuur – met andere heeft hij zich, geloof
ik, ook niet beziggehouden – werd door vriend-
schap voor mijns inziens duidelijk zwakke broe-
ders vertroebeld. De enige mensen in wie We-
verbergh tijdens zijn vormingsjaren vertrouwen
stelde, waren allerhande recensenten, zegt hij,
en: 'hun gezag was onbetwist'. Dit laatste
spreekt vanzelf: voor iemand die een lectuur-
gids *behoeft*, is de criticus (dat wil zeggen één
van de critici) de enige man met gezag, om-
dat hij de enige man is, of schijnt te zijn,
met zoiets abnormaals als een 'norm' – onge-
acht of hij oog heeft voor het bovenpersoonlijke
dat achter het persoonlijke schuilt, dit is oog
voor die nuances die het algemene na enig den-
ken en beleven helpen duiden (type Verwey),
dan wel oog voor persoonlijke zwakheden, die,
indien getroffen, van het bovenpersoonlijke en
algemene niet veel meer overlaten dan een
ruïne of een karikatuur (type Hermans). Ik
stel deze twee typen voor het gemak als polen
tegenover elkaar (tussen beide bevinden zich
nog tal van mengtypen) omdat hun verhouding
tot elkaar en tot de literatuur door zo'n een-
voudig schema duidelijk wordt. Het type Ver-
wey is gevoelig genoeg om het 'persoonlijke'
te sparen, en dus, onder aanvoering van aller-
lei *rationele* argumenten, het boek van tweede
rang tot de 'officiële' literatuur toe te laten,
dan wel die toelating van een overigens eerste-
klasboek te weigeren op grond van de over-
weging dat dat geen 'literatuur' is; men denkt
hier aan auteurs als Focquenbroch, Speenhoff,
Hennebo, Willem Walraven – miskende talen-
ten die vooral door ventaanhangers in de aan-
dacht zijn gebracht. Het type Hermans heeft,
in weerwil van zijn de persoon hekelende har-
teloosheid, voornamelijk *emotionele* motieven
om te voorkomen dat de 'officiële' literatuur
met een beroerd boek wordt opgescheept. Paul
de Wispelaere, zegt Weverbergh, is steeds be-
reid de schrijver van het te bespreken boek

R. A. CORNETS DE GROOT. Geb. 1929. Publi-
ceerde onder meer de essaybundels *De chaos en de vol-
heid* (1966), *De open ruimte* (1967), *De zevensprong*
(1967), *Labirintiek* (1968), en een bloemlezing uit de poë-
zie van Lucebert *Poëzie is kinderspel* (1968). Schrijft
voor De Gids vanaf 1968, nummer 8 de kroniek voor het
proza.

'ruim crediet te geven om mogelijke ontmoediging te voorkomen. Bovendien kan een diplomatisch ontzien van gevestigde literatoren, zowel als een poging om te vermijden die ook ècht tegen het hoofd te stoten, bij Paul de Wispelaere niet ontkend worden.' De Wispelaere staat in ons schema blijkbaar dicht bij Verwey dan bij Hermans. Merkwaardigerwijs moet hier worden vastgesteld dat Weverbergh zelf eerder tot het type-Hermans hoort – het citaat van D. Hillenius dat boven de inleiding prijkt, neemt alle twijfel over Weverberghs plaats in het schema weg. Vatten we nu ons inzicht samen, dan doet zich de paradox voor, dat de voor de persoonlijkheid zo gevoelige criticus juist op formele kenmerken let, terwijl de voor het kunstwerk geporteerde criticus in de eerste plaats afvliegt op de hem al dan niet sympathieke persoonlijkheid van de auteur. Voor mij is dit een aanwijzing dat het *gedrag* van de critici de vorm-vent-tegenstelling heeft veroorzaakt, en dat de werkelijk aanvaardbare stelling een vent een vent een vorm een vorm geen of weinig verdedigers telt. Ik betwijfel of Weverbergh aan 't slot van de inleiding Paul de Wispelaere werkelijk op een inconsequentie betrapt: in feite ontgaat het hem dat een wijze van kritiseren als die van De Wispelaere *altijd* de persoon van de auteur ontziet.

Paul de Wispelaere is zonder twijfel één van de beste recensenten uit het Nederlands taalgebied; – wat het strikte domein van de ontleding betreft allicht de beste', schrijft Weverbergh. En hij stelt vervolgens een rapport op over de werkwijze van deze criticus, en maakt een lijst (blz. 11 en 12) op van bij De Wispelaere voorkomende begrippen, die alle vaagheid missen en daardoor werkelijk bruikbaar zijn, niet alleen voor de criticus, maar ook voor de schrijver en vooral voor de leek die zich in deze stof verdiepen wil. Paul de Wispelaere is vooral een pedagoog en Weverbergh zegt met zoveel woorden dat zijn keuze een pedagogisch doel heeft. Het eerste artikel van De Wispelaere in deze bundel sluit op dat lijstje mooi aan, en bevat twee problemen waar ik in het kort iets van zeggen wil. De Wispelaere heeft het hier over het begrip 'structuur'

zoals dat door S. Dresden wordt uiteengezet. Structuur, en ik citeer hier De Wispelaere: 'is niet zomaar met een ondubbelzinnig synoniem of een wiskundig gefixeerde definitie te bepalen, om de eenvoudige reden dat de structuur zich nooit in abstracto laat losmaken van de concrete roman zelf, maar integendeel de essentie van die roman *is*'. En voorts: 'volgens het modern artistiek bewustzijn (is) de romanschepping voor de schrijver zelf niet een van tevoren bepaalde expressie, maar een door het schrijven zelf groeiende "recherche" en creatie.' 'Structuur' wordt hier – de schrijver handelt over Dresdens boek *Een wereld in woorden* – met de roman in verband gebracht. Tegen wat er gezegd is, valt, dunkt me, geen woord in te brengen. Behalve dit: dat *elke literaire schepping die die naam waard is, zulke structuur is ingeschapen*. Het zien van die structuur is dan ook niet een verdienste van het modern bewustzijn. Men is zich in alle literaturen, in alle tijden, van zulke structuur bewust geweest, en de zorg om de vorm – toegespitst in het *geven* van regels en wetten – bewijst het. Juist doordat literaire kunst die structuur heeft, of is, onderscheidt ze zich van de stofelijke werkelijkheid, waarvan de structuur wel, of in hoge mate, door wiskundige formules te achterhalen is.

Dat de criticus op het stuk van de vormkriek van het normatieve standpunt is afgestapt, en op beschrijvende wijze zijn werk doet, is uiteraard een winstpunt, al staat vast dat een aantal schrijvers nu zichzelf de wet gaat stellen (Develing, die zijn ziel in zijn theorieën legt, en zijn theorieën doodt in zijn project; C. C. Krijgelmans, die van een volkomen willekeurig gegeven uit, een van te voren vaststaand schema inhoud verleent, als vóór hem de redrijkers en bij voorbeeld de sonnettendichters). Waarbij het een enkele hunner ontgaat dat literatuur een bouwwerk is van de fantasie, en niets met de in de natuur geldende wetten van doen heeft – er zich zelfs tégen keert als het goed is (maar dan is het natuurlijk ook bijzonder goed!):

... om een woord
Dat sonder weergae is, moet arme Waarheid
voort,

*En om een braever woord dan woorden die
wat seggen,
Moet onred' inden topp, en Reden onder leg-
gen,*

zei Huygens dus in zijn 'Aen den Leser; voor de Bij-Schriften in Constantyn Huygens' Hof-wijck', een gedicht dat van dichters getuigt:

*Wij lijden van den Rijm al dat het Schip in
Zee
Van vloed en ebbe lijdt*

En:

*Maer, Stierman, Waer is 't Schip ten einde
van sess weken?
Voor St. Helena? Jae, soo 't Gott en water
will,
Soo niet, aen St. Thomé, of mog'lijk in Brasil.
Dat doet de blinde kracht van ongemerckte
Stroomen,
Soo gaet het in 't beleid van Rijmers en
haer' droomen. . .*

Waaruit men ziet dat het 'structuurprobleem' bij ons al een tijdje bestaat. Van het sprookje als zou de renaissance zich hebben toegelegd op de kunst de natuur na te bootsen, valt, in de renaissance, dan ook opvallend weinig te bespeuren; veel minder in ieder geval dan in het wishful thinking van de lui die het sprookje zo graag vertellen. In samenhang hiermee kom ik nu op het tweede punt, waar dit belangrijke opstel van De Wispelaere toe leidt: dat van de 'natuurgetrouwe' romanheld.

'Een professor van mij', schrijft De Wispelaere, 'gebruikte destijds de romanfiguur Raskolnikov voor de studie van de psychologie van de misdadiger: daar heb je 't: een romanpersonage wordt behandeld alsof het een levend mens was.' Hij heeft natuurlijk gelijk, De Wispelaere, maar de vraag is hier of de hoogleeraar *ongelijk* heeft. Nee. Want ook als hij naar Landru verwezen had, had hij verwezen naar een leven 'in woorden' gevangen. Landru is niet veel reëler, niet veel schimmiger, hoogstens wat doortastender dan Raskolnikov. Maar wie de misdadiger niet kent, maakt best langs een van deze kerels kennis met hem. Zij vor-

men tussen het algemene en het bijzondere de brug. Het gaat bij onze begripsvorming in deze zaken niet om wezens van vlees en bloed, maar om goden, helden, – figuren, mythisch van allure, onwerkelijk van karakter desnoods, maar *reëel* in hun gevoelens, en daardoor bereikbaar voor ons. Raskolnikov en Landru: ze leven wel degelijk, niet in de natuur, niet in de nagebootste natuur, niet in het verleden, niet eens in het boek, maar in onze geest – óók als we maar zijdelings ooit eens van ze hebben gehoord. Zij verbinden werkelijkheid en fantasie, en dáárom kan een boek ook nooit echt autonoom zijn.

Een criticus die in hoofdzaak op het formele let, zoals De Wispelaere, doet veel, en als hij dat vele goed doet, zoals De Wispelaere, nog meer. Een criticus die bovendien de *idee* waar een schrijver vanuit gaat, volkomen serieus neemt – en daardoor de auteur noch demens-in-die-auteur in zijn beschouwing meer kan omzeilen – vult die eerste criticus op ideale wijze aan. Het is een gemis, als men in de bespreking van Vogelaars *Anatomie van een glasachtig lichaam* het begrip 'glasachtig lichaam', dat als term in de anatomische beschrijving van het oog is opgenomen, maar half ziet geduid. Waarom zou men de greep op een auteur verslappen, wanneer hij zich zó door-dacht overlevert aan kritiek?

Maar vaak genoeg toch verstaat De Wispelaere die kunst wèl, en herkent hij in een literair werk de noodzakelijke omzetting in vormen van iemands echte, of geveinsde, of door roddel toegedichte, misschien wel daardoor in het leven geroepen ideeën, en is hij in staat die kunst te zien onder één aspect: dat van de in iemands leven uitstralende mythe, die èn dat leven èn dat werk voedde en zin gaf. Ziet Paul de Wispelaere zo, zoals het geval is bij Develings project of Vanvugts roman (de mythe is in beide gevallen die van de naamloze en de auteur houdt zich in beide gevallen dood), dan is hij moeilijk of niet te overtreffen.

MUZIEK

Frans Brüggen

Actueel muziek maken

Als componeren een wetenschap is, composities uitvoeren, muziek maken, is dat zeker. *Ars Musica = de Wetenschap der Muziek*. Herr Professor, alstublieft.

Aan dit klare bewustzijn is sinds 1511¹ danig geknaagd, en de uitvoerende musici zijn er niet slimmer op geworden, ofschoon zij wel aardige mensen zijn om mee om te gaan. In drie eeuwen kan veel gebeuren: van musicus tot muzikant.² Totaal bedolven onder commentaren, struikgewas, encyclopedieën en stijlessthetiek – en dan die revolutie nog – kroop onze geleerde ten slotte in het begin van de negentiende eeuw overeind, keek in de spiegel, en noemde zich kunstenaar. Aanvang van het schnabbeltijdperk, de duik in de schatkamer van het verleden. Mendelssohn voerde een compositie uit van honderd jaar terug: Bachs *Mattheus Passion* (Leipzig 1729). Niemand die ooit tevoren er zelfs maar aan gedacht zou hebben een stukje te spelen dat ouder was dan zijn eigen vader. (Mendelssohns uitvoering zal vast niet geweest zijn zoals Bach zich als ideaal in zijn *Entwurf einer wohlbestallten Kirchenmusik*, had voorgesteld – namelijk met een koor van vierentwintig zangers, alleen jongens en mannen, vier tot zes eerste en tweede violen, twee altvioloncelen, twee celli et cetera – maar meer zoals op Palmzondag vanuit het Concertgebouw. Nog steeds huil ik me weer heel stilletjes de pluche wanneer dat speciale jongenskoor daar even op gang is. Waarlijk deze God is Pop geworden.)

Tot zover is alles nog in orde, want de negentiende eeuw was er een van het arrangement, de persoonlijke interpretatie, bovendien was Mendelssohn een componist, en het staat

componisten, schilders, schrijvers, astronauten vrij om te zien zoals zij zien, te gebruiken zoals zij wensen te gebruiken. Citeren, arrangeren, een doek van Rembrandt als stofdoek gebruiken, als sombere krankzinnigen Genesis 1 opdreunen, dit zijn bij hen slechts (actuele) uitingen als voorboden van een nieuwe actualiteit die nog moet komen, en die meetbaar zal zijn. *Actual = Factual*. Deze meetbare, feitelijke actualiteit dus, in de muziek meestal genoteerd met een schijnbaar hopeloze troep tekens, zal haar actualiteit behouden zolang zij meetbaar, feitelijk en tastbaar is. Een tijdsverschil van enkele eeuwen vooruit of achteruit kan voor de zoeker naar deze lichamelijke wel hinderlijk maar nooit onoverkomelijk zijn.

Bij de meeste musici van vandaag die oude(re) muziek spelen, valt helaas niet te constateren dat zij ook maar enigermate bij hun onderwerp betrokken zijn; zij gebruiken andermans actualiteit zonder tot een nieuwe actualiteit te komen, de onbedoelde happenings natuurlijk niet te na gesproken. Ik zou hen trutten willen noemen. Deze musici hadden componist moeten worden, desnoods een slechte, zoals ook veel componisten pianisten hadden moeten worden, desnoods een goede. Over jezelf praten in plaats van ter zake zijn vind ik, voor aannemers van muziekwerken, ongepast. Het nog eens citeren, het recital, uiteraard met steeds meer voordracht, de ogen boller en boller, het instrument immer fierder geheven, waanzinnige honoraria om deze erectie te ondersteunen, is naar mijn mening niet voldoende om een bestaan als uitvoerend musicus te rechtvaardigen. Een beetje zigeuner of herder heeft al meer duivelse virtuositeit en fraaie toonvorming, laat hem dat gezegd zijn, deze entertainer die doet alsof niet of half geïnformeerd zijn een deugd is, die niet de muziek maar zijn eigen optreden centraal stelt, die zichzelf hoort spelen, immers zijn eigen luisteraar is, die controleert, reguleert en doest met uiterste precisie, dit alles door veel zelfopoffering en een godbegenadigde leraar verkregen. Bij hem ook meestal nervositeit, overslaand in paniek: als hij er maar weer glansrijk doorheen komt. Een dulle laboratorium-assistent, de zo geheten operatiezuster, een bepaald soort New Yorkse taxichauffeurs. Nog in 1752 schreef een musicus met een normaal ge-

FRANS BRÜGGEN. Geb. 1934. Blokfluitspeler, en als zodanig 'de Paganini van de blokfluit' (New York Times, Observer, De Telegraaf, Die Welt, Svenske Dagbladet, Dagblad van het Oosten, San Francisco Chronicle, Time Magazine, Boston Globe, Financial Times, Kristeligt Dagblad, Het Parool). Woont te Amsterdam.

voel voor verhoudingen (Quantz, vertaling J. W. Lustig, 1754) precies waar het op stond: 'Bij iemand, die zijne wetenschap grondig heeft geleerd, gaat men veiliger, dan bij lieden, die slegts hun goed naturel tot een wegwijzer hebben gehad; schoon anders deeze leerwijze niet geheel verwerpelijk is.'

Neen, de keuze voor mijn musicus-geen-componist is, op het fascistische af, beperkt: of alleen muziek spelen van de levende vrienden, of de complete identificatie met zijn morsdode werkgever. Speelt hij Bach dan is hij Bach (Straub-Leonhardt), speelt hij Couperin dan is hij Couperin, waarom zou hij dat eigenlijk niet proberen? Hij hoeft zich daarvoor niet te verkleeden, en op een meesterlijk acteur heeft hij nog altijd vóór dat hij zelfs ad necessarium van stemgeluid, van instrument, kan veranderen, opdat de vermomming, ik bedoel identificatie, zo compleet mogelijk is.

(Ik droom de werkelijkheid, razendsnel, Bachs clavecimbel klinkt beduidend anders dan dat van zijn tijdgenoot Couperin, wij zijn daar nauwkeurig van op de hoogte, ai, de gevel voor het nieuw te bouwen grachtenhuis van Hendrick de

Keijser werd keurig en streng volgens het unieke Hollandse rij-hele-rij-halve-bakstenen systeem opgemetseld, vervolgens Amsterdams oranje-bruinrood geschilderd, waarna de grijze metselvoegen natuurlijk weer nauwkeurig overschilderd moesten worden, het stadhuis op de Dam, torenspitsen, kleuren waarbij die van Fantasio verbleken. *afbreken! of: zijn hand op mijn schouder. De stenen gast, hij moet weer stinken.* Zei ik al niet dat muziek een kunst is, en geen wetenschap?)

Ter zake dus: mijn alchemie wordt zo tussen 1650 en 1750 bedreven, en te zijner tijd bericht ik u, gedetailleerd en feitelijk, over de enorme kettingreactie die door de overvloedige informatie over dit tijdperk, ruwweg de barok genoemd, in uitvoeringspraktijk en de keuze van instrumentarium en akoestische omgeving wordt teweeggebracht. Tot zolang geef ik u een paartje klavers door, weer van Bach, wiens genie, dat wordt nog te weinig begrepen, voornamelijk in het onderlijf huisde:

Sonata a Cembalo obligato e Traversa solo
(Sonate voor clavecimbel en fluit, b kleine terts, deel II, maat 11):

autograaf:

als in druk:

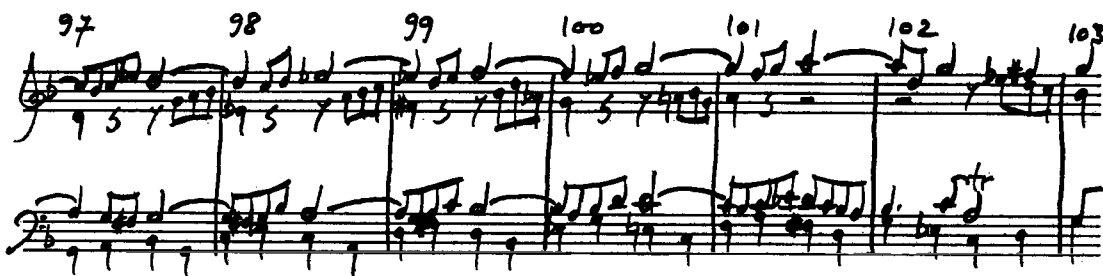

Edition Peters

11315

Muziek drukt niets uit.

Of uit de zogenaamde *Kunst der Fuge*, voor clavecimbel, daaruit *Contrapunctus IV*, maat 97-103:

In maat 99 kneep hij zijn linker oog dicht, oftewel: in een, binnen de constructie van deze fuga, vrij onbelangrijke sequensfiguur wordt een minieme schaduwwerking door bes-d-as in plaats van bes-c-d bereikt.

1. De uitgave van Sebastian Virdungs *Musica getuscht und ausgezogen*; vertaling: beknopte muzikaleer in de Duitse taal; voordien werd over muziek uitsluitend in het Latijn geschreven.

2. Dit zwerfende type had altijd al bestaan, en werd, ter onderscheiding, op zijn minst de neus afgesneden voordat het zich met allerhand toeters in de dorpen begaf.

BEELDENDE KUNST

R. H. Fuchs

Peter Struycken, recente schilderijen

Hoewel het er zich in toenemende mate van begint los te maken, moet Struyckens werk uiteindelijk toch worden gezien in de context van de Europese geometrisch-abstracte schilderkunst van de jaren twintig en dertig, – en kan Struyckens snelle, opvallende ontwikkeling worden begrepen als een soort van dialoog daarmee. Dat hij heeft verkozen om binnen die geometrische traditie te blijven, is in zekere zin een nogal ambitieuze beslissing. Toen hij ertoe kwam, in 1962, leken verreweg

de beste kansen voor een schilder in verschillende varianten van abstract-expressionisme te liggen; en eigenlijk niemand, of het zou Josef Albers moeten zijn, leek toen nog in staat om binnen die traditie nog kunst van wezenlijk belang en wezenlijke kwaliteit te produceren. (Vasarely is een ander geval. Deze voortreffelijke maar wat aarzelende schilder, die al in de vooroorlogse hoogtijdagen van de geometrische abstractie naar voren kwam, is tot zijn huidige kwaliteit gekomen door zich min of meer daarvan te distantiëren. Natuurlijk heeft Op Art

R. H. FUCHS. Geb. 1942. Kunstercriticus en wetenschappelijk medewerker aan het Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit, Leiden. Publiceerde *Rembrandt en Amsterdam* (1968). Schrijft voor *De Gids* sinds april 1966 een kroniek van de beeldende kunst.

zich uit die traditie ontwikkeld, maar in de 'beveeglijkheid' van de beelding onderscheidt zij er zich fundamenteel van. Overigens maakt het natuurlijk niets uit hoe kwaliteit wordt gerealiseerd, *als* zij maar wordt gerealiseerd. Maar Vasarely's ontwikkeling geeft, mijns inziens, toch enigszins aan hoezeer de geometrische abstractie, van binnenuit tot stilstand gekomen, al jaren pas-op-de-plaats maakte; en dat zegt, omgekeerd, iets over de ambitie van Struycken, – aangenomen dat zijn beslissing niet zomaar toevallig tot stand kwam.)

Struyckens ambitieuze keuze om te proberen zich binnen de geometrische traditie als kunstenaar te realiseren, reflecteert tegelijkertijd een bereidheid zich met de hoogste kwaliteit in die traditie te willen meten (en reflecteert een besef zich daarmee te *moeten* meten). In dit opzicht zou zijn werk zich moeten kunnen handhaven tegen de kunst van, bij voorbeeld, Mondriaan, – misschien nog niet op een direct kwalitatief niveau, maar toch zeker als een 'beelding' met een onverwisselbare eigenheid. Gerekend naar de manier waarop Struyckens schilderijen 'eruit zien', staan andere geometrische schilders als Richard Lohse en, in mindere mate, Max Bill dichterbij Struycken dan Mondriaan. Zo op het oog heeft de kunst van de laatstgenoemde weinig met die van Struycken te maken; en hij heeft Struycken niet beïnvloed zoals Bill en Lohse hem, aanvankelijk, wel lijken te hebben beïnvloed. Misschien, maar *erg* waarschijnlijk is dat niet, heeft Struycken helemaal niet precies aan *Mondriaan* gedacht; maar de visuele overtuigingskracht van een goede Mondriaan geeft toch, meer dan wat ook, de *hoogte* aan van de kwaliteit waarmee Struycken, in de geometrische traditie, werd geconfronteerd, – en daarom gaat het hier.

Al eerder heb ik proberen te laten zien dat Struyckens werk in hoge mate wordt bepaald door zijn natuurlijke instinct voor kleur.¹ Weliswaar beschouwt hij de kleur (en haar drie factoren: toon, helderheid, verzadiging) als een beeldmiddel onder andere beeldmiddelen die in theorie aan elkaar gelijkwaardig zijn, – maar mijns inziens is de coloristische situatie in een schilderij meestal bepalend voor de *indruk* die het maakt. Men zou zelfs

kunnen zeggen dat kleur, meer dan wat ook, het *motief* van Struyckens werk is.² (Ik verschil hier, gedeeltelijk tenminste, van mening met Struycken zelf die vindt dat zijn schilderijen geslaagder zijn naarmate de gebruikte wetmatigheden in de presentatie van de verschillende beeldmiddelen in hun samenhang *ervaarbaar* zijn; hij ziet kwaliteit in relatie met helderheid van structuur. Daar zou ik aan willen toevoegen dat de manier waarop kleur als zodanig, *sensuele* kleur soms, visueel weet te overtuigen, minstens zoveel met de kwaliteit van het werk te maken heeft. En daarbij kan ik mij voorstellen dat de hevigheid en de sensualiteit waarmee kleuren indruk kunnen maken, de structuur minder *helder* zouden kunnen maken.)

Struyckens nieuwe schilderijen (1968/'69), die enige tijd geleden te zien waren bij Galerie Swart in Amsterdam, verschillen in een aantal opzichten van zijn vroegere werk. (Zie de afbeeldingen op het omslag.) Het belangrijkste verschil is, lijkt mij, de manier waarop vorm minder nadrukkelijk wordt aangegeven. De nadruk op de contour, op de *tekening* van de vorm, is minder geworden; en dit leidde tot meer ruimte voor de kleur, – meer ruimte waarin de kleur, als het ware, kan 'ademen'. Ook het grotere formaat werkt hieraan mee. (Vergeleken bij de afmetingen van de nieuwe schilderijen, 150 x 150 centimeter, maakt het vroegere werk, 100 x 100 centimeter, nu een wat benauwde indruk.)

In het vroegere werk waren de vormen over het algemeen scherper begrensd; dat wil zeggen, de vorm-kleursituatie was dusdanig dat de begrenzing als vooral scherp werd *ervaren*. Door de 'hardheid' van de contour verkreeg de kleur een soort van dichtheid en compactheid. Omdat de vormen in het schilderij vrij abrupt van formaat en van vorm wisselden, ontstond er een overeenkomstig abrupte 'scandering' in de overgangen van kleur naar kleur. In de nieuwe schilderijen zijn de vormen kleiner, en bovendien identieker. De basisvorm is een vierkant van bijna acht centimeter (een 'module', verkregen door het op een bepaalde manier uitzetten van een reeks kleuren langs de rand). Een aantal van deze vierkanten is diagonaal gedeeld tot een aantal kleine driehoeken. In wezen is deze organisatie zo een-

voudig, dat ze maar heel weinig aandacht voor zichzelf vraagt. De ervaring van de kleur wordt, op deze manier, niet geblokkeerd door de ervaring van vorm; evenmin is echter het omgekeerde het geval.

Door de kleuren (of liever, de drie kleurfactoren) met elkaar in verbinding te laten treden of elkaar te laten afstoten, is Struycken in staat het vlak op een discrete manier te 'orchestrenen'; en wel zo, dat delen kleur nu eens verschijnen als vierkant, dan weer als driehoek, dan als achthoek, dan als kruis. De kleuren zijn betrekkelijk koel van aard, en de tonale gradatie lijkt mij fijner dan ooit, – afgezien, wellicht, van enkele latere schilderijen (1967) uit de uitgebreide serie *Structuren*, die een soort inleidende fase voor het nieuwe werk lijken te zijn geweest.³

Het totaalbeeld, zoals dat nu in de nieuwe schilderijen ontstaat, is enigermate *diffuus*; het heeft vrijwel niets meer van de 'georganiseerdheid' van het vroegere werk. Het totaalbeeld wordt niet zozeer bepaald door scherpe *definitie* van vorm en kleur, zoals vroeger, maar veel eerder door een uiterst fijne *differentiatie* van vorm en kleur. Hierdoor maakt de kleur de indruk erg licht te zijn.

Peter Struycken lijkt zich vooral op het gebied van de kleur van de geometrisch-abstracte schilderkunst van de eerste helft van deze eeuw te willen distantiëren. Daarbij gaat het hem, mijns inziens, om de manieren waarop kleur zeer intens *als kleur* ervaren kan worden.⁴ In oudere geometrische abstractie werken kleuren, in plaats van als strikt coloristische gegevens, niet zelden als delen licht en donker; vooral in het werk van Mondriaan is dat het geval. Mondriaan hanteerde kleur vanuit een smal theoretisch uitgangspunt, de toelaatbaarheid van alleen rood, geel en blauw; dit, en het feit dat hij nooit last van die beperking schijnt te hebben gehad, suggereert dat Mondriaan, anders dan Struycken, niet geïnteresseerd is geweest in de sensualiteit van kleur. Binnen de relatieve strengheid van de geometrische traditie hebben andere schilders de kleur echter een zekere vrijheid gelaten. Van Doesburg was, althans op dit punt, minder dogmatisch dan Mondriaan, – maar ik doel hier toch vooral op

Richard Lohse en, visueel aanzienlijk opwindender, het werk van Josef Albers.

Maar zowel bij Lohse als bij Albers is nu juist datgene wat Struycken in hoge mate bezighoudt, de relaties tussen de verschillende beeldmiddelen en daarvan vooral de relatie tussen 'vormgegevens' en 'kleurgegevens', problematisch geworden. Beide schilders lijken te hebben geprobeerd daaraan te ontkomen door in laatste instantie vorm aan kleur ondergeschikt te maken. Teneinde kleur in haar sensualiteit te kunnen articuleren, was Albers genoodzaakt de beeldstructuur te simplificeren tot in elkaar gepaste, congruente vierkanten (in de serie *Homage to the Square*). Daarentegen lijkt het in toenemende mate Struyckens ambitie te zijn om sensuele kleurindrukken te realiseren binnen een relatief complexe beeldstructuur, – wat erop wijst dat formele organisatie als visuele bepaling van het vlak voor Struycken in ieder geval niet *onbelangrijk* is. (Mijn interpretatie in dit artikel, en de nadruk die ik heb gelegd op kleur, zou een andere indruk kunnen wekken.) In dit opzicht distantieert Struycken zich van Albers en ook, zij het minder evident, van Lohse. Naar mijn ervaring is het soort structuur waarmee Lohse werkt wezenlijk eenvoudiger dan de structuur bij Struycken. Dat is te zeggen, in Lohse's werk is de structuur veel strikter op de articulatie van kleur gericht dan het geval is bij Struycken; de structuur is er *ten behoeve* van de kleur, en valt soms daartegen weg. Bij Struycken wordt in de kleursituatie de aanwezigheid van vorm juist gehandhaafd, – soms nadrukkelijk zoals in het vroegere werk, soms zeer discreet zoals in zijn prachtige recente schilderijen.

1. De Gids, 1968, nr. 5, blz. 335/36.

2. Ik wil hier niet ingaan op Struyckens theorieën als zodanig. De manier waarop hij ze zelf heeft geformuleerd is helder genoeg. Hier volgt daarom een lijst van vindplaatsen:

1964: 'Op zoek naar een wetmatigheid in de relatie tussen vorm en kleur', in: Forum, 2, blz. 22-31

1966: inleiding catalogus van zijn tentoonstelling, Stedelijk Museum, Amsterdam

1967: 'Vorm-kleur-textuur-materiaal', in: Integration, nr. 10, blz. 433

1967: inleiding catalogus van zijn tentoonstelling, Gemeentemuseum, Den Haag

1968: tekst in de catalogus *Environments*, georgani-

seerd in het Studium Generale, Rijksuniversiteit Utrecht 1968: 'Relationships in visual media', vlugschrift Galerij Swart, Amsterdam

(De stukken verschillen slechts gedeeltelijk van elkaar; het is zo dat ieder volgend stuk de opvattingen in de voorgaande stukken opnieuw formuleert, aanvult, en zo nodig corrigeert.)

3. Deze schilderijen zijn in de zomer van 1967 ge-exposeerd in het Haagse Gemeentemuseum; andere schilderijen uit de serie waren te zien op de tentoonstelling van de Nederlandse inzending voor de Biennale Sao Paulo (1967), voorjaar 1968 in het Stedelijk Museum, Amsterdam.

In mijn in noot 1 genoemd artikel heb ik de 'diffusie' van de vorm-kleursituatie in de schilderijen die in Amsterdam te zien waren, wat al te negatief beoordeeld, – meen ik nu. Ik heb toen geschreven dat er sprake was van een dichotomie tussen de verschijning van de vorm en de verschijning van de kleur. Dat had te maken met de nadrukkelijke manier waarop de vormen *getekend* waren, en met de manier waarop vormen abrupt van vorm en formaat wisselden, – terwijl de kleuren nogal sensueel waren, en in elkaar leken te vloeien. In zijn nieuwe schilderijen heeft Struycken een en ander onder meer controle gekregen.

4. Het gaat hem natuurlijk ook om de manier waarop een 'beelding' als het ware kan *groeien* uit bepaalde wetmatige samenhangen tussen meerdere, verschillende beeldmiddelen. Dit is Struyckens 'systeem', dat bij de interpretatie van zijn werk nogal eens te centraal wordt gesteld. Naar ik meen moet dit systeem in de laatste instantie worden beschouwd als een *middel* om te geraken tot een *visueel* overtuigende beelding in het idioom van abstract gehanteerde beeldmiddelen. In dit opzicht is Struyckens systeem vooral te vergelijken met het perspectief als middel om ruimte uit te beelden.

PSYCHOLOGIE

L. M. Tas

De psychiatrie en de dood

Twee Nederlandse psychiaters hebben vrij recent over het doodgaan geschreven en zullen nuttige, ja onmisbare opmerkingen gemaakt, dat het jammer zou zijn als ze aan uw aandacht ontsnapten.

In de verzamelbundel *Hoofdstukken uit de hedendaagse psychoanalyse* (Van Loghum Slaterus, Arnhem, 1969) schrijft prof. dr. E. C. M. Frijling-Schreuder, die kinderpsychiatrie doceert in Amsterdam, een hoofdstuk 'de psychiater en de dood'. In *De Dood verandert* (Arbeiderspers, in samenwerking met het Humanistisch Verbond, 1968) ligt de bijdrage 'Psychologie van de doodsangst', door de psychiater

A. van Dantzig, in een zee van ethische, godsdienstige en wijsgerige beschouwingen als een eiland van op feitelijke ervaring gebaseerde constatering. Het zijn beide uiterst gecondenseerde stukken zonder overbodigheden, zodat ik ze niet zal samenvatten maar alleen signaleren.

De invalshoek van mevrouw Frijling-Schreuder is haar ervaring als psychoanalytica, niet alleen van volwassenen, maar ook als jarenlang leidster van het team van een medisch opvoedkundig bureau. Nergens ziet men beter welke schade aan de psychische ontwikkeling kan worden berokkend als een kind ouders door de dood verliest. De schrijfster geeft een aantal sprekende voorbeelden, en wie als ouder, onderwijzer, arts of enkel maar familielid of kennis de kans niet wil missen om groot onheil te helpen voorkomen (want de niet volledig tot ontplooiing gekomen rouwreacties behoren tot de grote ziekmakers!) zal dit opstel, waar geen woord teveel in staat, moeten lezen. Zo goed als iedereen weten moet dat bij een bewusteloze de ademhaling onbelemmerd moet zijn omdat hij anders stikt, zo goed zou men ook moeten weten: 'Bij alle kinderen, die één van hun ouders verliezen is het noodzakelijk om duidelijk te maken, dat het sterven van vader of moeder niet met hun stout zijn (of om het in termen van het onbewuste te zeggen: met hun doodswensen) te maken heeft.' Of: 'Het verlies van vader of moeder roept bij een kind een reeks van pogingen op om de schok baas te worden, vaak onderling tegenstrijdige pogingen die naast elkaar voorkomen. Allereerst de *loochening*: het kind doet of er niets gebeurd is. Zo vertelde mij een moeder nog na jaren diep geschokt dat haar zoon op straat was gaan spelen op de dag dat zijn vader begraven werd. Zij had dat als onverschilligheid opgevat en dit misverstand had tot een diepe verwijdering tussen moeder en zoon gevoerd. De jongen verloor op deze wijze vader en moeder tegelijk.' Ik zal de verleiding weerstaan nog meer te citeren want de lezer die zich voor het welzijn van zijn medemensen interesseert moet het stuk zelf lezen.

L. M. T A S. Geb. 1920. Is praktizerend psychiater te Amsterdam. Werkte onder pseudoniem mee onder meer aan De Vrije Bladen.

Dat geldt evenzeer voor het artikel van Van Dantzig. Hoewel ook eerstgenoemde auteur nuttige wenken geeft over de omgang met stervenden, berusten de uitspraken van Van Dantzig juist vooral op zijn ervaring met 'sterfbedtherapieën'. (Die auteur had zich trouwens met het sterven al eerder en zeer lucide bezig gehouden. Als medewerker aan het illegale Parool was hij in Neuengamme terechtgekomen, en hij maakte daar mee hoe enkele honderden mannelijke inwoners van Putten, die na een aanslag als represaille naar dit concentratiekamp waren gestuurd, in korte tijd ten gronde gingen zonder dat ze aan een slechtere behandeling hadden blootgestaan dan de overige 'Häftlinge'. Het artikel 'De ondergang der Puttenaren' enkele jaren na de oorlog verschenen in een weekblad, is een 'classic'. De auteur, toen nog student, maakte doorzichtig hoe het leven in een kleine hechte dorpsgemeenschap bepaalde karaktertrekken en verwachtingspatronen had doen ontstaan waardoor deze mensen zo slecht mogelijk waren voorbereid om zich in een concentratiekamp aan te passen. Het stuk zou in De Gids herdrukt moeten worden, want de kans dat wij deze 'lessen in overleving' ooit nog eens nodig zullen hebben is verre van denkbeeldig.)

Misschien heeft de reflectie op de ervaringen in Neuengamme er wel toe bijgedragen dat Van Dantzig consequent psychotherapie is gaan doen, ook bij mensen die op hun sterfbed psychisch derailleren, en er *niet* bij voorbaat van uitging dat dit door de toestand van te moeten sterven al 'vanzelfsprak'. Maar ook in het buitenland is er al een groeiend aantal analytici die patiënten die sterven gingen, behandeld hebben. Dat is merkwaardigerwijs op gang gekomen toen zich vrijwel niemand meer interesseerde voor theoretische beschouwingen over de 'doodsdrift'. Vaak onttrekt zulk theoretiseren een praktisch probleem aan het oog waar men nog niet aan wil of kan. Theoretiseren is dan de laatste fase voor men aan praktische oplossingen toekomt. Uiteraard zijn er ook nog de eerbiedwaardige bezigheden moraliseren en theologiseren.

Het bleek aan Van Dantzig dat onbewuste psychische conflicten een mens kunnen belletten niet alleen, wat we al wisten, om cre-

atief te werken of om wezenlijk contact met zijn medemensen te hebben, om 'Arbeits- und Genuszfähig' te zijn, maar ook om ons aller lot van te moeten sterven te kunnen aanvaarden. De proef op de som was het slagen van psychotherapie die erop uitliep dat men zijn werkelijke gevoelssituatie aanvaardde, soms voor het eerst zichzelf werd. Voorbeelden uit het artikel zelf zijn geheel overtuigend. 'Als ik mijn ervaring tot nu toe mag geloven', aldus van Dantzig, 'verlopen deze therapieën zelfs heel goed omdat onder de druk van de situatie de bereidheid tot het aangaan van een therapeutisch contact bijzonder groot is. Het is een indrukwekkende ervaring, voor de patiënt en voor de dokter, te beleven hoe de angsten die zich aan het sterven hechten, de representanten zijn van menselijke conflicten, die gedurende het hele leven de relatie met andere mensen hebben beheerst, en hoe de besprekingen daarvan een innerlijke harmonie tot stand brengt, die ook het sterven aanvaardbaar maakt.'

We hebben altijd al erg ingezet met de dood; beide auteurs hebben het over de cultureel bepaalde loochening ervan. Frijling-Schreuder: 'de arts moet met betrekking tot de rouw constateren, dat de heersende culturele opvattingen lijnrecht in strijd zijn met wat psychische preventie eist. De omgeving versterkt meestal de loochening. . .' Evenals de seksualiteit waar we niet goed raad mee wisten, was het tot voor kort overal de gewoonte het maar aan de religie over te laten, die geen last heeft van enige bescheidenheid, die dan magische oplossingen – meest in de zin van loochening – aan de hand deed.

Veel getheoretiseer en gemoraliseer over leven en dood gaat om de vraag wanneer men leven mag nemen, wanneer men mag doden, wanneer men het leven onder alle omstandigheden heeft te behoeden. Men komt daarbij tot paradoxale opvattingen. Zo ziet men herhaaldelijk bij de voorstanders van de doodstraf dat zij abortus als misdrijf beschouwen. Dit ritualiseren van de kwesties die men dan noemt 'van leven en dood', heeft waarschijnlijk tot doel ons te doen vergeten dat wij in werkelijkheid geen enkele macht hebben over de dood. Vroeger zei men 'de koning beschikt over leven en dood', maar de koning beschikte alleen over dood. Hij

kon doden maar hij kon niet de dood beletten. Het merkwaardige is dat nu we wel degelijk over zeer veel en gevarieerde technieken beschikken om in veel gevallen het sterven te beletten, de problemen veel van hun vroegere onoplosbaarheid opeens verliezen. Men heeft opeens veel minder de neiging om er ethisch en diepzinnig over te doen. Men zou hier twee voorbeelden van kunnen noemen. Abortus reduceert zich tot een kwestie van 'willfull exposure to unwanted pregnancy' waar de waarde van een psychologisch noodsignaal aan toekomt en waarin de psychiater moet nagaan of het door laten gaan of het beëindigen van deze zwangerschap de beste gok is in verband met het levenslot van patiënte. En alleen al de term 'sterfbedtherapieën' geeft aan dat althans de psychiatrie niet langer van mening is dat men iemand in doodsnood in de steek moet laten of middels de godsdienst een fopspeen bieden.

Angezien magie niet werkt, heeft de religieuze 'oplossing' nooit iets wezenlijks tot enig praktisch vraagstuk bijgedragen.

De angst blijft niet echt weg, een pact met God helpt even weinig als een pact met de Duivel.

Van Dantzig laat bij voorbeeld zien, hoe de religieuze loochening van de dood middels een 'hiernamaals' niet effectief is en hoe alle aspecten van wat men vreest aan de dood, weer opduiken als attributen van de hel. De analytica Marie Bonaparte merkte kort voor haar eigen zekere dood op, dat religieuze mensen angstige mensen zijn, die vermoedelijk ook niet rustiger de dood ingaan dan anderen, zijzelf bij voorbeeld. Ervaringen uit de oorlog bevestigen dit, en wat de vertroosting aan het sterfbed betreft, lijkt het dat voor de godsdienst het woord van madame de Staël begint op te gaan: 'Pas dan is iets vernietigd, als het vervangen wordt.'

In de faculteit van de wiskunde en natuurwetenschappen van de Universiteit van Amsterdam heeft een werkgroep van studenten, waar ik ook aan meedeelde, in het afgelopen najaar een zevental discussiecolleges georganiseerd. Op deze 'colleges' kwamen studenten, stafleden en hoogleraren bijeen om samen te praten over hun wetenschap, over 'wetenschap en verantwoordelijkheid', om samen erover na te denken wat de wetenschap voor de beoefenaar zelf betekent, en wat wetenschap en maatschappij met elkaar te maken hebben. En ook: of en hoe de wetenschapsbeoefenaar daar weer bij betrokken is. De rol van de werkgroep op die bijeenkomsten was de discussies te begeleiden. Ik wil hier uiteenzetten wat onze bedoelingen van deze bijeenkomsten zijn geweest, en ook een verslag geven van wat er gebeurde en niet gebeurde op deze nogal ongebruikelijke 'colleges'.

We voelden ons niet gelukkig met de situatie dat er in onze faculteit weliswaar veel wetenschap werd bedreven, maar dat zelden of nooit dat ter sprake kwam wat men het best kan karakteriseren als 'dat waar u als natuurwetenschapsman mee te maken heeft, maar niets van hoort of wilt horen'. En dat is dan ongeveer alles rondom zijn wetenschap, behalve bij voorbeeld vaktechnische kwesties of tentamenregelingen. De discussiecolleges waren opgezet om hier iets aan te doen. Discussies zijn helaas tot modeverschijnsel geworden en zijn niet meer wat ze zouden moeten zijn: bijeenkomsten waarop men bereid is rationeel met elkaar te praten en naar elkaar te luisteren. Meestal verzanden ze in een welles-nietes geroep, een gevaar dat in de faculteit van de natuurwetenschappen nog net iets groter is dan elders.

Om een poging te doen dat te vermijden werden voorafgaande aan elke bijeenkomst steeds tussen de zeventienhonderd en duizend stencils verspreid in de verschillende instituten van de faculteit, waarop naast data en andere medede-

UNIVERSITAIR LEVEN

Maarten Coolen

Daarom heb ik geen namen genoemd

MAARTEN COOLEN. Geb. 1943. Studeerde wiskunde en natuurkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Thans als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Mathematisch Centrum te Amsterdam.

lingen omtrent de bijeenkomsten, een samenvatting stond afgedrukt van wat een inleider als opening van de discussie op de eerstvolgende bijeenkomst zou zeggen. Als algemene begeleiding van de serie 'colleges' werd er een dertien gestencilde pagina's tellende brochure samengesteld, waarin vertaalde fragmenten van twee boeken, van Günther Anders¹ en van Friedrich Wagner² stonden. Waarom juist deze twee fragmenten?

Van Günther Anders vertaalden wij een fragment waarin hij de werksituatie vandaag de dag als volgt analyseert: het werken is nu, op een enkele niet karakteristieke uitzondering na, tot een door een bedrijf georganiseerd en een aan het bedrijf gelijkgeschakeld 'meewerken' geworden; de medewerkers zijn 'delen' van het bedrijf. Deze nadruk op *meedoen* in een bedrijf, of aan een wetenschappelijke instelling, gaat betekenen dat men zich niet meer met het doel van zijn werken hoeft bezig te houden – meewerken *op zich* is al voldoende om door je collega's gewaardeerd te worden – of kan bezighouden: de arbeidsdeling maakt bijna alleen nog maar meedoen mogelijk. Daarmee wordt het product van je werken moreel neutraal; of het nu een consumptieartikel dan wel een wetenschappelijke theorie is, beide blijven boven de wetten van goed of kwaad verheven. En als we ons tot de wetenschapsbeoefenaar beperken, dan betekent dit dat hij zijn greep op dat wat hem het dichtst bij staat, zijn eigen wetenschap, verloren heeft. Ik dacht dat frasen 'ik heb niets te maken met het maatschappelijke effect van mijn wetenschap' of 'ik kan er toch geen invloed op uitoefenen' exact een uitdrukking zijn van het door Anders geanalyseerde verschijnsel. En dat is dan ook meteen wat ons er toe leidde dit fragment in de 'syllabus' op te nemen.

Het fragment van Wagner gaat uit van de natuurwetenschap zelf: wat experimenteren eigenlijk is, welke relatie experimenteren en toepassing met elkaar hebben, hoe wetenschap leidt tot 'kunstmatige' producten en krachten die ons kunnen gaan bedreigen. Het boek van Wagner is het best te karakteriseren als een 'wetenschaps-sociologies' werk. Verwacht werd dat deze twee fragmenten, het ene uitgaand van het *subject*: de wetenschapsbeoefenaar, het andere uitgaand van

het *object*: de wetenschap, elkaar zouden aanvullen.

Om drieërlei redenen vonden we het beter om voornamelijk als impressario voor inleiders op te treden dan zelf alle inleidingen te verzorgen: 1. omdat het wel erg veel van ons zou vergen om ze alle zelf te houden, 2. omdat de aantrekkingskracht van bekende namen het bezoek zou verhogen, een soort reclame-overweging dus, en 3. omdat men de docent, die anders alleen maar het vak dat hij beoefent, uitlegt, nu *over* zijn vak zou horen praten. Met andere woorden, de aanwezigen zouden ermee geconfronteerd worden dat *dezelfde* man in *dezelfde* hoedanigheid (van hoogleraar of zo) het vak kan beoefenen en doceren enerzijds, en erop reflecteren anderzijds, of dat laatste juist niet. Op deze manier zouden de inleidingen reeds afgezien van hun inhoud een functie hebben. Dit is een voorbeeld van een wijze van presenteren die al een beetje dat wat nagestreefd wordt in zich heeft, namelijk de opheffing van de scheiding van wetenschap in heel enge zin en de beoefening ervan.

Vandaar ook de opzet om de bijeenkomsten tussen de middag te laten plaatsvinden, in een gebouw waar men toch al vaak in verband met zijn studie et cetera moest komen. Tenslotte zijn 'wetenschap en verantwoordelijkheid' en de relatie tussen wetenschap en maatschappij nu juist zaken die niet 's avonds in een of andere lokaliteit, waar al zo vaak een linkse wind tot stilstand was gekomen, zorgvuldig gescheiden van de dagelijkse bezigheden – namelijk die wetenschap – ter sprake moesten komen. Nee, juist daar waar ze het dichtst bij hoorden: *in de universiteit in de universi-tijd*, en dan nog liefst zo dicht mogelijk bij de experimentele opstelling en/of het theoretische probleem die men voorgaf zo moeilijk alleen te kunnen laten. Belangrijker nog dan dat men over zijn wetenschap ging praten, was dat dit gebeurde in een der 'holen' van de Amsterdamse natuurwetenschapsbeoefening: bij voorbeeld in het B. C. P. Jansen Instituut. Kortom, we stelden alles in het werk om wetenschap en wetenschapsbeoefening enerzijds, en de reflectie erop anderzijds, wat tijd, plaats en persoon betreft, zoveel mogelijk samen te laten vallen, om op die ma-

nier vrijblijvendheid de pas af te snijden. De aanwezigen op de discussiebijeenkomsten moesten inzien dat het om henzelf ging, en niet om anderen.

Degenen die we als inleiders uitnodigden, hadden zeer verschillende meningen. Dat moet ook. Alleen moesten we er wel voor oppassen dat er niet alleen 'van gedachten gewisseld' werd, maar dat er ook werkelijk samen gedacht werd. Als inleiders traden op, in chronologische volgorde:

- prof. P. B. Smith, Natuurkundig Laboratorium van de universiteit van Groningen;
- prof. J. Kistemaker, directeur van het laboratorium van de stichting 'Fundamenteel Onderzoek der Materie' te Amsterdam;
- prof. S. A. Wouthuysen, Instituut voor Theoretische Fysica van de Universiteit van Amsterdam;
- prof. J. C. Kluyver, Zeemanlaboratorium te Amsterdam;
- ikzelf;
- J. H. Choufoer, directeur Shell Laboratorium Amsterdam-noord.

Tussendoor was er nog een bijeenkomst, waarop naar aanleiding van het tweede bedrijf van het toneelstuk *De fysici* van Friedrich Dürrenmatt werd gediscussieerd. Dit tweede bedrijf werd in de vorm van een reading door leden van de Stichting Amsterdams Universitair Toneel gepresenteerd in de collegezaal – nogmaals: de bewustwording moest daar bewerkstelligd worden waar de normale werksituatie van student en docent zich afspeelde. En daar ging het ons tenslotte om: dat de aanwezigen bewust werden onder welke omstandigheden hun wetenschapsbeoefening plaatsvindt, wat voor consequenties de wetenschap heeft, en hoe dit terugslaat op de wetenschapsbeoefenaar zelf.

Het aantal bezoekers van de bijeenkomsten wisselde tussen honderdveertig en zestig.

Opmerkelijk was dat vaak zo ongeveer de helft van de aanwezigen bestond uit stafleden. Hebben deze een zekere onbevredigdheid bij zichzelf waargenomen? Dat de bijeenkomsten gehouden werden in de vroege namiddag – van een echte middagpauze is in onze faculteit geen sprake, er zijn altijd wel enkele colleges of practica – was nog belangrijker dan we hadden ver-

wacht. Er waren mensen die later naar hun laboratorium of instituut na de middagpauze terugkeerden dan ze anders deden. Een aantal hoogleraren en stafleden bleek in staat even hun enge vakgebied alleen te laten. En men merkte dat het erg moeilijk was om tijd te vinden om over zijn wetenschap te praten. De inleiders vatten hun taak serieus op; de discussie-'colleges' werden als een stukje universiteit ervaren. Het ging er dan ook weinig demonstratief en sensationeel toe. Demonstratieve bijeenkomsten zijn er meestal om anderen ergens van te overtuigen; hier ging het om jezelf. Een rustige, aarzelende, onvirtuose presentatie, een presentatie waarachter het eigen 'niet-weten' niet verhuld wordt, kan goed werken. Deze presentatie was niet bewust gekozen, maar kwam uit de aard van de leden van de werkgroep voort.

Van de begeleidende brochure kan gezegd worden dat het stuk van Günther Anders, ook dank zij de manier waarop een der inleiders dit in zijn praatje wist te verwerken, in het algemeen velen er van bewust gemaakt heeft wat er in feite met je gebeurt als je alle verantwoordelijkheid en beslissingsmogelijkheid van je afschuift: namelijk dat je voor alles wat daarmee te maken heeft 'gelegenheidsblind' bent geworden. Het stuk van Wagner heeft daarentegen zijn uitwerking grotendeels gemist. Een wetenschaps-sociologische benadering is misschien te onvertrouwd voor de meeste natuurwetenschapsmensen, ook als het geheel over hun eigen wetenschap gaat.

Niet altijd is het belangrijk of de inleider iets nieuws zegt. Het belangrijke kan ook zijn dat de inleider (de hoogleraar) over 'wetenschap en verantwoordelijkheid' nadenkt, en dat dan niet in zijn studeerkamer, maar openlijk. Als hij met volle inzet van zijn persoonlijkheid bereid is om openlijk over dit soort zaken na te denken, en toe wil geven dat het probleem er een is waar hij nu ook niet onmiddellijk een oplossing voor klaar heeft, dan wordt de hele vraagstelling 'wetenschap en wat moet ik er mee' legitiem. Toen een inleider dan ook zijn persoonlijke betrokkenheid *publiekelijk* toonde, konden, dacht ik, de meesten er niet onder uit dat wat hij zei ook op zichzelf te betrekken.

Dit geldt dan voor die inleiders die duidelijk

met ons verontrust waren over hoe wetenschap en maatschappij elkaar beïnvloeden, en hoe weinig bewust veel (natuur)wetenschapsmensen hiervan zijn. Laten we nu eens kijken wat voor effect een discussiebijeenkomst had waarop de inleiding verzorgd werd door een hoogleraar waar we het niet mee eens waren. Zo'n 'tegenstander' werd niet uitgenodigd omdat hij zo 'slecht' was, om hem 'lekker in de pan te hakken'. Integendeel, veeleer om *echt* met iemand van een andere mening te praten. En dan kun je beseffen, en voor een deel is dit op de 'colleges' gebeurd, dat je 'tegenstander', net als wij allemaal, een mannetje is, en dit is dan uitdrukkelijk naar twee kanten bedoeld: hij is niet beter of slechter dan wij, hij is net zo gevangen als wij, als wie dan ook. De leden van de werkgroep hebben toen hun bezwaren voorzichtig, aarzelend trachten te formuleren. Dit heeft een zinniger uitwerking op de aanwezigen dan het uiten van emotionele kreten; het bleek dat een goede manier om de zaal duidelijk te maken waar het je om gaat, is je bezwaren vanuit de denkwijze van de 'tegenstander' te formuleren. Emotionele kreten, of volledig sluitende, geleerd aandoende tegenredeneringen slaan beide, ieder op hun eigen manier, vele medediscussieerders dicht. In het eerste geval is er de reactie 'daar heb je hem weer', in het tweede 'daar kan ik niet bij, dat is te moeilijk' of juist 'dat is onwetenschappelijk'. Ze moeten er wel zijn, die tegenredeneringen, maar ze moeten dan op een niet-ventileerderige manier gebracht worden. Ontzettend belangrijk op een van de 'colleges' was dat zo'n 'tegenstander' niet gekraakt werd. Het gevoel een 'resultaat' bereikt te hebben wanneer een hoofd valt, komt te vaak op bij zulke bijeenkomsten; hier gebeurde het gelukkig niet. Weer bleek dat wanneer je niet tevreden bent over de wijze waarop de wetenschap de leefomstandigheden en de samenleving beïnvloedt, het geen enkele zin heeft om 'schuldigen' aan te wijzen. Die zijn er in die zin niet.

Wat ook een keer in een discussie met een inleider en 'tegenstander' bleek, was het volgende: al ga je 'wetenschappelijk' te werk in deze problematiek (alles definiëren enzovoort), al is je redenering min of meer logisch-consistent, dat garandeert nog niet dat je

daardoor geen schipbreuk lijdt in de praktijk. Deze discussie had een effect in de trant van 'ik kan de redenering niet weerleggen, en *toch* heb ik het gevoel dat hij geen gelijk heeft'. Toch wel belangrijk, als zoiets in een grote-zaal-discussie bij velen opkomt. Veel belangrijker dan het vallen van een hoofd.

We hadden allemaal erg veel moeite om met de inleider te praten die vanuit het bedrijfsleven sprak. Lag dat aan ons, of was het zo dat deze inleider al zo geoefend was in het spreken in het openbaar, dat wij er niet tegenop konden? Of zei hij eigenlijk niet zoveel? De discussie ging in ieder geval helemaal niet diep: over van alles werd heengegleden en geglibberd.

In mijn eigen inleiding heb ik getracht de vorige bijeenkomsten te analyseren, te laten zien hoezeer alle inleiders steeds weer uitgingen van een *scheiding* van wetenschap en maatschappij, en heb ik geprobeerd aan te tonen hoe weinig houdbaar dit is. En over de verhouding tussen wetenschapsbeoefenaars en natuurwetenschap, een van de kernproblemen volgens mij, gaf ik in mijn praatje onder andere het volgende beeld: 'Een besef van nietigheid van de mens ten opzichte van de natuur, dat heeft de primitieve mens. Een besef van nietigheid van de mens ten opzichte van zijn eigen maaksel, de natuurwetenschap, is het besef van de moderne 'primitieve' mens in onze samenleving. We zullen eraan moeten dat we ons eigen werk best aan zouden kunnen.

De primitieve mens staat met angst en beven tegenover de natuur: achter elke boom van zijn natuurlijke jungle staat een demon. Het is aan ons of we op dezelfde machteloze, bezwerende wijze blijven staan tegenover *onze* kunstmatige, natuurwetenschappelijke jungle, die we zelf hebben gemaakt. Of dat we met al onze kennis er iets aan gaan doen, zoals Galilei en zijn tijdgenoten begonnen zijn er iets aan te doen om de machteloosheid van de mens tegenover de natuur op te heffen'.

De discussiecolleges hebben een terugslag op de leden van de werkgroep gehad. Ondanks, of beter dank zij de successen naar buiten is de werkgroep in een crisissituatie geraakt. Het probleem, dat ik maar zal aanduiden met ambivalentie van de (natuur)wetenschap, weten-

schap en verantwoordelijkheid, wetenschap en maatschappij, is een ieder in de werkgroep duidelijk bewust geworden, en naar buiten toe, in de discussiecolleges is het redelijk goed gesteld. Maar wat nu? En ook: wat moeten wij er zelf mee? Het is niet voldoende om over je onzekerheden ten aanzien van je wetenschapsvakje en de frustraties ten gevolge daarvan te praten of er naar buiten toe een min of meer geslaagde vorm aan te geven. En al is de vorm zeer zeker geslaagd te noemen – het waren bijzondere bijeenkomsten, er was veel belangstelling – *veel meer dan dat is er eigenlijk niet gebeurd.*

De parallel tussen de maatschappelijke situatie en die van jezelf als iemand die te maken heeft met zijn wetenschap, wordt door ons allen van de werkgroep gezien waar het de vervreemding van je eigen bezigheid en de beknutting van je mogelijkheden betreft. En toch – of juist? – bestaat er een neiging dat wat zeer dichtbij je is, je eigen wetenschap, te ontvluchten zonder meer, of bij voorbeeld je toevlucht te nemen tot ‘demonstratieve’ acties en activiteiten zo ver mogelijk weg van die ‘verdoemde’ wetenschap, wanneer je invloed op de maatschappij wenst te hebben.

Als die leegte, ‘wat nu, wat moet ik nu’, te lang onopgevuld blijft, dan is het niet ondenkbaar dat iemand het gaat zoeken in de verrukking over technische foefjes en dat hij zich weer gaat opsluiten, en nu beter dan voorheen, in een ‘gelegenheidsblindheid’ en een ‘mee-doen’ waarin hij veel minder aan het twijfelen te brengen zal zijn dan nu nog voor de ‘onbewusten’ mogelijk is. Een en ander wordt nog versterkt door het isolement waarin de mensen die met een B-wetenschap te maken hebben, zich bevinden, enerzijds wegens overmatige bewondering, anderzijds door de nog veel voorkomende minachting die anderen voor hun vak hebben. Duidelijk moet gesteld worden dat er geen antwoorden op de vraag ‘wat nu’ klaar liggen.

1. Günther Anders, *Die Antiquiertheit des Menschen*, München 1956.

2. Friedrich Wagner, *Die Wissenschaft und die gefährdete Welt*, München 1964.

POLITIEK

A. L. Constandse Buitenland

Oessoeri's rode sneeuw

Nadat in de jaren 1963 en 1964 de spanningen tussen de Sowjet-Unie en de Chinese Volksrepubliek tot heftige polemieken hadden geleid, scheen het aan dit ‘ideologische front’ iets rustiger te zijn geworden. In september 1965 begonnen Mao Tse-toeng en maarschalk Lin Piao de culturele revolutie voor te bereiden die een tweede omwenteling werd, gericht tegen ‘een handvol revisionisten, die de kapitalistische weg waren opgegaan’. Zo’n kleine groep kan dit niet geweest zijn, want het duurde (na het begin der campagne in de zomer van 1966) nog ongeveer twee jaar, voordat overal de Maoïsten hadden gezegevierd. Wel was deze tweede revolutie mede gericht tegen vrienden van de Sowjet-Unie die met de Moskouse ziekte besmet waren. Wel moest volgens de officiële propaganda, gevoerd door de aanhangers van Lin Piao, voorkomen worden dat het Chinese volk evenzeer zou verburgerlijken als dit volgens hen het geval was met de Russen. Maar klaarblijkelijk had men in China de handen vol met de interne problemen. Onverwacht echter, op 2 maart 1969, leidde een incident aan de grensrivier de Oessoeri in het noordelijke Verre Oosten tot een uitbarsting van wederzijdse woede en – wat erger was – tot bloedige gevechten op 14 en 15 maart.

Zonder twijfel is het de Chinese grenswacht geweest die het incident heeft uitgelokt door te proberen het eilandje Tsjen Pao (door de Russen Damanski genoemd) te bezetten. Volgens de landkaarten van alle Chinese regeringen sinds 1860 valt Tsjen Pao immers binnen

A. L. CONSTANDSE. Geb. 1899. Studeerde Romaanse letteren en wijsbegeerte (proefschrift 1951: *Le baroque espagnol et Calderón de la Barca*), werd in 1945 journalist en wijdde zich sindsdien voornamelijk aan de modernste geschiedenis. Schreef sinds 1926 een twintigtal boeken, na de oorlog voornamelijk over landen (Mexico, Cuba, Joegoslavië), staatslieden (Tito, Chroesjtsjow, Kennedy) en de geschiedenis van deze eeuw (onder meer *Het lot belooft geen morgenrood*). Verzorgt sinds januari 1962 de kroniek Buitenland van De Gids. Sinds januari 1965 redacteur van De Gids.

de grenzen van het 'rijk van het midden'. Als de kaarten van de Sowjet-Unie een andere scheidslijn aangeven, is dit niet het enige geval van meningsverschil. In het gebied van de Amoer en de Oessoeri zijn er meer en belangrijker territoriale twistpunten. En het komt er altijd op neer dat in de vorige eeuw, en soms nog in de periode van 1937 tot 1945, de Russen hun grenzen naar voren hebben geschoven. Zij hebben dat ook gedaan in Centraal-Azië, het oude Turkestan, waar sowjetrepublieken de buurstaten zijn van het Chinese Sinkiang. De afbakening van Russische en Chinese gebieden heeft vooral plaatsgevonden in de periode van 1840 tot 1860. Maar in vergelijking met het zwakke en innerlijk verdeelde 'hemelse rijk' was toen het tsaristische Rusland machtig, de controle over de scheidslijnen was zwak. En zo is het niet verbazingwekkend dat de Chinezen weldra brede grensstroken verloren hebben zien gaan. Ook van hun hulpeloosheid in de tijd van 1937 tot 1945, toen China voor een aanzienlijk deel bezet was door de Japanners, hebben de Russen (ditmaal de 'rode') geprofiteerd. Nadat de Chinese communisten het nationale zelfbewustzijn hogelijk hadden versterkt en de militaire macht hadden gevormd, om de betwiste en verloren territoria weer op te eisen, zijn er kennelijk pogingen gedaan die gebieden te bezetten en de Sowjet-Unie voor voldongen feiten te stellen.

Nu is het eiland Tsjen Pao van geen enkele waarde. Het is des winters bedekt met sneeuw en ijs. Wanneer dit gaat smelten stijgt het peil van de rivier zodanig, dat het stukje land onderstroomt en tijdelijk verdwijnt. Daarna herrijst het als een moddervlakte, wel begroeid en met een aantal begaanbare paden, maar alweer van geringe economische of strategische betekenis. Het kan echter best waar zijn wat de Russische generaal-majoor Alexander Anikoesjin schreef in Sovjetskaja Rossia en wat de Rode Ster (orgaan van het Rode Leger) herhaalde: 'De Chinezen hebben zich de laatste jaren aan duizenden schendingen van uiteenlopende aard schuldig gemaakt aan de Russisch-Chinese grens. De bloedige gevechten van 2 en 15 maart, waarbij in totaal vijfenveertig Russen zijn gesneuveld, vormden een hoogtepunt in de anti-sowjetcampagne die geleide-

lijk door Mao is opgevoerd.' Volgens de generaal hadden de Chinezen sterke luidsprekers opgesteld 'om een stroom van smerige taal over de Sowjet-Unie uit te storten'. Men krijgt de indruk dat die taal smerig was ten aanzien van de leiders in het Kremlin (eerst 'burgerlijk', dan 'fascistisch' en tenslotte 'tsaristisch' genoemd) terwijl de sowjetsoldaten en burgers werden opgewekt in verzet te komen tegen deze leiders en op hun beurt 'een tweede revolutie' door te voeren. Nochtans hadden de Russische generaals groot geduld getoond. 'Wij hebben alles gedaan om de materiële nood te verlichten van de Chinese bevolking in de grensgebieden. We lieten toe dat zij vee over de grens brachten om dit bij ons te laten grazen. Maar zij wilden ten slotte alles. Eerst kwam het vee, daarna verschenen er nog een paar vissers, toen af en toe een soldaat... en nu komen zij met hele detachementen tegelijk.'

De commentatoren hebben zich natuurlijk afgevraagd, waarom juist in die maand maart de Chinese grenswachten opdracht hadden gekregen, over sneeuw en ijs voorwaarts te trekken. Er wordt in zulke gevallen altijd gezegd dat het gaat om het 'afleiden van binnenlandse spanningen'. Nu, dan zouden de incidenten wel eerder moeten zijn uitgelokt, op het hoogtepunt van de culturele revolutie, en niet in een periode dat deze had gezegevierd. Andere redenen waren aannemelijker: na die overwinning kon de confrontatie met Moskou hervat worden. Alles werd voorbereid voor de bijeenkomst van het negende partijcongres (het negende in achtenveertig jaar!) en daartoe moesten de rijen weer worden gesloten, na de verdeeldheid ten gevolge van de culturele revolutie. Deze had (het was erkend geworden in de officiële publikaties) geleid tot een splitsing binnen de communistische partij, die als orgaan van intellectuelen, arbeiders en boeren ook de sociale tegenstellingen weerspiegelde. De Maoïstische stelling was dat het veroveren van de macht door de partij nog niet betekent dat de klassenstrijd ten einde is. Zelfs de socialisatie van de produktiemiddelen betekent nog niet dat daarmee een communistische samenleving gevestigd is. Van de leden der partij hebben er enige miljoenen een semi-feodale of (in de ste-

den) burgerlijke opvoeding gekregen. Zo zij al niet meer denken naar verschillen tussen klassen, dan toch nog wel volgens het onderscheid tussen rangen en standen. Ook van genationaliseerde of gecollectiviseerde produktiemiddelen kan men de opbrengst, het nationale inkomen, ongelijk verdelen. Degenen die daarvan poogden te profiteren waren de quasi-marxisten, die een nieuwe kaste wilden scheppen van bevoorrechte intellectuelen, technische deskundigen, politici en diplomaten. Zij verkondigden dat de voortbrenging van personenauto's, koelkasten, wasmachines en andere middelen voor persoonlijk comfort, zoals zij plaatsvond in de Sowjet-Unie, wel met het communisme te rijmen viel. Zij ook wekten bij de arbeiders de begeerte naar hogere lonen en een gevarieerder consumptie. Tegen deze 'sowjetische verburgerlijking' van kringen binnen de partij hadden Mao en Lin Piao de strijd aangebonden. Het kon dus geen kwaad nog eens proefondervindelijk aan te tonen, dat marxisten die zulk een weg opgaan in alle fouten vervallen van feodale en burgerlijke regimes en er ook op staan wederrechtelijk verkregen gebieden te behouden. Vandaar dat het Volksdagblad van Peking de leuzen leverde voor de anti-Russische demonstraties in de Chinese steden: 'Weg met de nieuwe tsaren. Zij zullen hetzelfde lot ondergaan als de oude. Weg met het sowjet-imperialisme.' Er werd veel gesproken van 'heilig grondgebied', en wat dit aangaat was er weinig verschil tussen de terminologie van Peking en Moskou, maar voor de Chinezen was heilig hetgeen hun eens had toebehoord.

Onmiskénbaar werd er ook een beroep gedaan op het patriottisme van de eigen Rode Garde en de Militie, die in de culturele revolutie waren gemobiliseerd om 'verburgerlijkte bonzen en mandarijnen' te helpen afzetten en om passieve arbeiders en boeren af te leren naar een gemakkelijk leven te streven. Men vergete niet dat de revolutionaire Chinese leiders hun land en volk bedreigd achtten door de Amerikanen, die zich verzekerd zouden hebben van de medeplichtige neutraliteit der Russen. Een eventuele aanval zou met een massale guerrilla, een 'langdurige revolutionaire volksoorlog', moeten worden beantwoord. Om de mogelijkheid daartoe voor te bereiden moest elke

man en elke vrouw in beginsel een soldaat, een vrijeschutter, een instrument zijn van het gewapende volk, getraind in ontbering en hardheid, gewend aan soberheid. Dit niet alleen: persoonlijk, plaatselijk en gewestelijk initiatief, economische zelfvoorziening op regionale schaal, de mogelijkheid om geïsoleerd te opereren behoorden te worden opgevoerd. De gevaren van zulk een decentralisatie konden worden geneutraliseerd doordat één enkele gedisciplineerde partij op alle sleutelposten haar verspreide, maar innig verbonden leden plaatste. Aan het 'democratische centralisme' moest worden vastgehouden: het betreft zoveel mogelijk alle leden bij de besluitvorming, maar eist daarna ook onverbiddelijke gehoorzaamheid aan de bevelen der partij. Vandaar de afkeer van de Russische 'dooi' na de dood van Stalin (al was die dan in de buitenlandse politiek natuurlijk ook een 'imperialist' geweest) en vandaar het wantrouwen jegens Chroesjtsjow, die ervan verdacht werd het gezag van de partij te hebben verzwakt.

Al deze theorieën omtrent een voortgezette klassenstrijd, een noodzakelijke tweede omwenteling, de afkeer van een burgerlijke levensstijl en de voorbereiding op de mogelijkheid van een revolutionaire oorlog, worden gewoonlijk tot de bouwstoffen gerekend van 'het ideologische conflict' tussen Moskou en Peking. In werkelijkheid echter heeft men te doen met uiteenlopende belangen van twee grote mogendheden, en dit werd eveneens duidelijk gemanifesteerd. Met nadruk werd door de Chinezen nog eens herinnerd aan de bezetting van Tsjechoslowakije door troepen van de Sowjet-Unie en vier met haar verbonden landen. Gehoond werd de Moskouse theorie van de 'beperkte soevereiniteit' van landen die behoren tot 'het socialistische kamp onder leiding van de Sowjet-Unie'. Tot dit kamp wenste China in elke geval niet te behoren. Het wilde als het ware wraak nemen voor het onrecht dat aan de Tsjechen en Slowaken was aangedaan. Het was de bedoeling dat dit vooral indruk zou maken op de Aziatische revolutionairen, bij voorbeeld op Koreanen en Vietnamezen, die nog op zo goede voet stonden met het Kremlin. En niet te vergeten: op de Mongolen, die bijna acht eeuwen tot het hemelse rijk

hadden behoord, daaraan zelfs een beroemde dynastie hadden geleverd, maar die nu een Russische vazalstaat vormden. Na tientallen jaren van Russische penetratie had in 1945 China (de regering van Tsjiang Kai-sjek!) moeten instemmen met de onafhankelijkheid van Buiten-Mongolië, dat als de volksrepubliek Mongolia sindsdien een satelliet is binnen de Russische invloedssfeer. Toen in 1949 de partij van Mao op heel het Chinese vasteland aan het bewind was gekomen, kon ook zij niets meer veranderen aan dit voldongen feit. Aan het voortbestaan van die brede bufferstaat tussen de Sowjet-Unie en China hechtte Moskou grote waarde. Maar het was sinds 1963 al duidelijk dat de leiders van Peking aan de Russen het recht betwistten tussenbeide te komen in Aziatische aangelegenheden. Zoals rode sowjetsoldaten met luidsprekers werden opgewekt de gehoorzaamheid te weigeren aan hun 'rode tsaren', zo werd aan Aziatische communistische partijen aangeraden zich te onttrekken aan elke samenwerking met de Europese Russen.

En teruggaande tot het begin van een vijandschap die zich ontladde in bloedige grensincidenten, terugkerende tot het jaar 1959, was daar de rancune over de 'nucleaire' politiek van het Kremlin. In 1957 had Chroesjtsjow nog aan Mao beloofd, dat de Sowjet-Unie bijstand zou verlenen bij de ontwikkeling van Chinese kernwapens. In 1959 (toen Chroesjtsjow zijn bezoek bracht aan de Verenigde Staten) had hij die toezegging herroepen, waarna honderden Russische deskundigen China verlieten. En waarom? Moskou wenste toen al het aantal landen met kernwapens tot het uiterste te beperken, uit vrees dat anders West-Duitsland eigen atoom- en waterstofbommen zou vervaardigen of verwerven. Alleen de Verenigde Staten konden zulk een fatale ontwikkeling voorkomen. Maar dezen verlangden als tegenprestatie dat de Sowjet-Unie dan ook China niet zou bijstaan om nucleaire oorlogsmiddelen te fabriceren. Ter wille van het behoud van de status-quo op het noordelijk halfrond moest het Kremlin aan China technische hulp op het hoogste militaire niveau onthouden. Tegelijk echter streefden Amerikanen en Russen naar het monopolie van doorslaggevende wapenen. Dit hebben Mao en zijn aanhangers niet vergeten noch vergeven. Op

zichzelf aangewezen hebben zij gepoogd de economische en militaire kracht van het volk te mobiliseren door grote soberheid aan te te moedigen en de morele weerbaarheid op te voeren.

Het is natuurlijk niet zo, dat de Chinezen de Russen zouden willen provoceren tot een oorlog. Voor beide partijen zou die tot een eindeloos verstorend en verwoestend conflict leiden. In Peking speelt rancune misschien een nog groter rol dan het eisen van rechtsherstel. De opgewekte hartstochten waren in maart zeer bedroevend. Het revolutionaire patriottisme der Chinezen veranderde snel in een ouderwets chauvinisme. Na het eerste grensincident stuurden beide partijen hun regimenten, tanks, artillerie en vliegtuigen naar 'het bedreigde gebied'. Op 15 maart woedde er een lokale veldslag. De door velen verlicht geachte jonge dichter Jevtoesjenko ging zich te buiten aan het schrijven van een vulgair nationalistisch vers, over de arme moeder die vergeefs op haar gesneuvelde zoon wacht. 'Ze schoten hem neer, onverwacht, en bajonetten schonden zijn gelaat.' Dat deden de Chinezen, die tot moordenaars waren gemaakt. 'De bloedspatten liggen als rode boekjes in de verdorven sneeuw van maart. Hoort hun kreet: Wij zullen doden, wurgen...' Gehoond wordt dan Mao die zich 'de vader der mensheid' zou noemen. Een vreselijk beeld van een dreigende Chinese bezetting wordt opgeroepen. 'Maar het zal niet zo zijn. Lokken zij ons ten oorlog, dan grijpen wij de helm!' Er wordt herinnerd aan Mongoolse Tartaren die in het verleden Rusland hebben overweldigd, maar die ten slotte overwonnen zijn. 'En als de klok ons tot verzamelen roept voor een nieuwe slag bij Koelikovo, dan schept hij vele helden en vele nieuwe erevelden.'

Het is beschamend. Er zijn natuurlijk in het Westen miljoenen mensen die zich verheugen over deze interne strijd van communisten. Inderdaad mag men aannemen dat (na de Russische misgreep om Tsjechoslowakije te bezetten) de positie van de Sowjet-Unie in Europa opnieuw verzwakt is. Moskou zond zijn ambassadeurs in tal van westelijke landen naar de burgerlijke regeringen, om ze te waarschuwen tegen het Chinese gevaar, en om de vredelievendheid van het Kremlin nog eens te onderstrepen. De sow-

jetregering deed wat zij kon om de leden van het pact van Warschau (dat gesloten is met het oog op de situatie in Europa) te betrekken bij de conflicten in Azië. Op de bijeenkomst in Boedapest van de leden van het pact gelukte dit niet, want het eindcommuniqué maakte met geen woord melding van de incidenten bij de Oessoeri. Men zei dat vooral Roemenië had geweigerd de kloof tussen Moskou en Peking te verbreden en partij te kiezen, en dit is aannemelijk. Wel liepen ditmaal de Roemeense en Russische belangen in Europa parallel. Op 18 maart riepen de Warschau-staten de andere Europese landen op een Paneuropese conferentie te organiseren ten einde de verdeling van ons werelddeel in twee blokken te liquideren, de vredelievende coëxistentie te realiseren door wederzijdse garantie voor ieders veiligheid, en de ontwapening tot hefboom te maken van een duurzame vrede.

In Moskou was een commissie bijeen ter voorbereiding van een internationaal congres van zestig communistische partijen. Volgens ingewijden was er geen meerderheid te vinden

voor een veroordeling van de Chinese partij. Het zou inderdaad te wensen zijn dat de communisten buiten de Sowjet-Unie en China het hoofd koel houden en weigeren het chauvinisme van een der betrokken regeringen aan te moedigen. Men moge in het Westen hopen munt te slaan uit het geschil, uit een oogpunt van menselijkheid is er geen reden tot verheugen. Nadat het feodalisme oorlogen heeft verwekt als instrumenten der politiek; nadat het kapitalisme ze niet heeft kunnen voorkomen, maar ze heeft opgevoerd tot vormen van een monsterachtige techniek om mensen te doden, zou het diep bedroevend wezen als het staatscommunisme deze traditie eenvoudig zou voortzetten. Misschien zal dit het geval zijn. Maar niemand moet het wensen. Zulk een verlangen zou getuigen van een soort doodsdrijf, een hunkeren naar de zelfmoord der mensheid. Vandaar dat de militaire versterkingen die de Sowjet-Unie (met duizenden burgerlijke kolonisten) eind maart naar het Verre Oosten zond, de algemene ongerustheid eerder aanwakkerden dan verminderden.

Dichters in dit nummer

ROM BOONSTRA. Geb. 1942. Studeerde kunstgeschiedenis te Groningen. Kunscriticus aan het Nieuwsblad van het Noorden.

THERA COPPENS. Geb. 1947. Redactrice bij de Geïllustreerde Pers. Debuterde als dichteres in nummer 1/2 van deze jaargang.

T. VAN DEEL. Leraar Nederlands in Amsterdam. Publiceerde eerder gedichten in Tirade, Hollands Maandblad, Avenu en Propria Cures.

HUUB OOSTERHUIS. Geb. 1933. Publiceerde de gedichtenbundels *Uittocht* (1961), *Groningen en an-*

dere gedichten (1963), *Hand op mijn hoofd* (1965) en de essaybundel *In het voorbijgaan* (1968).

KEES OUWENS. Geb. 1944. Publiceerde de gedichtenbundel *Arcadia* (1968) en de roman *De strategie* (1968).

BEA VIANEN. Geb. 1937 in Paramaribo. Onderwijzeres. Publiceerde onder meer gedichten in Soela en in Podium.

HANS VAN DE WAARSENBURG. Geb. 1943. Debuterde in 1965 met *Gedichten*. Publiceerde verder de gedichtenbundels *Met innige deelneming* (1968) en *Niet dat powezie nu zo belangrijk is* (1969).

Commentatoren in dit nummer

RUDOLF GEEL. Geb. 1941. Publiceerde onder meer de romans *De magere heilige* (1963), *De weerspannige naaktschrijver* (1965), *Met een flik in bed* (in sa-

menwerking met J. W. Holsbergen, 1966) en *Een afgezant uit niemandsland* (1968). Sinds oktober 1967 adjunct-secretaris van De Gids.

*Na het succes van De Mieren-
moordenaar enthousiastekritie-
ken over*

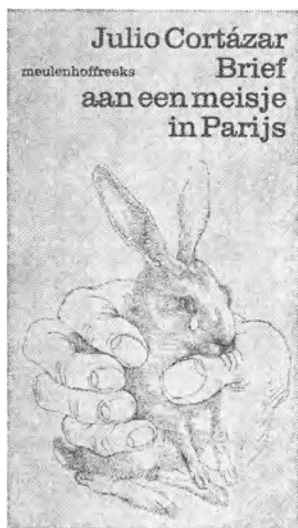
Julio Cortázar Het kwijlen van de duivel

in de serie Literair Paspoort f 12,50, paspoortprijs f 10,—.

Het meeslepende in Cortázars verhalen is dat er tegelijkertijd niets en alles in gebeurt: een leeg bestaan is bij hem altijd nog een vol bestaan omdat het vol is van leegte – en omgekeerd kan 'vol' zo leeg zijn als een vacuüm, wanneer men die volheid niet ervaart of verwerpt. Heel zijn oeuvre is in zekere zin 'het gat dat verteld moet worden' – en het is een gat groter en dieper dan ooit door welke bom ook geslagen kan worden, het gat waaromheen beenderen en spieren, zenuwen en aderen de mens hebben geconstrueerd – *C. Buddingh' in Het Parool*

Het grote erbarmen dat de auteur moet bezielen, heeft in de verhalen een unieke, verrassende gestalte gekregen. En door de verhaalgang, en door dat erbarmen zijn de verhalen geworden tot ontroerende kunstwerken, die de auteur doen kennen als een schrijver van groot formaat – *J. van Doorne in Trouw*

– niets van de beperkte werkelijkheid die veel moderne literatuur zo benauwend doet worden. Hier is ruimte en atmosfeer – *C. J. Kelk in De Groene*

In mei verschijnt in de nieuwe Meulenhoffreeks: Julio Cortázar, *Brief aan een meisje in Parijs*, met nog niet eerder gepubliceerde foto's en facsimiles

**meulenhoff
nederland**

DARBOEK

20.000 ex.
los f 2,90

eenmalige uitgave

4 boeken voor f 10,—

*Harry Mulisch De versierde mens
verhalen*

*Hugo Raes De vadsige koningen
roman*

*Ivo Michiels Het afscheid
roman*

*Hugo Claus De zwarte keizer
verhalen*

DARBOEK

boeken worden goedkoop

DE BEZIGE BIJ

annie romein -
verschoor

rudolf geel /
r.h. fuchs

w.f. wertheim

pieter a.m. seuren

s.c. dik

de onzekeren

de verschijningen
van charlie brown

ik beschuldig

echte en onechte taalkunde

seuren over coordination

SINDS 1837

OPRICHTERS

E. J. Potgieter
C. P. E. Robldé van der Aa

REDACTEUREN

G. van Bethem van den Bergh
A. L. Constandse
A. de Froe
Sybren R. de Groot
Ed. Hoornik
Harry Mullsch
Th. Stibbe
A. de Swaan

SECRETARIAAT

Ed. Hoornik, Th. Stibbe
Rudolf Geel

Bijdragen, brieven en boeken ter recensie te zenden aan:
Redactie-secretariaat De Gids, p.a. Meulenhoff Nederland N.V.
Postbus 100, Amsterdam.
Ongevraagde zendingen die niet voorzien zijn van retourporto,
worden niet teruggezonden

UITGEVER

Stichting De Gids, Amsterdam

PRODUCENTEN

Meulenhoff Nederland N.V.
De Bezige Bij, Amsterdam

ADMINISTRATEUR

Meulenhoff-Bruna N.V.
Beulingstraat 2, Amsterdam-C., tel. (020)-24 08 85

ABONNEMENTSVOORWAARDEN

Algemeen jaarabonnement:
binnenland franco per post f 34,—;
buitenland f 36.50; België Bfr. 525,—

Docenten-, studenten- en medewerkersabonnement;
binnenland franco per post f 28,50

Losse nummers f 3.90; voor België Bfr 60.—
Dubbelnummer f 5.95; (Bfr. 105,—)

Abonnementen en losse nummers zijn verkrijgbaar
bij de boekhandel of door storting op giro 150.1333 van
Meulenhoff-Bruna N.V. met vermelding: De Gids.

Verschijnt in tien afleveringen per jaar

INHOUD

Annie Romein-Verschoor De onzekeren	183
Rudolf Geel/R. H. Fuchs De wereld in een pindadop of: de verschijningen van Charlie Brown	200
Jane Debrot 'Leven', zegt hij vol afkeuring	215
Pieter A. M. Seuren Echte en onechte taalkunde	225
S. C. Dik Seuren over Coordination	243
Pieter A. M. Seuren Dupliek	262
W. F. Wertheim Ik beschuldig	269
Helen Knopper De neger van Guadaloupe	271

POËZIE

Astère Michel Dhondt Gedichten voor enkele hunkerende jongens uit de omgeving van het Oosterpark	195
Wim Rouw Vier gedichten	197
J. C. van Schagen Voorhof	222
C. O. Jellema Drie gedichten	266

NOTITIES

Gidscommentaar	182, 265, 283

KRONIEK & KRITIEK

J. Bernlef Een ziekelijk gebrek aan eetlust'	284
R. A. Cornets de Groot Te weinig wol	286
R. H. Fuchs Schilderijen van Lucebert	288
A. van Dantzig De tragedie der Puttenaren	290
A. L. Constandse De drie Amerika's	292

Op vier mei jongstleden organiseerden een aantal vooruitstrevende organisaties en persoonlijkheden een bijeenkomst in Krasnapolsky. Men wilde zich daar niet beperken tot het herdenken van de tweede wereldoorlog, zijn misdaden en zijn slachtoffers, maar tevens aandacht vragen voor de toekomst. De schrijver J. B. Charles stelde voor – in het kader van de voorbereidingen op een eventuele vrede – dat wij onze aandacht richten op de Duitse mannen die Hitler dienst geweigerd hebben. Hij deed daartoe drie ideeën aan de hand welke de redactie van De Gids gaarne steunt:

1. De Nederlandse regering moet bevorderen dat een Nobelprijs voor de vrede wordt toegekend aan de onbekende Duitse dienstweigeraar.
2. Het Nederlandse volk brengt een bedrag van tweehonderdvijfentwintig miljoen gulden op – uiteraard geen willekeurig door Charles gekozen bedrag – voor een aanvulling van de schamele pensioenen van de Duitse dienstweigeraars en verzetsstrijders en hun nabestaanden.
3. De Bondsrepubliek stelt ons, als toekomstige bondgenoten, halve provincies ter beschikking om met tanks – die wij van hen moeten kopen – te oefenen. Charles stelt voor dat de Nederlandse regering ook een paar vierkante meter op een pleintje in Bonn vraagt, voor het oprichten van een monument waarmee het Nederlandse volk zijn dank uitdrukt aan de Duitsers die aan Hitler cum suis de dienst geweigerd hebben.

De onzekeren

Bij het verschijnen van het laatste deel van de briefwisseling tussen Ter Braak en Du Perron, A'dam 1968.

De redactie van *De Gids* vroeg me over deze uitgave te schrijven, omdat ik de tijd die de brieven omspannen zelf bewust meebeleefd had. Maar juist daarom en omdat ik die jaren anders beleefd had, besepte ik bij het doorbladeren van de brieven en vooral van de aantekeningen, dat ik genoodzaakt werd een standpunt te bepalen, en een zekere gemakzucht deed me het boek terugsturen. Toen las ik de bladzijde die Fred Batten in de *N.R.C.* van 12 oktober 1968 aan de uitgave wijdde, belde de redactie-secretaris op, om te horen dat hij nog geen andere geschikte recensent gevonden had, en liet me het boek weer toesturen. Waarom? Omdat mij, ook al bij het doorbladeren van de aantekeningen, een wierooklucht in de neus kwam, en omdat ik me daardoor eigenlijk pas bewust werd van een al ouder besef, dat een groep van jongeren uit de jaren dertig bezig was de beide schrijvers die in hun jeugd hun helden waren geweest, juist deze twee, die zich de strijd tegen de frase en de afbraak van heilige huisjes tot levensdoel hadden gesteld, heilig te verklaren en hen daarmee voor latere generaties als goed dood-en-begraven 'vorigen' in het plechtig pantheon der klassieke vergetelheid bij te zetten. Heiligen zijn nu eenmaal door de bank niet de meest levende gestalten in een beschaving, want als ze geen duidelijke *Confessiones* geschreven hebben, die daarnaast ook nog gelezen worden, plegen ze in hun eigen deugden te worden geconfijsd.

De brief vormt geen literair genre, al is hij vaak voor literaire doeleinden gebruikt, en al zijn er heel wat brieven geschreven met grote literaire kwaliteiten. In wezen is een brief evenals een gesprek een communicatiemiddel, en als zodanig kan iedere brief of die nu een prijsopgave voor een reparatie van de timmerman bevat of een liefdesverklaring, voor het gespecialiseerd historisch onderzoek belangrijk zijn. Maar wat ons menselijk interesseert aan brievenverzamelingen is de mogelijkheid om binnen de persoonlijke sfeer door te dringen van

mensen die we in hun publieke geschriften of gedrag kennen of waar we typen van hun tijd en milieu in zien, omdat we hen hier kunnen betrappen op ongeremde en in zekere zin onverantwoorde uitingen.

De oude en de moderne brief hebben beide een voor- en een nadeel. De oude, aan een zekere briefstijl gebonden, was in het algemeen formeler en ingetogener – behalve vaak die van vrouwen, die minder literair behoefden te doen –, de moderne is stijllozer en ongeremd, wat nog niet altijd eerlijker behoeft te betekenen. De briefschrijver uit vroeger eeuwen had ruimte en tijd voor breedvoerige beschouwingen, uiteenzettingen van theorieën en opvattingen of diepgaande polemieken. Dat alles komt nu in tijdschriften of andere communicatiemiddelen terecht, en de brief is daardoor en door het snelverkeer en de telefoon aanmerkelijk verschaald. Zo moest ook de basis van communicatie van deze brieven wel veel smaller zijn

ANNIE ROMEIN-VERSCHOOR. Geb. 1895. Promoveerde in 1935 op *Vrouwenpiegel*. Schreef onder meer de historische roman *Vaderland in de verten* (1948). Samen met Jan Romein *De lage landen bij de zee* (1934) en *Erflaters van onze beschaving* (1938-'40). Volttooid en verzorgde onlangs de uitgave van het nagelaten werk van Jan Romein *Op het breukvlak van twee eeuwen* (1967).

dan die van grote briefschrijvers uit de vorige eeuw.

De problematiek van een brievenpublicatie als deze, waarvan hier het vierde en laatste deel wordt aangekondigd, schuilt altijd weer in de daarbij al of niet noodzakelijk geoordeelde discretie naast een verhelderende, maar ook al weer bescheiden annotatie. Aan de laatste eis kan met smaak en toewijding worden voldaan, de eerste is in beginsel onoplosbaar. Historisch gezien kan alle discretie me gestolen worden en betreur ik het dat zoveel waardevol materiaal in bestuurs- en familiearchieven achter slot en grendel blijft. Persoonlijk kan ik me in bepaalde gevallen in zeer geringe mate verplaatsen in de huiver van familie en geestelijke nabestaanden tegen publicatie, maar ik heb ernstige bezwaren tegen uitgaven die, zelfs zo gematigd als deze, gekuist zijn, ten eerste om de onvermijdelijke subjectiviteit van de censuur; ten tweede omdat juist bij een briefwisseling als deze, waarin het overal wemelt van ongemotiveerde – dat mag in een brief –, maar ook wel niet te verdedigen oordelen, hatelijkheden en insinuaties, de lezer zich gaat afvragen wat voor gruwelijks er dan wel achter de stippeltjes verborgen ligt en wie er in dit bijzondere geval wel gespaard moest worden. Merkwaardig is in dit verband, dat Ter Braak in het kraakel naar aanleiding van de publicatie van dr. Pée: *Multatuli en de zijnen* de onverkorte publicatie van de brieven door Mimi prijst, omdat het ging om de persoon als ondeelbaar geheel. Toen was nog niet aan het licht gekomen dat Mimi ijverig aan het schrappen was geweest.

Ik heb me zelfs afgevraagd of er niet iets voor te zeggen was geweest maar liever een beknopte bloemlezing uit te geven – altijd op voorwaarde van een *open* archief – ook omdat er in iedere correspondentie heel wat staat wat voor de latere ‘general reader’ van weinig belang is, maar ook daarbij blijft het bezwaar van de subjectieve keuze, zij het dan misschien minder dan bij een gekuiste uitgave die volledigheid suggereert. Bij een onoplosbaar probleem kan men niemand de onvolkomenheid van zijn oplossing verwijten.

In de eerste drie decennia van onze eeuw hebben wij literair in de schaduw van tachtig geleefd. Dat wil zeggen de literaire ‘revolutie’ van tachtig was – evenals de Grote van 1789 – een overwegend burgerlijke en onvoltooide revolutie gebleken. Onze literatuur kwam in handen van een overwegend kerkelijk-geëmancipeerde, intellectuele bourgeoisie. Aad Nuis heeft onlangs in een artikel in dit blad gewezen op de invasie van de kleine en provinciale burgerij op dit domein na de tweede wereldoorlog. Wie vóór de jaren dertig – en ook nog wel daarna – dergelijke gedachten uitsprak, was een verwilderde en dogmatische marxist, en andere dan verwilderde en dogmatische marxisten bestonden er niet. De Kunst leefde uit de Geest en kon geen binding hebben met welke sociale groepering ook. De kritiek, nog altijd doortrokken van het liberale l’art pour l’art-beginsel, was alleen bereid de kwalificatie ‘burgerlijk’ voor dames- en leesvoerromans te laten gelden. Men was er blind voor dat bijna onze hele toenmalige romanliteratuur, maar ook nog veel latere, bij voorbeeld die van Bordewijk en niet minder Marsmans *Angèle Degroux*, evenals de romans van Ter Braak, sociologisch beschouwd onder dit hoofd vielen. Ik noem opzettelijk niet de minste auteurs.

De meeste schrijvers van die tijd leefden in tegenstelling tot veel schilders, die meer bohemieus waren, als leden van een burgerlijk-intellectuele elite met een geregeld inkomen, die in hun werk als *de* mensheid fungeerde. Personeel, kamerverhuursters (‘de ploeterij’ in studententaal), arbeiders deden zich in de burgerlijke roman vrijwel altijd als stereotypen voor. Hetzelfde gold voor negers, Chinezen en ook voor joden.

Na de tweede wereldoorlog gaat de Westeuropese letterkunde trekken vertonen die we nu engagement zijn gaan noemen, ja, gaat de kritiek dat engagement als een positieve trek waarderen. Ik kan in deze inleiding tot een boekaan kondiging niet meer doen dan een paar hoofdlijnen uitstippelen, maar het zou de moeite lonen in de Westeuropese (plus Amerikaanse) literatuur van tussen de wereldoorlogen de opkomst van het engagement na te speuren: de oorlogsromans en de ‘debunkers’ van ‘Gods own country’, de draden die in Frankrijk van en naar

het volksfront lopen, het kortstondige Engelse communisme-met-een-Oxfordaccent, dat zowel geslaagde spionnen als literatoren oplevert, en in Duitsland de kleine groep die zich schrap zette tegen het opkomend fascisme en in de ballingschap of in Nacht und Nebel verdwijnt. En in Nederland? Sinds de tachtigers de schoonheid tot Deïne Theos hadden verheven, had het daarnaast niet ontbroken aan schrijvers die vanuit een socialistische ideologie schreven, waarvan Gorter ongetwijfeld de meest oorspronkelijke was. Maar na de verrassing van *Mei* zou het tot in de jaren dertig duren voor die oorspronkelijkheid erkenning vond in de literaire wereld. Wat de socialistische schrijvers ook gebracht hebben, geen *litteraire* vernieuwing, evenmin als de katholieke en protestantse die zich in de jaren twintig op grond van hun ideologie in nieuwe tijdschriften manifesteerden.

Dat deed Ter Braak wel met zijn *Démasqué der schoonheid*, met de ontluistering van een hol geworden vorm zonder ernaar te streven die vorm haastig een nieuwe inhoud in te gieten, maar door naar het karakter van de vormengieter te vragen: Vent of Vorm. Dat deed Du Perron met zijn felle aanval op het Costerianisme, dat de lege vorm met een esthetiserende ethiek trachtte te vullen. Forum, en dat betekent eigenlijk Ter Braak en Du Perron, staat voor het inlopen van een stuk achterstand in onze literatuur.

Maar voor we ons afvragen wat de brieven tot het beeld daarvan bijdragen, eerst iets over de wijze van uitgeven. Ik bedoel niet de uiterlijke, die zeer verzorgd is, en ik wil ook aannemen dat de brieven zorgvuldig verzameld en afgedrukt zijn. Wel bezwaren heb ik tegen de annotaties. Mijns inziens moet het – bescheiden – doel daarvan zijn bij een uitgave als deze voor de lezer onbegrijpelijke situaties en toespelingen op te helderen en onbekende namen thuis te brengen voor zover ze niet gemakkelijk elders te vinden zijn. Welnu, ik heb herhaaldelijk in de aantekeningen tevergeefs gezocht naar een verklaring van een onbegrijpelijke passage, naar de onthulling van wie de briefschrijvers met X of Y aanduidden. Daartegenover lijkt het me volkomen overbodig ettelijke Winkler-Prins-stukjes op te nemen waaruit we kunnen leren

wie Benesj, Dirk van Hogendorp, Molnar, Koos Vorrink e tutti quanti waren.

Merkwaardiger is dat de aantekeningen op eens breed uit kunnen vloeien over politieke aangelegenheden, gewoonlijk na een zeer terloopse opmerking van de immers weinig politiek geïnteresseerde en georiënteerde briefschrijvers. Van dat laatste getuigt wel het feit dat ze af en toe hun licht in politicis opsteken bij de man die 'veel meer politicus is dan een van ons': het tegenwoordige Telegraaf-coryfee Jacques Gans. Een staal van die buiten het karakter vallende aantekeningen is het ellenlange verhaal (III, bladzijde 419) over de in de brieven nauwelijks genoemde vuurkruisers, en sterker nog de uitvoerige noot op blz. 402 van hetzelfde deel over het 'Jordaanoproer' van 1934. In brief 402 refereert Ter Braak aan een brief van Gans daarover, die spreekt van de geringe rol daarbij gespeeld door de 'Wijnkoop-Stalin-partij'. Een noot van bijna twee bladzijden, waarin alle groeperingen vermeld worden die iets met de gebeurtenissen in de Jordaan te maken zouden kunnen hebben, begint met 'David Wijnkoop was voorzitter van de C.P.N.'. Dat geeft een al te scheve voorstelling van zaken. Wijnkoop was tot 1925 voorzitter geweest, maar in '34 volkomen monddood gemaakt door zijn tegenstanders in de partij, en daarbinnen dan ook zeker niet als *de* man van het Jordaanoproer naar voren geschoven. Het is overigens maar al te duidelijk welke andere politieke adviseur, ditmaal van de heer Van Galen Last, hier zijn rancunes botviert.

Mijn tweede bezwaar richt zich tegen het streven van de bewerker zijn helden tot volmaakheden te maken. Regelrecht ergerlijk is dit opsieren en schoonpoetsen van de ikonen der heiligen in drie-en-een-halve bladzijde (IV, bladzijde 516 e.v.) over het wel eens tegen Ter Braak en Du Perron uitgesproken verwijt van antisemitisme. De overdaad van argumentatie alleen al maakt dat lange betoog verdacht. Het beroep op het dan toch maar heel echte antisemitisme van Voltaire, Marx, et cetera is even dwaas, juist ten aanzien van mensen die zich zo op hun onafhankelijk oordeel lieten voorstaan, als de uitspraak, dat er 'in de *bij hun leven* gepubliceerde geschriften niet één opmerking te vinden is, waarin het racisme zelfs

maar wordt verontschuldigd'. En evenmin snijdt het hout te zeggen, dat hun brieven als privé-gesprekken moeten worden beschouwd of dat toch ook niemand erover valt dat met name Du Perron zich voortdurend denigrerend en generaliserend uitliet over andere bevolkingsgroepen: Denen, Engelsen en de Nederlanders niet te vergeten. Ik ben, geloof ik, niet de enige die al bij zijn leven mijn ergernis uitsprak over zijn overschatting van 'het buitenland', en over zijn voortdurend hakken op de (Nederlandse) Jan Lubbesen, alsof die nergens anders voorkwamen. De hemel beware me voor de Franse gemiddelde kleinburger! En niemand heeft me daarom een chauvinist genoemd. Even dwaas en onbewezen lijkt me, helaas, de uitspraak dat een reëler kijk op het antisemitisme van na de oorlog zou dateren, want ik meen dat men eerder van een onfatsoenlijk worden dan van een verdwijnen van het antisemitisme kan spreken. En als misschien the man in the street met inbegrip van de leden van de Grote Club zich vóór '33 op zijn onwetendheid omtrent het gevaar van zijn vooroordelen mocht beroepen, noblesse oblige: Ter Braak kon als historicus weten dat het antisemitisme al sinds het eind van de vorige eeuw virulenter werd in Europa: pogroms in Rusland en Polen, de Dreyfus-affaire. Het is pijnlijk, maar het zou toch te gek zijn juist van een zo van een streven naar waarachtigheid bezeten geest uit averechtse piëteit de waarheid te verbloemen, dat op bladzijde 174 van *Dr. Dumay verliest* (deel II, *Verzamelde werken*), uitgekomen in 1933, een flauw, antisemitisch stemmingsbeeldje is te vinden.

Fred Batten, in zijn gebruikelijke geëxalteerde toon, noemt het werk van Van Galen Last: 'een compendium van wetenschappelijke gegevens, . . . een beknopte cultuurgeschiedenis' (!!), een uitspraak die moeilijk anders omschreven kan worden dan als een op z'n kop gezette understatement. Als hij daar in de verte naar gestreefd had, had hij moeten trachten in een wel-doortimmerde inleiding sociaal-historisch en psychologisch aannemelijk te maken hoe ook bij deze onafhankelijke geesten, die – daar hoeft helemaal niet over gepraat – natuurlijk geen racisten waren, en felle antifascisten zodra ze zich er bewust van werden wat er dreigde, toch dat schijnbaar zo onschuldig tik-

je antisemitisme van bijna iedere Westeuropeër in de ziel was ingebouwd.

Ik meen dat deze hele zaak niet beter en gematigder geformuleerd had kunnen worden dan in de uitspraak van het studentenblad Pharetra, die Van Galen Last zo fel bestrijdt, daarbij zijn betoog ophangend aan een door hem onderstreepte, (opzettelijk?) misverstande zinswending: (dat de twee auteurs het Jodenvraagstuk) 'verstandelijk hebben geanalyseerd, doorzien, *het werkelijke bestaan ervan verworpen*, maar emotioneel moet er iets overgebleven zijn, dat zich (nog) niet liet identificeren met het verworven rationele standpunt'. Hij zou de menselijkheid van zijn helden beter tot haar recht hebben doen komen als hij deze passage eenvoudig had overgenomen.

Ter afsluiting van deze beschouwing over de aantekeningen, wil ik graag nog even aandacht vragen voor wat men een persoonlijk feit zou kunnen noemen, maar toch nog wel iets meer is dan dat. In zijn al eerder genoemde stuk schrijft Batten: 'Terwijl Du Perron . . . de mogelijkheid overweegt Europa te verlaten. . . wijdt Ter Braak zich met de moed der wanhoop aan de stichting van een Nederlandse afdeling van het sedert 1934 in Parijs bestaande *Comité de Vigilance* des intellectuels antifascistes, welk Nederlands *Comité van Waakzaamheid* van anti-nationaal-socialistische intellectuelen in 1936 tot stand komt. Van Galen Last heeft in zijn commentaar onweerlegbaar aangetoond, dat niet prof. Romein, zoals deze zo zeker meende, maar Du Perron het eigenlijke initiatief tot de oprichting van het comité heeft genomen.'

En ook H. Verhaar in de Volkskrant van 1 februari 1969 geeft, waarschijnlijk in het voetspoor van Batten, eenzelfde scheve voorstelling van het ontstaan van *Waakzaamheid* op grond van de 'wetenschappelijk verantwoorde' notities van Van Galen Last. Het 'onweerlegbaar bewijs' zou te vinden zijn in een noot van Van Galen Last op bladzijde 459 van deel IV. Wanneer door deze beide heren niet geïnspireerd werd dat Jan Romein in zijn korte uitspraak over *Waakzaamheid* voor de televisieserie van L. de Jong een valse voorstelling van zaken had gegeven, zou ik (en Romein zelf zeker ook) het niet de moeite hebben gevonden een discussie op

te zetten over de vraag wie de eerste kluit aarde heeft opgeworpen voor het dammetje dat de vloedgolf moest keren, een dammetje dat *Waakzaamheid* in het licht der historie is. De heer Van Galen Last heeft gemeend zijn uitspraak daarover vrijwel uitsluitend te kunnen funderen op wat daarover in de brieven te vinden was. Wel verwijst hij naar de scriptie van drs. G. J. van der Ham, die de geschiedenis van *Waakzaamheid* in alle nog beschikbare gegevens heeft nagespeurd, maar zonder diens uitdrukkelijke conclusie te vermelden dat Romein de oprichter van het comité is geweest, wat niet helemaal zuiver aandoet. Verder merkt hij op dat Du Perron al sinds begin '34 voor de oprichting in Nederland van zo iets als het *Comité de Vigilance* in Parijs ijverde. Als deze uitspraak uitsluitend op de brieven berust, heeft hij een mager fundament. Er is daarin af en toe sprake van de noodzaak ook zo iets in Holland te hebben, en in het voorjaar van '35 van het houden van een congres, waarvoor enkele namen genoemd worden (overwegend literaten en mensen van wie insiders in de antifascistische beweging van tevoren wisten dat ze niet mee zouden doen: Van Schendel, Huizinga, Marsman, Boutens, De Ligt). Ter Braak zegt geen vrouwen in congressen te hebben en geen tijd. Er wordt een datum vastgesteld en de zaak wordt daarna niet meer genoemd en er is bij mijn weten ook niets in de zin van organisatorische voorbereiding ondernomen.

Dat was niet helemaal toevallig. Alle antifascistische activiteit en samenwerking werd in die jaren afgeremd door – zoals ongetwijfeld bij Ter Braak en Du Perron het geval was – weersin om met communisten of wat zij zelf noemden cryptocommunisten samen te werken, maar zeker bij velen nog meer door de vrees eigen reputatie door dat contact te besmetten, ofwel de 'cellenbouwerij' als motief te gebruiken om werkloos te blijven toezien.

In het begin van '35 was in Amsterdam een bond tot verdediging van de culturele rechten door een groep kunstenaars opgezet, en Du Perron, die daarvan blijkbaar ook een circulaire ontvangen had, vraagt in een brief of hij daar lid van moet worden, gezien 'het zoodje' dat het ondertekend had. Ter Braak antwoordt ervoor gepast te hebben en liever in te gaan op een

plan van De Ligt, 'een heel levende man', et cetera die iets op brede basis op wil zetten met veel 'grote namen'. Later (november '35) is er nog eens sprake van 'die vereniging van halfzachte artisten en ratés'. 'Tot mijn genoegen', schrijft Du Perron, 'zag ik dat de Romeins zich ook hiermee gaan bemoeien.' En hij vraagt of hij misschien toch lid moet worden.

Aangezien in de aantekeningen iedere toelichting over deze zaak ontbreekt, voeg ik hier het volgende in: De Bond omvatte zo'n driehonderd hoofdzakelijk Amsterdamse leden, kunstenaars van diverse professie, waaronder ook enkele 'grote namen', maar gelijk elders bleken grote namen zelden tot de initiatiefnemers of bestuursleden van dergelijke organisaties te willen behoren. Er waren – in de crisisjaren! – nog al wat werkeloze toneelspelers onder en schilders die toen nog geen beroep konden doen op de contraprestatie en dus ook als alle steuntrekkers het zwaard van de uitzending naar Duitsland als hulpkrachten voor Hitlers oorlogsindustrie boven het hoofd hadden hangen. Daarom heb ik er bewondering voor dat deze mensen door vrijwillige arbeid de bij mijn weten enige manifestatie tot stand brachten tegen de internationale sportieve lamlendigheid, die Hitler en Goebbels kans bood van de Olympische Spelen '36 een grandioze nazireclame te maken: de druk bezochte tentoonstelling *De Olympiade onder dictatuur* met een overzicht van het werk van verbannen Duitse en andere antifascistische kunstenaars werd ingericht onder toezicht van de Amsterdamse politie, met als adviseur een 'cultureel attaché' van de Duitse legatie.

De Romeins zijn er zich niet achteraf mee gaan bemoeien: ik was ook bij 'het zoodje' dat de eerste oproep ondertekende en ik was secretaresse van de bond van het begin af, totdat ik bij het uitbreken van de oorlog het archief heb opgeruimd, met als voorzitter de communistische architect Jaap Bot. Ik kan de achterdocht niet tot geloven dwingen, maar noch de voorzitter noch ik hebben ons ooit gestoord aan de dwaze pogingen van de C.P.N. ons 'directieven' te verschaffen en zo de lieden gelijk te geven die van de zoveelste 'mantelorganisatie' spraken.

Romein noch een van de met hem bevriende antifascisten is bij mijn weten in het vage congresplan gekend, alle mensen die op de duur de

kern van het comité zouden vormen: Pos, Loenen, Noordenbos, Proost, of het S.D.A.P.-kamerlid Agnes de Vries-Bruins, een kloeke vrouw, die aan de grens de vluchtelingen over de streep trok en het ministerie bestormde om verblijfsvergunningen.

Intussen werd in deze groep overlegd over de mogelijkheid van een actie, daarbij zwaar belemmerd door de alles verziende communistenvrees en de vrees daarvoor te worden aangezien. Een uitnodiging voor een internationaal congres op 4 januari 1936 te Parijs werd niet 'door R. afgewezen' (v.G.L.), hij liet weten verhinderd te zijn op die datum. Wel waren wij op 2 en 3 januari in Brussel om daar met enige leden van het Belgische comité en onder andere ook met Rost en Greshoff te overleggen. Greshoff raadde aan vooral Ter Braak erin te betrekken, en Romein ging die dadelijk na zijn terugkeer opzoeken. Heeft Greshoff Du Perron over deze ontmoeting ingelicht? In ieder geval zocht Du Perron contact toen hij kort daarop naar Holland kwam, en we hadden onze eerste ontmoeting op 13 januari ten huize van Marsman in Utrecht. Het werd een lang en plezierig gesprek, waarbij we evenzeer getroffen werden door Du Perrons levendigheid en spontaniteit als door zijn naïeve onwetendheid omtrent de sociaal-politieke verhoudingen in Nederland en over het personeel dat voor een dergelijke onderneming moest worden aangeklampt: 'natuurlijk Huizinga als voorzitter, die immers door neef Menno bewerkt kon worden, et cetera'. Hij noteerde de namen die Romein voorstelde, en daarvan verschenen er ook prompt een aantal in een volgende brief aan Ter Braak. Deze wilde wel meedoen uit een oprecht plichtsgevoel, zij het met zekere reserves omtrent het resultaat, maar wees de secretariaatsfunctie af bij gebrek aan tijd en stelde voor: 'minister zonder portefeuille'. Ook bij hem stuitten we op een soort politieke wereldvreemdheid. Wist hij niet dat al de anderen ook geen tijd hadden, dat ze allemaal het recht hadden zich te goed te achten voor 'klerkenwerk', en dat een zinnetje in de brieven: 'Ik wil er desnoods wel een maand aan geven', degenen die met dit soort werk vertrouwd zijn, komisch moet aandoen. En hoe romantisch was zijn karakteristiek van de gemoedelijke (latere) psychiater Oerlemans:

'een soort Robespierre'. Op 6 juni werd het comité opgericht buiten aanwezigheid van Du Perron (ik denk er niet aan daarvoor geen redelijk excuus te veronderstellen!) onder voorzitterschap van Pos. De verdere geschiedenis van het comité is bij Van der Ham te vinden. In de brieven is er nog maar hier en daar terloops sprake van, niet zonder scheuten van achterdocht.

Om, afgezien van de wijze waarop die is uitgevoerd, de actuele waarde van deze brievenuitgave te beoordelen, zou men eigenlijk een enquête onder de lezers moeten kunnen houden, met name onder die van de jonge generatie, voor wie dit geschiedenis is geworden en die niet meer zo als wij de levende stemmen van de schrijvers in hun brieven horen. Maar er kan ook een andere norm worden aangelegd, een norm op langer zicht, waarbij overigens een open archief evengoed had kunnen dienen als een publikatie. De vraag namelijk: wat leveren deze brieven als materiaal op voor een eventueel te schrijven dubbelbiografie van de beide vrienden met een sociaal-culturele achtergrond. Dat zou een boeiend boek kunnen worden, maar laat het in godsnaam niet geschreven worden door een van hun adepten, maar door iemand die afstand kan nemen van zijn onderwerp en die – als zijzelf – verstoken is van de 'bosse du respect'. In het eerste geval zou het niet meer verdienen dan te worden bijgezet op de stoffige bibliotheekplanken vol al of niet in opdracht geschreven biografieën in twee delen van grote mannen, die er alleen maar als groot uit voor de dag komen. Dat hoeft niet meer sinds Lytton Strachey zijn meesterlijke – en ten onrechte 'debunking' genoemde – leven van Florence Nightingale schreef. (Zo'n boekje moesten we over Henriëtte Roland Holst hebben!)

We leven in een tijd waarin een grote onzekerheid schuilgaat achter het hartstochtelijk verlangen de waarheid, de meest tegenstrijdige waarheden te zeggen. Voor ons land is de invloed van Ter Braak en Du Perron daar niet vreemd aan. Maar het is mijn vaste overtuiging dat figuren als deze beiden alleen levende elementen in onze letterkunde kunnen blijven, zolang ze – als Multatuli! – voorwerp van dis-

cussie zijn, steeds weer op hun blijvende waarde getoetst worden, en niet taboe, klassiek, heilig verklaard worden in een biografie die op zijn best een fraai grafmonument op een zelden bezocht kerkhof kan worden.

De grondvraag voor deze biograaf zou moeten zijn: in hoeverre hebben zij aandeel in een doorbraak in de Nederlandse literatuur en cultuurgeschiedenis en in hoeverre heeft hun eigen karakter, hun verleden, het nationaal verleden en de culturele crisis van onze eeuw, benevens de economische van de jaren dertig hen daarbij afgeremd dan wel gestimuleerd. Op enkele bepaalde punten in de Europese cultuurgeschiedenis is Nederland voor geweest. Ik denk bij voorbeeld aan de zestiende-eeuwse humanistische tolerantie, aan sommige staatkundige ideeën van de Patriotten, en misschien zal men er eens ook de rol bijrekenen die dit kleine land op het ogenblik speelt in de omwenteling binnen de rooms-katholieke kerk. Maar onze literatuur heeft, afgezien van enkele toppen, nooit in de voorste rijen gestaan. En de lijn van wat we de vernieuwing van tachtig zijn gaan noemen liep daarom zo snel omhoog, omdat hij bij een zo laag, verburgerlijkt, verkwezel, wien Neerlands-bloed-niveau begon. We hebben op de impuls ervan – en op de vervreemding er tegenover – veel te lang gefreewheeld. In mijn schooljaren lieten alleen de nieuwlichters onder de leraren iets meer lezen van tachtig dan *De kleine Johannes*, maar niet wat Van Eedens meesterwerk zou blijken: *Van de koele meren des doods*. En nog in 1912 sloot Kalff zijn *Geschiedenis van de Nederlandse letterkunde* vóór de tachtigers af, omdat hij ‘de tijd voor een wetenschappelijke behandeling van dit deel onzer literatuurgeschiedenis nog niet gekomen achtte.’

Er zijn ook na 1900 enkele toppen, maar er komt geen nieuwe stroomversnelling. Noch Verwey's streven in *De Beweging* om de dichtkunst een bredere basis van bezinning te geven, noch de korte impuls van *Het Getij*, die door te weinig oorspronkelijk talent gestuwd werd, konden die veroorzaken. En de eerste wereldoorlog, die elders ook in de literatuur de roaring twenties achter zich aansleepte, had hier geen ander effect dan weerlicht aan de horizon. Het algemene ‘Unbehagen in der Kultur’ vond voorlopig in

onze literatuur met domineestradiatie zijn enige uiting in de esthetiserende ethiek van het Costerianisme. De – laten we aannemen – onbewuste onwaarachtigheid van deze vlucht uit de leegte werd voor Du Perron aanvankelijk het doelwit van zijn temperamentvolle aanvallen tegen de geest der eeuw, zoals Ter Braak zich tegen het estheticisme gekeerd had.

Onze biograaf zou, nadat hij natuurlijk eerst door een bewonderende ‘Wahlverwantschap’ tot zijn objecten gevoerd werd, ook het paradoxaal verband van hun vernieuwingsstreven met hun tekorten en beperktheden en hun uit dat alles gegroeide houding en invloed in hun tijd moeten belichten. De belangrijkste facetten daarvan lijken mij:

Ten eerste: de grote onzekerheid, die kenmerkend is voor het hele sociale en culturele leven van onze eeuw, en die niet begint bij de jaren dertig en ook niet toen, zoals Sir Edward Gray in 1914 zei, ‘de lichten in Europa uitgingen’, maar al bij het norm- en autoriteitsverlies van omstreeks 1900.

Ten tweede: het typische literatenkarakter van de beide vrienden en hun dilettantisme in het politiek-sociale, hoezeer zij ook als mensen met verantwoordelijkheidsgevoel meer en meer onder de indruk komen van de politieke gebeurtenissen om hen heen.

Ten derde: hun overschatting van de maatschappelijke betekenis van de literaat en de daarmee samenhangende preoccupatie met het eigen image.

Ten vierde: hun beperkte kennis van hun eigen volk buiten de literaire wereld om.

Omdat ik een, naar ik aanneem gerechtvaardigde vrees heb om te worden misverstaan, spreek ik zelf hier de tegenwerping uit, dat ik mijn biograaf niet de meest positieve aspecten aanwijs. Daarop wil ik hier nog eens ten overvloede zeggen, dat ik het naar voren halen van die minder positieve aspecten alleen de moeite waard vind tegenover mensen die ik als talent en karakter hoog aansla, *a.* om te weten met welke handicaps ze worstelden, en *b.* omdat paradoxalerwijs hun tekorten – zoals eigenlijk bij iedere vernieuwer en hervormer – in dit geval hun al te felle oordeelsdrift en overschatting van de invloed van de literaat, van bete-

kenis waren in de rol die zij vervulden, al was het alleen maar door het zo nodige schokeffect dat zij in de Nederlandse literaire wereld te weegbrachten. De literatenhybris, waarover Ter Braak zulke treffende dingen zei in zijn artikel over Vincent Haman, was hun zelf allesbehalve vreemd.

De biograaf van mijn verbeelding zal zich moeten houden aan het woord van Sainte Beuve: 'Quand on fait une étude sur un grand homme considérable, il faut oser tout voir, tout regarder et au moins tout indiquer.' Hij zal tegenover een paar figuren, die voor alles schrijvers waren, zijn voornaamste bron hebben in hun werk en in de correspondentie, zowel deze gepubliceerde als wat er vermoedelijk nog in archieven terug te vinden is. Maar hij zal ook graag de vastgelegde indrukken op tijdgenoten van de beide zo sterk verschillende vrienden opnemen onder zijn materiaal. Daarom deed Van Galen Last er goed aan een aantal daarvan, die anders niet zo gemakkelijk te achterhalen waren geweest, in zijn aantekeningen af te drukken. Het is begrijpelijk dat jonge Nederlandse schrijvers, verheugd dat er eindelijk beweging kwam in de stilstaande poel van de Nederlandse literatuur, gelukkig waren met een ontmoeting met Ter Braak. Het is nog begrijpelijker dat de jonge intellectuelen uit het opkomend nationaal verzet in Indonesië verrukt waren als Du Perron zo maar eens een avond bij hen binnenviel om te praten dat de vonken eraf vlogen, en hun schraal intellectueel rantsoen aan te vullen met zijn eruditie. En dat niet van een pas geïmporteerde paternalistische totok, die 's lands wijs nog niet kende, maar van een 'Indische jongen' die drommels goed wist welke reserves de Europeaan verondersteld werd in acht te nemen tegenover 'inlanders'. Jammer alleen voor een driedimensionaal beeld, dat ook hier weer louter 'Legenden auf Goldgrund' gekozen zijn. Over deze strijd bare figuren moeten toch ook treffende uitspraken aan te halen zijn van tegenstanders (en dan bedoel ik niet die van het Zentgraaf-type), die voor de karakteristiek van hun persoonlijkheid de moeite waard zouden zijn. Al was het maar die éne gemoedelijke opmerking van de oude Wiedijk: 'Die man heeft blijkbaar wat tegen mij.'

Wat mijn persoonlijke indrukken betreft: mijn man en ik zijn in de weinige jaren van onze contacten niet verder gekomen dan het begin van een vriendschappelijke verhouding, die telkens wederzijds gestimuleerd werd door een persoonlijke ontmoeting, maar van hun kant in zijn ontwikkeling afgeremd door een argwaan die alles wat communist of marxist heette als onbetrouwbaar afstempelde, van onze kant door soortgelijke, maar wat minder felle en wat meer ironische gevoelens tegenover het literatendom en al wat zich in die wereld als elite voordeed.

Een niet onvermakelijk, maar ook wel verontwaardigend beeld van hun onzekerheid breekt door wanneer men hun wisselende oordelen over Romein in de brieven op een rijtje zet. Ter Braak drukte in de redactie van Forum door, dat een, naar hij zei door hem zeer bewonderd artikel van Romein 'De dialectiek van de vooruitgang', werd opgenomen. Du Perron schrijft na lezing, dat de man geen stijl heeft, dat hij hem saai en schoolmeesterig vindt, en in een volgende brief schrijft de vlijmscherpe en gevreesde criticus van Het Vaderland inschikkelijk: 'Je kan wel gelijk hebben.'

Als Du Perron zonder enige grond Romein ervan 'verdenkt' (geheel ten onrechte overigens) tot de 'geprikkelden' te behoren die zich aan zijn Forumbijdragen ergeren, noemt hij hem nog eens 'stompzinnig vervelend.' Hij vraagt eerst aan Ter Braak hem het manuscript van zijn 'Van Haren-geschiedenis' ter beoordeling voor te leggen, en even later om dat vooral niet te doen. En dat alles belet niet dat zijn laatste bezoek op het Victorieplein tot doel had de mogelijkheid te bespreken om bij Romein geschiedenis te komen studeren. Ter Braaks oordeel wisselt tussen 'de typische oneerlijkheid van de marxistische jazuët' en 'een Erasmusaanse geest'.

Ter Braak maakte, ook toen hij al boven de dertig was, een studentikoze indruk, met in de omgang iets van het kakineuze zelfbewustzijn van de corpsstudent, maar hij was te intelligent en te menselijk gevoelig om daaraan de gemoedsrust te ontnemen die veel van zijn gelijken in de dreigende jaren dertig en zelfs in en na de oorlog viervoetig wisten te handhaven. Van het ogenblik af waarop hij zich bewust werd welk gevaar het fascisme voor de vrijheid van het

woord en de gedachte betekende, had de angst hem bij de keel gegrepen, maar hem allerm minst het zwijgen opgelegd. Ter Braak leek geslotener dan Du Perron, in wie bij een ontmoeting allereerst zijn hartveroverende spontaniteit opviel. Zowel in zijn gesprekken als in zijn geschriften was de academicus Ter Braak gematigder in zijn oordeel dan zijn vriend, de Indische jongen en autodidact, wiens wilde uitvallen tegen alles wat hij afkeurde en ieder die zijn afkeuring niet deelde, wel eens het vermoeden wekte dat hier een en ander gecompenseerd moest worden. Zo bij voorbeeld in het al te schampere oordeel over Huizinga's *Herfsttij*: 'een vizie die van bij elkaar geplakte citaten leeft'. Uit de brieven komt zelfs duidelijk een crisis in hun vriendschap naar voren wanneer Ter Braak niet bereid blijkt geheel te delen in Du Perrons mateloze Multatuli-verering, en ook nog wel een goed woord over heeft voor de Multatuli-beschouwing van Wiedijk. Hij spreekt zelfs van 'je rancune, die materiaal zoekt om zich geloofwaardig te maken'.

De weinigen van de tachtigers en hun opvolgers, voor wie de vernieuwing nog iets meer betekende dan een voortdurend misa solemnus op het altaar der Schoonheid, werden niet onze nationale dichters – wat iets anders is dan populaire –, maar hadden we die ooit gehad? De tempel der Schoonheid werd een club van fijne geesten, gesitueerd in onze burgerlijke maatschappij, waar de Mens gelijk staat aan de burgerlijke intellectueel, een club van beschaafde, burgerlijke schrijvers die over beschaafde burgers schreven. Het bleven schrijvers voor de happy few en al wat daar graag toe gerekend werd in een zich democratiserende maatschappij. Minder omdat het 'Nederlandse proletendom' of hoe men de grote massa verder wilde aanduiden, alleen Tollens en Ten Kate slikte, maar omdat zij die massa niet konden boeien, zoals de grote Russische negentiende-eeuwers een veel achterlijker massa wel boeiden en bij duizenden op krantenpapier gedrukt verkocht werden. Een begrafenis als die van Dostojewski laat zich hier alleen vergelijken met die van... Domela Nieuwenhuis. Er was een uitzondering: Douwes Dekker. Du Perron heeft zich mijns inziens te veel blind ge-

staard op het ontbreken van de officiële erkenning, als hij de botte Hollander zonder begrip voor de waarde van zijn held tekent: voor duizenden en duizenden Nederlanders, halfintellect, kleinburgers en arbeiders is de man van de *Max Havelaar*, maar vooral van de *Ideeën* het fundament van hun literaire beschaving en van hun maatschappelijk zelfbesef geweest.

Het is alweer de taak van onze biograaf te doorgronden hoe het kon gebeuren dat de aanval op onze literaire cultus werd ingezet en meteen zo fel werd ingezet door Ter Braak, nadat hij zelf twee romans geschreven had die onmiskenbaar tot het burgerlijke genre en niet tot het beste deel daarvan behoorden. Zijn taak is het om na te gaan hoe de meesterlijke inzet van zijn essayreeks *Démasqué der schoonheid* en de formule Vorm-of-Vent uitgroeiden tot wat de vrienden in hun brieven 'onze ideeën' noemen en grondslagen drijfkracht van het even kortstondig als binnen de literaire wereld invloedrijk bestaan van Forum zouden worden. Die ideeën, met zoveel felheid en oordeelsdrift verdedigd, wortelden, als bij velen van hun tijdgenoten, in de onzekerheid en het 'Unbehagen in der Kultur', dat Freud terecht als de kwaal van onze eeuw aanwees. Hun verachting richtte zich tegen het gezapig burgerbestaan in Nederland, en wat Du Perron betrof niet minder tegen de grofheid van de koloniale wereld in Nederlands-Indië; maar hun verzet, hun politiek verzet, ontwaakte niet voor het fascisme hun tegen de borst stuitte. Wanneer Peter van Eeten (N.R.C. 8 februari 1969) spreekt van 'de grote geëngageerdheid van beide schrijvers niet alleen met de literatuur, maar ook met het wereldgebeuren van de jaren dertig, dan behoort dat tot de gangbare legendeforming rondom de beide vrienden, want hun politieke betrokkenheid beperkte zich tot hun afkeer van fascisme en communisme. 'Wij zijn', schreef Ter Braak begin '34, 'eenvoudig gedwongen te reageren op persoonlijke bedreiging van onze bestaansvoorwaarden.' Het uitgangspunt van hun politieke betrokkenheid ligt bij hun schrik en verontwaardiging over de uitbanning van Duitse schrijvers, die zij met alle middelen bijstonden. Maar noch over het wereldprobleem van het ontwaken van Azië, noch over dat andere, dat ook Nederland zo zwaar teisterde: de grote

crisis van na '29, wordt in de briefwisseling gesproken. Na het *Démasqué der schoonheid* stonden zij in de wereld als Marsman:

*ik sta alleen, geen God of maatschappij
die mijn bestaan betreft in een bezielde ver-
band,*

Zij gaven onze literatuur een schok door de Vent boven de Vorm te stellen, de Vent die ergens voor stond. Maar waar stond hij voor en wat bezielde zijn bestaan? De literaat had een halve eeuw lang er zijn trots in gevonden nergens voor te staan, en deze twee literaten die zich daarvan bewust waren geworden, beseften hun tekort aan 'commitment' tot ze dat aarzelend en nolens volens in de strijd tegen het fascisme vonden. Aarzelend omdat uit hun brieven ook een voortdurende vervreemding spreekt, de vervreemding van de medemens, van de hele sociale situatie in het eigen land, eigen aan de literaat die in de eigen groep leeft en die zij altijd gebleven zijn. Typerend hiervoor is een zintje van Ter Braak van najaar '38, waar hij sprekend over een dreigende mobilisatie zegt: 'De jongeren van *Werk* zullen waarschijnlijk 's konings rok wel het eerst aan moeten trekken... Wij hebben, wat dat betreft, een echt *rustige* jeugd gehad.' Door die vervreemding konden ze tot zulke impossibilistische uitspraken over hun invloed komen, of tot uitschieters als: 'De ware moed is het te verdommen een aandeel te hebben aan deze tijd.' Of tot fantastische uitwijplannen voor de eigen, kleine groep: met 'onze mensen' uitwijken naar Denemarken, naar Indië misschien, waar Ter Braak mogelijk op aanbeveling van zijn vriend een professoraat zou kunnen krijgen aan de Nederlandse universiteit die men daar ter elfder ure ging opbouwen, om daar, terwijl Europa vergast en verast werd, 'beter tijden af te wachten' in een (rustig doordraaiende?) kolonie zonder 'moederland'. Of naar Zuid-Afrika om daar 'de civilisatie te entameren en er een *Forum of Vrij Nederland* op te richten'? Of tot een boutade uit '38 van Du Perron in zijn woede tegen alle totalitair: 'Misschien ga ik, als ik in Holland terug ben, me toch maar aansluiten bij Colijn of bij de liberale staatspartij of zoo!'

Is het hard deze dwalingen te belichten van

twee mannen die er hartstochtelijk naar gestreefd hebben het fatsoen te redden in een wereld die aan het onfatsoen dreigde ten onder te gaan? Maar, mijn god, hoe zullen we ooit duidelijk kunnen maken hoe tragisch hun leven geweest is, wanneer we dat alles blijven verbloemen?

In zijn nawoord citeert Van Galen Last uit Malraux' *Antimémoires* een weemoedige lofprijzing over zijn vriend Du Perron. Het komt me voor, dat de man die het tot zijn eerste taak stelde de frase te bestrijden weinig geëerd wordt met dit stukje Franse retoriek van de Gaullistische minister. Wat heeft de weemoed om de koffietuinen van zijn voorouders met de nagedachtenis van de schrijver te maken? En hoe hol en onwaarachtig is de uitspraak van nota bene een man die zijn leven lang in de politiek heeft gezeten: 'Il ne croyait pas à la politique, mais il croyait à la justice.' Want wie aan de Gerechtigheid gelooft en een Vent is, zal die willen dienen met alle beschikbare middelen: zijn pen en zijn daden, ook zijn politieke daden en het menselijk tekort zullen hem bij die activiteiten onvermijdelijk vuile handen bezorgen; maar wie in plaats van de 'Schoonheid, wier naam geheiligd zijt' een soort marmeren Gerechtigheid gaat aanbidden... Neen, geef mij dan maar liever de stuntelige politieke beschouwingen waarin Du Perron met hartstocht en innerlijke weerzin worstelt om zijn houding in de tijd, om de bezieling van zijn bestaan. 'Et sa *Lettre au libérateur Sharir*?' vraagt Malraux onmiddellijk in aansluiting op de 'plantations'. Waarom? Omdat daar zo'n geweldig loyale lofzang op zijn vriend de geniale communist Malraux in stond, of omdat het zo'n tragisch getuigenis is van de verscheurdheid van een mens 'op de kentering der tijden geboren'?

Dr. J. Kamerbeek publiceerde onlangs een studie over het begrip overgangperiode, waarvan de slotsom was, dat dit begrip zeer willekeurig en overdadig gebruikt werd. Daarmee is echter het feit dat er in de menselijke geschiedenis crisisperiodes optreden niet weerlegd, en evenmin dat historische figuren heel vaak in meerdere of mindere mate gekarakteriseerd kunnen worden als overgangsfiguren. Als zodanig komen de beide briefschrijvers

uit hun correspondentie naar voren: overgang van de buitenmaatschappelijke literaat – hoe fel ze die ook hadden afgezworen – naar de moderne geëngageerde schrijver. In de voorafgaande periode was de dichter ‘een god in ’t diepst van zijn gedachten’ geworden, en die zelfoverschatting straalde uit in de kring van vakgenoten en vereerders en reikte, en reikt nog, ver buiten de betekenis van het werk en de ruimte van zijn faam. In een artikel bij de zeventigste verjaardag van Vestdijk las ik: ‘Er zullen in Nederland niet veel mensen zijn, die de naam van Vestdijk nooit gehoord hebben.’ Ik doe niets af aan de waarde van Vestdijks werk, wanneer ik zeg blij te zijn dat ik de uitzonderingen op die regel niet de kost moet geven. Die (zelf)overschatting blijkt mijns inziens ook wanneer organisaties van kunstenaars openbare politieke of andere nuttige verklaringen afleggen, die immers evenveel waarde hebben als die van een groep accountants of loodgieters, tenzij ze zich ernstig verdiept hebben in de materie, en hun talenten gebruiken om aan het verworven inzicht uiting te geven.

Al de weerzin tegen de Kloos-allure, de afkeer van frase en vertoon bij de briefschrijvers bewaart de kritische lezer niet voor de indruk dat zij overmatig vervuld zijn van hun self-image en dat van de vriend, al zal hij dat willen aanvaarden als een tegenstrijdige vermenging van de oude ‘literatendünkel’ en het oprecht verlangen door hun sterk overschat literair gezag de ‘massa’ politiek, dat wil zeggen anti-totalitair te beïnvloeden. Herhaaldelijk spreken ze over de mogelijkheid dat hun brieven later zullen worden uitgegeven: ‘stel je voor, dat men later onze brieven uitgeeft, dat een of andere Garnt Stuiveling erop promoveert’, op gevaar af daardoor het vertrouwen in hun eigen onbevangenheid aan te tasten. De brieven wemelen van vraag en navraag over besprekingen in kranten en tijdschriften van het eigen werk, of verdiepen zich in de vraag wie erover in dit of dat blad zal schrijven. Het oordeel van de recensenten wordt vaak al van tevoren verworpen – terecht of ten onrechte, dat laat ik in het midden – maar voor zover het over de Multatuliëna gaat, worden ze op een uiterst simpele manier ingedeeld: staan ze achter Du Perrons opvattingen, dan worden ze tot ‘onze mensen’ ge-

rekend. Kunnen ze onder het hoofd socialist of communist gerangschikt worden, dan zijn ze als partijgangers van de gehate Saks waardeloos in hun oordeel, wat bij beide schrijvers tot een merkwaardige beperking van hun psychologisch inzicht voert. Du Perron schrijft over de heer K., die grote bewondering voor zijn werk toont, maar ‘nu komt het mooie: die man is socialist –’, en toch geeft hij Du Perron gelijk in zijn sneers op zijn ‘geloofsgenoot’ Saks. En Ter Braak geeft op verzoek de volgende karakteristiek van de pacifist Noordenbos, die hij slechts oppervlakkig kende: ‘atheïst, gewezen theoloog . . . en naar ik vermoed (cursivering van mij – A.R.V.) krypto-marxist (dit is, zou men denken, een beschuldiging van lafheid en hypocrisie – A.R.V.); voorts een *Fries*, d.w.z. eerlijk, maar op bepaalde punten “unbelehrbar” en eigenwijs.’

Het is uit een historisch oogpunt boeiend hun houding tegenover Marx en het marxisme te vergelijken met die van de huidige generatie. In hun politieke ideologie stond het vrije denken en schrijven zo centraal, dat zij geneigd waren alle totalitair, communisten en fascist, op een hoop te gooien. Voor Du Perron ligt de zaak vrij eenvoudig: Marx is de inspirator zowel van Stalin als van de verwerpelijke Saks, bovendien een ‘benepen burger + schoolvos’, en . . . onleesbaar: ‘Wat een rotstijl. . . wat een infaam, laag, benepen gedoe, gevit, gekwezel, gebeunhaas’, stelt hij na wat neuzen hier en daar vast. Waarom zou hij hem dus lezen. Ter Braak oordeelt weifelder, maar ook genuanceerder. Wanneer hij juist een paar dagen in Marx heeft zitten lezen, ‘omdat ik over de marxistische gelijkheidsidee schrijf’ – Batten spreekt van ‘een grondige lectuur van Augustinus, maar al even zeer van Marx!’ – komt hij tot de slotsom dat Marx, hoewel onleesbaar, na Augustinus de meest *complete* conceptie van zijn wereld geeft. Maar hij zag toch in Marx niet de oorspronkelijke denker en econoom, de ontwerper van een nieuwe maatschappijvorm, de onderkenner van de ‘Selbstentfremdung des Menschen’, maar de pedante prediker van een nieuw en gevaarlijk ‘christendom’, met als onvermijdelijk gevolg al het kwaad dat hij in Oost-Europa zich zag voltrekken. Het is duidelijk dat hij Marx toch in de eerste plaats als bron van antimateriaal opvat. Nu lag dat maar al te zeer

voor de hand in een tijd waarin de doorsneesociaal-democraat in het marxisme een overwonnen standpunt zag, dat alleen nog door enkele bezeten 'dogmatici' werkelijk bestudeerd werd en door de Russische partijfanatici naar eigen behoefte geïnterpreteerd.

Maar nu, dertig jaar later, de vereenzaming van de mens en de wereldarmoede als minstens zulke grote problemen gezien worden als de onderdrukking van de vrijheid van denken, ook omdat ze die vrijheid imaginair maken, keert een nieuw-links van alle partijen – van Regis Debray en Ernest Mandel tot Camillo Torres en andere katholieke geestelijken – naar een verjongd marxisme en tot een nieuwe studie van Marx' geschriften, niet om er debatargumenten uit te halen, maar om ze onder een nieuw licht ook in hun waarde voor onze tijd te begrijpen. De huidige neomarxisten kunnen niet veel meer dan een studentikoze uitschieter zien in een uitspraak van Ter Braak: 'Marx, m.i. een tweedegradsman, wat de theorie betreft, een zelfde soort geest als Freud.'

In zijn laatste Indonesische periode ontwierp Du Perron een reeks korte biografieën, die hij niet toevallig *De onzekeren* had willen noemen. Wie nu de vier delen, maar vooral het laatste van deze na dertig jaar al historische briefwisseling overziet, wordt overal geobse- deerd door de tastbare onzekerheid in het ge- vecht met de wereld waarin zij leven moesten, van deze twee begaafde, strijdbare en – in de zin waarin zij dat woord zelf hermunten hebben – fatsoenlijke mensen. De onzekerheid van een redelijk materieel bestaan, waarmee ze uit traditie vertrouwd waren en dat voorwaarde voor hun activiteit was, maar dat voor hun on- afhankelijkheid van geest niet of nauwelijks te verwerven was in deze wereld, de onzekerheid van de bedreigde geestelijke vrijheid, die de adem was waaruit zij leefden, en hun weerloos- heid tegen het onfatsoen, de onzekerheid vooral van de uit het bezielde verband van een stuk menselijke samenleving losgeraakt individu.

Hun biografie zou 'tragedie der onzekerheid' moeten heten.

Nieuw in de Meulenhoff Editie

Prof. drs. F. Weinreb

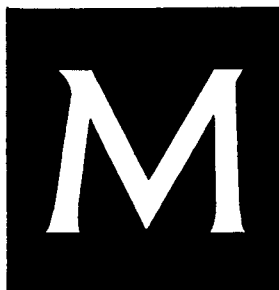
Collaboratie en Verzet 1940-1945

deel 1 | Het land der blinden

Met een voorwoord van Prof. dr. J. Presser

Geredigeerd door Renate Rubinstein

Prijs f 17,50

meulenhoff nederland

Gedichten voor enkele hunkerende jongens uit de omgeving van het Oosterpark

De mens moet de natuur niet onderwerpen
maar er in harmonie mee leven

Gedicht voor Emile

Deze mijnheer was gisteren ook bij ons

Gaat u weer met ons mee?

Gedicht voor Sandero

Wat heb jij een tere huid hé!

Als je soms naar het strand gaat
dan moet je maar niet
in de zee zwemmen
het water is vet en smerig
van de olie
en het stinkt
naar dode vissen

Gedicht voor Cor

Waarom bent u gistermiddag niet geweest?

Toen was ik hier

Gedicht voor Wim

Ik weet wel
dat u geen kidnapper bent

Gedicht voor Gladde Vamp

De stem van
Marilyn Monroe
– God hebbe haar ziel –
was niet zo verleidelijk
als die van jou

Gedicht voor Rein Als Nevel

Als jij naar mij kijkt
dan wordt de tijd wazig
en mijn bewustzijn helder

Heb jij misschien de geschriften gelezen
van Henri Bergson
over de zuivere duur?

Gedicht voor IJdele Schaatser

De boswachter
heeft twee honden
en een helper

Gedicht voor Boute Gozer*

Jij laat je niet meer
bang maken hè!

*** Jiddisch voor bruidegom**

Gedicht voor Jasminum Nudiflorum*

Ik wil de regen
vol uitlaatgassen van diesel- en benzinemotoren
en vrijkomende gassen van verbrande afvalprodukten
wel van je gloeiende lieve smoel
en je smerige kleine handen
likken

*** Winterjasmijn**

Gedicht voor Hollands Glorie*

's Middags zijn de plaatsen
in de bioscoop
niet zo duur

*** Een schoonheid, rechtmatige trots van dit land**

Gedicht voor Bloelende Zijker

Dit is een achtervolger
(hij vindt mij mooi)

Vier gedichten

Wenceslasplein

met
een nog
roder

hoofd
richt
de soldaat

op de
brandende
tank

een klein
rood
schuimblussertje

waaruit
1
jazelfs

2
druppels
vallen

Negev

1.
zover het oog reikt
tanksporen
en de hartvormige afdrukken
van kamelenvoeten

2.
eerst rent een geel
even later een bruin
en dan een zwart beestje voorbij
wanneer een stukje tomaat valt
flitst met een rood hoofd
de kameleon ermee weg

grensincident

in de laatste week aan de pijpleiding
geeft *kol-jeroesjalaim* voor Eilat
52° in de schaduw op

maar hier is alleen de eigen schaduw
en die van de langzaam groeiende pijp
die eenmaal klaar de afgewerkte zuren
en ander mijnvuil tot aan
zo niet over de grens zal spuiten

– *sjaammah hajordaniem!*
– *dek je! – waar? Achter de pijp!*
– *nee daarop mikken ze*

ieder valt waar hij staat
Chaïm over de het weerbericht
opdreunende transistorradio

– *terroristiem?*
– *het Jordaanse leger*
hun jeeps hebben idioot hoge wielen
door onze oogharen zien we ze aanleggen
en stoppen de kop dieper in 't zand
na een halve minuut kijken we voorzichtig op
een soldaat richt nog steeds zijn telelens
een ander prutst met een nieuwe film
zo te zien hebben ze het ook warm

kungsträdgården

onder een maaltijd
aan de onbeweeglijke voeten
van Karel de Twaalfde
horen we dat op lidingö
een meisje uit Tanger
met een in haar rugzak gesmokkelde
aap logeert

kinderen kennen dat gevoel
bij de ingang van een dierentuin
we bellen (niet de aap
maar) Lea doet open
huilend: we zijn 'm kwijt

in dit huis?
ieder rent trappen op
en af vliegt door de kamers viel
daar niet iets langs het raam?
jawel de Marokkaanse
in een zenuwaanval
smijt met boeken

waar blijft onze geinige avond?
vraagt Duck laat hem wachten
tot hij om middernacht op zoek
in Fatimahs rugzak een stukje
vinger zal verliezen in 't helder
grijnzend gebit van de vermiste
Fidel

De wereld in een pindadop of: de verschijningen van Charlie Brown

door

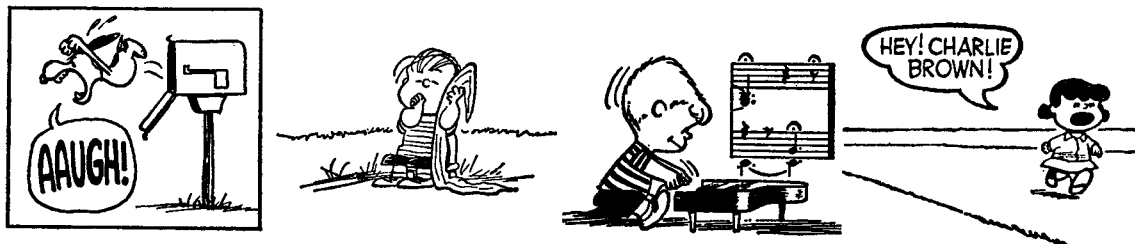
Rudolf Geel

met aantekeningen over de eigen vorm van Peanuts, door

R. H. Fuchs

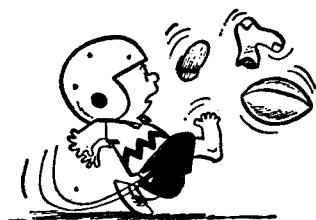
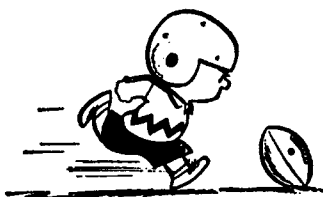
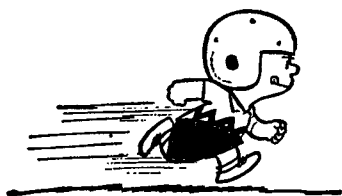
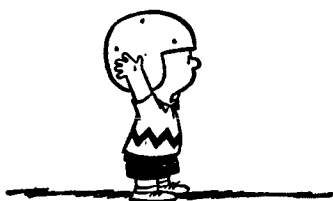
U heeft hem natuurlijk al herkend. Zo niet, dan zult u hem hierna niet spoedig meer vergeten, *Charlie Brown**, al op de kleuterleeftijd een legende. Toch is hij eigenlijk het tegendeel van een volksheld, die altijd op de een of andere manier een uitblinker is. Charlie Brown is alleen onovertroffen in het absolute falen. En uitgerekend hij is de als leider volslagen mislukte aanvoerder van een groepje zeer opmerkelijke kleuters, *Peanuts* genaamd. Maar waar praten we eigenlijk over? Figuren die een strip bevolken moet je zien. En daarom eerst wat plaatjes uit het familiealbum van hun vader, Charles M. Schulz.

Het hondje dat u hier in actie ziet is *Snoopy*, de totale consument. Verder in deze korte serie: *Linus*, de verslaafde, benevens enig lidmaat van de sekte van de Grote Pompoen; *Schroeder*, pianovirtuoos op de kleinste vleugel ter wereld; en *Lucy* natuurlijk, het matriarchaat. Deze vier vertolken in *Peanuts*, samen met Charlie Brown, de leidende rollen.

I: De wereld in een pindadop

Wat gebeurt er nu met deze Peanuts in de duizenden cartoons die sinds het begin van de vijftiger jaren zijn verschenen? De basissituatie is eigenlijk heel eenvoudig: in hun van de volwassenen afgekeken wereld reageren de Peanuts op elkaar en op elkaars omstandigheden. Zij bekritisieren elkaars eigenschappen en proberen zich ten koste van elkaar of van zichzelf te manifesteren. Bij al hun wijsheden en zorgen blijven zij echter kleuters, soms zijn zij dus uitgelaten op de wijze van het kind en spelen zij kinderspelletjes.

SCHULZ

Om de wereld van de Peanuts te kunnen begrijpen moeten wij de individuen die hem bevolken ten tonele voeren. Maar laten we voorzichtig zijn in ons oordeel, de Peanuts slaan elkaar desnoods binnen de tekst van een ander met bijbelcitaten en psychiatrische handboeken om de oren.

123-0 Charlie Brown!

Hiernaast ziet u Charlie Brown in een voor hem karakteristieke situatie: als dupe. Voor iemand die zich uitteeft als *manager* van een baseballteam geen aanbeveling! Het zal daarom altijd een raadsel blijven hoe Charlie Brown de leider is geworden van het Peanuts-team dat ieder jaar trouw de onderste plaats in de kleutercompetitie trotseert. Niemand houdt van Charlie Brown, en eigenlijk is dat niet verwonderlijk. Managers zijn zelden geliefd. Om niet te spreken over abominabele managers. Charlie Brown heeft zijn team nog nooit tot maar een *gelijkspel* geïnspireerd.

Hier moet toch iets ter verdediging gezegd worden: het is moeilijk om kapitein te zijn op een zinkend schip. Charlie Browns all-stars vormen een verschrikkelijk team, ongedisciplineerd, gespeend van elke illusie wat betreft het behalen van een overwinning. Zelfs niet eens een geheel menselijk team: ook Snoopy moet meedoen bij gebrek aan menselijk spelersmateriaal (en dan nog is hij lang niet de slechtste!).

Weliswaar heeft Charlie Brown te maken met de consequenties van zijn falen (hij is de meest uitgescholden stripfiguur ter wereld), de uiterste consequentie, uit de strip verdwijnen, wordt hem bespaard. Dit heeft hij uitsluitend te danken aan zijn optimisme, waarmee hij zichzelf,

RUDOLF GEEL. Geb. 1941. Publiceerde onder meer de romans *De magere heilige* (1963), *De weerspannige naaktschrijver* (1965), *Met een flik in bed* (in samenwerking met J. W. Holsbergen, 1966) en *Een afgezant uit niemandsland* (1968). Sinds oktober 1967 adjunct-secretaris van De Gids.

R. H. FUCHS. Geb. 1942. Kunsthistorisch wetenschappelijk medewerker aan het Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit, Leiden. Publiceerde *Rembrandt en Amsterdam* (1968). Schrijft voor De Gids sinds april 1966 de kroniek voor de beeldende kunst.

ook intellectueel, onmogelijk maakt. Charlie Brown houdt zich staande omdat hij naar grootheid (enfin, één keer een overwinning) streeft. Hoop doet hem het onmogelijke verlangen.¹ Ook in het verlies kan natuurlijk grandeur schuilen. Jawel. Maar het Charlie Brown-negental onder zijn aanvoering heeft nog nooit een wedstrijd met *minder* dan 123-0 verloren, en die ene keer dat het goed dreigt te gaan komt de regen, geheel in Charlie's geest, als stupide spelbreker. Nee, het uiteindelijke falen ligt bij de manager. Als hij een dag verhinderd is, wordt onmiddellijk een overwinning behaald.

Uit het voorgaande volgt dat Charlie Brown op zichzelf staat: hij is grondeloos eenzaam. In hem leeft de hoop eenmaal 'another person' te worden, maar hij is wat hij zal blijven: 'wishy-washy'. Zoals al gesuggereerd moet een deel van zijn eenzaamheid worden toegeschreven aan zijn weinig briljante geest. Zo begrijpt hij niet dat iemand die met minstens 123-0 verliest, geen hoop in dit leven mag koesteren. Charlie Brown maakt soms de indruk een massief rubberen bal te zijn (de vorm van zijn hoofd versterkt die indruk bovenmatig) die jaar in jaar uit blijft stuiten op het onbegrip van zijn collega-kleuters.

Is Charlie Brown altijd het mikpunt geweest van aller onbehagen en spot? Nee. In de eerste strips² is hij vrolijker, zelfs een beetje plagerig en olijk. Hij wordt dan bij voorbeeld ook nog gewoon op partijtjes geïnviteerd. Maar in deze eerste strips wordt wel de kiem gelegd van zijn verstoting: hij roept op tot verantwoordelijkheid, de moralist breekt in hem los; later wordt dit alleen nog maar erger.

Ook Charlie's verlegenheid is spreekwoordelijk. Hij is verliefd op een klein roodharig meisje (zoals zijn hond Snoopy verliefd is op een vrouwtjesjachthond die hij onder de romantische maan op ijsvlaktes pleegt te ontmoeten). Roman-tiek is er voor Charlie Brown niet bij. Niet eens een gezamenlijk nuttigen van naar school mee-gebrachte boterhammen. Het is zelfs nog erger: op de dag dat zijn onderwijzeres hem de roodharige bij wijze van spreken in de schoot werpt door hen een *gezamenlijke* werkopdracht te geven, trekt onze antiheld zich terug uit deze werkgroep à deux en onderwerpt zich masochistisch aan de represailles van de schoolleiding.

Kan het ellendiger?

Jazeker.

Charlie Brown is een 'blockhead'. Hij wil achter de oorzaak van zijn veelvuldig falen komen, maar is er te dom voor. Daarnaast is hij ook maar niet in het minst perfide, hij is argeloos, het ergste dat een mens kan overkomen (hoewel het heel charmant staat). Charlie Brown onderwerpt zich zonder afweerwapens aan de wet van de jungle. Als geboren slachtoffer heeft hij geen tijd zich omtrent de vluchtpaden van het oerwoud te oriënteren.

Hij heeft veel minder grandeur dan bij voorbeeld Don Quichotte, die een musical met hem gemeen heeft.³ Bovendien is het roodharige meisje waarschijnlijk geen Dulcinea: uit de schaarse gegevens waarover wij wat haar betreft beschikken, kunnen wij niets anders opmaken dan dat zij een onderdeel is van Charlie's eigen wereld, dat hij zich niet eigen kan maken. (Snoopy, als hond de trouwste knecht van de mens – maar niet heus – lijkt trouwens nauwelijks op Sancho Panza.)

Charlie Brown is hoogstens de knecht van zijn eigen hond.

Is er een grotere vernedering mogelijk?

Inderdaad: die ene keer dat Charlie Brown een grap uithaalt, plaatst hij die op de verkeerde dag.

Er is niet aan te beginnen alle 'running gags' die Charlie Browns onmachtige bestaan accentueren, te verwoorden. Alleen verdient zijn eeuwigdurend gevecht met de vlieger enige aandacht. Een vergelijking met Sisyfus dringt zich op.⁴ Maar in tegenstelling tot zijn mythologische collega lijkt Charlie Brown niet *veroordeeld* tot het eeuwig vruchteloos omhoogbrengen van zijn last. Dit komt omdat hijzelf de indruk maakt vol vertrouwen de dag af te wachten waarop hij zijn trotse teken aan de hemel zal zien schitteren. Het is slechts schijn. Charlie Brown is wél veroordeeld: door zijn maker. Overigens bestaat er tussen de steen van Sisyfus en de onafzienbare reeks vliegers van Charlie Brown, afgezien van de vorm, een belangrijk verschil: de vliegers leiden zo hun eigen leven. Weliswaar krijgt onze held ze niet de lucht in (dat kan af en toe de beste overkomen), maar de vliegers willen *van hem af*, die willen verdwijnen, die kruipen uit eigen beweging in een *put*-

je. Nergens wordt daarbij gesuggereerd dat Charlie Brown ze daarbij in een vlaagje van masochisme behulpzaam is, ze doen het zelf. En als ze niet in de grond kruipen (een paradox voor een vlieger), dan laten ze zich vangen door de vlieger-etende-boom, die alleen bestaat in het ontredderde land van Charlie Brown, waar mensen en dingen zich van hem hebben afgekeerd. Charlie Brown is de verpersoonlijking van de nederlaag. Vanaf de werpheuvel kijkt hij erop neer.⁵

Wanneer de winter voorbij is en de kinderen buiten gaan spelen, houdt Lucy een eivormige bal voor Charlie met zijn punt tegen de grond. De rugbyspeler in hem neemt nu een aanloop om de bal te schoppen. Deze aanloop neemt hij eenmaal per jaar. Wanneer hij uithaalt om de bal te raken, trekt Lucy deze voor hem weg. Charlie Brown komt met een smak op de grond terecht. Voor de zoveelste keer is zijn domme vertrouwen in de mensheid vergeefs geweest. Wij weten al dat Lucy volgend voorjaar op exact dezelfde manier de bal voor hem zal klaarhouden.

Snoopy: the funny looking kid with the big nose

Snoopy leidt te midden van de Peanut-kindren een eigen hondenleven vol menselijke trekjes. Hij vervult als het ware een dubbelrol: als menselijk dier, en als dier. Niet minder dan Charlie Brown is Snoopy een Peanuts-symbool.

En inderdaad, hoe meer je over hem nadenkt, hoe belangrijker hij wordt. Toch wordt zijn 'menselijke' gelijkenis maar door één persoon opgemerkt, en wel door Peppermint Patty, een carrièremaakster uit een andere buurt. Patty weet niet eens dat Snoopy een hond is, en zij is toch bepaald niet achterlijk. Patty is namelijk in alles Charlie Browns tegenpool: zij is een geboren leidersfiguur, slagvaardig, vlot (Charlie Brown noemt zij steevast Chuck) en een geslaagd baseballmanager. Op een dag wil zij via transfers Charlie Browns team versterken (of... verzwakken?). Zij zal vijf spelers leveren in ruil voor één: 'the funny looking kid with the big nose'. En dat is natuurlijk Snoopy. De transfer gaat niet door, want de vijf uitverkorenen uit Patty's team willen niet onder Charlie Brown

baseballen. Omdat Peppermint Patty een zekere sympathie(!) koestert voor Chuck, is het onmogelijk iets met zekerheid vast te stellen omtrent de sportieve kwaliteiten van Snoopy.

In ieder geval onderneemt hij weinig om in vorm te blijven. Trainen doet hij ruggelings op het dak van zijn hok, en zijn uiteindelijke doel is zijn etensbak, het home sweet home waarop hij dagelijks terugvalt. Snoopy is een consument, daarnaast een snob. In zijn hok bewaart hij onder meer: een Van Gogh, zilveren kandelaars, een bibliotheek, natuurlijk een t.v. Tegen brandshade en dergelijke is hij verzekerd. Nooit is bekend geworden op welke wijze hij zijn welvaartsattributen heeft verkregen, wel kan zijn bivakkeren op het dak van zijn hok misschien verklaard worden uit ruimtegebrek binnen.⁶

Binnen zijn werkelijke leven is Snoopy niet bepaald heroïsch. Als waakhond mislukt hij doordat hij voor indringers wegkruipt. Bij het vernemen van nachtelijk geraas vraagt hij zich af waarom die stomme waakhond niet ingrijpt. Die waakhond is hijzelf, maar waakhonden vindt hij eigenlijk een verachtelijk soort. Snoopy koestert slechts sympathie voor jachthonden. Verder heeft hij wat dieren betreft slechts een geregeld contact met vogels. Waar hij zelf iets groter en sterker is, fungeert hij tegenover hen als beschermer, een populaire rol die hem ligt en die hem tegelijk verveelt vanwege de vermoeienissen die het populair-zijn met zich meebrengt. Inderdaad is hij bijzonder geliefd, getuige de kerst- en Valentijnskaarten die hem worden toegezonden (hij heeft een zeer grote familie). Snoopy's jeugdsentiment is groot, en vaak gaan zijn gedachten uit naar de Daisy Hill Puppy Farm, waar zijn geboortemant stond.

Nu is het woord sentiment gevallen, en voor wie Snoopy een beetje kent is dat niet verwonderlijk. Want wie hem op zijn avonturen volgt, ontmoet hem al spoedig in zijn droomwereld, waarin hij niet in de eerste plaats een moedige jachthond is, zoals wij mochten verwachten, maar een oorlogsheld, een *mens*.

Wij verplaatsen ons nu naar de eerste wereldoorlog. Het luchtruim wordt onveilig gemaakt door (ook alweer) *jacht*vliegtuigen. De gevaarlijkste oorlogsvlieger aan Duitse zijde is de Roede Baron, een tot nu toe onverslaanbare 'killer'. Dat deze onverlaat niet langer onbeperkt heer-

ser in de lucht zal zijn, is het grote streven van zijn tegenspeler aan geallieerde zijde, 'flying-ace' Snoopy in zijn Sopwith 'Camel'. Hierachter zit natuurlijk dat wie de Rode Baron verslaat op zijn beurt de onbetwiste meestervlieger is geworden. Maar helaas, de Fokker-driedekker van de Rode Baron is sneller en beter dan Snoopy's Sopwith. Misschien is vooral de vlieger beter. In ieder geval: Snoopy verspeelt een groot aantal toestellen, hetgeen hem al eens op een berisping is komen te staan. Het leven van een flying ace is niet eenvoudig. Wanneer opnieuw een Sopwith onder zijn staart vandaan is geschoten, zien wij Snoopy op zijn eenzame tocht door de stellingen. Als vlieger kijkt hij vanzelfsprekend neer op het ingegraven klootjesvolk.⁷

Wat betekent de Rode Baron nu precies voor Snoopy? De hierboven gegeven verklaring lijkt eenvoudig. Maar Snoopy geeft zelf een andere reden op waarom hij de baron wil verslaan: 'Curse the Red Baron and his kind! Curse the wickedness in this world! Curse the evil that causes all this unhappiness!'⁸ Het is duidelijk dat Snoopy een sterk ontwikkeld droomleven leidt.

Op zijn weg door de vijandelijke linies ontmoet hij een boerinnetje dat hem soep geeft. Omdat zij een Française is, kan zij hem niet verstaan. Snoopy, struikelend over zijn eigen

hart, weet met zijn sentimentaliteit geen raad. '“Au revoir, mademoiselle. . . Au revoir!” Ah, what a pity. . . Her heart is breaking. “Do not cry, my little one. . . Do not cry. . .”'

Wil Snoopy eigenlijk wel het kwaad uit de wereld bannen?

Alleen als het in zijn kraam te pas komt. Zelf is Snoopy in de wereld van het kwaad mislukt. Op geregelde tijden zien wij het optreden van Snoopy als koning der dieren, als gier, slang, piranha. Zelfs een dinosaurus zou hij willen zijn. Zie hem staan bij zijn etensbak. Hij wil heersen, maar niemand is bang voor hem. Vooral natuurlijk de Rode Baron niet.

In zijn wereld blijft Snoopy een eenling, weliswaar aanvaard (zie zijn opstelling in Charlie's team), maar aanvaard als *dier*. Het is daarom logisch dat hij enerzijds meer wil zijn en lijken dan hij is, en dat hij anderzijds op zijn rechten staat. Voor dit laatste heeft hij een stok achter de deur: de nationale hondenweek, reeds lang tevoren ieder jaar door hem aangekondigd, zoals Schroeder lang van tevoren de verjaardag aankondigt van *zijn* held Beethoven, hierbij terzijde gestaan door Snoopy, een geoeffend demonstrant.

Waarom helpt Snoopy Schroeder bij zijn demonstraties?

Op deze plaats is een karakterschets van Schroeder noodzakelijk.

Beethovens verjaardag

Charlie Brown is onvrijwillig een outcast. Snoopy is een outcast voor zover hij geen mens is. En dan Schroeder, de kunstenaar in de mens.

Schroeder heeft zich vrijwillig terzijde geplaatst (voor zover ook hij niet betrokken is bij de samenbindende activiteit van de teamsport baseball). Hij is arrogant, net als Snoopy. Maar Snoopy's arrogantie is uitsluitend dienstbaar aan hemzelf. Dit ligt anders bij Schroeder, die een Dienaar van de Kunst is. Schroeder is een muzikant, en zelfs meer dan dat, een schoonheidsfanaat. Omdat de wereld van de Peanuts een afspiegeling is van de grote-mensenwereld, kun je hem niet helemaal een wonderkind noemen, want dan zouden alle Peanuts dat min of meer zijn.⁹ Schroeders gimmick is dat hij Beethoven en Schubert vertolkt op een minipiano. Verder is zijn optreden volkomen professioneel. Eenmaal wil Charlie Brown hem begeleiden op een sigarenkistjesbanjo.¹⁰ Op zo'n moment wordt Schroeder des duivels: hij slaat Charlie Brown bijna zijn hersens in, met... zijn piano. Zelfs het instrument waarmee de schoonheid wordt voortgebracht offert Schroeder op aan de verdediging van de schoonheid en het kunstenaarschap zonder concessies.

Schroeder wordt op extatische wijze bemind en aanbeden door Lucy, die hem bij haar matriarchaat wil inlijven. Lucy is er zeker van dat zij met Schroeder zal trouwen, en misschien gebeurt dat ook. Tegen Lucy is op de duur niemand bestand. De afloop van deze eenzijdige romance zullen wij overigens nooit weten, want de ijzeren consequentie van de strip met nauwelijks ouder wordende kinderen brengt mee dat zij nooit trouwrijp zullen worden. Voorlopig dus haalt Lucy grandioos en voor haar zeer pijnlijk bakzeil. Hoe scherp zij ook andermans feilen inziet: liefde maakt haar stekeblind. Zij vereert Schroeder, maar niet omdat hij op zijn kleuterpiano zijn aanbeden meesters vertolkt. Van muziek begrijpt zij niets.

Schroeder voelt zich dus bovenal thuis achter zijn piano van minimale afmetingen. Achter een normale piano barst hij in huilen uit: het vertonen van volwassen kunst op een babypiano brengt voor hem geen problemen mee, achter een vleugel van normale afmetingen zou hij inderdaad alleen een wonderkind kunnen zijn.

Beethoven is zijn voorbeeld. Niet alleen bezit hij vele bustes van deze componist, Schroeder is Beethoven. In zijn wereld van sigarenkistjesbanjo bespelende Charlie Browns en naar trekharmonica's luisterende Lucy's, klampt hij zich vast aan zijn held. Vanuit het paradijs waarin alle kunstenaars terecht komen (zoals we voorwetenschappelijk even zullen aannemen), steekt Beethoven zijn onzichtbare hand uit naar zijn woordvoerder op aarde.

Als wij spreken over Ludwig von Beethoven of over Johann Sebastian Bach, dan zeggen wij: Bach en Beethoven. Op dezelfde manier heet Schroeder *Schroeder*, en heten de andere kinderen bij voorbeeld Charlie Brown.¹¹

Schroeder zal gekend worden aan zijn werken, Charlie Brown aan zijn stupiditeit.

Snoopy's sentiment

Over Snoopy zijn we nog niet uitgepraat. Hijzelf zal dat allerm minst betreuren. Zoals gezegd helpt hij Schroeder een handje bij het uitdragen van diens gedachten over Beethoven. Schroeder en Snoopy komen beiden op voor datgene dat hen 'vastigheid' verschaft in het leven. Het is consequent en solidair van Snoopy dat hij Schroeder helpt. Maar helpt hij hem werkelijk? Om eerlijk te zijn, nee.

Snoopy becommentarieert Schroeder door hem belachelijk te maken. De teksten op Snoopy's borden vormen altijd het teveel dat Schroeders opwekkingen tot het gedenken van een met Beethoven in verband staande datum, een extra komisch aspect verschaft. Natuurlijk is Schroeder veel te ontwapenend om volstrekt belachelijk te zijn.

Overigens is dit trekje van Snoopy typerend voor de Peanuts. Het obsederende van hen is de genadeloze manier waarop zij elkaar voortdurend aan de kaak stellen. Omdat zij elkaars onhebbelijkheden, aanwensels en emoties onder een vergrootglas leggen, staan zij nooit ontspannen tegenover elkaar of de situatie.

In dit afstand nemen van de anderen is Lucy het meest consequent. En Charlie Brown, het slachtoffer, natuurlijk het minst of helemaal niet.

Wij hebben Snoopy ten tonele gevoerd als consument. En als dromer. Soms is hij ten prooi aan schuldgevoelens. Deze wil hij het liefst

ontvluchten. Schuld tast de zekerheid van zijn welstand aan. Hij is een westers welstandshondje bij uitstek, en voorzitter Mao had gelijk toen hij Snoopy's beeltenis op een spandoek te zijner ere als beledigend opvatte.¹² Hij noemde Snoopy bij die gelegenheid 'een bovennatuurlijk wezen en een kapitalistisch monster', een bewijs hoe zorgvuldig hij de avonturen van de Peanuts gevolgd moet hebben.

Snoopy is een melancholicus die zich mag verheugen in bezit. Soms zien wij hem gezeten op zijn hok. Het is donker en kernproblemen des levens vragen om een oplossing. Zo hebben meer dan vijfduizend jaar honden tegen de maan geblaft. De maan heeft niet bewogen en de honden zijn honden gebleven. Dat moet iets bewijzen, maar Snoopy weet niet wat. Hij komt geen stap verder. Maar de vraag stellen is het begin van een proces van bewustwording, dat meestal wordt onderbroken door de tijd, dat wil zeggen etenstijd. Zo blijft de oneindigheid van het universum buiten de beperkte kring van de etensbak een raadsel voor Snoopy.

Dan wordt het herfst, zoals de lezer weet een tijd waarin gevoelige naturen het meermalen moeilijk hebben. En zo zien wij Snoopy bij het tragisch afvallen van de bladeren, het afsterven van de natuur dat hij niet begrijpt.

Meer dan wie ook van de Peanuts is Snoopy zich bewust van de vergankelijkheid van het bestaan. Charlie Brown weet weliswaar dat het leven vol gevaren en vlieger-etende-bomen is, Snoopy heeft de bladeren zien vallen, hij heeft ze opgevangen in zijn poot en hij heeft ze prijsgegeven.

Ook hierom is hij er niet op gebrand (behalve in zijn dromen) zijn leefgebied te verlaten om bij voorbeeld op zijn plaats van herkomst (de Daisy Hill Puppy Farm) een lezing te houden. Waarover zal hij moeten spreken? Over zijn nederlagen tegen de Rode Baron? Over zijn eetlust in een wereld vol vogeltjes die moeite hebben met vliegen? Over zijn mislukking als gorilla?

In zijn onzekerheid is Snoopy het meest verwant met Linus.

De Grote Pompoen

Linus is het jongere broertje van Lucy. Met haar heeft hij een zekere liefde voor wetenschap gemeen. Wetenschap, geloof in feiten, is één kant van Linus, religie, ofwel bijgeloof, de andere. Hierin is hij trouwens uniek: als enige ter wereld gelooft hij in het bestaan van de Grote Pompoen¹³, die uiterlijk veel op Charlie Brown zou moeten lijken, maar innerlijk toch meer verwantschap vertoont met de kerstman.

Dat Linus enerzijds via het feitelijk bewijs de onzekerheden des levens buiten de deur probeert te houden, en aan de andere kant een sektarisch geloof in stand houdt, is een aanwijzing voor zijn onevenwichtigheid. Hij wil zich ook van anderen onderscheiden. Wat dit laatste betreft: Linus drijft in zijn geloof op zijn eigen fantasie. Schroeder vertolkt die van anderen. Overigens bestaan er tussen Schroeder en Linus verder nauwelijks bijzondere connecties. Het feit dat ze in één team spelen doet aan deze conclusie niets af.¹⁴ Wel hebben beiden op hun manier van Lucy te lijden. Lucy heeft de neiging haar broertje Linus te terroriseren, iets waartegen hij zich slechts moeizaam verweert. Linus is namelijk onevenwichtig, verslaafd aan zijn zogenaamde 'security blanket'. Deze ongeneeslijke afhankelijkheid gaat zelfs zover, dat Linus zich tegen Lucy door zijn dekentje laat verdedigen. Bij deze gelegenheden transformeert het zich in een wrekende hand of in een meedogenloze achtervolger. Zonder deze met bovennatuurlijke krachten behepte helper is Linus een wrak, de ondergang nabij, willoos overgeleverd aan angsten die hij niet kan beteugelen.

De grootste vijand van Linus' verslaving is zijn 'dekentjes hatende' grootmoeder, die op haar beurt verslaafd is aan koffie. Deze niet aflatende bedreiging is ongetwijfeld Lucy's grote voorbeeld. Maar Lucy heeft zo haar eigen interpretatie van 'hervormen'. Van alle Peanuts kijkt Linus het frequentst naar de t.v. Nu zien wij geregeld hoe Lucy het beeld voor haar broertjes ogen wegdraait. Omdat het slecht voor hem is te kijken? Nee, omdat zijzelf een ander programma op het oog heeft. Lucy's waken over de belangen van haar broertje is dus meestal een kwestie van onschadelijk maken, naar de hand zetten.

Niet alle volwassenen wekken Linus' vijandschap op. Allesbehalve zelfs, want juist onder de volwassenen vindt Linus zijn voorbeelden.¹⁵

Allereerst is daar zijn onderwijzeres, miss Othmar. En dat is niet verwonderlijk: Linus is dol op kennis. Daarnaast speelt zijn oogarts een niet te onderschatten rol.

Wat is een bril? Van Dale¹⁶ noemt hem een 'hulpmiddel ter verbetering van het gezichtsvermogen bestaande uit twee in montuur gevatte lensglazen die men voor de ogen plaatst'. Maar een bril is in veel gevallen meer, een bril is een stuk status, een bewijs van intellect. Vooral als je hem niet direct nodig hebt 'ter verbetering van het gezichtsvermogen'. Bij Linus gaat het om verbetering van het zicht op eigen of anderen innerlijk.

Is het daarom verwonderlijk dat die oogarts zo'n gezag heeft? Zijn inzicht en kennis stralen af op degenen die hem als Meester erkennen. Zelfs Snoopy krijgt een intellectueel voorkomen wanneer hij zich tooit met de bril van Linus. De oogarts is de bron waaraan Linus zich laaft, hij is een vakman en binnen zijn vak alwetend. Linus is zelf een aankomend geleerde, en de oogarts is er feitelijk om dat te bewijzen.

En dan de antiwetenschap van Linus: zijn religie, vermengd met een snuifje theologie. Als een goochelaar schudt Linus bijbelteksten uit zijn mouw. Moeten wij niet zeggen: als een ouderwetse dominee? Nee. Linus is vast in zijn citaten, maar onvast in de christelijke leer. Linus heeft tenslotte zijn eigen religie.

Op Halloween's Eve zal de Grote Pompoen verschijnen in het pompoenveld van degenen die het meest oprecht in hem gelooft. Dat is Linus, want hij gelooft als enige in hem. Toch is er ergens ter wereld misschien iemand die devoter op deze weldoener wacht dan Linus, want de Grote Pompoen is nog nooit verschenen. En daarom heeft hij ook nog nooit een zak cadeautjes achtergelaten tussen de pompoenen. Zeer terecht heeft Robert Short¹⁷ erop gewezen dat Linus niets voor niets doet: ook geloof moet beloond worden. Linus gelooft ook nog in de kerstman: inderdaad, de tweede die cadeautjes achterlaat. Ik wil hieraan toevoegen dat het voor Linus pleit dat hij bij zijn geloof in de Grote Pompoen blijft, al wankelt het soms, zoals anderen blijven bij hun geloof in de Honderdruizend of de voetbalpool.

Beloningen voor inspanningen vormen een vast onderdeel van Linus' gedachtenwereld. Zo wil hij later rijk worden (laten we zeggen: wanneer hij te oud is geworden om nog in de Grote Pompoen te geloven). Zijn moeder is trots op hem, zijn zusje jaagt hem (zij het met een sadistische bijbedoeling) de planken op voor de vertolking van een rol in het kerstspel. Linus wordt omhooggestuwd in de rat-race. Hij is door zijn moeder tot het succes veroordeeld. De beloning voor betoond geloof is voor Linus een volkomen vanzelfsprekende zaak. Charlie Brown vraagt in zijn onleesbare, vlekkerige schrift zijn pen-vriend om bijval. Linus smeekt zijn eigen inbeelding werkelijkheid te worden en vruchten af te werpen.

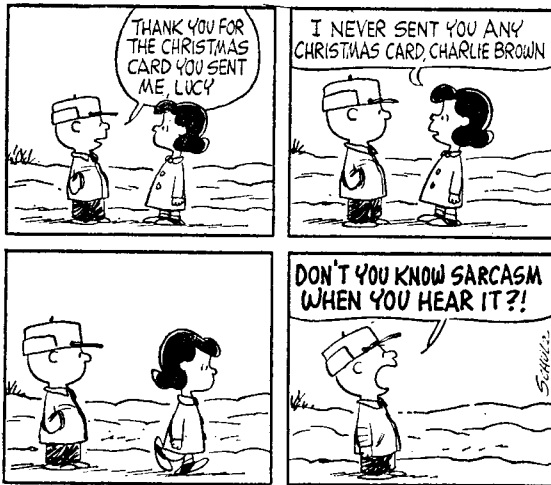
En daarom wil Linus eigenlijk maar één ding: zelf een Grote Pompoen worden, dat wil zeggen: een chirurg, 'a regular M. Deity'.

Hij is een en al tegenstrijdigheid, maar daarnaast is hij voor Charlie Brown het enige betrekkelijke rustpunt in diens gekwelde bestaan. Overigens moet ook Charlie Brown geregeld inspringen voor hem.

Linus compenseert daarom maar zeer ten dele de verschrikkingen die Lucy uitstort over de manager van het team.

Mothers little helper

Bij de Peanuts heeft Lucy de macht. Deze macht is bijna absoluut.

Lucy regeert met harde hand, haar weerstreven is alleen weggelegd voor Schroeder (die haar dan ook nauwelijks opmerkt). Naast haar slechte karakter, haar onophoudelijke inspanningen Charlie Browns leven te bemoeilijken, haar broertje Linus te koeieneren en om het even wie af te snauwen, heeft Lucy een belangrijke troefkaart in handen: haar pseudo-geleerdheid. Lucy is de psychiater van de Peanuts, in het bijzonder die van Charlie Brown (five cents please). Lucy's oplossingen zijn nooit duurzaam. Meestal zijn het ook geen oplossingen of zelfs maar handwijzingen in de goede richting. Op zijn best is haar raad praktisch: alsjeblieft niet zeuren (five cents please). En zo staat Charlie Brown bij Lucy voortdurend in de kou, hetgeen niet wil zeggen dat hij de volgende keer een andere psychiater zal consulteren. Zijn stupiditeit is immers zonder weerga, en zonder einde. Lucy's algemene waarheden zijn dodelijk. Misschien in het bijzonder voor haar vakgenoten.

Hoe gaat het bij Lucy? Eerst belaaft zij Linus en Charlie Brown met schuldgevoelens. In het volgende stadium, als psychiater, bevrijdt zij hen daar niet van, maar (five cents please) voor haar advies moet wel betaald worden. Met andere woorden: eerst schept zij de behoefte, en verder zorgt zij ervoor dat die behoefte blijft bestaan en zelfs toeneemt. Lucy's patiënten zullen door haar nooit genezen worden.

Lucy heeft een afkeer van uitbundige vrolijkheid. Juist Snoopy houdt ervan zich uitgelaten over te geven aan de dans (als melancholicus is

hij een extatisch danser). Een dansende Snoopy is voor Lucy evenwel afschrikwekkend: de dansenden zullen verdoemd worden.¹⁸ Snoopy weet beter dan zij dat de dansenden, evenals de niet-dansenden, gedoemd zijn. Leeft in vrees, is Lucy's lijfspreuk. En het moet gezegd worden: Linus en Charlie Brown leven in vrees... voor haar.

Lucy's geldingsdrang heeft de allure van een stoomwals. Op een keer vraagt Charlie Brown of zij het zich zou kunnen voorstellen dat er misschien wel eens mensen zouden kunnen zijn die haar toevallig wel eens niet zouden mogen. (Een rechtstreekse vraag zou dodelijk zijn voor de steller.) Lucy reageert zonder begrip. Mensen haar niet mogen? Die zijn zeker jaloers op haar. Verder dan jaloezie komt zij niet. Een compromis is uitgesloten: iedereen houdt van haar en daarmee uit. Vervolgens kan zij zich gaan bezighouden met het zich gehaat maken.

Alleen Snoopy, deze vriend der mensen, probeert haar soms te kussen. Voor Lucy is dit helaas het toppunt van onhygiënisch gedrag (verder kunnen haar kleuterervaringen ook niet reiken). Lichamelijke frisheid is belangrijker dan geestelijke. Snoopy mag de neiging hebben zich als gier voor te doen en Lucy vals aan te kijken: Lucy overtreft hem en kijkt zo vals terug dat Snoopy van zijn stokje gaat.

Toch is het verkeerd uitsluitend negatieve berichten over Lucy de wereld in te zenden. Zij bezit namelijk één eigenschap die geregeld erg verhelderend werkt: zij is ironisch, om niet te zeggen sarkastisch. Zij toont Charlie Brown de betrekkelijkheid van zijn strevingen, zij is de draagster van een onverbiddelijke waarheid. Engelen der wrake zijn nooit geliefd.

En ook Lucy lijdt keer op keer de onvermijdelijke nederlaag in haar liefde tot Schroeder. Lucy heeft geen vat op Schroeder, en juist ook daarom zal zij vasthoudend blijven pogen hem aan haar zijde te krijgen. Helaas mist zij alle aanleg voor het enige dat haar tot Schroeder kan leiden: muziek. Schroeder is Lucy's Waterloo.

Verder kan nog over Lucy vermeld worden dat zij ontzettend slecht is in baseball. Zij speelt zo slecht dat zij Charlie Brown tot wanhoop drijft. Inderdaad, ook op het sportveld is zij rusteloos bezig om zijn plezier te vergallen.

Veel in *Peanuts* hangt af van haar luim. Zij gaat zelfs zover dat zij op een dag haar in-

stemming betuigt met het feit dat de lucht blauw is. Het was een goed idee hem blauw te kleuren. Aldus Lucy.

Sally, Patty, de het vuil der eeuwen met zich meetorsende Pig-Pen, Shermy en Violet zijn andere figuren die tot de Peanuts behoren. Maar zij vertolken een bijrol. Hoewel Sally, Charlie Browns jongere zusje, een steeds belangrijker plaats gaat innemen: zij ontwikkelt in ieder geval een aantal gezonde neurosen (haar angst voor de kleuterschool bij voorbeeld) en is net als Linus erg druk met de oogarts.

Peanuts, voor de volledigheid, is een Amerikaanse strip die refereert aan Amerikaanse personen en instellingen. De kinderen spelen daarom ook baseball en niet voetbal. Voor het begrip is dit alles nauwelijks belangrijk.

De Peanuts en het evangelie

Is Snoopy het evenbeeld van Jezus Christus? Tja. Hoe belangrijk is die vraag? Voor de Amerikaanse theoloog Robert Short nijpend genoeg om erover te mediteren. Het resultaat van zijn overpeinzingen kunt u lezen in het werkje *The gospel according to Peanuts*.

Wetenschappelijk is er veel aan te merken op de methode van Short: hij bewijst stellingen door het tegenbewijs (dat even gemakkelijk uit het voorhanden materiaal valt te destilleren) te negeren. En verder concludeert hij niet op basis van zijn materiaal, maar gebruikt hij het materiaal als illustratie van zijn premissen. De theoloog Short kun je om een goddelijke boodschap sturen, dat wordt in ieder geval duidelijk.

Nu heeft Short een belangrijke medestander in het geloof in God. Ook de creator van *Peanuts*, Charles Schulz gelooft in hem, zoals Linus in de Grote Pompoen. Schulz is zelfs een trouw lidmaat van de kerk. Dat hij zijn bijbel kent is in de strip te merken. Maar Short kent hem nog veel beter, en dan wordt het alweer oppassen.

Overigens moet niemand zich opwinden over een werkmethode. Als iets je niet bevalt, leg je het weg. Short komt heel duidelijk uit voor zijn uiteindelijke bedoeling: hij moraliseert, hij is een preker. Zijn 'gimmick' is dat hij dit doet met behulp van *Peanuts*. Hier en daar komt hij tot potsierlijke uitspraken, maar dit maakt hem

niet direct onsympathiek of verdacht.

En alweer is Schulz de grote steun van Short: ook hij geeft toe dat hij een boodschap verkondigt via zijn Peanuts.¹⁹ Het feit dat veel religieuzen hem dankbaar zijn voor die moeite, houdt hem onder meer aan de gang.²⁰ Dit soort opmerkingen zijn voor Short gesneden koek. Maar hij citeert Schulz eveneens waar die zegt: '... I would rather bend a little to put over a point than to have the whole strip dropped because it is to obvious.'²¹

De Peanuts-strips zitten vol moralisaties, maar die worden dan wel met humor opgediend. Het is dan aardig om de 'boodschap' van *Peanuts* te vergelijken met de citaten die Short verschaft uit Augustinus, Kierkegaard en vele anderen die zogenaamd hetzelfde verkondigen als Schulz. Short vergeet dat grappen, ironisering en andere taal spreken dan de meeste bijbelcitaten. Het is natuurlijk eenvoudig een zekere overeenkomst aan te tonen tussen *Peanuts* en allerlei bijbelpassages. Het christelijk geloof streeft een aantal humanitaire doelstellingen na waarop het het copyright meent te bezitten. Begrippen als 'goed', 'kwaad' en 'naastenliefde' komen ook bij de Peanuts ter sprake. Iemand die wil kan daarom gemakkelijk verbindingslijnen trekken.

Al met al kan ieder op zijn eigen wijze zijn plezier aan de Peanuts beleven. En omdat een spelletje op zijn tijd leuk is, zullen wij de figuur van Charlie Brown nu eens zelf in het kort christelijk interpreteren: in de eerste plaats heeft hij het altijd *moelijk*, hij is er dus beroerder aan toe dan Job, die vroeger rijk was. Hoop en vertrouwen houden Charlie Brown echter op de been. Al verliest hij het voorlopig van de duivelse heerscharen met minstens 123-0. De vlieger bewijst dat hij hogerop wil, dat hij de hemel zoekt. Maar die bereikt hij niet (de vlieger kruipt liever in een putje om zich in het aardse slijk te kunnen wentelen). Als een waachtig christen blijft Charlie Brown proberen los te komen uit de omhelzing van de machten van de onderwereld. En omdat hoop en vertrouwen Charlie 'Chuck' Brown nooit verlaten, blijft er voor hem een redelijk uitzicht op de hemelse baseball-handschoen, waarmee hij altijd zal winnen.

Hoe ziet Short het werk van een interpretator? Laten we hem citeren: 'Moreover, the mean-

ing of art, like the heart of man, is never open to objective analysis – even via the electronic computer. Scientific and historical analysis of art and literature, such as the so-called “higher criticism” of biblical scholarship, can be quite useful of course when applied to *objects*. But to use this method on a human heart, or on good ol’ Charlie Brown, would produce nothing more than the world’s darkest “*Peanuts* perplex”,²²

De voorbeelden die Short gebruikt onttrekken zich, zoals gezegd, voortdurend aan de ernst van de citaten die ze moeten illustreren. Charlie Brown en zijn collega’s winnen het daarom op alle fronten (uitgezonderd Snoopy aan het westelijk front).

Soms zal de lezer overigens verstoeld staan. Wanneer Snoopy op een gegeven ogenblik Lucy en Linus een lik geeft, wekt hij beider woede op. Waarbij Linus dan nog opmerkt dat Snoopy niet eens de *handen* likt, maar de voeten. Snoopy loopt weg onder het uiten van de woorden: ‘they all resent me because I’m so devoted’. Aha, denkt Short, voeten wassen, juist, onderdanigheid, zeer juist, wie deed dat ook nog meer, alsjeblieft . . . Jezus!

En op een andere keer duikt Snoopy op in het pompoenveld waar Linus als een herder de wacht houdt. Bij het plotselinge verschijnen van Snoopy denkt Linus dat het zijn god is die hier eindelijk voor hem opduikt. Hierbij maakt Short de kanttekening: ‘. . . Snoopy, like Christ, must know how it feels to show up on an obscure little plot of ground, and only as a rather disappointing token for the one actually hoped for.’²³

En waarom bezit Snoopy een Van Gogh? Omdat Van Gogh over zichzelf schreef dat hij het hondenpad zou nemen in het leven, dus arm zou blijven.²⁴ Welnu, Snoopy is helemaal niet arm, anders zou hij zich geen Van Gogh kunnen veroorloven.

Voorbeelden als bovenstaande bewijzen natuurlijk dat *Peanuts* een aantal komische illustraties toevoegt aan het Christendom. Het Christendom daarentegen voegt niets toe aan *Peanuts*.

Er moet gezegd worden dat Short de strip uitstekend kent. En hij zegt, wanneer hij Christus even op stal laat, heel aardige dingen over de figuren. Uitstekend ziet hij in welke toestand van depressie Snoopy geraakt wanneer de bla-

deren gaan vallen. En ook zijn vergelijking tussen de kerstman en de Grote Pompoen is erg aardig.²⁵ Maar zoals gezegd, het boekje is wat topzwaar. Hoewel het vanuit christelijk standpunt bezien natuurlijk een enorme stunt is om Charlie Brown aan zijn spaarzame haar de kerk binnen te slepen en tot apostel te degraderen.

De *Peanuts* horen echter meer thuis op het baseball-veld.²⁶

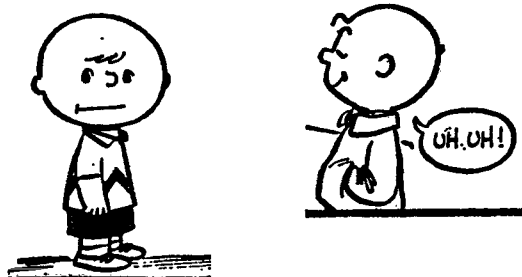
II : De eigen vorm van *Peanuts*

Ieder van de wezentjes uit *Peanuts* heeft een onverwisselbaar eigen identiteit als stripfiguur.

Toch is hun karakter ook weer niet zo duidelijk bepaald, dat niet iemand eens volstrekt onverwachts uit de hoek zou kunnen komen. De kleuters gedragen zich weliswaar volgens een duidelijk patroon (de hoofdfiguren meer dan de bijfiguren, waarvan het optreden soms een incidenteel karakter heeft), maar elke ontknoping heeft desondanks altijd een verrassende kant. Vermoedelijk juist omdat het gedragspatroon zo nauwkeurig is geregeld (en is terug te brengen tot enkele heldere stereotypen), is zelfs de kleinste afwijking erg opvallend. Wat voorspelbaar leek, komt net niet zo uit. Op deze manier komt een *Peanuts*-strip aan zijn pointe. In dit opzicht ook verschilt hij duidelijk met strips en beeldverhalen die de realistische roman imiteren, – strips als *Eric de Noorman*, of de avonturen van diens Amerikaanse voorbeeld *Prince Valiant*. In dergelijke verhalen treden de personages zoveel mogelijk op als echte mensen: hun doen en laten wordt gemotiveerd, en navolgbaar gemaakt, door verstandelijke overwegingen en gevoelsmatige reacties. Bovendien zijn hun emoties in voortdurende beweging; ze veranderen volgens het traditionele, psychologische patroon, – dat misschien niet zoveel met de psychologie te maken heeft, maar wel alles met, zoals gezegd, de roman uit de vorige eeuw. Op volstrekt begrijpelijke momenten zijn deze helden woedend of vrolijk of edelmoedig. Als het humeur van Eric de Noorman plotseling omslaat, is dat een normale gang van zaken. In een dergelijke situatie zou ons immers hetzelfde overkomen. Hun gedrag spreekt vanzelf; er is niets problematisch aan. Daarom kennen dergelijke strips geen pointes, maar hoogtepunten in het verhaal. *De spanning stijgt ten top*; de lezer wacht op wat gebeuren

gaat. De oplossing die dan volgt, komt echter niet werkelijk onverwachts. Het verhaal verloopt volkomen logisch. Achteraf bezien, hadden we eigenlijk niets anders dan die bepaalde oplossing verwacht. In strips als *Eric de Noorman* ligt de nadruk op het *verloop* van het verhaal, de reeks meeslepende gebeurtenissen; een *Peanuts*-strip daarentegen bestaat uit slechts enkele inleidende beeldjes, gevolgd door een snelle, verrassende ontknoping. Er wordt geen verhaaltje verteld; het gaat om een idee, een pregnante situatie, een algemene (meestal treurige) omstandigheid in de wereld.

Natuurlijk vinden ook in de realistische strip allerlei ontknopingen plaats, – bij voorbeeld de uiteindelijke ontmaskering van de schurk (een gebeurtenis die doorgaans de slotfase inleidt, waarin de schurk wordt verslagen en vernietigd.) Tussen deze ontknopingen en de pointes in *Peanuts* is echter een duidelijk verschil. Al aan het begin van een realistische strip weet de lezer ongeveer wat voor *soort* ontknoping er zal volgen: namelijk de ontmaskering van een schurk die iets bepaalds op zijn geweten heeft. Wat hij op zijn geweten heeft, leert men in de loop van het verhaal vrij nauwkeurig kennen. De bestrij-

ding van deze misdaden is tenslotte het hele verhaal. De ontmaskering van de schurk die men zo aan zijn daden al kent (als men hem ook al niet bij naam kent, wat erg vaak het geval is), is daarom alleen maar een kwestie van tijd. De lezer kan er zich op instellen. Als hij nog niet weet wie de schurk is, kan hij alvast proberen uit te vinden wie het zou kunnen zijn. (Voor de spanning in het verhaal is het, evenals in een detective-roman, noodzakelijk dat de schurk, al of niet als zodanig kenbaar, van het begin af aan een medespeler is.) De ontmaskering komt dus als een logisch gevolg, zoals in

de realistische strip alles volgt uit het voorafgaande. Maar in *Peanuts* heeft elke ontknoping iets buitengewoon toevalligs, zowel in de tekst als visueel. (Dat de realistische strip een logisch verhaal vertelt, maakt het mogelijk dat hij in *afleveringen* kan worden gepubliceerd. Mocht men een aantal afleveringen hebben gemist, dan is een korte inhoud van het voorafgaande voldoende om de draad weer te kunnen opnemen. Dit is bij strips van het type *Peanuts*, dat wil zeggen bij niet-logische strips, ondenkbaar.)

Om een pointe effectief te kunnen meedelen, heeft de maker van *Peanuts*, Charles M. Schulz, een heel eigen vorm ontwikkeld. Die is al zichtbaar in de manier waarop de figuurtjes eruitzien, – of er juist niet uitzien. Het gaat Schulz om de onomwonden pointe; daarom kon hij geen echte fysionomische types gebruiken. Die zijn te bepaald en vragen te veel aandacht voor zichzelf. Charlie Brown is derhalve eerder een plooibaar *teken* dan een kleuter met een eigen gezicht, – en dat geldt in gelijke mate voor de andere figuurtjes. Charlie Brown is niets meer dan een schematisch getekend li-

chaampje dat zich beweegt als een marionet, met daarop een soort ballon die hem als hoofd dient. Zijn gezicht wordt geanimeerd door drie gegevens: mond, ogen, en een wonderlijk gekrabbelde combinatie van wenkbrauwen en voorhoofdsrimpels. Door deze lijntjes te manipuleren kan Schulz op een summiere maar doeltreffende wijze de verschillende gemoedsaandoeningen van Charlie Brown illustreren. Intussen is het *aantal* van die aandoeningen uiterst beperkt: voor zover ik kan nagaan, kent Charlie er hooguit twintig. Sommige daarvan liggen zeer dicht bij elkaar, op een schaal die verloopt van gematigde

opgewektheid (Charlie is maar zeer zelden echt vrolijk, en dan nog duurt het nooit lang) naar machteloze woede en onpeilbare ellende. Bij de andere figuurtjes is het aantal gemoedsaandoeningen kleiner. Dat is begrijpelijk. Omdat Charlie Brown vrijwel altijd het mikpunt is dat andermans onhebbelikheden moet kunnen incasseren, moet hij over meer 'gezichten' kunnen beschikken. Het lijkt mij dat de verschillende gemoedstoestanden die hij in zijn persoon verenigt, min of meer over de andere figuurtjes zijn *verdeeld*. Omdat elke andere figuur ieder voor zich in een zeer bepaalde verhouding staat tot Charlie Brown (misschien zelfs alleen maar de functie heeft, binnen de strip, om in *die* verhouding tot Charlie Brown te staan), hoeft zijn of haar gezicht minder flexibel te zijn dan dat van Charlie, die met alle anderen te maken heeft en maar moet afwachten wat ze hem zullen aandoen. Verhoudingen tussen andere figuurtjes onderling, buiten Charlie Brown om, komen met uitzondering van de ongelukkige verliefdheid van Lucy op de pianovirtuoos Schroeder weinig voor; en zo ze voorkomen, zijn ze rudimentair. Alleen de hond Snoopy heeft verder met alle anderen te maken. Zijn gedrag, formeel gezien, lijkt dan ook op dat van Charlie Brown.

De gemoedsuitbeelding in de strip heeft geen werkelijk psychologische betekenis. Beter zou men kunnen spreken van een bijna abstract systeem van accenten, die aangeven in welke *toonaard* de tekst moet worden verstaan, – of ze laten zien, zonder woorden, in welke gemoedstoestand Charlie Brown ten slotte met stomheid geslagen is. (Dit is ongeveer te vergelijken met de manier waarop aanduidingen als 'allegro' in de klassieke muziek de aard van een stuk aangeven.) Omdat deze accenten abstracte tekens zijn, zonder psychologische betekenis, zijn ze buitengewoon open: eigenlijk behoren ze alleen tot de structuur van een situatie, en niet bij de inhoud als zodanig. De inhoud van de *pointe* schuilt vrijwel altijd in de tekst, zoals die door de figuurtjes letterlijk wordt gepresenteerd. De figuurtjes zijn, in hun schetsmatigheid, alleen maar aanvaardbaar omdat ze de *pointe* slechts *presenteren*. Afgezien van de relatief weinig voorkomende gevallen waarin

Schulz een strict visuele *pointe* laat zien, zijn de figuurtjes geen feitelijke uitbeelding ervan, – evenmin als de snaar van een viool de illustratie is van de klank die hij voortbrengt. *Charlie Brown is een medium*.

Hier, in de relatie tussen tekst en beeld, openbaart zich nog een wezenlijk verschil tussen de realistische strip en *Peanuts* (en dan spreek ik nog niet eens over de artistieke manier waarop Schulz de tekstballonnetjes in het vlak plaatst; of de manier waarop hij, door letters te vergroten, volume bijna laat horen.) Waar het om gaat is dat de plaatjes van een realistische strip ten opzichte van de tekst veelal niet meer dan een illustratieve functie hebben. Met de presentatie van de tekst als zodanig hebben ze niets te maken. Het verhaal wordt ons voor ogen getoverd; maar dat wil alleen maar zeggen dat suggestieve uitbeeldingen van enkele episodes uit het verhaal er de sfeer van aangeven. Om het verhaal overtuigend te maken, krijgt de lezer een hoeveelheid gedetailleerde informatie over de verschillende landschappen en de verschillende personages, – hoe die er uitzien. Zonder die informatie zou het verhaal echter in wezen niet worden aangetast; hooguit zou het minder pakkend zijn. (Wat de personages betreft, heeft een technische noodzaak ertoe geleid dat in realistische strips de bijfiguren visueel vaak boeiender zijn dan de held. Deze laatste moet in het plaatje natuurlijk direct herkenbaar zijn; daarom zal hij er belachelijk stereotiep uitzien. Wat dit betreft komen de bijfiguren er minder op aan, zodat de tekenaar bij hen meer vrijheid heeft. Zo wordt het gezicht van Eric de Noorman tot vervelens toe bepaald door wat men in het begin van de jaren vijftig voor 'krachtige, eerlijke trekken' hield. Het smoel van de 'lange Sakser', Svein Langtand, of de kop van de 'morsige roerganger' Orm zijn, daarbij vergeleken, indrukwekkend. Even opvallend is de saaiheid van het gezicht van Kuifje naast de tronie die Hergé voor de bijfiguren soms wist te verzinnen.)

Een *Peanuts*-strip geeft een helder, direct beeld, uniek in de geschiedenis van het stripwezen. Dat is een gevolg van het feit dat de figuurtjes altijd frontaal of en profile in het beeldvlak staan. Ze bevinden zich niet in een

aparte, illusionistische ruimte, maar letterlijk *op het papier*. Van een landschap (een eigen, bijzondere beeldwereld) is geen sprake. Het is waar dat Charlie Brown altijd over hetzelfde muurtje leunt, altijd langs hetzelfde tuinhekje loopt, en altijd op hetzelfde vijvertje schaatst, — maar deze gegevens zijn zo summier en zo weinig individueel, dat ze niet als landschappelijke aanduidingen werken, laat staan dat ze een sfeer zouden suggereren. Ook de manier waarop de figuurtjes in de kaders zijn geplaatst is in dit opzicht van belang. Over het algemeen worden ze ten voeten uit neergezet (Schulz gebruikt maar weinig close-ups, en dan nog beheerst en gestileerd), — en wel zo dat er tussen figuurtjes en kader geen visuele spanningsverhouding ontstaat. Het kader is daarom niet de afsnijding van een blik in een eigen beeldwereld, maar een simpele begrenzing van het stuk van het papier waar het figuurtje zich bevindt. (Het gebruik van kaders is natuurlijk nodig om de opeenvolging

theatrale kwaliteit. De kleuters komen op, ze treden naar voren, ze brengen hun tekst. Deze naar buiten gekeerde vorm van presentatie is zelfs zo ver doorgevoerd dat er in *Peanuts* vaak nauwelijks sprake is van een werkelijke dialoog. Het komt er meestal op neer dat de een tegen de ander aanpraat, waarbij het antwoord van de ander vaak een soort tegenverklaring is. Ook komt het veel voor dat een figuurtje zijn tekst, als bij een terzijde vanaf het toneel, direct tot de lezer richt. Dit theater-zijn resulteert in een bijzondere verhouding van de strip tot de werkelijkheid. Als *spelers* buiten de normale werkelijkheid heeft Schulz zijn personages zeer flexibel gemaakt; ze hoeven niet aan een realistische verwachting te voldoen (wat Eric de Noorman wel moet), maar kunnen toch optreden alsof alles werkelijkheid was. En niets is te gek.

van de verschillende plaatjes helder te maken, en om de concentratie op het onderling verschillend zijn van de plaatjes op te voeren.)

Door deze formele oorzaken ontstaat er een onmiddellijke confrontatie tussen de figuurtjes en de kijkende lezer. De lezer ervaart niet een in zichzelf gekeerde, verre kleuterwereld, maar een medium dat een pointe presenteert. Niets meer, niets minder.

Dat de figuurtjes in *Peanuts* zich zo aan ons voordoen geeft aan de strip een onmiskenbaar

* The writers of this article sincerely thank the United Feature Syndicate, Inc., New York, for their permission to reproduce some of the original Peanuts-cartoons by Charles M. Schulz.

1. Namelijk één keer te overwinnen.
2. Charles M. Schulz, *Peanuts*, Holt, Rinehart and Winston, New York enz., 1952.
3. *You're a good man, Charlie Brown*, based on the comic strip *Peanuts* by Charles Schulz, Music, Lyrics and adaptation by Clark Gesner, Random House, New York (1967).
4. Hierna komt nog ter sprake *The Gospel according to Peanuts*, door Robert Short (zie noot 17), een christelijke visie op de strip. Het gevecht met de vlieger interpreteert Short eenzijdig (blz. 96-7). Een (heideense) vergelijking met Sisyfus past niet in zijn christelijke straatje.
5. Ook hierin is een paradox te vinden.
6. Dit toverachtige element komen we hier en daar tegen in *Peanuts*: de kleine piano, Snoopy in zijn droomwerelden.
7. Het is misschien een beetje vergezocht, maar ook Snoopy kan zijn (droom)vliegtuigen niet in de lucht houden. Evenmin dus als Charlie Brown zijn (werkelijke) vliegers.
8. Charles M. Schulz, *Snoopy and the Red Baron*, Holt, Rinehart and Winston, New York enz., 1966.
9. Charlie Brown natuurlijk het minst. Hij is niet voor niets een 'blockhead'.
10. Vakmanschap tegenover amateurisme, ofwel: talent tegenover stupiditeit.
11. Vergelijk: Paganini tegenover bij voorbeeld Gerard van Krevelen.
12. Het Parool, 1 februari 1969.
13. De Great Pumpkin.
14. Recente onderzoeken hebben uitgewezen dat vriendschap niet bepaald noodzakelijk is voor het leve-

ren van teamprestaties. Zelfs kunnen spanningen zo'n prestatie ten goede komen. Van spanningen is tussen Linus en Schroeder geen sprake. In het geval van de Charlie Brown all-stars kan niet gesproken worden over prestaties. Waarschijnlijk merken de meeste spelers elkaar nauwelijks op tijdens het spel, terwijl Lucy zich geregeld niet eens bewust is van het feit dat zij bezig is te spelen.

15. En Schroeder onder de beroemde doden.

16. Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal*, achtste, geheel opnieuw bewerkte en zeer vermeerderde druk, 's-Gravenhage 1961.

17. Robert Short, *The gospel according to Peanuts*, Fontana books, London (1965), blz. 72.

18. De vraag of in dat geval de Great Pumpkin of de kerstman hem zal verdoemen, moeten wij hier buiten beschouwing laten.

19. Short, blz. 28.

20. Short, blz. 28.

21. Short, blz. 28.

22. Short, blz. 30.

23. Short, blz. 108-9.

24. Short, blz. 109-10.

25. Short, blz. 72.

26. Tot slot kan nog vermeld worden dat er een animatie-film op komst is. Skoop (jaargang 5, nr. 8 (1968)) meldt dat deze film zal gaan heten *A boy called Charlie Brown*. Regie van deze (hoofd)film heeft Bill Melendez.

FERNANDO ARRABAL

DE ARCHITEKT EN DE KEIZER VAN ASSYRIË/
DE TUIN DER LUSTEN

Vertaling Josephine Soer/Jacoba van Velde

Toneel LRP294 f 8,50

BIJ DE BEZIGE BIJ

In elke boekhandel

‘Leven’, zegt hij vol afkeuring

Er heerst een paarse kleur die aandoet als mist, op sommige plaatsen roodpaars, op andere eerder aan de blauwe kant. Statig wandelt een dame voort, zij draagt een paarse avondjurk en een grote zwarte pluimhoed.

Nu staat ze stil. Ze spreekt: – Wat is het toch koud tegenwoordig. Heel anders dan vroeger. Herinner je je vroeger nog, Bar?

Een onveranderde stilte beantwoordt haar vraag.

– Bar!?, dezelfde stilte.

– Bar is verdwenen, zegt de dame treurig.

– Ja, vroeger, geelgouden dagen, zegt een stem, waarna een wezen zich langzaam uit het paars bevrijdt. Maar er was ook iets waar ik daarna niet graag aan dacht, ik weet niet meer wat, ik kan het me niet herinneren.

Peinzend schuifelt hij op zijn vele voeten, waarvan het precieze aantal niet kan worden bepaald vanwege de schaduw die zijn laag geplaatst, vrij rond lijf erop werpt. Met beide handen, die de uiteinden vormen van relatief lange armen, duwt hij zijn rode hoge hoed wat steviger op het hoofd. Het was deze rode hoed die daarnet het eerst zichtbaar werd.

– Nee, ik herinner het me niet meer, zegt Bar voor zich uit.

– De temperatuur was in ieder geval veel aangenamer, spreekt de dame.

Terwijl ze zo voortwandelen, de dame statig, Bar vanwege zijn vele voeten als op wielmpjes,

verandert er iets in hun omgeving. Misschien tekenen zich andere kleuren af tegen het paars, misschien trekt de paarse mist gewoon op, maar in ieder geval wordt een brede avenu onder een helder lichtblauwe lucht zichtbaar. De bomen langs de avenu zijn bijna kaal, enkele bruin-gele blaadjes hechten zich nog stevig vast, meest aan de uiteinden van de hevig zwiepende takken. Er waait een wind die klinkt alsof zijn weg door hun glas gaat, wat een indruk van breekbaarheid geeft. In de verte kleurt een ingelegde kathedraal helder op in het zonlicht. Ervoor vertoont zich een zekere bruinkleurige beweeglijkheid, misschien de ritselende beweeglijkheid van grote massa's opeengewaaide bladeren.

– O, wat een mooie dag, wat een heerlijke, zachte herfsttemperatuur, spreekt de dame; ze heeft zich snel aangepast aan haar nieuwe omgeving; toch is geen herkenning op haar effen, gelijkmatig gezicht te zien. Ondanks de zachtheid waarvan de dame sprak, moet het objectief gezien koud zijn: hun adem is zichtbaar in de heldere lucht.

Naarmate ze de kathedraal naderen differentieert zich de bruine beweeglijkheid in entiteiten die te groot zijn voor een interpretatie van bladergewoel. In het heldere licht schittert de ingelegde kathedraal veelkleurig, als een vergroot precisieminiatuur uit edelstenen, gevat in een opaalachtig wit.

– Wat mooi, wat prachtig mooi, spreekt de dame afwezig, zonder zich tot Bar te richten.

Van vlakbij blijken de bruine entiteiten we-

zens te zijn, gehuld in bruine jassen die veel te groot zijn en voor zover men kan zien van versleten stof. Ze zijn in groten getale op het plein aanwezig en het is alsof ze, kruipend op handen en knieën, iets zoeken tussen de eeuwenoude klinkers. Zo nu en dan schijnen ze ook iets te vinden, iets onzichtbaar kleins, dat ze zonder enthousiasme of afkeer in de mond stoppen. De eenheid van dit door bewegende rugen gevormde beeld wordt hier en daar plotseling gebroken waar sommigen, in plaats van op handen en knieën zoekend, gewoon op hun rug liggen, onbeweeglijk, en om één of andere reden maken ze een indruk van te stille insecten. Achter Bar en de dame rijst de immense kathedraal op, misschien eens liefdevol opgebouwd uit deze evenwichtige details van veelkleurig marmer. Nu zegt de dame, zich plotseling afwendend van het grote plein, haar paarse avondjurk ruist in de wind, de pluim op haar zwarte hoed waait golvend in één richting:

– Laten we de kathedraal ingaan, ik vind het hier angstig.

Bar heeft zijn rode hoge hoed afgenomen. Als de dame dit ziet, zegt ze:

– Niet doen Bar, niet doen, het maakt me treurig.

– Nee ... ik ..., antwoordt Bar, onzeker schuifelend op zijn vele voeten. Hij bleef niet op mijn hoofd zitten, het waait te hard.

– O. Haastig lopen ze naar de ingang van de kathedraal.

Net als ze het gordijn opzij willen schuiven dat voor de open ingang hangt, een zwaar karmijnrood gordijn, komt een heer erlangs naar buiten, gekleed in een zwart pak met zwarte zakenhoed. Hij onderbreekt zijn efficiënte stapbeweging als hij hen ziet, hij blijft staan en zegt in hoog tempo:

– U komt voor de kathedraal, ik begrijp het, maar u heeft de façade nog niet gezien, en de zijkant, de achterkant, de façade, vooral de

façade ...

– We wilden de binnenkant ... , – probeert de dame te zeggen.

– De binnenkant, natuurlijk, ik begrijp het, de binnenkant, u vindt het plein te vol, dat is zo, veel te vol, als de immigratiewet wordt aangenomen ...

– Zijn het immigranten? onderbreekt de dame.

– Een soort immigranten ja, maar u moet er niet te zeer op letten, ervan abstraheren om zo te zeggen, want de façade, en trouwens de achterkant zou u zeer bevallen, en de zijkant ...

En het is alsof hij zo uren kan doorgaan, maar de dame spreekt statig:

– Wij willen naar binnen.

– Ja natuurlijk, ja, nee dat spreekt vanzelf nee, natuurlijk, prettige dag verder, en haastig loopt hij door.

Het interieur van de kathedraal is niet zo stijlvol als men zou verwachten. Dit is zeker ten dele te wijten aan de restauratie, die bijna het hele middenschip door middel van houten schotten aan het gezicht onttrekt, waardoor men niet vanaf de ingang direct door kan kijken naar het altaar, wat meestal de bedoelde indruk van grootsheid wekt. De afwezigheid van deze doorkijk dwingt nu haast de blik op de eerste zijkapel, iets wat anders misschien niet was gebeurd. Anders waren ze misschien door het middenschip gelopen, de dame statig, Bar als op wiel-tjes, en hadden ze via de achteruitgang de kathedraal weer verlaten. Maar nu moeten de felle lampen wel opvallen, die bij nadering grote werktafels blijken te beschijnen, waarop ledematen en dergelijke liggen, ordelijk bijeengelegd, soort bij soort. Ondanks deze ordening geeft het geheel, misschien vanwege de grote hoeveelheden, een indruk van onoverzichtelijkheid, ja zelfs van angstwekkende chaos. Rechts naast één van de tafels, op een hoogopgetaste

stapel bruine jassen, zit een heer, gekleed in zwart pak met zakenhoed. Haastig en ongeïnteresseerd eet hij een sandwich, als iemand die eigenlijk geen tijd heeft om te eten, maar toch snel tussen het werk door de maag vult, om op peil te blijven, omdat zijn vrouw het zegt en meer van dergelijke redenen.

Als hij Bar en de dame bij de ingang van de zijkapel opmerkt, staat hij op en zegt:

– Goede morgen, waar kan ik u mee van dienst zijn? Ach mevrouwtje, mevrouwtje, vervolgt hij bijna verwijtend. Wat ziet u bleek; inderdaad verspreidt zich zelfs een zachtgroene kleur over het gelaat van de dame.

– Ik zeg altijd al, dames kunnen er niet tegen, te fijngevoelig hè; en hierbij glimlacht hij Bar toe met een knipoog van verstandhouding. Toch blijft zijn blik iets langer op Bar gericht dan voor deze communicatie noodzakelijk was, hij bekijkt hem met een zekere angst, ontzag misschien, en begint in hoog tempo te praten:

– Zo is het leven nu eenmaal, lage investeringen, scherp inkopen, hoge prijzen, lonen, winsten, welvaart, orde en cultuur, de economie moet draaien, ik heb die wetenschap niet gemaakt, nee, ik gebruik hem alleen hè; en hij lacht heftig om zijn grapjes.

Als hij niet meer lacht, merkt hij het uitblijven van reactie. Bar staart voor zich uit, zijn hoge rode hoed in de hand; de dame slikt een paar maal zonder dat de zachtgroene kleur erdoor verdwijnt. De heer probeert het nog eens en zijn tempo is nu zo hoog, dat het is alsof hij één woord zegt in plaats van meerdere:

– Net als bij Shakespeare hè, maar dan andersom, zij eten de wormen en wij eten hen en . . .

Zijn eigen lach onderbreekt zijn verhaal te vroeg, een korte lach die hij abrupt weer afbreekt, zijn toehoorders reageren niet.

– Gaat u nou naar het groene veld hierachter, door de achterdeur, kijk, ik zeg altijd al, dames

kunnen er niet tegen, ze zijn er niet tegen opgewassen en . . .; weer onderbreekt hij zichzelf. D'r uit!!!, schreeuwt hij.

De holle ruimte weergalmt, een echo tolt om hen heen. Als het weer stil is, heeft de heer zich tot zijn werktafels gewend, het is alsof hij de dame en Bar is vergeten, die nu naar de achteruitgang lopen. Haar paarse avondjurk van taftzijde ruist achter haar aan.

Onder de lichtblauwe lucht, die zo helder is dat een indruk van breekbaarheid ontstaat, ligt zover het oog reikt een grasveld, versierd met langwerpige vijvers waarover volkomen nodeloos witgelakte bruggetjes zijn aangelegd. Ronde rotan tuintafels, verspreid over het veld, dienen ter ondersteuning van monumentale vazen met herfstboeketten in de kleuren roze, okergeel en roestbruin. Tussen de boeketten, op de bruggetjes, langs de vijvers, overal ziet men mensen, in groepjes of alleen. Ze bewegen zich bijna voortdurend, waardoor het geheel een indruk van nijverheid geeft. De dames hier zijn kleiner dan de dame in paars; ze lopen ook niet statig, maar met kleine, vlugge trippelpasjes. Ze zijn gekleed in witte, veelkleurige geborduurde jurken die tot iets boven de knie reiken, terwijl ze om hals en schouders witte, gehaakte stola's hebben geslagen; sommigen dragen hierbij pastelkleurige kanten parasols. Ze trippelen in groepjes over het veld of zijn bezig herfstboeketten te verschikken. De heren, gekleed in zwart pak, sommigen met zakenhoed, vormen hun eigen groepjes; ze spreken snel, met veel handgebaren, terwijl ze in flinke pas heen en weer lopen. Anderen haasten zich als individu in verschillende richtingen, elkaar in het voorbijgaan groetend. Gemengde groepen komen weinig voor: hier en daar een tweetal op een brug.

Vlak bij de achteringang van de kathedraal staat een grote theetafel opgesteld. Op het wit damast laken bevinden zich zilveren theepot-

ten, suikerpotten, melkkannetjes, vazen met bloemen, suiker- en sandwichtangen, kaasschaven, broodschalen met brood, vleeschalen met vlees, fruitschalen met fruit, alles in grote hoeveelheden zodat een indruk van overstelpende chaos ontstaat, waarin een kleine dame, tot nu toe zonder enig succes, orde tracht te scheppen. De bewegingen waarmee zij deze voorwerpen in voortdurende roulatie houdt, zijn die van een gehaast schuifpuzzelaar. Ze ziet er vermoeid uit. Als ze Bar en de paarse dame opmerkt, die onzeker in de achteruitgang van de kathedraal zijn blijven staan, slaat zij de handen ineen en stralend zegt ze:

– Vreemdelingen! Wat een stijl!

Ze loopt hen tegemoet: Komt u maar, komt u verder, een sterke kop thee zal u goed doen na de lange reis, gebruikt u suiker, melk, thee, sandwiches?

Ze wacht niet op antwoord, maar begint met de ene hand een schaalje met eetwaren te vullen, terwijl ze met de andere twee kopjes thee schenkt, er suiker indoet, melk, lepeltjes, waarna ze plakjes kaas snijdt, schijfjes vlees pakt, augurk, uitjes, mayonaise, en het is alsof ze zo uren door kan gaan. Maar op stellende toon zegt de paarse dame nu:

– Ze vermoorden mensen in de kathedraal.

De handen van de kleine vrouw steunen stil op het witte damast. Dan zegt ze:

– Maar mevrouw, dat is een misverstand, mijn man kan dat altijd zo goed uitleggen, ik weet er te weinig van, wacht u maar even; en ze kijkt zoekend om zich heen. Na enige tijd roept ze tegen een voorbijsnellende heer met zakenhoed:

– Béeéértje!, kom je even?

Als hij bij de theetafel staat, gaat ze verder:

– Deze dame hier en deze . . .

Ze kijkt Bar aan en even lijkt het alsof ze in de war is, ze herhaalt:

– En deze vreemdeling. Het zijn vreemde-

lingen bedoel ik, en ze zijn overstuurd over de kathedraal en . . .

– Heel begrijpelijk, heel begrijpelijk, zegt haar man, zijn hoofd iets schuin houdend, alsof dit hem helpt bij het kiezen van woorden. Maar als hoofd van de immigrantendienst kan ik u met de hand op het hart verzekeren dat dat materiaal uitsluitend voor zeer gespecialiseerde industrieën wordt gebruikt en beslist niet op onze theetafel terecht komt.

– Ze worden vermoord, zegt de paarse dame met een zekere nadruk.

De heer schijnt haar woorden niet te begrijpen.

– Ze bedoelt de immigranten, verduidelijkt zijn vrouw, dat ze . . .

– Ahá, begrijpt hij opgelucht, een misverstand dat inderdaad kan ontstaan als men de achtergronden niet kent. Kijk het zit zó, deze mensen immigreren hier naartoe, ja ik zou liever zien dat het verboden werd, ze ontsieren onze stad in hoge mate. Maar goed, gaat hij optimistisch verder, ze immigreren hierheen, zonder geld en ook zonder gedegen opleiding. Ze komen dus niet aan de slag, hebben ook geen geld om een opleiding te betalen of voedsel te kopen. U hebt gezien wat er dan gebeurt, schàndelijk.

Een afkeurende uitdrukking verspreidt zich toch even over zijn optimistisch gelaat.

– Als dieren kruipen ze over het plein op zoek naar wormen, het moest verboden zijn. Maar ja (zijn optimisme schijnt het weer te winnen), van wormen kan een mens niet leven en er komen er dus dagelijks velen om, hun makkers trekken zich er niets van aan, schàndelijk, geen hoger gevoel, maar goed, wat dóen wij nu?

Hier last hij een pauze in om zijn toehoorders triomfantelijk aan te zien.

– Deze lijken zetten wij om in bruikbaar materiaal! Maar begrijpt u mij goed, vervolgt

hij, een wijsvinger in de lucht stekend, alléén de lijken, want leven is ons heilig. Ik hoop dat u aan de oprechtheid van mijn woorden niet twijfelt?

– Nee, absoluut niet, zegt de dame, toch iets minder stellend dan daarnet, maar ik geloof dat ik iets anders bedoelde . . .

– Zegt u het maar gerust, ik zal proberen uw vragen zo duidelijk mogelijk te beantwoorden.

– Ik weet niet meer wat ik bedoelde, zegt de paarse dame; en Bar zegt:

– Ik herinner het me, dit was het waar ik niet graag aan dacht.

Beiden staren voor zich uit, en in de stilte die nu valt vertoont de heer een stijgende onrust. Plotseling zegt hij in hoog tempo:

– Ik hoop niet dat u het me kwalijk neemt, dringende zaken; en zonder op antwoord te wachten loopt hij gehaast weg.

– Ja, die mannen hè, zegt zijn vrouw vertederd, altijd even druk, en een warme lach van verstandhouding straalt de paarse dame tegemoet.

– Ach, ik ben de thee helemaal vergeten, nu is ze koud geworden.

– Het geeft niet, koude thee is ook heerlijk, zegt Bar.

– Nee, nee, dat kan ik u niet aandoen, en ze is al bezig met een nieuwe serie handelingen: thee, suiker, melk, koekjes, schijfjes kaas, plakjes vlees . . . Zonder dat ze het merkt lopen Bar en de dame door, het groene grasveld in, tussen de rotantafels, de bloemen, en de druk heen en weer schietende groepjes mensen door.

– Ik vind de theetafel angstwakkend, zegt de dame en ze vervolgt vleidend: Doe je je hoed nou op?

– Nee, het waait te hard.

– Het is omdat je het hier niet leuk vindt.

– Nee, het waait te hard, herhaalt Bar.

– Als we zo doorlopen, gaan we dan niet in

de richting die we toch al namen voordat het veranderde?

– Ja.

– En gaat het dan voorbij?

– Misschien, antwoordt Bar.

Dit schijnt de paarse dame niet voldoende gerust te stellen. Ze blijft staan bij één van de dames die aan een herfstboekje bezig zijn. Bloem voor bloem verwisselt ze van plaats, heel voorzichtig om de stengels niet te breken, maar met de snelheid van iemand voor wie dit routinewerk is.

– Hoe lang woont u hier?

Vermoeid kijkt de bloemenschikster op:

– Wonen? Ik ben bezig met mijn werk, en dat is al moeilijk genoeg met dit weer: nauwelijks heb ik het wat op orde gebracht of de wind waait er weer doorheen. Kan ik helemaal opnieuw beginnen.

– O, zegt de paarse dame.

– Vraag dat soort dingen maar aan die heren daar, die hebben toch niets anders te doen dan zich de hele dag met hun hobby bezighouden; en ze wendt zich weer tot de bloemen.

– Zullen we dan naar die heren gaan Bar, even maar, ze weten misschien hoelang ze hier wonen.

– Ja, ze zullen dat zeker weten.

De aangeduide heren staan in een kring met kleine boekjes in de hand. Ze wijzen in elkaars boekjes en zo nu en dan halen ze er met een pincet een klein rechthoekig papiertje uit, gekarteld. Als ze Bar en de dame zien, stijgt er een enthousiast 'aaaah' op, en dan:

– Vreemdelingen! Eén van hen zegt:

– Voor de buitenlandse zegel geeft de firma Douwes het meest.

– De firma Buif bedoel je zeker, zegt een ander. Allen lachen om deze vriendelijke concurrentiegrap.

– Nee, nee heren, zegt de enige die in dit groepje een zakenhoed draagt, we zijn geen commerciële instelling.

En zich tot de beide vreemdelingen wendend:

– Wij hebben een comité gesticht voor de leerzame postzegel, en als zodanig kopen wij gezamenlijk zegels in voor het zegelmuseum. We zijn ook gemachtigd om te ruilen, dus als u iets moois hebt uit het buitenland, u zult niet ontevreden zijn over wat u van ons krijgt. Kijk, deze zegel bij voorbeeld.

Met een pincet haalt hij een gekarteld papieren uit zijn verzameling: er staat een heer met bakkebaarden op afgebeeld in een eivormig lijstje; het maakt een viezige indruk.

– Een Vader de derde, vervolgt hij vol trots. Zie eens hoe fijn zijn gelaatstreken zijn getekend en de epauletten van zijn uniform, de rest ging er niet op, maar de epauletten alleen al zijn bijzonder fraai. Zeer zeldzaam. Meer dan een mille waard, als u . . .

Nu zegt de dame plotseling:

– Dat bedoelde ik, ik bedoel met dat geld zou u het leven van . . .

Snel en nog juist op tijd onderbreekt de heer haar.

– Léven!, zegt hij vol afkeuring, ontèlbare mensen sterven dagelijks van honger, worden vermoord, simpelweg of onder de hevigste martelingen, en dat niet eens altijd uit leedvermaak, maar omdat bepaalde bestrijdingsmiddelen nu eenmaal efficiënter en goedkoper zijn dan andere, hoe jammer men dat ook vindt, nee, dingen kan men behouden, maar léven, denk bij voorbeeld zoals u zo terecht zei aan de zwerm op het plein, ze gaan dood . . .

Deze keer houdt de dame vol:

– Maar als u nu van dat geld . . .

– Nóóit, spreekt de heer toornig, zijn stem tot retorische hoogten opvoerend, nóóit zullen wij de eeuwige dingen omzetten in vergankelijk voedsel!

Bar lacht, een kleine klaterlach. Dit brengt de heer in verwarring, hij onderzoekt Bar nauwkeurig, met misschien iets van angst of achter-

docht op zijn gezicht, dan zegt hij joviaal:

– Kom, laten we niet kwaad worden, u komt niet van hier, u ziet de werkelijkheid niet, laten we allen een versterkende kop thee gaan drinken en niet meer over zulke zware onderwerpen praten.

– We gaan de verkeerde kant op, zegt de dame fluisterend tegen Bar, terwijl ze het groepje volgen.

– Dat geeft toch niet, iedere kant is goed.

Op dat moment rent een jonge vrouw op het groepje af, haar stola wappert achter haar aan, ze roept:

– Béver, Béver! Eén van de heren uit het groepje antwoordt:

– Wat is er mijn kind, wat is er aan de hand?

Hijgend, roodaangelopen vertelt ze:

– Er is iemand gestorven bij de theetafel!

– Maar kindje, dat kan toch gebeuren?

– Ze zeggen dat hij aan voedselvergiftiging is gestorven, voedselvergiftiging! huilt de jonge vrouw en ze rekt het woord in al zijn lengte uit.

De heren kijken elkaar onzeker aan.

– Er gaan geruchten, zegt één van hen, dat ze het materiaal voor de theetafel gebruiken.

– Wat een onzin, zegt een ander, ze gebruiken het alleen voor heel gespecialiseerde industrieën.

– Wat voor industrieën dan?

Er valt een stilte, waarin de jonge vrouw huilt:

– Ze kunnen wel aan allerlei ziekten zijn gestorven, waarom zouden ze allemaal van honger sterven, sommigen kunnen toch ook gestorven zijn aan een afschuwelijke ziekte? En ook aan het woord 'afschuwelijk' geeft ze een angstwekkende langgerekte klank mee.

Bij de theetafel is het bijzonder druk. De theetafeldame zegt huilend:

– Nòg twee, voedselvergiftiging.

Dit laatste woord herhaalt ze fluisterend, ter-

wijl ze een theepot van plaats verwisselt met een melkkannetje, dat met een kaasschaaf, die met een suikertang, deze met een broodschaal, zonder ophouden fluisterend.

– Ze willen ook overal geld uitslaan, zegt de postzegelheer.

– Jij niet zeker!, roept iemand met overslaande stem.

– Mijn waar hoef je niet te eten.

– En je hebt zeker ook geen aandelen in die immigrantenzaak!

– Kom, zegt Bar zachtjes tegen de dame. Ze gaan vechten.

Stil wandelen ze weg. Achter hen roept iemand:

– Storm! Er steekt een storm op!

Enkelen herhalen deze kreet, anderen roepen: Vuile aandeelhouder!

– Je hebt zelf ook een aardige spaarpot aangelegd met lijken verzamelen!

– Ja, maar niet voor mijn brood!

– Storm! Storm! Storm!

Achter hen klinken deze kreten ver en klein, als door dun glas, hoewel ze nog maar enkele meters hebben gelopen.

Een harde windstoot gaat gepaard met een geluid van brekend glas. Het groene grasveld met zijn bloemen, bruggen en mensen, de kathedraal, de lichtblauwe lucht, heel dit gezichtsveld valt in kleine scherven uiteen en brokkelt weg. Van alle kanten tegelijk verspreidt zich een paarse kleur, die aandoet als mist, of nevel. Bar zet zijn rode hoge hoed op het hoofd.

– Zie je wel, spreekt de dame vrolijk, alles gaat voorbij, net als vroeger.

– Net als vroeger, herhaalt Bar.

– Herinner je je nog . . .

Zo wandelen ze voort, Bar vanwege zijn vele voeten als op wieltjes, de dame statig, haar paarse avondjurk ruist achter haar aan, de pluim op haar hoed wiegelt zachtjes heen en weer. De paarse mist omsluit hen tot even alleen nog de rode hoge hoed te zien is en dan niets meer.

HERMANN HESSE

SIDDHARTHA

Een indiese vertelling

Vertaling A. M. H. Binkhuysen

Kwintessens 4 f 8,50

BIJ DE BEZIGE BIJ

In elke boekhandel

Voorhof

I

Schemeren

vage aanwezigheden – je vermoedt gedaanten
in duisternis van iets oerstils
er moet een deur wezen
ergens, ver verholen, was licht
het zou kunnen
kasten – gordijnen die iets verbergen
toegangen misschien? of bergen ze alleen maar wat
of wachten enkel maar – wachten staat rondom, dat is het wel
alleen: het heeft de tijd – er is nog niets dat haast
misschien ook komt het helemaal niet
of er is geen tijd meer
toch lijkt er iets te komen – eigenlijk onmerkbaar – naderend toch wel
ééns misschien? – of is dat toch iets anders?
er moet een boodschap zijn – toch nog niet helemaal vergeten
als je kijkt staat alles onbeweeglijk
als je even niet hebt opgelet, is er iets verschoven
en dan opeens is er overal doening gaande
eigenlijk was het er altijd al, maar je hebt het niet gezien
om dat andere, dat niet verroert
een oneindig veinzen omgeeft je, waarom? waarom durft het niet?
het wil je iets betekenen, het geeft iets dóór, een waarschuwing, een voorspelling?
een leugen waarschijnlijk die je heel voorzichtig ingegeven wordt
in donkere vouwen van een droom
het heeft iets in, maar tegelijk is het zo onbeschrijflijk onbenullig
verachtelijk van lulligheid – of is het spot?
het komt in wazen, sluiers en ze zwellen, zinken, zweven wijd uiteen en dan plotseling zijn ze verdwenen
spinsels die wat waaien maar
tentakels? – och neen, het vraagt misschien wel even soms
het wil je bezig houden, maar het laat ook dadelijk weer af
het hoeft niets, doet geen kwaad, het gaat wat uit in vage verkeringen
maar het is te ijl om iets te zoeken, het is zo moedeloos, zo zwak
ringen krimpen om ringen die krimpde ringen omkrimpen, schulpen gaan langzaam open
en weer dicht
wijde verwezenheden schijnen te tasten soms, maar dan lost het weer op
er is heus niets – en plotseling dwarsdóór dan komt een hele vlucht van miniaturen
zeer compact en competent
snel en beweeglijk als een vlucht rappe kleine vogeltjes

neergestreken en direct weer wèg, dit kon op roef uit zijn
 maar dan verloopt het weer in dwaasheid zonder slot of zin
 dit heeft geen spoor van hersens – het zijn maar leegten die zich wervelend ver-
 velen zonder wil

soms lijkt het wel retinapu in kolken stof
 een vortex van bêtise om je heen
 maar die je schuwt omdat ze bang is van je
 omdat ik nu wel ben één woedende kolom van haat
 Maar terzijde blijft de hoge, rossige schijning aldoor waakzaam staan
 hij wéét
 de beul, hij is me heel wat liever dan dat zinloos onbenul
 de Opziener – O, het hoeft nog helemaal niet, weet ik wel, maar hij laat niet af
 hij is alleen maar dáár – just in case
 alleengelaten word je niet – denk dàt maar niet
 maar ze doen je niets –wéten ze wel iets meer dan dat éne: wachten –
 zolang ik op mijn hoede ben?
 er moet toch een consigne zijn dat hem daar houdt – misschien is hij het wel ver-
 geten?

loop er niet in! en toch — het kan ook wel niet méér zijn
 dan het consigne van een korstmos op een boom, van wieren op een steen
 van een doelloze symbiose
 een fatum dat alleen maar langs je heen vergaat en dat zich niet om je bekom-
 mert

omdat het ander doel is opgelegd
 of misschien wel helemaal geen doel?

Doelloos, ja dat is het wel
 zinloos
 en dat heet jij dan kosmos
 jij ongelooflijke idioot!
 toch is er ergens iets verdrietigs

er beweegt een gordijn

II

Verwoesting wezen
 en dan verwoesting zó volstrekt
 en zo krankzinnig dwaas
 dat je – de polsen trillend – neerligt
 en nu voortaan wéét, voorgoed, het honen dat je begeleidt
 dat je vergeefs vergeten zal, steeds weer opnieuw
 maar dat niet aflat – geen moment
 dat vuile honen in het bloed
 dat je veracht – jou marionet
 en al, wat liefde en goed was voor je, dood-spot
 met een soevereine haat
 die daar van oerbegin moet zijn geweest

III

Luister –

Luister hoe de baaierd ruisend is
miljoenen suizingen die het oor bereiken – elk moment
en het houdt niet op en het heeft geen zin

zie –

zie hoe de baaierd het oog aangaat
miljoenen firmamenten zwerven langs – elk moment
en het krioelen houdt niet op en het heeft geen zin

dan dit krankzinnig fijn gespist vernemen zelf
en wat het is en wat het moet?
het is alleen maar het krankzinnig fijn vernemen
van wat er wegzinkt – elk moment
weer in de baaierd van het blinde zwijgen terug
waar alle naam verstomt
en dat geen bodem heeft

het is alleen maar dat onnoemlijk fijn verdeeld vernemen
van dat komen dat een gaan
dat gaan dat komen is
en dat zich dóórzet – elk moment
en wat voor zin?

van die ontbinding die het beeld versteent
van dat verstenen dat het beeld ontbindt
en dat het beeld nu eindelijk waarneembaar werd

de lange nachten
de lange dagen
dat je vreemde wordt
aan alle dingen

vreemde, lang al
vóór de drempel

Echte en onechte taalkunde

De aanleiding tot dit artikel is het op 14 mei 1968 aan de Universiteit van Amsterdam verdedigde proefschrift van de heer Simon C. Dik, *Coordination, its implications for the theory of general linguistics* (North-Holland Publishing Company, Amsterdam, 1968). Er zijn twee redenen waarom dit proefschrift enige aandacht verdient. De eerste is dat de theorie der transformationele grammatica, die in dit boek wordt aangevallen, meer dan alleen taalkundige betekenis heeft: zij heeft belangrijke implicaties voor de psychologie en de filosofie, en is daarom van meer algemeen cultureel belang. Anderzijds is er reden om even bij dit proefschrift stil te staan omdat dr. Dik hierop cum laude is gepromoveerd en op grond van dit proefschrift vrijwel onmiddellijk tot hoogleraar in de Algemene Taalwetenschap is benoemd aan de Universiteit van Amsterdam, hoewel, zoals ik reeds in De Groene Amsterdammer van 1 juni 1968 heb beweerd, dit boek niet beantwoordt aan de normale maatstaven die voor wetenschappelijk werk gelden. De bedoeling van dit artikel is dan ook tweërlei. De essentiële punten van de transformationele hypothese worden in het kort uiteengezet en aan een aantal voorbeelden gedemonstreerd. Voorts wordt aangetoond dat dr. Dik deze theorie essentieel onjuist weergeeft, dat hij *alle* argumenten die in de vakliteratuur naar voren zijn gebracht ter bevestiging van deze theorie verzwijgt, met uitzondering van de nevenschikkende *en*-constructies, dat hij de wijze waarop deze constructies in de transformationele grammatica worden behandeld inadequaat weergeeft, dat voor alle voorbeelden waarvan hij beweert dat ze transformationeel onoplosbaar zijn onmiddellijk een transformationele oplossing gegeven kan worden, en, ten slotte, dat zijn alternatieve theorie neerkomt op een herformulering van het uit 1933 daterende grammatische apparaat van Leonard Bloomfield, zonder dat op de tekortkomingen hiervan, die in de vakliteratuur alom bekend zijn, wordt ingegaan. Wel bedient hij zich van hedendaagse vaktermen, en, zoals dat tegenwoordig veelal gebruikelijk is, van formulaire notaties, maar dit kan slechts schijnvertoon heten als het berust op verkeerde voorstellingen van de feitelijke stand van zaken.¹

De theorie der transformationele grammatica werd in 1957 gepresenteerd door de Amerikaan Noam Chomsky in zijn boekje *Syntactic structures* (Mouton, Den Haag). In de twaalf jaar van haar bestaan heeft deze theorie zich een centrale plaats veroverd in de taalkunde: er zijn bijna geen taalkundige publikaties meer waarin Chomsky's theorie niet op een of andere wijze wordt genoemd, en een zeer grote hoeveelheid publikaties (waaronder het onder-

havige boek) is geheel aan deze theorie gewijd.

Het centrale punt in deze theorie is dat aan elke zin in een bepaalde taal een zogenaamde *dieptestructuur* wordt toegekend, onderscheiden van de *oppervlaktestructuur*.² De oppervlaktestructuur is de structuur van de feitelijke zin zoals die te horen of te lezen valt. De dieptestructuur is het produkt van een dieptestructuurhypothese, neergelegd in regels, die is opgesteld 1. om de enorme gecompliceerdheid en onregel-

matigheid van een grammatica in termen van uitsluitend oppervlaktestructuur te reduceren tot hanteerbare proporties in het licht van dieper liggende regelmatigheden; 2. om de regelmatigheden die in zinnen met verschillende oppervlaktestructuur optreden en niet in termen van oppervlaktestructuur zijn uit te drukken, te verklaren en te benutten voor een zo eenvoudig mogelijke beschrijving; 3. om de grammaticus een apparaat te verschaffen voor de ondubbelzinnige beschrijving van betekenissen: de dieptestructuurweergave van een zin moet alle semantisch relevante informatie van die zin bevatten en mag niet homoniem zijn. Dieptestructuren worden herleid tot oppervlaktestructuren door middel van reeksen *transformaties*. Aangezien de betekenis van een zin al in zijn dieptestructuur is vastgelegd, mogen de transformaties geen invloed hebben op de betekenis.³

De hele grammatica, dieptestructuurregels en transformaties, moet zo eenvoudig mogelijk zijn: regelmatigheden en onregelmatigheden in allerlei verschillende oppervlaktestructuren moeten zoveel mogelijk automatisch volgen uit de grammaticaregels, zodat zij verklaard worden in het licht van onderlinge samenhangen die zonder het aannemen van een dieptestructuur onzichtbaar zouden blijven.

De dieptestructuur-grammatica, opgesteld voor een bepaalde taal, is een hypothetische constructie, onderdeel van een model, zó in elkaar gezet dat de beschrijving van die taal zoveel mogelijk vereenvoudigd en regelmatig gemaakt wordt. Dieptestructuren zijn, naar het zich laat aanzien, minder idiosyncratisch voor één bepaalde taal, dit is meer algemeen, dan oppervlaktestructuren. Men hoopt dat men in de toekomst zelfs universele dieptestructuren kan opstellen.

Op de implicaties van deze theorie voor andere gebieden van onderzoek kan hier niet uitvoerig worden ingegaan. Laat het voldoende zijn erop te wijzen dat oude filosofische problemen, zoals bij voorbeeld de analyticiteit van uitspraken, de geschiktheid van de natuurlijke taal voor het uitdrukken van precieze gedachten, de verhouding tussen taal en denken, in een nieuw licht komen te staan als een taalkundig verantwoord analyse en beschrijving van betekenissen wordt gegeven. Voorts is het begrijpelijk dat het aan het licht brengen van algemene kenmerken van alle grammatica's consequenties moet hebben voor opvattingen over de structuur van de menselijke geest, die immers in staat blijkt een grammatica van een taal te assimileren.

De kunst van het opstellen van een transformationele grammatica bestaat grotendeels in het opstellen van een zo goed mogelijke dieptestructuur-grammatica, en in het formuleren en zo ordenen van de transformaties dat de oppervlaktestructuren er zonder mankeren uitrollen. Nu is het onmogelijk een gehele taal in één onderzoek te omvatten: men moet zich beperken tot bepaalde onderdelen van een taal. Voor de behandeling van zo'n onderdeel neemt men dan in overweging wat voor andere onderdelen al is onderzocht, en stelt, in overeenstemming daarmee, z'n regels op. Het nieuwe onderzoek zal dan waarschijnlijk, vooral zolang nog maar weinig van die taal is onderzocht, leiden tot een verbeterde dieptestructuur-grammatica en tot wijzigingen in de reeds bestaande transformationele opzet. Het hoeft dus geen verbazing te wekken, als men bemerkt dat een bepaalde transformationele grammatica nog tal van moeilijkheden openlaat. Maar men moet aannemelijk maken dat in een voorgestelde beschrijving van een onderdeel van een taal de onregelmatigheden en complicaties verminderen.

Wanneer men bij de behandeling van een bepaald grammatisch verschijnsel nieuwe regels formuleert en inpast in een bestaand geheel, dan neemt men een bepaalde *uitgangsstructuur* ('underlying structure') aan, waarop de nieuw geformuleerde transformaties opereren. Deze uitgangsstructuur hoeft niet noodzakelijk de dieptestructuur te zijn van de zinnen die onder de nieuwe transformaties vallen. Zij bepaalt veel-

PIETER A. M. SEUREN. Geb. 1934. Studeerde taalkunde en klassieke letteren aan de Universiteit van Amsterdam, vervulde verschillende staffuncties aan verschillende Nederlandse universiteiten (onderbroken door vier jaar leraarschap klassieke talen), week in 1966 uit naar Cambridge, Engeland, waar hij sinds september 1967 de functie van *lecturer in linguistics* vervult.

eer het punt in de transformationele reeks waar de nieuwe reeks aangrijpt.

Dik neemt op de volgende wijze stelling tegenover de transformationele grammatica: 1. in overeenstemming met Chomsky wordt gesteld dat een grammatica moet zijn een in expliciete regels gevatte beschrijving van een taal; 2. tegen Chomsky wordt gesteld dat transformaties daarbij overbodig zijn; 3. een zogenaamde functionele grammatica, geschetst in hoofdstuk 9, is voldoende voor de grammatische beschrijving van een taal.

Men verwacht nu een argumentatie in twee fasen, namelijk dat eerst aan de hand van duidelijke en voldoende tegenvoorbeelden wordt aangetoond dat de hypothese onhoudbaar is, en dat vervolgens een nieuwe hypothese wordt gepresenteerd die niet alleen antwoord geeft op alle vragen die door de oude theorie reeds beantwoord waren, maar die tevens op de tegenvoorbeelden past. Aan deze verwachting wordt in dit boek slechts ten dele voldaan. Dik komt inderdaad met moeilijkheden (blz. 74–91), waaruit blijkt dat het transformationele model van Chomsky nog verre van volmaakt is. Hij beweert, zonder enige grond, dat een transformationele oplossing voor deze gevallen niet te vinden is en verwerpt derhalve het principe der transformaties. Met andere woorden hij maakt geen onderscheid tussen het algemene onderscheid tussen diepte- en oppervlaktestructuur en de wijze waarop dit onderscheid bij Chomsky in concreto is uitgewerkt.

Vervolgens wordt inderdaad een alternatief voorgesteld in de vorm van een 'functionele' grammatica. Maar er wordt nergens gesproken over de zeer talrijke en overtuigende motiveringen, in de laatste tien jaar naar voren gebracht, die ons er juist toe hebben gebracht procédés als daarin gebruikt worden te verwerpen voor een transformationele benadering. Dik gaat voorbij aan de vele grammatische verschijnselen die doorzichtig zijn geworden in een transformationele belichting, en die, in Diks grammatica, weer geheel duister worden. Laat mij deze punten enigszins verduidelijken.

Een gerichte observatie leert onmiddellijk dat er, in bepaalde typen zinnen of constructies, bepaalde regelmatige verschijnselen optre-

den die ook optreden in andere typen zinnen of constructies, die oppervlakkig gezien weinig met de eerste typen te maken hebben. Men zegt gewoonlijk dat bepaalde typen van zinnen verband houden met andere typen van zinnen. Bekende voorbeelden, genoemd in Chomsky, *Syntactic structures* (1957), zijn actieve en passieve zinnen, vragende en beweerende zinnen, bevestigende en ontkennende zinnen, en de elementen van een nevenschikking ten opzichte van de gehele nevenschikkende constructie. Het gaat er nu om van die verbanden tussen zinstypen een zodanig gebruik te maken dat de betreffende regelmatigheden slechts éénmaal in de grammatica behoeven te worden beschreven.

Enkele frappante voorbeelden zullen dit punt duidelijker maken. (Men vindt vele voorbeelden in Katz & Postal, *An integrated theory of linguistic descriptions*, 1964, en in al Chomskys publicaties over dit onderwerp, met name *Current issues in linguistic theory*, 1964, blz. 34–50.)

We hebben, in het Nederlands – en in analoge vorm in vele Europese talen, – zinnen als:

- (1a) ik vroeg hem weg te gaan
- (2a) ik vroeg hem mij met rust te laten.

et cetera

We hebben, daarentegen, niet:

- (3a) *ik vroeg hem op mij te lijken
- (4a) *ik vroeg hem gezond te wezen
- (5a) *ikvroeg hem naar huis te verlangen
- (6a) *ik vroeg hem misschien het vliegtuig te nemen

- (7a) *ik vroeg hem te kunnen schaatsen

Evenmin hebben we:

- (3b) *ik gaf hem de raad op mij te lijken
- (4b) *ik gaf hem de raad gezond te wezen
- (5b) *ik gaf hem de raad naar huis te verlangen

gen

- (6b) *ik gaf hem de raad misschien het vliegtuig te nemen

- (7b) *ik gaf hem de raad te kunnen schaatsen

Maar wel:

- (1b) ik gaf hem de raad weg te gaan
- (2b) ik gaf hem de raad mij met rust te laten

Hieraan beantwoordt het feit dat we wel kunnen zeggen:

- (1c) ga weg
 - (2c) laat mij met rust
- maar niet:
- (3c) *lijk op mij

- (4c) *wees gezond
- (5c) *verlang naar huis
- (6c) *neem misschien het vliegtuig
- (7c) *kan schaatsen⁴

In een grammatische beschrijving van het Nederlands willen we deze terugkerende regelmaat slechts éénmaal behoeven te beschrijven (wat al lastig genoeg zal zijn). Om dit te bereiken stellen we dat in de dieptestructuur van al deze zinnen een imperatief ligt besloten, afhankelijk of onafhankelijk. Ruwweg gezien, met weglating van alle andere dieptestructuur-elementen, krijgen we dan voor de *c*-zinnen zoiets als bij voorbeeld:

- (1d) Imperatief: 2e ps. weggaan
- (2d) Imperatief: 2e ps. mij met rust laten

Het element *Imperatief* kan dan verder gebruikt worden om de imperatief uit te sluiten voor bepaalde werkwoorden, en bij het vóórkomen van modale elementen (*misschien, kunnen*). Voor de *a*-zinnen kunnen we dan bij voorbeeld de volgende dieptestructuur opstellen:

- (1e) ik vroeg hem imperatief: hij weggaan
- (2e) ik vroeg hem imperatief: hij mij met rust laten

En voor de *b*-zinnen:

- (1f) ik gaf hem de raad imperatief: hij weggaan
 - (2f) ik gaf hem de raad inperatief: hij mij met rust laten
- zodat nu automatisch (3a-7a) en (3b-7b) niet gegenereerd kunnen worden.

Een tweede groep voorbeelden wordt gevormd door nominalisering.⁵ Laten we een bepaald type nader bezien, namelijk de nominalisering met twee genitiefbepalingen. We hebben in het Nederlands bij voorbeeld:

- (8a) Alexanders verovering van de stad
- (9a) Newtons bewijs van de stelling
- (10a) Socrates' drinken van de gifbeker
- (11a) de dokters genezing van Gijs

Maar niet:

- (12a) *zijn vaders heten van Gerrit
- (13a) *de midvoor z'n kosten van vijf ton (nota bene *het kosten*, niet *de kosten*)
- (14a) *Jaaps hebben van veel boeken

Blijkbaar houdt het al dan niet mogelijk zijn van nominalisering met twee genitiefbepalingen verband met de mogelijkheid van een passieve constructie.

Immers, we hebben wel:

- (8b) de stad werd door Alexander veroverd
- (9b) de stelling werd door Newton bewezen
- (10b) de gifbeker werd door Socrates gedronken

(11b) Gijs werd door de dokter genezen
Maar niet:

- (12b) *Gerrit werd door zijn vader geheten
 - (13b) *vijf ton werd door de midvoor gekost
 - (14b) *veel boeken werden door Jaap gehad
- al hebben we weer wel:

- (8c) Alexander veroverde de stad
- (9c) Newton bewees de stelling
- (10c) Socrates dronk de gifbeker
- (11c) de dokter genas Gijs
- (12c) zijn vader heette Gerrit
- (13c) de midvoor kostte vijf ton
- (14c) Jaap had veel boeken

De zinnen (12c-14c) hebben echter geen passief, en dit feit kan benut worden om (12a-14a) automatisch uit te sluiten.

In de nominalisering met twee genitiefbepalingen staat één bepaling altijd voorop, gevolgd door een genitiefsuffix (-s, z'n, d'r, hun); deze bepaling vervult de rol van subject ('genitivus subjectivus'). De tweede bepaling staat na het substantief en wordt voorafgegaan door *van*. Deze is altijd object bij het substantief ('genitivus objectivus'). De subjectieve genitiefbepaling kan altijd vervangen worden, zonder betekenisverschil, door een bepaling met *door*, geplaatst op het einde:

- (8d) de verovering van de stad door Alexander
- (9d) het bewijs van de stelling door Newton
- (10d) het drinken van de gifbeker door Socrates
- (11d) de genezing van Gijs door de dokter

In veel gevallen is dit de enige mogelijke vorm, namelijk wanneer het subject geen genitiefsuffix toelaat:

Niet: (15a) *de schuttings belemmering van het uitzicht

maar: (15b) de belemmering van het uitzicht door de schutting

De ene overgebleven genitiefbepaling, namelijk het object, kan nu ofwel na het substantief komen, voorafgegaan door *van*, ofwel, als een genitiefsuffix toegelaten is, ook voor het sub-

stantief, maar met genitiefsuffix. Zo hebben we naast (11d) ook:

(11e) Gijs' genezing door de dokter

Een dieptestructuurhypothese stelt ons in staat deze gegevens te benutten voor een economische beschrijving. We kunnen bij voorbeeld de nominalisering met een subject- en een objectbepaling afleiden van passieve dieptestructuren. De vormen met twee genitiefbepalingen (8a–11a) zijn dan varianten op die met één genitiefbepaling. (namelijk het object) en het subject in een *door*-bepaling. We nemen aan, zoals dat in de generatieve grammatica gewoonte is sinds Katz & Postal (1964), dat het passief in de dieptestructuur wordt aangegeven door een passiefkenmerker. De dieptestructuurregels hoeven er dan slechts éénmaal voor te zorgen dat de passieve vorm wordt beperkt tot een bepaalde groep werkwoorden. De ongrammaticale passieven, en de ongrammaticale subject-object-nominalisering, worden aldus tegelijk uitgeschakeld.

Van de nominalisering met één genitiefbepaling (in een *van*-constructie, of, indien mogelijk, met genitiefsuffix) kan gezegd worden dat zij zijn afgeleid van uitgangsstructuren, actieve of passieve, met een subject, maar zonder object:

- (16a) Jans val / de val van Jan
- (16b) Jan valt
- (17a) het spelen van de kinderen
- (17b) de kinderen spelen
- (18a) de verovering van China/China's verovering
- (18b) China wordt veroverd
- Immers, (18c) *China verover, is incorrect.
- (19a) het eten van brood
- (19b) brood wordt gegeten
- want: (19c) *brood eet
- Er is echter ook:
- (20a) het hebben van veel boeken
- Maar niet:
- (20b) *veel boeken worden gehad
- of (20c) *veel boeken hebben

We hebben al gezien dat het werkwoord *hebben* afwijkend is: hoewel het lijkt alsof het gewoon een subject en een object krijgt, zoals in (14c), zijn de operaties die anders altijd opgaan voor subject en object uitgesloten voor die van

hebben: (14a), (14b). Deze onregelmatigheid kan wellicht verklaard worden door het oppervlakte-object van *hebben* in de dieptestructuur te beschrijven als subject, en het oppervlakte-subject als indirect object. *Jaap heeft veel boeken* wordt dan weergegeven als *er zijn veel boeken aan Jaap*.⁶ Het is in dit verband interessant op te merken dat het Frans en het Spaans vormen van de werkwoorden voor *hebben* gebruiken om 'er is' of 'er zijn' weer te geven: *il y a, hay*.

In het algemeen blijkt duidelijk dat het lonend is nominalisering af te leiden van uitgangsstructuren die beantwoorden aan verbindingen van subject, verbum, object, indirect object en voorzetselobject. Er bestaat volledige overeenstemming tussen de mogelijkheden van keuze van deze zinsdelen bij werkwoorden en bepaalde corresponderende substantiva die we nominalisering noemen:

- (21a) Jans val van de trap
- (21b) Jan valt van de trap
- (22a) het lachen om grapjes
- (22b) er wordt gelachen om grapjes
- (23a) het drinken uit een emmer
- (23b) er wordt gedronken uit een emmer
- (24a) de vlucht naar Londen
- (24b) er wordt gevlogen naar Londen
- (25a) de vlucht uit de gevangenis
- (25b) er wordt gevluht uit de gevangenis
- (26a) het eten om zeven uur
- (26b) er wordt om zeven uur gegeten
- (27a) 's mans dood verleden jaar
- (27b) de man stierf verleden jaar
- We hebben echter niet:
- (28a) *de dood verleden jaar
- hetgeen correspondeert met het feit dat we evenmin hebben:
- (28b) *er werd verleden jaar gestorven

Men kan verschillende oplossingen bedenken voor een zo economisch moeilijke beschrijving van deze verschijnselen van regelmaat. Men kan, zoals hierboven is gesuggereerd, de oplossing zoeken in een transformationele behandeling alleen. Of men kan, zoals Chomsky sinds enige tijd aan het proberen is,⁷ in combinatie met transformaties het lexicon meer gewicht geven dan tot nog toe gebruikelijk was. Hoe men echter *zonder* een dieptestructuur en

transformaties deze verschijnselen kan benutten in een grammatische bedrijving, is niet duidelijk. En als Dik een grammatisch model voorstelt zonder transformaties, dan mag men, gezien de huidige stand der wetenschap, verwachten dat hij op deze verschijnselen ingaat. Hij doet dit echter nergens, en uit de schets van zijn 'functionele' grammatica blijkt evenmin ergens dat aan dit soort observaties recht wordt gedaan.

Wel bespreekt hij het principe der transformaties, doch op minder adequate wijze. Op blz. 168 lezen we; 'Indeed, why should the relations between different linguistic expressions be explicitly accounted for in the separate grammatical description of each of these linguistic expressions? Transformationalists argue for this on the ground that native speakers are presumed to "know" these relations intuitively.' (Zie ook blz. 71). Dit is één van de punten waar Dik een onjuiste voorstelling van zaken geeft. Eerstens is het in het geheel niet de bedoeling om 'relaties tussen verschillende linguïstische uitdrukkingen expliciet weer te geven', maar om regelmatigheden die in verschillende typen uitdrukkingen terugkeren hun volle waarde toe te kennen. Voorts is het 'weten' van de taalgebruiker nooit een argument geweest voor een bepaalde vorm van beschrijving of regels. Integendeel, op grond van het grote descriptieve succes van de dieptestructuur-hypothese neemt men aan dat er mogelijkwijze iets dergelijks in de hersenen aanwezig zou kunnen zijn, en men heeft proeven gedaan om dit te testen, *vide* het tweede deel van Levelts artikel, waarvan Dik alleen het eerste deel vermeldt: W. J. M. Levelt, 'Generatieve grammatica en psycholinguïstiek II, psychologisch onderzoek', *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie* 21.6 (1966), blz. 367-400.

Het argument van de eenvoud van beschrijving wordt door Dik enkele keren besproken, en ook hier verbaast men zich. Op blz. 76 lezen we: 'The thesis that the addition to the grammar of transformational rules simplifies the description is meaningless as long as the exact consequences of this addition for the total linguistic description have not been established and as long as other possible descriptive systems have not been worked out so as to make an exact comparative evaluation possible.'

Op blz. 177, bovenaan, wordt deze bewering herhaald: 'simplicity can only be meaningfully assessed for a complete linguistic description, an ideal from which we are unfortunately too far removed.' Twee regels verder echter leest men: 'paradoxically, the abandonment of transformational rules itself reduces the total complexity of the grammar in a quite considerable manner.' En tien regels verder: 'It is presumed here that a complete functional grammar, though more complex than the base component of a transformational grammar, will be decidedly simpler than the full syntactic component of such a grammar.' Dan, op blz. 223, zegt hij van wat hij presenteert als alternatief voor een transformationele beschrijving van coördinaties: 'it seems to yield a decidedly simpler total description.' Als nu zijn alternatief de totaliteit ook maar in de verte zo nabij zou komen als een transformationele beschrijving, zou men deze bewering nog au sérieux kunnen nemen. Maar, zoals we zullen zien, er is helemaal geen alternatief. Van dit niet bestaande alternatief te beweren dat het eenvoudiger is dan een transformationele oplossing is strikt genomen te verdedigen. Maar te veronderstellen dat het een beschrijving levert is toch wel wat veel gewaagd. Men krijgt de indruk dat Dik aan de transformationele grammatica ontkent wat hij zichzelf gunt.

De 'bevoordeling' van het eigen standpunt blijkt ook als men blz. 78-9 vergelijkt met blz. 198. Op blz. 78-9 laat Dik zien dat 4032 uitgangstructuren nodig zijn⁸ voor het genereren van de zin:

(29) John, Bill, Dick, Harry, Steve, and Peter sell eggs, chickens, potatoes, cabbages, carrots, peas, and beans in towns and villages to shops, hotels, and private persons on the first, the second, the third, and the fourth Monday of June, July, August, and September.

Hij zegt dan: 'These considerations do not prove that the transformational description is wrong. But at least they show that if transformational descriptions are superior to other types of description, their superiority can hardly be thought to reside in their simplicity.' (blz. 78-9) Dit is niet geheel juist, aangezien eenvoud van beschrijving minder een functie is van de lengte van derivaties, dan van bepaalde aspecten

van de regels, zoals Dik zelf opmerkt op blz. 198, waar hij een derivatie volgens zijn eigen lijnen bespreekt: 'Such a derivation is admittedly quite complex, but observe that the derivations proposed for a functional grammar do not belong to the grammar as such: the grammar is the system of rules completely determining all the well-formed expressions and their structural descriptions.'

Ten derden male is, in dezelfde context, Dik partijdig ten opzichte van zichzelf, als hij op blz. 78 een derivatie van (29) bestaande uit 4032 uitgangsstructuren in het absurde trekt, op blz. 128 bij de bespreking van een dergelijke zin van Tesnière een aanmerkelijk gematiger, doch ambivalent, standpunt inneemt, en ten slotte op blz. 225, bij de bespreking van zijn eigen suggesties, een 'metagrammaticale' regel invoert die precies hetzelfde effect heeft van het analyseren van coördinaties in enkelvoudige structuren: Naar aanleiding van:

(30) John and Bill love Mary and Jane
zegt hij: 'according to the general rule given above, the significant relations are:

- a. SUBJ₁ + PRED + OBJ₁
- b. SUBJ₁ + PRED + OBJ₂
- c. SUBJ₂ + PRED + OBJ₁
- d. SUBJ₂ + PRED + OBJ₂

De conclusie is dat er 4032 van zulke 'relevante relaties' zijn voor (29). Als deze relaties relevant zijn, zo vraagt men zich af, wat is dan de waarde van het argument dat alle 4032 zinnen voluit gedrukt 'would take about 150 pages of the present book' (blz. 78)? Dat Dik ze onder wil brengen in een 'metagrammatica' (een verder ongedefinieerd en in het geheel niet toegeëlicht begrip), lijkt in dit verband niet bijzonder relevant.

Maar laat ons terugkeren tot het principe van de dieptestructuur. Een ander duidelijk voorbeeld van de verhelderende en simplificerende werking van dit principe is te vinden in comparatieve constructies.⁹ We vinden in het Nederlands bij voorbeeld:

(31a) Willem loopt sneller dan ook maar iemand uit het dorp

(32) Willem loopt sneller dan enig kind uit het dorp

(33a) Willem loopt sneller dan hij hoeft

Het is bekend dat *ook maar* en *enig* (soms tegelijk) slechts in een beperkt aantal constructie-typen kunnen voorkomen, voornamelijk in vragen, conditionele bijzinnen, ontkennende zinnen, *zodra*-bijzinnen, comparatieven, *te Adjectief om te*-constructies, bij de adverbia *nauwelijks* en *slechts*:

(34) kent Guus ook maar iemand in het dorp?

(35) als Guus ook maar iemand kent, zal hij hem aanspreken

(36) ze konden daarom niet aan enige plechtigheid deelnemen

(37) zodra je ook maar enig idee hebt, schrijf me dan

(38) Daan is te oud om ook maar enig werk te doen

Hoeven treedt alleen op bij negatie, bij de adverbia *nauwelijks* en *slechts*, in comparatieven en *te Adjectief om te*-constructies:

(39) we hoeven vandaag niet vroeg thuis te zijn

(40) Daan is te oud om te hoeven werken

We kunnen de beschrijving van de comparatief, en ook van de *te Adjectief om te* constructie, enerzijds, en die van de distributie van *hoeven*, *enig* en *ook maar* anderzijds, verhelderen en vereenvoudigen door een negatie-element te postuleren in de comparatief en de *te Adjectief om te*-constructie. Dit is voor de comparatief voorgesteld door Ross.¹⁰ Een van Ross enigszins afwijkende, maar toch een negatie-element bevattende, beschrijving zou kunnen zijn, voor (31a):

(31b) er is een mate zo dat: Willem loopt snel in die mate

en: niet ook maar iemand uit het dorp loopt snel in die mate

De comparatief ziet er aldus uit als een speciale vorm van coördinatie, en een gedeelte van de behandeling is analoog: de identieke elementen uit de tweede zin worden weggelaten. Transformaties werken de constructie om, eerst tot:

(31c) Willem loopt zo snel en niet ook maar iemand uit het dorp loopt zo snel

dan tot:

(31d) Willem loopt zo snel en niet ook maar iemand uit het dorp

en vervolgens tot (31a).¹¹

Voor (32) is de derivatie analoog. (33a) wordt dan als volgt afgeleid:

(33b) er is een mate zo dat: Willem loopt snel in die mate

en: het is niet noodzakelijk dat Willem loopt snel in die mate

Dit wordt achtereenvolgens:

(33c) Willem loopt zo snel en Willem hoeft niet zo snel te lopen

(33d) Willem loopt zo snel en hij hoeft niet en ten slotte (33a).

Het postuleren van een negatie-element in de comparatief vereenvoudigt niet alleen elke volledige beschrijving, maar werpt ook een interessant licht op een aantal tot nog toe raadselachtige verschijnselen. Vooreerst het Franse *ne explétif* in comparatieven (of het Italiaanse *non* in dezelfde gevallen):

(41) *il savait plus que je ne pensais*¹²

Dan is er het typische gebruik van *nor* in plaats van *than* in vele Engelse dialecten¹³:

(42) *it's no better nor slavery*

(43) *he is taller nor me*

Het wordt tevens verklaarbaar hoe in de etymologie van het Nederlands *dan* en het Engelse *than* een negatie-element geïdentificeerd kan worden. Joly (zie noot 13) bespreekt op blz. 9-17 de etymologie van *than*, Oud-Engels *ðonne*, Oud-Hoogduits *danne* of *denne*, en leidt het af van een instrumentalis van het onzijdige aanwijzende lidwoord of voornaamwoord *ðæt*, gevolgd door het negatiepartikel *ne*. Joly heeft enige moeite met de verklaring van de instrumentalis. Deze kan echter, in het licht van het bovenstaande, moeiteloos geïnterpreteerd worden als 'in die mate', zodat *than* en *dan* etymologisch zijn samengesteld uit *in die mate* + *niet*, – een mooi geval van samengaan van historische ontwikkeling en synchronische beschrijving (zie ook noot 11).

De comparatief wordt aldus met goede redenen beschouwd als een geval van ellipse: twee gecoördineerde structuren worden samengevoegd tot één, waarbij het wegvallen der identieke elementen veel overeenkomst vertoont met wat gebeurt met 'normale' coördinatie. Dik echter verworpt elke vorm van ellipse (blz. 200), en daarmee elke mogelijkheid licht te werpen op de samenhang van duidelijk samenhangende verschijnselen.

Een voorbeeld van ellipse bij uitstek is coördinatie. Van alle gevallen waar de dieptestruc-

tuur-hypothese toepasselijk blijkt, is dit het enige dat door Dik besproken wordt: vandaar de titel van het boek. Hij gaat in op de oplossingen door Chomsky en anderen voorgesteld of gesuggereerd, besluit dat deze onvoldoende zijn, verworpt op grond hiervan het gehele transformationele principe, en presenteert iets als een alternatief dat het niet is, omdat het geen enkele beschrijvende regel bevat (behalve de bovengenoemde 'metagrammaticale' regel op blz. 255, waarvan de status niet is gedefinieerd). Laat ons deze kwestie nader bezien.

Dik beschouwt in opzet coördinatie met *en*, *of*, *maar* en *want*, en wel in allerlei talen.

Het is niet duidelijk of hij al zijn beweringen geldig acht voor alle talen, ofwel voor een aantal, of sommige voor een aantal. Hij zegt ons hier alleen over dat 'this type of construction seems to be a universal feature of natural languages', en dat 'the way in which it is manifested in each particular language also shows a quite general, if not universal pattern'. (blz. 1). Hier blijft het bij voor de rest van het boek: verschillen in coördinatiebehandeling in verschillende talen worden nergens vermeld.¹⁴ Voorts wordt verhoudingsgewijs aan *en* een overwegende plaats toegekend: wat wordt meegedeeld over *of*, *maar* en *want* is schaars en onsystematisch.¹⁵ Ten einde de bespreking binnen zekere grenzen te houden, zal ik alleen ingaan op bepaalde aspecten van *en*-conjunctie in het Nederlands.

Eerst enkele eenvoudige gevallen:

Naast: (44a) Daan kent Grieks en Lies kent Grieks

hebben we: (44b) Daan en Lies kennen Grieks

Naast: (45a) de kat zat op de tafel en de hond zat onder de tafel

hebben we: (45b) de kat zat op en de hond onder de tafel

en ook: (45c) de kat zat op en de hond zat onder de tafel

evenals: (45d) de kat zat op de tafel en de hond onder

Naast: (46a) Daan gaf Lies een ring en Daan gaf Mien een bontjas

is er: (46b) Daan gaf Lies een ring en gaf Mien een bontjas

en: (46c) Daan gaf Lies een ring en Mien een bontjas

Naast: (47a) het kan meevallen en het kan tegenvallen

is er: (47b) het kan mee- en het kan tegenvallen

en: (47c) het kan mee- en kan tegenvallen

en: (47d) het kan mee- en tegenvallen

Naast: (48a) Daan gaf Lies een ring en Jaap gaf Mien een ring

hebben we: (48b) Daan gaf Lies een ring en Jaap Mien

en ook: (48c) Daan gaf Lies en Jaap gaf Mien een ring

en: (48d) Daan gaf Lies en Jaap Mien een ring

Hoe kunnen we nu voor een grammatische beschrijving gebruik maken van het feit dat deze groepen semantisch equivalente zinnen regelmatig vormelijke verschillen vertonen, met name dat ze ten opzichte van elkaar geleidelijk 'ingekrompen' kunnen worden? Stel dat we uitgaan van twee uitgangsstructuren, identiek in grammatische opbouw en gedeeltelijk identiek in lexicale elementen; de niet-identieke lexicale elementen behoren tot dezelfde klasse; de twee uitgangsstructuren zijn verbonden door *en*. We kunnen dan twee soorten gevallen onderscheiden, namelijk die waarbij de niet-identieke delen continu zijn, en die waarbij ze discontinu zijn. Voor het eerste geval kunnen we de volgende transformatie opstellen:

$$\begin{array}{l} (49) \quad X - a - Y \} \\ \quad \quad \quad \text{en} \quad X - b - Y \} \Rightarrow X - a - \text{en} - b - Y \end{array}$$

(waar *X* en *Y* hoogstens identieke gedeelten voorstellen en, eventueel nul kunnen zijn, en waar *a* en *b* minstens de niet-identieke elementen voorstellen, dit is met of zonder een willekeurig deel van de identieke structuur.)

Toepassing van deze regel geeft (44b) vanuit (44a), (46b en c) vanuit (46a), (47b–d) vanuit (47a). (De overgang van enkel – naar meervoud in de persoonsvorm biedt geen enkele moeilijkheid: die geschiedt automatisch, zoals hieronder nog zal worden getoond.)

In principe is dit dezelfde transformatie die door Chomsky wordt voorgesteld op blz. 36 en 113 van *Syntactic Structures* (1957). Alleen dat *a* en *b* minstens de niet-identieke elementen voorstellen, is nieuw.

Voor het tweede geval hebben we de keuze uit drie transformaties:

$$(50a) \quad \begin{array}{l} X - a - Y - b - Z \} \\ \quad \quad \quad \text{en} \quad X - c - Y - d - Z \} \Rightarrow \end{array}$$

$$X - a - Y - b - Z - \text{en} - c - d$$

(*Y* mag niet nul zijn; *a* en *c*, *b* en *d* stellen *alleen* de niet-identieke elementen voor.)

of:

$$(50b) \quad \begin{array}{l} X - a - Y - b - Z \} \\ \quad \quad \quad \text{en} \quad X - c - Y - d - Z \} \Rightarrow \end{array}$$

$$X - a - Y - b - \text{en} - c - d - Z$$

(*Y* niet nul; *a* en *c*, *b* en *d* minstens de niet-identieke elementen.)

of:

$$(50c) \quad \begin{array}{l} X - a - Y - b - Z \} \\ \quad \quad \quad \text{en} \quad X - c - Y - d - Z \} \Rightarrow \end{array}$$

$$X - a - \text{en} - c - Y - \text{respectievelijk} - b - \text{en} - d - Z$$

(*Y* niet nul; *a* en *c*, *b* en *d* *alleen* de niet-identieke elementen.)

Toepassing van (50a) geeft (45d) vanuit (45a), (48b) vanuit (48a).

Toepassing van (50b) geeft (45b en c) uit (45a), (48c en d) vanuit (48a).

Toepassing van (50c) geeft uit (45a):

(45e) de kat en de hond zaten respectievelijk op en onder de tafel

en uit (48a):

(48e) Daan en Jaap gaven respectievelijk Lies en Mien een ring

De eenvoudige formulering van (50c) laat onmiddellijk zien dat Diks bewering op blz. 226: 'Again, this interesting phenomenon can not so easily be accounted for in a non-functional description' wat haastig is, te meer als men in overweging neemt dat het vergelijkingspunt ontbreekt: Dik geeft zelf geen enkele concrete regel, noch voor *respectievelijk*, noch voor coördinatie in het algemeen.

Er zijn aan de regels (49) en (50a–c) interessante problemen verbonden, die Dik niet aansnijdt. We zullen die in het vervolg nog bespreken. Maar laten we eerst zien wat Diks bezwaren zijn tegen het gebruik van transformaties ter beschrijving van coördinatie-constructionen. We vinden ze op blz. 74–91 van zijn boek. Laten we ze achtereenvolgens de revue laten passeren.

Op blz. 74–6 (5.5.1) bespreekt hij de algemeen bekende moeilijkheid, dat in Chomsky's

systeem de constituentenstructuur van getransformeerde structuren niet volledig is gedefinieerd. (Hij had kunnen verwijzen naar A. Koutsoudas, *Writing transformational grammars*, 1966, blz. 27–35, waar nuttige suggesties in dit verband worden gedaan.) Deze moeilijkheid heeft echter niets uitstaande met het *principe* der transformaties, maar alleen met Chomsky's toepassing ervan – en ook in Chomsky's systeem is zij zeer wel overkomelijk.

Op blz. 76–9 (5.5.2) wordt het eenvoudsargument besproken. De tegenstrijdigheid van zijn beweringen met hetgeen hij zegt op blz. 177, 198 en 225 is boven reeds aangetoond.

Op blz. 79–81 (5.5.3) komt een argument aan bod dat enige verbazing wekt: 'if sentence (51) is derived from the structure underlying (52), then obviously¹⁶ (53) should be derived from the structure underlying something like (54):

(51) John and Peter will come tomorrow

(52) John will come tomorrow and Peter will come tomorrow

(53) my two friends John and Peter will come tomorrow

(54) my friend John will come tomorrow and my friend Peter will come tomorrow

But, if this is true, then (55) should obviously¹⁶ be derived from a structure underlying something like (56):

(55) my two friends will come tomorrow

(56) my one friend will come tomorrow and my other friend will come tomorrow'

Dit, zo gaat Dik door, zou leiden tot de, ongetwijfeld absurde, conclusie dat (57) all the 100 000 soldiers of Frederick the Great were at least 6 feet tall

zou teruggaan op 100 000 uitgangsstructuren.

De lezer zal bemerkt hebben dat ik in het boven gegeven citaat twee maal het woord *obviously* heb gecursiveerd. Zoals zo vaak, verborgt dit woord een gebrek aan motivering. Er is immers geen sprake van dat in een transformationele grammatica (53) afgeleid zou zijn van (54), of (55) van (56). Integendeel, in (55) is het element *two* te interpreteren ofwel als een authentiek onderdeel van de nominaal-constructie *my two friends*, of wel – waarschijnlijk – als een inbedding: *my (friends two) friends*. Dat Dik suggereert dat het 'obvious' zou zijn dat (55) teruggaat op (56), zegt meer over zijn kri-

tiek op de transformationele grammatica dan over die grammatica zelf.

In (53) hebben we ook te maken met een ingebede structuur: *John and Peter* is als appositie ingebed¹⁷, en (53) gaat derhalve terug op een uitgangsstructuur als bijvoorbeeld:

(58) my (friends two) friends (friends John and Peter) will come tomorrow

(Over de structuur van *(the) friends (are) John and Peter* komen we nog te spreken, naar aanleiding van (88a).)

Op blz. 81–7 (5.5.4) wordt het probleem der referentiële identiteit aangesneden. Dit is een reële moeilijkheid, die, zoals Dik zelf mededeelt, al enige tijd bekend is: zie Chomsky, *Aspects of the theory of syntax*, 1965, blz. 145–6.

De kwestie komt op het volgende neer. Neem:

(59a) twee klanten kochten sigaren en sigaretten

De verwachte uitgangsstructuur:

(59b) twee klanten kochten sigaren en twee klanten kochten sigaretten

betekent echter iets anders: in (59b) wordt over vier klanten gesproken. Een dergelijk probleem doet zich ook voor als we:

(60a) Klaas haat zichzelf
afleiden uit:

(60b) Klaas haat Klaas (vergelijk Dik, blz. 82–4)

Immers, in (60b) is het niet duidelijk dat over dezelfde Klaas gesproken wordt.

Deze moeilijkheid is, als zovele, in de transformationele grammatica nog niet op algemeen aanvaarde wijze opgelost. Wel wordt er door verschillende mensen op verschillende plaatsen aan gewerkt. (E. Bach, R.S. Jackendoff en anderen, waaronder ikzelf), maar men mag van de auteur geen bekendheid verlangen met nog ongepubliceerde resultaten. Dit neemt echter niet weg dat het *principe* der dieptestructuur hierdoor geenszins wordt aangetast. Dit zou pas het geval zijn als kon worden aangetoond dat dit probleem *per se* in geen enkele dieptestructuur-hypothese kan worden opgelost. Dit blijkt echter nergens uit Diks argumentatie.

Het is in dit verband wellicht interessant te zien in welke richting de gedachten gaan. In het algemeen neigt men ertoe de dieptestructuur meer abstract te maken, met invoering van

operatoren en variabelen. Voor (59a) bij voorbeeld kan de volgende dieptestructuur-analyse worden voorgesteld (die op geheel andere gronden dan coördinatie en coreferentie aannemelijk is):

(59c) er zijn twee klanten zodat: de klanten kochten sigaren

en: de klanten kochten sigaretten

waar slechts over twee, en niet over vier klanten wordt gesproken. Voor de dieptestructuur van (60a) kan Bachs suggestie¹⁸ worden vermeld, die (60a) afleidt van zoiets als:

(60c) voor de x die Klaas is: x haat x

Hoe dan ook, problemen van coreferentie kunnen in principe altijd worden opgelost door middel van operatoren en variabelen. En er is geen enkele reden om het principe der transformaties hierom te laten vallen.

Dik noemt nog een geval om het probleem der referentiële identiteit te illustreren, maar vermeldt niet dat voor deze categorie gevallen al ruim tien jaar geleden een bevredigende oplossing is gevonden. Zijn voorbeeld is:

(61a) the young and clever student reads the book (blz. 86)

Indien dit afgeleid zou zijn van:

(61b) the young student reads the book and the clever student reads the book

zou hier inderdaad hetzelfde probleem aanwezig zijn. Hij had echter kunnen vermelden dat al vanaf 1957 attributieve adjectieven als ingebedde structuren worden behandeld in de Chomskyaanse dieptestructuur,¹⁹ zodat (61a) is afgeleid, niet van (61b), maar van een uitgangstructuur die er in principe aldus uitziet:

(61c) the (student young and student clever) student reads the book

waar geen referentiële moeilijkheden optreden. Regel (49), toegepast op de structuur tussen haakjes, levert dan op:

(61d) the (student young and clever) student reads the book

Een deletie-transformatie laat dan het eerste *student* verdwijnen, zodat (61a) het eindresultaat vormt.

Dat de transformationele adjectiefbehandeling Dik niet onbekend is, blijkt op blz. 244. Nadat hij al vele malen (twee maal op deze zelfde bladzijde) adjectieven heeft betrokken in zijn kritiek op de transformationele gramma-

tica zonder hun ingebedde karakter te vermelden, doet hij dit, zonder aanwijsbare reden, hier ineens wel. Als hij dit ook gedaan had voor (61a en b) op blz. 86, had hij zich de moeite van de daar geuite kritiek kunnen besparen.

Op blz. 87—91 (5.5.5 en 5.5.6) noemt Dik enkele semantische en syntactische bezwaren die in een transformationele afleiding van paren nevenschikte uitgangsstructuren volgens (49) en (50a—c) onopgelost blijven. De meeste van deze bezwaren snijden inderdaad hout, maar het blijkt wederom nergens dat ze het principe der transformationele behandeling aantasten. Het is in feite erg gemakkelijk voor al zijn 'onopgeloste' gevallen onmiddellijk gemotiveerde transformaties op te stellen, zoals hieronder ook zal worden gedaan. Als Dik zegt (blz. 88): 'No acceptable devices suggest themselves for applying a transformational derivation to these sentences', spreekt hij waarschijnlijk voor zichzelf: anderen hebben wel degelijk transformationele oplossingen voor deze gevallen bedacht. Maar het is wel zo dat minstens één andere categorie van *en*-conjuncties, naast de tot dusverre besprokene, moet worden erkend.

Laat ons eerst echter de gevallen bezien waar Diks kritiek geen hout snijdt, en waar hij weer een inadequate voorstelling geeft van de transformationele grammatica. Hij neemt de zin (blz. 89):

(62) John and Bill are coming home

Nu is

(63) *John are coming home and Bill are coming home onmogelijk, en (62) moet teruggaan, zegt hij, op:

(64) John is coming home and Bill is coming home

Dit, zegt hij, is niet onmogelijk, maar compliceert de grammatica aanzienlijk: 'the following readjustments are necessary: first, *John* and *Bill* which are each singular NPs are coordinated to result in *John and Bill*. The latter phrase must then be marked as a plural NP. Finally, the feature *singular* of the finite verb must be replaced by *plural*, to result in *are* instead of *is*. Similar steps must be taken in all cases involving congruence relations of this type. There is no need to emphasize that in languages which make an ample use of congruence between different types of constituents this may result in quite

complicated transformational derivations.' (We herinneren ons dat we hetzelfde argument al op blz. 71 hebben ontmoet, waar de overgang van enkel- naar meervoud als argument wordt gebruikt om de incorrectheid, niet de gecompliceerdheid, van Chomsky's *en*-conjunctie aan te tonen.)

Is Dik niet bekend met de gangbare transformationele behandeling van congruentie-relaties?²⁰ Er is in de dieptestructuur geen 'feature *singular* of the finite verb'. De benodigde enkel- of meervoudsspecificatie voor de persoonsvorm wordt transformationeel ingevoerd op grond van het getal van het subject: heeft dit het meervoudsmorfeem, dan wordt dit toegevoegd aan de persoonsvorm. Een aparte transformatie, aan de congruentie-transformatie voorafgaand, zorgt ervoor dat een opeenvolging van substantieven verbonden door *en* door het meervoudsmorfeem wordt gekenmerkt. Deze moeilijkheid bestaat dus niet.

Maar gevallen waarvan wel met recht gezegd kan worden dat ze niet in de boven gegeven regels (49) en (50a–c) passen, zijn de volgende:

(65) Daan en Lies ontmoeten elkaar op de kermis

(66) Daan en Lies houden van elkaar

(67a) Daan en Lies vormen een paar

(67b) Daan en Lies vormen met elkaar een paar

(67c) Daan en Lies vormen samen een paar

(68a) Daan en Lies zijn getrouwd

(68b) Daan en Lies zijn met elkaar getrouwd

(68c) Daan en Lies zijn samen getrouwd.

(69a) Daan en Lies maken ruzie

(69b) Daan en Lies maken ruzie met elkaar

(69c) Daan en Lies maken samen ruzie

(70a) Daan en Lies wonen in een huis

(70b) Daan en Lies wonen met elkaar in een huis

(70c) Daan en Lies wonen samen in een huis

(71a) Daan en Lies houden van uitgaan

(71b) Daan en Lies houden van uitgaan met elkaar

(71c) Daan en Lies houden van samen uitgaan

(72a) Daan en Lies houden van bloemen

(72b) *Daan en Lies houden met elkaar van bloemen

(72c) *Daan en Lies houden samen van bloemen

De moeilijkheid is, op het eerste gezicht, dat bij voorbeeld (65) niet is terug te voeren op:

(73) *Daan ontmoet elkaar op de kermis en Lies ontmoet elkaar op de kermis

Zoals verwacht zou worden als ze volgens regel (49) waren gegenereerd.

Hetzelfde geldt voor (66), (67a–c), (68b en c), (69b en c), (70b en c) en (71 b en c). De zinnen (68a), (69a), (70a) en (71a) laten dit echter wel toe, en zijn ook dubbelzinnig: ze kunnen alle geïnterpreteerd worden voor Daan en Lies apart, of voor Daan en Lies samen. Zin (72a) laat ook toepassing van regel (49) toe, maar is niet dubbelzinnig: hij geldt alleen voor Daan en Lies apart. (72b en c) zijn dan ook ongrammaticaal.

Bij enig nadenken is hier geen enkele moeilijkheid. Het sleutelwoord is *elkaar* (*met elkaar* kan vervangen worden door *samen*). Wat is hier uiteraard het geval?²¹ We hebben hier wel degelijk zinscoördinatie, maar van een speciale soort, die we *chiastische* coördinatie kunnen noemen. (65) kan worden afgeleid van:

(74) Daan ontmoet Lies op de kermis en Lies ontmoet Daan op de kermis

(66) van:

(75) Daan houdt van Lies en Lies houdt van Daan

(67a) van:

(76) Daan vormt een paar met Lies en Lies vormt een paar met Daan

(68a), in de chiastische interpretatie, van:

(77) Daan is getrouwd met Lies en Lies is getrouwd met Daan

Op dezelfde wijze kunnen (69a), (70a) en (71a) worden afgeleid. Een eenvoudige transformatie reduceert de rechterhelft van het chiasme tot *elkaar* en verbindt de linkerhelft met *en*. In het algemeen geldt dat als de rechterhelft van het chiasme een onmisbaar, of verplicht, zinsdeel is, dat dan *elkaar* niet weggelaten mag worden, zoals in (65) en (66). Immers, we hebben in het Nederlands niet:

(78) *Daan ontmoet, of: (79) *Daan houdt van

Maar we hebben wel:

(80) Daan is getrouwd, of: (81) Daan maakt ruzie, et cetera

Een moeilijkheid is:

(82) Daan vormt een paar

Is de *met*-bepaling hier verplicht? Zo ja, dan mag slechts één enkelvoudige persoonsaanduiding op *met* volgen. Zo neen, dan accepteren we ook bij voorbeeld

(83) deze twee mensen zijn Klaas, Gerrit en Jan

Hoe men, in het algemeen, de rekenkunde in de grammatica veilig zou kunnen stellen, is een nog verre van opgelost probleem. Het behoeft ons echter hier niet te verontrusten.

Voor (72a) is de chiaistische oorsprong uitgesloten:

(84) *Daan houdt van bloemen met Lies en Lies houdt van bloemen met Daan

De eenvoudige verklaring is dat een *met*-bepaling niet is toegestaan bij *houden van*. Dit hoeft slechts éénmaal te worden vermeld, bij voorbeeld in het lexicon: (84) en (72b en c) zijn dan tegelijk uitgeschakeld. En (72a) kan dan ook geen chiaistische interpretatie krijgen. Het is opmerkelijk dat het niet-ambigue karakter van gevallen als (72a) en de ongrammaticaliteit van die als (72b en c) door Dik nergens worden vermeld, laat staan verklaard.

Hiermee is een zeer plausibele uitweg gezien, met een sterke verklarende en simplificerende waarde, voor praktisch al Diks 'irreducible cases'. Enkele geïsoleerde gevallen blijven nog over. Zo geeft hij op blz. 90:

(85) only John, Bill, and Harry have red hair

Men merkt op dat deze zin geen problemen biedt als *only* wordt weggelaten. Bovendien weet men dat *only* een 'in de diepte' nogal samengesteld element is. Zo blijkt uit de inversievorm van Engelse zinnen die met *only* beginnen, niet meteen gevolgd door het subject:

(86) only then did I recognize her

dat hier waarschijnlijk een vorm van negatie een rol speelt, hetgeen bevestigd wordt door equivalenten in andere talen, zoals *ne... que* in het Frans. Men denkt ook aan het bovengenoemde feit dat, in het Nederlands, *ook maar*, *enig* en *hoeven* voorkomen bij *slechts* (of *alleen*, of *alleen maar*); een negatief element in de dieptestructuur van dit woord zou het voorkomen ervan met *ook maar* et cetera kunnen verklaren. Men kan *only* beschrijven als het resultaat van een bepaalde vorm van *en*-conjunctie:

(87a) only John has red hair

kan worden afgeleid van een structuur als: (87b) John has red hair and nobody else has red hair

hetgeen eerst wordt getransformeerd tot:

(87c) John and nobody else has red hair

volgens regel (49), en vervolgens tot (87a). Een dergelijke behandeling zou (85) restloos verklaren.

Een ander speciaal te bespreken categorie van gevallen wordt vertegenwoordigd door:

(88a) John, Paul, George en Ringo zijn de Beatles

Men merkt op dat er, naast (88a) ook is:

(88b) John, Paul, George en Ringo zijn met elkaar / samen de Beatles

We kunnen hier een derde soort *en*-conjunctie invoeren, die samen met het chiaistische *en* deze gevallen kan verklaren. Laten we als uitgangsstrucuur voor (88b) stellen:

(88c) John is de Beatles met Paul met George met Ringo

en Paul is de Beatles met John met George met Ringo

en George is de Beatles met John met Paul met Ringo

en Ringo is de Beatles met John met Paul met George

(Een onbeperkte herhaling van *met*-bepalingen kan gemakkelijk worden bewerkstelligd door een recursieve regel in de dieptestructuur-beschrijving.) We voeren nu een transformatie in die herhalingen van *met* omzet in *en*, zodat we nu hebben:

(88d) John is de Beatles met Paul en George en Ringo

en Paul is de Beatles met John en George en Ringo

en George is de Beatles met John en Paul en Ringo

en Ringo is de Beatles met John en Paul en George

We hoeven nu alleen de chiasme-transformatie maar toe te passen. Uit het chiasme van de derde en vierde regel van (88d) volgt nu:

(88e) George en Ringo zijn de Beatles met John en Paul

(Men zou de toevoeging *en elkaar* verwachten op grond van de chiasme-transformatie. Deze transformatie moet echter, wanneer in precieze vorm gegoten, zo geformuleerd wor-

den dat *en elkaar* niet optreedt, ofwel onmiddellijk gedeleerd wordt.)

We zien nu dat *George en Ringo* met *Paul* in chiasme staat in (88e) en de tweede regel van (88d), zodat we krijgen:

(88f) Paul en George en Ringo zijn de Beatles met John

Opnieuw is er een chiasme, nu tussen *John* enerzijds en *Paul en George en Ringo* anderzijds, in (88f) en de eerste regel van (88d). Het product is nu:

(88g) John en Paul en George en Ringo zijn (met elkaar / samen) de Beatles

Bij deze laatste toepassing van de chiasme-transformatie mag (de haakjes duiden hier keuze aan) het element *met elkaar / samen* worden toegevoegd, daar de beide leden van het chiasme met *met* verbonden zijn. Een 'afwerkingstransformatie' laat dan alle *en's* behalve het laatste verdwijnen, zodat we weer terug zijn bij (88a) of b).

Nu kan men, met Dik, zeggen: 'Of course, one could in these cases postulate artificial underlying structures. But this would lead to a host of *ad hoc* decisions, having no other aim than to save this type of analysis.' (blz. 91). Het wordt echter moeilijk vol te houden dat een beschrijving als boven gegeven *ad hoc* zou zijn, als men bedenkt dat zo'n beschrijving een verklaring levert voor een aantal feiten. Zo wordt bij voorbeeld verklaard waarom *elkaar* en *met elkaar / samen* in sommige zinnen verplicht, in andere mogelijk, in weer andere onmogelijk zijn. Er wordt een antwoord gegeven op de vraag waarom bij voorbeeld (72a) niet voor tweeërlei uitleg vatbaar is en de *a*-zinnen van (68–71) wel. Ook wordt duidelijk waarom *met elkaar / samen* in de derivatie van (88a en b) pas kan worden ingevoerd bij de laatste toepassing van de chiasme-transformatie.

Dit is een algemeen verschijnsel. We hebben bij voorbeeld wel:

(89) Jaap en Gerrit gingen met elkaar/samen naar de markt

maar niet:

(90) *Jaap en Gerrit gingen met elkaar/samen naar de markt met Piet en Gijs

en weer wel:

(91) Jaap, Gerrit, Piet en Gijs gingen met elkaar / samen naar de markt

Dit zijn feiten die door Dik niet worden gesignaleerd, en nog minder verklaard.

Ik ben op deze zaken nogal diep ingegaan om tegenvoorbeelden te leveren voor Diks bewering aangaande bepaalde descriptieve prodan tot verwerping van het transformationele wijze opgelost kunnen worden. Diks argumentatie komt in feite neer op het volgende: Hij wijst een aantal (bekende) moeilijkheden aan in de Chomskyaanse transformationele benadering van *en*-conjuncties, deelt ons mee dat hij daar niet direct een oplossing voor ziet, zegt zelf dat in bepaalde gevallen een transformationele oplossing onmogelijk is, en concludeert dan tot verwerping van het transformationele principe. Het zal nu duidelijk zijn dat zowel de grote lijn als de onderdelen van deze redenering niet houdbaar zijn.

In verband met de 'normale' of 'standaard'-coördinatie, zoals beschreven in de regels (49) en (50a–c) zijn nog enkele opmerkingen te maken. Het is een opmerkelijk feit dat bij twee nominaalgroepen ('noun-phrases') in de dieptestructuur, die identiek zijn in lidwoord en/of adjectief, en alleen in het substantief verschillen, in sommige gevallen lidwoord en adjectief herhaald moet worden, terwijl dit in andere gevallen niet nodig is. Zo hebben we bij voorbeeld:

(92a) oude huizen en gebouwen

naast: (92b) oude huizen en oude gebouwen

(93a) de lekkere koeken en poffertjes

naast: (93b) de lekkere koeken en lekkere poffertjes

en: (93c) de lekkere koeken en de lekkere poffertjes

(94a) die lekkere kaas en ham

naast: (94b) die lekkere kaas en lekkere ham

en: (94c) die lekkere kaas en die lekkere ham

Maar we hebben niet:

(95a) *dat oude huis en gebouw

liever niet: (95b) (*)dat oude huis en oude gebouw

maar wel: (95c) dat oude huis en dat oude gebouw

Ook niet bv.: (96a) *een boerenjongen en -meisje

liever niet: (96b) (*)een boerenjongen en boerenmeisje

maar wel: (96c) een boerenjongen en een boerenmeisje

In het meervoud echter is er geen moeilijkheid:

(97a) de boerenjongens en -meisjes

(97b) de boerenjongens en boerenmeisjes

(97c) de boerenjongens en de boerenmeisjes

Bij Dik zijn deze of dergelijk observaties niet te vinden. Wel zegt hij op blz. 236 naar aanleiding van:

(98) I want a cheap bed and breakfast

dat 'this string of words can interpreted in three different ways, viz. as:

a. "I want a bed which is cheap, and a breakfast (which need not be cheap)."

b. "I want a bed which is cheap and a breakfast which is cheap."

c. "I want something called a 'bed and breakfast', and it must be cheap."

Dit nu is grotendeels onjuist. Interpretatie *a* kan zijn: 'I want a bed which is cheap, and (I want) breakfast', dit is, zonder het onbepaalde lidwoord. Interpretatie *b* is onmogelijk, blijkens bij voorbeeld:

(99) *I want a cheap car and bike

(Dat (98) wel grammaticaal is, wordt verklaard door het feit dat we naast *I want a breakfast* ook hebben *I want breakfast*, maar naast *I want a bike* hebben we niet **I want bike*, — hetgeen weer een bevestiging is voor een transformationele benadering van nevenschikking.)

Interpretatie *c* is juist, maar niet bijzonder relevant, aangezien we hier te doen hebben met een morfeemcombinatie die het beste als eenheid in het lexicon kan worden opgenomen, evenals bij voorbeeld het Nederlandse *stoffer en blik*, *paard en wagen*, *kop en schotel*. (Ze hebben, om maar iets te noemen, als meervoud: *bed and breakfasts*, *stoffer en blikken*, *paard en wagens*, *kop en schotels*.) We hebben hier dus niet met nevenschikking van doen.²²

Door zijn onnauwkeurige observatie mist Dik de kans een moeilijkheid te berde te brengen die de transformationele grammatica in verlegenheid zou kunnen brengen; men kan hiervoor niet onmiddellijk regels uit de mouw schudden, ook al is de kwestie niet geheel duister.

Om te beginnen moeten we enige orde scheppen in de transformationele behandeling van attributieve adjectieven en coördinatie-reductie

ten opzichte van elkaar, ten einde gemakkelijk oplosbare, en voor het onderhavige probleem irrelevante, gevallen af te doen.

Het lijkt aan te bevelen de coördinatie-reductie te laten plaatsvinden nádat de ingebedde adjectiefstructuren hun behandeling hebben gehad, waarbij wordt gezorgd dat ze als inbeddingen kenbaar blijven.²³ Dit verklaart de onmogelijkheid om van bij voorbeeld:

(100a) (koud) water en (koude) melk

te vormen:

(100b) (koud) water en melk

waar *koud* niet op *melk* betrokken kan zijn.

Verder stipuleren we dat de *Y* in de regels (50a–c), die de niet-identieke elementen discontinu maakt, geen inbedding mag zijn ten opzichte van de niet-identieke elementen *a*, *b*, *c* en *d*. Dit is nodig om te voorkomen dat we van bij voorbeeld:

(101a) die (oude) dorpen en deze (oude) steden zouden krijgen:

(101b) *die en deze (oude) respectievelijk dorpen en steden

of: (101c) die (oude) dorpen en deze steden

waar *oude* niet op steden kan slaan.

Voor regel (49) is het echter irrelevant of *X* of *Y* tot inbeddingen behoren of die bevatten. (92a), (93a en b), (94a en b) en (97a en b) zijn aldus verklaard, evenals de 'uitzonderingen' (100b) en (101b en c).

De vraag blijft echter waarom (95) en (96a) ongrammaticaal zijn, en (95b) en (96b) stroef klinken, hoewel ze door onze regels voortgebracht zouden moeten kunnen worden. Het is niet zonder meer een kwestie van meervoud, want we hebben (94a) en ook bij voorbeeld *lekkere soep en broodjes*, *lekker snoep en gebak*, *heerlijke ham*, *kaas en asperges*, maar weer niet **die mooie vaas en bloemen*. Het ziet er naar uit dat de normale coördinatie-constructie van adjectieven niet is toegestaan wanneer er van de twee verschillende substantieven tenminste één enkelvoudig en geen stofnaam is. Dat wil zeggen, wanneer ze meervoud of stofnamen zijn, is de reductie wel toegestaan.

Dit is een interessant feit. Er is in veel talen een bepaalde, meestal door de linguïsten niet precies gedefinieerde maar wel duidelijk onderkende, samenhang tussen het meervoud en verzamel- of stofnamen, in die zin dat het meer-

voud, en het enkelvoud van verzamelnamen vaak door elkaar lopen. De brug tussen de twee is vaak het onzijdig geslacht, indien aanwezig. Men denkt bij voorbeeld aan het feit dat in het klassieke Grieks een subject in onzijdig meervoud een enkelvoudige werkwoordvorm krijgt. Of men ziet de overgang van onzijdig meervoud naar enkelvoud in *agenda*, *flora* en, voor veel sprekers van het Engels, *data*. Hetzelfde *flora* verklaart waarom *fleur* in het Frans vrouwelijk is: het meervoud werd opgevat als een vrouwelijk enkelvoud. In het Nederlands zegt men wel: *een aantal leerlingen waren ziek*, terwijl het meervoud in het Engels regelmatig is bij *people*, *team*, *board*, *government*, et cetera.

In het Nederlands zeggen we: *wat melk*, *wat boeken*, *genoeg melk*, *genoeg boeken*, maar niet *wat boek* of *genoeg boek*. En als we het wel zeggen, dan wordt *boek* opgevat als een stofnaam, een niet-telbaar substantief.

De generatieve grammaticus is tuk op dit soort verschijnselen, omdat ze hem op het spoor van mogelijke dieptestructuur-samenhangen kunnen brengen. Het is in geen geval uitgesloten, eerder zelfs waarschijnlijk, dat een verbeterde dieptestructuur-hypothese deze samenhangen in een duidelijk licht zal stellen. Hiervoor is echter een gedetailleerd onderzoek nodig naar de aard van het meervoud, iets waar, bij mijn weten, op het ogenblik door niemand aan wordt gewerkt. Wanneer men echter, zoals Dik, de hele opzet van een dieptestructuur, onderscheiden van een oppervlaktestructuur, verwerpt, kan men de verschijnselen als getoond aan de hand van (92a)–(101c) slechts door middel van niets verklarende en zich nodeloos herhalende regels beschrijven.

Er zijn nog veel meer gevallen te noemen waarbij een transformationele behandeling zich opdringt, zoals bij voorbeeld de constructies van het type:

(102) ga naar huis, en vlug!

of (103) hij maakt veel fouten, en op essentiële punten

die bij Dik alweer niet worden genoemd. Maar het is niet de bedoeling van deze bespreking de *en*-conjuncties in het Nederlands volledig uit de doeken te doen.

Over de rest van het boek valt weinig te zeggen, tenzij men het uitkamt op de vele onnauwkeurigheden en zelfs onjuistheden. De inadequate stellingname tegenover de transformationele grammatica zou minder gewicht hebben als Dik met een redelijk alternatief kwam: de kracht van zijn argument zou dan liggen waar die behoort te liggen, namelijk in het grotere succes van zijn alternatief. Wat hij echter op blz. 92–8 (5.6) over regelschemata te berde brengt staat los van het al dan niet transformationele karakter van een grammatica. Zijn 'Outline sketch of a functional grammar' in hoofdstuk 9 (blz. 162–99) is in hoofdzaak een aanzet tot een generatieve vormgeving van Bloomfields (1933) systeem van grammatische beschrijving, met alle beperkingen van dien. Punt voor punt is de parallellie met Bloomfields systeem aan te wijzen. Ook zijn begrip *ile* (independent linguistic element), uitgangspunt voor de generatie van structuren, gaat direct terug op Bloomfields definitie van de zin (Bloomfield blz. 170). Op geen enkele wijze verschaft Dik een alternatief voor de gevallen die in transformationeel licht doorzichtig zijn geworden; hij noemt ze zelfs niet eens. Het is symptomatisch dat hij zijn kritiek concentreert op de (Chomskyaanse) transformaties, terwijl de algemene termen *dieptestructuur* en *oppervlaktestructuur* slechts zelden voorkomen.

En als we dan vol verwachting hoofdstuk 10 lezen (blz. 200–26), 'The description of coordinations in a functional grammar', worden we teleurgesteld: niet één enkele beschrijvende regel wordt ons gegund, noch in natuurlijke noch in formulaire taal. Wel een aantal analyse-diagrammen van individuele gevallen, maar waar het om gaat is juist alle verschillende gevallen in een zo coherent mogelijk stel regels te vatten. Op blz. 5 wapent Dik zich al tegen kritische opmerkingen in verband met deze teleurstellende situatie: 'It might be objected against the results of this study that I reject parts of a (partly) formalized theory while not replacing it by a theory which is formalized to the same extent. But in the first place it is doubtful whether the alternative contained in chapters 9 and 10 is indeed inferior to transformational theory in this respect; in the second place, this is, in my opinion, a comparatively unimportant

matter. For anyone who is aware of the present stage of development of linguistics it must be clear that linguistic theories are not adequate just because they are formalized, nor inadequate because they are not. What we want to do is to take certain steps towards a theoretical framework adequate to deal with the facts of language. If this attempt is successful, then formalization is only a matter of time and ingenuity.'

Een onderscheid moet echter gemaakt worden tussen het geven van regels en formalisering: voor een formalisering moet men eerst de regels hebben; dan is inderdaad formalisering een secundaire zaak, zij het van groter belang dan Dik ons doet geloven. Dik echter geeft *geen enkele regel*, maar beweert toch van zijn 'oplossing' dat 'although not as yet completely formalized, it seems to yield a decidedly simpler total description' (blz. 223). In het licht van het bovenstaande doet dit nogal geflatteerd aan.

De 'functional description of coordinations' bestaat in feite niet. Het is dan ook voor de meeste gevallen van nevenschikking die boven genoemd zijn niet na te gaan of en hoe ze in de veronderstelde beschrijving zouden passen. Het enige wat duidelijk is, is dat Dik geen reducties uit volledige structuren, geen ellipse, aanvaardt. Zijn antwoord op alle vragen die dit standpunt oproept bestaat uit een totaal zwijgen.

Er moet gezegd dat naar een zeer grote hoeveelheid literatuur wordt verwezen. De keuze is echter eenzijdig, in zoverre, zoals gezegd, van alle argumenten ter bevestiging van de diepestructuur-opvatting alleen de coördinatie wordt genoemd en besproken. Over alle andere argumenten wordt wederom totaal gezwegen.

Een onevenredige plaats is in de literatuurverwijzingen ingeruimd voor Reichling, wiens relevantie voor de studie der grammatica desondanks onduidelijk blijft. In het laatste, twaalfde, hoofdstuk worden Reichlings opvattingen over betekenis als basis gepresenteerd voor een semantische beschrijving van coördinaties. Het is echter duidelijk dat het hoofdstuk even goed of slecht geschreven had kunnen worden zonder die basis: de samenhang tussen beide is verre van evident.

Dan is er een grote hoeveelheid 'vulling': uitweidingen over Bloomfield, over logica, over Port-Royal; herhaling van allerlei al gezegde

dingen, vooral in de laatste twee hoofdstukken. Dit vermag echter niet het feit te verhelen dat in de bijna driehonderd bladzijden tekst van het boek geen enkele originele observatie wordt gedaan, dat geen enkel verrassend of verhelderend inzicht in grammatische kwesties wordt gegeven, kortom, dat het boek *helemaal niets nieuws* biedt. Integendeel, in plaats van een stap voorwaarts, is het een duidelijke stap terug in de wetenschap van de taal.

1. Het is in dit verband nuttig te verwijzen naar een artikel van Drs. E. M. Barth, 'Nederland en de logica', in het Hollands Maandblad, augustus/september 1968, waarin zij laat zien hoe Dik ook van de moderne logica een essentieel onjuist beeld geeft.

2. Zie Chomsky, *Aspects of the theory of syntax*, 1965; *Topics in the theory of generative grammar*, 1966, blz. 51-75; Katz & Postal, *An integrated theory of linguistic descriptions*, 1964.

3. Bloomfield, *Language*, 1933, blz. 237, suggereerde reeds het opstellen van theoretische hulpvormen in de morfologie, ten einde de beschrijving te vereenvoudigen: 'We have seen, however, that for the description of some languages, we do well to set up *theoretical underlying forms*, namely *stems*,...'. Dit procédé is door Chomsky veralgemeend.

4. (3c), (4c) en (5c) zullen door sommigen voor mogelijk, doch ongewoon gehouden worden. Waar het hier om gaat is dat diezelfde ongewoonheid dan eigen is aan (3a en b), (4a en b) en (5a en b).

5. Zie vooral R. B. Lees, *The grammar of English nominalizations*, 1960.

6. Deze suggestie is te vinden in J. Lyons, 'Toward a "notional" theory of the "parts of speech"', *Journal of Linguistics* 2.2. (1966) blz. 229-30. Vergelijk ook W. S. Allen, 'Transitivity and possession', *Language* 40.3 (1964) blz. 340; en E. Bach, 'Have and be in English syntax', *Language* 43.2 (1967) blz. 462-85.

7. Zie Chomsky, 'Remarks on nominalization', ongepubliceerd.

8. Hoewel dit voor Chomsky's model waarschijnlijk nodig is, zijn er zeer goed diepestructuur-systemen denkbaar (met gebruik van operatoren en variabelen) waar dit geenszins nodig is.

9. Zie Chomsky, *Current issues in linguistic theory*, 1964, blz. 37. Voor een vermelding van negatie in comparatieven, zie W. G. Klooster, 'Vromans "met een liefde..."', een bijwoordelijke bepaling', *Handelingen van het 29ste Nederlandse Filologencongres*, 1966, blz. 110.

10. Genoemd door Klooster: J. R. Ross, 'A proposed rule of tree-pruning', ongepubliceerd. (Klooster vermeldt dat een afdruk aanwezig is in het Instituut voor Neerlandistiek te Amsterdam.)

11. Zonder negatie wordt het eindprodukt een *zo / even...als-vergelijking*: *Willem loopt zo snel en twee jongens uit het dorp lopen zo snel* $\Rightarrow$ *Willem loopt zo / even snel als twee jongens uit het dorp*. Vergelijk het Latijnse *atque* of *ac*, dat 'en' betekent, en ook 'als' na 'zo' of 'even': *tam velociter atque - zo snel als*. Het

door elkaar lopen van *als* en *dan* in het Nederlands wordt zo ook begrijpelijk. Vergelijk bij voorbeeld ook de etymologie van het Griekse comparatieve artikel η (bij F. Muller, *Grieksch Woordenboek*, 1933, *sub voce*, dat oorspronkelijk comparatief 'als' betekende, en ontstaan is uit een demonstratieve instrumentalis (zie de etymologie van *than* hieronder).

12. Hoewel, grammatisch gesproken, dit *ne* altijd een raadsel is geweest, schijnt het dat Frans-studerenden met het gebruik ervan gewoonlijk geen last hebben.

13. Zie André Joly, *Negation and the comparative particle in English*, Quebec 1967, blz. 27-28. Joly geeft zeer vele voorbeelden van dit gebruik.

14. Zoals bij voorbeeld dat in het Engels geen mogelijkheid bestaat om het Nederlandse *in- en export* in dezelfde vorm weer te geven: daar moet het zijn *import and export*; of de verschillende plaats van *respectievelijk / respectively* in respectievelijk het Nederlands en Engels; of dat *maar* na een voorafgaande ontkenning in het Duits wordt weergegeven door *sondern*. (Zie ook noot 21).

15. Voor interessante observaties, met name over *of* in het Nederlands, zie Kraak en Klooster, *Syntaxis*, 1968, blz. 264-82.

16. Cursivering van mij.

17. Apposities hebben veel gemeen met betrekkelijke bijzinnen en attributieve adjectieven. Zo vallen zij onder dezelfde distinctie van uitbreidend en beperkend: Vergelijk *mijn zoon Jan* (namelijk één van meer) en *mijn zoon, Jan*.

18. E. Bach, 'Nouns and nounphrases', ongepubliceerd.

19. In *Syntactic structures* (1957) blz. 114. Zie ook bij voorbeeld *Aspects* (1965) blz. 177; Katz & Postal (1964) blz. 58-9, 64-5, 121.

20. *Syntactic structures* (1957) blz. 112; Katz & Postal (1964) blz. 9; Koutsoudas (1966) Chapter 5 (blz. 131-72).

21. Zie, onder andere, wat Kraak en Klooster opmerken op blz. 246-8 en 280. Vergelijk ook wat Dorothy Lee, *Freedom and Culture*, 1959, blz. 81 (aangehaald door J. F. Staal, 'Analyticity', *Foundations of Language* 2.1 (1966) blz. 82) opmerkt over deze vorm van *en-conjunctie* bij de Wintoes (Californische Indianen): 'When the Wintu want to show that two or more individuals are involved in the same situation, they do not use the *and* to express connection. They will say: "Mary we gathered wood", not: "Mary and I..." "Coyote they mutually-grandmothered dwelled", not: "Coyote and his grandmother dwelled".' Hoewel, zoals Staal opmerkt, we enigszins in het onzekere blijven aangaande de waarde van de Engelse woord-voor-woord-weergave, blijkt in ieder geval duidelijk dat voor de *elkaar*-gevallen een andere constructie gebruikt wordt dan voor 'normale' *en-conjunctie*. Dit illustreert ook het al te grote gemak waarmee Dik aanneemt dat *en-conjuncties* algemeen, zo niet universeel, hetzelfde zijn in de verschillende talen (zie noot 14).

22. Nauwkeurige observatie is ook elders in het boek wel eens een zwak punt. Op blz. 217 wordt beweerd dat *the cats are black and white* kan betekenen 'some of the cats are completely black, and some of the cats are completely white', terwijl iedere spreker van het Engels weet dat men in zo'n geval zegt *the cats are black or white*, evenals men in het Nederlands zegt *biljartballen zijn rood of wit*. De uit deze bewering volgende conclusie vervalt dan ook.

23. Dit is, in technische termen, ze blijven aan de Phrase Marker verbonden door de knoop *S*. Dit wordt hier weergegeven door het gebruik van haakjes.

AMBROSE BIERCE *Satans groot woordenboek* f 8.90

selectie, vertaling en nawoord: Else Hoog

Een onmisbaar naslagwerkje voor wie zich weinig illusies maakt over zijn medemensen - of over zichzelf.

JULES RENARD *Peenhaar* f 8.90

vertaling en nawoord: Thérèse Cornips

Nu eindelijk een vertaling (met de originele prenten van Felix Vallotton) van het boek dat een einde maakte aan de Victoriaanse mythe over de vreugde van het gezinsleven. 'Niet iedereen kan een wees zijn' zegt Peenhaar treurig. . .

meulenhoff
nederland

Seuren over Coordination¹

One of the strongest, if still unwritten, rules of scientific life is the prohibition of appeals to heads of state or to the populace at large in matters scientific.

Thomas S. Kuhn, *The structure of scientific revolutions*, Chicago 1962, blz. 167.

Korte inhoud van het voorafgaande:

13 mei 1968: Na een kleine drie weken tevoren een exemplaar van *Coordination*² ontvangen te hebben, verzendt Pieter A. M. Seuren vanuit Cambridge aan S. C. Dik, één dag voor diens promotie, een gestencild stuk, getiteld 'Koördinatie, een transformationele behandeling'. Afgezien van de titel, de inleiding en enkele later geschrapte onvriendelijkheden, is dit stuk identiek aan het hiervoor afgedrukte. Het wordt tegelijkertijd toegezonden aan enkele vakgenoten van Dik en, in een aantal exemplaren, aan het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit van Amsterdam, vanwaar het door collega's van Dik op bescheiden schaal wordt verspreid. *14 mei 1968:* Dik promoveert in de Faculteit der Letteren van de Universiteit van Amsterdam. *1 juni 1968:* Seuren schrijft een hetzerig artikel in De Groene Amsterdammer onder de titel 'Hoe wordt men professor', waarin hij, met verwijzing naar zijn bovengenoemd, nog niet gepubliceerd 'uitvoerig, voor leken leesbaar (*sic*), recensie-artikel' onder meer zijn ernstige bezorgdheid uitspreekt over het feit dat Dik wellicht A. Reichling zou kunnen opvolgen als hoogleraar in de algemene taalwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. *juni 1968:* Dik schrijft alvast een antwoord op Seurens recensie-artikel, onder de titel 'Seuren over *Coordination*'. Afgezien van de inleiding en van enkele reacties op later door Seuren geschrapte onvriendelijkheden, is de inhoud hiervan identiek aan het hier afgedrukte stuk. *8 juni 1968:* Seuren schrijft aan Dik ten eerste dat hij enkele formuleringen in zijn recensie-artikel opnieuw zal bewoorden en hem de wijzigingen binnenkort zal toesturen en, ten tweede, dat hij het artikel aan Levende Talen heeft aangeboden en Dik het antwoord van dit tijdschrift zal laten weten. Sindsdien heeft Dik van Seuren niets meer vernomen. *6 september 1968:* Dik verneemt van de redactie van De Gids dat Seurens artikel in dit tijdschrift zal worden opgenomen en dat hij de gelegenheid krijgt er een repliek aan toe te voegen. *12 oktober 1968:* Vrij Nederland plaatst een anoniem stuk van 'een medewerker' onder de titel 'Logika', waarvan de inhoud treffend overeenkomt met Seurens bovengenoemd artikel in De Groene en waarin Seuren wordt genoemd als één van de twee deskundigen die tot dusverre negatief op Diks werk hebben gereageerd, met verwijzing naar zijn nog immer niet gepubliceerd recensie-artikel.³ De schrijver van dit anonieme stuk is, volgens mededeling van de redactie van Vrij Nederland, Seuren. Deze publicatie leidt tot een lawine van reacties en tegenreacties in de volgende afleveringen van Vrij Nederland. De verstandigste opmerking in deze polemiek is wellicht het 'Terzijde' van 26 oktober 1968: 'Om over na te denken: Degeneratieve Grammatica'.

Het artikel van de heer Seuren vertoont een aantal merkwaardige kenmerken, die een uitvoerig antwoord mijnerzijds rechtvaardigen. Allereerst de titel. Merkwaardig. En, als ik het goed begrepen heb, ook nogal beledigend. Het was mij niet bekend dat men zo onverstandig is geweest het Internationaal Linguïstisch IJkingsinstituut naar Cambridge over te plaatsen. Vervolgens de plaats: met alle respect voor de redactie van De Gids moet mij toch van het hart dat dit stuk hier niet thuishoort. Als het iets is, is het een bijdrage tot een wetenschappelijke discussie. En dergelijke discussies worden terecht niet in algemeen-culturele, literaire, of literair-politieke periodieken uitgevochten. Dat Seurens stuk 'voor leken leesbaar' zou zijn (in enige niet-triviale zin van 'leesbaar') lijkt me sterk; het is bovendien volledig irrelevant. Met leken heb ik – opnieuw: met alle respect – in deze discussie niets te maken. Mijn antwoord is dan ook niet op het lezerspubliek van De Gids toegesneden, maar geschreven in de veronderstelling dat het in een taalwetenschappelijk tijdschrift terecht zou komen. Ten slotte de inhoud van Seurens stuk. Ook hier enkele merkwaardigheden: 1. de auteur heeft mijn boek in zijn fundamentele punten verkeerd begrepen en / of verkeerd weergegeven; een aantal essentiële wendingen in mijn betoog zijn door hem miskend; 2. hij gaat slechts in op een fractie van de inhoud, doch verbindt hieraan een verregaand negatieve beoordeling van het geheel; 3. het grootste deel van zijn kritiek berust op misvattingen casu quo verkeerde interpretaties zijnerzijds; 4. zijn argumenten ter bevestiging van de dieptestructuur-hypothese zijn in detail aanvechtbaar en zeker niet zo dwingend als hij het doet voorkomen; 5. zijn positieve suggesties voor de beschrijving van nevenschikkende constructies onttrekken zich voor het merendeel niet aan de kritiek die in mijn boek is geformuleerd en roepen tal van nieuwe problemen op. Zij veronderstellen bovendien een theoretisch kader dat op dit moment reeds door de meeste

transformationalistten is verworpen.

Het lijkt mij wenselijk deze stellingen uitvoerig en tot in alle details te adstrueren.

Het is klaarblijkelijk vooral mijn kritiek op de transformationeel-generatieve theorie die de auteur tot zijn ongeproportioneerde reactie heeft aangezet. Deze kritiek vormt echter slechts een onderdeel – zij het dan een belangrijk onderdeel – van mijn betoog. Het onderwerp 'nevenschikking' staat in feite van begin tot eind centraal. De grammatische en semantische problematiek van nevenschikkende constructies wordt van verschillende zijden belicht, en verschillende grammatische theorieën, waaronder de transformationeel-generatieve, worden aan deze constructies getoetst en kritisch besproken. Vervolgens wordt een ten dele nieuwe theorie ontwikkeld, aangeduid als 'functionele grammatica', die in drie hoofdstukken (blz. 162-249) wordt uiteengezet en op de nevenschikkende constructies wordt toegepast.

Reeds in het begin van zijn stuk echter (blz. 225) stelt Seuren de kritiek op de transformationeel-generatieve grammatica centraal, ('een zeer grote hoeveelheid publikaties (waaronder het onderhavige boek) is geheel aan deze theorie gewijd'), en meent dan op grond van zijn bezwaren tegen deze kritiek – de kwaliteit daarvan zullen we hieronder nog nader bezien – de verdere inhoud van het boek met enkele denigrerende opmerkingen te kunnen afdoen. In dit licht leze men zinsneden als: 'Een voorbeeld van ellipse bij uitstek is coördinatie. Van alle gevallen waar de dieptestructuur-hypothese toepasselijk blijkt, is dit het enige dat door Dik besproken wordt: *vandaar de titel van het boek.*' (blz. 232, cursivering van mij). En: 'Er moet gezegd dat naar een zeer grote hoeveelheid literatuur wordt verwezen. De keuze is echter *eenzijdig, in zoverre*, zoals gezegd, van alle argumenten ter bevestiging van de dieptestructuur-opvatting *alleen de coördinatie wordt genoemd en besproken.*' (blz. 241, cursivering van mij). Hier wordt mij, als ik het wel heb, verweten dat ik een monografie over een bepaald onderwerp heb geschreven en dat ik bovendien de euvele moed heb gehad hieraan een bibliografie over dat en geen ander onderwerp toe te voegen.

S. C. DIK. Geb. 1940. Studeerde algemene taalwetenschap en klassieke talen aan de Universiteit van Amsterdam. Thans hoogleraar in de algemene taalwetenschap aldaar.

Degene die Seurens bespreking leest krijgt niet alleen een verkeerde indruk van mijn boek als geheel, maar wordt ook niet, of verkeerd ingelicht over het grootste deel van de inhoud. Slechts 17 van de 295 pagina's worden enigszins geparafraseerd. 'Over de rest van het boek valt weinig te zeggen, tenzij men het uitkomt op de vele onnauwkeurigheden en zelfs onjuistheden'. (blz. 240). Dit is dan ook precies wat Seuren heeft gedaan, met alle gevolgen van dien.

Zo verwijt hij mij bij voorbeeld 'uitweidingen over Bloomfield' (blz. 241). Deze 'uitweidingen' waren echter om meer dan één reden noodzakelijk: 1. Bloomfields definitie van *coordination*, hoewel mijns inziens niet te handhaven, wordt nog steeds door zeer velen gehanteerd; 2. ook in verband met de latere ontwikkeling van mijn eigen opvattingen over grammatische beschrijving was het nuttig te laten zien dat de ontoereikendheid van Bloomfields definitie teruggaat op enkele van zijn meest fundamentele grammatische uitgangspunten (*Coordination*, blz. 17–24); 3. bij de bespreking van het begrip 'grammatische functie' (de door Seuren niet genoemde schakel van het boek, *Coordination* hoofdstuk 8) was het noodzakelijk vast te stellen dat dit begrip, zoals door mij gehanteerd, zeer weinig of niets uitstaande heeft met Bloomfields term en begrip 'function'.⁴ Dit zijn 'uitweidingen'. Maar dan lezen we 'dat zijn (dat wil zeggen Diks) alternatieve theorie neerkomt op een herformulering van het uit 1933 daterende grammatische apparaat van Leonard Bloomfield' (blz. 225, vergelijk blz. 240 voor een herhaling van deze stelling). Zou iemand deze onzin hebben neergeschreven wanneer ik niets over Bloomfield had gezegd, dan zou ik hebben moeten aannemen dat hij Bloomfield niet kende. Nu echter moet ik aannemen dat hij niet kon of niet wilde lezen wat er staat. Dit blijkt ten overvloede uit een grappig staaltje van seurealistische kritiek op blz. 240: 'ook zijn begrip *ile* (independent linguistic element). . . gaat direct terug op Bloomfields definitie van de zin.' Hierover twee opmerkingen: *a. ile* staat bij mij voor 'independent linguistic expression', niet voor 'independent linguistic element'; *b.* dit begrip werd door mij juist ingevoerd om de bezwaren tegen Bloomfields zinsdefini-

tie, die overigens door zeer velen tot op heden impliciet of expliciet wordt gehanteerd, te ondervangen.

In dit verband is het interessant op te merken dat mijn definitie van het begrip 'coördinatie' en de uitwerking daarvan (hoofdstuk 4, blz. 25–60) door Seuren alweer met geen woord worden vermeld. Deze definitie echter speelt in het verdere betoog een essentiële rol. Wel geeft Seuren zelf een omschrijving van coördinatie (blz. 233), zonder te vermelden dat *déze* opvatting door mij op verschillende plaatsen is aangevochten (*Coordination*, blz. 27–30, 200 en verdere uitwerking in hoofdstuk 10). Wanneer hij dan vervolgens stelt dat we in een vaste combinatie als *bed and breakfast* 'niet met nevenschikking van doen hebben' (blz. 239), dan is dit misschien juist volgens zijn definitie, maar volstrekt onjuist volgens de mijne. Wanneer hij verder stelt: 'Dik beschouwt in opzet coördinatie met *en*, *of*, *maar* en *want*' (blz. 232) dan vermeldt hij niet dat ik deze keuze principieel heb verantwoord en dat volgens mijn definitie *en*, *of*, *maar* en *want* (of liever hun Engelse equivalenten) de enige echte nevenschikkende voegwoorden zijn (*Coordination*, blz. 34–41).

Wanneer ik nu nader inga op de feitelijke inhoud van Seurens stuk, moet ik allereerst wijzen op een essentieel punt waar mijn betoog verkeerd wordt voorgesteld. Reeds op blz. 227 schrijft Seuren: 'Dik komt inderdaad met moeilijkheden (blz. 74–91), waaruit blijkt dat het transformationele model van Chomsky nog verre van volmaakt is. Hij beweert, zonder enige grond, dat een transformationele oplossing voor deze gevallen niet te vinden is en verwerpt derhalve het principe der transformaties.' Deze stelling wordt herhaald op blz. 232: 'Hij gaat in op de oplossingen door Chomsky en anderen voorgesteld of gesuggereerd, besluit dat deze onvoldoende zijn, verwerpt op grond hiervan het gehele transformationele principe. . .', en op blz. 238: 'Hij wijst een aantal (bekende) moeilijkheden aan in de Chomskyaanse transformationele benadering van *en*-conjuncties, zegt zelfs dat in bepaalde gevallen een transformationele oplossing onmogelijk is, en concludeert dan tot verwerping van het transformationele

principe.' Deze tot drie maal toe herhaalde weergave van mijn argumentatie is volkomen bezijden de waarheid. Ik heb nergens in mijn boek uit de moeilijkheden die een transformationele beschrijving van nevenschikking biedt de conclusie getrokken dat het hele transformationele principe onjuist is. Ik heb, integendeel, mijn opvatting dat dit principe onjuist is aan de behandeling van de coördinatie vooraf laten gaan. Men leze de inleiding tot het vijfde hoofdstuk, en in het bijzonder blz. 63: 'I believe, therefore, that the transformational assumption as developed so far in the existing literature runs counter to the factual structure of natural languages and consequently will not lead to acceptable linguistic descriptions. One of the reasons motivating this rejection of the transformational model is precisely the difficulties to which it leads in the description of coordinations. It will become clear, however, that quite parallel problems arise in connection with many other corollaries of the transformational approach. I shall indicate such problems here and there, and in general formulate my objections in the most general terms, while trying not to overstate the conclusions which can be drawn directly from the consideration of how coordinations are dealt with in a transformational framework.' De moeilijkheden die ontstaan bij een transformationele behandeling van nevenschikking vormen dus slechts één van de overwegingen die aan mijn opvatting ten grondslag liggen. Ik heb hier ten overvloede op blz. 73-4 het volgende aan toegevoegd: 'It is, of course, difficult to prove in a general way that this assumption is contrary to the real structure of natural language. In the case of coordination, however, it can be shown (i) that the transformational approach itself raises problems which have not as yet been solved in any satisfactory manner, (ii) that it leads to descriptions which are inadequate, and (iii) that it does not answer the requirement of completeness, i.e. that there is a considerable class of coordinative constructions which cannot possibly be handled in this way. Since the impossibility of describing coordinations by means of constituent structure rules was one of the major motives for introducing transformational rules, the demonstration that descriptions by means of these

latter rules are, in fact, neither adequate nor complete considerably weakens the attractiveness of a transformational model in Chomsky's sense.'⁵

Seurens herhaalde verwijt dat ik mij niet met andere mogelijke argumenten vóór of tegen de transformationele theorie heb beziggehouden (blz. 225, 230, 241) is dus niet ter zake. Ik heb niet een algemeen 'bewijs' willen leveren van de ontoereikendheid van de transformationele theorie. Ik heb slechts in het concrete geval dat mijn onderwerp mij bood een aantal essentiële moeilijkheden naar voren gebracht, in de mening overigens dat dit de enig zinvolle manier is om welke theorie dan ook te verifiëren of te falsificeren.⁶ Nu staan er – gegeven zulke essentiële moeilijkheden – in principe twee wegen open: ofwel men handhaaft de betreffende theorie in beginsel, en probeert de moeilijkheden binnen het kader van de theorie tot een oplossing te brengen, ofwel men verworpt de theorie en probeert op een nieuwe basis een nieuwe theorie op te bouwen. Ik heb deze laatste weg gekozen, en een ieder die iets weet van methodologie zal moeten erkennen dat dit een legitieme handelwijze is. Van critici van een dergelijke nieuwe theorie mag men dan bovendien verwachten dat zij – ongeacht hun eigen standpunt – althans een poging zullen doen te begrijpen wat een en ander inhoudt en waar het toe leidt of kan leiden. Hier laat Seuren volledig verstek gaan.

Seuren verwijt mij dat ik bij verschillende gelegenheden 'partijdig' ben ten opzichte van mijzelf, doordat ik aan de transformationele grammatica ontszeg wat ik mijzelf gun (blz. 230-231). Laat ik dit nader toelichten.

Ik heb in mijn kritiek op de transformationele behandeling van nevenschikking het eenvoudsprincipe verworpen als argument pro transformationes. Maar, zo stelt Seuren, ik gebruik dit argument zelf wel in mijn uiteenzetting van de 'functionele grammatica'. Dit kan men echter slechts stellen wanneer men, zoals Seuren doet, enkele citaten, losgeweekt uit het betoog waarin zij hun plaats hebben, tegenover elkaar stelt. In mijn betoog is van enige contradictie geen sprake. Mijn redenering is als volgt: de stelling

'dit of dat principe vereenvoudigt de grammatische beschrijving' is zinloos als argument voor de invoering van dat principe, 1. zolang er geen mogelijkheid is zo'n grammatica te vergelijken met een grammatica waarin het principe niet is toegepast; 2. zolang het effect van het invoeren van het principe op de gehele beschrijving niet kan worden overzien. We moeten een beroep op het eenvoudscriterium dan ook beschouwen als een min of meer gefundeerde predictie van iets dat in de toekomst nog bewezen moet worden (*Coordination*, blz. 76). Als zódanig mag men uiteraard het eenvoudscriterium vrijelijk hanteren. Wanneer ik nu later zelf over de eenvoud van een functionele beschrijving spreek, dan doe ik dat uitsluitend in déze zin: 'It is *presumed* here that a complete functional grammar, though more complex than the base component of a transformational grammar, will be decidedly simpler than the full syntactic component of such a grammar.' (blz. 177), en '... it *seems* to yield a decidedly simpler total description.' (blz. 223) Bovendien had Seuren blz. 177 nog iets verder kunnen citeren. De paragraaf eindigt namelijk met: 'As always, the verification of this thesis will have to await a further elaboration of the theory of functional grammar.' Ten slotte nog twee additionele factoren. Mijn opmerkingen op blz. 177 zijn een antwoord op een mogelijke tegenwerping van transformationele of andere zijde: 'Loss of simplicity can hardly be invoked against such a system (namelijk een functionele grammatica), since...' En ik mag het eenvoudscriterium met iets meer recht – zij het nog steeds veronderstellenderwijs – gebruiken, aangezien ik een alternatief heb gegeven dat vergelijking met een transformationele grammatica in beginsel mogelijk maakt. Maar, zegt Seuren, er is helemaal geen alternatief (blz. 230). Daarover straks meer.

In de tweede plaats zou ik inconsequent zijn met betrekking tot de lange zin (Seuren (29)) op blz. 78, aangezien ik zelf later toegeef dat ingewikkeldheid van derivatie niet hoeft te verontrusten. Ik heb echter nergens gezegd dat de betreffende lange zin alleen in *derivatie* meer complex is. Men vergelijke mijn behandeling van de transformationele beschrijving van de veel eenvoudige zin

(1) John, Bill, and Peter laughed.

waarvoor slechts drie onderliggende zinstructuren worden gepostuleerd. Voor zin (29) zijn het er echter 4032, en dit betekent dat het descriptieve probleem zich verveelvuldigt, ook wanneer we afzien van de derivatie op zichzelf. De vraag doet zich bij voorbeeld voor: in welke volgorde worden de betreffende basisstructuren gereduceerd tot het uiteindelijke resultaat? Hoe ziet (zien) de transformatie(s) er uit die deze reductie bewerkstelligen? (Met binaire transformaties zoals door Seuren geformuleerd op blz. 233 verkrijgen we niet het gewenste resultaat, zoals in mijn boek op verschillende plaatsen is betoogd. Vergelijk *Coordination*, blz. 96-7, 105-7). Hoe komt na elke transformatie de 'derived constituent structure' tot stand – een onopgeloste moeilijkheid, zoals Seuren erkent (blz. 233); zijn toevoeging: 'en ook in Chomsky's systeem is zij zeer wel overkomelijk' is niet meer dan een bewering.⁷

Nog een geval van 'partijdigheid': 'Ten derden male is, in dezelfde context, Dik partijdig ten opzichte van zichzelf, als hij op blz. 78 een derivatie van (29) bestaande uit 4032 uitgangsstructuren in het absurde trekt, op blz. 128 bij de bespreking van een dergelijke zin van Tesnière een aanmerkelijk gematigder, doch ambivalent, standpunt inneemt, en ten slotte op blz. 225, bij de bespreking van zijn eigen suggesties, een 'metagrammaticale' regel invoert die precies hetzelfde effect heeft van het analyseren van coördinaties in enkelvoudige structuren.' (blz. 231). Ook hier blijkt een grondgedachte van mijn boek Seuren ontgaan te zijn, namelijk deze: er zijn evident correlaties tussen verschillende typen van zinnen, en het is zinvol deze op de een of andere manier vast te leggen; het is echter onjuist deze correlaties een rol te laten spelen in de formatie of beschrijving van elk van de zinnen afzonderlijk. Mijn standpunt ten aanzien van Tesnière, die in overeenstemming met deze grondgedachte werkt, is dus geenszins 'gematigder' en ook geenszins 'ambivalent'. En de door mij voorgestelde 'metagrammaticale' regel heeft geenszins 'precies hetzelfde effect van het analyseren van coördinaties in enkelvoudige structuren'. Deze regel behoort namelijk niet tot de grammatica,

maar beschrijft een zekere regelmatige correlatie optredend binnen de grammatische beschrijving; vandaar 'metagrammaticale' regel.

Bovendien: in tegenstelling tot wat Seuren hierover meedeelt (blz. 231) zijn aard en status van het begrip 'metagrammaticale regel' door mij wel degelijk gedefinieerd en toegelicht, en wel met de volgende woorden: 'For any functional pattern of type: $F_1 \& F_2 \& \dots \& F_n + F_k$ we have equivalent functional patterns: $F_1 + F_k, F_2 + F_k, \dots, F_n + F_k$. In my opinion, this generalization constitutes a metagrammatical rule formulating a regularity observed in the grammatical description, but not figuring as a grammatical rule in the description as such. In other words, we can, in the general theory of language, formulate certain rules describing regularities observed in grammatical descriptions. These are not themselves rules of the grammar of any language; for this reason, I use the term 'metagrammatical'.' (*Coordination*, blz. 224—5). Hieruit blijkt ten overvloede dat een metagrammaticale regel geen 'beschrijvende' regel is in de zin waarin deze term door Seuren wordt gebruikt, en dat er geen sprake van is dat zo'n regel 'precies hetzelfde effect heeft' als welke beschrijvende regel dan ook.

Een laatste tegenstrijdigheid wordt gesignaleerd op blz. 235: 'We herinneren ons dat we hetzelfde argument al op blz. 71 hebben ontmoet, waar de overgang van enkel- naar meervoud als argument wordt gebruikt om de incorrectheid, niet de gecompliceerdheid, van Chomsky's *en*-conjunctie aan te tonen.' Een kleine controle van ons geheugen zou hier op zijn plaats geweest zijn. Want wat op blz. 71 staat is in het geheel niet 'hetzelfde argument' als dat van blz. 89, en het wordt ook niet gebruikt om de incorrectheid van Chomsky's *en*-conjunctie aan te tonen, doch heeft uitsluitend betrekking op Chomsky's ter plaatse geciteerde algemene regel. Deze regel impliceert onder andere dat constructies van het type *Z en Z'* steeds tot dezelfde grammatische categorie zouden moeten behoren als de leden *Z* en *Z'* afzonderlijk. Mijn kritiek hierop sluit aan bij de behandeling van Bloomfield's definitie in hoofdstuk 3, en heeft met het probleem der congruentie slechts zijdelings iets te maken.

Op verschillende plaatsen wordt mij door Seuren verweten dat ik de transformationele theorie in het algemeen, en in zijn toepassing op nevenschikkende constructies, inadequaat heb weergegeven. Graag zou ik hierover enkele opmerkingen willen maken.

i 'hij maakt geen onderscheid tussen het algemene onderscheid tussen diepte- en oppervlaktestructuur en de wijze waarop dit onderscheid bij Chomsky in concreto is uitgewerkt.' (blz. 227). Dit is onjuist. Ik heb mij uiteraard, zoals hierboven al is opgemerkt, in hoofdzaak beperkt tot een bespreking van de transformationele behandeling van nevenschikking. Ik heb mij echter geenszins beperkt tot wat Chomsky hierover te vertellen heeft, maar heb integendeel getracht alles wat ik kon vinden in de transformationele literatuur (inclusief ongepubliceerde stukken) te verwerken, voorzover het mij voor mijn betoog van belang leek. Ik heb bovendien steeds moeite gedaan het meest algemene principe dat aan deze bijdragen ten grondslag ligt te isoleren: de gedachte dat de complexe zinsstructuren van een natuurlijke taal kunnen worden beschreven in termen van onderliggende combinaties van elementaire zinsstructuren. Ik heb dit principe aangeduid met de term 'reduction postulate', ingevoerd op blz. 72, en daarna een van de trefwoorden van het betoog (zie *Coordination*, register s.v.; de term ontbreekt in Seuren's stuk). Mijn kritiek is dus zeker niet gericht op één bepaalde toepassing van het transformationele beginsel, maar op dit beginsel zelf, zoals het zich manifesteert in de beschrijving van nevenschikkende constructies.

ii 'Wel bespreekt hij het principe der transformaties doch op minder adequate wijze. . .' (blz. 230). Deze passage is in drie opzichten misleidend:

a. er wordt gesuggereerd dat ik alleen op blz. 168 het transformationele principe besproken zou hebben, hetgeen volstrekt onjuist is (zie hierboven sub i).

b. het zou er volgens Seuren in een transformationele beschrijving niet om gaan 'relaties tussen verschillende linguïstische uitdrukkingen expliciet te verantwoorden'. 'Relations between sentences' is echter, waar het gaat om deze problematiek, de in transformationele literatuur gangbare term.⁸ Enkele treffende voorbeelden

mogen dit verduidelijken. In zijn taakomschrijving voor een generatieve grammatica schrijft Postal onder meer het volgende:⁹ 'a grammar must be an explicit formal device which enumerates all and only the well-formed strings and which *automatically* assigns to each sentence a correct structural description. . . . showing what elements the sentence contains, their relations to each other, the relations of the sentence to other sentences, etc.' En in zijn kritiek op de niet-transformationele 'phrase structure grammar' (PSG) stelt hij onder meer¹⁰ 'PSG completely fail to account for intuitive relations among sentences such as active and passive, question and declarative, assertion and negation in English. . . .' Bijzonder verhelderend is in dit verband de volgende uitspraak van Lees, die ik in extenso citeer:¹¹ 'My view is that an adequate grammatical description must first fulfill its essential, basic aim of identifying the correctly constructed utterances of the language and, second, that it must give an account of a certain kind of *knowledge* which we must presume users of the language in question to possess – knowledge about the internal organization of sentence parts, relations among these parts, and certain relations among sentences. We presume that a language user has this knowledge in order to account for a large number of things which he can do and which a person who does not know this language cannot do. It is essential to remember that a user may only very seldom be called upon to do most of these things; but our basic linguistic puzzle arises from the very fact that he *can*, given sufficient time, paper and pencil, peace and quiet, for an indefinitely extendable set of novel utterances, determine which of these are well formed in his language, how their parts are related, how the sentences are related, etc.'¹²

c. Ten derde zou het 'weten' van de taalgebruiker nooit een argument zijn geweest voor een bepaalde vorm van beschrijving of regels. Volgens Seuren zouden de psychische correlaten van de grammatische beschrijving alleen in tweede instantie zijn onderzocht, en niet worden gebruikt als argument vóór die beschrijving. Ook dit is pertinent onjuist, zoals al blijkt uit de hierboven gegeven citaten, waarin de intuïtie van de taalgebruiker een belangrijke rol

speelt. Het is bovendien een overbekend feit dat de taalbeschrijving door Chomsky en de zijnen wordt gezien als een beschrijving van de *competence* (dit is de intuïtieve taalkennis) van de taalgebruiker, en dat één van de evaluatiecriteria voor zo'n beschrijving bestaat in de mate waarin hij die kennis juist weergeeft.¹³ Ik heb dit punt besproken in *Coordination* blz. 61–3,¹⁴ en ik heb er verschillende malen de nadruk op gelegd dat ik met opzet niet ben ingegaan op de veronderstelde psychische realiteit van (aspecten van) de linguïstische beschrijving, omdat ik een minder directe relatie aanneem tussen linguïstische en psychische structuur dan Chomsky en degenen die hem in dit opzicht volgen.¹⁵

iii 'Op blz. 79–81 (5.5.3) komt een argument aan bod dat enige verbazing wekt.' (blz. 234). Ook in deze passage gaat Seuren misleidend te werk. Ten eerste vergeet hij zorgvuldig te vermelden dat de bedoelde argumentatie niet van mij afkomstig is, maar door mij ontleend is aan een ongepubliceerd stuk van Anna Wierzbicka, afkomstig uit het voornaamste centrum der transformationalisten, het Massachusetts Institute of Technology.¹⁶ Bovendien citeert hij niet de premissen die aan de passage voorafgaan: 'I have already emphasized the strong tendency of transformationalists to admit only simple subject-predicate combinations in the deep structure. But if this principle is consistently applied, one would have to account for the fact that in many cases plural nouns or noun phrases cannot be described as 'simple subjects'.' (*Coordination*, blz. 79–80). Evenmin citeert hij de conclusie die erop volgt: 'These considerations show that it is impossible to reduce all "multiple" subjects of linguistic expressions to "simple" subjects. Some subjects, in other words, are inherently and irreducibly multiple. Reasoning back to coordinated subjects, the necessity of referring these back to simple ones is again weakened considerably.' (*ibid.* blz. 81).

iv Ik heb, ditmaal in aansluiting bij Vasiliu, een zin als

(2) The young and clever student reads the book.

in mijn kritiek betrokken zonder op de transformationele beschrijving van de attributieve adjectieven te letten, terwijl ik hiervan toch wel op de hoogte was (Seuren blz. 235). Ik geef toe dat

dit niet juist is, en dat ik beter het voorbeeld in zijn geheel had kunnen weglaten. Ik ben er echter niet zonder meer van overtuigd dat bij een beschrijving in termen van een uitgangsstructuur als

(3) The (student young and student clever) student reads the book.

het probleem van de referentiële identiteit zich niet voordoet. Immers, in deze uitgangsstructuur hebben we drie maal het lexicale element *student*, dat in de uiteindelijke zin slechts éénmaal voorkomt. Een noodzakelijke voorwaarde voor de reductie van de uitgangsstructuur is dat de drie lexicale elementen betrekking hebben op één en dezelfde student. Dit zal in de dieptestructuur aangegeven moeten worden, tenzij men in het algemeen stipuleert dat lexicale elementen optredend in ingebedde structuren altijd aan deze voorwaarde voldoen. Ook in dat geval blijven er echter nog voldoende (ook door Seuren erkende) gevallen over waar de referentiële identiteit moeilijkheden biedt. Seurens stelling: 'Hoe dan ook, problemen van coreferentie kunnen in principe altijd worden opgelost door middel van operatoren en variabelen.' (blz. 235) neem ik graag voor kennisgeving aan. Tot dusverre is dit niet gebeurd, en het is ook niet duidelijk hoe de structuren die hij als voorbeeld geeft (Seuren, voorbeelden (59c) en (60c)) in een transformationele grammatica ingepast zouden worden.¹⁷

v De transformationele behandeling van congruentie-relaties. (blz. 235). Hier moet ik toegeven dat ik me over dit onderwerp wat slordig heb uitgedrukt. Het betreft echter een vrij ondergeschikt punt, dat ik als volgt heb ingeleid: 'There is a set of sentences which, though belonging here, could be fitted into a transformational description without too much trouble. These are the sentences in which the coordinated sequence as a whole determines a different congruence-relation with some other constituent than the single coordinated members.' (*Coordination*, blz. 89). Ik had inderdaad in mijn behandeling van de betreffende voorbeelden moeten aangeven dat congruentie-relaties over het algemeen transformationeel worden opgelost. Dit neemt echter niet weg dat ingewikkelde congruentie-relaties de transformationele beschrijving van nevenschikking compliceren.¹⁸ Een voorbeeld kan

ik nu ontleen aan Seurens eigen behandeling van soortgelijke verschijnselen. Neem bij voorbeeld

(4) Koud water en koude melk zijn goede middelen tegen de dorst.

Deze zin zou moeten teruggaan op iets als:

(5) water (water is koud) is een middel (middel is goed) tegen de dorst en melk (melk is koud) is een middel (middel is goed) tegen de dorst

waarbij *koud* in attributieve positie voor *melk* moet worden *koude* en waarbij *een middel* (*middel is goed*) uiteindelijk moet opleveren *goede middelen*.¹⁹ Uit Seurens bespreking van de woordgroep *koud water en koude melk* (blz. 239) maak ik op dat *koud melk* al tot *koude melk* is geworden vóór de toepassing van de conjunctie-reductie; *een goed middel* kan echter pas tot *goede middelen* worden ná de toepassing van deze regel.

Er zijn dus blijkbaar congruentie-transformaties die vóór en congruentie-transformaties die ná de conjunctieregel worden toegepast. Hierdoor wordt de beschrijving zonder enige twijfel gecompliceerd, en dat was ook het enige wat ik wilde betogen.

Een onvoorbereide lezer zou uit Seurens betoog de indruk kunnen krijgen dat ik de transformationele theorie op zowat alle punten verkeerd heb voorgesteld. De luttel gevallen waarin hij zijn beschuldigingen concreetiseert zijn bepaald onvoldoende om een dergelijke indruk te rechtvaardigen.

Ik heb al opgemerkt dat Seuren geen enkele poging onderneemt duidelijk te maken wat de voor mij voorgestelde theorie der functionele grammatica eigenlijk inhoudt; evenmin neemt hij de moeite uiteen te zetten hoe ik mij voorstel dat nevenschikkende constructies in beschrijvingen van dit type ingepast zouden kunnen worden. Sterker nog: hij ziet kans het door mij voorgestelde alternatief in de loop van zijn betoog op mysterieuze wijze te laten verdwijnen. Op blz. 227 heet het nog: 'Vervolgens wordt inderdaad een alternatief voorgesteld in de vorm van een 'functionele' grammatica.' Doch op blz. 230: 'Maar, zoals we zullen zien, er is helemaal geen alternatief.' Dit zien we dan op blz. 232: '... en presenteert iets als een alternatief dat

het niet is, omdat het geen enkele beschrijvende regel bevat.' Deze laatste opmerking berust op een misvatting van de eerste orde. Er is namelijk een essentieel verschil tussen een grammatische beschrijving van een bepaalde taal, en een algemene theorie van grammatische beschrijving. Een beschrijving bestaat uit regels. Een algemene theorie bevat uiteraard geen beschrijvende regels, maar onder andere aanwijzingen en hypothesen over hoe een beschrijving er in het algemeen uit zal moeten zien. Een dergelijke theorie, met andere woorden, bepaalt een klasse van mogelijke beschrijvingen. En dit is nu juist wat ik in mijn negende hoofdstuk heb beoogd: een algemeen systeem te schetsen volgens hetwelk grammatische beschrijvingen van afzonderlijke talen zouden kunnen worden opgebouwd. Daarbij is zoveel mogelijk aandacht besteed aan de formele kant van de zaak. Er wordt geen expliciete beschrijving gegeven van welke taal dan ook, maar wel worden de voorwaarden voor explicitering van de onderdelen van de mogelijke beschrijvingen zo nauwkeurig mogelijk onderzocht. Gesteld dat een volledige grammatische beschrijving volgens de theorie der functionele grammatica mogelijk zou zijn. Dan zou de formele opbouw van zo'n beschrijving – gegeven de inhoud van het negende hoofdstuk – verhoudingsgewijs minder moeilijkheden opleveren dan de inhoudelijke vormgeving: dat wil zeggen het zou in grote lijnen duidelijk zijn welke soorten regels er zijn, hoe de regels eruit zien, hoe ze zijn geordend ten opzichte van elkaar, et cetera. De moeilijkheid zou vooral liggen in de vraag: welke primitieve elementen moeten voor deze taal worden verondersteld, welke zijn – in concreto – de regels voor deze taal, et cetera. In deze zin kan men zeggen dat zo'n theorie is 'geformaliseerd': hij biedt een formalisme waarin een beschrijving van een afzonderlijke taal kan worden uitgedrukt.

De afwezigheid van beschrijvende regels in hoofdstuk 10 (waarin de plaats van nevenschikking in een functionele grammatica wordt besproken) heeft ten dele dezelfde reden: het is nooit mijn bedoeling geweest een beschrijving te geven van nevenschikkende constructies in een bepaalde taal. Weer heb ik, in het algemeen, trachten aan te geven welke plaats deze con-

structies in de grammatische beschrijving volgens mijn alternatief zouden innemen. Hier komt nog de volgende factor bij: volgens mijn visie is nevenschikking een principe waardoor op tal van verschillende plaatsen in de grammatische hiërarchie 'expansies' van nevenschikte elementen mogelijk zijn. Voor het geven van regels zou men dus reeds over ver uitgewerkte functionele beschrijvingen moeten beschikken. Die zijn er niet, en het was – binnen het kader van mijn boek – niet mijn taak die te leveren.²⁰ Wel heb ik aangegeven welk soort regels (liever: regelschema's) voor de beschrijving van nevenschikking noodzakelijk zijn, en ook hoe deze regelschema's op verschillende plaatsen inwerken op de grammatische structuur. Verder heb ik aan de hand van voorbeelden laten zien welke gevolgen dit alles heeft, welke feiten hierdoor worden verantwoord en in welke opzichten een functionele beschrijving verschilt van een transformationele. Ten slotte is in het elfde hoofdstuk aangetoond dat een beschrijving volgens deze lijnen niet alleen mogelijkheden biedt voor het verantwoorden van structurele ambiguïteit (of homonymie), maar ook tot een betere oplossing van dit verschijnsel leidt dan een zuivere constituenten-grammatica of een transformationele grammatica.

Seurens verzuchtingen over het ontbreken van regels (blz. 232, 240–1) zijn dan ook als kritiek op de voorgestelde theorie der functionele grammatica irrelevant. Het zou pas ernstig worden indien werd aangetoond dat grammatische beschrijvingen volgens de door mij voorgestelde principes niet mogelijk zijn.

Tot zover de belangrijkste algemene punten van Seurens kritiek. Alvorens nu over te gaan tot een korte bespreking van zijn positieve bijdrage tot de discussie zou ik eerst nog willen antwoorden op een aantal minder essentiële kritische opmerkingen, in de volgorde van zijn betoog.

i Ik zou hebben moeten ingaan op het probleem der nominalisering (blz. 230). Ik zie niet in dat dit van een boek over coördinatie verwacht kan worden. Bovendien heb ik mij in een ander verband over dit onderwerp uitgesproken²¹ op een wijze die een aardige bevestiging vond in recent werk van Chomsky. Hierover straks meer.

ii 'Dik echter verwerpt elke vorm van ellipse (blz. 200), en daarmee elke mogelijkheid licht te werpen op de samenhang van duidelijk samenhangende verschijnselen.' (blz. 232). Het eerste lid van deze uitspraak is juist, en mijn opvatting over ellips is zeker voor discussie vatbaar. Dat het niet-erkennen van ellips echter zonder meer het in het tweede lid gestelde tot gevolg zou hebben zie ik niet in.

'Het enige wat duidelijk is, is dat Dik geen reducties uit volledige structuren, geen ellipse, aanvaardt. Zijn antwoord op alle vragen die dit standpunt oproept bestaat uit een totaal zwijgen.' (blz. 241). Dat ik over nevenbeschikking niets anders te zeggen heb dan: geen ellips, is natuurlijk onzin: het tiende en het elfde hoofdstuk zijn één voortdurende poging om mijn standpunt in dezen te rechtvaardigen.

iii 'Dik beschouwt in opzet coördinatie met *en*, *of*, *maar* en *want*, en wel in allerlei talen. Het is niet duidelijk of hij al zijn beweringen geldig acht voor alle talen, ofwel voor een aantal, of sommige voor een aantal.' (blz. 232). Als dit niet duidelijk is, dan ligt dit beslist niet aan mij. In het inleidende eerste hoofdstuk (en zeker niet alleen op blz. 1) heb ik duidelijk het programma geschetst waartoe ik mijn boek als een bijdrage beschouw: het verzamelen en systematiseren van algemene uitspraken over taal, waarbij een algemene uitspraak is: een uitspraak die geldt voor op z'n minst twee talen, bij voorkeur voor meerdere en liefst voor zeer vele, zonder dat in de meeste gevallen gesteld kan worden dat hij geldt voor *alle* talen.²² Ik spreek dus steeds in het algemeen over verschijnselen van en samenhangend met nevenschikking, zonder onnodig vooruit te lopen op de vraag of het hier gaat om universele verschijnselen. Ik heb ten overvloede op verschillende plaatsen de status van de door mij geponeerde generaliseringsen in dit opzicht gerelativeerd (zie bij voorbeeld blz. 43, tweede alinea, blz. 240–1, 270–1, 279–80).

iv 'Verschillen in coördinatiebehandeling in verschillende talen worden nergens vermeld.' (blz. 232). Dit is niet waar, vgl. bij voorbeeld het vierde en het twaalfde hoofdstuk *passim*. bovendien : als het wel waar was zou het geen relevante kritiek zijn. Het ging mij immers niet om verschijnselen in de afzonderlijke talen ('par-

ticular linguistics', vergelijk *Coordination*, blz. 12), noch om verschillen tussen de afzonderlijke talen ('contrastive linguistics'), maar juist om 'algemene' (nota bene: niet per se 'universele') verschijnselen in verband met nevenschikking.

v 'Wat wordt meegedeeld over *of*, *maar* en *want* is schaars en onsystematisch.' (blz. 232). Dat is misschien waar, maar het is aanzienlijk meer dan in de meeste algemeen theoretische beschouwingen over nevenschikking te vinden is, inclusief die van Seuren die zich, zoals de meeste transformationalisten, beperkt tot *en*. (blz. 232).

vi 'Dit neemt echter niet weg dat het *principe* der dieptestructuur hierdoor geenszins wordt aangetast. Dit zou pas het geval zijn als kon worden aangetoond dat dit probleem *per se* in geen enkele dieptestructuur-hypothese kan worden opgelost. Dit blijkt echter nergens uit Diks argumentatie.' (blz. 234) Aantonen dat een bepaald probleem *per se* in geen enkele dieptestructuur-hypothese kan worden opgelost is uiteraard volstrekt onmogelijk. Wat ik heb trachten aan te tonen is dat dieptestructuur-hypothesen, zoals tot dusverre voorgesteld, voor dit probleem geen oplossing bieden (hetgeen door Seuren wordt erkend), en dat het probleem zich bij nevenschikkende constructies helemaal niet voordoet wanneer deze constructies niet via reductie uit volledige structuren worden beschreven. De transformationele beschrijving creëert hier dus een probleem dat in een niet-transformationele beschrijving niet bestaat.

vii 'Het is opmerkelijk dat het niet-ambigue karakter van gevallen als (72a) en de ongrammaticaliteit van die als (72b en c) door Dik nergens worden vermeld, laat staan verklaard.' (blz. 237) Dit is, alweer, een onwaarheid. In het tiende en elfde hoofdstuk heb ik mij uitvoerig met deze verschijnselen bezig gehouden, en ik heb er, binnen het kader der functionele grammatica, ook een oplossing voor gegeven. Deze oplossing houdt, in het kort, in dat er in principe twee soorten nevenschikkende constructies zijn:

a. constructies waarin een bepaalde grammatische functie wordt gecoördineerd; b. constructies waarin binnen een bepaalde functie een aantal leden wordt gecoördineerd. De door Seuren gesignaleerde verschijnselen kunnen alle

in termen van dit onderscheid worden verantwoord. Voor de gedetailleerde beschrijving hiervan verwijs ik naar de paragrafen 10.2 (in het bijzonder blz. 207-8), 10.3, 10.4 en 11.1.1 (over 'functionele ambiguïteit').

viii 'Dit zijn feiten die door Dik niet worden gesignaleerd, en nog minder verklaard.' (blz. 238) 'Op geen enkele wijze verschaft Dik een alternatief voor de gevallen die in transformationeel licht doorzichtig zijn geworden; hij noemt ze zelfs niet eens.' (blz. 240) Zie sub vii.

ix Mijn observaties naar aanleiding van *I want a cheap bed and breakfast* zouden 'grotendeels onjuist' zijn. (blz. 239) Gesteld dat Seuren gelijk had, dan zou dan bijzonder jammer zijn, doch weinig invloed hebben op het betoog waarin ik dit voorbeeld gebruik (zie paragraaf 11.1.3. en 11.2). Dit betoog komt in het kort hierop neer: gegeven een structuur van het type

(6) *Adjectief Nomen₁ en Nomen₂*,

zijn er in principe drie mogelijkheden: a. *Adjectief* is alleen verbonden met *Nomen₁*; b. *Adjectief* is verbonden met *Nomen₁* én met *Nomen₂*; c. *Adjectief* is verbonden met het geheel *Nomen₁ en Nomen₂*. Ik meen nu in *I want a cheap bed and breakfast* een geval gevonden te hebben waarin alle drie deze mogelijkheden gerealiseerd kunnen zijn. Is dit niet juist, dan blijft het niettemin waar dat de drie mogelijkheden er zijn.

Het is echter zeer de vraag of Seuren gelijk heeft. Volgens hem zou in de woordgroep *a cheap bed and breakfast* de combinatie *a cheap* niet betrokken kunnen zijn op *breakfast*. Tegenover Seurens stelling staat allereerst het feit dat een Engels linguïst (die zich zelf ook met soortgelijke constructies heeft beziggehouden) wel degelijk deze mogelijkheid erkent.²³ Verder vond ik, zoekend in willekeurig gekozen Engelse teksten, de volgende mijns inziens onduidelijke voorbeelden waarin het eerste adjectief ook op het tweede nomen betrokken is:

(7) this is not to the Ford Cortina driver merely *a simple communication and warning*²⁴

(8) giving to each decrepit object *a proper use and significance*²⁵

(9) the brothers treated her with *a tender respect and consideration*²⁶

(10) *an entirely new range and type of femi-*

*nine charms*²⁷

(11) and chose *a luckier time and place*²⁸

Ook met *or* komt de constructie voor:

(12) we can scarcely ... switch on the television news without hearing of *a new jewel robbery, or attack on a bank*²⁹

(13) the discovery of *a bilingual monument or tablet*³⁰

(14) *an independent word or radical element*³¹

Ook in noot 22 wordt mij onnauwkeurige observatie verweten. Nu weet ik niet wat 'iedere spreker van Engels weet'. Wel weet ik dat in het Nederlands zeer goed mogelijk is:

(15) De biljartballen die op tafel liggen zijn rood en wit.

in de door mij bedoelde zin, terwijl er een evident verschil is tussen (16a) en (16b):

(16)a. Er lagen rode en witte biljartballen op tafel.

b. Er lagen rode of witte biljartballen op tafel.

Uitgaande van deze feiten ben ik zo vrij Seurens autoriteit met betrekking tot het Engels nog even te trotseren en de uit mijn 'bewering' volgende conclusie nog even te handhaven.

x Seuren verwijt mij dat ik niet ben ingegaan op de beperkingen die gelden voor de constructie

(17) *Lidwoord Adjectief Nomen₁ en Nomen₂* (blz. 239). Ik heb dit niet gedaan omdat mijns inziens deze beperkingen weer allereerst per afzonderlijke taal moeten worden bestudeerd. Bovendien: wanneer het juist is dat hier vooral getal en subclassificatie van de zelfstandige naamwoorden een rol spelen, 'iets waar, bij mijn weten, op het ogenblik door niemand aan wordt gewerkt' (blz. 240), dan is het duidelijk dat hier een problematiek ligt die mijn gebied van onderzoek verre te buiten gaat. Seurens algemene hypothese ten aanzien van deze gevallen lijkt mij bovendien nogal voorbarig: 'Het ziet er naar uit dat de normale coördinatie-constructie van adjectieven niet is toegestaan wanneer er van de twee verschillende substantieven tenminste één enkelvoudig en geen stofnaam is.' (blz. 239) Het is zeer de vraag of dit geldt voor het Nederlands. Vergelijk *een mooie hoed en tas, een voorbeeldige moeder en echtgenote, een uitstekend docent en wetenschapsman*, et

cetera.³² Ook voor het Engels gaat de regel niet op (zie voorbeelden sub *ix*), en voor het Frans zeer zeker niet.³³ Seurens beschouwing over enkel- en meervoud doet dan ook in het verband van zijn stuk vrij willekeurig aan.³⁴ En het is zeker niet duidelijk hoe, bij het ontbreken van gedetailleerd onderzoek, men kan stellen dat het 'in geen geval uitgesloten (is), eerder zelfs waarschijnlijk, dat een verbeterde dieptestructuur-hypothese deze samenhangen in een duidelijk licht zal stellen' (blz. 240), terwijl anderzijds vast zou staan dat 'wanneer men . . . , zoals Dik, de hele opzet van een dieptestructuur, onderscheiden van een oppervlaktestructuur, verwerpt, men de verschijnselen als getoond aan de hand van (92a) – (101c) slechts door middel van niets verklarende en zich nodeloos herhalende regels (kan) beschrijven'. (blz. 240) Deze uitspraak is des te grappiger omdat we al meerdere malen hebben gezien dat Seuren zich geen enkele moeite heeft getroost te begrijpen wat mijn voorstellen eigenlijk inhouden.

xi Seuren verwijt mij (blz. 240) dat ik niet inga op constructies van het type

(18) Ga naar huis, en vlug.

Deze constructies zijn echter, volgens mijn definitie, geen nevenschikkende constructies.

xii 'Het is symptomatisch dat hij zijn kritiek concentreert op de (Chomskyaanse) transformaties, terwijl de algemene termen *dieptestructuur* en *oppervlaktestructuur* slechts zelden voorkomen.' (blz. 240) Dit is onjuist, vergelijk *Coordination*, register sub voce structure, deep/underlying – en structure, final derived / surface. Bovendien: het onderscheid tussen dieptestructuur en oppervlaktestructuur kan worden gedefinieerd in termen van transformaties: 'Dieptestructuren worden herleid tot oppervlaktestructuren door middel van reeksen transformaties.' (Seuren blz. 226).³⁵ Het is dan ook niet duidelijk waar mijn handelwijze in dezen symptomatisch voor is.

xiii De lezer oordele zelf over het niveau van de opmerkingen over Reichling (blz. 241).

xiv 'Uitweidingen over Bloomfield, over logica, over Port-Royal' (blz. 241). Voor Bloomfield, zie hierboven. Het achterwege blijven van een standpuntbepaling ten opzichte van de logica zou bij dit onderwerp mijns inziens onvergefelijk zijn geweest. Over Port-Royal had ik

korter kunnen zijn, hoewel een behandeling hiervan mijns inziens goed past in het historisch overzichtje in hoofdstuk 6.³⁶ Sprekt Seuren ook van 'uitweidingen' wanneer Chomsky uitvoerig (en naar mijn mening ten onrechte) betoogt dat de Port-Royal-grammatici en logici als zijn wetenschappelijke voorouders moeten worden beschouwd?

Na deze noodzakelijk uitvoerige weerlegging van Seurens kritiek op mijn boek zou ik nog een paar opmerkingen willen maken over zijn positieve bijdrage tot de discussie, te onderscheiden in zijn argumenten vóór de dieptestructuur-hypothese enerzijds, en zijn transformationele beschrijving van *en*-coördinatie in het Nederlands anderzijds.

Wat de dieptestructuur-hypothese aangaat: Seurens eerste argument (blz. 227–228) berust op het feit dat bepaalde werkwoorden en werkwoordelijke uitdrukkingen, die in de gebiedende wijs voorkomen, ook kunnen optreden in constructies als *ik vroeg hem te –*, *ik raadde hem aan te –* et cetera, terwijl werkwoorden en werkwoordelijke uitdrukkingen die niet in de gebiedende wijs voorkomen óók niet in deze constructies kunnen optreden. Zijn suggestie is dat deze correlatie kan worden verantwoord door in de dieptestructuur van de genoemde constructies een element *Imperatief* op te nemen. Deze op het eerste gezicht elegante oplossing is mijns inziens semantisch onbevredigend en syntactisch te simplistisch. Semantisch onbevredigend, omdat een uitdrukking als:

(19) Ik vroeg hem weg te gaan.

semantisch gezien geen bevel, maar een verzoek impliceert.

Deze uitdrukking is niet zozeer een parafrase van:

(20) Ik zei tegen hem: ga weg.

als wel van:

(21) Ik zei tegen hem: wil je weggaan, wil je zo goed zijn weg te gaan, wil je alstjeblieft weggaan, et cetera

Een juiste parafrase van (20) daarentegen zou zijn:

(22)a. Ik beval, gebod hem weg te gaan.

b. Ik gaf hem het bevel weg te gaan., en dergelijke.

De oplossing is anderzijds syntactisch te sim-

plistisch, omdat er tal van andere constructies zijn waarin bij voorbeeld *weggaan* wel, en bij voorbeeld *op iemand lijken* niet als complement kunnen optreden.³⁷

- (23) a. Ik raadde hem af weg te gaan.
- b. Ik ontraadde hem weg te gaan.
- c. Ik verbood hem weg te gaan.
- d. Ik verdacht hem ervan weg te gaan.
- e. Ik nodigde hem uit weg te gaan.
- f. Hij had de bedoeling weg te gaan.
- g. Hij dacht erover weg te gaan.
- h. Hij zag ervan af weg te gaan.
- i. Hij vergat weg te gaan., et cetera.

In de meeste van deze gevallen is het direct evident dat het postuleren van een *Imperatief*-aspect niet alleen onbevredigend, maar volledig uitgesloten is. Toch willen we ook *dé* correlaties in de beschrijving verantwoorden. De enig overblijvende mogelijkheid is dat het hier gaat om eigenschappen van de werkwoordelijke uitdrukkingen als zodanig. Kennelijk heeft *weggaan* bepaalde eigenschappen die *op iemand lijken* niet heeft: *weggaan* verschilt in één of meer syntactische (en / of semantische) kenmerken van *op iemand lijken*. Maar wanneer het al dan niet optreden van deze uitdrukkingen wordt vastgelegd in termen van syntactische en / of semantische kenmerken ervan dan is het overbodig elementen in de dieptestructuur te projecteren die daar transformationeel uit verwijderd moeten worden. De conclusie is dat de betreffende correlaties beter niet-transformationeel dan wel-transformationeel beschreven kunnen worden.

Over Seurens tweede argument, betreffende nominalisering (blz. 228–230) kan ik kort zijn. De clou is hier verborgen in het zinnetje: 'Of men kan, zoals Chomsky sinds enige tijd aan het proberen is, in combinatie met transformaties het lexicon meer gewicht geven dat tot nog toe gebruikelijk was.' (blz. 229). Dit is, op z'n minst, een vrij tendentieuze weergave van de inhoud van het betreffende stuk van Chomsky.³⁸ Wat Chomsky namelijk doet in dit stuk is met kracht van argumenten aantonen dat het merendeel der derivatieve nomina om semantische en syntactische redenen beter *niet* transformationeel beschreven kan worden. Dit standpunt, dat hij het 'lexicalistische' noemt,

stelt hij vrij radicaal tegenover de vroegere 'transformationalistische' benadering van deze nomina, waarvan Lees de meest bekende vertegenwoordiger was en die ook door Chomsky aanvaankelijk werd geaccepteerd.³⁹ De vraag of Chomsky met zijn nieuwe voorstel gelijk heeft is hier nu niet van belang. Maar: argumenten als die welke door Seuren worden aangevoerd zijn hem uiteraard bekend. Wanneer nu Chomsky zelf, de ontwerper en altijd nog (mijns inziens) de meest competente vertegenwoordiger van de transformationele theorie, deze argumenten niet krachtig genoeg vindt om in dit geval aan een transformationele beschrijving vast te houden, zou iemand die kritisch staat tegenover deze theorie dan voor deze argumenten moeten zwichten?

Seurens derde argument: comparatieve constructies.⁴⁰ (blz. 231–232). Ook bij deze hypothese rijzen ernstige bezwaren. De distributie van eenheden als *hoeven*, *enig* en *ook maar* is op zichzelf niet voldoende om een negatie-element in het tweede lid van een vergelijkende zin te postuleren. Deze eenheden kunnen ook door selectiekenmerken tot de comparatief-constructie worden toegelaten. Belangrijker is dat Seurens analyse semantisch niet adequaat is. Volgens hem zou in een zin als (24) Jan is ouder dan Piet

worden uitgedrukt dat 'Jan in zekere mate oud is en dat Piet niet in diezelfde mate oud is.' Vergelijking zou dus inhouden het positief en negatief afzetten van twee gegevens ten opzichte van één maat. Precies dezelfde analyse zou evenwel kunnen worden toegekend aan de zin

(25) Piet is niet even oud als Jan.

die echter niet synoniem is met (24). In (25) wordt uitgedrukt dat Jan een zekere leeftijd heeft en dat Piet niet die leeftijd heeft (dat wil zeggen: Piet is jonger of ouder dan Jan). In (24) echter wordt niet alleen uitgedrukt dat Piet niet de leeftijd heeft van Jan, maar bovendien dat de leeftijd van Piet op de 'leeftijdsschaal' onder die van Jan ligt (dat wil zeggen: Piet is noodzakelijk jonger dan Jan). Met andere woorden: in een vergelijkende zin als (24) worden *twee* maten op een bepaalde schaal met elkaar vergeleken.⁴¹ In Seurens analyse is echter slechts van één maat sprake. Daardoor is zijn analyse binnen zijn eigen systeem niet toepasselijk op zijn voor-

beelden en verliest het aannemen van een negatie-element voor *déze* constructies zijn aantrekkelijkheid. Dat in een vergelijkende zin als (24) twee 'maten' met elkaar vergeleken worden blijkt nog duidelijker in die gevallen waarin de comparatieve uitdrukking door een of andere bepaling is gemodificeerd:

- (26) a. Jan is jaren ouder dan Piet.
- b. Jan is veel ouder dan Piet.
- c. Jan is iets ouder dan Piet.
- d. Jan is nauwelijks ouder dan Piet.

De woorden *jaren*, *veel*, *iets* en *nauwelijks* beschrijven hier het verschil tussen de beide vergeleken 'maten'. Beschouwen we nu de analyse van bij voorbeeld (24) volgens Seuren, dus:

(27) er is een mate zo dat: Jan is oud in die mate

en: Piet is niet oud in die mate

dan is niet in te zien hoe deze beschrijving tot bij voorbeeld (26a) zou kunnen worden uitgebreid: het element *jaren* past nergens in de analyse (27), omdat daar slechts van één mate sprake is en niet van twee maten waartussen een verschil kan worden aangegeven. Trachten we anderzijds een Seuren-achtige analyse van (24) te geven waarvoor dit bezwaar niet geldt, bij voorbeeld

(28) er is een mate₁ en er is een mate₂ zo dat: Jan is oud in mate₁

en: Piet is oud in mate₂

en: mate₁ ligt hoger op de leeftijdsschaal dan mate₂,

dan treedt in deze analyse een nieuwe comparatief op (*hoger* . . . *dan* of iets soortgelijks). Mij althans is het niet duidelijk hoe deze geclimineerd zou moeten worden.

Verder kan, bij een analyse zoals door Seuren voorgesteld, niet altijd gesproken worden van het wegvallen van identieke elementen. Immers, zinnen als (29a) en (29b) zouden ontwikkeld moeten worden uit structuren die ten grondslag liggen aan (29c) en (29d):

(29) a. Jij hebt meer geluk dan ik gisteren.

b. De Gaulle is een groter staatsman dan Napoleon.

c. Jij *hebt* meer geluk dan ik gisteren *had*.

d. De Gaulle *is* een groter staatsman dan Napoleon *was*.⁴²

Ten slotte komt het mij voor dat met het bijeenzoeken van enige verschijnselen uit verschillende talen en dialecten en met een slordig beroep op de taalontwikkeling hier en daar vrijwel elke stelling te adstrueren is. Het is in de eerste plaats al de vraag in hoeverre de diachronische ontwikkeling van een taal relevant is voor de synchronische beschrijving ervan. Nog minder evident is de relevantie van verschijnselen in het Grieks, het Latijn, het Frans, Engelse dialecten et cetera voor de syntaxis van het Nederlands. Als men echter feiten uit de etymologie ter adstructie van een synchronisch-descriptief voorstel aanvoert, dan moet men toch bij de selectie en interpretatie van deze feiten wel enige zorgvuldigheid betrachten. Laten we in dit licht Seurens illustraties eens op de keper bekijken.

i de etymologische verklaring van Engels *than* door Joly (Seuren blz. 232 en n. 13) is, hoewel afwijkend van de gangbare opvattingen, wellicht op zichzelf acceptabel; ik heb echter in zijn boekje nergens gegevens kunnen vinden die erop wijzen dat de door hem aan *than* ten grondslag gelegde instrumentalis *don van* het demonstratieve lidwoord *daet* 'moeiteloos' geïnterpreteerd zou kunnen worden als 'in die mate'. En zelfs indien dit wel mogelijk zou zijn zegt het weinig of niets omtrent de synchronische status van *than*.⁴³ Seurens conclusie: 'een mooi geval van samengaan van historische ontwikkeling en synchronische beschrijving' heeft dan ook veel van het konijn uit de hoge hoed.

ii natuurlijk kan Latijn *atque* optreden in vergelijkende uitdrukkingen (Seuren n. 11). Maar ik zou wel graag een voorbeeld willen zien van een verbinding als *tam velociter atque* in de zin van 'even snel als'. Dit is namelijk geen Latijn. De combinatie *tam* . . . *atque* wordt pas in laat-Latijn aangetroffen en dan in de zin van 'zowel . . . als'.⁴⁴

iii sprekend over 'de' etymologie van het Griekse disjunctieve en comparatieve partikel *ἢ* beroept Seuren zich op het in etymologische zaken welhaast notoir-onbetrouwbare woordenboek van F. Muller (derde druk 1933). In Seurens weergave wordt bovendien het disjunctieve en comparatieve partikel *ἢ* verward met het anders geaccentueerde partikel *ἥ* 'voorwaar'. De gangbare opvatting is dat disjunctief *ἢ* (episch

ook $\acute{e}$ teruggaat op een combinatie die $\acute{h} + \text{fe}$, waarbij evenwel het element fe verantwoordelijk is voor de disjunctieve waarde (vergelijk Latijn *ve*). De etymologie van $\acute{h}$ nu die door Muller wordt vermeld gaat terug op Brugmann en één van meerdere verklaringspogingen voor dit partikel. Meer recente handboeken volgen Brugmann over het algemeen niet.⁴⁵ Het oordeel van Humbert luidt:⁴⁶ 'L'origine de cette particule est des plus obscures.' En Frisk stelt eenvoudig:⁴⁷ 'Herkunft unklar'. Dat $\acute{h}$ eerst comparatief 'als' zou hebben betekend is eveneens een gissing. Meer gangbaar is de verklaring die $\acute{h}$ 'dan' ontwikkeld acht uit $\acute{h}$ 'of' in disjunctieve vragen: 'Is Jan groter of Piet' > 'Is Jan groter dan Piet'.⁴⁸

iv dat het dooreenlopen van Nederlands *als* en *dan* pas met Seurens beschrijving begrijpelijk wordt is sterk overdreven. Hoe we vergelijkende uitdrukkingen ook beschrijven, er bestaat vanzelfsprekend een nauwe relatie tussen vergelijkingen waarin een gelijkheid wordt uitgedrukt (*even. . . als*) en die waarin een ongelijkheid wordt uitgedrukt (*meer / minder. . . dan*): *even groot als* heeft als ontkenning *niet even groot als*; maar dit laatste impliceert noodzakelijk: *groter of kleiner dan (als)*.

Seurens behandeling van de *en*-coördinatie vertoont enkele opvallende kenmerken. In de eerste plaats de luchthartigheid waarmee het geheel wordt voorgedragen: 'Het is in feite erg gemakkelijk voor al zijn 'onopgeloste' gevallen onmiddellijk gemotiveerde transformaties op te stellen, zoals hieronder ook zal worden gedaan.' (blz. 235). 'Bij enig nadenken is hier geen enkele moeilijkheid. . . . Wat is hier uiteraard het geval?' (blz. 236) Ik vraag mij af hoe het komt dat, als de zaken werkelijk zo eenvoudig liggen, Chomsky en de meeste van zijn naaste volgers er zoveel moeilijkheden in zien.⁴⁹

Een tweede opvallend punt is dat Seuren geen enkele poging doet zijn beschrijving aan te laten sluiten bij de laatste versie van de transformationele theorie. De door hem expliciet geformuleerde transformaties volgen het model van Chomsky's voorstellen in *Syntactic structures*, waarvan iedereen thans erkent, zoals door mij ook in mijn vijfde hoofdstuk uitvoerig is

aangetoond, dat ze niet passen in de opbouw van een transformationele grammatica zoals ontwikkeld sinds ongeveer 1964.⁵⁰ Ten slotte valt op dat Seuren met geen woord rept over het verschil tussen zogenaamde *zinsconjunctie* en *groepsconjunctie* (*sentence conjunction* respectievelijk *phrasal conjunction*), thans vrijwel algemeen aanvaard in de transformationele theorie en door mij uitvoerig behandeld (*Coordination*, blz. 98–112). Seuren is hier 'plus royaliste que le roi' in zoverre hij er kennelijk van uit gaat dat elke vorm van *en*-coördinatie op zinsconjunctie kan worden teruggevoerd – althans, aanwijzingen voor het tegendeel ontbreken. Het is ook opvallend dat hij niet ingaat op de zogenaamde 'regelschema's', waarin Chomsky en anderen een oplossing voor deze problematiek zoeken (vergelijk *Coordination*, blz. 92–115). Zijn opmerking: 'Wat hij echter op blz. 92–8 (5.6) over regelschemata te berde brengt, staat los van het al dan niet transformationele karakter van een grammatica.' (blz. 240) is, zeker voorzover het de coördinatie betreft, niet juist, zoals ik ter plaatse uitvoerig heb aange-toond.

Dat Seuren ten aanzien van de beschrijving van nevenschikking een thans reeds door de meesten opgegeven stelling verdedigt, blijkt ten overvloede uit enkele recente geschriften van transformationele zijde. Zo maakt Dougherty⁵¹ onderscheid tussen *a.* de vroege, extreem-transformationele behandeling van nevenschikking, waaraan Seuren vasthoudt, *b.* het latere, gematigd-transformationele standpunt (door mij besproken, *Coordination* blz. 109 e.v.) en *c.* het niet-transformationele standpunt, dat hij vervolgens als het enig juiste naar voren schuift. Dit houdt in dat alle gevallen van nevenschikking door middel van regelschema's, dat wil zeggen niet-transformationeel, worden verantwoord, juist zoals door mij vanuit het standpunt der functionele grammatica werd voorgesteld. McCawley⁵² accepteert niet alleen de niet-transformationele beschrijving van zinnen als *John and Harry are similar*, doch betoogt in aansluiting hierop dat er geen reden meer is om zinnen als *John and Harry are erudite* wel transformationeel te behandelen (dat wil zeggen om zinnen als deze te ontwikkelen uit structuren als van *John is erudite and Harry is erudite*). Ten

betrekkelijk recent inleidend werk over transformationele grammatica van Koutsoudas, die ten aanzien van de beschrijving van nevenschikking een soortgelijk model hanteert als Seuren (voor kritiek hierop zie ook *Coordination* blz. 105 e.v.): 'Conjoining rules are given in the format of generalized transformations, with a makeshift principle of derived constituent structure being invoked to yield the proper output trees. It seems fairly clear that some rule schema, perhaps universal, is required to handle conjoining; transformational rules as presently conceived are not adequate to capture the proper generalizations. Consequently, conjoining rules of the kind found in *Writing transformational grammars* would not be found in a correctly formulated grammar.'

Deze stukken, die mij bij het schrijven van *Coordination* niet ter beschikking stonden, bewijzen onder andere de juistheid van de door mij geponeerde thesen, *a.* dat er een nauw verband is, voorzover het de nevenschikking betreft, tussen het toepassen van regelschema's en het transformationele karakter van de beschrijving, en *b.* dat de tendens om transformationele regels te vervangen door niet-transformationele regelschema's zich voortzet en uiteindelijk kan leiden tot een volledig niet-transformationele beschrijving van nevenschikking zelfs binnen het kader van een overigens transformationele grammatica (vergelijk *Coordination*, blz. 114-5).

En dan nu de transformaties zelf (blz. 233). Mijn stelling dat men bij het ontwikkelen van een coherente en volledige transformationele beschrijving van nevenschikking op onoverkomelijke moeilijkheden stuit, impliceert niet dat het onmogelijk zou zijn voor een aantal geselecteerde zinnen transformationele regels te geven. Dit is precies wat Seuren doet. Zijn regels zijn wellicht voldoende om de door hem gegeven grammatische reeksen (44) – (48) te genereren,⁵⁴ maar ze zijn onvoldoende om een groot aantal soortgelijke constructies te beschrijven, en ook onvoldoende om tal van ongrammatische reeksen uit te sluiten. Wat het eerste betreft: de regels moeten op z'n minst gegeneraliseerd worden tot een onbepaald aantal uitgangstructuren (vergelijk *Coordination*, blz. 96-7, 105-7). Wat het tweede aangaat: Seuren laat

in zijn regels terecht Chomsky's restrictie vallen dat elk gecoördineerd lid één constituent zou moeten zijn,⁵⁵ maar hij gaat niet in op de problemen die hierdoor ontstaan. Zo kunnen we, uitgaande van de structuur:

(30) De kat zat op de tafel en de hond zat onder de tafel.

volgens zijn regel (49) onder andere vormen:

(31) *De kat zat op de en hond zat onder de tafel.

iets wat Chomsky juist trachtte uit te sluiten.⁵⁶ De oorzaak hiervan is Seuren's toevoeging in de conditie op regel (49): 'met of zonder een willekeurig deel van de identieke structuur' (blz. 234). Hierdoor kunnen we, uitgaande van bijvoorbeeld:

(32) Jan loopt op straat en Piet loopt op straat.
volgens deze regel onder andere vormen:

(33) a. *Jan loopt en Piet loopt op straat.

b. *Jan loopt op en Piet loopt op straat.
en uitgaande van:

(34) Klaas gaf mij een hand en Kees gaf mij een hand.

kunnen we vormen:

(35) a. *Klaas gaf en Kees gaf mij een hand.

b. *Klaas gaf mij en Kees gaf mij een hand.

c. *Klaas gaf mij een en Kees gaf mij een hand.

Hetzelfde geldt van regel (50b). Volgens deze regel kunnen we, uitgaande van bij voorbeeld:

(36) Daan gaf Lies een mooie oude ring en Jaap gaf Mien een mooie oude ring.

vormen:

(37) a. *Daan gaf Lies een en Jaap Mien een mooie oude ring.

b. *Daan gaf Lies een mooie en Jaap Mien een mooie oude ring.

c. *Daan gaf Lies een mooie oude en Jaap Mien een mooie oude ring.⁵⁷

Het is ten slotte niet duidelijk waarom transformatie (50a) beperkt is tot de discontinue gevallen. We hebben immers ook zinnen als:

(38) Jan komt morgen, en Piet en Kees (ook), et cetera.

Wat betreft de *respectievelijk*-transformatie (50c): met mijn opmerking op blz. 226 bedoelde ik te zeggen dat een functionele grammatica in ieder geval een kader biedt waarin de eigenschappen van een woord als *respectievelijk* verantwoord kunnen worden, terwijl een trans-

slotte stelt Langacker⁵³ het volgende over een formationele grammatica in ieder geval een aparte *respectievelijk*-transformatie nodig maakt. Een moeilijkheid die zich voordoet bij een transformatie zoals door Seuren voorgesteld, is dat deze alleen in het kader van de transformationele theorie past indien gesteld kan worden dat *respectievelijk* geen semantisch aspect heeft. Dit woord wordt hier immers transformationeel ingevoerd, en transformaties mogen de inhoud van een structuur niet veranderen. Dit is wellicht in dit geval staande te houden, maar er zijn andere soortgelijke constructies waarbij het transformationeel invoeren van de betreffende elementen semantisch onmogelijk is. Bij voorbeeld:

(39) Jan en Piet kwamen *in deze volgorde* binnen.

(40) Jan en Piet kwamen *na elkaar* binnen.

(41) Jan en Piet kwamen *tegelijkertijd* binnen.

Wat (39) betreft: *in deze volgorde* kan niet deel uitmaken van elk van de uitgangsstructuren, noch ook transformationeel ingevoerd worden, omdat deze uitdrukking wel degelijk een semantisch aspect heeft. Hetzelfde geldt voor (40), waar bovendien ook Seurens 'chiasische' transformatie niet in aanmerking komt: (40) is niet equivalent aan:

(42) Jan kwam na Piet binnen en Piet kwam na Jan binnen.

noch aan:

(43) a. Jan kwam na Piet binnen.

b. Piet kwam na Jan binnen.

afzonderlijk.⁵⁴ Voor (41) zou Seuren waarschijnlijk wel een chiasische beschrijving kiezen, uitgaande van een structuur als:

(44) Jan kwam binnen tegelijkertijd met Piet en Piet kwam binnen tegelijkertijd met Jan.

De moeilijkheid is dan evenwel, dat men tegelijkertijd iets kan doen zonder het 'samen' of 'met elkaar' te doen, blijkens:

(45) Jan en Piet arriveerden tegelijkertijd respectievelijk in Londen en Parijs.

waarin de status van *tegelijkertijd* ten opzichte van de transformatie onduidelijk is. Wellicht dat Seuren hier operatoren en variabelen in het geweer zou brengen, uitgaande van iets als:

(46) Er is een tijdstip *t*, zodat: Jan arriveerde in Londen op *t* en Piet arriveerde in Parijs op *t*. Hiernaar kunnen we echter slechts gissen.

Ook in het geval van de *respectievelijk*-trans-

formatie is de beperking tot twee uitgangsstructuren uiteraard willekeurig. Even willekeurig is de beperking van deze transformatie tot die gevallen waarin de niet-identieke delen discontinu zijn, getuige zinnen als:

(47) Daan gaf Lies en Mien respectievelijk een ring en een bontjas.

Ten slotte merk ik op dat de transformatie (49) en (50b) in wezen identiek zijn. Om dit in te zien leze men in de conditie op (50b): 'Y mag eventueel nul zijn' in plaats van 'Y mag niet nul zijn'.

Samenvattend moet naar aanleiding van de expliciet geformuleerde transformaties (49)–(50c) gezegd worden, dat deze niet zijn aangepast aan de eisen die de transformationele theorie thans stelt, dat ze te zeer zijn toegesneden op de gekozen voorbeelden en, in het algemeen, niet voldoende gespecificeerd om tot een aanvaardbaar resultaat te leiden. De meeste van de genoemde moeilijkheden kunnen echter binnen een transformationeel kader door een nauwkeuriger formulering worden opgelost.

Problemen van meer principiële aard doen zich voor bij de door Seuren besproken 'chiasische' coördinatie.⁵⁵ Ik wijs allereerst op de parallelie tussen de zinnen:

(48) a. Jan en Piet helpen elkaar.

b. Jan, Piet en Kees helpen elkaar.

c. Zij helpen elkaar.

d. De jongens helpen elkaar

Het lijkt mij vanzelfsprekend dat, wanneer men ervan uitgaat dat de correlatie tussen (48a) en:

(49) Jan helpt Piet en Piet helpt Jan.

in de beschrijving moet worden uitgedrukt, men zal toegeven dat in ieder geval óók de correlatie tussen (48a, b, c en d) moet worden verantwoord. In feite is echter alleen in geval (48a) – dus bij aanwezigheid van twee gecoördineerde leden in het subject – de chiasische beschrijving zonder probleem, afgezien van het probleem der referentiële identiteit (zie hier boven, blz. 250), maar dat laat ik nu even buiten beschouwing. In (48b) immers is het niet zonder meer gegeven dat Jan, Piet en Kees elk afzonderlijk de beide overigen helpen; met andere woorden: (48b) is niet zonder meer equivalent aan:

(50) Jan helpt Piet en Jan helpt Kees en Piet helpt Jan en Piet helpt Kees en Kees helpt Jan en Kees helpt Piet.

(48c) kan alleen in een chiasmatische beschrijving worden ingebed wanneer we het pronomen *zij* als transformationeel substitueert voor nevenschikkende groepen aanvaarden. Er zijn dan echter een aantal verschillende uitgangstructuren in termen waarvan (48c) beschreven zou moeten worden:

- (51) a. Hij en hij helpen elkaar.
 b. Hij en zij (vr. enk.) helpen elkaar.
 c. Zij (vr. enk.) en hij helpen elkaar.
 d. Zij (vr. enk.) en zij (vr. enk.) helpen elkaar.
 e. Hij en zij (mv.) helpen elkaar.
 f. Zij (mv.) en hij helpen elkaar.
 g. Zij (vr. enk.) en zij (mv.) helpen elkaar.
 h. Zij (mv.) en zij (vr. enk.) helpen elkaar.
 i. Zij (mv.) en zij (mv.) helpen elkaar.

Dit zou echter betekenen dat het pronomen *zij* ook evenzovele semantische aspecten zou hebben als pronomen-combinaties waarvoor het gesubstitueerd kan worden. Afgezien van het feit dat het substitutie-karakter van pronomina überhaupt discutabel is (vergelijk hierboven n. 17 en *Coordination*, blz. 85), lijkt mij dit moeilijk te aanvaarden. (48d) echter laat ook deze oplossing op geen enkele wijze toe, hetgeen mijns inziens bewijst dat de chiasmatische transformatie zoals door Seuren besproken ook binnen het kader van de transformationele theorie onaanvaardbaar is.

Deze bezwaren gelden *a fortiori* voor Seurens transformationele oplossingen van de andere gevallen, vooral voor zijn beschrijving van het zinnetje:

(52) John, Paul, George en Ringo zijn de Beatles.⁶⁰

Ik kan hier, *pace* Seuren, weinig anders in zien dan inderdaad 'ad hoc decisions, having no other aim than to save this type of analysis.'⁶¹ De feiten die hierdoor 'verklaard' worden, vinden ook een verklaring, en mijns inziens op een veel eenvoudiger wijze, in een functionele beschrijving zoals door mij voorgesteld in hoofdstuk 9, 10 en 11 van mijn dissertatie.

Resumerend zou ik willen zeggen dat de

kwaliiteit van Seurens kritiek zijn extreem negatieve oordeel over het boek niet rechtvaardigt, terwijl zijn positieve bijdragen in geen enkele verhouding staan tot zijn lichtvaardig optimisme ten aanzien van de transformationele theorie.

1. Antwoord op Pieter A. M. Seuren, 'Echte en onechte taalkunde', blz. 225-242 van dit nummer.

2. Simon C. Dik, *Coordination; its implications for the theory of general linguistics*. Diss. Amsterdam. Noord-Hollandsche Uitgevers-Mij., Amsterdam 1968.

3. Het zij mij vergund te verwijzen naar enkele minder bevooroordeelde reacties op het boek die met de genoemde 'deskundige beoordelingen' nogal schril contrasteren: F. Vandamme in: *Communicatie en cognitie* (Rijksuniversiteit Gent), 1:2 (1968) II: 5-23; Petr Pitha in: *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 10 (1968) 64-72; P. H. Matthews: uitvoerig recensie-artikel te verschijnen in *Lingua*; R. A. Hudson, 'On clauses containing conjoined and plural noun-phrases in English' (gestencil, University College London, gaat verschijnen); ten slotte zijn bepaalde ideeën uit het door mij voorgestelde (volgens Seuren niet bestaande) alternatief der functionele grammatica gebruikt door Karl J. Franklin in een beschrijving van het Kewa (Nieuw-Guinea), in een dissertatie voor de Australian National University (persoonlijke mededeling).

4. Zie ook *Coordination*, blz. 29 voor een expliciete opstelling contra Bloomfield.

5. Men vergelijke *Coordination*, § 5.5.7: 'Conclusion'.

6. Merk op dat Seuren erkent dat het 'transformationele model van Chomsky nog verre van volmaakt is.' (blz. 227). Hij doet van zijn kant verschillende malen een beroep op een 'verbeterde dieptestructuur-hypothese' (blz. 226, ook blz. 234 en n. 8). Ik meen echter het recht te hebben de transformationele theorie zoals die zich nu aanbiedt te toetsen casu quo te verwerpen. Stellingname tegenover een theorie zoals deze mogelijkkerwijs in de toekomst zal worden is niet mogelijk.

7. Men vergelijke John Lyons, *Introduction to theoretical linguistics*, Cambridge 1968, blz. 268. 'Although Chomsky and others concerned themselves with this problem from the outset, it is hardly discussed at all in *Syntactic structures*; and it was never satisfactorily solved.'

8. 'Men zegt gewoonlijk dat bepaalde typen van zinnen verband houden met andere typen van zinnen.' (Seuren blz. 227).

9. Paul Postal, *Constituent structure: a study of contemporary models of syntactic description*. Bloomington 1964, blz. 3.

10. *Ibid.* blz. 74.

11. Robert B. Lees, *Preface to the third printing of: The grammar of English nominalizations*. Bloomington-The Hague 1964 blz. 'XXX'.

12. Zie ook Noam Chomsky, 'A transformational approach to syntax' (1962), in: Fodor & Katz (eds.), *The structure of language*, Englewood Cliffs 1964, blz. 211-45; blz. 240, en Emmon Bach, *An introduction to transformational grammars*, New York 1964, blz. 187.

13. 'A grammar that aims for descriptive adequacy is concerned to give an account of the linguistic intuition of the native speaker.' Chomsky, *Current issues in lin-*

guistic theory, Den Haag 1964, blz. 29; vergelijk ook blz. 34-5. 'In evaluating a particular generative grammar, we ask whether the information that it gives us about the language is correct, that is, whether it describes correctly the linguistic intuition of the speaker.' (*ibid.* blz. 26). Zie ook Chomsky, *Aspects of the theory of syntax*, Cambridge Mass. 1965, blz. 21.

14. Vergelijk mijn artikel 'Some critical remarks on the treatment of morphological structure in transformational generative grammar' *Lingua* 18 (1967) 352-83, speciaal blz. 358-61 en de daar vermelde plaatsen in de transformationele literatuur.

15. Om deze reden heb ik ook geen gebruik gemaakt van het tweede deel van Levelts artikel. Over deze problematiek zou veel meer te citeren zijn geweest. Voor enkele opmerkingen hierover vergelijk mijn te verschijnen artikel 'Oppervlaktestructuur en dieptestructuur', *Forum der Letteren* 1969.

16. De verhouding tussen nevenschikkende nominale groepen en enkel- en meervoudige nominale constituenten is overigens een terugkerend thema in de transformationele literatuur. Vergelijk Ray C. Dougherty, *Coordinate conjunction*, PEGS paper nr. 10, Washington 1967, blz. 6-7, en James D. McCawley, 'The role of semantics in a grammar', University of Chicago, ongepubliceerd 1967 blz. 27 e.v.

17. Inmiddels kreeg ik in handen: Ray S. Jackendoff, *An interpretive theory of pronouns and reflexives*, PEGS paper nr. 27, Washington 1968. Dit stuk bevestigt in minstens één opzicht mijn betoog over dit onderwerp. Ook Jackendoff verwerpt namelijk de transformationele introductie van persoonlijke en reflexieve voornaamwoorden (vergelijk *Coordination* blz. 85) en stelt daartegenover dat deze voornaamwoorden direct in de basis moeten worden ingevoerd. Hij maakt in dit verband geen gebruik van operatoren en variabelen. Vergelijk mijn artikel 'Referential identity', *Lingua* 21 (1968) 70-97 voor een uitvoeriger behandeling van deze problematiek.

18. Seuren erkent overigens dat een aparte transformatie nodig is om in het subject het enkelvoudaspect door een meervoudaspect te vervangen. Zie hiervoor ook Dougherty, 'Coordinate conjunction' blz. 2 en 19 e.v., met noot 12.

19. Ook dit zou inderdaad waarschijnlijk transformationeel gebeuren. Vergelijk Lila R. Gleitman, 'Coordinating conjunctions in English', *Lg* 41 (1965) 260-93, blz. 290 en Chomsky, *Aspects*, blz. 180-1.

20. Vergelijk Seuren blz. 226: 'Nu is het onmogelijk een gehele taal in één onderzoek te omvatten: men moet zich beperken tot bepaalde onderdelen van een taal.'

21. Zie het in noot 14 genoemde artikel, blz. 377-81.

22. Zie speciaal *Coordination*, blz. 11-14.

23. R. A. Hudson van de Universiteit van Londen, persoonlijke brief.

24. Frost and Jay, *To England with love*, London 1967, blz. 109.

25. Murdoch, *The flight from the enchanter*, Penguin 1962, blz. 46.

26. *Ibid.* blz. 51-2.

27. *Ibid.* blz. 90.

28. Snow, *Homecomings*, Penguin 1962, blz. 202.

29. Frost and Jay, *ibid.* blz. 119.

30. Murdoch, *ibid.* blz. 23.

31. Edward Sapir, *Language*, New York 1921, blz. 88.

32. Voor verdere voorbeelden zie D. M. Bakker, *Samentrekking in Nederlandse syntactische groepen*. Diss. Leiden 1968: 'Een voortdurende afdaling en doorwerking' (blz. 120-1); 'het zelfstandig lezen en verwerken van de literatuur'. (blz. 122). Voor discussie over de grammaticaliteit van soortgelijke gevallen vergelijk *ibid.* blz. 121.

33. Voor een bespreking van een aantal voorbeelden uit het Frans, zie Q. I. M. Mok, *Contribution à l'étude des catégories morphologiques du genre et du nombre dans le français actuel parlé*. Diss. Amsterdam. Den Haag-Parijs 1968, blz. 55-8.

34. Terzijde: volgens Seuren zou het Frans *fleur* ontstaan zijn uit een Latijns neutrum meervoud **flōra*. Een dergelijk neutrum meervoud heeft in het Latijn evenwel nooit bestaan. *flos*, *flōris* 'bloem' is uiteraard mannelijk. Wat wij als een 'flora' aanduiden is genoemd naar de godin *Flora* (vergelijk *Fauna*). Indien Frans *fleur* uit een vorm **flōra* zou zijn ontwikkeld zou dit klankwettig **fleure* hebben opgeleverd (vergelijk *plōrā* > *pleure*, *hōrā(m)* > *heure*, *vēla* > *voile*). Frans *fleur* gaat daarentegen terug op *flōrem*, vergelijk *peur* < *pavōrem*. De Latijnse substantieven op -*os* / -*or*, -*ōris* (behalve de nomina agentis op -*tor*) zijn in de ontwikkeling naar het Frans vrouwelijk geworden: *la peur*, *la douleur*, et cetera. Met enig neutrum meervoud heeft deze geslachtswisseling niets te maken.

35. Zie ook het in noot 15 genoemde artikel.

36. Zie nu Karl E. Zimmer, *Review of: Chomsky, Cartesian linguistics*, *IJAL* 34 (1968) 290-303 voor een bevestiging van mijn kritiek op dit punt.

37. Ik ga niet in op de vraag of, en zo ja in hoeverre, uitdrukkingen als *Ik vroeg hem wat meer op zijn vader te lijken* ongrammaticaal zijn. Voor de redenering neem ik Seuren's premissen even voor gegeven aan.

38. Chomsky, 'Remarks on nominalization'. Te verschijnen in Rosenbaum & Jacobs (eds.), *English transformation studies*.

39. Lees, *The grammar of English nominalizations*, Bloomington 1960. Chomsky, *Aspects*, blz. 184 e.v. Door mij gekritiseerd in 'Some critical remarks...' (zie noot 14), blz. 377-81.

40. Voor andere transformationele oplossingen voor deze constructies, zie: Robert B. Lees, 'Grammatical analysis of the English comparative construction', *Word* 17 (1961) 171-85, en: Carlota S. Smith, 'A class of complex modifiers in English', *Lg* 37 (1961) 342-65. Voor Chomsky's opvatting over deze constructies zie *Aspects*, blz. 178-84.

41. Vergelijk Smith t.a.p., blz. 360-1 en Bakker, *Samentrekking*, blz. 175-6. Zie ook Jerrold J. Katz, *The philosophy of language*, New York 1966, blz. 309, en Lyons, *Introduction to theoretical linguistics*, blz. 466.

42. Dit probleem wordt besproken door Chomsky (*Aspects*, blz. 179-84), die een aantal soortgelijke voorbeelden geeft. De door hem tentatief voorgestelde oplossing gaat evenwel niet op voor de gevallen (29a en b).

43. Vergelijk H. A. W. Kühfwein, *Recensie van: An-*

dré Joly, *Negation and the comparative particle in English*, IRAL 6 (1968) 291-4.

44. Leumann-Hofmann-Szantyr, *Lateinische Grammatik* II. Band, München 1965, blz. 591.

45. Schwyzer-Debrunner, *Griechische Grammatik*, II. Band, München 1949, blz. 564.

46. Jean Humbert, *Syntaxe grecque*. Parijs 1954², blz. 406.

47. Hjalmar Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1960 et cetera, blz. 619.

48. Schwyzer-Debrunner, *ibid.* blz. 565.

49. Zie bij voorbeeld Chomsky, *Aspects*, blz. 224 noot 7. Op 28 maart 1967 schreef Chomsky nog: 'It seems to me that there are still many mysteries in coordination.' (persoonlijke brief). Vergelijk ook de hieronder besproken publikaties van Dougherty, McCawley en Langacker.

50. J. J. Katz and P. M. Postal, *An integrated theory of linguistic descriptions*. Cambridge, Mass. 1964. Chomsky, *Aspects* en: 'Topics in the theory of generative grammar', in: Sebeok (ed.), *Current trends in linguistics III: theoretical foundations*. Den Haag 1966 blz. 1-60.

51. Ray C. Dougherty, 'Coordinate conjunction' (zie noot 16).

52. James D. McCawley, 'The role of semantics in a grammar' (zie noot 16), blz. 27 e.v.

53. Ronald W. Langacker, *Recensie van: Andreas Koutsoudas, Writing transformational grammars; an introduction*. Lg 44 (1968) 98-108. Het citaat staat op blz. 103-4.

54. Overigens is (45d): *De kat zat op de tafel en de hond onder* uiteraard niet grammaticaal (moet zijn: *er onder*) en zijn (46b) en (47c) mijns inziens op zijn minst twijfelachtig.

55. Dat ik een afzonderlijk hoofdstuk heb gebruikt om aan te tonen dat deze restrictie niet te handhaven is vermeldt hij niet (*Coordination*, hoofdstuk 7).

56. Noam Chomsky, *Syntactic structures*. Den Haag 1957, blz. 36.

57. Soortgelijke moeilijkheden doen zich voor bij structuren van het type: *Daan gaf aan Lies een ring en Jaap gaf aan Mien een bontjas*. Dit is aangetoond door H. J. Verkuyl, 'Enkele opmerkingen n.a.v. p. 10 van P. A. M. Seurens review van 'Coordination''. Universiteit van Amsterdam, ongepubliceerd.

58. Het voorbeeld is ontleend aan A. Kraak en W. G. Klooster, *Syntaxis*. Culemborg 1968, blz. 257-8. Iets soortgelijks doet zich voor bij bepaalde constructies met *volgen* (op): *Applaus en gejoel volgden snel op elkaar na de toespraak van de minister*.

59. Deze beschrijving van *elkaar*-zinnen is door verschillende transformationalisten voorgesteld: R. B. Lees and E. S. Klima, 'Rules for English pronominalization', Lg 39 (1963) 17-28, blz. 26-28; Lila R. Gleitman, 'Coordinating conjunctions in English', blz. 281-3. Verder in J. Fidelholtz, 'Coordination in sentences: universals (i.e., English extrapolated), or The case for the schem (ajng linguist.) M.I.T., ongepubliceerd 1964, en: Wolf Thümmel, 'Deutsche und-Koordinationen und die rekursive Kapazität der Transformationsgrammatik', *Lingua* 20 (1968) 381-414. Kritiek hierop wordt geleverd in: Ray C. Dougherty, 'The deep structure of plurals, con-

joined noun phrases, reciprocal pronouns, and plural reflexives.' M.I.T., ongepubliceerd 1967. Vergelijk idem, 'Coordinate conjunction' (zie noot 16), blz. 21 e.v. Ik heb een bespreking van deze voorstellen niet opgenomen omdat het mij duidelijk leek dat, gegeven mijn kritiek op de 'normale' conjunctie-transformaties, deze oplossingen voor mij *a fortiori* niet aanvaardbaar zouden zijn.

60. Door mij behandeld in *Coordination*, blz. 109-12.

61. Het is bij voorbeeld in het geheel niet duidelijk hoe de 'chiasmatische' transformatie eruit zou zien, die weliswaar wordt aangeduid als een 'eenvoudige transformatie', maar die klaarblijkelijk een heel ander effect heeft indien toegepast op (74-77) dan indien toegepast op (88d). Verder is het niet juist dat 'een onbeperkte herhaling van *met*-bepalingen gemakkelijk bewerkstelligd (kan worden) door een recursieve regel in de dieptestructuur-beschrijving.' (blz. 237). Zo'n regel levert namelijk een verkeerde structuur op (vergelijk *Coordination*, blz. 65-6).

Dupliek van Pieter A. M. Seuren

Deze dupliek is, evenals mijn recensie, gericht tot een ontwikkelde en belangstellende buitenwacht, niet tot vaklieden: die doorzien Diks werk zelf wel.

Het chronologische verslag aan het begin is onvolledig. In het redactionele stukje 'Logika' in Vrij Nederland van 12 oktober 1968 kan men verdere gegevens vinden.

Maar nu ter zake. Blijkbaar heb ik Dik nog te hoog aangeslagen. Ik verkeerde in de mening dat hij *serieus* een nieuwe theorie in de plaats van de transformationele wilde stellen, en die wilde demonstreren aan coördinaties. Daarom heb ik zowel het algemeen theoretische aspect als de coördinaties besproken. Nu blijkt echter dat Dik niet 'een algemeen "bewijs" heeft willen leveren van de ontoereikendheid van de transformationele theorie' (blz. 246). Hij heeft, zegt hij, slechts 'een aantal essentiële moeilijkheden naar voren gebracht', en was daar zo van onder de indruk ('grave doubts' op blz. 92 van zijn boek) dat hij maar liever probeerde 'op een nieuwe basis een nieuwe theorie op te bouwen'. Een serieuze evaluatie van twee rivaliserende theorieën heeft helemaal niet in zijn bedoeling gelegen. Het hele begrip is niet bij hem opgekomen. Het heeft dus ook geen zin te wijzen op het ontbreken daarvan. Al die onzin van Seuren over dingen die niets met coördinaties te maken hebben, is ir-

relevant: daar gaat het boek toch niet over. Dik vindt alleen die transformaties zo ingewikkeld. De kwalificatie 'onechte taalkunde' was dus wel terecht, ook al heeft Dik zelf wel wetenschappelijke pretenties. Volgens hem is het aankweken van zo'n gevoel van nee-hoor-veelte-moeilijk 'de enig zinvolle manier om welke theorie dan ook te verifiëren of te falsifiëren', en 'ieder die iets weet van methodologie zal moeten erkennen dat dit een legitieme handwijze is'. (blz. 246) Mocht ik Dik verkeerd begrepen hebben, dan was het omdat ik een dergelijk niveau niet verwachtte.

Hoe 'essentiële' de moeilijkheden zijn die hij opsomt, moge blijken uit het feit dat ze alle in de literatuur bekend zijn en dat Dik tot nog toe de enige is geweest die daarom de transformationele theorie heeft verworpen, en alleen omdat hij dat zo vindt, of gelooft. Voor alle anderen is het transformationele principe volledig onaangetast gebleven: zij verbeteren alleen de bestaande theorie. Dik kan, zegt hij, het onderscheid tussen een fundamenteel principe en een concrete uitwerking ervan niet maken: hij meent 'het recht te hebben de transformationele theorie zoals die zich *nu* aanbiedt te toetsen, casu quo te verwerpen. Stellingname tegenover een theorie zoals deze mogelijkerwijs in de toekomst zal worden is niet mogelijk.' (blz. 260) Niettemin beweert hij dat bepaalde problemen nooit met het transformationele *principe* opgelost kunnen worden (zijn boek blz. 15: 'It is shown that certain types of coordinative construction cannot *in principle* be accounted for in this way'; blz. 74: 'cannot possibly be handled in this way', namelijk '*the transformational approach*'; blz. 91: 'completely impossible' – cursivering van mij.) Nu schrijft hij weer (blz. 252): 'Aantonen dat een bepaald probleem *per se* in geen enkele dieptestructuur-hypothese kan worden opgelost is uiteraard (sic) volstrekt onmogelijk. Wat ik heb trachten aan te tonen is dat dieptestructuur-hypothesen, zoals tot dusver voorgesteld (cursivering van mij) voor dit probleem geen oplossing bieden'. (Dit aantonen is overbodig: het is allang bekend.) Maar zegt Dik zelf ook niet, bij voorbeeld op blz. 68 van zijn boek, dat Chomsky heeft aangetoond dat bepaalde problemen *per se* niet in een uitsluitend 'constituent structure

grammar' (zoals Diks 'functionele' 'grammatica') kunnen worden opgelost, om welke reden hij transformaties invoerde? Zo iets aantonen is dus weer wel mogelijk. Als Dik nu tenminste had laten zien dat een transformationele behandeling voor enkele van zijn gevallen *per se* onmogelijk is, was er nog iets geweest. Maar hij beweert zulks alleen, reden waarom ik in mijn recensie heb laten zien dat zo'n behandeling wel gegeven kan worden.

Dit is één voorbeeld van Diks rare gedraai. Nog een paar, in 't kort, uit de lange lijst. Sprekend over het eenvoudsprincipe zegt Dik (blz. 247) dat het 'zinloos' ('meaningless' op blz. 76 van zijn boek) is hierover te spreken zolang geen twee volledige grammatica's ter beschikking staan. Deze voorwaarde is niet vervuld. Hoe hij dan een paar regels verder zinvol over 'een min of meer gefundeerde predictie' kan spreken, is niet duidelijk. Overigens is dit natuurlijk niet 'zinloos': men kan heel goed aantonen dat bepaalde generalisaties in een bepaald systeem niet uitdrukbaar zijn, – Chomsky heeft dat gedaan.

Dik ontkent (blz. 247) beweerd te hebben dat de lange zin (29) alleen in lengte van afleiding complex is. Zie echter zijn boek blz. 79, waar hij naar aanleiding van de lange afleiding van deze zin zegt: 'their (id est van 'transformational descriptions') superiority can hardly be thought to reside in their simplicity'.

Over de overgang van enkel- naar meervoud, volgens Dik niet gebruikt om de incorrectheid van Chomsky's *en*-conjunctie aan te tonen (blz. 248), – zie blz. 71 van zijn boek: 'Even in this weak form, however, the rule is not without exceptions. E.g. if *Z* is a singular noun and *Z'* is a singular noun, then *Z + and + Z'* is, in general, not a singular but a plural noun phrase.'

Volgens Dik (blz. 250) laat ik zijn 'alternatief' op mysterieuze wijze in de loop van mijn betoog verdwijnen. Hij vermeldt niet dat de term 'alternatief' op twee verschillende dingen slaat: 1. op zijn 'theorie van functionele grammatica', waarvan ik het mogelijke bestaan nog wel wil aannemen, en 2. op zijn voorbeelden van 'beschrijving' van coördinaties: deze bestaan niet. Dik maakt overigens in één adem hetzelfde onderscheid. Hij excuseert zich (blz. 251): 'het is nooit mijn bedoeling geweest een beschrijving

te geven van nevenschikkende constructies in een bepaalde taal'. Mogelijk, maar hij belooft wel 'examples' van beschrijving (blz. 16 van zijn boek), en omdat, ook volgens hem, 'een beschrijving bestaat uit regels' (blz. 251), zouden we wel graag één regeltje, al was het maar in natuurlijke taal, gezien hebben. Dat zou een empirische discussie vergemakkelijkt hebben (blz. 69 van zijn boek: 'this debate can only be settled by empirically and descriptively motivated considerations'). Chomsky, die ook van de grond af moest beginnen, gaf wèl zo'n regel, hetgeen tot iets heeft geleid: men kon tegen-voorbeelden geven (wat Dik ook doet op blz. 13 en volgende van zijn boek, en op blz. 254–260 hier, tegen mijn regels).

Doordat hij geen regels geeft, komt het ook dat hij de ongrammaticaliteit van (72b en c) en de eenduidigheid van (72a) niet kan verklaren. Hij zegt wel dat dit een 'onwaarheid' is: 'In het tiende en elfde hoofdstuk heb ik mij uitvoerig met deze verschijnselen beziggehouden en ik heb er, binnen het kader der functionele grammatica, ook een oplossing voor gegeven.' (blz. 252) De 'oplossing' die hij suggereert is er echter geen. Daar zijn regels voor nodig: die voorspellen (en dat is voor ons, mensen, verklaren) de grammaticaliteit van sommige combinaties, en de ongrammaticaliteit van andere.

Dan is er Diks curieuze beroep op recent werk van pure transformationalisten als Chomsky, Lakoff, McCawley. Maar ruimtegebrek

verbiedt mij door te gaan.

Zijn bezwaren tegen de gangbare argumenten voor het aannemen van een dieptestructuur had hij in zijn boek moeten behandelen. Voor wat mijn eigen grammaticale voorstellen betreft, ik kon moeilijk uitvoerig zijn in de recensie. Evenmin heb ik de pretentie alle problemen restloos op te kunnen lossen. Wel kan ik alvast bepaalde regelmatigheden aanwijzen en in voorlopige regels formuleren, zodat een empirische discussie kan ontstaan.

De hoofdzaak is echter dat Diks 'functionele grammatica' een voorbeeld is van een 'constituent structure grammar' (zoals blijkt uit blz. 177–8 van zijn boek), regelrecht teruggaand op Bloomfield. Welnu, zoals Dik zelf zegt op blz. 68 van zijn boek, het is aangetoond dat dergelijke grammatica's leiden tot 'the assignment of incorrect structural descriptions' (hetgeen zeggen wil dat bepaalde generalisaties in zulke grammatica's niet kunnen worden uitgedrukt). Dat Dik niettemin zijn theorie van 'functionele grammatica' als alternatief poneert voor de transformationele en voorstelt coördinaties in termen van zijn theorie te beschrijven, toont zowel de tegenstrijdigheid als de futiliteit van zijn boek aan: het is een stap terug in de wetenschap van de taal.

O ja, voor de etymologie van *fleur* had ik niet op mijn geheugen mogen vertrouwen. *Oeuvre*, van *opera*, was een beter voorbeeld geweest.

We zijn een klein land. We maken kennelijk kleine revoluties. Maar net zoals de minirok interessante zaken over een groot oppervlak blootlegt, net zo heeft de bezetting van het Maagdenhuis belangrijke maatschappelijke verschijnselen voor iedereen zichtbaar gemaakt. Volledig uitgekristalliseerd zijn ze niet. De strijd om de universiteit gaat maanden, zo niet jaren duren. En voor sommige studenten is hij verbonden met een andere strijd, – die tegen kapitalisme, imperialisme, en exploitatie. Helemaal een doel op de lange afstand.

Maar nu Amsterdam weer rustig is, nu de waterkanonnen weer op stal staan, het Maagdenhuis weer vol maagden zit, en de autoriteiten weer liberaal kunnen zijn, nu kunnen we toch al enkele conclusies trekken. De eerste ligt zo voor de hand dat het bijna een cliché is: de kloof tussen oud en jong wordt steeds dieper. Ten tweede blijkt het verschil tussen de democratische theorie en de autoritaire praktijk aan de universiteit nog steeds enorm. Ten derde heeft de meerderheid van onze voorlichtingsorganen gefaald: hetzij door onbegrip, hetzij door voorzichtigheid, hetzij door onbekwaamheid. Er zijn natuurlijk uitzonderingen, maar heel trots hoeven we niet te zijn over de manier waarop het Nederlandse volk over de studentenacties is ingelicht.

Eigenlijk is dat raar. Net zo raar als het feit dat universitaire bestuurders en regering slecht voorbereid zijn gebleken op de gebeurtenissen in Amsterdam. De laatste jaren zijn studenten op alle universiteiten in alle landen tegen alle machthebbers in verzet gekomen. Dat ging van Zweden tot Zanzibar, van Italië tot India, van Praag tot Peru. Uiteraard waren de motieven voor de acties verschillend. Soms vochten ze tegen fascistische generaals, zoals in Latijns-Amerika. Soms vochten ze tegen de druk van het stalinisme, zoals in delen van Oost-Europa. En soms – zoals bij ons – kwamen ze in beweging tegen de geestelijke verdorring van het rijke, ranzige Westen.

Nederlandse jongeren worden opgevoed in het idee dat we onder een democratisch systeem leven, dat we een regering van het volk, voor het volk en zoveel mogelijk door het volk hebben. Dan, als jonge volwassenen, komen ze op de universiteit. Ze zien hoe vermolmd en autoritair het systeem is. Ze constateren hoezeer het onderwijs, en de daarmee samenhangende maatschappijstructuur tekort schieten tegenover het democratisch ideaal. Dan eist men medezeggenschap. Maar er is een bewustwordingsproces in beweging gezet. De studenten constateren dat er iets mis is in onze samenleving, dat onze beschaving bezig is uit het spoor te raken.

Ze komen dus in verzet, ze bedrijven politiek. Om één of andere reden hebben de autoriteiten gedacht dat zoiets in Nederland nooit zou kunnen gebeuren. Maar dat is natuurlijk onzin. We leven, net als de Amerikanen, de Italianen en de Fransen, in een rijke hooggeïndustrialiseerde samenleving. Het soort maatschappij dat bij zijn inwoners een gevoel van geestelijk onbehagen wekt, een wat vage stemming van 'de mens leeft niet van ijskasten alleen'. En dit onbehagen, deze 'vervreemding', dringt door tot in de kleinste cellen van de gemeenschap. Het doet woorden hun inhoud verliezen. Het maakt eenzaamheid tot één van onze grootste nationale problemen. Niet voor niets schat een autoriteit als dr. Trimbos dat een kwart van alle volwassenen aan ernstige geestelijke stoornissen lijdt.

Een dergelijke overgeorganiseerde, ontmenselijkte samenleving roept heel sterke tegenkrachten op. Er komt een soort vrijheidsdrang boven die alle mogelijke vormen kan aannemen, en bij de jongeren ook aanneemt. Daardoor schieten hun acties soms hun doel voorbij, lijken hun reacties niet altijd intelligent, en schijnen hun redeneringen niet altijd sluitend. In werkelijkheid valt dat wel mee. Gewoonlijk zijn de studenten verstandig en capabel genoeg. Maar hun methoden zijn altijd onconventioneel. Dat brengt

de meeste buitenstaanders uit hun gewone doen. Het roept de haat op van een deel van de burgerij, het leidt tot slechte voorlichting, en het wekt misverstanden met de politici.

Men zou de jongeren graag willen steunen, maar hun optreden gaat lijnrecht in tegen alle oude revolutionaire tradities en strategieën. Vandaar dat de meeste linkse voormannen een uitweggetje zoeken in verklaringen als: 'We zijn het wel eens met de eisen, maar we keuren de methodes van de studenten af.'

Vandaar ook de bitse commentaren in de kranten en in het parlement. Men ziet de maatschappelijke orde bedreigd door krachten waar men geen vat op heeft, waarvan men de redeneertrant niet begrijpt. Dat leidt tot boze hoofdartikelen in de nette bladen, tot de meest verwarde scheldpartijen in De Telegraaf. Jacques Gans heeft zich voor de gelegenheid zelfs omgevormd tot tipgever van de politie. Hij vindt dat studentenleider Ton Regtien wegens belediging vervolgd moet worden. Zo ziet u maar weer. De journalistiek leidt tot alles. Bij De Telegraaf. – (St)

C. O. Jellema

Drie gedichten

Chopin

Jef Last schrijft over Gide
(mijn vriend André): 'Hij kon
op reis gaan, maar niet emigreren.
Hij was niet slechts rebel, maar ook
voortzetter der traditie.'

Dat doet mij denken aan Chopin.

Ik zet de plaat op en je komt
de kamer binnen, je gaat zitten
naast me op de grond;
ik streel je haar.
Genoeg. Ik word klaarwakker,
zie pagina's vol zwarte noten,
schriftuur van puur
gelukt gemis,

na urenlang etudes
(Czerny) speelbaar
op elke vleugel,
ten allen tijde.

Jean Dubuffet

1.

Bedek het doek met lijm.
Strooi daar zand overheen
en kiezelsteen.
Trek een lijn
van geslacht tot geslacht.
Geef wat de lijn omsluit
geen kleur:
laat zand zand,
steen steen.
De mens van de prehistorische rotswand,
van de celmuur,
het urinoir,
van Jean Dubuffet.

Denk door:
met een hand voor ogen
onderbelicht
nog zijn omtrekken zien
in de ure des doods.
Groots is het niet.
Wel waar.

Dek ook de lijn
weer toe
met zand.

2.

Niet als bij een pasgestorvene:
je denkt: hij ademt nog.

Zelfs geen geraamte, geen pyjamaknoop.

Vager dan vogelveren, dan de varens
van de natuursteenvloer in het huis
mijns vaders,
die het dienstmeisje wekelijks
boent met was,
met ijver –

zij weet niet wat zij doet,
vergeef het haar.

Landschap bij Branchon

Een valk bidt, bidt en valt.
Uitroeptekens – populieren.

Het verzinsel zon.
De ontaarde aarde.
De verdichting van weemoed
tot tastwind,
kijkkleur,
tot lichaam hier,
het vrije veld.

De toerist is geen
populaire verschijning.
Hij weet zich niet te bewegen,
hij roept zijn verrukking uit,
hij klopt het stof van zijn kleren,
hij vertrekt,
want hier zijn is nergens.

Hij schrijft:
de zon schijnt,

naar huis;

zijn zintuiglijkste,
zinnigste woord.

Ik beschuldig

(Rede uitgesproken op de door de Stichting J'accuse op 4 mei van dit jaar te Amsterdam georganiseerde bijeenkomst)

Het is makkelijk anderen te beschuldigen.

Het is moeilijker onszelf, ons eigen volk, onze eigen regering, waarvoor wij ons als volk zelf verantwoordelijk moeten voelen, in staat van beschuldiging te stellen.

Als wij beschuldigingen willen uiten met betrekking tot Zuidoost-Azië, is het makkelijk met een beschuldigende vinger naar de Amerikanen te wijzen. Wij zijn dan in het goede gezelschap van vele Amerikaanse intellectuelen en jongeren die nu door hebben voor wat voor 'vuile oorlog' zij in Vietnam, en straks misschien in Laos, Thailand en Cambodja moeten sterven. Zij hebben de civiele moed opgebracht hun eigen regering in staat van beschuldiging te stellen wegens het ondersteunen van corrupte, reactionaire regimes die elke vooruitgang, elke broodnodige agrarische hervorming tegenhouden, regimes die zonder deze steun allang zouden zijn ineengestort. Deze Amerikaanse jongeren wagen ernstige risico's omdat zij zich *tegen* de ware schuldige aan alle wandaden, *tegen* hun eigen, machtige, regering richten.

Wanneer wij, hier in deze zaal, dan ook beschuldigingen uiten over herleefd fascisme in Zuidoost Azië, moeten wij in de eerste plaats aandacht schenken aan het land waar wij zelf, vanouds en nu weer sinds enkele jaren, grote invloed hebben: *Indonesië*.

In *Trouw* van 18 april stond de uitspraak van professor Van Wijnbergen: op het Griekse kolonelsbewind kan Nederland invloed uitoefenen, wij zitten beiden in de Raad van Europa. Maar Indonesië ligt niet binnen onze invloedssfeer. Natuurlijk is dit een uitvlucht.

In *Vrij Nederland* van 26 april schreef Paul van 't Veer, met wie ik het overigens ook niet altijd eens ben, namelijk terecht: 'Voor Indonesië is deze nauwe samenwerking met Nederland van grote betekenis, zoals in Scheveningen wel bleek. De andere donor-landen zijn geneigd op het Nederlands kompas te varen, zozeer dat Frankrijk, . . . korzelig van "Nederlandse propaganda" sprak.'

Ik beschuldig, nu en van deze plaats, het Indonesische bewind, onder leiding van Generaal Suharto, ervan dat het in Indonesië al sinds een aantal jaren een terreurbewind uitoefent van de ergste soort. Ik beschuldig Generaal Suharto ervan dat hij, door president Sukarno aangesteld om na de mislukte staatsgreep van 1 oktober de eenheid van het leger te herstellen, in de tweede helft van oktober 1965, toen er *geen sprake* was van een toestand van burgeroorlog, en toen de Indonesische Communistische Partij, de P.K.I., zich loyaal en openlijk achter de regering-Sukarno had geschaard, de beruchte stoottroepen, de zogenaamde *Rode Baretten*, naar Midden-Java en later naar Oost-Java heeft gestuurd, voor een vernietigingsactie tegen alles wat links was of wat daarvoor doorging. Ik beschuldig Suharto van de *verantwoordelijkheid* voor het vermoorden van honderdduizenden volstrekt onschuldigen aan de staatsgreep – een aantal slachtoffers dat dat van de gehele Vietnamoorlog benadert of overtreft. Ik beschuldig hem en andere generaals, waaronder vooral generaal Nasution, ervan een afschuwelijke hetze tegen alles wat links is te hebben ontketend, mede door het verspreiden van het *sprookje* dat de P.K.I. overall in het land lijsten zou hebben aangelegd van moslims, christenen en nationalistes die zij, als zij aan de macht waren gekomen, hadden willen vermoorden – duidelijk een *lasterpraatje*, want als er ook maar één letter van waar was geweest dan zouden deze lijsten met grote tamtam in de processen voor het Militair Tribunaal tegen vooraanstaande P.K.I.-leiders als bewijsmateriaal zijn geproduceerd.

Nog pas enkele dagen geleden heeft president Suharto zijn volle verantwoordelijkheid voor de afschuwelijke massamoord erkend: in een bulletin van het officiële Indonesische persbureau *Antara* staat een verslag van Suharto's toespraak, op 22 april, ter gelegenheid van de zeventiende verjaardag van het corps der Rode Baretten. Hij herinnerde eraan, en ik citeer letterlijk, 'dat de Rode Baretten de eerste strijdgroep vormden die uitrukten om de communistische elementen te vernietigen, in de eerste uren na de mislukte staatsgreep. De Rode Baretten tezamen met leden van de Strategische Reserve van het Leger, waarvan generaal Suharto toen commandant was, waren de leidende elementen bij de grote militaire vernietigingsactie op de communistische benden'.

Verre er vandaan dus dat Suharto de afschuwelijke wandaden van de Rode Baretten openlijk afkeurt, heeft hij ze, nog geen twee weken geleden, hier openlijk voor *geprezen*.

Ik beschuldig president Suharto ervan dat hij met deze lof aan massamoordenaars, met het verzuim ook maar één schuldige aan deze massamoorden te bestraffen, nieuwe wandaden, nieuwe willekeur, nieuwe golven van arrestaties uitlokt en ze van tevoren sanctioneert.

Ik beschuldig hem ervan dat hij daarmee zelf de toestand heeft geschapen waarin het, volgens zijn eigen ministers, onmogelijk zou zijn de vele tienduizenden volstrekt onschuldige politieke gevangenen massaal vrij te laten, daar zij slachtoffer zouden worden van de terreur van plaatselijke militaire commandanten en de opgehitste moslimse bevolking.

Ik beschuldig de regering-Suharto van een onmenswaardige behandeling van deze politieke gevangenen, waarvan de aantallen als minimaal 76000, alleen voor Java, worden opgegeven.

En ik beschuldig onze eigen regering ervan dat zij, door op grote schaal hulp te bieden aan zulk een regime, zich mede schuldig maakt aan het voortduren van de terreur.

In de strijd tegen deze verdachte hulpvaardigheid hebben de Nijmeegse studenten enkele weken geleden op moedige wijze het spits afgebeten. Voor hun strijd tegen herleefd fascisme zijn zij door de rector der Nijmeegse Universiteit, professor Van Wijnbergen, voor fascistten uit gescholden. Willen wij tegen fascisme strijden, dan moeten wij niet, zoals die andere Nijmeegse hoogleraar, professor Duynstee, in Vrij Nederland van 26 april deed, deze *moedige* studenten waarschuwen tegen de gevolgen van wat zij doen, en speciaal de juristen onder hen, met het oog op hun *carrière*, die zij met hun actie *kapot* maken. Nee, wij moeten eisen dat de geheime politierapporten waar professor Duynstee op doelde (en waar ook alle sprekers van vandaag op komen te staan) *onmiddellijk* worden vernietigd. Een regering die een fascisttenregime in het zadel helpt, zal zelf op de weg naar fascistisering voortgaan.

En zonder buitenlandse hulp – die volgens berekening van een bekend Indonesisch econoom tachtig procent van het pas begonnen vijfjarenplan moet financieren – zou dit, of een ander terreurbewind in Indonesië, zich niet lang meer kunnen handhaven tegen het opstandige, verarmde volk.

Ik waarschuw onze regering en ons volk, dat wij door deze steun bezig zijn in Zuidoost-Azië een tweede Vietnam te scheppen.

De neger van Guadeloupe

De spanning stijgt. Ze zijn al twee dagen onderweg. De wegen zijn kronkelig, introvert. De kloven worden uitdagender. Ze maakt een aanmerking wanneer hij te hard door de bochten giert. Hij kent de weg immers niet. Zonder emotie bedenkt ze verder dat het er minder op aankomt als hij een ongeluk zou krijgen op de weg terug. Waar ligt het in godsnaam? Haar ongeduld wordt beantwoord door een kuil in de weg. Geen enkele tegenligger.

– Je snapt natuurlijk wel, zegt hij, dat je naar een gat vertrekt waar je nooit meer uitkomt. Hoe ga je eigenlijk terug?

Ze haalt de schouders op.

Prehistorisch landschap. Via de tamelijk negroïde neus van Ab kijkt ze zo nu en dan naar links. Ontembare, eigengereide bodemcultuur. Op Abs neus ligt een vochtige glans. Onfris. Zijn ogen zijn die van een havik. Zijn handen knobbelig, maar toch aantrekkelijk. Hij zal wel erg sterk zijn. Door de voorruit houdt de wereld ineens op.

– Kijk nou uit.

– Niet zeuren. Alles, maar niet zeuren! Hij trekt zijn stuur weer recht. Nu passeren ze een smal bruggetje zonder leuning. Ter weerszijden een plasje water over ronde, gladde stenen. Een crèche voor vissen. Hoe lang heeft ze gedacht over wat er gebeurd zou zijn als ze het plasje

waren ingereden? Kan niet meer teruggedraaid worden want ze zijn al heel lang op een weggetje dat tussen hoog, verdord gewas doorvoert. De lucht is van stofgoud. De spierbundels van zijn rechterdij bollen eensklaps op als hij gierend remt.

– Een konijntje, zegt hij vlak.

Voor een konijntje, denkt ze smalend. Voor een konijntje hadden we eventueel over de kop gegaan. Zou de volgende dag het beeld van een bloederig konijn door haar hoofd vliegen? Er niet van slapen? Het spontane computerbericht heeft echter al postgevat: wat is nou een konijn! Bij duizenden. Tienduizend vogels. Miljarden stervende bladeren. Tientallen dode mensen op de straten van Afrika en India –als voddens. Honderden wolken die vervliegen. Waarom ga ik eigenlijk nog?, denkt ze. Als niets zin heeft. Ook zich verplaatsen niet. Ja, Ab houdt van dieren. Verdraaid als het niet waar is. Is er zelfs vegetariër om geworden. Alleen wat de mond uitgaat verontreinigt de mens. Maar Ab argumenteert niet.

– Stop!, zegt ze eensklaps. Ab stopt een paar meter te ver naar haar zin. Op haar verzoek rijdt hij een stuk achteruit. Beiden stappen stijfjes uit. Waarom legt hij nu zijn arm niet om mijn schouders?, denkt ze. Een lange tocht samen verschaft toch intimiteit? En is het niet heel gewoon om hem hartstochtelijk te zoenen? Nat en diep. Al zijn capaciteiten gebundeld in concentratie om mij te veroveren. Dan het anderspit delven door zijn kracht en daarna toch

HELEN KNOPPER. Geb. 1934. Studeerde enige tijd chemie, daarna schilderkunst. Exposeerde in verschillende plaatsen in Nederland. Publiceerde onder meer de roman *Osmose* (1966) en de gedichtenbundel *Emotioneel Esperanto* (1966).

winnen door het bevredigd-zijn. Waarom bemoeit hij zich niet wat meer met mij?

– Jezus, wat goed zeg, murmelt hij. Bij het oprapen van een steen, die hij krachtig wegkeilt, spant zijn goorwitte spijkerbroek. Men moet *alles* weten. Een detail dat niet gekend is, maakt van ieder inzicht een zwakke verdediging. Hij moet zich met mij bezighouden, denkt ze dwingend. Hij moet. Hij moet. Hugo moet ik vergeten. Hugo en zijn rotscooter.

De zon stapelt zich in diffuse goudwolken over het januariveld. Ab loopt er met zijn rubberlaarzen dwars doorheen. Breedmanlijk stappend en toch niet onelegant. Zijn gezicht is in een goudstofwolk gehuld. De negroïde neus snuift hard, alsof deze geuren van antiek vroeger herkent. Nu gaat hij op een grote steen zitten en verbergt het gouden gezicht in de handen. Waarom ben ik voortdurend afhankelijk van de mens die naast mij loopt?, vraagt ze zich voor de zoveelste maal af. Ik ben nooit mezelf. Ik kan nooit denken: daar zit Ab, en ik doe net of ik hem niet zie. Ik zie hem, waardoor ik mezelf vergeet. Dat schept afhankelijkheid, vervolgens kruiperigheid, met als weinig illuster einde: smakeloze ondergang. Aan de andere kant: ik ben geen enkele vrijheid waard.

De zon drukt zich sensueel tegen de witstenen, vierkante huizen. Ontoegankelijke mysteriënhuizen waar van alles gebeurt wat men nooit te weten komt.

– Dus dit is nou de Ardèche, zegt Ab. Hij slaat het stof van zijn broek. Reusachtig groot torent hij nu boven haar uit.

– Toen ik onder de ijzeren brug doorreed, dacht ik al, dat wordt beregoed. De vier dagen die ik bij je doorbreng zal ik goed benutten. Jammer dat ik geen kleurenfilm bij me heb.

– Misschien kan ik die nog wel voor je kopen, zegt ze. Goedkope prostitutie, maar dan andersom. Geld bezitten is grotere onvrijheid dan geen stuiver in de zak te hebben, maar het

is nog grotere onvrijheid wanneer men iemand van zijn geld moet onderhouden en de guldens portiegewijs worden overhandigd.

Ze stappen weer in.

– Nu moeten we er toch wel vlak bij zijn, zegt ze. Ab antwoordt niet. Hij geeft gas. Ze kijkt naar de laars die op het gaspedaal drukt. Sigaret bungelt in zijn rechter mondhoek. Hij zal niets meer zeggen tot ze gearriveerd zijn. Al zou het nog uren duren. Hij is moe. Iemand die moe is kan gevaarlijk worden.

In wulpse plooiën slingert het land zich naar rechts links voor en achter. De werkelijkheid van de seks van het land is obsceen. Het zal gaan werken, denkt ze. Met de blote enkels diep in de goudmoerassige grond. Zon op de schouderbladen. Voelen met de hand hoe heet de huid is. De opwindende frisheid na een genomen bad. Dan opnieuw in de zon, die dan pas goed gaat branden. Zal er iemand zijn? Het land zal gaan werken. Ik zal me te buiten gaan aan een iets of een iemand. Hoe eenvoudig is hier de aanleiding voor moord.

Ik doe niets, denkt ze koppig als Ab het raampje naar beneden draait en vraagt waar S. ligt. Zijn Frans is uitermate slecht. Ik doe niets, denkt ze weer. Waarom moet ik altijd voor tolk spelen? Ab kijkt nu vragend en geïrriteerd haar richting uit. Waar S. ligt, vraagt ze dan, met een onbeschofte onverschilligheid die ze zelf heel goed heeft opgemerkt, aan de man. Hij heeft het hun gewezen en tikt als afscheid met de rechter wijsvinger tegen zijn pet. Tussen zijn laatste woord en de vinger tegen de pet had Ab echter alweer gas gegeven. Hij is het duidelijk zat. Vanavond geen seks, denkt ze. Ga ik daar eigenlijk mee akkoord?

Lieve moeder. Ik heb een heerlijke reis gehad. Het kruisje dat je me gegeven hebt, heb ik steeds gevoeld. Het kittelde tegen m'n blote borst. Iedere ochtend haal ik het uit

m'n truitje en dan zie ik Zijn Hoofd. Ik verlang erg naar m'n periode van afzondering. In de stad hield ik het niet meer, dat weet je. Hopelijk maak je je niet te druk dat ik die baan kwijt ben. Voorlopig leef ik nog. En als men iets doet, zonder enige twijfel te gevoelen, dan is het altijd goed. Komt de twijfel terug, dan moet men de situatie herzien. Dat ben je toch wel met me eens? In de kerk van St. Mihiel een prachtige Christuskop gezien. Hij hing een beetje ver weg, achter een gouden hek, maar ik veronderstel dat het me van dichtbij niet teleurgesteld zou hebben. Een paar maal ben ik naar die kerk terug geweest. Eenmaal toen er zelfs een processie was. Herinner je je nog hoe jaloers ik vroeger was op m'n katholieke vriendinnen omdat die in een witte jurk plechtig werden aangenomen, en ik niet? Wat een discriminatie. En wat heb ik gehuild. Maar nu niet meer. Daar is nu geen reden meer voor. Jij weet toch ook niet of God nu protestant is of katholiek? Misschien is God wel een Afrikaan, stampend op rubberlaarzen over zijn erf. Sorry, moesje, zo bedoelde ik het niet. Het schoot er zo maar uit. Ik zal in m'n avondgebed aan je denken. Uitgesloten dat ik onderweg een ongeluk krijg. Dus niet piekeren. Ik geloof overigens dat ik van tevoren zal weten wanneer ik doodga. Heb ik dat als kind al niet eens gezegd? Dag, pas goed op jezelf. Blijf in Christus en denk aan mij. Duizend kusjes. Morgen schrijf ik je weer.

Hij heeft zijn auto geparkeerd onder de luifel waar de oude man woont die de sleutel heeft van het huis. Geen energie voor de eenvoudigste woordenwisseling.

– Sorry Ab, maar jij zult toch de koffers moeten dragen.

Wat denkt hij nu? Laat ik haar maar gehoorzamen die vier dagen? Dan kookt ze tenminste een goeie pot? Verbijsterd op deze gedachte blijft ze staan. De werkelijkheid van een splinternieuwe man die aardappels, groente en veel

lekkers wil eten. Alweer een man vetmesten. Daarna, als hij zijn na-het-eten-dutje heeft gedaan, in bed zien te krijgen. Flesje rosé naast het bed. Sigaretten roken. Vooral veel lachen. Beschuitjes eten tussen de hoogtepunten in. Wel wasbeurten tussentijds. Doorgaan tot de seks niet fijn meer is, maar pijn gaat doen. Totale uitputting. Vreemde dingen verzinnen terwijl je naar het plafond ligt te staren, rokend, giechelend. Dan de zware hand van Ab op haar borst. Opnieuw spelen ondanks de uitputting.

– Loop nou door, zegt hij wrevelig. Hoelang staat ze al op die stenen trap? Geen blote nieuwsgierigheid om de deur open te zwaaien? Ze steekt de sleutel in het slot en duwt de deur tot een kier open. Ze loopt evenwel niet naar binnen maar gaat op het terrasmuurtje zitten. Kijkt naar de violette bergen aan de overkant. Het stofgoud is opgelost in een bezadigd grijs. Het is niet te geloven dat het winter is. Morgen met Ab in ligstoelen op het terras. Zal ik hem dan aan de praat kunnen krijgen?, overweegt ze. Maar waarover?

Je kunt toch wel goed merken, moeder, dat God de hand heeft gehad in de natuur. Het is moeilijk te beschrijven als je het voor je ziet in al zijn paarse seringengrootheid, omdat je dan niet objectief bent. Maar hoe zal ik het uitdrukken? Zoiets als liefde? Jij met je academisch hoofdje. . . jij vindt al m'n vereenvoudigingen maar platvloers hè? Maar ondanks een geloof in God raak je toch niet achterop met je verstandelijke vermogens? Dat weet je zelf het beste. (Ik ben niet ironisch.) Lief moedertje, denk erom dat je driehonderd jaar oud wordt.

Ja, waarover zou hij het kunnen hebben?, denkt ze. Hij is niet langer wrevelig maar kwaad.

– Je hebt vast honger, zegt ze aailief. Ik ga ontzettend lekker voor je koken. We hebben genoeg ingeslagen in St. Mihiel om nog drie

kroostrijke gezinnen uit te nodigen aan de dis. Hij lacht niet. Hij is al naar binnen gegaan. De laatste woorden heeft hij wellicht opgevangen door het open raam. Als ze binnenkomt ziet ze dat hij op een bed is gaan liggen dat vlak naast een open schouw is neergezet. Nu ze eenmaal is waar ze zijn moet is ineens alle moeheid van haar afgevallen. Snel inspecteert ze de drie kleine kamertjes die het huis groot is, gaat dan naar het minuscule keukentje, draait de butagasfles open, onderzoekt het elektrische schakelbord en zet dan een ketel water op het gas. Het geld stopt ze in haar toilettasje onder in de koffer in de slaapkamerkast. Hij zal er geen tientje van afhalen, weet ze, maar als er een tientje zou ontbreken zou ze hem niettemin haar hele leven verdenken. Is het niet doodsimpel om in iedere situatie alle risico's te vermijden als men grondig zijn hersens gebruikt?

Het is inmiddels volkomen donker geworden. Er valt geen geluid van het dak. Geen late vogel verheft zijn stem. De stilte is onbescheiden, ontluisterend, attakerend als een sluipmoordeenaar. Zijn hier zelfs geen honden? Geniepige stilte, vermomd als dreigende vuistslag. Het zal wat worden, denkt ze. Maar er is toch wel een iemand? Ze staat stil onder de lamp: albasten kom die veel stof verzamelt. Waarom kwam ze hier? Om die rampzalige, lachwekkende geschiedenis met Hugo te vergeten. Banaler excuus kan men niet verzinnen om de eenzaamheid in te gaan. Als ik acht maanden de straten niet zie, denkt ze, waar we gelopen hebben, als ik pas na acht maanden weer in café Maris terugkom, waar we als op een godseiland aan de bar hebben gezeten, als het gewoon is dat ik zijn Lambretta ergens zie staan, dan ben ik eraf. Is het op enigeleiwijze solide te verifiëren dat men ergens vanaf is? Is acht maanden voldoende slijtage-tijd? Goddank heb ik niet de neiging de dingen voluptueus te dramatiseren, weet ze. Het water kookt. Koffie maken voor het sluimerend beest.

Voor zichzelf bakt ze een biefstukje, voor Ab een ei met champignons. Hij vindt champignons zelfs moeilijk eten. Smaakt nog te veel naar dier. Waarom hij vegetariër geworden is? Uit principe. Wat voor principe? Hij haalt zijn schouders op. Met hem kan ze nu eenmaal niet redeneren. Waarom het dan altijd proberen?

– Die balken boven je kop gaan na veertien dagen drukken, zegt hij. Als het niet eerder is. Ze hebben het stom ingericht. Ze hadden het plafond moeten verhogen en vooral er een lichtere kleur aan geven. Voor een oppervlakkige vakantieganger geeft het niet maar jij, die hier acht maanden gaat zitten. . .

Zoals altijd breekt hij een monoloog abrupt af. Men kan hem dan nog zo onderzoekend aankijken, er komt geen woord meer uit. Het is wel interessant, zelfs opwindend. Zo'n jongen moet je lospeuteren, zachtjes openvouwen, zonder dat hij er eigenlijk erg in heeft. Totdat hij naakt is en zichzelf verwonderd gaat betasten. Dan gaat hij lachen. Hard en ongegeneerd, doch met een duidelijke ondertoon van verlegenheid. Hoe zal hij zijn in bed? Het is toch fijn seks te plegen als men uitgemergeld is van een lange reis? Uitproberend legt ze een hand op de zijne. Trillerige handpalm op zijn korstige handrug. Ze voelt het onder in haar ruggemerg. Hij trekt zijn hand eenvoudig weg onder de hare vandaan en gaat een sigaret rollen.

– We hebben lekker gevreten, vrouw, zegt hij, scheef naar haar opkijkend. Jij gaat nu afwassen en het mannetje zijn sloffen aantrekken *alsmede* de krant lezen. Voorts gaat hij pitten. Hahahaha. Hij brùlt het uit. Gaat dan weer op bed liggen. Blaast onverzettelijke rookwolken keihard tegen de donkere balk boven hem, welke sfeer maar op één manier te interpreteren is: *hij wil niet*.

– Ja hoor, gaat hij lacherig door. Zo ben jij ergens wel, al blaas je als een junglekat. Je wilt een mannetje met sloffen en de krant. Op het-

zelfde ogenblik dat het mannetje er is, vervloek je hem waar hij bijstaat, en toch wil je het.

Hij heeft zo hevig aan de sigaret getrokken dat hij al op is. Hij trapt hem uit op de tegelvloer. Almaar blijft zijn hak draaien in de verpulverde tabak. Het draaien lijkt een vertraagde opname van een afschuwelijke griezelfilm die ze eens heeft gezien.

– Ik ga maffen, klinkt het nu van het bed. Wassen doe ik niet. Aju.

Maar *ik* had daar willen slapen, protesteert het binnenin haar. Maar ze zegt niets. De kruiperigheid begint al, registreert ze. Ze brengt de borden naar de keuken. Zet de geiser open. Wast de vaat zonder zeep met heet water af. Rookt ondertussen. Eén dag voorbij van de acht maal dertig. Nog drie dagen met hem en dan alleen. Er gebeurt vast wel iets. Misschien kan ze hier een scooter huren. Om dagtochten te gaan maken. Ze gruwelt plotseling van de sfeer in huis. Ze zal niet veel binnen zijn. Ab heeft gelijk. De balken drukken nu al. Volgens degene van wie ze het huis gehuurd heeft, heeft hier jarenlang een heel vreemde vrouw gewoond. In haar eentje. Ze kon zieken genezen. Ze ziet het al voor zich. Zo'n vrouw met bleke, ingevallen wangen, een smetteloze vrouw die uitsluitend goed doet, die zich zorgen maakt om 's werelds ondergang, die je gedachten kan lezen, kortom, onleefbaar, onwerkelijk en smakeloos heilig. Er hangt inderdaad een sfeer in huis die ze niet ambieert. Maar of het nu van de 'heilige' komt? Ze vindt meer dat het huis ruzie uitdrukt. Allerlei soorten onenigheid.

Lieve moeder, het is de eerste nacht in huis. Het is doodstil. Alleen de stem van God is duidelijk hoorbaar. Het zit in mijn oren, in m'n hoofd, het lijkt wel in al mijn lichaamscellen – Zijn stem. Weet je wel dat mijn hart búiten klopt? Nu al, zul je zeggen. Ja mamma, ik wist wel dat hier belangrijke dingen gebeuren. Heerlijk dat ik niet meer van negen tot vijf

tussen die papieren muren zit geperst. God zorgt wel voor een andere baan. God klopt als mijn hart binnen en buiten. Zou het blasfemisch zijn te zeggen dat Hij mijn eigen hart *is* dat klopt? Soms voel ik het zo. Het verwacht mij. Als ik me zo vredig voel met de donkere, geruststellende stilte om mij heen, uitgezonderd de flakkerende kaars waarachter ik aan je schrijf, dan is er geen verschil tussen Hem en mij. Iets wat je al hebt aan voelen komen, hè? Wil je mij bij voorbaat vergeven als je denkt dat ik ben afgedwaald? Het is toch goed de moed te hebben een zijpad in te slaan? En dit zijpad, moeder, ik noem het gewoon extase, vergeef me, *extase!*

Ze had niet gedacht dat het huis zo gehorig zou zijn. Ze is in het kleine tussenkamertje gaan slapen en hoort hem snurken. Het snurken van hem duidt op kracht en vermogen, denkt ze verrukt. Dat zal wat beloven. Maar onesthetisch blijft het. Ze omhelst in het donker de dekens als zijn lichaam.

Het is er niet van gekomen. Hoewel ze al die vier dagen in huis gezeten hebben. Uitgezonderd de goudgloeiende zon boven het land van Lavilledieu was er geen zon meer te bekennen geweest. Ligstoelen buiten op het terras? Avantgardistische ongein. Het is overigens geen régen meer te noemen, al dat gutsende water, waardoor ze iedere dag doorweekt thuisgekomen is, van het boodschappen doen in Vogüe of het melkhalen bij Deborne. Er was geen enkel lichtpuntje. Er was ook niet een iemand. Er waren geen ronduit boertig vertier, geen muziek-tentromantiek en geen lolllige herinneringen om op terug te kijken. Ab had de laaiende herinnering aan Hugo niet met zijn eisend lichaam van de wereld geholpen.

In de eerste plaats was Hugo niet plezierig om aan terug te denken. Want Hugo stond in verband met direct waarneembare, in het den-

ken uitgesproken tastbaar wordende pijn. Ze hadden elkaar maar een paar maal kortelings ontmoet, en de laatste keer in café Maris, (ingekapseld in een branderige twee-eenheid cocon) was hij ineens met haar meegegaan. Dronken waren ze niet geweest, maar bepaald aangeschoten wel. Ze waren amper aan het ontkleden toegekomen, hadden niet eens het bed bereikt. In de gang op de grond. Wat gaf het wáár het gebeurde? Als het maar een goede act werd. En dat stond –nog steeds – als een wit litteken aan de hemel. Het was een veel te goede act geweest. Kwam in aanmerking voor hoge frequenties. Het was nog nooit zo goed en zo grondig gebeurd. Ik wil met je trouwen, had hij gezegd. Echt waar, en nu wel onmiddellijk. Onge-repte, maar niet te veroorloven blijheid. Had Ab toch gelijk? Wilde ze een iemand met pantoffels en krant? Voor mijn part artistieke slippers maar desalniettemin pantoffels? Met zijn dunne, taaie lijf had Hugo haar artistiek verantwoord en voorgoed genomen. Het leek wel alsof alle voorafgaande affaires nooit bestaan hadden. En zonder uit haar te gaan was hij telkens opnieuw begonnen. De volgende ochtend uitgeput aan de keukentafel. Bleke woordjes van dankbaarheid. Waterigblauwe blikken naar elkaar waar alles in te lezen stond en wat toch niet erg was. Geen geheimen hebben op bepaalde momenten is een wild geheim. Felgekleurd geluk. Surinaams opzichtig. Niet houdbaar. Maar wie wil daaraan? Ze had laconiek gezegd: dat moet je morgenochtend maar herhalen, dat je met me wilt trouwen. Hoe ontspannend was het geweest zulke humorloze dingen te kunnen zeggen. Hij had het gedaan. Daarna wilde scooter-tocht door de stad, dan naar buiten, mekaar waanzinnig zoenend op een grasberm, waanzinnig diep en nat zoenend tijdens het tanken, zoenend toen hij haar thuisbracht. Hij zou de volgende dag terugkomen. Die middag daarop lauw telefoontje van zijn heel vreemde maar

onmiskkenbaar eigen stem. Dat het níét doorging. De square details wilde hij haar besparen. Welnu, de square details stonden ineens gedrukt in alle kranten, lagen in alle etalages, hingen overal te koop aangeboden, blonken uit alle gezichten tegemoet. Waarmee schept men de daarna leeggefallen uren vol? Waarmee? Waarmee? Is er iets meer deerniswekkend ridicuul dan een liefdesgeschiedenis? Er bestaat geen afleiding voor. Men wil geen bezoek ontvangen. En toch weer wel. Als het bezoek inderdaad komt, valt het altijd tegen. Men wil niets eten. En toch weer wel. Alleen pruimend aan dezelfde keukentafel, slechts enige uren later. Daarna de deurknoppen die onhoudbaar zijn geworden, de straten die ontoegankelijk blijken. Door iemand die je maar zo weinig kent? Jazeker. Door een scooter die helemaal niet langs komt? Zijn daardoor de straten wee van leegte? Daardoor worden hele steden totaal onbegaanbaar.

Verder was Ab absoluut niet van zins geweest ook maar iets in het intieme met haar uitstaande te hebben. Dat was de tweede onverkwikkelijke herinnering. Luister, had hij zonder enige vraag harerzijds gezegd, ik wil helemaal niets met je. Dat is toch niet abnormaal? Het is toch een mooie deal geweest? Ik breng jou naar het zuiden en jij geeft me te vreten en betaalt de terugtocht. Verder basta.

De laatste twee dagen was er praktisch geen woord meer gewisseld. Kijken uit het raam. Grijs stromen die zich onophoudelijk de grond inboorden. Het huis van Deborne was nauwelijks te zien. Geen vogel die zich nat liet regenen. Zo nu en dan dof geblaf van honden die binnen bleven. Eenmaal per dag als optimale afleiding de gele besteleend van de P.T.T. Verder de vuistslag van de stilte. Gapende, onseksuele stilte. De paar boeken die ze meegenomen had, had Ab met een hautain gezicht doorgebladerd. Was niet zijn genre.

Laatste dag. Ab op de drempel, zijn auto al voor de deur, dik in z'n schapenwollen jas. Géén dankjewel, géén kus op het voorhoofd, géén hand, maar een verlamdend drukje op de schouder. Ook niet: ik schrijf wel als ik heel-huids aangekomen ben. Wat toch heel gewoon is. Niets. Ab verdween geluidloos in de geuwende ochtend. Nog acht maal dertig dagen min vier.

Het weer is zó geweldig, moesje. Het is erg warm. Misschien vind je het erg zondig van me, maar ik zit meer op het terras dan binnen. Ik heb wel behoefte aan God maar ook aan de zon. Waarom zou men negen maanden op brood en water moeten in een kerker, zoals Johannes van het Kruis. Maar goed, dat was een gedwongen situatie. En neem nou Teresa. Teresa was bepaald geen lieverdje, die had toch ook een ego van jewelste. Nee hoor, het is geen excuus. Een tijd in een kerker kan geen kwaad. Gisteren had ik dat blauwe bloesje aan, weet je wel? Met dat open halsje. Nou, het zilveren kruisje lag gewoon stil op m'n vel. De zon scheen er omheen. En 's avonds bleek dat het kruisje een witte afdruk op m'n vlees had achtergelaten. Je begrijpt natuurlijk wel hoe ik zoiets opneem. In de bergen is het bladstil. Ik groet daar de bomen en de vogels, in naam van Hem. Het is een soort verbondenheid waar ik wel van gedroomd had maar die ik niet in werkelijkheid kon beseffen – tot nu toe. Ik ben niet bang voor dit woud van eenzaamheid. Ik begin de flora en fauna ervan al aardig onder de knie te krijgen. Duizend lieve kusjes.

Het was op een vrijdag dat ze onder het mid-dageten bij Deborne was binnengestapt. Anders ging ze meestal 's ochtends melk halen. Wandeling van een paar minuten door de regen. Wat een frisheid en levenslust de mannen op hun tractoren aan het werk! Ze hebben hun machines lief als hun vee. De felrode en hard-

gele beesten gaan als de paarden op stal. Waarom had ze hem nooit op het land gezien? Ze zag hem voor het eerst die vrijdag, terwijl de familie Deborne aan tafel zat. Even was ze niet in staat geweest een ontsnappende ademstoot binnen te houden. Het kwam naar buiten als een goed hoorbaar hikgeluidje. Het was ook te onverwachts in de ijzige beperkingen van S.

Een prachtig prentbriefkaartopstamhoofd zat daar aan tafel. Toch minstens negentien jaar, schatte zij. Donkerbruin met een stugge kroeskop. Het puistloze specimen prijkte voluit aan tafel, recht tegenover de weerspannige kop van Deborne. Hij was de eerste die „bonjour” zei. De rest volgde daarin met een gemurmel. Un demilitre s'il vous plaît. Asseyez-vous op de houten stoel met ongemakkelijke spieltjesrug. Waar kon ze anders naar kijken als naar hem? Als een donkere sluipslurpanemoon zat hij nu al zijn kansen te berekenen. Dat was zeker. Zat hij al geduldig haar reacties gade te slaan die zij trachtte te camoufleren door ingewikkeld te doen met de Franse muntstukken, alsof zij het nòg niet beheerste. Tiens, vous travaillez pour monsieur Deborne? Knikje. Afrekenen. Deborne, met zijn vette vleeskop, nog smakkend van de cotelet tast in zijn zak voor wisselgeld.

Ondanks de almaar vallende regen leek het of er buiten een dampige warmte had gehangen toen ze naar huis was gelopen. Van lezen kwam niets meer voorlopig. Ze zou hem van nu af aan vanaf het terras in de gaten houden. Wat een vondst in S! Waarom in de gaten houden? Het was immers uitgesloten (hysterisch onmogelijk) om het met deze knaap in een gehucht als S. aan te leggen? Maar toen ze dacht aan de broeidroge plek in de ruïne (en waarom niet gewoon bij haar thuis?) was het plan gemaakt. Tekening uitgezet op papier. Timetable ontworpen. Kosmisch excuus verzonnen om hem binnen te krijgen.

Soms bekruipt mij een vreemde onrust, moe-

der, en dan moet ik eerlijk zeggen dat ik dan behoefte heb aan exterieure ontspanning. Ook het leven in deze verzengende zon is zwaar en vermoeiend. Gisteren heb ik een heel vreemde vogel zien zitten op de putrand bij Barbe. Ik kon hem aanraken. Maar deed het niet. Zou het iets te betekenen hebben? Zó'n exotisch dier, en zó sierlijk, dat je hem al bemint voordat je hem kent.

Het is alweer zondag. De zondag in S. is hel. Implosie. Zou acht maanden niet overdreven zijn? Is dat niet Hugo zwaar overschatten? Twee dagen heeft ze op het terras gezeten, ondanks de koude, noordelijke wind. Maar zodoende kon ze het huis van Deborne in de gaten houden. Op zondag komt hij altijd zingend met zijn brommer langs. In een donker pak met smetteloos overhemd. Krachtige bruine nek. Dan kijkt hij omhoog. Wuift. Wuift zij terug. Verder niets. Maar na twee dagen eenpuntige concentratie heeft ze het gevonden. Iets waardoor de relatie een onuitwisbaar Rohrschach wordt.

De amandelmooie heeft al gebloeid. Maar is snel uitgevallen vanwege de onstuitbare gierend winden waar de Ardèche bekend om staat. Ze razen boven haar hoofd over de kale zolder en pretenderen een message te hebben in windtaal. Voor wie was de message bestemd? En wat was de code om hem te ontcijferen? Mocht men hem al ontcijferd hebben, hoe moest men hem dan interpreteren? Wind was wind en daarmee uit. Men gaat vreemde dingen in zijn hoofd halen als men zich na een domme affaire gaat opsluiten in een gat als S. Hoelang nog? Ze kon toch weg wanneer ze wou? Maar hoelang nog, nee, serieus? Officieel nog vier maal dertig dat is honderdtwintig dagen. Waarvan op zijn minst alles bij elkaar opgeteld twintig volle dagen met de jongen uit Guadeloupe?

Grauwe wolken trekken in stapels over elkaar over Deborne's dak. De oude huisbewaarder had

haar voor gek verklaard, almaar daar in die stoel, Madame. Veel te wonderig. Ze had aangevoerd dat het zo gezond was, en dat men op den duur dan de strenge Nederlandse winters beter kon verdragen. Zijn haast uitgebluste ogen hadden enige verwondering uitgestraald. Men kon de mensen hier niet veel wijsmaken. Ook werd men niet veel wijzer van ze. On ne peut pas raconter sa vie. Spraken zij soms met de wind?

Het zijn wolken waar geen enkele tekening in zit. Waar ze zich eventueel een tijdje mee had kunnen vermaken. Het is een doodgewone, klierige Legerdesheilsdeken die zijn boodschap, trompettend van gramschap, over S. uit gaat storten in de vorm van de zoveelste portie regen.

Ze hoort hoe hij zijn bromfiets start.

De wind is deze kant uit. Gunstig teken. Het blauwplastic jack staat hem goed. Negers kun je alles aantrekken. Hun koninklijke gang en soepele bewegingen laten zich nimmer verdonkeremanen.

Gisteravond was het me heel wonderlijk te moede, mama, want (ik weet niet hoelang ik al gezeten had) ineens viel mijn hoofd naar links. Althans, dat geloof ik. Ik was niet bij machte het proces tegen te gaan. Ik wist dat m'n hoofd naar links viel, maar kon dit niet officieel verifiëren. Overigens wat wel, van dat gehalte? Men beleeft het. En degene die hetzelfde heeft ervaren, begrijpt. En een ander niet. Jou schrijf ik het allemaal omdat (ook al door de innige verhouding met God) ik, vooral als ik zo ver weg ben, zo oneindig veel aan je denk en van je houd. M'n hoofd viel dus naar links en ik begon ineens razendsnel om eigen as te draaien. Ik zat geknield, dat begrijp je wel. En ineens begon dat gedraai, zo ijselijk hard, zo hard als de propellers van een vliegtuig, waarvan je de illusie hebt dat ze even stilstaan, om dan prompt de andere kant uit te gaan draaien. Welnu, zo was het gisteravond met mij ook gesteld. En

toen was het uit. Dat wil zeggen, *ik* was uit! En ook weer niet. Ik was zó verschrikkelijk *in*, dat het scheen alsof ik een stap uit m'n eigen lege huls deed, in een volslagen herkende ruimte. Ik was er *in* en toch afgescheiden. Toen kwam er een gevoel van zulk een wezenloze vreugde, zó schrijnend haast, dat ik geloof ik heel lang heb gehuild. Maar beslist *niet* van verdriet! Daarmee wou ik maar weer op het oude chapter terugkomen, moeder, namelijk ik weet niet of *het in mij is* dan wel dat *ik erin ben*. Het doet er trouwens weinig toe. Ik krijg gekke overmoedige gedachten zoals: ik bid God een stuk in Z'n Kraag!! Vergeef me, het is de warmte van het land die werkt dat ik er zulke uitdrukkingen aan geef. Maar het is de volle waarheid. Daarmee gaat evenwel *niet* de liefde tót God verloren. Ben je nou gerustgesteld?

Op het ogenblik dat hij haar gierend, en wuiwend, wil passeren, wenkt ze hem.

– Vous aimez un café?

– Ah! Merci!

Bromfiets tegen het huis van de oude. Wat zal de oude baas met de glazige, stervende blik hiervan denken? Laat hem denken. Wat gebeuren moet, moet gebeuren, al wordt de banvloek over S. uitgesproken. Daar komt hij de stenen trap al op. Hij heeft een grasspriet in zijn mond. Waar hij veel te hard op kauwt. Zo hard kan men niet op een grasspriet kauwen als men verder niets in zijn mond heeft. En wat kan hij in zijn mond hebben?

– Asseyez-vous!

Zijn ouders hebben hem te vondeling gelegd. En de boeren in de omtrek hebben verscheidene van zulke wezen in huis genomen voor het boerenbedrijf – in hoofdzaak druiven. Het valt haar op dat hij niet verlegen is. Nerveus is hij wel. Hoe oud is hij? Wat denkt u? Twintig? Nee, zeventien! Dat is belazerd jong, denkt ze. Zou hij al eens een meisje gehad hebben? Ne-

gers zijn in wezen toch ouder dan blanken van dezelfde leeftijd? Aan zijn kunnen in statu nascendi zal ze niet behoeven te twijfelen. Dan maar wat inlichtingen geven. Door hem zal Hugo (Hugo? Wie was dat?) in één klap van de wereld zijn. Deze jongen zal het met zijn potentie en gratie gemakkelijk tegen Hugo plus Lambretta kunnen opnemen. Ze zet twee glazen kopjes koffie op de stenen tafel.

– Il fait terriblement froid, zegt ze.

– Oui, il fait froid.

Praten hoeft hij niet te doen. Dat doet zij wel.

– Het gaat om het volgende, begint ze. Ik vind het zó afschuwelijk dat kistkalf bij Deborne. In en inzielig. En ik heb gezien dat u zo van beesten houdt. Klopt dat? Hij knikt. Slurpt begerig van zijn koffie. Manieren heeft hij niet. Des te beter. Hoe onbeschofter (ditmaal) hoe liever het haar is. Wat haar betreft, kwijlt hij over haar gezicht, besmeurt hij haar hele lichaam. Alles mag. Ik kan me zelfs inleven, denkt ze, dat ik zóveel van beesten houd, dat ik er zelfs vegetariër om word. Spelenderwijs kan ik de zaak wel dramatiseren, maar niet in het echt. Behalve Hugo. Die heeft me de das omgedaan.

– Dat kistkalf. Zo van de kist naar de slager in Vogüé. Wat afschuwelijk zielig toch. We moeten hem maar bevrijden. U had toch dezelfde gedachte als ik? Heb ik dat goed? Niet te snel gaan, denkt ze. Niet te snel. Het jaknikken was nog niet overtuigd.

Ze legt een hand op zijn blauwplastic mouw. Daaronder (héél ver weg) is zijn warme, korrelige, negerhuid. Hard, jong negervlees. Onbereikbaar ver. Plastic onder haar hand, dat al warm en zachter wordt. Straks voortijdig smelt. Haar hand ligt er natuurlijk al veel te lang. Ze trekt hem weg.

– Ik heb uw aanwezigheid direct herkend, zegt ze na een poos. Toen ik u aan tafel zag zitten. U schoot er helemaal uit.

– Omdat ik bruin ben, zegt hij veel te intelligent naar haar smaak.

– Nee, niet omdat u bruin bent. Het zat hem in uw ogen. Daar las ik iets in wat u ver boven de anderen deed uitsteken.

– In m'n ogen?, vraagt hij verbaasd.

– We moeten dat kalf vannacht uit die vreselijke kist halen. Brengen we hem naar een weijde dat ik weet. Nee, de volle verantwoording rust op mijn schouders. In de eerste plaats is het dan geen echt kistkalf meer, en misschien zien ze er dan later wel helemaal van af. Ik heb er alle straf voor over. Er komt bewondering in zijn ogen. Nog even doorpraten. Nog even doorpraten. Hij is nog niet over de drempel van het absolute geloof in de te voeren acties. Stilte inlassen.

– De wolken maken me bedroefd, zegt ze zacht. Zie eens wat een grauwe rotdeken. Onder die deken kunnen wel tachtigduizend echt-paren liggen. En dat is véél. Vage glimlach om zijn mond. Meer een streel- dan een bijt-mond. Onder een deken liggen. Het is erin gegaan Zijn ogen glinsteren.

– Wilt u me helpen dat kalf te bevrijden? Ze zegt het pas als ze naar binnen loopt voor een tweede kop koffie. Nonchalant. Belangrijke dingen moeten en passant te berde gebracht worden. Zelfs geen tijd laten om te antwoorden. Als ze terug is, is hij in zijn eentje enthousiast geworden.

– D'accord!

– En u bent 's nachts helemaal niet uit bed geweest, begrijpt u! de mensen hier slapen dodelijk. En het kalf is geluiddicht. Ze slapen overigens zo ver van de stal. Je vous aime bien, zegt ze nog (overbodig?) als hij de stenen trap met soepele sprongetjes afdaalt. De zon breekt een beetje door. De stapel dekens dunt. Goed teken?

Bovendien, moeder, kan de gestalte Gods nooit een gestalte hebben, want Hij is geest. Het komt omdat je teleurgesteld bent, dat je zo

op m'n laatste brief reageert. Hij is toch geest. Een erg onacademische fout maak je daar, wijfie. Maar ik vind het gestalteloze zo boeiend! Zo schoon en helder. Je kunt er alles van maken. *Zelfs God.*

Het kalf staat wankel en wel op het weijde. Het is vlug en pijnloos gegaan. Zijn nauwe behuizing bevond zich direct rechts van de staldeur en de voorste planken ervan zaten tamelijk los. Het kalf had er gelegen met geknikte voorpoten. Grote ogen die uitdrukkingloos terugblikten in de zaklantaarn.

Het is half twaalf. De mensen gaan om tien uur naar bed. Ze heeft de jongen plechtig een hand gegeven toen het gelukt was. Ze heeft de hand vastgehouden.

– Leven uw ouders nog?, vraagt hij in het wilde weg.

– Alleen mijn moeder.

– En die u vaak schrijft natuurlijk.

– Een enkele keer. Ze is oud en ziekelijk. Kan niet veel meer begrijpen. Maar ik wil liever over u praten, zegt ze. Wilt u nog iets bij me komen drinken op de goede afloop? Of u nu om twaalf uur thuiskomt of om halfeen, dat maakt toch geen verschil? We zijn nu tòch aan het zondigen. Glinsteren de ogen van een neger zelfs in volslagen duisternis? Hij antwoordt niet, maar drukt even haar hand en laat deze dan los.

– Het kalf ligt daar toch wel goed?, vraagt hij toch wat benepen.

– Het ligt prinsheerlijk onder een afdakje, plus stro en uit de wind. En morgen brengen we hem voer. Wat eet zo'n beest eigenlijk? Morgen zullen we wel verder zien.

Naast elkaar beklimmen ze de stenen trap. Samen doen ze de deur open. Samen staan ze lummelig bij de stenen tafel. Samen houden ze de fles rosé vast, waaruit ze een waterglas volschenken. Alleen een kaars brandt. Daaronder liggen paperassen en enveloppen. Zijn dat de

brieven van uw moeder?, wijst hij naar een stapeltje papier op tafel.

Hoe zijn ze de slaapkamer ingekomen? Is het onhandig en hortend gegaan? Heeft iemand iets voorgesteld? Is hij iemand die, door verveling of ongeduld gedreven, dus niet karaktervast, het eigen initiatief neemt?

Met haar tien sterke vingers klimt ze in zijn stugge kroeskop. Het haar is sterk. Alles aan hem belooft veel. Hij kust haar onbeheerst. Overal. Niet nat. Hij laat het speeksel niet lopen. Zijn kussen zijn ongeneeslijk. Een gebeuren met eenrichtingsverkeer. Ik ga me aan hem verslingeren, denkt ze. Oude kwalen genezen nooit. Al komen de symptomen sporadisch voor. Speels likt hij tegen de binnenkant van haar benen. Met zijn kroeshaar schuurt hij tegen haar buik. Zijn kroeshaar: verschroeide, tintelende wolmassa. Ze duwt zijn hoofd omlaag. Zonder enige informatie nodig te hebben gaat hij zijn gang, vindt zelf de dingen uit. Wie heeft het hem geleerd? Wat heeft het voor zin jaloers te zijn op een jongen van zeventien uit Guadeloupse ouders, een bruine wees die men aantreft aan een have-loze tafel bij iemand die Deborne heet, ergens in een gat dat niet te vinden is op de kaart en dat men ook nooit meer terugvindt, al heeft men er bij wijze van spreken acht maanden doorgebracht? Iemand die nu schofterig hard in haar tepels bijt? Ze geeft hem een stomp op zijn nek. Dat neemt ze niet. Hij kijkt op. Grijnst met die grote stukken ivoor.

Hoewel hij wel op seksrantsoen zal staan, komt ze toch vóór hem. Transpirerend schudt hij zich in haar leeg. Ze wil hem helemaal diep in zich meemaken en snuift de geur op van onder zijn oksel.

– De nouveau?, vraagt hij na een tijdje. Hij wil haar nu op haar buik duwen.

– Non, pas ça. Hij vraagt niet waarom. Het spel begint opnieuw. Hij valt met zijn fantasiet-

jes niet in herhaling. Zoenend ontdekt hij zelf nieuwe kunstjes, die hij doet vergezellen van slurpgeluidjes, likjes en knedende handen. Al die dingen, al duizendmaal uitgeprobeerd, en niet alleen met Hugo, denkt ze. En hij, hij komt er nu pas achter – de wereld van seks, een openbaring voor hem.

Ze komen nu tegelijk. Verbaasd hangt zijn gezicht boven het hare. Hij kijkt alsof hij met zijn penetrerende ogen iets uit haar dwingen wil, één of andere zekerheid op zijn onuitgesproken vraag. Hoewel ze niet beseft wat de vraag behelst, voelt ze instinctief dat het antwoord ontkennend zal moeten zijn. Zijn blik was bijna panisch toen hij kwam. Er komen nu twee bevende handen op haar ogen. Hij kust haar tegen de kloppende keel. Uitgeblust. Onzeker.

– Ze zullen het nooit te weten komen, zegt ze, alsof het dáárom ging. Hij zegt niets. Strijkt haar haren van het voorhoofd. Gaat links van haar liggen, met zijn hoofd tegen haar borst, alsof hij haar hart beluistert.

Haar grote, exotische machthebber van hemel en aarde en wat onder de aarde is, gaat rechtop zitten. God is een Afrikaan. Of minstens komt hij uit Guadeloupe. Beide handen legt hij op haar buik.

– Niet liegen zegt hij ineens, zonder nog langer een zeventienjarige te zijn, zonder een achterlijke neger te zijn, zonder de schaamte van wees, waarmee hij indertijd te kampen moet hebben gehad. Heeft hij wel een naam? Noemt men hem in zo'n dorp niet gewoon 'jongen uit Guadeloupe'?

– Niet liegen, maar hoe oud ben je?

– Eenendertig.

De ruimte om hen heen krimpt in. In het donker worden almaar gordijnen om hen heen dichtgeritst. Ze staan nu op een helverlicht podium een afschuwelijk streekdrama te spelen. Het is menens. Een zaal met tachtigduizend men-

sen houdt de adem in. Hij graait ergens onder haar nek.

– Eenendertig?, fluistert hij. Is hij nu ineens een oude man geworden met glasdode ogen? Een kind dat zijn lievelingsspeeltje kwijt is? Tòch een primitieve negeronschuld?

– Ja . . . je bent toch niet zo naïef om te veronderstellen. . .

– Dan kan ik nooit meer terugkomen, zegt hij. Op ‘waarom niet’ geen antwoord. On ne peut pas raconter sa vie. Natuurlijk. Een donkergekleurde deur valt dicht achter provinciale geheimtaal. Nooit weet men wat er achter die deuren gebeurt, wat zich in die hoofden afspeelt. On ne peut pas raconter sa vie.

Haar keel wordt droog. Hij schiet in zijn kleren. Het is menens. Hij gaat voorgoed weg. Het is hysterisch onmogelijk. Een huichelachtige bedelares tegenover een machtig stamhoofd, stoer, oprecht, goudeerlijk.

– Maar het kan toch makkelijk . . . , probeert ze nog.

Hij is de deur al uit.

Niemand zal het ooit weten. Hij zal niets loslaten. Ik kan het niet over mijn lippen krijgen, denkt ze. Niet meer op de ligstoel, madame?, zal de stervende oude vragen. Het was toch zo gezond voor u? De verschrikkelijke ironie in zijn stem. Al gaat iemand ’s nachts onhoorbaar weg, toch zal het hele dorp het in een mum van tijd weten. Want zij spreken met de wind.

Ze holt naar het keukentje, ondanks dat ze enkel in een slipje loopt en het ijzig koud is geworden. Het zal wel weer hard waaien morgen. In het donker ziet ze hem gaan. Is het hem wel? Duwt hij het duister opzij, zoals Mozes de Rode Zee, zodat hij kan zien? Is er iets dat hem waarschuwt en hem vooruitvliegt? Eén of andere sierlijke nachtvogel? Een gehandschoende gids?

Ze kijkt naar het wanordelijk bed. Betast met de handen haar buik. Waarmee schept men leeg-

gelopen uren vol? Waarmee? Waarmee? De ziekte uitbannen met een nieuw virus van hetzelfde kaliber.

Het is wezenloos stil. Iedereen slaapt en toch is iedereen al op de hoogte. In de spiegel waarin de stilte tikkend zichtbaar is, kijken uitdrukkingloze ogen terug. Met een ruk trekt ze de kastdeur open. Daaronder het geld, nog steeds verstoppt, hoewel tot de helft geslonken. Zodat Ab er niet aan kon komen. Alles is prostitutie. Eenmaal andermaal ondersteboven binnenstebuiten.

Lieve mamma. Ik heb je lang niet geschreven, maar dat komt omdat ik geen enkele communicatie van buitenaf wilde. Lief dat je me die kaartjes stuurde met je lieve hanepoot. Ik heb me al wekenlang in het souterrain opgesloten. Het zat erin. Je hebt gelijk gekregen. Je bent bang voor het soort leven dat ik ga leiden. De meesten zijn er bang voor. Maar ik ben bang voor het andere leven, die toestand die men in de volksmond ‘werkelijkheid’ noemt. Nog altijd verslingerde ik me teveel aan uiterlijkheden, dingen, gezichten, voorvallen uit het verleden. Of God nu gestalte heeft of niet, moeder, het kan me niet schelen. Want binnenin mij breekt het van geluk. Als ik de trap opklim voor de allernoodzakelijkste dingen (men bezorgt nu aan de deur na veel gesmeek) dan ben ik al heel snel weer triest. Wat heeft bij voorbeeld een bepaald object te maken met Hugo? (Sorry ik zou je niet meer over hem spreken, maar alleen deze keer). Of wat heeft een landschap als de Ardèche te maken met papa? En toch hangen al deze dingen samen. Hoe weet ik nog niet, maar ik heb mijn leven er voor over het uit te vorsen. Misschien komt mijn triestheid ook wel door het volgende. Ik had je verteld van die exotische vogel? Die bij Barbe op de rand van de put zat? Nou, gisteren zat hij er weer. Toen wilde ik hem strelen. Maar hij viel naar me uit en pikte heel hard in mijn hand. Zoiets neem ik verschrikke-

lijk zwaar op. Ik heb voor mijn gevoel verloren. Ik sta zo dicht bij God als ik me zo met Hem verbind, hoe kan dan zo'n sierlijke vogel zo venijnig naar me uitvallen? Het is iets *in* mij, waardoor de vogel aanviel. Maar misschien overdrijf ik in mijn overgevoeligheid op het ogenblik. Het kruisje draag ik altijd. Ik haal het vaak boven m'n truitje uit en dan kijk ik naar Zijn Hoofd. Ik zal je zeggen, mama, als ik je daarmee voorgoed gerust kan stellen: Zijn ge-

stalte steekt helemáál niet zo gek af in het gestalteloze. *Het is een Kleed dat Hem als gegoten zit!*

Ze haalt de drie koffers uit de kast. Klapt ze open, waardoor de bodem een beetje opwipt. Het is inmiddels half vier geworden. Eerst tot een besluit komen, denkt ze, dan slapen, en morgen het besluit ten uitvoer brengen. Meestal heeft ze een uur nodig om te weten wat haar te doen staat in soortgelijke conflictsituaties.

Hij streek vermoeid over zijn voorhoofd en sprak: 'Literaire bijdragen in de culturele tijdschriften worden ruim gezet en ook over het op deze manier uitgedijde aantal pagina's van rijkswege additioneel gehonoreerd. Maar hoe worden literaire van andere stukken onderscheiden? Misschien is literatuur herkenbaar aan de aanhalingstekens en zinnen als: "Hij stakte en keek nadenkend voor zich uit." ' – (dS)

KRONIEK & KRITIEK

LETTERKUNDE

J. Bernlef poëzie

'Een ziekelijk gebrek aan eetlust'

Hans Lodeizen: Nagelaten werk

Wie spreekt er nu kwaad over zijn eerste meisje? Zoiets dacht ik ongeveer toen ik het *Nagelaten werk* van Hans Lodeizen las, zojuist uitgegeven door G. A. van Oorschoot en verzameld door Pierre H. Dubois en Peter Berger.

Puistjes en slechte adem verdwijnen in het milde licht van de herinnering. Maar het leven gaat verder. De lange zonbeschenen haren zijn allang tot een permanent ineengekrompen, de charmante kuiltjes in de knieholten allang gevuld en met spataderen bekleed. Over het algemeen is het toeval ons goddank gunstig gezind en hoeven wij haar nooit weer te zien.

Lezend in het *Nagelaten werk* haal je er natuurlijk de *Verzamelde gedichten* uit 1952 weer eens bij, het legendarische oranjeachtige boek, de kleur van ranja met iets teveel water, met direct na de titelpagina het portret van een gevoelige jongeman (peinzende in de verte gericht op ogen, volle maar toch zorgelijke mond), precies zoals ik op zeventienjarige leeftijd mij een dichter voorstelde. Lezend in beide bundels kom ik die jongen van zeventien jaar weer tegen, voor wie de *Verzamelde gedichten* lange tijd een lijfboek was, waaruit hij zelfs eens op een

FAMOS-toernooi een gedicht voordroeg, 'De buigzaamheid van het verdriet':

*in een wereld van louter plezier
kwam ik haar tegen, glimlachend,*

maar stokte bij de laatste regels, die hem toen door jurylid Hella S. Haasse werden toegefluisd. Ik kan zijn keus ook vandaag nog waarderen. De gedichten die Lodeizen onder die titel in zijn bundel *Het innerlijk behang* publiceerde, behoren tot zijn beste werk.

Lodeizen was geloof ik een heel beperkt dichter. Met zijn in 1948 gepubliceerde bundel *Het innerlijk behang* had hij eigenlijk alles gezegd wat hij te zeggen had. De rest bestaat uit herhalingen, en het *Nagelaten werk* voegt er slechts een aantal herhalingen aan toe.

Wat had Lodeizen te zeggen? Zoals bekend was hij van niet onbemiddelde afkomst. Zijn gezondheid hield te wensen over. Hij reisde veel, studeerde biologie, ging later op een handelskantoor werken. In 1950 bleek dat hij aan leukemie leed. Hij stierf op 26 juli van dat jaar in Zwitserland op zeventintigjarige leeftijd.

Het besef van een vroegtijdige dood treft men in al zijn werk aan. Niet als een romantisch gegeven, een 'spielerei', maar als werkelijke mogelijkheid, die in 1950 in zekerheid overging. Het geeft aan al zijn poëzie iets van een terzijde. Hij becommentarieert, maar doet niet mee. Hij is als een zieke die vanuit zijn raam naar de wereld kijkt, een toeschouwer. Leven en dood zijn voor hem onverbrekkelijk met elkaar verbonden. Zo luidt de titel van een prozagedicht 'De dood is veel langzamer dan het leven', en schrijft hij in een gedicht op bladzijde 76:

*het leven is
de werkelijke ziekte*

Er is een voortdurend besef dat zijn reis kan worden afgebroken, dat hij moet vertrekken (beelden van reizen, vooral met boten, spelen in zijn poëzie een grote rol, met de zee als verbindingselement tussen leven en dood).

J. BERNLEF (pseudoniem van H. J. Marsman). Geb. 1937. Redacteur van *Barbarber*. Publiceerde onder meer de dichtbundels *Kokkels* (1960), *Morene* (1961), *Dit verheugd verval* (1963), *Ben even weg* (1965), *De schoenen van de dirigent* (1966), en *Bermtourisme* (1968); de verhalenbundels *Stenen spoelen* (1960), *Onder de bomen* (1963), *De Schaduw van een vlek* (1967) en *De verdwijning van Kim Miller* (1969); de novelle *De overwinning, het verslag van een nederlaag* (1962), en de romans *Stukjes en beetjes* (1965), *Paspoort in duplo* (1966) en *De dood van een regisseur* (1968). Poëziechroniqueur van *De Gids* sinds nummer 6 van 1966.

Een enkele maal is er een moment van euforie, van opstandigheid, maar de meeste van zijn gedichten maken de indruk van gelatenheid, de monotonie van een langdurige regenval.

Wat irriteert mij *nu* bij Lodeizen? Het poëtische dat ik als jongen zo mooi vond. Veel van zijn gedichten zijn poëtisch, stemmig, zangerig. Het metrum past zich daar kabbelend en melig bij aan. Eigenlijk hoort de poëzie van Lodeizen veel meer bij de dichters uit de 'Criterium'-groep dan bij de Vijftigers waar hij meestal bij wordt gerekend (vergelijk het vroege werk van Remco Campert maar eens met Lodeizen).

Ik geloof dat Lodeizen dat zelf ook wel zag, maar dat zijn talent over het algemeen te beperkt was om verder te komen dan deze 'gevoeligheid', die veel mensen nog altijd voor poëzie verslijten. Op bladzijde 78 van de *Verzamelde gedichten* staat het volgende gedicht:

*er zijn aan het leven twee kanten
de kant zonder armen en benen
en de kant in de operaloge
verveeld naar danseresjes kijkend*

*er is het verlies dat droevig is
en het weigeren om aan te nemen
zoals er gebrek aan voedsel is
en ziekelijk gebrek aan eetlust*

Hierin formuleert Lodeizen precies mijn bezwaren tegen zijn poëzie. De weigering (en onmacht natuurlijk ook) 'deel te nemen', resulteert in zijn gedichten in een tekort aan concreetheid. Daarbij werkte zijn milieu het contact met een wat concretere werkelijkheid waarschijnlijk niet in de hand, of, zoals Lucebert het in 1949 in zijn gedicht 'Verdediging van de Vijftigers' uitdrukte:

*de blote kont der kunst te kussen onder uw
sonnetten en balladen.*

Het *Nagelaten Werk* brengt dat alles nog weer eens pijnlijk aan het licht, en daarom geloof ik ook niet dat uitgever en samenstellers de nagedachtenis van Lodeizen met deze uitgave een dienst hebben bewezen. Behalve aller-

lei opzetjes en gedichten die, vergeleken met *Het innerlijk behang* zoveel minder van kwaliteit zijn dat het zeer de vraag is of Lodeizen deze ooit voor publikatie vrijgegeven zou hebben, staan er wat popperig surrealistische prozastukjes in de bundel en enige vertalingen van gedichten van James Merrill en Paul Eluard.

Het mooiste gedicht vond ik op bladzijde 72. Het dateert uit 1948.

*jij bent de kleine
acrobaat van mijn geluk
in de wind van het geluk
ben je de parel die
met obsceen plezier zinkt
terwijl de breekbare kringen
zuivere standvastigheid
nabootsen.*

*in het bos van
je handen ben ik verdwaald
in de ijskoude
droom ben ik gezonken, als
in een hotel ben ik beneden gekomen.*

*pas als de bocht
(tussen heupen en ribben)
is bevroren in de spiegel van
je lichaam en de marmeren
vreugde van je haar
wegstroomt door de symmetrie
die in de tijd hangt
zal de pendule
van mijn vragen
stilstaan.*

*de lijn van je benen
de donkere witte buik
je ogen.*

Maar ook hier is het 'nagelaten werk'. Ik kan me tenminste niet voorstellen dat Lodeizen de zwakke laatste drie regels in deze vorm gehandhaafd zou hebben.

R. A. Cornets de Groot proza

Te weinig wol

Jan Cremers *Made in USA* bestaat uit tweehonderddrieënveertig genummerde elementen, ondergebracht in 247 bladzijden. Uit dit feit alleen al moet volgen dat de stijl waarin het boek geschreven is, een jachtig karakter heeft. Cremer blijft vrijwel nergens bijilstaan, maar sleurt zijn lezer, die van de ene verbazing nog Van rustig doorgaan met ademen, komt het niet, al lezende. Men láát zich ook meevoeren – niet door de overtuigingskracht van dit proza, maar door de in het vooruitzicht gestelde climax, die, waar déze paragraaf teleurstelde, bepaald in de volgende te vinden moet zijn, en indien niet, in de daarop volgende. Zo komt men – de paragraafjes zijn kort – aan het eind voor men niet bekomen is, meteen naar de volgende mee. het in de gaten heeft. Het boek heeft een slot; het had een begin, en beide worden door de verleidingstechniek van de uitgestelde climax (die ook aan het slot niet wordt bereikt), verbonden. Compositorisch rammelt er niets; als men *deze* paragraafjes wil gebruiken, lijkt geen betere schikking ervan mogelijk dan Jan Cremer zelf vond.* De vraag is alleen of men deze paragraafjes gebruiken wil: voor mij is driekwart ervan volstrekt overbodig. *Made in USA* is een boek dat veel belooft en weinig geeft. Dit weinige lijkt me niettemin een reden om in Cremers schrijverschap te geloven. Ik wil dus alerm minst zeggen dat dit boek 'peil' heeft – dat heeft het op de meest duidelijke wijze *niet* –, of dat het buiten Nederland, waar Jan Cremer nu eenmaal een fenomeen is, ook maar enige kans op een positieve waardering hebben zou. Ik wil alleen maar zeggen dat *Cremer* peil heeft, en dat hij over de gaven beschikt een

* De nummers 87-142 zonder ik hierbij uiteraard uit. De formele noodzaak daarvan zie ik helemaal niet meer in, ook niet van het standpunt van de beeldende kunst uit.

R. A. CORNETS DE GROOT. Geb. 1929. Publiceerde onder meer de essaybundels *De chaos en de volheid* (1966), *De open ruimte* (1967), *De zevensprong* (1967), *Labirintek* (1968), en een bloemlezing uit de poëzie van Lucebert *Poëzie is kinderspel* (1968). Proza-chroniqueur van De Gids sinds nummer 8 van 1968.

boek te maken van hoog niveau. Waarnaar het uitzien is.

Neem zo'n fragment (blz. 12):

'De metalen Pan American straaljager sneed geruisloos op tien kilometer hoogte door de stratosfeer. Ik keek uit de patrijspoort. Diep onder me lag een spierwit wolkenveld zover ik zien kon, als een Noordpoollandschap. Een enorme grote grillige ijsvlakte met rotsen en bergen. Aan de horizon ging de zon, die wij de hele vlucht gevolgd hadden, langzaam onder. De oranje vuurbal weerkaatste haar laatste stralen op de zilveren vogel. Af en toe zaten er grote gaten in het wolkenlandschap waardoor je al flarden van de U.S.A. kon zien. De enorme sneeuwvlakten van Canada hadden we achter ons gelaten en nu vlogen we boven de grijze rotsachtige kust van Amerika: soms bedekt met vlekken maagdelijke sneeuw waar de asfaltwegen zich als zilveren linten doorheen slingerden. Het schemerde en de weinige auto's die er reden hadden hun grote lichten aan. Af en toe lag diep onder ons een klein houten vissersdorpje met lichtjes, soms een enkel huis midden op een berg. Ik was op weg naar Amerika; Het Beloofde Land; De Nieuwe Wereld.'

Peter Berger stelt dit stuk in zijn bespreking in Het Vaderland als een opeenstapeling van clichés aan de kaak, en hij heeft waarschijnlijk gelijk. Maar evengoed dienen we in te zien dat Jan Cremer, gevoelig voor de bewegingen van deze tijd als weinig anderen, er in het geheel geen bezwaar tegen heeft die clichés te gebruiken. Het hele boek door toont hij hoe zielsverrukkend het soms kan zijn onbezielde retoriek verder te ontzielen, door haar volstrekt serieus te nemen. Dit fragment is een voorbeeld van je reinste *camp*, dat voor de grappen van de clichémannetjes of die van de *Fabeltjeskrant* niet onder hoeft te doen. Ik vind dit stukje in hoge mate functioneel. De retoriek is er niet overbelast en bewaart voor de schrijver een zekere afstand tot zijn onderwerp. Het is daarom de ideale inleiding tot deze met brallende cijfers opgedirkte reportage. Niet uit eigen aanschouwing kent Jan Cremer dit Amerika: hij ziet door de ogen van iemand die door andermans ogen ziet: zo komen de fabeltjes pas in de krant! Zo imponeerden in het verleden zeelui de thuiszitters

met verhalen over wezenloos onwaarschijnlijke wezens, zo tekenden de thuiszitters die niet-aanschouwde werkelijkheden op, hiaten aanvullend met sprongen van de eigen fantasie: in dat opzicht is pop-art zo oud als de wereld. De overlevering domineert, de fantasie schiet haar te hulp, het zelf-ervaren blijft op de achtergrond en drukt zich veelal in een van de geijkte woordenschat afhankelijke vorm – in retoriek – uit. Originaliteit zoeke men niet in de stof, maar in het arrangement daarvan, in de vervorming van het origineel, dat nu eenmaal door die overlevering aan slijtage ('zersingen' noemen de Duitsers dat: de oorspronkelijke vorm die nooit opgetekend werd, word 'stuk'gezongen) onderhevig is. Dat 'zersingen' kan twee kanten op: het origineel wordt er beter op, of slechter. Zo neemt Jan Cremer een limerick in zijn boek op dat de Haagse dichter Joop van Heyningen een vijftien jaar geleden maakte. Het origineel is grover, barser, wreder dan wat Jan ervan bijgebleven is. Het origineel is ook iets om je, zoals Mulisch zegt, die het dan letterlijk bedoelt, er rot over te lachen. Dat gebeurt bij Jan Cremer niet. Het 'zersingen' misleidt hem te vaak (maar niet altijd: de ready-mades!), en dat maakt het boek zwak – op het onleesbare af.

Toch geloof ik er niet in dat Jan Cremer niet over stijlmiddelen beschikt – hij heeft alleen te veel haast, te veel moeite met spaarzaamheid, te weinig achterdocht tegenover dat mengsel van Gevoelens, ons soms, en al te vaak, door de werkelijkheid afgedwongen. Juist in die momenten die met 'literatuur' zo weinig, zo helemaal niets te maken hebben, is ons vermogen ons in taal te uiten de fiool die het zuivere scheidt van het waardeloze dat bezinkt – en bezinken móet, wil men weten wat men voelt, en hoe blijvend zulk gevoelen is.

'De moeder verliest haar zoontje', schrijft Harry Mulisch (*Voer voor psychologen*, blz. 181), 'en schrijft een gedicht – en ieder woord is gelogen. De kinderloze dichter, allergisch voor vrouwen, schrijft een gedicht over een moeder die haar zoontje verliest – en heel het land weent van ontroering. De emoties', zo voegt hij eraan toe, 'verdwijnen met al hun echtheid in de afgrond, alleen het koudste mensenwerk

blijft bestaan, als mammoetvlees in het ijs van Siberië'.

Maar deze dichter is een theoretisch geval. Die moeder – die beleefde iets en vond geen woorden. In een positie als die van haar bevindt Jan Cremer zich bij de dood van Gustave Assebergs.

Blote gevoelens – te diep gemeend, en daarvoor met de toon van het valse sentiment behept, in dit stuk (blz. 133):

'Toen ik de hoorn oppakte kreeg ik opeens een benauwend gevoel in mijn keel. Alsof iemand mijn strot dichtkneep en geen adem wilde laten ontsnappen. Mijn hart klopte als een waanzinnige. Ik voelde een onheilspellende vibratie in de telefoonlijn.' Onmachtige interpunctie, overbelaste beeldspraak, een onmogelijk na te voeren mededeling in de laatste zin, en dit allemaal in herhaling achtereen, een paar bladzijden lang. Is er een climax in de nu volgende paar woorden? 'Op die momenten wil je dat je oog in oog met God kunt komen te staan om die een flink pak slaag te geven, Hem door elkaar te schudden en tegen Hem te schreeuwen dat ie de verkeerde heeft gepakt. En of ie wel zo vriendelijk wil wezen om gotverdomme dit direct weer ongedaan te maken.' (blz. 135) Wat Cremer hier gewild heeft, is iets dat hij nooit eerder wou: het maken van 'literatuur'.

Mulisch heeft mooi praten, denkt men wellicht – die verloor geen goeie vriend, en zijn dichter verloor er geen: die loog alleen een gedicht tot waarheid om – maar hoe, met deze gevoelens, indien zo'n dichter wel een zoontje verloor?

Ik kan moeilijk anders doen in antwoord hierop, dan citeren uit de voorstelling die Mulisch ons geeft van het sterven van zijn vader – één regel maar, die heel de voorstelling van Jan Cremer met één veeg uit de herinnering vaagt: 'Op een papiertje krabbel ik: *Hoofd groter – stank – ontaard areaal*, en stop het in mijn zak.' (blz. 188) Men vergelijk het 'zevende vandaag' uit *Voer voor psychologen* met paragraaf 150 van *Made in U.S.A.* Men neme de verschillen in acht. Men neme eveneens de overeenkomsten in acht: de citaten van Jan Cremer, deze van Harry Mulisch, en men oordele zelf. Cremer heeft ook hier door andermans ogen gekeken – dat is, waar eigen ervaring en eigen beleving had kunnen

spreken, een kwalijk punt. Hij deed zichzelf te kort, en ons, maar bovenal de vriend, voor wie hij 'literatuur' had willen maken – en ter verwezenlijking van dat doel blokkeerde hij de stromingswegen van het subjectiefste. Zijn paragraaf doet ons aan als wilde hij zeggen: 'ik ken de mens niet.' Mulisch zegt het – dat is zijn grootheid.

Van dit soort misslagen is meer te signaleren in Cremers boek. Ik denk bij voorbeeld aan zijn propaganda voor korseletjes, jarretelgordeltjes en kousen (blz. 215), waarin hij de meisjes bezweert af te zien van het dragen van maillots en skin-tights, – een emotioneel beroep op meisjesachtig exhibitionisme dat in het geheel niet overtuigt en eerder een tegenovergesteld effect zal bewerkstelligen. Op dit punt is Johannes de Back in zijn *Gelukkige paren* (waarover ik bericht in Podium 2 van dit jaar) heel wat geraffineerder, minder doorzichtig, verdorvener dan Jan Cremer – is hij werkelijk een tegenstander van de neovictoriaanse panty. Maar wat is dan wel de moeite waard in dit boek?

In Vrij Nederland (15 februari 1969) meent Rinus Ferdinandusse dat Jan Cremers 'keiharde' boek er een is voor mensen 'die van Jan Cremer houden'. Er zijn redenen genoeg om op de kwalificatie 'keihard' het een en ander af te dingen, en argumenten te over om mensen die van Jan Cremer houden en willen blijven houden de lectuur van deze reisgids af te raden. Zelf schrijft Ferdinandusse dat 'schrappen' in dit boek alleen maar ten gevolge hebben zou dat er niets van overblijft. Ik ben het daar niet mee eens. Van blz. 200 af is Jan Cremer op de man af, en beheerst hij – eindelijk – de subtiële verweving van objectivering van de door de ready-made veroorzaakte subjectieve uitstroming, welke objectivering op haar beurt de volgende ready-made determineert, et cetera: waardoor een reeks ready-mades ontstaat waarvan de zinvolle schikking en onderlinge verbondenheid pas in samenhang met het horizontaal doorstromend proza duidelijk wordt (en buiten die samenhang niet!).

Toch, hoeveel dat ook al is, voel ik nog het meest voor de paragrafen 156–159, deze onmerkbaar onthutsende visie op het meisje Lily, – proza dat iets vergoedt van de gemiste kans in paragraaf 150. Proza dat Jan Cremer ervan

zou kunnen overtuigen dat het niet altijd nodig is de eigen ervaring in te ruilen tegen ogen die door andermans ogen kijken.

Mijn hier uiteengezette ideeën samenvattend, wil ik nog opmerken dat ik alle begrip heb voor Cremers lak aan literatuur en kunst. Men acht trouwens alom het woord 'kunstenaar' een veel misbruikt woord. Ik vind niettemin en integendeel dat het woord ten onrechte wordt verguisd. Men verloor uit het oog dat het de kunst is, die de kunstenaar maakt, omdat men ervan uitging dat een kunstenaar wel eens kunst zou kunnen maken, en dat dat dan iets zou moeten zijn dat boven het lagere verheven is, in plaats van bij voorbeeld een integrerend onderdeel van de chronique scandaleuse van de auteur, zoals Ter Braak al zei. Volkomen terecht, als men het mij vraagt.

BEELDDE KUNST

R. H. Fuchs Schilderijen van Lucebert

Luceberts schilderijen hebben een heel eigen soort kwaliteit, en soms zijn ze indrukwekkend (zoals, bij voorbeeld: *In Egypte*, 1962; of *Naakt met bloemen*, 1960). Het is moeilijk te zeggen, vind ik, waar hem dat nu precies in zit. Eigenlijk is Luceberts werk in geen enkel opzicht 'geavanceerd'. Afgezien van enige modieuze aanpassing van het Cobra-idioom aan de heldere kleuren en de strakke lijnvoering van het Nieuw-Realisme, lijkt Lucebert zich niet te willen ophouden met allerlei fundamentele problemen die in de schilderkunst de laatste twintig jaar of daaromtrent om aandacht hebben gevraagd, en die de beste schilderkunst van deze tijd tot totale abstractie hebben gedwongen. (Ik heb er al vaker over geschreven, en wil dat verhaal hier nu niet herhalen.) Deze schilderijen hebben daarom iets behoudends; ze houden zich niet bezig met de eigenlijke

R. H. FUCHS. Geb. 1942. Kunster criticus en wetenschappelijk medewerker aan het Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit, Leiden. Publiceerde *Rembrandt en Amsterdam* (1968). Schrijft voor De Gids sinds april 1966 de kroniek van de beeldende kunst.

grenzen van de schilderkunst; ze blijven ver daarbinnen, en vormen dus geen uitdaging voor de smaak. Het zijn, eigenlijk, heel eenvoudige schilderijen: aparte wereldjes, waarin het een en ander gebeurt, of waarin (zoals in de recente schilderijen) een potsierlijk persoon voor de kijker aan het poseren is. (En dit zullen ook wel de redenen zijn waarom Luceberts werk zo populair is, en waarom vrijwel niemand er ooit aan twijfelt of het grote kunst is.) Opmerkelijk is echter dat deze sfeer van ouderwetsheid niet hinderlijk is, terwijl een gelijksoortige ouderwetsheid in het recente werk van Karel Appel, de reliëfs die in het Stedelijk Museum geëxposeerd werden, wel hinderlijk is. Ik denk dat dit komt omdat Lucebert op een andere manier van de schilderkunst gebruik maakt dan Karel Appel. Karel Appel is een schilder wiens kwaliteit vooral wordt bepaald door de mate waarin de vormgeving van de schilderijen als zodanig overtuigend en boeiend is, terwijl bij Lucebert die vormgeving zo niet onbelangrijk, dan toch minder kardinaal is. De relatie van Lucebert tot de schilderkunst lijkt op die van de 'naïeve' schilder, die het schilderen in de eerste plaats gebruikt om zijn verhalen te vertellen. Daarmee is niet gezegd dat hij zo maar wat schildert; wat ik wil zeggen is dat zijn schilderen wordt bepaald (voor een zeer groot gedeelte, althans) door overwegingen van een andere *orde* dan bij de meeste andere schilders. Compositie van het vlak, als een formeel probleem, lijkt nauwelijks te tellen. In veel gevallen plaatst Lucebert een figuur ongeveer in het midden van het vlak, zonder meer. Zijn recente schilderijen bij voorbeeld, die men fantasieportretten zou kunnen noemen, zijn bizarre koppen, midden in het vlak geplaatst en daar nog eens verankerd door middel van een geschilderd kader langs de rand van het vlak. Deze eenvoudige opzet gebruikt hij steeds weer: niet omdat het formeel zo'n bijzondere oplossing zou zijn, maar omdat het de vorm is die het geschiktst is voor de gewenste anekdotische presentatie van een 'portret'; – een portret dat, in *samenhang* met de gegeven titel (*De kale mannequin*, 1964; *Ouwe bok*, 1967; *Een buitengewoon directeur*, 1968; *Leuke gooser*, 1969) potsierlijk kan zijn, of satirisch, of triest, of wat dan ook.

Schilderen betekent voor hem niet het voort-

durend bezig zijn met een bepaalde vormproblematiek; het is het, bijna neutrale, gebruik van een techniek. Een drang om schilderijen te maken die schilderkunstig gezien steeds weer anders zijn, is er voor mijn gevoel niet. In tegenstelling tot andere schilders, in wier werk een zekere afstand tussen vroegere en latere schilderijen aangeeft dat ze bezig zijn na te gaan hoe *ver* ze met bepaalde beeldmiddelen kunnen gaan, zie ik tussen het vroegere en het latere werk van Lucebert geen wezenlijke verschillen. (Dit dan afgezien van de hierboven genoemde aanpassing van vooral de kleur aan de koloristische smaak van het Nieuw-Realisme. Dat die eerder modieus dan wezenlijk is, en de aard van het werk nauwelijks aantast, laten mijns inziens de tekeningen zien, waarin, bij afwezigheid van kleur, minder aanleiding bestond tot aanpassing; of misschien moet ik zeggen: minder verleiding.) Voor wat hij wil zeggen, en daar gaat het om, heeft Lucebert voldoende aan het bizarre, soepele idioom van cobra. In de loop der jaren is de *toon* van dat idioom aan verandering onderhevig geweest, maar de vorm vrijwel niet. Op een gegeven moment heeft Lucebert de juiste vorm, en de precieze techniek, om zijn visuele 'puns' te presenteren gewoon *gevonden*. Dat probleem was daarmee opgelost.

Omdat er op de vorm geen wezenlijke nadruk valt, komt Lucebert met de ouderwetsheid van zijn werk toch nog uit de voeten. Hoewel een schilder en een tekenaar van buitengewone begaafdheid, staat hij door de bijzondere aard van zijn werk enigszins terzijde van de kunstgeschiedenis en de criteria die die met zich meebrengt. Dat is te zeggen, de kwaliteit die ik in Luceberts werk soms ervaar, heeft niet zozeer te maken met een bepaalde formele 'so-phistication' in dat werk, maar met de indringendheid waarmee een anekdote gepresenteerd wordt. Wat mij betreft is Lucebert één van onze grootste cartoonisten.

PSYCHOLOGIE

A. van Dantzig

De tragedie der Puttenaren*

In oktober 1944 werden in Putten vierhonderdtweënvijftig inwoners van dit dorp gearresteerd. Via Amersfoort werden zij op 15 oktober naar het concentratiekamp Neuengamme bij Hamburg getransporteerd. Na de bevrijding keerden er tweeëndertig in Putten terug, waarvan drie nog overleden. Dit is, ook voor Neuengamme, waar de gemiddelde levensduur toch welhaast twee jaar was, een abnormaal hoge sterfte. Trouwens, deze cijfers bevestigen slechts een in het kamp algemeen geldende indruk, dat de Puttenaren bijzonder slecht opgewassen waren tegen de eisen, die het kamp stelde. Wanneer men bedenkt dat zij in goede voedingstoestand waren, en velen van hen gewend waren aan landarbeid en ander lichamelijk werk, dan ziet men in, dat de lichamelijke factoren eerder in hun voordeel waren en dat men de oorzaak voor hun geringe resistentie niet in de fysieke sfeer moet zoeken.

Reeds enige dagen na aankomst in Neuengamme werd ongeveer de helft van de Puttenaren op transport gesteld naar het buitencommando Hussum, om tankvallen te graven. Na veertien dagen werd dit transport verder doorgestuurd naar Laadelund, een dorp bij de Deense grens, voor hetzelfde werk. Ik was bij ditzelfde transport ingedeeld zodat ik vele Puttenaren heb meegemaakt, eerst bij het buitenwerken in Laadelund, nog ongeveer een maand in het revier, waar ik verpleger was geworden.

Tracht ik nu na te gaan, welke bijzonderheden in hun gedrag samen kunnen hangen met, en misschien een verklaring kunnen geven voor

de abnormaal hoge sterfte onder de Puttenaren, dan meen ik, dat deze alle samengevat kunnen worden in één gemeenschappelijk beginsel, namelijk: vele Puttenaren waren niet in staat zich los te maken van de wetten die de loop van hun leven en het bestel van hun gemeenschap hadden bepaald, om zich te onderwerpen aan de voor het kamp geldende wetmatigheden, die, simpel als zij waren, zich niet zonder grote schade lieten overtreden. Ik zal proberen met enige voorbeelden mijn bedoeling duidelijk te maken.

Hussum en Laadelund waren slechte kampen, te klein, zonder bedden, slechte voeding, onvoldoende kleding, zwaar werk, veel slaag. Het was dus zuiver uit gezondheidsredenen zaak, zich zo weinig mogelijk in te spannen en slechts dan in ernst te graven, als de aanwezigheid van de Kapo of Vorarbeiter hiertoe dwong.

Het is mij nu herhaaldelijk opgevallen dat Puttense boeren werkten in een tempo dat bevestigd levensgevaarlijk was. Wees men hen hierop, en trachtte men hen van het gevaar hiervan te overtuigen, dan verklaarden zij veelal hun houding met argumenten als: anders is het te koud; de tijd gaat zo sneller, en dergelijke meer.

Bij aandachtige beschouwing werd het echter wel duidelijk, dat zij in hun verhouding tot aarde en spade zo lang een zo vaste, afgetekende plaats hadden ingenomen, dat het hun onmogelijk was geworden uit deze drieëenheid hun individualiteit te hernemen. Wanneer men zich dan ook niet tevreden stelde met de bovengenoemde antwoorden, maar verder aandrong, dan klonk het vaak, nu eens geprikkeld, dan weer haast verontschuldigd: 'Wanneer ik een schop in handen heb, kan ik nu eenmaal niet lankerfanten.'

Een verdere aanwijzing dat het inderdaad deze mechanismen waren die hun gedrag regelden, bestond hierin, dat zij ook hun ogenblikken van rust namen, daar waar deze in het hun ingegroeide ritme lagen, in plaats van dan wanneer het veilig was. En zo overtuigd waren zij van de billijkheid, van de vanzelfsprekende juistheid van hun gedrag, dat zij nog trachtten de Kapo hiervan te overtuigen wanneer de slagen al vielen, waardoor zij het natuurlijk nog maar er-

* In mijn vorige kroniek vermeldde ik dat Van Dantzig, in 1946 nog net geen arts, een artikel in een tijdschrift had geschreven (De Baanbreker, juni 1946) dat nogmaals gedrukt diende te worden, bij voorkeur in De Gids, vanwege de geenszins denkbeeldige kans dat we deze 'lessen in overleving' ooit nodig zullen hebben. Van Dantzig was na enig aandringen bereid de laatste kopie van het jeugdwerk af te staan. — L. M. Tas.

ger maakten. En toch heb ik Puttenaren gekend, die op deze manier enige malen achtereen een pak slaag kregen. Het was de Kapo's onthouden het pathetische van deze koppigheid in te zien.

Een ander voorbeeld: Een belangrijk deel van de sterfte in het kamp kwam voort uit beenverwondingen, die zich uitbreiden tot grote zweren, en ten slotte bloedvergiftiging veroorzaakten. Het was dus zaak ieder beenwondje, ook het kleinste, zo snel mogelijk te laten behandelen. Hiervoor moest men echter na het werk uren in de rij staan, met kans op koude avondsoep en een slechte slaappleats.

Het was nu opmerkelijk hoeveel Puttenaren met verwaarloosde beenwonden in het revier werden opgenomen. Zij waren eenmaal naar de dokter gegaan, maar voor de volgende keren afgeschrikt, waren zij zonder zich verder te laten behandelen, blijven doorlopen, tot de wond aanleiding had gegeven tot de beruchte flegmone. Deze houding kwam voort uit het niet volkomen doordrongen zijn van het feit, dat zij van het kamp niets te verwachten hadden, dat de toestanden nu eenmaal waren zoals zij waren, en dat het niemand interesseerde of zij zich lieten behandelen of niet. Typerend was ook in dit verband de verontwaardiging, die vele Puttenaren toonden als zij vertelden hoelang zij bij de dokter hadden moeten wachten. Deze verontwaardiging betekende hier een in opstand komen, een zich niet neerleggen bij een in zulke onveranderlijke omstandigheden zinloos, zelfs schadelijk gebaar.

Als laatste voorbeeld: Het in alle concentratiekampen beruchte waterdrinken.

De ergste kampziekte, diarree werd algemeen beschouwd als het gevolg van drinken van water. Helemaal in het midden latend, in hoeverre dit juist was, het was in het kamp nu eenmaal een algemeen geldende regel dat waterdrinken levensgevaarlijk was: uiteraard waren er velen, die toch water dronken — koffie en thee werden toch veel te weinig uitgegeven — maar vooral de Puttenaren stonden hiervoor bekend. Waarschijnlijk ligt de verklaring hierin dat zij zich niet konden voorstellen, dat water dodelijk kon zijn, dat zij ook in dit geval niet in staat waren er zich volledig van te doordringen dat hier vol-

komen andere wetten heersten dan de van ouds vertrouwde, en dat zij deze laatste volledig opzij hadden te schuiven en de nieuwe zonder voorbehoud hadden te aanvaarden.

Ik heb deze voorbeelden enigszins uitgewerkt, maar het spreekt wel vanzelf dat dit onvermogen, het verleden van zich af te schudden, zijn remmende werking overal moest laten gelden, waar het erop aan kwam door een open oog voor de mogelijkheden van het kampleven, die kleine voordelen te behalen, waarvan zoveel kon afhangen: zich niet laten bestellen, een oude lap oprapen om deze later als voetlap te gebruiken, trachten bij een 'goede' Vorarbeiter te komen, gespitst zijn op voordelige ruil en honderden kleinigheden meer.

Wanneer men nu de vraag stelt naar een verklaring voor het boven omschreven gedrag en de daaraan ten grondslag liggende geesteshouding, dan zie ik verschillende factoren die hier samenwerken.

In de eerste plaats: de Puttenaren waren als groep gearresteerd, zij waren de gehele dag omgeven door bekenden, soms zelfs naaste familie, en het werd hun hierdoor onmogelijk die distantie te nemen tegenover 'thuis', tegenover het verleden, die nodig was om de last van de actuele fysieke ontberingen niet nog te verzwaren met het bewustzijn van de afstand die deze scheidde van wat ze achtergelaten hadden; om niet zo gepreoccupeerd te zijn door het verleden, dat ze het kamp als gegeven onontkoombare realiteit konden zien.

In de tweede plaats: de Puttenaren hadden 'niets gedaan', ze waren onschuldig gearresteerd en het was hun dus niet mogelijk, hun verblijf in het kamp te zien als voortvloeiende uit een zelfgekozen verantwoordelijkheid. Zo had het kampleven voor hen geen verband met hun levensgeschiedenis, het bleef een geïsoleerde beleving: de wijze van denken, die hun arrestatie en deportatie had bewerkstelligd, was hun zo vreemd, dat het aan vele kampbewoners bekende gevoel van irrealiteit, het gevoel in een droom te leven, bij velen van hen zo sterk werd, dat men er bij het zoeken naar oorzaken van hun moeilijke aanpassing zeker rekening mee moet houden.

Ten derde: de Puttenaren hadden geen kamp-

ervaring. De veertien dagen, dat ze in Amersfoort waren geweest, hadden hun niets geleerd omdat Amersfoort in die tijd, vlak na Dinsdag en Arnhem, al heel weinig op de Duitse concentratiekampen geleek.

Verder wil ik dan als belangrijke oorzaak voor de moeilijke aanpassing van de Puttenaren noemen: het karakter van de Puttense samenleving.

Putten is een landelijk dorp, de bevolking, rechts-protestant, heeft zin voor traditie, en onderhoudt een warm onderling contact. Het is duidelijk, dat een dergelijke gemeenschap een grote mate van zekerheid en continuïteit biedt, en dat de leden ervan zo diep in de collectieve sfeer zullen zijn ingebed, dat zij, abrupt overgeplaatst naar een volkomen verschillend milieu, hier niet dan met de grootste moeite een adequate houding zullen kunnen vinden. Of vanuit een andere hoek bezien: men kon van een groep mensen, die een samenleving als de Puttense hadden opgebouwd, niet verwachten, dat hun eigenschappen een soepele aanpassing aan het kampeven zouden mogelijk maken.

Ten slotte meen ik, zijn er in de subjectieve doorleving van de moeilijke aanpassing factoren te vinden, die deze moeilijke aanpassing weer in de hand werken. De bewustwording van het geplaatst zijn in een vreemd, vijandig milieu, uitte zich uiteraard vaak als heimwee.

Het komt mij nu, terugblikkend, voor, dat men in grove lijnen twee soorten heimwee in het kamp kon onderscheiden: een, dat ik zou willen noemen een afgekapseld heimwee, een bewustzijn van het bestaan van thuis, van een andere wereld, dat, hoe sterk en kwellend het ook mocht zijn, toch geen energie onttrok aan het gericht zijn op de realiteit van het kamp; en een tweede vorm van heimwee, die uitstraald door de gehele geestesinhoud, een ondermijnend gevoel van wanhoop genereerde en onderhield. Verder heb ik vaak de indruk gekregen, dat dit uitstralende heimwee niet alleen de aanpassing langs psychische weg belemmerde, maar dat het bovendien een directe invloed had op de lichamelijke toestand, misschien het best te beschrijven als een verlaging van de vitale tonus.

Het is natuurlijk nooit te bewijzen dat oorzaak

en gevolg hier niet juist omgekeerd liggen, maar wanneer er inderdaad, zoals men in het kamp algemeen meende, verband bestond tussen 'eengehen' en 'sich gehen lassen', dan zou dus het heimwee de lichamelijke weerstand verlagen, en daar dit door de bemoeijikte aanpassing het heimwee in de hand werkte, was hiermee een wel zeer vicieuze cirkel gesloten. Veel Puttenaren waren hiervan het slachtoffer.

Veel van het hierboven opgesomde gold natuurlijk ook voor vele anderen dan de Puttenaren, maar voor geen andere mij bekende groep gold al het bovengenoemde tegelijkertijd.

Men kan uiteindelijk over dit gehele gebeuren verschillend oordelen. Men zou kunnen zeggen, dat er een zekere zwakte stak in het starre, ondoelmatige en blinde vasthouden aan oude vormen en gedachten. Maar kan men, aan de andere kant, de grootsheid ontkennen die ligt in het sterven voor een verloren zaak, hoe blind ook de impuls die hiertoe leidde?

Het komt mij voor dat dit te gronde gaan aan onwrikbare wetten, die zij uiteindelijk zelf gesteld hadden, de zaak der Puttenaren tot een waarlijk tragische maakt.

POLITIEK

A. L. Constandse Buitenland

De drie Amerika's

Men wist dat de nieuwe president van de Verenigde Staten, Nixon, een politicus was die niets zou veranderen aan de bases van de Noordamerikaanse politiek. Hij noemt zich gaarne een democraat, in de zin die dit woord heeft gekregen in de Atlantische wereld: een

A. L. CONSTANDSE. Geb. 1899. Studeerde Romaanse letteren en wijsbegeerte (proefschrift 1951: *Le baroque espagnol et Calderón de la Barca*), werd in 1945 journalist en wijdde zich sindsdien voornamelijk aan de modernste geschiedenis. Schreef sinds 1926 een twintigtal boeken, na de oorlog voornamelijk over landen (Mexico, Cuba, Joegoslavië), staatslieden (Tito, Chroesjtsjow, Kennedy) en de geschiedenis van deze eeuw (onder meer *Het lot belooft geen morgenrood*). Verzorgt sinds januari 1962 de kroniek Buitenland van De Gids. Sinds januari 1965 redacteur van De Gids.

conservatief. Het is niet vreemd dat deze twee begrippen elkaar dekken. In vele opzichten namelijk is de westerse democratie een gevolg van het succes van het kapitalisme en het economische imperialisme. De bourgeoisie der Atlantische wereld is voortgekomen uit een bezittende derde stand, die zijn kapitaal in hoge mate heeft geaccumuleerd uit winsten verkregen door het exploiteren van de andere werelddelen. In Europa was dat overduidelijk. De Noord Amerikanen hebben eerst het 'wilde westen' veroverd op de Indianen en vervolgens de zuidelijke staten op de Mexicanen, die in de oorlog van 1845-1848 een derde van hun toenmalige grondgebied verloren. Onder andere gingen de rijke oliebronnen van Texas over in handen van de Verenigde Staten. Daarna is hun expansie naar het zuiden (gepaard met voortdurende militaire interventies) en naar het westen - via Hawaii, Guam en de Filippijnen - een klassiek voorbeeld van imperialisme geweest. Vandaar dat het niet gewaagd is te zeggen dat de opbouw van het kapitalisme de economische kolonisatie tot voorwaarde had. De geweldige produktiviteit van dit burgerlijke systeem heeft het vervolgens mogelijk gemaakt aan zoveel sociale verlangens van het proletariaat tegemoet te komen, dat de westelijke samenleving behoorlijk werd geconsolideerd. De marxistische verwachting inzake toenemende klassenstrijd en verproletarisering der massa ging geenszins in vervulling. Integendeel: de klasse der arbeiders veranderde in een stand van werknemers (of 'medewerkers') wier verburgerlijking zo tastbaar werd, dat de Noord Amerikaanse vakbonden rechtstreeks reactionair werden. Democratie betekende allereerst: vrijheid binnen de burgerlijke samenleving, die nauwelijks meer geschokt kon worden. De 'proletariërs' werden anticommunistisch. Hun invloed in Latijns-Amerika heeft er zelfs het feodalisme en de zogenaamd anticommunistische militaire dictaturen begunstigd.

Het zou evenwel huichelachtig zijn alleen de Noord Amerikanen te beschuldigen van exploitatie en economische kolonisatie in Midden- en Zuid-Amerika. In de vorige eeuw was het Westeuropese kapitaal daar minstens zo actief als de ondernemingen der Verenigde Staten. Britse, Franse, Belgische en Duitse concerns hebben in

tal van landen hun eerste plaats pas aan de Noord Amerikaanse trusts moeten afstaan door en na de eerste wereldoorlog, die de Verenigde Staten tot de militair machtigste en economisch sterkste mogendheid op aarde maakte. De tweede wereldoorlog had tot gevolg, dat Latijns-Amerika vrijwel geheel het 'jachtterrein' werd van de internationale ondernemingen die hun zetel in de Verenigde Staten hebben. Tezelfdertijd echter werd het Westeuropese kapitalisme zo nauw gebonden aan het Noord Amerikaanse systeem, dat in de Atlantische wereld de belangen volkomen verstrengeld zijn, het vermogen er vaak gezamenlijk wordt beheerd. Er is dus sprake van een 'terugkeer' van het Europees kapitaal in Latijns-Amerika. Spectaculair is in dezen de opmars van het Westduitse bedrijfsleven, dat de plaats inneemt die vóór 1914 nog door Engeland werd bezet. Dit is geen wonder. De industrieën en banken van de Bondsrepubliek vormen, na die van de Verenigde Staten, de tweede macht in het Westen. Aan het einde van 1968 werd de voorraad aan goud en deviezen van West-Duitsland geschat op veertig miljard mark of tien miljard dollar. Dit vermogen moest belegd worden. En hoewel het industriële potentieel van West-Duitsland zelf dagelijks werd opgevoerd, werd er naarstig gezocht naar het beheersen van mijnbouw, industrie en handel in minder ontwikkelde landen, met name ook in Latijns-Amerika. De Duitse bourgeoisie is hier echter niet de concurrentie, maar de bondgenoot van de Noord Amerikaanse superklasse, die vijfenveertig procent van het industriële vermogen en de grondstoffenwinning op aarde beheerst.

In 1961 werd president Kennedy verontrust door het revolutionaire verzet dat zich in Midden- en Zuid-Amerika openbaarde tegen de overmacht der yankees. Het succes van de Cubaanse revolutie was een waarschuwing. Er moest worden gepoogd een herhaling van dit gebeuren te voorkomen. Het was Kennedy die een bijzondere aandacht schonk aan de tactiek en de strategie van de antiguerrilla, onderwezen op verscheidene Amerikaanse militaire academies, in het bijzonder op de krijgsschool in de landengte van Panamá. Maar hij was intelligent genoeg om te beseffen dat een stijging

van de economische produktiviteit en een verbetering van de sociale verhoudingen noodzakelijk zouden zijn om aan opstanden en omwentelingen de voedingsbodem te ontnemen. Vandaar dat hij het initiatief nam tot de 'Alianza para progreso', een samengaan van twintig landen van de Organisatie van Amerikaanse Staten, om 'de armoe op het westelijk halfrond op te heffen'. Binnen tien jaren zou er een bedrag van twintig miljard dollar (overwegend te verschaffen door de Verenigde Staten) geïnvesteerd moeten worden om het Latijnse levenspeil drastisch te verhogen.

Reeds kort na de dood van Kennedy werd geconstateerd dat de Alianza geen succes was; en tijdens het presidentschap van Johnson werd haar falen manifest. Zij overleed geruisloos in 1968 en werd vervolgens door Nixon begraven. De huidige president der Verenigde Staten stelde zich op 14 april voor aan de ambassadeurs van de Organisatie van Amerikaanse Staten. Hij constateerde dat er sinds 1961 niets was veranderd in de economische situatie van Latijns-Amerika. De jaarlijkse bescheiden toename van de produktie (opgeslokt door de aanwas der bevolking, met gemiddeld drie procent per jaar) was dezelfde gebleven. Nog altijd was het levenspeil van de Verenigde Staten vijftien maal zo hoog als in de rest van het westelijk halfrond. Het was nutteloos aan fraaie leuzen nog meer dollars toe te voegen. Nixon vergulde de pil doordat hij wilde praten 'niet meer over wat *wij* kunnen doen, maar over wat *we samen* kunnen doen'. Nochtans was er in de heersende kringen van Latijns-Amerika (de eerste en soms enige profiteurs van de miljoenen uit het noorden) een zekere verslagenheid. De kranten van de Braziliaanse militaire junta wezen er Nixon op dat 'afzijdigheid' van Washington het communistische gevaar zou doen toenemen, terwijl de Verenigde Staten toch 'een historische rol moesten spelen bij het beschermen van de westelijke civilisatie'. Voorzover dit betekende: de bescherming van de werkzaamheden der Noordamerikaanse ondernemingen, behoefde men zich in Brasilia overigens niet ongerust te maken. Het was geen geheim dat Nixon meende dat de economische ontwikkeling van het westelijk halfrond afhankelijk was van de investeringen der concerns

die in de Verenigde Staten waren gevestigd, en van het privé-initiatief.

Het was begrijpelijk dat Nixon niet inging op de vraag waardoor in Latijns-Amerika het levenspeil niet was gestegen. Zulk een analyse zou aan het licht hebben gebracht dat dit het gevolg was van de roofofbouw, gepleegd door de inheemse heersende kasten in bondgenootschap met de buitenlandse ondernemingen. Enorm is de kapitaalvlucht gebleven van de door semi-feodale, clericale en militaire leiders vergaarde miljoenen. Het door hen uitgevoerde vermogen werd geschat op in totaal vijftien miljard dollar, waarmee banken en maatschappijen in de hoogontwikkelde kapitalistische landen manipuleerden. Wanneer buitenlandse bedrijven kapitaal beleggen in Latijns-Amerika moeten aflossingen en renten daarvan zo spoedig mogelijk terugvloeien naar de bronnen van herkomst. Nieuwe beleggingen stromen dan weer naar de kapitaalarme gebieden, die hogere winsten opleveren dan de industriële landen. Niet doordat de arme massa's goede kopers zouden zijn: zij zijn allereerst goedkope arbeidskrachten. En de exploitatie van grondstoffen en agrarische produkten (zoals koffie, suiker, bananen) bestemd voor de wereldmarkt is een winstgevende aangelegenheid. Er is voor mijnbouw en aanleg van plantages overigens veel minder kapitaal nodig dan voor het scheppen van de zware industrie, die geconcentreerd is in Noord-Amerika. Daar – en ten dele in West-Europa – bevindt zich ook het vermogen dat verkregen en ontnomen is aan de volken van Latijns-Amerika. In dit naakte kapitalisme blijven massa's van het zuiden verpauperd, terwijl het nationale inkomen van de Verenigde Staten is gestegen tot ongeveer zevenhonderd miljard dollar per jaar. Het is ook daar zeer ongelijk verdeeld, en met name de negers voeren er een bittere klassenstrijd. Nixon wilde hun wel een bijdrage toezeggen uit de schatkist, omdat hij uitermate verontrust is door de toenemende onlusten in de grote steden en doordat een deel der stijgende criminaliteit door hem mede werd geweten aan de armoe. De ellende der massa's in Latijns-Amerika was echter niet *zijn* zaak.

Er zijn in de zes jaren dat de Alianza para Progreso heeft gefunctioneerd (hoe gebrekkig en onder de maat dit dan ook geschiedde) wel een aantal miljarden bijeengebracht. Wat is ermee gebeurd? Stellig zijn zij niet geheel verloren gegaan: er zijn wegen, scholen, hospitalen en woningen gebouwd, al waren dat druppels op een gloeiende plaat. Er zijn waterbronnen geboord en irrigatiesystemen aangelegd. Maar grote sommen zijn terechtgekomen in de zakken van de heersende kasten door de gewone corruptie en door de winsten die zij hebben gemaakt bij het uitvoeren van 'sociale projecten'. In verscheidene landen hebben de militaire leiders van giften en leningen geprofitteerd, onder andere met het motief dat zij het communisme moesten bestrijden, een der doeleinden van de Alianza. Vaak moesten de ontvangende landen er de schuld mee betalen die zij bij Noordamerikaanse banken hadden. Op die manier subsidieerde de regering van de Verenigde Staten haar eigen rijke burgers, onder het mom van ontwikkelingshulp. De hoofdoorzaak van het falen der Alianza school in het feit dat de sociaal-economische en politieke structuur van de landen van Latijns-Amerika niet veranderde. Zij zouden 'rijp gemaakt moeten worden voor democratie', maar sinds 1961 hadden in dertien landen militaire junta's er de macht gegrepen. Landbouw en veeteelt waren niet 'geïntensifieerd of gediversifieerd'. De extensieve bewerking van de grond was regel gebleven, evenals de 'monocultivo': de massaproductie van één bepaald gewas voor de wereldmarkt. Op het ogenblik kan Latijns-Amerika als geheel – hoewel het verbruik per hoofd sinds 1961 niet gestegen is – zijn eigen levensmiddelen niet voortbrengen en het moet ze ten dele importeren uit Noord-Amerika en andere werelddelen. Het is een grof schandaal voor een gebied dat rijk is aan bebouwbare gronden en over voldoende water beschikt. Industrieproducten moeten overal in groten getale worden ingevoerd, meestal uit het dure Noord-Amerika. Daartegenover verlaten laag geprijsde bodemrijksdommen deze gebieden, ten bate van de ontwikkelde nijverheid der Atlantische wereld. Zolang grootgrondbezitters, een clericale hiërarchie, kolonels en generaals, met buitenlandse ondernemingen hier de toon aangeven is inder-

daad 'ontwikkelingshulp' een frase. Slechts een sociale – op zijn minst antifeodale – revolutie, nationale exploitatie van delfstoffen en opbouw ener eigen industrie zou een nieuw tijdperk kunnen inluiden.

Nu is het bekend genoeg dat de landen van Latijns-Amerika vol zijn van militaire adviseurs uit de Verenigde Staten, die zulke deskundigen leveren bij de wapens en kredieten die zij verschaffen. Voorts komen er (mèt de helikopters) agenten van de Central Intelligence Agency. Overal waar guerrilla's worden gevoerd zijn zulke dwarskijkers en dwingende raadgevers gesignaleerd. In september zijn de stafchefs en opperbevelhebbers van de Organisatie van Amerikaanse Staten bijeengewees in Rio de Janeiro, en toen is al bekend gemaakt dat zij besloten hadden een contactorgaan te scheppen tot onderlinge bijstand in de strijd tegen guerrillagroepen. Generaal Westmoreland was daar aanwezig en hij sprak er over zijn ervaringen in Vietnam. De tekst van die rede is in handen gespeeld van de Cubaanse regering, die ze heeft gepubliceerd. Er staan geen onvoorziene dingen in. De generaal wees er zijn collega's op dat zij controle moesten uitoefenen op de economie, de sociale politiek en de politie, en dat hun taak de 'nation-building' was. (Ze hadden reeds grotendeels de macht in handen en behoefden die aansporing dus niet!) Dan kwam hij tot de noodzaak van het winnen en doorgeven van inlichtingen ('particularly within the police forces') welke gegevens 'must be pooled to meet the common need'. Aan vijandelijke agenten moest het onmogelijk worden gemaakt te spioneren, en daarvoor was strikte controle over de bevolking noodzakelijk, mede door het uitreiken van speciale identificatiepapieren 'to friendly citizens'. Hij eindigde aldus: 'De sfeer waarbinnen een opstand woedt is dynamisch. De wereld heeft veel ontevreden mensen, die een werktuig kunnen worden van de communisten om de vrije samenleving te vernietigen. Dit vormt de bedreiging die lange tijd aanwezig zal blijven. . . Het is in ons wederzijds voordeel ervaringen uit te wisselen. Onze kracht ligt in onze samenwerking. Het feit dat we hier zijn is het bewijs van deze wens tot samenwerking.'

De zwenking naar rechts, aangemoedigd door president Johnson, heeft zich voortgezet in de drie Amerika's. Het meest opmerkelijke feit van de laatste maanden was het 'verwateren' van de Chileense christen-democraten. Hun belofte 'een revolutie in vrijheid' door te voeren, het grootgrondbezit te verdelen, de grootste buitenlandse maatschappijen te nationaliseren en een eigen industrie te scheppen, is niet vervuld, en nu zelfs verloochend. President Frei was jarenlang het paradepaard der Atlantische burgerlijke democraten: hij zou bewijzen dat een wettelijke weg naar democratie begaanbaar was. De Westduitse christen-democraten hebben hem in 1964 en 1965 financieel krachtig gesteund. (Het Duitse kapitaal is zeer actief in Chili, hoewel nog meer in Argentinië.) In 1964 werd Frei tot president gekozen met de hulp der rechterzijde, die de kandidaat van het Volksfront (Allende) wilde uitschakelen. Frei was toen nog niet bepaald vrij. Maar het jaar daarop verwierf zijn partij de volstrekte meerderheid in de kamer, met 42,3 procent van het electoraat achter zich, in de hoop dat hij zijn programma zou uitvoeren. De mislukking van dit experiment had tot gevolg dat Frei's aanhang in 1967, bij gemeenteraadsverkiezingen, was gedaald tot 35,6 procent en bij de parlementsverkiezingen van 2 maart 1969 tot 31 procent. Doordat de president zijn kiezers steeds meer van zich vervreemde, vatte de reactie moed. Frei had geen einde gemaakt aan stakingen en boerenopstanden, en de verontruste middenklassen (die in hem een bolwerk hadden gezien tegen 'het communisme') riepen nu om een sterke man, in dit geval om Frei's voorganger Alessandri. Ook met zijn parlementaire meerderheid had Frei geen revolutie durven door te voeren, want dan had hij boeren en arbeiders moeten bewapenen door het vormen van een volksmilitie. Hij respecteerte de invloed van de hoge officieren; de aangevangen grondverdeling bleef jammerlijk steken; met de grootste Noordamerikaanse ondernemingen

(koper en elektriciteit) sloot hij een akkoord inzake een 'joint venture' in 'gemengde' bedrijven, volgens Newsweek van 14 april de investeringsvorm van de toekomst, waarbij de nationale staat (tenminste zijn heersende kasten) en de internationale ondernemingen dezelfde belangen hebben. De toenemende staatsschulden en misoogst in een uitgebreid gebied verhoogden de druk op de openbare financiën, de inflatie zette zich voort, de werkloosheid nam toe. Toen op 9 maart in Puerto-Montt landarbeiders overgingen tot bezetting van land, om dit zelf te bewerken, werden zij met geweld van die grond verjaagd: zeven doden en talrijke gewonden. De linkse christen-democraten keerden zich nu tegen Frei, en op het congres dat één mei 1969 begon, bleek de grote verdeeldheid. De gematigde voorzitter der partij, Fuentealba, trad af. De man die als eventuele opvolger van Frei werd beschouwd, Tomic, trok zich terug. Zo ook de politieke raadgever van de president, Jorge Cash, en senator Gumucio, de partijvoorzitter van 1967. De rechterzijde won: zij wilde bij de presidentsverkiezingen van het komende jaar niet in zee gaan met de linkerzijde (socialisten en gematigde communisten) maar steun zoeken bij het zogenaamd 'radicale' centrum, een karakterloze burgerlijke groepering. Of zij in dat geval zou winnen van de reactie onder leiding van Alessandri moest zeer twijfelachtig worden genoemd.

Tot nu toe zijn in Latijns-Amerika alle burgerlijk-democratische bewegingen, eenmaal aan de macht, naar rechts gezwenkt en bezweken voor de macht der feodale kasten en buitenlandse ondernemingen. Daarop vormt de christen-democratie geen uitzondering. Haar linker-vleugel wil 'een socialistische weg' bewandelen. Maar hoe gematigd zij zich ook dan zou gedragen, zij zou een revolutie moeten doorvoeren als zij aan de macht zou komen, en dan voor dezelfde moeilijkheden staan als Fidel Castro op Cuba. Er is echter blijkbaar geen andere weg.

Dichters in dit nummer

ASTERE MICHEL DHONDT. Geb. 1937 in België. Publiceerde de romans *God in Vlaanderen* (1965), *Zeven geestige knaapjes* (1966), *De wilde jacht* (1968), en een selectie uit zijn schrifturen tussen 1965-1968: *Gezangen en gebeden* (1969).

C. O. JELLEMA. Geb. 1936. Wetenschappelijk medewerker voor moderne Duitse letterkunde aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Publiceerde de gedichtenbundel *Klein Gloria en andere gedichten* (1961).

WIM ROUW. Geb. 1943. Liffte door drieëntwintig landen. Verbleef onder meer een jaar in Zweden en Israël. Bevond zich tijdens de Russische invasie in Praag. Publiceerde gedichten in onder andere *Vandaag* en *Avenue*.

J. C. VAN SCHAGEN (mr. J. C. J. van Schagen). Geb. 1891. Tot 1942 werkzaam in overheidsdienst, sindsdien voornamelijk actief als graficus en letterkundige. Debuteerde in 1925 met de dichtbundel *Narrenwijsheid*. Publiceerde voorts onder meer *Onderaards*, *Flarden van den wind* (beide in 1946) en *Zeeuwse reflexen* (1953). Sinds 1963 *Domburgse Cahiers*.

Commentatoren in dit nummer

T.H. STIBBE. Geb. 1934. Journalist. Studeerde politieke wetenschappen en economie te Parijs, specialisatie op de problematiek der ontwikkelingslanden. Als medewerker aan het Centre d'Etudes sur la Planification van de Sorbonne was hij betrokken bij het geven van adviezen aan Algerije, Cuba, Brits-Guyana, Cambodja, Guinée. Publikaties: *L'expérience communiste au Kerala*, *L'Inde et les mirages de la troisième voie* (vlugschrift van de Revue Partisans), *Community development et coopération* (Annales Internationales de Sociologie de la Coopération), en een bloemlezing uit het werk van Che Guevara.

A. DE SWAAN. Geb. 1942. Studeerde wetenschap der politiek aan de Universiteit van Amsterdam, waarna hij als beursaal van de Harkness Fund naar de Verenigde Staten vertrok. Publiceerde *Amerika in termijnen* (1967). Sinds januari 1969 redacteur van *De Gids*.

W. F. WERTHEIM. Geb. 1907. Juridische loopbaan in vooroorlogs Nederlands-Indië; thans hoogleraar in de sociologie en moderne geschiedenis der niet-westerse volken, in het bijzonder die van Zuid- en Zuidoost-Azië, aan de Universiteit van Amsterdam. Voornaamste publikaties: *Indonesian society in transition*, (tweede druk 1959), *East-West parallels* (1964). In voorbereiding: *Evolution and Revolution*.

Zojuist verschenen de eerste zes delen in

DE MEULENHOFFREEKS

Belangrijke teksten van auteurs van nu en uit het jongste verleden. Op de uitvouwbare omslagen van ieder deel: een chronologie, foto's, facsimile's, en verhelderende citaten van en over de auteur.

1. ANNA BLAMAN *De Kruisvaarder*

De korte roman waarvan Pierre H. Dubois schreef: 'Een bevestiging van de levenshouding van Anna Blaman, niet minder dan van haar groot talent.' De Kruisvaarder was lange tijd niet in goedkope editie verkrijgbaar.

2. JAN WOLKERS *Het afschuwelijkste uit Jan Wolkers*

Een door de auteur gemaakte keuze uit zijn werk, waarin een aantal schokkende aspecten van Wolkers' wereld aan bod komen. Nu ook voor het eerst in boekvorm zijn debuut Mattheesjes, de eenakter die tien jaar geleden in Podium verscheen.

3. JEVGENIJ ZAMJATIN *Teken van leven*

Keuze, vertaling en nawoord: C. J. Pouw en Wilfred Smit

Zamjatin's verhalen doen niet onder voor die van Isaac Babel. Opgenomen is ook *Over literatuur, revolutie en entropie* 'a decisive manifest of the modernist outlook' (Irving Howe).

4. GÜNTER GRASS *Kat en muis*

vertaling: Hermien Manger

Herdruk van de satire op het Duitse heldendom waarmee de schrijver het literaire wereldpodium betrad en zich tevens de haat van heel wat landgenoten op de hals haalde.

5. JULIO CORTÁZAR *Brief aan een meisje in Parijs*

vertaling: Prof. mr. dr. J. A. van Praag

Na *Het kwijlen van de duivel* en *De mierenmoordenaar* – waarvan in het najaar een herdruk bij Meulenhoff zal verschijnen – een nieuwe bundel verhalen van de Argentijnse grootmeester.

6. GUILLAUME APOLLINAIRE *Ketterpaus en Cie.*

keuze, vertaling en nawoord: Rein Bloem

Introductie in ons land van Apollinaire's verhalend werk. Ironie, poëtische visie en humour-noir vormen een onverbreeklijk geheel. Een boek dat zelfs de president van de Arnhemse rechtbank zich niet zal laten ontgaan.

Prijs voor ieder deel f 5.—

UNIEK
voor recepties en diners
Culinaire specialiteiten
vanaf f 4,75

„De Silveren Spiegel“

KATTENGAT 4
(bij Ronde Lutherse Kerk)

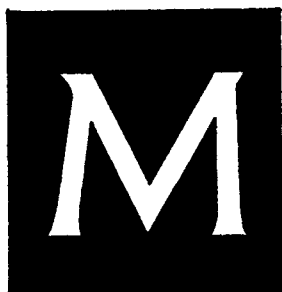
Telefoon 246589
Amsterdam-C.

Science fiction is een eeuwenoud literair genre. Al in 1657 verscheen Cyrano de Bergeracs *L'Autre Monde ou les Etats et Empires de la Lune*, een bizar en boeiend boek, zoals veel sf, zoals de sf geschreven door Aldous Huxley, George Orwell, Jevgeni Zamjatin, William Burroughs of Anthony Burgess.

Enige jaren geleden begon Meulenhoff Nederland als eerste een aparte sf-reeks, de reeks M = SF, per deel f 3,25, waarin tot nu toe 17 delen verschenen. Verkrijgbaar zijn (de overige delen zijn uitverkocht maar worden herdrukt):

M_{=SF}
SCIENCE FICTION

- sf 7 *Brunner* Het rijk van de tijd
- sf 8 *Farmer* Binnenste buiten
- sf 9 *Disch* De uitroeiers
- sf 10 *Davidson* Wachters van het web
- sf 11 *Brian Aldiss* Sterrenhoop
- sf 12 *Isaac Asimov* De blote zon
- sf 13 *Ward Grovis* Duvels en oranje moeren
- sf 14 *Paul van Herck* Sam, of de plutterdag
- sf 15 *Ballard* De verdrongen aarde
- sf 16 *Jack Vance* Een stad vol Chasch
- sf 17 *A. E. van Vogt* De wereld van Nul-A
- sf 18 *Hall Clement* In twee fasen water
- sf 19 *Eric Frank Russell* De grote uittocht
- sf 20 *Jack Vance* De Sterrekoning
- sf 21 *A. E. van Vogt* De schakers van Nul-A

meulenhoff
nederland

Blauwdruk van de opera

RECONSTRUCTIE

een moraliteit

door:

Louis Andriessen, Hugo Claus,
Reinbert de Leeuw, Misja Mengelberg,
Harry Mulisch, Peter Schat,
Jan van Vlijmen

'In de eerste jaren na Che Guevara's dood (Bolivia, 8-10-1967) ontstond een cultus rondom zijn persoon. Dezer dagen vindt men zijn portret in herenmodezaken naast die van The Rolling Stones, Karl Marx en Al Capone. Dit wijst erop hoezeer deze cultus er eerder op gericht is zijn betekenis te verbergen dan te onthullen. In onze opera hebben wij een poging gedaan hem terug te brengen naar het gebied waar hij thuis hoort: de bestrijding van het VS-imperialisme in Latijns-Amerika.'

BIJ DE BEZIGE BIJ

In elke boekhandel

De verschijningen van Charlie Brown; zie blz. 200

a.l. constandse zeventig jaar

1919 raden en revolutie; 1924 god is het kwaad; 1929 onzedelijke huwelijksmoraal; 1933 muiterij op de zeven provinciën; 1937 barcelona; 1940 buchenwald; 1946 over de dood; 1953 bidstonden voor stalin; 1961 mexico; 1965 onkuis vaderlands verleden; 1969 het maagdenhuis; stormloop op de kosmos

SINDS 1837

OPRICHTERS

E. J. Potgieter
C. P. E. Robidé van der Aa

REDACTEUREN

G. van Bethem van den Bergh
A. L. Constandse
A. de Froe
Sybren R. de Groot
Ed. Hoornik
Harry Mullach
Th. Stibbe
A. de Swaan

SECRETARIAAT

Ed. Hoornik, Th. Stibbe
Rudolf Geel

Bijdragen, brieven en boeken ter recensie te zenden aan:
Redactie-secretariaat De Gids, p.a. Meulenhoff Nederland N.V.
Postbus 100, Amsterdam.
Ongevraagde zendingen die niet voorzien zijn van retourporto,
worden niet teruggezonden

UITGEVER

Stichting De Gids, Amsterdam

PRODUCENTEN

Meulenhoff Nederland N.V.
De Bezige Bij, Amsterdam

ADMINISTRATEUR

Meulenhoff-Bruna N.V.
Beulingstraat 2, Amsterdam-C.. tel. (020)-24 08 85

ABONNEMENTSVOORWAARDEN

Algemeen jaarabonnement:
binnenland franco per post f 34.—;
buitenland f 36,50; België Bfr. 525.—

Docenten-, studenten- en medewerkersabonnement;
binnenland franco per post f 28,50

Losse nummers f 3,90; voor België Bfr 60.—
Dubbelnummer f 5,95; (Bfr. 105,—)

Abonnementen en losse nummers zijn verkrijgbaar
bij de boekhandel of door storting op giro 150.1333 van
Meulenhoff-Bruna N.V. met vermelding: De Gids.

Versijnt in tien afleveringen per jaar

INHOUD

Theo Stibbe Gesprek met Anton Constandse	3
A. L. Constandse Inleiding; 1917: een pril begin	7
Kunst en Dada; 1923	10
Radenrepubliek en revolutie; 1922–1931	11
God is het kwaad; 1924	16
De onzedelijkheid der christelijke huwelijksmoraal; 1929	24
De universiteit jubileert; 1932	31
De Indische Potemkin; 1933	33
Bijgeloof en fascisme; 1934	40
Barcelona; 1937 (1961)	42
Seksuele politiek en Wilhelm Reich; 1938	49
Toen klopte het verleden weer aan; 1940–1944 (1961)	52
Het probleem van de dood; 1946	57
Bidstonden voor een atheïst; 1953	63
Mexicaans spel van leven en dood; 1961	66
Werken aan een image en angst voor de dood; 1965	71
Ons onkuis vaderlands verleden; 1965	76
Een onwaardige vlooiënplaag; 1965	80
De afwezigheid van de vader in de moderne literatuur; 1966	83
Ontmythologisering van het socialisme; 1966	88
Het studentenverzet; 1968/1969	93

NOTITIES

Gidscommentaar	3, 41
Korte bibliografie der geschriften van A. L. Constandse	98
Citaten uit het werk van A. L. Constandse	6, 39, 48, 65, 75, 79, 82, 87

KRONIEK & KRITIEK

J. Bernlef 'Au is de pijn niet' – Gerrit Kouwenaar	100
R. A. Cornets de Groot Vestdijks brieven aan Theun de Vries	102
Peter Collier Portnoy's Inschikkelijkheid	105
Nic Brink Naar aanleiding van het verdwijnen van Teater Terzijde	110
A. L. Constandse Stormloop op de kosmos	113

Bij een schilder zou men zoiets een 'retrospectieve' noemen. A. L. Constandse wordt zeventig jaar. De Gids viert dit evenement door deze aflevering te wijden aan een door hem zelf gemaakte keuze uit zijn publikaties van de laatste vijftig jaar.

't Is een interessant nummer geworden. Er blijkt uit hoe wijd de visie van Constandse kan zijn, hoe veelzijdig zijn interessen, hoe briljant zijn oordeel. Er blijkt natuurlijk ook uit waarom profeten in eigen land nooit geëerd worden. 'Anton is een eeuwige provo', zei zijn vrouw eens. Maar dan een hele slimme. Véél te slim eigenlijk voor de Nederlandse journalistiek. Maar we zijn wel blij met hem.

Gesprek met Anton Constandse

Anton Constandse is 13 september zeventig jaar geworden. Wij hadden onlangs het hieronder volgende gesprek met hem, dat door de technische onkunde van interviewer en geïnterviewde niet op de Gids-taperecorder kon worden vastgelegd. De bewerking is dan ook tot stand gekomen met behulp van de klassieke blocnote-notities.

U hebt zich van heel jong af met de politiek beziggehouden. Vindt u dat uw denktrant in de loop der jaren sterk veranderd is?

Iedereen verandert. Ik ook. Op bepaalde punten zijn mijn denkbeelden onjuist gebleken, op kritieke ogenblikken heb ik sommige concepties drastisch herzien. Wat dat betreft vormt de Spaanse burgeroorlog het grote keerpunt in mijn leven. Toen bleek het nodig de staatloze idealen van het anarchisme op te offeren aan het verzet tegen het fascisme. Een keuze dus van het kleinste kwaad tegen het grootste kwaad. Daarmee brak ik met de grondslag van mijn eerste anarchistentijd die gebaseerd was op het principe: 'céder un peu, c'est capituler beaucoup'. Toch is, alles bij elkaar, mijn benaderingswijze van de problemen van onze samenleving dezelfde gebleven. Mijn uitgangspunt wordt gevormd door de strijd voor de persoonlijke vrijheid. Ik sta erg wantrouwend tegenover de collectiviteit. Elke collectiviteit voelt zich altijd bedreigd, en dat brengt een hele serie van agressies, angsten, collectieve machtsgevoelens, afschuivingen van

verantwoordelijkheid met zich mee. Het enige tegenwicht tegen de meerderheid lijkt mij een zo groot mogelijke vrijheid voor de minderheid.

Waarom hebt u zo lang geaarzeld alvorens toe te stemmen in de publikatie van dit speciale Gidsnummer?

Veel van de ideeën waar we vroeger voor vochten – seksuele hervorming, emancipatie van de vrouw, atheïsme, sociale verbeteringen – zijn gemeengoed geworden. Een gedeelte van de problemen die ik behandel, past niet meer in de sfeer van het ogenblik. De strijd tegen de *vervreemding* heeft andere vormen aangenomen. Als ik uiteindelijk deze verzameling geschriften laat publiceren is het omdat zo een voor mij belangrijk punt onderstreept wordt. Namelijk dat het mogelijk is te denken in de lijn van de historische ontwikkelingen, ondanks alle individuele teleurstellingen, blunders, vergissingen. Er is een lijn. En er bestaat een mogelijkheid tot analyse.

Bent u tevreden over de resultaten van uw werk?

Ja en nee. Ik ben overtuigd veel mensen de argumenten te hebben verschaft die nodig waren om hun kindertal te beperken, de kerk te

THEO STIBBE. Geb. 1934. Wetenschappelijk medewerker aan het Institute of Social Studies in Den Haag. Buitenland-commentator van de V.P.R.O. en van diverse weekbladen. Redactie-secretaris van De Gids sinds januari 1969.

verlaten, of bepaalde staatstaboes te doorbreken. Maar geen mens kan tegen zijn zin van iets doordrongen worden. 't Zijn tenslotte argumenten die je ze voorlegt. Als iemand zijn geest voor een feit wil afsluiten, is daar niets tegen te doen.

Wanneer men u hoort praten, ontstaat de indruk dat u meer van de mensheid houdt dan van de mensen. Met andere woorden, het lijkt alsof u een uitermate artistocratische benadering hebt van de wereldproblematiek – voor een zo vooruitstrevend man.

Ik ben een individualist, ja. De figuren die mijn leven het meest hebben beïnvloed begon ik te lezen toen ik zo'n jaar of zestien was, en dat waren allemaal individualisten. Ibsen bij voorbeeld, Multatuli, Nietsche, Heine... Van dat rijtje zou je alleen Heine socialist kunnen noemen.

Hetgeen betekent?

Dat mijn standpunten niet in de eerste plaats bepaald werden of worden door de arbeidersbeweging, door bewondering voor het proletariaat, al heb je daarmee natuurlijk te maken als een factor tot verandering van eminent belang. Maar het proletariaat als alles beheersende invloed is meer een marxistische dan een anarchistische notie...

Ik dacht dat u zich van het anarchisme had afgewend?

Het anarchisme is geen praktisch bruikbare methode gebleken in tijden van oorlog of revolutie. In zoverre heb ik me er dus van afgewend. Voor zover het een leer is die de individuele ontplooiing bevordert, die aan de uiterste linkerzijde de vrijheidlievende richting versterkt en de autoritaire tendensen tegengaat, die beseft dat geen enkel beginsel tot in zijn consequenties is vol te houden zonder om te slaan in een absolutistische visie – voor zover het anarchisme dat alles is voel ik me er nog wel mee verwant.

U spreekt over de uiterste linkerzijde, maar volgens een recent artikel van u bestaat die in Europa helemaal niet meer.

Zo heb ik het niet bedoeld. Er bestaan nog altijd een groot aantal desiderata van radicale aard: meer persoonlijke vrijheid om een eigen levenspatroon te volgen; grondige wijziging van de heersende moraal en huwelijkswetgeving, het aangenamer maken van het leven in de steden, de bevordering van creativiteit en spontaniteit, de democratisering van het politieke en economische leven. Het gevecht voor al deze doelstellingen heeft anarchistische trekken: het heeft alleen niet, zoals vroeger, een duidelijke klasbasis in de zin van de liberale en socialistische bewegingen, die een vaste sociale 'clientèle' hadden...

Hoe bent u eigenlijk in de politiek verzeild geraakt?

Gewoon, zoals zo vaak gebeurd. Er is in een gezin een jongen die maatschappijgevoel heeft, die zich interesseert voor zijn omgeving. Bij ons thuis was ik dat. Later, op de kweekschool in Dordrecht en Den Haag, werd die interesse heviger en mijn engagement preciezer. Vooruitstrevende organisaties als de geheelonthoudersbewegingen hadden grote invloed in die omgeving. Bovendien beïnvloedden de eerste wereldoorlog, het antimilitarisme en, later, de Russische revolutie, natuurlijk in hoge mate ons denken. Het waren allemaal onderwerpen die tot gepassioneerde discussies leidden. Maar tot een partij heb ik me nooit aangetrokken gevoeld. Wel begon ik in die tijd voor het eerst te schrijven. In een maandblad voor scholieren dat Minerva heette, en, geloof ik, niet meer dan zes nummers gehaald heeft, waarvan er vier netjes gedrukt zijn.

Bent u lang bij het onderwijs gebleven?

Nee, heel kort. Na 1918 ben ik gaan publiceren, heb diverse baantjes gehad, een tijdschrift opgericht dat Alarm heette en ben steeds meer politiek geëngageerd geraakt. Ik verdiende er wat bij als spreker. Makkelijk was dat niet altijd. Als atheïst kon je – vooral in het zuiden –

geen zaal krijgen. Als niet-communist was het in de randstad Holland riskant een behoorlijk debat te voeren met andere linkse figuren – ik heb nogal eens in het openbaar heel heftig gediscussieerd met Wijnkoop en andere C.P.'ers over de Stalinprocessen. Als aanhanger van de neo-Malthusiaanse Bond, dat was de voorganger van de N.V.S.H., had je het voortdurend aan de stok met de katholieke kerk. Gelukkig kon ik in 1927 mijn M.O.-Frans halen en in 1931 mijn M.O.-B, zodat er meer geld binnenkwam door het geven van particuliere lessen.

Dat M.O.-Frans is later gevolgd door een M.O.-Spaans en door een doctoraat?

Ja, maar daar zaten de oorlog en de voorafgaande jaren van strijd tussen. Vroeger maakte ik geen onderscheid tussen imperialistische oorlogen en bevrijdingsoorlogen. Deze opvatting begon te veranderen na 1930 met het gevecht tegen het opkomende fascisme. Daar heb ik vrij vroeg het gevaar van ingezien. De actie tegen Hitler overheerste mijn hele denken en handelen, en nam, gedurende de dertiger jaren, een groot deel van mijn tijd. Van Spaans studeren kwam er toen niet altijd voldoende terecht. Het was duidelijk dat er oorlog zou komen. Het was ook duidelijk dat de arbeidersklasse geen revolutie tegen die oorlog zou maken. . .

Dat hebt u toen geprobeerd op uw ééntje te doen. . .?

Niet op mijn ééntje, maar ik ben nog altijd verbaasd over het kleine aantal Nederlanders dat zich bewust was van het Duitse gevaar. De Duitsers waren veel beter ingelicht over ons dan wij over hen. . .

Vandaar dat u bijna de hele tweede wereldoorlog in concentratie- en gijzelaarskampen hebt doorgebracht?

Waarschijnlijk. Hoe ze zo snel aan mijn naam kwamen weet ik nog altijd niet zeker, maar ik werd al in oktober 1940 gearresteerd. Na de bevrijding heeft het militair gezag me enkele maanden een buitenlands overzicht laten maken, daarna ben ik als redacteur buitenland bij

het Handelsblad gekomen en er gebleven tot mijn pensionering. Ze hebben me altijd laten schrijven wat ik wou.

Was dat voor een gewezen anarchist toch niet een moeilijke positie?

Nauwelijks. Grote zakenlieden zijn niet zo verschrikkelijk geïnteresseerd in commentaren met een ideologie. Ze willen feiten weten. Hun interesseert de voorlichting. Daardoor heb ik mezelf kunnen zijn. Er komt nog iets bij – afstand. Ook na 1945 heb ik me nooit kunnen identificeren met enigerlei staat. Noch de Sowjet-Unie, noch de Verenigde Staten, noch bij voorbeeld Israël.

U hebt de reputatie antizionist te zijn. . .

Dat ben ik. Een apart-joodse staat lijkt me even verwerpelijk als een mohammedaanse staat of een christelijke staat. Voor mij zijn joden Nederlanders indien ze hier geboren zijn en geen 'displaced Middenoosterlingen'.

U voelt zich niet solidair met bepaalde staten, ook niet met bepaalde bewegingen?

Bepaald wel. In de eerste plaats met de bevrijdingsbewegingen in de Derde Wereld. Maar er bestaat altijd het gevaar van wat men de 'Chinese ontwikkeling' zou kunnen noemen. Die vragen niet om solidariteit – ook al een begrip waar je voorzichtig mee moet zijn vanwege het gevaar voor zelfbestendiging – maar om totale identificatie.

In uw laatste boek Anarchisme van de daad beschrijft u een man die Nestor Machno heet, een opstandige boer uit de Oekraïne. . .

Ja, dat is een man met wie ik me zou kunnen identificeren. Machno was een partizanenleider die een reeks revolutionaire bevrijdingsoorlogen voerde, waarbij het vernietigen van buitenlandse imperialisten en kolonialisten gepaard ging met het voeren van een sociale omwenteling. Het was bovendien een man die nooit toestond dat er inbreuk op principes gemaakt werd. Hij vocht eerst tegen de contrarevolutionairen tijdens de

jaren van de Russische revolutie, weigerde vervolgens zich aan het Kremlin te onderwerpen en stierf uiteindelijk ziek en berooid in Parijs. Geen aangenaam lot maar wel een respectabel man: en één van de weinige anarchisten die een leger, op basis van vrijwilligheid, wist te organiseren en te disciplineren.

Uw criterium voor deelneming aan een bevrijdingsleger is dus de vrijwilligheid?

Ja.

Wat is dan uw bezwaar tegen de guerrillero's in Latijns-Amerika, of tegen Che Guevara?

Geen enkel. Behalve dat grote waakzaamheid tegen deze opvattingen – ook als die mijn opvattingen zijn – geboden is. Een dergelijke opstandigheid gaat namelijk uit van een gevoel van superioriteit. Men neemt de wapens in de

hand om iets te vernietigen dat men eigenlijk veracht. Maar een dergelijke visie draagt alle kiemen van autoritarisme in zich.

Een heel andere vraag tot slot: het schijnt dat u nogal eens met uw kleinkinderen naar Artis gaat. Hoeveel hebt u er?

Twee, en één zoon. Maar we hadden afgesproken dat persoonlijke omstandigheden in dit interview niet ter sprake zouden komen.

Dat is zo. Maar waarom eigenlijk niet? De meeste mensen die uw artikelen lezen, uw radio-commentaren horen of uw boeken kopen raken op den duur geïntrigeerd door het individu Constandse.

Naar mijn mening zijn personen minder belangrijk dan ideeën.

Ironie der historie

In 1927 hielden buitenlandse troepen een deel van Sjanghai (de 'buitenlandse nederzetting') bezet. In het mei-manifest van de Tweede (sociaal-democratische) Internationale, waartoe in verscheidene landen ministers, burgemeesters, wethouders enzovoort behoorden, werd opgeroepen tot steun aan de Chinese anti-imperialistische patriotten tegen buitenlandse inmenging.

(Het Volk, 12 april)

'Daarom demonstreren wij op 1 mei opnieuw voor de onmiddellijke terugroeping der vreemde troepen en oorlogsschepen uit China!'

In de Vrije Socialist van 16 maart had de antimilitarist A. L. Constandse hetzelfde geëist, in verband met het feit dat de Nederlandse regering aan de interventie deelnam door het zenden van het oorlogsschip Sumatra. Hij had echter een beroep gedaan op 'directe actie'. 'We

zien voor onze ogen voltrekken, hoe Nederland in de oorlog in Azië wordt betrokken. Zullen de arbeiders dit dulden? Wekt de mariniers op tot muerij, de arbeiders tot staking, alle mensen tot verzet. Oorlog tegen de oorlog!'

Deswege werd Constandse aangeklaagd wegens 'opruiing tot opzettelijke ongehoorzaamheid en tot muerij'. Eis van de officier van justitie: vier maanden gevangenisstraf. Uitspraak: twee maanden. Op 9 augustus 1927 werd aan Constandse door een commissie onder voorzitterschap van prof. J. J. Salverda de Grave de akte Frans-M.O.-A. uitgereikt. De dag daarna zat hij in een cel in de gevangenis van Scheveningen, in 1941 door Nederlandse patriotten verheven tot 'Oranjarahotel'. Toen zat Constandse weer in Buchenwald. . . (Gegevens over 1927 in Opstand, tweede jaargang nrs. 1-2.)

Inleiding

(1917: een pril begin)

Ik heb nooit anders willen zijn dan een ambachtsman wiens werktuig het woord was. Geen letterkundige en geen politicus, maar een onafhankelijke (en vaak individualistische) commentator, voor wie omgeving en buitenwereld stof leverden tot overpeinzing, en vooral: tot reageren. Soms opstandig, vaak in vrijheid analyserend, en gewoonlijk afkerig van dienstbaarheid. Mijn journalistieke arbeid ligt verspreid over de jaren van 1917 tot (voorlopig) 1969. De omvang daarvan is mijzelf onbekend, en het zou me nimmer gelukken alles te verzamelen wat ik gepubliceerd heb. Zo is bij voorbeeld het meeste wat ik heb geschreven als redacteur-buitenland van het Algemeen Handelsblad (1945–1965) aan commentaren, reisbeschrijvingen, berichten, beschouwingen enzovoort anoniem gebleven. Maar zou het mogelijk zijn dit werk te overzien, dan zou het een beeld geven (of een facet) van een stukje geschiedenis van een halve eeuw. Een zeer bescheiden bloemlezing daaruit heb ik in dit Gidsnummer helpen samenstellen. En zij begint dus in oktober 1917 (toen ik pas achttien jaar was geworden) met een ontboezeming in een door mij en enkele vrienden uitgegeven orgaan, waarvan vier nummers werden gedrukt: de eerste twee onder de naam Minerva, de laatste twee Psyche getiteld, bestemd voor leerlingen van middelbare en kweekscholen. Ziehier dan mijn eerste hoofdartikel.

Ik bedoel met jongeren geen gegaloneerde piccolo's, geen schreeuwende fietsjongens en geen verwaande bedienden, maar jonge mensen die oud genoeg zijn om idealen te hebben en jong genoeg om ze niet te hebben verloren. Ik weet heel goed dat er gekwakzalverd en gemarchandeerd wordt met 't ideaal', dat 't een goedkoop en pakkend middel is om indruk te maken. En toch moet ik spreken over ons ideaal, omdat we daarvoor strijden, omdat we daarvoor de wereld aantasten in veel van zijn instellingen en gewoonten.

Ten eerste de school, waar jonge kinderen gedrild en opgeleid worden voor een verrotte maatschappij met verrotte leerstelsels, waar zelfs de veel geprezen ouderen die maatschappij voorstellen als het toonbeeld van orde, als het middel tot het ware geluk.

'Wees boven alles nuchter', roepen de ouderen. Goed, ik zal nuchter zijn, minstens even nuchter als Nicolaas Beets en zijn lijmerige

tijdgenoten. En dan vraag ik: 'Is de maatschappij wat zij zijn moet, geeft zij dan wat zij geven moet?' Wat leren de kinderen op school? Karaktervorming zoudt ge denken? Ja zeker: lange rijen van dorre plaatsnamen, met inwonersaantallen en produktenopsomming; eindeloze rijen jaartallen en onbeduidende feiten, van de eerste liefst nog meer dan van de laatste. Dat zal voor 't geluk zijn. Dan wijdvertakte schema's over planten en dieren, die hun worden voorgezet als de waarlijke Natuurlijke Historie!

En buiten de school? Daar hebben de ouderen toch zeker grote hervormingen aangebracht, daar is dan toch veel verbeterd? En de rechtspraak is door Multatuli in zijn 'Specialiteiten' tot op het hemd toe uitgekleeft, zonder dat ze ooit in een nieuw pakje is gestoken. En evenals eeuwen terug wordt nog steeds recht gedaan over mensen, niet naar menselijkheid, maar volgens oude afgeleefde stellingen uit de

tijd van Justinianus. 't Zou belachelijk zijn, als 't niet zo diep treurig was. Een instelling van geluk? En grof egoïsme; grote ellende door verscheidene uitgebreide volksziekten; een statensstelsel van erfelijke monarchen, die de natie verplicht is te accepteren; vernietigende oorlogen en kostbare bewapening; averechtse vaderlandsliefde en ingekankerde volkerenhaat. . . Ziedaar de erfenis van de hoogstaande ouden!

Maar hun ogen zijn niet geopend geworden. Ze houden met alle macht in stand wat bestaat. Ze treden streng op tegen vrijheidszin en pogingen tot verandering. Waarom? Omdat ze welvaren bij deze staat van zaken, omdat ze gezeten burgers zijn, die zonder inspanning hun broodje verdienen. Want ik bedoel met 'ouderen' geen uitgehongerde proletariërs, geen afgestobde ploeteraars. En, nietwaar, als 't ons goed gaat, waarom zouden we ons bekommeren om armoede, om drankellende, om tuberculoselijders, om oorlog en dood? Wij leven toch voor ons, ons eigen dierbaar geluk. . . Elendige lakse, conservatieve egoïsten. . .

Ik dring niet aan op verzet tegen ouderen en leraren waar ze blijven bij hun taak: het aanbrengen van inzicht en kennis. Maar de jongeren dienen zich te verzetten tegen iedere dwang van ouderen om hun ideeën en idealen de kop in te drukken omdat die verbetering beogen, omverwerping van 't bestaande, dat uitgevreten verrot is – omdat die meer willen en hoger staan dan de bekrompen ideeën der ouderen.

Ik erken graag dat er geesten bestaan en bestaan hebben, die veel gegeven hebben; die de mensen verrijkt en hun leven veredeld hebben; die ook de moed hadden om op te treden. Maar hoevelen zijn het er geweest? Er waren genieën bij, en niet ieder is genie. Goed. Maar ieder individu is verplicht aan zichzelf zijn best te doen voor verbetering van slechte toestanden. Ik weet wel dat er gezeurd zal worden over de natuurlijke gang der historie, die niet gedwongen kan worden. Ten eerste is het een fictie: de mensen zelf maken de historie, en niet de geschiedenis de mensen. Maar als het waar was, moeten we dan maar bij de pakken blijven neerzitten, als de geschiedenis in twintig eeuwen zo bitter weinig vooruitgang heeft ge-

bracht? Ik zou eraan gaan twijfelen of er nog één denkend wezen onder de ouderen is; vastgeroest in dodende conventie, hangend aan overgeërfde gunsten, suffen ze voort.

Die strijd die wij voeren, is zwaar en zal zwaar blijven. Wij zullen de vruchten van ons werk niet plukken, geslacht na geslacht zal moeten aanpakken, zal moeten doorstrijden, om onze idealen overal te doen zegevieren. Maar overtuigd van het goede van ons streven en gelovend in ons ideaal zullen wij winnen. Want de overwinning die de wereld overwint, is het geloof!

Deze klassieke en zich eeuwig herhalende ontboezeming werd geschreven tijdens de Russische omwenteling, maar vóór de novemberrevolutie. Deze, en de ineensloring van het Duitse keizerrijk een jaar later, brachten wel andere problemen aan de orde. In de loop van 1918 werd ik meer aangetrokken door de houding van de Russische anarchisten dan door de autoritaire politiek van de bolsjewiki, en bij het uitbreken van de Duitse revolutie kwam ik in contact met de Sociaal-Anarchistische Jongeren-Organisatie (SAJO) waarvan ik lid werd. In hun kleine maandbladje De Vrije Jeugd schreef ik in 1919 theoretische beschouwingen. In mei 1920 verscheen als nieuw en iets groter orgaan van de SAJO De Opstandeling. Ik schreef daarin een artikel over de revolutie als een bovenpersoonlijke spontane kracht, zoals in de jaren na 1960 Raúl Castro en Cohn-Bendit de omwenteling zouden beschrijven als een collectieve uitbarsting, die door geen bepaalde partij wordt verwekt en die door een massale inspanning verder moet worden ontwikkeld.

‘E r zijn partijmannen die, van de hoogte van hun opgeblazen standpunt, menen dat zij de revolutie eens even zullen oproepen, als ware 't een spiritistische geestesverschijning. Communisten die spreken van een marxistische revolutie, anarchisten die 't hebben over een anarchistische enzovoort. Doch een revolutie – als laatste uitbarsting dan van de opgehoopte kracht der eeuwige revolutie die bestaat – werpt haar bliksems onverwacht en ongevraagd in ons midden; zij treedt op, ze vliegt door het land, ze ontsteekt overal de fak-

kel van vrijheid en recht, die noodwendig er één is van wraak op tirannie en rechtsverkrachting. De revolutie staat op 'n bepaald niveau, dat niet vraagt naar wat een paar duizend revolutionairen willen; doch de omwenteling vraagt wie bereid zijn haar te doen overwinnen. Niet de principiële revolutionairen roepen de tijd op – de tijd roept hen!

Het verder ontwikkelde programma zou men kunnen omschrijven als een vorm van raden-socialisme: het scheppen van de macht door economische organisaties en een strijdbare militie te vormen. Als basis zou dan – naar de traditie der Parijse Commune – de gemeente gelden.

'De gemeentelijke comités zullen voorlopig zorg te dragen hebben voor onderwijs, onmiddellijke bescherming van de hervatte arbeid, 't isoleren van bourgeois-voorgangers. De arbeiders hebben evenwel zorg te dragen voor de vernietiging der staatsmacht (monarchale, ministeriële macht, parlement, justitie, legermacht) met arbeidersbezetting der gebouwen. . . De eigendom is in handen der arbeidersverenigingen. De staat is opgeheven. Aldus voert de revolutie naar decentralisatie, macht der arbeiders zelve, vernietiging der politieke macht en wetgeving. Naarmate de toestand zich consolideert verliezen de comités haar waarde en macht. De vrije arbeiders hebben het in hun handen de nieuwe orde van het vrije communisme te scheppen.'

De it waren idealen die ik ongeveer twintig jaar zou proberen te handhaven, totdat fascisme en oorlog mij het geloof erin deden verliezen. Intussen had ik in 1919 ook contact gevonden met jongeren die zich voor kunst interesseerden, maar wier politieke denkbeelden minder radicaal waren. Ik was een aantal maanden redacteur (samen met Simon Koster en Kitty Garf) van het 'tijdschrift voor Nederlandse letteren en kunst' *Eb en Vloed*, waaraan onder meer meewerkten Johan Huijts, A. H. Luydjens, Ary van Nierop en F. J. Spittel. Wel dra ging mijn belangstelling het meest uit naar het expressionisme, tijdelijk ook naar het dadaïsme. Theo van Doesburg sprak in de winter van 1922–1923 voor de Haagse SAJO, in 1924 vertoefde ik verscheidene malen in de kringen van de Groningse Ploeg. Het was toen dat Jan Wiegers het portret schilderde dat thans eigendom is van het museum in Groningen. De weerslag van deze periode is vooral terug te vinden in het tijdschrift *Alarm*, waarvan in de jaren 1922–1926 dertig nummers verschenen. Een 'kunstnummer' van *Alarm* (kerstmis 1923) bevatte naast ernstige essays ook kolderieke kritieken in enigszins dadaïstische trant. Geleidelijk is dit agressieve en excessieve element verminderd en ten slotte verdwenen. Na de oorlog is mijn proza zuiver beschouwend geworden. Ik had te veel illusies verloren.

Kunst en Dada

(Alarm, december 1923)

Slijkige modder druipt van de daken; klodderige kladders kletsen op onze ogen; we zien scheel met ons ene oog; we waggelen als bezopen kerels door het heelal. We grijpen naar een religieuze lantaarnpaal – mis: een schaduw! We slingeren ons om een wijsgerige chaise-longue-strop: een glibberige slang! We azen op een artistiek onderonsje – weg: een bonzende heksenketel van dadaïsten!

Ons ene oog is scheel van de modder.

Maar naast ons danst een *artiest*; zijn ogen, bezwarend bezwadderd, zijn allebei dicht in het kwadraat. Maar hij steekt zijn nagelloze vingers vooruit en wolken rozige poudre-de-riz krinkelen door het vuilnis, en hij zingt zuchtend-zemelend: 'Ik zink de schoonheid dromende in...'

Waarop we allemaal brullend invallen: 'Van je hela, houla, houd je maar kedin...'

En een echte vette traan sappelt langs het gelaat, het bekorven, ironische, geniale smoelwerk van Johan de Meester... Nieuwe Rotterdamse Courant met ochtend- en avondeditie...

De kunst is dood.

Kunst is met een zwaar woord de werkzaamheid van de menselijke geest welke op schoonheid gericht is. En waar in de mens van onze tijd geen schoonheid is, wijl de harmonie der verhoudingen ontbreekt, zou de ware en eerlijke kunstenaar tot de gebroken verhoudingen van Dada zich bekeren moeten. Maar Dada is geen kunst, is niet heilig, is niet groots, is niet gepatenteerd bij koninklijk besluit van de officiële kunstautoriteiten in het staatsblad hunner filisterschap. En dáárom: we *maken* de

kunst, hiep, hiep, hoera! We maken de fotografie der natuur, waarvoor deze zich schamen zou als ze haar portret zag, en we noemen dit realistische kunst. We leggen er de vette kleuren op van onze protserige en zelfvoldane voornaamheid, de tinten van onze gepolitoerde en opgeverfde zieligheid, en we noemen dit impressionisme. Wij tekenen ijle, vergeestelijkte en bloedeloze koppen, en dopen dit 'gestileerd'. We bouwen in Wassenaar en Bergen romantische huisjes voor ons vermaak zonder nut, en glimlachen tot de parvenu's die er zich onbehaaglijk-behaaglijk willen voelen. En dit noemen we: kunst...

En de literatuur? Couperus en zijn kliek dansen in de wolken en parfumeren hun lijkenlucht. Querido is van zijn opstanding uit de Jordaan naar de zevende sfeer des hemels onderweg. Johan de Meester doet gewichtig als een rimpelige uitgedroogde uier. Herman Robbers is gelukkig van de uitgeversfamilie die nooit opdroogt. En Kloos, de opgezette mummie van de geestelijke burgerwacht, blikt stuurs naar Van Eeden, die al gerecruteerd is voor de hemelse marechaussee, en allebei steken ze hun koppen in hun monnikskapen en zweren de revolutie af. Dan prevelen ze 'n preek die hun mond verlaat als een sputterende ontlasting. En dat noemen ze kunst.

De revolutie vraagt u een andere kunst: die van de strijd en de vernietiging. En eerst op de puinhopen der burgerlijke grafkelders zullen wij nadenken over de kunst tot leven...

Radenrepubliek en revolutie

(1922–1931)

De Russische revoluties van 1905 en 1917 hadden de gedachte verbreed van de raden van arbeiders, boeren en soldaten. In de Duitse omwenteling van 1918 kwam hetzelfde ideaal naar voren, soms ook verbonden met de herinnering aan de Parijse Commune van 1871. Toen in november 1918 Troelstra de mogelijkheid opperde van een Nederlandse omwenteling, gewaagde ook hij van arbeiders- en soldatenraden. Hoewel elke verwijzing daarnaar in ons land snel werd getorpedeerd, bleef de idee levendig door het tragische experiment met de Münchener Radenrepubliek. In Beieren was op 8 november de republiek geproclameerd onder leiding van de Onafhankelijke Socialistische Partij (U.S.P.D.) met medewerking van de reformistische socialisten, die echter elk radicalisme afremden. De premier Kurt Eisner, in januari 1918 tijdens stakingen in München nog beschuldigd van landverraad, paarde revolutionaire leuzen aangaande een radenrepubliek aan een machteloos opportunisme. Hij werd desondanks op 21 februari 1919 vermoord door een reactionaire tegenstander. In de periode die nu volgde, won de revolutionaire gedachte veld en op 7 april werd een radenrepubliek geproclameerd onder leiding van de dichter Ernst Toller (U.S.P.D.) met medewerking van de anarchisten Gustav Landauer en Erich Mühsam. Aanvankelijk hielden de communisten zich afzijdig, totdat zij door de vorming van links-marxistische bedrijfsorganisaties en een rode militie in München de toon aangaven. Hun leiders waren twee in Rusland geboren of gevormde theoretici: Eugen Leviné en Max Levien.

In april werd ernst gemaakt met de socialisering van bedrijven, woningen en drukkerijen. Levensmiddelen en wapens werden in beslag genomen. Intussen echter was München – met verscheidene steunpunten daaromheen – getsoleerd. En met behulp van de rechtse socialisten Noske, Ebert en Scheidemann, die in Berlijn reeds de Spartakus-opstand hadden neergeslagen, slaagde de ‘witte’ reactie erin ook een bloedig einde te maken aan de Münchener Radenrepubliek. Een vergelijking met de Parijse Commune drong zich op, hoewel het aantal doden (op zeshonderd geschat) aanzienlijk geringer was dan in 1871. Gustav Landauer, een aanhanger van de denkbeelden van Bakoenin en Kropotkin, werd begin mei door soldaten die hem hadden gearresteerd, vermoord. Erich Mühsam werd veroordeeld tot vijf jaar vestingstraf, hervatte daarna zijn journalistieke arbeid, werd in 1933 door de nazi's gevangen genomen en in 1934 in het concentratiekamp van Oranienburg vreselijk mishandeld en gedood. Toller overleefde de gevangenschap en emigreerde, waarna hij in 1939 zelfmoord pleegde. Eugen Leviné werd ter dood veroordeeld en in juni 1919 terechtgesteld. Max Levien ontvluchtte naar Oostenrijk en vervolgens naar de Sowjet-Unie, maar verdween daar als gevolg van de stalinistische ‘zuiveringen’ in de dertiger jaren.

De gevolgen van de Münchener revolutie waren tweeledig. Aan de ene kant vormde de uiterste reactie van de zogenaamde Thule-Gesellschaft (waarvan zes leden door de rode militie waren gefusilleerd) de kern van de latere nationaal-socialisten. Tot deze kring behoorden onder andere Rudolf Hess en

Alfred Rosenberg, die later Hitler tot hun Führer verhieven. Het feit dat alle bekende leiders van de Radenrepubliek (Toller, Landauer, Mühsam, Leviné, Levien) van joodse afkomst waren versterkte hun antisemitisme en hun rassenleer. Aan de andere kant was het Beierse drama een impuls te meer voor de voorstanders van de sowjets, bedrijfsorganisaties of 'Arbeiter-Unionen', om de sociale omwenteling te propageren op basis van de bedrijfsbezetting en de arbeidersraden. Tegen deze achtergrond moet men de geestdrift der revolutionaire jongeren zien voor de radengedachte. Ik gaf daaraan uitdrukking in vele artikelen en verscheidene brochures, evenals in de tijdschriften Alarm (1922-1926) en Opstand (1926-1928). In 1929 begon de economische wereldcrisis, die alle tegenstellingen uitermate verscherpte en, door het veld winnen van de reactie, het geloof aan een omwenteling illusoir maakte. Van dit geloof getuigen echter de volgende fragmenten.

De vakorganisatie boven de arbeiders.

Het kapitalisme, de staat en de kerk zijn organisaties gevormd door de mens, maar weldra aan zijn macht ontgroeit. Er wierpen zich leiders op, priesters en meesters, zij 't soms zelfs gekozenen, die een zodanige invloed kregen op de leden, dat deze onderworpen werden. De mens schiep het godsbegrip, de rechtsorde van de staat, de moraal van de privaateigendom – en thans is hij slaaf van zijn eigen scheppingen, waaraan hij macht toekent en *de zijne afstaat*. Hij gelooft dat god, staat en patroon voor hem zorgen zullen en draagt hun zijn persoonlijke macht over. Daardoor wordt de mens machteloos en gehoorzaamt uit blind geloof.

Zo inderdaad vertoont zich de wisselwerking in iedere organisatie, die 'praktisch' werkt in het kapitalisme. De vakvereniging toch wordt een *levensverzekering en voorzienigheidje*, en zorgt voor haar leden, indien dezen althans haar gehoorzamen. Alle macht wordt afgestaan aan de leiders, en wanneer deze de werklozen hun uitkering verstrekken, worden ze met nog grotere macht bekleed. Uitvoerders van staatswetten worden ze eraan gewoon de wil der bourgeoisie uit te voeren. Zelfs in de bedrijven komt deze slaafse dank voor verkregen 'medezeggenschap' uit. Toen de Delftse fabrieken van Hilten jubileerden, schonken de uitgebuide proleten geld voor cadeaus. Het federatiebestuur eerde de patroons mede! (Zie Vrije Socialist, 7 december 1921).

De bezoldigde bestuurders, in voortdurend contact met de vertegenwoordigers der bourgeoisie, zijn *niet-proletariërs* geworden, van hoger

stand en nog groter gewicht. Hun functie in het kapitalisme geeft hun een macht over de arbeiders, die hen *conservatief* maakt. De organisatie, de trots van de leider, wordt een verlengstuk van het kapitalisme en een aanhangsel van de staat. Maar revolutie betekent desorganisatie, ontwrichting en vernietiging van staat en kapitalisme beide, *dat wil zeggen desorganisatie, ontwrichting en vernietiging van hun organen, van de vakverenigingen*.

Er is overeenkomst tussen de S.D.A.P. in 1914 en de vakorganisaties in de revolutie. Indien de meerderheidssocialisten in 1914 de revolutie hadden aangedurfd, zou hun organisatie uit elkaar zijn gebarsten. Ter wille van de organisatie moest de revolutie voorkomen worden. Evenzo is het met de in het kapitalisme ingeleefde vakorganisatie, welke een wapen zal blijken tegen het proletariaat. Door de revolutie, het bezetten van bedrijven en voorraden, *worden de leiders door de proletarische zelfactie overbodig gemaakt*, en met hen hun vakverenigingen, die als hinderpalen vernield zullen worden. Want evenals de partij is ook de vakorganisatie een kapitalistische groepering, en vrees voor haar ontbinding moet de leiders inspireren tot daden welke de werkzaamheid der arbeiders zelve verlammen, dus tot *contra-revolutionair onderhandelen*.

De revolutie zal door de arbeiders *zelve*, en door de *arbeiders alleen* worden doorgevoerd, met uitsluiting van politiciërs en bonzen. Daarom verzetten dezen zich en prediken de 'overgangstoestand'. Want ze weten wat in een brochure van de Duitse Allgemeine Arbeiter Unionen stond: 'De omwenteling is een meedogenloos vagevuur. Niets zal evenwel het proces

kunnen tegenhouden. De sterkste hindernis op deze weg zullen niet de kapitalistische machten zijn, maar *die* oude organisatievormen der arbeiders zelf, partijen en vakverenigingen, welke, onder het kapitalisme ontstaan, als macht *boven* het proletariaat staan.'

(Uit: *Weg met de vakorganisaties*, januari 1922)

De sociale revolutie.

Alles draait om het kapitalistisch winstgevend bedrijf. De taak der arbeiders is hiermee aangewezen. *Dit bedrijf moeten zij veroveren.* Niet de staat is hun vesting, doch het bedrijf is het wapen *tegen* die staat. Wanneer de arbeiders zich in het bedrijf verenigen, ten einde het te onteigenen en het de bourgeoisie te ontnemen – als zij door hun bedrijfsorganisaties het beheer zelf in handen nemen – als zij gezamenlijk, door vrijwillige samenwerking en gelijke behoeften gedrongen, dit beheer regelen en de functies onderling verdelen met volkomen gelijkwaardigheid van allen – wanneer alle bedrijven van dezelfde soort zich internationaal verenigen, onder leiding der arbeiders zelf – wanneer deze gemeenschappen plaatselijke communes vormen – dan is de grondslag gelegd voor een vrije federatie van arbeidersgemeenschappen, die zelf de produktiemiddelen in handen hebben. *De natuurlijke organisatie der arbeiders is het bedrijf.* Daarin heeft de bourgeoisie ze reeds saamgebracht. Dit hebben de kapitalisten steeds beter ingericht, steeds doelmatiger verbonden. Thans is het bedrijf het hoofdwapen der bourgeoisie, waarmee ze uitbuit, verslaaft en oorlog voert. Veroveren en bezetten de arbeiders het, dan wordt deze machtige organisatie hun wapen. Dan kunnen de arbeiders produceren wat nuttig is voor de werkers, en elke onproduktieve arbeid weigeren. Dan is er geen sprake meer van rente, dividend of belasting uit de onderneming: de arbeiders leggen beslag op de volledige produktie ten bate hunner gemeenschap, die uit talloze in elkaar grijpende groepen bestaan zal, en die elkanders produkten of arbeid uitwisselen, *waarbij de aantallen arbeidsuren dan de waarde bepalen zullen* – gemeenschappen die, variërend georganiseerd, elkanders behoeften kunnen aanvullen.

(Uit: *Anarchisme*, september 1929)

Ontbinding der staten.

In elke revolutie zijn echter steeds twee stromingen te herkennen: de vernietigende en de produktieve. Eerstens toch valt de regering, wordt het gezag ontkend, het leger ontbonden, de wet verbroken. Anderzijds moet een deel der bedrijven blijven functioneren, wil het proletariaat niet verhongeren, en daaruit groeit onmiddellijk *de strijd om het brood*, om de voorraden, de fabrieken, de transportmiddelen, de grondstoffen. De vernietigende strekking zal haar nuttige en zuiverende werk verrichten: het niet meer erkennen van de eigendomsbewijzen en justitionele documenten – het opheffen van het staatsgezag en zijn wetten – het vrijmaken der koloniën – het ontbinden van leger en vloot – het ontwapenen der politie. Doch tegelijk begint de buitengewoon moeilijke taak om te voorkomen dat de afgewentelde bovenbouw der maatschappij deze weer parasiterend begint te overwoekeren. Welke waarborg is er dat nieuwe meesters zich niet weer verheffen – dat ze staat, leger en vloot niet weer opbouwen, het arbeidende volk weer in dienstbaarheid terugvoeren? Er is er slechts één: *dat alle werkers de bedrijven bezetten en in bezit houden.* Juist daarom is eenheid in het bedrijf zo nodig, *omdat het bedrijf zelf de grondslag zal wezen der revolutionaire organisatie* – de kern der allen omvattende gemeenschap. Daarom erkennen we geen scheiding tussen werkers en werklozen – daarom rekenen we hen allen ingedeeld bij hun bedrijven (ook al zijn ze er uitgeworpen) omdat het ook de taak is der huidige werklozen het bedrijf mee te veroveren. De enige oplossing van het werklozenvraagstuk ligt *daar*: in de opheffing der kapitalistische verhouding door de onteigening der produktiemiddelen. . . En mochten fascistische gewapende benden pogen een bedrijf terug te veroveren, dan zullen de arbeiders dit weten te verdedigen, desnoods met geweld, want het opstandige volk weet zich van wapenvoorraden te voorzien: dat leert de geschiedenis. Doch zelfs gewapend blijft de opstandeling: een arbeider, behorende bij en in een bedrijf.

Geen beroepsleger, geen staatsapparaat – slechts zichzelf en hun bedrijf verdedigende proleten. Het is echter in ons belang dat de revo-

lutie zo bloedeloos mogelijk verloopt, en daartoe is het nodig de geweldsmiddelen van de tegenstander (de staat) te desorganiseren, hem alle verdedigingsmiddelen te onthouden, door deze zelf te bezetten. Het geweld wordt dan tot de kleinst mogelijke verhoudingen teruggebracht. Beter is het 't *materiaal* der bourgeoisie, haar wapens, te vernietigen, dan haar blinde dienaars of klassegelovigen. Doel van het socialisme is niet de burgerlijke klasse uit te roeien, doch haar tot produktieve arbeid in gelijkwaardigheid met anderen terug te voeren. De revolutie dient *zo menselijk mogelijk te zijn*, in haar eigen belang: onverbiddelijk in de toepassing harer beginselen, maar zonder wraakzucht jegens personen. Geweldloosheid moge in de revolutie onbruikbaar zijn – een brute, stompzinige en onmenselijke terreur als tijdens de Franse en de Russische revoluties de heersende partijen hebben georganiseerd, voert eerder tot nieuwe tirannie dan tot bevrijding, bezoedelt het socialisme evenzeer als de sociaal-patriotten het hebben gedaan in de oorlogswaanzin.

Van de eerste dag dus der revolutie dient het vraagstuk aangevat: hoe organiseren we, van onder op, uitgaande van bedrijfsorganisaties die de produktiemiddelen in handen hebben, de produktie en distributie. Staat en kapitalisme zijn gevallen, de arbeiders hebben zich verschanst

in hun (desnoods gewapende) vestingen: de bedrijven. De grenzen zijn opgeheven. De groeperingen verschuiven in West-Europa. *Er vormen zich nieuwe economische eenheden*, die geen staten zijn, doch onderafdelingen ener internationale gemeenschap. Zoals thans reeds *postorijen en spoorwegen*. Na de proletarische revolutie is het waarschijnlijk dat zich langs de Noordzee een nieuwe economische federatie vormt, geheel los van de oude staatsgrenzen. De belangen van Antwerpen, Rotterdam, Amsterdam en Hamburg, van socialistisch arbeidersstandpunt bezien, vallen samen. Ze kunnen zich dus met alle andere Noordzeehavens verenigen. De Limburgse mijnwerkers kunnen gerekend worden te behoren tot het Duits-Belgisch-Frans steenkoolbekken. Brabantse en Limburgse industrieën zullen wellicht meer toenadering zoeken tot Vlaanderen. Men kan dus verwachten dat zich *nieuwe volksgemeenschappen vormen*, niet tegenover doch in samenwerking met andere, gebaseerd bij voorbeeld op taalverwantschap (hoewel taalverschil geen beletsel behoeft te zijn tot vereniging) en voornamelijk gegrondvest op *gezamenlijke behoeften*. Zij vormen de geleidingen der internationale gemeenschap.

(Uit: *De revolutie die nadert*, 1931)

blz. 15: Manifest van de SAJO, omstreeks 1920
(Affiche van 42 bij 62 cm.)

ARBEIDERS

STAKERS, WERKLOOZEN, UITGEBUITEN!

Na de staking in 't transportbedrijf, leert thans de metaalbewerkerstaking, dat
uw leiders u verraden

ZIJ onderhandelen met de bourgeoisie en **konkelen** in parlement en
loonraad. **GIJ** verhongert en moet **wachten** op den uitslag.

GAAT THANS OVER TOT DADEN

BEZET DE BEDRIJVEN

Zult ge nog langer hongerend, in armoede en ellende **wachten?**
Wacht niet, maar doet, wantrouw alle partijleiders, alle vak-
vereenigingsbonzen, alle bestuurders.

**Begint de revolutie in de be-
drijven, door ze te onteigenen**

In de revolutie geldt: Wie niet werkt, zal niet eten. Daarom zijn de **ka-
merleden, de partij- en vakbonzen** allen

PARASIETEN

dus contra-revolutionair

Arbeiders, **vernietigt den staat**, trapt de macht begeerige politici
van u afwantv. **Roomschen tot bolsjewiki** zijn ze uw **vijanden**
Proletariërs verscheurt de partijen en 'e vakorganisaties met hun bonzen,
dóór de revolutie

Want de revolutie is **GEEN** partijzaak

GEEN zaak der vakorganisatie, maar de zaak van de **wer-
kende arbeiders, de zaak der proletarische klasse.**

Vereenigt u, BUITEN DE LEIDERS OM

tot het bezetten der bedrijven

God is het kwaad

(januari 1924)

In zijn Philosophie de la Misère heeft P. J. Proudhon, die ook de leuze 'eigendom is diefstal' populair heeft gemaakt, in een dramatische passage de term 'Dieu c'est le Mal' gelanceerd. Omstreeks 1923 heb ik deze leuze tot titel gemaakt van een voordracht, die evenzeer de aandacht trok van de onkerkelijken – vrijdenkers en socialisten – als van de overheid. In een aantal gemeenten werd de lezing verboden, in andere werd herhaling ervan voorkomen door in de politieverordeningen zulk een 'smalende godslastering' te verbieden, omdat ze de goede zeden en de openbare orde in gevaar zou brengen. Toen na 1929 de crisistijd leidde tot verscherping van de sociale en geestelijke strijd, werd ook de tijd gunstig voor het uitvaardigen van een wet tegen dusgenaamde godslastering. Het wetsontwerp werd ingediend op 25 april 1931 en in de kamer verdedigd door minister mr. J. Donner. In diens toelichting werd gesteld dat de uitspraak 'God is het kwaad' voortaan strafbaar zou zijn. Daarover heeft zich een uitvoerige discussie in de Kamer ontwikkeld. Het ontwerp werd aanvaard op 4 november 1932. In deze tijd schreef ik een andere brochure: Nederland, God en Oranje, vooral in verband met de herdenking van Willem de Zwijger, die prompt in beslag werd genomen wegens een passage over 'de ouwe Nederlandse God', hoewel in het programma van de antirevolutionaire partij herhaaldelijk werd gesproken over 'de God van Nederland'. Het was het eerste geval van toepassing der wet op 'smalende godslastering', welke vervolging echter niet leidde tot een proces, omdat de brochure geschreven was voordat de wet van kracht was geworden. Een verspreider der brochure (verdedigd door mr. C. Oskam) moest eveneens van rechtsvervolging worden ontslagen, omdat hij zelf zich niet 'bij geschrifte had uitgelaten'. Uitvoerig behandeld is de gehele affaire in het proefschrift van mr. Robert Baelde: Studiën over godsdienstdelicten (1935). Tijdens de oorlog werd niet alleen ikzelf, maar ook mr. Donner door de Duitsers gearresteerd (we zaten samen in Buchenwald) terwijl daarna in Sint-Michielsgestel ook mr. Oskam en mr. Baelde tot onze groep van gijzelaars behoorden. Robert Baelde was één van de vijf gijzelaars die op 15 augustus 1942 werden gefusilleerd. Dat was achttien jaar nadat ik de brochure had geschreven, waarvan hier verscheidene fragmenten volgen.

Ik bezweer u, mijn broeders, *blijft der aarde trouw* en gelooft hen niet, die u van bovenaardse hoop spreken! Giftmengers zijn het, of zij het weten of niet.

Verachtters des levens zijn het, afstervenden en zelfvergiftigden, die de aarde moede is: zo laat hen dan verdwijnen!

Eens was de misdaad aan God de grootste misdaad, *maar God stierf* en daarmee stierven ook deze misdadigers.

NIETZSCHE

Inleiding

De godloochenaar Schopenhauer heeft geschreven, dat 'gedurende de gehele christelijke periode het theïsme als een drukkende nachtmerrie op alle geestelijk, vooral filosofische streven rust en alle vooruitgang belemmert of verminkt.' De godsídee, de waanvoorstelling en het wanbegrip 'god' beide heeft de Franse socialist Proudhon overgeleverd aan de

honende verachting der zich bevrijdende mensheid in een korte en kernachtige zin: *'God is het kwaad'*.

Deze brochure zal een samenvatting zijn van de gronden waarop ik gemeend heb op velerlei vergaderingen onder dezelfde strijdleuze de godsdienst te moeten aanvallen en verwerpen. Men heeft bezwaren geopperd tegen de titel: 'god' als absolute idee zou zich kwalijk kunnen verhouden tot het 'kwaad' als betrekkelijke idee. Doch het volstrekte, onveranderlijk zijnde wordt slechts *gedacht* ten einde het op te heffen en te negeren in de relatieve, veranderende, wordende werkelijkheid. Aldus is het godsbegrip gedoemd onder te gaan aan eigen onhoudbaarheid; gedacht als het eeuwig goede is het veroordeeld te verkeren tot het kwade.

Dat de Hollandse filisters en politieke kwakzalvers voorgegeven hebben zich hevig geërgerd en getroffen te gevoelen door de term 'God is het kwaad' heeft ons in genen dele verwonderd. Reeds Schopenhauer wist dat godsdienst was 'een kreupelbos, waarachter struikrovers zich verbergen.' 'De godsdienstige ijver van de filosofen en de groten was slechts een *politieke* vroomheid.' Terecht. Niet zozeer het heilig huisje der overtuiging als wel het allerheiligste brandkastenburgerdom in de tempel van het goddelijke gezag liep gevaar. In schier geen enkele van de vele plaatsen waar ik over dit onderwerp sprak, zijn ingezonden stukken, raadsdebatten, kanselvermaningen en zelfs verordeningen tegen de godslastering uitgebleven. Het weekblad *De Vrijdenker* verzamelde het voor naamste in zijn kolommen; de honden blaffen, doch de karavaan gaat voort. Menig makelaar in goddelijke getuigenis achtte zich verplicht zijn gebalsemde mummie te beschermen tegen het licht, opdat niemand bemerken zal dat god dood is. Dat de adem der gedachte zijn as verstrooit. . .

Bedwelvende religie

Er is meer verwantschap tussen opium en godsdienst dan de meeste mensen dromen kunnen.

H. Heine

De werkelijkheid bestaat slechts in de beweging, en beweging, wording, strijd zijn gevolg der onbevredigdheid, der onverzadigde behoefte welke roept om voedsel. Het gans

begerige streven der mensheid naar geluk, onverzadigbaar en derhalve eeuwigdurend, vindt zijn grond in de ontevredenheid en onvoldaanheid. In die zin is alle honger voorwaarde tot het genot der verzadiging en is in alle geluk het lijden voorondersteld en opgeheven. De ware genieting welke het leven tot waarde maakt, is niet de toestand van onbevredigdheid en honger, evenmin die van zatheid, volheid, begeerteloze voldaanheid. Het geluk en het genot schuilen in de daad, in de werkzaamheid der bevrediging; het materiële en zinlijke genot in het stillen van honger en dorst, in de seksuele toenadering; het morele geluk in de daad van liefde en solidariteit of in die van haat en scheiding; de intellectuele genieting in het oplossen en doorvorsen van het probleem. Doch nimmer komt de dag waarop wij zeggen zullen: voor ons is geen nieuw geluk te veroveren, geen andere begeerte te voldoen. Want het aantal onzer behoeften, wier bevrediging ons leven bouwt, is eindeloos, zodat we in de strijd om middelen ter verzadiging ons lichaam zelfs verbruiken en verslijten, onszelf verteren als voedsel tot ons genot.

Doch de mens als verbruiker is een gevaar voor wie het monopolie in dit verbruik opeisen voor zichzelf; hij is een gevaar voor de priesters en theologen, zodra hij voedsel zoekt tot bevrediging zijner redelijkheid en weetgierigheid; hij is een bedreiging voor het particularisme en kapitalisme dat zich de eigendom toekent van verbruiksmiddelen en arbeidskracht van anderen; hij is de vrees der 'grote maaiers', die hun gezag slechts kunnen handhaven door naar willekeur en absoluut te beschikken over levens en lichamen hunner medemensen. Hij is opstandeling geworden in de rechte zin des woords, want hij verheft zich uit de ellende en het lijden, herhaaldelijk en onvermoeid, hij staat op uit de slavernij en de nietswaardigheid. Hij wil zichzelf tot waarde maken, niet langer eigendom en onteigend zijn. Hij eist het zelfbeschikingsrecht over zichzelf en de onaantastbaarheid zijner persoonlijkheid; werelden van traditie en pyramides van begraven goden schudt hij van zich om de stof, de aarde en de natuur te beheersen en te temmen en vrij te zijn door eigen macht, menselijk vermogen en manlijke energie. 'De tijd is nabij', laat Ibsen in zijn *Kaiser und Galiläer* zeggen, 'dat de mensen niet

meer behoeven te sterven, om als goden op aarde te leven', dat ze 'hun lot in eigen handen nemen' en de natuur bedwingen door de rede, de rede in overeenstemming brengen met het natuurlijke geluk: 'Pan in logos en logos in Pan'. Dat de mens als Max Stirner¹ het zal durven uitroepen, dat geen namen hem meer uitdrukken en geen god hoger is dan hij, omdat niets hem heilig is, alles dient tot zijn geluk. 'Is de wereld òns, dan komt ze niet meer tot macht tegen ons, maar met ons.'

En zie hoe alle monnikskappen schudden en theologen hun sujetten te werk stellen; hoe de Droogstoppels hun koloniale handel bedreigd en hun winsten in gevaar zien, en hoe de van god verkoren generaals de koppen bijeen steken. En deze predikers des doods hebben slechts één roep: Doodt de begeerte, snijdt uw hartstochten uit, smoot uw behoeften. Weest een lam gods, geduldig, lankmoedig, nederig, gehoorzaam tot lijden en sterven! 'De Kerk bestrijdt de hartstocht met uitsnijding in deze zin: haar praktijk, haar kuur is het castracisme. Ze vraag nooit: hoe veredelt, hoe vermooit men een begeerte – ze heeft te allen tijde de nadruk der discipline gelegd op de uitroeiing . . . Maar de hartstochten in de wortel aangrijpen is het leven zelf in de wortel aantasten: de praktijk der Kerk is levensvijandig.' (Nietzsche)² Ze verhindert het persoonlijk-grote want ze leeft slechts uit het massale-kleine. Ze weerstaat de rebellie van de lijdende sterken om te bestaan door de ondergaande zwakken die in het leed vroom worden. 'Een genie met zwakke passies is ondenkbaar', zegt Schopenhauer. Doch welk belang zou de kerk hebben bij de hartstochten ener in de natuur wortelende genialiteit! Ze heeft slechts belang bij het niet-bevredigen dezer behoeften, bij het doven der begeerte in 't opium van de geest. Als de enige Eigenaar, gezaghebber en koning stelt zij de absolute geest gods, die voor zich alle kracht, alle liefde, alle vermogen zou opeisen, hij is alles – de mens is niets. 'Hebt uw naastelief als uzelve', zegt de godsdienst, maar wijl de mens zichzelf in het geheel niet mag liefhebben, blijft de naaste niets dan het gebrek aan liefde.

In naam van dit monsterachtige ego 'god' wordt de mens uitgehongerd en bedwelmde, opdat hij deze rampzaligheid verdrage. En als een

lawine is deze ontzettende, gruwelijke en levensbespuwende campagne – is deze kruistocht waardoor de mens aan de schandpaal zijner waardigheid genageld werd alle eeuwen door voortgerold, tot ten slotte een deel der mensheid verslaafd was aan godsdienst als een lijder aan de morfine, tot voor de uitgehongerden waarlijk de godsdienst een behoefte en de bedwelming noodzaak was geworden, totdat de ongelukkigen op aarde zichzelf naar de hemel gingen verwijzen. En deze massale, langzame zelfmoord, dit ondergaan in berusting noemde men godsdienst; men predikte hem, men verbreidde hem over de aarde. Terecht zegt Nietzsche: 'Wat nemen onbeschaafde volken het eerste van de Europese over? Brandewijn en christendom. En waaraan gaan ze het spoedigst te gronde? Aan deze beide bedwelmingsmiddelen. . .'

Gespleten almacht

Het is in deze brochure reeds meermalen tot uiting gekomen waardoor de godsdienst bestaat: door de eenzijdigheid welke de tegenstrijdigheid weigert te erkennen. Indien er een god was als zich openbarende eenheidskracht zou de tegenstrijdigheid niet kunnen bestaan, niet in godsdienst en wetenschap, niet in godsdienstoorlogen, niet in het door 'goddelijke' mensen verketteren en verbranden van 'duivelse' individuen. Hoe te verklaren, als god de katholieke kerk wilde, dat hij dan óók de protestantse deed ontstaan? Vanwaar komt de Franse god in de oorlog, als de Duitse god 'zijn' volk tot de krijg aanvoert? Ja, vanwaar de duizenden godsdiensten die met elkander concurreren en elkaar beoorlogen? Als het gezag uit god is, waaruit stamt dan de revolutie? 'Waaraan de schuld', vroeg Heine in zijn 'Laatste gedichten'. 'Is onze heer soms niet gans almachtig? Of steunt hij zelf het misbruik? Dat ware toch te . . . verachten! . . . Zo vragen we eindeloos, tot met een hand vol aarde, men ons de mond stopt. Altoos! Maar heeft zo'n antwoord waarde?'

De moderne wijsbegeerte heeft feitelijk de gehele grondslag van de godsdienst ondergraven, door de onmogelijkheid te erkennen de krachten in de werkelijkheid tot één Alkracht te herleiden. In de fysika heeft men te doen met krach-

ten die elkaar tegenwerken, opheffen soms, in positieve of negatieve richting gaan. Is het geen goochelarij hier te spreken van *de Alkracht*, waar slechts sprake zijn kan van zich nimmer verzoenende, uiteenlopende krachten? Hegel weet in zijn wijsbegeerte, dat de werkelijkheid uit twee beginselen: geest en natuur, moet worden verklaard, hoewel hij de laatste dan 'verkeerde idee' noemt, met de opmerking echter dat het ene niet zonder het andere is te denken, doch dat ze 'ongescheiden onderscheiden' zijn. 'De natuur kan van de geest in het geheel niet worden weggelaten, behoort tot de geest.' Leidt Schopenhauer niet de werkelijkheid af uit onredelijke wil en redelijk intellect, in eeuwige strijd met elkander? Heeft Von Hartmann niet een tweeledig beginsel moeten aannemen als het 'onbewuste', die van redelijk denken en onredelijk willen? We beweren niet dat deze denkers niet sterk onder invloed hebben gestaan van christelijke opvattingen en theologische tradities. Maar ze hebben gebroken met de godsidee in deze zin, dat ze begrepen *dat de werkelijkheid niet uit één beginsel is af te leiden*, wat Alois Riehl in zijn *Inleiding tot de hedendaagsche wijsbegeerte* scherp heeft in het licht gesteld: iedere wijsbegeerte die uit één beginsel alles zou willen afleiden, zou tot de ondergang zijn gedoemd.

Het sterkst komt dit wel uit in de opvatting van het kwaad, van de zonde. Enerzijds wordt ons voorgesteld, dat god de drager is en verwelkelijker van het leven, ook van het morele. Het is er; het moet een oorzaak hebben. 'God', zegt de gelovige, alsof die dan géén oorzaak zou moeten hebben! Die god is de grond van alle morele daden. . .

Stop! schreeuwt de gelovige. Alleen van de goede!

En wie is dan oorzaak der zondige daden? Dat is de mens! Dus de mensenwil is niet gebonden aan gods wil? Die wil is vrij. . .

Maar dan toch slechts zo vrij als god hem vrij wil hebben. God gaf hem derhalve het vermogen, de neiging, de mogelijkheid tot de zonde, de vrijheid daartoe? God verwerkelijkt dus ook de zonde, waar ze bestaat? 'Bij gelijkenis gesproken is God als een vader, die tegen de kinderen die mondig genoeg zijn geworden, zegt: "Zie maar hoe ge het schikt, wanneer ge anders wilt dan zó!"' Maar een vader is niet almach-

tig, vaak minder machtig dan de kinderen. *Als* hij almachtig was, zou hij dan voor zijn kind de gelegenheid en de waarschijnlijkheid open laten dat het verdronk – of zou hij niet eer alles verhinderen, wat de kinderen tot nadeel was?

Al deze onopgeloste vragen vloeien voort uit de vooropgezette, onhoudbare veronderstelling dat een Almacht de wereld beheersen zou. Zijn rijk is ten einde en reeds Heine profeteerde het: 'We hebben hem zich zien zuiveren, zich nog meer zien vergeestelijken, vaderlijk worden, vergevingsgezind, weldoenerig, barmhartig . . . Niets heeft hem kunnen redden. Hoort ge niet de klokken luiden? Buigt uw knie: men brengt de sacramenten aan een god, die sterft.' ⁴ En Schopenhauer laat in een tweegesprek dit betogen: 'We willen de hoop niet opgeven dat de mensheid eens tot een punt van rijpheid en ontwikkeling zal geraken, waar ze de ware filosofie enerzijds vermag voort te brengen en anderzijds op te nemen' . . . 'Dan namelijk zal de godsdienst zijn begrip vervuld en zijn baan doorlopen hebben: hij kan dan het tot mondigheid gevoerd geslacht laten gaan en zelf in vrede sterven.' ⁵

Vervreemding

Zolang de godsdienst bestaat, blijft de mens ontzind, van zijn rede onteigend. Slechts wie zijn rede buiten werking stelt, zal vrede vermogen te vinden in de door ons beoordeelde en veroordeelde theorie van de godsdienst. Doch evenzeer als bij de primitieve stammen de 'regenmaker' als vertolker van der goden wil profiteerde van zijn positie door het als 'der goden wil' voor te stellen dat hem eerbewijzen, slavendiensten en vernederingen verschuldigd waren – evengoed als de priesters zich van de in de verbeelding levende geesten en goden bedienden om zichzelf heilig en hun eigendom, aan de stam ontnomen, als 'taboe' voor te stellen – evenzo is de godsdienst door aan de mens diens rede te verminken of te ontnemen, een sociale factor bij uitnemendheid geworden, waardoor de ontzinde mens ook sociaal onteigend kon worden. Het ontnemen aan de mens van diens arbeidskracht – Proudhon heeft het betoogd – was een noodzakelijk gevolg van de godsdienst, niet zozeer als schep-

pende dan wel als behoudende macht tot de privaateigendom, door arbeidskracht van anderen verkregen. Wat was *god*? De vereeuwiging en absolutering van boven en buiten de mens gestelde menselijke krachten en eigenschappen. Wat was de *eigendom*? Het boven en buiten de mens gestelde produkt van eigen arbeidskracht. De mens als uitgebuit wezen laat zich beroven van arbeidskracht en deze als eigendom van een ander boven zich stellen. De mens is slaaf van de eigendom, door hemzelf voortgebracht, want de gevolgen van deze privaateigendom zijn armoede, imperialisme, oorlogen en vele soorten van barbaarse ellende. Wat tenslotte was *de staat* die tot gehoorzaamheid dwingt in krijgsveld en onmenselijkheid, tot het opgeven van persoonlijkheid en vrije solidariteit om te worden opgenomen in de moordende discipline van machinale handeling zonder eigen verantwoordelijkheid? De staat was de fetisch op wiens macht de mens gebouwd had, de fictie waaraan hij zijn persoonlijke macht had overgedragen, de oppermacht waartegenover hij zich in machteloosheid offerde, de eigenaar ten slotte.

Hoofdzakelijk echter is, dat de moraal door de godsdienst is misvormd in het sociaal-politieke samenleven. De godsdienst der onwetendheid werd geëxploiteerd tot economische overmacht: de krijgsman, de priester verklaarden zich 'taboe', door god geroepen tot hun heers- en heerszucht. Ze hadden een moraal nodig *die voor anderen gold*, doch niet voor hen. In de natuurlijke ethiek van *wederkerig* dienstbetoon werd toen als scheidend en in heiliging-afzonderend beginsel de gods-idee ingevoerd als middel tot *eenzijdig* dienstbetoon aan hen die zich op gods genade beriepen en de uitgebuiten naar de hemel verwezen. *De wederkerige solidariteit* werd mismaakt tot slavernij aan de door 'god' geheiligde machten.

In de tegenstrijdigheid der wereld is 'god' het zinnebeeld van maatschappelijk *conservatisme*, van de idee dat hetgeen tijdelijk tot macht en aanzien is gekomen, gewild is door een eeuwig, onveranderlijk, volstrekt en allesbeheersend wezen; de duivel is dan symbool van de opstand tegen god, dit is tegen de heersende autoriteit. Uit de aanwezigheid van dit verzet, uit de onmogelijkheid het te doden, blijkt wel, dat de werkelijkheid niet uit één beginsel is af te leiden

'dat god de duivel niet kan doodslaan', dat geen conservatisme een oppositie vermag te verstikken. De pogingen evenwel van de behoudzucht en van de heersende klasse of personen, hun regime te handhaven worden gesteund door de ideologie van de godsdienst. Zowel de Napoleons als Bismarck hebben als zovele voorgangers met politieke doeleinden de tocht naar Cannossa gemaakt, en derhalve zijn het de belangen, die de godsdienst handhaven.

In zijn brochure over de 'jodenkwesitie' zegt Marx terecht: 'Daar echter het bestaan van de godsdienst het bestaan van een gebrek is, kan de bron van dit gebrek nog slechts in het wezen van de staat zelf gezocht worden. De godsdienst geldt niet meer als de oorzaak, maar alleen nog als het verschijnsel der wereldlijke slavernij.' Dit verschijnsel echter bevordert en bevestigt de oorzaak: het wil de nietswaardigheid van de mens door enige alwaardigheid, welke de mens eerst tot 'de ware mens' maakt. 'De godsdienst is juist de erkenning van de mens langs een omweg, door een middelaar' (Marx), en deze middelaar is het goddelijke wezen waaraan we onze gebondenheid dulden en ten behoeve van wie wij onze ellende en ons gebrek dragen moeten: *de godsdienst der ellende en de maatschappij der ellende gaan hand in hand*. Het bijgeloof aan god en hemel heeft de bourgeoisie tot geschiedenis gemaakt, doch 'wij veranderen de theologische vragen in wereldlijke. Nu de geschiedenis lang genoeg in bijgeloof opgelost is geworden, lossen wij het bijgeloof in geschiedenis op.' En elders zegt Marx: 'De opheffing van de godsdienst als van het denkbeeldig geluk des volks is de eis van zijn werkelijk geluk. Het is dus de taak der geschiedenis, nadat de "andere zijde" der waarheid is verdwenen, de waarheid van deze wereld vast te stellen.'

De politiciers hebben dit tot nu toe steeds weten te verhinderen. In 1849 was het Thiers die zei: 'Ik wil de invloed van de geestelijkheid zeer machtig maken, omdat ik erop reken dat zij die goede filosofie zal verbreiden welke de mens leert dat hij hier op aarde is om te lijden, en niet die andere wijsbegeerte, die de mens integendeel toesprekt met het: geniet!' ⁶ En in de Duitse Rijksdag sprak de rooms-katholieke leider Windhurst: 'Wanneer het volk zijn geloof wordt ontnomen, kan het de vele ellende niet

meer verdragen en staat het op.’⁷ De predikant Robert Flint uit Edinburgh beweerde: ‘Het grootste deel der menselijke ellende is niet te wijten aan sociale verhoudingen maar aan persoonlijke ondeugden!’⁸ Hannah More in Engeland aanvaardde hongersnood ‘om de armen te tonen hoezeer ze afhankelijk zijn van de rijken en beide te leren hoe afhankelijk ze zijn van de voorzienigheid’. Welberforce zei ‘dat hun nederige staat de armen door god was toebedeeld.’ De beruchte petroleumtrust, de Standard Oil in Amerika heeft eigen dominees (evenals hier te lande de Koninklijke) en één van hen, Woelfkin, verklaarde: ‘De ezel moet geslagen en het gepeupel moet met strenge hand geregeerd worden.’

Behoeven wij ons erover te verwonderen dat bij Babyloniers en joden de priesters, de geldwisselaars en de tempels banken waren – en dat heden ten dage de priesters en kerken nog aandeelhouders zijn van grote bedrijven, waaronder bierbrouwerijen en jeneverstokerijen wel het beste symbool zijn der godsdienstige werkzaamheid?

Lichaam en geest

De uithongering door de godsdienst brengt de noodzaak mee van de bedwelmings. Ze wordt voor een deel gevonden in de prediking van het hiernamaals, van het voortleven in het eeuwige leven, een hypothese welke wetenschap en wijsbegeerte reeds honderdvijftig jaar lang hebben verworpen. De leer van het menselijke lichaam zegt dat storingen in onze zintuigen, hersenen en zenuwen ook ons bewustzijn verstoren, verdoven, verlammen. Dat ons bewustzijn is opgebouwd uit de associatie van tal van gewaarwordingen en waarnemingen en dat dit verband, dat wil zeggen het bewustzijn wordt verbroken bij zuiver fysieke storingen. Het psychisme leert overigens dat bewustzijnswerkingen steeds worden waargenomen als hersenwerkingen, en dat bij het denken de hersenenergie ook toeneemt. Ons bewustzijn is op zichzelf geen ‘lichaam’, neemt geen ruimte in, kan reeds daarom niet worden ‘waargenomen’, zoals spiritisten en anderen zich in zelfbedrog, hallucinatie, hysterie en ongecontroleerde overspanning wijs maken in hun wakend

dromen.⁹ Bovendien, hoe zou iets wel een begin hebben kunnen en geen einde, zoals de ‘voortlevende geest’? Logisch zou dan het pasgeboren kind reeds een eeuwige ziel, een oudemensenziel moeten hebben bij de geboorte, iets wat de kinderzielkunde en de waarneming inzake groei van het bewustzijn weerspreken: het heeft begin en einde.

Wie zich echter een geest denkt, onafhankelijk van de stof – een god – meent eveneens dat ook de mensengeest wel onafhankelijk van hersenen zou kunnen bestaan. Wanneer christelijke partijen de doodstraf eisen is dit in de overtuiging dat bij ‘rechterlijke vergissing’ god alles wel weer goed zou maken, terwijl de minachting voor het leven en aanvaarding van de dood ‘als poort tot eeuwig leven’ de wereld met de dood heeft vervuld. In de katholieke en orthodoxe streken kan daardoor de zuigelingensterfte overmatig groot zijn. De statistiek toont overduidelijk¹⁰ dat onder de gelovigen de economische toestanden het ellendigst zijn, omdat het arbeidende volk niet gelooft aan het geluk op aarde en dus in ellende berust. Men denke aan de beruchte Regout-fabrieken te Maastricht, een uit de vele firma’s van gelovige huize. Het gevolg is dat bij te grote misère drankmisbruik de beneveling moet brengen. En dit leidt opnieuw tot verruwing, verdierlijking, mesgevechten, moordaanslagen, zedenmisdriven, die alle het meest voorkomen bij katholieken en protestanten, *het minst* bij joden en vrijdenkers, wijl de eersten meest behoren tot de handeldrijvende middenstand en dus niet tot de arbeidersklasse in engere zin zijn te rekenen, terwijl de vrijdenkers ook als arbeiders geen bedwelmings zoeken doch veeleer strijd voeren voor materieel en moreel geluk op aarde.

De geschiedenis is vervuld met de bewijzen der christelijke ‘deugdzaamheid’. ‘Het valt niet te betwijfelen’, zegt de vrijdenker Goldwin Smith, ‘dat de hoop op een toekomstige vergoeding voor het tekort aan geluk hier beneden, werkelijk geholpen heeft om de minder begunstigde leden der gemeenschap te verzoenen met de ongelijkheden der bestaande orde.’ En prof. Hyslop: ‘Er is geen geloof dat zoveel invloed op de armen heeft uitgeoefend als dat in een toekomstig leven. De politici, mannen van de wereld, hebben dit zo goed geweten, dat zij

de dag voor de politieke afrekening jaren uitgesteld hebben.'

Reeds de inquisitie berustte op deze verachting voor het aardse geluk en werelds leven. Toen in Zuid-Frankrijk de Albigenzen te Beziers en Carcassonne een toevluchtsoord zochten tegen hun achtervolger, de pauselijke prelaat Heinrich van Albano, en deze de steden met katholieken en ketters belegerde zonder te weten of niet ook de gelovigen zouden worden getroffen, beval hij: 'Jaag ze allemaal over de kling, want de heer kent de zijnen!' Die zou ze in het hiernamaals wel scheiden. . . En zelfs dominees zijn de dupe geworden van hun eigen theorie, want toen eens de dominees van Batavia loonsverhoging vroegen, antwoordde de synode te Dordrecht, hoogst verbaasd te zijn, omdat de heren toch al hun loon ontvangen zouden . . . in de hemel! ¹¹

Heine heeft het hiernamaals het mergpijpje genoemd dat de slager cadeau geeft aan een goede klant. Inderdaad: de bedwelming van het hiernamaals werd gretig aanvaard doorwie haar in ellende behoefden. 'De natuurlijke toestand van de christen', zegt Pascal in zijn *Pensées*, 'is de ziekte. Hij moet in voortdurende verwachting van de dood verkeren.' En in 1848 (na zijn bekering!) schreef Heine: 'Waarlijk, ik ben tot de godsdienst teruggekeerd. Komt het door de morfine of door de krampen? Ik weet het niet. Maar het is zo. Ik geloof opnieuw aan een persoonlijk god. Ziedaar waartoe men komt als men ziek is en tot stervens toe afgetakeld. Maak me er geen verwijt van. Als het Duitse volk in zijn wanhoop de koning van Pruisen aanvaardt, waarom zou ik dan geen persoonlijk god aanvaarden? Luister naar deze grote waarheid: daar waar geen gezondheid, geen geld, geen menselijke rede meer is – daar begint het christendom!' Erf reeds in 1833 had hij geschreven: 'De oude spiritualistische godsdienst is zo lang heilzaam geweest, als de meerderheid der mensen in de ellende heeft geleefd en slechts de godsdienst had van de hemel om zich te troosten.' De straf voor de zonde 'dat de mens van nature geneigd zou zijn zijn naaste te haten', deze waanzinnig-perverse enormiteit van misvormde naturen die *anderen* veroordelen 'te arbeiden in het zweet huns aanschijns', was aldus: lijden, dulden en berusten op aarde.

Bron van gezag

Er is uit de bijbel een lange reeks citaten aan te halen over de goddelijkheid van alle gezag.¹² 'Alle ziel zij de machten over haar gesteld onderdanig, want er is geen gezag dan van god, en de machten die er zijn, zijn door god gewild' (Rom. 13 : 1). God als gezaghebber vinden we trouwens reeds in een aan Clemens van Rome toegeschreven brief ¹³ uit de aanvang der tweede eeuw aan de opgestane gemeente te Corinthen, waarin de soldaat als ideaal wordt gesteld. 'Laten wij de soldaten beschouwen, die onder onze soevereinen dienen: met welk een orde, welk een stiptheid, welk een onderdanigheid voeren zij uit wat hun wordt bevolen.' En voorts: 'De groten kunnen niet bestaan zonder de kleinen noch de kleinen zonder de groten. Laat ieder onderworpen zijn aan zijn naaste volgens de rang waarin de genade van Christus hem heeft geplaatst. Laat de sterke de zwakke niet verwaarlozen, maar laat de zwakke de sterke toch eerbiedigen. Laat de rijke barmhartig zijn jegens de arme, maar laat de arme God danken, dat deze hem iemand gegeven heeft om aan zijn behoeften tegemoet te komen!' De brief eindigt met een gebed voor de vorsten 'opdat we hun onderdanig zijn.'

De prediking des doods, door het staatsmilitarisme, vond in de godsdienst haar twee grondslagen: ontkenning van het levensgeluk en hiernamaalsprediking. In het teken des kruises overwonnen Constantijn de Grote en maarschalk Foch. In Frankrijk was het Lichtenberger die uitriep: 'Moeders in de rouw, uw kinderen zijn levend onder de levenden', Viviani die schreeuwde: 'Ze zijn niet gestorven om beklaagd, maar om benijd te worden', en zelfs Gustave Hervé en Clemenceau spraken van 'eeuwig leven'. Inderdaad was de kerk steeds het geestelijk zwaard der staten en god de ware agent van politie.¹⁴ Alle kruistochten en oorlogen zijn gevoerd in 'gods naam', in naam van 'de opperste krijgsheer', 'de heer der heerscharen', waardoor ieder volk zich uitverkoren waande. 'De goddelijke zending van Duitsland is de kruisiging der mensheid. Bijgevolg is het de plicht der Duitse soldaten de tegenstanders zonder mededogen te treffen. (Philips) Wij moeten de Engelsen, Fransen en Russen met alle mogelijke middelen be-

strijden, hun lijden moet ons aangenaam zijn. . . ' (Loebels). Een gebed van Dietrich Vorwerk bidt: 'Leidt ons niet in de verzoeking, dat we in onze toorn te tam zouden zijn in het uitvoeren van uw goddelijke wil.' 'Vergeet niet dat het Duitse volk door god is uitverkoren', raast de Duitse keizer over zijn 'oude Duitse nationale god'. En Franse bisschoppen verheffen Jezus tot Frans patriot en god tot een hater der Duitsers: hij wordt vice-versa getransporteerd en aangewend, de almachtige!

Men dient god om er zich van te bedienen. En men bedient zich van hem in de tegennatuurlijke handeling. Zodra een beginsel wordt opgedrongen dat tegen de natuurlijke zeden indruist, behoeft het een sanctie, een bekrachtiging, een heiliging. Alle sacramenten, aflaten, biechten en dergelijke bij de rooms-katholieken berusten op het beginsel dat onder dekkende vergiffenis der kerk en haar erkenning als goddelijke instelling alles is geoorloofd. Het zegenen der wapens en het bidden voor vaderland en vorst duiden op het inroepen van niet-natuurlijke en niet-menselijke principes ter verstoring ener natuurlijk menselijke gesteldheid. Deze methode blijft onzedelijk, ook al zou de goddelijke sanctie worden aangewend tot daden die wel menselijk zijn. Immers wordt ermee beoogd te suggereren dat op zichzelf het menselijke geen waarde heeft.

De door ons gepropageerde waarheid, dat god en dood eenzelfde begrip verbeelden, is door de socialistten nimmer vergeten. Het was P. J. Proudhon, die in zijn *Filosofie der ellende* het godsbegrip terugdrong als *het kwaad, als ontzieling, ontzinning, onteigening*. En wanneer hij ziet hoe in zijn ellende de mens zich berustend de blinddoek voor de ogen bindt, schrijft hij deze schitterende en aandoenlijke woorden: 'Noodzaak van de oorlog met mezelf en mijn naaste, ziedaar o god, opperste vader, wat ge

voor *ons* geluk en *uw* glorie gedaan hebt. Ziedaar, wat uw wil en bestuur was. Ziedaar het brood, met bloed en tranen doorweekt, waarmee ge ons hebt gevoed. . .

'We waren als nietswaardigen voor uw onzichtbare majesteit, wie we de hemel tot baldakijn en de aarde tot voetbank gaven. *En nu zijt ge onttroond en gebroken*. Uw naam, zo lang het laatste woord van de geleerde, de heiliging van de rechter, de kracht van de vorst, de hoop van de arme, de toevlucht voor de berouwvolle zondaar – welnu, deze onuitsprekelijke naam, voortaan overgelaten aan de minachting en de vervloeking, zal uitgefloten worden onder de mensen, want god – dat is dwaasheid en lafheid; god, dat is schijnheiligheid en leugen; god dat is tyrannie en ellende – GOD IS HET KWAAD.'

1. *De eenige en zijn eigendom*.

2. *Godenschemering*.

3. Dr. A. H. De Hartog: *De glorie der Religie*.

4. Heinrich Heine's *Werke*, deel IV. Zeer vele gegevens omtrent Heine vindt men in Henri Lichtenberger: *Henri Heine penseur*.

5. In de dialoog over de godsdienst uit *Parerga et prolegomena*. De schrijver wijst er voortdurend op, dat de metafysische behoefte der mensheid om de grond der werkelijkheid te leren kennen, door de godsdienst is misbruikt in plaats van bevredigd.

6. Paul Lafargue: *Recht op luiheid*.

7. John Most: *De godspest*.

8. Upton Sinclair: *De voordelen van den godsdienst*. Uit dit zeer belangwekkende boek zijn ook nog enkele volgende citaten genomen.

9. J. Tersteeg in Groot-Nederland, December 1922, werpt de vraag op inzake verband tussen 'spiritisme en hysterie'.

10. Mr. Bongers: *Geloof en misdaad, een criminologische studie* (1913).

11. Medegedeeld door C. Busken Huet in *Litterarische fantasien en kritieken*.

12. Spreuken 8:15 – Titus 3:1 – 1 Petrus 2:1 – Psalm 97:2.

13. Ernest Renan: *L'évangile*.

14. Multatuli: 'Geschiedenissen van gezag'.

De onzedelijkheid der christelijke huwelijksmoraal

(april 1929)

Het geweldige vernieuwingsproces dat zich in deze eeuw op elk gebied voltrekt, heeft ook de huwelijksopvattingen grondig en zodanig gewijzigd, dat ze reeds thans voor een overgroot deel niet langer 'christelijk' zijn te noemen. Mannen als Edward Carpenter, als August Forel, als Havelock Ellis, en als Freud – om slechts enkele bekenden te noemen, hebben, evenals verscheidene feministen, zoals Ellen Key, hun kritiek gevoegd bij die der grote socialisten, vooral van August Bebel en Otto Rühle, en aldus de grondslagen der christelijke huwelijksmoraal grondig ondermijnd. Toch leven in de moraalopvattingen van de middelmatige mens zoveel overblijfselen van zuiver christelijke beginselen, dat omwenteling der huwelijksmoraal wel met de allergrootste moeilijkheden gepaard gaat. Op geen ander gebied is de mens zó conservatief, zó weinig openhartig, zó onvatbaar voor het nieuwe. Vandaar, dat tientallen jaren het seksuele leven gold als een onderwerp waarover het onvoegzaam was te spreken! En nòg moeten tallozen hun schroom, hun fatsoensbegrippen of hun vooroordelen terzijde plaatsen om het vraagstuk te durven aanroeren. Deswege achten wij het nuttig, enkele der meest brandende kwesties hier onder het oog te zien.

Het bijbelse huwelijk

Onmiddellijk dringt zich natuurlijk de belangrijke vraag op, wat eigenlijk volgens de bijbel het huwelijk en wat wel zijn doel is. Ondanks alle tegenstrijdigheden kan men wel reeds spoedig concluderen dat de bijbelschrijvers het huwelijk allen van de zinlijke kant hebben gezien, niet als geestelijke gemeenschap die de lichamelijke veronderstelt, doch als een vleselijke, die het geestelijke schaadt. In het Oude zowel als in het Nieuwe Testament heet het geestelijke element *manlijk*. Dus moet de vrouw minderwaardig worden geacht.

Het Oude Testament ziet het huwelijk louter als een instelling tot voortplanting van het geslacht. We lezen in Genesis 9: 'Toen zeggende God Noach en zijn zonen en sprak tot hen: Weest vruchtbaar, vermenigvuldigt u en bevolkt de aarde.' Dit gebod gold lange tijd als heilig. Doch consequent vloeit daaruit voort, dat dan de *veelwijverij* een deugd moet wor-

den genoemd, omdat polygamie de zekerste waarborg geeft voor een groot aantal kinderen. Geen wonder dat Jakob, Abraham, Salomo enzovoort, meerdere vrouwen bezitten. In II Kronieken 24 : 3, lezen we dat de priesters dit aartsvaderlijk gebruik goedkeurden. Immers de hogepriester Jojada zoekt daar voor Joas. . . twee vrouwen, en niet één! Het was later Augustinus, die daarom opmerkte: 'Indien heden ten dage de polygamie een misdrijf is, komt dat omdat het gebruik ervan is afgeschaft: welk misdrijf kan men Jakob verwijten, meerdere vrouwen te hebben gehad? Indien ge de natuur raadpleegt, heeft hij er zich van bediend om kinderen te krijgen en niet om zijn hartstocht te bevredigen. De gewoonte stond de polygamie toe; geen enkele wet verbood haar. Waarom is zij thans een zonde? Omdat ze tegengesteld is aan de wet en de zeden.' Deze Augustinus was inderdaad in zijn conclusies consequent: wil men veel kinderen, dan is veelwijverij een deugd!

Nu kan men tegen de polygamie hygiënische

en morele bezwaren hebben die niet licht tellen. Zeker echter is er een belangrijk economisch bezwaar: ze past namelijk geheel in het systeem waarin de man de gezaghebber is over zijn vrouwen, en waarin de heerschappij van de vader (*het patriarchaat*) tot wet is verheven. De meerdere vrouwen zijn slechts *de slavinnen* van de man, en de positie der vrouw is in landen waar de polygamie wet is, over het algemeen ongunstig. Immers, de arme, de kleine boer, de proletariër – zij hebben nooit meerdere vrouwen kunnen huwen. Hun bedrijf was te klein voor arbeid en onderhoud van meerdere gezellinnen. Het waren steeds de grootgrondbezitters, de adellijken, de kapitalisten, de vorsten, enzovoort, die geregeld de polygamie aanvaardden.

Ook heden kan men zonder overdrijving zeggen dat de rijken voor het overgrote deel, behalve hun eigen wettelijk erkende, daarnaast andere vrouwen bezitten. Zoals de Grieken (Demosthenes noemt het een gewoonte der welgestelden) naast hun echtgenote nog de slavinnen en de 'hetaeren' (courtisanes der oudheid, geestig, onderlegd en schoon) kenden, zo hebben onze fatsoenlijke christelijke huisvaders – mits het geld voorhanden is – hun prostituées, hun maintenees of maîtresses.

De ongunstige, afhankelijke positie der vrouw onder het patriarchaat blijkt duidelijk uit het Oude Testament. Opmerkelijk is al dadelijk, dat de man de godsdienst bepaalt: *God is een man*. Hij schept Adam naar zijn beeld, daarna pas Eva . . . uit een rib van Adam. De bijbelschrijvers hebben ons dus willen wijsmaken dat de vrouw slechts kon ontstaan uit de man, hoewel elke man geboren moet zijn uit de vrouw! De Grieken gingen hun daarin voor: hun mythologie zegt bij voorbeeld dat de godin Minerva geboren werd . . . uit het hoofd van de manlijke god Zeus. Aan hem de eer dat de wijsheid ontstaan kon!

Het is ook Eva die door de satanische slang wordt verleid, en Adam is hun beider slachtoffer. De vrouw werd geminacht. In Genesis 12 laat Abram zijn vrouw Sara (haar zijn zusster noemende) prostitueren door de Egyptenaren, en later door Abimelech, en hij trekt daarvan veel voordeel! In Richteren 19 wordt ons verhaald, hoe een man (en diens schoonvader)

zijn eigen vrouw ter verkrachting biedt aan een dreigende menigte, om zelf gespaard te blijven! In het Nieuwe Testament zijn berucht deze teksten uit meerdere: 'De vrouw ontvang zwijgend onderricht in alle onderdanigheid. Onderrecht te geven of zich boven de man te verheffen is haar niet toegestaan; ze moet zich stilhouden. Immers, Adam is het eerst geschapen, daarna Eva. En niet Adam werd verleid, maar de vrouw liet zich verleiden en kwam ten val. Doch zij zullen gered worden door kinderen te baren, indien zij blijven in geloof, liefde en heiligheid, gepaard aan ingetogenheid. Dit is een betrouwbaar woord.' (I Timotheüs 2 : 11–15)

'Evenals in alle gemeenten der heiligen moeten de vrouwen in de samenkomsten zwijgen; want het spreken staat haar niet vrij; zij moeten onderdanig zijn, zoals ook de wet zegt. Willen zij iets leren, dan moeten zij het thuis aan haar eigen man vragen; want het is onbehoorlijk voor een vrouw in een gemeente-samenkomst te spreken.' (I Corinthiërs 14 : 34–36)

Doch het Nieuwe Testament gaat verder in de verachting der vrouw dan het Oude. Het voert een nieuw argument aan: de vrouw is feitelijk 'onrein'.

Het huwelijk een zonde

Het N.T. laat niet na te doen blijken dat het huwelijk zondig wordt geacht. Het wordt dus door de kerk pas van deze zondigheid gereinigd wanneer het, *als sacrament*, wordt ingewijd en geheiligd. Zoals het ongedoopte kind geldt ook het niet kerkelijk-gezegende huwelijk als onrein. Bijgevolg kan wel de kerk het huwelijk toelaten, doch niet van ganser harte. Huwelijksloosheid acht ze beter. Het *celibaat*, de ongehuwde staat, roemt ze en gebiedt ze voor haar priesters. De rooms-katholieke kerk steunt hierbij ongetwijfeld op de bijbel. Reeds in Mattheüs 19 : 12 wordt onder de vele wijzen waarop men zalig kan worden, genoemd *de castratie*, het uitsnijden der geslachtsdelen. 'Toen zeiden de leerlingen (nadat Jezus had beweerd dat de man zijn vrouw niet mag verstoten behalve wegens hoererij) tot hem: "Als het zo staat met de verhouding tussen man en vrouw, dan is het niet geraten te trouwen." Hij zeide tot hen: "Allen vatten dit woord niet; alleen wie dat

gegeven is. Want er zijn ontmanden die zo geboren zijn. Er zijn er die door de mensen zo zijn gemaakt. Er zijn er ook die zichzelf ontmand hebben om het Koninkrijk der Hemelen. Wie het vatten kan, vatte het!” Origenes, de Antiochieër Leontius en Jakobus uit Syrië, ja, nog in de vorige eeuw de Russische ‘Skopzen’ vatten het aldus dat ze zich ontmanden. In elk geval noemde Thomas van Aquino de wellust een doodzonde en zei Anselmus dat ‘de vrouw door de duivel gemaakt’ was. Hieronimus meent: ‘Het huwelijk is een schande. Al wat men eraan doen kan, is het te verontschuldigen en te heiligen’, dat wil zeggen tot een sacrament te maken. Evenals Origenes schreef: ‘Het huwelijk is iets onreins, een middel tot het zinlijke.’ Thomas van Aquino acht de vrouw ‘een snelwassend onkruid’ en ‘een onvolkomen mens’. Tertullianus vervloekt haar: ‘Vrouw, ge zult steeds in lompen gaan en in droefenis, de blik der ogen vol tranen van rouw om te doen vergeten dat ge het mensengeslacht hebt te gronde gericht. Vrouw, gij zijt de poort tot de hel!’ Op het concilie te Mâcon (585) is eerst na zeer lange discussies beslist, met veel tegenstand, dat de vrouw ‘homo’ kon worden genoemd, dat wil zeggen een mens gelijk de man, met een ziel!

Het huwelijk dat werd gevonnist, gold als een zuiver zinlijke, dus veroordeelde gemeenschap. In de biechtstoel moeten de onbeschaamdeste vragen dienaangaande gesteld beantwoord worden ter verlossing van de zonde, waarbij echter de waarlijke onzedelijkheid schuilt in de onreine gedachten van de priester en niet in de seksuele daad. Ook de ‘Theologia moralis’ van de Heilige Alphons M. de Liguori, die op dit gebied eenvoudig pornografisch is door de ziekelijke belangstelling voor het seksuele leven, leert: ‘Het huwelijk is het sacrament der gedoopten, volgens hetwelk man en vrouw elkan- der wederkerig hun lichaam aanbieden tot een voortdurende levensgemeenschap, tot het verwekken van kinderen en tot stilling der zinlijke begeerten.’ (deel VI)

In I Corinthiërs 7 vindt men de christelijke beginselverklaring inzake het huwelijk. De strekking daarvan is dat het celibaat het beste is; doch wanneer men huwt, dan moeten er kinderen worden voortgebracht ter delging van de

schuld, als een soort straf ‘Wat nu datgene betreft waarover gij mij schreeft – aldus ‘Paulus’ – het is goed voor een mens geen vrouw aan te raken; maar om hoererij te voorkomen moet elke man zijn eigen vrouw hebben en elke vrouw haar eigen man.’ De schrijver is zelf ongehuwd. ‘De ongehuwden en de weduwen zeg ik, dat het goed voor hen is, te blijven zoals ik. Maar indien zij zich niet kunnen beheersen, laten ze trouwen, want het is beter te trouwen dan van begeerte te branden. Aan de gehuwden beveel niet ik, maar de Heer, dat de vrouw zich niet van haar man mag scheiden – en dat de man zijn vrouw niet mag verstoten. “Het celibaat dient ter ere Gods.” De ongehuwde is bezorgd over de dingen des Heren, hoe hij de Heer zal behagen; maar de gehuwde is bezorgd over de wereldse dingen, hoe hij zijn vrouw zal behagen!’ De conclusie is dus: *Wie trouwt doet goed, die niet trouwt doet beter.* De losmaking uit het huwelijk had reeds Jezus geëist, ja, de ontbinding van het gezin: ‘Ik ben gekomen om verdeeldheid te stichten tussen een mens en zijn vader, een dochter en haar moeder, een schoondochter en haarschoonmoeder, en ’s mensen huisgenoten zullen zijn vijanden zijn. Wie vader of moeder meer liefheeft dan mij, is mijns niet waardig, en wie zoon of dochter meer liefheeft dan mij, is mijns niet waardig. . .’ (Matthéüs 10 : 34–38).

Afgezien van tegenstrijdigheden zien we dus als christelijke beginselen erkend: 1. Het huwelijk en de vrouw zijn op zichzelf *minderwaardig*. 2. Wordt het huwelijk gesloten, dan diene het tot het voortbrengen van *veel kinderen*. 3. Het huwelijk zij *onverbrekelijk*.

Daarbij gelden de onder 2. en 3. genoemde eisen ongeveer als bezoeken en straffen, als boetedoening voor de zonde die bedreven wordt!

De vrijmaking van de vrouw

De seksuele drift in de mens is een levensdrang, en als zodanig natuurlijk en noodwendig. Dat ze vuil of onrein zou zijn, is een gevolg van de onreinheid van de christelijke geest zelf, die zich in de paringsdaad in haar ware, dierlijke gedaante ziet en van zichzelf schrikt. Wie echter de geslachtsgemeenschap ziet als *volledige éénwording* van twee

mensen, niet slechts lichamelijk, doch ook in gevoel en geest – wie haar erkent als daad van liefde, als begeerte naar eenheid met wie van ons gescheiden was en die we toch liefhebben, dan is ze volledig gerechtvaardigd. De erotiek, de dienst jegens Eros, is de dienst aan de ‘God der Liefde’ in algemeen-menselijke (niet in godsdienstige) zin. Doch nooit mag de liefde van de rede verlaten zijn, nooit mag de blinde drift ongebreideld zegevieren. Evenmin als de hongerige mens nog een roofdier is, mag de verliefde of liefhebbende een zeer onwijze kater worden. Niet dat iemand hier als fari-zeeër de eerste steen zou hebben te werpen op zijn volgens hem dwalende medemens. Doch bij alle zwakheid van onszelf en anderen, al moge dan geen vonnis worden geveld, blijve het besef, dat toch het ideaal moet zijn: de hartstocht door de rede geleid, beheerst, veredeld, dienstbaar gemaakt aan geluk van hoger kwaliteit!

De kerk echter heeft plomp de passie veroordeeld, verminkt, mishandeld, vergiftigd – zonder haar ooit de baas te worden. De ‘celibataire’ priesters leden het meest aan de obsessie van het seksuele element, aan hysterie, aan seksuele bezetenheid, die tot de ongezondste daden leidde. Wilden ze dit voorkomen, homo-seksualiteit en sadisme vermijden, dan namen ze deel aan het seksuele leven, zoals het grootste deel dat steeds heeft gedaan, en dan zijn ze gedoemd huichelaars en knoeiers te wezen.

Wanneer echter het geslachtsleven uiting is van liefde, dan is het huwelijk de verwerkelijkste kameraadschap. Dan wordt beseft dat het persoonlijk geluk slechts mogelijk is door het gezamenlijke, dat de individuele vrijheid slechts wordt gewaarborgd door die van anderen. Dan moet de vrouw gelijkberechtigd worden met de man. Zeker, ze is anders van aanleg, en dus voor ander, specifiek vrouwelijk werk geschikt. Doch deze verschillende functies mogen geen ongelijkheid meebrengen. En vooral zij die een sociaal ideaal bezitten, begrijpen dat zonder vrijmaking der vrouw nooit de vrijmaking der mensheid mogelijk is; dat zolang de vrouw slaavin blijft, zij slavenkinderen opvoedt en geen zelfstandige persoonlijkheden maakt van haar kinderen. Dat de conservatieve vrouw, uit het openbare leven geweerd, een rem en een strui-

kelblok is voor de sociaal-politieke strijd van de man. Kortom, dat geen betere maatschappelijke toekomst mogelijk is als de vrouw niet meestrijdt. Prachtig zegt het Nietzsche: ‘Niet slechts voort moet gij u planten maar omhoog!... Huwelijk, zo noem ik de wil van twee om datgene te scheppen wat méér is dan zij die het schiepen.’

Het grote gezin

De geschiedenis van het grote gezin na te gaan in de loop der eeuwen is, zelfs schetsmatig, hier onmogelijk. Het is over het algemeen de steeds weerkerende historie van overvloedige mensen die rovers worden (de Noormannen), roofridders (de kruisvaarders), beroepssoldaten, landverhuizers en... stedenproletariërs. Want als we ons tot de huidige kapitalistische maatschappij bepalen, dan zien we dat de geestelijkheid wel de gezinsbeperking verbiedt en het grote gezin propageert, maar... voor de arbeiders. Immers de bourgeois, die hun kinderen bestemmen voor de opleiding tot de gezags- en intellectuele functies, weten dat kinderbeperking noodzakelijk is om de positie hunner nakomelingen zo veilig mogelijk te stellen: een teveel zou de levensstrijd te zwaar maken. Van een ministerie dat in Frankrijk enkele jaren geleden geweldige propaganda maakte voor grote gezinnen (men had soldaten nodig, tegenover 't Duitsland der toekomst!) bleek, dat de negentien ministers zelf slechts tweeëntwintig kinderen telden, allen tezamen. In Nederland ziet men dat met *toenemende* welstand het kindertal *afneemt*. Van 1877-'97 bleek dat de armsten gemiddeld per gezin vijf en een half kind telden, de welgestelden minder dan vier. Gezinnen met zes kinderen of meer trof men twee maal zoveel aan bij de armen als bij de rijken! Sindsdien zijn die cijfers gedaald, maar het verschil is gebleven.

In het algemeen is een bevalling in een arbeidersgezin in het geheel géén ‘blijde gebeurtenis’. Wat geschiedt er met de arbeidersvrouwen? Zij zijn meer dan ooit gebonden, slavin van huishouden en gezin, nooit zullen ze zich ontwikkelen: ze zijn productieapparaten, fokdieren en huissloven. De geestelijkheid houdt op deze wijze de vrouwen van elke eman-

cipatie af. Dan blijkt bovendien, hoevele gehuwde vrouwen vroegtijdig sterven. Het percentage der gehuwde vrouwen, die op een niet hoge leeftijd sterven, is tien tot dertig procent hoger dan dat der ongehuwden.

Doch wat is het lot der kinderen? Slechte opvoeding, tuberculose, ondervoeding, een treurige toekomst als loonarbeider, soldaat, werkloze! Waarlijk, het lot der arbeiderskinderen is weinig benijdenswaardig. Op onverantwoordelijke en ongebreidelde wijze hun aantal te vermeerderen is: *misdadig!* In dat opzicht spreekt de statistiek boekdelen. In Engeland bleek de gemiddelde *lengte* van kinderen van tien jaar bij de rijken veertien centimeter méér dan bij de armen! In Duitsland kwamen bij de slechtst-betaalden vier maal zoveel gevallen voor van tuberculose als bij de bourgeoisie! In 1908 in Berlijn bleek, dat van kinderen uit grote gezinnen bijna de helft stierf, van die uit kleine gezinnen slechts twintig procent. Dit was het geval in arbeidersgezinnen. Bij de welgestelden stierf in de grote gezinnen slechts zeventien procent, in de kleinere minder dan zes procent der kinderen. Bij de arbeiders stierf veertig procent, bij de bourgeois slechts tien procent der kinderen!

Deze cijfers spreken een ontstellende taal. Men ziet bijvoorbeeld dat in Frankrijk, met zijn kleine gezinnen, de sterfte ongeveer vijf achtste was van die Saksen, met zijn grote arbeidersgezinnen. Voor Nederland is kenmerkend de stijging van 't geboortecijfer in het katholieke zuiden, gepaard gaande met hoge zuigelingensterfte!

De bewuste kinderbeperking, die het geboortecijfer doet dalen, doet echter het sterftecijfer der zuigelingen geweldig afnemen. In Nederland is van 1840–1927 het geboortecijfer met dertig procent gedaald. De zuigelingensterfte echter nam met zeventig procent af! Hoeveel sterker het ras werd (verzorging, hygiëne, enzovoort, namen toe) bewijst het feit, dat het sterftecijfer in het algemeen in die tijd met zestig procent daalde!

De gemiddelde ouderdom van 1870–'79 was voor mannen en vrouwen achtendertig en een half en veertig en een half jaar. Van 1910–1920 echter: vijfenvijftig en zevenenvijftig jaar. Een toeneming in levensduur van bijna vijftig procent.

In alle landen daalt het geboortecijfer, wat zeer gelukkig is. In Engeland nam het van 1924–1927 zelfs af met bijna twaalf procent! Toch blijft de toeneming der bevolking nog schrikwekkend, omdat veel minder kinderen en mensen sterven. Europa heeft sinds de oorlog blijvend ongeveer zeven miljoen werklozen, Noord-Amerika drie tot vijf miljoen, Engeland meer dan een miljoen, Nederland gewoonlijk honderdduizend. De bevolking van Nederland was in 1829 ruim twee en een half miljoen, in 1929 ruim zeven en een half miljoen! Die stijging is onrustbarend; gaat ze voort, dan zou Nederland in het jaar 2000 wel vijftien miljoen mensen tellen! Men heeft berekend, dat in Nederland elk jaar 100.000 zielen méér geboren worden dan sterven, en dat hiervan 25.000 loonarbeiders worden, die werk en brood behoeven! De aarde telde in 1870 nog 1400 miljoen, in 1920 reeds 1700 miljoen zielen. Telkenjare komen er 62 miljoen bij. In Hindustan is de laatste vijftig jaar de bevolking verdubbeld, in Japan steeg ze van 38 tot 57 miljoen (1880–1920). In Duitsland bedraagt het *geboorteoverschot* ruim 800.000, in Europa ruim drie miljoen per jaar!

Men vraagt zich ontsteld af, waar dit heen moet, want het bewoonbare gebied der aarde is zeer beperkt geworden. Zelfs omwenteling in de produktieverhoudingen (toch altijd een wissel op de toekomst) zou aan de onrustbarende toeneming der bevolking slechts het hoofd kunnen bieden *door terugkeer tot een lagere levensstandaard*. Men zal zoveel grond en produktiemiddelen voor de nieuwgekomenen moeten reserveren, dat allen hun behoefte steeds meer zouden moeten beperken. Hoeveel groter zal nog de ellende worden in het kapitalisme, dat de levensstandaard nog méér omlaagdrukt! Dat in de strijd om grondstoffen en koloniën, zie onder andere Italië en Japan, nog veel meer tot imperialisme, oorlogszuchtige expansie en oorlog wordt geprikkeld wanneer het te kampen heeft met binnenlandse moeilijkheden, verwekt door werkloze en slecht-betaalde arbeiders. Men kan niet anders zeggen dan dat de grote arbeidersgezinnen een ramp betekenen voor de arbeidersklasse.

De oplossing ligt voor de hand: ze is te vin-

den in de bewuste beperking van het kindertal, waarnaar het Nieuw-Malthusianisme, dat in de Hollandse doctoren H. Treub en Rutgers zulke uitnemende pleitbezorgers heeft gehad, steeds heeft gestreefd. Over de 'techniek' tot voorkoming van zwangerschap is het hier niet de plaats te spreken. Het beginsel is onaanvechtbaar. De farizeeërs, die de misdadige politiek voeren 'dat God wel zorgen zal voor de zijnen', weten zelf al te goed dat deze fictieve god altijd en altijd weer de mensen aan hun lot overlaat, en dat, als ze zichzelf niet redden, geen god uitkomst brengt, geen god de werklozen voedt, de tuberculose opheft of het tekort aanvult! Zelfs de christelijke streken, de katholieken inbegrepen, tonen een steeds toenemend ongeloof in de hulp gods; ze bewijzen ons steeds meer, dat de gelovigen evengoed het geboortegetal beperken, want het geboortecijfer daalt. Doch door de onwetendheid en onkunde is hier de *abortus provocatus*, de afdrijving van de verwekte vrucht, aan de orde van de dag. Wanneer deze nu medisch als een wetenschappelijke operatie wordt toegepast — zoals in Rusland mogelijk is — dan is bij goede nazorg het gevaar gering. Waar een dergelijk ingrijpen echter verboden is in Europa, geschiedt de *abortus clandestien* en vaak door vergiftiging of ondeskundige verwonding, zodat — als het kind al niet ongelukkig soms toch ter wereld komt — de schade aan de gezondheid der vrouw onberekenbaar groot is.

Alles dus pleit voor de *voorkoming van de zwangerschap*. De theorie dat men zich moet 'uitleven' en dus de natuurdriфт haar gang moet laten gaan, vindt nergens aanhangers. Moet de dronkaard, de driftkop, de fanaticus zich maar 'laten gaan'? Integendeel, het wordt hem zwaar aangerekend. Doch de kinderproduktie — niet ter wille van de kinderen, doch slechts uit blinde hartstocht en gebrek aan verantwoordelijkheid — zou maar ongebreideld moeten voortgaan, tot schade voor de ouders, de kinderen, de maatschappij en het ras. Wanneer men de bliksem, de overstroming, de ziekte-epidemie weerstaat en beteugelt, waarom dan niet de rampzalige gevolgen voorkómen van een even sterke natuurdriфт, de voortplantingsdrang, die weliswaar onuitroeibaar is en bevrediging eist, doch wier gevolgen kunnen worden afgeleid,

zoals men de gevolgen van een bliksemslag voorkomt?

Uit de reeds genoemde cijfers blijkt dat het ras buitengewoon verbeterd door kinderbeperking: de algemene sterfte neemt af, de levensduur vermeerdert, de gezondheid vaart er wel bij. De *eugenese* (rasverbetering), die een goed geslacht wenst door bewuste voortbrenging, kan slechts resultaten bereiken door deze bewuste regeling van het kindertal. *Minder kinderen — meer geluk!*

Het huwelijk van de toekomst

Het huwelijk van de toekomst zal dus de vrijheid van man en vrouw doen toenemen, de gezondheid en toekomst der kinderen veiliger doen zijn. Zal daaruit niet voortkomen de huwelijksontbinding? En moet als rem niet de onverbreekbaarheid van het huwelijk worden hersteld?

Het aantal echtscheidingen neemt in alle landen geweldig toe. Het is waar. Maar het is goed en noodwendig, want vele schijnhuwelijken worden aldus opgeheven. Het leven 'als kat en hond', zonder diepere genegenheid, als voortzetting van een eenmaal begane fout, is veroordeeld. Wie zich vergist, moet daarvoor niet zijn gehele leven boeten. En de ontwikkeling kan óók de gehuwden uit elkaar drijven. Wat geen God ooit heeft verenigd, late men scheiden! Mits voor de opvoeding der kinderen worde zorg gedragen, zij elk huwelijk een volledig *vrije verbintenis*, te allen tijde opzegbaar, met gelijke rechten en plichten voor man en vrouw.

Zal het de gemeenschap van ongehuwden niet in de hand werken? De huichelaars die neerzien op de ongehuwde moeder, die haar harteloos willen uitsluiten, moeten zeer voorzichtig zijn. Immers bijna *altijd* komt de geslachtsgemeenschap voor zonder huwelijksband. Meestal leidt dan zwangerschap tot een huwelijk, maar lang niet altijd. In Nederland zijn jaarlijks drieduizend ongehuwde moeders. Maar in Amsterdam bij voorbeeld was veertig procent der vrouwen al zwanger vóór het huwelijk, en zag vijfentwintig procent der eerstgeborenen reeds zes maanden na het sluiten van het huwelijk het levenslicht. In Berlijn is vijfen-

veertig procent, in Dresden zestig procent der vrouwen reeds vóór het huwelijk zwanger. Op het Duitse platteland was het percentage zelfs... zezenzestig! De huwelijksloze geslachtsgemeenschap is dus vrij algemeen reeds thans gewoonte. En voor de toekomst? Sommige mensen zullen niet meer huwen en zeer losse verbintenissen aangaan op velerlei wijzen. Reeds thans is dat op grote schaal het geval, en niets is ertegen, mits deze vrijheid slechts de *verantwoordelijkheid* insluit voor eigen daden. Anderen zullen behoefte hebben aan meerdere mannen of vrouwen, zoals thans reeds (en altijd!) in duizenden gevallen voorkomt! Dan is juist de voorkoming van zwangerschap een vereiste, teneinde alle nadelige gevolgen van polygamie en polyandrie (het leven met meerdere vrouwen of mannen) zoveel mogelijk te vermindere-

ren. Doch het gewone monogame huwelijk, van één man en één vrouw, zal zich wel grotendeels handhaven, hoewel het hopelijk zal ophouden te zijn een egoïstisch particulier familiebedrijf, dat zich van de noden der gemeenschap niets aantrekt. Integendeel zal het dan een cel, een kern zijn van de samenleving en zullen de kinderen niet een soort particuliere eigendom zijn, doch waarlijk 'kinderen der gemeenschap'. Ouderen en kinderen, beide moeten tot gemeenschapswezens, met solidariteit en verantwoordelijkheidsbesef, worden opgevoed!

Vóór alles dus: *een gezonde seksuele opvoeding* moet allen gegeven worden, opdat ze gewapend zijn tegen de vele ongewenste gevolgen van een natuurdrijf die als seksuele drang geweldig sterk is. In vrijheid zoeken elkander man en vrouw, en naar ziels- en geestverwantschap huwen zij. Niet een gedwongen daad – niet een koop of verkoop – niet een wettelijke prostitutie zij het huwelijk der toekomst. En zal de vrijheid de duurzaamheid van het huwelijk aantasten? We geloven het niet. Terecht zegt Otto Rühle: 'De meest vrije mens misbruikt de vrijheid minst,' en we geloven dat wanneer de vrije, niet-beïnvloede keuze, de vrije omgang der seksen en de seksuele opvoeding zullen bestaan, het aantal mislukte huwelijken zal afnemen, en dat de min of meer duurzame monogamie zich zal handhaven, op betere grondslagen dan thans. Dat de kameraadschap en het geluk in het huwelijk zullen toenemen. Dat de mensheid erdoor gemakkelijker in zal slagen haar toekomstidealen te verwerkelijken!

N.B. De bronnen, waaruit deze brochure is samengesteld, zijn vrij talrijk. We noemen slechts: A. Bebel: *De vrouw en het socialisme*. Otto Rühle: *Die Sozialisierung der Frau*. Havelock Ellis: *Psychologie der seksen*. August Forel: *Het sexueele vraagstuk*. F. Brupbacher: *Kindersegen und keine Ende?* A. L. Constandse: *Grondslagen van het atheïsme*.

De universiteit jubileert

(fragmenten uit De universiteit jubileert, april 1932)

De Amsterdamse universiteit viert – ter gelegenheid van haar driehonderdjarig bestaan – feest, en de ganse stad met haar. De wijze Senaat heeft de vreugde ingeleid – en de kermis der ijdelheid ingeluid – met het wegschenken van . . . negenendertig eredoctoraten. Als een laat Kerstmanneke schudde het college een zachtvlokkige sneeuwvui uit over de wereld, en de zoete genade druppelde op bijna veertig gezalfden. Men vraagt zich af of zoveel goeds de prijs (en de waarde) niet al te zeer drukt: overvloed schaadt. Doch men wrijft zich de ogen uit indien men leest *wie* de vermaarde schare heeft uitgekozen tot verhoging van haar roem. Eerstens vier theologen – en dat terwijl de theologie slechts haar plaats aan de universiteit behoudt dank zij de protectie van machten die de dood hebben gezworen aan de onafhankelijke wetenschap en het vrije denken. Waartoe, roept Schopenhauer uit, 'de lamme leugentaal' van de kerk verkondigd vanaf de leerstoel der rede? 'Geloof en weten', zegt hij, 'verhouden zich als de schalen van een weegschaal. Naarmate de ene stijgt, daalt de andere.' 'Als wolf en schaap in een eenzelfde kooi', voegde hij eraan toe: het is een strijd op leven en dood. Wat heeft de theologie, de apologie en propaganda van illusies, dwaasheden en 'vroom bedrog', van doen met wetenschap en wijsbegeerte? Deze 'boosaardigste valsemunterij die bestaat', zegt Nietzsche, 'is walgelijk'. 'Wat vroeger ziekelijke verschijnselen waren, is vandaag onfatsoenlijk – *het is onwielvoeglijk heden nog christen te zijn*'. Een 'kinderconceptie', zegt Freud, een levens- en wereldbeschouwing uit het grijze verleden, antiek atavisme in onze tijd, illusie zonder toekomst. En zelfs Bolland, die de godsdienst nog wel geschikt noemde voor 'de gemene man', achtte toch voor denkers de ware religie: de ware *wijsheid*. 'Zuivere vroomheid

is gezuiverde domheid: de vrome wordt wijs gemaakt doordat men hem iets wijs maakt.' 'Het evangelie is een blijde boodschap voor de velen die weinig begrijpen en zich veel verbeelden – die zich het ware gevoelvol moeten voorstellen.' De Leidse redemeester nodigde echter vergeefs zijn collega's uit, te leren *denken*. . .

Het is aan vier verbreiders dezer fantasierijke onnozelheid dat de Amsterdamse 'Alma Mater' ('milde voedstermoeder') de stiefmoeder voor de natuurlijke Kinderen der gesmade Waarheid, die de fatsoenlijke bleekneusjes van de Heilige Schijn adopteert, hare gunsten schenkt.

Er zijn voorts vier geneeskundigen beloond; evenveel als theologen. De heelmeeesters verdienen niet méér dan de geestbedervers. Dat is wijs besloten: het juiste midden is nog steeds het veiligst: men weet nimmer of God of de Duivel zal zegevieren! Ere de Krentenweger!

Daarnaast elf nieuwe doctoren in de wis- en natuurkunde. Wel bekome het hun. Er is hopelijk geen opstandige bij, als Einstein. Laten we aannemen dat ze hoogstens sociaal-democraten zijn, en niet linkser, opdat de ere der stad en der universiteit niet gesmaad worde. Niet voor niets leidt de weg tot de Hogeschool door de Oudemanhuispoort. . .

En nu! Onder de zes rechtsgeleerden is zo waar burgemeester De Vlugt, hoofd der stad Amsterdam, zeer geïnteresseerd bij wegenbouw en andere kapitalistische aangelegenheden. Wellicht is daarvoor méér juridische kennis nodig dan men vermoedt. En vergeet niet dat deze burgervader ook het dansen op zondag verbodt. Is het niet een gave Gods te kunnen duidelijk maken dat de zonde des zondags . . . géén zonde op maandag is? En behoeft men geen kennis der wet om als hoofd

der politie ranselende en vurende agenten te verontschuldigen en te verdedigen, tenminste indien de slachtoffers slechts hongerige werklozen zijn, die toch geen inkomstenbelasting betalen? Ja, deze heer verdient een doctoraat!

Maar och – allen tezamen zullen ze nu feest vieren en eten en drinken en vrolijk zijn. En de eredoctoren zullen aanwezig zijn – toegesproken worden – zelf spreken – en men zal lachen, lachen om elkander. . .

O! Rabelais, gij vrolijke stoïcijn, die de universiteit van uw tijd hebt onsterfelijk gemaakt met uw uitbundige spot, gij, die als schrijver, als zwervend verteller méér geleerdheid en vooral meer wijsheid bezat dan alle hooggeleerden dier roemruchte zestiende-eeuwse hogeschool – herleef om dit tafereel te schilderen met de kleuren uwer taal en te sieren met de gulle lach uwer spotternij! Zoekt ook hier de *Janotus* onder de theologen – de *Grippeminaud* onder de juristen en vooral *Jean des Entommeures*, de gulzige, onder hen allen. . .

Universiteit – samenvattende eenheid der wetenschappen. Doch tevens officiële leerstoel van de wetenschappen die geen sociale taak hebben, of geen andere dan de noodwendige ontwikkeling der samenleving te verhinderen of te remmen. Gebonden aan de staat kan zij nimmer vrij zijn. In haar werkzaamheden bepaald en beperkt door de machten van het kapitalisme, kan zij geen factor zijn tot het nader brengen ener nieuwe gemeenschap. En toch moeten wij de periode van barbaarsheid waarin we thans verkeren te boven komen. Wetenschap alleen betekent niets. '*Weten zonder geweten*' – aldus Rabelais – '*is de verwoesting der ziel*'. De wetenschap staat in dienst van de roof, de vernietiging, de winzucht, de krijg. Dat is niet háár schuld. Niet de kennis, de techniek, of het vernuft zijn een kwaad. Doch haar aanwending door gewetenloze politiekers, haar exploitatie door eerloze industriebaronnen. De huidige samenleving heeft niets kunnen produceren dan oorlog, werkloosheid en verdomming. Ze bestrijdt de crisis met produktieverwoesting en met beperking der voortbrenging, met toeneming der werkloosheid en opdrijving der prijzen. Ze verwacht gezondma-

king door nieuwe krijg, dat wil zeggen door vernietiging der overproduktie en afslachting der overtollige proleten. In de hoogste nood geeft de wereld tienduizend miljoen per jaar uit voor militaire doeleinden. Hebben de universiteiten dáártoe duizenden opgeleid en ingewijd in de geheimen der wetenschap, om dit doel te bereiken? Een hitsende pers – een verrotte politiek – ja. . . een bombardementsvliegtuig is een schone uitvinding; en gifgas niet minder! Leve onze cultuur, gevoed vanuit deze onze hogescholen!

Maar onze professoren bereiden zich vóór op het Feest. De stad Amsterdam vlagt en praalt. Als de heersende klassen vóór de Franse revolutie, zó blind en redeloos zijn de heersende klassen van thans. Reeds heeft een onzichtbare hand het 'Mene Tekel' geschreven aan de wand. 'Uw dagen zijn geteld, uw rijk nadert zijn einde.' Maar de professoren zijn vergaderd om te eten en om te drinken. Prosit! De stad gaat te gronde, maar de senaat is verenigd. 'Na ons de zondvloed.' Het volk lijdt, het volk hongert, het volk wordt roerig? Geef het brood, en spelen. Maar spelen, spelen vooral. Wij dansen, al is het op een vulkaan. Heil onze universiteit! Heil de senaat! Heil B. en W.! Een werkloze pleegt zelfmoord. . . Leve de eredoctor! Een vrouw verzuipt zich. . . Hoera voor de burgemeester! . . . Een kind verkommert. . . Proficiat! Hulde aan Hare Majesteit! . . . De Javaan lijdt honger. . . Leve Van Aalst en Heldring en Colijn! . . . Het volk krepeert, het klopt aan de poorten een doffe roffel, reeds dreunt een dreigende pas. . . Proost! Proost! Al zou Europa te gronde gaan en de wereld ineensstorten, wat nood? Viert Amsterdam niet het jubileum der universiteit – de trots en de roem van de Stad? En al zouden de professoren uit de roes ontwaken, te midden ener ontredde wereld tot zelfbezinning komen – dan nòg zou 'n glimlach glijden over hun gelaat, en hun buikje aaiende zouden ze zuchten: 'O! Wat een feest – is dat geweest. . .' En er zou een vloek opstijgen uit het volk, om de universiteit, die ontrouw was aan haar hoogste roeping: het levend geluk te dienen der gemeenschap – en die zich had verkocht en vergeten. . .

De Indische Potemkin

(1933)

En ik zou klewangwettende krijgsvangen slingeren in de gemoederen van de arme martelaren wien ik hulp heb toegezegd, ik, Multatuli.

Redding en hulp, op wettelijken weg, waar het *kan*... op wettigen weg van geweld, waar het *moet*.

En *dit zou zeer nadelig werken op de Koffieveilingen van de Nederlandse Handelmaatschappij.*

MULTATULI (1860)

Geheel Nederland, ja gans de wereld is onverwachts opgeschrikt door een 'schokkend' feit, dat zich in de Nederlandse geschiedenis nog nimmer en elders slechts zeer zelden heeft voorgedaan, onder andere in Rusland in 1905 op de *Potemkin*. Toen namelijk het pantserschip De Zeven Provinciën (aldus gedoopt ter nagedachtenis van het admiraalschip van Michiel de Ruyter!) in Atjeh op de rede lag (bij Olehleh), een groot deel der officieren en der Nederlandse bemanning aan wal feestvierde, heeft de inlandse bemanning, waarschijnlijk met behulp der blanke schepelingen, het licht gedooft, zich bewapend, de nog aan boord zijnde Europese officieren gearresteerd, het anker gelicht en koers gezet langs Sumatra's westkust met het doel de oorlogshaven Soerabaja te bereiken. De overmeestering van een grote pantserkruiser door inlanders is van nog groter betekenis dan de muiterij aan boord van de Russische Potemkin. Dáár was sprake van klassenstrijd tegen de binnenlandse vijand: de tsaristische klik en de heersende adellijke en priesterklasse. Hier in Indië echter actieve muiterij jegens de buitenlandse overheerser (het Nederlandse imperialisme) en de binnenlandse meesters beide: de koloniale overheersing heeft hier enorm aan prestige verloren, een ongenadige knak gekregen, want de vijand der Hollandse imperialisten schuilt binnen de eigen vesting: het militaire apparaat der heersers is waardeloos: de bemanning is niet alleen onbetrouwbaar, doch weet georganiseerd actief revolutionair op te treden *tegen* de staat! De ongekende uitbarsting van angst en woede bij de Nederlandse bourgeoisie is daarom begrijpelijk; ze voelt zich de macht over dit enorme koloniale rijk onder de voeten wegzinken. Wat dit voor het Nederlandse kapitalisme betekent, moge uit het volgende blijken.

Toen in de zeventiende eeuw de Hollandse bourgeoisie in hevige wedloop en strijd met Portugezen en Engelsen, zich wist meester te maken van de belangrijkste strategische punten in de Oost, geschiedde dit met geen ander doel dan om de internationale handel te monopoliseren. De kolonisatie in eigenlijke zin – het overplaatsen van honderdduizenden Nederlanders die zich *blijvend* in de koloniën vestigen – was nimmer het doel. Daartoe was de Noordnederlandse bevolking te weinig talrijk, en van geregelde nederzetting was (behalve in Zuid-Afrika) hoegenaamd geen sprake. De veroverde gebieden waren dus geheel en al *wingewesten*: gewonnen om de winst! Men verloor er vele (in Noord-Amerika, Bra-

zilië, Afrika, Brits-Indië en Ceylon, Formosa) doch wist, door alle krachten daarop te concentreren, Indonesië te behouden, door bloedige en wrede oorlogen. Doordat Nederland zelf sinds 1814 geen krijg heeft behoeven te voeren in Europa, benutte het de kans dit in Azië te doen. Men roofde daar enorme gebieden (Java en Celebes zijn elk ruim vier maal zo groot als Nederland, Sumatra dertien maal zo groot, Borneo tweeëntwintig maal zo omvangrijk, enzovoort) niet om overvloedige Nederlanders daar 'n tweede 'vaderland' te bezorgen, doch uitsluitend om ze te exploiteren. De Hollanders bleven er een aantal jaren, om dan rijk of ruim gepensioneerd 'de vruchten' in Europa of Nederland te genieten. Ook onder de leidende so-

ciaal-democraten vindt men er: D. van der Zee, Stokvis, prof. van Gelderen, Cramer (de laatste met een pensioen van f 9000.— 's jaars) die in Indonesië *leidende* functies ten bate van de Nederlandse bourgeoisie hebben bekleed. Dit was mogelijk na de moordende uitroeiing van volkeren onder J. Pieterszoon Coen, die in 1621 het gehele eiland Banda ontvolkte, onder Speelman, die Makassar onderwierp (1667), onder Valckenier, die 10.000 Chinezen in Batavia deed uitroeien (1740), onder Rochussen, die bevel gaf Bali te bezetten (1846–1849), onder Van Heutz, die in Atjeh door talloze slachtingen dit gebied wist te helpen veroveren.

Sinds omstreeks 1650 werden de 'hongi-tochten' georganiseerd: indien een volk niet uitsluitend wilde leveren aan de Hollanders, werd de oogst verwoest, de bevolking door hongersnood geteisterd. In de negentiende eeuw, sinds 1830, begon het gouvernement zelf de aanplanting ter hand te nemen, ontnam het de bevolking enorme stukken land om daarop koffie enzovoort te verbouwen. Dit 'cultuurstelsel' leverde overvloedige winsten op: de 'batige saldo's' die naar Nederland vloeiden bedroegen 600 à 800 miljoen. Doch langzamerhand groeide het Nederlandse kapitalisme uit tot een macht die *rechtstreeks* de koloniën kon exploiteren. De particuliere kapitalisten vervingen de staat onder andere door de Nederlandse Handelsmaatschappij (1824), de Deli-maatschappij (1869), de Koninklijke Petroleum Maatschappij enzovoort. Het 'wingewest' werd steeds belangrijker. Volgens de Haagse Post zijn in de beste jaren (1923 bij voorbeeld) ruim duizend miljoen guldens naar Nederland gevloeid. Treub, in leven voorzitter van de Nederlands Indische Ondernemersraad, zei dat de zuivere winst kon worden geschat op 300 à 500 miljoen per jaar. Volgens dr. F. G. Waller, toen leider der Nederlandse Werkgevers, en dus zeker matig schatter, bedroeg in 1924 de winst 490 miljoen, in 1925 echter 540 miljoen. Minstens zeventig percent was volgens hem voor Nederlandse beleggers. De waarde der bedrijven in Indonesië, in handen van Europeanen, schatte hij op *minstens* 4000 miljoen gulden! En men berekent dat nog slechts één vijfde van het eilandenrijk intensief in cultuur is gebracht. De uitvoer overtrof steeds hevig de invoer: er ging veel méér

uit dan er inkwam, precies het tegenovergestelde van wat in Nederland gebeurt. In 1924 bedroeg alleen uit Java de uitvoer 910 miljoen, de invoer slechts 467 miljoen. Tijdens de huidige wereldcrisis zijn natuurlijk de verhoudingen veranderd, doch het meest ten nadele der inlanders. Daar bij de enorme produktie de wereldprijzen te zeer daalden, heeft de bourgeoisie in Indië de produktie tot het uiterste beperkt: de helft der suikerplantages is gesloten, rubberwouden zijn gekapt, vele fabrieken en ondernemingen stilgelegd. Oorspronkelijk waren de inlanders kleine boertjes, doch thans is bijna de helft verproletariseerd: minstens twintig procent koelies, twintig procent stedenproletariërs en vele anderen, die in loondienst staan. Van hen zijn zeker zestig à zeventig procent werkloos: statistieken zijn er niet, doch in Indonesië kan het aantal werklozen worden geschat op een kleine tien miljoen (de totale bevolking bedraagt ruim zestig miljoen) die zonder de minste uitkering moeten uitwijken naar de dessa en daar door liefdadigheid der familie moeten worden onderhouden. Sinds de opstand van 1926–1927 is de rust nooit weergekeerd. Ondanks de doodvonnissen, de verbanningen naar de moerassen van Digoel ('een luguber oord' schreef de N.R.C. 'een heuveltje in een moeras') en de strenge censuur en strafmaatregelen bleef het rommelen. De vooraanstaande sociaal-democraten keerden zich tegen de opstand en verdedigden de regering. 'Op een dergelijk verweer moest het wel uitlopen. Aanslagen als deze zijn voor geen bewind te verdragen. . . ' (Stokvis, Volk, 30 december 1926) 'Wat daar in West-Java gebeurd is, keuren we af, en begrijpelijk is, dat de Regering die onlusten onmiddellijk heeft onderdrukt, want geen regering kan een dergelijke aanslag op haar gezag dulden. Dat zij de nodige maatregelen neemt om dergelijke onlusten te voorkomen, is evenzeer begrijpelijk.' (Cramer, zie Volk 7 januari 1927).

De uithongering der Indonesische massa's is echter voortgeschreden. In De Vakbeweging van december 1926 werd berekend dat toen reeds de voeding van de inlander slechts *de helft* bedroeg van het rantsoen van een gevangene in Nederland. Toch waren toen

de inkomens nog per hoofd ruim acht cent per dag, in de steden zelfs meer. Per gezin leefden dus (bij voorbeeld vijf personen) van *gemiddeld* f 2.50 per week. In de steden bedroeg dit meer, doch op vele plantages minder: dikwijls verdiende een gezinshoofd f 1.50 per week. De Nederlandse employé's echter vinden f 100.— per week 'matig', de leiders hebben *gemiddeld* f 300.— per week nodig! De Europeanen had dus ongeveer honderdmaal méér nodig dan de inlander! Daaruit viel het levenspeil te berekenen van de inlander: hij was *een pauper*.

Sindsdien is de toestand nog zéér verslechterd. Volgens de laatste gegevens leeft de inlander van . . . twee en een halve cent per dag! En dit is, aldus de N.R.C. . . . *voldoende!* Deze nuchtere feiten zeggen alles. Een zestig miljoen-volk, zonder hygiënische verzorging, zonder noemenswaardig onderwijs, ondervoed, dat toch nog een honderd miljoen belasting per jaar moet betalen (dat wil zeggen rechtstreeks) leeft van twee en een halve cent per persoon per dag. *'Wij hebben* — aldus het conservatieve Handelsblad op 1 augustus 1925 — *het bloed van de inlander met geslachtsziekten vergiftigd*. . . en we hebben in de plaats van zijn cultuur (of begin van cultuur) geen betere, zelfs geen andere kunnen brengen.' Wel heeft men aan Indonesië honderden miljoenen ontroofd, 't volk uitgeplunderd. En dit heet 'christelijke beschaving'. Zeker had Multatuli gelijk: *'er ligt een roofstaat aan de zee, tussen Oost-Friesland en de Schelde'*

De vloot is rood!

Een muiterij als thans is vóórgelopen, is natuurlijk het gevolg van een *reeds lang door de omstandigheden gekweekte stemming*. In zijn 'boodschap' op oudejaarsavond zei de gouverneur-generaal dat 'we' maar moesten gewennen *aan de honger*, die praktisch heerst. Hij noemde dat echter 'een lager niveau'. 'Maar hoe dan ook, dat gewennen kan dan toch worden ter hand genomen en als het pijnlijke proces der aanpassing verlopen is, zal ook op dat lagere niveau weer plaats zijn voor *blijdschap, tevredenheid en geluk*.' Voor twee en een halve cent per dag. Want de heer A. Mühlendorf, sociaal-democraat en directeur van het Binnen-

lands Bestuur, meldt dat gebleken is 'dat het thans voor volwassenden mogelijk is, zich voor twee en een halve cent per dag te voeden.' De leden der regering echter hebben *dertig gulden per dag!* Dus twaalfhonderd maal zoveel als de 'gelukkig' verhongerende inlander. Op vragen in de volksraad antwoordde de regering: *'Voor twee en een halve cent kan blijkens het resultaat der gehouden onderzoeken in de betrokken streken de volledige dagelijkse voeding voor een volwassene verkregen worden*. Bij dit bedrag is niet op de aanwezigheid van eigen voedselvoorraden gerekend. Het aantal dagelijkse maaltijden heeft, voorzover de regering bekend is, dank zij de voldoende voedselvoorraden in geen der onderzochte streken, noch elders, wijziging ondergaan. Een zekere versobering ten aanzien van het gebruik van bijspijzen wordt wel van verschillende zijden gemeld, doch de indruk is nog niet gewekt dat deze maatregel van aanpassing de voedingswaarde der maaltijden aanmerkelijk heeft aangetast. De regering zijn dan ook ondanks het feit dat de aandacht van de Dienst der Volksgezondheid voortdurend op deze mogelijkheid gevestigd wordt, tot dusverre geen gevallen bekend, *waarin de gevolgen van eenzijdige of te zwakke voeding aan de dag zijn getreden*. Dat een dagrantsoen ter waarde van twee en een halve cent niet anders dan weinig krachtig kan zijn, *kan de regering niet zonder meer beaamen*.' Zij kan dus voor twee en een halve cent ook nog *krachtig voedsel* garanderen! Dit was zo verbluffend, dat zelfs de katholieke Koerier antwoordde:

'Van ondervoeding weet de regering niets, blijkbaar weet zij ook niet, dat ook vóór de crisistijd *hele streken* in Midden-Java aan ondervoeding en armoede leden.' En verder: 'Twee en een halve cent! Een kip vreet meer aan gabah op per dag, en die heeft geen landrente, zoutaccijns en dergelijke te betalen, heeft ook geen huis en kleding nodig.'

En het blad raadt de leden der regering aan, het ook eens te proberen met twee en een halve cent! In Midden-Java kunnen de mensen niet eens *zout* kopen!

Deze verschrikkelijke en mensonterende armoede ging met grote *geestelijke* ondervoeding gepaard. De inlander wil *weten, zich ontwikkelen*. Doch de regering opent geen scholen: ze

sluit die! Daarop, met hun schaarse middelen, zijn de inlanders eigen 'wilde' scholen gaan stichten, waarvoor ze per dag nog zelfs wel één à twee cent schoolgeld opbrengen. Deze scholen zijn natuurlijk meest nationalistische instellingen, ze ontsnappen aan de contrôle der regering en . . . 17 september 1932 kwam plotseling een regeringsmaatregel, volgens welke wilde scholen slechts dan werden toegelaten 'indien daarvan geen verstoring van orde en rust is te duchten'. Terwijl men nota bene nog eiste dat de onderwijzers 'bevoegd' zouden zijn. Tegen deze ordonnantie is een storm opgestoken van lijdelijk verzet: de scholen *blijven* bestaan, op massavergaderingen van vaak tweeduizend inlanders werd tegen de regering geprotesteerd. Op Sumatra, waar vierhonderd wilde scholen bestaan, verbood toen de regering zelfs al deze bijeenkomsten. Het broeide! 'De beweging op Sumatra's Westkust vlamt meer en meer op.' Niet alleen Mahomed Hatta, doch ook vrouwen als Rasoena Said en Oepik Hitam werden er gearresteerd. Het baatte niets. Ook het Europese onderwijspersoneel, getroffen door bezuiniging en loonsverlaging, kwam in verzet. Op een congres in Batavia werd gesproken van 'sabotage zonder de kinderen schade te berokkenen', noemde men de Nederlandse regeringspartijen 'de doodsvijandinnen'. Twee onderwijzers werden deswege . . . gearresteerd! Dit tekent de geweldige angst der regering. Doch het gevaar zou nog toenemen. Op 27 januari vergaderden te Soerabaja zeshonderd man Europees marinepersoneel om uiting te geven aan hun ontevredenheid over loonsverlagingen van veertien tot zeventien percent. Op 30 januari weigerden de Europese minderen en korporeels van drie schepen (Java – de grote kruiser – Evertsen, Piet Hein) *teza-men met inlands personeel* aan te treden. Na een bedreigende en ook sussende toespraak zijn ze toch nog met de schepen vertrokken, doch van betrouwbaarheid is geen sprake. Op 3 februari sloegen de vlammen naar andere schepen en kampen, waar vierhonderdachtentwintig *inlandse* schepelingen massaal dienst weigerden, gevolgd door enkele tientallen anderen. In totaal weigerde meer dan twintig percent van het gehele inlandse personeel. Intussen kwamen alarmerende berichten over de

armoe der bevolking, *die geen geld meer heeft*. (N.R.C. 4 februari) In 1933 zal de bevolking lang niet de helft ontvangen van het geld, dat broodnodig is. De laatste hulpbronnen zijn uitgeput: alle sieraden, alle stukjes van enige waarde zijn verkocht, zelfs de poesaka's, de heilige erfstukken. De spaarpot is uitgeput. Wat nu? De Java-Bode wekt op tot . . . waakzaamheid, maar *niet* tot steunverlening. Men moet opletten dat het volk krepeert zonder misbaar en zonder opstandigheid, in dit rijkste land ter wereld. Men is bang dat de hongersnood zal leiden tot verzet – dat de inlander niet rustig sterven wil. . .

Dan komt zondag 5 februari het bericht van de mouterij op de Zeven Provinciën, van de gevangenneming van 16 Europese officieren aan boord, van de inbeslagname door de inlanders van het schip, dat koers zette naar Soerabaja. De weerklink van deze slag was geweldig in Nederland in alle kringen der bevolking. Massa's verdrongen zich voor de redactiebureaus der bladen – vergaderingen werden spontaan, door de revolutionairen belegd – door talloze arbeiders, door het 'lagere volk' werd sympathie met deze inlanders uitgescreuwd. Pamfletten werden gecolporteerd, tot sympathie met de muiters werd aangespoord. Oploopjes ontstonden. Bij de marinekazerne in Amsterdam werd de politie versterkt. In Den Helder, de marinehaven, werden in koortsachtige haast maatregelen genomen tegen 'verrassingen', want onder de matrozen waren 'opruimende' pamfletten uitgedeeld. Eén schrale troost hadden de autoriteiten nog: 'De besturen der organisaties hebben tot rust aangemaand.' Ze hebben zelfs een openbare vergadering uitgesteld 'omdat het onder deze omstandigheden niet gewenst werd geacht'. (N.R.C. 6 februari) En in Indië? Het schip der muiters was op weg naar Soerabaja. 'De bedoeling is duidelijk, de mouterij in Soerabaja, de vlootbasis, het marinecentrum te doen ontvlammen. De tijding dat het muiterschip in aantocht is, moet daar de gemoeieren in vlam zetten. Alles zal er dus op gezet moeten worden om verwezenlijking van dit doel te voorkomen.' Men wil er vliegtuigen op af zenden, en de Java, de Evertsen, de Piet Hein, met de *onbetrouwbare* bemanning, die

nog pas weigerde aan te treden. Intussen houdt het muitende schip goed koers – de navigatie wordt deskundig geregeld. Men kan aannemen dat de Europese bemanning met de inlanders gemene zaak heeft gemaakt. Onder de Nederlandse bourgeoisie ontstaat een paniekstemming, een ongekende uitbarsting van angst en woede. Haar kostbare marine blijkt een waardeloos instrument. De oud-legercommandant Gerth van Wijk wil de marinebonden (die nota bene het personeel zo zoet hielden) ontbinden, hij spreekt van 'grondige ondermijning der macht'. Het Vaderland eist fascistische maatregelen, onder andere ook al ontbinding der (zo zoete) vakvereniging. '*Beter geen marine, dan een rode.*' Ook tijdens de oorlog van 1914–1918 bleek het personeel onbetrouwbaar.

'Bij de nationale betoging van trouw aan de Koningin op 18 november 1918 ontbrak het lagere marinepersoneel. Integendeel waarschuwde een paar weken later een bondsbestuur, dat de onderofficieren onbetrouwbaar zouden worden indien aan hun verlangens niet voldaan werd. In die periode *moest dan ook de bewapening der schepen onbruikbaar gemaakt worden* en het marineterrein door dienstplichtigen van de landmacht bewaakt worden.'

Zelfs op de handelsvloot broeit het. Heeft niet in 1932 de bemanning van de Rotterdam dit passagiersschip bezet, geweigerd de bevelen uit te voeren (die neerkwamen op onderkruiperij tijdens een staking) en de kapitein gedwongen op te stomen naar Rotterdam, waar de bemanning afmonsterde? De *discipline is weggevaagd! De bemanningen gedragen zich als meesters der schepen!* Dit voor het gezag en voor de bourgeoisie ontstellende feit heeft de leiders der heersende klasse om redeloze wraakmaatregelen doen schreeuwen. Ene meneer van Sandick, rustig gepensionneerd oudlid van de Raad van Indië zegt van achter de kachel: 'Het leven der gevangen genomen officieren moet, als het niet anders kan, worden opgeofferd bij de herovering van het schip. Wie niet bereid is voor de eer van het vaderland te sterven, is niet waard dat hij leeft.' (N.R.C. 7 februari) En de vermaarde politicus H. Colijn, in petroleum en calvinisme 'doende', zegt: 'De hoofdzaak is dat er een klaar geval van

muitterij is en dat men die muiterij moet onderdrukken, zonodig door het schip met een torpedo naar de bodem van de oceaan te zenden.' Welk een laffe moed, daar in Den Haag!

Maar één opmerking moeten we toch maken. Deze zelfde mensen maken zich op Willem de Zwijger te verheerlijken, omdat deze *als ontrouw landvoogd*, verrader en muiter jegens Filips II, meehielp de nationale onafhankelijkheid van Nederland te bevechten. Waren zijn *watergeuzen* niet wreder dan de Indische muiters? En waarom deze vroegere Nederlandse muiters en rebellen tegen buitenlandse onderdrukkers te huldigen, *als men hun navolgers in Indonesië met de dood bedreigt?*

De 'vaderlandsliefde' der Nederlandse burgers is een laffe huichelarij, en niet anders dan *liefde voor hun brandkast*. Zodra een inlander blijkt geeft van onafhankelijkheidszin wacht hem: *de kogel!* Maar leve de 'Vader des Vaderlands'!

Men kent de droeve ontknoping: één barbaar (wiens naam wordt verzwegen, doch die voor immer is geschandvlekt) wierp uit een vliegtuig een bom. Colijn kon tevreden zijn: tweeëntwintig doden, dertig zwaargewonden. De muiters, die niemand een haar gekrenkt hadden, die de officieren zelfs op erewoord vrij lieten rondlopen, die geen geweld wilden plegen, onder hen is een bloedbad aangericht.

Doch het feit is geschied: *inlanders hebben aan de buitenlandse overheersers een oorlogsschip ontnomen* en bleken dit geheel te kunnen beheersen, bleken waarlijk er *meesters* over te zijn. Natuurlijk hebben de moderne marinebonden onvoorwaardelijk de houding der muiters afgekeurd. Wibaut heeft in de eerste kamer 'het voorgevallene betreurd'. En terzelfder tijd (7 februari) vraagt de sociaal-democraat Drop in zijn interpellatie: 'Acht de minister het verschoonbaar dat, terwijl bekend moest zijn dat onder de bemanning van de Zeven Provinciën grote gemoedsbeweging heerste, de commandant met een aantal andere officieren het schip verliet om aan de wal deel te nemen aan een feestelijke samenkomst?' Hoog het gezag!

De arbeidersbeweging links van de S.D.A.P. staande, heeft echter in haar geheel zich solidair verklaard met de muiters. Of het tot *da-*den van saamhorigheid komen zal?

De betekenis der muiterij

De betekenis van de daad der schepelingen van De Zeven Provinciën is deze: een volk van zestig miljoen hongerlijders wordt tot de opstand geprest: het zou een wonder zijn indien deze in de huidige verhoudingen uitbleef. Het enige instrument om dit eventueel verzet te onderdrukken is het militaire apparaat. *Doch dit is waardeloos gebleken*, juist op dit kritieke ogenblik. Op Bali wordt f 3.- belasting geëist van een pikol padi, terwijl de opbrengst ervan slechts . . . f 1.25 is. In het regentschap Buitenzorg zijn zestien inlanders die 'weigerachtig' waren de belasting te betalen, door de politie mishandeld en afgeranseld. (N.R.C. 8 februari) De inlanders uit leger en vloot hebben familieleden in de dessa. Zij weten wat er geschiedt, dat er honger wordt geleden, dat de toestand onhoudbaar is. En hun gevoelens van saamhorigheid met de getrapte en gearresteerde broeders kunnen ze niet meer onderdrukken: ze staan ook *zelve* op. De muiters schijnen hun daad aldus te hebben gemotiveerd: verzet tegen loonsverlaging, solidariteit met de gevangenen kameraden. Doch het is duidelijk dat veel belangrijker factoren hen min of meer bewust tot deze muiterij hebben gebracht. Immers hier is geen geval meer van loonstrijd. Langs deze weg van onwettelijk verzet kan er geen sprake meer zijn van reformistisch overleg. Het is: erop of eronder. Het is een *revolutionaire* daad.

Deze daad zelf nu verschilt belangrijk van een gewone dienstweigering of desertie. Ze verschilt er evenveel van als een *bedrijfsbezetting* van een *staking*. Bij staking plaatst het proletariaat zich nog op de bodem van het kapitalisme: het bedrijf wordt gelaten aan de eigenaar, de arbeiders verlaten het. De verovering van het bedrijf brengt echter: de *revolutie*. In 1917 en 1919 kwam de bedrijfsbezetting herhaaldelijk voor in Rusland, Duitsland, Hongarije, later in Italië en in Spanje (1932 en 1933). Daarbij worden de bourgeoisie en de staat *ont-eigend*, of althans: daartoe wordt een heldhaftige poging gedaan. Dikwijls bleek het mogelijk dat de arbeiders *zelf* dan het bedrijf, uit eigen kracht en eigen kennis, voortzetten en beheerden. Dit is thans ook geschied. De nog aanwe-

zige bemanning weet het schip uitstekend te besturen en te beheersen. Dat betekent, zelfs indien we hier slechts met een 'demonstratie' van macht te doen hebben, *dat het proletariaat oppermachtig is, als het wil*.

Deze machtsvorming *in het bedrijf zelf*, los van de tactiek der machteloze vakverenigingen (die slechts organen zijn om met de bourgeoisie tot een akkoord, een verzoening te komen, en overigens zijn gedegradeerd tot verzekeringsinstellingen met staatssubsidie) los ook van de politieke partijen (die het proletariaat jammerlijk verdelen en in de grond slechts verkiezingsapparaten zijn) deze *bedrijfsorganisatie* wordt gevormd *in de strijd*, ja is uit die kamp geboren: ze omvat alle werkenden, erkent hun gelijkwaardigheid ondanks alle verschil in functie; ze heeft slechts één vesting, één organisatievorm: *het bedrijf zelf*. In de omwenteling zal zij de kern, de cel vormen van de opbouw. In tal van gevallen blijkt de noodzaak (de revoluties leren het ons) dat de arbeiders ook *het geweld als economische macht aanvaarden*: ten einde bedrijven te veroveren, te verdedigen, voor het militarisme onbruikbaar te maken.

Er kan echter niet genoeg de nadruk op worden gelegd dat een revolutie slechts dan beginnen of slagen kan indien de staat *niet* beschikt over de manschappen, *niet* over het materiaal van leger en vloot; noch over de munitiefabrieken, stations, voorraden enzovoort. Dat de arbeiders deze dan dus in handen moeten hebben. Gaan echter de militairen (zelfs *beroepsmilitairen*!) hiertoe over, dan scharen ze zich rechtstreeks en positief aan de zijde der revolutionairen. Dan is de revolutie ook gewonnen! *Met een minimum van, misschien zelfs ZONDER geweld*.

W e mogen niet veronderstellen dat de muiters van de Zeven Provinciën al deze consequenties overdacht of aanvaard hebben. Misschien was deze daad méér een *spontane* dan een bewust-overdachte handeling. Doch wat ze beduiden kàn hebben we trachten uiteen te zetten.

We hopen slechts dat indien een revolutie (die door de huidige verhoudingen, door de onhoudbaar geworden kapitalistische samenleving noodwendig overal aan de orde gesteld wordt)

uitbarst, de oorlog verhindert en de grondslagen van het kapitalisme vernietigt – dat ze zal voeren tot een waarlijk socialistische maatschappij, die grenzen en staten zal opheffen, internationale federaties van bedrijfsorganisaties zal vormen (zoals thans technisch reeds de post-rijen internationaal zijn georganiseerd) en ook *elke* oorlog (nationalistisch of imperialistisch) onmogelijk zal maken. Het socialisme is met militarisme (hoe het ook gekleurd is) en met patriottisme onverenigbaar. Niet de strijd van gewapende proletariërs van het ene land tegenover die van het andere – doch hun verbroedering, hun vereniging tegenover de gemeenschappelijke vijand: het internationaal kapitalisme moeten wij nastreven. De leuze ‘Indië los van Holland’ mag ook nimmer worden aangeheven indien men daarmee bedoelt een Indische nationale staat te stichten met een eigen milita-

risme – en het Europese proletariaat van het Indonesische te scheiden. Integendeel: de Indonesische massa’s moeten hun beste bondgenoten vinden in de Nederlandse arbeidersklasse: niet los van elkaar, doch nauw verbonden in gezamenlijke strijd tegen het Nederlandse en internationale kapitalisme. *Hun* zaak moet onze zaak zijn – *hun* strijd de onze – *hun* leed als het eigene worden bestreden. Eerst dan zal uit hun machtige eenheid de nieuwe samenleving geboren worden.

Dit is niet het einde – dit is het begin van een nieuwe, hevige worsteling om de vrijheid der werkers – hier en in Indonesië. Geestelijk wordt de revolutie voltrokken in de hoofden der proletariërs, daadwerkelijk zal de afrekening niet kunnen uitblijven.

Proletariërs aller landen, verenigt u!

Het huwelijk

Het burgerlijk huwelijk verkeert in staat van ontbinding. Het kan niet langer verheeld worden, ondanks alle burgerlijke moraalpredikers. De Amerikaan Koehn constateert dat vooral in zijn land het aantal echtscheidingen toeneemt, op aanvraag van vrouwen. Merkwaardig is dat van 70 000 vrouwen die de scheiding aanvroegen, 54 000 in eigen onderhoud konden voorzien. ‘Het aantal vrouwen dat zich door haar beroep onafhankelijk van het huwelijk gemaakt heeft, neemt toe, maar tevens ook het aantal van de getrouwde vrouwen die zich in het huwelijk niet meer als voorheen aan huis en familie gebonden voelen.’ De laatste twintig jaar is het aantal echtscheidingen verdubbeld, per jaar gerekend.

Zelfs burgerlijke economen zullen thans de kritiek en de voorspellingen der socialisten als juist moeten erkennen. De vrouw bevrijdt zich en maakt zich los uit de boeien van het burgerlijk huwelijk. Shelley heeft ervoor geijverd, De Balzac en vóór hem vele romantici niet minder, Ibsen heeft ‘t huwelijksbedrijf in zijn *Komedie der liefde* gehoond en in *Nora* en *Zeevrouw* de zelfbevrijding der vrouw geproclameerd, Multatuli wees haar ‘naar de overzijde van het meer’, naar ‘t genieten en strijden en weten. Doch eerst het moderne socialisme heeft getracht, de plaats der vrouw in de samenleving te bepalen uit de omstandigheden van privaateigendom en burgerlijke, officieel-christelijke moraal – en haar bevrijding van beider vernietiging afhankelijk gemaakt, daarin gesteund door de wetenschappelijke ervaringen van seksueel-psychologen als Havelock Ellis, en historici als Müller-Lyer, wier standaardwerken van buitengemene waarde zijn.

(Alarm, januari 1923)

Bijgeloof en fascisme

(uit Europa's ondergang in bijgeloof en fascisme, januari 1934)

Terwijl het fascisme de nood geenszins verlicht, de ellende veeleer bestendigt en slechts oorlogsinstincten aanwakkert, moet toch het volk zijn sociale angst verliezen, omdat onrust ook voor het fascisme slechts gevaarlijk zijn kan. Om hier zijn doel te bereiken werkt het fascisme met dezelfde middelen als het christendom: het tracht de vrees (voor honger, ziekte, ontslag, ondergang) te verdrijven door het geloof dat de zorgende God, dat de Vader in de Hemel zijn verlosser zenden zal (of reeds heeft gezonden) die allen bevrijden zal. Zoals volgens de mythe God zijn eigen zoon afstond, die als proletariër leefde onder de armsten om hen te redden, zo heeft hij wederom zijn gezalfde onder ons geplaatst, de Leider, in wie we slechts hebben *te geloven!* Geloof alleen, blind vertrouwen in de wonderdadige macht van de onfeilbare Leider, die méér is dan ooit de Paus zijn kon, volslagen overgave aan hem alleen kan de angst uitbannen. En ontstellend is het te constateren hoe de massa's (diep verzonken in cultuurloosheid) individuen vereren die bespottelijk onnozel hun waanzin uitstotteren (Mussert) die met hol stemgeluid hysterisch brallen (Hitler) in aanvallen van verstandsverbijstering dol bulderen (Goering) of in ridicule hoogmoedswaanzin pathos en gebaar imiteren van Napoleon (Mussolini). Men staat verstlagen bij de lectuur over de Leider (Hitler) in Duitsland. Hijzelf acht zich door God gezonden: een eenvoudige verver, wandelende onder het volk om dit te verlossen. 'Door mijn strijd tegen de joden volbreng ik een werk Gods.' En de zieligen die in hem gaarne de Messias aanschouwen, staren tot hem op en laten zich door zwendelaars suggereren dat hier een nieuwe Christus is opgestaan! De 'Hessische Landeszeitung' schrijft: 'Voorwaarts, Duitse mens, voorwaarts christenlieden! Met ons is de trou-

we God. Over ons is zijn sterke hand. En zijn gezalfde is onze strijdmakker. De Heer in de Hemel heeft ons zijn Helper gezonden, onze Leider.' En in een oproep aan de fascistten in Koningsbergen roept Schories uit: 'Uw opdracht, nationaal-socialistische mannen, is het voortaan leraar, prediker en priester te zijn van de wil van Adolf Hitler.' Het vakblad der artsen ('Arztliche Allgemein-Praxis' bevat zelfs – één uit honderden dergelijke gevallen – een hoofdartikel over Hitler, die daarin 'de onbekende soldaat' wordt genoemd! 'We zijn onszelf met deze prachtige keuze bewust geworden dat de Man, naar wie wij Duitsers allen in de vele laatste jaren heimwee hebben gehad, onder ons is opgestaan en dat wij hem in Adolf Hitler hebben herkend! Terwijl alle andere staten hun onbekende soldaten in een koude groeve vereren, hebben wij Duitsers hem tot de hoogste Hoogten verheven en zien wij gelovig tot Hem op.' Hier past inderdaad het 'Geneesheer, genees uzelf.' (Zie: Die Neue Weltbühne.)

In *Der Führer* leest men: 'Wel heeft de wereld grote genieën reeds aanschouwd, van het goddelijke doordrongen, bij voorbeeld de grote godsdienststichters, de profeten, Christus zelf, de vleesgeworden geest. Maar dat een geheel volk van dit kosmisch bewustzijn door een nieuwe rij van leiders wordt gegrepen en doordrongen, dat is tot nu toe in de geschiedenis der mensheid zonder weerga.' Niet alleen spreekt men van de *Duitse* God en de *Duitse* Christus, doch Kurt Eggers schreef zelfs zijn in Keulen opgevoerd spektakelstuk *Spiel von Job dem Deutschen*, waarin God zegt tot deze *Duitse* Job: 'Duitsers, jouw land zal de hoeksteen der wereld zijn. . . De ganse aarde wil ik je geven, opdat je haar beheerst en bewerkt volgens mijn wil. . . Ik wil jouw ras alle aardse roem schenken en van nu af tot in alle eeuwigheid moet

jouw ras gelden als dat waarin ik mijzelf heb geopenbaard. De heiligste schat der mensheid is jou in handen gegeven. . . Mijn Geest zal je omzweven en met jou zijn.' En op het einde stormen de S.A.-mannen het toneel op, zingend: 'Geloofd zij God, die de kracht geeft, geloofd zij God die strengheid in de kracht bemint, ge-

loofd zij de oorlog en geprezen de overwinning van Duitsland.'

De roof- en moordlust van wilde horden is wederom wakker geworden in Europa. En onze fascistten noemen dit: de ontwakning van het volk ter redding van de cultuur.

Han Lammers, oud-redacteur van De Gids, is ontslagen als redacteur van De Groene Amsterdammer. Daar is in de pers nogal wat aandacht aan besteed, zowel voor als na de publikatie in De Groene zelf, maar commentaren bleven uit. Het is dan ook moeilijk aan de persoonlijke kant van de zaak voorbij te gaan, want ieder die Lammers kent, twijfelt noch aan zijn toewijding noch aan zijn inzet, ofschoon niemand een dubbele dagtaak vervullen kan. Maar het is nodig de zaak als zaak te bezien, en dan staat men voor het nuchtere feit dat een helaas economisch gesproken zwak links opinieblad dreigt verscheurd te worden ten gevolge van een intern redactioneel conflict, gevolg van de politieke ambities van één van de redacteurs.

Gerard van den Boomen, hoofdredacteur van De Nieuwe Linie, heeft, toen Lammers lid van het partijbestuur van de P.v.d.A. werd, geschreven dat hij de beide functies van Lammers, journalist en praktisch politicus, onverenigbaar achtte. Dat was een opmerkelijke redenering: mag een journalist niet meer trouwen omdat hij als journalist onafhankelijk moet blijven van bindende afspraken buiten zijn krant? Een andere vraag is echter of de hoofdredacteur van Mens en Wereld lid en priester worden kan van de roomse kerk en of een redacteur van een uitgesproken socialistisch maar niet partijgebonden blad als De Groene steeds wilde zijn, bestuurslid worden kan van de P.v.d.A., of zo'n redacteur voor radio en televisie en in de pers, bij voorbeeld Elseviers Weekblad, zich kan etaleren als P.v.d.A.-politicus en of hij voor die activiteiten niet de uitdrukkelijke instemming moet hebben van zijn mederedacteurs. Juist een redacteur van een socialistisch blad zou enige aandacht op mogen brengen voor deze collectieve politieke verantwoordelijkheid van een redactie. Toen Lammers eenmaal gekozen had voor De Groene kon hij het bestaan van dat blad niet meer in de waagschaal stellen ter wille van zijn eigen politieke ambities. Bij De Gids zijn soms redacteurs om geringere redenen tot aftreden gedwongen.

Wat bij De Groene reeds enkele jaren aan de hand is, reikt verder dan persoonlijke tegenstellingen tussen redacteurs of tussen medewerkers en redacteurs. Die komen bij de meeste kranten wel eens voor. Maar de inzet hier is de existentie van een weekblad met een bewonderenswaardig verleden, een klein blad met een groot bereik, per traditie gelezen in kringen waar het als knagend geweten dienst kan doen. De Groene is te goed om door een eigen redacteur onder de voet te worden gelopen. Die redacteur had de eer aan zich en de toekomst aan De Groene kunnen laten. – (Jan Rogier)

Barcelona

(Algemeen Handelsblad, 2 september 1961)

‘Het leven is leugen, alleen de dood is zeker. Wij worden geboren om teleurgesteld te worden. Het lot speelt met ons . . .’ Het leken evenzovele pessimistische aforismen van iemand die Schopenhauer heeft gelezen. Maar dit was nu toch onmogelijk. Het waren oordelen van de chauffeur die ons door Barcelona reed. En de man mocht dan een graantje hebben meegepikt uit de rijke letterkundige oogst van het Iberische schiereiland, hij kon dan van auteurs als Blasco Ibáñez enige naturalistische romans hebben gelezen, het viel moeilijk te veronderstellen dat hij had geput uit de bittere wijsheden van Baltasar Gracián, Quevedo of – om dichters bij onze tijd te blijven – Unamuno. Hij bevestigde dit zelf driftig, toen wij veronderstelden dat hij deze dingen zei bij wijze van wijsgerig tijdverdrijf. Zijn opvatting had niets te maken met de berusting welke hij aan het woord ‘filosofie’ verbond. Dit was zuivere levenservaring. Hij stootte zelfs op van zijn zetel toen wij even stopten. ‘Tot welke andere conclusie kan een man komen die vijftien uur per dag achter het stuur moet zitten en dan nog zijn brood niet verdient? De achturendag is helemaal in ons land een paskwil. Er is in Spanje geen vak dat voedt . . .’

Wij reden door de zomerse lawaaiige drukte van de Ramblas met hun eerwaardige platanen, hun gewriemel van auto's aan weerszijden van de voor wandelaars gereserveerde middenbaan, waarop de bloemenkraampjes, de kranten- en boekenkiosken, de sigarettenverkoopsters en de schoenpoetsers de aandacht vroegen van de duizenden voorbijgangers. Op de onafzienbare rijen stoelen zaten lezers, dromers, luiards, en werklozen. Achter hun rugen, aan de overzijde van de rijbanen, zag men de hotels, de café's, de lokkende uitstalkasten, de kleine kooplui met hun gebrande amandelen, ijsjes en snuisterijen. Hoe de aanblik van dit kleurige leven te rijmen met de bittere klachten van onze chauffeur? Als hij alleen zou hebben gestaan, dan ware hij een curieus geval, een ongeluksvogel of een kankeraar. Hij stond niet alleen. En de hele reis door Spanjes steden bleef het raadsel der tegenstelling tussen de door toeristen zo gewaardeerde sfeer en de realiteit daarachter.

Het was de derde keer dat ik in Barcelona

kwam en het was in zekere zin een bedevaart. Ik zal nooit kunnen nalaten de plekjes op te zoeken waaraan zovele herinneringen zijn verbonden uit het jaar 1937. Jawel, midden in de burgeroorlog, toen ik bijna een maand in Catalonië vertoefde en er een episode beleefde die vrijwel niemand heeft beschreven, hoe kenmerkend zij ook was. In Catalonië, dat toen zelfbestuur had en een hoeksteen was in het front tegen Franco, overheersten in de politiek de Catalaanse nationalist en de democraten van allerlei slag, in het economische leven de anarchistisch gezinde syndicalisten, van het type van de Franse C.G.T. vóór de eerste wereldoorlog. Deze van partijpolitiek afkerige, antistaatsgezinde, pacifistische en vaak ook utopisch dromende lieden waren nu in een bittere oorlog tot de voornaamste bondgenoten geworden van de republiek. Zij rustten troepen uit, regelden de levensmiddelenvoorziening en de wapenproductie, waren de sterkste leidende groep in de onder beheer gestelde bedrijven, en hervormden het onderwijs. Zij waren onvermijdelijk tot po-

litici geworden, bezetten de meerderheid van de ministersposten in het autonome Catalonië en waren (door een vrouw) vertegenwoordigd in de centrale regering in Madrid. Maar in deze periode werd nog niemand gedwongen mee te vechten tegen Franco, er werd nog uitsluitend een beroep gedaan op vrijwilligers. Voor ongeveer tien politieke partijen bestond vrijheid van meningsuiting en van pers, nadat de fascistisch gezinde Falangisten en voorstanders van de rebellierende generaals uit het openbare leven waren uitgeschakeld.

De partijcommunisten waren in Catalonië nog zwakker dan elders in Spanje. In het centrale parlement van 480 afgevaardigden zaten zestien Stalinisten. Zij hadden in Catalonië dan nog een sterke vleugel met veel intellectuelen zich zien afsplitsen: deze vormde de zogenaamde 'Trotskistische' partij.

Maar in de burgeroorlog groeide snel de macht van de Stalinisten. Het was toen nog zo, dat de verschillende partijen, vakbonden en groepen hun eigen troepeneenheden uitrustten. Wie zou er meer materiaal, geld en wapens kunnen ontvangen dan de communisten? Het eerste grote buitenlandse schip dat op de kade van Barcelona, begroet door duizenden, aankwam om levensmiddelen, grondstoffen, wapens en munitie te brengen, kwam uit de Sowjet-Unie. En de communisten begonnen voor zich beroepsmilitairen te winnen die niet waren overgelopen, politie-officiëren, intellectuelen, een 'vlot-tend' deel natuurlijk van de arbeiders. Zij werden in de centrale regering vertegenwoordigd en verkregen later de controle over de 'internationale brigade.'

Hun theorie was eenvoudiger: tegenover de dictatuur van de generaals moest de republiek een andere dictatuur stellen, om de strijd te kunnen winnen. De staat moest autoritair worden en de economie beheersen. Niemand zal ooit weten of op deze wijze de republiek zou hebben overwonnen. Wel weet men dat de meerderheid van haar verdedigers die prijs niet wilde betalen. Aan het einde van het wanhopige verzet van Madrid kwam het nog tot een spectaculaire breuk tussen de democratische republikeinen en de Stalinisten. Maar dezen hadden al veel eerder een einde helpen maken aan het

vrijheidlievende zelfbestuur van Catalonië. In het begin van mei 1937 bezweek dit in gevechten, die het front tegen Franco deden wankelen. En tot die episode gingen mijn gedachten terug. Kon dit anders, nu het Francoregime aan de vooravond stond van de herdenking van het feit dat een kwart eeuw geleden de militaire opstand tegen de republiek was begonnen? Ik was overtuigd dat ik binnen de republiek een stuk onderlinge strijd had bijgewoond, die ten slotte mede had bijgedragen tot haar ondergang.

Ik had toenmaals een kamer gevonden in Bonanova, een villawijk van Barcelona aan de voet van de heuvelrij die haar omgeeft. Mijn gastheer was een Duitse arts, die in 1933 was uitgeweken uit het Derde Rijk en naar de Sowjet-Unie was gegaan. Hij was daar vreselijk te-leurgesteld en had bereikt dat hij Moskou mocht verlaten. Dit was erg moeilijk geweest, want hij had geen pas. Hij moest dus verbergen dat hij had opgehouden met het regime te sympathiseren en slaagde erin als bruikbaar medewerker naar Wenen te worden gezonden, waar een Russische handelsdelegatie vertoefde. Daartoe had hij een pas gekregen. En wel... een Nederlandse! In Moskou beschikte men blijkbaar over enige (of vele?) ongebruikte Nederlandse passen van een verouderd model. De arts had er één. Toen hij mij 'als landgenoot' het ding liet zien, rezen mij de haren te berge. De namen waren erin geschreven met Duitse letters. De zegels waren zo vals mogelijk: één ervan was een postzegel, de ander van een provinciale griffie. De stempels waren zo mogelijk nog vreemder. Hij had het document al zo lang, dat het verlengd had moeten worden. Omdat men dat te ingewikkeld had gevonden waren de oorspronkelijke jaartallen uitgewist en er nieuwe in geschreven. Daarbij was een ongelukje gebeurd en om dit te camoufleren was een arme vlieg tussen de blaadjes doodgedrukt.

Enfin, met deze 'pas' was hij via Wenen (waar hij de Russische delegatie de rug toekeerde) naar Parijs gekomen en vandaar naar Barcelona. Omdat hij in de eerste wereldoorlog Duits artillerie-officier was geweest, had hij eerst een republikeinse batterij bij Madrid gecommandeerd. Maar de bediening was zo beklagenswaardig, de vrijwilligers liepen zo vaak naar huis, en het aan-

tal verraders dat er omheen sloop was zo groot, dat hij die verantwoordelijkheid niet meer had willen dragen. Daarop had hij zijn diensten aangeboden als arts en hem was de gemeubileerde villa toegewezen, verlaten door de gevluchte bewoners, met behoud van de twee dienstboden, die niet ontslagen mochten worden, en die een echte ideologische vijfde colonne vormden.

Ik had al veel in Catalonië gezien en gehoord, toen ik op een morgen in Barcelona met twee Zweedse journalisten een bezoek bracht aan de bierbrouwerijen Damm, waarvan de naam ook nu nog op alle hoeken van de straten te lezen valt. Het bedrijf was onder beheer gesteld en het werd geleid door een bedrijfsraad, op grond van allerlei nieuwe wetten, waarvan wij kennis namen. De toestemming voor dit bezoek hadden we gekregen van het hoofdkwartier van de syndicalistische vakbeweging, de C.N.T., een politiek-economische macht van de eerste orde. Bij terugkeer in het centrum van de stad had er een merkwaardige verandering plaatsgevonden. Het tram- en busverkeer was gestaakt, op de hoeken der straten stonden gewapende arbeiders, en op de Plaza de Cataluña was er iets gaande in het kleine wolkenkrabbertje van het telefoonbedrijf, dat men Telefónica noemt. Daar hadden zich, zo zei men, Putschisten verschanst achter zandzakken (die zag men ook) terwijl het Syndicalistische personeel op de bovenverdiepingen geweigerd had met hen mee te doen of het gebouw te verlaten. Zij hadden op hun beurt de trappen gebarricadeerd en de lift boven gehouden. Er staat schuin tegenover Telefónica een enorm bankgebouw (er staat nog op 'Banco Español de Crédito') en daar was de communistische jeugd ingekwartierd, die met zandzakken en machinegeweren ook dit bolwerk in staat van verdediging had gebracht. Zij behoorde tot de Putschisten, en het was weldra duidelijk dat de communisten de kern vormden van gewapende groepen die het regime van Catalonië wilden liquideren.

Wij begaven ons naar het C.N.T.-hoofdkwartier op de Vía Layetana, die herdoopt was in Vía Durruti, naar een gesneuvelde leider van de 'milicianos'. De C.N.T. vormde

de aangevallen partij en had op haar beurt haar gebouw in een vesting herschapen. Onder de pui van de ingang, een ruime hal, lagen matrassen. Uit de ramen staken de lopen van geweren en mitrailleurs. Wij waren er nauwelijks binnen of de belegering begon, daar de tegenstanders posten hadden betrokken op de omringende daken. De eerste kogels vlogen door de ramen. Aangezien het beneden in de hal achter de matrassen nog al veilig was, bleven wij daar, als ongewilde ooggetuigen van een oorlogje zoals zij in Zuid-Amerika naar onze mening vrij geregeld moesten voorkomen. De telefoon werkte (blijkbaar beheersten de anti-Putschisten de apparatuur van Telefónica nog) en de syndicalisten riepen hulptroepen op. Zij kwamen, per auto. Ik zal die aanblik nooit vergeten: een gerequireerde taxi, een ruit stuk geschoten, een spatbord doorboord, en daarin gewapende burgers, met de patroongordels over de borsten, en breedgerande hoeden. Toen zij uitstapten ketsten om hen heen op het asfalt de kogels. Zij keken niet eens om en traden het gebouw binnen. En zo volgden er steeds meer.

Het werd nu raadzaam geacht de vreemdelingen uit de hal te verwijderen, en hogerop naar vertrekken te brengen aan de binnenkant. Maar het werd levensgevaarlijk de gangen door te lopen. Van buitenaf sloegen de kogels door de kamers in de deuren. De meeste staken hun neus door het hout, enkele ploften er doorheen. Wij gingen terug door het beschermde trappenhuis en zo naar de hoogste verdieping. . . Maar wat doet men in zo'n geval? Men wil graag weten wat er gebeurt. En dus kropen wij door een kamer, om achter de buitenmuur tussen de ramen, de Vía Layetana te kunnen overzien van deze hoge post. Wij zaten vlak onder het dak. Daar begon boven ons hoofd een machinegeweer te ratelen, naar het ons leek te donderen. Wat later vlogen de handgranaten van het dak af op straat. Daarop stelde een collega voor, even daarboven te gaan kijken. Juist toen wij op de gang waren, aan de voet van de trap, werd op een matras een gewonde omlaag gebracht. Een slagader van een dij was getroffen, het bloed golfde over de matras. Met stukken laken trachtte men de dij af te binden. Toen werd de man weggevoerd naar de binnenplaats.

Terug op onze uitkijkpost zagen wij op de boulevard een wrak van een auto. Later hoorden wij dat de inzittenden allen waren gedood. De huizengevels vertoonden vreemde wolkjes: ketsende kogels schoten steen en pleister tot gruis. En dan... een oud echtpaar, dat onverstoorbaar in de volkomen verlaten straat verder wandelde en ten slotte een zijstraat insloeg.

Na vier uur verminderde het vuur. Er trad een pauze in. De avond begon te vallen. Wij daalden af naar de binnenplaats, vanwaar de gewonden door de smalle achterstraatjes naar het ziekenhuis waren gevoerd. Die weg bleek vrij en wij werden 'geëvacueerd'. Lopende langs ettelijke barricaden bereikte ik, terwijl verspreide schoten weerklonken, de villa in Bonanova. Daar zat mijn gastheer met een ernstig gelaat aan de telefoon. Hij zei, zonder de hoorn van zijn oor te nemen: 'Luister eens mee...' Een andere huisgenoot zat in het hoofdkwartier van de Trotskisten op de Ramblas. Hij belde op om te zeggen dat hij in de val zat en dat de Stalinisten het gebouw belegerden. Men hoorde door de telefoon het geratel van een machinegeweer en doffe schoten in de pauzes.

De arts was opgeroepen naar een gebouwtje in Sarrià, dicht bij een overwegende arbeiders- en industriewijk, nog meer tegen de heuvels aan. Ik vergezelde hem. Op het kleine centrale pleintje van dit aangehechte dorp had de C.N.T. van een parochiehuis naast de gesloten kerk een kazerne gemaakt, beschermd door zandzakken. Ik ben er een nacht gebleven, bij de barricaden en de kisten met handgranaten. Er gebeurde niets. Maar een avontuurlijk groepje milicianos besloot de volgende dag met een pantserauto naar de binnenstad te gaan om het C.N.T.-hoofdkwartier te versterken. Geen van deze mannen is teruggekeerd. Ergens op een hoek zijn er handgranaten geworpen, die onder de auto ontploften en alle inzittenden doodden.

Uit dit parochiehuis zijn mij herinneringen bijgebleven, misschien nog sterker dan de andere. Ik heb er wijn meegedronken uit de kruiken en zakken, waarvan men de tuit niet aan de mond mag brengen, zodat de straal moet worden opgevangen. Dat is niet zo moeilijk, maar het stoppen wel. Ik heb er een jonge

man zien staan, een deken over de schouder en een geweer in de hand, die een verhandeling las over Don Quijote en Don Juan. Ik heb er brood met knoflook gegeten. En ik heb vier vrouwen een grote geit de keel zien afsnijden, omdat zij voor de milicianos een middagmaal moesten bereiden...

Toen ik terug wilde naar Bonanova merkte ik dat de ondergrondse nog bij tussenpozen reed. Maar de lijn van Sarrià naar Bonanova loopt door naar de Plaza de Cataluña. Ik kon het licht wagen naar de binnenstad te gaan. Inderdaad, tot de onwaarschijnlijkste dingen behoorde dat de trein doorliep. Maar niemand kon het station uit of in. De weinige passagiers stonden op de trappen die naar de boulevard leidden, met het hoofd net even onder de bovenrand, om te zien hoe alle straten waren uitgestorven, maar hoe overal uit verborgen hoeken de schoten klonken, zodat er gaten werden geslagen in de muren, de ruiten werden verbrijzeld. Er was wel enig verkeer: ambulancewagens waarop blijkbaar niet werd gevuurd.

Het was des maandags begonnen, donderdag sprak men van een bestand, vrijdag laaiden de gevechten weer op, zaterdag werden zij gestaakt. In Barcelona alleen waren er duizend doden, een onbekend aantal gewonden. Het front tegen Franco was ernstig verzwakt. Het avontuur eindigde met een nederlaag van de syndicalisten, die uit het bestuur werden verwijderd. Catalonië verloor zijn autonomie. Van eensgezindheid in de strijd tegen Franco kon men moeilijk meer spreken. Aan de kant van Franco was het ook alles behalve koek en ei. Dat verklaart misschien waarom hij na mei 1937 nog twee jaar moest vechten.

Het is hier wellicht op zijn plaats iets te zeggen over de beweerde 'ideologische' krachtmeting in de Spaanse burgeroorlog. Zij was in werkelijkheid geen strijd tussen communisme en fascisme, het ging er niet om dat een keuze noodzakelijk was tussen een rood of een zwart totalitair regime. De generaals van wie weldra Franco de leiding kreeg, en die door de republiek met grote verantwoordelijkheden waren belast, wilden allereerst een klasieke 'pronunciamiento' om het burgerlijke bestuur naar hun hand te kunnen zetten. Zij had-

den helemaal niet gerekend op een zo krachtig volksverzet, en hoopten spoedig in Madrid een kabinet van hun stromannen te kunnen vormen. Zij waren afkerig van de toenemende invloed der vakbonden. En wat hen zeer ergerde was het zelfbestuur van Catalonië en Baskenland, volkomen in strijd met de tradities van de Castiliaanse centralistische hegemonie. Om de hulp te krijgen van de kerk en de grootgrondbezitters, die hun overheersende positie ook bedreigd zagen, zeiden zij op te trekken tegen het communistische gevaar, dat zij zelf schiepen. De republiek echter had geen 'ideologie'. Van hun kant hadden de generaals die ook niet, zij waren geen Hitlers of Mussolini's, geen leiders van volkspartijen. Pas toen zij aangewezen waren op de bijstand van Berlijn en Rome, toen Mussolini zijn divisies van 'vrijwilligers' zond en Krupp zijn kanonnen, om die op de Spaanse slagvelden te beproeven, pas toen sloten de militaire leiders zich schijnbaar aan bij de Falangisten, die wél fascistisch waren, en die wél een totalitaire theorie hadden. Maar na de overwinning drongen de officieren met de feodale adellijke families en de kerk de Falange op de achtergrond, en Franco deed ook niet mee aan de oorlog aan de zijde van de As-Rome-Berlijn, al zond hij de Blauwe Divisie. Veel meer dan ideeën hadden bedreigde belangen gezegevierd.

Onmiskenbaar echter lokten de generaals de groei van het communisme uit, dat sterker werd in de burgeroorlog en ook na de nederlaag kon rekenen op buitenlandse bijstand van de andere communistische partijen.

Kort nadat ik in Nederland terug was kreeg ik een telegram van de Duitse arts, uit Antwerpen. De macht der Stalinisten was in Barcelona zo toegenomen, dat hij – de 'renegaat' – zich ernstig bedreigd had geacht. Hij was op zijn valse pas tot in Antwerpen gekomen en hoopte een boot te krijgen naar Zweden. Ik raadpleegde enige Belgische vrienden en het eerste wat wij hem aanrieten was zijn valse pas te vernietigen. Hij werd als uitgeweken Duitser zonder papieren, inderdaad meegenomen naar Zweden, waar hij werd toegelaten en, zoals men in dit geval terecht kan zeggen, als arts 'een nieuw leven begon'.

Hij is nooit meer naar Spanje teruggekeerd. Ik zag het weer in 1947 en trok er door van

noord tot zuid. Overal had de Falange gezegevierd.

W elnu, dat alles kwam weer bij mij boven toen de vorige maand de taxichauffeur klaagde over zijn leven. Hij vroeg: 'Bent u hier vroeger geweest? Kunt u het verleden vergelijken met het heden? Het was in de republiek vóór 1936 beter.' En terwijl hij bewijzen aanvoerde om dit toe te lichten, dacht ik: 'In 1936, nee, Barcelona heb ik helaas toen niet gekend. Barcelona in 1937, ja, en in 1947 ...'

Ik had de man opgepikt op de Plaza de Cataluña, naast de trappen van de metro, op dezelfde hoek. Ik had Telefónica weer gezien en de Banco Español de Crédito. Ik had eerst wat kranten gekocht op de Ramblas. 'Kom', zei ik, 'naar de Vía Layetana. Het is een hoog gebouw op een hoek, dichtbij de kathedraal. Ik was er in 1947. Toen hing er voor de gevel een enorme pijlenbundel van de Falange, die in 1939 het huis had overgenomen van de verslagen C.N.T.' De chauffeur dacht even na en keek me vreemd aan. Hij bracht me erheen. Ik ging naar binnen, ik bekeek weer de hal en het trappenhuis en vroeg aan de portier of de Falange hier nog huisde. Hij glimlachte medelijdend. Ook de Falange scheen niet al te best te hebben geboerd sinds 1947, niet zo goed als de generaals, de grootgrondbezitters, de kerk en de machtigste financiële kringen. Zij was het gebouw kwijt, het bestond weer uit kantoren van grote ondernemingen.

Mijn chauffeur zei: 'De Falangisten, meneer, dat zijn ook maar arme drommels, die zijn ook bedreven, alleen de leiders hebben het best.'

Ik had de kathedraal al bezocht die in de burgeroorlog gesloten was geweest en had geconstateerd dat de schitterende rijkdom van haar interieur behouden was. In het paleis van de vorsten van Aragón had de suppoost mij een enorme zaal laten zien. 'Vóór de burgeroorlog, meneer, wist niemand dat die zaal hier was, want er was een houten nonnenklooster in gebouwd. De rode horde heeft toen het klooster kort en klein geslagen. En de zaal kwam te voorschijn. Zij is schitterend.' De hoge buitentrap, waarop Isabella van Castilië en Ferdinand van Aragón Columbus ontvingen na diens eer-

ste tocht naar Amerika, om uit zijn handen als geschenk een tas met goud te ontvangen, werd gerestaureerd.

Ik heb vervolgens opdracht gegeven me naar Bonanova te rijden. In 1947 had ik de villa van mijn arts gemakkelijk teruggevonden. Waarschijnlijk werd zij weer bewoond door de rechtmatige eigenaar. Maar Bonanova was ditmaal onherkenbaar geworden. Er loopt een brede, hooggelegen autoweg doorheen, die oude straten heeft afgeknapt, zodat die doodlopen tegen de wand van de weg. Er zijn ontelbare nieuwe, dure flats verrezen met hoge muren rond de tuinen en zware, gesloten hekken. Wie aanbelt moet eerst de portier tekst en uitleg geven, voordat hem wordt opengedaan. Ik bewonderde de flats zeer. De chauffeur was aan zijn levensbeschouwing verplicht mij te wijzen op de leugenachtigheid van het leven. 'Gaat u met mij terug naar de havenwijken en ik zal u bovenhuizen laten zien met vijftien kamers waarin vijftien gezinnen wonen en honderd mensen,' zei hij. 'Dat weet ik', antwoordde ik, 'zo is het leven.'

Ik vond met moeite in Bonanova de straat terug met de nu ouderwets geworden villa's met tuintjes en 'ons' huis uit die tijd. Ik wilde er alleen een poosje naar kijken, maar mijn chauffeur begreep er niets van. 'Naar Sarrià', zei ik daarop. Het pleintje was er natuurlijk nog net zo. Naast de kerk was het parochiegebouw. Ook dat was in 1947 nog in handen geweest van de zegevierende Falange. Maar ook hier was de pijlenbundel verdwenen. Ik stapte erop af en ging de binnenplaats op, waar eens de arme geit geslacht was. Ik keek in een kamer, waar ik wijn had gedronken te midden van de milicianos. Een oude portier kwam naar me toe. 'Waar is de Falange?' vroeg ik. 'Allang eruit, meneer. Het gebouw is weer van de kerk. Er worden cursussen gegeven en lezingen en zo.'

De kerk ernaast was open. Er werd een huwelijk ingezegend. Het voorste gedeelte, vlak voor het altaar, was prachtig versierd met talloze ruikers van witte bloemen. Het was een zeer deftige bruiloft, de toiletten der dames zo fraai als ik zelfs bij een dergelijke voorname plechtigheid in de kerk van Nîmes niet had gezien. Als dwarrelende vlinders bewogen de waaiers. De moderne sfeer werd verhoogd door

de kleurige mantels van de priester en de koor-knapen. Een van deze jongens zette een microfoon voor de geestelijke, toen deze zijn toespraak begon, hoewel het grootste deel der kerk leeg was.

Ik vroeg de chauffeur me ten slotte naar de 'funicular' van de Tibidabo te brengen, het kabelspoorwiel dat naar de hoogste top leidt van de heuvelen rond Barcelona. Wij maakten een omweg en kwamen langs de blinde muren van fabrieken, door enige troosteloze arbeiderswijken. Ik herinnerde me plotseling dat ik hier ergens een textielfabriek kende. Zij was in 1937 onder beheer gesteld en 'gecollectiviseerd'. De bedrijfsraad had me toen de recreatiezaal laten zien, de keuken en het restaurant, het zwembad en het sportveld, de crèche en de leeszaal. Alles voor de arbeiders. In 1947 was ik er teruggekomen. Ik werd toen rondgeleid door een Falangistische ingenieur. Hij liet me hetzelfde zien. 'Alles voor de arbeiders.' Het bleek me later dat kort na 1930 een vooruitstrevende Catalaanse kapitalist dit had laten bouwen. Ik vroeg de chauffeur, die de fabriek ook kende (zijn dochter had er gewerkt) of er nog sociale verworvenheden bijgekomen waren. 'Nee', zei hij, 'Catalonië wordt uitgebuit door Castilië. Spanje is een bijenkorf. . .' Ik viel hem in de rede. 'Dat spreekwoord ken ik. De werkbijenen wonen in Catalonië, de darren zitten in Madrid.'

Wij namen afscheid bij de 'funicular'. Hij keek me eens aan, toen bracht hij zijn mond bij mijn oor en zei zacht: 'U hoeft niet te zoeken naar syndicalisten. Die zijn dood, gevlucht of gevangen. Maar communisten. . .' En hij maakte een gebaar alsof die als duivenvluchten in de lucht hingen.

Op de Tibidabo was de kermis in volle gang. Ik ging de zaal binnen van de fotograaf die met decors waardoor men zijn hoofd steekt, van een gezette huisvader een torero maakt die een stier velt. Ik liep langs de lachspiegels, die van dezelfde man het ene ogenblik een dikke dwerg en het andere ogenblik een lange, sprieterige bonestaak maken. Ik dacht: 'Zo zien wij ook Spanje in steeds andere gedaanten, maar wat is zijn ware gezicht?'

Vóór de kleine kerk met zijn afschuwelijke maar enorme gevel wentelde het reuzerad. De

cabine die bovenkwam, heel hoog in de hemel, bleef daar lang hangen. Toen begon zij te dalen, en een ander gezelschap rees omhoog. 'Vol-

gende week viert Franco zijn vijftienvigjarig jubileum als Caudillo', zo mijmerde ik. 'Wanneer draait het rad verder?'

Vooruitzicht

Van 1936 tot 1938 vonden in de Sowjet-Unie de monsterprocessen plaats tegen bolsjewistische leiders die in ongenade waren gevallen bij Stalin, en die gedwongen werden 'misdaden' te bekennen die ze nooit hadden kunnen begaan. Ik schreef toen – niet vermoedende dat Stalin inderdaad, postuum en pas in 1956 zou worden veroordeeld – de volgende satire in De Vrije Arbeider van 26 maart 1938, getiteld 'Vooruitzicht'.

Moskou, 5 juni 1939. (Eigen telegram) Onze speciale correspondent bij het Kremlin seint ons heden: 'Tijdens het grote zesendertigste proces tegen landverraders en Trotskisten stond heden ook terecht de voorheen zeer bekende secretaris van de C.P., Josef Stalin, beschuldigd van afschuwelijke misdaden, die hij alle heeft bekend. Tijdens een grote betoging, waarbij kameraad Worosjilof stormachtig werd toegejuicht, heeft de menigte de doodstraf geëist voor de Trotskist Stalin. De Prawda schrijft: "Dit giftige reptiel, die bloedzuiger aan het hart van het socialistische Rusland, deze schurftige hond die zijn volk zo lang wist te bedriegen, zal thans bij het andere uitvaagsel der bedorven leiders worden bijgezet in zijn stinkend graf." De Iswestia noemt Stalin een "Judas Iskariot die met een kus zijn meester, Lenin, heeft verraden".

Josef Stalin bekende onder een kruisverhoor alles. Vóór 1914 reeds heeft hij een complot gesmeed tegen Lenin en tegen de Russische revolutie, die hij wilde vermoorden voor ze was geboren. Hij bekende reeds op vijfjarige leeftijd Trotskistische afwijkingen te hebben geconstateerd in zijn stoelgang. Op de vraag of er dan geen mogelijkheid bestond Trotski aan te geven, antwoordde hij dat hij angst had gehad voor diens internationale joodse vrienden. Vooral de geest van Karel Marx boezemde Josef Stalin vrees in.

Stalin bekende verder dat hij had gecomplooteerd met de Italiaanse gezant, en Italië van olie had voorzien om de Spaanse revolutie te vermoorden. Hij had onderhandeld met de Duitse gezant, en daarbij drie miljoen mark ontvangen, die hij had versnoept aan toverballen. Aan de Turkse despoot Kemal Pasja had hij tien Russische vliegtuigen cadeau gedaan. Hij had een geheim onderhoud gehad met Trotski, die in april van het jaar 1938, vermomd als matroos, was geland te Leningrad. Toen Jagoda daar achter kwam, moest Stalin Jagoda ook wel doen opruimen, wat een maand tevoren dan ook geschiedde. Het bewijs van zijn Trotskisme was reeds te vinden in de beruchte brief aan Iwanow, vol Trotskistische afwijkingen.

Op een vraag van de procureur-generaal bekende Stalin dat hij tweehonderd gevallen van moord, drieduizend doodstraffen, een miljoen verbanningen op zijn geweten had, terwijl door zijn toedoen tien spoorwegongelukken, vijftig slechte oogsten, een mond-en-klauwzeer-epidemie en de griep waren ontstaan. Een kreet van afschuw ging op uit de aanwezigen. Toen Stalin de doodstraf hoorde eisen, sloeg hij zich op de borst en bekende: "Ik ben niet waard, te leven. Ik ben een verachtelijk sujet, doodt mij!"

Volgens kenners was dit het proces met de minste leugens sinds vier jaar.'

Seksuele politiek en Wilhelm Reich

(1938)

De cultuur onderdrukt het driftleven en derhalve ook de seksualiteit. Over de gevolgen daarvan heeft Sigmund Freud verrassende beschouwingen geschreven. Het 'onbehagen in de cultuur' is er één van. Wilhelm Reich poogde echter de ontdekkingen van Freud te beoordelen van marxistisch standpunt, en zijn conclusie was dat de seksuele onderdrukking tot angsten leidde die in sociaal-politiek opzicht door kapitalisme en militarisme werden uitgebuit. Het huidige gezin was voor hem een school die onderdanen vormt. Vandaar dat hij een seksuele revolutie predikte, onder andere met aanvaarding van vroegtijdig seksueel verkeer, losgemaakt van de idee der voortplanting. Reich wijdde onder andere veel aandacht aan het boek van B. Malinowski over de Trobianders (in Noord-West-Melanesië) bij wie de jeugdseksualiteit was toegestaan, en bij wie allerlei 'Freudiaanse' complexen ontbraken. Reich beseftte echter dat ons cultuurpatroon onverenigbaar was met het sociale gedrag der Trobianders, en dat eerst een nieuw cultuurpatroon, lustaanvaardend en niet seksueelvijandig, de seksuele onderdrukking kon verminderen. Aan dit thema wijdde ik in 1938 een studie over de 'sexuele en politieke psychologie' van dr. W. Reich, getiteld Sexualiteit en levensleer. Het slot daarvan volgt hier.

Van hoe grote betekenis wel de samenhang is van politiek en seksualiteit wordt hierdoor bewezen, dat zodra in Catalonië de strijd tegen het fascisme een revolutionair karakter kreeg, zich dezelfde maatregelen opdroegen als aanvankelijk in Rusland: in januari 1937 werd het niet-wettelijke huwelijk in vele gevallen met het wettelijke gelijkgesteld, terwijl de legale abortus door medici werd toegestaan, op voorwaarde dat de vrouw niet langer dan drie maanden mocht zwanger zijn, gezond genoeg om de operatie te kunnen doorstaan, en slechts éénmaal per jaar hulp kon inroepen. Dat laatste dient om, door voorkoming van zwangerschap te propageren, elke abortus op den duur overbodig te maken. Bovendien streeft men in Catalonië naar het bouwen van scholen die tegelijk kindergemeenschappen zijn, waar de kleinen gevoed en verzorgd worden, heel de dag blijven, en voortreffelijk opgevoed volgens libertaire, humanitaire en rationalistische methoden. Helaas kan men over de toekomst dezer om-

wenteling niet gerust zijn. Merkwaardig is dat de Russischgezinde bolsjewiki geheel de zijde hebben gekozen van de Spaanse burgerij, en tegenover de antigodsdienstige en seksueel-revolutionaire theorieën der anarchisten en syndicalisten, de bescherming van het gezin en de godsdienst, zo goed als het absolute gezag van de staat, hooghouden. Deze contrarevolutionaire houding moet voor Reich een droeve teleurstelling te meer zijn geweest.

En even bitter als opstandig roept hij uit: 'Men kan slechts de waarheid zeggen en aan het leven hier eindelijk zijn volkomen vrije loop laten. Seksueel vermogen en lichamelijke frisheid en schoonheid moeten tot blijvende idealen van de revolutionaire vrijheidsbeweging worden. De revolutie kan niet de trekos, maar moet de stier, ze mag niet de slachtkip, maar moet de haan willen! De mensen waren lang genoeg trekossen. Castraten zijn geen revolutionaire strijders.'

(*Sexualität im Kulturkampf*, blz. 232)

Welke vooruitzichten bieden de seksueel-politieke opvattingen van Reich? Een beter georganiseerd seksueel leven in een socialistische maatschappij. Welke toekomstmogelijkheden hebben ze?

De officiële partijen van tweede en derde Internationale hebben ze verworpen. Uit de Internationale Psychoanalytische Vereniging is Reich geroyeerd. In Denemarken zijn Reichs vrienden – onder andere dr. Leunbach – vervolgd, in werkelijkheid om hun revolutionaire inzichten, in naam wegens abortus. Na een langdurig proces en aanvankelijke vrijspraak, volgde later op andere gronden een veroordeling, voor Leunbach tot drie maanden gevangenisstraf en vijf jaar verbod praktijk uit te oefenen. Ook de sociaal-democratische regering van Denemarken staat even vijandig tegenover de seksuele vrijheid, zoals de ‘sekspol’ die opvat, als de Russische. Elders dreigt men een arts die seksueel verkeer tussen ongehuwden goedkeurt, met schorsing uit zijn praktijk, en wordt de artsenwereld tegen hem in het vuur gebracht, omdat hij de sekspoltheorieën zou voorstaan!

Het is niet merkwaardig dat een kaste van artsen, met beroepsgeheimen en een winstgevend monopolie, van nature reactionair is. Doch dat ook de officiële psychoanalytische wereld zich tegen haar eigen consequenties keert, bewijst dat alle conservatieve krachten worden gemobiliseerd om de in wezen revolutionaire tendensen van Freuds leer te ontkennen en te vernietigen. Freud zelf – meer uit gehechtheid aan de burgerlijke orde dan uit persoonlijke vrees of lafheid, want hij heeft veel aangedurfd! – weigert te erkennen dat zijn theorie de basis der burgerlijke samenleving ondermijnt. Hij houdt staande dat de cultuur een produkt van seksuele onderdrukking is, en dat zonder deze onderdrukking geen cultuur mogelijk is. Nu moet men eerst zich afvragen wat Freud dan cultuur noemt. De huidige samenleving met haar innerlijk leed en haar zielsziekten, die Freud zelf heeft blootgelegd? Misschien terecht betoogt Reich dat hoge cultuur zonder seksuele onderdrukking mogelijk is. Natuurlijk is dit niet een constateren van wat is, doch van wat mogelijk is. Men kan bij voorbeeld wel erkennen, dat de Trobianders een cultuur hebben, en dat deze op verschillende gebieden hoger staat dan de onze,

zonder nog in het algemeen van een ‘hoge cultuurvorm’ te spreken. Freud kent echter geen andere cultuur dan van patriarchaat en eigendom, en daardoor komt hij tot de conclusie dat onderdrukking van driften en sublimeren alleen tot beschaving voeren.

Deze halfheid is des te opvallender omdat Freud wel de grondslag van de godsdienst heeft ondermijnd. Daartoe behoorde evenveel moed als om de seksualiteit zo naar voren te brengen als Freud heeft gedaan. Hij heeft er op gewezen dat wat god heet, eigenlijk niet anders is dan de voorstelling van de vader, in illusie geprojecteerd. Godsdienst is een gevolg van infantilisme, van het niet te boven komen van het vader-moedercomplex. Reich en zijn aanhangers hebben deze theorie uitgebouwd, en gewezen op de seksuele ondergrond van elke godsdienst. De verering van de Moedermaagd is niet anders dan moederaanbidding, hoewel tegelijk heimwee naar de vrouw in het algemeen – zij het naar de verboden vrouw, want Maria is kuis en rein. De Maria-fantasie der monniken is voor de psycholoog leerzaam. Zoals onderdrukte seksualiteit haar ersatz vindt in de Maria-aanbidding, kan men zeggen dat passieve homoseksualiteit tot Jezusaanbidding kan voeren. ‘De religie – aldus Teschitz – parasiteert op seksuele onlustgevoelens.’ Ze is echter, omdat ze vrees en gezag in het menselijke innerlijk handhaaft, onmisbaar voor deze maatschappij. En zo goed als gezonde seksualiteit de negatie beduidt van de vroomheid, betekent ze ook de negatie van de huidige maatschappij. En vandaar ook de krampachtige poging om de seksuele onderdrukking als noodzakelijk te handhaven.

Waarachtige wetenschap echter is zonder vrees. Weliswaar hebben een aantal analisten die met de maatschappij in conflict kwamen, zich trachten aan te passen, en ze gaan het conflict uit de weg. Anderen gaan zelfs zo ver, dat ze de psychoanalyse rechtstreeks in dienst stellen van de maatschappij. Met een beroep op de (niet-bestaande) doodsdiften en vernietigingsdrift, beweren ze dat de mensen de politie nodig hebben, omdat ze ‘strafbehoefte’ hebben en geregeerd en overheerst willen worden. Zelfs maakt men er – evenals indertijd van de theorie van Darwin – zozeer een karikatuur van, dat men beweert dat het proletariaat het ‘Es’

voorstelt, de totaliteit der driften die door de bourgeoisie, het 'Ueber-Ich', in toom moeten worden gehouden . . . Zoals men het Darwinisme zo uitlegde dat de bourgeoisie de hogere soort was, die het recht had in de strijd om het bestaan de lagere soort, het proletariaat, te exploiteren!

De wetenschap die Reich diende, is gevaarlijk. Ze heeft ontdekt dat men de jeugd een onderdrukking oplegt en een ideologie die haar structuur zo verandert, dat het was of deze moraal in het belang der mensen zelf was – dat de jeugd dus haar eigen onderdrukking als zedelijk en noodwendig aanvaardt. Ze heeft opgehelderd dat dit feit de weerstand tegen de uitbuiting opheft, dat de onderdrukten zelfs een deel van hun energie aanwenden om hun eigen slavernij te bestendigen. Dat daardoor delen van de arbeidersklasse zich in dienst stellen van de bourgeoisie en dit feit ook verdedigen: met andere woorden: dat de onderdrukten zichzelf onderdrukken. . . Doch dit alles mag wel waar zijn – het mag niet gezegd worden. Evengoed als de theologie steeds legende heeft herhaald die geen historie is – en toch daarvoor doorgaat – evenzo mag de zielkunde niet de waarheid onthullen. En Freud zelf heeft zich afgevraagd of de maatschappij zijn ontdekking wel kon verdragen, en of ze zich niet van de psychoanalyse zou ontdoen. . .

En toch . . . zo goed als Copernicus en Galileï het oude wereldbeeld verstoorden en de grondvesten der kerk aantastten, en toch hebben volhard, – zo zeker zullen steeds weer geleerden hun wetenschap trouw blijven, ook al is die in haar uitkomsten in strijd met de huidige maatschappelijke orde. Er was een tijd

dat geneesheren wegens ketterij vervolgd en dat sterrenkundigen op de brandstapel terecht kwamen. We weten thans dat in de Duitse concentratiekampen plaats is gemaakt voor die geleerden die hun sociologische, hun etnologische of economische kennis niet hebben willen laten prostitueren voor de doeleinden van het nationaal-socialisme. Terecht zegt Reich: 'De hedendaagse belemmering van de wetenschappelijke arbeid is ongehoord. De tegenwoordige tijd wordt in het bijzonder gekenmerkt door mystiek, horigheid en blindheid der brede massa van de bevolking. . . De volstreekte afwezigheid van angst alleen en de strikte weigering zich van welke zijde ook beperking te laten opleggen bij het onderzoek, is de enige correcte socialistische taak die de natuurwetenschappelijk-geschoolde mens heeft te vervullen.' (Zeitschrift, III, blz. 100) En terecht had reeds Marx geschreven: 'Hoewel de opbouw der toekomst en het vaststellen voor alle tijden niet onze taak is, zo is het niettemin des te zekerder wat we nu te volbrengen hebben: ik meen, de niets-ontziende kritiek op al het bestaande, niets ontziend, zowel in die zin dat de kritiek voor haar resultaten niet terugdeinst, als in die betekenis dat ze geen conflict met de bestaande machten vreest.'

Reich heeft naar deze woorden gehandeld, en de revolutionaire resultaten van zijn onderzoek in zijn veelomvattende arbeid neergelegd. In het heden zijn hem daarvoor weinigen dankbaar, in de toekomst wellicht velen. Maar wat deert het? Gestreden te hebben èn voor de wetenschappelijke waarheid èn voor het geluk der mensen, geeft aan een leven meer waarde dan welke gedweeë dienstbaarheid ooit zou vermogen.

De toekomst is aan de stoutmoedigen!

Toen klopte het verleden weer aan...

(*Algemeen Handelsblad*, 29 april 1961)

Ook ik werd op de vijfde mei van het jaar 1945 bevrijd. Doch eigenlijk was dat de tweede maal, want op de zeventiende september 1944, bij het begin van de vermetele aanval van Montgomery op Eindhoven, Nijmegen en Arnhem, had een radeloze Sicherheitsdienst mij met de laatste driehonderd gijzelaars uit het kamp in Vught geworpen, opdat dit ter beschikking van de bedreigde Wehrmacht zou komen. Met een deel van mijn lotgenoten had ik er de voorkeur aan gegeven, in plaats van op de Engelse troepen te wachten, de rivieren over te steken en 'de weg terug te gaan', naar Holland en naar onze gezinnen. Ik was daarna met zovele honderdduizenden in de barre winter genoodzaakt geweest op een wrakke fiets naar voedsel te speuren in zuid en noord van de ingesloten veste. De laatste keer dat ik door Rotterdam was getrokken had men mij aangeraden terug te gaan, omdat er ergens twintig lijken lagen van in het wilde weg gevangen en neergeschoten gijzelaars. De laatste maal dat ik uit de kop van Noord-Holland terugkeerde, brandde het Bezuidenhoutkwartier in Den Haag en lagen er tegen een huis van de Herengracht – in zittende houding – vier lijken met op hun verstarde borst opschriften dat deze mannen als plundersaars waren gefusilleerd. Overal langs de wegen had ik de ganse winter moeizaam voortstropelende mensen ontmoet met matte ogen en holle wangen op zoek naar een hap eten. We waren als hongerigen geweest in een kolkende zee, als dorstigen in een woestijn. Verdrongen waren de herinneringen aan het concentratiekamp. En de vijfde mei, die de nacht verdreef, joeg nog dieper naar het onderbewustzijn het pijnlijke beeld van Buchenwald. Totdat ik in 1959 de resten bezocht van hetgeen Buchenwald eens was geweest. Huiveringwekkende brokstukken: de poort, de dodencellen, het crematorium, de paardenstal waar duizenden zijn neergeschoten. En eerst toen klopte het trieste verleden weer aan.

De vijf jaren der bezoeking waren begonnen met parachutistenaanvallen, luchtbombardementen en de zwarte rookwolken van het brandende Rotterdam. Bij de radio zaten schreiende mensen: wij hadden gecapituleerd.

Dan, in de nog donkere vroege ochtend van de zevende oktober, werd er luid gebeld. Ik holde half ontwaakt de trappen af. Een Duitse Feldwebel en een ouder geworden soldaat drongen naar binnen. Zij volgden mij naar de slaap- en de badkamer: ik kreeg een kwartier om me te kleden en opdat mijn vrouw wat voor me kon inpakken. In de overvalauto voor de deur zat nog maar één man, die dezelfde winter in Buchenwald zou sterven. De derde die

werd opgehaald was Willem Drees. In die kille ochtend reden wij Den Haag door om fractieleiders, kamerleden, de burgemeester, advocaten, hoogleraren en onbekende burgers te verzamelen. In Utrecht werd de groep, nu in drie autobussen gestuwd, aangevuld met anderen, voornamelijk professoren en politici.

Drie dagen volgden zonder dat we uit de kleren kwamen. In de politiegevangenis van Essen één smalle brits voor twee man. Wij moesten zittend slapen. In cellen in Kassel lepelsgewijze liggend op vuile matrassen op de vloer. Dan, tegen de avond van de derde dag was het einddoel duidelijk. We reden door een goor en ontlusterd Weimar, volgden de weg naar de

Ettersberg. Aan de noordzijde daarvan: Buchenwald. Bij de nadering van het kamp zwaar bewaakte in lompen geklede horden: de Häftlinge van de 'kommando's'. Een wegwijzer met de uit hout gesneden figuren van een misdadiger, een monnik en een joodse kapitalist met de naam van het kamp. De 'Tor' met het ijzeren hek, dat voor ons open ging. In ijzer gesmeed stonden daar de sinistere woorden: 'Jedem das Seine'.

Onweerstaanbaar drong zich het opschrift op van de poort tot de hel, welke Dante beschrijft:

*Per me si va nella città dolente.
per me si va nell'eterno dolore.
Per me si va alle perduta gente. . .*

*Door mij gaat men in de stad der smarten.
Door mij gaat men ter eeuwige droefenis.
Door mij gaat men tot hen, die verloren
zijn. . .*

Niet weinigen van de mannen die dit oord der verlorenen betraden, worstelden met hun tranen. Over de modderige steenachtige straten tussen de houten en stenen barakken vloekende Scharführer, in het duister vluchtende schimmen, gekleed in gestreepte voddën, wankelende schaduwen die voer in emmers sjouwden. In de 'Effektenkammer' de ontkleding, behulpzame gevangenen, jagende S.S.'ers. Zij slaan ons niet. Een Häftling zegt gedempt: 'U kunt blij zijn. Zij moeten u blijkbaar ontzien. Dat gaat gewoonlijk anders.' In blauw-wit gestreepte kleren, te klein of te groot, hier 'n gat en daar 'n ruw opgenaaid lap, trekken we verder.

Een ontspannende verrassing wacht ons in blok 46. Er zitten al ruim tweehonderd landgenoten, in juli opgepakt, omdat zij verlofgangers zijn uit Nederlands-Indië. Daar zijn de Duitsers geïnterneerd en bij wijze van represaille zijn deze Nederlanders gearresteerd. Formeel – al hebben wij met Nederlands-Indië weinig te maken gehad – zijn ook wij om die reden gegijzeld. Het zal later blijken ons geluk te zijn. De Nederlandse regering in Londen heeft voor ons een onderpand. Het Internationale Rode Kruis heeft een reden zich met ons lot bezig te houden, zelfs de Zweedse regering, die de Nederlandse belangen in Duitsland behartigt.

Wij waren bevoorrecht. Weliswaar liepen wij in voddige jasjes en broeken, aten wij – voorzover het eetbaar was – het voer uit de trog, hadden wij corvee. Maar we werden niet geranseld, alleen afgesnauwd en uitgescholden, en wij waren vrijgesteld van de moordende dwangarbeid der kommando's. Wij verloren in die winter op ruim driehonderd man, twaalf doden, onder wie prof. Ter Haar en prof. Goseling, die met stoïcijnse moed hun lot hadden gedragen. Twaalf doden, dat was vier procent in een winter waarin de Häftlinge minstens twintig procent van hun getal zagen sterven. Wij ontvingen eens per maand een Rode-Kruis-pakket met waardevolle zaken. In de beslotenheid van de prikkeldraadversperring die weldra rond onze twee blokken werd gespannen, was meer mogelijk dan in het bezette vaderland. Op de eerste mei 1941 hield Drees in een der kamers een opbeurende rede, en 31 augustus vierden wij de verjaardag van de koningin. Hoezeer wisten de professoren George v. d. Bergh, Donner, Drewes, Goudriaan, Lief-tinck, Logeman, Verzijl en de onuitputtelijke dr. Ritter onze gedachten af te leiden van de verschrikkingen van het kamp om ons heen.

We waren echter altijd om de één of andere reden in overtreding. Soms namen wij onze mutsen niet af voor een passerende Scharführer. Vaak was de 'Bettenbau' verre van 'tadellos'. Dan weer was er een heftige ruzie van de artsen onder ons met de beruchte dokters van het kamp, zoals Wagner en Hoven. Wagner was uitermate geïnteresseerd in tatoeëringen. Hij zocht het ganse kamp af, ook bij ons, naar lieden die in hun huid een voorstelling hadden gegraveerd. Zijn hoogste verlangen was blijkbaar dat de getatoeëerde zou sterven, zodat het lijk gevuld kon worden. Wanneer het gewone Häftlinge betrof kostte het niet veel moeite de dood te verhaasten. Een inspuiting in het 'Revier', de ziekenbarak, was voldoende.

Wagner had ten slotte een curieuze collectie bewerkte mensenhuiden verzameld. De vrouw van de commandant, Ilse Koch, maakte er onder andere handtasjes en lampekapjes van.

Dokter Hoven, die zich – o schande – be-riep op zijn Nederlandse afkomst, had geen bezwaar door injecties met evipan-natrium gevangenen te doden. Er waren perio-den dat hij op deze wijze, zoals hij zei, hon-derd Häftlinge per week ‘umgelegt hatte’. ‘Der schöne Waldemar’, zoals men hem noemde, bleek een gecompliceerde figuur, want hij had een voorkeur voor de politieke gevangenen bo-ven de asocialen, de gewone misdadigers, de Ernstige Bijbelonderzoekers, en de vele andere categorieën die tot de kampbevolking behoor-den. Maar dat hij een sadist was kon niemand ontkennen. Hij placht na het geven van zijn do-delijke injecties een sigaret op te steken en dan het Revier te verlaten onder het fluiten of neu-riën van de melodie: ‘Und wieder ist ein schö-ner Tag vorüber’.

Professor Pos was door de kampcomman-dant Koch aangewezen als onze ‘Sprecher’. Hadden wij iets misdaan of waren er moei-lijkheden, dan schalde de luidspreker: ‘Der Poos zum Tor’. Gewoonlijk moest dat in looppas geschieden (‘Schnell, Sauhund, aber schnell. . .’) doch Pos wandelde uiterst kalm naar de poort. Hij had een serene innerlijke rust. Hij liet stromen van scheldwoorden en verwijten met iro-nische gelatenheid over zich heengaan. Hij had het zwaar te verantwoorden na een heftig in-cident dat prof. Geyl had verwekt. Op een dag kwam een hoge officier van de S.S. in ons blok, liet een kist aanrukken waarop hij kon staan, riep ons samen om te luisteren, en begon Hitler te verdedigen. Hij wekte de Hollanders op, om-dat zij toch echte Germanen waren, met de Duitsers samen te werken. Duizenden Neder-landers, zo zei hij, deden dit reeds. Daarop riep prof. Geyl met hartstocht en woede: ‘Das sind Verräter’. Het effect was verbluffend. De man in uniform keek sprakeloos naar de hoogleraar in zijn gestreepte voddepak. Hij zweeg, hij stapte van zijn kist af en verdween. Zo ver-stomd was de kampleiding, dat zij niet wist wat te doen. We waren gewend aan ‘Licht-sperre’; aan onthouding van de ene brief per maand die ons mocht worden toegezonden; aan langdurige appels in de vroege morgen met lan-ge scheldkanonnades. Niets van dit alles scheen voldoende om ons te straffen. Aangezien de concentratiekampen behalve folterkamers en

abattoirs ook gekkenhuizen waren, gebeurde er niets.

Maar Pos had het nooit gemakkelijk. Eens toen hij niet antwoordde op een woede-uitbar-sting van Koch, schreeuwde deze: ‘Hoor je me niet?’ Pos zei heel lakoniek: ‘Ik hoor u wel, maar ik versta u niet.’ Koch was uit het veld geslagen. Dat fijne verschil tussen ‘hören’ en ‘verstehen’ was hem te machtig. Van zijn kant kon hij wel brullen maar niet redeneren.

Koch had de dood van duizenden op zijn ge-weten. Ook die van de verplegers Walter Krä-mer en Peix, twee communisten die sinds 1933 gevangen zaten en die ons en de Häftlinge on-schatbare diensten bewezen. Zij waren leken, doch hadden zich veel medische kennis eigen gemaakt. Gezien de bescheiden middelen die hun ter beschikking stonden, moesten zij velen aan de dood prijsgeven. Maar zij verrichtten met die middelen wonderen. Krämer trad zelfs op als chirurg, en vaak met succes, wanneer een kamparts er de voorkeur aan gaf een Häftling met een inwendige ontsteking, een ab-ces of met een stukgeslagen vinger of voeten te laten sterven. In het najaar van 1941 ver-dwenen Krämer en Peix. Later werden uit de Effektenkammer hun burgerkleren opgevraagd. Dat betekende dat zij dood waren. Pas veel la-ter heeft Eugen Kogon, een der politieke ge-vangenen, kunnen onthullen wat er was ge-beurd. Zij wisten te veel van Koch: dat hij be-handeld was wegens syfilis, hoeveel joodse Häftlinge hij persoonlijk had laten vermoorden om zich hun bezittingen toe te eigenen. Koch liet de twee verplegers overbrengen naar een kommando dat buiten het kamp werkte, en door Hauptscharführer Planck ‘auf der Flucht erschossen’.

Er zijn van 1937, toen het kamp werd opge-richt, tot 1945, in Buchenwald 238.980 ge-vangenen binnengebracht. Het grootste deel van hen heeft het niet levend verlaten. In de zomer van 1941 werden wij des nachts wak-ker door een schuifelend geklapper van houten sandalen. Wij poogden iets te ontwaren in het volkomen verduisterde kamp, maar begrepen alleen dat een nieuwe en grote groep Häft-linge was binnengebracht. Het waren er onge-veer tweeduizend. Zij werden op elkaar ge-

stuwde in een barak waarvan de bodem met puntige keistenen was bedekt, waar wij wel eens filmvoorstellingen bijwoonden van Hitlers overwinningen, en waar gevangenen met de knoet op 'de bok' werden geïnsult. De volgende morgen moesten zij zich onderwerpen aan het voorgeschreven ritueel: uitkleden, wassen met lysol en 'medische keuring'. Aangezien zij uit een ander kamp kwamen, behoefden zij hun burgerkleren niet af te geven. Zij liepen naakt in kolonnes van de ontluizingsafdeling naar het 'Revier'. Het was een hellevaart, zoals Dante zich niet had kunnen voorstellen. Uitgemergelde mannen, met ribben als van karkassen, een holte in plaats van de buik, sommigen met gezwollen ledematen door hongeroedeem, anderen ondersteund, enkelen op de rug gedragen door hun kameraden. Een optocht van ter dood veroordeelde maar nog levende geraamten. Wij hadden in die tijd blok 46 reeds moeten verlaten. Deze veroordeelden trokken erin, opgestapeld als sardines in een blik. En daar, achter het prikkeldraad, begonnen zij te sterven, dertig, veertig per dag. Wij zagen hun koortsachtige ogen en hun doodshoofden achter het glas. Wat er met hen gebeurd was, hoorden wij pas later: zij waren ingeënt met smetstof, als proefkonijnen voor experimenten, en zij bezweken snel bij gebrek aan weerstandsvermogen.

In dit dodenhuis moest een muziekkorps zijn. Een voorganger van Koch had het ingesteld. Eerst hadden zigeuners de arbeidskommando's uitgeleide moeten doen en moeten ontvangen met hun gitaren en violen, die zwakke en eindeloos zwaarmoedige melodieën speelden. De zigeuners stierven uit en er moest iets vrolijkers komen. Dus werden instrumenten gekocht ('de joden betalen') voor een blaasorkest, dat vrolijke wijsjes kon spelen. De cynische, tragische komedie werd nog schrijnender toen in het voorjaar van 1941 Joegoslavië onder de voet was gelopen. De Duitsers hadden beslag gelegd op een voorraad uniformen van de koninklijke garde, en deze operettekostuums kwamen in Buchenwald terecht. De hongerende muzikanten werden ermee uitgerust, evenals Häftlinge die aangewezen waren verantwoordelijke posten te bekleden binnen het kamp. De

macabere fantasie der nazi's kende geen grenzen. Er werd een stuk modderig land ter beschikking gesteld voor sport en voetbal; ploegen traden aan in schoon gewassen shorts en shirts. Dat gebeurde dan terwijl, na het overrompelen van de Sowjet-Unie, ongeveer tienduizend Russische krijgsgevangenen naar Buchenwald werden gestuurd, in de zeer koude najaarsnachten werden opgehoopt in dunne zomertenten, en bij schallende grammofoonmuziek in massa gefusilleerd in de paardenstal, voor zover zij intussen niet aan longontsteking en foltering waren bezweken. Dat geschiedde terwijl duizenden en duizenden Polen het kamp binnenkwamen om er te sterven. Dat vond plaats terwijl in de steengroeven lachende S.S.'ers weddenscapen aangingen, hoeveel Häftlinge zij konden doden door zware stenen naar omlaag te storten, of te laten storten. Want zij gaven stenendragende gevangenen die uit de groeve omhoog strompelden, bevel die blokken te laten vallen op degenen die op het smalle pad achter hen aanzwoegden.

Soms, in de harde strijd om het naakte bestaan, liquideerden Häftlinge elkaar. Ik heb de weg kunnen volgen van Florian, een Sudeetduitse gevangene die, als oppasser van een Scharführer, een Häftling had verraden. Hij werd door de anderen beschuldigd van diefstal, en allen getuigden tegen hem. Overgeplaatst naar de strafkolonne werd hij in de steengroeven 'per ongeluk' gedood door zware stenen die medegevangenen op hem lieten neervallen. Bitter was de onderlinge strijd om voedsel, bloedig waren soms de homoseksuele twisten om vriendjes te bevoorrechten of te behouden. . .

De Scharführer hadden bitter ironische bijnamen. Wij hadden één van hen, die toezicht op ons moest houden, 'Bleke Bet' gedoopt. De Häftlinge spraken van 'Tante Anna' (een gruwelijke sadist) en de kommando's, de werkploegen die (zoals in de steengroeven) aan de vernietiging waren prijsgegeven, noemden zij 'hemelvaartbrigades'. In de tijd dat ik in Buchenwald vertoefde moest ieder een aantal liederen kunnen zingen op het appel. Zo konden duizenden hongerende, afgematte gevangenen na de arbeid nog uren stram staan

in regen en felle kou, om eindeloos te repeteren 'Kommt ein Vogel geflogen'. Elk kamp had zijn 'Lagerlied'. Het refrein van het onze was zielig optimistisch:

*O Buchenwald ich kann dich nicht vergessen,
weil du mein Schicksal bist!
Wer dich verliess, der kann es erst ermes-
sen,
wie wundervoll die Freiheit ist.
O Buchenwald, wir jammern nicht und kla-
gen,
und was auch unser Schicksal sei:
Wir wollen trotzdem Ja zum Leben sagen,
denn einmal kommt der Tag, dann sind wir
frei.*

De S.S. wist niet dat het lied was vervaardigd door twee Oostenrijkse joden, van wie er één in Auschwitz is vergast. De Joden werkten alle dagen der week van vroeg tot laat. Zij waren gespannen voor zware karren, als ossen in het gareel, terwijl een 'kapo' (een ploegleider die zelf een gevangene was) met de zweep sloeg op ieder die niet hard genoeg trok. Als zij stenen bikten langs de weg werden zij geschopt en in het gezicht geslagen door voorbijgaande Scharführer.

Nooit zal ik de woorden vergeten van de oude joodse gevangene die een vat met voedsel naar ons blok moest dragen en die ik niet helpen mocht. Hij glimlachte oneindig zwaarmoedig. 'Das ist nicht schwer. Das Leben ist schwer, das Leben. . .'

Na de februaristaking in Amsterdam kwamen er driehonderdnegenentachtig Nederlandse joden naar Buchenwald. Zij waren verkleumd in hun dunne katoenen jasjes, terwijl het nog ruw weer was op de troosteloze heuvel, die aan de noordenwind was blootgesteld. Maar zij waren monter. Zij spraken ons moed in, ons die zo bevoorrecht waren, want zij vreesden dat wij de ganse oorlog gevangen zouden blijven, en zij waren overtuigd dat zij weldra naar huis zouden terugkeren. Zij waren

immers onschuldig! Na korte tijd waren er bijna vijftig van hen overleden. Toen werden zij op transport gesteld naar Mauthausen, waar zij binnen drie weken in de steengroeven en met machinegeweren moeten zijn geliquideerd. Ons werd verteld dat slechts één van hen aan de slachting was ontkomen, omdat hij in Buchenwald moest blijven opdat op hem vivisectie toegepast zou kunnen worden. Door een list van een moedige kapo (die waren er in vele soorten) moet hij de kans hebben gekregen onder te duiken in een lazaret voor besmettelijke ziekten, waar geen S.S.-ers durfden komen. Hij zou, in het kamp verborgen, de oorlog zelfs hebben overleefd.

In november 1941 ben ik met onze groep gijzelaars overgebracht naar Noord-Brabant, naar de interneringskampen van Haaren en Sint-Michielsgestel (waar acht gijzelaars van een groep waarmee wij waren samengevoegd, werden gefusilleerd) om ten slotte in september 1944 te belanden in het concentratiekamp van Vught, vanwaar wij op transport gesteld hadden moeten worden, naar Duitsland. In Vught herinnerde alles weer aan Buchenwald. Maar de terugkeer naar het Derde Rijk werd afgesneden door de aanval van Montgomery.

Voor het eerst zag ik Duitsland terug in januari 1947: in puin. Pas twaalf jaar later dwaalde ik over de steppe waarin het kamp van Buchenwald was veranderd, met uitzondering van enkele gebouwen. De S.S.-kantine was een museum geworden van ontstellende en afschrikwekkende betekenis. Een groots monument eert nu de doden.

Ik heb met mijn vrouw bij de zuil welke er is opgericht ter herinnering aan de Nederlandse slachtoffers van het naziregime, een krans van bloemen gelegd. Ik dacht aan mijn twaalf medegijzelaars en de vijftig joodse gevangenen van het voorjaar van 1941, wier as moet zijn verzonken in deze bodem, aan de duizenden landgenoten die sindsdien in de crematoria zijn verbrand.

Toen klopte het verleden weer aan. . .

Het probleem van de dood

(1946)

De innerlijk zo kalme en zuivergestemde Spinoza heeft geschreven: 'De vrije mens denkt over niets minder dan de dood, en zijn wijsheid is niet een overpeinzing des doods, maar van het Leven'. Als een juichkreet klinkt dit woord, als een zegepraal over alle bekommernis en alle zorg die het denken aan de dood met zich kan brengen. En toch . . . Spinoza, die zo weinig begrip had voor het dynamische en het innerlijk-tegenstrijdige van het bestaan, en die zo weinig doordrongen kon zijn van het tragische, heeft hij niet te zeer gesproken van het standpunt uit van de volkomen redelijke mens, alsof deze geen driftleven kende? En is juist niet het driftmatige element in ons datgene ook waardoor wij leven, de oorzaak dat wij moeten nadenken, of wij willen of niet, over de zin van het sterven? Heeft niet veeleer Schopenhauer gelijk, indien hij de dood de inspirator noemt tot de wijsbegeerte? Wij menen van wel, en juist daarom lijkt ons het vraagstuk van de dood een der kernproblemen van het leven.

Stadia van het onsterfelijkheidsgeloof.

Hoewel wij sinds de oudste tijden het geloof aan de onsterfelijkheid aantreffen, doet het zich onder velerlei vormen voor. De primitiefste is wel die van het spiritisme, het geloof dat de ziel, die in de adem zou huizen, met die laatste adem wordt uitgeblazen en nu zelfstandig voortbestaat. Onzichtbaar, doch toch niet zonder gestalte. Waarschijnlijk is de droom, het feit dat doden (alsof zij leefden) aan ons verschijnen, mede aanleiding tot dit geloof, naast een poging te verklaren waar de 'levenskracht' van de dode zou zijn gebleven. Hier is dus onmiddellijk sprake van *dualisme*, van scheiding van lichaam en ziel, hoe materieel men zich deze ziel ook denkt: gevormd uit een vluchtige, etherische stof, die men zich ook wel als identiek denkt met die der sterren, en dan 'astraal' noemt. Deze 'zielen' wonen in alle voorwerpen der natuur, worden niet zelden als goden vereerd, geven aanleiding tot het 'fetisjisme' – (alsof dus een bijzondere macht woonde in een voorwerp) en tot 'naturalisme', waarbij sterren, bomen, zeeën als bewoond worden voorgesteld

door natuurgoden of geesten. Men spreekt hier ook van 'animisme' een primitieve vorm van het veelgodendom, met rijst-, water- en bosgeesten.

Het verbaast ons niet dat al deze geesten en goden worden voorgesteld als mensen, zij het ook onzichtbaar of verhuld verschijnende. Zo heeft het onsterfelijkheidsgeloof het hoofdaandeel bijgedragen tot het ontstaan der godsdiensten. Het speelt in het Oude en Nieuwe Testament een grote rol. Doch op zeer verschillende wijzen. In het Oude Testament heet het: 'Stof zijt ge en tot stof zult ge wederkeren'. Deze tekst van Genesis 3 : 19 keert weer in het boek Job 34 : 15 en Prediker 3 : 20. In deze gevallen wordt de onsterfelijkheid feitelijk geloofchend, hoewel het geloof mogelijk blijft dat op de dag des oordeels, die van de komst van de Messias, alle doden uit hun graf verrijzen zullen en lichamelijk weder zullen opstaan. Tot zolang is in elk geval het dood-zijn geen staat van zaligheid. Job met name is overtuigd van het tegendeel dier zaligheid en twijfelt zelfs aan de wederopstanding, zo goed als de Prediker (hoofdstuk 3), wanneer hij geen verschil ziet tussen

mens en dier: 'De één sterft zo goed als de ander. Zij hebben allen dezelfde adem en de mens heeft niets voor boven het vee. Want alles is ijdelheid. Alles gaat naar één plaats. Alles is uit het stof, en alles keert tot stof terug. . . Wie merkt dat de adem van de kinderen der mensen opvaart naar boven, en de adem der beesten nederwaarts vaart in de aarde? Dies heb ik gezien, dat er niets beters is dan dat de mens zich verblijde in zijn werken, want dat is zijn deel. Want wie zal hem daarhenen brengen, dat hij zie hetgeen na hem geschieden zal?'

In enkele Psalmen, 88 en 115, wordt ook gezegd dat de doden als schimmen in een onderwereld vertoeven, waar zij God niet zullen roemen.

In het Nieuwe Testament zijn meer aanwijzingen voor het geloof dat de ziel het lichaam verlaat en in het Rijk der gelukzaligheid vertoeven zal. Toch is niet alles even duidelijk. In de Openbaring leeft kennelijk de joodse Messiasgedachte aan een ineenstorting der aardse orde, waarna dan een zeer zinlijk gedacht duizendjarig Rijk plaats zal bieden voor de uitverkorenen op een nieuwe aarde. Elders heeft men alle reden zich af te vragen wat toch wel het 'koninkrijk der hemelen' te beduiden heeft, vooral indien er ook staat dat 'het koninkrijk Gods is binnen in U lieden.'

In het algemeen zijn er aanwijzingen dat in het voetspoor van neo-Platonische en andere laat-Griekse bewegingen de ziel als onsterfelijk werd beschouwd, zodat ze slechts tijdelijk zou huizen in het lichaam en dit ten slotte weer zou verlaten om terug te keren naar het Vaderrijk. Toch zou het zeer moeilijk zijn de staat der ziel te schilderen in hemel of hel en de vaagheid der toespelingen duidt aan dat men zich deze toestand vrij negatief dacht.

Dat verhinderde de kerk niet populaire voorstellingen te ontwerpen van de jammeren der hel en de vreugden des hemels, alle ontleend aan aardse en menselijke opvattingen over wat pijnlijk of aangenaam moet worden geacht. Zo werkte de belofte des hemels er aan mee gehoorzaam de kerkleer te aanvaarden, en moest de dreiging van het hellevuur afschrikken van onkerkelijkheid.

Het instinct der onsterfelijkheid.

Ook zonder voorstellingen en preken evenwel is het niet moeilijk de mens te doen geloven aan zijn eigen onsterfelijkheid. Want in waarheid toch is dit geloof niet anders dan zijn levensinstinct. Het feit dat in het leven alle functies zich tegen de dood verzetten, veroorzaakt dat men zich niet kan voorstellen dat de dood een einde zou kunnen maken aan dit streven. Men wil eenvoudig voortleven, ook door de dood heen. Geen moderner schrijver heeft dit openhartiger bekend dan de Spanjaard Unamuno. Wat is mij alle wetenschap en wijsbegeerte waard, zo roept hij uit, indien ik sterven moet? Wat is mij heel het leven waard indien ik er niet van kan genieten door de voortdurende dreiging dat het weldra eindigen zal? Ik wil geloven aan mijn onsterfelijk-zijn, aldus Unamuno, al moet mijn waarheid dan een andere zijn dan die der mensen van de ervaringswetenschap, want *mijn* waarheid moet mij laten leven. . . Hij ziet in elk individu deze drang naar onsterfelijkheid, in Don Quijote niet anders dan een poging zich te bestendigen door roem en faam en dus weer . . . onsterfelijkheid te verwerven. Niemand wil sterven, en daarom waant hij zich onsterfelijk, wil onsterfelijk zijn, en die wil vormt zijn geloof, hoe onredelijk ook het verzet tegen de natuur in wezen is.

Een tweede oorzaak van dit onsterfelijkheidsvertrouwen is zoals Freud heeft opgemerkt, het feit dat niemand zich zijn eigen dood kan voorstellen. Hoe velen ook een ander dood wensen (aldus Freud in zijn *Ueber Krieg und Tod*) en hoe velen ook bereid zijn te doden, nimmer zal het een sterfeling gelukken zich voor te stellen dat hij er niet meer is, want dat beduidt: het Niet.

Ten derde is daar het feit dat voor velen het leven slechts draaglijk is indien men als beloning en vergoeding voor zoveel leed een ander en beter bestaan in uitzicht stelt. En ten vierde heeft zelfs Kant nog laten gelden dat de menselijke deugd geschraagd en gesteund zou worden door het geloof dat de misdaad gestraft, de deugd beloond zou worden, zij het niet op aarde, dan toch daarna.

Het moge weinig met zedelijkheid te maken hebben – wie handelt uit hoop op loon han-

delt niet meer zedelijk – toch is begrijpelijk dat men bij het zegevieren van het kwaad op aarde zich gaarne troost met de gedachte van hemelse gerechtigheid die later zal optreden.

Bij al deze overwegingen zit over het algemeen een pessimistische beschouwing van het aards bestier voor. Feitelijk acht men de aarde van God verlaten, geluk en deugd gelijkelijk mishandeld, en verwacht men nog slechts iets van de droomwereld die het Niet vervangen moet. De klacht is even begrijpelijk als de hoop zielig is.

Tegen het dualisme.

Ondanks al deze instinctieve en gevoelsmatige oorzaken van het onsterfelijkheidsgeloof moeten we het verwerpen op grond van de ervaring zelve, en van alles wat we over de samenhang van lichaam en geest weten. In de eerste plaats dan is de voorstelling van een ziel die buiten en zonder lichaam zou kunnen leven, omdat ze uit zichzelf vorm en gedaante zou hebben, (de spiritisten met name hechten zozeer aan die vorm dat ze hem fotograferen kunnen, naar ze zeggen) is de gedachte dat de ziel derhalve op zichzelf een 'ding' zou zijn slechts gevolg van een onwjsgerig en oppervlakkig materialisme. Immers wie nadenkt over de ziel, over ons bewustzijn als associatie van gevoelens, gewaarwordingen en waarnemingen, voorstellingen en begrippen, weet dat de ziel op zichzelf niet stoffelijk kan zijn. In ons bewustzijn leeft ook niet het heelal, maar de voorstelling daarvan. Wie niet vermag in te zien dat derhalve het bewustzijn zelf geen 'ding' kan zijn, geen voorwerp, late het aan anderen over dergelijke problemen te overdenken. Zij, de onsterfelijkheids-aanhangers, komen niet verder dan het primitieve geloof dat de ziel evengoed een zelfstandigheid zou zijn als het lichaam. En daaraan ontfen zij dan het recht anderen voor 'materialisten' te houden en als zodanig te veroordelen.

De zaak is dat juist *wij* overtuigd zijn van het niet-materiële der ziel, welke juist daarom (onderscheiden, maar ongescheiden) aan het lichaam is gebonden. Geen gedachte zonder hersenwerking, geen gevoel zonder zenuwen, geen gehoor zonder trillingen der stof. Kortom de voorwaarde

voor geestelijke activiteit is. . . stoffelijke. Maar juist daarom *onderscheiden* we beide. Wat de ene mens als gedachte ervaart, zal de veronderstelde buitenstaander als energie der hersenen waarnemen, wat voor het subject pijn is, kan voor de objectieve waarnemer een wond wezen, en kleurgewaarwording zal zonder materiële trilling niet zijn. Maar steeds weer komt *deze* grondwaarheid tot uiting: geestelijke en stoffelijke activiteit lopen parallel, zijn zonder elkan- der niet te denken, zijn twee zijden van een zelfde werkelijkheid. Dat is de waarheid van het monisme, en daarbij is vooropgesteld dat de mens een eenheid is, ook als hij op tweeërlei wijzen verschijnt, als lichaam en als geest. Het is voor ons doel zelfs niet van doorslaggeven- de betekenis of men zich hierbij plaatst op de basis van het materialistische of psychische monisme. In beide gevallen toch wordt de mens gezien als tijdelijke verschijningsvorm van *één* werkelijkheid, als sterfelijk, als persoonlijk-vergankelijk. Men kan zeggen: de mens is stoffelijk, doch wordt zich door zijn geest bewust. Het bewustzijn kent en overdenkt het Zijn en herkent het als stof of energie. Dat is de stelling der materialistische monisten. Men kan echter ook menen dat de mens een psychische eenheid is in de eerste plaats, welke met zijn geest heel de wereld omvat, zodat die wereld onze voor- stelling is. Doch dat deze mens als lichaam en stof verschijnt. *In beide gevallen zijn lichaam en ziel één, zijn ze verschijningsvormen van elkaar*, is de tweeledigheid maar schijn en is de dood van het lichaam ook de dood van de ziel en omgekeerd.

Wij beweren niet dat deze waarheid gemak- kelijk te doorgronden valt, doch wel dat zij op grond der ervaring de enig aanvaardbare en voor de hand liggende is. Heel het leven getuigt van deze wezeneseenheid van lichaam en ziel, van het monisme.

Dit echter houdt ook in dat het kind wel wordt geboren met de vermogens een ziel te ontwikkelen, doch niet met een ziel. Ja, de gan- se opvoeding veronderstelt dat het bewustzijn gaandeweg wordt gekweekt. Naarmate het kind ouder wordt en groeit, vormt zich de kinderziel. Nooit bleek duidelijker de samenhang van li- chaam en ziel dan op dit terrein. Dan echter heeft de ziel een begin, zo goed als het lichaam,

ja gelijk met dat lichaam. Waarom aan te nemen dat die nauwe band zou worden verbroken bij de dood, indien hij bij de geboorte aanwezig was? Veeleer ligt het voor de hand dat lichaam en ziel elkaar onvoorwaardelijk nodig hebben, elkaars bestaansvoorwaarden zijn, en dat de dood van de een de ondergang van de ander moet zijn. Wat overigens te denken van een ziel die kennelijk wel haar begin in de tijd heeft, en niet haar einde in de tijd hebben zou? Wat eeuwig is, kan geen begin of einde bezitten. De ziel begint kennelijk bij de geboorte, de gehele opvoedkunde is op dat feit gebaseerd. Moet men dan soms gaan geloven aan een eeuwigheid met een begin, als dat wondertouw waarvan Multatuli sprak en dat ook maar één einde had?

Het is om deze redenen dat wij het geloof aan de onsterfelijkheid afwijzen. Men zou er meerdere aan kunnen toevoegen. Het is ongerijmd dat de mens, tijdelijke, geboren verschijningsvorm van het leven (dat in zijn algemeenheid betrekkelijk duurzaam is) *niet* zou ondergaan, alsof hij de totaliteit en eeuwigheid zelve was. Indien ooit nog iets van hem bleef, terwijl zijn zintuigen en hersenen zijn verteerd, zou dat overgeblevene toch geen enkel contact meer hebben met de werkelijkheid, met andere woorden: het zou zich niet persoonlijk-bewust kunnen zijn. En de spiritistische fantasieën van een geest die zou kunnen kloppen zonder gebeente, of kracht zou kunnen uiten zonder spieren, laten we voor wat ze zijn: voorstellingen gewekt door levende mensen. En zo hier al geesten in het spel zijn, dan geesten van vlees en bloed, die trouwens nooit meer wijsheid hebben ontvuld dan er in de aanwezige levenden aanwezig blijkt te zijn.

Wat is onsterfelijkheid?

Indien men betrekkelijkerwijze van onsterfelijkheid spreekt, dan kan zij slechts in zekere mate gelden voor elementen van onze persoonlijkheid, nooit voor deze persoonlijkheid zelf. Materiëel zijn wij opgebouwd uit cellen, en deze uit moleculen en atomen, welke laatste niet vergaan doch bij de ontbinding het proces der stofwisseling voortzetten. Het lichaam verbindt en ontbindt zich tot en uit zijn kleinste

delen, en deze zijn onvergankelijk. Zo ook kan de mens voortleven in zijn kinderen, in een *andere* persoonlijkheid dus voortbestaan, niet als persoon echter. Geestelijk kan hij voortleven in de geest van anderen, door zijn daden, zijn gedachten, zijn werk. In *die* zin leeft iemand nog, zolang een ander aan hem denkt en hem zich voorstelt: grondgedachte van een roman van Jules Romains *Histoire d'un homme*. De alverbondenheid van al wat bestaat kan aldus ook in de natuurmystiek beleden worden. Dichters hebben aldus gemijmerd over het voortleven, en A. E. van Collem heeft in zijn bundel *God* het volgende gedicht opgedragen aan de Natuur, die hij als een godheid eert, omdat hij uit Haar is voortgekomen en tot haar weerkeert, om in steeds andere vorm te herrijzen:

*De dood omvangt mij en zijn hand begint
Terwijl hij heeft uiteengenomen mijn gebeent'
Vermalen en vervormd met tanden van
Een duizendpotige gediert', dat hij riep op
Uit aarde schoot – de dood begint opnieuw
Aan mijn geboort'. – Wellicht een plant*
kruip ik

*Uit zijn omhelzingen en maak mij op
Met fijne takken naar het veilig licht
En word bezocht door 't gonzend volk der*
luchten--.
Wellicht word ik een vrucht, die 't zoet
behoudt

*En uitplant in de man, die zij bemint
Met kus of ogenglinstering, gebaar
Van milde tederheid, die in hem wekt
Een vrome hartstocht en het trillend spel,
Waaruit geboren wordt de nieuwe mens –.*

*Wellicht ben ik niet waard, dat er ontsta
Uit mij de nieuwe mens, en lig in diepe laag
Van sloot of poel, tot ik geheel ontbind,
En weder waardig word gekeurd, een vlok
Een lijn, een stip, een kleur, een vleug, een*
zucht

*Een klank te zijn in het orkest, dat speelt
Van duizend instrumenten af, het lied
de hymenaios van het nieuwe leven.*

*Het liefste werd ik een boom, o Dood, bezocht
Door wezens die mij toen ik mens was,*
meden,

*En die nu luisteren het takgeruis
En 't beven van mijn blad, waaruit het zingt:*

*Alles van U en niets van mij,
Wat ik bezit, heb ik uit U ontvangen,
Van Uwe hymnen maakte ik de zangen,
Alles van U en niets van mij . . .*

*Kan dit zo zijn, Natuur en geeft gij mij
Wanneer ik niet meer zijn zal, dit geleide?*

Zo zingt de dichter, overtuigd zijner sterfelijkheid, nochtans van zijn verbondenheid met het Al.

Is de dood afschrikwekkend?

In één van zijn tweegesprekken laat Schopenhauer vragen of de dood afschrikwekkend zou kunnen zijn voor wie zich bewust is dat hij niet anders is dan een *droomloze slaap*? Zou iemand bang zijn indien hij gaat slapen, omdat hij weet dan tijdelijk bewusteloos te zijn? Nee immers. Indien hij nu *nimmer* ontwaken zou, zou dit dan de doodstoestand erger maken? Evenmin.

Het is derhalve niet het dood-zijn, doch het afscheid van het leven, het losscheuren van veel wat ons lief is, dat het sterven zwaarder kan maken. De redelijke mens echter berust in de onvermijdelijke (niet in de gewelddadige) dood, in het natuurfeit dat de voorwaarde tot ons leven nu eenmaal is dat het eindigt zoals het ontstaan is: beperkt in en door de tijd.

Wel afschrikwekkend echter moet men het leven achten dat nooit eindigt. In een Spaanse Faust-opvatting van de dichter Espronceda, nu ongeveer een eeuw geleden geschreven, laat de duivel, die de grijsaard verjongt en onsterfelijk maakt, waarschuwen: moge de vernieuwde mens zich nimmer beklagen dat hij niet meer sterven kan, want de onsterfelijkheid zal een vloek blijken te zijn. *Waarom? Omdat ze doelloos is.* Het eeuwige heeft geen begin of einde, en kan derhalve naar niets streven, niets bereiken. Het leven dat zo verloopt, eeuwig elke dag opnieuw te moeten doormaken, in doelloze herhaling, moet zinloos wezen. De zelfmoord die nu soms als uitkomst gezocht wordt, kan dan niet baten. Toch is de zelfmoord er het bewijs voor hoe

weinig waarde *nu* reeds het leven kan hebben, zodanig dat de walging zelfs de wil tot leven vermag op te heffen. Het schoonste leven is dat hetwelk in zijn begrenzing zijn waarde heeft, dat genoten kan worden zolang de krachten ertoe aanwezig zijn. Voortbestaan over dat punt heen, is, aldus Nietzsche, een lastering van het leven.

De zin van de dood voor het leven.

En hier naderen wij dan ten slotte datgene waar alles op aankomt: *dat het leven zonder de dood geen waarde zou hebben.* Wij ontkennen niet dat het nu door maatschappelijke en andere factoren tot een hel kan worden gemaakt. Maar de *mogelijkheid* tot levensgeluk houdt het in. . . door het bestaan van de natuurlijke dood. In zijn dubbel drama *Keizer en Galileë* heeft Ibsen de schim van Kaïn doen herrijzen, en als hem gevraagd wordt welke vrucht zijn schuld heeft gedragen, luidt het antwoord 'De heerlijkste'. – 'Wat noemt gij de heerlijkste?' – 'Het Leven'. – 'En des levens grond?' – 'Dat is de dood'.

Mysterieuze taal. Doch waarheid. In zijn reeds genoemde studie over 'oorlog en dood' zegt Freud dat iets in waarde stijgt naarmate het bedreigd wordt, en dat het leven zijn zin ontleent aan het feit dat het eindigt en kort is. Elke spanning, elke inspanning vloeit hieruit voort dat men iets bereiken wil *vóór het te laat is*. Te laat. . . dat houdt in dat iets naar zijn einde spoedt. Indien wij werkelijk overtuigd waren dat elke dag eeuwig terugkeerde, dat elk uur een ontelbaar aantal keren wéérkwam, waartoe dan strijden, streven, energie aanwenden? Dan ware elke dag ons even onverschillig. Nu niet. Nu beseffen wij dat de verloren stonde nooit weerkeert, het gegane jaar evenmin. Nu kunnen wij opwekken, juist omdat de roos snel verdort, te genieten van haar geur, omdat de dag heensnelt, hem te benutten voor het geluk. 'Carpe diem', pluk de dag: dit is onze *eerste* gedachte, indien wij ons rekenschap geven van wat de dood voor het leven beduidt. De *tweede* overweging is, *dat niets zozeer bevrijdt als de gedachte aan de dood.* Wat in het kleingemaakte leven, zo vaak verknoeid, onmetelijk belangrijk kan lijken, ons hindert en kwelt,

dat kan plotseling van alle betekenis worden beroofd indien wij ons rekenschap geven van de ijdelheid en tijdelijkheid van al dit nietig bedrijf. Het peinen over de dood, zo opgevat, is inderdaad nadenken over het onbelangrijke van veel dat ons verontrust. Voor Montaigne was filosoferen: leren te sterven, steeds de dood verwachten en alles zien in zijn licht. Omdat het vooraf overpeinen van de dood niet anders is dan het overdenken van de vrijheid. 'Wie de dood niet vreest, vreest niets. Er is geen kwaad meer in het leven voor wie heeft begrepen dat de dood geen kwaad is. Wie heeft geleerd te sterven, heeft afgeleerd dienstbaar te zijn', aldus de wijze humanist uit de zestiende eeuw.

'Scheidt van dit leven zoals gij er binnengekomen zijt. Dezelfde overgang die gij maakte van de dood naar het leven – zonder hartstocht en schrik – gaat die weg terug van het leven naar de dood. Uw dood is een der onderdelen van de orde van het heelal. Een deel van het leven der wereld.' Laten wij ons bewust zijn dat wij slechts ter wereld kwamen onder de voorwaarde te zullen sterven, dat we daarin allen gelijk zijn, en dat zo ieder geslacht plaats maakt voor het volgende. Is het moeilijk heen te gaan voor wie dit begrijpt? Nee, indien hij er slechts naar heeft gestreefd zijn leven toen het bloeien kon tot waarde en inhoudsrijk te maken, dan zal hij de herfst aanvaarden en zegenend heengaan.

De dood geeft ons bestaan zijn waarde. Hij verlost van veel zielig gepieker, doordat hij de ijdelheid ervan in het licht stelt. Zou dan de mens, voor wie de dood het einde is, niet waarlijk streven naar een oprechte gemeenschap, naar een blijde samenleving, naar het heiligen van de weinige jaren die ons geschonken zijn om ze tot wederzijds geluk aan te wenden? Juist

wie de kortstondigheid des levens kent, juist *hij* moet strijden tegen de ontlustering en de verminking. Hij zal oorlog, armoede, onderlinge haat en karakterbederf afwijzen, omdat deze ons beroven van de kortstondige mogelijkheid die de natuur ons laat om gelukkig te zijn. En verre daarvan dat de dood ons rampzalig zou maken, is het natuurfeit van het sterven een vermanend en gemeenzaam teken tot bezinning. Wie onzer heeft niet aan een sterfbed zichzelf verweten dat hij veel meer voor de dode had kunnen betekenen, indien hij zich de nabijheid van diens dood maar bewust was geweest. Of wie heeft niet plotseling de ijdelheid beseft van wat eerst zo gewichtig leek?

In het woelen der driften en het woeden der hartstochten is er slechts één gedachte die rust geeft en waardoor vele zorgen van ons afvallen. Onze levens zijn stromen, zegt Jorge Manrique, welke vloeien naar de zee, die de dood is. Indien *deze* ons kan doen bezinnen op de stralende waarde van de levensdag, mogen we hem niet voorstellen als knekelige en afschrikwekkende verschijning, maar als een kostelijk geschenk der natuur aan het leven, zijn grond en diepe zin:

*– O, goede Dood, die nu aan einders lacht,
vruchtbare dood, levenwekkende dood,
naar blanke vredes-oever snelle boot, –
wij hebben u verwekt door liefdes kracht.*

*Wij doen uw eenzaamheden bloeien rood
van liefde, wij dekken met hare vacht
uw ruige naaktheid toe; wij maken zacht
van glans uw kosmisch oog, diepzinnig
groot. . .'*

(H. Roland Holst–Van der Schalk).

Bidstonden voor een atheïst

(De Vrijdenker, 14 maart 1953)

Na een doodstrijd van vier dagen is donderdagavond 5 maart de Russische premier Josef Stalin overleden. Toen woensdagmorgen vroeg werd bekend gemaakt dat hij zeer ziek was, werden de gelovigen van alle zijden opgeroepen voor zijn herstel te bidden. Dit was meer een uiting van sympathie en goede wil dan van vertrouwen in enige godheid. Acht artsen bleken niet bij machte te zijn de maarschalk te redden, en het zal niemand hebben verbaasd dat geen bovennatuurlijke krachten de drieënzeventigjarige, die door een apoplexie was getroffen, hebben gered. Men verwachtte ook zeker niet van dat mythologisch voorgestelde opperwezen een uitkomst welke noch de natuur noch de wetenschap konden verschaffen. Doch zoals gezegd: orthodoxe (Grieks-katholieke) joodse, lutherse, katholieke, baptistische en enige andere geloofsgemeenschappen toonden haar trouw aan het regiem, door voor de premier te bidden, die als staatsman ook wel werkelijk hun sympathie zal hebben gehad.

Op zichzelf zou dit feit geen commentaar verdienen, indien men niet geneigd was de geschiedenis van vijfendertig jaar aan zich te laten voorbijgaan. De nauwe band tussen kerk en staat dateert in Rusland van de periode der Romanows, die na de bevestiging van hun oppergezag niet meer toelieten dat een patriarch (die het keizerlijk gezag zou kunnen betwisten) werd benoemd. Alleen de orthodoxe synode gaf opdrachten aan de kerken, en de tsaar werd als zodanig voorzitter van de synode. Hij was dus geen soort van paus, geen uitspraak van hem over de leer had enige geldigheid, doch organisatorisch was de kerk geheel aan de staat onderworpen. Nog meer werd deze orthodoxe kerk een instrument der politiek toen Ca-tharina de Grote in de tweede helft der acht-

tiende eeuw alle kerkelijke goederen nationaliseerde, opdat de staat zou beschikken over de inkomsten welke door zijn bemiddeling ten goede kwamen aan de kerk. De priesters, zeer slecht bezoldigd overigens en even gebrekkig onderwezen, mochten gehuwd zijn en persoonlijk bezit hebben (zij konden dus ook boer wezen) maar als geestelijken waren zij staatsambtenaren. Naast hen bleven de kloosters met eigen grondbezit (zij het onder staatscontrole) veel machtiger. De monniken waren welvarend genoeg om goede onderwijsinstellingen te onderhouden. Zij ontvingen enorme inkomsten van pachters, kooplieden en tot 1862 van slaven die voor hen of met hun kapitaal werkten. Deze monniken speelden een grote rol aan het hof en uit hun rijen kwamen de gewijde priesters voort, die naast de tsaren de kerkelijke leiders werden. Ongehuwd, zonder de dagelijkse zorgen der gewone priesters, gewend te verkeren in de aristocratische kringen, beheerden zij met keizerlijke toestemming een tamelijk corrupte organisatie, welke meer politiek dan geestelijk van aard was.

De revoluties van 1917 en de val van het tsarisme hadden tweeërlei gevolg: in de eerste plaats kon geen tsaar meer verhinderen dat de kerk haar eigen hoofd koos. Voor het eerst sinds enige eeuwen kreeg zij weer een patriarch. Het tweede gevolg was dat de staat ophield de salarissen te betalen aan de priesters, en dat vele kloosters hun grondbezit ont-eigend zagen. De kerk, gescheiden van de staat, kon wel haar eigen patriarch hebben, doch zij moest zichzelf ook financieel bekrimpen. Dat wil zeggen dat de priesters (die niet golden als produktieve werkers en dus ook geen rechtstreekse invloed konden hebben in economische of politieke organisaties) onderhouden

moesten worden door de gelovigen. Er kwam nog iets bij: de staat bezat de kerken en kappen, die in enorm aantal voorhanden waren, en stond van die gebouwen er slechts zoveel af als voor de eredienst nodig werden geacht. Men herinnert zich dat sommige dier bouwwerken een profane bestemming kregen, bij voorbeeld museum werden, of bibliotheek. Ja, zelfs werd van een grote kapel wel eens een werkplaats gemaakt. Ten vierde werd de vereniging van 'godlozen' opgericht, welke niet zozeer de taak had om 'vrijdenkerspropaganda' te voeren, op te wekken tot discussie en tot debat over theoretische vraagstukken op basis van ieders persoonlijke vrijheid, als wel de opdracht om het misbruik van de godsdienst te brandmerken. De tegenstelling tussen de zacht-aardige Jezusfiguur en de tsaristische politiek deed men uitkomen. Bijgeloof dat een wetenschappelijke industrie, landbouw, geneeskunde enzovoort belemmerde, werd bestreden. Overigens verbreidde de godlozenbeweging natuurlijk het marxisme, leninisme en stalinisme, volgens hetwelk de religie een verschijnsel was van een bepaalde feodale en kapitalistische produktiewijze en van maatschappelijke verhoudingen welke daarmee samenhangen en die moesten verdwijnen. De vrijheid en veelzijdigheid en het niet-politieke karakter der westerse vrije gedachte (welke overigens naar haar aard democratisch moet zijn en sterk de nadruk moet leggen op de persoonlijke vrijheid) waren aan de Russische godlozenbeweging vreemd. Al deze omstandigheden verzwakten de Russische kerk zeer, te meer daar vele leidende priesters en monniken zozeer innerlijk aan het tsarisme waren verknocht, dat zij zich noch naar het tijdelijke regiem van Kerenski, noch naar dat van Lenin en Trotski konden voegen, en de zijde kozen der 'witte' contrarevolutionairen. Dezen sleepten genoemde geestelijken in hun val mee. Ook na de geslaagde omwenteling van oktober en november waren de priesters nog verdeeld en omstreeks 1923 onderscheidde men een 'levende' en pro-bolsjewistische kerk tegenover de andere. Kort daarop zette de bolsjewistische regering de toenmalige patriarch af: zij greep in alle organisaties, bonden en groepen in, en ook in de kerkelijke hiërarchie. Toch kon de kerk zich gelukkig prijzen: zij bleef bestaan,

haar diensten gingen voort, een voldoende aantal priesters kon bestaan en kon worden opgeleid, terwijl de meeste andere nog in 1917 en 1918 bestaande organisaties geliquideerd werden.

In 1936 bracht de grondwetswijziging een besliste verbetering met zich voor de priesters (die als zodanig door de staat werden erkend) en voor de kerkelijke organisatie, welke evenwel tegelijk nauwer werd gebonden aan het staatstoezicht. Het uitbreken van de oorlog herstelde de nationale eenheid geheel, de geestelijken bleken zeer trouw aan de natie, in 1943 mocht de kerk weer een geestelijk hoofd – een patriarch – kiezen, en in ruil voor de ondersteuning der regeringspolitiek kreeg zij allerlei tegemoetkomingen, ook inzake de opleiding van jonge priesters. Op slag verdween de godlozenbeweging. In het Kreml had men nu bewust gekozen voor een systeem dat in allerlei variaties in de historie bekend was, en waardoor de (ook op ideologisch gebied ingrijpende en geestelijk-invloedrijke) wereldlijke gezaghebbers aan de priesters gunsten toestonden in ruil voor politieke ondersteuning met godsdienstige argumenten. Zo hebben voorheen in Rusland geestelijken die dezelfde godsdienstige beginselen aanhingen als hun huidige opvolgers, de Romanows aanbevolen als 'van god gegeven keizers'. Zo hebben Italiaanse renaissanceprinsen, Franse, Spaanse en Oostenrijkse vorsten, Napoleon enzovoort zich met de kerk verzoend om zich van haar te bedienen. Tal van deze gezaghebbers waren bekende atheïsten. Men weet uit het werk van Macchiavelli hoevele Italiaanse vorsten (en pausen als Alexander VI en Leo X zelf!) ongelovig waren. Napoleon onderschreef de denkbeelden van Voltaire, al was hij daarbij vaak weer wonderlijk bijgelovig. We willen er nadrukkelijk op wijzen dat vrijdenkers geen geestverwanten zijn van dit soort atheïsten. Vele vrijdenkers komen tot atheïsme, maar men vindt onder hen ook agnosten ('niet wetters') pantheïsten (die de natuur 'god' noemen) Spinozisten enzovoort. Wat hen verbindt is de trouw aan de vrijheid van discussie, onderzoek en persoonlijkheid. Wat hun eigen moet zijn is het aandringen op het verzoenen van sociale verantwoordelijkheid en individuele vrijheid in een wisselend en soepel

stelsel. Vooral wensen zij scheiding van kerk en staat. Niet elke atheïst is een vrijdenker!

In de Sowjet-Unie zijn kerk en staat sinds 1936 goede bondgenoten gebleken. Wij oordelen niet over de politieke en economische voorwaarden welke daartoe leidden. Wij constateren het feit. Wij vragen ons wel af in hoeverre in Sowjet-Rusland nog de theorie geldt dat de godsdienst een produkt is van feodale of kapitalistische verhoudingen. Een theorie overigens welke tal van vrijdenkers nooit hebben gedeeld, doch die de vroegere sociaal-democraten tot bestrijders van de godsdienst maakten. Zij wilden zeker geen 'verbod om te geloven' (dat zou onzin zijn) noch ook belemmering van kerkdiensten, maar wel scheiding van kerk en staat, zoals de vrijdenkers dat ook propageerden. En zij wezen aanwending van religieuze mythologie voor politieke doeleinden af, omdat die mythologie paste in een ver verleden.

Doch wij behoeven ons *niet* af te vragen of de Russische kerken van allerlei schakering trouw zijn gebleven aan haar eigen ideologie.

Dat zijn zij in beginsel immers wel. Romeinen 13 leert de christenen elke overheid te beschouwen als door God gewild, en elk verzet tegen de overheden te beschouwen als verzet tegen God zelf. De christenen die weigeren het Russische regime te aanvaarden als 'door God gewild' zijn inconsequent, zo lijkt het ons toe. Hun ontbreekt eigenlijk de vrijheid van afwijzing en kritiek, welke de vrijdenker zich kan veroorloven. Ja, zelfs als de politieke leiders atheïsten zijn, moet de kerk hen als politieke machthebbers aanvaarden, voor zover de leer zichzelf getrouw blijft.

Indien gij, lezers, wellicht atheïst zijt, dan zullen geen bidstonden voor u worden gehouden, indien gij ernstig ziek zijt. Mocht gij het echter zover 'in het wereldse' hebben gebracht dat ge een soort staatsman, een beroemd patriot, een zegevierend maarschalk en geliefd symbool der natie zijt geworden, ook van samenwerking tussen kerk en staat, dan zal in de kerken voor uw herstel en heil worden gebeden, zelfs indien ge atheïst zijt gebleven. Dat is volmaakt in orde.

Driehoeksverhouding

Ondanks het feit dat wij nooit zouden durven aanraden het experiment te wagen van het driehoekshuwelijk, behoort ondergetekende toch tot degenen die het evenmin durven te veroordelen. Indien het hier een oprechte, niet op leugen en bedrog berustende, met wederzijds goedvinden tot stand gekomen verhouding betreft, dan zie ik niet in wat ik zou mogen vonnissen. Ik kan helaas begrijpen dat de partners er blijkbaar niet gelukkiger door zijn geworden. Maar ik ben niet moralistisch hovaardig genoeg om over Wibaut 'ethisch' de staf te breken, noch me te mengen in de talloze verhoudingen met minnaars of vriendinnen, noch de honderden miljoenen die buiten Europa de polygamie aanvaarden in de hoek te drijven der onzedelijke mensen. Niets is zo begeerlijk als een gelukkig en bevredigend monogaam huwelijk, maar een enkeling is niet 'de maat van alle dingen'. Men kan moeilijk 2400 miljoen medemensen op aarde voorschrijven hoe zij gelukkig moeten worden. Men heeft het recht te oordelen over de motieven, en men kan die verdelen in verheven en lage, edele en onedele, altruïstische of egoïstische. Maar waar men gewoonlijk de motieven niet kent, moet men voorzichtig zijn met dit oordeel. En veroordelen? Het is slechts met huivering, indien men dit ondanks alles wel eens doet.

(Uit Verstandig Ouderschap, april 1952)

Mexicaans spel van leven en dood

(Algemeen Handelsblad, 18 februari 1961)

De basiliek van Guadalupe, nu een buitenwijk van de Mexicaanse hoofdstad, is zoals immer overvol. Hier wordt in het bijzonder de Heilige Maagd vereerd, de beschermster der natie. Met banieren marcheert een delegatie binnen uit een fabriek die vijftientwintig jaar bestaat, en men komt Onze Lieve Vrouwe danken en haar zegen afsmecken. De preek is gewijd aan de patroons en de arbeiders. Tallozen schuifelen intussen langs de beelden, de glazen kisten met heiligenfiguren van was en de relikwieën. Zij knielen, zij werpen wat geld in een bus, en vooral: zij raken alles aan wat hun gewijd lijkt. En nadat zij aldus de hand in contact hebben gebracht met wat voor hen heilig moet zijn, strijken zij over hun hoofd of hals of borst, of over het gelaat van hun kind, kennelijk om boze krachten te bezweren. Enige analfabete Indianen, die niet weten dat het reusachtige beeld waar zij voor staan een gans niet heilige paus der vorige eeuw voorstelt, bestrijken het evengoed. Een welwillend maar profaan heer waarschuwt ons tegen zakkenrollers. Wanneer wij de basiliek verlaten nadert in het zonlicht alweer een andere delegatie met vlaggen. Doch over het plein kruipen op de knieën ook wel tien mannen en vrouwen langzaam naar de kerkpoorten. Een zielig oud vrouwtje – wie weet hoezeer zij lijdt – is vergezeld van haar zoon, die matjes bij zich heeft. Hij spreidt er telkens één voor haar uit, zodat zij niet op de harde stenen behoeft te kruipen, en neemt het matje weer op dat zij achter zich heeft gelaten. Zij schuifelt als een trieste, donkere menselijke slak over het enorme van licht stralende plein.

Dat is één der meest imponerende indrukken van Mexico. De andere is de herinnering aan de heidense oude culturen. Tot de piramiden, die beroemd zijn, behoren niet alleen die van de Maya's in het zuiden, doch tevens die van voorhistorische Indianenstammen in het centrum des lands, op de hoogvlakte waar Mexico-Stad ligt, en slechts vijftig kilometer daarvan verwijderd. Met name Teotihuacán, de 'Stad waar de goden wonen', is belangwekkend, omdat de Azteken, toen zij in de veertiende eeuw de opperheerschappij hebben verworven over dit gebied, de piramiden reeds aantreffen als verlaten monumenten van Indianen, die zoals zij uit het noorden waren gekomen.

Het staat wel vast dat de Tolteken aan de Azteken – en ten dele ook aan de Maya's – hun cultuur hebben overgedragen. Doch de piramiden van de Zon en de Maan en de ruïnes van

een oude tempelstad schijnen nog ouder te zijn. Wel zijn zij gewijd aan de Godheid die groot en beroemd is geworden door de Azteken, de 'gevederde slang', Quetzalcoatl.

In Azië, vanwaar deze Indianen afkomstig zijn, is de slang steeds een zinnebeeld geweest van eeuwigheid en wijsheid. Hier was hij gesierd met de bekleding van vogels, die de hemel beheersen. Het wapen der Azteken was een arend, gezeten op een cactus, met een slang in de bek. En een der tempels van Teotihuacán bevat nog een prachtig bewaarde gevel met gevederde slangekoppen en maskers van de evenzeer vereerde Regengod.

Toen Hernán Cortés en zijn Spanjaarden van de kust naar de hoogvlakte trokken en zij na felle en wisselvallige strijd de hoofdstad bereikten en ten slotte veroverden, hebben zij er

naar gestreefd alles te vernietigen wat aan het heidendom herinnerde. Op de puinhopen van de oude tempelvesting bouwden zij de 'Zócalo', het centrum van Mexico-Stad met de kathedraal. Niet ver vandaar ziet men thans de opgegraven fundamenteën van een der tempels, terwijl het kleine museum ernaast een fascinerende maquette bevat van de tempelstad, zoals deze eens moet zijn geweest.

Bewaard gebleven is onder andere ook de slechts licht beschadigde kolossale kalendersteen, in de vorm van een rad. En hetgeen verder is gevonden maakt het mogelijk zich een vrij goed beeld te vormen van de oude religie. Men heeft ontdekt dat veel ervan bij de kerstening bleef voortleven in christelijke vormen.

Een der meest tekenende elementen is de rol welke de dood in deze godsdienst vervulde. Aan het einde van elk jaar, en hoeveel meer nadat een eeuw (bij hen een periode van tweenvijftig jaar) was verstreken, maakte doodsangst zich van de Azteken meester. Zij vreesden de ondergang der wereld en rouwden, of zij brachten ontelbare mensenoffers om de goden te verbidden. Ook hun christendom heeft een macaber element. Vooral met Allerzielen, wanneer de Indianen aan de dis een zetel openlaten voor een gast uit het dodenrijk, de graven op de kerkhoven onder bloemen bedelven en zelfs levensmiddelen aanbieden aan de gestorvenen. Dan eten zij 'dodenbrood' met gebak als beenderen van een skelet, terwijl in allerlei vormen geraamten worden verkocht en terwijl dansen met maskers, die doodskoppen verbeelden, veelvuldig voorkomen.

De Aztekenvorsten verbonden aan deze religie een wijsbegeerte van het 'pluk de dag'.

Bewaard gebleven is een vers waarin jonge vrouwen die bloemen droegen hun keizer en zijn hovelingen toezongen:

*Vergeefs grijpt gij de taponaztli-bloesem,
en werpt gij bloemen, handenvol.*

Zij zullen dorren.

*Wij zingen een nieuw lied, de jonge bloemen
in onze handen. Verheugt u, vrienden,
laat droefenis ons hart ontvlieden.*

*Dat niemand zich aan smarten overgeve,
dat niemand zijn gedachten dwalen laat.*

Hier zijn de bloemen, hier rijke zangen.

*Laat ieder daarin vreugde vinden en
laat de smart ons hart ontvlieden.*

O, vrienden, deez' aarde is ons slechts geleend.

*Verlaten moet men eens de schone zangen,
van mooie bloemen afscheid nemen. . .*

Maar de angsten hebben de gewone Indianen herhaaldelijk verlamd, en toen zij het christendom hebben moeten aanvaarden, hebben zij de bescherming, welke zij eens zochten bij hun Moedergodin Tonantzin, afgesmeekt van de Moeder Maria van Guadalupe. Hier verscheen volgens de legende aan een eenvoudige Indiaan, op 12 december 1531, Onze Lieve Vrouwe, die hem de wens te kennen gaf dat hier een kerk zou worden gebouwd. Zij droeg hem op, bloemen te plukken en die in zijn schouderdeken, de 'sarape', naar de bisschop te brengen. Toen de man voor de kerkvorst de doek ontplooidde, verscheen daarop de beeltenis van de Maagd, zoals de Indiaan haar had gezien: als een donkerkleurige Indiaanse 'Mamacita'.

Elk jaar trekt uit Querétaro, tweehonderdzes-tig kilometer van de hoofdstad, een lange stoet naar de basiliek. Het laatste gedeelte leggen de deelnemers barrevoets af en ten dele op de knieën. Doch elke dag kan men op het voorplein de hulpbehoevendens aantreffen, die zich kruipend naar het hoofdaltaar met de hoge kaarsen begeven.

In de koloniale tijd zijn kerk en staat onlosmakelijk verbonden geweest: de 'conquista', de verovering, was een enorme bekeringscampagne. Met welk een hartstochtelijke ijver en ten koste van hoevele voortijdig afgebroken levens van dwangarbeiders de monumenten van het nieuwe geloof zijn verzezen, kan men het duidelijkst constateren in Cholula, op de weg van de hoofdstad naar Puebla.

In Cholula troffen de Spanjaarden evenvele piramiden en tempels op heuvels aan als het aantal dagen van het jaar. En in de plaats van elk dezer heiligdommen bouwden zij een kerk. Als men door de akkers en de bebouwde kom van de gemeente rijdt, ziet men de kerken overal verrijzen, en geen kleine: de meeste met twee torens en een koepel.

Ontelbaar schijnt ook het getal van de bede-

huizen in Puebla, waarvan er verscheidene een rijkdom en verfijning van diverse barokstijlen tonen, welke inderdaad zou doen vermoeden dat de stad in letterlijke zin 'gouden tijden' heeft gekend.

Doch juist in Puebla wordt men herinnerd aan de felle conflicten tussen kerk en staat welke Mexico heeft gekend. Reeds in 1857, na de revolutie waarvan Benito Juárez (een rasechte Indiaan) het zinnebeeld was geweest, was een grondwet opgesteld die tot onteigening zou moeten leiden van het grootgrondbezit (voor een derde in handen van kerken en kloosters), tot scheiding van kerk en staat, invoering van godsdienstloos onderwijs en het burgerlijke huwelijk, terwijl het nonnen en monniken vrij zou staan de kloosters te verlaten. Tijdens het regime van Porfirio Díaz werd aan deze bepalingen niet de hand gehouden, integendeel.

Doch na de revolutie, welke in 1910 tegen Díaz uitbrak, werden in de grondwet van 1917 dezelfde en nog krachtiger antiklerikale paragrafen opgenomen. Ongeveer tien jaar later brak bijna een contrarevolutie uit ten gevolge van het doorzetten van de bepalingen der constitutie, die onder andere inhielden: onteigening van het grootste deel van het grondbezit der kerk; onthouding van staatssubsidies aan geestelijken of religieuze scholen; verbod voor priesters zich in ambtsgewaad op straat te begeven; ontbinding van de kloosters.

Er kwam een tijd dat de priesters weigerden de mis te lezen en dat zij de kerken sloten; dat tegenstanders van de revolutionaire regering trachtten gelovigen te bewapenen; en dat de grondslag werd gelegd voor de rechtse klerikale partij, die nog immer bestaat en die de principes der omwenteling verwerpt, hoewel zij daarmee ten slotte weinig succes heeft gehad.

In Puebla nu is het vroegere klooster van Santa Mónica ingericht tot museum, en de gids laat geen twijfel aan de officiële mening over instellingen van deze aard. In strijd met de bepalingen van de grondwet (die, terloops gezegd, de laatste twintig jaar maar weer ten dele worden gehandhaafd en herhaaldelijk openlijk worden ontdoken) was dit klooster na 1917 niet opgeheven, omdat het in het geheim bestond.

Pas in 1934 ontdekten detectives dat hier in

het verborgene tientallen nonnen leefden in zalen en kamers achter een kerk. De geestelijkheid en ingewijde families in de belendende woningen zorgden voor voedsel, verschaften aan de religieuze gemeenschap arbeid en geld, en nimmer na het uur van de opnemings konden de nonnen meer de kloosterruimten verlaten. Voor de wereld bestonden zij niet meer, in letterlijke zin. Zij begroeven in nissen van een muur haar eigen doden, die ingemetseld werden.

Geheimzinnige ceremoniën, zelfkastijding, het somtijds dragen van een doornenkroon en een hard leven binnen de muren, waardoor slechts enige geheime gangen naar de besloten vertrekken leidden, werden enige eeuwen gehandhaafd, totdat de republiek daaraan een einde maakte. Het klooster bevat een aantal schilderijen, gobelins en kunstvoorwerpen van waarde.

Het is intussen niet meer zo, dat de ongetwijfeld diepe, hoewel soms bizarre vroomheid kan worden gemobiliseerd als een politieke kracht welke het regime bedreigt. De klachten van de klerikalen zijn vrijwel dezelfde als die van de linkse revolutionairen, namelijk dat het systeem is gedegenerend en dat de politieke leiders hun ambten opvatten als winstgevende posities in een onderneming van de regeringspartij. De corruptie is geleidelijk toegenomen.

Voor al het regime van Miguel Alemán (1946-'52) is berucht geworden. Er is toen zeer veel gebouwd – onder andere de kostbare universiteitsstad, waarin de ex-president wordt geëerd met een enorm standbeeld, dat bedenkelijk veel lijkt op dat van Stalin en dat boosaardige lieden verleden jaar hebben trachten op te blazen – en nooit is er zoveel aan de strijdstok blijven hangen. Een aanzienlijk deel van de staatsuitgaven vloeyde als provisie in de vorm van steekpenningen in de zakken van de talloze 'clans' die de functies onder elkaar verdeelden. De bankbiljettenpers was geduldig, en na deze president moest zijn opvolger, Ruiz Cortines, overgaan tot devaluatie van de peso. Hij was een conservatief en onpopulair man, die bovendien met zijn holle ogen en benig gelaat veel weg had van de lugubere filmheld Lon Chaney.

Steeds meer beginselen van de grondwet van 1917 raakten in het vergeetboek. Het grondbe-

zit moest beperkt worden tot honderd of honderdvijftig hectaren. Doch wie politieke protectie genoot kon wel weer een hacienda bezitten van duizend hectaren, door een aantal 'rancho's' op naam te zetten van vrouw, kinderen, neven of nichten, en die landerijen samen te bundelen. In de dorpen moest de opbouw worden bevorderd van 'ejidos', collectivistische bedrijven op basis van dorpscommunes, die vóór de Spaanse tijd wel bij de Indianen hadden bestaan: zij raakten in het vergeetboek. De basisindustrieën zouden staatsbezit moeten zijn: na de nationalisatie van de olieondernemingen door president Cárdenas in 1938 nam het aantal mijnen, fabrieken en openbare diensten in privé-bezit echter snel toe. En hoewel op technisch, industrieel, medisch en sociaal terrein toch wel steeds van aanzienlijke vooruitgang sprake was, namen de tegenstellingen tussen arm en rijk toe, vooral ook door het hoge geboorteoverschot, waardoor de bevolking elk jaar met drie procent groeide. Het aantal analfabeten, de krottenwijken rond de steden, de achterlijke toestanden in vele provincies en de werkloosheid begonnen oorzaken te worden van opstandigheid.

Generaal Cárdenas, de 'sterke man' op de achtergrond, heeft de reputatie de meest linkse president te zijn geweest en nog de leider te zijn van de radicale vleugel in de regeringspartij. Indien hij jonger zou wezen (hij beëindigde al ruim twintig jaar geleden zijn presidentschap) zou uit hem wellicht een Mexicaanse Fidel Castro hebben kunnen groeien. Zijn rol lijkt echter uitgespeeld.

Tijdens het bewind namelijk van Ruiz Cortines heeft een deel van de legerleiding, verontrust over de sociale ontevredenheid en geneigd concessies te doen aan een socialistisch nationalisme, aan Cárdenas voorgesteld zich aan het hoofd te plaatsen van een 'junta', die de president zou vervangen. Toen heeft Cárdenas geweigerd, uit onzekerheid aangaande het resultaat. Doch in het voorjaar van 1960 begon hij zelf een aantal generaals te polsen om de tegenwoordige president López Mateos af te zetten. Ditmaal mislukte de toeleg doordat de president binnen de partij en het leger zijn aanhan-

gers wist te mobiliseren. Wel echter deed de president opmerkelijke concessies aan de revolutie. Hij verklaarde onverwacht (waarvan toen, in het voorjaar, slechts weinigen de achtergrond begrepen) dat hij de uiterste linkerzijde der partij vertegenwoordigde, doch 'binnen de wet'; dat hij nog in 1960 alle elektriciteitsbedrijven tot nationaal bezit zou maken; en dat tijdens zijn regime een begin zou worden gemaakt met het scheppen van volledige 'ejidos', dus van dorpscommunes. En bij de herdenking van het begin der revolutie van 1910, op 20 november 1960, wees hij op de radicale aard van zijn bewind.

Dat er in Mexico revolutionaire krachten werkzaam zijn is onloochenbaar. Talrijk zijn de stakingen met een sociaal en in de provincies ook vaak met een gewestelijk-politiek karakter. Het is waar dat Cárdenas ('de enige die de Indianen in beweging zou kunnen krijgen') uitgespeeld lijkt. Toen wij poogden hem te ontmoeten weigerde de chef van de officiële voorlichtingsdienst ons zijn adres in de hoofdstad te geven, onder het voorwendsel dat hij alleen een landgoed had in Morelia en trouwens altijd op reis was. Wij ontdekten zijn adres in Mexico-Stad toch, maar hij was inderdaad op reis, en toen hij terugkeerde moesten wij weer vertrekken. Wij misten dus een onderhoud dat belangwekkend had kunnen zijn. Maar waarschijnlijk is Cárdenas te oud om aan de revolutie een nieuwe impuls te geven.

Indien echter uit de regeringspartij zelf niet een radicale 'zuiveraar' te voorschijn treedt met een radicaal programma, is een ernstige omwenteling niet denkbeeldig. Fidel Castro is intussen in Mexico een betwiste figuur, die aanleiding geeft tot felle discussies. De officiële pers is tegen hem, maar de leuzen op de muren alleen reeds getuigen – afgezien van hetgeen wij hoorden over de stemming onder arbeiders, boeren en jonge intellectuelen – van sympathie voor zijn agrarische hervorming, zijn onderwijsprogramma, de nationalisatie van basisondernemingen en zijn 'anti-yankee-complex'. Het hoeft geen betoog, dat een nieuwe revolutie in Mexico die van Cuba verre in de schaduw zou stellen.

KRITIESE BIBLIOTEEK

Bahman Nirumand
**Perzië, voorbeeld van een ontwikkelingsland
of De dictatuur van de Vrije Wereld**
Voorwoord Hans Magnus Enzensberger
f 9,50

J. Pen
Harmonie en conflict
f 9,50

Göran Palm
Een onrechtvaardige beschouwing
f 11,50

Jean Rostand
De verontrusting van een bioloog
f 6,50

J. Meester
Verslag van een dictatuur
Twee jaar leven onder de Griekse junta
f 6,50

H. Bonset
Nooit met je rug naar de klas!
Een boekje over schoolse schooltoestanden
f 5,—

Luis J. González & Gustavo A. Sánchez Salazar
De grote rebel
Che Guevara in Bolivia
f 14,50 (november)

PERMANENTE KRITIEK

Herbert Marcuse
Geweld en Vrijheid
Politieke opstellen
Tweede druk f 12,50

DE BEZIGE BIJ

In elke boekhandel

Werken aan een image en angst voor de dood

(Algemeen Handelsblad, 29 mei 1965)

Elke tiener die genoeg geluid produceert heeft een eigen show. Het is van betekenis wat hij of zij voortbrengt. Maar van even groot belang is: hoe 'verschijnt' men?

In het barokke visuele tijdvak, waarin de 'Schaulust', de zucht om te zien, zo'n grote rol speelt, komt het geschreven woord in het gedrang. Nochtans blijft er van poëzie en proza een magische werking uitgaan. Zelfs als zij niet worden gelezen is het ermee als met de heilige schrift: zij bestaan, ieder weet dat. En hun maker ook, deze 'homo faber'. Men wil dat hij zichtbaar wordt. En voor zover de auteur inderdaad wil voortbestaan in deze periode van het beeld 'werkt hij aan zijn image'. Men zou het woord kunnen uitspreken op zijn Frans, en dan kan het zelfs (interessant genoeg) 'afgodsbeeld' beduiden. Maar toch . . . wij zeggen het op zijn Engels, moderner, krachtiger, indrukwekkender.

Zo is ook de meest in zichzelf gekeerde schrijver geneigd zijn ivoren toren te verlaten. Dit wil niet eenvoudig zeggen dat hij wordt gefotografeerd en gefilmd. Hij is immers niet alleen een beeld, hij is een zinnebeeld, hij vertegenwoordigt iets dat ongewoon is. Men kan daarbij denken aan het gevoelige en het barbaarse, aan haat of liefde, duivel of godheid. Maar 'werken aan een image' geeft altijd de indruk van het transcendente, van de vitale energie waarmee een individu buiten zijn eigen grenzen reikt. Wij hebben niet zonder gevolg nog zo kort de periode achter ons van het existentialisme; de vrijheid om de algemene essentie te overschrijden wordt erkend; en in de kunst openbaart de schrijver zich als schep-
per.

In deze periode van de gretige kijklust is het verleidelijk desnoods kunstmiddelen aan te wenden. Is dat echter bij dichters en schilders ook niet vroeger zo geweest? Gaat nu het 'high' worden niet anders, dan desnoods met marihuana. In de tijd van de 'vervloekte dichters' was het meer de absint die deed uitstijgen boven de regel. En nu wij denken aan Baudelaire, Verlaine en Rimbaud, die o zo 'moderne' erfgenamen van de romantiek uit de vorige eeuw, voor

wie 'alles mocht', komt de gedachte bij ons op dat wij in onze tijd evenzeer te doen hebben met neoromantiek als met barok.

Want 'épater le bourgeois' is geen kunst van vandaag of gisteren. De achttiende eeuw – men denke alleen maar aan Casanova en De Sade – was vol van extravagante figuren, die ijverig, door hun herinneringen en ongewone verhalen, hun 'image' kweekten. De antiburgerlijke individualisten van de negentiende eeuw hebben sterk onder hun invloed gestaan, soms door aanwending van een zeer persoonlijke poëzie, dan weer door hun proza. Men sprak toen meer van 'hun legende', later weer van 'hun mythe'. Van velen liep het spoor dood in de burgerlijkheid: men denke aan de woelige dame George Sand in haar mannenkleren. Voor anderen was het einde de 'morgue'. Maar in ons land kende men zo iets toch nauwelijks. De grootste 'exhibitionist' was Multatuli, van wiens particuliere liefde en leed, van wiens doen en laten dan ook een ongewone studie is gemaakt, voornamelijk door degenen voor wie hij een held was. Na de eerste wereldoorlog was er een dadaïstisch en expressionistisch aanloopje tot het onmaatschappelijke. Dit kwam bovendien tot uiting in de verheerlijking van Van Gogh, wiens

pathologische persoonlijkheid in een periode van Dostojewski-dweperij een apostolische grootheid verkreeg. Hij sneed onder andere zijn oorleltje af, iets minder spectaculair dan het gaatje in de schedel van Bart Huges, en niet zo geschikt om 'het derde oog' voor te stellen. Maar voor de ontdekkingsreizigers in het rijk van het ongewone toch een vingerwijzing.

Met de Van Gogh-cultuur en de Dostojewski-verheerlijking hebben wij overigens een verschijnsel aangeraakt dat na de tweede wereldoorlog geaccepteerd zou worden: het abnormale werd in de normen verdisconteerd. Wie kent niet de brave gezagvrezende burgers, die door onlust in de cultuur gedreven een brandende belangstelling toonden voor buitennissige figuren? De verbeelding, gevoed door levende persoonlijkheden, verschaftte een gezochte vergoeding voor het vervelende bestaan van alle dag. En dat mocht! Ja, de overheid begon zeer verdraagzaam te worden als het asociale en amorele element, aantrekkelijk als de verboden vrucht, tot uiting kwam in de kunst en in enkele vreemde levens die iets te maken hadden met 'het schone'. Dat was zeer wijs. Sindsdien is de overheid steeds slimmer geworden. Zij werkt namelijk ook aan haar 'image', en zij heeft ontdekt dat zij voor een koopje kan poseren voor het verlichte, ruimdenkende, jengens artistieke rebellie bijna gezagloze gezag. Dus subsidieert zij meer en meer de ongewone experimenten van schrijvers en schilders, declamatoren en filmers, in de hoop door dit laten afblazen van ons aller onrustgevoelens de zielen der onderdanen weer in zoverre tot rust te brengen, dat zij zich kunnen schikken in de discipline die staat en civilisatie nu eenmaal eisen. Het is niettemin intelligent dat de overheid te langen leste de katharsis heeft ontdekt ('zuivering der ziel van haar hartstochten', zegt een woordenboek) waartoe kunst kan bijdragen, en men zou wensen dat het haar wat meer waard zou zijn.

Intussen, welke bedoelingen het subsidiëren-de gezag dan ook verbergt, het heeft veel buitennissigs aanvaardbaar gemaakt voor de gewone man, die er zich via foto en televisie aan vergapen mag. Wij zouden dit bonte, barokke of neoromantische bedrijf in proza, poëzie, schil-

derkunst en film missen als brood, als het aan het volk werd onthouden. Het orgastische verfspuiten van Karel Appel, de tot tranen bewegende religie van Simon Vinkenoog, de met humor gedragen homoseksuele eenzaamheid van Gerard Kornelis van het Reve, het sadistisch aandoende barbarisme van Jan Cremer (en ik doe vele anderen tekort) verrijken het armoe-dige bestaan in de welvaartsstaat. Men zou kunnen zeggen dat wij hebben te doen met een herleefd naturalisme. Maar dan bedenke men dat ook Emile Zola in zijn hart een romanticus was. En in onze maatschappij met haar nieuwe rijken en 'statuszoekers', de sociale distinctiedrang van verse bourgeois, en een verburgerlijkt proletariaat, wordt het beeld dat nu opduikt in de kunst nauwelijks als reëel ondervonden. De verworpenen der aarde, de hoeren en de pooiers, het boefje dat (o onnozele Brussel!) al met een kalletje naar bed gaat, de godzoekers op zolder, zeker, zij bestaan wel, maar als keerzijde van het gezellige leven.

Wenden wij ons nu echter tot de kunstenaar die 'werkt aan zijn image'. Jan Cremer heeft eens gezegd (en door zijn mateloze succes was hij het fenomeen van het vorige jaar) dat hij wilde 'dat er meer over hem zou worden gesproken dan over de koningin', omdat hij reputatie nodig had 'voor zijn greep naar de macht'. Wat dat betekende? 'De greep naar de poen'. Men moet betwijfelen of hij voor zichzelf de zaak niet te eenvoudig voorstelde. Want waar dient die poen dan weer voor? Om beter zijn 'image' in de ogen en hersens van zijn medemensen te kunnen drijven, als een onverwoestbaar stempel. Rijk-zijn heeft immers maar één doel: zich te onderscheiden van de massa, zich de reputatie te verwerven van 'een vent'. En ook zo'n boek is daartoe maar middel. Waar wij in wezen mee hebben te doen, is de geldingsdrang, de drift tot zelfhandhaving, de strijd tegen de wurgende obsessie van het niet-zijn. Dat is het ook, deze worsteling om zich te verheffen en op te doen, de onwil om vernederd en verdoemd te zijn, dat de massamens fascineert. Daarom vereenzelvigd deze zich met de helden der kunst in de hoop iets mee te beleven van de vitaliteit en energie die nodig zijn om te pogen zich staande

te houden in een wereld die ons dreigt uit te wissen.

Vele namen uit het verleden dringen zich op. Goethe die meende dat hij – en anderen van zijn standing – als uitzondering op het vulgus onsterfelijk zou zijn. De romanticus De Sénancour, die schreef: 'De mens is vergankelijk, dat kan zijn. Doch laten wij weerstand bieden aan ons vergaan. En indien voor ons het Niets is weggelegd, laten wij dan niet zo handelen dat dit rechtvaardig zou zijn.' De Spaanse schrijver Unamuno maakte die uitspraak positiever: 'Laten wij dan zo handelen dat dit onrecht zij.' En juist Unamuno, met zijn tragische onsterfelijkheidsdrang (tragisch, omdat hij zijn rede niet kon dwingen dit geloof te versterken) wierp een modern licht op een oeroud instinct.

In de zeventiende eeuw heeft Spanje de hoogtij beleefd van de verering van de 'honor'. Men vertaalt dit woord onvoldoende met 'eer'. Het woord 'reputatie' komt er dichterbij, mits men daaronder verstaat dat iemand zich onuitwisbaar maakt door zijn daden en woorden. Aan het begin van die zeventiende eeuw staat de monumentale Don Quijote. Hij trotseert alles, hoon en verguizing, armoede en pijn, voor zijn ideaal. Misschien heeft de Rus Toergenjev de aandoenlijkste woorden aan deze verheven dwaas gewijd. 'Voor Don Quijote heeft het leven slechts waarde in zoverre het kan dienen tot verwezenlijking van zijn ideaal, namelijk tot bevordering van de waarheid en het recht op aarde. . . Hij leeft voor zijn broeders en voor de strijd tegen de machten die de mensheid vijandig zijn. . . Derhalve is hij onversaagd en geduldig. Met het schraalste voedsel, met de armoedigste kleren is hij tevreden: hij is van andere zaken vervuld. Hij is ootmoedig van hart, onbevreesd en groot van geest.' Maar is dat zo? Hij is een ridder die uitgroeit tot bovenmenselijke hoogte. Niettemin: een ridder, die vecht voor zijn 'honor', in dienst van een geïdealiseerde en niet bestaande Dulcinea.

Gewoonlijk ontbrandt in de Spaanse 'comedias' de strijd wanneer een agressief 'mannetje' een al of niet wezenlijke schending wil uitwissen van de eer van zijn moeder, zijn zuster of zijn vrouw. En Don Juan provoceert het gevecht, door tartend te proberen deze vrouwen te veroveren. Don Quijote lokt de strijd uit op

een veel hoger plan, ook als hij denkbeeldige reuzen aanvalt. Maar waarschijnlijk heeft Unamuno toch gelijk als hij in al deze, aan de verbeelding ontsproten, vechtlustige figuren allereerst één oerinstinct als het voornaamste ontdekt: zich onsterfelijk te maken, door boven alle anderen uit te rijzen als overwinnaar, zelfs in de dood. Hij zelf was zo'n Don Quijote, een querulant, een uitdagende individualist, een meester in de kunst van het 'épater le bourgeois', een 'ridder met degen en mantel' van de moderne tijd.

Angst voor de dood? Niet in de gewone zin van het woord. Veeleer angst om te worden uitgewist en in het Niets te verdwijnen. Nu zou de bescheiden gelovige, en vooral de mysticus, zich willen verzoenen met een 'opgaan in God', een 'wedervereniging met de oorsprong', een 'terugkeer tot de oerbron'. En de rationist die zichzelf slechts ziet als tijdelijke verpersoonlijking en sterfelijke verschijningsvorm van de natuur, is evenzeer bereid de dood objectief te aanvaarden als ontbinding der individualiteit, subjectief als 'een dromeloze slaap'. Redelijkerwijze is dit ook het meest aanvaardbaar. Er is echter een aspect aan ons leven dat wellicht het voornaamste is en waarvan ons bewustzijn is vervuld: het is het feit *dat wij bestaan voor anderen*. Wij zouden niets zijn als die anderen er niet waren. Ons gehele leven is een reageren op medemensen. Wij bestaan bij de gratie van deze met ons samenlevende schepselen, doordat zij ons zien, horen, antwoorden en doordat zij aan ons denken. Wij leven in hun bewustzijn, en dat is voor ons het belangrijkste. Welnu, hoe kunnen wij bereiken dat wij voor hen blijven bestaan, dat zij ons redden voor de nameloze verdwijning?

Jules Romains heeft eens een kleine, wijze roman geschreven *Mort d'un homme*. Het is het verhaal van iemand die gestorven is, maar nog zo lang leeft als vrienden hem in hun herinnering houden en over hem spreken. Wanneer dit ophoudt is hij pas werkelijk dood. Min of meer bewust leeft deze zekerheid in ieder mens. Hoe prenten wij ons beeld in de geest van anderen, hoe bereiken wij dat zij met ons bezig zijn? Door daden, door woorden, door kinderen te verwekken (de meest primi-

tieve oermanier om zich te bestendigen) en het meest door zoveel mogelijk mensen onze 'image' duurzaam bij te brengen. Er zijn er geweest die er een moord voor over hadden, anderen die zich grootmoedig hebben opgeofferd. En een der meest ontroerende middelen is de beoefening van de kunst, die misschien blijvende produkten doet ontstaan en in elk geval onze naam vermenigvuldigt, omdat wij dan immers mensen en werelden scheppen. . .

Wat echter is een naam alleen, zonder het beeld van onze persoonlijkheid? Een trotse aristocraat als Gustave Flaubert heeft geschreven: 'De schrijver is in zijn werk als God in de wereld: overal aanwezig en nergens zichtbaar.' Maar de moderne schrijver, schilder of beeldhouwer moet zichtbaar zijn. De wens daartoe is er altijd geweest, want met name schilders hebben onsterfelijke zelfportretten gewrocht.

Voor dichters en prozaïsten waren de mogelijkheden geringer. Nu echter, met de media tot massale vermenigvuldiging van het beeld, door pers en foto, televisie en film, is de drang tot conservering van een 'image' onstuitbaar geworden. Het werk moet er wel zijn. Maar 'de vent' of 'vrouw' is nog belangrijker. Alles van hem of haar moet bekend worden: wat zij eten of drinken, hoe zij zich kleden, welke hun hobby's zijn, hoeveel kinderen zij hebben, waarin zij wonen en hoe. De 'massa' wil het graag weten, daar mankeert het niet aan. Voor het subject van haar aandacht geldt evenwel, hoe meer 'human touch', hoe sterker een 'image', hoe minder de persoonlijkheid valt te vernietigen. En als er extravagante, scandaleuze, hartbrekende of verbluffende gedragingen mee samengaan, ter onderscheiding van de levenswandel van gewone scribenten: als de keuze van woord of kleur, van vorm of handeling schokt, des te feller is het bevruchtende beeld gedreven in de passieve beschouwer. (De seksuele symboliek ligt voor het grijpen!) Hoewel: passief is niet het juiste woord, want er is bij ieder die toeziet een neiging tot vereenzelviging met de persoonlijkheid die in de schijnwerpers staat. Deze wordt gedreven naar het licht der openbaarheid. Maar ook uit eigen bestaansdrift, om niet te worden prijsgegeven aan de vergetelheid, om de angst te ontvluchten voor de dood. Desnoods naakt, zoals de ziel van de dichters

van alle tijden, voor anderen verschijnen, homoseksualiteit van de daken verkondigen, eenzaamheid of wreedheid etaleren. Met achter dit alles de obsederende angst voor het Niets. En ons toeroepen: 'Dat zijt ook gij! Wij mogen niet sterven!'

Ten slotte rijst echter één brandende vraag: is een 'image' wel het ware beeld van de kunstenaar? Natuurlijk niet: er bestaat geen wáár beeld. 'Image' is: zoals men verschijnen wil. En voor het laatst citeer ik nog eens Unamuno. In een inleiding tot een bundel van zijn novellen verwijst hij met instemming naar een theorie over de veelsoortigheid der persoonlijkheid, haar drieëenheid. Allereerst is zij zoals zij werkelijk is, maar zoals niemand haar kent, ook het individu zelf niet. Ten tweede het wezen dat wij denken te zijn en dat ons nooit bevredigt. Ten derde de mens die wij *willen* zijn en door daden en woorden (wat eigenlijk hetzelfde is) proberen te doen overheersen. Deze derde persoonlijkheid nu is de scheppende, de in onze medemens dóórdringende. Want zijn is: hoe wij voor anderen willen wezen, hoe wij in hun bewustzijn willen voortleven. En 'image' is het gevolg van de wil te zijn.

Het is helaas niet zo dat daarmee de veelvuldigheid van onze persoonlijkheid is uitgeput. Want ondanks alle pogen om ons op een bepaalde manier aan te dienen, ziet een medemens ons toch weer anders. Hoe, dat is vaak een raadsel, en het zou belangwekkend zijn het te weten; het zou verrassend zijn ook. Maar dat beeld doet natuurlijk mee, het beïnvloedt in hoge mate ons leven, omdat dit zo dicht verweven is met dat van anderen. Iemand heeft het creëren van zijn 'image' dus niet geheel in eigen handen. Dit blijkt pijnlijk bij interviews met harde lieden die hun eigen kijk hebben op het object en zich afvragen (al of niet bewust): 'Wat is zijn echte Ik? Hoe denkt hij te zijn? Hoe wenst hij te verschijnen? En wat is hij voor mij?' Bij zo'n soort anatomische les kan een 'image' wel in het gedrang komen.

Toch zijn wij de 'artiest', klein of groot, veel verschuldigd. Wij identificeren ons met hem als hij weet te suggereren, wij ontdekken onszelf in hem. En stellig de zucht grenzen te overschrijden van het automatische routinebe-

staan. Die vitale drang, in het tragische of burleske genre, die distinctiezucht trekt ons aan. En vooral als hij ons wezenlijk mensenmilieus kan vóórtoveren die voor ons ongewoon zijn. De menselijke geest, hoe sterfelijk hij ook moge zijn, is nu eenmaal groter dan het lichaam en wil ons wegvoeren naar onbekende sferen. Ook als de auteur een acteur wordt, helpt hij ons daarbij.

En als u zich mocht ergeren aan het 'exhibitionisme' van de roerigste dezer figuren, die

'maar niet uit het beeld zijn weg te krijgen', dan moet u dit begrijpen: zij hebben u nodig en zij bieden daarvoor iets aan dat verrassend is, zelfs indien het uw weerstand oproept. Het is een daad van solidariteit hun uw aandacht te schenken, hen in uw bewustzijn te laten leven. Want u kunt hen aldus enigermate verlossen van de obsederende angst voor de dood, zoals gij zelf slechts aan het Niets ontkomt door te bestaan in de geest van anderen.

Seksuele moraal

De vreugde van het lichaam, als bron van vele genoegens, en zonder enige gedachte aan voortplanting, is nog verdacht. Ook zij die zulk een genieting zoeken om harentwille, spreken daarover vaak fluis-terend, hoe talrijk zij ook geleidelijk zijn geworden. En degenen die aan deze wel in het lichaam gelokaliseerde maar diepe psychische belevens zonder gedachte aan kinderen, niet meer de eis stellen der duurzaamheid als onafwijzbare voorwaarde, omdat hun dankbaarheid sterker is dan de eis van dienstbaarheid, zijn zeldzaam. Het is duidelijk dat met het kind 'het sociale contract' begint en de verplichting jegens dat nieuwe leven, een verantwoordelijkheid waaraan geen zedelijk gericht mens zich kan onttrekken. En dat daardoor ook een bijzondere verhouding ontstaat tussen moeder en vader, ook al zouden zij, bij voorbeeld door scheiding, niet samenwonen. Doch in andere omstandigheden zou de gedachte aan het maatschappelijk contract minder op de voorgrond moeten staan dan die van de spontane, belangeloze liefde. Maar hoevele bezwaren daartegen hebben zowel het systeem der maatschappij, dat de economische afhankelijkheid der vrouw nog gaarne voorop stelt, als de huidige seksuele moraal!

En toch is in het Westen nu bezig een ideaal zich baan te breken dat geenszins uniek is in de geschiedenis der mensheid, maar in onze civilisatie lang was verdrongen: het ideaal van de seksuele vreugde en de erotische kunst, de ontdekking van het menselijk lijf als zetel van eigen en wederzijdse blijdschap, los van de idee der voortplanting.

(Uit Verstandig Ouderschap, juni 1952)

Ons onkuis vaderlands verleden

(Kunst van Nu, augustus 1965)

‘Een regering als de onze, die een boek als *Ik Jan Cremer* heeft toegelaten en niet als aanstotelijk voor de eerbaarheid – met toepassing van de desbetreffende strafwetsbepaling – in beslag heeft doen nemen, verdient eenvoudig weggejaagd te worden . . . Een maatschappij die ons steeds weer confronteert met de deformatie van Gods werk, met het zinloze protest van de mensen dat er altijd is geweest tegen God, met wat ik indirect het werk van de duivel zou willen noemen, zo’n maatschappij is tot verderf gedoemd.’ Aldus sprak op 26 februari de burgemeester van Gorinchem, mr. L. R. J. Ridder van Rappard, bij de opening van een tentoonstelling in zijn stad. Daar zou hij op 30 maart nog een verhandeling publiceren waarin hij zei dat de overheid tot taak heeft het ‘misleidende’ werk van ‘kunstnozems’ in het oog te houden en zo mogelijk tegen te gaan. ‘Handhaving van de openbare orde impliceert handhaving van de openbare zedelijke orde, zoals deze in het volksbewustzijn door een van ouders op kinderen doorgegeven boodschap van eeuwigheidswaarde wordt meegedragen en gecultiveerd.’

De argeloze hoorder of lezer van de citaten hierboven moet wel concluderen dat ons calvinistisch voorgeslacht strenge normen van puriteinse zeden heeft vastgesteld en dat de overheid die handhaafde. Dit nu is te enenmale onwaar voor de periode dat het calvinisme – eenmaal gevestigd in de zeventiende en achttiende eeuw – de officiële godsdienst was van de Republiek der Verenigde Nederlanden. In Genève oefende Calvijn in de zestiende eeuw inderdaad een dictatuur uit, indien men niet moet spreken van een seksueel-vijandige en van levenslust afkerige terreur. En in diezelfde eeuw hebben zijn nazaten in ons land niets nagelaten om bij het vestigen van de nieuwe orde voorschriften door te voeren die de zinnelijkheid en de begeerte naar genot zoveel mogelijk zouden onderdrukken. De behoefte aan machtsvorming gaat dikwijls gepaard met pogingen om te ‘sublimeren’, wat in dit geval wil zeggen dat de seksuele drift moet worden omgezet in machtsdrift. Ons voorgeslacht heeft er afstotende vormen van huichelarij, aanbidding van het geld en morele hardheid mede aan te wijten. Maar na-

dat het regime eenmaal was gevestigd, braken zinnelijkheid en wellust, zij het verminkt en zelden gecultiveerd, op gewoonlijk platte manier door.

Met name in de tweede helft van de achttiende eeuw had de Republiek de reputatie een soort Sodom te zijn, in vergelijking waarmee de huidige Walletjes een fatsoenlijke tak van nijverheid vormen. De zedenschilderingen van die tijd – niet het minst in beschrijvingen van vreemdelingen, zoals Casanova – onthullen niet alleen weezinwekkende armoede bij ongeletterde massa’s, drankmisbruik (ook van vrouwen), omkoperij en willekeur, maar tevens seksuele zeden die spotten met de officiële moraal. Patroons misbruiken herhaaldelijk dienstmeisjes, getrouwde vrouwen zijn met vreemde mannen de cliënten van huizen waar ‘rendez-vous’ wordt geboden. Daarvoor waren er herbergen met ‘chambres séparées’, en wafelbakkerijen die (evenals de kermiskramen) afgesloten vertrekken voor elk paar hadden. Ontstielend was de gewone prostitutie, op straat, langs de bermen, in herbergen en bordelen. En wat

deed de overheid? Haar dienaren profiteerden ervan.

In deze tijd bloeide een naturalistische, 'zwarte' literatuur, die de latere romans van Zola in de schaduw stelde. Zij was geïnspireerd door tal van buitenlandse voorbeelden, zoals de Spaanse schelmenromans, de Italiaanse obscene verhalen en verzen – naar de traditie van Aretino, die ook een goede bekende moet zijn geweest van Casanova – en de Franse liber-tijnse 'contes'. Zij zijn echter niet 'hoofs', maar 'plat', dat wil zeggen veeleer in de trant van Jan Cremer dan in die van Casanova. Deze laatste heeft een keurig taalgebruik, hij noemt de geslachtsdelen en de vele variaties van de seksuele daad met duidelijke maar eigenlijk overdrachtelijke namen. Zulk een cultuur is aan onze vaderlandse kroniekschrijvers zelden eigen.

Verfijnd schijnt ook de beoefening der seksua-liteit niet te zijn geweest: een verhandeling als de *Kamasoetra* zou volkomen vreemd zijn ge-weest aan de Hollandse sfeer.

Een van zulke zedenschilderingen is dit jaar herdrukt en grotendeels in onze spelling over-gebracht: *De ongelukkige levensbeschrijving van een Amsterdammer*. (H. J. Paris, Amsterdam) De autobiografie, al of niet authentiek, geeft een goed beeld van onze achttiende eeuw. Wat het letterkundige genre aangaat moet de auteur wel zijn beïnvloed door de reeds genoemde buiten-landse voorbeelden. Realistisch worden drank-misbruik, corruptie, kwakzalverij, hoererij, over-spel en dergelijke 'deformaties van Gods werk' onverbloemd aan de kaak gesteld. De sociale kritiek is bitter, het anticlericalisme duidelijk, antijoodse gevoelens en antifeminisme komen erin tot uiting. Men kan gerust spreken van de ontluistering van een mythe omtrent de christe-lijke deugdzaamheid van onze voorouders. Iro-nie en humor ontbreken niet, hoewel het lach-wekkende eerder een produkt is van sarcasme.

Een puritein uit de achttiende eeuw heeft toen misschien ook wel getoornd tegen zulke pu-blikaties. Maar van enig verbod van de zij-de der overheid is niets bekend. Evenmin was dit het geval geweest met een uitgave in vier deeltjes (pocketbooks die volgens de uitgever 'in een bequamer bandje vallen en beter in de zak dienen') met *Koddige en ernstige opschriften*, te

Amsterdam gedrukt bij Jeroen Jeroensz in 1709. In gebrekkige stijl en rijmpjes wordt hier volks-wijsheid aan de man gebracht, aangetroffen op luifels, winkelramen, wagens, glazen, uithang-borden, tabaksdozen en dergelijke. Preutsheid was er vreemd aan. In het exemplaar dat ik raadpleegde heeft later (waarschijnlijk in de ne-gentiende eeuw) iemand getracht allerlei sek-suele passages met inkt te bedekken. Na hem is het een nieuwsgierige bezitter gelukt verschei-dene daarvan weer aan het licht te brengen, zij het ten koste van bruine vlekken.

Aan de schuttingwoorden die verband houden met urine en ontlasting, de faecalische versjes, de ontboezemingen van een 'secreet' over aan-zien en activiteit van der mensen achterwerk, heeft niemand zich gestoten. In dit genre biedt de modernste naturalistische letterkunde een ble-ke imitatie. Het 'geduldige kakhuis, zetel van het menselijk bakhuis', zit vol woordspelingen, zoals: 'Maar of je kakt of schijt, ik heb de schijt daarvan.' Uitermate populair zijn scheten of veesten, zoals in het werk van Rabelais. Op een schildwachthuisje las men: 'Toen van nagt hier op wagt Jan Losgat een scheet gaf, de schild-wagt royaal riep: corporaal, neemt deze man het woort af.' Op het secreet van een boekdruk-ker: 'De een drukt met profijt, en d'ander wert het met drukken quijt.' Een leerjongen ziet zijn gehate patroon in het gat van de deur staan en roept: 'Had ik zo een meester in mijn gat, ik scheet hem in het vuilnisvat.' Aan dergelijke opschriften, vooral als zij geïllustreerd waren, hadden de nazaten van Cats, Brueghel en Jan Steen een onmetelijk plezier.

Een tweede categorie heeft betrekking op so-ciale misstanden en misdrijven. Men is voor of tegen de Oranjes, betreurt of billijkt (nog na zo-veel jaren) de moord op de gebroeders De Wit. Wij citeren verder enige oordelen: 'Mijn voor-huis is vol spek, en 't varken voor de deur: me-nig jonker is een gek, menig varken een sin-jeur. . . . Wij broeyen in geen koninkrijk, maar in een vrije republiik, om aan den mensch te toonen, dat in de regte middelmaat veel meer heil en kunst bestaat als in de goude troonen. . . . 't Gaat zus of zo te werk, de kroeg is altijd na-der als de kerk. . . . Hier leit begraven Floor, apteker en doctoer, in gierigheyd en woeker en vont men nooit geen kloeker. . . . Gelijk de

vinken zitten te quinken in het velt, zoo staan de papen ook te gapen naar het gelt. . . . Geen zo vreemd' of vuyle daad of zij heeft haar advocaat. . . . Hier in der aarde bij de sware molten leid een ontfanger van verscheide tollē: is de ziel in den hemel zo is alleding wel, want daar waren er veel die hem wenschten in de hel. . . . Den hemel wint men door geweld of is te koop door kragt van gelt. . . . Den Haag is een verduivelt nest, elkeen hoereert of steelt om 't best. . . . De gunst van 't Hof zeer ligt verkeert, want 't waait er zo de prins begeert.'

Overvloediger evenwel zijn de opschriften die betrekking hebben op vrouwen, het huwelijck het seksuele leven. De versjes zijn meestal 'schuin', zij hebben een dubbele betekenis. Soms worden weliswaar geslachtsdelen met name (en plat!) genoemd, en zij zijn dan meer geschikt om in een moderne roman dan in een artikel te worden opgenomen.

Meestal echter bewijzen de auteurs dat zij de erotische symboliek lang vóór Freud hadden ontdekt en toegepast. Het thans zo 'populaire' woord voor de geslachtsgemeenschap (neuken, dat eigenlijk duwen betekent en in die zin ook in Vlaanderen wordt gebruikt) komt zelden voor. Wel: naayen, rijden of berijden, vogelen, veugelen, pijp roken, schieten, vissen, hengelen. Voorwerpen die de vrouwelijke sekse aanduiden zijn onder andere: een geopende mossel, een koffieboon, een mond. Zinnebeelden van manlijkheid zijn: neus, pijp, spies, kaars, zaad, zak (het kerkezakje met de lange steel!) terwijl allerlei onfijne grapjes worden uitgehaald met woorden als kloten (ballen), bruidsschat en bruidsgat. In een kwade reuk stonden strijktsters en stijfsters, blijkbaar overdrachtelijke namen voor prostituees.

Op tabaksdozen vond men dubbelzinnige afbeeldingen, bijvoorbeeld van een heer met een vis en een dame met een vogeltje of een mossel, en verklarende rijmpjes. Soms een oosters tabaksblad en een pijp, en dan: 'Juffrouw, dat is een oriëntaaltje, niet? Ja, heer den toeback is goet maar jou pijp en deugt niet.' Een oud volksgeloof wordt aldus weergegeven: 'De man toont aan de neus, zo ook de mond aan 't wijf, hoe d'een en d'ander is gestelt aan 't onderlijf'.

Het antifeminisme openbaart zich als wantrou-

wen in de kuisheid der vrouwen (de kuisse Suzanna's bestaan niet meer) en in aanbevelingen om vrouwen die de broek aan hebben, dat kledingstuk uit te trekken. Of aldus: 'Hoe kan een jonge vrouw een out man zoo bedriegen, een ander maakt het kint en hij moet zitten wiegen.' Van soortgelijke aard: 'Jans wijf die is de stad van Troyen zeer gelijk, zij wordt geduriglijk bestormt van arm en rijk, en kan nauw rust bekomen, maar wordt altans door kragt van mans als Troyen ingenomen.' Een uithangbord van een herberg die de Wildeman heette: 'Als de wildeman zijn spies op heeft, staat het heele vrouwenbosch en beeft; vreest daarom niet, o vogelaar noch jager, maar neemt alles waar, gelijk ik die 's morgens vroeg en 's avonds laat ontsluit mijn kroeg, voor tinkelbroers van 't edel nat en snuffelaers van Venus' schat.' Een geheim bordeel was hieraan kenbaar: 'Hier stijft men, hier strijkt men, hier leyt men vlak om gelt.'

Talloos zijn de dubbelzinnigheden in verband met paardrijden. Bijna lieflijk is daarentegen het luifelschrift van een zaadverkoper: 'Hier verkoopt men veelderlei zaat, om in de aarde te zaayen daar vrugt uit ontstaat tot onderhoud voor 't menschelijke leven. Doch 't best zal ik mijn wijf zelf in haar tuintje geven.'

Indien men deze 'volksliteratuur' uit de achttiende eeuw overziet, vraagt men zich af wat voor nieuws het hedendaagse realisme biedt, met zijn faecalische en erotische toespelingen of platheden. Maar onze voorouders schreeuwden toen niet meer (of nog niet) om censuur. Men verkeerde in het eindstadium van een civilisatie die steeds wufter was geworden. Met de Franse tijd, de nieuwe burgerlijke discipline en het calvinistische Reveil, trad echter in de negentiende eeuw opnieuw het puritanisme naar voren. Geleidelijk vindt dan de verburgerlijking plaats, althans in de taal, nadat de derde stand zijn normen heeft weten door te voeren.

Zowel de calvinistische als de Franse revolutie (van de zestiende en het einde der achttiende eeuw) heeft geleid tot strenge fatsoensopvattingen, die in een later stadium hun kracht begonnen te verliezen. Is eenmaal een regime grondig gevestigd, dan begint ook geleidelijk zijn

tucht te verminderen doordat het teleurstelt en allerlei onlustgevoelens verwekt, die zich driftmatig openbaren.

De verschijnselen waartegen mr. Ridder van Rappard zo toornst zijn vrij normale symptomen van zulk een crisis, zulk een uitdaging aan een cultuurpatroon dat velen onbevredigd laat.

Er is geen reden dan om censuur en ingrijpen der overheid te roepen, en nog minder om het te doen voorkomen alsof 'eeuwigheidswaarden' van een voorgelicht hiermee worden afgebroken. Ook die zogenaamd calvinistische voorvaders hebben hun Jan Cremers gekend bij de vleet.

Nederland en de Sowjet-Unie

Wat doen wij dus? Wij identificeren ons, op hoogst emotionele wijze, met de Duitsers en wij verheffen hen tot 'strijders voor de vrijheid'. Mentaal gesproken zetten de Duitse 'activisten' evenwel de oorlog voort: er is nog steeds geen vrede. In de geest voeren wij die oorlog met hen als wij ons blijvend door zulke romantische sentimenten laten meeslepen. In onze verbeelding is er dan sprake van een 'vrijheidsoorlog' en zijn de Duitsers arme onderdrukte lieden, zoals de Polen in het verleden. Gelukkig hebben wij de West Duitsers bevrijd. Het vertekende beeld zou compleet zijn als Hitler een Rus was geweest, opgevolgd in de tirannie door Stalin en Chroesjtsjov.

Het is daartegenover ook waar dat wij anderzijds alle boeken verslinden over de wandaden van het nationaal-socialistische Duitsland en de jongere generaties eraan blijven herinneren hoevele miljoenen Duitsers zich toen als barbaren hebben gedragen. Die tegenstrijdigheid bewijst hoe neurotisch gespleten de ziel van landgenoten is die politiek helpen maken. En zo kan men ook verklaren dat de angst en haat uit de oorlog eigenlijk zijn gebleven, maar nu *zijn overgedragen van Duitse op Russische leiders*. De onbeheerste driften zoeken een object, en zij hebben het gevonden. Wij willen daarmee niet ontkennen dat de Sowjet-Unie behoort tot een alliantie waartegen wij de Noord-Atlantische Verdrags-Organisatie hebben moeten oprichten. Maar het is dringend nodig te waarschuwen tegen de gedachte dat wij geen oog meer kunnen dichtdoen en geen greintje innerlijke rust meer kunnen hebben zolang de Sowjetwereld bestaat. Tegen de gedachte dat de twee werelden niet naast elkaar kunnen blijven bestaan, dat de ondergang van de ene onvermijdelijk is voor de veiligheid van de andere. Het is namelijk een waanbeeld dat enig volk in deze revolutionaire periode der geschiedenis ooit rust kan vinden en onbedreigd kan bestaan. En nog groter waan te menen dat een oorlog aan die onzekerheid een einde zou maken. Alleen volken met sterke zenuwen en zin voor realiteit kunnen deze periode overleven.

(Uit: *Gelijk hebben en gelijk krijgen*, 1962)

Een onwaardige vlooiënplaaḡ

(De Groene Amsterdammer, 25 december 1965)

Van het bestaan der provo's werd 'het Amsterdamse klootjesvolk' zich bewust ten tijde van de historische verloving van prinses Beatrix en de heer Claus von Amsberg. Op de versierde boot die beiden dreef langs kale kaden en bemande bruggen dwarrelden verluchte manifesten, die getuigden van onmin met de aangekondigde schepping ener 'nieuwe Duitse dynastie'. In de losse exemplaren van een vermaard royalistisch ochtendblad bleken tersluiks verscholen antimonarchistische pamfletten te zijn gestoken. De dader van deze subversieve publiciteit werd uit zijn waardig ambt van krantenverkoper ontslagen. En aangezien een wettig auteursrecht het vrijelijk vermenigvuldigen van verheven contereitsels verbood, volgde in kort geding een rechterlijke uitspraak, ter waarde van tweehondertweëntachtig zilveren Juliana-guldens, welke een eind maakte aan de distributie van voormelde hoofse gelaatstrekken door de provoclub.

Dit alles geschiedde in Amsterdam in de zomer van het jaar 1965. Wie waren de provo's? Zij verschenen opnieuw in het rosse licht der openbaarheid toen hun eerste langwerpige tijdschrift (op de omslag rode bakstenen, en met zilveren schutblad) van hogerhand in beslag werd genomen. Dit sindsdien zeldzaam antiquarisch nummer van 12 juli bevatte, behalve een geloofsbelijdenis, de tekst van een zeer oude brochure getiteld *De practische anarchist*, eens vrijelijk in Nederland verkocht, doch met het veld winnen der democratie gevaarlijk geacht voor het handhaven van de openbare orde. Men kon er in archaïsche stijl weervinden de twijfelachtige formules voor het vervaardigen van knalkwik, knalzilver, dynamiet, meliniet en helse machines, zonderlinge ontploffingsmidde-len uit het voor-atomische tijdvak. Tussen de satanische paragrafen waren rode klappertjes geplakt. Een onverhoedse inval in het hoofdkwartier der provo's, gepaard met het luidruchtig intrappen van een wankele deur, deed niet alleen de Jordaan opschrikken – welke vermaarde stadswijk de eer genoot de provocatorische centrale te herbergen – maar de gehele hoofdstad.

De nieuwe Amsterdamse beginselverklaring

in dit tijdschrift geopenbaard, muntte overigens uit door eenvoud. Daarbij bleek dat een kortelings gepromoveerde geleerde, dr. Buikhuizen, zijn proefschrift had gewijd aan het blijkbaar ook in de hoofdstad geboren nieuwe mensentype, de nozem, die in kleding en gedrag de samenleving provoceerde, weshalve de auteur hem ook 'provo' doopte. Maar Roel van Duyn, student in de wijsbegeerte, merkte dienaangaande op: 'Wij weten dat de houding van de provo, zoals wij hem als nozemsoort kennen uit het proefschrift van dr. Buikhuizen, nog niet volmaakt is. Buikhuizen zegt: Het provocisme is geen uiting van verzet tegen de huidige maatschappij, provo's vinden hun baan niet onbelangrijk, provocisme is voor hen vrijetijdsbesteding. Wij echter propageren het provocisme als het verzet tegen de maatschappij, wij hopen dat de provo gaat inzien dat zijn baan hem degradeert tot een radertje in de tijdbom die deze maatschappij is, wij pleiten voor full-time provocisme. Wij willen een betekenisontwikkeling bevorderen van: provo is provocerend nozempje tot: provo is staatsgevaarlijk anarchist.' Afgezien van het toekomstideaal 'het paleis op de Dam te bestormen', wordt de nadruk gelegd op de onwil mee te werken aan de nucleaire ondergang

door weigering van collaboratie met de economische en politieke organen dezer samenleving, die haar ondergang zou tegemoet snellen. Het gaat om een passief verzet, waarvoor klassieke denkers als Lao-Tse en Etienne de la Boétie begrip zouden hebben gehad. 'Wij kunnen ons geen "job" (zoals populaire carrière-jagers dat noemen) voorstellen, die niet tot doel heeft de noodtoestanden waarin wij leven te prolongeren. De arbeider produceert de minderwaardige lustobjecten waar de kapitalist desondanks zijn meerwaarde uitslaat, de ambtenaar administreert de slachtoffers der burocratie, de uitvindingen van technici en geleerden worden ogenblikkelijk gebruikt voor militaire doeleinden. De asociale provo is het enige lichtpunt. Zijn optreden is een spaak in het wiel van de vooruitgang, die zo hard vooruit daverd dat hij de bom onder de rails, vlakbij, niet ziet.'

In de uitdagende stijl van dit en soortgelijke manifesten, geïnspireerd door een literatuur die het groeiende onbehagen in de cultuur onthult, bleek zonneklaar dat deze jongeren – volgens een bekend journalist een 'onwaardige vlooiënplaa' vormende – authentieke kinderen waren van hun benauwende tijd. Geboren in of na de tweede wereldoorlog waren zij in een wereld geworpen die vloekte met de hoge idealen waarin zij waren groot gebracht. Het contrast tussen de formeel beleden menselijke waarden en de rauwe realiteit leidde tot deze vorm van extremisme. In alle landen der geïndustrialiseerde wereld moest wel de brandende vraag rijzen, tot welk een zelfvernietiging de techniek de mensheid zou voeren. De ontlustering der samenleving, sinds de eerste wereldoorlog verzinnbeeld door dadaïsten, expressionisten, surrealist en opart, begon haar hoogtepunt te bereiken in het tijdvak van atoom- en waterstofbommen, dreigende raketten en spionerende kunstmanen, bewusteloos makende gassen en verdovende synthetische middelen, geheime afloerlenzen en verborgen microfoons der politieke politie. Wie met deze maatschappij is opgegroeid heeft zichzelf gewend aan coëxistentie met dergelijke uitwassen der beschaving. Wie zich, vol van de vitaliteit der jeugd, in zulk een situatie geplaatst ziet, heeft moeite haar te verwerken. En men behoort zich ernstig bezig te houden

met de vraag wie eigenlijk provoceert: een opstandige nieuwe generatie of een onheilspellende, met de dood dreigende techniek. Heimwee naar een menselijker natuur tegenover het beeld van deze kunstmatige cultuur bleek zonneklaar uit het wilde protest.

De industrie in haar meest verbreide 'zwarte' aspecten werd het doelwit van jeugdige instinctieve agressiviteit. In de publikaties der anarchistische provo's moesten vele sociale kwalen het ontgelden: het militarisme, de kernwapens, de verslaving van de consument (slachtoffer van een hypnotiserende reclame), de luchtvervuiling door de fabrieken en het vergif van de auto-dampen. Tegenover de 'terreur van het gemotoriseerde verkeer' ontwierpen de fantasierijke provo's hun witte-fietsenplan, tot bevrijding der mensheid van het automonster. 'Provo lanceert de witte fiets, in openbaar bezit, nooit op slot, het eerste gratis, gecollectiviseerde vervoermiddel. De witte fiets is een provocatie van het kapitalisties privébezit; want de witte fiets is anarchisties.' Het voertuig zou gebruikt kunnen worden door wie het nodig heeft en moest onbeheerd weer worden achtergelaten voor andere gebruikers. Helaas kon de politie geen begrip opbrengen voor deze vondst: zij verwijderde de eerste witte rijwielen juist omdat deze onbeheerd en niet op slot stonden, zonder te beseffen in welke taboes zij gevangen zat.

In juli en augustus kwam het tot ernstige maar nodeloze botsingen. Al sinds enige jaren organiseerde de anti-rookmagiër Robert Jasper Grootveld 'happenings' bij het beeldje van het Lieverdje (de Amsterdamse straatjongen) aan de stad geschonken door een sigarettenfabriek. De provo's namen aan dit wekelijks terugkerende nachtelijke gebeuren deel ter wille van de vrijheid van demonstratie, het sympathieke doel en het collectieve creatieve spelelement. 'Stille omme-gangen' breidden het protestprogramma uit. Duivelbannende maskerades, onschuldige verbrandingen van symbolen van het kwaad en geïmproviseerde samenzang vonden echter geen genade in de ogen der overheid. Op 14 augustus volgden charges met de blanke sabel, arrestaties en veroordelingen. Sindsdien zijn de happenings wel op bedaarde wijze hervat, maar de provo's voelden zich 'vogelvrij'. Onder de meest futiele voorwendselen werden zij gearresteerd.

Hun anarchisme is individualistisch van aard. Het berust niet meer op het vertrouwen in 'het proletariaat' dat danig verburgerlijkt is. Het doet een beroep op een klassenloos 'provotariaat', dat zijn aanhangers vindt in alle groepen en standen der samenleving. Het wil vooral 'onthullend' zijn, want het verspreidt allerlei gegevens over de geheime politie, de onmogelijkheid van de dusgenaamde bescherming der burgerbevolking in een atoomoorlog, achtergronden van figuren uit 'monarchale happenings'. Toch is het sociale element in dit individualisme onmiskenbaar, want een duistere angst over het lot van onze samenleving, een behoefte aan de vorming van kleine gemeenschappen die bescherming bieden, de organisatie van het liefdelieven op eigen wijze zijn er nauw mee verbonden. Het 'grauw', de zelfgekozen erenaam, bestaat uit vrijwillige werklozen, studenten, artiesten, beatniks met revolutionaire idealen, die zich 'desperado's en bastaarden' noemen. En verder is het sociale utopisme, als leidraad, niet afwezig: de droom van een maaschappij waar-

in machines, automaten en computers de slaven zullen zijn geworden van bevrijde mensen, die 'recht op luiheid' hebben.

Als politieke richtlijn geldt: een minimum aan gezag, collectivisatie, decentralisatie en demilitarisatie, de schepping van autonome communes en automatie in de economie.

Wat zullen de provo's worden? Misschien ernstige intellectuelen met nonconformistische denkbeelden? Of brave huisvaders en moeders achter de kinderwagen? Wellicht levenslang onaangepaste enkelingen, verwikkeld in een ideologische guerrilla met de maatschappij? Of a-sociale zwervers? Wie weet ook kunstenaars van faam? Of verbeterde politieke saboteurs? Hoe het zij, Amsterdam, deze weergaloze 'lastige stad', en de even unieke Jordaan zijn het schouwtooneel geworden van een Europees verschijnsel: het tastbare onbehagen in een lustnajagende maar gelukvijandige cultuur. Melodrama, zo is men geneigd te zeggen. Misschien echter: tragedie.

De zieke mens

Zijn de instinctieve en natuurlijke hartstochten waarlijk gevaarlijk voor de menselijke soort of kennen we daarvan slechts de vorm die door de civilisatie geperverteerd is? Het is niet nodig aan het utopisme van Rousseau te geloven om de stelling van Nietzsche te overpeinzen, dat de verlooening der instincten ons duurder is te staan gekomen dan de aanvaarding ervan ons had kunnen kosten. Het is mogelijk dat een meer positieve houding jegens de seksualiteit, een minder vreesachtige, minder tragische, openhartiger conceptie der natuurlijke hartstochten de mens voor heel wat droefheden zou kunnen bewaren. In het werk van Calderon ontbreekt het Hooglied van de aardse vreugde en het erotische geluk. Maar noch de mens, noch de samenleving kunnen deze missen zonder het gevaar te lopen zichzelf te vernietigen. Het afgedwongen ascetisme dat uithongert staat dicht bij het nihilisme.

(Dissertatie over Calderon, 1951)

De afwezigheid van de vader in de moderne literatuur

(Symbiose, 1966)

Tot de nieuwste aanwinsten van het Rijksmuseum behoort het schilderij van Rembrandt dat de naam draagt van 'De Heilige familie bij avond'. Het toneel is een Hollands binnenhuis van de zeventiende eeuw en de sfeer daarin is volkomen 'barok': een lichtbron die men niet ziet, illumineert het profiel van Maria, het gelaat van een oudere vrouw (waarschijnlijk haar moeder Anna) en het kind in zijn wiegje. Het merkwaardige is dat de vader schijnt te ontbreken. Misschien is hij de figuur die in de diepe schaduw onder een trap met iets bezig schijnt te zijn. In elk geval speelt hij in de heilige familie geen rol. Het is onnodig zich te verdiepen in de bijzondere bedoeling die Rembrandt wellicht heeft gehad met het zodanig in het licht stellen van het kind, de moeder en de grootmoeder. In de christelijke verbeeldingswereld treedt Jozef nooit op de voorgrond; hij is immers niet de natuurlijke vader van het kind. Ook in het jodendom was de 'matrilineale' binding (de afkomst van een joodse moeder) beslissend voor de vraag of men tot de geloofsgemeenschap behoorde.

Hoewel deze opvatting geenszins samenvalt met een sociaal matriarchaat en hoezeer ook de drie grote religies van semitische oorsprong (jodendom, christendom en islam) wortelen in patriarchale verhoudingen, toch is de verering van de Oermoeder, zo krachtig in vele andere voor-Aziatische godsdiensten, nimmer geheel verdrongen. De intieme betrekking van het kind tot de moeder is eenvoudig een biologisch feit gebleven. Zij zijn waarlijk door bloedverwantschap 'familie', al moge de vader een verzorgende en gezaghebbende functie vervullen. De botsingen tussen vader en zoon zijn overigens zo oud als het gezinsverband. Ieder kent de moderne naam voor dit conflict: het Oedipuscomplex. Nu is daarin niet alleen gesymboliseerd de rebellie tegen het gezag, maar ook de min of meer bewuste seksuele verbondenheid van moeder en zoon. Deze laatste, zo leert de analyse, wil de vader uit de gunst der moeder dringen, opdat hij haar voor zich mag monopoliseren.

Het is in de 'heilige familie' volkomen begrijpelijk dat de stralende zoon de vader in de schaduw stelt: het Christuskind is goddelijk en Jozef

is dat geenszins. Mocht men geneigd zijn diepere oorzaken te zoeken voor het gewijde verhaal, dan zou men echter kunnen zeggen, dat in het bewustzijn van degenen die Maria vereren, de vader reeds is verdrongen. En dat het Oedipuscomplex op deze wijze is opgelost. In die ontkenning zou men dan natuurlijk een ideaal moeten zien. Want de literatuur van het christelijke cultuurpatroon is tot op onze alleraatste tijd vervuld gebleven van de strijd tussen vaders en zonen, die ook in de realiteit geenszins is geëindigd. Het is niet onze bedoeling nogmaals voorbeelden te geven van de sinds eeuwen geproduceerde eindeloze reeks van Oedipuscomplexen in de kunst.¹ Daarin openbaart zich immers hetgeen verboden is, namelijk dat de zoon tegen de vader opstaat.

De evolutie der samenleving en het losser worden van het gezinsverband heeft echter in de modernste literatuur het Oedipuscomplex, hoe veelvuldig dit dan ook nog voorkomt, teruggebracht tot een beperkter terrein. De emancipatie van de zoon is al in veler bewustzijn een voldongen feit. Op de voorgrond treedt dan een minstens zo boeiend probleem, en dit betreft de

bevrijding van de gebondenheid aan de moeder. Nu is het zeer wel mogelijk dat dit streven naar autonomie ook al in het Oedipuscomplex is vervat. Te weinig aandacht is er wellicht geschonken aan de theorie dienaangaande van Simone de Beauvoir. Zij heeft de theorie verdedigd dat het bedoelde conflict 'te vaak wordt beschouwd als het gevolg van een worsteling tussen instinctieve tendensen en sociale geboden'.² Maar, zo meent zij, allereerst hebben wij hier te doen met een innerlijk conflict. Aanvankelijk heeft de sensualiteit van het kind wel het moederlijke vlees tot object. Vandaar de neiging de vader te verdringen, hoewel dit streven leidt tot een conflict met de moraal der samenleving. Deze verbiedt evenzeer incest als opstand tegen de vader. Naarmate echter het kind zich individualiseert wil het zich ook vrijmaken van de moeder. Het onttrekt zich aan haar liefkozingen en haar gezag. Daarbij schaamt het zich voor de vroegere gebondenheid aan haar lichaam, bij voorbeeld aan de borsten en de buik. Het deseksualiseert de moeder om niet te worden herinnerd aan zijn afhankelijkheid van haar vlees. De vader evenwel bezit de moeder als seksueel wezen en zijn gedrag jegens haar onderstreept de zinnelijke betekenis van haar lijf. Deswege ergert het de zoon dat de vader met de moeder slaapt. Niet omdat hij haar zelf wil bezitten, aldus de schrijfter, maar omdat hij haar wil verheffen tot een wezen zonder sekse, uit schaamte over de navelstreng waarmee hij aan haar was verbonden. 'De eerbied voor haar is de sublimering van een ingeboren afkeer; de jongeman weigert zijn moeder te zien als vleselijk; hij vervormt haar gestalte, hij maakt deze gelijk aan een der kuisbeelden van de geheiligde vrouw, zoals de samenleving die hem biedt.'

En Simone de Beauvoir voegt daaraan toe: 'De jongeman die concreet, sensueel zijn moeder heeft begeerd, kan in haar de vrouw in het algemeen hebben begeerd; en de vurigheid van zijn temperament zal bevrediging vinden bij welke andere vrouw ook; hij is niet veroordeeld tot heimwee naar de incest. Omgekeerd kan een jongeman die voor zijn moeder een tedere maar platonische eerbied heeft gekend, verlangen dat in elk geval zijn vrouw deel heeft aan de moederlijke kuisheid.' Dit standpunt is daarom belangwekkend, wijl het de mogelijkheid

in het licht stelt dat reeds in het Oedipuscomplex de wens is vervat los te komen van de moeder als seksueel wezen, dat een geheimzinnige overmacht bezit omdat het 'mannen maakt'.

Hoe het zij, de wens tot emancipatie van de moederbinding manifesteert zich duidelijk na de uitschakeling van de vader. In de literatuur treedt het probleem van de verhouding tussen moeder en kind pas dan in het volle licht. Wij herinneren hierbij aan de eerste roman van Françoise Sagan *Bonjour tristesse*. De vrijheid van het meisje wordt in dit verhaal immers niet meer bedreigd door de vader, maar door de vrouw die haar tweede moeder zou moeten worden. Deze wil zij liquideren, wat door een reeks van onbarmhartige listigheden en goed beraamde machinaties ook gelukt. De bittere nasmaak van deze wrede operatie voegt aan de vreugde een vleug van droefheid toe, want het meisje is niet onmenselijk en haar bevrijding heeft bloed gekost. Om haar seksuele autonomie was het echter begonnen. Men kan dus niet zeggen dat de hier besproken strijd alleen de zonen betreft.

Een soortgelijk geval vindt men in *La Romana* (De vrouw van Rome) van Alberto Moravia. Hier is de vader niet slechts afwezig als autoriteit, hij is overleden. Nog duidelijker concentreert de aandacht zich op de relatie tussen moeder en dochter. Deze laatste laat zich door haar moeder tot prostitutie drijven, hoewel zij eigenlijk het ideaal koesterde van het gezellige leven in een kleinburgerlijk gezin. In het gecompliceerde en amorele proces van haar liefdeleven raakt zij echter geleidelijk van de moeder los, die door haar schuldgevoel en haar financiële afhankelijkheid meer en meer tot dienaar wordt. Bovendien verwaarloost Adriana haar zakelijke belangen, die zij volgens haar opdracht allereerst had moeten behartigen, en geeft zij blijk van een 'onverstandige' voorkeur. Wanneer zij ten slotte een kind verwacht, zal de toelage die zij daarvoor verwacht, aan de moeder ontgaan en worden aangewend ten bate van de zuigeling. Adriana wil zelfs haar bestaan als prostituée vaarwel zeggen en haar kind de vreugde leren kennen die zij zelf – mede door haar gehoorzaamheid aan de moeder – heeft moeten ontberen.

Moravia heeft evenzeer het meer klassieke conflict behandeld waarin de zoon is verwickeld. Hij deed dit onder anderen in het verhaal *Agostino*. Ook hier is de vader afwezig, de zoon (een jongen van dertien jaar) is nog intens aan de moeder gebonden. Wanneer deze zich echter sensueel wijdt aan haar minnaar, groeit in de knaap een bijna verscheurende haat. Men is aanvankelijk geneigd incestueuze verlangens die onvervuld moeten blijven, te zien als hoofdoorzaak van zijn diepe gekrenktheid. Weldra is het echter duidelijk dat de ontluistering van het moeder-ideaal door de verafschuwde minnarij een aanzienlijke rol speelt in de crisis die de jongen doorleeft. Hij kan deze alleen doorstaan door de rauwe realiteit ('je moeder is een hoer') moedig onder de ogen te zien en de omstandigheden te scheppen voor zijn eigen ontgroening. Agostino, het verwende zoontje dat in een droomwereld heeft geleefd, sluit zich aan bij een 'gang' van barbaarse knapen die al het vrouwelijke terugbrengen tot het dierlijke. Onderlinge hetero- en homoseksuele spelletjes, wreedheid en diefstal wijden Agostino in de 'Männerbund' in. Hij heeft ook maar één doel: man worden, loskomen van de moederbinding.

Hij zou met een prostituee hebben willen paren indien deze hem (een kind nog) zou hebben aanvaard. De weg der emancipatie zal lang zijn, maar hij zoekt de vervreemding van hetgeen aanvankelijk zijn idool was.

Nu heeft Moravia onder de vele belangwekkende romans van zijn hand één verhaal geschreven dat ons in dit geval zijdelings interesseert. De titel daarvan was oorspronkelijk *Il fantasma di mezzogiorno* (De geestesverschijning van de middag), maar later is hij veranderd in *Il disprezzo* (De verachting), onder welke naam de roman ook verfilmd is. Zoals in andere werken van Moravia, bijvoorbeeld *Amore coniugale* (Echtelijke liefde) loopt de verhouding tussen man en vrouw parallel met die van een verbeelding, in dit geval met de legende van Ulysses en Penelope. In het huwelijk van Emilia en Riccardo is een element van verwijdering ontstaan. Na twee jaar 'veracht' zij hem, omdat hij geen 'man' is, geen agressieve veroveraar, geen driftmatig dier, maar een intellectueel. Riccardo moet het scenario schrijven van de odyssee van Ulysses en ontmoet aldus niet alleen de

zakelijke 'producer' die zijn vrouw zal verleiden, maar ook de cineast die de film moet vervaardigen. Deze laatste nu heeft zijn eigen opvatting over de langdurige zwerftocht van Ulysses (Odysseus) die volgens hem zo lang mogelijk de huiselijke haard ontvlucht, omdat hij Penelope vreest. Zij veracht hem namelijk omdat hij geen 'man' is. Wanneer Ulysses terugkeert is het om zich te wreken en zijn manlijkheid te tonen door zijn medeminnaars te doden. Deze opvatting onthult aan Riccardo zijn eigen verhouding tot Emilia, zijn Penelope. De ontknoping van de roman is kunstmatig en daarmee zullen wij ons niet bezighouden. Wij maken hier evenwel kennis met een nieuw probleem. Het betreft niet meer de verhouding tussen het kind en de moeder, maar tussen de man en de veeleisende animale, zinnelijke vrouw die niet wordt bevredigd. Tot nu bespraken wij het geval van het kind dat lijdt onder de autoriteit van de moeder en zich daarvan wil bevrijden. Thans maken wij kennis met de man die wordt geconfronteerd met een echtgenote die overheerst en die hem 'veracht'. Wij zijn in beide gevallen ver verwijderd van het Oedipuscomplex. Niet meer het conflict tussen vader en zoon staat op de voorgrond, maar de worsteling tussen de man en de autoritaire vrouw. Het vraagstuk verwijdt zich, het krijgt een bijna kosmisch aspect.

Wij moeten er hier op wijzen, van welk een betekenis voor deze problematiek het werk is van Marnix Gijsen, wiens in het Nederlands geschreven romans internationaal van allure zijn. Zo zou men zijn verhaal *De kat in de boom* kunnen vergelijken met Moravia's *Amore coniugale*. De vrouw, Anna, wordt bekoord door de manlijke stoerheid van een Hongaarse immigrant (zoals zijn meeste verhalen speelt ook dit in Amerika) in wie zij de driftmatigheid vindt die zij mist in haar man. Dat deze haar ook geen kind heeft geschonken, draagt bij tot haar oordeel dat haar echtgenoot onvruchtbaar zou zijn. Zij is begrijpelijkerwijze vervuld van seksuele verlangens, zij staat lankmoedig tegenover mannelijk exhibitionisme. Tegenover haar echtgenoot echter is zij de begripende en vergevende moeder.

Door deze roman met de tweeslachtige vrou-

wenfiguur ontdekt men dat de kunstenaar geïnspireerd kan worden door nog een andere verschijningsvorm van de besproken tegenstelling. Het kan namelijk ook zijn dat de vrouw zich niet aandient als driftmatig wezen, maar juist als het tegendeel: dat zij zich voordoet als de ideale en kuise moeder die geen behoefte heeft aan de seksuele verlangens van de man. In beide gevallen wreekt zij zich op het patriarchaat, zij onderstreept haar superioriteit, zij poogt de man te vernederen. Wij gaan nu voorbij aan de opvatting die men onder andere vindt in de romans en essays van de Spaanse auteur Miguel de Unamuno omtrent de positie der vrouw. Hij immers idealiseert het 'onbevleete moederschap', zoals in *La tia Tula* (Tante Trui) en in zijn ideeën over Don Juan, die slechts schijnbaar een veroveraar, in werkelijkheid een dienaar is van de scheppende vrouw. Bij Marix Gijsen treft men evenwel het sarcastische verzet aan tegen deze 'edele reinheid'.

Zijn meesterwerk blijft nog immer *Joachim van Babylon*. Joachim is een tweede Ulysses, een zwerver die vele landen heeft bezocht en tal van beschavingsvormen heeft leren kennen: een vrije geest. Het is zijn noodlot verliefd te worden op Suzanna, de kuise, frigide vrouw die de seksuele opwindning niet kent. Zij bleek geen vrouw, maar een schikgodin, een troosteres. 'Zij vroeg niet, zij aanvaardde. Zij was niet beleedigd door mijn lust, zij vergaf, zij was erbarmen en welkom, genade en begrijpen.' Suzanna brengt geen kind ter wereld en voor Joachim is dit symptomatisch: zij weigert te baren, zij wil 'ongeschonden' blijven. Indien zij toestemt in de seksuele gemeenschap is het omdat zij haar plicht wil doen. Vandaar op het einde het vernietigende oordeel over haar: 'zij geeft zich als een hoer.'

Toch is dat niet haar wezen. In diepste zin is zij 'een symbool der weigering'. En welke is haar verhouding tot Joachim? 'Ik was haar kind, haar zoon, die zij met nachtelijke troetelwoorden overlaadde, die zij van het eerste moment af had getroost in plaats van hem te vrezen, te dulden en te begeren.' En als Suzanna (naar de vertelling uit de apocriefe geschriften) in haar naaktheid wordt ontdekt door twee grijsaards die haar begeren, brengt zij deze aan, opdat zij ter dood zullen worden gebracht. Joachim ech-

ter is geneigd de mannen te verontschuldigen en Suzanna te veroordelen. 'De vrouw die niet begeren kon, begreep de begeerte der grijsaards niet.'

Joachim maakt zich los van Suzanna. Maar wat beduidt dit anders dan het afscheid van... de moeder? Haar dwingende gestalte vindt men terug in enkele romans waarin alweer de vader ontbreekt. Wij noemen in dit verband *De oudste zoon*, doch daarin werkt vooral het Oedipus-complex door, met de dienstbaarheid aan het moeder-ideaal en het symbool van de gesublimeerde incest. De rebellie wordt echter openbaar in *De lange nacht*, waarin de moeder haar zoon wil monopoliseren door hem vijandig te stemmen jegens de aantrekkingskracht der vrouwelijke seksualiteit. Het resultaat is dat hij wel poogt zich aan haar gezag te onttrekken, maar door homofiele experimenten. Zeer manifest is de emancipatiedrang in *De vleespotten van Egypte*, een roman zonder vaderfiguur en met een dominerende moedergestalte. Vermaard is daarin de volgende passage over de Verenigde Staten: 'In dit land van het matriarchaat heeft de boezem een bijzondere betekenis: het erkent en verheerlijkt niet de rubensiaanse boezem, doch heeft de beschaving van de uier opgebouwd. Andreas, die ik altijd als een moederskind had beschouwd, al lieten zijn steeds ironische uitlatingen over de barones vermoeden, dat hij tegen haar in bedekte opstand leefde, werd getroffen door de kleverige manier waarop de Amerikanen over de moeder gewaagden. Het leek wel of geen volwassen Amerikaan zich in het leven veilig voelde, of een duistere drang hen allen teruggedreef naar de veiligheid van de moederschoot, zoals de zalm terug wil naar zijn geboorteplek, die ook zijn doodsbed zal zijn. Mij draaide het hart in de borst rond, als ik in de liedjes, in de dagbladen, in heel het openbare leven deze "mom" hoorde verheerlijken, alsof het feit alleen van het leven aan een kind geschonken te hebben, een vrouw tot een heilige maakte... Het leek wel of iedere geboorte het gevolg van een verkrachting was, want over de vader werd zorgvuldig gezwegen. En met geen microscoop kon men ontdekken of er onder de miljoenen moeders misschien één was, die de zaak niet onaardig had gevonden. In onze maatschappij is de vader de steunpilaar, het sluitstuk

van het gezin. Hier bleek het dat hij de "provider" was, de voorziener, de werker, de werkbij die, wat zwak van verstand en door buitensporige lage driften bezeten, in het onderhoud van de bijenkoningin moest voorzien.' Het is tegen deze tendens dat de Ik-figuur verzet aantekent.

De drang naar zelfstandigheid van de zoon manifesteert zich tevens als verzet tegen de echtgenote, wanneer deze het zinnebeeld is geworden van de moeder. Wij laten terzijde dat zulk een oppositie ook christelijke symbolen en godsdienstige geboden aantast. In het Oedipus-complex, met zijn verering van de gedeseksualiseerde madonna, vinden zulke uitdrukkingvormen nog een plaats. Is eenmaal de zinnelijke vader geëlimineerd, dan treedt, zoals wij zagen, een nieuw conflict naar voren, totdat ook de

binding aan de moeder verbroken is. In dat stadium heeft de volwassen geworden zoon de neiging zich de gelijke te voelen van de vader en zich met hem te verzoenen, ja, zelfs te denken aan een 'broederschap der mannen'. Maar de fasen van deze evolutie doorkruisen elkaar voortdurend. En de meest duurzame weerklank ervan hervindt men in psychologische romans, die geheime maar te doorgronden drijfveren in hun volle gecompliceerdheid openbaren.

1. Men zie hiervoor bij voorbeeld: Patrick Mullahy: *Oedipus, myth and complex* (New York, 1948), waarin ook aandacht wordt geschonken aan de desbetreffende letterkunde en studies van Otto Rank.

2. Simone de Beauvoir: *Le deuxième sexe* (Paris, 1949) derde hoofdstuk (Mythes) van het eerste deel.

Ten slotte moet men gewag maken van een der leerlingen van Freud, Wilhelm Reich, die de theorie aanvaardt volgens welke de extreme onderdrukking de instincten ziek en gevaarlijk maakt. Reich verwijt aan de sociale organisatie dat zij complexen veroorzaakt die men zou kunnen vermijden. Het is niet noodzakelijk dat een cultuur gebaseerd is op een zo sterke onderdrukking der natuurlijke, zinlijke en erotische driften dat de gevoelens van minderwaardigheid, vrees en wroeging – en bijgevolg van wraak en agressie – niet meer te verzwakken zijn. Een minder autoritaire opvoeding, een grotere vrijheid, gevoegd bij de ontwikkeling der kameraadschap en der sociale verantwoordelijkheid, lijken hem niet onmogelijk. De collectieve sadistische bewegingen zoals Duitsland ze heeft gekend waren niet uitsluitend 'barbaars': een uitzonderlijke verdringing door een cultuur die 'egoïstische' vreugden wantrouwt en een mechanisatie die de mens degradeert tot de rang van een voorwerp zonder persoonlijkheid zijn mede verantwoordelijk voor uitbarstingen van verziekelijkt energieën.

(Dissertatie over Calderon, 1951)

Ontmythologisering van het socialisme

(Algemeen Handelsblad, 28 mei 1966)

Het socialisme heeft zijn grootste glans verloren: die welke verbonden is aan het nog niet verwezenlijkte ideaal. Elke idee die tot praktijk wordt, blijkt in deze realiteit iets anders te zijn dan toen zij nog zuiver conceptie en verwachting was. In zijn historisch overzicht over *De linkse traditie in Europa* komt David Caute tot de onvermijdelijke conclusie dat links opschuift naar rechts; regerende socialisten – ook als zij zoals in Zweden en Engeland een volstreekte parlementaire meerderheid hadden – hebben in West-Europa de grondslagen van het kapitalisme niet aangetast en zich zelfs tegen extreem-links gekeerd wanneer dit een socialistische revolutie wilde bevorderen. Het kapitalistische produktiesysteem kon zoveel materiële wensen bevredigen, dat het op dit zuiver stoffelijke gebied de socialistische dromen van de vorige eeuw overtrof. En waar het communisme, de integrale socialisatie van de produktiemiddelen dus, tot werkelijkheid werd, bleek dat elk systeem problemen met zich brengt en utopische voorstellingen logenstraft.

In de Sowjet-Unie is men bijna een halve eeuw bezig – weliswaar onder ongunstige omstandigheden, ten gevolge van het feodale karakter van het oude Rusland, een verstorende omwenteling en een vernietigende oorlog – met de opbouw van een andere maatschappij. En nu komen de Chinese communisten tot de conclusie dat de sfeer van deze samenleving ‘burgerlijk’ is, dat de sowjetvolken lijden aan ‘nationaal egoïsme’, en dat hun leiders even grote ‘revisionisten’ zouden zijn als de sociaal-democraten. Ja, in hun uiteenzetting van 10 november noemen zij de leiders der Sowjet-Unie ‘medeplichtigen van de imperialisten’, die ‘samen met de Amerikanen de wereld zouden willen overheersen’ en . . . ‘een regering vormen van een bevoorrechte bourgeoisie over het sowjetvolk’. Het is ook nooit goed. De idee is absoluut en onaantastbaar, de werkelijkheid gebroken en onbevredigend.

Wij leven in de tijd van de ‘ontmythologisering’ der religie, maar evenzeer in de periode dateens verheerlijkte sociale verworvenheden hun heilige schijn verliezen. Zoals er een tendens is om te komen van de mythologie tot een religie zonder concrete godsvoorstellingen, zo is er in socialistische kringen een antiromantische beweging die sociale mythen beschouwt als ‘overwonnen resten van het utopisme’. Maar welk een rol hebben zulke ‘zinvolle verbeeldingen’ gespeeld! Zelfs in het marxisme, dat beweerde het utopisme te hebben overwonnen om in plaats daarvan de naakt-

wetenschappelijke analyse te geven. Immers: in het wereldbeeld van de marxisten was het dan toch maar zo, dat noodzakelijk en onafwendbaar uit het kapitalisme het socialisme zou moeten voortkomen. Weliswaar speelde daarbij de menselijke wil een rol. Marx had gezegd: ‘De mens maakt zijn geschiedenis, maar niet uit vrije stukken.’ Dat kon wel iedereen beamen. In zijn systeem echter werd er de nadruk op gelegd dat ook die wil door de historische ontwikkeling werd bepaald, onder andere door een ideologie en door een situatie die weer voortvloeiden uit de maatschappelijke omstandighe-

den. De krachten die deze evolutie wilden verhinderen, moesten de nederlaag lijden. Als men hier niet kon spreken van utopisme, dan toch van een bij voorbaat vastgestelde en 'voorspelde' gelukkige ontknoping.

Anvankelijk keerden de moderne socialisten zich in grote meerderheid tegen kerk en godsdienst, maar daarom verwierpen zij niet de aanwending van mythen, die in plaats van religieus nu sociaal van aard waren geworden. Geleidelijk werden zelfs punten van overeenkomst zichtbaar met het evangelie, vooral aangaande de 'eschatologische' verwachtingen. In het oorspronkelijke christendom speelt 'het laatst der dagen', de ondergang der bestaande orde, de komst van een duizendjarig rijk een aanzienlijke rol. In de zestiende eeuw was bij de wederopopers bij voorbeeld de prediking van 'een nieuwe hemel en een nieuwe aarde' van de grootste betekenis geweest. Het ging dus niet om hetgeen was geweest, maar om wat moest komen.

In het algemeen verstaat men onder mythe 'heilig verhaal', dat een boodschap inhoudt voor de collectiviteit en ook de huidige mens iets heeft te zeggen. Zo kon Ernest Renan schrijven: 'Wilt gij u een voorstelling maken van de eerste christelijke gemeenten, bezie dan een plaatselijke groep van de Internationale Arbeiders Associatie.' En zo ontstond de theorie dat het socialisme twee aspecten had: het was enerzijds een wetenschappelijke ontleding der maatschappij, anderzijds een 'zaak des geloofs'. Op dit gebied ontmoetten atheïstische en religieuze socialisten elkaar.

In zijn boek *Van Christus tot Marx, van Marx tot Christus* heeft Leonard Ragaz in 1929 betoogd dat 'de sociale beweging overgaat in een religieuze beweging' en daarom symbolen behoeft. Hendrik de Man (*De psychologie van het socialisme*, 1927) meende dat men eerst van proletarische solidariteit kon spreken nadat het begrip der solidariteit zelf als algemeen-menselijke verworvenheid was doorgedrongen. Dit socialistische begrip was niet de oorzaak van een ideaal, maar was er het gevolg van. Volgens hem betreft de wetenschap van het marxisme alleen het verleden: de toekomst is... geloof. 'Er is

geen wetenschap van hetgeen komt.' Hij vindt de voorstellingswereld der socialisten eigenlijk... christelijk. 'Wanneer symbolen ontroeringen zullen kunnen opwekken, moeten zij aansluiten bij reeds bekende gevoelsassociaties.'

Vandaar dat hij gewaagt van 'een quasi-christelijke wereld van mythen en symbolen', waartoe bij voorbeeld de eschatologische toekomstverwachtingen behoren. Daarbij komt de behoefte aan verering van de held, de verlosser, 'de behoefte om dagdromen te projecteren op een figuur die door een bijzonder regiemiddel in vergroot formaat aan de arbeider verschijnt'. Ook een persoon wordt aldus tot mythe.

En wat de symbolen aangaat van de meiboom, de paasopstanding, de pinksterbijeenkomsten, de rode vlag, Marianne, het stichtelijke lied enzovoort schreef prof. C. A. Mennicke (in *Sociale psychologie*, 1935) dat 'symbolen en symboolbegrippen de vormen zijn, waarin aan het massabewustzijn de waarheid wordt voorgesteld'. Inderdaad verkrijgt het woord Mythe in de twintigste eeuw de betekenis van 'een symbool voor hetgeen zal komen'. Die betekenis heeft de nationaal-socialistische ideoloog Alfred Rosenberg voor zijn antimarxistische leer ontleend aan... het socialisme. Wanneer hij zijn rassenleer, die tot een onvoorstelbaar barbarisme zou leiden, uiteenzet, geeft hij daaraan in 1930 de naam: 'Mythus des 20en Jahrhunderts'.

In zijn theorie was het irrationele element, het geloof aan spontane en vitale krachten (van het 'ras') echter veel meer onderstreept dan in het socialisme; dit immers voorspelde dat de maatschappelijke omstandigheden onhoudbaar zouden worden, en dat de grote meerderheid der mensheid juist de redelijkheid zou inzien van het socialisme.

Misschien is de term mythe als sociaal begrip het best omschreven door de Franse denker Georges Sorel in zijn syndicalistische periode, toen hij in 1907 zijn *Réflexions sur la violence* schreef. In die tijd was voor de radicale vakbonden het ideaal van de massa-actie de algemene werkstaking, die de weg moest bereiden voor de verlamming van de burgerlijke maatschappij en het verhinderen van een oorlog. Door het revolutionaire karakter van dit wapen zou de oude orde ineensinken. Sorel nu verdedigde deze leuze als een doeltreffende my-

the. En daaruit bleek dat hij in de mythe vooral ook een 'heilig verhaal' zag, dat de opstandige activiteit moest bevorderen, zoals het geloof aan de ondergang der wereld in de zestiende eeuw de wederdopers had geïnspireerd tot de gewelddadige vestiging van 'het nieuwe Jeruzalem' in de stad Münster. Hij zei het nogal geleerd en ingewikkeld toen hij de mythe aldus omschreef: 'een samenstel van beelden, dat intuïtief en vóór elke maatschappelijke analyse de som der gevoelens wekt die samengaan met de diverse manifestaties van de revolutionaire oorlog die het socialisme heeft verklaard aan de moderne maatschappij.'

Sorel was nuchter genoeg om te weten dat het onmogelijk is de toekomst te kennen. Maar wel is het noodzakelijk erover te praten, er zich een beeld van te vormen dat de man van wetenschap niet anders dan een utopie kan noemen, maar dat voor de acties doeltreffend is. Dit beeld, deze mythe geeft als het ware een vóórgevoel van hetgeen zal komen en werkt ertoe mee dat daarop dan de wil wordt gericht. 'De ervaring bewijst ons dat constructies van een toekomst in een onbepaald tijdsgewricht een grote doeltreffendheid kunnen hebben en weinig ongerief meebrengen (voor de praktische acties van elke dag, zo meent hij - A.C.) mits zulke mythen de sterkste tendensen van een volk, partij of klasse weergeven.'

Sorel was zelf een realist. Hij had de woorden van Bolland tot de zijne kunnen maken, die in zijn 'Spreuken' schreef dat 'de waarheid voor de gemene man nooit begrepen waarheid is'. De gelovigen moeten zich die waarheid 'gevoelvol voorstellen.'

Natuurlijk wijst ook Sorel op de invloed van de Openbaring, op 'apocalyptische verwachtingen' die de sociale utopieën hebben bevrucht. Het is merkwaardig genoeg dat zulke verwachtingen geen afbreuk doen aan praktische aanpassing aan de omstandigheden. Zelden zullen degenen die de spoedige ondergang van deze wereld aankondigen, zich nu al gaan ontdoen van hun bezittingen en betrekkingen, en in meditatie verzonken gaan zitten wachten op het laatst der dagen. Nimmer hebben de socialistische arbeiders afgezien van pogingen om meer loon en betere arbeidsvoorwaarden te

krijgen en zich behaaglijker te installeren in de burgerlijke maatschappij, omdat zij vooruitliepen op de revolutie. Maar het geloof daaraan deed hen de tegenstander zien als minder machtig, ten dode opgeschreven; en de burgerlijke samenleving beschouwden zij als zodanig ondermijnd, dat zij er gemakkelijk concessies van konden afdwingen.

Sorel wijdt ook aandacht aan revoluties van het verleden. Zij hebben steeds andere gevolgen gehad dan ervan werden verwacht. In zoverre is ook hij overtuigd dat 'er geen wetenschap bestaat van de toekomst'. Bovendien worden idealen van een opstuwende minderheid niet verwerkelijkt. 'Men kan gemakkelijk erkennen dat de ware ontwikkelingen van een revolutie geenszins lijken op de bekorende beelden die haar eerste adepten zich ervan hadden gevormd. Maar zou de revolutie hebben kunnen overwinnen zonder deze voorstellingen?'

Geen 'andere manier van denken' zou de gevolgen kunnen hebben van de mythe. 'Men moet de mythen beschouwen als middelen om op het heden in te werken. Elke discussie over de manier om ze letterlijk toe te passen op de loop der historie is van zin ontbloot. Van betekenis is alleen de totaliteit van de mythe.'

Dit houdt echter in, dat de mythe eindigt na de overwinning. . .

Het lijkt wel duidelijk dat het socialisme daarom thans in de fase van 'ontmythologisering' verkeert. Er is wel collectieve arbeid, maar weinig meer van de collectieve droom. In West-Europa is de toestand van een zekere bevrediging ingetreden van materiële verlangens, genoeg om datgene wat bereikt is niet in gevaar te willen brengen. Eerder komt de hoop tot uiting dat de kapitalistische produktiewijze nog veel grotere voordelen zal kunnen bieden aan het proletariaat, dat overigens niet meer vergeleken kan worden met de arbeidersklasse van een halve eeuw geleden. De oudere werknemers staan tegenover dit verleden in de bekende tweeslachtige houding. Wanneer zij veertig jaar geleden aan een socialistische maatschappij dachten, stelden zij zich minder welvaart voor en minder genoegens dan hun thans ten deel vallen. Maar zij zeggen een zeker heimwee te hebben naar 'de goede oude tijd', omdat die nog

door de verwachtingen en de strijd (welke beide in retrospectief veel aantrekkelijker lijken dan ze waren) boeiender zou zijn geweest. Nu de mythen omtrent de toekomst, met alle strijdsymbolen zijn verbleekt, is hun nog één mythe gebleven, namelijk die van het verleden.

Hoe staat het met de Oosteuropese maatschappij, waarin dan de socialisatie der produktiemiddelen wel is doorgevoerd? In deze landen is het levenspeil aanzienlijk hoger dan in het verleden, de middelen tot onderwijs en ontspanning zijn in nog veel grotere mate aanwezig. Maar een aantal mythen is ook hier door de praktijk weerlegd. De eerste betreft de vruchtbaarheid van het integrale socialisme. Het is misschien nog te vroeg om daarover te oordelen, maar het is tot nu toe moeilijk gebleken een vervangingsmiddel te vinden voor het winstmotief. Dit laatste is een krachtige economische factor. Men heeft geprobeerd daarvoor in de plaats het premiestelsel in te voeren, met de ongelijkheid die in het ideale socialisme niet was voorzien. Maar ook dit stelsel werkt pas als de inspanning wordt beloond met het verkrijgen van verbruiksartikelen of een status, die ook sociale onderscheidingen zijn. Men heeft de distinctiedrang in de mens onderschat. Tot nu toe is in Oost-Europa de individuele prestatie geringer dan in het Westen. En als dit mede ligt aan fouten in de organisatie vormen ook die een tegenslag. Onnodig te zeggen dat de basiswetten van de economie in geheel Europa dezelfde zijn. Om te investeren moet het verbruik worden beperkt, en dit stijgt pas nadat het toegenomen nationale vermogen ook een vermeerdering van het nationale inkomen tot gevolg heeft.

Een andere ontzuivering is dat de socialisatie op zichzelf niet 'de nieuwe mens' schept. De invloed van de maatschappelijke omstandigheden op het karakter, op de moraal en het gedrag zijn schromelijk overschat. Het 'menselijk tekort' wordt niet opgeheven en gemakshalve wordt dit dan maar geweten aan 'de restanten van het burgerlijke of feodale tijdperk'. Ook het gevoel van 'vervreemding' (een term die een modewoord is geworden) is niet verdwenen; en zeker niet de afstand van de gewone burger tot de leiding, van de leek tot de geleerde, van de arbeider tot de technische specialist. Dat de

jeugd opstandig is en moeite heeft met aanpassing aan het dwingende cultuurpatroon is al even normaal. Er zijn in het leven ingeboren oorzaken van droefheid en 'ingebouwde gebreken', die erin verdisconteerd moeten worden. Wij zeiden reeds: als de zuivere idee wordt omgezet in praktijk blijkt ze 'anders' te zijn.

Men moet verwachten dat het aantal socialistische experimenten in de wereld, met name in de minder ontwikkelde gebieden zonder wezenlijke leidende bezittende derde stand (de basis van het kapitalisme) zal toenemen. Agrarische collectieve en staatsboerderijen, gesocialiseerde industrieën, een door de staat gecontroleerde groothandel enzovoort zullen vrij stellig in nog veel meer landen tot regel worden. Maar men weet nu wel, dat – hoewel elke mechanisering en industrialisatie, alle medische en sociale zorgen ook in zulke landen een aanzienlijke vooruitgang zullen betekenen – de hemel op aarde een utopie is. Zo is ook het socialisme in de periode gekomen van nuchtere arbeid, zakelijke berekening, en van de erkenning dat elke maatschappijvorm zijn eigen problemen provoceert, en dat er elke dag moet worden geëxperimenteerd.

De ontmythologisering in de godsdienstige kringen gaat samen met vermindering van het dogmatisme. Welnu, hetzelfde verschijnsel doet zich voor in socialistische gemeenschapsvormen. Het is nu in Oost-Europa heel gewoon dat men de technische organisatie bestudeert van kapitalistische concerns en begrip krijgt voor sociale psychologie wat de verhouding aangaat tussen werkers en leiders. De ideologie is niet voldoende om relaties tussen mensen bevredigend te regelen. (Zelfs niet de betrekkingen tussen staten, zoals het Russisch-Chinese conflict bewijst.) Maar bovenal gaat men inzien dat het marxisme misschien (want ook dat is betwistbaar) een bruikbare analyse geeft van het verleden, maar dat de toekomst open staat. En dat ook de socialisatie van de produktiemiddelen nog weinig zegt over hetgeen men op die basis zal en kan doen. Geen duizendjarig rijk, maar een harde taak ligt dan in het verschiet.

Het was Rosa Luxemburg die kort na het uitbreken van de Russische revolutie kritiek oefende op het standpunt der bolsjewiki, dat door

een dictatuur der partij concrete en vooraf dogmatisch vastgelegde plannen konden worden uitgevoerd. Zij schreef: 'Verre daarvan een som te zijn van klaargemaakte recepten welke men slechts heeft toe te passen, is de praktische verwezenlijking van het socialisme als economisch, sociaal en juridisch systeem iets dat volledig in de nevelen der toekomst hangt. Wat wij in ons programma bezitten zijn slechts enige wijzen die de richting tonen waarin maatregelen moeten worden gezocht, en bovendien zijn die overwegend van negatieve aard. Wij weten zo ongeveer wat wij terzijde hebben te stellen om de baan vrij te maken voor het socialisme. Dit zelf kan slechts evolutionair produkt zijn. Het laat zich niet bij oekaze invoeren. Het heeft een reeks machtsmaatregelen tot voorwaarde. Het negatieve kan men decreteren, het positieve niet. De opbouw is onbekend gebied, met duizend problemen. Slechts ervaring is in staat te corrigeren en nieuwe wegen in te slaan. Slechts onbelemmerd schuimend leven vult duizend nieuwe vormen, improvisaties, heeft scheppende kracht, verbetert de fouten.'

Zal weldra in Europa, in West en Oost, de mythe geheel tot het verleden behoren? Natuurlijk niet. Alleen: zij verliest sterk terrein (op het gebied van de sociaal-economische en politieke systemen) als 'heilig verhaal' omtrent hetgeen er zal komen. Zelfs de jongste utopie van deze aard, die van Teilhard de Chardin, zal niet lang stand houden tegen de kritische Europese geest aangaande elke 'weten-

schap der toekomst'. Hoe veelvuldig men thans ook het woord mythe gebruikt, het heeft dan een enigszins andere betekenis. Zo noemt Alfred Sauvy in zijn boek *Mythologie de notre temps* een mythe het beeld dat de meerderheid der mensen zich vormt van een bepaald onderwerp, terwijl dit beeld niet overeenkomt met de realiteit. Zo zijn er dus ook de mythen omtrent 'de goede oude tijd', de welvaart, de niet-omkeerbaarheid der evolutie, beelden die aan wensen zijn ontsproten. De meeste mythen betreffen ook nu nog personen, maar zij vervalsen evenzeer de objectieve realiteit. De politieke wereld, de show-business, de kunstkringen, al die mannen en vrouwen die 'aan hun image werken', zijn bronnen van mythen, zowel in de kapitalistische als in de communistische wereld. Het is nu eenmaal zo dat de mens de meeste belangstelling heeft voor de mens, veel meer dan voor systemen.

Maar ook deze soort van mythen werkt mee aan de ontmythologisering: door haar vergankelijkheid. De manier waarop het woord tegenwoordig wordt gebruikt, houdt reeds de kritiek in: straks gelooft niemand er meer in. Men moet zich bij voorbeeld eens voorstellen hoe funest de ontluistering van Stalins nagedachtenis in Oost-Europa was voor de mythevorming in het algemeen. De mens heeft een onuitroeibare neiging te fantaseren, en dan meestal uit wenselijkheid om de realiteit te vermooien. Maar ook het kwaad en de redeloosheid kunnen aldus aannemelijk worden gemaakt. En daarom is het goed dat telkens weer ethos en logos kunnen zegevieren over de mythos.

Het studentenverzet

Is de Welfare State een kruitvat?

(Algemeen Handelsblad, 25 mei 1968)

Op 22 maart begonnen driehonderd studenten in Nanterre (Parijs) hun 'culturele revolutie'. Op 13 mei gaven jonge arbeiders die met de studenten sympathiseerden, in het agglomeraat der Franse hoofdstad het sein tot de omvangrijkste stakingen en bedrijfsbezettingen sinds 1948. Zowel de studenten als de werknemers hebben doeleinden geformuleerd die reformistisch zijn (welke toekomstverwachtingen daarmee dan ook mochten samengaan) wat wil zeggen dat zij binnen de bestaande samenleving te verwirkelijken zijn. Het gaat voornamelijk om 'inspraak' en democratisering. Hoe was het dan mogelijk dat de directe, buitenparlementaire actie zulk een omvang kreeg dat zij in overeenstemming had kunnen zijn met de voorwaarden voor een sociale revolutie?

Er was een kennelijke wanverhouding tussen het bescheiden doel en de revolutionaire middelen. Er hebben zich dus een onbehagen, een onzekerheid, een wrevel en vage verbittering gemanifesteerd, die zich openbaren maar die hun eigen geneesmethoden niet kennen. Wat er gebeurde leek soms een vrolijk carnaval, dan weer een fanatieke extase. Bij politieke waarnemers ontstond onzekerheid, omdat de gebruikelijke normen van een burgerlijke democratie niet te hanteren waren. De crisis ging te diep om terstond geanalyseerd te kunnen worden. Bezien wij de eisen die op korte termijn ingewilligd zouden moeten worden (los van utopische toekomstverwachtingen) dan zijn zij stellig niet van dien aard dat zij een sociale revolutie nodig zouden maken.

De studenten verlangen medebeheer inzake programma's, leerstof, mogelijkheid tot discussies over wetenschap en politiek ('de wetenschap kan niet neutraal zijn') wijziging of afschaffing van het examensysteem, geen staatsinmenging in de academische autonomie. Een roep om decentralisatie, veelvormigheid der samenleving, veranderingen 'van onderop', aanpassing van het universitaire leven aan de democratie der toekomst.

De arbeiders hebben soms 'autogestion' verlangd, zelfbeheer van overheidsbedrijven en ge-

nationaliseerde ondernemingen naar het voorbeeld van Joegoslavië, maar op de verlanglijst van de vakbonden wordt bescheidener gesproken over medezeggenschap en grotere vrijheden der vakorganisaties in de bedrijven. Verder: minimumloon, kortere werktijd, eerder pensioen, betere sociale wetten.

Men zou kunnen zeggen dat het volk de rekening aanbiedt aan een samenleving die 'vrijheid en welvaart' in haar vaandel heeft geschreven. De Welfare State moet weliswaar allereerst een verzorgingsstaat zijn, méér gericht op collectief welzijn dan bepaald op welvaart. Maar de welvaartsmythe is gaan overheersen: televisie, ijskast, wasmachine, auto, vakantie. Ook de studenten gaan uit van fabelachtige materiële mogelijkheden der samenleving, om hen in staat te stellen niet alleen te studeren, maar ook sociaal-politieke invloed uit te oefenen zonder nog aan het productieproces deel te nemen.

In hoeverre nu de burgerlijke democratie aan zulke verlangens tegemoet kan komen, is een kwestie van economische produktiviteit en hervorming der politieke structuur. Maar vanwaar dan de nervositeit? Er bestaat veel wrok over de ongelijke verdeling van vermogens en inkomens, paternalistische regenten (in Frankrijk met name over de 'notabelen') de eis 'te gelo-

ven en te handelen op gezag'. En vandaar de leuze der studenten: 'Het is verboden te verbieden'. Men zou ook kunnen spreken van een massaal Oedipuscomplex, een opstand tegen de patriarchen. En de kreet *De Gaulle assassin* (of: *naar het ouwemannenhuis*, soms: *naar het museum*) moet de sociaal-psychologen vertrouwd in de oren hebben geklonken. Er is dus een algemene gezagscrisis: wie autoriteit opeist, moet dit rechtvaardigen, hij moet geloofwaardig zijn. Dit geldt voor predikers van sociale en seksuele moraal, van godsdienst en politiek. In deze tijd der toegepaste techniek moet een stelling proefondervindelijk bewezen worden.

Maar zelfs dit alles is onvoldoende om het hartstochtelijke karakter te verklaren der massabewegingen. Deze getuigen nog van iets anders: namelijk van de angst dat welvaart en vrijheid straks ineensstorten, van de benauwende vrees dat deze sociale orde met haar soevereine staten en haar modernste bewapening (van welke kleur ook) zich te gronde zal richten. *En dat de volkeren zelf daartegen niets kunnen doen.*

Angst en onmacht zijn diepe bronnen van onbehagen, zolang een atoomoorlog, die kan worden ontketend door een heel kleine minderheid, geenszins uitgesloten is. Van deze beduchtheid hebben bij voorbeeld de demonstraties tegen de oorlog in Vietnam getuigd: Vietnam werd tot symbool van hetgeen de mensheid veelvoudig te wachten kan staan wanneer er geen 'culturele revolutie' zal worden doorgevoerd in alle landen ter wereld.

Het is een verdienste van de nonconformistische studenten geweest, dat zij dit principiële feit tot uitgangspunt hebben genomen van hun kritische denken. Zij hebben het best begrepen, terwijl zij toch wensten te profiteren van de weldaden dezer samenleving, dat de innerlijke tegenstellingen onzer civilisatie zowel tot hoop als tot wanhoop kunnen leiden. De hoop kwam tot uiting in de aanwending van marxistische en anarchistische leuzen. Uit het marxistische arsenaal werden dan die wapenen gehaald die eerder in strijd zijn met het gangbare marxisme dan dat zij daarvoor karakteristiek zijn: de rechtvaardiging van de Commune van Parijs (directe democratie, federalisme, zelfbeheer) en de filosofie omtrent de vermenschlijking der samenleving als overgang van 'het rijk der noodzakelijkheid in het rijk der vrijheid'.

Het anarchisme drukte in utopische vorm beter uit wat het ideaal inhield: persoonlijke vrijheid, gezagloosheid, zelfs staatloosheid. Wat Herbert Marcuse, de Duits-Amerikaanse filosoof die zo'n invloed heeft gehad op studenten als Rudi Dutschke en Cohn-Bendit, heeft gepropageerd is karakteristiek. Hij geldt als een marxist, maar toen hij in Parijs tijdens de Marx-herdenking sprak over zijn opvattingen, werd hij door communisten beschuldigd van anarchistische denkbeelden. De door marxisten geleide vakbond, de C.G.T., staat wantrouwend tegenover de 'klassenloze' studenten, volgens hen 'avonturiers en saboteurs'.

Volgens Marcuse kan men het echte proletariaat niet meer vinden in Europa, maar in Afrika, Azië en Latijns-Amerika. Solidariteit daarmee getuigt van een socialistische gezindheid, en als arbeiders die kunnen opbrengen zijn zij revolutionair. Dit verklaart dat vele studenten blij gaven van sympathie voor Mao, Ho en Castro, de leiders van 'underdogs.' Intussen weerspiegelde zich in de houding van deze studenten de hele crisis. Zij verwierpen de burgerlijke welvaartsideologie, voelden zich verwant aan de armen, maar wensten tevens te profiteren van de afgoden van deze tijd: welvaart en persoonlijke vrijheid. Zij zouden geen van beide kunnen vinden in China, Vietnam of Cuba, veeleer een collectieve culturele tucht. Maar ook deze dualiteit is onthullend: onze maatschappij inspireert hen niet tot een zodanige solidariteit dat deze kan voeren tot vrijwillige soberheid en verzaking. Zij menen wel die te kunnen opbrengen voor de opbouw van een andere gemeenschap of voor een guerrilla, in de hoop dat deze zin en inhoud geeft aan hun leven, of aan hun dood. Toch zou dit ideaal voor velen wel een teleurstelling kunnen zijn, omdat zij zich hebben geconcentreerd op een toenemend individualisme. Wat dit aangaat hebben de studenten reeds ontzaglijk veel bereikt. De hele geest aan de universiteiten is veranderd in vrijheidlievende zin.

Natuurlijk vindt men ook bij de arbeiders dit onbehagen, maar het is minder beredeneerd. Bijna twee maanden geleden schreef de redacteur van *Le Monde*, Viansson-Ponté, 'La France s'ennuie.' En 'ennui' is meer dan verveling, ook 'spleen', leegheid, gebrek aan doel en ide-

aal. De werknemers in de fabrieken probeerden dit gevoel te verdrijven door meer ontspanning, onmiddellijke lustgevoelens, afleiding. Die hadden zij ook nodig bij de bedrijfsbezetting, toen populaire zangers en komieken hen kwamen opvrolijken. Maar de revolutionaire opwekkingen der studenten waren hun niet welkom. Bij Renault zei een van de arbeiders: 'We willen niet het risico lopen dat die studenten onze machines onklaar maken. Die machines zijn van ons. We willen een andere maatschappij opbouwen en niet afbrekend zijn.' Voor hen moest die nieuwe maatschappij vooral ook welvaart garanderen. De radicale ex-premier Mendès-France verweet de communisten dat zij de leiders der 'studentenrevolutie' eerst hebben verketterd (als anarchisten, Mao-aanhangers, Trotskisten enzovoort) en die pas met tegenzin zijn gaan aanvaarden 'toen bleek dat het om een uiting van massale onlust ging'. Vooral de communistische leiders van de C.G.T. (de grootste vakbond) streven echter naar de vorming van een Volksfront, een nieuwe regering met socialist en burgerlijke radicalen.

Maar zij zouden dan op hun beurt geconfronteerd kunnen worden met stakingen, demonstraties en buitenparlementair verzet, en zij vrezen de 'anarchistische' tendensen in de ideologie der studenten. De vakbonden hebben de algemene werkstaking niet geproclameerd. Zij bleven voortdurend waarschuwen tegen 'oproer', zij spraken graag over 'de volgende regering.' Cohn-Bendit noemde hen 'Stalinistische kleinburgers', en misschien kan de socioloog Edgar Morin wel gelijk krijgen, die in *Le Monde* schreef: 'Men kan zich afvragen, zelfs in geval van algemene bezetting der fabrieken, of de beweging niet weer onder controle zal komen van de officiële linkerzijde, die haar tegen het Gaullistische regime zal aanwenden. De voorhoede der studenten zal dan ten slotte bij haar opmars de vakbonden en de grote oppositiepartijen op haar weg vinden. En die zullen de beweging opslokken voor een herleving van het sociale reformisme met uitsluiting van de revolutionaire zuurdesem.'

Zo gaven de roerige studenten dus wel uiting aan hun 'onbehagen in de cultuur', maar hun politieke basis is smal. Toch zou een volksfront in Frankrijk niet minder moeilijkheden

kunnen ondervinden dan De Gaulle. . . en dan de regimes in Oost-Europa. De industriële samenleving, met haar technische hiërarchie en haar gecompliceerde gezagsstructuur enerzijds, en haar opgeschroefde behoeften anderzijds, de samenleving met de stedelijke massatucht en daartegenover het ideaal der vrijheid. . . zij versterkt de onoplosbare tegenstellingen waaraan het leven zo rijk is. We moeten er dus in berusten dat ook de Welfare State een kruitvat is, en proberen 'te leven met de revolutie', die in Europa overigens principieel gezien nog niet zoveel om het lijf heeft.

De meidagen van Amsterdam (radiotoespraak, 15 juni 1969)

In de meidagen van het vorige jaar hebben de Franse studenten zoveel beroering gewekt, dat zij tien miljoen arbeiders hebben meegesleept in een algemene werkstaking die meer dan drie weken heeft geduurd en die het regime van generaal De Gaulle zwaarder heeft geschokt dan men toenmaals nog kon voorzien. Hoewel de onmiddellijke successen van de Franse meidagen niet geweldig zijn geweest, hebben ze toch geleid tot aanzienlijke hervormingen in de structuur van de universiteiten. En bovendien zijn de revolutionaire denkbeelden door de studenten uitgedragen, over de ganse wereld verspreid. Er bestaat een enorme literatuur over. Vergelijkt men met deze schokkende demonstraties, stakingen en bedrijfsbezettingen de gebeurtenissen in Amsterdam rond het Maagdenhuis, dan was hier slechts sprake van een zeer bescheiden protestbeweging. Maar ons land is klein en kleingeestig en ons volk schijnt wel vervuld van een collectief angstcomplex. Vandaar waarschijnlijk de ongewone concentratie van politiek en marchaussee, de debatten in het parlement en de gemeenteraad, omdat vijfhonderd studenten gedurende vier dagen een gebouw van de universiteit bezet hadden gehouden.

Natuurlijk kan men de Amsterdamse meidagen niet losmaken van hetgeen in de internationale studentenbeweging gaande is, overall. In Berlijn was het eerder roerig dan in Parijs, zelfs in Praag en Warschau waren er studentendemonstraties, en in Latijns-Amerika vallen

er al sinds jaren doden bij de masale protesten van studenten tegen dictatuur, militarisme, de heerschappij van feodale kasten en de economische kolonisatie. Kort voordat in Amsterdam het Maagdenhuis werd bezet stonden in hoger beroep de studenten terecht die in oktober enige uren het Mexicaanse consulaat bezet hadden gehouden. Ze deden dit om de aandacht te vestigen op het afstotende bloedbad dat in de stad Mexico was aangericht onder studenten die protesteerden tegen politie en legereenheden die de universiteitsstad waren binnengedrongen om vrijheidlievende stemmen te smoren. De Amsterdamse studenten die zich solidair verklaarden met hun Mexicaanse collega's, zijn nu veroordeeld tot boeten en voorwaardelijke gevangenisstraffen. Dat zijn in wezen politieke vonnissen. Waarom wekt men ons eigenlijk op solidair te zijn met het lot van minder ontwikkelde volken? Het feit dat zij arm en technisch achtergebleven zijn, houdt altijd verband met de achterlijke sociale structuur in die landen, met te veel grootgrondbezit of met de macht van heersende kasten, militaire klieken en buitenlandse exploitanten, met gebrek aan industrie en scholen. Solidariteit met de verpauperde massa's van 'de derde wereld' betekent altijd solidariteit met de vooruitstrevende en revolutionaire krachten die de politieke en economische structuur democratischer, socialer, moderner willen maken door het breken van de macht der nu regerende kleine minderheden. Duizenden studenten en jongeren sympathiseren met de bevrijdingsbewegingen in arme landen, en zij zijn daartoe zelfs opgewekt. Maar als ze aan die sympathie te luidruchtig en te demonstratief uiting geven, worden ze op een formalistische manier gestraft.

Maar – zo zult u zeggen – in Amsterdam ging het alleen om hervormingen aan de universiteit en daartoe werd een illegaal middel aangewend. Laten we ons echter duidelijk voor ogen stellen, dat het verlangen naar hervorming van de structuur der universiteit een uitvloeisel is, een gevolg van onlustgevoelens en van onmin met de structuur van de samenleving, nationaal en internationaal. In ons eigen land zijn allerlei krachten werkzaam die deel hebben aan de internationale toeneming van de macht van militaire leiders, aan internationale exploi-

tatie van arme volken, aan het verdedigen of goedpraten van fascistische regimes, die zogenaamd bondgenoten zijn van de westelijke wereld. Bovendien is de inrichting van ons staatsbestel verouderd en zijn er instituten die in honderd jaar nauwelijks veranderd zijn. Het gaat dus niet in het bijzonder om die universiteit. Wat de inrichting van het hoger onderwijs aangaat: in werkelijkheid is die al veel meer gedemocratiseerd, van onderop, door docenten en studenten samen, dan met officiële structuur overeenkomt. De wetenschappelijke staf van de Amsterdamse universiteit bij voorbeeld heeft de principiële eisen van de studenten in het Maagdenhuis onderschreven. Er was natuurlijk verschil van mening over de strijdmethode en over verscheidene technische punten. Daarbij stonden de docenten van de sociale en politieke en – let u wel op! – van de theologische faculteiten het meest achter de eisen van de studenten. En ten slotte is door de wetenschappelijke medewerkers met een behoorlijke meerderheid aanvaard: de principiële erkenning van het recht om mee te beslissen – en niet alleen om mee te praten – van allen die bij de universiteit betrokken zijn, met gelijkwaardigheid van iedere stem van de deelnemers aan de algemene vergaderingen. Het hoofdprobleem voor de universitaire gemeenschap van Amsterdam wordt misschien gevormd door de regering in Den Haag. Vermeld moet ook nog worden dat de docenten alles hebben gedaan om ingrijpen van de politie te voorkomen. Zij wilden terecht de bezetting van het Maagdenhuis afhandelen als een interne universitaire kwestie, zonder inmenging van politie en justitie. In het curatorium behoren daarom geen vertegenwoordigers te zitten van uitvoerende organen van het openbare gezag en geen leden van de rechterlijke macht. De burgemeester van Amsterdam is ook als curator afgestreden nadat hij opdracht had gegeven tot het ingrijpen van de politie. Er zijn landen waar de autonomie van de universiteit en de onschendbaarheid van haar gebouwen en terreinen tot een traditie behoort, en het is jammer genoeg dat deze autonomie steeds meer wordt geschonden.

In de Amsterdamse meidagen ging het wel om een democratisering van de structuur van het hoger onderwijs, maar de opstandigheid had veel bredere en diepere oorzaken. Dit blijkt ook uit de methode van de bezetting, die overigens op andere universiteiten al eerder was toegepast, zoals in Tilburg. Om niet te spreken van Berlijn, Parijs, Londen en zovele andere plaatsen. Het is duidelijk dat die bezetting niets te maken heeft met toeëigening van bezit, niet met vernieling of verstoring van het apparaat, maar dat zij een moderne vorm is van protest, zoals straatdemonstraties en stakingen dat altijd waren. Het is toch tekenend genoeg dat een gematigde democratische partij als D'66 zich met een meerderheid van twee derde heeft uitgesproken voor de toelaatbaarheid van de bezetting van een gebouw als machtsmiddel om doeltreffend overleg af te dwingen. En om dat verhaasten van een vertraagd overleg ging het hier. D'66 vindt zulk een methode zelfs gewenst als vaststaat dat bij de andere partij geen bereidheid aanwezig is tot serieus onderhandelen. Voorwaarde is natuurlijk dat geen schade wordt toegebracht aan personen of goederen, aldus deze partij. Maar de opvattingen over buitenparlementaire actie zijn nu eenmaal veranderd. Als onze democratie conservatief wordt, als de versterking en verzuiling leiden tot de vorming van kasten van mandarijnen en bonzen, van het zogenaamde establishment en de bureaucratie, dan is buitenparlementaire oppositie zelfs noodzakelijk. In Duitsland en Frankrijk is die vorm van oppositie een aanvaard begrip geworden. In de gehele geschiedenis zien we overigens dat de grote veranderingen en verschuivingen nooit door een parlement of gemeenteraad teweeg worden gebracht. Daarin worden de veranderingen ten slotte geregistreerd, altijd veel te laat, nadat de maatschappelijke verhoudingen in wezen al gewijzigd zijn. De sociale wetten zijn er gekomen na de directe actie van de arbeiders en hun klassenstrijd. Het algemeen kiesrecht is door het volk afgedwongen. Het onderwijs wordt veel te traag gemoderniseerd. De

verouderde huwelijkswetten geven helemaal geen beeld van de opvattingen van het zogenaamd soevereine volk. Hoelang heeft het niet geduurd voordat crematie werd gelijkgesteld met begraven, en hoe moet er nog altijd gestreden worden voor volkomen gelijkstelling van onkerkelijken en kerkelijken, terwijl de overgrote meerderheid van het volk die allang heeft aanvaard. Een democratie ontwikkelt zich slechts ten dele binnen de vertegenwoordigende lichamen en allereerst daarbuiten.

Wat nu de studenten en jongeren aangaat: het is niet nodig alles goed te keuren wat zij doen, dat verlangen zij niet van de ouderen en zij aanvaarden hun eigen verantwoordelijkheid. Maar men moet wel begrijpen dat zij zich afvragen wat voor hen de toekomst zal brengen. Men kan niet straffeloos spelen met kernwapens en spreken van dreigende oorlogen zonder dat het probleem aan de orde gesteld wordt wat eigenlijk de zin is van het leven. In de hele wereld openbaren zich revolutionaire stromingen, omdat het onbehagen over de bestaande civilisatie steeds groter wordt. Voor de jonge intellectuelen is de kernvraag deze, of zij gedwongen zullen worden tot dienstbaarheid aan allerlei bestaande machten en belangen van heersende minderheden. Voor hen betekent democratie veel meer dan stemmen op kamerleden en partijen. Zij vragen zich af in hoeverre zij hun kennis, wetenschap en arbeid in dienst zullen kunnen stellen van het menselijk welzijn, van verhoging der levensvreugde, van de vermenselijking der samenleving, van vrijheid en creativiteit. Wat dit aangaat moet men hun gevoel voor sociale verantwoordelijkheid toejuichen. Zeker, allerlei conventionele opvattingen, dogma's, taboes en materiële belangen komen daardoor in het gedrang. Maar men kan een samenleving niet laten verstenen. Wat in Amsterdam gebeurde was slechts een onderdeel van een internationale radicale stroming. Wie daarvoor geen begrip heeft staat dichter bij het jaar 1900 dan bij het jaar tweeduizend.

Korte bibliografie der geschriften van A. L. Constandse

Brochures

- 1922. *Weg met de vakorganisaties*; 24 blz.
- 1923. *De ellende der religie*; 20 blz.
- 1924. *God is het kwaad*; 32 blz.
- 1924. *Socialisme tegenover godsdienst*; 16 blz.
- 1925. *Welke partijen zullen ontwapenen?* 20 blz.
- 1925. *De waarheid over Rusland*; 16 blz.
- 1925. *Ludwig Feuerbach en zijn wijsbegeerte van het atheïsme*; 34 blz.
- 1926. *F. D. Nieuwenhuis als opvoeder*; 16 blz.
- 1927. *De opstand op Java*; 16 blz.
- 1927. *Vakorganisatie en revolutie*; 16 blz.
- 1927. *Het bedrog der SDAP*; 16 blz.
- 1927. *De SDAP en de dienstweigerings*; 16 blz.
- 1927. *Kan er een God zijn?* (Nederlandse uitgave); 16 blz.
- 1927. *Kan er een God zijn?* (Vlaamse uitgave); 12 blz.
- 1927. *Heeft Jezus geleefd?* 16 blz.
- 1928. *De godsdienst in de caricatuur*; 48 blz.
- 1928. *Tolstoi als revolutionair*; 16 blz.
- 1929. *Hedendaags bijgeloof*; 32 blz.
- 1929. *Heeft Jezus geleefd?* (Gewijzigde herdruk); 16 blz.
- 1929. *De onzedelijkheid van de christelijke huwelijksmoraal*; 16 blz.
- 1929. *Godsdienst is opium voor het volk*; 16 blz.
- 1929. *Ons vorstenhuis en ons volk*; 8 blz.
- 1930. *Anarchisme*; 16 blz.
- 1930. *Huwelijken worden in de hemel gesloten*; 16 blz.
- 1930. *Godsdienstvervolging in Rusland?* 8 blz.
- 1931. *De revolutie die nadert*; 16 blz.
- 1932. *Crisis, oorlog, revolutie*; 16 blz.
- 1932. *Waarheen gaat Rusland?* 16 blz.
- 1932. *De universiteit jubileert* (pseudoniem A. Elsee); 16 blz.
- 1932. *Spinoza en het atheïsme*; 16 blz.
- 1932. *God, gezin, gezag*; 16 blz.
- 1933. *Muiterij en honger in Indonesië*; 16 blz.
- 1933. *Nederland, God en Oranje*; 16 blz.
- 1933. *Willem de Zwijger, muiterij en de SDAP*; 16 blz.
- 1933. *Van Ebert tot Hitler*; 16 blz.
- 1933. *Crisis, christendom en jodenvervolging*; 16 blz.
- 1933. *Van Calvijn tot Colijn*; 16 blz.
- 1933. *Leven de doden?* 20 blz.
- 1934. *Europa's ondergang in bijgeloof en fascisme*; 16 blz.
- 1934. *Verloren illusies en blijvende idealen*; 16 blz.
- 1935. *Is de techniek een vloek?* 16 blz.
- 1935. *Sexuele nood en fascisme*; 16 blz.
- 1935. *De rooftocht in Abessynië*; 16 blz.
- 1935. *Wat drijft Mussolini?* 16 blz.
- 1935. *Het plan van de arbeid*; 16 blz.
- 1936. *Bellamy, het jaar 2000 en de arbeidersklasse*; 16 blz.
- 1936. *Met Moskou ten oorlog?* 32 blz.
- 1936. *Het Spaanse treurspel*; 16 blz.
- 1937. *Rood fascisme*; 24 blz.
- 1937. *Multatuli als hervormer*; 16 blz.
- 1938. *De kerkstrijd in Duitsland*; 16 blz.
- 1946. *Het probleem van de dood*; 12 blz.

- 1946. *Spinoza*; 8 blz.
- 1948. *Geen godsdienst, wat dan?* 24 blz.
- 1949. *Het heilig jaar, Petrus en Rome*; 20 blz.
- 1950. *Kort begrip der vrije gedachte*; 24 blz.
- 1951. *L. Feuerbach en zijn kritiek op het christendom* (Verkorte herdruk); 40 blz.

Boeken

- 1926. *Grondslagen van het atheïsme*; 320 blz.
- 1927. *De zelfvernietiging van het protestantisme*; 122 blz.
- 1928. *Grote persoonlijkheden* (christelijke romantici, Ibsen, Heine); 144 blz.
- 1928. *De schande* (sociale roman); 190 blz.
- 1935. *Arische cultuur en Pruisendom*; 92 blz.
- 1936. *De autobandieten* (historische roman); 152 blz.
- 1938. *Sexuologie en levensleer* (over Wilhelm Reich); 64 blz.
- 1938. *Grondslagen van het anarchisme*; 232 blz.
- 1947. *Dertig jaar Sowjet-Unie*; 208 blz.
- 1948. *Michael Bakoenin* (vie romancée); 280 blz.
- 1949. *Vertellingen van Cervantes, vertaald en ingeleid*; 375 blz.
- 1951. *Le baroque espagnol et Calderon de la Barca* (dissertatie); 144 blz.
- 1957. *Mexico en Midden-Amerika*; 224 blz.
- 1959. *Achter de schermen der diplomatie*; 192 blz.
- 1960. *Het lot belooft geen morgenrood*; 278 blz.
- 1961. *Krupp, dynastie van staal*; 192 blz.
- 1962. *Gelijk hebben en krijgen* (Met mr. J. L. Heldring en Paul van 't Veer); 160 blz.
- 1962. *Tito*; 96 blz.
- 1963. *Chroestsjow*; 96 blz.
- 1964. *Cuba*; 268 blz.
- 1964. *Joegoslavië*; 216 blz.
- 1965. *Kennedy*; 96 blz.
- 1967. *Geschiedenis van het humanisme in Nederland*; 192 blz.
- 1969. *Anarchisme van de daad*; 192 blz.

Hoofdstukken in boeken of bundels

- 1956. *Bevrijdend denken* ('De bevrijding van het denken').
- 1957. *Ik geloof dat . . .* (AVRO-bundel).
- 1958. *Blijvertjes Algemeen Handelsblad* ('In Brussel exposeert elke natie haar legende'; 'Dulles 70 jaar').
- 1959. *Blijvertjes Algemeen Handelsblad* ('De Polen in Europa'; 'Zweden: rationale jacht op geluk').
- 1961. *Geschiedenis van Japan*, door E. O. Reischauer; (Nawoord).
- 1965. *Door het sleutelgat* ('Pers en privacy'); uitgave Nieuwe Stem.
- 1965. *Opstand en revolutie* ('De opstand in Hongarije').
- 1965. *Guerrilla-oorlogvoering*, door Mao Tse-toeng (Inleiding).
- 1965. *Daar gaat een dominee voorbij* ('Een karavaan van ongewone mensen').
- 1966. *Wat denken we eigenlijk wel?* ('Hoe seksueel is onze moraal?').
- 1966. B. Charbonneau, *Teilhard de Chardin* (Vertaling en inleiding).
- 1966. *Het humanistisch Verbond* ('De geschiedenis van het humanisme').
- 1967. *Geestelijk revêil*. ('Wording of verwording in de voorlichting').
- 1967. *Jezus van Nazareth* ('De mythe van Jezus Christus').
- 1967. *China, het aardse rijk* ('Een dramatische breuk: Moskou-Peking'); uitgave Nieuwe Stem.
- 1967. *Het geschreven woord* ('Het vertalen').
- 1968. *Anatomie van links* ('De toekomst van het socialisme').
- 1968. *Dagboek van Parijs* ('Is de welvaartsmaatschappij een kruitvat?'); uitgave Algemeen Handelsblad.
- 1968. *Het spel in de literatuur* ('Cervantes' Don Quijote').
- 1968. *Amerika* ('Amerika en de wereld'); uitgave Te Elfder Ure.
- 1968. *Revolutie in Latijns-Amerika* ('De Cubaanse revolutie').
- 1969. *Amerika* ('Amerika en de NAVO'); uitgave Werkgroep 2000.
- 1969. *Latijns-Amerika*. ('Het lot van Latijns-Amerika'); uitgave Te Elfder Ure.

KRONIEK & KRITIEK

LETTERKUNDE

J. Bernlef poëzie

'Au is de pijn niet'

Gerrit Kouwenaar

*Denken is geen zeggen,
denken is woorden in je hoofd.*
Louis Andriessen - 5 jaar

De Amerikaanse dichter Wallace Stevens heeft de taal eens met geld vergeleken. Alles is er in uit te drukken, maar op zichzelf is zij niets. Zowel de taal als het geld zijn geniale uitvindingen die het mensen mogelijk maakt zich te bewegen zonder zich te verplaatsen. Toch lijken dichters vaak te streven naar een 'premonetair' stadium, naar een terugkeer tot de directe zintuiglijke confrontatie met dingen. Dat dat in taal moet gebeuren, geeft aan de poëzie een paradoxaal karakter.

Sommige dichters accepteren dit paradoxaal karakter van hun bezigheid als een uitgangspunt en proberen met gebruikmaking van alle poëtische middelen die directe zintuiglijke confrontatie zo dicht mogelijk te benaderen, anderen hebben dit paradoxaal karakter tot het onderwerp van hun poëzie gemaakt omdat zij elke andere benadering als een illusoire opvatten. De uitspraak van de Amerikaanse dichter William Carlos Williams ('No ideas, but in things') en die van zijn land- en tijdgenoot Stevens ('Not ideas about the thing but the thing

itself') maken duidelijk dat zij op verschillende manieren met hetzelfde bezig zijn.

Gerrit Kouwenaar behoort bij de tweede 'categorie' dichters. Zijn verwantschap qua problematiek met Stevens heeft hij zelf onderstreept door enkele vertalingen van diens gedichten en door aan zijn bundel *zonder namen* de volgende regels van Stevens vooraf te laten gaan:

*Poetry is the subject of the poem,
From this the poem issues and*

*To this returns. Between the two,
Between issue and return, there is*

*An absence in reality,
Things as they are. Or so we say.*

('The man with the blue guitar', XXII)

Een belangrijk verschil tussen de dichters uit de eerstgenoemde categorie en dichters als Stevens en Kouwenaar is het idee dat Stevens hierboven beschrijft als 'An absence in reality.' In zijn essay, 'The noble rider and the sound of words', heeft hij het uitgebreider als volgt geformuleerd: 'The mind has added nothing to human nature. It is a violence from within that protects us from a violence without. It is the imagination pressing back against the pressure of reality. It seems, in the last analysis, to have something to do with our self-preservation; and that, no doubt, is why the expression of it, the sound of its words, helps us to live our lives.' Elders heeft hij het over 'de werkelijkheid als een vacuüm', en dat de wereld een kracht is, geen aanwezigheid. Het raakpunt met de werkelijkheid voor de dichters van de eerste categorie ligt aan de oppervlakte, voor dichters als Kouwenaar en Stevens in de taal. Pas in het gedicht wordt het vacuüm van de werkelijkheid gevuld, al is het dan met woorden ('au is de pijn niet' schrijft Kouwenaar op bladzijde 74 van *100 gedichten*) en altijd net te laat. De dichter kan spreken over verleden en toekomst, maar het heden kan hij in zijn po-

J. BERNLEF (pseudoniem van H. J. Marsman). Geb. 1937. Redacteur van *Barbarber*. Publiceerde onder meer de dichtbundels *Kokkels* (1960), *Morene* (1961), *Dit verheugd verval* (1963), *Ben even weg* (1965), *De schoenen van de dirigent* (1966), en *Bermtoeisme* (1968); de verhalenbundels *Stenen spoelen* (1960), *Onder de bomen* (1963), *De Schaduw van een vlek* (1967) en *De verdwijning van Kim Miller* (1969); de novelle *De overwinning, het verslag van een nederlaag* (1962), en de romans *Stukjes en beetjes* (1965), *Paspoort in duplo* (1966) en *De dood van een regisseur* (1968). Poëziechroniqueur van *De Gids* sinds nummer 6 van 1966.

ezie nooit bereiken. Daar zitten hem zijn vingers, pen en papier in de weg. Een cyclus gedichten in de bundel heet dan ook heel toepasselijk 'heden, een fotoalbum'. Alleen in zijn lichamelijke woordeloze functies valt de dichter samen met de werkelijkheid en het heden (eten vooral neemt in Kouwenaars poëzie een grote plaats in als ideaalbeeld voor wat poëzie eigenlijk zou moeten zijn – een sprakeloze mond vol – en wat zij pas kan worden als de dichter dood is:

*Een dode dichter is dichter
bij dan een levende: zijn taal is zo volstrekt
gevuld met grond
dat zij bestaat*

(‘Een dode dichter’ – uit: *zonder namen*)

Kouwenaars poëzie kan daarom niet meer zijn dan het resultaat van een steeds weer noodzakelijkerwijs mislukkende reactie van woorden. Het lukt steeds en op z'n hoogst net niet, maar daar staat als resultaat tegenover dat de resten in de reageerbuis – de bouw van zijn gedichten maakt ook die indruk; splinters, fragmenten, brokstukken, noodzakelijk onvolledig – tenminste een teken van uitgewerkt leven zijn, een gestold bewijs dat er eens iets heeft bewogen. Zo wordt ieder gedicht een zichtbare schakel in de verder onzichtbaar blijvende keten van momenten die het leven van de dichter vormen en een bundel, een fotoalbum van, zoals Kouwenaar het ergens noemt, een 'chronische buitenstaander'. Het gedicht wordt een 'daad van bevestiging', of zoals Stevens het hierboven zei, het heeft iets te maken met zelfbehoud. Ik geloof dat de titel van Kouwenaars bundel dan ook meer de willekeurigheid van het aantal honderd dan het afgeronde getal 100 benadrukt.

Gelukkig behoedt Kouwenaars gevoel voor humor hem voor de bloedige ernst die dichten vanuit een dergelijk zelfbehoud met zich mee kan brengen, maar deze houding werkt toch wel een zekere monotonie in de hand: ieder moment is in wezen geschikt voor zo'n zelfbevestiging. De dichter daarentegen die de buitenwereld op zich af laat komen en daar patronen in probeert te ontdekken heeft, dacht ik, meer

kans op variaties, op ongelijksoortige mogelijkheden en oplossingen.

Natuurlijk is dit, als iedere kroniek, ook een soort zelfonderzoek, een manier om meer over mijn eigen ideeën, voor zover aanwezig, over poëzie te weten te komen. Misschien dat dit allemaal veel beter in poëzie gezegd kan worden. Daarom een gedicht van Wallace Stevens ('Poetry is a destructive force') in de vertaling van Gerrit Kouwenaar en '3 schietoefeningen (in de richting van Gerrit Kouwenaar)' die ik naar aanleiding van dat gedicht uitvoerde.

POEZIE IS EEN VERNIELENDE KRACHT

*Dit is wat ellende is,
Een hart dat niets bezit.
Het is iets bezitten of niets.*

*Dit is iets om te bezitten,
Een leeuw, een stier in je borst;
Je voelt hoe het daar klopt*

*Corazon, moedige hond,
Jonge os, krompotige beer;
Geen speeksel proef je – bloed.*

*Je bent als een man
In het lijf van een hevig beest.
Zijn spieren zijn jouw spieren.*

*De leeuw slaapt in de zon.
Zijn neus rust op zijn klauw.
Hij doodt als hij wil een man.*

3 SCHIETOEFENINGEN in de richting van Gerrit Kouwenaar

1.

*het is niet wat men schiet
of hoe
maar eenvoudig
de handeling*

*het schouderen v/h geweest
de houten kolf die je
als een vrouw tegen je aandrukt*

*tussen oog en vizier bestaat
een bepaalde verhouding
een verstandhouding
die met het schot
verdwijnt
in de richting van de leeuw*

*het is niet dat men ziet
of wat het dampend bloed
maar ademloos
het ogenblik van
terugslag en inslag
in 1*

2.

*de leeuw is uitvinder
van het geweer en van
de dromen van de jager
exotisch als een affiche*

*onder zijn manen ligt hij
in het zand
schaduw werpt hij
honger en dorst doen hem aan*

*de leeuw slaapt of
waakt het maakt niet uit
de jager droomt hem dood
ontwaakt*

*het geweer als een fata
morgana in zijn hand hij schiet
op de schaduw in het zand
op de vrolijk wapp'rende manen*

3.

*een geweer alleen is
als een afgehakte hand
wijst overal dus nergens heen
kan in drie delen uiteen genomen worden*

*de jager zonder geweer
is als een dromer zonder droom
onmogelijk
alleen de leeuw*

*eeuwig afwezig
brult hij soms even
in een schampshot mee*

R. A. Cornets de Groot proza

Vestdijks brieven aan Theun de Vries

'Achter het boek' is de verhelderende naam van een serie publikaties, uitgegeven door het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, die voor publikatie niet waren bestemd. Ofschoon in deze serie de vijf versies van Marsmans *Vera* verschenen, ligt het accent in deze publikaties tot nu toe sterk op brieven en briefwisselingen. Het plezierige daarvan is, dat er in de correspondentie niet ingegrepen wordt. In de briefwisseling tussen Van Deysel en Isings bij voorbeeld, werden ook de meest nietszeggende berichtjes, excuses en verklaringen over zaken, die men tegenwoordig telefonisch afdoet, opgenomen. De omgang tussen mensen die toch goede vrienden waren van elkaar, had nog iets omslachtigs, als men die briefjes zo eens beziet. Er is daar een afstand – ten minste voor mijn gevoel – die men mist in de brieven die Vestdijk richtte aan Theun de Vries. En dat terwijl men juist hier zo'n afstand toch vermoeden zou, en, indien die er was, ook kon begrijpen.

Die afstand, schrijft Theun de Vries in zijn boek *Hernomen confrontatie met S. Vestdijk* is pas na de oorlog (en dat wil zeggen: gedurende de koude oorlog) ontstaan. Maar die confrontatie herschiep het verleden en maakte de afstand opnieuw ongedaan: in de serie 'Achter het boek' verscheen de verzameling brieven die De Vries van Vestdijk kort voor, in, en kort na de oorlog ontving en bewaarde. De uitgave is door De Vries verzorgd en van een inleiding en aantekeningen voorzien en ze verscheen onder de naam: *S. Vestdijk: Brieven uit de oorlogsjaren aan Theun de Vries* ('Achter het boek', Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 's-Gravenhage 1968).

Het verrassende van dit boek is dat Vestdijk er minder als romanticus dan als humanist uit

R. A. CORNETS DE GROOT. Geb. 1929. Publiceerde onder meer de essaybundels. *De chaos en de volheid* (1966), *De open ruimte* (1967), *De zevensprong* (1967), *Labirintee* (1968), en een bloemlezing uit de poëzie van Lucebert *Poëzie is kinderspel* (1968). Proza-chroniqueur van De Gids sinds nummer 8 van 1968.

te voorschijn komt. Die kant van Vestdijks wezen moet door de oorlog zijn gewekt (en natuurlijk door zijn omgang met mensen 'met sociaal geweten', van wie Theun de Vries er een is).

In de eenenveertigste brief aan Theun de Vries schrijft Vestdijk: 'Ik ben er zeker van dat je strengste critici zich door dit boek (*De tegels van de haard* – R.C.) voor een goed deel gewonnen zouden moeten geven': Ter Braak en Du Perron, bedoelt hij, zouden dit boek van Theun de Vries positief hebben moeten waarderen. Inmiddels toont het citaat nog wel wat anders ook, en niet alleen dat we op een briefwisseling tussen Ter Braak – of Du Perron – en De Vries niet hoeven te wachten. Het toont vooral dat Vestdijk die zekere mate van hooghartigheid, zo eigen aan de beide Forummannen, kennelijk mist. Want de tegenstelling tussen collectivisme en individualisme scheidt Vestdijk en Theun de Vries niet. Natuurlijk verzekert Vestdijk De Vries – in de tweede brief al – dat de 'sociale' zin bij hem vrijwel geheel ontbreekt. Maar hij schrijft er onbevangen en diplomatiek bij: 'Ik heb hier verder geen last van, maar geef graag toe, dat dit tegenover sommige problemen een handicap kan worden', en hij neemt daardoor de strijdbare De Vries veel wind uit de zeilen. Met deze twee eigenschappen – die onbevangenheid en die diplomatie (die in later jaren steeds verfijnder en gemakkelijker vormen aanneemt) – voorkomt hij dat de genoemde tegenstelling tot conflictstof wordt. Aan de andere kant moet het De Vries niet moeilijk zijn gevallen, Vestdijks uitermate tolerante levenshouding geheel naar waarde te schatten. Daar komt natuurlijk nog bij dat de oorlog zelf een rol speelde in deze relatie. Ons laatste citaat van hierboven doet trouwens wel meer vermoeden dan alleen maar onbevangenheid en toevallige diplomatie. Het toont vooral een geest die bereid is allerlei obstakels op de weg naar bewustwording op te ruimen. Het is de uitspraak van iemand die, wanneer de tijd het vereist, raad zoekt en alles in het werk stelt om die te vinden. In de praktijk zien we bij voorbeeld dat Vestdijk niet iemand is die botweg weigeren zou lid van de Kulturkammer te worden (blz. 23, 49). Hij vat dit halvegare lidmaatschap,

wanneer het hem tegen zijn zin wordt opgedrongen, dan ook allerminst tragisch op, en zou bovendien nog kans zien van zijn Duitse vertalingen profijt te trekken ook, als dat eens moest. In de hoop uiteraard dat de geest van Else Böhler het hem vergeven zou – dat boek waarvoor een Duitse heer bedenkelijke belangstelling koesterde. In Vestdijks woorden: 'Het is met een sisser afgelopen, voorloopig. Ik was als was in zijn handen, en tikte een lijst voor hem van mijn opera omnia. Voortdurend belaagd door de honden, die hem wilden likken en pooten geven, verdween hij weer.' (25 augustus 1941) Zijn vooruitziende voorzichtigheid bracht Vestdijk onder andere tot het besluit de brieven van Theun de Vries maar te vernietigen, en als er sprake van is dat zijn huis gevorderd zal worden, vat hij het plan op, zekere werkstukken van zijn hand in de tuin te begraven en het dreigend gevaar met zijn Duitse vertalingen te bezweren. Hij becijfert – bij een mogelijke invasie – hoe groot de kans is dat De Vries en hij het geweld zullen overleven, en vindt überhaupt de hele oorlog onzin: 'Waarom gaan ze niet gewoon uitrekenen: ik heb zooveel tanks en jij zooveel, dus jij moet het verliezen, en laten we nu maar een borrel gaan drinken?' Aan die eerbied voor de eigen huid – Sierksma vergeleek hem al met Boerke Naas – is het te danken dat, van de grote vier, hij als enige de oorlog te boven kwam.

Verdraagzaamheid – dat is het beginsel dat hem als ideaal voorzweeft. Onuitgesproken, maar sterk gesuggereerd in bovenstaand citaat is het streven naar een wereld waarin schrijvers zonder te worden gestoord, konden werken: in feite een eerder klassieke dan romantische trek! Het is, ook al om deze reden, geen wonder dat Vestdijk juist in deze periode, waarin collectivisme en individualisme tegen elkaar werden uitgespeeld, aan zijn *De toekomst der religie* begon, dat althans de weg naar zo'n – en geenszins louter theoretisch – Utopia in kaart bracht. Met een en ander wil ik natuurlijk helemaal niet zeggen dat Vestdijks afkeer van de oorlog op een gebrek aan vechtlust neerkomt: zijn eis van verdraagzaamheid moet men alleen niet losmaken van de omstandigheid dat de enkeling in die dagen het moest zien te ma-

ken in een wereld die barbaarsheid en brute kracht tot deugden had verheven. Vestdijk ziet er dan ook van af individu en collectiviteit als tegenstellingen te zien: 'Ik bevind me er altijd goed bij het sociale en individuele niet als twee gescheiden *gebieden* te beschouwen, maar als twee gezichtspunten die men overal met evenveel recht op kan toepassen.' (2 november 1943)

Het is een uitspraak, die vergeleken bij het uit de tweede brief hier geciteerde, aardig illustreert dat het hem met die verdraagzaamheid ernst is. In *Ierse nachten* al deed zich trouwens het probleem van de 'sociale' zin aan hem voor (brief 59) en herhaaldelijk komt het terug (blz. 87).

Er moet van een zekere evolutie sprake zijn. Indien al niet uit zorg om de wereld, dan verplaatste Vestdijk zich toch onder de drang der omstandigheden van een zo goed als individualistisch standpunt naar een dat het individualistische en het collectivistische in zich verenigde. In beginsel stemt hij (voor de lezer) het meest overeen met het door hem beschreven mystisch-introspectieve type, al lag vóór de oorlog het accent sterk op het 'individualistische'. Blind voor het 'sociale type' uit *De toekomst der religie* (waartoe in grote trekken Theun de Vries behoren kan) was hij zeker niet; voor hem stond alleen maar vast dat noch het individualistische noch het collectivistische standpunt alleenzalmakend was, en dat onder zekere omstandigheden het 'persoonlijke' profijt kon trekken van de gemeenschap, en andersom; dat, om deze gedachte af te ronden, er een situatie denkbaar is waarin het individualistische en het collectivistische ophouden tegengestelden van elkaar te zijn en elkaar integendeel op ideale wijze aanvullen. Dat het dus, in afwachting van die utopie die hij in zijn borrelparabel lijkt te suggereren, het beste is om die twee standpunten alvast *in zich* met elkaar te verzoenen. De hypothese wordt, dunkt me, nergens weersproken in deze brieven, ze ligt zelfs zeer voor de hand, en in een goed deel van Vestdijks oorlogsproductie worden zijn personen voortdurend heen en weer geslingerd tussen het metafysische en het sociale type – ik denk bij voorbeeld aan de zanger uit *Madonna met de valken* en aan de student uit *Mnemosyne in de bergen* – en vinden zich in het derde type terug.

Ik wil de periodisering die mogelijk lijkt, niet afdoen met een schema 'vóór, in, en na de oorlog', zonder voor ieder tijdvak het overheersende kenmerk erbij te noemen. Zo'n voorlopige opzet moet immers tonen, waarin de ene periode principieel verschilt van de andere. Nu is het duidelijk – minder uit de brieven overigens dan uit desbetreffend werk van Vestdijk (recensies, essays) – dat zoals ik zei die eerste periode overwegend 'individualistisch' gekleurd is, of 'romantisch': Vestdijk voelt vóór de oorlog al heel weinig voor de actualiteit, vindt de 'ivoren toren' bewoonbaarder dan de 'wereld', en zolang hij buiten die wereld blijven kan, zal hij het zeker niet laten. In de oorlog verandert dat. Hij komt in contact met mensen met 'sociaal' geweten, die nooit van hun leven iets in de ivoren toren hadden gezien. Hij verlaat daarom het individualistische weliswaar niet, maar ziet toch kans allerlei problemen ook van 'collectivistisch' standpunt uit te zien. Een andere wereld dan waarin hij leefde, een andere ook dan deze waarin hij nu (dus in die tweede periode) leeft, werkt. Het 'persoonlijke' krijgt 'klassieke' trekken – de wereld van de eigen fantasie bezit mogelijkheden tot uitbouw naar een utopie, waarheen hij de weg wijst.

Na de oorlog spitsen de tegenstellingen zich weer toe, maar daar hoeft hij, die ze beide van nabij en uit eigen ervaring heeft leren kennen, geen speelbal meer van te zijn. Was het zo dat zijn mensen uit de oorlogswerken – de zanger, de student – eerder gevoelsmatig dan bewust nu eens het 'individualisme' dan weer het 'collectivisme' omhelzen, in *De dokter en het lichte meisje* is dit switchen tussen de beide polen al tot een systeem gerationaliseerd, want afgekeken bij Hercules, min of meer in overeenstemming gebracht met de leer van Zen of Boeddha en vooral ook overtoegen van Jungs inzichten die door een dronkeman (de dokter zelf) worden uiteengezet. Het is een vermakelijk naoorlogs boek, dat blijkens blz. 100 van brief 62 op autobiografisch materiaal berust. We mogen daarom zeggen – het 'autobiografische' is van vóór de oorlog, de brief van *in* de oorlog en het boek van *na* de oorlog – dat Vestdijk in alle drie de perioden tot het mystisch-introspectieve type behoort (hij hoeft het

daar uiteraard niet mee eens te zijn, – ik zeg alleen dat deze gedachte zich bij de lezer voordoe), maar dat in de eerste periode het 'metafysische' in dit mystisch-introspectieve sterk overheerst, al treedt dat in de tweede voor het 'sociale' terug. In de derde houden beide elkaar in evenwicht. Een terug naar een van beide ligt dan ook niet in de rede der dingen. Het is waar dat de hang naar isolatie die Vestdijk altijd al kenmerkte, na de oorlog kenmerkender voor hem lijkt dan ooit tevoren; maar we moeten ons afvragen of dat niet samenhangt met deze werkelijkheid, dat voor de nieuwe Vestdijk, deze die niet zonder kleerscheuren uit de oorlog te voorschijn kwam, het persoonlijke en het collectieve verzonken in de droom van de mens, die Vestdijk de 'eeuwige' noemde. Zonder oorlog zouden tenminste een paar opmerkelijke dingen – *De toekomst der religie* en de *Gestelsche liederen* – ongeschreven zijn gebleven. Men moet zich bedenken, hoe onwegdenkbaar ze uit zijn oeuvre zijn, om ervan overtuigd te raken dat dit tijdvak uit zijn biografie van essentieel belang is voor zijn ontwikkeling als schrijver. Het drukte op zijn leven, en dus ook op zijn werk, een onuitwisbaar stempel.

Peter Collier

Portnoy's inschikkelijkheid

In zijn beste jaren bij de Dodgers, nadat het team van Brooklyn naar het westen verhuisd was, ergerde de grote Sandy Koufax de honkbalenthousiasten van Los Angeles door te weigeren op Grote Verzoendag te spelen. Over zijn besluit viel niet te onderhandelen, zelfs niet toen de eerste wedstrijd van de World Series op het spel stond. Maar als hij eenmaal op de plaat stond, bezat Koufax een methodische stijl die onmiskkenbaar was. En de supporters (die hun ergernis over zijn jaarlijks terugkerende ontrouw afwogen tegen hun ontzag voor zijn 'strikeout records' en 'no-hitters') begonnen hem 'superjood' te noemen.

Koufax speelt nu niet meer. Supporters van de Dodgers zullen u vertellen dat er nooit meer

zo'n linkshandige werper zal zijn als hij. Maar een nieuwe superjood? Met die ene bescheiden jaarlijkse vrome bui kon Koufax niet werkelijk aanspraak maken op deze titel. En intussen is er een veelbelovender kandidaat opgestaan. Zelf ook een aspirant midvelder, een man die vermoedt dat de bittere ironie van zijn eigen leven (een van de geringste ironische trekjes is dat hij gedoemd is te koop te lopen met zijn onderbewuste, in plaats van het insigne van een honkbalclub) is samengesteld uit joodse cliché's: Alexander Portnoy is onze man. Volgens de bewonderaars van Philip Roths *Portnoy's complaint* is de held van het boek even representatief voor Amerika als Jay Gatsby of Holden Caulfield, en hij is de eerste van zijn volk die deze niet-joodse Galerij der Beroemdheden mag binnengaan. Er moet een tijd zijn geweest dat de joden zich hebben afgevraagd of ze door de Nieuwe Wereld ooit geaccepteerd zouden worden. Welnu, dat is gebeurd, maar tegen een hoge prijs. Dat Amerika die gevraagd heeft en dat ze hem betaald hebben – dat is de achtergrond van Portnoy's kroniek: De komst van superjood naar de supermarkt.

Portnoy is een ongelovige jood die de hele roman lang bij zijn psychiater op de divan ligt en nauwgezet alle traumatische ervaringen die hij heeft opgedaan tijdens zijn metamorfose van vertroeteld kind tot gefrustreerd man, herkauwt. Zijn ouders vormen de drijfkracht van zijn psychodrama. De vader: zichzelf vernederend, geplaagd door constipatie, ervan overtuigd dat de WASP-verzekeringsmaatschappij waarvoor hij werkt hem om antisemitische redenen niet heeft bevorderd tot een welverdiende 15 000 dollar per jaar. De moeder: de zoon herinnert zich hoe ze vroeger naast hem kwam staan met een mes om te maken dat hij zijn eten opat, en hoe ze in zijn puberteit controleerde of zijn 'bolus' geen tekenen van diarree vertoonde. Het zijn overbekende figuren in de Freudiaanse allegorie. De vader gunt de overwinning in het Grote Oedipusconflict stoïcijns aan zijn kleine zoontje. Alexander mag de geduchte Sophie helemaal voor zich alleen hebben: een jiddische mamma par excellence, tiranniek in haar liefde, maker van bange mannetjes, voornaamste ingrediënt van alle mijn-zoon-de-dokter moppen, die een systeemanalytische benadering van het veroor-

PETER COLLIER. Executive Editor van Ramparts, waaraan dit stuk is ontleend.

zaken van schuldgevoelens geperfectioneerd heeft en er gretig gebruik van maakt. Alexander lijdt – binnen de grenzen van de stereotiepe situatie.

Beurtelings tierend en smekend veroordeelt Portnoy de joodsheid die voor zijn gevoel blijvend een kind van hem gemaakt heeft. Gretig biecht hij allerlei geheime zonden op. ('De Ras-kolnikov van het aftrekken', noemt hij zichzelf, en merkt op dat hij overal bewijsmateriaal heeft achtergelaten: in de melkfles in het souterrain, in de lever die hij op weg naar Bar Mitswa-les kocht, in de voorgevormde beha's van zijn zusje en, Prometheus op zijn best, op de lamp aan het plafond van de badkamer.) Zijn moeilijkheid is dat hij nooit bevredigd is – evenmin in de glansperiode van zijn masturbatie als later, wanneer hij zijn woede koelt op de vlasharige WASP-vrouwen, de onbereikbare godinnen van zijn jeugd. Omdat hij hoopt dat seks misschien de sleutel is tot zijn bevrijding, hoewel hij er eigenlijk op fatalistische wijze van overtuigd is dat zijn hart atlijd zijn mammie zal blijven toebehooren, tracht hij zich vrij te maken in een hele serie plaatsen en standen.

Wanneer het spel der genitaliën ten slotte niets blijkt uit te halen laat hij zijn dokter Spielvogel een diagnose stellen: 'Exhibitionistische handelingen, voyeurisme, fetisjisme, auto-erotiek en orale coïtus worden uitbundig beoefend: ten gevolge van de "zedelijke instelling" van de patiënt hebben fantasie noch daad ooit een werkelijke seksuele bevrediging ten gevolge, maar overweldigende gevoelens van schaamte en angst.'

Nadat hij eerst het benauwde leven in de flat van zijn ouders en zijn geheime leven tot aan zijn volwassenheid heeft beschreven, belandt Portnoy ten slotte in Israël – impotent in het land der vaderen – en krijgt een schop in zijn maag van een stevige Sabra die hij probeert te verleiden. Zij vindt hem decadent en een echte Amerikaanse jood. De kringloop van zijn aandoening is gesloten: hij eindigt waar hij begonnen is, gepijnigd door zijn troosteloze joodse erfenis.

De bladzijden van het boek worden met sperma beklodderd op de maat van een luchthartige eigenhaat. Hoewel de uitwerking uniek is, zijn de thema's allang bekend in

de moderne Amerikaanse letteren. In *Letting go* en andere boeken heeft Roth zelf al aange-toond hoe de zonden van de vader – en de moeder – aan de zoon worden bezocht; hoe moeilijk het generatieconflict in die kleffe, schuldbe-laden sfeer van de etnologische middenstand het iemand maakt om man te worden. Maar in dit boek zijn Portnoy's klachten evenzeer il-lusie als tragedie; evenzeer veroorzaakt door de afwezigheid als de aanwezigheid van het joodse karakter. Het is allemaal erg tweeslach-tig, dat eindeloze gejammer van hem over de joden en wat ze hem hebben aangedaan. Valt het eigenlijk nog wel au sérieux te nemen? Is joodsheid een erotische paardenmop geworden? Portnoy voelt zelf wel dat zijn hele verhaal op een klucht lijkt met daarbij nog de complicatie dat de klucht werkelijkheid is geworden. Zijn ziekte is het laatste restje joodsheid dat gedistil-leerd wordt in de smeltkroes. 'Dit is mijn leven, mijn enige leven', zegt Portnoy smekend tegen de zwijgende Spielvogel, 'en ik leef middenin een joodse mop. . . . Zeg me toch, wie heeft ons zo verminkt? Wie heeft ons zo neerslachtig en hysterisch en zwak gemaakt? . . . Dokter, hoe heet die ziekte die ik heb? Is dit nu het joodse lijden waarover ik vroeger zoveel gehoord heb? Is dit nu wat ik heb overgehouden aan de pogroms en de jodenvervolgung?'

Portnoy is zeer behendig in het psychiatrisch verstoppertje spelen, dus het valt niet te zeggen of hij werkelijk antwoord wil krijgen. Maar als hij zelf niet van plan is de gevolgen van de joodse ervaringen in Amerika te onderzoeken, moet het onderwerp wel ter sprake komen van-wege het feit dat zijn monoloog zo enthousiast omarmd is door de massacultus.

Het is het goed recht van de schrijver om uit te buiten – zijn kennissen, zijn ervaring, zijn ethos, zichzelf, alles wat hem bij het schrijven van een belletristisch werk van pas komt. En men kan Roth niet kwalijk nemen dat hij in *Portnoy's complaint* al die zaken gebruikt heeft of dat hij de erotische revolutie die is doorge-drongen vanuit de pocketboekenonderwereld be-nut heeft. Maar als dit boek niet, zoals wel be-schuldigend gezegd is, een verzameling goedkope prikkels is die zich verschuilt achter het vijf-geblad van de bestsellerlijst, is het toch evenmin

die diepzinnige verklaring over de huidige situatie van de mens die het volgens sommigen is. Door opzet of door het functioneren van de *Zeitgeist* is het een van die boeken die het ritme van de verandering weergeven in een tijd van sociale crisis, in dit geval de crisis waarin de uitstervende traditie verkeert die een Portnoy mogelijk heeft gemaakt.

Deze traditie, die al in de maak was lang voordat de joodse immigranten in stromen als tussendeckspassagiers aan de kust van de Nieuwe Wereld verschenen, ontsmet werden op Ellis Island en goedgegunstige toestemming kregen dicht opeengepakt in de grote steden te gaan wonen, scheen aardig te passen in de Amerikaanse droom van de open sociale mogelijkheden. Net als Portnoy's droeve, verstopte vader wilden de mannen dat hun zoons later een aangename leven zouden krijgen. Dat ze daarin geslaagd zijn blijkt uit de gemengde zegeningen waarmee Portnoy overstelpt wordt, en valt nog duidelijker af te lezen aan de mate waarin onze cultuur afhankelijk is van de joden, hun intellectuele stijl, hun literaire helden en morele ruggegraat.

Het joodse intellectualisme dat de laatste tijd onderwerp van zoveel discussie is, was in de jaren dertig al bezig het culturele vacuüm in Amerika op te vullen. Halverwege de jaren vijftig was hieruit een bloeiperiode van denken en literatuur voortgekomen die wel de joodse renaissance genoemd is. (Portnoy is een rococonakomertje.) Het voornaamste uitgangspunt was dat de joden, zeker na de genocide door de nazi's, met bijzonder gezag konden spreken over de thema's die de naoorlogse verbeelding zo intrigeerden: schuld en leed, boetedoening en verlossing. De intellectuelen gaven de toon van deze renaissance aan – intelligent en beschaafd, breed van belangstelling, met de nadruk op het maatschappelijke; de schrijvers bouwden hierop een nieuw soort literatuur, met een geheel eigen opvatting van heldhaftigheid.

De joodse tak van de Amerikaanse belletrie heeft zich de afgelopen jaren in allerlei richtingen gesplitst: de maatschappelijke en individuele apocalypse, de 'zwarte' komedie en de parodie op het eigene. Maar in hun beste momenten (voornamelijk in de romans van Bellow en Malamud) hebben ze er hun helden als spion-

nen op uitgestuurd om verslag uit te brengen over een verdeelde wereld, waar wreedheid en wanhoop de boventoon voeren. Deze figuren zijn betrokken en staan tegelijk op zichzelf, ze lijden voldoende om hun eigen problemen aarzeland op te lossen en, eveneens aarzeland, de intrinsieke waarde van het menselijk initiatief te bevestigen: Augie March, die zich onbelemmerd beweegt door een weefsel van menselijke ellende in Chicago en elders; Henderson, 'brullend in Afrika, die wanhopig deuntjes uit de 'Messiah' zingt; Yakov Bok, wiens geest verruimd wordt door zijn straf en die toch mens blijft – al die figuren komen tot een vergelijk met de beperkingen van de wereld en zichzelf.

Zij, christenen door de manier waarop ze verantwoordelijkheid op zich nemen en joden door hun verlangen om orde, hoe sommier ook, te scheppen in de chaos, zijn de intellectuele strijders in een wereld die bezig is dol te draaien. Ze zijn geleerden in de wetenschap der overleving.

Deze renaissance is niet gestorven. Integendeel, in het begin van de jaren zestig werd dit de belangrijkste literaire richting, die – zo ergens toe – geleid heeft tot een ware eruptie van belletrie waarin de domheid van de mens groter was dan ooit. Verder kwam hieruit de grote culturele opleving van het eind van de vijftiger jaren voort en het schuldbesef dat de literatuur van het begin van de jaren zestig kenmerkte staat er waarschijnlijk nauw mee in verband. Deze renaissance beroemde zich erop dat ze niet alleen de Amerikaanse traditie gewijzigd had, maar zelf in handen genomen. (Dat een jood een toonaangevend Amerikaans romanschrijver kon worden was op zichzelf al reden tot euforie.) Ze heeft het liberalisme een brandpunt bezorgd. Maar de sociale stromingen die door deze renaissance een klank van zedelijke harts-tocht en doelbewustheid kregen, zijn doodgelopen en versplinterd. Ze worden momenteel onderworpen aan een re-evaluatie, waarbij hun oorsprong onderzocht wordt.

Portnoy is in zekere zin een verloren zoon, een uiteindelijk resultaat van de triomf van die traditie. Schuld, leed en morele verwarring – al die elementen zijn in zijn monoloog aanwezig. Maar de uiteindelijke bedoeling van de dingen

wordt er niet door verduidelijkt. Portnoy kan zich prachtig voorstellen wat voor gevoel het is om op het midveld te staan; hoe een groot honkballer zich gedraagt. Hij kent precies alle bewegingen, maar is niet in staat de bal te raken. Zo heeft hij ook de houding van die andere figuren, maar niet hun bezieling. Portnoy's joodsheid is naar binnen gericht en parasiteert op zichzelf, inplaats van naar buiten gekeerd te zijn. Dat kan hij natuurlijk niet helpen. Maar in zekere zin is zijn haat jegens zichzelf de andere zijde van de medaille van de zelfgenoegzame rassentrots. Portnoy heeft het er voortdurend over dat hij zo joods is, maar zijn joodsheid maakt hem niet beter. Het komt uiteindelijk hierop neer: een verzameling neuroses, bijeengebracht in een lachwekkend psychisch syndroom. Het joods zijn, inert en onnozel gemaakt, is een mop geworden. Dat was ten slotte de enige identiteit die Amerika het gunde.

Portnoy heeft de joodse blues en hij weet dat. Zijn eigen neiging om zijn ervaringen te overbelasten met een bepaalde inhoud kan waarschijnlijk beter niet worden nagevolgd, en er zijn hoe dan ook aanwijzingen dat er een beslissend moment in de joodse ervaring bereikt is: in de filmversie van *The fixer* werd Yakov Bok uitgeroepen tot 'een held van zijn volk'; op een omslag van Time stonden de negers tegenover de joden; de schoolcrisis in New York. En er is nog iets veel belangrijkers dan deze voorbijaande verschijnselen: het ontaarden van de intellectuele traditie die een intelligent, ambitieus man maakte van Portnoy en hem vervolgens niet aan Marx, maar aan Freud uitleverde.

Sommige van deze intellectuelen achten dit de juiste tijd om memoires te schrijven over hoe zij iets bereikt hebben in het Literair-Intellectuele Complex van New York. Misschien heeft zoiets een helende werking op een ego dat niet langer zeker is van zijn vermogen om alle problemen op te lossen, maar het wijst ook op het verval van de traditie – het maakt er een soort roddelrubriek van over wie er met wie naar bed gaat. Door dit soort herinneringen wordt tevens de werkelijke bijdrage van de joodse intellectuelen verdoezeld: namelijk dat ze de cultuur hebben weten te maken tot een openbare aangelegenheid in plaats van iets dat

uitsluitend voor bohemiens was. Tegen het einde van de jaren twintig waren ze al bezig zich rond kleine tijdschriften of politieke bewegingen te groeperen. Door die beide factoren plus hun eigen kosmopolitanisme werden ze de eerste groep die het in dit land heeft weten te brengen tot toonaangevende culturele groep sinds de Brahmins van New England in de negentiende eeuw en de joden hebben het bovendien gepresteerd zonder de automatische klassevoordelen van hun voorgangers. In opmerkelijk korte tijd waren ze niet alleen uit het getto naar de open maatschappij van Amerika ontsnapt, maar slaagden er tevens in deze te veranderen zoals zij wilden.

Terwijl zij New York tot een culturele megalopolis maakten werden ze wat Norman Podhoretz in *Making it* een 'family' noemt. Met een hechte onderlinge band, een gemeenschappelijke stijl en gemeenschappelijke belangen; ze vochten en kibbelden met elkaar uit gewoonte, maar waren het in belangrijke kwesties grotendeels met elkaar eens. Ze begonnen als radicalen, op cultureel en politiek terrein. Maar hun moment van politieke waarheid kwam in de jaren dertig toen ze voor het merendeel terugschrokken voor het radicalisme vanwege het Stalinisme en zich verder vrijwel uitsluitend op het culturele vlak bewogen. In de jaren vijftig reageerden ze min of meer verdeeld op de vraag wie de grootste bedreiging voor Amerika vormde, McCarthy of Rusland. En over het algemeen vereenzelvigden ze zich, net als Podhoretz, eerder met het etiket 'intellectueel' dan 'politiek' – implicerend dat het laatste te bekrompen was voor hun ruime gevoeligheden, terwijl het in werkelijkheid te duur was. Degenen die zich op de een of andere manier wel met de politiek bleven bezighouden, eindigden waarschijnlijk als Irving Howe: een 'democratisch radicaal' die zelfs aanstoot neemt aan een bescheiden revolutie binnen een autocratische instelling als The Modern Language Association (die ouderwetse tiran van tijdschriften die de maatstaven voor geleerde artikelen over de Engelse literatuur vaststelt), een 'socialist' die welsprekender is in zijn woede over extremistische studenten dan de oorlog in Vietnam.

Het is geen toeval dat in een tijd die *Portnoy's complaint* als een belangrijk document

beschouwt, de Howes en de Podhoretzes (die zich tegenover de New York Review Of Books teweer stellen omdat deze een slaafs volger van modeverschijnselen zou zijn, terwijl zij zelf de weg naar de graal volgen) in hun wereldje veel zien waarover ze ontsteld zijn. Hun vele kritische beschouwingen over de zwarte revolutie (alsof de joden zich bedreigd voelen door hun broeders?) en linkse studenten zijn geestig en intelligent. Maar ze missen een zekere ruimheid van opvatting, en je krijgt het gevoel dat ze er alleen hun eigen doeleinden mee nastreven. Net als Portnoy achten ze de tijd gekomen voor een genezend zelfonderzoek: ze schrijven een verslag over de joodse intellectuelen, de familie. Ze vormen hun eigen onderwerp.

Als de blauwogige schoonheden waarop Portnoy het gemunt heeft (hij wil wraak nemen op hen en op zijn moeder, voor zijn vader en zichzelf) en die ook verwaand ronddarren in de situatieblijspelen van dit volk – de enige maatstaf vormden, zou het ernaar uitzien dat WASP de cultuur inderdaad in een machtige houdgreep had. Het uitgangspunt is dat die maatschappelijke modellen de produkten van het volk verkopen via televisiespots en advertenties, omdat zij het droombeeld vertegenwoordigen dat de meerderheid van zichzelf heeft. Maar ze zijn evenzeer een symbool van de wanhoop van die meerderheid, een fantasie zonder tastbaarheid, zonder voldoende diepgang en structuur om een eigen leven te leiden. Henry James heeft dit allemaal al gezien rond de eeuwwisseling en trok naar Europa, op zoek naar een maatschappij die de weelde van de fantasie kon dragen.

De WASP-cultuur heeft zich gedwongen gezien grote delen van de identiteit en zedelijke doelstellingen van zijn minderheden af te tapen. Hij zuigt hun karakter op en noemt het Amerikaans. Dit syndroom lijkt op een voorbeeld uit onze geschiedenis, inmiddels zo bekend dat het bijna een cliché is geworden: de plantagebezitter heeft een landhuis en een vrouw van goede komaf met een gezichtje van Dresden-porselein om in dat huis te wonen; zij is zijn echtgenote en zorgt voor een dekmantel, maar na donker gaat hij naar de slavenverblijven en zoekt datgene waaraan hij werkelijk behoefte heeft – het exotische, duistere en vulgaire.

Amerika gaat naar zijn slavenverblijven om cultuur te zoeken. Enkele tientallen jaren geleden hield de inteeltige, hartstochtelijke, vaag gothische sfeer van het zuiden na de reconstructie – een regionaal getto voor het volk in zijn geheel – de verbeelding van het land bezig. Hier lagen mogelijkheden voor een innige tragiek die niet in Main Street te vinden was. In onze tijd zijn het de joden geweest die voor de morele ruggegraat hebben gezorgd. Zij zijn onze scheppers en, zoals Portnoy weet, onze slachtoffers geweest. De joodse ervaring is een nobel goed, maar zijn moderne Amerikaanse uiterlijk is ontdaan van alle elementen die eventueel gevaarlijk zouden kunnen zijn. Het is allemaal strikt massa-koosjer geworden. We hebben er een tijdlang iets aan gehad, maar nu staat Amerika klaar voor de volgende demon en/of redder – de zwarten.

Het is misschien een misvatting om te geloven dat de joden dit land hadden kunnen veranderen, in plaats van zelf te veranderen. Maar in het begin zagen ze de dingen althans in hun juiste verhouding. In 1930 schreef Michael Gold *Jews without money*, zijn schrijnende kroniek van het immigrantenbestaan. 'Amerika is zo vet en weelderig', zegt hij ergens, 'omdat het de tragedie van miljoenen immigranten heeft opgevreten'. Dit was een juist inzicht in de aard van de vijand: het allesabsorberende, alles-etende Amerika, dat de tragedie van de immigranten heeft opgegeten omdat het honger had en om de dreiging uit te wissen. Dat was de vijand. En de vijand van vandaag? Voor Irving Howe zijn het degenen die proberen te begrijpen hoe Amerika absorbeert en corrupt maakt. En voor Alexander Portnoy – een jankend genie, flikflooiend, masturberend met lichaam en ziel – zijn het mamma en een joodsheid waarvan in dit leven niets anders overgebleven is dan een onbegrijpelijke mop die hij moet zien te ontcijferen.

(vertaling uit het Engels: Else Hoog)

TONEEL

Nic Brink

Naar aanleiding van het verdwijnen van
Teater Terzijde

Het toneel, zoals het hier te lande op het ogenblik reilt en zeilt, heeft een dienende functie. Dat is op zichzelf niet meer dan logisch en natuurlijk – totdat men zich gaat afvragen wie of wat er eigenlijk gediend wordt. Dan blijkt al ras dat er op dat zogeheten dienen nog wel het één en ander af te dingen valt – of liever: dat er nog wat aan te vullen is. Maar daartoe moeten eerst de nodige traditionele structuren losgewrikt worden en moet, wat belangrijker is, een mentaliteit gekweekt worden die het loswrikken niet alleen accepteert maar het, als een nuttig verschijnsel, ook stimuleert.

De dienende functie van het toneel is in ons cultuurpatroon per traditie zeer eenzijdig gericht en zeer eenzijdig geïnspireerd. Eén van de belangrijkste oorzaken daarvan lijkt mij dat het theater zich sinds de opkomst van het kapitalisme, en het daarmee noodzakelijkerwijs gepaard gaande absolutisme, heeft laten opkopen en inkapselen. Dat zulks gebeurd is, hangt natuurlijk nauw samen met de belangrijkste doelstellingen die het toneel – en de kunst in het algemeen – altijd heeft gehad: de mens te confronteren met zichzelf en met de samenleving. In een maatschappij waarin een kleine klasse zich slechts kan handhaven bij de gratie van uitbuiting van de andere klassen, kan een dergelijke confrontatie lastig en gevaarlijk zijn. En wil men de status-quo handhaven, dan is het van het allergrootste belang de kunstenaar, als potentiële criticus, te muilkorven. In het absolutistische Frankrijk kon Lodewijk XIV, zelf schaterend om Molière's *Tartuffe*, rustig verbieden dat het stuk buiten de hoftheaters werd opgevoerd. In de Republiek

der Verenigde Nederlanden, waar centraal staatsgezag niet in die vorm bestond, bleek het gemakkelijker om het toneel te verketteren als een uitvinding van de duivel persoonlijk. In het zich als tolerant afficherende Nederland mocht een buitenlandse maatschappijcriticus als Voltaire gedrukt en uitgegeven worden – maar een heel wat onschuldiger werelddhervormer van eigen bodem, Van der Capellen tot den Pol, moest zijn pamflet te Oostende dagtekenen en anoniem publiceren, en hij werd tot in het graf achtervolgd door de zich bedreigd voelende status-quo-minnaars.

Wie mocht denken dat met het verdwijnen van het absolutisme en de uitvinding van de democratie aan deze situatie een eind is gekomen, vergist zich deerlijk. De beide hierboven genoemde vormen van censuur bestaan nog wel degelijk. Wat betreft de eerste variatie – het van buitenaf opgelegde verbod – hoef ik slechts te herinneren aan het torpederen van Picasso's *Begeerte bij de staart gepakt*, aan diverse pogingen om Slauerhoffs *Jan Pietersz. Coen* te spelen, en recentelijk aan de Haarlemse burgervader die zijn gemeentenaren wilde beschermen tegen Plautus' *Smoeshaan*. Dit alles onder de censuureufemismen 'gevaarlijk voor de openbare orde' en 'aanstootgevend voor de zedelijkheid'.

De tweede, typisch Nederlandse, variant is veel gevaarlijker omdat die berust op het van binnenuit opgelegde verbod. Zoals de absoluutheersende kerk vroeger met zoveel succes gestipuleerd had dat toneel 'duivels' was, waardoor de verantwoordelijkheden naar het individu verschoven werden, zo heeft er de laatste honderdvijftig jaar een nieuwe conditionering plaatsgevonden. Een zelfcensuur, niet alleen bij de kunstenaar maar vooral bij het publiek, die een zeer kortzichtige zelfbescherming zou blijken te zijn. Deze waanzinnige conditionering hield onder andere in dat wat er in de kunst te berde werd gebracht in overeenstemming diende te zijn met de bestaande moraal – niet met de realiteit, niet met een verbetering van die moraal. Op deze manier kon aan het publiek overgelaten worden om te controleren of toneelstuk (of schildeerij of roman of film et cetera) voldeed aan de geconditioneerde verwachtingen: het con-

NIC BRINK. Regisseerde verschillende toneelstukken, onder meer bij het studententoneel. Toneelmedewerker van De Groene.

tinueren van de bestaande, maatschappelijke orde. Mits natuurlijk dat publiek kunstminnend was dat belang had bij die continuering. En omdat maar zo'n klein, rijk publiek daarbij belang had, moest de kunst worden gebombardeerd tot een duur luxeartikel voor een geprivilegieerde minderheid.

Het eerste resultaat was dat ongeveer vijfenegentig procent van het publiek te weten kwam (lees: bijgebracht werd) dat het te dom of te ongevoelig is voor toneel. De aldus uitgekristalliseerde elite van plusminus vijf procent was afkomstig uit hetzelfde dunne sociale bovenlaagje dat per traditie de heersende en bezittende klasse vormt. Het mag duidelijk zijn dat zij, als ze zich ter schouwburg begeven, ook waar voor hun geld willen. En zo ontstaat er een ragfijn samenspel tussen het toneel (bang zijn weinige klantjes kwijt te raken) en het publiek; een samenspel dat is vastgelegd in een groot aantal spelregels, die de specifieke belangen van dat elitepubliek dienen. De belangrijkste regel is waarschijnlijk wel dat van de kant van het toneel rekening wordt gehouden met de wensen en de gevoeligheden van het uitgekristalliseerde publiek en dat de geconditioneerde verwachtingen worden gehonoreerd. Die verwachtingen liggen nu al eeuwen in het vlak van gekoesterd worden, ontzien worden, gesterkt worden in het handhaven van de bestaande orde. Er worden voorzichtig wat emoties opgeroepen (nauwkeurig gecodeerd, want binnen het verwachtingspatroon: een brok in de keel, een traan in het oog, een bevrijdende lach) en er wordt voorzichtig wat tot nadenken genood (nauwkeurig gecodeerd, want binnen het verwachtingspatroon: is de mens in principe goed of slecht, is de man van nature mono- of polygaam). De identificatie is belangrijk, want het is een identificatie met helden en heiligen, met ideaalbeelden, en soms wordt er behoedzaam geappelleerd aan onze minder goede eigenschappen (nauwkeurig gecodeerd, want binnen het verwachtingspatroon: mag die schoft geliquideerd worden? Ja, want het is toch een schoft!). Maar toneel moet vooral niet actueel zijn, mag vooral geen onontkoombare verwijzingen hebben naar een pijnlijke realiteit, want dan kan de boter op het publieke hoofd wel eens gaan smelten – en we weten niet hoe we dat moeten opvangen.

Hoe belangrijk het verwachtingspatroon is, kan blijken uit het volgende voorval. Niet zo lang geleden werd tijdens een voorstelling van STUDIO een acteur door een toeschouwer aangevallen over de verwijten die hij het publiek naar het hoofd slingerde. De acteur vond geen (afdoende) antwoord op deze aanval, en wees op het feit dat hij een rol speelde waarbij zijn persoonlijke mening niet ter zake deed. De acteur was kennelijk over de schreef gegaan en het publiek trad corrigerend op.

Hierbij vallen twee dingen op. In de eerste plaats lijkt binnen het verwachtingspatroon te vallen – althans bij het zogeheten 'geëngageerde' toneel – dat de speler als *individu* volledig staat achter wat hij als *acteur* te zeggen heeft. Bij een minder actueel stuk is zo'n vraag niet interessant; hier echter blijkt dat de toeschouwer zich bij een dergelijke aanval niet meer kan verschansen achter de anekdotische en per definitie irreële toneelwerkelijkheid, maar zich tot reagerens toe in verwarring gebracht voelt. Men vraagt zich nu niet af of het verwijt al dan niet terecht is, maar probeert het beboterde hoofd kennelijk te redden door agressief op het intermediair te verhalen wat men zelf niet aankan of waar men niet aan wil of durft. (Men vergelijk hiermee de aanvallen op presentator Wigbold van *Achter het nieuws* naar aanleiding van de gedocumenteerde beschuldigingen van dr. Hueting inzake de Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië.)

Het tweede opvallende aspect is dat er, wanneer er een dergelijke confrontatie tussen toneel en publiek ontstaat, twee duidelijke alternatieven zijn. Het toneel ziet na deze correctie in dat daar de schreef ligt en dat dergelijke risico's voortaan vermeden dienen te worden. Het treedt een stapje terug en alles blijft zoals het altijd geweest is.

Maar ook bestaat de mogelijkheid dat het toneel niet aan z'n kuit trekt en dan onvermijdelijk in conflict gaat komen met z'n sociale milieu. Een conflict waarbij de traditionele schouwburgbezoeker voorgoed het theater uitgejaagd dreigt te worden – tenzij zijn verwachtingspatroon anders gaat functioneren; tenzij hij zijn onzekerheid, veroorzaakt door een onorthodox onderwerp en ongebruikelijke opzet en uitwerking, weet te hanteren en niet, zo-

als gebruikelijk, omzet in agressie; tenzij hij leert inzien dat zelfbescherming anders geïnterpreteerd moet worden. Dan ook bestaat de mogelijkheid dat er een nieuw publiek geïnteresseerd zal raken in het toneel, en dat het theater weer de maatschappelijke functie krijgt zoals die in de oudheid en de middeleeuwen bestaan heeft.

In de richting van het laatstgenoemde alternatief – niet het vermijden maar het zoeken van de directe confrontatie en de dialoog – heeft een paar jaar lang het TEATER TERZIJDE geëxperimenteerd. Onder leiding van Anne Marie Prins heeft een groepje acteurs dagelijks enige uren getraind – een training die zich niet alleen richtte op de vaktechnische aspecten maar ook op de persoonlijke ontwikkeling en de ideologische scholing van de acteur. Want het is duidelijk dat een toneelgroep die zich niet identificeert met de (huidige) gevestigde orde, vooralsnog moet kunnen beschikken over medewerkers die weten en kunnen uitdrukken *waarom ze wat* aan het doen zijn. En dit zal nodig blijven totdat het publiek z'n eventueel opgewekte onlustgevoelens niet meer afreageert op de blootleggers daarvan en deze gevoelens op die manier ontkent of wegmoffelt, maar ze leert schatten op hun grote, positieve waarden, op zoek gaat naar de oorzaken van angst, onlust en onzekerheid, en die oorzaken weet te elimineren of te integreren in het persoonlijke leven. Maar dat kost tijd en energie; dat eist een goede opleiding en een goede begeleiding; dat impliceert tevens een fundamentele herwaardering van onze maatschappelijke structuur, met alle eventuele gevolgen van dien.

Dat eist, kortom, een beleid. En omdat dit beleid in Nederland niet bestaat, houdt het TEATER TERZIJDE op te bestaan. De materiële en mentale druk op Anne Marie Prins is zo groot geworden, dat zij zich – laat ons hopen voorlopig – heeft teruggetrokken. Over de artistieke merites van voorstellingen als *Een zaak Lorca is ons niet bekend* (over de falangistische moord op de dichter Garcia Lorca); *Fiesta* (over het huidige Spanje); *Vietnam*; *Leonce en Lena* (over de taal als machtsmiddel in een vastgevroeste maatschappij), ga ik in dit korte bestek niet in; maar uit de titels proeft men de con-

troversen die deze voorstellingen zouden kunnen oproepen.

Dit verklaart waarschijnlijk de angst bij de overheden om Teater Terzijde te subsidiëren. Dat daarbij ook experimenten met vorm, taal, inhoud gedaan worden, is dan van geen enkel belang – integendeel. Want de overheid is bang voor het experiment. De gevestigde gezelschappen met hun 'goed' bevonden – dat wil zeggen in ons cultuurpatroon ingepaste en bij de consumenten gewaardeerde, want herkenbare – kunstvormen krijgen subsidie. Experimenten die onherkenbaarheid, onzekerheid, onrust en onlust zouden kunnen veroorzaken, worden geweerd met de laffe smoes dat een experiment eenmalig is en nooit twee keer voor subsidie in aanmerking kan komen (waarbij een definitie van het begrip 'experiment' nog nooit is gegeven). Alsof de wetenschap na het slagen of lukken van een experiment met de handen in de schoot gaat zitten en niet verder bouwt op de opgedane ervaringen.

Die angst van de overheden voor onzekerheid is begrijpelijk, maar uiterst kortzichtig. In onze snel veranderende maatschappij, waarmee we dagelijks onontkoombaar door de televisie worden geconfronteerd, worden de mensen toch al steeds onzekerder. Dit heeft tot gevolg dat men zich geïsoleerd gaat voelen en nog intoleranter en agressiever wordt. Juist het avant-gardisme kan de mensen een zekere flexibiliteit leren. Als de overheid de experimentele kunst zou steunen en stimuleren, en daarbij zou zorgen voor een goede voorlichting, zou het publiek zich erop kunnen instellen dat kunst altijd zoekt naar nieuwe vormen en daarmee de oude doorbreekt, en bovendien dat de gehele samenleving zich voortdurend wijzigt en niet vastzit in eeuwige, onveranderbare kaders. Maar zolang ons van allerjongst af aan slechts bijgebracht wordt appreciatie op te brengen voor bestaande, herkenbare kunstvormen (de Nachtwacht, de Gysbreght) en iedere waardering voor het veranderlijke en veranderbare tot in lengte van dagen beschouwd blijft als aanstootgevend of ondermijnend, zolang zal er slechts onbegrip bestaan voor het werk van Teater Terzijde. Zolang we geconditioneerd worden dat het beter is om te herkennen dan om te ontdekken, beter om

onszelf klakkeloos aan bestaande normen aan te passen dan om die normen aan onszelf te toetsen, zolang zal in Nederland kunstbeleid niets anders zijn dan de sociale verzorging van de erkende kunstenaar.

POLITIEK

A. L. Constandse Buitenland

Stormloop op de kosmos

De eenentwintigste juli was inderdaad een gedenkwaardige dag, een weergaloze triomf der technologie: voor het eerst betraden twee mannen het oppervlak der maan. De stoutste dromen van knapen, utopisten en science-fictionproducenten waren verwezenlijkt. De eerste ruimtevaarder die de maanlander verliet en die in radiofonisch contact stond met de aarde, hoorde men zeggen: 'Een kleine stap voor een man, maar een reusachtige sprong voor de mensheid.' De Amerikaanse president Nixon werd lyrisch toen hij de drie mannen die de expeditie hadden uitgevoerd (en van wie er één rond de maan was blijven cirkelen om de andere twee weer te kunnen oppikken) op aarde verwelkomde. 'Dit is de grootste week uit de geschiedenis der wereld geweest sinds de schepping. Als resultaat van hetgeen u drieën hebt volbracht is de wereld kleiner geworden. We kunnen in Washington ons werk nu gemakkelijker doen en thans gaan reiken naar de sterren.' Dat woord Washington, kennelijk bedoeld als 'centrum der wereld', viel alleen wat vreemd voor hen die de achtergrond van deze opzienbarende vlucht niet kenden. Nixon had eerder ook nog dit gezegd: 'We zijn hevig geïnteresseerd in het volledige technologische en wetenschappelijke leiderschap der Verenigde Staten in de ruimte en op alle andere gebieden.' Hij had gesproken van 'verovering van de kosmos'. Toen op de maan de Amerikaanse vlag werd geplant liet de Nederlandse televisie het Amerikaanse volkslied horen. Dat was 'plus royaliste que le roi', maar nog zo gek niet. Er was iets belangrijks 'veroverd'. Toen op 25 mei 1961 president Kennedy het Apollo-project had aangekondigd en voor de ruimtevaart in 1962 niet minder dan

1766 miljoen dollar had gevraagd, had hij het volgende verklaard: 'Voor onze natie is nu het ogenblik gekomen om openlijk de eerste plaats in te nemen in de exploratie van de ruimte, die op vele manieren ongetwijfeld de sleutel voor onze toekomst op aarde in zich sluit. . . . Wij zullen de kosmos gaan ontdekken, want – welke ook de onderneming zij waarin de mensheid zich wil werpen – het moeten vrije mensen zijn die er volledig aan deelnemen. . . . Ik geloof dat onze natie zich wijden moet aan het doel dat erin bestaat een mens op de maan te doen landen en hem gezond en veilig op aarde te doen terugkeren, vóór het einde van de eerstkomende tien jaar. . . . Het zal niet één enkele man zijn die naar de maan zal gaan, maar een gehele natie. . .' Inderdaad was binnen tien jaar deze natie (aanvankelijk in meerderheid afkerig van het besteden van de reusachtige kapitalen voor dit doel) gewonnen voor het avontuur. Vóór de lancering van de Apollo-11 was elk Amerikaans dag- of weekblad uitgekomen met geestdriftig gestelde bijzondere nummers, betaald door de adverterende firma's die winstgevend voor het project hadden gewerkt. (Het had toen in totaal vijftientwintig miljard dollar gekost, of 90 000 miljoen gulden.) Enorme menigten hadden zich, daartoe opgewekt, naar de omgeving van de lanceerplaats (Cape Kennedy) begeven om getuige te zijn van het historische moment. Het voornaamste brein achter dit alles, de gewezen Duitser Wernher von Braun, bleef enigszins in de schaduw. Hij had in dienst van Hitler de geduchte V-2-raketten ontwikkeld. Von Braun had het tijdens de oorlog in Peenemünde gebracht tot S.S. Sturmbannführer, hij was drager van het 'Ritterkreuz', hem verleend door de Führer. En hij had in Amerikaanse dienst gezegd (volgens Die Zeit van 25 juli 1969): 'Wir wissen dasz Führerschaft im Weltall auch Führerschaft auf der Erde bedeutet.' Dat was tenminste klare taal.

De geschiedenis van het Apollo-project wijst er duidelijk op dat het geen wetenschappelijke overwegingen waren die leidden tot de reis naar de maan. President Eisenhower had gewild dat de National Aeronautics and Space Administration (NASA) formeel een civiele organisatie zou zijn, hoewel het ontwerpen

en vervaardigen van raketten natuurlijk van de grootste militaire betekenis was. Maar aanvankelijk waren de militaire leiders allereerst geïnteresseerd in de beheersing van de atmosfeer en stratosfeer, en niet in het vliegen naar de maan. Nadat echter op 4 oktober 1957 de Sowjet-Unie haar eerste kunstmaan (Sjoetnik 1) had gelanceerd, was de technische ploeg onder leiding van Von Braun de kern geworden van de NASA, die in 1958 werd opgericht. Kunstmanen bewogen zich rond de aarde! En dáárvóór had het Pentagon wel belangstelling, want het vreesde dat de Russen een voorsprong zouden verwerven inzake raketten. Bij de verkiezingen van 1960 (Kennedy tegen Nixon) speelde de ruimtevaart een grote rol. Nixon gewaagde van de militaire waarde daarvan, terwijl Kennedy (in dit geval een 'manipulerende' ideoloog) de wetenschappelijke betekenis op de voorgrond stelde, omdat dit sympathieker was. Ook Kennedy echter, eenmaal president geworden, deinsde terug voor de enorme kosten van de ruimtevaart, totdat op 12 april 1961 de Russen de eerste 'kosmonaut', Gagarin, door het luchtruim lieten vliegen. De indruk daarvan was in de Verenigde Staten verpletterend: technologisch schenen de Amerikanen naar het tweede plan gedrongen door de Sowjet-Unie, die geweldig aan prestige won. Vijf dagen later wachtte Kennedy een tweede vernedering: de door hem goedgekeurde invasie op Cuba, die uitgevoerd had moeten worden door contrarevolutionaire Cubanen met Amerikaanse hulp, mislukte smadelijk.

Het was toen op 19 april de vice-president L.B. Johnson die van Kennedy de opdracht kreeg te onderzoeken hoe de Verenigde Staten hun achterstand konden inlopen. Op 20 maart had de NASA-leider James Webb reeds alarm geslagen. Hij vond nu onmiddellijk gehoor bij Johnson. Diens assistent voor ruimtevaart, Edward C. Welsh, gesteund door Wernher von Braun en het Pentagon, legde de regering verreikende plannen voor. Bovendien had Johnson geconfereerd met drie machtige zakenlieden (Donald Cook, Frank Stanton en George Brown) die geestdriftig waren in verband met de verwachte fantastische opdrachten aan de industrie. Intellectuelen van erkende wetenschappelijke reputatie zijn toen niet geraadpleegd. Volgens de Sunday Times van 20 juli zei Welsh: 'Als man-

nen van wetenschap enige invloed hadden gehad zou het ruimtevaartprogramma slechts ongeveer een derde van de omvang hebben gehad die het heeft gekregen.' De gegevens die Johnson verzamelde en de blijken van instemming gaven er dan de stoot toe dat president Kennedy op 25 mei 1961 zijn reeds genoemde rede hield.

Over het feit dat het Apollo-project niet is ontworpen of gewild door mannen van wetenschap bestaat eenstemmigheid. De deskundige drs. Chriet Titulaer schreef in de Haagse Post van 26 juli: 'Het is ook een feit dat de Amerikaanse beslissing om een landing uit te voeren (op de maan) niet op grond van wetenschappelijke motieven werd genomen. De beslissing werd (in 1961) genomen binnen een week na de eerste bemande ruimtereis van de Russen. Er werd geen advies van wetenschapsmensen ingewonnen. Nadat president Kennedy deze beslissing had aangekondigd hebben wetenschapsmensen echter op een effectieve manier hun belangen in dit project weten onder te brengen.' En de Amerikaanse correspondent van het Algemeen Handelsblad (17 juli) herinnerde aan het feit dat geestdrift voor de maanreis met moeite was gewekt bij het Amerikaanse volk, dat bedachtzaam aan zijn waardering 'onverwachte en zeer rijpe nuances' wist aan te brengen. 'Dat bleek toen aan de vooravond van de reis coryfeeën der wetenschap, ten overstaan van miljoenen televisiekijkers, glimlachend vaststelden dat een bemande maanreis geen enkele wetenschappelijke waarde heeft. Voor de wetenschap, aldus hun conclusie, zijn onbemande verkenningen even goed en goedkoper. Maar zonder de publiciteit en het enthousiasme, gewekt door een menselijk bezoek aan de maan, waren in een democratie de gelden voor het onderzoek niet losgekomen.' Volgens de opdracht die Kennedy op 20 april 1961 had gegeven aan Johnson, moest deze allereerst het volgende onderzoeken: 'Hebben wij een kans de Sowjets te verslaan door een laboratorium in de ruimte te brengen, of door een vlucht rond de maan, of door een raket die op de maan kan landen, of door een bemande raket naar de maan en terug? Is er enig ander ruimteprogramma dat dramatische resultaten belooft, waardoor wij zouden kunnen winnen?'

De maanreis was dus niet allereerst een wetenschappelijke, maar een militair-politieke onderneming. Volgens Von Braun moest daarvoor één procent van het bruto nationale inkomen worden gereserveerd. Aan het einde van 1968 kwam een adviescommissie van de president tot dezelfde conclusie. De leden daarvan waren drie Nobelprijswinnaars: Townes, Alvarez en Schokley, benevens Lee Dubridge, die de wetenschappelijke adviseur van Nixon zou worden. Zij concludeerden: 'De Verenigde Staten moeten voorop blijven gaan in alle soorten van ruimteactiviteit.' Maar hadden de enorme sommen, daaraan besteed, niet beter kunnen worden aangewend tot bestrijding van de armoede in de wereld? De reeds genoemde Handelsblad-correspondent, E. Lachman, schreef daarover: 'Nog duidelijker bleek de wens tot nuancering toen bladen als de New York Times, naast verslagen over de maanreis op hun eerste pagina's over de armoede en honger schreven van negergezinnen die vergeeten werden in het zonnige Florida, in de schaduw van wat het symbool werd van de kracht der mensen: een vierendertig verdiepingen hoge pijl, die 400 000 technici in negen jaar noeste arbeid bouwden ten koste van vierentwintig miljard dollar.'

'We besteden al dit geld om naar de maan te gaan. Maar hier, juist hier in Brevard Country, moet ik ondervoede kinderen met uitstekende ribben en van honger opgezette buiken behandelen', aldus liet de New York Times een gemeentearts verklaren. Op de dag vóór de vlucht publiceerde de conservatieve en patriarchale Washington Post onder koppen over de Apollo de uitspraken van senator McGovern en de consumentenkampioen Nader, volgens welke twintig procent van het zo zorgvuldig ingeblikte en met miljoenen dollars geadverteerde hondevoor in de Verenigde Staten door de armen wordt gegeten. Dat de bedachtzame relativisering van de triomf der technologie is doorgedrongen bij het publiek blijkt uit opiniepeilingen. Bijna de helft der ondervraagden acht oplossing der vraagstukken hier op aarde noodzakelijker dan een reis naar de maan.

Nog duidelijker bleken de onlustgevoelens uit verklaringen van sociologen en geleerden in Newsweek van 7 juli. De negerleider Abernathy

schreef: 'Waarom is het minder opwindend voor de menselijke geest de mens te vervolmaken door hem tot broeder te maken van zijn naaste? Er is nu een grotere afstand tussen de rassen dan tussen maan en aarde. De ruimte te overspannen tussen de mensen is tenslotte roemrijker dan welke andere prestatie ook.' De antropologe Margaret Mead schreef bitter dat de mensheid 'wonderlijke nieuwe objecten had gezocht, maar de aarde had bezaaid met woestijnen'. De mens, zo zei zij, 'heeft zijn unieke vermogen der verbeelding gebruikt om zijn naasten tot een prooi of plunderaar te maken en de praktijk der oorlogvoering tegen de mens te versterken'. De ouders beleven het wonder van de verwezenlijking van hun kinderdromen. 'Maar voor de kinderen is dat moment bezoeeld door hun wanhoop over de stijgende crisis hier op aarde.' En zij sprak de hoop uit dat de enorme vermogens aangewend mogen worden tot heil der mensheid. De filosoof Lewis Mumford sprak van een 'kolossale perversie van energie'. Hij zei: 'Elke vierkante kilometer der bewoonde aarde heeft meer betekenis voor de toekomst der mensheid dan alle planeten van ons zonnestelsel.' En hij schreef deze waarschuwendende woorden: 'Hoewel velen nu bijgelovig menen dat ruimtevaart wonderlijk nieuwe mogelijkheden zal openen, zijn er sterke historische gronden om te vrezen dat zij het fatale einde is van een ontwikkeling die van het tijdperk der piramiden af de menselijke evolutie heeft misvormd. Want het was toen dat de negatieve gevolgen van de macht werden vastgelegd, gevolgen die de beschaving hebben vertraagd en uiteengescheurd: slavernij, massale militaire en industriële dienstplicht, de meedogenloze exploitatie van de zwakken door een elite die over de wapenen beschikt. En dit alles is door reeksen van oorlogen steeds vreselijker geworden, met systematische vernietiging en blinde uitroeiing. Al deze antimenselijke instituten bestaan heden nog, onder zwakke vormommingen, gedomdiseerd en mateeloos machtiger geworden door de vorderingen van de technologie. De ruimtevaart op zichzelf is een militair nevenverschijnsel. En zonder druk van het Pentagon en het Kremlin zou zij nooit een post hebben gevormd op enige nationale begroting.'

De mens op de maan: dat is eigenlijk een vervalste voorstelling van zaken. Die twee mensen konden op de maan niet leven. Zij waren gewikkeld in vernuftige, beschermende en zuurstofleverende omhulsels, welke 'ruimtepakken' 720 000 gulden per stuk kostten. Zij waren volgestopt met pillen, gedegradeerd tot robots en computers, elke minuut gedirigeerd van de aarde af. Helden van het industriële tijdvak in een 'Welfare- and Warfare-State' zijn zij wel, en dus rijk. De Amerikaanse ruimtevaarders hebben allen een contract met het Time-Life-concern, dat hun voor hun exclusieve verhalen 58 000 gulden per jaar garandeert, benevens een uitkering aan de eventuele weduwen van honderdduizend dollar. Enkelen van hen zijn al miljonairs. De eerste man op de maan, Armstrong, ontvangt alleen aan salaris van de NASA bijna honderdduizend gulden per jaar. Maar wat doet dit ertoe in verband met de weergaloze uitgaven voor militaire doeleinden? De ondernemingen die het meest verdienen en het best gedijen door de ruimtevaart zijn de vliegtuigfabrieken, de computerindustrie (vooral I.B.M.) en verder tientallen andere concerns. Van deze moet in het bijzonder worden genoemd de Grumman Aircraft Engineering Company, die de vermaarde LM (Lem) vervaardigde, waarmee de twee astronauten op de maan konden komen. Deze maatschappij heeft meer 'brainpower' dan welke andere ook, afgezien van de I.B.M. De onderneming is een typisch voorbeeld van het 'industriële-militair complex', dat in de Verenigde Staten steeds machtiger wordt. De kennis, vergaderd door de ruimtevaart, komt natuurlijk de wetenschap ten goede. Maar méér nog het departement van defensie en het Pentagon. Aanvankelijk stonden deze, zoals gezegd, gereserveerd tegenover de enorme uitgaven voor de ruimtevaart. Zij zijn er nu echter voor gewonnen omdat zij inzien dat aldus de militaire heerschings van de wereld wordt bevorderd. Een toekomstige oorlog zou in het luchtruim, de stratosfeer en de kosmos worden beslist, van daaruit kunnen het best grote delen van de aarde worden verwoest. Waar men een mens kan neerlaten, kan men ook een kernbom laten vallen. En voor de verovering van de hemel kan geestdrift worden gewekt. De NASA heeft plannen ontworpen voor een 'ruimtestation', dat be-

mand kan worden met tien tot honderd piloten. De levensduur ervan zou op tien jaar zijn geschat. De 'civiele' NASA (die overigens het Apollo-project laat uitvoeren onder leiding van een generaal, terwijl de meeste ruimtevaarders militairen zijn!) heeft daarmee voldaan aan een innige wens van het Pentagon. Dit had een 'Manned Orbit Laboratory' (MOL) willen bouwen, een bemand ruimteschip met militaire opdrachten. Aan de voorbereiding daarvan is al een miljard dollar besteed. Maar dit project kan gerust worden afgeschreven: de NASA heeft met de maanlanding bewezen al veel verder te zijn. Het is een fictie te menen dat de NASA een 'civiele' organisatie zou zijn. Bovendien zijn de ondernemingen die haar orders uitvoeren, tegelijk leveranciers van de strijdkrachten. En de uitgever van Aviation Week and Space Technology, het weekblad dat de spreekbuis is van de bewapenings- en ruimtevaartindustrieën, heeft al aangedrongen op de erkenning van het feit dat militaire en civiele doeleinden niet zijn te scheiden.

Wat dit aangaat heeft het Duitse weekblad Die Zeit van 25 juli belangwekkende onthullingen gedaan. Er blijkt uit dat de NASA-werkzaamheden steeds meer onder controle zijn gekomen van het Pentagon en het Ministerie van Defensie. In 1967 beweerden de Amerikaanse militaire deskundigen dat de Sowjet-Unie een straaljager (MIG-23) had ontwikkeld, sneller en sterker dan enig Amerikaans vliegtuig. Om daartegen een verdediging op te bouwen moest een nieuw Amerikaans type worden ontwikkeld (F-14) waartoe een opdracht werd gegeven aan ... Grumman Aircraft, die de 'maancabine' heeft gebouwd. Deze maatschappij is in staat, ten gevolge van haar ruimtevaartactiviteiten, niet minder dan elfhonderd ingenieurs ter beschikking te stellen voor het ontwerpen en bouwen van de F-14. Zij kreeg opdracht om zes proefstoelen en vervolgens 463 straaljagers te vervaardigen, waarvoor de regering 3400 miljoen dollar ter beschikking stelde. Wie nog durft beweren dat de ruimtevaart geen militaire betekenis heeft is onwetend of een bedrieger.

In dit licht zou het niet eens verbazingwekkend zijn als de reis naar de maan het begin zou vormen van het einde der aarde. Misschien valt het mee en zal de heerschappij van de we-

derzijdse angst het ergste voorkomen. Ook de vrees echter kan rampzalige gevolgen hebben. Desondanks verbaast men er zich over dat som-

mige denkende jongeren aan deze aspecten der maatschappij de oorlog hebben verklaard. . .

A. L. Constandse

In de 'Korte bibliografie der geschriften van A. L. Constandse' (blz. 98 e.v.) zijn onvermeld de duizenden artikelen in dag-, week-, en maandbladen, een journalistieke arbeid van vijftig jaar. Enig verantwoordelijk redacteur was Constandse van Alarm (30 nrs.; 1922-1926); Opstand (24 nrs.; 1926-1928); De Nieuwe Cultuur (65 nrs.; 1927-1928); De Dageraad (65 nrs.; 1936-1937); De Vrije

Arbeider (65 nrs.; 1937-1938); Verstandig Ouderschap (1951-1954); Mens en Wereld (januari 1968 tot september 1969). Vast medewerker van De Vrijdenker (1921-1927 en 1946-1953); redacteur-buitenland van het Algemeen Handelsblad (1945-1965); redacteur van De Gids (sinds 1965).

Het portret van dr. A. L. Constandse op de achterzijde van het omslag stamt uit 1924. Het is geschilderd door Jan Wiegers.

Afmetingen 70 bij 56 cm, L/O.

Thans in bezit van het museum Stad en Lande, Groningen.

Foto: Piet Boonstra, Groningen.

Commentatoren in dit nummer

JAN ROGIER. Geb. 1929. Was ambtenaar buitenlandse zaken, streekarchivaris van Oirschot, redacteur van De Volkskrant; is thans redacteur van Vrij Nederland. Historische publikaties in bundels en tijdschriften.

Een literaire ontdekking zijn de – briljant vertaalde – verhalen van

JEVGENIJ ZAMJATIN

Teken van leven

(deel 3 in de nieuwe Meulenhoffreeks. Prijs: f 5,- per deel)

De Russische schrijver Jevgenij Ivanowitsj Zamjatin (1884-1937) is in ons land nog vrijwel onbekend. Het is dan ook nogal toepasselijk, dat de eerste Nederlandse vertaling van geschriften in boekvorm van zijn hand *Teken van leven* werd genoemd. Zij het dan dat het teken van leven wordt opgevangen, *tweeëndertig* jaar nadat zijn stoffelijk overschot in het Parijse voorstadsje Thiais ter aarde werd besteld.

Langzaam komt in Amerika en West-Europa de erkenning van de waarde van zijn werk. Laat, veel te laat, maar enigszins begrijpelijk: hij is in Rusland stelselmatig tegengewerkt en doodgezwegen, en toen hij eindelijk in 1932 voorgoed, en met toestemming, zijn vaderland verliet, was hij als schrijver eigenlijk uitgeblust . . .

Hij had bovendien een grote invloed op vele jongere schrijvers. Maar dat men hem nog steeds doodzwijgt is bedenkelijker, want uit een boek als *Teken van leven*, dat een mengeling van prozageschriften, meestal verhalen bevat, blijkt overduidelijk dat men hier werkelijk met een groot schrijver te doen heeft, en met een heel typisch-Russische schrijver, wortelend in de oudste tradities bovendien. De vertalers, C. J. Pouw en Wilfred Smit, hebben zich, dunkt ons, voortreffelijk van hun taak gekweten, want dit proza met zijn vele persoonlijke afwijkingen, nieuwe woorden en stijlfiguren, vereist op vele plaatsen een ware herschepping in de andere taal. Welnu, de verhalen lezen in deze versies als oorspronkelijke creaties, de taalvondsten zijn vaak verrassend, er moet heel hard en met plezier aan zijn gewerkt om het zo zuiver en 'trouw' te krijgen. We denken dan niet in de laatste plaats aan het kostelijke 'Het woord is aan kameraad Tsjurygin' dat heel wat hoofdbrekens moet hebben gekost om het in een even gek Nederlands over te brengen . . . Als geheel is *Teken van leven* een uitstekende introductie tot het werk van een der belangrijkste Russische schrijvers van deze eeuw.

Hans Warren in de *Provinciale Zeeuwse Courant*

Zamjatin vertalen is een heksentoer: zijn taal is abrupt en geconcentreerd, klank en beeld zijn scherp op elkaar afgestemd en de beelden vormen ook onderling weer een eenheid. Des te meer bewondering verdient het werk van de twee vertalers die met de grootste zorg naar Nederlandse equivalenten hebben gezocht. Vooral de descriptieve en essayistische passages zijn voortreffelijk.

Jeanne Liedmeier in *De Tijd*

Verschenen in de reeks Literair Paspoort

GÜNTER KUNERT/UIT HOOFDE VAN DE HOEDEN

Prijs f 14,50

De inhoud van het boek is de schijnbaar idiote geschiedenis van de Volkssturmer Henry die ontdekt dat hij de gedachten kan lezen van degene wiens hoed hij opzet. Zo komt hij op het spoor van zijn vader, die jood was en werd neergeslagen en ook op het spoor van diens moordenaar. Henry's hart roept om wraak, vergelding, rechtvaardigheid. Maar uit bittere noodzaak, de oorlog is ondertussen voorbij, neemt hij dienst bij een nieuwe volksbeweging, de Sekte der Duitse Hoministen, die het allemaal nog eens dunnetjes, maar nu veel beter, over willen doen.

Kunerts hoofdpersoon Henry – hij deserteert uit de Volkssturm – kijkt voor korte tijd door de holle woorden heen en ziet het persoonlijke gedachtenleven onder het massagefabriceerde denksel van de ander, hij leent met andere woorden even zijn reële blote persoonlijke hoofd aan de slogan, ontdekt dat hij jood is in zichzelf, komt moord op het spoor, doorziet via de hoed het geblaf en de corruptie van de Duitse 'hoministen'. Als hij aan het eind een eigen hoed van zijn vrouwtje verwerft, is hij ingelijfd bij het gilde en vergeet wie hij is.

Misschien hoeft na het hiervoor gezegde niet meer geformuleerd te worden, dat het boek een parel is van het nieuwe Duitse schrijven met een belangrijk thema bovendien.

Koos Geenen in *De Volkskrant*

F. M. LORDA ALAIZ

DICHTERS BUITEN ZICHZELF

Bloemlezing uit de hedendaagse Spaanse poëzie 1936-1967 LRP267 f 14,50

Dichters buiten zichzelf is een gerichte bloemlezing uit de Spaanse (Castiliaanse en Catalaanse) poëzie, met werk van dichters die begonnen te publiceren tijdens en na de Spaanse Burgeroorlog. Een gerichte bloemlezing, d.w.z. een felle kreet die naar twee zijden weerklinkt. Naar de kant van de inhoud is het de kreet van verbijstering, van pijn en opstandigheid, een kreet in de meest doordringende vorm, want het gaat hier om poëzie. Geuit wordt deze kreet door enige generaties die meedogenloos en onophoudelijk gefolterd zijn in alle vezels van hun gevoel.

DE BEZIGE BIJ

In elke boekhandel

NIEUW BIJ DE BEZIGE BIJ

REMCO CAMPERT

Hoe ik mijn verjaardag vierde

Verhalen LRP308 f 7,50

WILLEM FREDERIK HERMANS

De laatste resten tropisch Nederland

LRP306 f 8,50

C. BUDDINGH'

De avonturen van Bazip Zeehok

Roman LRP305 f 8,50

S. VESTDIJK

Het verboden bacchanaal

Roman Gebonden f 16,90

JURGEN ABEL

De tijger in de staart

Roman LRP300 f 9,50

MARTEN TOONDER

Een heer moet alles alleen doen

Drie Bommel-strips LRP310 f 8,50

VERKRIJGBAAR IN ELKE BOEKHANDEL

IN SEPTEMBER VERSCHIJNT IN DE MEULENHOF EDITIE

Philip Roth/Portnoy's klacht

VERTALING: ELSE HOOG

PRIJS ca. f12.50

Dit nieuwe boek is meer dan een roman: het is zonder meer een echt stuk eigentijds-Amerikaanse – nee, universele – folklore. (Anthony Burgess, in *Sunday Times*)

Na het hoofdstuk over masturbatie kunnen alle andere schrijvers wat betreft deze al of niet dwangmatige jeugdbezigheid wel voorgoed op hun lauweren gaan rusten . . . Met Portnoy's flux de paroles heeft Roth een sterk en consequent volgehouden meesterstuk geschreven . . . het is een grandioos geslaagde tour de force. (Dola de Jong, in *Het Parool*)

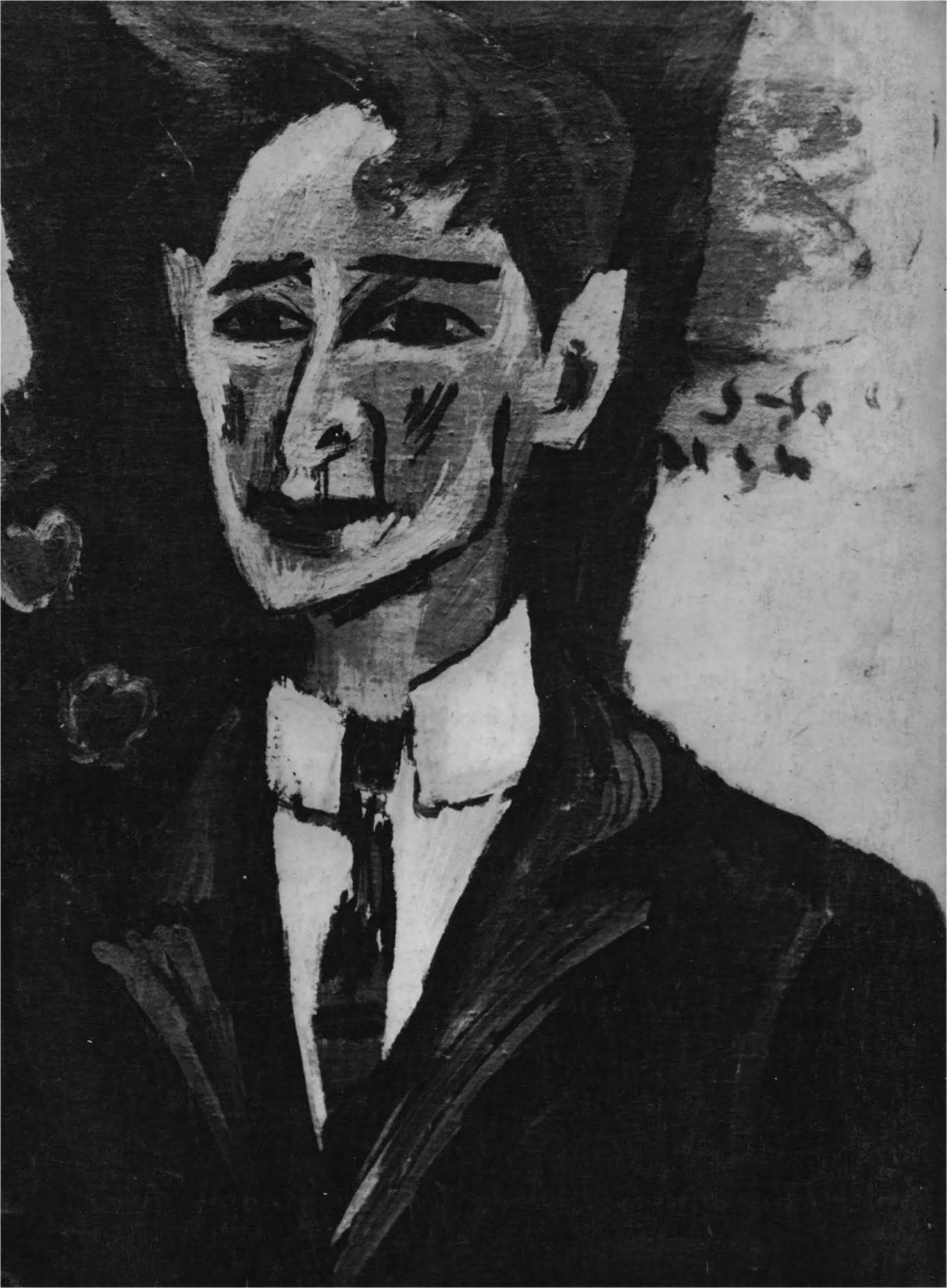
Portnoy's complaint is ook technisch een meesterwerk dat er in 274 bladzijden in slaagt om het genre van de zogenaamde joodse roman – waarvan de verschillende beoefenaars de laatste 20 jaar het literaire podium beheerst hebben – tot een finale te brengen en tegelijk tot een nieuw beginpunt. (*New York Times*)

Een boek dat door je ziel zou kunnen snijden als het niet zo grappig verteld werd, als het niet zo komisch-verontwaardigd uitgeroepen werd . . . Het grootse in dit laatste boek van Philip Roth, is de dubbele functie: wie erom lacht neemt er toch wat van mee, en wie al lezend ontdekt dat er heel wat van valt mee te nemen, doet dat lachend. (R.F., in *Vrij Nederland*)

Hoewel in ondertoon treurig, een explosie van humor. Alleen al de masturbatie-scènes zijn voldoende om er een mijlpaal in de Amerikaanse humour-noir van te maken. Voor niet-joodse lezers is het een leerboek, niet alleen van hoe joden denken, maar ook van hoe joden niet-joden beschouwen. (Ethel Portnoy, in *Algemeen Handelsblad*)

Philip Roth heeft met dit boek een brutaal fonkelend kleinood toegevoegd aan de juwelen uit de Amerikaanse letterkunde van onze eeuw. (H. van der Kroft, in *N.R.C.*)

sybren polet

heere heeresma

roel van duyn

konrad boehmer

enno endt

oscar timmers

kikker en nachtegaal

bij leven en welzijn

een universele specialist

kanttekeningen bij een reconstructie

bargoense spelevaart

oogappel

SINDS 1837

OPRICHTERS

E. J. Potgieter
C. P. E. Robidé van der Aa

REDACTEUREN

G. van Benthem van den Bergh
A. L. Constandse
A. de Froe
Sybre R. de Groot
Ed. Hoornik
Harry Mullsch
Th. Stibbe
A. de Swaan

SECRETARIAAT

Ed. Hoornik, Th. Stibbe
Rudolf Geel

Bijdragen, brieven en boeken ter recensie te zenden aan:
Redactie-secretariaat De Gids, p.a. Meulenhoff Nederland N.V.
Postbus 100, Amsterdam.
Ongevraagde zendingen die niet voorzien zijn van retourporto,
worden niet teruggezonden

UITGEVER

Stichting De Gids, Amsterdam

PRODUCENTEN

Meulenhoff Nederland N.V.
De Bezige Bij, Amsterdam

ADMINISTRATEUR

Meulenhoff-Bruna N.V.
Beulingstraat 2, Amsterdam-C., tel. (020)-24 08 85

ABONNEMENTSVOORWAARDEN

Algemeen jaarabonnement:
binnenland franco per post f 34,—;
buitenland f 36,50; België Bfr. 525,—

Docenten-, studenten- en medewerkersabonnement;
binnenland franco per post f 28,50

Losse nummers f 3,90; voor België Bfr 60,—
Dubbelnummer f 5,95; (Bfr. 105,—)

Abonnementen en losse nummers zijn verkrijgbaar
bij de boekhandel of door storting op giro 150.1333 van
Meulenhoff-Bruna N.V. met vermelding: De Gids.

Verschijnt in tien afleveringen per jaar

INHOUD

	Sybre Polet Kikker en nachtegaal	123
	Roel van Duyn Een universele specialist	137
	Heere Heeresma Bij leven en welzijn	147
	Enno Endt Bargoense spelevaart	157
	Oscar Timmers Oogappel	166
POËZIE	Orlando Verscheur de briefkaarten	134
	Ho Chi Minh Vier gedichten	174
INTERVIEW	Martien J.G. de Jong Gesprek met Jac. van Hattum	176
NOTITIES	Konrad Boehmer Kanttekeningen bij een reconstructie	184
	Gidscommentaar	122, 133, 165
KRONIEK & KRITIEK	J. Bernlef Over de toon – Jan Hanlo	189
	R.A. Cornets de Groot Vorm en vent	191
	Hans Keller De anti-autoritaire film	196
	R.H. Fuchs Varianten van sculptuur (I)	198
	A.L. Constandse Nieuw Duits 'establishment'	203

Worden in Latijns-Amerika contrarevolutionaire generaals ... revolutionair? Zij wekken gaarne die indruk. Er is wel bijna geen partij die zich niet op de een of andere wijze bedient van de magische term 'revolutie'. Braziliaanse fascistten, Mexicaanse reactionairen, Argentijnse dictators – en wie al niet – zweren, zo zou men zeggen, bij de revolutie. Maar ditmaal is er reden van de wijs te raken. De militaire junta, die op 3 oktober 1968 in Peru aan het bewind is gekomen, heeft een Amerikaanse oliemaatschappij van de Standard genationaliseerd en grote landgoederen en plantages (ook wanneer zij aan vreemdelingen toebehoren) aangewezen om verdeeld te worden onder coöperaties van kleine boeren. Op 26 september 1969 heeft daarna in Bolivia generaal Ovando Candia zijn lang verwachte staatsgreep gepleegd en onmiddellijk aangekondigd dat hij aan de kant stond van de kleine boeren en de mijnwerkers, en dat hij het de Amerikaanse oliemaatschappij van Gulf-Company moeilijk zou maken. Daarna heeft hij wel gezegd niet aan nationalisatie te denken, maar op 17 oktober ging hij daartoe toch over.

Er zijn in Latijns-Amerika beroepsmilitairen die inderdaad tegenover de feodale grootgrondbezitters staan, nationalistten en 'populisten' zijn, en een eind willen maken aan de exploitatie van buitenlandse ondernemingen, die overmatige winsten maken. Zij worden leerlingen genoemd van de Turkse generaal Kemal Pasja, van de Egyptische president Nasser, soms van de Braziliaanse staatsman Getulio Vargas of de Argentijnse kolonel Juan Perón. Allemaal voorstanders van 'revoluties van bovenaf'. Maar in Latijns-Amerika is een werkelijke omwenteling van deze aard nooit geslaagd, óf door het verworpen der idealen, óf doordat te veel officieren omzwaaiden naar de klassieke, semif feudale praktijken. En in Peru en Bolivia hebben radicalen niet eens de leiding. De generaals daar hebben alles gedaan om guerrilla's in bloed te smoren en in Bolivia wordt Ovando beschouwd als de man die opdracht heeft gegeven om de gewonde en gevangen genomen Che Guevara te vermoorden.

Er is dus alle reden wantrouwend te staan tegenover de bedoelingen der dictators in deze landen. Het meest hoopvolle dat men kan zeggen is, dat bij het volk het anti-yankee-sentiment zo sterk is, de drang naar verdeling van het grootgrondbezit zo krachtig, en de nationalisatie van buitenlandse bedrijven zo populair, dat zelfs deze militaire concessies moeten doen aan de druk van arme massa's en opstandige intellectuelen. Maar in het verleden zijn in Latijns-Amerika zoveel landhervormingen in de beginfase blijven steken, zijn zoveel nationalisaties uitzonderingen gebleken, dat men ook hier moet zeggen: 'Wait and See!'

Daarbij komt nog een andere overweging: lang niet altijd is nationalisatie gelijk aan socialisatie. Wanneer de staat in handen is van een kaste of kliek kunnen de baten van een staatsbedrijf zeer wel ten goede komen aan een kleine bevoorrechte minderheid. In Peru is dit stellig mogelijk. In Bolivia is door de revolutie van 1952-'53 veel land verdeeld (drie miljoen hectaren) en zijn de drie grootste tinmijnen genationaliseerd. Aanvankelijk is toen een grote medezeggenschap verleend aan de mijnwerkers. De contrarevolutie onder leiding van Barrientos en Ovando in 1964 ontnam hun die zeggenschap, waarna de militairen samenwerking zochten met buitenlands kapitaal, om voor henzelf de baten der exploitatie te verhogen. Na de dood van Barrientos in april van dit jaar is Ovando de sterke man achter de schermen gebleven, die streefde naar het presidentschap door middel van verkiezingen in het komende jaar. Allerlei gebeurtenissen hebben hem ertoe gebracht het zekere voor het onzekere te nemen en die verkiezingen niet af te wachten. Iemand die onder zulke omstandigheden de macht grijpt moet er wel van worden verdacht, linkse leuzen aan te wenden om zijn eigen gezag te versieren. De manipulatie is nu in Latijns-Amerika in volle gang. Misschien zal Ovando een linkse koers gaan varen, maar de onzekerheid veroordeelt tot wantrouwen. – (Co)

Kikker en nachtegaal

Er is een tijd geweest dat het Nederlands een 'wereldtaal' was, evenals het Spaans en het Engels. Weliswaar werd het natuurlijk voornamelijk gesproken 'op alle wereldzeeën', maar ook op een deel van het vasteland van Europa en in Engeland waren er toch vrij veel mensen die het konden verstaan, spreken of lezen. Zo was in de zeventiende eeuw bij voorbeeld Gotenburg, de tweede stad van Zweden, volledig tweetalig en werden de notulen van de raadsvergaderingen in het Zweeds en Nederlands opgesteld. Tot 1666 was het Nederlands voertaal in Nieuw Amsterdam.² Renaissance-dichters en zeventiende-eeuwers als Vondel, Hooft, Huygens en Cats hadden een overheersende invloed op de Skandinavische en Duitse literatuur, een invloed die zich wat Duitsland betreft uitstrekte tot in de achttiende eeuw. Daarna waren de kansen voorgoed verkeken, of liever ver daarvoor al, toen het Engels als wereldtaal zijn opmars begon. Hield een ander klein land als Portugal uit zijn koloniale tijd nog een groot taalgebied in Latijns-Amerika over, Nederland moet het doen met taalinvloeden en woorden in het Engels als *kannekin*, *pannekin* en *mannekin*, die nauwelijks meer gebruikt worden. Maar een land als Spanje stuurde dan ook meteen na de eerste ontdekkingsreizen in Zuid-Amerika met de krijgers en missionarissen ook schrijvers en geleerden mee: de eerste universiteit in Latijns-Amerika werd al in 1551 te Lima gesticht, de eerste Nederlandse universiteit in Leiden dateert pas van 1575! Onze voorouders daarentegen interesseerden zich in de eerste plaats voor de meer directe winst opleverende commercie. Ze bereikten ermee wat ze beoogden te zijn: een wereldmacht, met Amsterdam als 'hoofdstad van de wereld'.

Hoe reageerde het buitenland op de Nederlandse natie? Van meet af aan met gemengde gevoelens. Naast veel kritiek op het volkskarakter, de mensen en het landschap, was er een grote bewondering voor het feit dat een klein land – op het hoogtepunt van zijn macht in de Gouden Eeuw had Holland niet meer dan een paar miljoen inwoners – in staat was zijn wil op te leggen aan veel gro-

tere naties, onvoorstelbare rijkdommen wist te verzamelen en aan zijn burgers democratische vrijheden bood die de beoordelaars in landen als Engeland en Frankrijk onthouden bleef. Een groot deel van het waarom was voor de zeventiende-eeuwers onverklaarbaar, wat de fascinatie nog deed toenemen en de reizigers inspireerde tot fabuleren en mythologiseren (men sprak over 'handelsgeheimen' die van geslacht op geslacht werden doorgegeven). Niet alleen dat feitelijkheden gemythologiseerd werden (de goudvoorraad in de kluizen van de Amsterdamse bank, het aantal schepen in het Y dat volgens verschillende schattingen varieerde van het klassieke getal duizend, tot drie à vierduizend en zeven à achtduizend, terwijl Diderot meende dat er

SYBREN POLET. Geb. 1924. Publiceerde een aantal dichtbundels waaronder *Konkrete poëzie* (1962). Een nieuwe bundel is in voorbereiding. Verder verschenen van hem onder meer de romans *Breekwater* (1961), *Verboden tijd* (1964) en *Mannekino* (1968), het toneelstuk *De koning komt voorbij* (1965), een paar sprookjesboeken en een aantal bloemlezingen.

evenveel schepen waren als huizen in Amsterdam en Le Laboureur bijna evenveel schepen als mensen), daarnaast werden de meest onzinnige vertelsels als waar doorgegeven en deze leidden een onwaarschijnlijk lang en hardnekkig leven.

Zo zou er in Nederland een visser bestaan hebben van acht voet hoog, die vijfhonderd pond woog en toch mager was. Veelvuldig wordt ook de zeemeermin vermeld die bij Haarlem opgevisst zou zijn; ze sprak een zeker 'jargon' en leerde later spinnen en zelfs een kruisje slaan. Zeer populair was in de zeventiende eeuw het verhaal van een gravin die driehonderdvijfenzestig kinderen tegelijk baarde, omdat ze een bedelares verweeten had dat ze teveel kinderen had. Een schrijver weet zelfs te vertellen dat de jongens allen Jan en de meisjes allen Elisabeth heetten. (Een theorie luidt dat het hier gaat om een legende over de gravin van Hennenberg, dochter van Floris IV, graaf van Holland. Ze baarde de kinderen op Goede Vrijdag in 1276. De bedelares zou haar evenveel kinderen toegewent hebben als het jaar dagen had. In die tijd begon het jaar in Holland op eerste paasdag, twee dagen na Goede Vrijdag. Ze had dus twee kinderen. Een andere theorie biedt als verklaring de zogenaamde druiventroszwangerschap, die in die bepaalde periode nog al eens voorkwam in Holland. (Zie ook het gedicht 'Karakteristiek van Holland' van Andrew Marvell.)

Maar merkwaardiger dan de fabels zelf is de hardnekkigheid waarmee ze doorverteld werden, ook al is het nauwelijks voor te stellen dat er in de loop van de achttiende eeuw nog geloof aan gehecht werd en zal er zeker een periode geweest zijn dat de schrijvers het half wel en half niet geloofden maar er niettemin geen afstand van wensten te doen. In ieder geval wijst het op een sterke lust tot fabuleren over Nederland in het algemeen.

Daarnaast bestaat er een tegengestelde neiging bij de buitenlanders die Nederland bezoeken, namelijk de behoefte om te ontmythologiseren en te doorschouwen. Wanneer het Nederlandse fenomeen begrepen zou kunnen worden, zou men het wellicht kunnen navolgen en zou het land een deel van zijn

macht verliezen. Vaak krijgt men het gevoel dat de schrijvers met een loop over de Nederlandse mierenhoop hebben gestaan om het gedrag van zijn nijvere maar lompe bewoners zo gedetailleerd mogelijk te volgen. Nationale belangrijkheid en volkskarakter hingen in hun ogen immers nauw samen. Deze gefascineerde nieuwsgierigheid en zucht tot analyse heeft bij voorbeeld in Engeland de stoot gegeven tot het ontstaan van de economische wetenschap. Zo kwam Sir William Temple, Engels ambassadeur in Den Haag en schrijver van het zeer bekende en nog steeds geraadpleegde boek *Observations upon the United Provinces of the Netherlands*, na langdurige studie tot de ontdekking dat de basis van de Nederlandse rijkdom berustte op het feit dat de Nederlander altijd iets minder uitgaf dan hij verdiende. Als hun uitgaven hun inkomsten eens een keer evenaarden, dan dachten ze dat ze minstens een paar jaar voor niets hadden geleefd.

Deze lust tot fabuleren enerzijds en de behoefte aan ontfabuleren anderzijds heeft zich bij de buurlanden van de reuzendwerg, of dwergreus, enkele eeuwen lang gehandhaafd, het sterkst bij Frankrijk.

De eerste, weinige verslagen van reizigers die de noordelijke provincies van de lage landen bezochten, dateren uit de zestiende eeuw, wanneer van nationale zelfstandigheid nog geen sprake is en de ontwikkeling van de zuidelijke Nederlanden die van het noorden ver vooruit is. Toch vallen reeds enkele nationale eigenschappen op die door de eeuwen heen signaleerd zullen worden. De bewoners zijn betrouwbaar en eerlijk, goedhartig en vriendelijk, maar ook hebzuchtig, traag en lomp. De eerste klachten over het klimaat: de lucht is er vochtig en neerdrukkend; de bewoners drinken veel om hun zwaarmoedigheid te verdrijven. Daarnaast lof voor de vrouw, die goedhartig en deugdzaam is, maar ook te zelfstandig en te bazig, omdat de mannen teveel aan haar overlaten.

Dan, nadat in het laatste kwart van de zestiende eeuw een zekere eenheid was ontstaan en in 1598 de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden werd uitgeroe-

pen, begint de toevloed van schrijvende reizigers en toeristen die het in snel tempo welvarend wordende land bezoeken. De stroom blijft tot aan de Franse tijd aanhouden, vertoont dan een inzinking en herstelt zich in de loop van de negentiende eeuw. Een indruk van het overstelpende aantal reisbeschrijvingen over Nederland biedt het overzichtswerk van J. N. Jacobsen Jensen *Reizigers te Amsterdam*, plus supplement – tot 1850 – dat aan titelbeschrijvingen alleen zo'n 300 pagina's (385 titels) omvat.³ Zonder enig chauvinisme kan gesteld worden dat in vorige eeuwen over geen enkel land zoveel geschreven is als over Nederland.

Maar hoe is er geschreven?

Bij de Engelsen, onze grootste concurrent op zee, overweegt de kritiek, die generaliserend is en zeer fel, met uitzondering van de periode van 1689–1702, toen stadhouder Willem III koning van Engeland was en het oordeel van het ene jaar op het andere omsloeg; de Fransen uitten zich over het algemeen genuanceerder. Het beeld dat de Engelsman van de Nederlander heeft is bijna mythisch karikaturaal, zoals dit later in nog veel sterker mate het geval zal zijn bij de Duitsers. Voor de Engelsen zijn de Nederlanders een volk van ongemanierde, berekenende boeren en dronkaards, levend in een land dat eigenlijk geen land genoemd mag worden, maar alleen aanslibsel. Ze spreken een komisch taaltje dat graag aangewend wordt in toneelspelen en kluchten. (Zie J. Huizinga: 'Engelsen en Nederlanders in Shakespeare's tijd'.)

Een Engelsman in 1664: De Hollanders zijn eerder slim dan verstandig, hun godsdienst is meer belijdenis dan praktijk, ze zijn schoon, behalve op hun lichaam; verder zijn ze: 'onbuigzaam, koppig, lomp, hun wil is hun rede, hun gemenebest hun God; oorlog is hun paradijs, vrede hun hel, de Spanjaard is de duivel, die zij haten; je kunt eerder een jood tot het christendom bekeren of een oude puritein ombuigen, dan een Hollander met redeneren overtuigen . . . Iedereen is bij hen een goed staatsman, want niemand heeft er een al te nauw geweten.' En de reeds genoemde Sir William Temple (1673): 'Holland is

een land waar de aarde beter is dan de lucht, en voordeel meer gezocht is dan eer; waar meer verstand is dan geest, meer goed aardigheid dan goed humeur en meer welvaart dan plezier; waar men beter kan reizen dan wonen, meer dingen zal vinden om naar te kijken dan om naar te verlangen en meer mensen om te achten dan om te beminnen.'

Pas als de macht van de Nederlanders afneemt en het land begint in te slapen wordt de toon met pijn en moeite wat welwillender. Hoe diep de animositeit van de handelsconcurrent zit, vindt het duidelijkst zijn weerslag in de Angelsaksische taalschat, in tegenstelling tot het Spaans en het Frans waarin vrijwel geen kwalitatieve uitdrukkingen met het adjectief 'Hollands' erin te vinden zijn en zeker geen negatieve. Overigens schijnen de meeste uitdrukkingen al heel vroeg ontstaan te zijn en te dateren uit de tijd dat de Engelsen nog onze bondgenoten waren tegen Spanje, dus vóór de latere, grote handelsoorlogen. Een kleine bloemlezing volgt hieronder.

In het algemeen staat 'Dutch' voor alles wat vals, verkeerd, schijn is. (In het Amerikaans ook voor: Duits!)

Dutch bargain – al het voordeel aan één kant; overeenkomst bij de afsluiting waarvan beide partijen dronken waren.

Dutch comfort, consolation – schrale troost (troost van de jenever).

Dutch concert – door elkaar zingen of spelen.

Dutch courage – dronkemansmoed.

Dutch crossing – scheef oversteken.

Dutch defence – verraderlijke overgave; valstrik.

Dutch feast – feestje waarop de gastheer eerder dronken is dan de gasten.

Dutch foil (gold, leaf, metal) – klatergoud.

Dutch mirror – spionnetje.

Dutch myrtle – onkruid.

Dutch nightingale – kikvors.

Dutch reckoning – een ongespecificeerde rekening.

Dutch treat (lunch, etc) – ieder betaalt voor zichzelf.

Dutch widow – hoer.

To talk like a Dutch uncle – een preek afsteken tegen iemand.

In Dutch with – het aan de stok hebben met iemand.

I'm a Dutchman if – ik laat me hangen als . . .

To talk double Dutch – onzin uitslaan.

En daar kunnen we het dan mee doen.

De Fransen uiten zich over het algemeen genueanceerder; bij hen naast een soms mateloze bewondering een dodelijke ironie om de reuzendwerg – het loodzware vissertje – weer tot aannemelijker proporties te doen inkrimpen. Eeuwenlang is bij de Fransen Noord-Nederland als reisdoel het populairst geweest en vanaf de zeventiende eeuw trekt één lange stoet van schrijvers, geleerden en toeristen naar het noorden om het karakter en de handelingen van de Hollanders te analyseren. Diderot, Montesquieu, Voltaire (vier keer), Victor Hugo, A. Dumas, Gérard de Nerval, Baudelaire, François Coppée, Verlaine, Duhamel, Aragon, zij zijn hier allen één of meer keren geweest en hebben min of meer uitvoerig over Nederland geschreven.

Reuzendwerg: In 1622 had Holland, dat wil zeggen de westelijke provinciën, slechts 672 000 inwoners, Amsterdam 105 000, Den Haag niet meer dan 16 000. In 1670 telde de Nederlandse vloot: 2400 schepen, Frankrijk met zijn twintig miljoen inwoners bezat er niet meer dan enkele honderden. Toch slaagde deze dwergnatie erin driekwart eeuw lang elke buitenlandse concurrentie uit te schakelen en onvoorstelbare rijkdommen te verzamelen, in die mate op den duur dat de meest gehoorde klacht van de Nederlander was: niet dat hij te weinig verdiende, maar dat er niet genoeg beleggingsobjecten waren.⁴ Aandelen in de Verenigde Oost-Indische Compagnie, ook in het bezit van kleine spaarders, brachten midden zeventiende eeuw vijftig procent op, sommigen noemen zelfs nog veel hogere percentages, terwijl bij voorbeeld de wijnhandel in Frankrijk in handen was van de Rotterdammers, om slechts enkele feiten te noemen. De Staten konden zich in financieel opzicht dan ook zo ongeveer alles permitteren; hun krediet was onbepikt en in 1668 sloegen ze bij voorbeeld een lening tegen tweeneenhalf procent af, terwijl de Koning van

Engeland er niet in slaagde geld te lenen tegen zes procent.

Daarnaast was het land een toevluchtsoord voor vervolgd en garandeerde het vrijheden die elders niet in die mate bestonden, waaronder vrijheid van drukpers. Schrijvers uit heel Europa lieten hun – vaak verboden – werken in Nederland drukken, zoals ook veel van de tegen Nederland gerichte geschriften hier uitgegeven werden. Alleen in Amsterdam al waren omstreeks het midden van de zeventiende eeuw meer dan veertig grote en kleine drukkerijen, waarvan sommige naast het Nederduits ook uitgaven verzorgden in het Latijn, Engels, Frans, Spaans, Italiaans, Hoogduits, Grieks, Hebreeuws, Chaldeeus, Arabisch en Syrisch, en 'met eigen letters' in het Boheems en Deens. Een andere schrijver in de zeventiende eeuw vermeldt een getal van vierhonderd drukkerijen en boekhandels.

Ook het aantal buitenlanders dat hier om uiteenlopende redenen domicilie koos moet heel groot geweest zijn. Een, waarschijnlijk flink overdreven en in ieder geval niet bewezen, schatting van een Fransman stelt dat het aantal buitenlanders of afstammelingen van buitenlanders in de provincie Holland de helft van het inwonertal bedroeg. ('Het Babylon van de Zeventiende eeuw')

Hoe was dit alles te verklaren? Een deel was onmiddellijk wel duidelijk: de Nederlanders exporteerden bij voorbeeld hun fijnste linnen naar het buitenland en importeerden goedkoop grof linnen voor eigen gebruik uit Engeland. Vrijheid van drukpers? Ze zouden het niet doen als er met boeken geen geld te verdienen viel, en de zo vrij binnengelaten refugiés brachten kapitaal en kennis mee of vormden welkome arbeidskrachten. De beweegreden van elk van hun handelingen was winst, begeerte naar geld. Descartes: 'Iedereen is zo op zijn profijt bedacht, dat ik hier mijn hele leven zou kunnen wonen zonder ooit door iemand gezien te zijn.'

Alles wordt alleen op zijn nuttigheidswaarde beoordeeld. Dominerende trekken zijn pietluttigheid, hebzucht, gierigheid, koelheid, berekening, gebrek aan smaak en verbeeldingskracht, materialisme. Vooral over het laat-

ste zijn de meningen unaniem. Mirabeau: 'De Hollanders berekenen altijd wat de opbrengst zal zijn als ze iets uitgeven; eigenbelang is hun grote drijfveer, de enige bron van hun deugden, waarbij de vlucht van alle overige passies in de kiem wordt gesmoord.' 'Ze zijn zo zuinig dat ze zich nauwelijks goed voeden en hun recreatie bestaat bijna alleen uit het spreken over zaken.'

Tot de slechte mening over de Hollander hebben de herbergiers, koetsiers en postmeesters veel bijgedragen; klachten over hun afzetterijen zijn niet van de lucht. Voltaire: 'De Hollanders verkopen de lucht en het water aan de reizigers.' Voor alles moet men van tevoren afspraken maken. Dit gedaan, zijn de Hollanders betrouwbaar en houden ze zich aan hun woord, maar ook dat is eigenbelang, want anders kun je geen zaken doen. Montesquieu: 'Ze zullen u zelfs niet de kleinste dienst bewijzen, in de hoop dat u die zult kopen.' Hollanders zijn karaktervast, zeker, maar hun vasthoudendheid berust op flegma, indolentie (Voltaire: 'l'enfer flegmatique'). Ze zijn traag van begrip en langzaam van beslissen. Montesquieu: 'Er is veel tijd nodig om ze in beweging te krijgen en hun bij te brengen dat ze in gevaar zijn. Maar, als u dat eenmaal in hun hoofden hebt doen post vatten, krijgt u het er niet meer uit, zelfs als het gevaar geweken is . . . het zijn hersenen die alleen reageren op grote klappen en slechts zien als iets zeer duidelijk is.'

Deze trekken worden ook positiever beoordeeld. Grosley: 'Ze staan niet zo gauw in vuur en vlam (als de Fransen), maar ze bewaren hun vuur langer.' Het is de bron van hun geduld en hun moed om vol te houden tot ze bereikt hebben wat ze willen bereiken. Flegma heeft ook z'n voordelen, hier wordt de theorie der Stoïcijnen in praktijk gebracht: 'Nooit hebben mensen tegenslagen met zo weinig emotie ondergaan. Als hun een ongeluk overkomt, troosten ze zich ermee dat hun iets veel ergers had kunnen overkomen. Als ze bij een val een arm of een been breken, prijzen ze zich gelukkig dat ze niet het hoofd gebroken hebben. Als een storm enige van hun schepen vernield heeft, troosten ze zich er-

mee dat de rest ook niet vernield is. Als vuur hun huis heeft doen afbranden, zijn ze tevreden dat ze zelf niet verbrand zijn. Zie daar . . . troost op z'n Hollands, zoals men dat in Frankrijk nauwelijks kent.' (Le Pays, 1690)

En de veel geroemde verdraagzaamheid en vrijheidsliefde, waar de Nederlanders zelf zo prat op gaan? (Johann Beckmann in 1769: 'Ze zijn verliefd op hun republiek en iedereen die uit een koninkrijk komt beschouwen ze als een geboren slaaf.') Sommige Fransen zien ook hier berekening in en wat hun vrijheidsliefde betreft is er een merkwaardige tegenstem, die aantoonde hoe scherpzinnig de kijk van de Fransen soms was. Al in het derde kwart van de zeventiende eeuw zegt Saint-Evremont tegen raadpensionaris Johan de Wit: 'Men wil u overtuigen dat de Hollanders de vrijheid beminnen, maar ze haten enkel de onderdrukking. Er is bij hen te weinig trots in hun zielen: en ziele trots maakt alleen waarlijke republikeinen. Ze zullen beducht zijn voor een gierige vorst die in staat is hun goederen te ontnemen, voor een gewelddadige vorst die hun smaad zou aandoen, maar ze accepteren met plezier de vorst als zodanig. Als ze van de republiek houden, dan is dat in het belang van hun handel, meer dan uit voldoening vrij te zijn.' (Het oordeel van Lord Chesterfield, in 1774, gaat nog iets verder: 'Menigeen denkt dat de regering van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën democratisch is, maar zij is zuiver aristocratisch; het volk heeft er noch door gekozen vertegenwoordigers, noch rechtstreeks het geringste aandeel in: het mag niet anders doen dan betalen en mopperen.')

Ook de Nederlandse vrouw moet het ontgelden. Gelaakt wordt haar hartstochtloosheid, haar trouw is nauwelijks een deugd te noemen. Sommigen zijn fris en mooi, vooral de jonge meisjes, maar het zijn er te weinig en ze hebben veel te grote achterwerken. (Grosley vol verbazing over een dienstster in een herberg: 'een achterwerk zo groot, er kwam geen einde aan'.) Men spreekt spottend over 'faire l'amour à la Hollandaise'.

Tot mijn verwondering merkte ik dat de bekende grap over de vrouw die boven de

blote rug van haar minnaar een appel ligt te schillen of een noot kraakt met haar tanden in de zeventiende eeuw al populair was. (Eind zeventiende eeuw vermeld door Le Pays.)

Daarnaast wordt hun zelfstandigheid in het huishouden en in het zaken doen geprezen: als de mannen weg zijn reizen en handelen ze in hun plaats en ze doen dit even bekwaam. Maar hun gevoel voor democratie gaat sommige bezoekers toch wel wat al te ver: het personeel eet gewoon mee aan tafel en je mag hun bedienden niet eens slaan.

Over het landschap lopen de meningen uiteen van groot enthousiasme (Voltaire: 'aards paradijs' en een ander: 'Champs Elysées') tot het tegenovergestelde. Er is angst voor het laaggelegen land en sommigen nemen de vlucht als hun verteld wordt dat ze zich onder de waterspiegel bevinden. De sponsachtige aarde trilt voortdurend onder je voeten, de aarde drijft hier op water.

De dijken boezemen echter ontzag in en worden met de grote werken uit de oudheid vergeleken. Het land bestaat tegen alle wetten van de natuur in. Een onbewoonbaar land werd bewoonbaar gemaakt, de Hollanders hebben het werk van de schepper beëindigd. Ook de steden zijn ware wonderen, vooral Amsterdam, dat algemeen beschouwd wordt als 'het centrum van de wereld'.

Voor het klimaat heeft echter niemand een goed woord over; volgens een zeventiende-eeuwse reisgids zijn alleen de maanden juni tot september geschikt om het land te bereizen. Te veel vocht in de lucht, te grote wisselvalligheid van het weer: drie à vier jaargetijden op één dag. Zelfs de Hollandse honden zijn kalmer dan elders door de lage temperatuur. (Grosley); Holland wordt door kou geregeerd en niet door warmte (Parival). Reumatiek, keelaandoeningen, koorts. Een Frans regiment, gestationeerd in Den Haag na de verovering in 1795 verloor door ziekte de helft van zijn gevechtswaarde.

Niettemin, werken kan men er wel. In het midden van de achttiende eeuw schrijft een reiziger vol bewondering naar aanleiding van de molens: 'Hier functioneren de machines als mensen en de mensen als machines.' Diderot spreekt over 'mensmieren', die zich

over de hele aarde verspreiden en alles verzamelen wat ze vinden aan vreemds, nuttigs, kostbaars. Ze zijn moedig en ondernemend, maar hoe valt dit te rijmen met hun indolentie? Wel, zegt een ander, ze zijn eerder ijverig door volharding dan door aangeboren activiteit.

Wat iedereen verder opvalt is de soms schrapperig aandoende eenvoud bij dit rijke volk. Op de beurs, het centrum van de handel in Amsterdam, gaan miljoenen per dag om, en toch, zegt De la Poupelinière, draagt niemand er een gouden knoop.

Bekend is de anekdote waarvan verschillende versies bestaan: hoe twee hooggeplaatste Spanjaarden naar Den Haag komen om over een wapenstilstand te onderhandelen. Als ze de afgevaardigden naar de Staten-Generaal tussen de middag een pakje brood met kaas uit hun zak te voorschijn zien halen dat ze vervolgens zittend op een bankje of geleund tegen de muur opeten, roept een van hen uit: 'Dit volk is onoverwinnelijk, daar moet je wel vrede mee sluiten.'

Ook de Nederlanders zelf lieten zich trouwens graag op hun zuinigheid en uitgekooktheid voorstaan, getuige een door henzelf gebruikte zegswijze, die verloren is gegaan (ik vertaal uit het Frans): 'Waar de Nederlander pist, groeit niks.' (Bedoeld is dat de Nederlander alleen daar pist waar toch niets groeit, anders zou hij het niet doen.) En om te besluiten met het oordeel van een andere Fransman (Claude Saumise): Holland 'is een land waar de demon van het goud, gekroond met tabak, gezeten is op een troon van kaas'.

Over 't algemeen zijn de beschrijvingen in de achttiende eeuw objectiever en genuanceerder dan in de zeventiende (door de opkomst van de volkenkunde als wetenschap), behalve bij de Engelsen die nog het langst op de oude voet doorgaan.

Pas ten tijde van de Verlichting treedt er ook in Engeland meer waardering op voor de positieve zijden van het min of meer democratisch geregeerde land. Maar belangrijker in dit geval is dat Nederland zijn positie van grote mogendheid is beginnen te verliezen, een ontwikke-

ling die in het midden van de eeuw inzet en die ongeveer vijftig jaar later zal eindigen met een volledig verlies van nationaliteit. Engeland en Frankrijk zijn nu in opkomst, terwijl bij de Nederlanders de lust tot avonturieren afneemt: verlies van koloniën en het inboeten aan invloed doet het waterhoofd van de reuzendwerg ineenschrompelen, zij het niet volledig. Nog steeds is het land onnoemlijk rijk, maar de kooplieden blijven meer op hun geld en goud zitten of beleggen het op minder riskante wijzen dan voorheen: Nederland wordt 'de grootste geldschietster van Europa' en houdt het lange tijd in een soort financiële horigheid.

In het land zelf heerst nu een eindeloze verveling; traagheid kenmerkt iedere handeling, alle gesprekken en bepaalt de aan strenge regels gebonden leefwijze van de bewoners: de Nederlanders worden de 'Chinezen van Europa'. Drang tot avonturieren en verzamel lust, die altijd sterk zijn geweest, slaan nu om in statische verzamelzucht: opkomst van de rariteitenkabinetten; iedereen houdt er een verzameling op na; de Nederlander verzamelt alles, het onbeduidendste voorwerp is voor hem van grote waarde. Kanaal, trekschuit, tuinhuisje, porselein, tulp, de Mijnheer worden sleutelbegrippen in de buitenlandse literatuur over Nederland, vooral in die van het jonge Duitsland, waar de kritiek in alle hevigheid losbarst.

In het verleden was er bij de Duitsers vaak een kritiekloze bewondering geweest, vooral in de zeventiende eeuw: voor het welvarende buurland dat geen willekeur van vorsten en burgeroorlogen kende, waar godsdienstvrijheid heerste, de kunsten en wetenschappen bloeiden, et cetera; ook was de Nederlandse poëzie, zoals gezegd, van dominerende invloed op de Duitse. En hoewel een positieve waardering voor de Nederlander in de Duitse literatuur nog tot ver in de achttiende eeuw doorklinkt en Goethe en Schiller voor het eerst exemplarische onderwerpen ontleenen aan het Nederlandse verleden, de Nederlandse *geschiedenis*, begint de kritiek omstreeks het midden van de achttiende eeuw op te komen om daarna snel in hevigheid toe te nemen. Men begint neer te zien op het ingeslapen buurland dat zich slaafs instelt op de Franse cultuur. 'Van botermarkt naar kaasmarkt.' De domme Hollander van Lichtenberg: 'Der

Esel kommt mir vor wie ein Pferd ins Holländische übersetzt.' In Nederland de 'Nullität' als 'negatief voorbeeld': Kant: De Italianen en Fransen worden gekarakteriseerd 'door hun gevoel voor het verhevene. Alleen de Nederlander ontbreekt het aan beide.' En: 'De Nederlander bezit een ordentelijke en ijverige gemoedsaard en terwijl hij uitsluitend op het nuttige acht slaat, heeft hij weinig gevoel voor dat wat voor een fijner verstand schoon of verheven is. Een groot man is voor hem hetzelfde als een rijk man, onder zijn vriend verstaat hij zijn correspondent en een bezoek dat hem niets oplevert is voor hem steeds heel vervelend. Hij contrasteert zowel met de Fransen als de Engelsen en is in zeker opzicht een zeer geflegmatiseerde Duitser.' En Kant is de enige niet die zo oordeelt. (Ook Herder en Schopenhauer bij voorbeeld uiten zich in die zin.) Prof. Herman Meyer wijst in zijn interessante studie: *Das Bild des Holländers in der deutschen Literatur* op de mythische trekken die dit beeld in de romantiek gaat aannemen. Met andere woorden er voltrekt zich nu een dimensievergroting in het negatieve, waarbij typerend is dat dit vaak gebeurt in de literatuur van het fantastische genre: sprookjes, groteske, satire. (Brentano, Heine, Meyrink.)

De Mijnheer wordt tot filistersymbool gemythificeerd, zoals de legendarisch boze ronselaars voor vloot, leger en koloniën tot 'zielenverkopers' werden (in Brentano's sprookje over 'Schneider Siebentot auf einem Schlag'). Dit statische, door de literaire schrijvers opgetrokken beeld⁵ werkt sterk door en weldra kan men de Nederlanders niet anders meer zien dan door de 'literair-mythische bril, die de romantici geslepen hadden (Herman Meyer). In 1809 aanvaardt de oudheidkundige, G. F. Creuzer een professoraat in Leiden, maar hij neemt spoedig de benen. 'Mooie steden, aardige mensen – maar ik kon geen mythologische gedachte vatten in dit land.'

Nederland is 'een groot stillevens' (K.F. Zelter, 1823, in een brief aan Goethe). Johanna Schopenhauer, de moeder van de filosoof: 'Der Geist des Aufbewahrens ist der eigentliche Nationalgeist der Holländer.' Sommige Nederlanders hebben een dagtaak aan het verzorgen van hun verzamelingen en rariteitenkabinetten. Thee-

drinken doen ze acht keer per dag, eten zes keer, zij het slecht. En dan nog steeds: roken. En voor de rest is er weinig bij. B. Niebuhr, geschiedkundige en staatsman, in 1808: 'Ik ken er nu velen, waaronder zeer brave mensen, maar ik heb nog steeds van niemand één enkele scherpe geformuleerde gedachte, geen enkele waarlijk humoristische inval, nauwelijks een grap gehoord of gelezen. Het is inderdaad twijfelachtig of, Friesland uitgezonderd, waar alles een andere kleur heeft, in het hele land op dit moment één enkele originele kop leeft. En het kan waarachtig niet aan het klimaat liggen, want dat was sinds mensenheugenis niet anders en het zag er toen anders in de koppen uit.'

Niet alleen de bewoners, ook het landschap was geesteloos, mythelees. Neem de bruisende Rijn bij voorbeeld, die uit de bergen in Duitsland neerdaalt en hier tot een kalm stromende rivier wordt in een vlak deltalandschap. Dionysos blijft achter in Duitsland. 'Goldne Gemeinheit, nimm mich auf, flache Gesichter, von nun an bin ich euer Bruder. Ich von Götter Gnaden in Poesie empfangen und geboren, will sterben und verderben in euer Prosa.' (Ludolf Wienbarg, 1831/32 in Nederland.) Ook de taal deelt in de minachting, 'Hollandse poëzie is een contradictio in terminis' (Menzel). De reeds genoemde Wienbarg: 'Godlof, dat ik een Duitser ben. Neen, deze Hollanders zijn geen Duitsers meer, ze hebben opgehouden het te zijn, sinds ze, uit onze oerwouden verdreven, zich in dit natte jammerdal neerlieten . . . Hun taal is drassig en in keelklanken ontaard, hun geest is nog slechts een vochtige neerslag van de Duitse, beroofd van de hemelse vonk van de geestdrift en gespeend van fantasie en gemoed. Geestdrift – wie zou het trieste vuur der afgunst dat thans uit hun ogen straalt geestdrift durven noemen.' (Uit Meyer)

De zelfverzekerdheid van de Nederlanders krijgt een diepe deuk en in 1843 schrijft Karl Marx: 'Ik verzeker u, als men ook niets minder dan nationale trots voelt, dan voelt men toch nationale schaamte, zelfs in Holland.' (En hij voegt er wat optimistisch aan toe: Als men tegen mij zegt: 'Uit schaamte maak je geen revolutie', dan antwoord ik: 'Schaamte is revolutie'.)

Na 1871 zal daar dan nog de vrees voor het machtige Duitse keizerrijk aan de oostelijke grens bijkomen, de annexatieangst wordt blijkbaar tot een neurose zodat de twijfelachtige Nederland-bewonderaar J. Langbehn in 1890 kan schrijven: 'Duitsland zou aan de annexatieangst van de Hollanders het beste een einde kunnen maken door zich door hen te laten annexeren.'

Annexatie kende men trouwens al uit ervaring. Nadat het Nederlandse volk de Franse legers als bevrijders had ingehaald en in hen de revolutie begroet, verloor het onder de antirevolutionair N. Bonaparte zijn zelfstandigheid. De Bataafse Republiek werd uitgeroepen; men kreeg een vreemde vorst aan het hoofd. Nu niet meer 'met u', maar alleen 'over u en zonder u'. Het waterhoofd van de reuzendwerg is nu wel heel erg ineengekrompen.

Dan, na 1830, na bevrijd te zijn door anderen en een staatsvorm geaccepteerd te hebben waarop men eeuwenlang met minachting had neergekeken, treedt een gedeeltelijke ommekeer op in waardering ten aanzien van Nederland, het eerst bij Frankrijk. Nederland wordt als toeristenland opnieuw populair. Maar men komt nu niet meer om iets te leren of uit geïrriteerde gefascineerdheid, maar om het *verleden* te bewonderen, het landschap, de pittoreske steden met hun zeventiende-eeuwse geveltjes, de traditionele kostuums, de Zuiderzee. En hiermee zet de tendens door die met Goethe en Schiller begonnen was en die tot vandaag de dag zal voortduren: van nu af aan wordt bij een oordeel over Nederland het *verleden ingecalculleerd*. Het wordt een volledig positieve factor, en aangezien het verleden groot was, in tegenstelling tot het heden, ontstaat opnieuw de neiging tot fabuleren: de dwerg die een glorierijk verleden heeft *gehad*: zoveel grote schilders, zoveel eminente geleerden, zoveel stoutmoedige zeevaarders, zoveel waterbouwkundige werken, een groot liefdadigheidswezen, het eerste girsysteem, enzovoort – alleen de literatuur doet van nu af aan niet meer mee, zij bestaat niet meer, omdat de taal niet langer geleerd wordt.

Het is of de inhoud van het reuzenhoofd naar het zitvlak is gezakt; Nederland kan op zijn

historie gaan zitten: een ongeproportioneerd groot zitvlak. Men praat weer over het 'Nederlandse genie'. Ook het 'zelfgeschapen' landschap wordt nu bewonderd, de rust, de kleuren, het licht in al zijn schakeringen, waardoor zich onder andere de Franse impressionisten laten inspireren. Onderwerpen worden aan de Nederlandse historie ontleend. En wéér zijn er auteurs die enthousiast dingen beschrijven die ze niet gezien hebben: 'Paul Verlaine zingt de lof van het museum in Den Haag, waar hij nooit een voet gezet heeft', en een ander beschrijft een tocht over de Zuiderzee die hij nooit gemaakt heeft (Koumans).

Voor de rest blijven wat volksaard en karakter van de Nederlander betreft de oude (voor)oordelen leven, ook als na het midden van de eeuw een nationaal herstel intreedt.

Opvallend is hoeveel de zeventiende-eeuwse schilders hebben bijgedragen tot een positievere waardering ten opzichte van Nederland, met name in de laatste decennia van de negentiende eeuw, maar ook daarna. Vooral Rembrandt en Vermeer worden tot symbool van het beste dat Nederland te bieden heeft. Na Frankrijk volgen Duitsland en de rest van Europa. In Duitsland ontstond zelfs een ware Rembrandt-cultus. J. Langbehn, dezelfde die vond dat Duitsland zich maar door Nederland moest laten annexeren, publiceerde in 1890 een boek *Rembrandt als Erzieher*, waarin hij deze schilder en de Nederlanders als voorbeeld stelde: Rembrandt alleen was in staat de Duitsers op te voeden en voornaamheid te leren, pas dan zouden er weer echte Duitse mensen ontstaan, in Griekse en Hollandse zin'. 'In de droogheid van het Duitse leven zou men wat meer Nederlandse vochtigheid moeten toelaten.' Van dit boek dat in drie jaar tijd tweeënveertig drukken beleefde, werden alleen al in het verschijningsjaar 28 000 exemplaren verkocht.

Later volgt dan nog een Van Gogh-rage. De populariteit van beide schilders weerspiegelt zich in het grote aantal gedichten dat over hen geschreven werd.

Maar hoe valt het grote aantal schilders, geleerden en dichters eigenlijk te rijmen met een volksaard waaruit dergelijke mensen nauwelijks geacht worden te kunnen voortkomen? Sommige schrijvers hebben ook hier een antwoord op: het

zijn uitzonderingen, de kunstenaars hier 'zijn gekomen als druiven in Siberië, tegen de gewone loop der natuur in'. (Formulering van ds. Engelberts in zijn 'Verdediging van de eer der Hollandsche natie', 1763, maar ook in de eerste decennia van de twintigste eeuw komt men deze opvatting nog wel tegen.)

Tot aan de tweede wereldoorlog verandert er weinig meer aan het beeld. De reuzendwerg leeft nog steeds met zijn weliswaar ingekrompen maar nog te omvangrijke hoofd (grote koloniën, grote koopvaardijvloot, een van de belangrijkste handelsnaties ter wereld) en zijn omvangrijke historische zitvlak. 'The Dutch have an Empire without the temptation to be Imperial.' (De Engelsman Meldrum in 1911) 'Het museum is in Holland een nationaal instituut met een bijna even godsdienstig karakter als de kerk.' (De Fransman Asselin in 1921) 'Der Geist des Aufbewahrens' handhaaft zich als neiging tot conserveren – de Nederlander wordt conservatief.

Het oordeel van de buitenlandse beschouwer blijft gemêleerd of kritisch. 'Het land van het kleine geluk.' Een te grote behoefte aan zekerheid en veiligheid, die de gezichtskring beperkt. Weinig fantasie, de Nederlander ziet klaar en scherp wat dichtbij ligt. Angst voor wat-andere-ervan-zeggen. Onzekerheid en wantrouwen: iedere vraag moet herhaald worden, waarna langzaam het antwoord volgt. Geen grote risico's en geen grote winsten, maar het uitbuiten van kleine mogelijkheden endie door middel van vlijt, behendigheid en bedachtzaamheid exploiteren. Kruideniersgeest. Sparen geeft een diepe voldoening. Enzovoort. Daar staan positieve dingen tegenover: verzet tegen elke vorm van dwang, een uitsluitend defensieve houding, betrouwbaarheid, bescheidenheid, een traditioneel gering respect voor overheid, politie, enzovoort.

Maar het gevoel van minderwaardigheid dat is ontstaan zit nu zo diep, dat het tot een complex wordt: de Nederlander wimpelt ieder compliment gegeneerd af. 'De Hollander in wiens bijzijn men de verdiensten van zijn volk, de charme van zijn land, de schoonheid van zijn steden prijst, of de Hollandse gastvrouw die men met enige exquise formules begroet of in levendige termen bedankt, kijkt u onmiddellijk min

of meer ongelovig aan.' (De Fransman Asselin in 1921) 'Overigens zal hij u zelf zelden iets aangenaams zeggen zonder er een reserve aan toe te voegen.' (Idem)

Het is of de Nederlander niet om zijn zitvlak geprezen wil zijn, maar alleen om zijn eigen hendaagse hoofd en dat alleen wanneer hij zelf overtuigd is dat het weer voldoende omvang heeft gekregen. (Het verleden heeft hem dan ook nooit werkelijk in de weg gezeten, zoals dit constant het geval is bij Frankrijk.)

Misschien is uit dit complex het feit te verklaren dat door meer dan een schrijver wordt vermeld: de overbelasting van de jeugd. Het lijkt of Nederland zijn toekomst, die de toekomst van zijn hoofd is, in de jongere generatie investeert. De druk van het onderwijs op de kinderen is ontzaglijk, de eisen zijn te hoog, de ouders getroosten zich grote opofferingen om hun kinderen te laten studeren. Velen vertonen sporen van overspanning en hebben een bleke geelaatskleur, en vaak beantwoorden ze later niet aan de verwachtingen; het is alsof hun geestes-energie reeds is opgebruikt (Meldrum). Dan, na de tweede wereldoorlog, is het waterhoofd van de reuzendwerg volledig ineengeschrompeld. Nederland is andermaal zijn nationale zelfstandigheid kwijt geweest en verliest zijn koloniën. De zelfgenoegzaamheid verdwijnt en slaat om in wij-hebben-toch-niets-meer-te-zeggen. Een enkele maal wil het nog wel eens tasters uitslaan naar buiten, als een vleermuis in het concurrentiële domein tussen dag en nacht, en een ongeproportioneerde aandeel opeisen in de luchtvaart, de scheepvaart en zeesleperij en ten slotte als laatste mogelijkheid in het vrachtvervoer over de weg (na de tweede wereldoorlog). Maar overal duiken beperkende bepalingen op, net als in de achttiende eeuw. De enige manier van expansie is exploitatie naar binnen: droogleggingen, van grasland bouwland maken, van bouwland kascultuur, industrialisatie.

Maar zie, plotseling is de toon van het buitenland welwillend geworden: Nederland wordt bezongen, wanklanken beperken zich veelal tot Marken en Volendam als er gemythologiseerd moet worden, wil het buitenland er zelf wel eens een fabel bijbedenken: Hans Brinkers bij voorbeeld, voor wie ter wille van de toeristen zelfs een standbeeld wordt opgericht. Werkelijkheid

en mythe en vergissing lopen door elkaar; volks-massa bij aankomst van de koningin in Mexico: Viva la reina de la republica de Holanda; Brussel de hoofdstad van Nederland; de mythe van god die de wereld heeft geschapen maar de Nederlanders Holland, leeft voort. Provo heeft het beeld van het wat kleurloze, onbehouden volkje dat we tot voor enkele jaren in de ogen van het buitenland waren wat bijgekleurd.

En moeizaam begint het tot de bewoners door te dringen dat ze langzamerhand niet meer een klein, maar een middelgroot taalgebied vormen (achttien miljoen: een andere vorm van naar binnen gekeerde expansie) en dat de Benelux nog steeds de vierde handelsmacht ter wereld is (Nederland alleen de negende of de tiende.) Wie verbaast het dan nog dat minister Luns, naar verluidt, aan Engeland het lidmaatschap van de Benelux heeft aangeboden? (Het gaat de Nederlanders weer naar het hoofd stijgen.)

Hoe zal het beeld er in de toekomst uitzien? Vrijwel zeker zal het vergrote historische zitvlak aangetast worden, door onszelf en door de opkomende derde wereld. Het inzicht zal verder doordringen dat al die grootheid mede heeft berust op uitbuiting, kolonialisme en bij voorbeeld op het feit dat de Nederlanders tot de grootste slavenhandelaars ter wereld behoorden. (Hun godsvrucht: als het stormde haalden de kapiteins de luiken van het dek, zodat god kon zien dat ze levende have aan boord hadden en geen dode waar.) Maar in afwachting van het definitieve oordeel staat de kleine visser bij voortdurend te vissen aan de rand van een wereldzee: hij is nog steeds acht voet hoog, heeft een uitdagend groot zitvlak en hij is nog steeds loodzwaar.

1. Eerste deel van de inleiding tot de gelijknamige bloemlezing uit de buitenlandse poëzie over Nederland en Nederlanders van de zeventiende eeuw tot heden, die najaar 1969 bij De Bezige Bij te Amsterdam verschijnt. (Motto: A Dutch nightingale – kikker)

2. Noot van de inleider: We hadden Amerika nooit vrij moeten laten.

3. Eerste bericht uit 1438 van de Spanjaard Pero Tafur.

4. De grote vlucht van de zeventiende-eeuwse schilderkunst is mede hieraan te danken. Bij gebrek aan an-

dere beleggingsobjecten kocht men schilderijen. Ook de middenstand, de kleine burgers en de boeren deden dit. Een wijnhandelaars had Vermeers in huis (De Monconys, 1663), boeren die er geen land bij konden aanschaffen, bezaten soms voor tienduizenden guldens aan schilderijen (Evelyn). De huizen hingen vol en er werd een levendige handel in gedreven, vooral op kermissen. Dit

is ongetwijfeld ook van invloed geweest op de keuze van de onderwerpen (landschappen, kluchtstukken).

5. Hetzelfde was reeds het geval in Engeland, waar dichters, toneelschrijvers en satirische romanciers als Swift en Defoe met hun geschematiseerde en gestandaardiseerde beeld van de Nederlander grote invloed hadden op de publieke meningsvorming.

Ook het ongelooflijke kan gebeuren. Sinds 1964 bestaat er in Brazilië een walgelijke militaire dictatuur, die een jaar geleden ook nog het laatste masker der quasi-democratie afwierp. Geen grondwet, geen parlement, geen 'habeas corpus', geen persoonlijke vrijheid... maar wel Nederlandse financiële en technische bijstand. Toen dan het katholieke kamerlid de heer Kleisterlee het vreemd vond dat zijn roomse minister Luns naar dit land steeds meer geld, goederen, deskundigen en vrijwilligers bleef zenden, stelde hij enige netelige vragen aan zijn regerende partijgenoot. Deze (de heer Luns) wist van niks. 'Er is geen bevestiging verkregen van een systematische schending van de fundamentele mensenrechten', zo verklaarde hij op 10 oktober. Tijdens een persconferentie op diezelfde dag gaf hij ook nog enig commentaar op de massamoorden op Indianen in het Amazonegebied. Die waren blijkbaar wel gepleegd, maar zonder voorkennis of goedvinden van de Braziliaanse regering, aldus de bewindsman, die sterk is in een bepaald soort grapjes.

Misschien is het nuttig eraan te herinneren dat de Braziliaanse vliegvelden alle bezet zijn door militairen en dat er geen vliegtuig met napalm en bommen (waarmee Indianen zijn uitgeroeid) kan opstijgen zonder kennis van deze controleurs. Maar bovendien: is het geen schending der mensenrechten als alle grondwettelijke rechten van burgers onbewimpeld worden opgeheven? In Brazilië zijn er duizenden zonder vorm van proces gearresteerd. Honderden politici en intellectuelen zijn van hun burgerschapsrechten voor tien jaar beroofd: zij zijn nog onderdanen, geen burgers meer. Een strenge censuur maakt elke informatie (actief of passief) onmogelijk. Het meeste wat er gebeurt wordt doodgezwegen. Er zijn voorts gebieden waar landarbeiders in horigheid leven, gebonden aan een landgoed, verplicht tot 'gedwongen winkelnering'.

Maar dat alles is volgens de ministers Luns en Udink geen bewijs van schending van mensenrechten. In onze democratie is blijkbaar een stukje fascisme ingebouwd. — (Co)

Verscheur de briefkaarten . . .

Verscheur de briefkaarten waarop naakte
bosnegerinnen met onsmakelijke tot op hun navel
bengelende hangborsten staan.
Dit is een verwrongen beeld van mijn land.
Ga naar Mohamed van Saramacca, fotografeer hem
in al zijn glorie naast zijn bedorven fruit en
verdroogde groenten.
Toen hij voor Allah en Recht moest opkomen,
deed hij dat; niet alleen met woorden.
Hij stelde daden.
Hij liet zijn produkten liever verrotten
dan ze op de markt te brengen
en samen met zijn principe te verkopen.
Hij protesteerde!
Dat is het ware gezicht van Suriname.

Stop voor een kwartier het tienergedonder op alle
radiostations en ga in de houding staan!
Zet het volume van de radio wijd open en vertel
aan de wereld dat de vertrapte rietkapper,
de slaaf van Waterloo, die zelf krepeert van honger
en ellende, omdat zijn vervloekte eigenaar
hem al zeven maanden geen loon heeft betaald,
zijn eigen rotzooi vergat en als adhesie voor de
stakende intellectuele bovenlaag zijn hongerstem
liet horen.
Hij koos voor Recht!
Dat God dit onthoude en tegen hem zal glimlachen
op de dag des oordeels!
Jij jeugd, kruip naar hem toe en breng hem
staande een ovatie!

Scheur het filmjournaal aan stukken en gooi het
op de mesthoop!
Eenzijdige voorlichting waarin kleine zwarte
kinderen met buikjes rond van wormziekten
en ondervoeding altijd weer met vlaggetjes zwaaien
naar goden, die hun het brood uit de mond stelen.
Hang in plaats van deze leugen de nieuwe bakra
een fajalobiekrans om zijn witte nek,

smak een bordje naast hem neer:
'Vriend van Suriname.'
Richt in Gods naam de camera op deze mens,
die principes niet per el en geweten
per kilogram verkoopt!

Sla stakingsbrekers, die handelen anders dan uit
eerlijke overtuiging, het Kaïnsteken op het voorhoofd
en laat hen met de bel der melaatsen langs je gaan.
Als paria's in de maatschappij.
Zodat zelfs het daglicht zich voor hen zal schamen!

Kijk naar de opkomende zon en zend een positieve
gedachte uit naar de wakende massa, het kapitale
legioen van helden zonder naam!
Toen hun kra het hun gebod, hebben ze niet
geaarzeld.
Met verachting van alle giftige gevolgen sloten zij
zich aaneen ter verdediging van heilig Recht en
Democratie.
Ave helden, gegroet!

Als ze willen schrijven over de ontspoorde
Surinamer, laten ze dan onder dit gekanker
een P.S. in hoofdletters plaatsen.
Laten ze vermelden dat de onheilge benden
handelaars in marihuana, django messen en
gesmokkelde Braziliaanse pipa's hebben begrepen
waar het om ging.
Ze reden mee!
En als ze willen leuteren over prostitutie,
laten ze dan vertellen over de hoeren van de
Knuffelsgracht, die gemeenschappelijk bezit zijn
van alle mannen.
Hoeren die hun lichaam dagelijks versjacheren
voor een paar god-zij-met-ons guldens.
Maar laten ze het verhaal niet abrupt beëindigen.
Laten ze in vetdruk neerpennen dat deze nacht-
vlinders, toen hun rechtsgevoel in opstand kwam,
weigerden hun zelfrespect te verkopen en in blinde
machteloosheid hun achterwerk keerden naar de
grote zwarte wagens en minachtend op de grond
spuwden!
Hun lichaam altijd, hun kra nooit!

Leer de kinderen op de zondagschool dat vloeken
zonde is, maar voeg eraan toe dat het groter zonde
is te zwijgen wanneer je onrecht ziet!
Leer ze gillen als ze geen andere daad kunnen
stellen tegen onrecht.

Hun gil kan een oplazer zijn voor het fossiele
wereldgeweten.

Leer hen dat godverdomme met de vuist op tafel,
door de Almachtige soms wordt aanvaard als een
gebed, het gebed van de machteloze.

ALS JE TWIJFELT EN BANG BENT
EN JE NIET WEET WAT TE MOETEN DOEN.
GA NAAR JE GROOTSTE VRIEND,
JE HARDSTE RECHTER
GA NAAR JEZELF!
STA VOOR DE SPIEGEL,
KIJK DIEP IN JE EIGEN OGEN,
VERTEL ALLES EN EIS ANTWOORD!
JE ZAL NOOIT KUNNEN LIEGEN.
IN DIT MOMENT ZUL JE JEZELF VINDEN
DE WAARHEID ZAL JE TEGEMOET STROMEN.
HANDEL DAN MIJN VRIEND
JE KAN NIET FOUT ZIJN!

In elke boekhandel:

BOB DYLAN

APPROXIMATELY COMPLETE WORKS

Prijs f 13,50

THOMAS RAP • DE BEZIGE BIJ

Een universele specialist: Peter Kropotkin

Prins Kropotkin werd in 1842 geboren als zoon van een Russische grootgrondbezitter. Zich onbewust van zijn toekomst als vriendelijke vijand van juist dit soort autocraten groeide hij schijnbaar op als een gladde carrièremaker. Op school was hij steeds nummer één en de eer viel hem te beurt als page van tsaar Alexander II te mogen dienen. De jonge Pjotr Alexandrowitsj had aanvankelijk veel vertrouwen in deze tsaar, omdat hij in 1861 de lijfeigenen vrij (tenminste voor de letter der wet) gemaakt had. En de lijfeigenen gingen Kropotkin al als kind ter harte, wanneer hij pijnlijk getroffen werd door de onrechtvaardige manier waarop zijn vader hen behandelde.

Als jongeman maakt hij in staatsdienst reizen naar Siberië en Centraal-Azië. Hij doet er fundamentele ontdekkingen aangaande zeer uiteenlopende structuren. Bij zijn waarnemingen van allerlei dieren, vooral knaagdieren, vogels en damherten, merkt hij tot zijn verrassing dat zij geen onderlinge strijd om het bestaan voeren, wél een gemeenschappelijke strijd tegen natuurlijke omstandigheden, maar geen concurrentie. Verbazend was dat voor hem omdat hij als Darwinist en kind van zijn tijd het omgekeerde verwacht had aan te treffen. Veertig jaar later zal dit zijn uitgangspunt blijken te zijn voor het schrijven van zijn hoofdwerk *Wederkerige hulp*.

Als aardrijkskundige doet hij er de ontdekking dat de structuur van het Centraalaziatisch hooggebergte niet oost-west liep, zoals men voordien aannam, maar diagonaal, noord-oost-zuidwest. Terug in Petersburg nodigt men hem uit om secretaris te worden van het Russisch Geografisch Genootschap; een zeer vererend aanbod voor een jongen van zijn leeftijd.

Maar hij weigert. Een andere ontdekking die hij in Siberië gedaan heeft belet hem dat. Het is het inzicht dat het tsarisme een monsterachtig systeem is waaraan de wetenschap niet ondergeschikt mag worden gemaakt. Uit zijn eigen ervaringen om als ambtenaar in Siberië hervormingen in te voeren is Kropotkin gebleken dat dat onder het regime van de 'tsaar bevrijder' onmogelijk is. Alles moet anders worden is zijn conclusie, en dus besluit hij zich aan de revolutie te gaan wijden.

In zijn autobiografie *Herinneringen van een revolutionair* beschrijft Kropotkin de innerlijke tweestrijd die hij te overwinnen had om tot dit besluit te komen. Zich onbekommerd op de wetenschap te kunnen storten lijkt hem het mooiste wat er is. 'Maar welke aanspraak had ik op die verheven vreugde, als ik rondom me slechts ellende zag en de strijd om een beschimmeld stuk brood; als alles wat ik uitgaaf om in die verfijnde geestelijke wereld te kunnen vertoeven noodzakelijk ontnomen moest worden uit de mond van hen die het graan verbouwen en die geen brood genoeg hebben voor hun kinderen?'

Kropotkin drukt hier dus een probleem uit dat nu, een eeuw later, helaas slechts aan actualiteit gewonnen heeft: hoe kunnen studenten studeren zonder zich bewust of onbewust in dienst te stellen van een manipulerende, op

ROEL VAN DUYN. Geb. 1943. Gemeenteraadslid voor Provo. Was onder meer hoofdredacteur van het gelijknamige blad. Studeert thans politieke wetenschappen in Amsterdam. Publiceerde *Het witte gevaar* (1967) en *De boodschap van de wijze kabouter*, een beschouwing over het filosofische en politieke werk van Peter Kropotkin (1969), waarvan dit stuk een gedeelte vormt.

oorlog gerichte wetenschap of technologie?

Op latere leeftijd schrijft hij in *Aan de jongeren* dat als je eenmaal inziet dat wetenschap in de kapitalistische maatschappij slechts het belang van de heersende klasse dient terwijl het de overgrote meerderheid der mensheid in slavernij houdt, dat je je dan niet langer kunt aangetrokken voelen door de wetenschap om de wetenschap. Je zult er niet onderuit kunnen in te zien dat een grote verandering nodig is om de wetenschap ten goede aan te wenden. 'Je zult gaan zoeken hoe deze verandering te weeg te brengen, en wanneer je je blijft houden aan de strikte onpartijdigheid die je geleid heeft bij je wetenschappelijke onderzoeken, dan zul je je zeker met de zaak van het socialisme verenigen, dan zul je alle drogredenen laten varen en je achter ons stellen. Je zult er genoeg van krijgen een klein groepje mensen dat al meer dan genoeg bezit, nog meer te verschaffen; je zult je kennis en je toewijding zonder omwegen in dienst der verdrukten stellen.'

Dat deed Kropotkin zelf dan ook. Als propagandist van het anarchisme, waarvan hij later de grootste theoreticus zou worden, sloot hij zich aan bij de narodniki. Hij wordt echter gearresteerd en komt in de gevangenis terecht. Hoe afgrijselijk de realiteit van het tsarisme ook was, vergeleken met het twintigste-eeuwse stalinisme bood het de slachtoffers van het regime later ondenkbare ontsnappingsmogelijkheden. Als er tijdens het luchten even niet op hem gelet wordt, slaagt hij erin rennend aan zijn bewakers te ontsnappen en in een koets te springen die door vrienden wordt bestuurd en die volgens afspraak aan Kropotkin aangekondigd was doordat een vioolspeler in een naburige herberg een mazurka begon te spelen.

Hij vlucht naar het westen en belandt in Zwitserland, waar hij actief is in de Bakoeninistische Jura-federatie. De in de jaren tachtig door anarchisten bedreven terreur door middel van bomaanslagen op gezagsdragers wordt aanvankelijk door hem gesteund. In een hoofdartikel van zijn blad *Le Révolté* schrijft hij in 1879: 'Permanente opstand door het mondelinge en schriftelijke woord, door de dolk, het geweer, dynamiet. . . Alles is goed voor ons als het buiten de wet valt.' Onlangs werd dit citaat

in de film *De anarchisten of de bende van Bonnot* (van Fourastier) opgerakeld. Deze film is typerend voor het stereotiepe beeld van het anarchisme dat de tegenstanders ervan steeds maar weer ophangen: een chaotische troep geweldplegers-in-het-wilde-weg. Waarom raakt dit cliché nooit versleten? Omdat het zo'n opluchting geeft de verdrongen schuldgevoelens over de door de gevestigde orde systematisch gepleegde gewelddaden in hen die tegen deze orde opstaan te projecteren. In werkelijkheid heeft Kropotkin zich gedurende de langste tijd van zijn leven tegen het terrorisme verzet.

Kropotkin keert zich in het algemeen tegen elke gedachte aan wraak. In een brief (1893) schrijft hij: 'We kunnen zeggen dat wraak geen doel in zichzelf is. Zeker niet. Maar het is *menselijk* en alle opstanden hebben en zullen voor een lange tijd er de kentekenen van dragen. *Wij* hebben niet werkelijk geleden van de vervolgingen, zoals zij, de arbeiders, eronder geleden hebben; wij, die ons in onze huizen afsluiten van het schreeuwen en zuchten van menselijk lijden, *wij zijn geen rechters* van hen die leven te midden van deze hel van ontberingen. . . Persoonlijk haat ik deze explosies, maar ik kan hen niet veroordelen die tot wanhoop zijn gedreven. . . Eén ding – dat wraak niet tot een *theorie* moet worden. Dat niemand het recht heeft er anderen toe aan te sporen, maar dat hij, als hij al die ellende schrijnend voelt en tot een wanhoopsdaad komt, beoordeeld worde door zijn gelijken, zij die met hem het lot der paria's dragen.'

Ik vind dat je deze houding nu moet aannemen tegenover het geweld dat de guerrilleros in de derde wereld aanwenden. Het is makkelijk gezegd en zelfs waar dat de methoden van Gandhi, Luthuli en Luther King op de lange duur meer en blijvender resultaat opleveren. Maar als westerse welvaartsmens ben je moreel verplicht de Angolese vrijheidsstrijders in hun wanhopig verzet tegen de modernste Portugese, Franse, Duitse wapens (en ik weet niet van welk verdoemd oord nog meer) te steunen zoveel je kan.

Zijn revolutionaire praktijk mag Kropotkin nooit werkelijk op de barricade hebben gebracht (zoals Bakoenin (1814-1876), die Kropotkin voorgaand was als intellectueel leider van de

anarchistische beweging, gegeven was), in de gevangenis heeft hij lange jaren doorgebracht. Ironisch genoeg was hij het die als zondebok voor de aanslagen in Frankrijk moest boeten. Toen hij in 1883 in Frankrijk kwam om de beweging een nieuwe impuls te geven werden hij en een aantal van zijn kameraden gearresteerd. Onder het voorwendsel dat zij lid waren van de na de Parijse Commune (1871) verboden eerste Internationale werden zij veroordeeld tot vijf jaar gevangenisstraf. 'Vervloekt zij de dag waarop Kropotkin zijn voet heeft gezet op Frankrijks bodem!' had de openbare aanklager geroepen onder bijval van de Franse regering. En de daarmee geallieerde Russische regering verleende hem het ridderkruis van Sint Anna.

Kropotkin maakte het in de gevangenis niet slecht; allerlei bekende geleerden zonden hem boeken en hij werd in staat gesteld artikelen te schrijven voor de *Encyclopaedia Britannica* en de *Nineteenth Century*.

Domela Nieuwenhuis merkt als vertaler van Kropotkins memoires jaloers op dat Kropotkin van alles toegestaan werd, in wrange tegenstelling tot het gevangenisregime dat Domela in de gevangenis van Utrecht meemaakte. Kropotkins vrouw mocht hem dagelijks spreken. 'Bovendien bewerkten wij een smalle strook land die langs de muur lag en teelden op een tachtig vierkante el bijna ongelooflijke hoeveelheden veldsla en radijs, alsook wat bloemen. Zoals vanzelf spreekt, richtten wij dadelijk lesgroepen op en gedurende de drie jaren van mijn verblijf te Clairvaux gaf ik mijn kameraden les in aardrijks-, wis- en natuurkunde en was ik hen behulpzaam bij het leren van talen.'

Kropotkin zat zijn vijf jaar niet uit. Onder druk van de internationale sympathie, vooral van de kant van veel beroemde geleerden (van wie bij voorbeeld Herbert Spencer en Victor Hugo een petitie voor zijn vrijlating tekenden) liet men hem in 1886 vrij. Hij vestigde zich nu in Londen en van nu af aan kwam de nadruk te liggen op zijn activiteiten als universeel schrijver over de meest uiteenlopende onderwerpen.

Behalve zijn hoofdwerk *Wederkerige hulp* ontstonden in Londen onder meer een uitstekend

werk over de Franse revolutie, een overzicht van de Russische literatuur van de negentiende eeuw, een boek over de integratie van industrie en landbouw, van hoofd- en handenarbeid, *Fields, factories and workshops*, en een maatschappijvisie voor na de revolutie: *De verovering van het brood*. Verder publiceerde hij over aardrijkskunde in de *Nineteenth Century*.

Kropotkin was in Londen een zeer beminde figuur; nog altijd wordt er in Engelstalige publicaties gesproken over de 'saintly Kropotkin'. Niet alleen onder wetenschapsmensen had hij veel vrienden (ook al weigerde hij als enige op hun bijeenkomsten het glas te heffen op koningin Victoria), maar vooral onder arbeiders, die hij in talloze lezingen en in het door hem opgerichte en nog altijd verschijnende anarchistische weekblad *Freedom* de rijke mogelijkheden van een maatschappij met een minimum aan dwang uiteenzette.

Hij leeft er als een mens die 'overvloed van gedachten, hij zaait ze steeds met volle hand. Hij lijdt wanneer hij ze niet kan verspreiden, en ze overal zaaien, daarin bestaat voor hem het leven.' Dat zijn zijn eigen woorden die een onbedoeld zelfportret schetsen (in *De onafhankelijke moraal*). En mij, als ik me Kropotkin voorstel terwijl hij met zijn weelderige baard ijverig z'n tuin bewerkt en hij de eenheid van mens en natuur bewondert, schijnt hij een wijze kabouter wiens boodschap nog onvoldoende door de wereld begrepen is.

Dit is het moment voor een kort overzicht van de politieke ideeën van Kropotkin.

Zijn filosofie van wederkerige hulp behandel ik later.

Kropotkin ziet de kapitalistische maatschappij van zijn tijd als een tweekoppig monster. De ene kop is de autoritaire structuur ervan, de andere het loonsysteem. Autoritair is de structuur omdat een kleine groep regeerders, samengesteld uit vertegenwoordigers van de kapitaalsbelangen, wetten uitvaardigt en het nationaal beleid bepaalt voor miljoenen en miljoenen mensen. Het volk heeft geen effectieve controle op 'zijn' regering omdat het de machtsmiddelen en de informatie ontbreekt. Het volk heeft niet genoeg mogelijkheden om zijn eigen initiatieven in vrije samenwerking te ontplooiën omdat het wordt

belemmerd door eenzijdig door de regering vastgestelde wetten. Het gezag is een rem voor de vrije ontwikkeling van de mensen. We zouden er zonder schade en met veel plezier buiten kunnen. Door overleg en onderlinge overeenkomsten kunnen we tot vrijwillige samenwerking komen die oneindig veel meer bevrediging in het werk zal geven. Samenwerking zonder dwang zal uiteindelijk het tempo van de ontwikkeling ook versnellen, omdat je veel fijner en sneller werkt als je iets uit eigen vrije wil doet. Bovendien, omdat vrije samenwerking onder de mensen een eind zou maken aan de ongelijke verdeling van rijkdom en onderwijs, zodat er bij intellectueel veeleisend werk veel meer mensen zouden kunnen betrokken worden.

De mens is niet zo slecht als men ons steeds maar weer wil doen geloven. De mythe van de zondeval dient om in de mensen een onderworpen gevoel van schuld aan te kweken en hen voor gezag te doen buigen. 'Het geloof aan de noodzakelijkheid van een autoritaire instelling in de maatschappij is niets anders dan een kunstmatig opgefokt en systematisch in het volk aangebracht bijgeloof.' (Uit: *Na de revolutie: geen rechters, geen gevangenen*).

Dat is waar. Ons hele leven wordt ons voorgesteld dat gezag absoluut onontbeerlijk is. Zonder gezag wordt de wereld een chaos leer je op school, op de universiteit, op straat, van je baas, uit de krant, van de televisie. Helaas is de bewijskracht van deze redenering gering. Is de huidige chaos in de wereld het gevolg van een gebrek aan gezag? Wie staat er op het punt van deze wereld door middel van een atomaire, bacteriologische of chemische oorlogsvoering voorgoed een ruïne te maken? De regeringen van de Verenigde Staten en Rusland of de anti-autoritaire studenten? De machtige directeuren van wapenfabrieken en andere agressieve industrieën of de politiek machteloze wereldbevolking?

Alles wijst erop dat het de gezagsdragers zijn die dank zij de autoritaire organisatie van onze maatschappijen in de gelegenheid zijn om misbruik te maken van de situatie en dat elke dag ook doen. Het gezag bedreigt ons. Er is geen enkele evidentie voor het afgezaagde, valse maar niettemin elke dag weer opnieuw herhaalde idee dat het zonder gezag nog slechter zou

gaan. Er is daarentegen alle reden om aan te nemen dat maatschappijen die niet op gezag gebaseerd zijn een mensentype scheppen dat minder vatbaar is voor machtsmisbruik, omdat het van jongs af aan geleerd heeft (niet *aangeleerd*, maar zijn natuurlijke aanleg daarvoor ontwikkeld heeft) met anderen samen te werken in plaats van te heersen of te gehoorzamen en voor zichzelf en voor anderen verantwoordelijk te zijn. Angst weerhoudt ons van de vrijheid. Zoals Kropotkin zegt: 'Wij zijn niet bang om te zeggen: 'Doe wat je wilt, handel zoals je wilt'; omdat wij ervan overtuigd zijn dat de grote meerderheid van de mensheid, naar gelang de mate waarin zij tot inzicht gekomen zijn en de volkomenheid waarmee zij zich bevrijd hebben van de bestaande boeien, zich zal gedragen en zal handelen op een manier die de maatschappij ten goede komt; precies zoals we er van tevoren van overtuigd zijn dat een kind op een gegeven dag op zijn twee voeten zal staan, en niet op vier, eenvoudig omdat het geboren is uit ouders die horen tot de soort homo sapiens.' (Uit: *De anarchistische moraal*).

Maar Kropotkin heeft niet helemaal gelijk als hij stelt dat het gezag alleen op bijgeloof berust. Hij meent dat het zich alleen kan handhaven door onderdrukking en misleiding van de kant van machthebbers, die de nazaten zijn van vroegere 'tovenaars, regenbezweerders, wonderdoeners, priesters, kenners van oude gebruiken en aanvoerders van krijgshaftige horden', die het volk de erkenning van hun heerschappij opgedrongen hebben. Maar waarom zijn zij daarin zo vaak geslaagd? Ik kan niet geloven dat dat alleen door de goedgelovigheid zonder meer van de mensen komt. Deze goedgelovigheid berust op een aanleg van de mens voor een hiërarchische opbouw van zijn samenleving. Wie niet nadenkt over de rampzalige consequenties van autoritair gezag is te snel geneigd er zich bij neer te leggen. De mens kenmerkt zich onder meer door zijn bijna universele angst als hij zich in een duistere omgeving bevindt. Die irrationele angst, die iedereen kent, schept een behoefte aan een vast gezag, aan wetten die ons 'beschermen'. De angst in ons en de daardoor versterkte behoefte aan hiërarchie zijn de vader en de moeder van de goedgelovigheid van de massa tegenover het gezag.

Hoe kunnen we met deze vader en moeder tot overeenstemming komen, zonder dat we hun slachtoffer worden? Door zo rationeel te zijn om de behoefte aan vrijheid, eveneens irrationeel en krachtig in ons, te bevredigen. Door een anti-autoritaire maatschappij te scheppen waarin de angst niet extra gestimuleerd zal worden door de nu inderdaad reële gevaren zoals oorlog en hongersnood, waarin de behoefte aan hiërarchie opgevangen wordt door een elementaire maar snel vlottende hiërarchie. Een hiërarchie die scherpe tegenstellingen zoals ze nu bestaan tussen miljonairs en hongerlijders, bevelhebbers over atoomlegers en ongewapende analfabeten, opgeheven heeft. Een hiërarchie waarvan de functies met elke verandering in de maatschappij veranderen, waarvan de functies vervuld worden door gekozen vertegenwoordigers van groepen die elkaar snel aflossen en hun kiezers steeds verantwoording schuldig zijn.

Revolutie betekent voor Kropotkin dan ook niet dat een andere groep heersers de macht overneemt, die de oude autoritaire structuur onder een andere vlag voort laat leven. Het is zijn grote verdienste geweest (ook van Bakoenin en de andere anarchisten) het leuzeachtige, pseudo-socialistische karakter van het sowjetbewind aangetoond te hebben nog voor het bestond. Kropotkin wist al dat een revolutie niet door een enkele groep geleid kan worden. 'De samenzweerders, die vasthouden aan het vooroordeel der dictatuur, werken dus onbewust om hun eigen vijanden aan de macht te brengen'.¹ Trotski moest na zijn val inderdaad erkennen dat zijn vijanden de macht overgenomen hadden. Een regering kan niet revolutionair zijn, stelde Kropotkin vast, zij kan slechts meer of minder monopolistisch zijn. 'Om te voldoen aan de vele uiteenlopende voorwaarden en behoeften die op de dag na de vernietiging van het privaatbezit zullen ontstaan is de samenwerking van iedereen nodig. Elk uitwendig gezag zou maar een belemmering zijn voor het organische werk dat volbracht moet worden en tegelijk een bron van haat en twist'.²

Wat moet er na de revolutie gebeuren? Dat heeft Kropotkin in *De verovering van het brood* getracht uiteen te zetten. Niet zonder

schroom, want hij ging er evenals andere anarchistische theoretici vanuit dat het principieel onmogelijk en onjuist is een volledige maatschappij volledig te plannen, omdat aan de mensen onder de omstandigheden van de revolutie zelf moet worden overgelaten met hun eigen ideeën te experimenteren. Om toch een richtlijn te hebben heeft Kropotkin zijn visie over het probleem gegeven.

Kropotkins nieuwe maatschappij is gebaseerd op het anarchistisch communisme. Dit laatste woord heeft vrijwel niets gemeen met het communisme zoals dat nu in veertien landen aan de macht is. Kropotkin noemde dat staatssocialisme of autoritair communisme. Het anarchistisch communisme betreft het collectieve bezit van zowel produktiemiddelen als consumptieartikelen. 'Van ieder naar zijn vermogen, voor ieder naar zijn behoefte', is de norm in zo'n maatschappij.

Het bezit van de produktiemiddelen is feitelijk afgeschaft. De arbeiders zijn verantwoordelijk voor hun fabrieken; studenten, wetenschappelijke werkers en personeel voor hun universiteiten en scholen. Arbeiders- en studentenraden zenden hun vertegenwoordigers naar lokale raden, waarin ook de consumentenbelangen vertegenwoordigd worden. Vertegenwoordigers van lokale raden vormen regionale raden. Vertegenwoordigers van een streek vormen nationale raden. Een federatie van gefedereerde communes overspant op die manier de wereldmaatschappij, terwijl elke commune op zichzelf een federatie van individuen is. Overigens ziet Kropotkin de idee van een commune veel wijdsder dan dat het onverbrekkelijk gebonden moet zijn aan een territorium. 'Voor ons is "commune" niet langer een territoriale agglomeratie; het is eerder een algemene naam, een synoniem voor de groepering van gelijken die geen grenzen of muren kennen. De sociale commune zal spoedig ophouden een scherp afgebakend geheel te zijn. Elke groep van de commune zal noodzakelijk betrokken worden bij andere overeenkomstige groepen in andere communes; ze zullen met hen verenigd en gefedereerd worden met banden die even sterk zijn als die hen met hun medeburgers verbinden en dat zal een commune van belangen vestigen waarvan de leden in dui-

zenden steden en dorpen verspreid zijn'. In de huidige maatschappij ziet Kropotkin deze tendens al in de vele wetenschappelijke, literaire en sportorganisaties evenals in de internationale spoorwegen- en postunies.

Het nieuwe van het anarchistisch communisme is dat niet ieder naar prestatie beloond wordt, maar naar behoefte. Daarmee is ook de tweede kop van het kapitalistische monster, het loonstelsel, afgehakt. Omdat het onmogelijk is de bijdrage van de verschillende individuen in het steeds ingewikkelder wordende produktieproces vast te stellen, is het onmogelijk een rechtvaardig loon uit te keren, zoals Bakoenin en de marxisten nog wilden. Het anarchistisch communisme is de nieuwe bijdrage die Kropotkin als politiek theoreticus aan het socialisme gegeven heeft. Ook al is het waar dat *hij* het idee niet uitgevonden heeft, maar Franse communards en Italiaanse anarchistenv, Kropotkin heeft het voor het eerst systematisch ontwikkeld en gepropageerd.

'Individuele toeëigening is noch rechtvaardig noch praktisch. Alles hoort aan allen. Alle dingen zijn voor alle mensen, omdat allen er behoefte aan hebben, omdat alle mensen er naar vermogen aan gewerkt hebben om ze te produceren en omdat het niet mogelijk is ieders aandeel in de produktie van de rijkdom van de wereld te bepalen. . . Alles is voor iedereen!' Maar als iedereen zoveel nemen mag als hij hebben wil, zal zijn hebzucht hem er dan niet toe verleiden om meer te nemen dan waaraan hij behoefte heeft?

Kropotkin antwoordt op deze tegenwerping dat het principe van de vrije consumptie al ten dele in de kapitalistische maatschappij wordt aangewend en dat het zelfs hier werkt. Als je in de tram stapt koop je een kaartje waarvan de prijs onafhankelijk is van het aantal haltes dat je mee wilt rijden. Niemand zal op de gedachte komen om te ver mee te rijden om het tramgeld maar zoveel mogelijk uit te buiten. Als je je laat verzekeren gebeurt dat meestal tegen een eenheidsprijs die onafhankelijk is van de grootte van het bedrag dat eventueel door de verzekering zal worden uitgekeerd; tussen zekere grenzen kan dat bedrag erg verschillen. Als een huis in brand staat, komt de brandweer altijd, onverschillig hoe verdienstelijk de bewo-

ner van het huis voor de maatschappij is. Als schepen op zee, niet te ver van de kust, dreigen te vergaan rukken reddingsploegen uit zonder de bemanning daarvoor een vergoeding te vragen. Het feit dat zij menselijke wezens zijn is voldoende om hen de dienst van het redden te verlenen zonder daarvoor een vergoeding te verwachten. Het principe van vrije consumptie wordt nu ook tot op zekere hoogte toegepast voor het gebruik van wegen, straten, water, lucht, parken, natuur, bibliotheken enzovoort.

De vrije consumptie voor zover die in de kapitalistische maatschappij wordt toegepast schiet niet alleen tekort omdat zij niet genoeg verbreid is, maar ook omdat een vaste geldbetaling er een rol in speelt in plaats van de arbeid die iedereen voor zichzelf en de maatschappij verricht. Een andere belangrijke fout is, zegt Kropotkin, het feit dat de consumenten geen stem hebben in het beheer van de ondernemingen. In een maatschappij van tekort kan het anarchistisch communisme niet goed functioneren. Als er meer behoeften dan goederen zijn moeten de goederen gerantsoeneerd worden. Kropotkin rekent erop dat de anarcho-communistische maatschappij er weldra in zal slagen een bloeiende economie op te bouwen, zodat vrije consumptie gemakkelijker wordt. Het besef dat er altijd genoeg voorhanden is in de magazijnen zal de mensen ervan weerhouden meer te nemen dan waaraan zij op dat moment behoefte hebben. Nemen zij een keer te veel, dan zullen zij daar snel genoeg van krijgen en een rationele economie met de modernste produktiemiddelen zal dat verlies makkelijk kunnen dragen. Er kan aan toegevoegd worden dat het systeem langzaam zou moeten worden ingevoerd. Het vandalisme, dat een vorm van agressie is die wordt opgewekt door de kapitalistische maatschappij met de daarin aanwezige spanning tussen kunstmatig aangekweekte behoeften en uitdagende consumptieartikelen, moet eerst de kans hebben in een werkelijk socialistisch milieu langzaam uit te sterven.

Kropotkin toont duidelijk aan dat de moeilijkheden in de kapitalistische economie niet te danken zijn aan overproduktie, maar aan onderconsumptie. Alleen omdat de proletariërs (toen de uitgebuite arbeidersklasse van Eu-

ropa, nu van de derde wereld) geen geld hebben om te kopen, functioneert de economie niet goed; niet omdat er te veel geproduceerd zou worden zoals vaak beweerd werd. Nog steeds trouwens moet deze redenering als rechtvaardiging dienen voor het vernietigen van 'overgeproduceerd' voedsel.

Via redelijke berekeningen komt Kropotkin tot de conclusie dat de primaire benodigdheden voor elk gezin in honderdvijftig werkdagen van vijf uur vervaardigd kunnen worden, en de secundaire zoals wijn, meubelen, transport in nog eens honderdvijftig van zulke dagen. En hoeveel korter zouden wij met ons tegenwoordige produktieapparaat dat niet kunnen! De automatie neemt het laatste argument tegen de vrije consumptie door de technische vervolmaking van de produktie weg. Zouden we ons voorlopig nog een consumptielimiet moeten stellen omdat we veel voedsel, apparaten en diensten aan de arme landen moeten geven, ook die beperking zou na enkele decennia kunnen wegvallen.

Kropotkin beseft dat luxe een voorwaarde voor een gelukkige maatschappij is. Nadat het brood veilig gesteld is, is vrije tijd het voornaamste doel. 'De mens is niet een wezen met als enige doel te eten, te drinken en zich een onderdak te verschaffen. Zodra de materiële behoeften bevredigd zijn, zullen andere behoeften zich aandienen, die, in het algemeen gesproken, kunnen worden beschreven als van een artistiek karakter. Deze behoeften zijn zeer verschillend; zij variëren bij ieder individu; en naarmate de maatschappij hoger ontwikkeld is, zal de individualiteit zich des te meer ontplooiën en des te meer zullen de verlangens uiteenlopen.' Kropotkin maakt dus niet de fout de menselijke behoeften te statisch op te vatten, wat je bij het vernemen van zijn 'van ieder naar vermogen, voor ieder naar behoefte', wellicht zou kunnen denken.

In *Fields, factories and workshops*³ werkt Kropotkin een economie en ecologie uit die erop gericht is het ontstaan van een complete mens in een autonome gemeenschap te bevorderen. Hij is tegen beroepsspecialisatie en regionale industriële specialisatie, omdat dat de mens onnodig eenzijdig en kortzichtig maakt. Waar hij naar toe wil is de schepping van de

universele specialist, ook al gebruikte hij dat woord niet.

Kropotkin keert zich tegen Adam Smith en zijn volgelingen: 'De politieke economie heeft tot nu toe voornamelijk aangedrongen op *verdeling*. Wij proclameren *integratie*; en we houden staande dat het ideaal van een maatschappij – dat wil zeggen de toestand waarnaar de maatschappij al op weg is – een maatschappij is van gecombineerde, geïntegreerde arbeid. Een maatschappij waarin elk individu een producent is van zowel hand- als hoofdarbeid; waarin elk gezond menselijk wezen werkt en waarin elke arbeider zowel op het land als in de industrie werkt; waarin elke groepering van individuen die groot genoeg is om te beschikken over een zekere variatie aan natuurlijke hulpbronnen – het kan een natie zijn of eerder een streek – zelf de meeste van zijn landbouw- en industrieprodukten vervaardigt en verbruikt.'

Dit betekent niet dat Kropotkin uitwisseling van produkten wil tegengaan. Integendeel, het ruilen van wetenschappelijke inzichten, ideeën, cultuur en ook materiële produkten moet nog uitgebreid worden. Hij wil alleen voorkomen dat streken en landen afhankelijk worden van andere en een eenzijdige economie hebben.

Kropotkin wil landbouw en industrie zodanig decentraliseren dat de poorten van fabrieken en werkplaatsen uitkijken op de landbouwvelden en de tuinen zich tot in de steden uitstrekken. Een hele school van regionalisten, zoals Geddes en Mumford, en tuinstad-experimentators (Ebenezer Howard) heeft later deze gedachte proberen uit te werken. Auroville, de yogistad in India, die gebouwd is in de vorm van een melkwegstelsel, deed me er ook aan denken. De tuinen van Auroville lopen binnen de bebouwde spiraalarmen van de stad tot in het centrum door. Een woonparadijs vergeleken bij de technocratische puinhopen die wij hier steden noemen. Maar zolang er een club van rijke landen blijft die zich op de industrie toeleggen en zich tevreden stellen met het uitbuiten van de grondstoffen van de arme landen, zullen monocultures een natuurlijk symptoom van een zieke wereldeconomie met zieke wereldsteden blijven.

Om tot een volledige integratie van capaciteiten te komen moeten kinderen integraal wor-

den opgevoed. Ze moeten niet door een passieve, eenzijdige kennistoer tot vakidioten gemaakt worden. Kropotkins 'integrale opvoeding' was erop gericht de kinderen zowel vakmanschap als wetenschappelijk inzicht bij te brengen. Juist in het tijdperk van de automatatie is dat een voorwaarde voor de democratie. Hoe kan het ontstaan van een kleine, almachtige klasse van computerspecialisten anders worden voorkomen dan door zoveel mogelijk mensen op de hoogte te stellen aangaande het functioneren van automaten?

Kropotkin voorspelt aan het eind van *Fields, factories and workshops* dat, als zijn plannen verwezenlijkt zullen worden, techniek en wetenschap de tijd die nodig is voor het produceren van welvaart in elke gewenste hoeveelheid zodanig zullen reduceren, dat zij iedereen evenveel vrije tijd laten als hij of zij wenst. 'Zij (techniek en wetenschap – RvD) kunnen zeker geen geluk garanderen, omdat geluk evenzeer afhangt, of zelfs meer, van het individu zelf als van zijn omgeving. Maar zij garanderen tenminste het geluk dat gevonden kan worden bij een volledig en gevarieerd gebruik maken van de verschillende capaciteiten van het menselijk wezen, bij werk dat geen overwerk hoeft te zijn en bij het bewustzijn dat hij niet zijn eigen geluk tracht te bouwen op de ellende van anderen.'

Kropotkins leven is lang geweest. Als de eerste wereldoorlog, die hij had zien aankomen, in 1914 uitbreekt, wordt hij tot een stellingname gedwongen. Hij, die z'n leven lang tegen nationalisme en militarisme gevochten heeft, voelt zich nu genooddaakt voor een van de beide oorlogvoerende partijen te kiezen. Voor Frankrijk, waarvan hij de revolutionaire traditie bewonderde, tegen Duitsland, waarvan hij het conservatisme verafschuwde. Het is jammer dat Kropotkin het voorbeeld van Bakoeïnin niet gevolgd heeft, die in 1870 opriep tot een revolutionaire volksoorlog tegen zowel de Franse als de Duitse staat. Of dat van Lenin, die hetzelfde deed gedurende de eerste wereldoorlog. Het zou Kropotkins leven consequenter hebben doen zijn en zijn invloed in revolutionaire kringen zou er groter door geweest zijn. Nu kon Stalin, ogenschijnlijk niet zonder

reden, van hem zeggen: 'De ouwe gek moet z'n kop helemaal verloren hebben.' Vele anarchist, onder wie Enrico Malatesta, Domela Nieuwenhuis, Emma Goldman, Alexander Berkman en Rudolf Rocker, wendden zich teleurgesteld van hem af. Trotzki kon in zijn *Geschiedenis van de Russische revolutie* hatelijk van hem schrijven: 'De overjarige anarchist Kropotkin, die sinds z'n jeugd steeds een zwak voor de *Narodniks* had, maakte van de oorlog gebruik om alles te loochenen wat hij gedurende bijna een halve eeuw geleerd had. Deze aanklager van de Staat steunde de Entente. . .' Maar Kropotkin beschouwde de dreigende Duitse overwinning als een ramp voor de hele wereld die ten koste van alles voorkomen moest worden. Een ramp zou het zeker ook zijn geweest, maar was het daarom nodig zich vierkant achter Frankrijk te stellen?

In 1917 breekt tot Kropotkins grote vreugde de lang verbeide Russische revolutie uit. In 1905, toen Kropotkin ook naar Rusland had willen gaan omdat daar de eerste, mislukte revolutie woedde, waarvoor hij zich zelfs gewerschieten geleerd had, was dat door allerlei omstandigheden niet doorgegaan. Nu, vijfenzeventig jaar oud, rept hij zich vanuit Londen naar zijn geboorteland.

In Petersburg verwelkomt een enorme menzenzee hem. Een militaire band speelt de *Marseillaise*, maar de anarchist ontkomen. De oude antimilitarist acht het jammer genoeg zijn eerste taak de oorlogsmoede Russen op te roepen dienst te nemen om tegen de Duitsers te vechten. Deze houding heeft alleen maar het tragische resultaat dat Kropotkin zich politiek volledig isoleert. Want enerzijds vervreemdt hij zich van de anarchist, die evenals de bolsjewiki een programma van vrede en onmiddellijke sociale revolutie hebben, anderzijds moet hij van Kerensky, die hem uitgenodigd heeft om in zijn regering een rol te spelen, niets hebben omdat hij in staat en regering toch een kwaad blijft zien. Hij herinnert zich zijn woorden uit *De revolutionaire regering*: 'Niets is goed en duurzaam dan wat voortkomt uit het vrije initiatief van het volk, en elke regering heeft de strekking dit te doden. Daarom zouden zelfs de besten onder ons binnen een week rijp zijn voor het schavot wanneer zij meester werden van die

machtinge machine: de regering die hen veroorlooft naar believen te handelen'.

In februari 1918 beginnen de bolsjewiki onder het voorwendsel van contrarevolutionaire activiteit de anarchisten te vervolgen en gevangen te nemen. Kropotkin en de anarchisten vinden elkaar weer. Maar het is te laat, ook gesprekken tussen Kropotkin en Lenin, die Kropotkin tracht te paaien om zijn steun te verkrijgen, lopen op niets uit. De burgeroorlog schendt op een gruwelijke manier alle mensenrechten. De bolsjewiki gaan zelfs zover weer gijzelaars te gebruiken. Woedend schrijft Kropotkin aan Lenin dat dit een terugkeer is naar de donkerste tijden uit de geschiedenis. 'Als u zulke methodes toestaat, kan men voorzien dat u op een dag foltering, zoals in de middeleeuwen, zult gaan gebruiken. Hoe kunt u, Vladimir Ilietsj, u die de apostel van nieuwe waarheden en de bouwer van een nieuwe staat wilt zijn, instemmen met zo'n weerzinwekkend beleid, met zulke onaanvaardbare methoden? Zo'n maatregel komt erop neer dat u openlijk bekend dat u de ideeën van gisteren steunt. . . . Bent u zo verblind, zozeer de gevangene van uw autoritaire ideeën, dat u zich niet realiseert dat u, nu u aan het hoofd staat van het Europese communisme, het recht niet hebt om de ideeën die u verdedigt met schandelijke middelen te bezoedelen, middelen die niet alleen het bewijs zijn van een monsterachtige vergissing, maar ook van een ongerechtvaardigde vrees voor uw eigen leven? Welke toekomst is het communisme beschoren als een van zijn belangrijkste verdedigers op deze manier elk oprecht gevoel met voeten treedt?'

De regering van Lenin durft Kropotkin, als internationaal gerespecteerd symbool van de socialistische revolutie, niet gevangen te zetten. Buiten spel, in het afgelegen dorpje Dmitrov, werd hij met rust gelaten. Hier schrijft hij zijn laatste boek: *Ethica*, dat onvoltooid is gebleven. Ook schrijft hij hier zijn laatste politieke pamflet, een *Brief aan de arbeiders van de westelijke wereld*. Hij roept hen op de interventie van de westelijke mogendheden te boycotten en een beëindiging van de blokkade te eisen. ' . . . alle buitenlandse gewapende interventie versterkt noodzakelijkerwijs de dictatoriale neigingen van de

regering en verlamt de pogingen van die Russen die onafhankelijk van de regering bereid zijn Rusland te helpen in het herstel van zijn leven. . . . Het kwaad dat eigen is aan het staatscommunisme is onder het voorwendsel dat al onze ellende is te danken aan buitenlandse interventie vertienvoudigd. Ik moet er ook op wijzen dat als de geallieerde militaire interventie voortduurt, het in Rusland zeker een gevoel van bitterheid tegenover de westerse naties zal ontwikkelen, een gevoel dat eens, bij toekomstige conflicten, gebruikt zal worden. . . . Kortom, het is de hoogste tijd dat de Europese naties directe relaties met Rusland aanknopen.'

Kropotkin beschrijft in zijn brief de idee van de oorspronkelijke sowjets, de zelfstandige arbeidersraden, als 'groots', omdat het leiden kan tot de directe participatie in het arbeidsproces van de werkelijke producenten. Maar het verbieden van de vrije pers en het ontbreken van vrije verkiezingen van arbeiders- en boerenraden degradeert deze raden tot passieve instrumenten van de partijdictatuur. Tot besluit van zijn brief voorspelt hij het socialisme een grote toekomst als de arbeiders een nieuwe Internationale oprichten die onafhankelijk van enige politieke partij de directe samenwerking tussen de verschillende volkeren mogelijk maakt.

Begin 1921, als de Commune van Kroonstadt, die geheel in overeenstemming met Kropotkins ideeën was, neergeslagen is en de guerrillaleiders van de anarchistenleider Machno in de Oekraïne door Trotski neergeslagen worden, sterft hij. Op het moment van zijn sterven ziet zijn schoonzoon een buitengewone komeet met een lange staart en een verblindend groen licht langs de hemel schieten, symbool van het heengaan van een universeel revolutionair.

Het verhaal wil dat de Russische anarchisten op de dag van Kropotkins begrafenis voor het laatst in Rusland in vrijheid waren. De waarheid is nog droeviger. De bolsjewistische regering wilde er alles aan doen om met de begrafenis een gunstige indruk op het volk en de buitenlandse journalisten te maken. Zij bood een eervolle staatsbegrafenis aan, wat door Kropotkins familie en vrienden werd geweigerd. Zij zond rouwkransen. Zij beloofde de vrijlating van alle gevangen anarchisten om hen in de gelegenheid te stellen de begrafenis bij te wonen.

Maar slechts zeven van de duizenden anarchisten werden die dag vrijgelaten, ondanks Kamenjefs belofte, nog eens herhaald op de dag van de begrafenis omdat het begrafeniscomité hem er verontwaardigd over opbelde. De autoriteiten wantrouwden de geest van Kropotkin tot op het laatst. Victor Serge, die aanwezig was, vertelt⁴: 'De schaduw van de Tsjeka was overal; maar de menigte was groot en belangstellend. . . . Met zijn strenge gezicht, gladde hoge voorhoofd, gebeeldhouwde neus en sneeuw witte baard zag Kropotkin eruit als een slapende

profeet, terwijl om hem heen vertoornde stemmen fluisterden dat de Tsjeka Kamenjefs belofte brak. . . . De zwarte vlaggen, de toespraken, het bevroese gefluister zweepte de menigte op tot een soort razernij. . .'

1. Uit: *De revolutionaire regering*.

2. Idem.

3. Door J. Stoffel vertaald als *Landbouw en industrie, hoofd- en handenarbeid vereenigd*.

4. Geciteerd in *The anarchist prince, a biographical study of Peter Kropotkin*, by George Woodcock and Ivan Avakumovic.

In de goede boekhandel:

JAMES JOYCE

GIACOMO JOYCE

Inleiding en aantekeningen Richard Ellmann

Nawoord Fritz Senn

Vertaling Gerardine Franken

Met 16 facsimiles

Prijs gebonden f 19,50

DE BEZIGE BIJ

Bij leven en welzijn

Naar de trein

Hij neemt de telefoonhoorn van de haak. Verbaasd ziet ze naar hem op. En hij geruststellend naar haar glimlachen, óók onder het kiezen van het nummer dat het toestel naast het bed van haar echtgenoot zal doen rinkelen. Wat haar ontgaat. Zoals zoveel. Hij richt zich weer op en kijkt uit het raam. Trossen mussen zitten op het kozijn zich tegoed te doen aan de restanten uit de broodtrommel, door hem daar zojuist gedeponerd. Hij wijst; 'En dat gaat voortaan ook in de vuilnisbak.'

Ze draait zich om, glimlacht wat onzeker. 'Jaja, zeg dat wel.' Zo, dat had voor de zoveelste maal niet geklikt. Maar wel op feestjes luidruchtig brallen over communiceren; stappend met haar blokhakken, rinkelend onder kilo's kettingen.

Terwijl hij naar haar blijft kijken roept hij 'Hallo Onno', in de hoorn en ziet haar op hetzelfde moment verstarren, haar gezicht in paniek vertrokken, de handen tegen de maag gedrukt. 'Ik wilde je nog even bedanken voor gis-

teravond, dat afscheidsetentje. Reuze lief. Jacky kan er wat van maar je zuster doet het beter, hoe zal ik het zeggen ja, meer met een internationale touch. Al die interessante sauzen. Daartegenover staat dat Jacky toch eh prettiger is om naar te kijken.'

Ze schudt heftig het hoofd tegen hem maar hij maakt een geruststellende beweging door de lippen te spitsen. 'Als ze terugkomt uit Zürich doe je haar nog wel de groeten van me, hè?'

In de hoorn knort Onno, slaperig maar instemmend. Die hartelijkheid ging ook wel ver. Rond zeven uur in de ochtend had Onno het liefst het toestel op de grond gegooit. Maar ja, je was Onno's beste vriend of niet. Hij voelt het speeksel in zijn mond gloeiend heet worden. Vloeibaar lava. Nog even en hij spuwt vuur. Hij bedwingt zich, perst zijn hand in zijn broekzak. En daar kwam de klap. 'Zeg Onno, dat geldt dat je altijd zo nonchalant in je bureau beweert . . . inderdaad, in de onderste la. Ik hoop niet dat je er al naar gezocht hebt want ik heb het gisteravond meegenomen.'

De verbazing is oorverdovend, ook aan deze zijde. Jacky slaakt een heuse kreet. Doch niet dan nadat ze zich er eerst terdege van overtuigd heeft dat hij de verbinding definitief heeft verbroken. 'Dat meen je niet!'

'Jawel.' Hij loopt naar zijn koffer, tilt hem op. 'Ready?'

'Dat kan je niet maken!' Op haar beurt buigt ze zich over haar bagage, klemmt de parapluie

HEERE HEERESMA. Geb. 1932. Debuteerde in 1953 met de gedichtenbundel *Kinderkamer*. Publiceerde daarna onder meer de roman *Een dagje naar het strand* (1962), die door Roman Polanski verfilmd wordt. Laatste publikaties: *Hip hip hip voor de antikrist* (bekroond door het publiek met De Zwarte Roos) en *Teneinde in Dublin*, onder de naam Heeresma Inc, samen met zijn broer Faber. In voorbereiding *Pas op Pavlov*, (een spy), *Kaddish voor een buurt* (autobiografische teksten 1939-'46), *De trooster* (roman), *Stodel, de schoenmaker* (t.v.-spel). Het hier gepubliceerde fragment is uit *Bij leven en welzijn / ijs en weder dienende* (roman), die in het voorjaar van 1970 zal verschijnen.

tussen haar knieën wat hij maar een lelijk gezicht vindt en begint gespjes dicht te trekken.

Maar liefje toch! Je denkt toch niet dat Onno het een prettig idee zou vinden wanneer hij wist dat ik jouw reis- en verblijfkosten betaal? In plaats daarvan zegt hij: 'Jacky, je weet toch . . . Ik heb niks. Waarvan zou ik het . . .'

Meteen is ze bij hem, kust hem als stond hij op het punt te verdrinken, een beetje een soort van mond-op-mondbeademing terwijl de koffer loodzwaar ineens aan zijn arm hangt. Hij laat het komen en wegebben terwijl hij terugzuigt en daarbij haar tong naar binnen krijgt.

'Onno heeft toch genoeg', hijgt ze tegen hem aan. En 'als we terugkomen is hij het alweer vergeten, heeft hij het je vergeven . . . Omdat je eerlijk, omdat je het gezegd hebt.'

'Ja, Onno is een moordvent.' Opnieuw die gloeiende lava in zijn mondholte.

'Onno is mieters!'

'Ja, die Onno!' Hij barst in lachen uit terwijl hij de deur openrukt en ze lacht mee. Hard en onmiskkenbaar meedogenloos. Nog voor ze vertrokken zijn heeft hij al de pest aan haar. Dat lachen; puur verraad. Daarbij zinkt haar ontrouw in het niet. Maar mag hij verbaasd zijn? Goed, hij is met het plan gekomen doch zij – en niet de burens, familie of wie dan ook in haar uitgelezen blitze kennissenkring, dat wil hij wel even stellen – is er terstond op ingegaan; sterker nog, heeft het vervolmaakt. Mama mia, wat was er toch een rotzooi op de wereld.

De vroege ochtend bedreigt hen, slaat hem machteloos. Wanneer ze over de straat naar de taxistandplaats lopen, een ieder gebukt onder zijn bagage en zeker een meter van elkaar verwijderd terwijl de vogels zingen en hier en daar het openschuiven van gordijnen aan rails voor de overal halfopen ramen weerklinkt, vraagt hij zich verbijsterd af wat hem bezielt. Is het waar? Of niet? En zo overdreven mooi is ze

nu ook weer niet. Hij loopt wat vooruit en draait zich dan om. Dat werd verondersteld in Zürich te zitten. Haar gezicht of, beter bij haar passend, haar bleek gelaat is onder de last in ernst verstard en naar de straat gebogen. Haar rechte neus schiet tussen het blonde – korenblonde, vooruit, kersenmond – voorovervallende haar te voorschijn. En ze ziet er eigenlijk gewoon tof uit onder haar ronde, zwarte sombrero, in haar zwarte smokingpak, ook al staat de ritssluiting van haar over de enkels ruim vallende broek wijd open en is de rand van haar doorzichtige witte nylon slip zichtbaar. Toch, toch, hij vergeeft haar meteen deze wel bijzonder grote nonchalance en is al bezig haar te excuseren. Allemaal onwennigheid. Een man is nu eenmaal meer vertrouwd met een gulf en noem maar op en zo verder en zo meer. Hij knikt dan ook slechts – al had wijzen, een honende uitroep meer voor de hand gelegen. 'Doe 'm even dicht, wil je.'

Ze kijkt naar beneden, dan naar hem en verdomd, daar zijn die kuiltjes weer in haar wangen. En toch nog onverwacht stoot ze haar bekken naar voren. 'Doe jij het maar.' En hij weet weer waarom ze weggaan terwijl zijn vingers tegen haar vlakke buik rusten, haar lippen zuigend en bijtend in zijn nek. 'In de taxi, dan moet je, je . . .'

Maar in de taxi kijkt de chauffeur waakzaam in zijn spiegeltje, heeft het over de rellen en rookt zware shag. Daarbij heeft hij zijn koffer tussen hem en haar ingeklemd. In de trein zal hij haar een witz vertellen. Krampachtig begint hij na te denken terwijl hij vaag blijft glimlachen als was hij ten prooi gevallen aan een groot geluk terwijl haar hand de zijne zoekt en een van haar lange nagels zich onder zijn pinknagel schuift, wat nogal pijnlijk is.

Ze vraagt hem om de reserveringsbewijzen, waar ze het geld zullen wisselen, of ze kranten, tijdschriften, zonnebrandolie, mappen, kaarten,

inlegvellen, postpapier hier, nu, straks of later moeten kopen, aanschaffen, verwerven, meenemen terwijl hij de zon halverwege de straten ziet binnenvallen, waar steeds meer mensen zich opmaken voor het werk dat wacht. *Het went niet.* Ze is hem vreemd gebleven zoals tot nu toe alles dat buiten hem plaats vindt. Het begint al bij zijn huid. Hij heeft er weet van, maar verder? Gisteravond, na het douchen, toen ze hem afdroogde (op zichzelf al een vervelende zaak) zag hij, eigenlijk voor het eerst, in ieder geval sinds lange tijd, zijn ellebogen in de spiegel. Hij was geschrokken, kon zich niet voorstellen dat die malle geringde huid door hem was geproduceerd. Hij had ze meteen voor het slapen gaan met Nivea ingevet, hopend dat de verschrikkelijke ouderdom van al die rimpels daar weggenomen mocht worden, plaats mocht maken voor een glanzend en vooral glad oppervlak. Hij dacht eraan en hoopte nu er zich elke avond aan te mogen herinneren opdat hij weer wat rustiger zou worden, zelfverzekerd en koel, zeer koel. Voortaan minder met het hoofd in de handen zitten en, wanneer het echt niet anders kon, de ellebogen nog slechts steunen op de bovenbenen, zachte tafelkleden, poef. Maar nooit meer, zoals vroeger, toen hij nog geen weet had, achteloos die harde, benige punten plantend op hout, steen, ijs.

Uit de taxi uit de taxi, zo vlug als zijn voeten hem dragen kunnen. Met maaiende armen stapt hij uit, betaalt en kijkt naar haar onder de luifel voor het station, terwijl een verdragende stem tramnummers afroept en aandringt op het sluiten der deuren.

‘Zeg een kleur. Vlug. Noem er een!’

‘Rood!’, roept ze of ze een zet van jewelste doet. Hij krimpt bij wijze van spreken ineen. Als hij het niet had gedacht. ‘Geweldig!’ Misschien zou, op dit weergaloze ogenblik, dat alles onthullende moment, het anders geworden zijn. Waar-

om geen lila genoemd, desnoods iets minder oorspronkelijk, blauw, mauve. Verliefd grijpt hij haar hand en kust deze van binnen. ‘Je hebt al eelt op je muis.’ Maar verder gaat hij niet. Ze is nog jong, ze kan haar eigen boedel dragen.

‘Mallert!’ Ze likt hem over zijn neus, zwiept zich om, buigt zich, haar harde billen spannen en daar gaat ze weer, bonzend met haar koffer en tassen als de eerste de beste koelie. Nee, dat is onaardig en daarbij nogal rechts voor iemand die doorgaat zich voortdurend progressief op te stellen. ‘Timmerman!’, sist hij tussen zijn tanden en loopt haar achterna door de tientallen jaren gebeukte deuren.

Wanneer Onno in de hal staat is het godlof afgelopen. ‘Hier heb je haar. Wees er gelukkig mee, ouwehoer!’, zou hij schreeuwen. ‘Vergeef me, ik ben nog maar drie keer met haar naar bed geweest, waarbij twee keer in je eigen vestiaire. Dit was mijn plan al heeft ze erin toegestemd. En wel ogenblikkelijk.’ Daarna zou hij het op een lopen zetten want van dit alles was alleen het weg, ver weg gaan en vooreerst niet terugkomen belangrijk, en dat moest gerealiseerd worden met het geld van Onno dat hij zich op zo’n schandalige wijze had toegeëigend op het moment dat Onno, na een lange tirade en vele loftuitingen over zijn talenten, zich even had omgedraaid om het afscheidscadeau – naar bleek een werkelijk prachtige, bijna purperkleurige blazer – van de tafel te pakken. Of van onder zijn stoel? Hoe haalt hij het in zijn hoofd, meteen met zijn jatten in andermans boedel. Hij drukt zich tegen haar aan wanneer ze stilstaat en fronsend de vertrektijden leest. Ze woelt met haar harde achterste in zijn schoot, snuift. ‘Ik hoop dat we een lege coupé hebben.’

Onmiddellijk probeert hij zich weer een mop te herinneren. Een met een beetje wrange en, anderzijds, toch feestelijke inslag, en hij tast zijn geheugen nog af wanneer hij de koffers in werkelijk eersteklas bagagerekken deponeert,

licht- en luchtknoppen probeert, koffie in beker-tjes haalt, terwijl hij diep in en uit ademt en probeert in het nog rustige station waar een weergaloze ontspannen stemming van tevredenheid en verwachting hangt achter wat wordt genoemd 'het geheim van verre reizen en vreemde landen' te komen. Een opwellende herinnering aan enige ellendige weken, propvol pesterijen en heimwee-aanvallen in de vakantiekolonie is het resultaat. En ook dat vragen naar die kleuren klopt niet. Hijzelf had in deze vroege ochtend niets bijzonders kunnen ontdekken. Gewoon, een ochtend in de voorzomer. Hoe zou zij dan? Midden op de pampa had hij gestaan. In het holst van de nacht. En hij hoorde het zich nog hardop zeggen; inktzwart. En ook toen wist hij dat het niet waar was of misschien wel waar maar dat het noemen van een kleur, zelfs in zulke omstandigheden, een nogal cerebrale touch bezat, een bedachte indruk moest maken op een onbevooroordeelde toehoorder die bij voorbeeld een klein beetje hekel aan hem had. Verf had kleur. Kleurenfoto's konden een blauwe zweem vertonen. Maar dag, nacht, godbewaar. Nee, voor hem hoefde het al niet meer terwijl hij bijna over de treeplank struikelt en koffie morst op een van zijn suède schoenen.

‘Wat getreuzell!’ Ze lacht, wat men noemt, schalks, en hij overhandigt haar het al koude plastic bekertje waaruit is gemorst. Ze hebben nog steeds hun compartiment alleen, maar er komen al anderen die zich vaak door kruiers laten begeleiden en vorsend een blik door het venster werpen. Elk venster een verse blik.

‘Kom naast me zitten.’

Hij rijdt nog liever achteruit dan zijn plaats bij het raam op te geven en knijpt onder het koffiedrinken beide ogen maar weer eens dicht; iemand die is ondergedompeld in genot en momenteel onbereikbaar. En jawel, daar is haar voet al die zich tussen zijn benen wringt en in

zijn kruis nestelt. ‘Denk niet dat je de eerste dagen uit bed komt, mannetje!’

Is hij daar nu blij mee? Het is een niet gering compliment. Meteen verdwijnt zijn hand in de binnenzak en trekt zijn portefeuille te voorschijn. ‘Kijk eens.’

Ze heeft de kleurenfoto van Onno al in haar handen voor ze ook maar een afwerende beweging heeft kunnen maken. Haar voet wordt weer neergezet waar deze hoort, stevig op de gecapitonneerde vloer, naast haar schoen. ‘Wat een enige foto toch’, komt het wurgend uit haar keel en prompt krijgt ze een hoestbui.

Zorgvuldig neemt hij de foto weer uit haar krachteloos vuistje terwijl ze radeloos, bijna stikend naar haar tas tast. De mascara begint al door te lopen, haar sigaret valt op de grond.

Onno zit ontspannen in de poezenstoel naast de gasconvector en staart goedig in de lens. Zijn blonde haar is zo overdreven Amerikaans dat hij haast kaal lijkt. Maar de markante kaaklijn en gelooide huid maken weer veel goed. Een sportman *pur sang* wanneer hij niet met over elkaar geslagen benen had gezeten. Nu verraaft het inwitte tussen sok en broekspijp de tribune en degradeert zijn sportieve verschijning tot die van een toeschouwer. De tevredenheid van zijn dikke middel kan het alleen maar bevestigen. ‘Is Onno wellustig?’

Ze beweegt even heftig haar hoofd en zijn armen schieten omhoog als om de bal op te vangen die zij zojuist krachtig heeft weggekopt.

‘Wat doe je?’ Haar haren slieren nog rond.

En dat was dan de zoveelste keer dat het niet klikte. Ontevreden steekt hij een lucifer tussen de lippen en bijt in de zwavel. Wanneer hij de lippen en, steels, de tong langs de mouw van zijn jasje haalt blijven gele strepen achter die, naar later zou blijken, zich niet meer laten verwijderen.

‘Kijk,’ zegt ze. ‘Dat doe ik er mee.’ Ze grijpt en de fotosnippers vallen op het perron waar

plotseling een stilte valt, en daar gaan ze! Even houdt hij de adem in – wat is die steek daar in de borstholte! – maar wanneer de zon de coupé binnenvalt kan hij zijn geluk al niet meer op. Aan het raam en nog wel vooruit rijdend!

Snel draait hij het venster naar beneden, de wind pakt zijn das en werpt deze over zijn schouder. Zijn haar rijst, omhoog van zijn voorhoofd, te berge en daar zit ze al op zijn schoot; wroetend, likkend, en van de weeromstuit zucht hij maar mee terwijl hij langs haar heen blijft kijken in de verte waar in een flits de glinsterende vensters van zijn gemeubileerde huurkamers achter een woud van strepen en lijnen voorbischuiven. Een echte, veelbelovende internationale trein; die komen altijd langzaam op gang. Hij kent dat. Maar als ze eenmaal op snelheid zijn . . .

‘Ik lust er wel pap van.’ Ze grijpt in haar haarstrengen en kriebelt de punten in zijn oor. Hij niest, een, twee maal en ze is al bezig het raam te sluiten.

Hij draait het weer open. Zij draait het weer dicht. Hij draait het weer open en zij draait het weer dicht. Op het toilet overweegt hij zijn verlies, probeert het gebeuren te determineren terwijl hij het maar laat stromen over de wegschietende rails. Het waren die even uit elkaar geplante benen die de rok deden spannen. Die uitdrukking van een nukkig, wreed kind. *En maar stokstijf volhouden.* Brutaal. Zuigend. Vast overtuigd van het effect van haar gespannen lijf. Dat belooft wat voor de toekomst. Deze reis zal hem gaan heugen. Jaren later zal hij nog verschrikt in zijn bed omhoogschieten. Dat is zeker.

‘Want als Vast en Zeker elkaar ontmoeten groeten ze met de hoed, steken de duimen in de mond.’

‘In elkaars mond?’

Alsjeblieft. Wie had dat gedacht. ‘Ik heb hon-ger.’

‘Klagend dier van me.’ Ze opent een tas en een rol biscuit is het resultaat. De zoete brei vult zijn holle kiezen.

Hij nestelt zich en ze rolt tegen hem aan. Ze passeren de joodse dodenakker waar zij die niet en passant zijn weggeblazen in strenge rijen naar het oosten uitwaaiëren; ademloos wachtend op De Dag terwijl de wielen denderen en de wagon zelfs op en neer deinende bewegingen maakt.

‘Geef hem van katoen’, sist hij tussen zijn tanden en sissend schieten de palen voorbij het gelukkig alweer halfgeopende raampje. Haar vingergers onder zijn overhemd, een lange, zorgeloze dag in het vooruitzicht.

Met de trein

Van noord naar zuid onder Brussel door rollend. Een hele city op enige meters inferieure Belgische grond boven hun hoofden. Ze leunt uit het raam; geur van overvolle asbakken. ‘Net een slang!’ roept ze boven het lawaai van hout op ijzer, het tsjilpen van duizenden vogetjes uit. ‘Een verlichte slang!’

‘Bedoel je de trein, zus.’ Hij tast maar vindt alleen zijn eigen knie. ‘En het licht weer in’, zingt hij en ze duwt hem een pepermunt in de mond die hij er ongezien weer uithaalt en onder de bank werpt wanneer ze naar buiten klimmen en het onoverzichtelijk gerangeerd opnieuw begint.

‘Jesses!’

Een dame rukt aan de schuifdeur. Ze is voluptueus en ongetwijfeld bemoeizuchtig.

‘Buk je. Hoofd in je armen.’

Ze buigt zich voorover terwijl hij de schuifdeur opentrekt. Hij behoeft alleen maar achterom te wijzen, de wangen te bollen, blik ten hemel en daar gaat de omvangrijke madam. Hij oogt de lang niet onaantrekkelijke schommel na. Die geblankette wangen. Die buiten alle proporties opgezwollen enkels, als kousen over de wreven hangend.

Achter hem lacht ze. Hij draait zich om, gaat zitten en meteen is ze weer op zijn schoot met de haar klassieke, hebberrige beweginkjes. Ach, trok ze zijn hoofd maar tegen haar boezem. Sprak ze maar vertroostingen. Maar ze heeft niet eens een boezem. Harde, pak weg, scherpe borsten waarmee ze rondspringt, omspringt als Onno met zijn visitekaartjes, maar *geen* boezem. Ze is daar nog een vol leven van verwijderd.

‘Vind je het fijn wanneer ik ermee speel?’

‘Gek hé. Maar ik heb daar geloof ik geen gevoel.’

‘Oh. Zozo.’

Wanneer hij even moeite doet is ze best nog wel begerig. Maar het nieuwe is er reeds af. De avontuurlijkheid. Net als met stripboeken waar ook veel talent in is geïnvesteerd maar die hem nochtans al tijdens lezing onverschillig, alleen en ten slotte zowat gebroken achterlaten. Bij hem krijgt niets kans oud te worden. Alles moet nieuw zijn. Nieuw. En Nu. En de Prijs groot vermeld, zoals hij zich nog zeer wel uit zijn reclamearbeid, herinnert. Waar is hij in vredesnaam aan begonnen!

‘Oud vlees moet eerst op’, fluistert hij in haar oor. Ze gilt het uit van plezier.

‘Weet je, Jacky. In iedere vrouw zoek ik een moeder.’

Ze verstrakt, haar handen levenloos om zijn nek, de boord van haar blouse wapperend in de wind. ‘Heb je nog wel eens contact met je ouders?’

Ze haalt de schouders op, wat haar gewrichten doet knakken. ‘Ach, ze zijn oud. We rijden weer!’

‘Maar je moeder’, houdt hij aan. ‘Daar heb je er toch maar één van? Om maar niet over vader te spreken . . .’

‘Wat weet je van mijn vader! Een reuze egoïst. En onzindelijk is hij ook.’

‘Nou’, zegt hij en weet verbazing te veinzen.

‘Heb ik ooit. Zo bont heb ik het nog nooit gehoord! Iemand die zó over haar vader praat. De man aan wie ze . . . De . . .’

‘Zullen we het over iets anders hebben?’ Zo, eindelijk is ze een keer onaangenaam getroffen. ‘Nou, als je het per se wilt.’

Ze zwijgen boven het rumoer en gedaver uit; zij als een tas in zijn schoot.

‘Weet je wat!’ stelt hij voor, jij dicteert dan schrijf ik ‘m wel.’

‘Wat?’ Zij is boordevol wantrouwen nu, de wenkbrauwen bijna tot de haargrens opgetrokken. Uitstekend.

‘Een brief naar Onno.’

‘Wat heb je toch!’ Ze springt op en even verwacht hij dat ze zich bij vergissing aan de noodrem overeind wil houden. Maar het is haar koffer maar. ‘Ik ga me even op het toilet omkleeden.’ Het mankeert er nog maar aan dat ze een pruilmondje trekt.

‘Goed hondje’, zegt hij en glimlacht innemend. ‘Je mag alleen gekleed in je hoed terugkomen.’ Daar houdt ze van. Een leuke, complimenteuzen opmerking met haar als stralend onderwerp. Hij volgt haar handkusjes en voelt ze als het ware als ringen om hem heen vallen. Hoe eenvoudig is een mens te besturen. Zeker zo’n simpel geval. En dan krimpt hij toch in elkaar. Wat richt hij aan, niet in het minst bij zichzelf. En maar rondtasten in de intimiteit van derden. Bedrog, overspel, diefstal van andermans lust en z’n leven, ga er maar aan staan. Kan dat nu zo maar? Alsof er geen vuiltje aan de lucht is, moet hij constateren. De kindertijd is ras voorbij en daarmee het geloof dat alles in vurige letters op het voorhoofd wordt geopenbaard niet in het minst door de ervaring achterhaald. Hij zucht er van. Zelfinkeer is goed maar hij moet er geen druiloer onder worden. Hij schat de hele affaire op een week; kijkt eigenlijk al uit naar het moment suprême, dat weergaloze ogen-

blik waarin hun wegen zich zullen scheiden. Zij waarschijnlijk toch nog naar Zürich en hij, ja wat? *Was dat een benauwd moment!*

Ze komt op in wat ongetwijfeld nieuw is. 'En?'

'Geweldig.' Hij stottert er van. Attent is hij en blijft hij, hoe somber zijn gedachten ook wezen mogen. Altijd maar een ander plezier doen, ook als hij ondertussen, bij wijze van spreken, er op akelige wijze bij zou neervallen. Zijn laatste, allerlaatste woorden zullen ongetwijfeld nog de anderen gelden. Hoe leuk ze eruit zien; hoe lief en knap ze wel zijn; welk een doorzettingsvermogen, inzicht, talent door allen wordt ten toon gespreid. So softly, so gently zo ongehoord hiep hiep hoera is een ieder.

ENZOVOORT.

Zwijgend, omdat reeds nu alles al gezegd blijkt en ze in herhalingen vervallen; zij omringd door damesbladen en hij; woelend, mopperend, verzittend, verbaasd naar het langzamerhand wat helling vertonend landschap starend. Geur van tijm door het venster wanneer ze zich tussen muren van mergel persen, onder volslagen verlaten viaducten stormen en altijd die boeiende begroeiing, elders uitgeroeid maar hier nog volop aanwezig langs de baan in het rijk van de dolle komeet die zijn plan trekt over onwaarschijnlijk groot kiezel. 'Het is al echt buitenland en dat blijft toch altijd trekken', vindt hij en ze glimlacht in haar tijdschrift en krabt haar wreef.

Geregeld loopt iemand door de corridor en werpt dan een bijna geschrokken blik naar Jacky. Ja, ze is fijn in haar witte getwijnde hoes, de bruine benen eindeloos onder zich gevouwen. Wanneer ze terugkomen weten ze haar al te vinden. Doelbewust proberen ze haar aandacht te trekken, gereed er al hun charmes tegenaan te gooien.

Ook hij staat op, rekt zich en trekt de schuif-

deur daverend achter zich dicht. Zwaaiend passeert hij vakantiegangers, die ronddrommen, herkenbaar aan het ontbreken van colbert en das. De meesten zijn boven de vijftig, een enkeling medio veertig. Al wat jong en blitz is, de goeie vogels bevolken elders de wegen waar ze files vormen van einder naar einder, tanken en weer doordrammen. Hij bedenkt dit met enige vreugde als had hij hen allen bij de neus.

'Hollander?' Hij kan het niet laten.

'En hoe!' roept de man verblijd. 'M'n vrouw zit in de coupé.' Hij knipoogt. 'Je weet hoe vrouwen zijn.' Zijn witte overhemd is kraakhelder. Hij ruikt naar oud zijn, geurt naar Taback

'Waar naar toe?'

'Menton!' De man wil zich in de handen wrijven, laat daarvoor de beugel voor het raam los en hij weet hem nog op het nippertje voor vallen te behoeden. 'Hela!'

Zo, de baas draagt dus zijn beurs in de achterzak van de wijde beige pantalon met het klassieke ruime fond. Hoofdschuddend over zoveel wantrouwen loopt hij verder na verklaard te hebben eveneens die kant uit te moeten.

'Dan zien we u nog wel in de nachttrein!', wordt hem nageroepen wanneer hij de deur al op de knip heeft.

Wat doet hij hier? Hij wendt zich naar het raam wat ook geen uitkomst biedt. Het matglas verraadt zelfs geen schaduwen. Dan maar het closet gespoeld. Hij opent de klep en het gedaver wordt vreselijk. Zo is het toch. *Weggeworpen, doorgespoeld.* En zelfs dat wordt hem onthouden. De installatie werkt slechts wanneer de pot is gesloten. Hij voelt eerbied. Hier is over nagedacht al is het overdreven het resultaat briljant te noemen. Toch sterft hij, stikt hij in woord, gebaar en dadendrang. Hij wendt zich naar de wasbak en staart in het besmeurde glas, de hand op de beugel van de kraan. Trekt hij bleek weg? Nu niet direct – hij tekent, helaas,

weinig in het gezicht, alleen zijn hart roffelt dan, de maag bevat een steen – maar toch was er even sprake van een doodschrik wanneer hij naar die stalen, verschrikkelijke mededeling in drie talen staart; duizelingwekkend snel meegevoerd wordt in de schreefloze letter *Geen drinkwater*. Waar is de zinken tank, gecoat en gebitakt. Tussen het dubbele dak? Achter de stalen plint? Streptokokken en darmbacteriën. Het zal er stijf staan van de ziektekiemen. Waarschijnlijk ligt, onzichtbaar, onmerkbaar voor allen die zich de handen afwassen, een schuimlaag op het bevend, voortdurend klotsend wateroppervlak. En reeds buigt hij het hoofd. Alles of niets, nietwaar? duwt de hendel naar beneden terwijl hij met de voet de pedaal indrukt die de afvoer afsluit. En drinkt. Drinkt zoals hij misschien nog nooit gedronken heeft. Warm, beter, lauw. Het smaakt nergens naar terwijl het zijn mondholte vult, over zijn wangen spoelt tot zijn kin in het heldere vocht hangt waarin de bekende sigarettepeuk drijft, zeepflinters en ondefiniceerbare troep. Hijgend, het overhemd doorweekt richt hij zich op, laat het water uit het porseleinen bakje weglippen, opent de deur en wandelt weer terug. Alsof er niets gebeurd is, de flakkerende zon daar en het gezever van welgedane mensen die de schuifdeuren der coupés hebben opengetrokken. *Water, over gods akkers stromend*. Hij steekt het hoofd uit een raam, wil schreeuwen, 'Mijn kop waait bijkans van me romp', of iets dergelijks. Het zou moeten weergalmen tegen de mottige muren van de verwaarloosde industriecomplexen die ze passeren, kolossale bergen sintels.

'De Borinage', beaamt de oude maar nog flinke man. Over zijn trouwring hangt een grote zegelring. Zal hij het vragen? Of beter, durft hij het aan? Wat doet het ertoe wat bindt, als er maar een band is tussen de mensen. 'Meneer?' Hij wijst naar beneden, naar zijn losse veter. 'Wilt u misschien . . .'

Hoe zullen ze dit eens aanvatten in die slingerende trein.

Ten slotte besluit de man. Hij schuift zijn ene arm tot aan de oksel zowat tussen het half openstaande raam en de beugel. Daar hij zich naar hem heeft toegericht waait zijn dunne zilveren haar over het voorhoofd tot aan de lippen. Langzaam heft hij een been en tikt dan met de vrije hand op zijn dij. Zich schrap zettend plaatst hij zijn schoen op de lichte dunne stof. Twee vogels, gaat het door hem heen. Een documentaire voor de t.v. Twee vogels dansend op een been, de derde vlucht alras weer heen, of daaromtrent.

En het lukt. Het lukt boven verwachting. 'Nog Een knoop erover?' steunt de man. Hij trilt van inspanning. De hand aan de arm die achter de beugel is gehaakt ziet er nu eng uit; dodelijk wit, zou hij zeggen.

'Graag! Alstublieft.' Uitgeput staan ze tegenover elkaar. De veter zit te vast en strekt het bloed in zijn voet. 'Dit', zegt hij, 'zo moet het altijd toch kunnen zijn onder de mensen.' De man lacht. 'Daarvoor helemaal naar Menton reizen. . . ' 'Om dit te beleven?'

'Zo is het. Moet u nagaan wat er allemaal eerst heeft moeten gebeuren. Het uitzoeken van de reis. Het reisbureau. Je papieren en onder-tussen sparen want je wilt toch niet interen nietwaar. En, hoe zit ie?'

'Prima!' Als om dit te bewijzen strekt hij zijn been vooruit, zwaait met de voet.

De pijn is bijna onverdraaglijk. De tong zit dubbel en een van de nestels steekt dwars door zijn sok in het vlees.

'En dan te weten dat door haar', de man wijst minachtend in de richting van een coupé, 'we bijna naar Denemarken zouden zijn gegaan.'

'En dan was onze ontmoeting, dit echte, intermenselijke contact aan ons voorbij gegaan?'

'Dus u ziet het ook al zo!'

Glimlachend recht hij de rug en schuift langs de man die nu volop, overgelukkig en triomfantelijk haast terug lacht. Wanneer het buiten wat donkerder, betrokken zou zijn geweest dan had het nu, midden in de trein in een stuk corridor even geweerlicht. Maar tegenover de echte zon buiten staat natuurlijk alles machteloos en krachteloos. Wanneer hij de schouders spant omdat de man hem nauwkeurig, als om zijn signalement niet te vergeten, observeert, is toch boven het geijkte lawaai een wollig soort zacht gedonder waarneembaar.

‘Tot in de nachttrein!’

‘Tot in de nachttrein, meneer.’

Ruggelings, wankelend en neigend loopt hij achteruit, gefascineerd door de volmaakte afdruk van een spekzool op de beige stof, en trekt ten slotte dodelijk vermoeid de schuifdeur van hun coupé weer open en weer dicht, laat zich op de bank vallen met ogen, groot en donker als van een tragédienne. ‘Ik heb gedronken!’

‘Had je zo’n dorst dan, lieverd.’ Ze werpt het tijdschrift van zich en komt naast hem zitten.

‘Van het water’, zegt hij, ‘waartegen gewaar-schuwd wordt.’

‘Van water wordt je niet dik.’ Ze port hem in de lenden en kust hem op de mond.

‘Nee, in het toilet. Dat is uitsluitend . . . dat is absoluut ongeschikt voor consumptie!’ mum-melt hij van onder haar lippen vandaan. ‘Je wordt er gegarandeerd ziek van. Het veroor-zaakt minstens uitslag of zo.’

‘Maar waarom doe je dan ook zo dom?’

‘Ik kon het niet laten! Ik kon het niet laten!’ Wanhopig wentelt hij zich om, zijn rug naar haar toe en voelt zich bij voorbaat doodziek. Is daar de koorts al?

Ze strijkt zijn pluim, vat zijn hand.

ETCETERA.

‘Nou ja, ach, nou ja, het begon toen ik me voor de eerste keer had geschoren. Je

weet wel, ontzettend tof omdat je iets nieuws hebt gedaan. Met jezelf. Ik weet het nog heel goed. Met het scheerapparaat van m’n broer.’ Ze brengt haar mond in de holte van haar hand en proest. ‘Hij zei er wat van. Het ding was he-lemaal verstopt maar hij heeft toch niks ge-merkt want hij had zelf die ochtend zijn nek staan uitscheren. Geen verschil. Te gek!’

Glimlachend trekt hij het plastic van de lang-werpige boterham met kaas en houdt die dan in de zon. Het brood is zwart en korrelig in het licht. Onappetijtelijk. Zelf bijt ze in de hare met gretigheid en lust.

‘Neem de mijne ook maar.’

‘Moet jij . . .’

Hij houdt van de honger, het knagende onlust-gevoel. Het is het enige in alles wat hem inte-resseert. De vervulling der behoeften kan hem gestolen worden. Er is dan immers geen ver-wachting meer.

‘Er is dan toch geen verwachting meer.’

Ze reageert niet, eet, kijkt naar buiten. ‘Stop-pen we nooit eens?’

‘En toen?’

‘O, nou ja, niks eigenlijk. Of misschien toch wel. We woonden in die tijd aan zee. Een groot huis. Heel fijn. Niemand kon je vinden als je niet wilde. En ik liep van mijn kamer het bal-kon op, gewoon, in mijn hemd. Niemand die je zag want aan de overkant was de zee. Alleen de boulevard lag ertussen. En eigenlijk zag ik pas voor het eerst waar we woonden. Hoe fijn, dat strand, het was net vloed geweest. Het zand had twee kleuren. Over het harde liepen een paar mensen, honden. Je zou het gezien moeten hebben. Ook in de winter is het dan net of het zomer is. Vakantieland.’

‘En kriebelde het niet?’

‘Wat. Ach nee. Alleen als de haartjes naar binnen groeien. Scheren mannen zich daar wel eens?’

Hij barst even in een lach. Maar is meteen

weer op zijn hoede. *De scherpe blik.* Oorspronkelijkheid is niet typisch haar *fort*. En een zwaluw geeft nog geen lente.

‘Stoppen we nergens?’

‘Hoe moet ik dat weten. Ben ik de conducteur!’

‘Nou ja, je zou het toch kunnen weten. Nagekeken hebben.’

‘Ik bedoel het zo niet. Moet je horen, we rijden het binnenland in. Het is alweer jaren geleden dat ik de kustgebieden verlaten heb. De continentale lucht is droger, en veel minder zwaar. Lang niet zoveel waterdamp. Dat werkt op je gestel. Begrijp dat toch.’

‘Oh ja’, zegt ze. ‘Natuurlijk. Dat slaat op je humeur.’

‘Wat is er met mijn humeur.’ Zijn woede zal de ader dwars over zijn voorhoofd doen zwellen. Een imponerend gezicht.

‘Maar lieverd!’

Hij staat op en gaat weer zitten. Concentreert zich op het landschap waarvan de horizon steeds dichterbij komt. Hij krijgt behoefte aan rotsformaties, aan de voet van zo’n steenklomp te toeven, hoogte en omvang te schatten en de kubieke meters inhoud om dan, totaal verdwaasd, zijn verstandelijke vermogens vernietigd en overgeleverd aan een vreselijke angst teruggevonden te worden. Een bazelende gek. Hij strekt zijn armen naar haar uit. Haar dichtbij zijn zal hem behoeden. Tegen zijn donder zal hij haar knellen en voor ze de laan uitgaan nog eenmaal met inzet van ziel en zaligheid bezitten op een manier . . . op een manier . . .

‘Op een manier wat?’

‘Waar de honden geen brood van lusten. Kom, trek iets uit.’ Hij tast met zijn nog vrije hand naar het voorhoofd. De ader heeft weer zijn normale proporties.

‘Heb je hoofdpijn?’

‘Gut mens, waar heb je het over.’ Maar ze is al bezig met een kofferriem de deur te baricaderen. Efficiënt hangt ze zowat haar ganse garderobe voor de ramen naar de corridor. ‘Tevreden?’

‘Waarmee?’

Meteen buigt ze zich over hem heen, gaat in haar volle lengte over hem liggen. *Wat moet de vrouw verdragen!*

‘Het coupéraam’, fluistert hij. Buiten schiet het land voorbij. Veelal geel nu, soms zelfs oranje.

‘Doe niet zo gek.’ Maar ze staat weer en trekt een rolgordijntje naar beneden. Koortsachtig denkt hij na. Direct moet hij de liefde bedrijven. Alsof ze dieren zijn in plaats van koningen der schepping, het denkend deel aan wie de aarde is toevertrouwd. De betere, hogere, nobele . . .

‘Hou je van me?’

. . . en het wordt trouwens vervelend ook, eentonig zo van . . . ‘Heb je een sigaret?’ Even wat afleiding voordat ze zal ontdekken dat hij geheel impotent is geworden. Terwijl ze in haar tas zoekt, wrijft hij met de palmen van zijn handen over zijn ogen. Een grote treurnis is zijn deel. Voor hemzelf kan het hem niet schelen. Het mag hem zelfs niet interesseren. Er zijn edeler zaken te bedenken. Maar zij . . . Jacky, wat een belediging!

‘Ik kan het niet, Jacky.’ Is dat haar naam?

‘Wat kan je niet, ventje.’ Ze zit schrijlings op hem, grijpt zijn schouders, bijt opzij in zijn keel. ‘Wat kan je niet. Wacht, ik help je.’

Die echo. En nog een. En nog een. Het ratelt buiten. Die echo! Zijn dat niet flatgebouwen? Kerken, een plein. De tering en de nering. De kost en de baat. Waar kinderen spelen. Ja, ze zijn er.

Bargoense spelevaart

Tatoeëren, koeterwaals, taboe, kroeg, loens, barbaars . . . van oerkracht staat de associatieruimte om het woord Bargoens verzadigd. Geen ruimte waar taalkundigen in toga zich bewegen. Een ethnologisch-sociologisch randgebied, goed voor het folkloristisch dartelen van buitenbeentjes.

Ik acht mijzelf niet heel veel meer dan buitenbeentje, amateur. Iéts meer toch, sinds ik het Bargoens in het begin der jaren vijftig bij mijn studie Nederlands, in Amsterdam, betrok. Het feit dat ik mijn kamer op de Nieuwmarkt had, betekende een stimulans. Ik verzamelde in dat milieu toen intensief die woorden en uitdrukkingen die ik als spreker van het Algemeen Beschaafd zelf niet gebruikte en vaak ook niet kende. Daarbij oriënteerde ik me in de overvloed van dilettantistische, en in de schaarse wetenschappelijke, dan voornamelijk buitenlandse literatuur. Met hulp daarvan kon ik het eigen materiaal waarnemen en een mening vormen over enkele aspecten van dit tamelijk gecompliceerde onderwerp.

Wat ik destijds – en sedertdien – op fiches bracht, zal volgend jaar bij Thomas Rap als woordenboek van Amsterdamse Volkstaal worden uitgegeven. Een verslag van mijn bevindingen in studies en ‘te velde’ valt te lezen in *Een taal van horen zeggen, of: Nederlands dat niet te zien mocht komen (Bargoens en andere ongeschreven ‘sterke’ taal)*, een opstel dat bij Scheltema en Holkema ter perse is. Daarin tracht ik begrippen als *Bargoens*, en *slang* en *volkstaal* te omgrenzen en hanteer ik deels taalkundige criteria, maar merendeels historische, antropologische of psychologische. Ook kwesties als het al of niet geheim zijn en de meer of minder snelle fluctuatie van Bargoense termen komen daar ter sprake.

ENNO ENDT. Geb. 1923. Wetenschappelijk hoofdmedewerker voor Nederlandse letterkunde aan het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit van Amsterdam. Publiceerde onder meer artikelen over Herman Gorter in Merlyn, de *Herman Gorter Documentatie* (1964) en Gorters *Verzamelde lyriek tot 1905* (samen met Garmit Stuiveling, 1966). Over Gorter en zijn uitgever *Versluys* handelt zijn artikel in De Gids 1968 nr. 2/3.

In dit artikel ga ik niet in theoretische beschouwingen op ruimtevaart, maar demonstreer ik slechts iets van het spel met woorden, dat zich in de volkstaal van de grote steden waar laat nemen, of dat met die woorden door mijzelf gespeeld werd. Etymologen van de oude degelijke soort hebben zich zulk spelevaren nooit veroorloofd. Geoccupeerd met het herleiden van afzonderlijke woorden tot hun vroegere vormen in meestal verwante talen, raakten zij dikwijls blind, of liever: doof, voor het gebruik dier woorden in de actuele situaties. Zij geven in hun woordenboeken bij de oervorm die zij vonden van een woord natuurlijk wel een oerbetekenis, soms liet zich een deskundige ook wel verleiden tot semantische geschiedschrijving, een meestal zeer beknopte demonstratie van betekenisverschuiving. Maar door hun overwegend diachronisch werken tussen de vier boekenwanden ervoeren zij te weinig van het eigentijdse leven van de taal, laat staan van het verheugd leven van de volkstaal. En vaak tot schade van hun visie op de woordgeschiedenis in het verleden!

Bijzonder fantasieloos is in zijn betekenisverklaring Jan de Vries, de schrijver van het *Ne-*

derlands etymologisch woordenboek (1963-...), – waarvoor hij overigens om andere redenen onze ruime dank verdient. Nog daargelaten dat hij bij de uitleg van een beeldspraak nooit het dieptepsychologische verband in overweging neemt, ook bij zijn ‘rationele’ uitleg blijkt vaak een merkwaardig onbegrip voor het vermogen, de spontane lust tot beeldend spreken, en het *leven* met de beelden dat de volkstaalspreker in ‘t bijzonder eigen is. De Vries verklaart bij voorbeeld *bakhuys* (dat verbasterde tot *bak-kes*) als: het huis dat door de bak, dat is de onderkaak – bij voorbeeld ook in kinnebak – gevormd wordt. Dat voor het mondwerk ook als beeld dat bak-huis dienen kon waar oudtijds, nòg wel hier en daar, terzijde van de woning voor het huisgezin het brood gebakken werd, – het gaat de Vries te ver. Dat betekent dat hij het gebaar van brood-naar-binnen-schuiven, in dat deel dat nota bene bij de oven zelf de *mond* heet, niet voor ogen heeft gehad. Niet bij de hand natuurlijk ook. Die man heeft niet alleen nooit brood gebakken in zijn studio, hij heeft misschien wel NOOIT GEGETEN, – stellig nooit met ellebogen op de tafel.

In de volkstaal kan men telkens nog verschijnselen betrappen die prerationeel of ‘primitief’ worden genoemd. Verbanden tussen zaken die voor de cultuurmens ver uiteen geraakt zijn, associaties die zich slechts verraden in de uitingen van geesteszieken, of van dromenden of dichters, blijken bij zorgvuldige beschouwing ook aanwijsbaar in de volkstaal. Wie met kennis van de dieptepsychologie de woordenclusters die zich soms om één begrip gevormd hebben, bekijkt, krijgt vaak een onverwachte en verrassende verklaring van een ‘sterke term’. De keuze van een woord als *molm*, voor geld, blijft duister, tot men zich herinnert dat faecaliën bij Freud een vast symbool voor geld zijn. De volkstaal laat dit zien in vele woorden en gezegdes. Zo wordt een beurs genoemd de *poep-lap*, en men wil een aardig sommetje ‘best in een beschten doekje hebben’. Een *scheet* (of *keutel*) en drie *knickers* of een *fort* (= flatus ventris) worden voor een habbekras, (te) weinig geld gebruikt. De geldbuit, of gewoon het weekloon, heet *de kat*; de poezemand zou dan ook zeer wel de benaming voor een geld-*la* kunnen

zijn (al zijn die poezen voor de situatie wat te lief). De geldla héét: *de kattebak*. Daarmee is de verbinding met uitwerpselen gelegd. Nu wordt de beeldspraak *kat* voor geld een volgend ogenblik gemakkelijk losgelaten (er wordt niet een bewust systeem gebouwd, als in de poëzie en de poëtische traditie) en nu krijgt de inhoud van de kattebak, gewoonlijk turfmolm (waar het kattedrek zich immers mee verenigt), zijn pars-pro-toto kans; het noemen van de drek kan zo vermeden worden bovendien. De omstandigheid dat het bij beide zaken, molm en geld, om een verzameling gaat van materiaal dat los en aan elkaar gelijk is, werkt dan nog bevorderend. Met hulp van deze ‘visie’ is dan bovendien het anders nogal vreemde woord voor zakkenroller, namelijk *turftrekker* te verklaren.

Maar bijna iedereen die hierna hoort dat *turf* ook rationeel-etymologisch te herleiden is tot Jiddisch *teref* (buit), zal mijn verklaring via *molm* ontzenuwd achten en verwerpen. Men vergeet dan wéér, dat men te maken heeft niet met een vorm alleen, maar met een inhoud tevens, met een voorstelling van zaken daarmee ook, die levend is, organisch samenhangt. Mag het *ontstaan* van turf primair aan teref worden toegeschreven, het *voortbestaan*, het blijven leven – en de vroegste bron waarin het voorkomt is van omstreeks 1800 – werd begunstigd door het associatieveld waarin het zijn gerede plaats innam.

Jung zou zeker *pop*, voor gulden, in verband brengen met *poep*. Men zie daarvoor de speculaties in zijn *Wandlungen und Symbole der Libido*, 1925², blz. 178–181. Ik zou, zolang ik uit de taalpraktijk geen nadere argumenten kreeg, zo’n gissing in een opbergkastje willen stoppen. Maar *niet* omdat de zoveel rationeler uitleg (pop = beeldenaar) de zaak allang heeft afgedaan! Eén verschijnsel kan gemakkelijk meer dan één motief of oorzaak hebben en verschillende verklaringen kunnen dus naast elkaar bestaan. Zo’n woord als *pop* beklijft, wanneer het al niet door de Jungiaanse oorzaak is, in elk geval ook door een andere omstandigheid, nu weer van meer formele aard: het ligt zo lekker in de mond. Maar dat betekent evengoed dat het ook lekker in het oor ligt, en waarschijnlijk ook dat het gemakkelijk

door de *geest* der sprekers/hoorders wordt beaamd. En dat kan komen door het feit dat het vertrouwde associaties oproept, eigen aan een denkpatroon dat weliswaar niet bij het onderwijs op lagere of middelbare school bewust gemaakt wordt, maar dat voortleeft juist bij hen die in het abstraheren minder zijn getraind.

Volkstaaltermen doen de spreker van het Algemeen Beschaafd veelal 'urwüchsig' aan.

Het karakter, ook voor de gebruikers, van matrozentaal, van sterke-mannentaal, is onmiskenbaar. Opvallend is bij voorbeeld, dat bij bezigheden als zich kleden of verkopen, die zich ook heel kalm kunnen voltrekken, termen van geweld gebezigd worden als de situatie spannend is: *zich in het pijn douwen, afstoten*. Het openen met sleutels van een deur wordt in de spanning van de inbraak *opengooien*; iets ondernemen, of bemachtigen wordt in *piekaan slaan* heftig uitgedrukt. In situaties van gevaar worden ook lichaamsdelen die als werktuig dienen, of een werktuig zelf, en ook abstracta voorgesteld als handelend. Voorbeelden hiervan zijn: *een drukkerd* (voor: gevangenisstraf), *een glimmerik* (voor: oog, of ook agent), *heiterik* (een kwartje), *loenenaar* (bedriegelijke zaak), *klapperd* (revolver), *snuiverd* (zakdoek), *tofferik* of *toffenaar* (een echte diamant), *vonkerd* (lamp), *een zeperd laaien* (tegenslag ervaren), *zespijper* (celwagen), *stijseelaar* (manlijk lid; hiernaast in dit verband ook *Jan, m'n zwager* of *m'n jongeheer*, in slang). En dan strekt dit handelend aspect zich onbekommerd zelfs uit tot datgene wat behandeld wordt. Niet alleen het zo actieve *peut* (voor: stomp) kan *peuter* worden, ook het zo 'voorwerpelijke' *knip* (voor: beurs) kan bij gelegenheid – en wel voornamelijk in emotionele situaties, zo bij voorbeeld als het *knippen*, zakkenrollen, aan de orde is – *ge'bezigd* worden als, ver'man'd worden tot *een knipperd*. Het zuiver logisch onderscheid tussen actief en passief kan in volkstaal makkelijk verwaarloosd worden. Is de onderzoeker na veelvuldige ervaring van dit feit doordrongen, dan heeft hij daarmee bovendien een nieuwe sleutel voor zijn woordverklaring; een sleutel die etymologen van het degelijk-rationele soort niet graag zouden hanteren. Hij hoeft bij *bokkenvreter*, dat in het begin van deze eeuw

nog werd gebezigd voor een bankbiljet van veertig gulden niet te aarzelen: het woord zegt logisch weliswaar dat er een bok gevreten wordt, maar psychologisch is het werkelijk wel de bok die vreet, de welbekende die belust is op het groene blaadje, hier: het vroegere (groene) bankbiljet. – In onze eerste bron van Nederlands Bargoens, het *Liber vagatorum* (1547) wordt er voor 'een die naect loopt achter lande' opgegeven: *blicslaghere*. Als men het psychisch mechanisme der aspectverschuiving ook voor Breughels tijd aanvaardt, kan men hierin de woordspeling 'hij die een blik laat slaan' ontdekken.

Het krachtvertoon is ook te zien in een proces dat ik om duidelijk te zijn eerst met een voorbeeld aangeef: *pleiten* wordt verhevigd tot *de pleiterik maken*. Abstract omschreven komt het hierop neer: een werkwoord wordt gesplitst in *a.* een substantief of voorzetselbepaling waar de aard der handeling in wordt genoemd, en *b.* een werkwoord dat nog slechts het feit van handelen-überhaupt aangeeft. Maar voorbeelden zijn sprekender: *verlinken* (voor: bedriegen) wordt *op link nemen*; *afschuieren* (kleding beroven) wordt *een schuier geven*; *stofferen* (coïre): *op de stoffer gaan*; *spannen* (uitkijken): *op de span staan*, enzovoort. – Ook zonder een 'oorspronkelijk' werkwoord komen zulke tweeledige vormen heel veel voor: *van bil gaan* (voor: coïre), *op lef gaan*, *een kraak zetten* (naast natuurlijk *kraken*), *op dik gaan* (zwanger worden). Ik geloof dat hun bedoeling en effect is, dat er – meer dan met een enkel werkwoord – een tafereel voor ogen wordt gebracht. Zij dienen de plastiek. Het ding in kwestie wordt niet in de handeling weggestopt, maar expliciet gemaakt.

Het is natuurlijk niet verwonderlijk dat bij de opgesomde voorbeelden van verpersoonlijking het manlijk lid met enkele benamingen vertegenwoordigd was. In de volkenkunde is de associatie werktuig-manlijk lid bekend genoeg. Dat de eros alle werk en leven begeleidt en aanvuurt, wordt in omgekeerde richting duidelijk in de volkstaal, die *melogemen* (oorspronkelijk Jiddisch: werken) voor coïre bezigt. Wees goochem, ga melogem (variërend op Wees slim, koop Glim) is een goede raad, die

in zijn formulering tegelijk de juist besproken werkwoordsplitsing weer laat zien.

Bij dit taboebegrip zoekt het Algemeen Beschaafd zijn toevlucht bij 't Latijn, ofwel het duidt 'het ergste' (volgens mijn vroegere hospita) in zeer omstandige bewoording aan: geslachtsgemeenschap hebben; ouderwetser en dus maller nog: een vrouw bezitten, ja: beslapen (!); van schier Victoriaanse pracht: uitoefenen van de bijslap. Het thans meest gangbare, het huiselijke *naar bed gaan*, wekt alleen geen ernstige verwarring op met slapen gaan, dankzij de situatie in de context of doordat er meestal aan wordt toegevoegd *met wie* (Jan, Griet; elkaar) het bed gezocht wordt. Het waarom blijft daarbij voor de kinderlijke vrager onverwoord.

De volkstaal toont ten aanzien van dit hachelijk gebeuren minder schroom. Een heftig affectieve taalactiviteit is waar te nemen, allereerst uit stroomversnellingen van metaforen, synoniemencataracten die een Gidskolom gemakkelijk zouden vullen. Ik kies voor elke letter van het alfabet één van de meest gebruikelijke benamingen (voor enkele misdeelde letters geef ik compensatie door wat extra's bij de andere, hier en daar): afhakken, bibberen, bobberen, dreutelen, emmeren, fleppen, geilen, een hoogstandje maken, jenzen, kofferen, kienen, kezen, melogemen, naaien, neuken, piepelen, een puntje zetten, rammen, op de schroef gaan, tokkelen, vozen, werken, wippen.

Wie nu dit A.B.C. van buiten heeft geleerd, is daarom nog niet door de wol geverfd. Hij heeft nog niet '70-'71 *meegemaakt* (dat is er dan meteen een voor de Z!), waarmee – behalve dan de Frans-Pruisische oorlog – alles aangeduid wordt wat er nog te kennen valt na soixante-neuf: differentiërende benamingen voor seksuele aberraties komen in het bovenstaande lijstje nog niet voor.

De meeste van de wel genoemde woorden hebben geen verklaring nodig. Maar *kienen* zal voor velen niet direct doorzichtig zijn. *De kien* is een Bargoense term voor het geheel van sleutels dat gebruikt wordt voor een inbraak. Overdracht, hoe Freudiaans ook, uit de sfeer der misdaad naar het bedbedrijf, lijkt mij in dit geval toch niet zo vanzelfsprekend. Het is vooral het collectivum dat dit niet goed mo-

gelijk maakt, en verder het begrip van *openen*, dat bij geen enkel woord voor coïteren dat ik ken, ooit meespeelt. Er is natuurlijk ook een werkwoord kienen met een andere betekenis (het kienspel – bingo – spelen), maar wat kan dat te maken hebben met de eerstbedoelde handeling?

Nu komen er op één woord dikwijls heel verschillende betekenissen samen, juist in volkstaal. De Vooys wijst in zijn opstel over slang op de 'kameleontische betekenisontwikkeling' bij een en hetzelfde woord.¹ 'Piepen' betekent: slapen, vluchten, stelen, en gebeuren' (poffen, gevangen zitten en in orde brengen bovendien). 'Een affectivum' zegt een radeloos-wanhopige semanticus dan maar, schouderophalend. Er *moeten* niettemin verbanden zijn te vinden, want men kiest een woord niet willekeurig. De verschillende behoeften die bevredigd worden door eenzelfde woord, hebben bepaald iets met elkaar gemeen. In het geval van *kienen* kan men ook zonder de hulp van dieptepsychologische symbolen de relatie tussen coïteren en het-kien-spel-spelen vinden, via dat andere vieze woord voor naaien: nummeren.

De gesplitste vorm hiervan, 'een nummer maken', die in dit geval primair zal zijn, laat zien dat er gedacht wordt aan een nummer in een cabaretvoorstelling of een circusrepertoire (zie ook onder de letter H hierboven). Bij het kienspel gaat het om heel andere nummers, om de namen van getallen namelijk, die opgeroepen worden. Een goedaardig spel, dat onder het volk, vooral in huiselijke kring des avonds, graag gespeeld werd, om gewin of enkel om de eer. Het verband tussen de twee begrippen, samenkomend op het homoniem, werd mijzelf pas duidelijk toen in mijn hoofd de woorden bleven malen van een oud (en stellig dubbelzinnig) liedje uit revue of cabaret: ik wil wel met je kienen maar me centen krijg je niet.

Voor een gelijksoortige verklaring van het raadselachtige maar veel gebruikte *kezen*, moeten wij dit woord eerst zien als denominatief van *kees* (voor: vrouwelijk geslachtsdeel). Nu wordt met dit woord *kees* ook een tabakspruim aangeduid. De overeenkomst tussen beide zaken is niet zó opvallend dat rechtstreekse beeldspraak, en dan zo beklijvend bovendien, waarschijnlijk is. Veel aannemelijker is de brug die

wordt gelegd door het woord *pruim*. De ervaring in de mond, de aanblik voor een buitenstaander maakt het eten van de boomvrucht vergelijkbaar met het pruimen van tabak. De vorm ervan maakt vergelijking met het vrouwelijk geslachtsdeel vanzelfsprekend. Naast *tuinboontje* of *koffieboon* is *pruim* voor vagina dan ook heel gangbaar, algemeen bekend. Jan Kaas (een marinier) roept bij het afscheid op de kade naar vriendin of vriend: 'Tot in de pruimetijd', de volgende gelegenheid tot samen passagieren.

In schema ziet dit vrij complex geheel eruit als volgt, waarbij het dollarteken wordt gebruikt voor een beeldsprakige betekenisverandering, dus andere zaak, zelfde woord; het is-gelijk-teken wil zeggen: overeenkomst in betekenis alleen, dus zelfde zaak maar ander woord.

A.B.	volkstaal	
tabakspruim	= kees	} kees (vagina)
\$		
pruim (vrucht)	\$ pruim (vagina)	

Men kan alleen de vraag nog stellen: waarom noemt men een tabakspruim *kees*? Op zo'n vraag geeft geen woordenboek, ook niet het W.N.T., een antwoord, want: het is een volkstaalwoord, het is dus door taalkundigen verwaarloosd.

En als u het nog pruimen kunt: het A.B.-homoniem (dus pruim) wordt ook gebruikt in plaats van *facie*, *fieselemie*, gewoon gezegd: gezicht. Naast elkaar worden *zich wieberig maken*, *pleiten gaan*, *poteren* en *z'n pruim drukken* gebezigd. Maar vóór u zoeken gaat naar een verband, hetzij dan met de vrucht van de tabakscultuur, of met die van de pruimeboom, of met de zo verboden vrucht, geef ik in overweging of hier niet (althans niet óók) verbastering heeft plaatsgehad van *porum* (Jiddisch *porum* = gezicht).

Een ingewikkeld associatiespel vindt plaats rondom de uitroep 'Stuk schrijft twintig', bij pandoeren. *Stuk* duidt daarbij op de combinatie heer en vrouw van troef. Voor degene die in het gelukkige bezit is, worden twintig punten genoteerd (geschreven). *Stuk* betekent hier dus niet 'kapot', maar heeft zijn andere waarde van 'een onderdeel van een geheel'.

Nu wordt de uitroep echter ook gebezigd in een andere situatie: als er iets kapot valt, van een dienblad in de kroeg bij voorbeeld. Wanneer er dan geroepen wordt, als grap, maar halfbewust ook als formule die het ongeluk de breuk, bezweren wil: 'Stuk schrijft twintig!', dan weet de spreker wel dat hij een term ontleent aan het pandoeren, en dat hij bij zijn gehoor wel rekenen kan op een onmiddellijk herkennen van de term. De hoorders pikken dan geamuseerd het homoniemenspel met *stuk* ('kapot' en 'onderdeel'). De rest, '... schrijft twintig', zou daarmee dan zinloos blijven en alleen als een eufonische opvulling dienst doen. Natuurlijk, dat komt voor. Maar toen ik bij mijn zegsman aan bleef dringen op verklaring, zei hij dat men bij *schrijft* in het geval van breuk ook denkt aan het op rekening schrijven van degene die de schade helen moet. Tot mijn verbazing achtte hij met 'twintig' dan niet het bedrag der schade aangeduid, maar de schuldenaar. Wat die met dat getal te maken had, wist ook mijn zegsman niet. Ik vond zelf een mogelijke brug, al peinzend bij een ander woord. Met *snees* wordt in de onderwereld aangeduid de heler van gestolen goed. Het is waarschijnlijk een verbastering, oorspronkelijk in de tropen, voor Chinees. Maar *snees* betekent ook 'een twintigtal' (oudtijds gebruikelijk: een snees eieren).

Maar liefst drie homoniemen zouden daarmee in het spel zijn, waarvan twee in het verborgene: de woorden *stuk* en *snees* en *heler*. Ik acht het toch aannemelijk, vooral omdat de sprekers meestal in dezelfde situaties zijn betrokken. In het geval van *stuk*: het kaartspel en de kroeg, in het geval van *heler*: kroeg en diefstal. en bij *snees*: diefstal en handel. Ook staat bij het overdrachtelijk gebruik van onze uitroep, in de kroeg dus, de muziek des levens in verhoogde toonaard; men is intens betrokken bij de situatie en de boog staat aangenaam gespannen. Dan treedt het noodlot op, maar in de vorm van een niet ernstig ongeluk. Men speelt hoog spel, de duivel lacht in het rinkelen van de scherven, maar geen nood: er is nog ruimte voor een snel vernuftspel in de vorm van een bezwerende formule. Wij zijn de situatie meester.

Stuk wordt, als zelfstandig naamwoord, op

nog enkele andere, specifieke wijzen in de volkstaal toegepast. Geringschattend bij het schelden voor *stuk tuig* of *stuk verdriet*. Meer waarderend, op het punt van stevigheid of grootte, voor een vrouw: *een lekker stuk*, en verder voor het manlijk lid natuurlijk. Voor dronkenzijn is algemeen bekend, ook als A.B.-uitdrukking: een stuk in zijn kraag hebben. De kraag staat daarbij voor het keelgat (door de kraag omhoog) en *stuk*, dat voor de sprekers thans zonder betekenis is, zal eens de kwantiteit van het geconsumeerde hyperbolisch hebben aangeduid: een stuk jenever, of ook wijn, is nu alleen nog in de handel gangbaar voor een vat van ongeveer 680 liter. Bij variatie – in de volkstaal – tot ‘een stuk in zijn reet’ leeft meestal de obscene bijgedachte aan het *stuk* in de betekenis van manlijk lid.

De volkstaal moge minder eerbied hebben voor het kuis taboe der gangbare moraal, toch komt er naast het rechtstreeks noemen van de naturalia ook vaak vermindering en verzwijging voor. Als Jasperina in haar meest recente show, *Sweet Charity*, de uitroep *Ammenoelah* bezigt en zichzelf daarbij een elegante (maar traditioneel bepaalde!) bilklap geeft, dan is het ijdelijk gebruiken van de naam van deze koning van Afghanistan (tot 1928) op zichzelf alreeds een speelse vlucht voor *ammenooitniet*. De dubbele ontkenning in dat woord moet men natuurlijk niet – volgens de logica – vermenigvuldigen; het *niet* wordt, affectief versterkend, opgeteld bij *nooit*. Verzwegen evenwel is nog het sterkste element, dat slechts in het gebaar, de bilklap, bleef bewaard. De volle vorm is *aan m'n reet*. – Een andere elliptische constructie die hetzelfde on gezegd laat, is te vinden in de uitdrukking, gebruikt wanneer iets voor elkaar gebracht en goed geslaagd is: *hij is voor z'n roodkopere of voor z'n rooie ruige*. – In het onschuldig *lik me vessie* is het veel gewoner procédé van de vervanging werkzaam. – Een opzettelijke verbastering van *aars* is in *dat lap ik aan m'n laars* te zien; van daar af kon het zich ontwikkelen tot . . . *aan m'n zolen*. Zeker is de tegenwerping gerechtvaardigd dat het schoeisel en de zolen toch uitstekend kunnen dienen voor verachting, voor verwijzing in hun richting van hetgeen verworpen wordt. En minstens moet worden gezegd dat deze eufemistische ver-

andering van *aars* in *laars* dan toch al heel oud is: de uitdrukking kon worden opgenomen in het Algemeen Beschaafd, omdat zij niet meer als een eufemisme werd beseft. In Roemer Visschers *Sinnepoppen* (1614) vindt men in het derde schock (is: zestigtal) het plaatje van ‘Een longhelingh, staende op zijn rechter voet, (die) met zijn rechter handt slaet aan zijn slincker hiel ofte hack, een teecken van onbekommert- heyt over zijn verlies’. Onachterhaalbaar oud, die overgang, dus onbewijsbaar? Me dunkt dat mijn veronderstelling *aars* > *laars* in elk geval toch door het feit gesteund wordt dat het juist besproken *zich een stuk in zijn kraag drinken* niet slechts gevarieerd wordt, in de volkstaal, tot *een stuk in zijn reet*, maar ook – door Koenen opgegeven! – tot: *een stuk in zijn laars*. De voorstelling van zaken dat men eigen laars (niet: laarzen!) vol zou gieten, lijkt mij toch bepaald minder aannemelijk dan de eufemistische ‘Verstümmelung’ van *aars* tot *laars*.

Brutalisering van taboes, de zucht om zich daardoor te onderscheiden en de sterke man te tonen in de dagelijkse of ook nachtelijke bedreigingen, die dreiging te bezweren door het rechtstreeks noemend woord, – zulke psychologische factoren kunnen veel verklaren aan verbanden en verschuivingen in klank en in betekenis, die beide componenten van het woord, die steeds organisch samenhangen, maar ook telkens andere relaties, ingenieus en functioneel, met elkaar aangaan. Toch blijft er ook veel raadselachtig, en bij vele raadsels wordt de oplossing bemoeilijkt door de schaarste aan historische gegevens omtrent volkstaal. Inzonderheid wat als geheimtaal gold, bleef lange tijd het welhaast enig eigendom van ongeletterden. J. G. M. Moormann heeft het weinige dat in het verleden bij gelegenheid werd opgetekend voortreffelijk bijeengebracht. Bovendien bevat zijn *Bronnenboek* (1934) ook de resultaten van zijn eigen onderzoek, dat hij voornamelijk verricht heeft in het oosten en het zuiden van het land. Van wat hij de ‘dieventaal’ der westelijke grote steden noemt, geeft hij als de voornaamste bron uit onze eeuw het boekje van W. L. H. Köster Henke op: *De boeventaal, zakwoordenboekje van het Bargoensch, of De*

taal van de jongens van de vlakte (1906).

Nu komt in Moormanns eigen materiaal, bij Köster Henke en in mijn verzameling het raadselachtig woord *tiejijs* een paar maal voor. Het blijkt beschikbaar voor de aanduiding van 'huis' en 'kroeg', en in het algemeen 'lokaliteit', maar ook voor 'vrouwelijk geslachtsdeel', 'portefeuille', 'slot' en 'brandkast'. De gemeenschappelijke noemer in die zo verschillende betekenissen lijkt te zijn 'iets wat inhoud kan bevatten'. In zoverre komt het met een woord als *meluk* overeen, dat eigenlijk betekent 'zak', maar als het gaat om etenswaren wordt 'ik stop het in me meluk' door de hoorder licht begrepen als: hij eet 't op, en *meluk* wordt dan ook voor 'mond' en 'lichaam' evengoed gebruikt. Eén stap verder en het wordt een woord als 'dinges', overal en nergens op toepasbaar en alleen omwille van de vreemde kracht beklijvend.

Als 'dinges' moet *tiejijs* wellicht worden begrepen in de opgaven van Moormann: *kale tiejijs* (1924, Nijmegen) voor 'kale kop', *rispel-tiejijs* en *gromtiejijs* (1922, Haaksbergen) voor 'kam' en 'wieg'. Zowel Köster Henke als zegslieden van Moormann geven het voor 'ding in het algemeen' op als het niet samengesteld met andere woorden is. De klank -iejij- is stellig fascinerend voor de sprekers, immers ook voor ons, nietwaar? en voor wie interesse heeft voor etymologie niet minder. Ik vond er nergens iets over geschreven; zelf vermoed ik dat het een restant is van een lettertaal zoals die soms een tijdlang onder kinderen nu eens hier, dan daar in zwang is. Daarbij zijn de procédés vaak heel verschillend. Suriname kende (kent?) onder de jeugd een p-taal. Een wat ruimere verbreiding dan gewoonlijk vond in het begin der eeuw de papertjestaal. Van een die-taal kreeg ik zelf een paar specimina, van twee elkaar niet kennende zegsvrouwen, namelijk *kedievie* (koffie) en *kedietje fedielen* (kutje voelen), dat op deze wijze onverstaanbaar werd voor derden, voor de ingewijde meer intiem en vriendelijker klonk. Ook in buitenlandse talen zijn er legio gesignaleerd. Marcel Schwob wijst in zijn studie² op het loucherbème-procédé dat in de negentiende eeuw in Frankrijk niet in kindertaal, maar in argot werd toegepast. Analoot aan *loucherbème* (voor: *boucher*) worden in andere woorden aanvangsletters door een L vervangen, en vervol-

gens na het woord en vóór de uitgang -ème geplaatst.

Nu geeft Köster Henke voor een kwartjesvinder op: *heitjespieijzer*. Hoogstwaarschijnlijk is *pieijzer* pezer, werker, en dan zou het procédé dus zijn dat klinkers van de stam vervangen worden door -iejij-. Zou in *tiejijs* dan een oorspronkelijk *tas* terug te vinden zijn? Dat woord wordt immers ook gebruikt voor vele soorten inhouddragers.

Met het verschijnsel 'lettertaal' ontmoetten wij voor 't eerst de factor van opzettelijke geheimhouding. Toen Schwob zijn loucherbème-ontdekking deed, moest dat bij hem de opvatting versterken, dat het bij argot om een *geheime* taal ging. Hoewel dat zeker voor de vroegere eeuwen, ook voor de Germaanse boeventalen, wel gedeeltelijk waar zal zijn geweest, geloof ik dat sinds Schwob speciaal de Franse onderzoekers zich op dit idee, als zij het laten gelden voor het huidige argot, bekijken. De kans is dunkt me groot dat zij onwillekeurig aan dit denkbeeld blijven hangen door hun kennis van de vroegere feiten en vooral: de vroegere beschouwingswijze. In de standaardisering van het Frans door de Académie had zich de zeventiende en achttiende-eeuwse drift de taal aan voorschriften te binden, uitgevierd. Men had die eigen typische cultuurdrift ook geprojecteerd op het 'milieu': argot zou niet ontstaan zijn, maar *gemaakt*, en wel door enkele 'wijzen' in de boevenwereld, de 'archisuppots'. Nog in het jaar 1930 ziet de Duitse romanist Von Wartburg zich genoopt, zijn ongelooft in die legende uit te spreken.³

Ook Moormanns dissertatie (waar het *Bronnenboek* als tweede deel bijkwam) heet *De geheimtalen* (1932). Als algemeen criterium waarmee hij zijn object bepaalt, noemt hij op bladzij 3: 'de bewuste bedoeling tot geheimhouding'. Maar zijn ervaringen in de praktijk gaven hem niet veel aanleiding tot deze maatstaf. Hij zegt maar weinig en alleen terloops iets over zijn methode, maar de enkele anekdotes – waar hij soms het tegendeel mee wil bewijzen – laten meestal zien dat het met die geheimhouding zo'n vaart niet loopt. Het komt me voor dat hij tot die wat theoretische opinie is gekomen door zijn kennisname van de Franse ethnologische

en argotstudies uit het begin van deze eeuw, die hij als basis noemt: van Genneps *Rites de passage* en Nicéforo's *Génie de l'argot*.

Het huidige Bargoens dat ik heb waargenomen in de randstad is bepaald niet een *geheime* taal, hoe extra interessant ook het verschijnsel daarmee worden zou. Wel kan het bij voorkomende gelegenheid, incidenteel dus, als geheimtaal, om een derde niet te laten profiteren van een mededeling, dienen. Het is daarvoor *beschikbaar*, het is nooit met opzet daartoe gecreëerd of ook in stand gehouden; die dienstverlening is niet de voornaamste reden van bestaan. Er zijn geen sprekers die, *als groep*, zich scherp bewust zijn van dit eigen taalbezit, laat staan dat zij de faculteit *geheimtaal* nog op andere wijze dan alleen als boeiend denkbeeld zouden kennen.

Het gebruik van sterke taal maakt aan de hoorder duidelijk dat spreker au courant en in the swim is, in het leven thuis, de situatie en de hoorder überlegen. Het is, sociaal gezien, een signum. En juist omdat een signum onderscheidend werkt, kan het maar zeer ten dele dienen om iets wat gezegd wordt tevens *on gezegd* te laten voor een derde. Zo'n derde zal de *zin* van het gezegde dan wel niet begrijpen, ondertussen weet hij wel dat hij er buiten wordt gehouden en waarschijnlijk dupe is.

Voor werkelijk verborgen mededeling, die de argeloze derde niet bij 't eerste woord al waakzaam maakt, is er een meer geraffineerd en minder 'folkloristisch' middel in de taal. Men kan het onopvallende en algemeen bekende zó toepassen, dat de ingewijde de bijzondere implicatie wel begrijpt, terwijl de buitenstaander onbewust blijft van het feit dat de gebruikelijke betekenis in dit geval wordt gespecialiseerd. Ik wil 'specialisatie van A.B.' als term hanteren voor het procédé waarbij onschuldige, neutrale A.B.-woorden slinks worden gebruikt voor dat wat allermint gewoon of algemeen geaccepteerd is. Voorbeelden zullen duidelijk maken wat ik hier bedoel.

Zowel 'zich prostitueren' als 'een inbraak, diefstal plegen' kan soms zeer beheerst met *werken* worden afgedaan. Voor 'stelen' kan gewoonweg *handelen*, voor 'tippelen' kan *uitgaan* dienen. Wat gestolen is, heet dan *verdiend*, de hoerenkast heet (*mannen-winkel*). Een pooier

is *de huisbaas*, en een gids voor donker Amsterdam, dus zagezegd 'een aankleumer', is zonder affectieve kleur, neutraal, *een brenger*. Veel bewoonsters van het Oudekerksplein zitten niet achter de ramen maar staan liever in de opening van hun deur. Als de nadering van politie wordt gesignaleerd, dan roept er een: 'De bakker!' – met de intonatie die de leverancier in kwestie in het trapgat klinken laat. En klap klap gaan alle deurtjes van dat dorpje dicht. – Voor gevangen zitten kan men zeggen: *met vakantie zijn* of *bij de koopvaardij*; ook *hij ligt ziek* wordt zo gebruikt.

Er zijn hier twee aspecten aan te onderscheiden: een aspect van schertsend slang, dat zich onmiddellijk verraadt als men niet *winkel* zegt, maar *mannenwinkel*; en een in dit geval onloochenbaar geheim aspect, de opzet om zich niet aan anderen te verraden. Hier is dus, eindelijk, sprake van *geheimtaal*; maar het is, paradoxaaliter, geen taal die bij de eerste woorden die men hoort, onbegrijpelijk is en dus: zich als geheim laat onderkennen! Zij heeft haar heimelijkheid-zelf verstopt in het bekende, onverdachte.

Bij dit speciaal gebruik van A.B.-woorden is er minder sprake van affect dan van esprit. In het geval van slang wil dit esprit zich tonen, in het andere geval wil het zich juist niet afficheren in het resultaat, – het is verborgen als methode werkzaam. Het is een taalgebruik van door de wol geverfden, en bij uitstek – niet uitsluitend – te verwachten uit de mond van leidinggevend en uitgekookte cynici, zij die het slimst van de beperkte blik van anderen of van hun nood weten te profiteren: de hoerenmadam, de leider van een cocaïnesmokkelbende.

Waar het affect géén ruimte heeft voor spel of list, maar zich in de triomf of de penarie rechtstreeks gelden laat, vindt het de oude mots du coeur, de 'sterke taal' van vaak éénlettergrepige bezweringsen, die uit de stomme nood der eeuwigheid de goede en de vreselijke dingen redden door ze uit te spreken, te benoemen met hun 'eigenlijke', eerste naam. Het zijn de namen waar de kunst van leven bij geleerd wordt.

De wereld werd ons eenmaal in de woorden van het leesplankje geopenbaard. Even intens

is de belevenis aan foks penoze makke molm,
nieze kleunen poen de kien, joekel bonje kat de

dalles, luimen laaien joetje loen, sjoeche tof
kedin krankiel, lou bedibberen, – Bargoens.

1. C. G. N. de Voos, 'Oorsprong, eigenaardigheden en verbreiding van Nederlands "slang"', Amsterdam, 1940. [Meded. der Kon. Akad. van Wetenschappen, afdeling Letterkunde, nieuwe reeks 3, nr. 7] – blz. 23.

2. Marcel Schwob en Georg Guieysse, 'Etude sur l'ar-

got français', Paris, 1889. – Mémoires de la Société linguistique, 7, 1, 33 en volgende.

3. W. von Wartburg, 'Vom Ursprung und Wesen des Argot'. In: Germanisch-Romanische Monatschrift, 18, 1930, 376–391.

Als men zou afgaan op de massale protesten tegen de oorlog in Vietnam, zoals die op 15 oktober in de Verenigde Staten zijn georganiseerd, zou men moeten zeggen dat 'het thuisfront is ineengestort'. Niet alleen voor talloze studenten en andere intellectuelen, huisvrouwen en de meest vooruitstrevende arbeiders, maar ook voor niet weinige zakenlieden bleek de maat vol. Hardnekkig poogde een 'immobilistische' Nixon te voorkomen dat hij 'de eerste president in de geschiedenis van de Verenigde Staten zou worden, die een oorlog verloren had'. Die oorlog echter is illegaal, nooit door het Congres aan enige mogendheid verklaard, en bovendien: reeds lang verloren. Nixons voorganger Johnson had het begrepen, trachtte onderhandelingen te gaan voeren, maar hield vast aan de fictie dat zijn land tussenbeide was gekomen om Zuid-Vietnam te beschermen tegen agressie van Noord-Vietnam. Dat de Amerikanen intervenieerden in een burgeroorlog (tussen een corrupte regering enerzijds, en revolutionaire nationalisten anderzijds) met andere woorden: dat Washington ten koste van honderd miljard gulden per jaar een contrarevolutie leidde – dat mocht niet worden gezegd. Evenmin dat het machtigste en modernste leger ter wereld wel een klein land kon verwoesten, maar geen overwinning kon behalen op een zwak Aziatisch volk. Er stond veel op het spel: het prestige van de militaire machten der Verenigde Staten. En de noodzaak te erkennen dat de Amerikanen niet in staat waren met enig succes een landoorlog te voeren op het Aziatische continent. Wat overigens reeds was aangekondigd na de Koreaanse oorlog van 1950–1953 en later door generaal Ridgway, die nog enige tijd opperbevelhebber is geweest van de NAVO.

Op het ogenblik dat de Amerikaanse militaire leiders begonnen de oorlog uit te breiden over Laos, dat zij zes bases in Thailand bemanden met 49 000 man, in hun wanhoop over negen verloren jaren oorlog, opponeerde feller dan ooit het denkende deel der natie. – (Co)

Oogappel

Jessica

Het kleine zwarte jongetje (4) en een leuk blond meisje (4) kwamen hand in hand de salon binnen. Plotseling de hoek om. Doelbewust richting kiezend. Wie? Ongelijke pas, het kleine meisje soepel in de knieën. Nelson zat in de verste hoek, dwars op een andere (en duistere) salon, waar de televisie aanstond. Hun moeder, de moeder van een van hen, volgde hen vijf stappen, verliet toen hun spoor, en nam plaats in een fauteuil tegen de muur, het gezicht naar het grote donkere raam, tien meter verder in de andere muur. Het kleine zwarte jongetje en het leuke blonde meisje naderden Nelson zonder te vertragen. Het jongetje met ietwat hoekige bewegingen. Bedremmeld is het woord niet. Het meisje had het jongetje bij de hand. In een beige maillot, met nog zeer veel broek erin, zo'n volgestopt onderlijfje, en een kort abrikoosrood jurkje. Huid van babyvoet, zeer zachte gedempte tint rood in de lippen. Het jongetje in een lange, blauw-wit geblokte, hoog sluitende bretelbroek met een donkerblauw truitje erin. Zilverkleurige gespen op de bretels. Van achteren gekruist, dacht Nelson. Lage rode laarsjes. Het meisje leidde het jongetje naar een fauteuil, de linkerhand van het jongetje in de open-

liggende linkerpalm van het meisje, haar rechterhand onder zijn nek. Schuin terzijde van Nelson. Zodanig dat ze de televisie, op vijftien meter afstand achter vijf nauw aaneengesloten rijen lage stoelen in de duistere salon, in het oog konden houden, dacht Nelson. Een laag rechthoekig tafeltje tussen hem en de kinderen in. Het meisje zakte, voor het jongetje staande, door haar knieën, omvatte het jongetje met haar beide armpjes boven zijn middel, en drukte hem, terwijl hij behulpzaam op zijn tenen ging staan, achterwaarts op de zitting van de fauteuil. Na een zwenking van honderdtachtig graden, onder tussen haar maillot hoog optrekkend, wipte ze zelf naast het jongetje op de stoel, in haar maillot vol wol. Het jongetje, kaarsrecht in zijn bretelbroek, richtte onmiddellijk zijn blik op het televisietoestel. Een tentoonstelling van landbouwmachines. Het meisje, met smakkende lipjes, legde in een moeilijke beweging haar handen op zijn wangen, en draaide zijn hoofd naar zich toe. Daarna een hand in de richting van de televisie buigend, geknakte pols, de wijsvinger voor de half gebogen vingers uit, het jongetje zacht vermanend toesprekend. Hij legde even zijn arm in haar nek, en verschoof in de fauteuil. Hun moeder, de moeder van een van hen, stak een sigaret in haar mond, zocht lucifers. Om van de kinderen via de moeder naar de televisie te kunnen kijken, moest Nelsons hoofd een halve draai maken. Het meisje vertelde het jongetje een verhaaltje, voor het sla-

OSCAR TIMMERS. Geb. 1931. Publiceerde de romans *Landklimaat* (1957), *Gebraf in het hondsval* (1960), *Stier voor piranha's* (1961), *Enkele reis retour* (1963), *Nelson's oog* (verzameld werk, 1968) en *Oogappel* (1969), waaruit twee hoofdstukken in dit nummer van De Gids.

pen gaan, zo nu en dan met geheven vinger tegen zijn wang kloppend. Landbouwmachines in werking, vijfbladige ploegen, spiralerend door zwarte klei. Wij heeve taart, zegt het kleine jongetje plotseling. Nelsons hoofd maakte een zwenking, waarbij hij de moeder oversloeg. Dag, zegt Nelson, ben je daar weer. Wie is dat leuke vriendinnetje van je. Of is het je zusje. Dat is Gossie, zegt het kleine zwarte jongetje, durf je niet meer te komen. Jawel, maar er is nooit iemand, zegt Nelson. Jawel, zegt het jongetje, maar jij bent te vroeg weggelopen, ik was nog niet dood. Zie je wel, zegt Gossie. Wij heeve taart, zij is jarig, zij is tien. Tien al, zegt Nelson, dat is zes jaar geleden. Toen hadden we ook televisie, zegt het kleine zwarte jongetje, nog maar pas, één jaar nog maar, dat ik het kon zien, een ouwe, die altijd kapot was, en toen je vliegtuig met me speelde, en op de houten fluit blies, en je me naar bed droeg en Kuifje met me keek. Jaja, zegt Gossie, dat was toen nog. En ze bevochtigde haar lipjes en maakte er smakkende bewegingen mee als om op adem te komen voor het volgende verhaaltje waarvoor ze, met de volle mollige hand nu, het hoofd van het jongetje naar zich toe draaide. Van het televisiescherm af, de drie paarden door de vette zwarte klei voortstappend, zodat het kleine jongetje langs het meisje haar blonde gezicht naar de moeder keek, de moeder van een van hen, vijftien meter verder in een fauteuil langs de muur, in haar tasje op zoek naar lucifers, de sigaret languit in haar mondhoek gestoken, terzijde wippend, al zoekend een blik werpend op het donkere raam in de muur tegenover haar, waarin een paar gele lichten van de stad achter het park, en de vervloeiende groene en rode pluchen weerspiegelingen van de salon. Een profiel, het jongetje, van Nelson uit gezien, van zachte bleke kussentjes, in golven op het gezicht gelegd, met watten gebet, om water vragend, nauwelijks verstaanbaar, met niets meer in zijn

hele lichaam waar het water zich aan zou kunnen hechten, toch nog beseffend, het allerlaatste, water, in verbandgaas gewikkeld het hoofd, een vezelige rand boven de ogen, en rond lopend, de schedel rond, toen je zei, het hoofd wentelend over het kussen: ga weg, ga weg – nee, natuurlijk heb ik dat nooit geloofd, je sprak tegen mij, dat was genoeg. Jij kreeg mijn kleine kamertje, toen je geboren werd, zegt Gossie, weet je dat wel, en alle balletfoto's moesten eraf, en allemaal gekleurde plakbeesten werden er opgeplakt, jazeker hoor, en toen op een keertje zei jij tegen pappa jij mag niet gotverdomme zeggen in mijn kamertje toen hij een keertje stond te vloeken hoor. Gossie sprak met haar handen geheven tot voor het kleine jongetje zijn borst, de palmen open en naar boven gekeerd, tegen elkaar aan, haar hoofd ietwat ingetrokken en naar voren, als blazend de kleine woorden met haar roodgetinte smakkende lipjes over de handpalmen. Alsof de lippen voortdurend niet wilden sluiten over haar gedachten, over de verhalen in haar hoofd, dacht Nelson. De moeder, de moeder van een van hen, of van hen allebei, hield een lucifer aan de sigaret in haar mondhoek, de mondhoek in de richting van de kinderen, van Nelson onvermijdelijk, onvermijdelijk loensend via de punt van de sigaret, brandpunt tussen haar ogen, vlakbij haar ogen, en de twee kinderen, op vijftien meter, en onvermijdelijk Nelson natuurlijk. Samensmeltend in haar blik.

De moeder van het kleine zwarte jongetje zonk op haar knieën en zei vanuit haar handen, dalend en rijzend boven haar knieën, in die golfslag: Ons kleine jongetje, ons kleine jongetje gaat dood. Haar oog kromp samen in de rook uit haar aangloeiende sigaret. Maar het was gauw gedaan met dat gotverdomme, zegt Gossie, al kocht hij dan een klein rood fietsie, op drie wielen, en een autopod. Die had hij zelf geververt, rood, zegt het kleine zwarte jonge-

tje, vlak voordat ik doodging, toen hij al wegliep toen ik nog lang niet dood was, nou ja, een paar uurtjes van tevoren maar. Toen was het gedaan met gotverdomme, zegt Gossie, dat zeg ik toch. Ja, dat kwam, zegt Nelson, omdat ik dacht, ik ga daar buiten op straat staan, op het drukke kruispunt midden in de stad tussen de auto's, of de trams, die rijden wel eens linksaf, en dan zie ik wel of 't lukt misschien dat we samen ik met een paar benen eraf of dwars door-midden en jij met je hoofdje open langs de hele rand boven de ogen de hele schedel rond, begrijp je, want ik was toen al dood nog vóór jij, ik zocht alleen maar wat hulp om dicht bij je te zijn. En toen kon ik je kamertje weer krijgen, zegt Gossie, maar ik was er al helemaal uitgegroeid, zo snel ging dat met mij, toen was ik al tien, ik kreeg al bijna bustes. Jawel, zegt het kleine zwarte jongetje, dat is goed, jij hebt altijd op mij gepast, maar hij, hij wou al dood nog voordat ik dood, een paar dagen al, toen ik daar maar lag bij allemaal vreemden, met m'n haren eraf eerst, en toen m'n hoofd eraf, en toen nog eens m'n hoofd eraf, en dat maakten ze allemaal wel weer, alles kapot, ik kon niet meer kijken, onder een tent met allemaal slangen van gasbuizen met wielen, en toen nog eens m'n hoofd eraf maar dat ging vanzelf en toen was hij net weggegaan om te eten. Dat kinderprogramma komt nog lang niet, zegt Gossie, allemaal paarden met van die konten, luister nou maar naar mij. Het kleine zwarte jongetje liet zich uit de stoel zakken, legde een hand op het meisje haar rok, en stampte zijn hielen in de hakken van zijn rode laarsjes, een voor een, alsof ze te klein waren, dacht Nelson. Zijn onderbeentjes naar buiten slaand, de aanraking der knieën bewarend, holde hij over het brede gangpad tussen de rijen fauteuils langs de muren van de salon naar de uitgang, langs de moeder, de moeder van een van hen, of van hen beiden, die een bril had opgezeten, met haar ene hand de sigaret voor haar

mondhoek hield, de andere hand met gestrekte vingers plat tegen de hoornen arm van de bril gedrukt, of de haren voor haar oor optastend. Het leuke blonde meisje volgde het kleine zwarte jongetje onmiddellijk, springend, en hijsend aan haar beige maillot, de handen hoog in het middel onder het uitstaande abrikoosrode jurkje, in het voorbijgaan iets tegen de moeder, de moeder van een van hen of van hen allebei zeggend, al zeggend al voorbij haar en nog even naar haar omkijkend, de hoek om, het jongetje achterna. De televisie, in de donkere ruimte dwars op de geel verlichte salon, kondigde aan de muziek te horen een kinderprogramma aan. Nelson trok de asbakstandaard naderbij, leunde achterover in de fauteuil, en keek de salon af, het brede gangpad van bruine pluche, tot aan de kruising, de zwenking naar de uitgang.

Op de kruising de vier straten afkijkend, vol auto's en trams in het middagspitsuur, en windstoten. Ben jij een beetje verlegen pap? Vanuit de windhoek van een portiek, maar ik was al dood, nog vóór jij, zei Nelson, al drie dagen, van onmiddellijk toen het begon, dat leek me maar het beste, en het makkelijkste, wat had je nou aan mij, je moeder was dicht bij je, ik kon 't niet meer, al meteen de eerste dag van de drie kon ik het niet meer aanzien, zelfs toen je hoofdje er nog niet afgezaagd was, en nog eens gezaagd, en een derde keer gezaagd, toen het in het begin nog maar was alsof ik droomde, de droom jarenlang van nou moet het noodlot maar eens toeslaan want mij overkomt toch niks dat is altijd maar ver weg bij anderen, ook toen al toen het nog leek naar niks, een vergissing van Latijnse bewoordingen, een boze droom zoals ik zeg, toen wilde ik er al direct tussenuit, opgegeven, verloren, dood, nog vóór jij, de definitieve droom in van waaruit ik dan altijd nog wel via die droomkabel waar je je dodelijk slapend toch nog altijd van bewust

blijft kan opbellen, een nummer, en zeggen, zonder lichaam, maar met een stem, die stem droomt eeuwig voort: En, hoe is het afgelopen, met hem? Uw zoontje is zojuist om zes uur in alle stilte en rust overleden. Ingeslapen? vraag je, voor jezelf, zodat hij voorgoed bij je kan komen inslapen. Ja, ingeslapen. Zonder pijn. Zodat je in een stoel gaat zitten, en met je mond dicht, en je neus dicht, en je ogen dicht, het beven in je hele lichaam met je schouders probeert te bedwingen, en het beven tot je schouders beperkt weet te houden, waarna de moeder van een van hen, of van allebei, zich van hoog bovenaf diep over je heen buigt en haar hoofd ergens opbergt in je, geluidloos, met alleen nog het schokken van de schouders ergens daartussen.

De moeder doofde haar sigaret op het moment dat het leuke blonde meisje een meter voor het kleine zwarte jongetje uit de salon binnenkwam, de hoek om, het brede gangpad in, springend, het jongetje met ietwat hoekige bewegingen achter haar aan, hollend. De moeder doofde de sigaret maar half, zoals haar gewoonte was, de moeder van een van hen, of van allebei, nu misschien omdat ze opkeek en het meisje volgde met haar ogen en het kleine jongetje daar achteraan het brede gangpad tussen de fauteuils langs de muren af, doelbewust richting kiezend, Nelson naderend zonder te vertragen die daar zat dwars op de andere (en duistere) salon, waar de televisie aanstond met het kinderprogramma. Hij is er weer, zegt het kleine zwarte jongetje, hij bleef nu voor het lage rechthoekige tafeltje staan, met z'n handjes op het blad leunend, recht tegenover Nelson, maar van hem weg naar het televisiescherm kijkend. Het leuke blonde meisje was doorgelopen de duistere salon in en drukte haar hoofd tussen twee stoelen in de achterste rij voor

televisiekijkers. De moeder, van hen allebei ongetwijfeld, zocht in haar tasje naar een sigaret, of naar een boek. Bijna in één lijn nu, van Nelson uit gezien, met het kleine zwarte jongetje. Hun hoofden in het lange perspectief elkaar naderend, rakend, bedekkend, het jongetje zijn moeder afdekkend, en zijn hoofd van het televisiescherm langzaam naar Nelson, vlak voor hem, wendend. in het volle ietwat gele licht van de ouderwetse met gele zij beklede lampekap achter Nelson's hoofd.

Het gele licht waarin het linkeroog van het kleine zwarte jongetje plotseling wegtrok, naar binnen viel. En het oogwit reusachtig toenam. Eén seconde maar, een loom gebaar van de iris die het moe werd en even terzijde zonk. En het oogwit reusachtig toenam, in het linkeroog. De mond van het kleine zwarte jongetje, onder de neus, waarlangs de iris onderhuids leek weg te zakken, terwijl het oogwit reusachtig toenam, vertoonde een verontschuldigende grijns, dacht Nelson. De zenuwen losgeraakt achter de huid in het gezicht van het kleine zwarte jongetje, waarachter de moeder, van hem, haar sigaret uitdrukte, en al uitdrukkend al opstond, het brede gangpad afkwam in de richting van de verduisterde salon waar haar kinderen televisie keken voor het slapen gaan. Zodat zij, de moeder, hen maar bij de hand hoefde te pakken, het leuke blonde meisje eerst, met een tikje op haar bips in haar beige mail-lot. Het kleine zwarte jongetje vervolgens, een handje van het tafelblad nemend vlak voor Nelson in zijn fauteuil. En met hen wegwandelend, tussen hen in, haar tasje nog tussen haar hand en die van het kleine jongetje, langzaam, in het tempo van de kinderen, het leuke blonde meisje met de zachte lippen en het abrikoosrode jurkje, en het lieve kleine zwarte jongetje, waarvan het oogwit plotseling reusachtig toenam.

Alma

In een zijvertrek van de grote salon, nee, het was op de derde verdieping, men noemt het een suite, een ruimte die in tweeën gesplitst kan worden, in dit geval door een rood gordijn, tien meter lang, en van waarlijk ondoorzichtige kwaliteit, de tweepersoonsslaapkamer scheidend van de zitkamer, open nu ter gelegenheid van een feestelijke ontvangst, niet al te laat op de avond. Twee telefoons beschikbaar voor bestellingen. De ontvanger, de handenschudder, meneer Frolick, soupeerde nog in zijn zitkamer, de handen tussendoor vol kreeft. Hij knikte zijn genodigden toe. En ook zonder daartoe uitdrukkelijk genood te zijn zetelden zijn gasten zich uitsluitend in het enigszins gedempte slaapvertrek, in verspreide stoelen, niet al te ver van een tegen het voeteneind van het brede bed geschoven tafeltje vol drank, niet al te ver ook van de goed zichtbare scheiding tussen slaap- en zitkamer, helder verlicht deze laatste, totaal leeg, op een in een hoek vlak voor het raam geplaatste sofa met ronde, lage eettafel na, waaraan meneer Frolick zat te souperen, o ja, met twee maskers op, waar hij krab in propte, geen kreeft nee, zag Nelson nu, hij hield zeker niet van kreeft, alsof hij een kut volstouwde met slap roze vlees, glimmend van kwaliteit, of zwetend van inspanning misschien, grote brokken uit een druipende kelk vol. Daar hielden zijn gasten van, die onmiddellijk een zetel opzochten met een glas. Zodat het best mocht duren, het souper met zes gangen daar.

Voornamelijk vier kaboutermeisjes onder de gasten, zag Nelson, hij zegt: Die whisky, langzaam gedronken, maar wel gestaag, houdt je urenlang prettig in een stoel, van mij hoeft er vanavond niet gesprongen te worden, en er blijven vast wel een paar botten over, mocht het laat worden. Zegt hij tegen Alma, achter de drie

kleine meisjes binnengekomen, waarvan er een haar moeder is. Blijf maar een beetje bij me, zegt hij, jammer dat 't licht zo slecht is voor je mooie zwarte broekpak, waarom heb ik je zolang niet meer gezien, Gossie?

Gossie droeg in haar lange zwarte broekpak een lichtblauwe organdie bloes, plat op de huid, met daarover een zwartleren spencer, zeer kort, een beetje spannend in de rug, alsof hij haar oksels steunde. Dan mag het ook geen broekpak meer heten, maar een pantalon met bloes enzovoorts. Prachtig poffende lange mouwen van gestreept blauw weefsel dalend uit haar schouders, nauw sluitend rond de polsen. Waar het rinkelde van geklopt dof metaal. Als zij een van haar handen, met een optrekkend schoudergebaar, voor haar mond bracht, en de handpalm, naar boven gekeerd, openend, van vlak voor haar lippen naar voren strekte. Uitleggend, argumenterend. Lang geleden, zegt Nelson, dat we samen gingen wandelen, in je eerste zwarte laarzen, nog geen leer toen, een soort peau de suède, heb ik dat goed, winkel in winkel uit, en ik je zo graag zag in die zachte roze welvende trui van iets pluizende wol in de mond die in de was maar nauwelijks verhardde, zeker twee jaar niet, al die tijd dat ik uitzonderlijk van je hield, waarom heb ik je al zolang niet meer gezien, Gossie.

Toen was ik zestien, zegt Alma, en je noemde me allang geen Gossie meer. Ik was al vier jaar jouw Gossie niet meer, toen hij geboren werd, toen liet je me onmiddellijk vallen en was ik jouw liefde kwijt. Alsof je niet van twee kinderen tegelijk kon houden. Alsof je daarvoor niet genoeg had. Verdomme. Mocht ik met hem gaan wandelen, en op hem passen, en hem aankleden en uitkleden en in bad stoppen en in bed. Alles. Je vertrouwde me alles toe, met hem, als helemaal niemand anders. Al was ik ook

nog zo jong. Was dat dan niet een heleboel liefde, zegt Nelson.

Jawel, maar dat is die andere liefde, zegt Alma. Goed voor volwassenen, vrienden onder elkaar. Ik was nog maar een kind. Van twaalf tot zestien. Ik koesterde en verzorgde jouw liefde, maar jouw liefde gold dat kleine jongetje. Wat tot mij kwam, kwam via via. En pas toen hij gestorven was, werd ik weer jouw liefje, als vroeger, met niets ertussen. Alsof je niet van twee of drie mensen tegelijk kunt houden. Helemaal. Waarom niet? Jij zoekt altijd wat anders, maar altijd maar één. Moet ik die man daar een hand gaan geven, denk je. Zo'n volgevreten gezicht.

Niet nodig, hij heeft je allang gezien. Je maakt je blouses nog altijd te krap van voren, zegt Nelson, net als je moeder. Dat knoopje daar, tussen de tepels, spant, een familiekwaal, 't ligt aan jullie hand van naaien. Misschien valt 't alleen mij maar op. Zoals het me niets uitmaakte je hand te kussen toen je eczeem had, tot over je pols.

En toen hij dood was, ging je als een gek van mij houden, maar anders dan vroeger, gewoon niet mooi meer. Als, ik zeg als jij van iemand houdt, verpletter je ze meteen ook maar. Moeten ze de hele wereld voor je oplossen. Besta je eigenlijk niet eens meer. Is er geen haar op het hele lijf van je liefste waar je niet inkruipt, waar je niet helemaal in verdwijnt, spoorloos.

Dat is mooi, zegt Nelson, geweldig, geen haar waar je niet inkruipt. Je vriendinnetje stond in de gang, en ze begon te huilen toen ze mij zag, en ik kwam de trap af en streelde haar haren, en ik hilde niet, en ik zei stil maar.

Ja, maar je bent dan ook mooi helemaal weg. En krijgt geen antwoord, zegt Alma. Net alsof

je dat ook helemaal niet wilt. Moet je kijken hoe die hoe heet ie, Frolick, de soep in z'n masker lepelt. Hopelijk zitten er geen ballen in. Zitten we hier voor zijn amusement?

Toen ik een keer verscheen met lila sokken, zegt Nelson, een soort paars-bruine prachtige al zeg ik het zelf fantasiebroek, uitlopend onder de knie, en daarboven een bijzonder merk tomatensoeptrui met blauwe en okeren kasjmiermotieven erin, de roze kraag van een mousseline bloes daarbovenuit, riep hij: Papegaai! Ik vond 't erg mooi. De volgende keer trok ik toen maar roze sokken aan.

Zo komt dat, zegt Alma. Maar ik ben er nou toch.

Stel je voor dat zij, Huberta bij voorbeeld, zegt Nelson, gereed was geweest voor de grote voorlopige dramatische liefde, op het moment, exact dat moment, dat hij in haar leven trad, met zijn begeerte, door toevallige omstandigheden, dat gebeurt toch, dat lees je toch wel eens, gereed voor de klap, van beide kanten, en niet altijd dat gezeur van de een die achter de ander aanrent, en alsmaar harder rent, onmiddellijk al in de verkeerde richting geleid, maar KLAP, van twee kanten, twee treinen op hetzelfde spoor, in tegengestelde richting, voorbestemder kan niet, gewoon nou eens een keertje een geweldige verschrikkelijke lekkere klap, beng. Dat zou ik nou eens zo verdomde fijn hebben gevonden. En alle gejang!

Je had je kapot geschrokken, zegt Alma.

Zo'n meisje, loveliness to gaze upon, zo'n meisje vind ik nooit meer. Wat haar lichaam betreft. Haar ogen, ongelooflijk. En toch duurt zoiets maanden, bij mij, voordat je je daar bewust van wordt, haar vlees. Je moet eerst een paar keer flink door de goot gehaald worden.

Wordt haar lichaam manifest van. Ga je tasten om weer op te staan. Vastigheid. Altijd verrukkelijk, om te voelen. Je kunt beter niks vragen. Zei ze zelf ook. Zo'n meisje loop je niet vaak tegen het lijf. Hoogmoed en fantasterij van de geest, te veronderstellen dat twee mensen elkaar snijden, op de seconde getimed, en hun ogen opslaan, en elkaar zien.

Toen hij gestorven was, switchte je met je totale gevoel over op mij, je wilde mij als kind en een kind van mij, weet ik nu, en je hebt 't maar net overleefd; mij ging het voorbij; die samensmelting van gevoelens was zo hevig dat ik me verraden voelde, en van daaruit is 't makkelijk te ontwijken, over te switchen, ook voor mij.

Het ontwijken van de borsten in het organdie, terugwijken voor de blik, verzachting van de lijn tot bijna een vermoeden, zodat alleen de tepels resten; de liefde tot een vermoeden, dat alleen in het oog bestaat, opgeslorpt in de blik, die zich reusachtig verwijdt, en sluit. Ademend door de blik, een groot geluk nog. Zeker. Dat nog te kunnen. Het lome paardenoog.

Liefde is een kwestie van taal; uiterste machteloosheid.

Het volgevreten gezicht dat z'n vadsige masker omhoogschuift, z'n hondevoer van malse brokken in het tweede masker lepelt, geprakt met een lepel optilt, en doorslikt, meneer Frollick, terwijl Nelson zijn hand op Alma's hand legt, langs haar vingers wegglijdt, zo gauw al, zodat het tweede masker omhoogschuift, een vervliegende val langs haar lange vingers, die niet ophouden. Slechts de taal blijft bij hem.

Of blijft hem bij. In taal zou het zo klinken: In de stadsbus vandaag zat een meisje met een kind,

bijna vijf. Het meisje, de moeder, kijkt wat rond, na het boodschappen doen, gebroken-witte kousen stevig rond de kuit, de minirok van al zes jaar getrouwd maar toch nog niet oud. Het kind, het jongetje, in een nauwsluitende schotsgeruite kniebroek, scharrelt wat rond over de zitting, een roodwollen muts met stevige pompon over de haren. Op het moment dat het jongetje z'n benen laat zakken in de ruimte tussen de zitplaatsen, maakt de bus een snelle uitwijkmanoeuvre. Het jongetje slaat het middenpad in, het hele lichaam van het jongetje wikkelt zich tijdens de val af, benen, achterwerk, rug, en dan, opeens, los van dat alles, smakt het achterhoofd op de vloer. De moeder helpt het jongetje overeind, of het jongetje kruipt zelf overeind; hij huult, hij jammert: Jij-houdt-mij-niet-vast! Jij-houdt-mij-niet-vast! De moeder streelt het jongetje over z'n wollen muts, die veel heeft tegengehouden, de rode rand tot vlak boven de ogen getrokken nu.

De marteling, waardoor je je afsluit, gekluisterd in een perfect werkend mechanisme.

Je durft niet, hè, zegt Alma, je durft niet, zoals het echt gebeurd is, de moord, het beeld concreet voor de geest te halen. Nee, ik durf niet, zegt Nelson. Het moet genoeg zijn zo.

Don't be ashamed
Love is a game
You can learn
How to win.

Zoals ether vervliegt, zakt hij weg langs haar eindeloze vingers, zwevend, die narcosegeur onder een tent met zuurstofflessen aan het voeteneind van het bed, rode slangen die toevoeren en afvoeren; onderweg haar met huiswerkinkt besmeurde vingertoppen tegenkomend, lang geleden toen zij nog zijn enige liefde was,

thuiskomend van school, haar dagelijkse aanwezigheid. Hoor je die muziek daar, zegt hij, hoewel ik niet bewegen kan vandaag, maar voor 't eerst, zeg ik je, sinds die muziek bestaat, sinds 1964, voel ik mijn lichaam vrij, op die muziek. Dat tenminste toch wel. Onder zijn kleine schoolmeisjes. Kabouters.

Alma, ik denk dat meneer Frolick een toneelrol voor je heeft, aan zijn kijken te zien.

Wat zou je ervan zeggen als meneer Frolick een romanrol voor je had?

Hij heeft je gezien, zijn maskers afgelegd. Hij gaat je gebruiken voor een rol, zoals al die an-

deren hier, of je wil of niet. Er is geen verweer. Omdat ie denkt dat ie van je houdt. En al denkend de taal gaat hanteren, als instrument. Je zult het nauwelijks merken.

Stel je voor: je staat in je kamer uit het raam te staren, je voelt plotseling iets achter je, onder je achterwerk, heel zacht. je draait je hoofd om op die prettige gewaarwording: staat daar een klein olifantje achter je, toch nog manshoog, met de beweeglijke gretige rekbare mond van zijn slurf heel genegen onder je billetjes te knabbelen, en hij kijkt je daarbij met z'n heele kop zo verlegen, zo teder aan. Je merkte het nauwelijks, zo aangenaam was 't, van dat lieve olifantje.

Mededeling

Tot 15 december 1969 bestaat de mogelijkheid in te tekenen op inhoudsopgaven en banden voor de jaargang 1968.

Voor f 8,50 (inclusief B.T.W.) krijgt u twee banden plus de daarbij behorende inhoudsopgaven.

Bestellingen per briefkaart aan Meulenhoff-Bruna N.V., Beulingstraat 2-4, Amsterdam, met opgave van de wijze waarop u uw bestelling wenst te ontvangen, rechtstreeks of via uw boekhandel, en van de wijze van betaling (op giro 150.1333 van Meulenhoff-Bruna N.V., of onder rembours).

N.B. Het is helaas niet mogelijk banden of inhoudsopgaven afzonderlijk te leveren.

Vier gedichten

De harde weg

De steile hellingen, de hoge toppen
had ik gehaald.
Waarom zou ik verwachten dat de vlakte
veel meer gevaren in zich borg?
Daarboven in de bergen had een tijger
mijn pad gekruist, toch kwam ik
ongedeerd beneden.
Maar in de vlakte kwam ik mensen tegen
en werd in de gevangenis gesmeten.

Afgevaardigd door Vietnam
was ik op weg naar China
voor een bespreking
met een belangrijk man.
Maar op de stille weg brak plotseling
een storm los
en de gevangenis waarin ik werd geworpen
ontving mij als een eregast.

Ik ben een open boek, ik heb geen misdaad
op mijn geweten.
Maar toch werd ik ervan beschuldigd
spion te zijn van China.
Het leven loopt, zoals je ziet,
niet altijd even vlot.
Vandaag de dag
wemelt het van de moeilijkheden.

Vier maanden al

'Eén dag in de cel
is duizend jaren erbuiten.'
Het zijn niet enkel woorden,
dat oud gezegde.
Vier lange onmenslijke maanden
in het diepst van de kerker
hebben al tien jaar of meer
van mijn leeftijd genomen,
mijn lichaam verwoest.
Vier maanden honger,
vier maanden geen slaap
in dezelfde kleren
en zonder me te kunnen wassen.
Ik ben al een tand kwijt,
mijn haren vergrijzen.
Zwart, mager,
een arme drommel
met schurft en wonden overdekt.

Een wandeling in de bergen na mijn vrijlating

De wolken omhelzen de toppen,
de toppen omhelzen de wolken
en de rivier, diep onder me
blinkt als een spiegel,
vlekkeloos schoon.
Hoog in de bergen dwaal ik
en mijn bloed stroomt sneller:
geen oog af van de zuiderhemel
zijn mijn gedachten bij de vrienden daar.

Lied van de rijststampers

De rijststamper stoot de rijstkorrels stuk,
maar na die pijn . . . kijk, hoe glanzend ze zijn.
Zo kunnen ook mensen pas mensen zijn
als ze door pijnen en ongeluk
geslagen en vermalen zijn.

(Vertaling Mies Bouhuys)

Gesprek met Jac. van Hattum

In gezelschap van K. Lekkerkerker heb ik op 8 april 1968 een bezoek gebracht aan Jac. van Hattum, die ons thee schonk in een karig gemeubileerd vertrek met als enige wandversiering een paar schoolplaten waarop gekleurde afbeeldingen van vogeltjes. De dichter vertelde dat hij al zijn boeken – dus ook zijn eigen werk – had weggegeven. Bij het gebruik van de telefoon in de aangrenzende slaapkamer, zag ik boven het bed een reusachtig portret van Napoleon. Toen ik in de loop van het gesprek naar zijn bewondering voor De Gaulle en El Capone informeerde, zei Van Hattum dat hij dit portret had gekocht omdat het hem herinnerde aan een geliefde vriend met wie hij elf jaar had samengewoond, maar die nu in Amerika vertoefde. Jac. van Hattum droeg een lange, rode kamerjas. Hij sprak duidelijk, weloverwogen en geaffecteerd; kennelijk ook niet zonder ironie.

I

– In uw bundel *De pothoofdplant* staat een vers *De dichters*, waarin deze worden voorgesteld als ivoren-torenmannetjes die buiten de dagelijkse realiteit leven, en in het gedicht voor *Saartje Mok* staat expliciet dat ‘woorden . . . geen enkel goed vermogen’ en dat het leven ‘werkelijke daden’ vraagt. Met woorden doe je niets in de realiteit; je kunt er niets mee verhinderen of verbeteren. Dit wijst op een dichterschap dat zich bewust is van zijn tegenstelling tot de dagelijkse werkelijkheid. En anderzijds – en dat is toch wel opvallend – zijn er in uw werk talloze sociale gedichten en hekeldichten. Heeft u destijds, toen u die sociaal bewogen gedichten schreef, dan wel geloofd dat u als dichter, dus met woorden kon bijdragen aan de sociale strijd ter verbetering van de wereld?

– Nee, nooit! nooit! (*barst in lachen uit*). Ik herinner me die hele grote optocht van het NAS – het Nationaal Arbeids Sekretariaat van Sneevliet – in Rotterdam. Toen riepen die kerels allemaal (*roept*):

*Wij wille geen ouwe jassè
Wij wille geen ouwe broekè
Wij wille werr'k!*

Maar dan dacht ik bij mezelf: ik wil helemaal geen werk; dat is het laatste wat ik begeer te hebben!

– Maar hoe moeten dan volgens u uw sociale gedichten worden beschouwd? Is de sociale bewogenheid of het sociale protest daarin dan niet meer dan een dichterlijk motief, zoals bij voorbeeld ook een nachtegaal of de maneschijn literaire ingrediënten kunnen zijn?

– Ja, en niets meer.

– Maar u wilde toch wel werk voor de arbeiders die uw eigen slogan riepen. . .

– Nee, eigenlijk niet; het interesseerde me bijzonder weinig. Ik wilde alleen maar die mooie jongens, dat jonge proletariaat zien. . . als ik schilder was geweest had ik allemaal jonge arbeiders geschilderd, in hun werk. Ik wou ook altijd – ik spreek heel eerlijk hoor, want het

MARTIEN J. G. DE JONG. Geb. 1929. Hoogleraar in de Nederlandse en Vergelijkende literatuurgeschiedenis aan de Facultés Universitaires te Namen. Promoveerde in 1958 op een proefschrift over *Bilddijks verborgen werkzaamheid als dramatisch dichter* aan de Rijksuniversiteit te Gent, en werd in 1965 door de Koninklijke Vlaamse Academie bekroond voor zijn *Onderzoek naar Bilddijks dramaturgie op comparatistische grondslag*. Publiceerde talrijke studies over literatuur in Nederland, België en Italië.

heeft geen zin om op bijna tachtigjarige leeftijd¹ nog eens te gaan draaien – ik zei altijd tegen Sneevliet: waarom nemen we nu geen ring in een dikke muur met een grote ketting en dan moeten al die jongens daar náákt aan staan trekken; die muur verbeeldt dan een kerk of een bankgebouw dat ze vernielen. . . ze moeten dus een trekkende beweging maken, waarbij ze echt kràcht moeten zetten. En dan zou ik het liefst schilder zijn geweest. . .

– Dan ging het u dus eigenlijk alleen maar om een esthetisch of een erotisch getint esthetisch moment?

– Natúúrlijk, maar daar gáát het bij mij ook om.

– Maar wilt u dan zeggen dat u eigenlijk helemaal niet sociaal bewogen was?

– Nee, dat wàs ik ook niet. Ik had alleen het wóórd tot mijn beschikking. En daarom vind ik ook al mijn gedichten een soort van hogere orde van de leugen. . . Ik kan me gemakkelijk de gevoelens van anderen eigen maken.

– Maar neem nu een elegisch gedicht als *Klacht*. . .

– O ja (*begint te declameren*):

*Dat Gij me ook dit ontnomen en
verhinderd hebt: mijn stille geven. . .*

Maar dat is al heel oud; dat is uit *De pothoofdplant*.

– Hangt zo'n gedicht over een gestorven geliefde nu helemaal niet samen met biografische omstandigheden?

– Nee, natúúrlijk niet!

– Waarom natúúrlijk niet?

– Wel, omdat ik (*plechtstatig*) een 'onnatuurlijk wezen' ben; het onderwerp van mijn gedichten is nooit een vrouw. Maar dat heb ik al veel te váák verkondigd.

– Ja maar daarom kan dat gedicht toch nog wel samenhangen met biografische omstandigheden?

– Nee, absoluut niet, evenals van mijn ander werk is er geen woord van waar. Dit gedicht gaat over de liefde tussen een man en een vrouw (*begint te declameren*). Maar ja (*berustend*): 'das war niemals da.'

– Nee, maar het hoeft ook niet in de dagelijkse werkelijkheid dagewesen zu sein, wanneer

het er maar was tijdens het schrijven. Je kunt je afvragen: is een gedicht nu de verbeelding van een gedachte, een wens of een gevoel, of is het alleen maar een ambachtswerkje in taal?

– Nou, dat is het eigenlijk niet; er is natuurlijk ergens een grondslag om zo'n gedicht te schrijven. En dit gedicht *Klacht* is veel te sterk om niet ergens voor mij een herinnering gehad te hebben. Dus ik moet wel aan iemand gedacht hebben, anders had ik dat niet zo. . . maar het is me niet bewust geworden wie dat geweest zou zijn.

– Merkwaardig. U zegt: *omdat* het een sterk gedicht is, moet het wel een biografische, of althans geestelijk-biografische achtergrond hebben.

– Ja, dat moet wel, want anders kun je nooit zo krachtig schrijven.

– Maar komen we nu niet in conflict met uw vorige uitspraak dat er van al uw werk geen woord waar zou zijn. . .

– Er is geen woord van waar; maar ik denk dat ik me misschien de situatie van een ander, bij voorbeeld van mijn Amerikaanse broer heb ingedacht, die inderdàád zijn vrouw verloren heeft.

– Wat mij opvalt, is dat er nogal wat gedichten zijn waarin sprake is van een droom. Droomt u veel?

– Nee ik droom nooit; wèl als klein kind; nachtmerries; dan zag ik grote gezichten die op me afkwamen en zo. . .

– Maar waarom noemt u die gedichten 'dromen'?

– Nou, omdat ze toch wel een droomachtig element bevatten, ja. . .

– Er is in die droomgedichten een eigenaardig motief, namelijk iets van verstenen en tot ijs worden, iets. . .

– Ja! En dat heeft ook de man met wie ik wel vergeleken ben, maar die duizend maal groter is: Andersen. Die heeft dat dikwijls: het ijs-motief. In een van zijn beroemdste sprookjes, *De sneeuwkonigin*, is zelfs alles verstard en versteend. Het ijs, waarvoor ik eigenlijk doodsbang ben, speelt in mijn eigen werk een vrij grote rol.

– Ik noteer het in de gedichten *De verlatene*

zingt, *Dagdroom*, en *Droom*. Ook vind ik daar barnsteen.

– Ja, dat heb ik later geleerd: barnsteen is hars van Oostzee-pijnbomen, dat drupte en soms op een insect viel; en dat werd dan zo prachtig ingekapseld. Dat heeft me altijd heel bijzonder gefraspeerd: zo'n prachtig stuk barnsteen waar een insect in zat.

– Heeft u daar nooit een symbolische betekenis in gezien: op dezelfde manier vangt en versteent de kunstenaar een gevoel blijvend in een gedicht?

– Nee, de wonderlijke schoonheid van prehistorische insecten. . . Kijk, ik voel me eigenlijk helemaal geen dichter; ik zou liever beeldend kunstenaar zijn geweest. Maar daar moet je natuurlijk bepaalde dingen voor hebben, en dan moet je niet op een Fries dorp geboren zijn, waar je helemaal de techniek niet kunt leren. . .

– Nog even het ijs-motief. Het gedicht *Dagdroom* begint als volgt:

*Dit is de glazen bol waarin ik woon
te zamen met, aan het kruis, des mensen
Zoon
en anders geen en wat daar buiten gaat
wordt nevel nu, die heel het glas beslaat. . .*

– In mijn Friese dorp was een vrouw, die had glazen bollen waarin beelden stonden. . .

– U bedoelt die beeldstolpen die de mensen op de kast hadden staan?

– Ja: daar is de schoonheid afgestoten en kan niet meer vernietigd worden. Zo iets is het, geloof ik.

– Maar dat kruis, die mensenzoon en:

*ik het zingend woord en Hij het Woord
aan het kruis. . .*

– Nou dat kruis en dergelijke behoort tot mijn afdeling komedianterie, geloof ik. Een katholieke bevestiging.

– Evenals de priesterlijke gewaden waarin u zich graag hult?

– Ja, met het kruis ben ik altijd wel bezig geweest. Ik zou graag een katholiek jongetje zijn geweest; dan had ik nu zeker een scheef

nekje (*glimlacht*). In de katholieke kerk is veel romantiek die het protestantisme mist, terwijl de Friese kerken door de ridderschilden die erin hangen, toch ook nog wel wat romantiek hebben.

– Maar dan is het toch niet alleen komedianterie?

– Nee, die romantiek van de roomse kerk trekt me bijzonder. Kijk, in mijn familie komt een afwijking voor in de nekspier; mijn broertje had dat ook en is eraan geopereerd. Als ik een katholiek jongetje was geweest, zou ik zó vroom zijn geworden, dat geen operatie me van mijn scheve nekje had kunnen helpen.

– Er is nog een ander motief dat mij treft. Het motief van de onvolwaardige; ik bedoel het mongooltje, de debiel, en ik denk dan aan verhalen als *Het zonderlinge kind*, of *Tom Poes*, waarin er zelfs drie voorkomen.

– Ja! Later ben ik zelfs onderwijzer aan een school voor debiele kinderen geworden; maar toen waren er die gedichten en dat verhaal al, want dat was pas de allerlaatste periode van mijn onderwijzerschap.

– Gaat dat *Tom Poes*-verhaal helemaal niet terug op gegevens uit de werkelijkheid?

– Nee, er komt alleen maar een meisje in voor, Dineke, dat was de dochter van de dokter; ze is nu getrouwd met een bekende arts in Sneek. En dat waanzinnige kind heeft ook bestaan.

– En dat kijken naar die slager, bij voorbeeld, met dat meisje Dineke, is misschien ook reëel?

– Ja, daar stond ik altijd bij.

– En dat meisje ook?

– Ja, maar die wou dat toch liever niet.

– Maar ergens wordt dat meisje toch ook uitgebeeld als iemand die ervan houdt onvolwassenen te kwellen.

– Ja; dat was een facet van mijzelf in dat meisje getransponeerd.

– Ik vind het opvallend dat de jongen uit dat verhaal ook schrijft; en met name een grafgedicht waar hij helemaal niets van meent, maar dat desondanks diepe indruk maakt op de toeschouwers.

– Vind ik ook een héél vreemd verschijnsel, moet ik zeggen. Ik heb gedichten waar men

zeer door getroffen werd, terwijl ze voor mijzelf gewoon een vorm van fantastisch bedrog, van belazerij waren.

– Ik heb weleens gedacht bij bepaalde verzen: is dat hier nu ironie, of is dat gewoon een zwakke regel. Neem nou zo'n gedicht als: *Ik dacht mij in. . .*

- . . . en dróómd e e n h e e l a l .
- Dat kent u van buiten?
- Nee; alleen de eerste regel.
- Daar staat in:

*Want om de pracht van deze jonge mensen
was mijn ontroering bovenmate groot.*

– Ja, dat was toen ik lid was van de Vereniging van Nacktkultur en daar de pràchtigste mensen zag. Oh!

– Dus dat is wel oprecht gemeend; maar die laatste regel is natuurlijk erg zwak.

– Ja, dat is een doodoener, maar toen was mijn dichterschap nog heel in het begin.

– Merkwaardig is nu dat *Dagdroom*, dat dus terug zou gaan op geen enkel echt gevoel, wèl goede regels heeft. En daarnet zei u over het gedicht *Klacht. . .*

– Dat verschijnsel verrast mij ook altijd. Soms begrijp ik niet dat sommige regels zo goed zijn; want je ziet natuurlijk zelf wat er op reëel vlak nep is en wat niet, en ook wat er als gedicht goed is en wat niet. Overigens ga ik ervan uit dat er in ieder dichterlijk oeuvre hooguit tien volmaakte gedichten zijn te vinden, en dat dit aantal dan al heel groot is.

– Welke zouden de beste gedichten van Jac. van Hattum zijn?

- Dat weet ik natuurlijk niet zo goed. . .
- Maar u hebt zojuist gezegd dat u het wel. . .
- Ik heb geen boeken meer.

– Hier heeft u mijn exemplaar van uw *Verzamelde gedichten*. De inhoudsopgave staat achterin. Dat weet u misschien nog wel. . .

– Ja, maar dan weet ik de eerste regel niet. *Klacht* bij voorbeeld vind ik een goed gedicht (*declameert weer, en vertelt over de Amerikaanse broer*). En dan dat: 'God – Schouwend keken'. Ik begrijp eigenlijk niet dat ik dit ooit heb kunnen schrijven; het is een heel wonderlijk gedicht. (*Bladerend in zijn Verzamelde gedichten*) Kijk, *Stervende vlinder* vind ik eigen-

lijk ook goed. Dat heb ik in een bootje geschreven op de Aalsmeerder plassen, toen ik een prachtige citroenvlinder zag die de oever niet meer kon halen (*declameert*):

*Die was te ver van bloem en plant
gefladderd over 't wijde meer. . .*

Dat *Dichters* vind ik niet zo goed; *Haar zwijgen om het kind*: dat is een sterk gedicht uit mijn eigen leven. *Gebed voor de vrek* is weer heel anders.

– Ja, min of meer sociaal, anekdotisch. . .

– Terrestrische poëzie, zeiden we toen. . .

Dorpslaster: dat is een gedicht uit de tijd dat ik in Putten woonde. *De oude dame*: dat is een hele lieve dame die altijd innig gelukkig over de Veluwe liep met takjes hei. *De oude dienstbode*: ja, die was op zo'n Veluws buiten en liep heel erg ongelukkig. Dus dat is allemaal terrestrische poëzie. . . Ja, en dan *Novemberochtend*. Dat was wanneer er geslacht werd in het najaar.

– Daar was u altijd bij?

– Ja; ik was een vreselijk wrede jongen. Ongelooflijk.

– In uw fantasie. . .

– Nee, in de realiteit. Bij die slagerijen rondhangen; dat is niet een leuk gezicht.

– Nee, maar het is toch nog iets anders dan bij voorbeeld een hond sarren of een kat doodknuppelen. En zulke dingen komen ook voor onder jongens.

– Maar ook zulke dingen deed ik. Toen ik nog in Wommels woonde zei een vrouw tegen mij: 'Soe'n jou mien kat verzoep wolle?' Nou, met meer 'Wonne des Leidens' heeft nog nooit een jongen een kat verdrongen. En dat is wat, hoor. Zo'n kat zwemt het kanaal over, en dan ren je als de bliksem de brug over en dan ben je weer bij die kat, en dan krijgt-ie weer 'n jeng, en dan gaat-ie terug naar de andere kant zwemmen. Ja. . . toen had er eigenlijk iemand moeten komen om dat jongetje van Van Hattum een flink pak op zijn duvel te geven. – (*Bladerend*) *Voorzeggende droom*: 'Ik droomde ik zag u gaan. . .' Dat is weer een heel sterk gevoel van mezelf. Dat ik dacht: Oh, als de goegemeente erachter komt, wie jij eigenlijk bent, dan steken

ze iedere dag de koppen uit de ramen, en dan kun je nergens meer lopen.

– Vanwege die wreedheid, of vanwege. . .

– Vanwege het hele innerlijk. Want er deugt helemaal niets van mij.

– Al de nu genoemde gedichten hebben dus een directe aanleiding in de werkelijkheid. Is dat ook zo bij uw verhalen? Bij wat u net over die kat vertelde, moest ik even denken aan dat aangrijpende verhaal *Moederliefde*, over die jongen zonder armen en benen, die alsmaar wilde dat zijn moeder hem verdrinkt.

– Ook dat verhaal heeft een aanleiding in de realiteit. Ik woonde toen samen met een medicus die de oorlog in Oostenrijk had meegemaakt, en daar de verschrikkelijkste dingen had gezien. Op een avond vertelde hij dat hij iemand kende die armen noch benen had, en die in een zak bij zijn moeder zat en dan die moeder nu en dan uit razernij in haar nekvel beet.

– Een goed verhaal vind ik ook *De vrouw in de erker*.

– Dat was Johanna.

– Gaat dat dan ook op een gegeven uit de werkelijkheid terug?

– Johanna, dat was mijn vriendin. Daar was ik zeer gebeten op, hoewel ze ongelóóflijk lief was. Maar wanneer ik daar 's nachts had gelogd en 's morgens naar school ging, moest ik net zo lang wuiven tot ik de hoek om was, bijna aan het andere eind van de straat. Nou, en toen dacht ik: 'Ik slá je nog eens dood.' Want uit beleefdheid moest ik omkijken, en ik háátte dat.

II

– Ik kom nog even terug op de uitspraak waarin u iedere werkelijke sociale beweging of betrokkenheid ontkent. Ik kan dat toch maar moeilijk geloven. Zo'n bundel verzetsgedichten als *De nagels in het vlees*. . .

– (*Theatraal*) Och God; Jaapje als illegaal. Dat slaat nergens op. Ik heb nooit één oprecht gevoel; ik heb het u al gezegd. (*Pakt het boek weer, declameert*)

Gebod voor Jan Vreeken:

*Ik wou wel langs de straten jagen
om het iedereen te vragen. . .*

Dat gaat terug op een bekend gedicht van Revius. Dat was een groot dichter. Uit de hoogconjunctuur van het Nederlands calvinisme. Revius is prachtig.

– Ja, maar Revius schreef wel degelijk van uit een bepaald gevoel. Het gedicht dat u inspireerde is een strijddiggedicht uit de vrijheidsoorlog tegen de Spanjaarden.²

– Van Hattum heeft aan niemand iets te vertellen.

– *De nagels in het vlees* is ook geschreven in een periode van strijd van het Nederlandse volk.

– Ja, en in het Frans klinkt het nog mooier: *Les ongles dans la chair* (lacht).

– Toch lijkt het me dat je als schrijver van dergelijke verzetsgedichten wel degelijk sociaal of politiek geëngageerd moet zijn. . .

Interruptie K. Lekkerkerker: Je hebt heel vroeger teksten over koningin Wilhelmina geschreven, die erg satirisch waren. En je hebt de oplaag van je eerste bundel, *Baanbrekertjes*, zelfs vernietigd omdat er een gedicht op Wilhelmina in stond dat al te kras was. Van hetzelfde zetsel is toen, meen ik, een nieuwe oplaag gedrukt, maar zonder dat gedicht.

– Waarom deed u dat?

– Mr. François Pauwels had me gewaarshuwd. Ik ga wel graag een keertje naar Leeuwarden, maar niet om daar een paar jaar te zitten wegens majesteitsschennis. . .

– Ik vind dat dit alles toch doet vermoeden dat u wel degelijk politiek geëngageerd was toen u begon te dichten. . .

– Nou ja. Ik was aanvankelijk politicus, ja. Ik ben begonnen in *De Notenkraker*, een satirisch blad van de sociaal-democraten.

– Dus u was wel socialist?

– Dat dachten ze (*lacht*); ik heb het nooit goed begrepen, hoor. 'Socialism', dat klinkt in het Engels zo mooi.

– Opvallend vind ik dat u wel 'sociale' gedichten heeft geschreven, maar geen 'sociaal' proza.

K. Lekkerkerker: Het proza is ook van latere datum.

– Men heeft mij aanvankelijk bij de zogenaamde socialistische literatuur ingedeeld. Stuiveling heeft daar heel ontróerend over geschreven.³

– Maar u kunt toch niet iets ontkennen wat werkelijk bestáán heeft?

– Ja, maar er bestáát in mij helemaal niets.

– Dat kunt u nú wel zeggen, maar toen moet het anders geweest zijn.

K. Lekkerkerker: Nou en of. *Baanbrekertjes*. Dat was een róód boekje; helemaal rood. Het kostte vijf cent.

– Vijf cent (*roepend*): ‘Lees de Baanbrekertjes’, kreet ik dan in vergaderingen. En dan zeiden ze: wat is dat voor een idioot jongetje met zo’n hoge, geaffecteerde stem. Dat was nog nooit in de arbeidersbeweging gehoord. En het was een heel griezelig boekje om te zien. . . ‘Enne, en wat mot dat dan koste,’ zeiden ze. ‘Faif cent. . .’

K. Lekkerkerker: Het geheugen is een onbetrouwbaar werktuig. Je moet toch wel degelijk een overtuiging hebben gehad.

– Och kom, zeg. . . nou, daar is het socialisme vast niet gróót van geworden.

– Ik zou ook nog even willen terugkomen op uw romantische gevoelens in verband met wat u uw katholieke bevestigingen noemt. Heeft u veel belangstelling voor de romantiek?

– Ik ben van nature een beetje romantisch, geloof ik. Ja, de Friezen hebben ook een soort romantiek, maar die is zó sentimenteel; de Duitse romantiek valt daar eenvoudig bij in het niet. Die Friese romantiek zwemt in tranen. Zelfs zo’n man als Troelstra, die toch met beide benen op de aarde stond, is in zijn Friese gedichten zéér sentimenteel. Dan denk ik: hoe is het toch mogelijk dat zo’n stoere socialistische voorman. . .

– Voelt u zich Fries?

– De Friezen voelen mij niet. Als kind heette ik al: ‘dat healwise jonkje fen Van Hattum’; dat betekent: half gek; niet goed wijs.

– Wie uw werk leest, krijgt al gauw de indruk dat hij te maken heeft met een auteur die afkomstig is van het Friese platteland.

– Toch zou ik daar voor geen geld ter wereld meer willen wonen. Amsterdam is mij lief boven alles.

– Is dat, omdat u zich hier veilig voelt en in Friesland niet?

– Dát is het.

K. Lekkerkerker: En ook vanwege het contact met de jeugd.

– Ja.

– Vond u daarbij vergeleken bij voorbeeld uw dichterschap van minder belang?

– Zeer secundair, ja.

K. Lekkerkerker: Maar wanneer die jongens hier waren, dan vond je het toch wel prettig om ze verzen van je voor te lezen of proza.

– Is dat zo? Ik herinner het mij niet.

– Dan zou men toch kunnen veronderstellen dat u zich geveild voelde door hun belangstelling voor uw literair werk?

– Die hadden ze niet.

K. Lekkerkerker: Ze luisterden toch. . .

– Ja, zo beleefd waren ze nog wel, maar dat was dan ook alles.

K. Lekkerkerker: Nee, je voelde je wel degelijk geveild als ze een vers mooi vonden. Als ze zeiden: dát vers daar vind ik niks an, nou dan. . .

– Kom, kom; nee, veel erger zou ik hebben gevonden als ze gezegd hadden: wat doe je nou in Godsnaam met zo’n kruis aan de wand? Of: waarom draag je die kleren? Die priesterkleren.

– Droeg u die dan in huis?

– Ja zeker. Een rood bisschopskleed. En (*ironiserend plechtstatig*) zegenende gebaren.

K. Lekkerkerker: En op straat loop je als een priester in zwarte kleren, met een kruisje.

– Ja maar niet met dit grote kruis (*heft een met rode doek bekleed kruis, waarop blinkende kralen, als van een Griekse patriarch*).

– Loopt u al lang zo?

– Al heel lang. Ze zijn zó mooi (*toont verschillende zwarte capes, waarvan één met rode voering*). Er was een jongen die zei: ‘Mag ik zo’n cape eens van u lenen?’ Ik zei: wat moet je dáár nou mee? Maar goed, hij wou ’m lenen. En die jongen heeft toen van een hoog gebouw in Zandvoort die cape naar beneden gesmeten en is hem achterna gesprongen, en hij was dood. Hoe heette die jongen nou ook weer? Nou ja, die jongen is dood, en dat is erg jammer, want het was een héél aardige jongen.

K. Lekkerkerker: Het was die jongen die die mooie kruisen maakte.

– En denkt u echt dat die cape verband houdt met zijn zelfmoord?

– Hij had hem vooraf naar beneden gegooid. Zijn moeder heeft die cape nadien ingepakt in een pakje, en dat was natuurlijk erg dom, want ze had hem beter zelf kunnen brengen. . . nu is-ie zo gekreukt, nu moet ik hem laten stomen.

– Ik vind deze kledingstukken met die kruisjes erop toch wel wat vreemd voor iemand die geen geestelijke is.

– Dat zijn komediantendrachten. Ik bedoel dat als komedianterie. Bij mij is niets eerlijk. Niets oprecht. Dat hoort allemaal (*theatraal*) bij mijn komediantenziel. Ik had graag toneelspeler willen zijn.

K. *Lekkerkerker*: Maar je hebt toch twee keer in een film gespeeld?

– *La tulipe noire* van Alexandre Dumas, en nu onlangs in een film die ze nog aan het maken zijn.

– Wanneer is dat gebeurd?

– Die film van Dumas al jaren geleden. Die andere is nog niet klaar.⁴ Als kind hield ik al van toneel. Toen speelde ik kinderrollen in mijn Friese geboortedorp met het amateursgezelschap.

– Met dat al blijft uw voorliefde voor het kruis en de geestelijke stand bestaan. Want bij al uw nu al jaren durende verkleedpartijen treedt nooit een variant in andere richting op. U schept er kennelijk genoeg in, u te laten doorgaan voor priester. Houdt u zo van priesters en bisschoppen?

– Ja, om ze op te hangen! Ik zou ze vreselijk graag op een rijtje zien hangen; zo, het nekje schuin (*houdt zijn hoofd scheef en lacht*).

K. *Lekkerkerker*: Maar zelf loop je dan toch in het gewaad van een priester.

– Ja, met de kàn's om ook opgehangen te worden. Veel eerder dan alle anderen. (*Pauze; nadenkend*) Nee, daar deugt niets van mij, meneer, helemaal niets. En vertelt u dat maar verder. . .

– Staat u mij toe, dat ik nu terugkom op uw dichterschap, in verband met het gegeven dat u zelf aanduidt als het feit dat u 'een onnatuurlijk wezen' bent. U zei dat het onderwerp van uw gedichten 'nooit een vrouw is'. Maar een figuur als *Gerda* dan?

– Dat is dan. . . hoe zou je dat noemen. . . een gepersonifieerde man.⁵

– In ieder geval een geliefde persoon uit

de realiteit? Eén bepaalde geliefde persoon?

– Op dat moment wel. Een erg trouweloze was ik in mijn liefde niet. Ik heb maar één jaar echt van iemand gehouden. Dat was er maar één.

K. *Lekkerkerker*: Dat was er telkens maar één.

– Nee; dat bedoel ik nú niet. De diepe ondergrond was altijd dezelfde. . . die anders gepersonifieerd werd. Dat was één liefde, toen was ik al dertig jaar. Dat was 'de schoonste knaap van Israël'; een joodse jongen.

– Was er tevoren sprake van liefde?

– Ik hield altijd al van jongens, maar u begrijpt: op een Veluws dorp is dat totaal taboe⁶; daar durf je niet eens. . . Mijn vader had een grote ontginning, en daar kwamen de prachtigste jongens werken. En dan zei ik tegen mijn vader: 'Die Dirk. . . kun je die zijn weekloon niet in drie keer betalen? Ik wil die jongen zo graag drie maal zien.' Want ik zat mijn vader 's zaterdags een beetje te assisteren bij het uitbetalen van de mensen die aan de ontginning werkten. En dat vond ik zo'n beeldschone jongen, en dan zei ik (*enzovoorts*).

– Hoe oud was u toen?

– Nou, toen was ik een jaar of vijftien, zestien. Mijn vader, die zelf wat men noemt een 'Schürzenjäger' was geweest, zal wel niets van deze pathologische zoon begrepen hebben; trouwens mijn broers ook niet, hoor. Het was volkómen uitgesloten dat ik ooit mijn gevoelsleven zou kunnen uiten.

– Nu u zelf zegt dat u uw gevoelsleven niet kon uiten: heeft u nooit de gedachte gehad dat sommige motieven van uw poëzie, en uw dichterschap in het algemeen, verband zouden kunnen houden met deze omstandigheid?

– Dat heb ik altijd gedacht.

– Gesteld dat u uw gevoelsleven wel had kunnen uitleven, zou u dan geen gedichten hebben geschreven?

– Nee, dan zeker niet. Want die tijd dat ik dat gevoelsleven wel kon uitleven. . . dan was er geen enkele reden. . . Dichten komt uit armoede voort. Heel veel kunstwerken komen, geloof ik, voort uit gemis. Ik geloof dat zo gauw iemand de rijkdom van het leven volop kan genieten, dat hij er dan niet aan denkt om dichter te zijn. Ik vermoed altijd dat het dichter-

schap iets met armoede te maken heeft, met tekortkomen. Ik geloof dat je boven dichten het best kunt zetten: armoede.

– Die dan op een of andere manier wordt gesublimeerd?

– Dat woord ‘sublimeren’ vind ik eigenlijk ook al te veel. Want het komt allemaal zo maar vanzelf, omdat. . . je doodeenvoudig ermee zit. Dat wat Joachim Ringelnatz zo mooi zegt: ‘Auf einmal stand es neben dir.’ Plotseling was het gedicht daar, en hij weet dan ook niet waar het op dat moment vandaan komt.

– Heeft u dan nooit lang gewerkt op een gedicht?

– Nee, ik heb nog nooit één regel veranderd, en ook geen wóórd; het stond er zo, àf.

– Maar wanneer u dat zo aus einem Guss opschrijft, hoe komt het dan dat het rijmt, dat het prosodisch klopt en zo?

– Dat is omdat het onderbewuste. . . Het technisch vermogen moet wel al helemaal ontwikkeld zijn. Je moet niet met de techniek ook maar één tel zitten. En daarom maakt die dichtkunst van mij ook een zeer goedkope indruk.

– Hoe bedoelt u dat?

– Goedkoop. . . het rijm is vrij goedkoop; de bouw van de verzen varieert zelden of nooit.

– Heeft u altijd op die manier geschreven? En heeft u nooit de indruk gehad dat u met zo’n ‘plotseling’ gedicht toch eigenlijk al lang tevoren had rondgelopen; dat er een incubatietijd aan voorafging? Of was het inderdaad: ‘auf einmal stand es neben dir’?

– Ja, zelfs nú nog, ik schrijf nu heel weinig meer, maar wanneer ik ’s avonds wat schrijf: zo’n paar regels, die staan er altijd ineens. Maar nu u dat zo vraagt: daar kan wel een onderbe-

wuste tijd aan zijn voorafgegaan; dat weet ik niet.

– Neem nu *Gerda’s lentelied* en *Kay zingt Gerda zijn ‘Lied voor de sneeuwkoningin’*: zijn zulke lange gedichten nu echt in één keer opgeschreven?

– Ja. *Gerda’s lentelied*. Dat is mijn lievelingsgedicht (*declameert*):

*Alweer een voorjaar zonder u;
hoe heb ik niet uw naam geroemd. . .*

– Waarom is dat uw lievelingsgedicht?

– Dat is voor mij zó melodieuus en zó warm gevoeld. En dat is nou weer helemaal geïnspireerd op Andersen. Gerda vraagt de hele wereld naar haar vriendje Kay. De sneeuwkoningin heeft hem ontvoerd.

– U heeft zich geïdentificeerd met dat zoekende meisje; maar uiteindelijk gaat het motief terug op lectuur van Andersen?

– Zonder twijfel. *De sneeuwkoningin* van Andersen heeft mij vanaf mijn vroegste jeugd vervolgd. Andersen was ook homo, en die had precies hetzelfde gevoelsleven. Andersen kan ik ook zo goed begrijpen, in alles.

– Denkt u niet dat juist de uitzonderingspositie van het homo-zijn, het verborgene van het gefrustreerde gevoelsleven iets te maken kan hebben met dat ijs-motief waarover we zojuist al spraken?

– Ja, ja. . . het hele milieu waarin een. . . een dichterlijke natuur die geen bevrediging vindt. . . dan verkeert het hele milieu in ijs. . . dan wordt alles ijzel om je heen. . . omdat je je niet kunt uitleven. . . Ik geloof dat Andersen dat óók zo gevoeld moet hebben.

1. Van Hattum is 10 februari 1900 geboren.

2. Van Hattum werd kennelijk geïnspireerd door Re-vius’ gedicht na de nederlaag van Graaf Johan in de slag op het Slaak bij Tholen (1631), met de aanhef: ‘Ick moet rijden, ick moet jaghen / Om na Grave Jan te vragen.’

3. Kennelijk doet Van Hattum hier op G. Stuiveling, *Wegen der poëzie, Beknopte beschouwingen over de Nederlandse dichtkunst sinds de oorlog* (1936).

4. *Ad astra* van de jonge cineast Jan Bosdriesz.

5. In zijn *Van en over Jac. van Hattum* (1969), blz. 49, deelt Th. Oegema van der Wal mee dat de dichter in de jaren dertig twee jaar verloofd is geweest; hij noemt ook gedichten die daarop betrekking hebben.

6. Van Hattum woonde van 1913 tot 1922 in Elspeet en was van 1924 tot 1926 onderwijzer in Putten. Nadien onderwees hij, tot 1956, aan verschillende scholen in Amsterdam.

Kanttekeningen bij een reconstructie

pour Maurice Huisman

'K an men zich Achilles voorstellen met kruit en lood?', vraagt Marx aan het eind van zijn *Einleitung zur Kritik der politischen Ökonomie*, en even later constateert hij: 'De aantrekkelijkheid van hun (de Grieken – K.B.) kunst voor ons is niet in tegenspraak met het onderontwikkelde maatschappelijke stadium waarin zij is ontstaan. Zij is veeleer het resultaat ervan en heeft ten nauwste te maken met het feit dat de onrijpe maatschappelijke condities waarin zij ontstond en alleen kon ontstaan, nooit terug kunnen keren.'

Keren deze wel terug, dan echter in een totaal veranderde, generationaliseerde en tegelijkertijd irrationele vorm, die op een merkwaardige wijze contrasteert met de functie die ze tegenwoordig hebben. Is Don Juan denkbeeldig met een sportauto, Donna Elvira met de pil? Uiteraard niet, want de eenvoudige projectie van een mythe of van de figuren waarin deze tot uitdrukking komt in de tijd van nu, moet een utopische fictie blijven en Giovanni als playboy is gewone kitsch, omdat de idee ervan al de figuur die contradicties ontleent zonder welke geen mythe denkbaar is. Elke maatschappij waarvan de economische organisatie regressief is, is gedwongen haar eigen mythe te scheppen, wat niet in tegenspraak is met de technische rationaliteit waarop haar bestaan misschien berust: want elke sociaal-economische orde die op de abstracte accumulatie van waarde of een niet minder abstracte rijkdom berust, heeft voor de verzekering van haar eigen bestaan een my-

thologie nodig, ter compensatie van de verlangens van al diegenen die aan deze rijkdom in al zijn abstractheid geen deel mogen hebben. De meest perverse vorm van mythologiseren bestaat erin de rijkdom zelf tot een mythe te maken. Waar het monopoliekapitalisme zo ver ontwikkeld is dat het de vrijheid kan nemen een 'algemene' welvaart – maar dan zonder vrijheid – te ontwikkelen, is de schepping van een mythe bijzonder makkelijk: de irrationele verhouding die heerst tussen de maatschappelijke individuen en de – hen niet bekende – afkomst van wat zij denken dat hun rijkdom is, schept een oncontroleerbare irrationele sfeer die geschikt is voor het ontstaan van een mythe. Is dit ontstaan niet in de laatste plaats te danken aan de afstand tussen degenen die in een mythe geloven en de mythe zelf (de 'aura', zoals Benjamin het noemde), dan krijgt het inhoud door een andere discrepantie: die tussen de wereldwijde ellende waarop de rijkdom als werkelijkheid en als mythe is gebaseerd en de welvaart van een betrekkelijk klein aantal mensen.

Is een projectie van Don Juan in het nu niet mogelijk, dan keert hij toch terug, – hij wordt uit de nieuwe mythe geboren zonder die zelf geschapen te hebben. Hij wordt geen actieve figuur binnen de dimensies van een nieuwe mythe, maar een symbool ervan. Don Juan is in de Spaanse literatuur (Tirso de Molina), in het toneelstuk van Molière en in de opera van Mozart een progressieve figuur: de rijkdom die hij representeert is geenszins het resultaat van een vervreemde arbeid: hij representeert een rijkdom die buitengewoon menselijk is, een onuitputtelijk erotisch en seksueel vermogen, een utopische kracht waarvan de onderdrukking voorwerp is geworden voor menig religieuze macht. Als de figuur van Don Juan opnieuw

KONRAD BOEHMER. Geb. 1941 (in Berlijn). Componist. Publiceerde *Zur Theorie der offenen Form in der neuen Musik* (1967), en vele artikelen op het gebied van muziektheorie en van politiek. Muziekcriticus van Vrij Nederland. Heeft verschillende elektronische en instrumentale composities op zijn naam staan.

op het toneel wordt gebracht, dan móet zijn functie veranderen. Eens 'opstandige tegen god' (Eisler) en 'hoofdrolspeeler in het tijdperk van de rede' (Bloch) zijn de functies van Juan veranderd: wat toen progressief was is omgeslagen in een reactionaire functie: de verheerlijking van de 'Einzige und sein Eigentum' is, zeker sinds Max Stirner, een reactionaire gedachte.

Evenals het produktieproces is ook het hoogst-persoonlijke eigendom van het individu inmiddels aan vervreemding onderworpen: seksualiteit en erotiek, bij Don Juan nog twee kanten van hetzelfde vermogen, zijn van elkaar geïsoleerd en controleerbaar geworden. Zoals het 'Herr gib jedem seinen eigenen Tod' van Rilke ten aanzien van de concentratiekampen een grove leugen is geworden, zo is in het tijdperk van de cultuurindustrie ook de idee van een in erotisch opzicht autonoom individu ondenkbaar geworden. De Don Giovanni uit de tweede helft van onze eeuw is als het ware een computer of de som van al die advertenties waarmee geluk en liefde volgens steeds dezelfde clichés worden gezocht.

De mythologisering van de economie en de verschrompeling van het menselijke individu tot een meetbaar en calculeerbaar 'eendimensioneel' iets zijn twee kanten van dezelfde zaak. Waar Juan in de moderne mythologie opduikt kan hij alleen de rol van een 'golem' spelen, van een figuur waarvan de oorspronkelijke historische betekenis tot in het absurde is doorgedreven, wat volledig overeenstemt met de tegenwoordig heersende maatschappelijke ideologie: de destijds revolutionaire figuur wordt een reactionaire omdat de inhoud van zijn revolutie historisch vervormd en gecorrumpeerd is. Don Juan duikt op als een monster. Zo duikt hij ook in *Reconstructie* op. De opera is allesbehalve een reconstructie van de Molina-Mozart-figuur. Het is geen 'muziekwetenschappelijke' opera want hij doet geen poging een historische situatie te respecteren: Niet de historische Don Giovanni wordt gereconstrueerd maar de historische ontwikkeling die hij sindsdien heeft doorgemaakt. Eens een mythisch-utopisch figuur, nu verschijnt hij als symbool van een nieuwe mythe die is ontstaan omdat de ideeën uit het tijdperk van de rede niet in vervulling zijn gegaan. *Reconstructie* is het verhaal over

de krasse tegenspraak tussen technische vooruitgang en sociale regressie, met dien verstande dat deze laatste de bakermat voor de eerste is geworden en dat deze eerste daarom verminkt is tot een grove leugen, waarvan de 'Formierte Gesellschaft' (Ludwig Ehrhard) en de 'Great Society' (Lyndon B. Johnson) de adequate uitdrukking zijn.

In *Reconstructie* duikt Giovanni als een mythisch-rationele figuur op. De opera zelf is de adequate vorm waarin dit kan plaats vinden: het is zelf een oproepen van de mythe met muzikale middelen. Levert de (gereconstrueerde) Mozartmuziek de basis voor de figuur Giovanni, zo kan de opera als vorm waarin de nieuwe mythe is geplaatst, als het adequate kader voor de nieuwe handeling zelf beschouwd worden. De reconstructie van de operavorm is als het ware een poging Don Giovanni te construeren zoals hij uit een nieuwe mythe te voorschijn komt, – een figuur die met de historische Giovanni de kenmerken van een totale emancipatie gemeen heeft, waarvan de emancipatie echter geen individueel voorbeeld voor een algemeen menselijke emancipatie is maar een die ten laste van de maatschappij komt. Op het moment waar de Don Giovanni uit *Reconstructie* het meest met de historische figuur in overeenstemming lijkt te zijn (in de scène waarin hij Bolivia verkracht) is hij het verst van het oerbeeld verwijderd. De scène brengt dit dialectisch tot uitdrukking: hij wordt begeleid door een verbluffend echt aandoende Mozartmuziek die de vorm van een miniatuuropera heeft. Op die manier wordt de verhouding tussen de opera (het kader) en het gebeuren (de inhoud) tot een zuiver formele: de rest is het bloed op het laken dat het bed bekleedt, een bed dat de omtrek van het Latijns-Amerikaanse continent heeft. De scène maakt de polyinterpretabele opzet van *Reconstructie* duidelijk: op het moment waar de poging tot reconstructie van 'de opera' het meest geslaagd is, wordt de intentie zelf het sterkst gedesavouéerd.

Tijdens de compositie en ook na de uitvoering van *Reconstructie* ontstond een discussie over de juiste interpretatie van de historische Giovanni-figuur. Het ging om de vraag of de oorspronkelijke Juan-Giovanni als immorele fi-

guur beschouwd moet worden of niet. Mijns inziens zijn de historische toneelstukken waarin Giovanni zonder meer wordt veroordeeld niet te danken aan de objectieve rol die de protagonist erin speelt, maar aan het conservatieve standpunt van de auteurs. Dat Giovanni in *Reconstructie* als het symbool van het reactionaire verschijnt geeft eerder blijk van de *ontwikkeling* van de toenmalig progressieve held dan van zijn historische rol. Er kan dus niet zonder meer sprake zijn van een moraliteit die met het voorbeeld van een notoire misdadiger een les voor het nu wil geven.

*R*econstructie is dus niet zonder meer een 'positieve' opera. Het is een opera waarin veeleer het tot nu toe ondoorbroken begrip van het goede, het positieve, met kracht wordt doorbroken: de verschillende aspecten van het muziektheater worden tegen elkaar uitgespeeld om met artistieke middelen het bewijs van de relativiteit van het positieve te leveren dat tot nu toe de essentie van de 'opera' is geweest. Tekst, muziek en actie spelen tegen elkaar, bij voorbeeld in de scène waarin de directeur van de Totaal-Amerikaanse Compagnie en zijn onderdirecteuren verschijnen. Elementen die uit de meest affirmatieve musicals bekend zijn, worden in deze scène gebruikt om kritiek uit te oefenen op de maatschappelijke ideologie waarin ze zijn ontstaan. Hun platte, demagogisch aandoende positiviteit wordt aan de kaak gesteld, waardoor de ideologische achtergronden duidelijk worden. Het zijn die van een cultuur die Adorno eens de 'cultuur' heeft genoemd 'waarin de chewing-gum met wereldbeschouwelijke pretentie wordt gekauwd'. Deze cultuur wordt geciteerd in muziek en tekst, ze verschijnt voor een korte tijd om meteen daarna 'ingeslikt' te worden, waanbeeld van een cultuur.

En toch heet *Reconstructie* 'een moraliteit'. Het stuk zelf heeft de intentie een nieuwe positiviteit te scheppen, een politieke moraal die achter de afbraak van de allang suspecte normen van de oude politieke moraal te voorschijn moet komen. Het destructieve karakter – zo heeft Walter Benjamin eens geformuleerd – sloopt geen muren uit plezier om het puin, maar om wille van de weg die er doorheen gaat. Zo gezien zou *Reconstructie* een dialectisch

kunstwerk par excellence kunnen zijn. Daar is echter op tegen dat het stuk als opera wil opgevat worden, als een vorm van muziektooneel die wat betreft haar techniek en ideologie zelf al de meest 'affirmatieve' muzikaal-theatrale vorm is. Wat eenvoudig gezegd zou kunnen worden, wordt in de opera verheven, met muzikale middelen omgeven om van de werkelijkheid vervreemd te worden. Geen opera die niet haar luisteraars betovert, ook als zij humanitaire of politiek-progressieve idealen predikt. In tegenstelling tot de traditionele operahelden is de hoofdrolspeler uit *Reconstructie*, Don Giovanni, alias Jack Tyrannosaurus Tenorio, echter geen booswicht, dat wil zeggen geen oorspronkelijke figuur, hij is een gecomposeerde, een historisch afgeleide figuur ofwel de personificatie van een economisch systeem. Dat deze personificatie 'Don Giovanni' heet, duidt haar functie binnen de opera en tegelijkertijd de functie van deze opera als 'moraliteit' aan. Ze maakt haar eigen 'mythe' tot uitgangspunt van een op verandering gericht verhaal. De Giovanni van *Reconstructie* is een even onwerkelijke figuur als de figuren uit die mythologie waarvan hij de representant is, Tarzan, Batman of Mickey Mouse. Er wordt in *Reconstructie* geen persoon, geen misdadiger veroordeeld, maar een systeem. Aan de andere kant wordt daarom geen levende held opgebouwd, die een eind aan de booswicht en zijn misdaden maakt, maar een stenen figuur die evenals Tyrannosaurus een symbolische rol vervult. Geen fysieke wraak wordt uitgeoefend, maar de idee van wraak wordt duidelijk gemaakt, en dan wel van de enige vorm van wraak die legitiem is, de opstand van de onderdrukten tegen hun uitbuiters.

De naam 'opera' heeft in *Reconstructie* een polemische betekenis; de nieuwe mythe, de werkelijke Amerikaanse uitdaging, wordt geconfronteerd met een oude, het burgerlijke muziektooneel. Hierdoor wordt deze oude mythe van binnenuit doorbroken: het met muzikale middelen polemische optreden tegen de mythe van de Great Society van de uitbuiters en hun trusts slaat terug op deze middelen zelf. De muziekrecensenten die serieus beweerden dat de leuke liedjes, de popachtige passages zoals de citaten uit alle 'lichte' muzikale sferen het de zaak en

de in het libretto beoogde kritiek toch iets te gemakkelijk maakten, hebben zich nòch in staat getoond correct te beluisteren wat er muzikaal gebeurde, nòch – en dat is de consequentie ervan – kunnen begrijpen wat de kritisch-ideologische functie van dergelijke muziek was. Ze hebben misschien in categorieën van ‘de opera’ gedacht en verwacht dat het burgerlijke repertoire met een werk verrijkt zou worden, – misschien ook dat ze verondersteld hebben dat de ‘leuke’ liedjes in *Reconstructie* ertoe zouden moeten dienen om het werk van een vaste plaats op het repertoire te verzekeren, waarin zij blijkbaar nog geloven. Als echter, ondanks het feit dat er geen enkele muziek bestaat die niet door haar realisatie affirmatief móet optreden, aan het muziektheater *Reconstructie* dialectische principes ten grondslag liggen, dan uiten deze zich in de plaats en de functie die de passages met ‘lichte’ muziek innemen.

Lichte muziek, een afvalprodukt van de ‘hoge’ burgerlijke muziekcultuur, is een typisch verschijnsel van de klassenmaatschappij. Meestal is zij (en dit geldt zonder uitzondering ook voor de hedendaagse vormen van lichte muziek) een speciaal produkt dat vervaardigd wordt door de culturele producenten van de hogere klassen voor de consumenten uit de lagere die zich verbeelden door de consumptie van dit muzikale surrogaat deel te kunnen hebben aan het culturele ‘bezit’ van de rijken. Dat tegenwoordig ook de leden uit de upper classes de ‘lichte’ muziek consumeren is hier niet mee in tegenspraak, maar is alleen een bewijs voor het feit dat deze klassen niet eens meer in staat zijn ‘authentieke’ cultuurprodukten te scheppen. Het voorbeeld van een krasse tegenstelling tussen economische macht en culturele armoede, tussen culturele pretentie (zendingsbewustzijn) en brutaal geweld zijn juist de Verenigde Staten, het land waaruit het op kapitalistische expansiedrift gebaseerd imperialisme afkomstig is dat in *Reconstructie* zijn mythische kanten en tegelijkertijd zijn ach zo simpele ideologische geraamte laat zien. Het gebruik van allerlei vormen van ‘lichte’ muziek heeft in *Reconstructie* in de eerste plaats een politieke functie. Deze wordt echter niet door een ideologische ac-

centuering duidelijk gemaakt, maar met muzikale middelen.

In tegenstelling tot de meeste modieuze avant-gardewerken, waarin citaten uit andere muzikale tijdperken en stijlen op een vrijblijvende en meestal zeer goedkope manier worden gebruikt, heeft het principe van het muzikale citaat in *Reconstructie* een duidelijke functie. De manier waarop van verschillende muzikale elementen (of zelfs brokken) gebruik wordt gemaakt, legt de maatschappelijke, ja, de politieke achtergrond bloot waarvoor deze muziek is ontstaan en waardoor ze haar bijzonder idioom heeft gekregen. Een voorbeeld: Het met de letter N genummerde deel van de opera (‘N is Naastensliefde’) brengt een korte scène waarin door de leden van de Totaal-Amerikaanse Compagnie wordt uitgelegd wat hun begrip van naastensliefde is. Het geheel heeft de vorm van een dialoogachtig gedicht; de essentie:

Clarence: De naastensliefde is voordelig.

Allen: Voor onze naastensliefde moet alles wijken / Voor onze naastensliefde gaan wij over lijken.

Clyde: Voor de naastensliefde wil ik liegen.

Cinderella: Voor de naastensliefde wil ik bedriegen.

Bill: Voor de naastensliefde wil ik doden; enzovoort.

Duidelijk komen uit deze tekst de ‘Principia Economica’ te voorschijn, het brutale in stand houden met alle middelen van de economie. Tegelijkertijd wordt de andere kant – de ideologische binnenkant – zichtbaar die uit de illusie bestaat dat de investering in ‘onderontwikkelde’ landen een daad van naastensliefde is. Deze scène wordt gezongen op een beatachtige manier, een beetje à la Mothers of Invention maar dan zonder enige esthetische pretentie. De instrumentale begeleiding wordt in het libretto aangegeven als ‘Darmstadt-begeleiding’. Toont de muziek zelf de ongelooflijke ideologische naïviteit van het zingende stelletje kapitalisten aan, de buitengewoon slimme en technisch perfecte instrumentatie toont de technische rationaliteit aan die erachter schuilt. Tegen het eind van de scène vormt zich een solistenkoor tot ‘een soort Leger des Heils-koor, compleet met tamboerijnen’: de naastensliefde concretiseert zich in haar volle abstractheid.

De scène (en het is niet de enige) maakt gebruik van een muzikaal principe dat niet vreemd is in de socialistische muziektraditie en dat vooral door Hanns Eisler zeer ver werd ontwikkeld: het is het principe van het muzikale citaat dat in plaats van woord en begrip wordt gebruikt die in de muziek ontbreken. Elke gecomponeerde en geëtableerde muziek die een hoe dan ook omschreven maatschappelijke functie vervult, wordt tot een soort 'pattern', tot een herkenbaar element waaraan niet alleen emotionele associaties verbonden zijn maar ook sociale (voorklassieke muziek, Weense wals, Rock'n Roll enzovoort). Als deze muzikale elementen uit hun oorspronkelijke sociale verband worden gerukt en in het kader van een 'kritische montage' met elkaar worden geconfronteerd, dan kan hun muzikale structuur zonder meer een verhelderende functie krijgen: in zijn *Lied von der belebenden Wirkung des Geldes* bij voorbeeld componeerde Hanns Eisler een voorklassieke muzikale inleiding die op de sfeer van het Brecht-gedicht de cynische verheerlijking van het door geld te verwerven probleemloze geluk en welzijn voorbereidt. Op deze manier neemt de muziek niet alleen aan de interpretatie van de tekst deel, maar wordt ze een integrerend bestanddeel van diens inhoud, ze wordt tot begrip.

Ook in *Reconstructie* doet de muziek een poging om deel uit te maken van de tekst en de inhoud ervan. De stijlцитaten zijn een poging muziek tot haar 'begrip' te brengen om dan – met muzikaal-technische middelen – dit begrip te kritiseren. De constellatie van muzikale citaten in verband met authentieke nieuw gecomponeerde muziek geeft het muzikale deel van *Reconstructie* een meerdimensionaal karakter en legt tegelijkertijd een nauwe verbinding tussen muziek, tekst en actie. Zoals de muziek gebruik maakt van het citaatprincipe, zo zijn ook de figuren uit *Reconstructie* geen positieve figuren met een *eigen* dramatische functie of inhoud, maar 'geciteerde' figuren. Don Giovanni verschijnt als een citaat uit de historie, en als Tyrannosaurus Tenorio is hij een citaat uit een tegenwoordig bestaand systeem. Borman,

Tarzan, Cuba, Bolivia en Erasmus zijn niet uitsluitend allegorieën, ze zijn evenals de protagonisten delen van een werkelijkheid die op een nieuwe manier met elkaar in verband zijn gebracht. De stenen gast – Che Guevara – vervult dezelfde functie. Geciteerd uit Mozarts opera is hij tegelijkertijd het citaat uit een politiek programma. De god Quetzalcoatl ten slotte – de mythische voorspelling van een zelfbevrijding van de onderdrukte Latijns-Amerikaanse volkeren – kan beschouwd worden als een citaat waarin de rol duidelijk wordt die Guevara voor het bewustzijn van deze volkeren speelt.

Het zou een naïeve gedachte zijn te willen geloven dat men met muziek – met kunst in het algemeen – politiek zou kunnen maken. Al komt werkelijk progressieve kunst voort uit een progressief maatschappelijk bewustzijn, dan is ze toch niet in staat om dit bewustzijn werkelijk te veranderen, omdat deze verandering berust op *concrete* veranderingen in de economische basis. Ook *Reconstructie* zal noch de situatie in Latijns-Amerika veranderen noch het algemeen heersende burgerlijke bewustzijn dat niet in staat is deze situatie adequaat te begrijpen. Er kan echter één ding beweerd worden: als er ooit een socialistische muziekcultuur zal ontstaan, een cultuur waarin muziek geen verdovende maar een verhelderende functie zal hebben, dan kan *Reconstructie* zeker één van haar bouwstenen genoemd worden als een muziektheater waarin de poging werd gedaan om een eind te maken aan een vorm van muziek (de opera) waar men zijn 'Gehirn in der Garderobe abgeben muß' (Eisler). Realisme betekent niet in de laatste plaats dat de vooruitstrevende muziek eindelijk zichzelf kritisch gaat beschouwen, dat zij niet alleen op zoek gaat naar een geavanceerd materiaal, maar ook en vooral naar een geavanceerde toepassing ervan. Deze kan niet zuiver muzikaal zijn en zal zeker niet geavanceerd zijn als zij de sociale aspecten van muziek niet in het oog houdt. In dit opzicht is *Reconstructie* een poging tot reconstructie van de toekomst. Achilles wordt denkbaar met kruit en lood. Of hij Achilles blijft, is de vraag.

KRONIEK & KRITIEK

LETTERKUNDE

J. Bernlef poëzie

Over de toon

Jan Hanlo

Judith Herzberg merkte – in een recensie van *Een veldmuis in Versailles*, een door mij vertaalde en ingeleide selectie uit de poëzie van Marianne Moore – op dat zij niet precies begreep wat ik bedoelde met ‘de aan de spreektaal grenzende toon’, die ik als een van de karakteristieken van Marianne Moore’s poëzie aanvoerde. Later voegde ze er in een brief nog het volgende aan toe: ‘Tenslotte de *toon*. Ik zei al dat ik niet weet wat het is, maar dat het me soms lijkt of het alles is wat geen andere naam heeft zoals rijm, ritme enz., zelfs iemand als Blackmur heeft het er over als een laatste, niet meer analyseerbaar ding. Ik vind het vreemd, zou er graag eens iets over lezen, horen of denken. Het gekke is ook dat de toon waarin je gedichten leest kan veranderen nadat je b.v. de dichter zelf ze hebt horen voorlezen. Bij Buddingh’ is dat heel sterk zo, je kunt je zelfs niet meer vóórstellen hoe je ze vroeger las, als je hem een keer gehoord hebt. Ik hoop dat hierover ook iets zal staan in dat gids-stuk over M.M. Voorlopig vind ik toon mede bepaald door het *soort* woorden dat er gebruikt wordt. Ritmeverspringingen, adempauzes, etc. kunnen dan op die van de spreektaal lijken, de woorden zijn zo anders dat ze alles wat in die richting wijst

J. BERNLEF (pseudoniem van H. J. Marsman). Geb. 1937. Redacteur van *Barbarber*. Publiceerde onder meer de dichtbundels *Kokkels* (1960), *Morene* (1961), *Dit verheugd verval* (1963), *Ben even weg* (1965), *De schoenen van de dirigent* (1966), en *Bermtoerisme* (1968); de verhalenbundels *Stenen spoelen* (1960), *Onder de bomen* (1963), *De schaduw van een vlek* (1967) en *De verdwijning van Kim Miller* (1969); de novelle *De overwinning, het verslag van een nederlaag* (1962), en de romans *Stukjes en beetjes* (1965), *Paspoort in duplo* (1966) en *De dood van een regisseur* (1968). Poëziechroniqueur van *De Gids* sinds nummer 6 van 1966.

weer terug sturen. Bovendien, een echte dichterston zie je zo zelden meer, dat het als tegenstelling ook niet zo veel meer zegt. Toch, dat toon-idee houdt me al jaren bezig, als je er ooit iets over tegenkomt houd ik me aanbevelen.’

Ik was het (en ben het) met Judith Herzberg eens dat mijn classificatie van Marianne Moore’s poëzie te weinig expliciet was en dat ik het belangrijke element van de woordkeuze buiten beschouwing had gelaten. Maar goed, mij hield dat toonprobleempje ook van tijd tot tijd bezig en steeds als ik eraan dacht schoot mij een gedicht van Jan Hanlo te binnen, dat deel uitmaakt van een groter prozastuk, getiteld, ‘Indrukken die de Zaandamse korriedstrijden op een Zuid-Nederlander maakten’, en dat eerst in *Barbarber* 19 (1961) stond en later werd opgenomen in Hanlo’s bundel *In een gewoon rijtuig*.

*Daar kwamen ze! Het was geweldig
De elfjarigen, en ouder of jonger
Als vurige merries en hengsten
Er is geen andere vergelijking
Met haast geen lach op hun gezicht
De houten korries, met geweldige vaart
Rollend hotsend op hun schijven.
En op het keerpunt in de hoge waterbak ge-
tild*

*Wilden ze niet zinken dikwijls
En moesten met geweld ondergeduwd tot de
bodem*

*Dan – Klets Beng – op de straat weer de
druipende korrie*

*Vlak naast de kwetsbare tere tenen.
De korrieman erop, geen trekkers achter-
laten*

*De ruk weer, zonder de minste consideratie
Het is een kwestie van seconden*

*... De anderen zijn ons voor. Nog sneller
waren zij*

*Dat stemt wel even droef
Dat is wel een teleurstelling, maar die is van
korte duur*

*Ook wij gaven onze beste kracht aan de korrierijderij
Het volgend jaar misschien dan winnen wij.*

Het korrierijden is een Zaanse luilaktraditie.

Een onderzoek naar het metrum, aantal lettergrepen enzovoort levert geen methode op volgens welke het gedicht gemaakt zou zijn. Misschien is dat 'negatieve' resultaat wel een uitgangspunt. Wat veel oudere poëzie voor mij (behalve de retoriek en het vaak tobberige karakter ervan – al is dat laatste niet bepaald een kenmerk van die poëzie alleen) moeilijk leesbaar maakt is juist dat vaste metrum, en dingen als eindrijm en zo. Die technieken leggen de nadruk op het mechanische, het regelmatigte en zijn naar mijn gevoel vaak onvoldoende om er grote delen van onze ervaringen en observaties mee te vangen.

In de natuur zijn zowel symmetrie als asymmetrie aanwezig en misschien is de kunst van de ene periode wel meer geïnteresseerd in het symmetrische en die van een andere periode in het asymmetrische. Voorlopig zitten de meeste mensen nog vastgebakken aan de symmetrie. Toen ik jaren geleden met mijn vriend B.M. in Zweden kerstbomen verkocht, bleven de asymmetrische boompjes heel zielig achter. We hebben toen, uit commerciële overwegingen, met een zaag de natuur maar een handje geholpen, maar moet een dichter dat nu ook altijd doen. In de ene periode knipt men bomen in de vorm van bomen, in de andere zal men ze juist maar laten groeien en dat bejubelen.

Het regelmatige, terugkerende spreekt ons meer aan omdat het bij de gewoontevorming hoort, bij wat Dick Hillenius eens noemde 'de noodzakelijkheid om te kunnen leven, die sleur, dat vlies, die plank waarop je kunt drijven'. Er gaat iets geruststellends, iets verdovends van uit omdat het een deel van de onzekere toekomst in een veilige herhaling van het verleden omzet.

Het authentieke, interessante is zelden volmaakt in de betekenis van regelmatig. Het fotomodel in de advertentie is even gauw vergeten als de krant waar zij instond, en zelfs een schijnbaar zo met regelmaat en herhaling werkend kunstenaar als J. J. Schoonhoven zegt

toch in de eerste plaats geïnteresseerd te zijn in de structuur van de oppervlakte, de kleine afwijkingen en bubbeltjes. De beschrijving die Hanlo van de korrie geeft, in de aan het gedicht voorafgaande proza-alinea's, is een bekentenis tot het ruwe, onaffe, in zijn plumpe oprechtheid boeiende materiaal. Er is voor de verbeelding iets mee te doen. 'De korrie is een bezienswaardigheid op zich. De grootste soberheid heeft bij de vervaardiging geheerst. Een ongeverfde houten bak met lage wanden waarvan de zijwanden naar voren aflopen, wat aan de kar een bijzonder onelegant aanzien geeft. De vier wielen bestaan uit houten schijven met ijzeren banden, wagens die sterk doen denken aan de kleinere bakjes waarin beenloze invaliden zich in de middeleeuwen met de handen voortduwden.'

De Franse componist Olivier Messiaen, die met Hanlo de belangstelling voor vogelzang gemeen heeft, merkte over regelmatigheid en onregelmatigheid van ritme eens het volgende op: 'Schématiquement, une musique rythmique est une musique qui méprise la répétition, la carrure et les divisions égales, qui s'inspire en somme des mouvements de la nature, mouvements de durées libres et inégales.'

Ik zei al dat er aan Hanlo's gedicht geen regel ten grondslag lag, geen methode. Het is een gewoon 'vrij' vers en in die hoedanigheid onderscheidt het zich niet van legio voor- en naorlogse gedichten. Waarom moet ik dan juist aan dit gedicht van Hanlo denken als ik het over die 'toon' heb en wat onderscheidt het bij voorbeeld van een stuk proza?

Hier kan misschien een fragment uit een in 1962 aan Hanlo afgenomen interview dienstig zijn, dat hij trouwens ook opnam in *In een gewoon rijtuig* (bladzijde 257). Hij zegt daar over het bovenstaande gedicht het volgende: 'Ik heb nu een gedicht gemaakt over het z.g. Korrierijden op "luilak" in Zaandam. Ik vind het wel goed. Het eigenlijke gedicht is een beetje kort (20 regels), de voorafgaande rest is proza, dat toch niet gemist kan worden. Heb je wel eens van Pindarus gehoord? Een oude Griek, die een soort van complimenteuze oden schreef over wedstrijden en winnaars in wedstrijden. Ik vind hem – op één enkel gedicht na – erg moei-

lijk en vervelend ook: door dat loftoezwaaiende retorische. Maar de oude Grieken vonden hem de grootste lyrische dichter. Dat heb ik steeds vreemd gevonden: lyrische dichter, want het beschrijven van een wedstrijd of wat dan ook, is eerder episch dunkt me. En nu heb ik op mijn manier iets gemaakt – al is het dan maar een dingetje – dat ook episch van opzet is, maar feitelijk lyrisch van karakter! Dat doet me stil-tjes plezier: een klein Pindarusje te zijn geweest. Ik las laatst drie handige definities.

Lyriek is monologische uitbeelding van een toestand.

Epiek is monologisch bericht van een handeling.

Dramatiek is dialogische uitbeelding van een handeling.

'Je snapt dat wel: het verschil tussen "uitbeelding" (waar de eigen gevoelsindruk van de dichter een rol in speelt) en "bericht". Dialogisch wil gewoon zeggen: niet op je eigen houtje, maar tussen twee of meer personen.

'Nu is voor mij het gekke, dat "wedstrijden" zeker meer handeling dan toestand zijn: dus in zoverre niet bij lyriek horen, en toch hoort het geëmotioneerde van een wedstrijd juist typisch wel bij lyriek.'

In Hanlo's gedicht is sprake van 'een bericht van een handeling' maar de manier waarop het geschreven is heft het boven het afstandelijke, objectieve van deze definitie uit. Juist de woorden, de klank, het ritme enzovoort dragen bij tot een identificatie met het gebeuren en geven wat de Engelse dichter Thom Gunn eens noemde 'the sense of movement'. De beweging van de korrie is geen mooie, gelijkmatige, vloeiende, maar een vreemd mengsel van souses en onhandigheid dat eigen is aan de jeugd, het eigenlijke onderwerp van dit gedicht en van zoveel andere gedichten van Hanlo.

Jan Hanlo hield van raffinement, maar dan niet de volwassen volmaaktheid van de perfect uitgevoerde show, maar het argeloze raffinement dat een kind tentoonspreidt als het met een oude lap omgeslagen en op de schoenen van zijn moeder door het gras van de achtertuin danst, met juist die kleine afwijkingen en onregelmatigheden die genoeg aan de verbeelding te raden overlaten.

Ik geloof dat ik met 'een aan de spreektaal grenzende toon' een ritmiek en woordkeus bedoelde die dat mengsel van souses en stugheid overbrengt, van vakmanschap en bewuste onhandigheid en die het authentieke, onbewerkte karakter van de concrete werkelijkheid intact houdt zonder in de banaliteit van realisme te vervallen.

Omdat de meeste dichters ouder dan vijf jaar zijn is dat een kwaliteit die verworven moet worden in de bewuste onwil ooit helemaal volwassen te worden. Jan Hanlo was een van de weinige dichters die daar nooit moeite mee heeft gehad.

R. A. Cornets de Groot proza

Vorm en vent

Oversteegen's boek *Vorm of vent* maakt aanspraak op onze bewondering, en wij geven die ook graag en zonder terughouding, niet alleen omdat ze ons anders toch afgedwongen zou worden, maar vooral omdat wij weigeren ons vermogen tot bewonderen droog te leggen. Maar zijn boek wekt ook kritiek, waaraan wij evenmin weerstand zullen bieden. Dat de omvang van de laatste poging tot afstand aanzienlijk groter is dan die van de eerste, betekent niet dat ze daarom zoveel belangrijker is. Oversteegen heeft vooral een geschiedenis willen maken van de niet-wetenschappelijke theorieën van het tijdperk tussen de twee oorlogen. Hij is daar heel mooi in geslaagd, en kreeg dan ook de nodige lof. Maar dat wil nog niet zeggen dat zijn boek mij geen tegenspraak ontlokt. Ik meet de waarde van een boek af aan de mate waarin het tegenspraak veroorzaakt: ik meet graag met een maat die mij vertrouwd is. Laat ik aan deze 'plaatsbepaling' toevoegen dat de uitgelokte tegenspraak slechts ogenschijnlijk uitgaat van een paar door Oversteegen behandelde figuren,

R. A. CORNETS DE GROOT. Geb. 1929. Publiceerde onder meer de essaybundels *De chaos en de volheid* (1966), *De open ruimte* (1967), *De zevensprong* (1967), *Labirinteek* (1968), en een bloemlezing uit de poëzie van Lucebert *Poëzie is kinderspel* (1968). Proza-chroniqueur van De Gids sinds nummer 8 van 1968.

met wie, hoezeer ik ook die bewonder, ik me toch niet graag vereenzelvigen zou. Mij lijkt het niettemin het beste kritiek en tegenspraak van elkaar te scheiden: alleen de kritiek immers zegt iets over het boek; de tegenspraak zegt iets van degenen die tegensprekt.

I

Is voor de lezer – en dus voor de criticus – het gedicht in de eerste plaats als “werkstuk” van belang of als “ontmoeting met een persoonlijkheid”? vraagt Oversteegen in de inleiding van zijn boek, daarmee criticus en lezer vereenzelvigend. Op bladzijde 16 erkent hij dat hij weliswaar de ideeën van Van Eyck meer hout vindt snijden dan die van Du Perron, maar hij voegt eraan toe dat hij ‘als lezer niettemin in negen van de tien gevallen een groter plezier beleeft aan de laatste’ – waarmee de vereenzelving van lezer en criticus weer heel kwetsief wordt: als criticus immers beoordeelt hij Van Eycks ideeën. Op goede, want Oversteegen eigen gronden, mag men dus beweren dat voor de criticus het gedicht als werkstuk, voor de lezer het gedicht als ontmoeting met een persoonlijkheid van belang is. In feite combineert Oversteegen hier de standpunten der vormen- en ventaanhangers in het zijne. Maar dat blijkt alleen uit deze ene slip of the pen uit bewondering voor Du Perron, want voor het overige voelt Oversteegen niet zoveel voor de vent: hij is te zeer een criticus om als lezer te kunnen spreken.

In zijn rationalistisch geredigeerde stijl, die ieder woord zijn eigen eng bepaalde plaats geeft, maar niets meer, en liever minder, betoogt Oversteegen dat de termen vorm en vent logisch beschouwd niets met elkaar te maken hebben. Twee probleemvelden – dat van de poëtica en dat van de oorspronkelijke bijzonderheid van de schrijver – werden in elkaar geschoven door de combinatie ‘vent-vorm’, en niemand trok een scheidslijn tussen beide. Oversteegen spreekt daarom van een onjuiste probleemstelling, zonder evenwel dit toch belangrijke punt tot de basis te maken van zijn studie. De vraag rijst of Oversteegen deze zaak wel zo logisch bekeken heeft als zich op het eerste gezicht laat aanzien. In ieder geval ligt het voor de hand aan te nemen dat de belanghebbenden van toen in

het probleem geen tegenspraken zagen: het was eerder een psychologisch probleem dan een logisch – voor hen. De ventaanhangers hadden inderdaad niet het minste bezwaar tegen de *vent* die Gaston met zijn basson schiep, maar wel tegen de epigoon, die op grond van ‘Boerencharleston’ meende met mandoline op Gwendoline te moeten rijmen. In een tijd waarin de persoonlijkheid door het epigonisme met de dood werd bedreigd, zochten althans de ventfans voor een niet specifiek psychologisch probleem een psychologische oplossing. Voor mij mag dat niet logisch wezen, onlogisch is zulk psychologiseren allerm minst, de omstandigheden in aanmerking genomen. We zouden de zaak kunnen laten rusten en er vrede mee kunnen hebben dat Oversteegen dit verweer in woordspelingen wel grondig zal kunnen ontzenuwen – en dit met te meer gemak, waar hij immers de onjuiste probleemstelling laat voor wat ze is – als we er niet op uit waren te onderzoeken wat ze is. In zijn behandeling van de betekenis die het woord ‘vorm’ heeft voor de theoretici komt duidelijk naar voren dat zowel Nijhoff als Marsman en Binnendijk in hun begrip van dat woord een creatief beginsel zagen. Het probleem van de theoretici was de vraag: wat is er nu creatief – de vorm of de vent? En deze probleemstelling is wel degelijk juist – ook voor wie van logica alle heil verwacht. Oversteegen had dus gelijk de ‘onjuiste’ probleemstelling te laten rusten: ze is een fictie waarmee niets te bereiken valt.

In het essay ‘de noodzakelijkheid der vormen’ (*Essays in duodecimo*) geeft Veldijk een lichtvoetige en virtuoze beschouwing over het sonnet (bladzijde 152–154), dat in zijn vorm het westerse denken symboliseren zou. Die beschouwing loopt uit op de nogal weinig doordachte vraag naar de rol die de gulden snede bij het ontstaan van het sonnet speelde. Mij dunkt dat dit essay Oversteegen parten heeft gespeeld bij het redigeren van zijn achtste stelling. *Daar gaat hij uit* van de rol van die gulden snede in het sonnet (die voor Veldijk nog een vraag was!), noemt het sonnet een lyrische (!) vorm die bovendien nog in staat is een levensbeschouwing vast te leggen! Ik noem het probleem dat Veldijk aanroert daarom ondoordacht, omdat toch niemand ooit op het idee zou komen te vragen

naar de rol van het rijm in de meetkunde van Euclides. Het is wellicht mogelijk om een geluidsstroom te verdelen volgens de formule van de gulden snede, maar het is onmogelijk die verhouding voor het oor waarneembaar te maken. Het oor is in tegenstelling tot het oog geen gnostisch, maar een pathisch orgaan; wanneer voor één zintuig het panta rhei geldt, dan voor het oor, dat geen onderdelen hoort, maar geheel. Daarentegen betekent de gulden snede veel voor het oog, dat de dingen stil zet wanneer het wil, dat abstraheren kan, dat tot veertien tellen kan, waarna het sonnet niets meer betekent voor het oog; maar voor het oor betekent het – tuitert, nietwaar? – alles. (Voorzover ik te weten ben gekomen, betekent de gulden snede ook in de muziek niets, en daar, gezien het exacte karakter van de techniek van die kunst, zou men haar eerder verwachten dan in de kunst van het sonnet.) Ik wil natuurlijk niet beweren dat het verloop van een gedachte, door een dichtvorm belichaamd, niet grafisch voor te stellen zou zijn (dat van een rondeel door een cirkel bij voorbeeld, hoewel deze dichtvorm zijn ontstaan dankt aan een dans, en dansen ‘cirkelen’ immers altijd wel; dat van het sonnet door de logaritmische curve, die zoals men weet in een rechthoek past, waarvan de zijden zich verhouden overeenkomstig de verhoudingen van de gulden snede), maar dat zijn wel heel onwisse wiskundigheden welbeschouwd, die niets over het wezen van de vorm zeggen, hoogstens iets over de functie ervan, wat natuurlijk zijn heuristische waarde hebben kan, zoals bij voorbeeld blijkt wanneer men terzinen vergelijkt met een opwaarts kringelende spiraal, of een cyclus met een cyclus. Het vertelt vooral *hoe* er gedacht is; in het sonnet is dit denken inductief, in het rondeel is het denken eenvoudig vervangen door een spel met repercuissies, die de aanvangszin de poëet aan de hand doet (en volgens Van Ostaijen is dat pas lyriek – hoewel het rondeel voor hem niets betekenen zal – en daarom is het sonnet onlyrisch). Ik drijf deze kwestie zo ver door, niet om Oversteegen lastig te vallen met allerlei weetjes die verder niets te beduiden hebben, maar omdat ik geloof dat het gewicht dat Oversteegen aan het visuele hecht in geen verhouding meer staat tot het gewicht dat het hoorbare in poëzie heeft of behoort te heb-

ben, zolang die poëzie tot het visuele een zekere afstand bewaart. Zijn vijftiende stelling, dat bij stillezen ‘het visuele element in wat men als “klankverschijnsel” pleegt te betitelen, eerder onze aandacht verdient dan het auditieve’, lijkt mij niet minder ondoordacht dan zijn achtste.

Wat Oversteegen miskent – niet alleen in deze stelling, maar in heel zijn boek – is het feit dat poëzie een beroep doet of kan doen op alle functies van de geest van de lezer. Dus ook op zijn gehoor, tastzin, reuk et cetera. Het is duidelijk dat een zin als ‘De wilde zwier die gij de worp verleende’ ons voorstellingsvermogen in werking stelt: niet alleen vormen we de woorden met onze spraakorganen, we horen ze ook, en we horen dat het niet de woorden kunnen zijn van een bierbrouwer of een Leids student: ze hebben hun ‘eigen’ accent, om het met een woord te zeggen dat het bij Oversteegen zwaar te verduren krijgt op bladzijde 220 van zijn boek. Maar een voor *het oog* klankrijker zinnetje uit de krant als ‘minister eist stop stiptheidsactie’ krijgt onze auditieve verbeelding niet op gang, *omdat* het dat accent mist, zoveel is zeker, en zeker is ook dat Oversteegen de kracht van de auditieve verbeelding sterk onderschat. Maar men kan natuurlijk volhouden dat het onjuist is het werk dat de stokdove Beethoven maakte, uit te voeren, of dat Jeanne d’Arc beter had gedaan een projectiepsycholoog te consulteren in plaats van voor haar koning de overwinning weg te dragen.

Op het theoretische vlak zijn we het met Oversteegen dus lang niet altijd eens. Ik geloof trouwens dat de mogelijkheid daartoe geschapen wordt door Oversteegens neiging de woorden van hun meervoudige waarde te beroven: inderdaad laat hij niets over aan de fantasie van de lezer, en wat mij betreft is dat een deugd van een schrijver van een proefschrift die waagstukken bewaart voor zijn stellingen. Een deugd die hiermee samenhangt is natuurlijk het open oog dat hij heeft voor de vaagheden van een figuur als Marsman, maar daardoor toont hij weer een bepaald onbegrip voor diens verhouding tot de literatuur, een verhouding die eerder zintuiglijk dan redelijk bepaald is. Oversteegen merkt in zijn boek ergens op dat Vestdijk een heel zinvolle karakteristiek geeft

van de barok; maar als men het over die barok heeft, moet men er steeds bij zeggen: 'in Vestdijkiaanse zin', meent Oversteegen terecht. Zelf karakteriseert hij de kritische aanpak van figuren als Du Perron, Ter Braak en Marsman als 'impressionistisch', niet ten onrechte, de frequentie van woorden als 'toon', 'accent', et cetera in acht genomen; maar als men het over dit 'impressionisme' heeft, mag men er ook wel bij denken: 'in Oversteegense zin', vind ik. Ik hecht aan deze onderscheiding weinig waarde, en ben bereid voor het woord 'accent' een lans te breken, – ik deed dat trouwens al: men moet niet redelijk willen zijn tot in het onredelijke. Ook op andere gronden kan men nog laten zien, dat het (kritisch) 'impressionisme' van Du Perron cum suis niet intern met *het* impressionisme verbonden is. De periode die Oversteegen ter sprake brengt, wordt omsloten door de jaartallen 1916 en 1940. Ze wordt gekenmerkt door een steeds toenemend individualisme, dat zich uit in een met het gangbare taalgebruik steeds meer overeenstemmend poëtisch idioom – maar juist vóór die tendens opvallend wordt, sluit Oversteegen zijn tijdperk af, waardoor jammer genoeg de 'tegenstelling' van een in het 'algemene' gekleed 'individualisme' aan het oog van de lezer onttrokken wordt. Dat die 'uitloop' niet even aangestipt wordt, is daarom zo jammer omdat Oversteegen wél de aanloop (Kloos, Verwey) aanpakt, en daarbij opmerkt dat Kloos in overgeleverde schema's en metra niets kwalijks zag, wél in retoriek – een verhouding die tegen 1940 ongeveer andersom ligt, als we retoriek opvatten als *behandeling* van het geijkte woord. Wil men dit ook 'impressionisme' noemen, dan vraag ik om een omschrijving van dat begrip. Het bovenstaande houdt niet ook nog een bezwaar in tegen de periodisering van Oversteegen. Het toont hoogstens dat mijn epokebewustheid overeenstemt met dat van Prediker (3: 1 – 9) – maar een wetenschapsman werkt met wereldser waarden, en wat is onaanvaardbaarder dan de dood van Marsman, Ter Braak en Du Perron?

Oversteegen toont hoe de standpunten, zich ontwikkelend in overeenstemming of in tegenspraak met oudere ideeën, tegenover elkaar komen te staan en botsen. Dat hij daarbij veel waardeerend opbrengt voor Adama van Scheltema's op-

vattingen – classicistisch en van een geboorneerde onnozelheid die iedere uiting van persoonlijkheid niet alleen stomweg afwijst, maar ook nog moreel veroordeelt, zoals uit Scheltema's weinig algemeen-menselijke uitval naar Van Gogh (in: *De grondslagen*) blijkt – doet al vermoeden aan welke kant Oversteegen staat, en het is misschien toch eerder dit vermoeden dan het feit dat Oversteegen een paar figuren behandelt met wie wij ons niet verenigen kunnen, dat tegenspraak uitlokt.

II

Ook bij Nijhoff die uitschakeling van het persoonlijke: bij hem immers is het de geesteskracht der kunst, de autonome creativiteit, de zelfwerkzaamheid van de vorm, die in het centrum staat. Volgens Nijhoff is het deze vormkracht die het tegen de chaos opneemt; maar dat die vormkracht wel eens tekort schiet – Vestdijk merkt dat ergens op (*Muiterij II*, Bert Bakker, blz. 71), zonder daar conclusies uit te trekken – blijkt daaruit, dat ook bij Nijhoff een gedicht wel eens mislukken kan: ligt dat dan aan een autonome anticreativiteit? – het ontbindende, de entropie zou dan zo'n geestkracht wezen – of ligt het aan de ontoereikendheid van de dichter? Van Ostaijen zou zeggen dat het daaraan ligt dat de dichter de grenzen door de premisse gesteld, overschreed. Maar Nijhoff zou menen dat de dichter er niet in slaagde het woord meer te doen uitdrukken dan een emotie of een ervaring: dat hij te 'persoonlijk' gebleven is en dus tekort schoot (in talent. . . ? Of in zijn taak?). Laat ik trachten de opvatting dat men 'te persoonlijk' gebleven kan zijn, met een vergelijking te verduidelijken. De Saussure plaatst *parole* tegenover *langue*. Welbeschouwd hoort het gedicht in de categorie 'parole' thuis; maar Nijhoff zou – en op goede gronden, moet ik zeggen – geneigd zijn het gedicht onder te brengen bij 'langue': het heeft een niet minder sociaal karakter dan *langue*, het is niet minder collectief bezit, het maakt evenzeer deel uit van een algemeen geheugendepot als *langue*; bovendien is het woord in het gedicht niet zomaar iets: het is 'het ding van het woord zelf', zoals Nijhoff zich uitdrukt. Maar het gedicht heeft óók iets van *parole*. Het is, als de omstandigheden gunstig

zijn, van toepassing op een situatie en het vervult dan de rol van citaat: despreker vindt geen betere woorden dan deze. Nijhoff verwacht het woord met de polyinterpretabiliteit ervan. Zijn opvatting van de zelfwerkzaamheid van de taal berust op het feit dat een woord geen betekenis heeft, maar er een (of meer) door gebruik krijgt, en dat gebruik onthult niet iets over de taal, maar over de persoon. Creativiteit, zoals Van Ostaijen aantoonde (zonder het met zoveel woorden te zeggen) loopt over lijnen die te programmeren zijn. Het schone kan worden bewerkstelligd. Het tegengestelde van het schone is niet het lelijke, maar het slecht geprogrammeerde. Van Ostaijen programmeerde voortreffelijk, en Victor de Brunclair niet; dat is een kwestie van persoonlijkheid, van taalgebruik. Alleen aan dat gebruik kan een lezer zien, welke persoonlijkheid (als het er een is) daarachter staat. De alchimisten projecteerden dat wat ze innerlijk beleefden, in het brouwsel dat ze bereidden, omdat ze door die projecties konden nagaan wat ze beleefden; beide processen waren niet iets afzonderlijks, en ze verliepen ook niet in een onderling verschillend tijdsverloop. Ze waren beide één, en dat ene dubbelproces onthulde door het uiterlijke de bewegingen in het innerlijke. Wanneer nu Van Ostaijen zegt dat wij het ethos van een dichter alleen maar kennen als expressie, dan betekent dat, dat wij ons pas kunnen overtuigen van de innerlijke rijkdommen van die dichter, als zijn gedrag ons ervan overtuigt dat hij ze heeft. En dat houdt in dat vormkritiek zich wel over dat ethos uit móet spreken, omdat het zelfs niet mogelijk is zo'n uitspraak te vermijden. Met betrekking tot Vestdijk als alchimist suggereerde ik (in: *De volheid en de chaos*) ter benadering van esoterische literatuur (waartoe die van Van Ostaijen zonder bezwaar kan worden gerekend) een techniek als van de Einklammerung: het kunstwerk staat niet los van de dichter casu quo lezer, of van de wereld, maar beiden worden bij het actief of passief bezig zijn met dat kunstwerk buiten beschouwing gelaten, tussen haken gezet, ook al is de wereld daar, en al ben ik daarbij, en al ben ik me volledig bewust van het feit dat we beiden daar zijn. Alleen dan is het pas mogelijk in Starings 'De Israëlitische looverhut' een gedicht te zien dat uitstijgt bo-

ven de betekenis die het voor Staring en zijn tijdgenoten had, zonder dat het die oorspronkelijke betekenis verliest. En daardoor wordt het mogelijk persoonlijke opvattingen van de dichter mee te laten spelen bij het zoeken naar de betekenis van een gedicht, en zulke opvattingen kennen we slechts 'volledig' via biografisch materiaal. De tussen haken geplaatste werkelijkheid van deze wereld speelt een rol bij ons begrip van de buiten haken gebrachte woorden (= het gedicht) die de illusie van losgezongen te zijn van hun betekenissen enkel danken aan het gebruik dat men ervan maakt. Natuurlijk klonk het *Wilhelmus* (parole) in 1568 anders dan bij het vijfentwintigjarig huwelijk in 1925: daarmee is de betekenis die het als 'langue' heeft niet verloren gegaan. Ik wil werkelijk niet ontkennen dat Nijhoff soms, en voor mijn part vaak of altijd, een diep inzicht had in literaire kunst; maar ook dat inzicht is niet los te maken van zeer persoonlijke opvattingen van deze criticus. Diep is bij voorbeeld zijn visie op het *Wilhelmus*, wanneer hij een zodanig verband legt tussen de prins en het volk, dat dit laatste, terwijl het de gevoelens, waarnemingen en voorstellingen van de Vader des Vaderlands ondergaat, zich met die prins vereenzelvigt. Maar niet minder diep is zijn visie op de vervreemding in Van Oudshoorns verhalen, waarvan hij zegt (en ik cursiveer maar): 'Er is een verband tussen het "ego" en het "alter ego" verbroken, waarbij een vreemde onpersoonlijkheid optreedt, die zijn eigen daden en handelingen als automatisch beziet en het ego is niet bij machte, *terwijl het de gevoelens, waarnemingen en voorstellingen van het alter ego ondergaat*, zelf een richting of een tendenz tot actie naar dezen over te brengen'. Dat onthult veel. Ook 'Awatser op dood spoor' (uit mijn bundel *Labirintek*) toont immers dat Nijhoffs visie op eigen leven en andersmans werk berust op dit spelen met de elkaar tegengestelde begrippen vervreemding en vereenzelviging. Dat is trouwens al opvallend het geval in *'De soldaat die Jezus kruisigde'*, en misschien eerder. Maar men kan natuurlijk altijd zeggen dat het kunstwerk dat beantwoordt aan de problematiek van *Nijhoff-persoonlijk* als een autonoom ding moet worden beschouwd, en dat was dan ook precies wat Binnendijk deed, tot grote schrik van Nijhoff trouwens, die opeens be-

greep dat zijn 'theorieën' voor een kritisch apparaat als dat waar Binnendijk mee voor de dag kwam, niet toereikend waren.

Binnendijk, zegt Oversteegen, is geen Nijhoff-epigoon. Een van de belangrijkste punten uit zijn eigen inbreng in de Nijhovianaans-Marssmanniaanse Binnendijk-poëtica is het inzicht in de 'poëtische situatie', die gekenmerkt wordt door de geïsoleerdheid ten opzichte van de wereld van uur en feit; voor Binnendijk aanleiding om het gedicht maar meteen autonomie te verlenen. Vanuit het gezichtspunt van de literaire theorie is zijn discussie met Ter Braak naar aanleiding van 'Prisma' interessant; hij schrijft ergens: 'Ter Braak verstaat onder poëzie alleen het vage, dichterlijke, dat, zodra het vorm aanneemt, verstart en in tekens verburgerlijkt. Als zodanig is hij derhalve tegen de poëzie en voor een zoo onomlijnd mogelijke menselijkheid'. Oversteegen meent daar dat Binnendijk nu had moeten wijzen op het verschil tussen proza en poëzie, op de zelfwerkzaamheid van poëtische taal tegenover het descriptieve van ander taalgebruik, op het vermogen tot het oproepen van een tweede inhoud – wat bij 'ander taalgebruik' blijkbaar als niet mogelijk moet worden beschouwd. Ik wil daartegenover plaatsen, en Oversteegen zal dat met mij eens zijn, dat men de polaire aspecten van poëzie (communicatie en creatie, volgens Oversteegen) in literair proza evenzeer vindt. Stellig is proza overwegend communicatief; maar antipoëtisch en toch even creatief als poëzie, is het aforisme, deze vorm van proza die men in weerwil van de etymologische betekenis van het Woord, nooit als een 'autonoom ding' heeft beschouwd, aangezien het een 'persoonlijke' uitspraak bevat. Ik wil beweren dat het niet alleen de 'poëtische situatie' is die door geïsoleerdheid ten opzichte van de wereld wordt gekenmerkt; het is niet noodzakelijk om meteen met Van de Woestijnes *Beginnelsen der chemie* aan te dragen om deze tegenwerping kracht bij te zetten; evenmin is het nodig te bewijzen dat ook de prozavorm dat creatieve heeft dat zo kenmerkend wordt geacht voor de vorm in poëzie: men leze *Het proza* van Jacob Geel, als men inzake de creativiteit van proza nog overtuigd moet worden.

De geïsoleerdheid waar Binnendijk zo'n waarde aan hecht, kenmerkt niet de poëtische,

maar creatieve situatie, en de vraag is wie of wat is er nu creatief?

Ik geloof dat we de tegenstellingen niet moeten zoeken met behulp van het begrip 'isolatie'. De tegenstellingen worden niet gevormd door proza of poëzie. Het is een kwestie van stijl. Een kwestie van de vorm laten spreken (lyriek, hermetisch proza; in het algemeen: 'esoterische', 'asianistische' literatuur) of het spreken zich laten vormen (het aforisme, poëzie die, of proza dat – ook als geen mimetische kunst beoogd wordt – in de voorstelling niet van de gewone perceptie afwijkt: 'exoterische', 'atticistische' literatuur), met in het ene geval het risico van epigonisme, in het andere dat van vormeloosheid. Scherp gesteld kunnen we de poëzie die Binnendijk voorstaat als 'asianistisch' genre plaatsen tegenover het 'atticistische' aforisme, vorm tegenover vent. En als we dan opmerken dat Greshoffs bittertafelpoëzie in hoofdzaak aforismen op rijm zet; als we zien – zoals Du Perron opmerkt – dat Ter Braaks *Politicus zonder partij* een aforistisch karakter heeft; dat Du Perron zelf een meester was in het aforistisch formuleren van zijn ideeën; dat Vestdijk daar nauw op aansluit, met toch ook een open oog voor de 'isolatie'; dat bij Achterberg zowel de vorm als de vent creatief is; dan zien we ook, dat de discussie zinrijk is geweest en dat het Achterberg is die de beide tegenstellingen tot een synthese voert: een asianistisch atticist.

FILM

Hans Keller

De anti-autoritaire film

In politiek opzicht heeft de film in Nederland tot dusver weinig te betekenen gehad. Van directe politieke invloed is de film bij ons, op de immer uitzonderlijke Joris Ivens na, nooit

HANS KELLER. Geb. 1937. In 1959 televisiecriticus van De Volkskrant. Sinds 1962 televisieregisseur. Was onder meer met H. A. Gomperts betrokken bij de samenstelling van de reeksen 'Literaire Ontmoetingen' en 'Multatuli'; televisiefilms over onder meer Heinrich Böll, James Baldwin, Günter Grass en Louis Paul Boon. Publiceerde onder andere *Theater in de tijd*, met Daniël de Lange. Sinds juni 1965 medewerker voor film van De Gids.

geweest. De belangrijkste oorzaak daarvan is natuurlijk dat Nederland nooit heeft beschikt over een filmtraditie of een filmindustrie. Voor niemand is de film in Nederland een gemakkelijk bereikbaar medium, ook voor filmers niet. Wat in Nederland tot dusver aan speelfilms werd vervaardigd hoorde zonder uitzondering thuis in de vermaaksector, hooguit in de orde van het betere amusement (ik voeg dit toe om de bewonderaars van Paul Rotha's en L. de Jongs *De overval* ter wille te zijn). In één van de twee overschietende filmgenres die in Nederland worden bedreven: de industriefilm, deed zich ooit één incident met politieke implicaties voor: Joris Ivens' uit de dertiger jaren daterende Afsluitdijkfilm *Nieuwe gronden*. Ivens verliet als gevolg van de reacties daarop het land en daarmee was ook een consequente sociale (en dus politieke) betrokkenheid uit de Nederlandse film verdwenen. Het andere Nederlandse filmgenre, dat ik voor het gemak de Hollandse documentaire school noem (Van der Horst, Haanstra, Fernhout), heeft zijn wortels in een reeks op esthetiek gebaseerde filmwetten en heeft zich bewust van de chaotische realiteit afgekeerd. Van directe politieke invloed is hierin per definitie geen sprake – of men moest het autoritaire karakter van deze filmstijl in theoretische zin willen karakteriseren als een standpunt met politieke consequenties.

Politieke implicaties van de film in Nederland doen zich uitsluitend voor op het vlak van de distributie en vertoning ervan – en dan nog ternauwernood waarneembaar voor de gemiddelde voorbijganger. Want in zulke gevallen is er meestal in het geheel geen sprake van distributie en vertoning. Toen Ivens in Australië zijn politieke propaganda-film *Indonesia calling* in 1947 had voltooid, werd de vertoning ervan in Nederland welbewust meer dan twintig jaar verhinderd. De film *Omdat mijn fiets daar stond*, die Louis van Gasteren vervaardigde van het politieoptreden op 19 maart 1966 tijdens de opening van een fototentoonstelling op de Amsterdamse Prinsengracht, was diezelfde avond via de televisie te zien, maar werd voor openbare vertoning door de Rijksfilmkeuring afgekeurd – naar verluidt omdat het filmpje in strijd zou zijn met de democratische verworvenheden. Een politiek motief.

De Nederlandse filmliga's, aan het einde van de twintiger jaren opgerichte verenigingen van film liefhebbers die de destijds voor openbare vertoning verboden films van Pudowkin en Eisenstein in besloten kring toch wilden zien, hadden zich na de oorlog vooral ontwikkeld tot clubs van artistieke fijnproevers. De laatste jaren vertoonden de liga's voornamelijk films die vanwege hun geringe commerciële werfkracht nooit een distributie in Nederland hadden gehaald. Van politieke alertheid was bij de liga's nauwelijks sprake meer. Daarom werd in november 1966 De Amsterdamse Cineclub opgericht, een initiatief van de Amsterdamse filmstudent At van Praag. Het eerste programma van deze nieuwe besloten vereniging bestond uit Joris Ivens' Vietnamfilm *Le ciel et la terre* en Van Gasterens *Omdat mijn fiets daar stond*.

Van Praag deed pogingen om samen te werken met bestaande besloten en open film – organisaties met een distributie- en vertoningsapparaat (zoals Het Nederlands Filmmuseum, de Amsterdamse Filmliga, en andere). Het guerrilla-achtige karakter van de activiteiten van de Amsterdamse Cineclub aan het eind van dit gedenkwaardige provojaar, waarmee Amsterdam wereldgeschiedenis had gemaakt, schrok echter blijkbaar teveel af. Het volgende programma van de Cineclub bestond uit de vertoning van *Rush to judgement*, de film die de Amerikaanse jurist Mark Lane had vervaardigd naar aanleiding van het Warren-rapport over de moord op John F. Kennedy. De aankondiging van deze documentaire over een zaak die zo spectaculair gehuld was in een wolk van controverse romantiek als het geval Kennedy bezorgde de Amsterdamse Cineclub zoveel publiciteit en aandacht voor zijn ambities dat korte tijd later soortgelijke verenigingen werden opgericht in Den Haag, Delft, Utrecht, Rotterdam, Groningen, Nijmegen, Hilversum. In de loop van 1967 werd een samenwerkingsvorm tussen al deze zelfstandige cineclubs gevonden, en inmiddels is de Cineclub in Nederland uitgegroeid tot een niet gering instituut van politiek activisme. Regelmatig komt het voor dat de Cineclub optreedt als distributeur voor personeelsverenigingen, schoolclubs, buurthuizen en zelfs kazernes. Er is bovendien een intensief contact met

de militante studentenwereld. Op de programma's van de Cineclubs komen voornamelijk films voor die in de wandeling 'anti-establishment'-films worden genoemd – dat wil zeggen: het merendeel van die films, die zich zeer direct met politieke kwesties bezighouden, neemt een minderheidsstandpunt in en voorziet in de informatiebehoefte over niet-populaire en niet-gemakkelijk bereikbare onderwerpen. Veel van de informatiebehoefte over Noord-Vietnam, die enkele jaren geleden onstond, kon door de Cineclubs worden beantwoord met niet langs de gebruikelijke kanalen bereikbare films als *The people of North-Vietnam* van de Amerikaan Felix Greene en *The year of the pig*, die via de Cineclub zelfs tot de Nederlandse televisie doorgond.

In tientallen plaatsen in Nederland bestaan op dit moment cineclubs, die zich inmiddels niet alleen tot het helpen realiseren van vertoningen willen beperken, maar tevens activiteiten wensen te ontplooiën in de eigen produktie van Nederlandse 'anti-establishment'-films. Voorlopig zal het bij pogingen blijven, bij gebrek aan apparatuur, geld en materiaal en misschien ook bij gebrek aan activisme en inzet. (De film over de bezetting van het Amsterdamse Maagdenhuis laat inmiddels al maanden op zich wachten; de filmacademielerlingen die aanvankelijk bij de opnamen ervan waren betrokken, beschikten destijds niet over een geluidsopname-apparatuur omdat gevreesd werd dat het ding misschien zou worden beschadigd.)

Maar wie weet hoe inspirerend de Nederlandse cineclubs-contacten werken met de Amerikaanse en Franse filmguerrilla. In Frankrijk zijn het vooral de studenten van de 22-novemberbeweging, die zich – gecoached door militante cineasten als Chris Marker, Jean-Luc Godard, Jean Cayrol, Alain Resnais – met de anti-autoritaire filminformatie bezighouden. In Amerika bestaat al sinds 1958 een studentenfilmorganisatie die *The Newsreel* heet. De grote animator ervan, Daniel Brown, hield enkele maanden geleden voor een reeks Nederlandse cineclubs een inleiding over de bedoelingen van *The Newsreel*. Hij zei: 'Het is een collectief van politieke activisten, die films maken en gebruiken om alle vormen van onderdrukking en uitbuiting te bestrijden en de culturele en socia-

le basis te leggen voor een nieuwe bevrijde maatschappij. Wij leggen een nieuw verband tussen de mensen die gefilmd worden, de mensen die filmen en de mensen die de films zien. We geloven dat het nodig is om een directe politieke relatie tussen die drie te realiseren, die is gebaseerd op een gezamenlijke verantwoordelijkheid. *Newsreel* is een anti-autoriteitengroep en de films die deze groep maakt hebben geen "leaders" en geen "credits". We geloven in een echt collectief: zij die in de film verschijnen leveren dezelfde bijdrage als zij die de film maken of vertonen.'

BEELDDE KUNST

R. H. Fuchs

Varianten van sculptuur (I)*

I

De westerse schilderkunst heeft, om externe redenen, een beweeglijker en verrassender geschiedenis dan de sculptuur. Een beeld is, naar zijn aard, bijna altijd een 'publieker' kunstwerk geweest dan een schilderij; de kosten en de omvang van het werk die het maken van een beeld met zich meebracht, maakten de sculptuur afhankelijker van publieke opdrachten, en daarmee van publieke smaak, dan de schilderkunst ooit geweest is. (Pas nu in deze eeuw het belang van het publiek, in de traditionele betekenis, is afgenomen, lijkt de sculptuur in staat om op haar eigen voorwaarden met de schilderkunst te wedijveren. Dat wil zeggen dat het beeld van de hedendaagse artistieke ontwikkeling nu veel minder *exclusief* door schilders wordt bepaald dan vroeger het geval was.)

Het lag voor de hand dat de sculptuur met

R. H. FUCHS. Geb. 1942. Kunstercriticus en wetenschappelijk medewerker aan het Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit, Leiden. Publiceerde *Rembrandt en Amsterdam* (1968). Schrijft voor *De Gids* sinds april 1966 de kroniek van de beeldende kunst.

* Dit is het eerste stuk van een serie over sculptuur.

haar 'achterstand' voortdurend aansluiting en inspiratie zocht bij de schilderkunst, die het verst was, – en dat schilderkunstige ontwikkelingen de weg moesten wijzen naar nieuwe mogelijkheden voor de sculptuur. Soms echter werd het eigen wezen van de sculptuur door de schilderkunst bedreigd, – of liever, door de door de schilderkunst gevormde *smaak*. Die werd vooral bepaald door het illusionistische, transparante karakter van de schilderkunst, door haar schijnbaarheid en haar kolorisme; nadrukkelijke *feitelijkheid*, als die van een beeld, liet die smaak niet toe. Daarmee ontplooidde hij zich tegengesteld aan de eigenheid, de materialiteit, van een beeld dat het in eerste instantie moet hebben van de mate waarin het kan overtuigen als een helder, onverwisselbaar *ding*. Onder druk van deze picturale smaak werd de sculptuur, om zo te zeggen, 'zacht'; zij werd onzeker en begon naar allerlei picturale kwaliteiten te streven, zoals schetsmatigheid, glans, clair-obscur en nadruk op het oppervlak als oppervlak. (Het perfecte voorbeeld van een sculptuur die bijna volledig opgaat in picturale effecten, en daarin haar eigenheid zo goed als verliest, levert natuurlijk de barok, – Bernini uitgezonderd. Maar Bernini's werk is voornamelijk overtuigend door de rijkdom van zijn persoonlijk 'handschrift'; de mate waarin zijn leerlingen verstrikt raakten in diffuus illusionisme geeft aan dat hij zich niet in principe van de schilderkunst distantieerde.)

De opkomst, in Amerika, van de beweging die nu bekend staat als Minimal Art (en het relatief snelle succes ervan bij een grote groep jonge kunstenaars), is symptomatisch voor het opnieuw problematisch worden van de relaties tussen de sculptuur en de schilderkunst. Preciezer gezegd wijst Minimal Art erop dat de sculptuur, om zichzelf volledig te realiseren, noodzakelijkerwijs tegen de schilderkunst (en tegen de schilderkunstige elementen in haar eigen idioom) in *oppositie* moet gaan.¹

Minimal Art kwam, in beginsel, voort uit de schilderkunst; althans Robert Morris en Donald Judd, die ik als de kanonieke protagonisten ervan beschouw, komen daaruit voort. In het begin van de jaren zestig kregen zij, in New York, te maken met een nogal stringente situatie in de schilderkunst. In het werk van Kenneth Noland, maar nog openlijker in dat van Frank Stella

werd de interne, formele structuur van het schilderij bepaald door de vorm van de *omtrek*. Deze identificatie van binnenvorm met omtreksvorm (die weer een eigen geschiedenis heeft²) werd zo dringend ervaren dat Stella, om aan simpele structuren op basis van de gewone rechtehoek te kunnen ontsnappen, uitbreiding van zijn mogelijkheden zocht in een vrije variatie van de omtreksvorm, – in het 'shaped canvas'. (De externe manipulatie van de omtreksvorm had niet, zoals wel is beweerd, tot gevolg dat het schilderij bij Stella *zo maar* een ding werd; het werd bepaald door een unieke vorm-kleur situatie die een bepaalde *lading* vertegenwoordigt; of, anders gezegd, het schilderij als object wordt door Stella overtuigend gemaakt door middel van een zeer *bepaalde* bepaling. Slaagt hij daarin dan is het schilderij onverwisselbaar *een Stella*, en niet zo maar een ding. Ten aanzien van het soort artistieke logica van waaruit Stella schilderijen maakt, heeft Clement Greenberg indertijd opgemerkt dat 'a stretched or tacked-up canvas already exists as a picture – though not necessarily as a *successful* one'.³

Voor sommige schilders opende dit aanvaarden van de rand van het vlak als structureel uitgangspunt de weg naar nieuwe mogelijkheden voor de schilderkunst; anderen, waaronder Judd en Morris, vonden het een te beperkte oplossing. 'A form can be used only in so many ways', schreef Judd.⁴ 'The rectangular plane is given a life span. The simplicity required to emphasize the rectangle limits the arrangements possible within it.' Hoewel het 'shaped canvas' meer variatie toelaat dan de rechtehoek, leek toch ook daar het aantal mogelijkheden beperkt, – zeker het aantal mogelijkheden die zouden kunnen overtuigen als *kunst*, en niet als goochelarij. (Men zou kunnen beweren dat de interpretatie van deze, volgens Morris, 'long dialogue with a limit' niet juist is, en dat de Minimalisten dus uitgaan van een valse voorstelling van de mogelijkheden in de schilderkunst. Voor zover ik echter kan zien is tot nog toe alleen Stella in staat geweest om met het 'shaped canvas' kunstwerken te maken. Verder vinden de Minimalisten nu eenmaal wat ze vinden, en daarmee hebben we hier te maken.)

Behalve een variabele omtrek heeft een schil-

derij een variabele dikte, – die van het spieraam. Deze concrete derde dimensie van het schilderij suggereerde de mogelijkheid van volumetrische uitbreiding van het vlak *naar voren*. Het losmaken van dit hybridische object van zijn ‘achtergrond’ was een logische volgende stap, – maar een stap die nu niet meer werd beredeneerd vanuit de schilderkunst, maar vanuit de eisen van de sculptuur. ‘The relief has always been accepted as a viable mode’, schreef Morris. ‘However, it cannot be accepted today as legitimate. The autonomous and literal nature of sculpture demands that it have its own, equally literal space – not a surface shared with painting.’

Deze ontwikkeling, en dit soort beredenering ervan door Judd en Morris, toont het volgende aan. In de sensibiliteit van waaruit de schilderkunst als medium bekritiseerd wordt, ligt de nadruk op de ervaring van ‘letterlijkheid’; van een object wordt verlangd dat het zich zo concreet, zo ‘letterlijk’ mogelijk als *dat* object manifesteert. De ontoereikendheid, in dit opzicht, van de schilderkunst was, volgens de Minimalisten, het gevolg van haar per definitie optische, illusionistische karakter waarachter het schilderij zich als *ding* als het ware terugtrekt. (Greenberg, alweer, merkte op dat ‘the first mark made on a surface destroys its virtual flatness’.⁵) Het feitelijke, driedimensionale object daarentegen, ‘gets rid of the problem of illusionism and of literal space, space in and around marks and colors. . . . The several limits of painting are no longer present. A work can be as powerful as it can be thought to be. Actual space is intrinsically more powerful and specific than paint on a flat surface.’ Aldus Donald Judd. En verder toont dit aan dat de Minimalisten deze letterlijkheid in verband brachten met de eigen aard van de sculptuur.

II

Het begrip van wat sculptuur is, en zou moeten zijn, wordt door de Minimalisten, en vooral door Robert Morris, beredeneerd op een intellectueel, conceptueel niveau, – en vanuit een bepaalde ervaring (een categorische, naar mijn gevoel) van de autonome sculptuur, met

‘references to neither the figure nor architecture’, van de Rus Tatlin en andere constructivisten. Het was Tatlin, volgens Morris, die misschien als eerste de sculptuur losmaakte van naturalistische figuratie of herinnering daaraan, zoals bij Brancusi, en haar autonoom maakte ‘both by the kind of image, or rather non-image, he employed and by his literal use of materials’. In 1913 had Tatlin, in Parijs, Picasso ontmoet; en in Picasso’s atelier zag hij diens eerste, nog aarzelende reliëfconstructies die, meer dan enig ander werk uit die tijd, de mogelijkheid aangaven van ruimtelijke, open, abstracte assemblage, en daarmee van een radicaal nieuwe sculptuur die de traditie van de gesloten, van binnen uit gechargeerde vorm zou kunnen vervangen, – op het moment dat, na de kunst van Brancusi, die traditie leek te zijn uitgeput. (Te oordelen naar het werk van kunstenaars als Arp en Max Bill leek zij inderdaad uitgeput. Wel trachtte nog de ‘kubistische’ sculptuur van Archipenko, Lipchitz en Duchamp-Villon, de gesloten vorm te animeren met een kubistische bewerking van het oppervlak als een aaneenschakeling van vlakken. In wezen bleef zij echter, juist in de *nadruk* die het oppervlak hiermee kreeg, uitgaan van de dichte vorm, wat aan hun kwaliteit natuurlijk niets afdoet. Archipenko maakte, vóór alle andere beeldhouwers en ver voor Henry Moore, het beeld open door middel van een gat. Toch is die openheid schijnbaar; het gat doorboort een vorm die verder, door de aard van haar bewerkte oppervlak, volledig gesloten blijft. De nieuwe sculptuur daarentegen *ging uit* van de ruimte: ‘Space is there to be shaped, divided, enclosed, but not to be filled.’⁶ Het is opmerkelijk, eigenlijk, dat Morris juist Tatlin en de andere constructivisten noemt, en dat hij hun traditie schijnt te willen opnemen, en niet die van de open assemblage-sculptuur van Picasso en Julio Gonzalez, omstreeks 1930. Dit uitgangspunt op zich zou al kunnen wijzen op Morris’ ‘onvrede’ met bepaalde ontwikkelingen in de twintigste eeuwse sculptuur. Want de laatsten, eerder dan de constructivisten, zijn van kardinale betekenis geweest voor de recente bloei van de sculptuur in het werk van David Smith en Anthony Caro. (Pevsner en Gabo, die het Russische constructivisme naar het westen overbrachten, hebben

de principes ervan kunnen handhaven, maar zijn waar het kwaliteit betreft volledig verstrikt geraakt in een soort autonome *esthetiek* van de 'luchtigheid'.⁷⁾ Daarmee lijkt Minimaal Art haar eigen ambities te willen formuleren aan de hand van een dubbele ontkenning: die van de schilderkunst en die van de sculptuur, zoals beide kunsten zich omstreeks 1960 in New York begonnen te manifesteren. Dat lijkt althans de situatie volgens de beschrijving van Robert Morris te zijn. In hun feitelijke productie echter distantiëren Morris en Judd zich minder volledig van de nieuwe sculptuur dan op het eerste gezicht zou lijken; en ik wil suggereren dat hun werk uiteindelijk niet overtuigt, omdat het zich niet volledig van de nieuwe sculptuur kan, of wil, distantiëren.

III

Een sculptuur is feitelijker dan een schilderij, en zij moet haar feitelijke handhaven door haar onverwisselbare *vorm* (Morris spreekt van 'the gestalt, the indivisible and undissolvable whole'; Judd heeft het over een 'specific object' met dezelfde eigenschappen) niet te 'verbergen' achter ambivalente effecten, – zoals een beeld van Henry Moore zich, qua vorm, kan verbergen achter de 'mooiheid' van een bronzen huid, of zoals een Pevsner zich kan verbergen achter 'luchtigheid', of zoals recente sculptuur zich kan verbergen achter kleur. Door hun nadruk op de 'physical nature of sculpture', en op eigenschappen als schaal, proportie, vorm en massa, hebben de Minimalisten een vraagteken gezet achter juist de kwaliteiten in de sculptuur van David Smith, maar vooral van Anthony Caro; en hebben zij op die manier een vergelijking uitgelokt van het werk van Caro met hun werk, dat dan ook een werkelijk *alternatief* moet zijn, – niet alleen conceptueel maar meer nog kwalitatief.

Caro's sculpturen zijn open constructies, samengesteld uit geprefabriceerde metalen elementen die zijn gekleurd. Meestal is een sculptuur in één kleur geschilderd, soms in meerdere. De constructies zijn niet opgebouwd vanuit een onwrikbaar centrum, hooguit volgens verschillende, maar niet nadrukkelijk aangegeven ruimtelijke assen; de elementen (door-

gaans verschillende van vorm en formaat) lijken daarom bijna toevallig met elkaar te zijn verbonden; ze wijzen naar verschillende richtingen, en hun beweging gaat eerder naar buiten dan naar binnen. Door hun heldere, intense kleur zijn de elementen van hun materialiteit vervreemd en lijken ze gewichtloos. Hierdoor, en door de toevallig lijkende plaatsing op de grond (zonder sokkel), lijken de constructies uiterst discreet. Ze zijn transparant en naar alle kanten open. In deze samenstelling werken de elementen als lijnen en vlakken die de ruimte *geleden* en er het 'formaat' van aangeven (in dit opzicht kan men zelfs spreken van contourlijnen). Het letterlijke, fysieke aspect van de constructie wordt door de samenstelling en door de kleur getranscendeerd.

Eén van de bevredigendste werken van Robert Morris bestaat uit negen metalen hulzen, geplaatst in een vierkant op steeds dezelfde afstand van elkaar. De waarneming van die groep vindt plaats binnen een tijdsverloop. Morris legt daar de nadruk op. De toeschouwer beweegt om de groep heen, en ziet daarbij een complexe reeks van perspectivische schijngestaten, en een veelvoud aan lichte en donkere, open en gesloten delen. Door de snelheid, en de afstand, te variëren kan hij een eindeloze reeks nauwelijks verschillende waarnemingen ondergaan. In Caro's sculptuur is de samenstelling van de elementen bepaald door de kunstenaar. Een Morris is natuurlijk ook, zij het minder nadrukkelijk en minder ervaarbaar, bepaald; dat de onderlinge afstand van de elementen *identiek* is, is hoe dan ook een bepaling. Maar in principe haalt Morris, schreef hij, 'relationships out of the work and makes them a function of space, light, and the viewer's field of vision'. Daarmee wordt de toeschouwer een *functie* van het object. Hij arrangeert ervaringen. In dit opzicht rechtvaardigt Minimal Art haar kritiek op de 'conventionele' sculptuur met een vooronderstelling. Als een vorm geen eigenschappen heeft die haar letterlijkheid verdoezelen (zoals, volgens Morris, kleur), en niet ambivalent kan worden in haar verhoudingen met *andere* vormen in een hiërarchische compositie, en als de aanwezigheid van de toeschouwer gelijkwaardig is aan de aanwezigheid van het object in een gegeven ruimte⁸ –, dan is, in de theorie

van Minimal Art, de ervaring van de *eigenheid* van een vorm sterker dan bij de conventionele sculptuur. Dergelijke 'feiten' kan een kunstenaar uitsluitend bewijzen door ze te laten zien; en het werk van de Minimalisten overtuigt mij althans niet van de waarheid, of zelfs de waarschijnlijkheid ervan.

In het werk van Morris (en meer nog in dat van Judd) ervaar ik eerder een soort *diffusheid* van de vorm dan haar feitelijkheid. De 'hardheid' of de 'houdbaarheid' van een vorm wordt, mijns inziens, in de eerste plaats bepaald door de scherpheid van haar *contour*; dat geldt voor de schilderkunst als voor de sculptuur. David Smith heeft dit onderkend. In zijn late werk, de *Cubi*-serie van 1963/'64, zijn de vlakken van de rechthoekige dozen op een zeer picturale wijze gepolijst. Die vlakken lijken daardoor transparant te worden, zodat er een zekere nadruk komt te liggen op de ribben, – op hun hardheid. De ribben werken als contouren die de sculptuur in haar grondstructuur zo strak maken dat een maximale openheid daarin kan worden gearticuleerd, zonder dat de samenhang in zijn geheel desintegreert. Anthony Caro geeft de elementen in zijn constructies een bepaalde scherpheid, verheldert de *definitie* van hun vorm door middel van kleur.

De elementen van de hierboven genoemde, negendelige groep van Robert Morris, zijn grijs. Dat is de letterlijke afwezigheid van kleur. De ervaring van de reeks schijn gestalten, die men ziet als men om de groep beweegt, valt samen met de ervaring van delen lichtgrijs en donkergrijs, met een daartussen liggende reeks tonen, waarin begrenzingen zich niet helder aftekenen. De afwezigheid van contouren leidt onvermijdelijk tot een zekere nadruk op vlakken van verschillende tonen grijs. De samenstelling van de groep, en zelfs de elementen zelf, worden daardoor diffuus; de vorm lost erin op.⁹ Dit ligt bij Donald Judd anders. Vooral in zijn wandstukken, bestaande uit verticale of horizontale reeksen dozen van chroomstaal en gekleurd plexiglas, lijkt deze kunstenaar zich spelenderwijs bezig te houden met effecten van glans, transparantie, door het plexiglas vallend gekleurd licht, gekleurde schaduwen. Maar daarnaast is Judd op een traditioneler manier een 'beeldhouwer' dan Morris. Terwijl bij Morris het ma-

teriaal neutraal wordt gehanteerd, heeft het bij Judd vaak een zeer sensuele, eigen schoonheid. Daardoor is Judds werk, hoewel intellectueel niet zo fascinerend als dat van Morris, als *sculptuur* soms overtuigender, – overtuigend op de materiële manier waarop, bij voorbeeld, een Arp soms overtuigend kan zijn.

IV

Robert Morris ziet het object (de 'gestalt') als één van de gegevens in een bepaalde sculpturale situatie; andere zijn het licht, de omvang en de schaal van de ruimte, en het lichaam van de kijker. In dit samenstel van variabele eenheden wordt het object, aldus Morris, allerminst 'less important. It has merely become less *self-important*. By taking its place as a term among others the object does not fade off into some bland, neutral, generalized or otherwise retiring shape.' (Dit laatste staat centraal in Morris' opvattingen; maar in zijn werk wordt het voor mijn gevoel niet gerealiseerd. Hierboven heb ik geprobeerd te beschrijven hoe de vorm van een object juist *wel* vervaagt. Hij vervaagt bijna op de manier waarop de vorm van een kinetische sculptuur, bij voorbeeld van George Rickey, niet gefixeerd kan worden.) Het is in deze situatie dat de *plaatsing* van objecten, en zeker van enkelvoudige objecten als kubussen, een kernprobleem wordt; de werking van het object wordt uiteindelijk door de plaats ervan, als de laatste factor, bepaald.¹⁰ Of, anders gezegd, het object doet afstand van zijn eigen identiteit (als dat speciale object, met die en die eigen kwaliteiten, dat daar staat) en wordt als een vorm een functie in een situatie waarin de kijker een andere functie is, – en waarvan ook de *tijd* een functie is.

Het gaat daarbij om de letterlijke tijd die de kijker nodig heeft om het object in zijn ruimte te ervaren. Hier ontstaat een soort van *environment*, al ontkent Morris dat.

1. Uitvoerige kritische en visuele documentatie over deze beweging is te vinden in *Minimal Art*, a critical anthology edited by Gregory Battcock, New York 1968; en in de tentoonstellingscatalogus *Minimal Art*, Gemeentemuseum, Den Haag 1968 (samengesteld door Enno Develing).

2. Zie hiervoor Michael Fried, 'Shape as form', Artforum V, 3, 1966 (ook afgedrukt in de tentoonstellings-catalogus *Frank Stella: recent paintings*, Pasadena Art Museum, 1966). Noland neemt voor mijn gevoel een veel minder structurele positie in; zie R. H. Fuchs, 'Kenneth Noland', Museumjournaal 13, 5, 1968.

3. Clement Greenberg, 'After Abstract Expressionism', Art International VI, 8, 1962.

4. Citaten van Judd en Morris, hier en verderop, zijn voornamelijk ontleend aan Morris' 'Notes on sculpture' en een interview met Judd, beide afgedrukt in de bloemlezing *Minimal Art*. Enkele uitspraken van Judd werden nog ontleend aan citaten in het artikel van Michael Fried, 'Art and objecthood', in dezelfde bloemlezing.

5. Clement Greenberg, 'Modernist painting', *The New Art* (ed. Gregory Battcock), New York 1966.

6. Clement Greenberg, 'The new sculpture', *Art and Culture*, Boston 1961.

7. Zelfs is er sculptuur gemaakt die bijna als schilderkunst moet worden bekeken. Ik denk hier aan de ijle rijzige beelden van Barnett Newman, begin jaren vijftig, of aan de latere antropomorfe beelden van Giacometti.

8. Wordt, bij voorbeeld de gelijkwaardigheid in schaal tussen object en toeschouwer verstoord, dan verandert ook de ervaring. Is het object groter, dan ervaart men een monument; is het kleiner, dan ervaart men een voorwerp. Het evenwicht in schaal is zo belangrijk dat Robert Morris het tweede deel van zijn *Notes on sculpture* als motto een citaat heeft meegegeven van Tony Smith (die als voorloper van Minimal Art beschouwd wordt): 'Q: Why didn't you make it larger so that it would loom over the observer? A: I was not making a monument. Q: Then why didn't you make it smaller so that the observer could see over the top? A: I was not making an object.'

9. In 1968 voerde Morris een dergelijke groep van negen identieke elementen uit in een *net niet transparant* materiaal: fiberglas. Wat ik hier heb gezegd, geldt des te meer daarvoor.

10. Carl Andre, op dit moment wellicht de radicaalste Minimalist, vatte de geschiedenis van de sculptuur als volgt samen:

'The course of development
Sculpture as form
Sculpture as structure
Sculpture as place.'

Geciteerd in David Bourdon, 'The razed rites of Carl Andre', in de genoemde bloemlezing *Minimal Art*. Zie ook Enno Develings publikatie bij de Haagse tentoonstelling dit najaar.

A. L. CONSTANDSE. Geb. 1899. Studeerde Romaanse letteren en wijsbegeerte (proefschrift 1951: *Le baroque espagnol et Calderón de la Barca*), werd in 1945 journalist en wijdde zich sindsdien voornamelijk aan de modernste geschiedenis. Schreef sinds 1926 een twintigtal boeken, na de oorlog voornamelijk over landen (Mexico, Cuba, Joegoslavië), staatslieden (Tito, Chroesjtsjow, Kennedy) en de geschiedenis van deze eeuw (onder meer *Het lot belooft geen morgenrood*). Verzorgt sinds januari 1962 de kroniek Buitenland van De Gids. Sinds januari 1965 redacteur van De Gids.

POLITIEK

A. L. Constandse Buitenland

Nieuw Duits 'establishment'

De verkiezingen van 28 september hebben in de Westduitse Bondsrepubliek voorlopig een einde gemaakt aan de opperheerschap-pij der Christen-Democratische Unie. Na de autoritaire democratische periode van Adenauer, de mislukking van zijn opvolger Erhard (nochtans de man van het liberale 'Wirtschaftswunder') en de tamelijk onvruchtbare episode van het tweemanschap Kiesinger-Strauss is op 21 oktober de leiding over de Bondsrepubliek overgegaan in socialistische handen. Het is niet zo, dat de S.P.D. een volstreekte meerderheid zou bezitten. Zij is zelfs niet de grootste partij geworden, want dat is de C.D.U. gebleven. Maar deze laatste heeft geen bondgenoten gevonden, die haar in staat zouden stellen te regeren. De socialisten daarentegen slaagden erin de medewerking te verkrijgen van de F.D.P., de liberale Vrije Democraten, en aldus een coalitie te vormen die over een kleine meerderheid beschikt in de Bondsdag.

De gang van zaken maakte reeds duidelijk dat de S.P.D. afhankelijk was van de stemmen der liberalen, die voornamelijk middenklassen en een deel der grote bourgeoisie vertegenwoordigen. Zij hebben de laatste jaren, na in 1966 door de christen-democraten uit de regering te zijn geworpen, naar een modernisering gestreefd waardoor zij poogden een 'image' te verwerven dat te vergelijken zou zijn met dat van D'66 in Nederland. Gepropageerd werden derhalve een grotere zeggenschap van de kiezers, een hervorming van de politieke instellingen, toenaadering tot de jeugd. En op het gebied van de buitenlandse politiek de bevordering van Europese ontspanning en normalere verhoudingen met de Oostduitse D.D.R. Maar dit beleid kostte de partij een derde van haar kiezers, meestal conservatieven die de voorkeur gaven aan de C.D.U. of aan de fascistische N.P.D., welke laatste 4,3 procent van het electoraat verleidde. Dat was niet genoeg om in de nieuwe Bondsdag vertegenwoordigd te zijn (daarvoor is vijf procent van de stemmen nodig) maar wel voldoende om verontrusting te wekken over het

feit, dat 'een tweede Adolf' een nog zo grote aanhang wist te verwerven.

Het feit dat de S.P.D. dus afhankelijk bleef van liberale volksvertegenwoordigers tekende de grenzen van haar vermogen. Maar ook als zij zelf een volstreekte meerderheid zou hebben gehad in de Bondsdag zou er in beginsel weinig zijn veranderd. Deze socialisten, die bijna drie jaar hebben samengewerkt met de christendemocraten, hebben getoond niet te willen tornen aan het systeem en het regime zoals die in 1949 zijn ingesteld. Zij hebben een leidend aandeel genomen in het bestuur van verscheidene Länder (deelstaten) der republiek. Indien men onder socialisme gemeenschappelijk eigendom van produktiemiddelen verstaat, is de S.P.D. stellig een burgerlijke partij. Zij wenst dat de bourgeoisie zal voortgaan het economisch bestel te beheersen en te leiden, mits haar systeem zo produktief is dat het aan de werknemers een zo groot mogelijke materiële welvaart garandeert. De idee van de Welfare-State is tenslotte tijdens de laatste oorlog ontworpen door de Britse liberaal Beveridge. Dat zulk een sociale staat tevens een Warfare-State is behoort tot de absurditeiten van onze civilisatie. En niemand zou de S.P.D. kunnen verdenken van een antimilitaristische of pacifistische gezindheid. Aldus blijft de Bondsrepubliek een steunpilaar van het Atlantische kapitalisme en van zijn economische expansie in de technisch minder ontwikkelde landen van Azië, Afrika en Latijns-Amerika. De Amerikaanse president Nixon beging weer eens een blunder door na de Duitse verkiezingen kanselier Kiesinger geluk te wensen met . . . zijn overwinning, terwijl toen al vrijwel vaststond dat Willy Brandt de toekomstige kanselier zou worden, en zijn S.P.D. flink was vooruitgegaan. Misschien dat men in Washington nog altijd schrikt van het onschuldige woord 'socialist', en alles wat christelijk heet de beste waarborg acht voor het voortbestaan van de kapitalistische produktiewijze en voor de militaire oppermacht in de wereld.

Welke kunnen de oorzaken zijn geweest van de teruggang der christendemocraten? Toen zij in 1966 braken met hun liberale coalitiegenoten en zij hun eigen kanse-

lier Erhard de laan uitstuurden was er een kleine economische recessie. In de nieuwe christelijk-socialistische regering werd de S.P.D.-er Schiller (die als jonge man een actief lid der nazipartij was geweest) minister van economische zaken. Hij nam de maatregelen die een nieuwe bloei bevorderden en kreeg iets van de stralenkrans die eens het hoofd van Erhard had gesierd. Vervolgens werd hij verwickeld in een strijd met de christelijke minister van financiën, Josef Strauss, over de koers van de mark. Zo rijk aan kapitaal is de Bondsrepubliek, dat de mark de sterkste munt ter wereld is geworden en het meest gevraagd. Schiller wilde haar waarde verhogen. Het voordeel daarvan zou zijn geweest dat er in het buitenland meer voor kon worden gekocht, de import goedkoper zou zijn voor de Duitse verbruikers, en de inflatie zou worden gestuit. Maar de C.D.U., en vooral haar Beierse fractie de C.S.U., waarvan Strauss de leider is, moest ernstig rekening houden met de Duitse boeren, die een verhoogde concurrentie vreesden van geïmporteerde produkten. Voor industrie en bankwezen schenen voor- en nadelen tegen elkaar op te wegen. De import van grondstoffen zou goedkoper worden, de lonen konden wellicht worden gestabiliseerd door een consolidatie der prijzen, en vorderingen op het buitenland in marken moesten in waarde stijgen. Daar stond tegenover dat de export iets moeilijker zou worden. Maar van de zijde der zakenwereld zijn de bedenkingen tegen een revaluatie niet ernstig geweest. En bovendien: de opwaartse druk op de mark viel toch niet te stuiten.

Zo werd Schiller, zowel voor de verbruikers als voor degenen die vooruit zagen, de 'econo-oom van de dag'. Hij begreep dat de Bondsrepubliek een der hoekstenen was van het Atlantische kapitalisme. De Verenigde Staten zijn dat door hun omvang, maar niet doordat hun structuur gezond is. De enorme bedragen voor bewapening, voor de zinloze oorlog in Vietnam, voor het contraproductieve militair-economische complex hebben de waarde van de dollar ondermijnd. De schuld van Noord-Amerika jegens andere kapitalistische landen, vooral dus aan West-Europa en West-Duitsland, was het laatste jaar weer met tien miljard dollar gestegen. De Verenigde Staten betalen met dol-

lars zonder voldoende dekking, die uit solidariteit vastgehouden worden door bevriende centrale banken. In het najaar waren aldus zevenendertig miljard 'Eurodollars' in ons werelddeel opgehoopt, voor een aanzienlijk deel in West-Duitsland. In feite heeft men hier te doen met een opgehoopt tekort op de Amerikaanse betalingsbalans. Daartegenover stond de Bondsrepubliek oersterk: zij had in 1968 een exportoverschot van achttien miljard mark. Volgens de bondgenoten, die hun eigen uitvoer bedreigd zagen, was dit doordat de mark te goedkoop was. Minister Schiller deelde die mening. Maar op 9 mei had Strauss de C.D.U. ertoe overgehaald een revaluatie te weigeren, uit wanbegrip voor de normalisatie der verhoudingen binnen de Atlantische wereld.

Met name in Frankrijk had men al verleden jaar aangedrongen op een herwaardering van de mark, omdat het Franse produkt steeds moeilijker kon concurreren met Duitse voortbrengselen. Men vergete niet dat West-Duitsland en Frankrijk elkaars beste klanten zijn (als tweede volgen de Bondsrepubliek en Nederland) en dat zij grotendeels op dezelfde markten moeten opereren. De vorige Duitse regering stelde een andere oplossing voor: een waardevermindering van de franc. Daartoe scheen het wel te moeten komen, vooral omdat de Mei-revolte in Frankrijk daar de economie ernstig had geschaad. Maar De Gaulle weigerde. De situatie werd nochtans onhoudbaar en het na-gaullistische bewind van Pompidou (zelf een groot financier) devalueerde op 8 augustus de franc met één achtste van zijn waarde. Het was echter duidelijk dat daarmee geen einde was gekomen aan de herziening der koersen, en dat Schiller gelijk moest krijgen.

Bij de verkiezingen nu legde de S.P.D. de nadruk op de voordelen die de verbruikers konden hebben van een revaluatie van de mark. Dit heeft wel succes gehad. Bij steekproeven bleek in juli nog slechts 39 procent van het Westduitse electoraat tegen zulk een herwaardering, terwijl 59 procent daarvan sympathie toonde voor Schiller persoonlijk. Op een vraag wie de beste economische leider kon leveren bleef de C.D.U. met 31 procent net even onder de S.P.D., die 32 procent verwierf. Hoe voorzichtig men ook moet zijn met dergelijke steekproe-

ven, zij onthulden wel een toegenomen wantrouwen jegens de C.D.U.

Daarbij kwam dat de zo geprezen rijke Welfare-State ernstige gebreken vertoonde, die in Der Spiegel van 28 juli breed waren uitgemeten. Natuurlijk is de S.P.D. daar mede verantwoordelijk voor, en niet alleen door een driejarige deelneming aan de regering. Maar de christen-democraten, die het systeem hebben op- en uitgebouwd, werden toch allereerst aansprakelijk gesteld. Uit de cijfers bleek dat in allerlei concrete gevallen de lonen en salarissen in hoge mate uiteenliepen. Men stond verbaasd te vernemen dat in West-Duitsland 2380 ondernemers maandwedden hadden van 190 000 mark, terwijl massa's meisjes, vrouwen, jongeren en ongeschoolden niet boven 500 mark per maand uitkwamen. Dat zij een derde van de bevolking vormen klinkt weinig geloofwaardig, maar de cijfers van de C.D.U. waren toch ook niet zo indrukwekkend als men kon menen. Volgens haar waren in de twintig jaren dat zij had geregeerd de gemiddelde lonen gestegen van 243 tot 908 mark per maand, waarbij men rekening moet houden met de inflatie. Der Spiegel berichtte voorts dat twee miljoen burgers (waarschijnlijk een half miljoen gezinnen) nog huizen in barakken, noodwoningen en geïmproviseerde onderkomens.

In vele gevallen is de financiële situatie beter dan uit zulke cijfers opgemaakt moest worden, omdat in tal van gezinnen twee of drie mensen loon ontvangen. De vrouwenarbeid is in de Bondsrepubliek veel meer verbreid dan in ons land. Nochtans hield Der Spiegel vol dat slechts één miljoen van de eenentwintig miljoen gezinnen in weelde kon leven, dat veertien miljoen middelmatig en zes miljoen zeer bescheiden konden rondkomen. Hoewel de daarvoor aangevoerde statistieken dateerden van 1965, kan het wel waar zijn dat ook nu nog slechts de helft der gezinnen spaargeld terzijde kan leggen.

Maar al werden dan voor de leidende standen maandinkomens genoemd van 40 000 en 50 000 mark en voor de 'massa' van slechts duizend mark, de grootste verschillen lagen toch op het gebied van de vermogens. Wat dit aangaat is de Bondsrepubliek een 'paradijs der rij-

ken'. Uit statistieken van de laatste drie jaar blijkt dat er 15 247 miljonairs zijn; dat 34 van hen uit hun vermogen een jaarinkomen trekken van soms meer dan tien miljoen mark; dat het belastingstelsel voor hen veel gunstiger is dan in vergelijkbare landen; dat drie miljoen 'zelfstandigen', groot en klein, zeventig procent in handen hebben gekregen van het sinds 1949 gewonnen kapitaal; dat 305 000 van deze families (1,7 procent van het totaal) beschikken over 35 procent van alle particuliere vermogens en over 70 procent der produktiemiddelen; en dat er van een democratische verdeling van de vermogensaanwas, nota bene een programmapunt van de C.D.U., niets is terechtgekomen. In gevallen waarin arbeiders aandeleltjes hebben gekregen van het bedrijf waarin zij werkten, hebben zij die dikwijls weer moeten verkopen.

Nu valt nauwelijks te verwachten dat er in deze structuur verandering zal komen door de vorming van een socialistisch-liberaal kabinet. Onder druk van de liberalen is zelfs het ideaal der medezeggenschap op de achtergrond geschoven. Maar de onthullingen over de macht der oligarchie hebben ten nadele gewerkt van de C.D.U. Zij moet veel stemmen hebben gekregen van conservatieven die voorheen op de F.D.P. hebben gestemd, want anders waren haar verliezen nog veel aanzienlijker geweest. Des te meer omdat de aanhang der C.D.U. onder de vrouwen percentsgewijze iets verminderd is. Nog altijd geven vrouwelijke kiezers in de Bondsrepubliek de doorslag, en traditioneel vormen zij een steun voor de C.D.U. Deze kon in 1953 rekenen op 47,2 procent der vrouwenstemmen, in 1957 op 53,5 procent, in 1961 op 49,6 procent, in 1965 op 51,7 procent. In dit jaar heeft de S.P.D. op enige successen kunnen bogen onder de vrouwen in bepaalde deelstaten. Dat was van betekenis, aangezien er 21,1 miljoen vrouwen en slechts 17,5 miljoen mannen stemgerechtigd waren.

De voorspellingen deden een grotere nederlaag voor de C.D.U. vermoeden dan zij ten slotte geleden heeft. De uiteindelijke schattingen waren dat de socialisten 46 procent der stemmen zouden krijgen en de christen-democraten 44,5 procent. Deze laatsten hebben niet alleen geprobeerd aanhangers van de

F.D.P. tot zich te trekken. Zij hebben ook gepoogd reactionaire kiezers ervan te weerhouden op de fascistische N.P.D. te stemmen. Met name Strauss heeft met de neonazi's geconcentreerd in anticommunistische en nationalistische leuzen. Daarvoor was het nodig potentiële volgelingen van Adolf von Thadden vrij te spreken van de beschuldiging dat zij eigenlijk nazi's waren. Strauss, Kiesinger en Von Hassel (Bondsdagvoorzitter) wedijverden in verklaringen dat zij de N.P.D. *niet* als nationaal-socialistisch beschouwden. Misschien geschiedde dit ook om de N.P.D. niet bij voorbaat uit te sluiten als eventuele coalitiegenoot, indien zij in de Bondsdag vertegenwoordigd mocht worden. Waar is natuurlijk dat de C.D.U. veel meer gewezen nazi's telt op zeer belangrijke posten (Kiesinger voorop!) dan welke andere partij ook. Men kan vele punten van overeenstemming noemen tussen de christen-democraten en de fascistische nationaal-democraten: 1. zij zoeken allebei de gunst van conservatieve boeren en van kleine zelfstandigen die zich bedreigd voelen; 2. zij wensen geen toenadering tot de Oostduitse D.D.R.; 3. zij staan vijandig tegenover een opstandige jeugd; 4. zij wijzen af dat alleen Duitsland schuldig is aan de laatste oorlog; 5. zij weigeren de bestaande grenzen in Oost-Europa te erkennen; 6. zij houden vol dat het verdrag van München (1938) rechtsgeldig was; 7. zij verzetten zich tegen ondertekening van het 'kernstopverdrag', tegen de zogenaamde 'non-proliferatie', waardoor West-Duitsland verstoken zou blijven van kernwapens. De Beierse vleugel van de christen-democraten keert zich nog het felst tegen alles wat in een moderne democratie normaal is. Neemt men dit in ogenschouw dan is het feit dat de N.P.D. 4,3 procent der stemmen kreeg, verontrustend. Vele van haar potentiële aanhangers hebben immers op de partij van Kiesinger en Strauss gestemd.

Wat de einduitslag aangaat nog deze cijfers: de C.D.U. (met de Beierse C.S.U.) kreeg 46,1 procent der stemmen en 242 zetels, een verlies van 1,5 procent en van drie zetels. De S.P.D. verwierf 42,7 procent der stemmen en 224 zetels, een winst van 3,4 procent en van 22 zetels. De liberale F.D.P. hield nog 5,8 procent der stemmen over en 30 zetels, een verlies van 3,7 procent en van 19 zetels. Op 20 oktober trad

de regering van Kiesinger af om plaats te maken voor die van Willy Brandt. Deze had aangekondigd dat hij het aantal ministers zou terugbrengen van achttien tot vijftien, en dat drie departementen bestemd zouden zijn voor de liberalen. Hun leider Scheel zou het ministerie van buitenlandse zaken beheren. Inderdaad scheen er overeenstemming te zijn bereikt over de volgende punten inzake het buitenlandse beleid: 1. ondertekening van het kernstopverdrag; 2. het prijsgeven van de Hallsteindoctrine, volgens welke de Bondsrepubliek geen diplomatieke betrekkingen mocht onderhouden met landen die de D.D.R. erkennen; 3. akkoorden met de D.D.R. over 'innerdeutsche Beziehungen', zonder de D.D.R. officieel te erkennen; 4. toenadering tot Polen in die zin dat de Oder-Neisse-grens de facto zou worden aanvaard. De laatste partijcongressen van de twee regeringspartners stemden dienaangaande vrij goed overeen. Op het socialistische congres in Neurenberg werd onder andere verklaard: 'Onze oostpolitiek zal des te succesrijker zijn, naarmate duidelijker onze wil tot uitdrukking komt de bestaande grenzen in Europa, in het bijzonder de tegenwoordige Poolse westgrens, te respecteren en te erkennen, tot dat de Duitse grenzen definitief worden vastgesteld in een vredesverdrag dat door alle betrokkenen als rechtvaardig en duurzaam kan worden beschouwd.' Hoewel de genoemde reserve ('totdat') alles op losse schroeven zou kunnen zetten, behoort de opstelling van een vredesverdrag tot de vrome wensen en kan de nieuwe regering dus enige ontspanning brengen in de Europese situatie. Op dit mogelijke vooruitzicht heeft de sowjetrussische partijleider Brezjnev onmiddellijk gunstig gereageerd, toen hij in Oost-Berlijn het twintigjarige bestaan van de D.D.R. (op 8 oktober) meevierde. De Oostduitse leider Ulbricht stelde natuurlijk hoge eisen: 1. officiële erkenning van alle grenzen, ook die tussen de Bondsrepubliek en de D.D.R., zodat deze laatste in feite als soevereine staat (en niet als 'door de Sowjet-Unie bezet gebied')

zou worden aanvaard; 2. een verklaring van Bonn, dat het niet gerechtigd was 'te spreken namens alle Duitsers', zoals de Bondsregering altijd heeft beweerd; 3. het verwijderen van gewezen nazi's uit leidende posities in het leger en het rechtswezen; 4. deelneming door Bonn aan een conferentie over een Europees veiligheidsverdrag, waarbij de D.D.R. als gelijkwaardig deelnemer zou worden erkend. Hoewel ook Willy Brandt zulke eisen wel zal negeren, is het aannemelijk dat de Europese ontspanning gediend is met de uitslag der verkiezingen. Voor het overige zal er niet veel veranderen.

De Westduitse evolutie heeft nog een nasleep gehad in de Europese Economische Gemeenschappen. Zodra het opinieonderzoek wees op de mogelijkheid dat de socialisten een nieuwe regering zouden vormen, en dat deze de mark zou revalueren, ontstond er een wedloop om marken op te kopen, ten einde die later met winst van de hand te doen. De koers steeg zodanig dat de oude waarde niet viel te handhaven. Onmiddellijk na de verkiezingen werd zij vrijgelaten en steeg met ongeveer zes procent. Het toelaten van dit 'zweven' was in strijd met de monetaire overeenkomst van Bretton-Woods, waar indertijd besloten is vaste koersen te verdedigen. Maar er was niets aan te doen. Pas de nieuwe regering zou weer een definitieve waarde vaststellen. De Franse devaluatie en de Duitse revaluatie hadden de verhoudingen in de E.E.G. zodanig ontworpt, dat de gemeenschappelijke markt voor agrarische produkten tijdelijk moest worden verbroken, ook al in strijd met de verdragen. Het zag er trouwens naar uit dat de hele agrarische politiek van de E.E.G. op de helling zou komen. Dit monstrum van protectionisme had geleid tot een steeds grotere overproduktie van immer duurder wordende levensmiddelen. Maar tot de laatste maatregelen van de christelijk-socialistische regering behoorde toch weer de bescherming van de Westduitse boeren. Er zal wel meer gelijk blijven dan veranderen.

dichters in dit nummer:

ORLANDO EMANUELS. Surinaams dichter; behoort tot de MOTETE-groep. Publiceerde de gedichten-

bundel *Onze misdaad van zwijgen*.

Nieuw bij Meulenhoff Nederland

PROF. F. WEINREB **Collaboratie en verzet 1940-1945**

deel 2 / Van Windekind naar Westerbork; prijs f 17.50

deel 3 / Eindspel; prijs f 17.50

Onder redactie van Renate Rubinstein. Nawoord van Aad Nuis.

deel 1 / *Het land der blinden* is inmiddels herdrukt.

PHILIP ROTH

Portnoy's klacht. Roman

Voortreffelijk vertaald door Else Hoog. Prijs f 12.50

Citaten uit een lawine van lovende kritieken: 'Een stuk universele folklore'; 'Een sterk en consequent volgehouden meesterwerk'; 'Een meesterwerk'; 'Een explosie van humor'; 'Een brutaal fonkelend kleinood'

RUDY KOUSBROEK **Anathema's 1** Prijs f 9.50

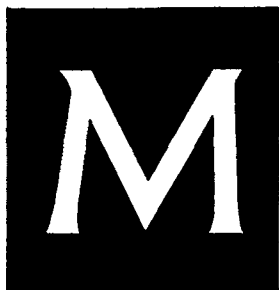
De eerste verzamelbundel van Nederlands veelzijdigste essayist en columnist. Speelsheid en humor, bijtende spot en sarcasme tegenover de samenzweringen van de domheid en de middelmatigheid. De *Haagse Post* suggereerde Kousbroek als enige kandidaat voor de Essayprijs van de stad Amsterdam. Of Mr. G. B. J. Hiltermann het, na lezing van Anathema's 1, daarmee eens zal zijn, is de vraag...

**RODOLPHE
TÖPFFER**

Reizen en avonturen van Doctor Festus

Vertaling en nawoord van Gerrit Komrij. Prijs f 8.90

De avonturenroman als understatement. Eckermann vertelt hoe Goethe dit boek van de Vader van Prikkebeen terzijde moest leggen omdat hij niet meer kon van het lachen. Met 19 prenten in vintage Prikkebeenstijl van de Geneefse kostschooldirecteur zelf.

**meulenhoff
nederland**

Nieuw in de Meulenhoff Editie

Ed. Hoornik / De vingerwijzing E 177, prijs f 8.90

Ook in *De vingerwijzing* blijkt Hoornik een auteur voor wie het engagement eerder dan een modieus begrip een innerlijke noodzaak is.

Kuyll, de hoofdpersoon van Hoorniks indrukwekkende roman *De overlevende*, is ook in dit boek de belangrijkste figuur. Aan het graf van zijn broer komen met de kracht van een obsessie herinneringen aan zijn kinderjaren bij hem boven. Van dat ogenblik af kent hij slechts één doel: de geheimzinnige gebeurtenissen die aan de dood van zijn moeder voorafgingen en de omstandigheden waaronder zij stierf, te achterhalen. Zijn pogingen tot reconstructie vormen de stof van deze roman, waarin de auteur schrijvenderwijs op zoek is naar de bronnen van zijn bestaan. De kritiek die *De overlevende* unaniem beschouwde als een literaire gebeurtenis schreef o.a.:

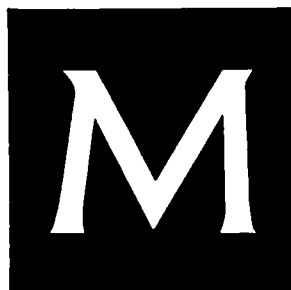
Hoorniks heel eigen betekenis als schrijver wordt bepaald door de unieke manier waarop hij in wisselende literaire vormen aan de dood als dreiging, als uitgestelde werkelijkheid, gestalte geeft. (Gabriël Smit in *De Volkskrant*)

In zijn epische gedichten, vooral in *De vis*, heeft Hoornik eerder gewerkt met verschuivingen, verglijdingen van uitgangspunt. Hij is daar toen om aangevallen. Maar zijn zojuist verschenen boek *De overlevende* bewijst dat het gelijk bij hem lag. (Alfred Kossmann in *Het Vrije Volk*)

Zelden is de gekwetstheid en kwetsbaarheid van de door de oorlogshel gegane en daaruit ternauwernood door een stom toeval verlost mens aangrijpender en met persoonlijker inzet verbeeld.

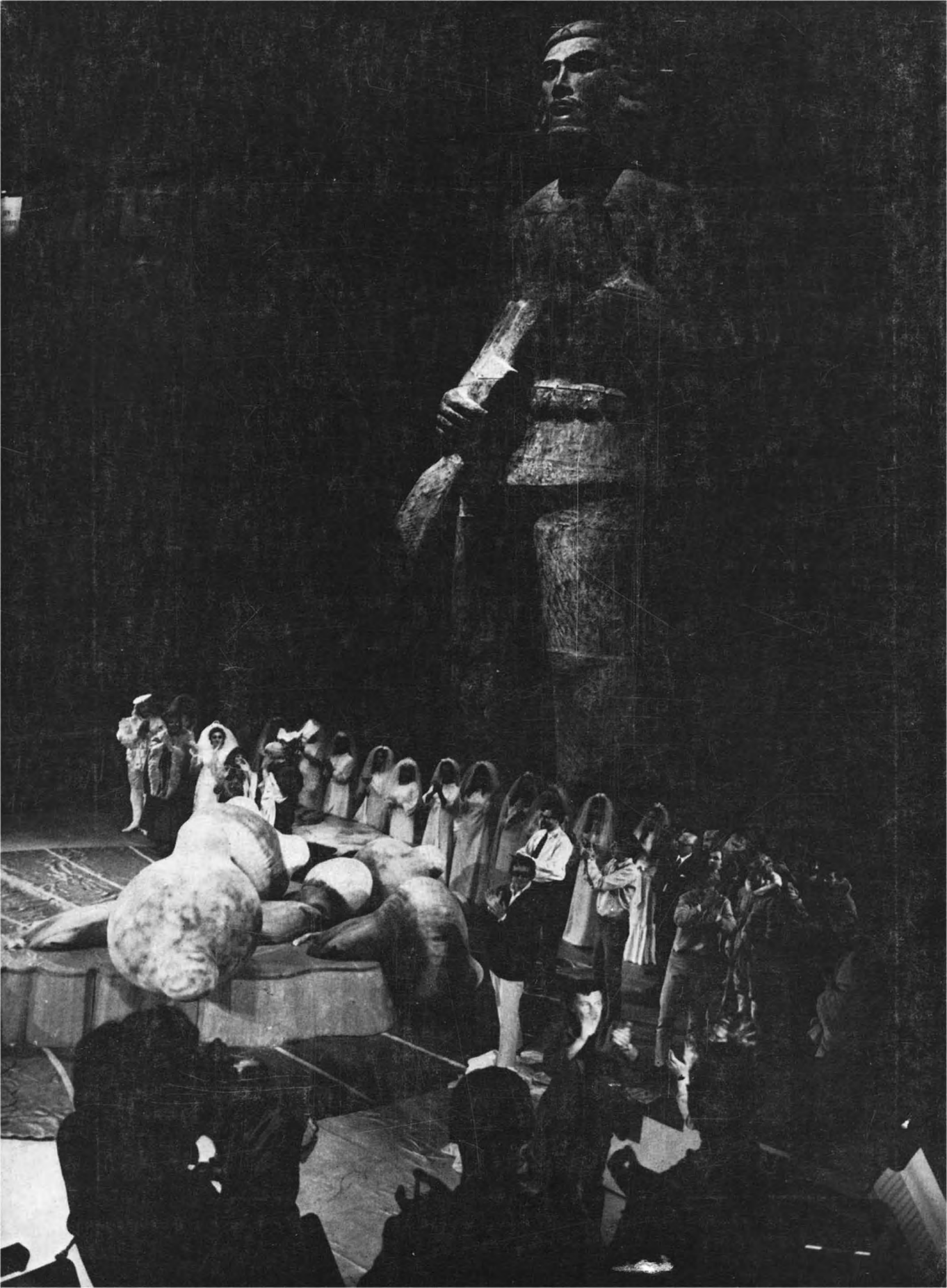
(Anne Wadman in *Leeuwarder Courant*)

Overleven is ongeneeslijk. In het overdragen van dat besef op de lezer slaagt Hoornik volledig en dat is de grote en unieke kwaliteit van zijn boek. (A. Koolhaas in *Het Parool*)

**meulenhoff
nederland**

De foto van Reconstructie op de achterkant van het omslag werd gemaakt door Maria Austria. De volledige tekst van deze opera is verschenen bij De Bezige Bij.

sem davids

s. dresden

b. hunningher

j. bernlef

f. e. frenkel

kenneth keniston

amsterdam, links houdende stad

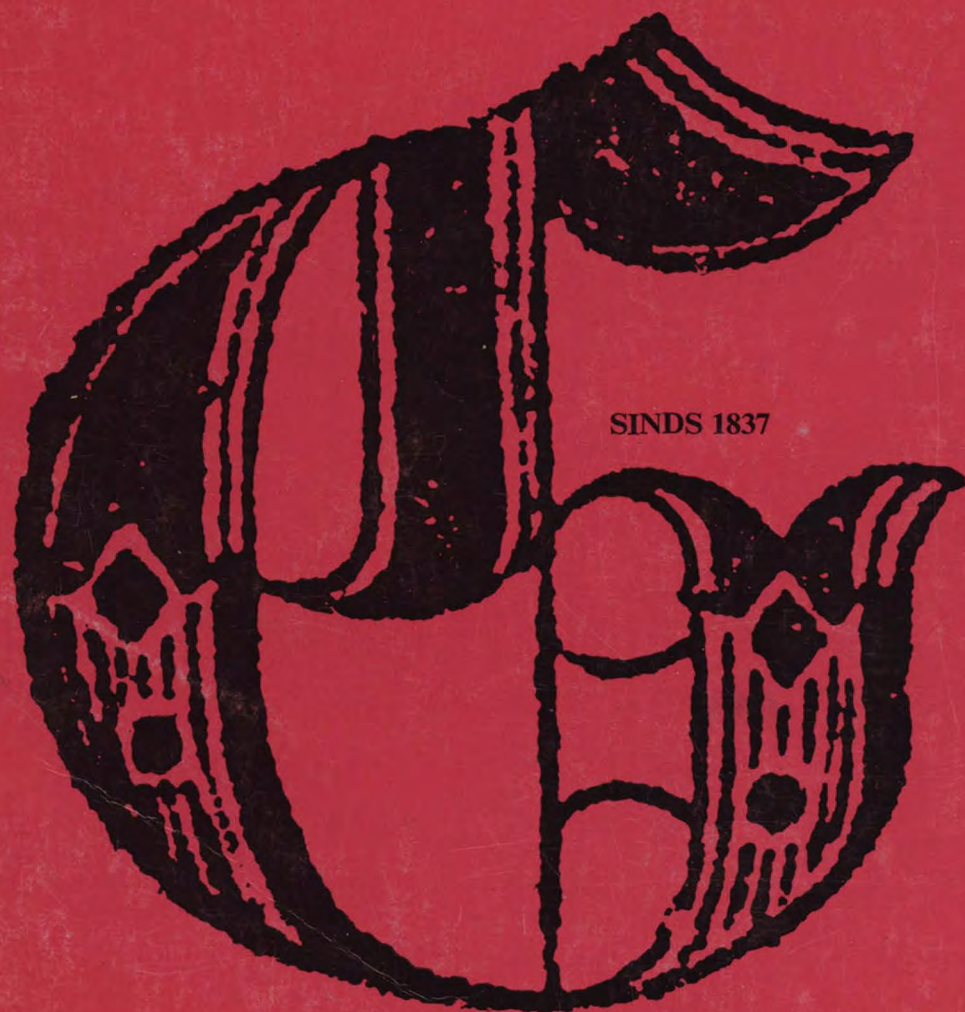
aanwezigheid van erasmus

pirandello en de kunst

een gesubsidieerd isolement

abortus provocatus

how bad things really are in scarsdale

SINDS 1837

OPRICHTERS

E. J. Potgleter
C. P. E. Robidé van der Aa

REDACTEUREN

G. van Benthem van den Bergh
A. L. Constandse
A. de Froe
Sybrén R. de Groot
Ed. Hoornik
Harry Mullsch
Th. Stibbe
A. de Swaan

SECRETARIAAT

Ed Hoornik, Th. Stibbe
Rudolf Geel

Bijdragen brieven en boeken ter recensie te zenden aan:
Redactie-secretariaat De Gids, p.a. Meulenhoff Nederland N.V.
Postbus 100, Amsterdam.
Ongevraagde zendingen die niet voorzien zijn van retourporto.
worden niet teruggezonden

UITGEVER

Stichting De Gids. Amsterdam

PRODUCENTEN

Meulenhoff Nederland N.V.
De Bezige Bij. Amsterdam

ADMINISTRATEUR

Meulenhoff-Bruna N.V.
Beulingstraat 2, Amsterdam-C., tel. (020)-24 08 85

ABONNEMENTSVOORWAARDEN

Algemeen jaarabonnement:
binnenland franco per post f 34.—;
buitenland f 36.50; België Bfr. 525.—

Docenten-, studenten- en medewerkersabonnement.
binnenland franco per post f 28.50

Losse nummers f 3.90; voor België Bfr 60.—
Dubbelnummer f 5.95; (Bfr. 105.—)

Abonnementen en losse nummers zijn verkrijgbaar
bij de boekhandel of door storting op giro 150 1333 van
Meulenhoff-Bruna N.V. met vermelding: De Gids.

Versijnt in tien afleveringen per jaar

INHOUD

J. Bernlef	Een gesubsidieerd isolement	211
Kenneth Keniston	How bad things really are in Scarsdale	218
A. Roland Holst	Het verbeurde lot	231
Lodewijk-Henri Wiener	De vogelman	233
S. Dresden	Aanwezigheid van Erasmus	249
B. Hunningher	Pirandello en de kunst	259
Sem Davids	Amsterdam, links houdende stad	269
F.E. Frenkel	Abortus provocatus: het foetus en de wet	283
Theo J. van der Wal	Hongerig vrouwtje	297
Louis Andriessen, Leo Geurts, Lambert Meertens	Componist en computer	304

POËZIE

Vasilis Vasilikos	Vijf gedichten	214
C.O. Jellema	Landschap bij Branchon	228
Catherina Kortebos	Vier gedichten	229
L.L. Coïni	Wassen neus	246
	De meeuw	303
Leo Haring	Zeven gedichten	256
Jan Gerrit Gaarlandt	Twee gedichten	268
Jacques L. Schmitz	Twee gedichten	281
Robert Paul Flipse	Gedicht	296
Jan van Harten	Vier gedichten	312

NOTITIES

Gidscommentaar	210
Gerrit Bakker	Vruchten des velds 247

KRONIEK & KRITIEK

J. Bernlef	Een lezing van Robert Lowell	314
R.A. Cornets de Groot	Anton Dercksz en de menselijkheid	316
Wilbert Bank	Gods volk onderweg	319
G.M. Kilian	Het arme professor	323
A.L. Constandse	Meneer de president!	325
Correspondentie		329

Bijna symbolisch was de dood van Sem Davids: hij stierf onverwacht in de spreekkamer van een dierenarts, met in zijn armen een kleine poes die geopereerd was en uit welker geheelde huid nog de draadjes verwijderd moesten worden. De liefdevolle beschermer van het tere leven had de genegenheid in het bloed voor wat zwak en bedreigd was. Maar hij was geen dierenvriend uit mensenhaat, in tegendeel. Altijd hoopte hij dat een begrip, volwassen geslacht de voorwaarden voor zijn voortbestaan zou ontdekken en verwezenlijken. Dit sociale ideaal heeft hem geïnspireerd tot een naar vrede hunkerend kosmopolitisme, dat zoveel mogelijk grenzen en scheidslijnen tussen de mensen wilde liquideren. Hij was van joodse herkomst, maar een vrijdenkend humanist. Hij was Nederlander (en voelde zich hier zeker geen 'balling') en zijn hart klopte voor een internationale van vrije mensen. Hoe objectief hij als journalist ook streefde naar een weergave van de koele realiteit, hij deed dit niet als een neutraal commentator. Omtrent zijn gezindheid kon geen twijfel bestaan: vierentwintig jaargangen van De Groene getuigen daarvan.

Hij is in het bijzonder herdacht als buitengewoon onderlegd en voortreffelijk analyserend kenner van de internationale politiek. Wat dit aangaat stond hij boven het tijdelijke aspect van de dagelijkse feiten, die hij in een veel ruimer verband wilde plaatsen. Hij kende de achtergronden der gebeurtenissen en de ondergronden der geijkte oordelen daarover te goed, om mee te kunnen praten met licht ontvlambare menigten. Met name de 'koude oorlog', met zijn angstaanjagende vertekeningen van het historisch beeld, grieve hem diep. Justitia mocht dan blind zijn voor het gebrek aan evenwicht van haar weegschalen, Sem Davids was het niet.

Vaak heeft hij, om te vermijden dat zijn oordeel kwetsend zou lijken, het wapen gehanteerd van een intelligente ironie of een barmhartige humor, en soms was hij naïef ontwapenend. Maar zijn geest was even strijdbaar als zijn ziel gevoelig was. – (Co.)

De moordpartijen van Amerikaanse militairen in Song My en Quang Nai hebben in Amerika en Europa veel opschudding veroorzaakt. Hopelijk zal dit het verzet tegen de oorlog in Vietnam ten goede komen, ondanks reacties als die van George Brown, die de gotspe had om het te vergoelijken als een bijverschijnsel van iedere oorlog, waar bovendien de tegenpartij zich veel vaker aan schuldig gemaakt zou hebben. Toch is het merkwaardig dat er zoveel meer afschuw wordt gewekt als burgers met geweren worden neergeschoten, dan wanneer dit vanuit een vliegtuig gebeurt. Het is blijkbaar minder erg als de moordenaar zijn slachtoffer niet ziet, ook al gebruikt hij napalm of fragmentatiebommen, die vaak een nog erger lijden ten gevolge hebben dan geweerkogels. Er zijn in Vietnam naar schatting al een paar honderdduizend burgers, vrouwen en kinderen, zo vermoord of verminkt. De technologie maakt blijkbaar niet alleen het leven makkelijker te dragen, maar ook het doden. – (vdB)

Een gesubsidieerd isolement

‘Voor het eerst krijgt de aanpassing van de kunsten binnen het totale welzijnsbeleid langzamerhand een duidelijk karakter. Het inzicht dat de kunst niet min of meer een aparte plaats moet innemen, maar in het maatschappelijk welzijn moet worden geïntegreerd, wint steeds meer veld.

‘Naarmate de kunst beter in de maatschappij funktioneert, zal ook de sociaal-economische positie van de beeldende kunstenaar, die daarin wordt betrokken kunnen verbeteren.’ (uit: *Memorie van toelichting op de Rijksbegroting voor het dienstjaar 1970*. Hoofdstuk XVI: Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk.)

‘Wij eisen principiële erkenning van het recht op medebeslissing en bepaling van het cultuurbeleid door de kunstenaars. Hieronder verstaan wij dat de kunstenaars maximale mogelijkheden worden geboden, waarbij de overheid de taak heeft door het verschaffen van materiële voorwaarden de kunsten te stimuleren.

‘Bij de bepaling van het kabinetsbeleid moet aan CRM een stem worden toegekend van tenminste gelijk gewicht als die van de departementen van Sociale Zaken, Financiën, Economische Zaken en Defensie.’ (Twee stellingen uit het manifest van de actiegroep B.B.K.)

Zo scherp staan de partijen tegenover elkaar in een probleem dat in wezen een politiek probleem is. Daniël de Lange heeft in een artikel in De Volkskrant van 2 augustus, getiteld ‘Cultuur wordt alleen maar door afbraak echt vernieuwd’, gezegd: ‘Wie èrgens aan de maatschappij gaat peuteren eindigt altijd met het omsleutelen van de gehele samenleving.’ Dat maakt de dialoog tussen de overheid en de kunstenaars er niet makkelijker op, zo niet onmogelijk.

Uit de bovengeciteerde fragmenten uit de me-

morie van toelichting blijkt de regering van oordeel te zijn dat de kunstenaars zich moeten aanpassen aan de maatschappij. Over die maatschappij zelf wordt niet gesproken. Zij wordt als feit geaccepteerd terwijl de kunstenaars haar als probleem stellen. Dat weet de regering ook best. Zij doet alleen maar alsof ze het niet begrijpt.

Het is bijna een open zaal deur intrappen om te beweren dat de economische belangen ons regeringsbeleid in hoge mate bepalen en dat de grote bedrijven in Nederland in dat beleid een grote, alhoewel niet altijd even zichtbare, rol spelen. Het economisch denken heeft in de loop der jaren een mentaliteit gekweekt waarbinnen voor de kunst weinig plaats en waardering kan zijn omdat zij voor het merendeel van de bevolking geen nuttig effect, geen rendement oplevert. Waarom doet de overheid dan überhaupt iets aan kunstbeleid? Waarom geeft zij ‘kostbare belastingcenten’ uit aan iets dat vijfennegentig procent van het Nederlandse volk een zorg zal zijn.

J. BERNLEF (pseudoniem van H. J. Marsman). Geb. 1937. Redacteur van *Barbarber*. Publiceerde onder meer de dichtbundels *Kokkels* (1960), *Morene* (1961), *Dit verheugd verval* (1963), *Ben even weg* (1965), *De schoenen van de dirigent* (1966), en *Bermtoeisme* (1968); de verhalenbundels *Stenen spoelen* (1960), *Onder de bomen* (1963), *De schaduw van een vlek* (1967) en *De verdwijning van Kim Miller* (1969); de novelle *De overwinning, het verslag van een nederlaag* (1962), en de romans *Stukjes en beetjes* (1965), *Paspoort in duplo* (1966) en *De dood van een regisseur* (1968). Poëziechroniqueur van De Gids sinds nummer 6 van 1966.

Als er werkelijk door de meerderheid geregeerd zou worden, zouden er dan ook allang geen kunstenaars meer bestaan. Dan zouden zij pas werkelijk 'geïntegreerd' zijn. Maar we worden geregeerd door groepen bij wie het woord kunst of cultuur iets wakker roept, zoals de bel bij Pavlovs hond.

Als men maar lang genoeg gehoord heeft dat kunst bij het leven hoort, zoals het zout bij de pap, en dat het leven zonder kunst een barre woestijn zou zijn, zoals minister Klompé onlangs in Vrij Nederland tegen Bibeb heeft gezegd, dan wordt dat vanzelf waar. De kunst heeft eeuwenlang gediend om het principe 'ieder voor zich, God voor ons allen' te rechtvaardigen en te verfraaien. Niet door het te huldigen, maar juist door het aan te vallen, te ridiculiseren. De kunst was en is slechts een bewijs te meer van de tolerantie van een samenleving die zelfs zo ver gaat die aanvallen te honoreren met prijzen.

Maar sinds enige tijd klopt er plotseling niets meer van. Niet alleen kunstenaars, maar alle groepen die nog niet met huid en haar aan het marktmechanisme verkocht zijn, zijn zich bewuster geworden van de manieren waarop men met hen manipuleert. En zij houden het niet langer binnenskamers. Overal wordt inspraak en medebeslissingsrecht geëist.

Bestaat er gereede aanleiding om aan te nemen dat de maatschappij op deze eisen zal ingaan? Dat zij de hand in eigen boezem zal steken?

Voor de studenten ligt die zaak aanmerkelijk moeilijker dan voor de kunstenaars. De studenten nemen in de voornamelijk economisch georiënteerde samenleving een belangrijke plaats in. Zij moeten die samenleving straks gaan leiden. De antwoorden van de autoriteiten op studenteneisen en acties zijn dan ook autoritair en intolerant. Tegen de kunstenaars treedt men aanmerkelijk coulanter op. Natuurlijk in de eerste plaats omdat zij voor de maatschappij een geringe economische waarde vertegenwoordigen, eerder het tegendeel. Maar er is nog een reden.

De steeds toenemende vertechnologisering van onze maatschappij brengt nieuwe problemen met zich mee maar ook nieuwe toekomstfilosofieën die soms de vorm van mythen aannemen. Het probleem met toekomstfiloso-

fieën is dat zij niet meer zijn dan schaalvergrotingen van de huidige toestand. Zij zijn logisch en daarom geloven veel mensen erin. Dat ze vaak later niet waar blijken te zijn bewijst Malthus. De nieuwe toekomstfilosofieën bereiden ons voor op een wereld waarin de arbeid aan belangrijkheid zal verliezen. Machines en computers zullen het werk van arbeiders overnemen. Dat betekent dat wij de leus die jarenlang boven onze concentratiekampen maar ook boven onze scholen heeft gehangen, zullen moeten weghalen. Arbeid maakt niet langer vrij. In Den Haag hebben ze er al woorden voor bedacht. Het gaat in de toekomst om ons 'leefmilieu', om een 'welzijnsbeleid', om 'welbevinden'.

De vrije tijd als probleem. Daarbij zouden de kunstenaars prachtig van pas komen (want zijn kunstenaars niet mensen die van hun hobby hun beroep hebben gemaakt). Ik zie het al voor me. Een geweldige zoethouderscultuur waarin de kunstenaar prachtig functioneert omdat de tweehonderd van Mertens (tegen die tijd teruggelopen tot vijftig) wel brood in dat zoet houden zien. Of je nu met mensen of machines produceert, geld blijft geld.

Dat dit geen speculaties van mijn kant zijn, bewijst de oorsprong van de eind mei begonnen B.B.K.-actie, die niet – zoals veelal wordt aangenomen – ging om een verbetering van de contraprestatie-regeling, maar om een plan uitgedroefd in Rijswijk waarin de beeldende kunstenaars zouden worden 'ingezet' als een soort vrijetijdsbestedingsambtenaren in ruil voor een salaris. Dat men hiervoor bedankte spreekt vanzelf.

De reactie van de overheid op de actie van de B.B.K. bewijst hoe onzeker men is. Plotseling bleken allerlei zaken mogelijk waarop na jaren van praten en overleg nooit meer dan met stilte of met een afwijzing was gereageerd. Er komt een reorganisatie van de Raad voor de Kunst, meer geld voor de Nederlandse Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars, ja de minister heeft zelfs een kunstnota toegezegd.

Het verloop van de actie heeft een duidelijke tweespalt tot gevolg gehad in de kunstenaarswereld. In tegenstelling tot de studenten, die zich altijd op een concreet voor-

beeld: het wel of niet functioneren van de universiteit, konden beroepen, konden de activisten van de actiegroep-B.B.K. dat niet. Kunst is geen begrip maar wat iedere individuele kunstenaar denkt dat kunst is. Dit individualisme staat activiteiten als deze voortdurend in de weg. Daar komt dan nog bij dat in een land als het onze de kunstenaars allemaal op elkaars lip zitten en elkaar beloven als kleuters op een verjaardagspartijtje.

De activist zal zijn collega-kunstenaar die 'alleen maar een goed schilderij, boek of muziekstuk wil maken' onder het oog brengen dat dat zinloos is als de maatschappij niet eerst verandert. Daar heeft de activist groot gelijk in, alleen vergeet hij dat hij spreekt als een gelovige tegen iemand die toevallig hetzelfde ambacht als hij uitoefent. De activist is niet in de eerste plaats schilder, schrijver enzovoort, maar activist. Hij zal zich in de eerste plaats tot zijn gelóofsgenoten en niet tot zijn beroepsgenoten moeten wenden. Dan zal hij ook zijn betrekkelijk eenzame positie accepteren. Hij moet zich troosten met het idee dat geloof een kwestie van innerlijke overtuiging is dat niet met dwang aan anderen kan worden opgelegd.

De activist kent geen compromis. Hij vindt dat eerst alles tegen de vlakte moet voordat er gepraat kan worden. Het gevaar van deze houding heeft zich de afgelopen maanden bij de B.B.K. gemanifesteerd. Het weigeren om concreet te worden, met alternatieven te komen, onder het motto 'leve de verwarring', heeft een aantal warhoofden naar boven doen drijven die met een zekere demagogie het anderen onmogelijk maakten het minder spectaculaire, maar broodnodige contact te leggen waarin de vruchten van de acties geplukt zouden kunnen worden.

Ik geloof dat de kansen nu groter zijn dan ooit om de kunstenaars een beter bestaan te garan-

deren. Overheid en bedrijfsleven geloven in dat arbeidsloze toekomstbeeld. Of dat beeld juist is laat ik maar in het midden. Maar er is een reële kans dat zij bereid zijn een groter deel van het nationaal inkomen voor cultuur te besteden. De maatschappijverandering die de activisten voorstaan – en waar ik het van harte mee eens ben – kan nog wel wat jaartjes op zich doen wachten. In de tussentijd moeten de kunstenaars niet de kans laten liggen om hun onafhankelijkheid te vergroten.

Ik wens mij niet te laten integreren in de huidige maatschappij, maar ik wil wel geld van de overheid aannemen om als ik daar behoefte aan heb kritiek op die maatschappij uit te oefenen. En laten we bedenken dat iedere kunstenaar die zonder oog-, oor- en andere kleppen op zijn werk doet die kritiek levert. De activist zal roepen dat dat paradoxaal en karakterloos is. Vanuit zijn geloof heeft hij misschien gelijk, vanuit de realiteit gezien niet.

Nederland is geen ideale democratie, maar er zijn op het ogenblik voldoende garanties om voor een dergelijke subsidiëring op grote schaal niet al te bang te zijn.

Over die beloofde kunstnota maak ik me geen illusies. Zolang onze maatschappij doorgaat het economische belang te laten prevaleren boven woon- en recreatiegelegenheid, zolang zij een onderwijssysteem in stand houdt dat kinderen op de lagere school creatief ontmantelt, kan de inhoud niet veel meer zijn dan het smeren van steeds dikkere lagen cultuur over een passieve bevolking. Intussen kan het belang van een dergelijke nota en het daarbij behorende geld zijn dat zij de kunstenaars voorlopig onttrekt aan een marktmechanisme waarin voor hen op dit moment geen plaats is. In plaats van integratie een gesubsidieerd, en laten we hopen voorlopig, isolement.

Vijf gedichten

**Brief van een schrijver in ballingschap
aan zijn gevangen genomen uitgever**

Mijn beste Theodoros,
bij het rommelen in oude papieren
die ik zojuist van thuis ontvangen heb,
vond ik een oud contract,
dat we ondertekenden,
toen jij nog uitgever was
en ik schrijver.
Wel, 'Op grond van die overeenkomst',
ben ik je een procent verschuldigd
'over de verkoop van het boek' in het buitenland.
Het boek is verkocht, Theodoros.
In het buitenland hebben ze nu
met de dictatuur een enorme belangstelling
voor wat we ze van tevoren al gezegd hebben.
Maar waar kan ik je nu dat geld
toesturen?
Op Leros krijg je het nooit,
dat weet ik, ze zullen het me terugsturen
met het stempel 'Onbekend'. Als ik er
een pakje van maak, krijg je het ook niet.
Het zit me nogal dwars, want
voor die schuld er was, heb ik helemaal
niet aan je gedacht. Zeg me nu
wat ik ermee moet doen. Moet ik het
op een bank zetten: als je dan eens hopelijk
vrij komt, staat het op jouw naam.
Of moet ik het aan bekenden meegeven:
die geven het dan wel af aan je familie.
Oh, ik weet het, ik zie de beweging van je
schouder, waar je eens een kou in hebt gehad.
'Wat geeft het', zeg je, 'drink maar eens
op mijn gezondheid.'
Hoe is het met je? Hoe gaat het? Weet je nog,
die middagen op de uitgeverij? Nu hoor ik
dat ze er 'n 'Italiaanse Markt' van gemaakt
hebben. Uitstekend. Geweldig.
Alles is weer als vroeger, zeker,
alles begint weer opnieuw.

Wat betreft dat ene procent,
ik heb je er enkel en alleen over
geschreven, omdat naar ze zeggen,
goede rekeningen goede vrienden maken.

Zonder titel

De elementen der natuur omringen ons.
Slaapwandelen ontdekken wij hun betekenis.
Wat we schrijven is futiel, zo is ons leven.
Ik wou dat ik een regiment had, een eskadron,
om een staatsgreep te plegen en de dichtkunst
op te leggen. Met vier gorilla's naast me
en de B.V.D. belichaamd in mijn huid,
zou men zeker meer aandacht schenken
aan wat ik te zeggen heb. Zoals ik nu ben,
zonder een helikopter als voertuig,
is zelfs geen reisje mogelijk.
Laat staan de dichtkunst. De dichtkunst
is de staatsgreep van de werkelijkheid:
Wil ze vrucht dragen, dan moet er bloed vloeien.
Ik heb besloten mijn vijanden te doden,
andersdenkenden te verbannen,
royalisten te suspenderen. En zo zal ik,
op aarde nog, opstijgen naar de hemel.

Drinkend ouzo 'Sans Rival'

Drinkend ouzo 'Sans Rival'
denk ik aan
oud bouwland,
half afgemaakte zinnen
van olijf en gepekeld vlees,
met wat kaas van Kynthos.
De stank op de parterre
en de sleutel van het toilet,
steeds te bevragen bij de eigenaar.
Ik denk aan Stratos, en Prokopis, aan Kostis,
en Vayas uit Kozani
die naar de hoofdstad kwam
om regisseur te worden.
De vrienden die niet meer kunnen drinken
en anderen die nu drinken zonder mij.

En ik denk aan dat alles
als bij een gedicht van Kavafis in vertaling
als je het origineel niet hebt,
als je de gloed van je herinnering
niet langer kunt verdragen en
de ouzo vermengt met een heleboel water
en blokjes ijs en wat je dan nog drinkt
is een wit vocht
vol zoete nostalgie.

Piran

1.
Deze vreemde zee,
vreemde hemel,
vreemde rotsen,
vreemdelingen,
zijn ons meer nabij,
dan onze eigen zee,
onze eigen wolken,
onze eigen rotsen,
onze eigen mensen,
die vreemden zijn geworden.

2.
Ik ben slecht in mooie woorden.
Maar de dagen die voorbijgaan
en de maanden,
leggen zoals de meeuwen
eieren op onbewoonde eilandjes.
Een troep herinneringen,
ondoorzichtige nevels,
omkransen de toppen,
schuim op de rotseilandjes.

3.
De ballingschap duurt voort als de wolken:
iedere middag trekken ze voor de zon.
De volgende dag belooft een blauwe hemel.
Voor een ogenblik wordt de wereld van jou.
En dan komt weer, bij het vallen
van de avond, de boze droom.

4.
Telkens als ik van merk sigaretten verander
begin ik op een vreemde manier te hoesten.
Telkens als ik van verblijfplaats verander,
haat ik het moment dat ik geboren werd.

Isola di Elba

1.
Ik bedoel, de zon in ballingschap is drukkend. 'Schrijf me
een gedicht.' Ik bedoel . . . Het wordt nacht. Met gesloten
ogen vraag ik me af, hoe het is met die olijfboom, die rots,
die dennen, die zee die zo doorschijnend is als een tweede
hemel. Alles lijkt op elkaar en niets is hetzelfde.

2.

In mijn gedachte heb ik je gevonden,
droeve olijfboom van thuis,
pijler van het bestaan,
aangevreten door de houtworm.
En ik ben helemaal vol licht gelopen
in deze uitzichtloze
zomerdagen,
waar ik probeer je te vinden
op dezelfde breedtegraad
van deze planeet,
maar op een ander punt.

3.

Feilloze schaal der gerechtigheid,
zomers solstitium,
hier het licht,
daar het duister.
Talrijk zijn de zonden
maar evenzo het goud.
't Enige dat men weet,
met mathematische zekerheid,
is, dat de dagen die komen gaan,
het duister in 't gelijk zullen stellen.

4.

De zon en de zee
zijn voor even gescheiden.
De een is gaan slapen,
de ander ligt op hem te wachten.

's Avonds zag hij dromen:
duizenden kleine zonnetjes,
die niet brandden, als sterren
aan het uitspannel genageld.

De volgende morgen hervonden ze elkaar,
maar het was niet meer hetzelfde,
want intussen
was heel de aarde,
die de zeeën omvat,
van baan
veranderd.

(Vertaling uit het Nieuw-Grieks C. Gorisse)

How bad things really are in Scarsdale

De recente gebeurtenissen aan de universiteit van Harvard vormen het hoogtepunt van een lang jaar van onrust onder de studenten, zonder precedent in de ontwikkelde landen van de wereld. Wij hebben geleerd van studenten in onderontwikkelde landen te verwachten dat ze onordelijke demonstraties leiden tegen de bestaande toestand, maar het is voor velen nieuw, onverwacht en ontstellend, dat een blijkbaar gelijke stemming zich uitbreidt over Amerika, Frankrijk, Duitsland, Italië en zelfs over Oosteuropese landen als Tsjecho-Slowakije en Polen. Bovendien komen de opstanden niet aan de achterlijkste universiteiten voor, maar aan de meest vooraanstaande, liberale en verlichte – Berkeley, de Sorbonne, Tokio, Columbia, De Vrije Universiteit van Berlijn, Rome en nu Harvard.

Deze ontwikkeling heeft bijna iedereen verast. Het Amerikaanse publiek is duidelijk in de war, angstig en vaak woedend over het gedrag van zijn meest bevoorrechte jeugd. De wetenschappelijke wereld, met inbegrip van velen die hun leven gewijd hebben aan de studie van het studentenprotest, is al net zo overrompeld. Jarenlang zijn Amerikaanse onderzoekers van studentenbewegingen bezig geweest om te bewijzen, dat 'it can't happen here'. Politieke studentenactiviteit in het buitenland werd beschouwd als een reactie op modernisering, industrialisatie en de ondergang van traditionele of tribale maatschappijen. In een reeds moderne, geïndustrialiseerde, gedetribaliseerde en 'stabiele' natie als Amerika, zo werd geredeneerd, komen studentenprotesten natuurlijk niet voor.

KENNETH KENISTON. Geb. omstreeks 1930. Als 'Associate Professor' in de psychologie verbonden aan de psychiatrische afdeling van de medische faculteit van de Yale Universiteit. Studeerde psychologie en politieke wetenschap aan de Harvard Universiteit. Hij publiceerde *The uncommitted: alienated youth in American society* (1965), een studie over de oorzaken van de geïndividualiseerde vervreemding van studenten in Harvard tijdens de laatste jaren van de koude oorlog, en *Young radicals: notes on committed youth* (1968), het verslag van een onderzoek naar de levensgeschiedenis en politieke ervaringen van de organisatoren van Vietnam-zomer 1967.

Een andere verklaring heeft verband gelegd tussen het buitenlandse studentenprotest en de slechte levensomstandigheden aan sommige universiteiten en de onmogelijkheid voor de afgestudeerden om werk te vinden. Studentenopstanden, beweerde men, komen gedeeltelijk voort uit de ellende van het studentenleven in landen als India en Indonesië. Studenten die in armoede en gebrek moeten leven keren zich natuurlijk tegen hun universiteit en maatschappij. En wanneer, zoals in veel ontwikkelingslanden, honderdduizenden universitair gegradueerden geen werk overeenkomstig hun bekwaamheden kunnen vinden, wordt de kans op studentenopstandigheid alleen maar groter.

Deze redenering leverde een verklaring voor de 'silent generation' van de jaren vijftig en het niet voorkomen van protest in die periode aan Amerikaanse universiteiten, waar studenten vaak 'verwend' werden door goede woontoestanden, een nauw contact tussen student en faculteit en een aanzienlijke vrijheid van meningsuiting. Zij hielpen ook verklaren waarom 'superemployable' Amerikaanse afgestudeerden, vooral de zeer gezochte van colleges als Columbia en Harvard, zo tevreden schenen met hun lot.

Maar zulke redeneringen helpen ons niet om hedendaagse rumoerige, woedende en militan-

te studenten in de ontwikkelde landen te begrijpen. En ze verklaren ook niet waarom men studenten, die alles mee gehad hebben – althans die van de toonaangevende universiteiten – vaak onder de opstandigen te vinden zijn. Ten gevolge daarvan worden tegenwoordig verschillende nieuwe interpretaties van het studentenprotest naar voren gebracht, verklaringen die in laatste instantie deel uitmaken van wat Richard ‘de oorlog tegen de jongeren’ genoemd heeft.

Veel reacties op de onrust onder de studenten komen natuurlijk eerder voort uit angst, boosheid, verwarring of afgunst, dan uit theoretische analyse. De aanvallen van Gouverneur Wallace bij voorbeeld op ‘studentenanarchisten’ en andere ‘stompzinnige intellectuelen’ waren nauwelijks samenhangende verklaringen van het protest. Veel wetsontwerpen die in het Congres en in de wetgevende lichamen van de Staten werden voorgesteld met de bedoeling protesterende studenten te straffen, vertonen dergelijke gevoelens van woede en geweld. En zo is ook de veronderstelling dat onrust onder de studenten onderdeel van een internationale samenzwering *móet* zijn, veeleer op emotie gebaseerd dan op feiten. Zelfs het recente boek van George F. Kennan (*Democracy and the student left*) over de Amerikaanse linkerkant bevat in wezen meer een morele veroordeling van ‘opstandige studenten’ dan een poging hun gedrag te verklaren.

Wanneer we nu overgaan naar meer door-dachte analyses van de huidige stemming onder de studenten, ontmoeten we twee algemene theorieën, die wijd verbreid erkenning vinden. De eerste, met zoveel woorden uitgesproken door Lewis S. Feuer in zijn recente boek over studentenbewegingen, *The conflict of generations*, zou de interpretatie van de ‘Oedipale rebellie’ genoemd kunnen worden. De tweede, met overtuiging geopperd door Zbigniew Brzezinski en Daniel Bell, kan de theorie van de ‘historische irrelevantie’ genoemd worden.

De verklaring van de Oedipale Rebellie ziet de kracht die aan alle studentenrevoltes ten grondslag ligt als blinde, onbewuste Oedipale haat tegen de vaders en de oudere generatie. Feuer bij voorbeeld vindt in alle stu-

dentebewegingen een onvermijdelijke tendens naar geweld en een combinatie van ‘koningsmoord, vadermoord en zelfmoord’. Verminderen van respect voor de autoriteit van de oudere generatie is nodig om een studentenbeweging op gang te brengen, maar de kracht erachter komt voort uit ‘duistere’ en ‘onbewuste’ krachten uit de eerste kinderjaren, waarin intense tegen de vader gerichte doodswensen samengaan met het enorme schuldgevoel en de zelfhaat die zulke wensen bij het kind oproepen.

Het idealisme van studentenbewegingen is dus, in veel opzichten, slechts een ‘façade’ voor de latente onbewuste vernietigings- en zelfvernietigingsdrift van dieper liggende motivaties. Zelfs het uitgesproken verlangen van deze bewegingen om de armen en de uitgebuiten te helpen wordt door Feuer psychoanalytisch verklaard: meegevoel voor de minderbedeelden wordt teruggebracht tot ‘traumatische’ botsingen met ouderlijke schijnheiligheid in de jeugd der studenten, toen hun ouders hen verboden te spelen met kinderen van andere rassen of van mindere stand. De identificatie van tegenwoordig Nieuw Links met de zwarten wordt aldus geïnterpreteerd als een onbewuste poging om ‘dit oorspronkelijke trauma af te reageren en ervan los te komen’.

Er zitten twee fundamentele problemen aan deze theorie van de Oedipale rebellie. Ten eerste: hoewel ze psychoanalytische termen gebruikt is ze slechte psychoanalyse. De ware psychoanalytische verklaring stelt, dat het Oedipuscomplex universeel is bij alle zich normaal ontwikkelende kinderen. Dit complex gebruiken voor het verklaren van studentenrebellie is dus hetzelfde als wijzen op het feit dat alle kinderen leren lopen. Aangezien beide karakteristieken universeel genoemd worden, helpt geen van beide ons om te begrijpen waarom, op bepaalde historische momenten, studenten weerspannig zijn en rebelleren, terwijl ze dat op andere momenten niet doen. Ten tweede helpt de theorie ons niet te verklaren waarom sommige studenten (speciaal die komen uit welvarende en idealistische gezinnen uit de middenklasse) het meest tot rebelleren geneigd zijn, terwijl andere (speciaal die uit arbeiders- en economisch tekortgekomen gezinnen) dat minder zijn.

Om werkelijk iets te verklaren zou de hypo-

these van de Oedipale rebellie herzien moeten worden in de richting van een ongewoon *ernstig* Oedipuscomplex, dat bijzonder *intense* en onopgeloste onbewuste gevoelens van vaderhaat bij studentenrebellens zou insluiten. Maar er is nu veel bekend over de levensomstandigheden van deze rebellen – tenminste van die in de Verenigde Staten – en dit feitenmateriaal biedt zelfs geen steun voor de gewijzigde theorie. Integendeel, het toont aan dat de meeste protesterende studenten betrekkelijk *dicht* bij hun ouders staan, dat de waarden die zij verkondigen gewoonlijk dezelfde zijn die zij van huis uit hebben meegekregen, en dat hun ouders meestal een goede opleiding gehad hebben, liberaal of links zijn en politiek actief.

Bovendien blijkt uit psychologisch onderzoek van radicale studenten, dat ze niet méér neurotisch, tot zelfmoord geneigd, woedend of verward zijn dan niet-radicalen. Integendeel, de meeste studies vinden hen eerder meer geïntegreerd, zichzelf aanvaardend en 'advanced' in psychologische zin, dan hun politiek inactieve leeftijdgenoten. In het algemeen ondersteunt het onderzoek naar de beweegredenen der Amerikaanse studentenrebellens eerder een 'generational solidarity' (of 'aardje-naar-hun-vaartje') theorie, dan een theorie van Oedipale rebellie.

De tweede theorie over studentenopstanden die naar voren gebracht wordt, beweert dat deze een verzet zijn tegen 'historische irrelevantie'. De opstandigheid komt voort uit het onbewuste besef van sommige studenten dat de maatschappij hen en hun waarden in de steek gelaten heeft. Volgens deze zienswijze zijn de laatste oorzaken van de studentenoppositie eerder sociologisch dan psychologisch. Ze liggen in de fundamentele verandering in het wezen van de hoogontwikkelde maatschappij – speciaal in de overgang van de industriële naar de postindustriële maatschappij. De studentenrevolutie wordt niet gezien als een echte revolutie, maar als een contrarevolutie, wat Daniel Bell genoemd heeft 'de aflopende laatste snik van een door wrok en machteloosheid verzuurd romanticisme'.

Deze theorie gaat ervan uit, dat we snel op weg zijn naar een nieuw tijdperk, waarin de technologie zal overheersen, een tijdperk waar-

in mensen als computerexperts, systeemanalysen en technoburocraten de werkelijke heersers zullen zijn. Studenten die gehecht zijn aan ouderwetse en versleten waarden als humanisme en romantiek, voelen onbewust dat er voor hen geen plaats is in deze postindustriële wereld. Wanneer zij in opstand komen lijken zij op de Luddieten van het verleden – werkers die hun machines verwoestten om te protesteren tegen de onvermijdelijke industriële revolutie. De studentenopstand van vandaag geeft weer wat Brzezinsky noemt 'een onbewust besef dat zijzelf (de rebellen) bezig zijn historisch uit te tijd te raken; het gaat alleen maar om de doodсроchel van de historische irrelevanten'.

Met deze theorie komen we er ook niet uit. Zij neemt aan dat de vorm van de toekomst reeds technologisch bepaald is en dat protesterende studenten onbewust 'weten' dat die toekomst hun geen werkelijke bevrediging, eer of macht zal bieden. Maar het staat nog helemaal te bezien of de toekomst nauwkeurig voorspeld kan worden. Tot nu toe is iedere poging tot voorspelling pijnlijk onjuist gebleken. Extrapolaties vanuit het verleden, hoe nuttig ook op korte termijn, zijn gewoonlijk fundamenteel eraanast op de lange duur, vooral wanneer zij proberen de kwaliteit van het menselijk bestaan te voorspellen, de aard van politieke en maatschappelijke organisatie, internationale relaties of hoe een toekomstige cultuur eruit zal zien. De toekomst wordt, natuurlijk, gemaakt door mensen. De technologie is niet een onverbiddelijke heerseres over mens en geschiedenis, zij biedt slechts de mogelijkheid om technische kennis toe te passen op specifieke problemen. De mens kan er zich mee identificeren of dit weigeren, hij kan haar gebruiken of door haar gebruikt worden ten goede of ten kwade, hij kan haar humaan of destructief toepassen. Er is dus geen reëel bewijs dat het studentenprotest zal opstijgen als de 'doodsrochel van de historisch irrelevanten'. Het zou evengoed de 'eerste vonk van een nieuw historisch tijdperk' kunnen zijn. Vandaag de dag kan niemand zeker zijn van de afloop. Bij mensen die ervan overtuigd zijn dat de toekomst de veroudering en de dood zal brengen van lieden die zij niet lusten, is de wens vaak alleen maar de vader van de gedachte.

Het feit dat hedendaagse studenten 'oude' hu-

manistische en romantische denkbeelden oproepen bewijst in geen enkel opzicht dat studentenprotesten de 'laatste adem' van een stervende orde zijn. Integendeel: *alle* revoluties grepen terug op oude waarden en denkbeelden. Veel idealen van de Franse revolutie bij voorbeeld vonden hun oorsprong in het Athene van Pericles. Revoluties ontstaan niet omdat nieuwe ideeën plotseling tot ontwikkeling komen, maar omdat een nieuwe generatie begint ernst te maken met *oude* ideeën – niet alleen als interessante theoretische denkbeelden, maar als basis voor politieke actie en maatschappelijke verandering. Tot voor kort werden de humanistische visie van menselijke vervulling en de romantische visie van een expressief, fantasierijk en hartstochtelijk leven slechts ernstig genomen door kleine aristocratische of bohemiengroepen. Het feit dat deze visie nu door miljoenen studenten in vele landen tot echte doeleinden verheven worden, betekent niet dat deze studenten 'contrarevolutionairen' zijn, maar slechts dat hun ideeën het patroon van iedere grote revolutie volgen.

Inderdaad, hedendaagse studentenrebellens zetten zich zelden tegen de technologie als zodanig. Integendeel, zij accepteren de hoge technologie van hun maatschappij volledig als vanzelfsprekend en houden er zich heel weinig mee bezig. Waar ze werkelijk tegen zijn is, in wezen, de aanbidding van de Technologie, de neiging om mensen als 'input' of 'output' van een technologisch systeem te behandelen, de ondergeschikking van menselijke behoeften aan technologische programma's. Het conflict tussen de minderheid van studenten die de studentenrevolte vormen en de bestaande orde is in wezen een conflict over de toekomstige richting van de technologische maatschappij, niet een contrarevolutionair protest tegen de technologie.

Om kort te gaan, zowel de theorie van de Oedipale rebellie als die van de historische irrelevantie is wat studenten 'put-downs' (dooddoeners) zouden noemen. Wanneer we een van beide accepteren, worden we aangemoedigd niet te luisteren naar protesten, of ze wèg te verklaren of te verwerpen als hetzij 'afreageren' van destructieve Oedipale gevoelens hetzij als de blinde reactie van een obsoleet wordende groep op het besef van eigen achterop raken. Maar wanneer,

zoals ik betoogd heb, geen van deze theorieën bruikbaar is om de huidige 'golf' van studentenprotest, hier en in het buitenland, te verklaren, hoe kunnen we er dan begrip voor krijgen.

Eén vaak aangehaalde factor ter verklaring van de onrust onder de studenten is het grote aantal mensen in de wereld onder de dertig, tegenwoordig de beslissende scheidingslijn tussen de generaties. Maar deze verklaring *alleen* is, evenals de hierboven besproken theorieën, niet adequaat, want in alle historische tijdperken is het grootste deel van de bevolking altijd beneden de dertig geweest. In primitieve maatschappijen sterven de meeste mensen immers voor zij die leeftijd bereiken. Als chronologische jeugd alleen voldoende zou zijn om rebellie te verzekeren, zouden de hoogontwikkelde maatschappijen – waar een groter deel van de bevolking dan ooit in de geschiedenis een hoge leeftijd bereikt – de *minst* en primitieve maatschappijen de meest revolutionaire zijn. Dat is niet het geval.

Factoren die meer met de zaak te maken hebben zijn de verhouding die bestaat tussen hen die onder de dertig zijn en de maatschappelijke instellingen (ik bedoel, of ze ermee verbonden zijn of niet) en de mogelijkheden die de gemeenschap hun biedt voor een voortdurende, intellectuele, ethische en emotionele ontwikkeling. Op beide punten is de huidige situatie in de hoogontwikkelde wereld zonder precedent.

Philippe Aries wijst er in zijn opmerkelijke boek *Centuries of childhood* op, dat tot het eind van de Middeleeuwen in de Westerse samenleving geen afzonderlijke jeugdperiode erkend werd. De kindertijd eindigde met ongeveer zes, zeven jaar, waarna de meeste kinderen in het volwassen leven geïntegreerd en als kleine mannen en vrouwen behandeld werden, van wie men verwachtte dat zij zich als jongere partners van de volwassen wereld zouden gedragen. Pas later werd de kindertijd erkend als een afzonderlijke levensfase en onze eigen eeuw is de eerste die dit 'garandeert' door lager onderwijs algemeen verplicht te stellen.

De erkenning van de adolescentie als een aparte levensfase is zelfs van nog jonger datum, een produkt van de negentiende en twintigste eeuw. Pas toen de industriële maatschappij wel-

varend genoeg werd om het deelnemen aan het arbeidsproces van de opgroeiende jeugd uit te stellen tot na de puberteit, kon zij instellingen – zoals middelbare-schoolopleiding op grote schaal – in 't leven roepen, waardoor de adolescentie zich in feite uitbreidde tot alle jonge mensen. De erkenning van de adolescentie hing ook samen met de beroeps- en psychologische eisen van deze maatschappij, die een veel hoger niveau van opleiding en psychologische ontwikkeling nodig had dan alleen lagere-schoolopleiding kon geven. Er is, in 't algemeen, een nauw verband tussen de wijze waarop een maatschappij de levensfasen afbakt en haar economische, politieke en sociale kenmerken.

Tegenwoordig kunnen we in de hoger ontwikkelde landen de erkenning van nog weer een andere levensfase waarnemen. Evenals de kindertijd en de adolescentie werd deze in 't begin alleen aan een kleine minderheid toegekend, maar al spoedig breidde deze onderscheiding zich over een steeds grotere groep uit. Ik zou deze fase die van 'de jeugd' willen noemen, en daarmee bedoel ik zowel een verdere fase van nog vrij zijn van de maatschappij, als een periode van psychologische ontwikkeling die ligt tussen adolescentie en volwassenheid. Deze fase, die doorloopt tot de twintiger en soms tot de dertiger jaren, biedt mogelijkheden tot intellectuele, emotionele en morele ontwikkeling die aan geen andere grote groep ooit tevoren gegund werden. In de studentenopstanden zien wij een gevolg van deze vooruitgang.

Ik noem de uitbreiding van de jeugdfase met opzet een vooruitgang. Het bezoeken van een college of universiteit vormt een belangrijk deel van deze uitbreiding en het wordt steeds duidelijker dat dit, ceteris paribus, voor de student een goed ding is. Om het eens heel eenvoudig te zeggen: het draagt ertoe bij hem te bevrijden – te bevrijden van het ondoordacht slikken van zekerheden van het verleden, hem te bevrijden van bijgeloof uit zijn jeugd, hem zijn gevoelens vrijer te doen uiten en hem te bevrijden van irrationele gebondenheid aan gezag.

Ik bedoel natuurlijk niet te suggereren dat alle afgestudeerden vrije en bevrijde geesten zijn, niet gehinderd door irrationaliteit, bijgeloof, door aannemen op gezag of blinde trouw aan traditie. Maar het feit dat ze er zijn laat zien dat

onze hogescholen, verre van alleen maar op machines lijkende robots af te leveren die geschoolde mankracht voor de economie leveren, ook een toenemend aantal in hoge mate kritische burgers voortbrengen – jonge mannen en vrouwen, die de gelegenheid, de vrije tijd, de welvaart en de educatieve hulpmiddelen hebben om hun ontwikkeling voort te zetten voorbij het punt waarop in het verleden van de meeste mensen verlangd werd ermee op te houden.

Dus, één deel van wat wij op de campussen over de gehele wereld zien is niet een weerslag van hoe slecht een hogere opleiding is, maar veeleer van de buitengewone resultaten daarvan. Zelfs de morele gelijkhebbij van de studentenrebellie, een zowel vertederende als gekmakende eigenschap voor hun ouders, moet tenminste gedeeltelijk beschouwd worden als een gevolg van het voorrecht van een verlengde jeugd; want een voortgezette ontwikkeling, dat weten wij, moedigt het individu aan een persoonlijker, minder puur conventioneel gevoel voor ethiek te ontwikkelen.

Wat de ontwikkelde landen gedaan hebben is het creëren op massabasis van hun eigen critici – dat wil zeggen, van een steeds grotere groep van jonge mensen die de hoogste waarden van hun samenleving als de hunne beschouwen, die deze waarden in zich opnemen en ze herkennen als het beste in zichzelf, en die bereid zijn te vechten om ze te verwezenlijken. Tegelijkertijd heeft de uitbreiding van de jeugdfase de persoonlijke risico's van het hebben van een afwijkende mening verminderd: deze jonge mensen zijn bevrijd van de eisen die werk, een goedbetaalde baan en zelfs huwelijk stellen, waardoor zij hun maatschappij kunnen kritiseren vanuit een beschermde positie van buitenstaanders.

Maar het voortzetten van ontwikkeling op zichzelf behoeft niet automatisch tot onrust te leiden. Zeker, wij hebben miljoenen de kans gegeven om hun maatschappij te onderzoeken, deze te vergelijken met hun waarden en tot een redelijk oordeel over de bestaande orde te komen. Waar waarom zou hun oordeel tegenwoordig zo weinig enthousiast moeten zijn?

Wat protesterende studenten over de gehele wereld gemeen hebben is meer een stemming dan een ideologie of een program,

een stemming die zegt dat het bestaande systeem – de machtsstructuur – hypocriet is, geen respect waard, verouderd en dringend hervormd moet worden. Bovendien spreken studenten overal van onderdrukking, manipulatie en autoritair optreden. (Dit is paradoxaal, als men denkt aan de opvallend grote vrijheden die hun in veel landen gegeven worden. In Amerika bij voorbeeld bezoeken zij die het luidst klagen dat ze verstikt worden door de subtiele tirannie van het establishment, gewoonlijk die instellingen waar de vrijheid voor studenten het grootst is.) Rondom deze algemene stemming verheffen zich specifieke klachten als symptomen van wat de studenten vaak de 'vermoeidheid van de bestaande maatschappij' noemen.

Om dit verschijnsel te begrijpen moeten we inzien dat, sinds de tweede wereldoorlog, sommige maatschappijen bezig zijn zich uit het industriële tijdperk te bewegen naar een nieuwe wereld, die postindustriële, technologisch, postmodern, posthistorisch, of, met een uitdrukking van Brzezinsky, 'technectronisch' is. In West-Europa, de Verenigde Staten, Canada en Japan worden de eerste contouren van deze nieuwe maatschappij reeds zichtbaar. En in veel andere minder-ontwikkelde landen leven mensen die beroepsmatig tot de middenstand behoren (wier kinderen activisten worden) vaak in postindustriële enclaves binnen een pre-industriële maatschappij. Wat wij ook onder postindustriële maatschappij verstaan, deze heeft, voor de eerste maal, bewezen dat de mens meer dan genoeg kan produceren om aan zijn behoeften te voldoen.

Dit resultaat wordt, het zij toegegeven, ontzien door enorme problemen wat betreft de economische distributie in de ontwikkelde landen, en het staat in schrikbarend contrast met de verpletterende armoede in de derde wereld. Het is niettemin duidelijk dat wat men 'het probleem van de produktie' zou kunnen noemen, in principe opgelost kan worden. Wanneer niet alle leden van bij voorbeeld de Amerikaanse samenleving voldoende materiële goederen bezitten, is dat omdat er fouten zitten in het distributiesysteem. Hetzelfde geldt, of zal spoedig gelden, in veel andere landen die een hoge staat van industrialisatie naderen. Het is kenmerkend dat deze landen, naast de meest technologische, die zijn waar onrust onder de studenten de laatste tijd het meest opviel.

De overgang van industriële naar postindustriële maatschappij gaat gepaard met een grote verschuiving van maatschappelijke waarden en accenten. Industrialiserende en industriële maatschappijen zijn geneigd zich te richten op het oplossen van het probleem van de produktie. Een industriële ethiek – of die nu protestant, socialistisch, of communistisch is – is geneigd de nadruk te leggen op psychologische kwaliteiten als zelfdiscipline, afzien van directe bevrediging, drang om iets te bereiken en tot een sterk beklemtonen van economisch succes en produktiviteit. De sociale, politieke en economische instellingen van deze maatschappij worden zodanig georganiseerd dat zij verenigbaar zijn met het streven naar toenemende produktie. En de industriële maatschappij neigt ertoe betrekkelijk uniforme maatstaven aan te leggen, prestatie eerder te belonen dan door geboorte verkregen status, de nadruk te leggen op emotionele neutraliteit ('coolness') en rationeel handelen bij het werk en in het openbare leven.

De opkomst van de postindustriële maatschappij betekent echter dat steeds meer jongeren opgroeien in gezinsomstandigheden waar overvloed, betrekkelijke economische zekerheid, politieke vrijheid en welvaart gewoon vanzelfsprekend zijn, geen doel om naar te streven. Voor zulke mensen schijnen de psychologische imperatieven, maatschappelijke instellingen en culturele waarden van de industriële ethiek rijkelijk verouderd en irrelevant voor hun eigen leven.

Is eenmaal bewezen dat een maatschappij voor al haar leden voldoende *kan* produceren, dan richt op z'n minst een deel van de jongeren zich op andere doeleinden: bij voorbeeld trachten ervoor te zorgen dat de maatschappij werkelijk genoeg produceert en eerlijk distribueert, of wegen te zoeken om zinvol te leven met de goederen en de vrije tijd die zij *reeds* hebben. Het probleem is, dat onze maatschappij op sommige gebieden haar vroegere doeleinden meer dan bereikt heeft. Bij gebrek aan nieuwe is zij vermoeid geraakt door haar succes.

Wanneer de waarden van de industriële maatschappij in verval raken, krijgen elitesectoren van de jeugd – de meest welvarende, intelligente, bevoorrechte, enzovoorts – het gevoel dat zij leven onder instellingen waarvan de ei-

sen moreel gezag, of, in het huidige jargon, 'geloofwaardigheid' missen. De zedelijke imperialiteit en de urgentie achter produktie, verwerking, materialisme en overvloed zijn dan verloren gegaan.

Bovendien, zodra het gemis aan morele legitimiteit in 'het Systeem' voelbaar wordt, kan het geringste verzoek om loyaliteit, zelfbeheersing of conformiteit van de vertegenwoordigers ervan – bij voorbeeld van presidenten en 'deans' van colleges – al gauw gezien worden als een daad van geestelijk geweld, een autoritaire onderdrukking, een manipulatieve poging om studenten te 'co-opteren' tot meedoen met het establishment en een oefening in 'onwettig gebruik van gezag', waartegen men zich moet verzetten.

Uit deze opvatting komt op z'n minst een deel van het vage gevoel onderdrukt te worden voort. En inderdaad, misschien komt hun eigenaardig gevoel van verstikking uiteindelijk voort uit het leven in gemeenschappen zonder vitale ethische eisen.

Gegeven zo'n situatie is er geen scherp omlijnde kwestie nodig om een grote protestbeweging op gang te brengen. Ik twijfel er bij voorbeeld aan of bestuurders van colleges en universiteiten werkelijk *meer* schijnheilig en oneerlijk zijn dan zij vroeger waren.

De Amerikaanse interventie in Vietnam, die velen van ons onrechtvaardig en wreed vinden, is in wezen niet *meer* gewelddadig dan andere dergelijke imperialistische interventies van Amerika en andere landen in deze eeuw. En de positie van negers in dit land is, hoewel zij op een rampzalige en niet te rechtvaardigen manier achtergesteld zijn, in zeker opzicht economisch en wettelijk beter dan ooit tevoren. Ook voor studenten zijn de omstandigheden in Amerika nooit zo goed geweest, in 't bijzonder, zoals ik gemerkt heb, aan die elitecolleges, waar het studentenprotest het meeste voorkomt.

Maar dit is nu *juist* het punt: het is *omdat* zoveel andere problemen van de Amerikaanse samenleving opgelost schijnen te zijn, of in beginsel oplosbaar, dat studenten nu met nieuwe verwontwaardiging reageren op oude problemen, nieuwe doeleinden nastreven en radicale hervormingen voorstaan.

Tot nu toe heb ik de nadruk gelegd op de morele vermoeidheid van de oude orde en op het feit dat, voor de kinderen van de post-industriële welvaart, de eens revolutionaire eisen van de industriële maatschappij veel van hun geldigheid verloren hebben. Ik wil nu betogen dat we op de campussen in de wereld getuige zijn van een vermenging van *twee revoluties* met duidelijk verschillende historische oorsprong. De ene is een voortzetting van de oude bekende revolutie van de industriële maatschappij, de liberaal-democratisch-egalitaire revolutie die in Amerika en Frankrijk begon tegen het eind van de achttiende eeuw en zich over vrijwel elke natie in de wereld uitbreidde. (En in geen van die landen voltooid werd: haar huidige Amerikaanse vorm kan men, voor alles, in de toegenomen strijdvaardigheid van de negers terugvinden.) De andere is de nieuwe revolutie, de postindustriële, die nieuwe, aan de twintigste en eenentwintigste eeuw aangepaste doeleinden tracht te formuleren.

In haar maatschappelijke en politieke aspecten is de eerste revolutie er een geweest van universalisatie, om de afschuwelijke sociologenterm te gebruiken. Deze heeft ertoe geleid dat aan meer en meer mensen economische, politieke en maatschappelijke rechten, voorrechten en mogelijkheden werden toegekend, waarover oorspronkelijk alleen de aristocratie kon beschikken, daarna de middenklasse en nu in Amerika de relatief welvarende blanke arbeidersklasse. Het was in veel opzichten een *kwantitatieve* revolutie. Dat wil zeggen, zij hield zich minder bezig met de kwaliteit van het leven dan met de mate van politieke vrijheid, de hoeveelheid en de verdeling van goederen of met de omvang en het peil van ongerechtigheid.

Zodra de Verenigde Staten de doelen van de eerste revolutie, waarop deze maatschappij grondvest werd, nadert, verandert arm zijn van een ongelukkig levenslot in een schandaal. En voor de velen die armoede, discriminatie, uitbuiting of onderdrukking nooit aan den lijve ondervonden hebben, wordt zelfs het *getuige zijn* van het bestaan van zulke euvelen in het leven van anderen plotseling onverdraaglijk. Het ongeduld om de eerste revolutie te voltooien is in onze eigen tijd snel toegenomen en we vinden onder de jongeren minder bereidwilligheid

tot een compromis, tot wachten en vergeven, vooral onder hen die de waarden van de oude revolutie nu als vanzelfsprekend aanvaarden – omdat ze ze niet als doeleinden zien, maar als *rechten*.

Zo heeft er een subtiele verandering plaats gehad. Wat utopische idealen plachten te zijn – zoals gelijkheid, overvloed en vrij zijn van discriminatie – zijn nu eisen, onvervreembare rechten geworden, waarop men kan stáán, zonder enig compromis te dulden. Opvallend is dat bij hedendaagse confrontatie met studenten niemand iets verzoekt. Studenten stellen hun 'eisen'.

Zo zien we aan de ene kant een groeiend ongeduld om de eerste revolutie te voltooien. Maar aan de andere kant is er een nieuwere revolutie, die zich met nieuwere doeleinden bezighoudt, een revolutie die minder maatschappelijk, economisch of politiek is dan psychologisch, historisch en cultureel. Die zich minder bekommert om de kwantiteit der dingen dan om hun kwaliteit en die een vonnis velt over de vrijwel voltooide liberale revolutie en vindt dat deze nog steeds tekort schiet.

'Je moet in Scarsdale geboren zijn om te weten wat er allemaal niet deugt', zei een radicale student. Deze opmerking zou waarschijnlijk in de oren van een arme neger arrogant, harteloos en ongevoelig klinken, veel minder in die van een burger van de derde wereld. Maar hij bedoelde er iets belangrijks mee. Hij bedoelde dat *zelfs* in de Scarsdales van Amerika, bij hun weldoorvoede, goed van geld voorziene kinderen en op hun voortreffelijke scholen, met hun welvaart, hun gegoede-middenstands-zekerheid, er iets mis is. Economische welvaart is geen garantie voor een gevoel van persoonlijke voldoening; politieke vrijheid schenkt niet altijd een innerlijk gevoel van bevrijding en culturele vrijheid; maatschappelijke gerechtigheid en gelijkheid kunnen iemand toch het gevoel laten dat er iets anders in het leven mankeert. 'Nee tegen de consumptiemaatschappij!', schreeuwden de bourgeoisstudenten van de Sorbonne in mei en juni 1968 – een kreet die begrijpelijk vervreemdend werkte op Franse arbeiders, voor wie welvaart en de consumptiemaatschappij nog centrale doeleinden zijn.

Wat zijn dan de doeleinden van de nieuwe revolutie? Zoals al vaak is opgemerkt, weten de studenten het zelf niet. Ze spreken in 't vage over 'een maatschappij die nooit bestaan heeft', over 'nieuwe waarden', over een 'menselijker wereld', over 'bevrijding' in een of andere psychologische, culturele en historische betekenis. Hun retoriek is grotendeels negatief; ze zijn sterker in de oppositie dan in voorstellen tot hervorming; hun diagnoses schijnen vaak juist maar hun recepten zijn vaag; en ze spreken zich heel wat duidelijker uit wanneer ze de directe voltooiing van de eerste revolutie eisen dan wanneer ze de doeleinden van de tweede omschrijven. Zo kunnen we dus alleen indirect nagaan in welke richting wij de nog ongedefinieerde doeleinden van de nieuwe revolutie moeten zoeken.

In welke richting en naar welke doeleinden?

Ten eerste, er bestaat een afkeer tegen het begrip hoeveelheid, in 't bijzonder economische hoeveelheid en materialisme, en een voorkeur voor concepten van kwaliteit. Een van de verrukkelijkste slogans van de Franse studentenrevolte was: 'Lang leve de hartstochtelijke revolutie van de creatieve intelligentie!' In zekere zin biedt het verwerven van overvloed miljoenen hedendaagse mannen en vrouwen de mogelijkheid om, zoals slechts enkele kunstenaars en dwazen in het verleden gedaan hebben, de kwaliteit, de vreugde en het genot van het beleven te onderzoeken. De 'bewustzijnsverruiming', de nadruk op het expressieve, het esthetische en het creatieve; het accent op verbeelding, op directe waarneming en fantasie – het is allemaal deel van de poging om de kwaliteit van deze beleving te verhogen.

Een ander doel van de nieuwe revolutie betekent een opstand tegen eenvormigheid, gelijkmakerij, standaardisatie en homogenisatie – niet tegen de technologie zelf, maar tegen de 'technologisering van de mens'. Soms heeft deze revolte eigenaardige anarchistische kanten, maar zij heeft evengoed een positieve kern – de eis dat individuen gewaardeerd worden niet wegens hun overeenkomst, of ondanks hun verschillen, maar omdat ze verschillend *zijn*, afwijkend, uniek en niet onderling vervangbaar. Deze instelling blijkt duidelijk op vele gebieden: bij voorbeeld hun aandringen op het cul-

tiveren van persoonlijke eigenheid, gedrag en unieke aanleg. Wat het intellect betreft komt dit tot uitdrukking in de afwijzing van de smeltkroes-en-consensuspolitiek visie op het Amerikaanse leven ten gunste van een posthomogeen Amerika waarin culturele verscheidenheid en tegenspraak eerder onderstreept dan ontkend worden.

De nieuwe revolutie brengt ook een voortdurende strijd met zich mee tegen psychologische of institutionele afsluiting of starheid in welke vorm ook, zelfs de starheid van een duidelijk omschreven volwassen rol. In positieve zin verheerlijkt zij de deugden van openheid, beweging en voortgaande menselijke ontwikkeling. Duidelijk komt, wat Robert Lifton de proteïsche stijl genoemd heeft, naar voren. Er is zich een concept aan het ontwikkelen van een leven van persoonlijke verandering, van een volwassenheid van voortdurende zelfhervorming, van een aanpassingsvermogen aan en een openstaan voor de revolutionaire moderne wereld, die het individu in staat zullen stellen 'bij' te blijven – psychologisch jong en van het heden.

Een andere karakteristiek is de opstand tegen gecentraliseerde macht en de complementaire eis van participatie. Wat gevorderd wordt is niet alleen de instemming van de geregeerden, maar de inschakeling van de geregeerden. 'Participatorische democratie' vat deze aspiratie samen, maar deze strekt zich ver uit boven de frase en de rudimentaire maatschappelijke vormen die daaromheen ontstaan zijn. Zij strekt zich uit tot de eis van relevantie bij het onderwijs – dat wil zeggen, een kans voor de student om zodanig deel te hebben in zijn eigen onderwijservaring dat al zijn vermogens, emotioneel en moreel zowel als intellectueel erbij betrokken zijn.

De eis van 'student power' (of, in Europa, 'medebeslissingsrecht') is een kant van hetzelfde thema: in Nanterre, Columbia, Frankfurt en Harvard trachten studenten meer en meer deel te nemen aan de beleidsvoering van hun universiteiten.

Deze eis van participatie wordt ook belichaamd door de nieuwe ethiek van 'zinvolle menselijke verhoudingen', waarin individuen elkaar zonder maskers, voorwendsels of kunsten tegemoet tre-

den. Zij 'verhouden zich' tot elkaar als unieke en onvervangbare menselijke wezens en ontwikkelen nieuwe vormen van relaties, omgangsvormen, die tot de groei van alle deelnemers leiden.

Bij dit onderscheid maken tussen de oude en de nieuwe revolutie en bij mijn pogingen de doeleinden van de nieuwe te omschrijven, maak ik natuurlijk onderscheidingen die de studenten zelf zelden maken. In iedere situatie op zichzelf zijn de twee revoluties verenigd en vermengd, zo niet verward. Bij voorbeeld: de eis van de studenten van Harvard tot 'reconstructie van de universiteit' is in wezen de eis van de tweede revolutie tot participatie; maar hun vraag om een eind te maken aan de 'uitbuiting' door de universiteit van de gemeenschap eromheen is verbonden aan de meer traditionele doeleinden van de eerste revolutie. Bij de meeste radicale groepen vindt men een reeks opvattingen, beginnend bij de strijdpunten van de eerste (racisme, imperialisme, uitbuiting, oorlog) en doorlopend tot de kwesties waar de tweede zich mee bezighoudt (ervaringsonderwijs, nieuwe levensstijlen, zinvolle participatie, bewustzijnsverruiming, verbondenheid, ontmoeting en gemeenschap). De eerste revolutie wordt verpersoonlijkt door groepen van de Maoïstisch georiënteerde Progressieve Arbeiderspartij binnen de linkse studentenbeweging, terwijl de tweede door hippies, de 'acid left' en de Yippies vertegenwoordigd wordt. In ieder persoonlijk, en in alle studentenbewegingen, coëxisteren deze revoluties onder een onrustige en vaak ondraaglijke spanning.

Bovendien, een van de centrale problemen voor studentenbewegingen van vandaag is het gemis aan enige maatschappijtheorie die recht doet aan de nieuwe wereld waarin wij in de hoogst geïndustrialiseerde landen leven. Op zoek naar rationele kritiek op de huidige maatschappij keren studenten zich tot theorieën als het marxisme, die onverbrekkelijk verbonden zijn met de oude revolutie.

Zulke theorieën stellen het beëindigen van economische uitbuiting, het streven naar sociale gerechtigheid, het afschaffen van rassendiscriminatie en het bevorderen van politieke participatie centraal, maar zij houden zich zelden ade-

quaar bezig met de strijdpunten van de tweede revolutie. Studenten proberen dan noodgedwongen de retorica van de eerste aan te passen aan de problemen van de tweede en maken daarbij gebruik van concepten die vaak schreeuwend ontoereikend zijn voor de wereld van vandaag.

Zelfs het begrip 'revolutie' zelf is zo zwaar beladen met beelden van politieke, economische en maatschappelijke beroering, dat het nauwelijks toepasselijk schijnt te zijn op de al even radicale, maar meer sociaal-psychologische en culturele hervormingen waar het bij de nieuwe revolutie om gaat. Een student die dit inzag noemde de veranderingen die zich voltrokken binnen zijn Californische studentengroep 'tè radicaal om een revolutie genoemd te worden'. Studenten worden dus vaak misleid door hun geleende vocabulaire, maar de meeste volwassenen worden nog meer in verwarring gebracht en velen komen al gauw tot de verkeerde slotsom dat de huidige revolte van de studenten niets meer is dan een herhaling van die van het communisme in het verleden.

Onvermogen om te onderscheiden tussen de oude en nieuwe revoluties maakt het ook onmogelijk de kritieke vraag te overdenken in hoeverre ze verenigbaar met elkaar zijn. Heeft het zin – of is het moreel juist – voor hedendaagse welvarende Amerikaanse studenten om te streven naar verbeeldingskracht, zelfverwerkelijking, individualiteit, openheid en relevantie, zolang de meeste mensen in de wereld en velen in Amerika leven in ontbering, verdrukking en ellende?

Het feit dat de eerste revolutie 'voltooid' is in Scarsdale, betekent niet dat zij dat is (of spoedig zal zijn) in Harlem of Appalachia, om nog maar te zwijgen van Bogotá of Calcutta. Voor vele kinderen van de tweede revolutie kan de zin van het leven gevonden worden in het voltooien van de eerste – dat wil zeggen in het uitbreiden tot anderen van de 'rechten' die zij altijd voor vanzelfsprekend gehouden hebben. Voor anderen kan de tweede revolutie niet wachten; de vraag 'wat komt er na welvaart?', verlangt nú een antwoord. En dus, al mogen wij het genotzuchtig vinden van onszelf om de doeleinden van de nieuwe revolutie na te jagen in een wereld waarin zoveel ellende bestaat, het

gaát erom dat het in de ontwikkelde landen van ons afhangt en wij moeten tenminste leren dat te erkennen.

Ten slotte, er ligt aan mijn analyse een vermoeden ten grondslag, dat ik maar beter onder woorden kan brengen. Veel kritische studenten beweren, dat hun maatschappij jammerlijk gefaald heeft. Mijn betoog, misschien wat meer historisch, suggereert dat ons probleem niet alleen is dat de industriële maatschappij tekort geschoten is bij het vervullen van haar beloften, maar dat zij in sommige opzichten boven elke verwachting geslaagd is. Welvaart was eens een verre droom, die we moesten uitstellen tot een hiernamaals van melk en honing. Tegenwoordig zijn de meeste Amerikanen welvarend. Algemeen lager onderwijs voor de massa was eens een utopie; tegenwoordig doorloopt bijna de gehele bevolking in Amerika de middelbare school, en bijna de helft gaat naar colleges en universiteiten.

Het idee dat individuen vrij zouden kunnen zijn om, massaal, hun psychologische, intellectuele, zedelijke en wetenschappelijke ontwikkeling tot in hun twintigste jaar voort te zetten zou belachelijk geweest zijn, het zou in geen eeuw vóór de onze in iemands hoofd opgekomen zijn; tegenwoordig bestaat die mogelijkheid voor miljoenen jonge Amerikanen. Onrust onder studenten is een weerslag niet alleen op de tekortkomingen, maar op de buitengewone successen van de liberaal-industriële revolutie. Daarom komt die onrust voor in die landen en op die colleges waar naar traditionele maatstaven de omstandigheden het best zijn.

Maar voor veel hedendaagse studenten, die nooit anders dan welvaart, politieke vrijheid en sociale gelijkheid gekend hebben, is het oude visioen op sterven na dood. Het kan nog bitterheid oproepen wanneer het niet bereikt is, maar het inspireert of leidt niet meer. In plaats hiervan zijn studenten (en velen die geen student zijn) op zoek naar een nieuw visioen, een nieuw geheel van waarden, van doeleinden die passen bij het postindustriële tijdperk – een mythe, een ideologie of een reeks idealen die zich bezig zullen houden met de kwaliteit van het leven en antwoord geven op de vraag: 'Wat komt na vrijheid en welvaart?'

Kenmerkend voor de studentenonrust in de hoogontwikkelde landen is dit eigenaardige mengsel van het oude en het nieuwe, de dringende behoefte om de beloften van het verleden te

vervullen en, tegelijkertijd, de mogelijkheden van de toekomst af te bakenen.

(Vertaling uit het Engels mr. P. Eldering)

C. O. Jellema

Landschap bij Branchon

Een valk bidt, bidt en valt.
Uitroeptekens – populieren.

Het verzinsel zon.
De ontaarde aarde.
De verdichting van weemoed
tot tastwind,
kijkkleur,
tot lichaam hier,
het vrije veld.

De toerist is geen
populaire verschijning.
Hij weet zich niet te bewegen,
hij roept zijn verrukking uit,
hij klopt het stof van zijn kleren,
hij vertrekt,
want hier zijn is nergens.

Hij schrijft:
de zon schijnt,

naar huis;

zijn zintuiglijkste,
zinnigste woord.

Vier gedichten

Weigering

Ik heb er met het huis
over gesproken
en toen dat was ingeslapen,
met de muis.
Ik zou hun dode willen zijn,
maar zij waren niet bereid
tot een zo mooie stilte.

dichten

Nergens vandaan
een wereld halen
die nog niet bestaat.
Wanhopig mijn ogen
in mijn handen leggen
en in het donker
de heksenkring
van mijn gedachten dansen.
Wachten
op de eerste witgeboren
champignon.

de appelkar

Door het stadsgedaver
is hij gereden, langzaam
onder de zware vacht.
Nu staat hij op de hoek
van het plein en de waar
wordt verkocht.
De vruchten zwellen stuk
voor stuk van de stilte
van heel het plantenrijk.

vlees

De slagersvrouw achter lappen
en gehakt, kijkt mij aan
van boven haar wangen.
Zij raadt mij wat ik eten zal.
Maar hoe kan zij weten,
wie achter mijn gezicht
hongert, huilt, moordt?

Waarom praten toneelspelers met teveel lucht? Leeft een oude steen langzaam?
Heeft Picasso echt bestaan?
En nog meer van zulke merkwaardige – en soms voor de hand liggende – vragen
worden opgelost in:

Rudy Kousbroek/Anathema's I f 9,50

'Anathema's I is een knap en vaak humoristisch boek met ook fraaie polemische
uitvallen tegen ondoordachtheid en praatjes voor de vaak. De twee volgende
delen moeten maar snel verschijnen.' – J. van Heerden in het *Algemeen Handels-*
blad.

Het verbeurde lot

Verleden week is hij plotseling gestorven.

Ongeveer een maand daarvoor had ik hem weer ontmoet, geheel toevallig, in een weinig bekend eethuis in Amsterdam.

In meer dan dertig jaar hadden wij elkaar niet gezien, want zijn loopbaan had meegebracht dat hij, sinds wij elkaar in onze jeugd zoo na waren geweest, nagenoeg zijn geheele leven in Zuid-Amerika was gebleven.

Na het gebruikelijk ophalen van oude herinneringen, kwamen wij, langs omwegen van meeningen en beschouwingen over allerlei, ertoe elkan- der te vragen naar de mogelijkheid van een voor- val dat nooit meer kon worden vergeten, maar waarvan men tevens niet meer weet, of het een feit was of een droom.

In het bestaan van alledag is een droom im- mers geen feit, al kan een droom soms, als be- levenis, heviger inslaan dan menig feit. Als voor- beeld, hem overkomen, van zulk een samengaan van het onvergetelijke en het feitelijk onzekere, verhaalde hij mij het volgende:

Ik stond bij klaarlichten dag in de groote zit- kamer, gelijkvloers, van het huis waar ik toen woonde. Ik stond er alleen, op ongeveer drie meter afstand van het groote raam met uitzicht op een kleine tuin en daarachter wijd open land.

Omdat ik mij iemand trachtte te herinneren, die lang geleden vaak in die kamer was ge-

weest, sloot ik mijn oogen even.

Toen ik mijn blik weer opsloeg, was dat ge- beurd wat ik nooit meer kan vergeten: niet in die kamer, want daar was het nog klaarlichten dag – maar dan ook alleen dáár. Buiten heersch- te de nacht, een nacht zoo totaal, dat er het ooit nog aanbreken van een ochtend volstrekt ondenkbaar was geworden.

Die nacht heerschte tot aan dat raam, stond buiten letterlijk tot tegen dat raam aan en met een macht die elke neiging, het daglicht in die kamer nog toe te schrijven aan een grens die deze macht zou zijn gesteld, volkomen uitsloot. (Die neiging kwam toen trouwens niet in mij op). Het tegendeel was het geval: de onbegrijpelijke toedracht van die kamer in daglicht en daarbui- ten de volstreckte nacht tot tegen het groote raam aan, bleek door die nacht te zijn bepaald, en zoo duidelijk dat ik er een voornemen, een bewuste bedoeling, in gewaar werd.

Ik wist, dat ik vanuit die nacht werd waar- genomen.

Angst, ijskoud, beving mij – een angst, te hui- veringwekkender, omdat ik stond in de kamer die mij eigen was als mijn huid, en waarin alle voorwerpen die mij vertrouwd waren dan mijn kleeren, om mij heen stonden, mij omring- den.

Tot op dien dag hadden zij – de stoelen, de tafel, de bank – dat zoo vaak gedaan als, wel- haast letterlijk, een lijfwacht, waarbinnen ik mij beveiligd wist tegen welke vijandschap ook, die buiten wellicht al naderbij kwam.

A. ROLAND HOLST. Geb. 1888. Was van 1920 tot 1934 redacteur van *De Gids*. Publiceerde in 1948 zijn *Verzamelde werken* in vier delen. Laatste publi- katie: *Uitersten* (1967).

In dat angstwekkende uur was het tegenovergestelde volstreckte werkelijkheid geworden: ik wist mij temidden van die voorwerpen totaal vreemd en in de steek gelaten.

Geen angstzweet brak mij uit, maar ik voelde mij inwendig geheel verdrogen.

Het bleef doodstil, waar was het wachten op? Ik was de wachtende, en werd waargenomen, bekeken, vanuit het onzichtbare. Ik stond ingesloten door het ophanden gevaar: er was geen ontkomen.

Ik keek naar de voorwerpen: het werd mij alsof zij naar mij keken.

Met een maal wist ik, dat dit mijn lot was, het uur waar een lang leven lang al mijn doen en laten toe had geleid. Ook wist ik dat de voltrekking nu ophanden was. Ik snakte naar een bliksemflits, naar de donderknal van een oordeel.

Maar het bleef doodstil; de nacht stond tot tegen de ramen; ik werd gezien. Omdat mijn lot op het punt stond te worden voltrokken, werd ik gezien.

De dingen in de kamer, de dingen van mijn leven, bleken nu mijn vijanden te gaan worden. Stonden zij te wachten op een teeken vanuit die nacht, om zich op mij te storten?

Maar geen ding bewoog; het bleef doodstil.

Had die nacht oogen die naar binnen keken?

De spanning werd ondragelijk; in mij werd de stilte steeds benauwender toegespitst, maar de bevrijding in een gil bleef uit: mijn stilte was

een zwijgen, mij opgelegd door de nacht die bij het raam naar binnen keek.

Ondragelijk nam de angst voor delotsvoltrekking toe; tegelijk, daartegen in, werd het wachten erop, een folter.

De snaar van het leven stond op springen.

Toen, plotseling, was het buiten weer daglicht; op slag was het uit met de stilte: buiten werd lachend geroepen, en ik zag hoe de ontuchtige vrouw mijn klein erf opliep.

Zij had mij nog niet gezien: ik had voor haar niet thuis kunnen zijn. Met mijn lot had ik toen alleen kunnen blijven. Maar ik vluchtte naar de voordeur, deed haar open en liet haar de kamer in.

Daar wierp ik mij aan haar voeten en verborg mijn kreunend hoofd dankbaar in haar schoot.

Hoe kon zij weten wat mij gebeurd was? Haar handen woelden in mijn haar. 'Maar wat is er dan toch', hoorde ik haar vragen.

Even later lag ik boven op bed, ontuchtig als zij, in haar armen.

Verzadigd sliep zij later in. Ik kon niet slapen. Naast haar bleef ik liggen; ik dacht aan de kamer die ik verbeurd had voor zij kwam. Door haar komst was ik toen gevlucht in een laf uitsstel.

Zou een terug mij ooit nog mogelijk zijn? Blijft, wie zijn lot niet aandurft, onherroepelijk achter, vrucht, weggeworpen omdat hij rot is?

De vogelman

Louis' grootste hartstocht waren de vogels. Naar school gaan was dan ook een plicht die hij met grote tegenzin vervulde, maar niet-temin met even grote regelmaat, want Louis' op een na grootste hartstocht was wandelen en hij woonde drie kwartier lopen van school. Iedere morgen om kwart voor acht ging hij van huis en hij kwam dan juist op tijd aan, als hij onderweg tenminste niet was opgehouden door een mooie lijst in de tuin bij de nonnen of door de valk op de toren, die hij heel goed kende en die hij tutoyeerde.

Louis kwam vaak te laat op school, want de valk was altijd belangwekkend en had zijn vaste standplaats op de toren, terwijl er in de tuin rond het beeld wel tien lijsters konden zitten.

Louis was gauw afgeleid. Hij keek maar hoogst zelden naar het bord en dan nog alleen als hij er zelf iets op moest schrijven of als er een vogel op getekend stond. Het merendeel van zijn tijd keek hij naar buiten en luisterde aandachtig naar het gekwetter van de vogels en onafgebroken zat hij op het vinkentouw om weer naar buiten te gaan.

Louis was elf jaar oud en werd op school, door zowel onderwijzend personeel als leerlingen, beschouwd als een buitenbeentje. Hij scheen zich van anderen verbazingwekkend weinig aan te trekken. Wanneer de andere kinde-

ren zich amuseerden met spelletjes zat Louis meestal ergens alleen. De anderen trokken zich overigens net zo weinig van hem aan als hij van hun, alhoewel ze hem een enkele keer wel uitnodigden mee te doen, want een hekel hadden ze niet aan hem. En al was 'meedoen' voor bijna ieder kind het summum van genoe-gen, Louis zei het niets; hij zonderde zich zelfs liever af.

Louis zat in de hoek van twee muren in de zon en bladerde wat in zijn boek, terwijl de andere kinderen op de speelplaats speelden. Ze zongen versjes waarvan geen van hen de betekenis begreep en waarvan Louis vond dat ze door een waanzinnige bedacht waren. Binnen dronken de meesters en juffrouwen koffie. Louis bewoog zijn voeten heen en weer en peinsde diep. Hij had een geheim. Hij keek naar de anderen en schudde met zijn hoofd. Dit geheim, besepte hij, was zo groot dat het ieder ander wel te veel zou worden. Zou dat de reden zijn waarom alleen ik hem gezien heb, overwoog Louis, want bij hem was het geheim veilig. Hij kon trouwens geheimen aan nog veel geheimer dan dit, al leek het niet aan-nemelijk dat zo'n soort van geheim wel bestond.

Louis stak zijn vinger in zijn oor om zijn gedachten te ordenen en hoorde daardoor de bel niet gaan die de leerlingen maande zich voor de laatste twee uur naar hun lokalen te begeven. Hij sloeg het boek dicht en liet het op zijn dijbenen rusten. VOGELGIDS stond er op het kaft gedrukt. Alle vogels stonden erin; nog veel

LODEWIJK-HENRI WIENER. Geb. 1945. Publiceerde de verhalenbundels *Seizoenarbeid* (1967) en *Duivels jagen* (1968) en de roman *Zwarte vrijdag* (1967).

meer dan er in de omgeving van het dorp waren, want van alle vogelsoorten bestonden ook nog een heleboel variaties, waarvan je de meeste nooit zag. Het was de beste vogelgids die er bestond en niet zo een die mensen wel kopen als ze een kortstondige bevestiging van vogelliefde hebben. Louis had de gids van zijn vader gekregen en alhoewel die van vogels slechts wist dat sommige konden vliegen, was hij toch te weten gekomen dat dit het allerbeste boek over vogels was dat men kon krijgen. Maar nu, zittend tegen de muur van de school, was Louis teleurgesteld in het boek. Er bestond een vogel en die stond er niet in. Louis had hem gezien, na schooltijd, toen hij op weg naar huis een omweg had gemaakt langs de golfbanen, die een eind buiten het dorp lagen en grensden aan de hoge muur van Het Landgoed. Een poos had hij langs het hek gelopen, maar toen hij niets van belang had kunnen ontdekken was hij er over geklommen en had hij de golfbanen betreden. De andere jongens zeiden wel dat je doodgeslagen werd als een caddie je te pakken kreeg en dat die kerels daar een speciale knuppel voor bij zich hadden in die golf tas op het karretje, maar daarvan had Louis nooit iets geloofd. Je moest vanzelfsprekend wel oppassen want tenslotte bevond je je op verboden terrein en een klap of een trap riskeerde je wel. Maar, zo redeneerde Louis terecht, in de eerste plaats is het nog niet zeker dat ze je te pakken krijgen en in de tweede plaats heb je kans nog eens wat bijzonders tegen te komen op het gebied waar je anders nooit komt. Nu viel het gisteren reusachtig mee, want er was niemand op de banen geweest. Zodoende had Louis zich er steeds verder op gewaagd, helemaal tot waar de dennebosjes stonden, eigenlijk nog maar een paar honderd meter van de muur van Het Landgoed af, dat je overigens niet kon zien, omdat het omgeven werd door de muur natuurlijk, maar ook nog door een heel groot en dicht

bos. Alleen van de andere kant aan het eind van de oprijlaan kon je het huis zien staan.

Tegen de tijd dat Louis bij de dennen was gekomen had hij al heel wat Vlaamse gaaien en eksters gezien en ook wat fazanten opgemerkt, die zaadjes zochten in het kortgemaaid gras, maar aangezien hij nog nooit zover de golfbanen was opgegaan en hij dus op een volkomen nieuw territorium was, hadden de eksters en gaaien zijn aandacht nog maar gedeeltelijk kunnen trekken, terwijl hij fazanten louter als wilde kippen beschouwde. Hij had ze wel gesignaleerd natuurlijk en nagekeken, want dat kon hij niet laten, maar om de vogels klopte zijn hart toen niet zo erg en door hen was hij toen niet zo nerveus. Dat kwam omdat hij zover in overtreding was. Hij was evenwel verder en verder gegaan, want de aantrekkingskracht van al dat nieuwe was groter geweest dan de angst ontdekt te worden.

Hij liep op zijn tenen over de dikke laag naalden en zorgde er zoveel mogelijk voor niet op takjes te stappen of op verdroogde denne-appels. Hij ging met zijn vingers langs de stammen van de bomen en ademde met zijn mond open. Zo nu en dan schrok hij geweldig als er ineens een houtduif met veel tumult en tegen elkaar slaande vlerken opvloog. Dan bleef hij met een schok staan en als de stilte was teruggekeerd kon hij zijn bloed in zijn keel horen ruisen en zijn hart diep in zijn lichaam voelen bonken. Er kwamen grote lichtgroene varens, die op sommige plaatsen zo hoog waren geworden en dicht opeen stonden dat Louis er niet door kon komen en in een hele boog moest lopen.

En toen plotseling was het gebeurd. Toen had Louis gezien wat nu zijn geheim en zijn probleem was. De vogel.

Louis zag hem ogenblikkelijk toen hij neerstreek op een tak want de vogel stak sterk af

tegen de groene achtergrond van de dennen en de stukken blauwe lucht daar tussendoor. Het was een merel, maar geen gewone. Integendeel, hij was heel bijzonder, want hij was helemaal wit. Geen zwart of bruin veertje had hij. Hij was volkomen wit.

Louis bleef stokstijf staan, want hij vreesde dat de merel weg zou vliegen als hij bewoog en hij wilde hem nog zolang mogelijk bekijken. Hij moest eerst vaststellen of hij eigenlijk wel een merel voor zich had of dat het misschien gewoon de een of andere tropische vogel was die zichzelf had weten te bevrijden uit een volière. De vogel had maar even op de tak gezeten, toen was hij weer weggevlogen al had Louis geen vin verroerd. Zo lang hij kon volgde Louis de vogel en eens te meer raakte hij ervan overtuigd dat het een merel was geweest. Die golvende vlucht met af en toe stille, uitgestrekte vleugels was zonder enige twijfel de manier waarop een merel vliegt.

Louis was gaan rennen. Hij vergat totaal waar hij zich bevond. Zo hard als hij kon holde hij in de richting waarin de vogel was verdwenen. Toen hij uit het dennebos kwam zag hij de vogel zitten op de muur van Het Landgoed, maar nu maakte Louis zoveel herrie dat de vogel ogenblikkelijk opvloog en luid kwetterend verdween tussen de grote bomen in het bos aan de andere kant van de muur.

Hijgend was hij blijven staan. Nu was het onmogelijk geworden de vogel te achtervolgen. Daarvoor was de muur veel te hoog en daarvoor had hij de vogel ook veel te veel afgeschrikt. Aan de andere kant moest je er toch ook weer zo snel mogelijk achteraan. Je wist nooit hoever zo'n dier doorvloog en je verloor hem in een mum uit het oog.

Enkele momenten besprak Louis in zichzelf de mogelijkheid toch over de muur te klimmen en de achtervolging voort te zetten, maar hij zette dat halfgerijpte plan liever uit zijn hoofd.

Het was eenvoudig te gevaarlijk je op het grondgebied van Het Landgoed te begeven. Dat was eigenlijk zò ondenkbaar dat de jongens er nog niet eens griezilverhalen over hadden bedacht. Over de hekken van de golfbanen klimmen dat was nog betrekkelijk gewoon, soms zelfs een sport, maar hieraan had nog nooit iemand durven denken.

Op de behoedzame terugtocht kwam het voor het eerst bij Louis op om maar liever geheim te houden wat hij had gezien, maar hij wist niet eens wie er in aanmerking zou komen om het te horen; de meeste mensen maken immers al het bijzondere dood of stuk.

Bij thuiskomst had hij er de vogelgids meteen op nageslagen, maar over een witte merel werd er niets vermeld, en hoe Louis ook zocht hij kon er geen letter over vinden. Zou hij dan werkelijk de enige op de hele wereld zijn die dit wist? Het was wel zielig voor zijn vader, vond Louis, want het was zo'n duur boek geweest. Hij had hem er zelfs bijverteld dat hijzelf zo'n prijzig cadeau nooit gekregen had omdat de financiële positie van zijn ouders dat niet toestond. Het was de tijd van voor de oorlog toen een brood twee cent kostte, oftewel twee biljoen Duitse marken, maar er geen brood te krijgen was omdat alle bakkers werkeloos waren.

– Meester Bolman, die vraagt waar jij wel blijft, Louis! Als ik jou was zou ik maar gauw binnenkomen!

Dat was de stem van Angelica, de dochter van de slager en de beste van de klas. Louis sprong overeind, waardoor de vogelgids op de grond viel. Hij griste hem vlug op en liep met korte pasjes achter Angelica aan de school in. Ze gingen samen de lange gang door, waar vanwege het warme weer maar een paar jassen hingen. Bij de deur van de klas draaide Angelica zich naar Louis om.

– Wat er toch van jou terecht moet komen,

Louis, ik weet het niet hoor!

– Ach, oud wijf, zei Louis, want hij vond Angelica een nuffig nest. Ze zou nog niet eens het verschil weten tussen een mus en een mees.

Voor de reactie van de meester was Louis wel wat beducht. Niet zo heel erg overigens want hij wist dat er allang niet meer geslagen werd en dat Spaanse rietjes alleen nog maar gebruikt werden om planten op te binden. Angelica trad als eerste de klas binnen en liep direct naar haar plaats, vooraan in de middelste rij. Het was stil in de klas want niemand zei er wat. Angelica zat achterover met haar armen over elkaar en de andere kinderen keken of naar de meester of naar Louis. Louis keek naar het geopende raam.

– Wat heb je daar, vroeg de onderwijzer.

Louis klemde de vogelgids met gekruiste armen tegen zijn borst.

– Een vogelboek.

– Zo, geef dat maar eens hier.

De onderwijzer begreep wel dat het afpakken van het boek vergif in Louis' hart zou brengen, maar hij deed het niettemin. Hij rukte Louis het boek uit handen en borg het weg in zijn bureau. Louis besloot zaterdagmiddag terug te gaan en over de muur te klimmen. Dat boek mocht die Bokman houden, daarstond toch niets in.

Zaterdag om half een begon, zoals gewoonlijk de sirene op het raadhuis te loeien ten teken dat de week voorbij was. De timmerlieden lieten het stuk gereedschap dat zij toevallig in de hand hadden terstond los – spijkers en zagen bleven half in de planken steken – en verlieten ijlings de werkplaats. In het plaatselijk abattoir liet de slagersknecht die in dienst was bij Angelica's vader de koe met touwen om zijn poten staan tot maandag om het direct bij de aanvang van de nieuwe week de ijzeren pin door de schedel te schieten.

En Louis sloeg met een harde klap zijn atlas dicht, want hij werd door de sirene uit zijn overpeinzingen en fantasieën opgeschrikt, realiseerde zich in een flits dat de school uitging en wilde er meteen vandoor. Meester Bolman concludeerde dat dat volgens het boekje was en hield Louis na.

Het was erg warm in het lokaal al stonden de ramen open. Je kon ruiken dat er veel kinderen hadden gezeten, vond Louis. Hij keek naar de hand van de onderwijzer die met zijn pen langs de regels ging; hij keek ernaar maar hij zag hem niet, want zijn gedachten waren al weer afgeleden naar de expeditie die hij vanmiddag moest ondernemen en die niet geheel van gevaar ontbloot was. Eigenlijk had hij al onderweg moeten zijn; voor zoiets moest men ruimschoots de tijd nemen. Maar hoe kon hij dat Bokman aan het verstand brengen. Dat lukte nooit, want die had geen verstand.

In de verte kon hij de torenspits zien en ook zelfs, hoewel vaag en minuscuul, het silhouet van de valk. Toch nog vreemd dat die steeds weer op dezelfde plaats terugkwam, als hij overal naar toe kon vliegen. Hij vond het zeker wel gezellig in het dorp.

Om tien voor een hield de heer Bolmans hand op met nakijken.

– Ik hoop dat je nu een lesje hebt gehad, jongeman, zei hij.

Louis keek hem aan en krabbelde aan de nagel van zijn pink. Hij dacht eraan dat het vast al half twee was en dat hij eerst nog naar huis moest om te eten. Als het nog lang zo doorging hier mocht hij niet eens meer weg vanmiddag.

– Wat wil je worden, Louis, als je groot bent?

Louis had de vraag gehoord, begrepen en dacht erover na, maar hij kon niet bedenken wat die Bokman wilde dat hij zou worden. Vogelman, dat klonk zo idioot en dan moest hij

natuurlijk ook nog gaan uitleggen wat dat was en dat wist hij zelf niet en dan werd het maar steeds later.

Hoewel hij haast had bleef Louis bij de torenklok toch even staan, want inderdaad zat de valk er. Het leek of hij sliep maar dat was niet zo. Valken slapen nooit. Gefascineerd bleef Louis naar boven kijken.

Angelica kwam eraan. Ze droeg een tas met boodschappen.

– Wat doe je nu weer Louis, vroeg ze toen ze naast hem stond.

– Dag Angelica, ik kijk naar boven hoe laat het is, weet je wel.

Angelica keek ook naar boven. Zo stonden ze naast elkaar.

Ze ziet hem vast niet, dacht Louis. Bijna niemand let op dat soort dingen.

– Het is vijf voor een, merkte Angelica op.

– Dank je.

– Kon je het zelf niet zien?

– Jawel, maar bij mij zit die valk daar er steeds voor.

– Ach, jij hebt altijd iets zots. We hebben het er vanmorgen nog over gehad. Dat mag je best horen. Voor galg en rad zul jij opgroeien. Louis. Dat was wat wij vonden.

Louis spoorde Angelica aan de valk eens te bewonderen, maar ze wilde zelfs niet kijken. Toch raar, vond hij, want ze was de beste van de klas.

– Oude wijven kunnen toch maar klokkijken hè, zei Angelica ineens nuffig en liep vlug door.

Ze denkt dat ik achterlijk ben, dacht Louis, terwijl hij haar nakeek.

Toen hij langs het huis van de nonnen liep met de grote tuin, zag hij een gewonde merel bij het standbeeld zitten. Eerst had hij gedacht dat de merel zijn vleugels liet hangen omdat de zon zo fel scheen en het op het heetst van de dag was, want dat deden ze wel vaker,

voor de ventilatie, maar toen hij bleef staan en goed keek zag hij dat de merel maar een van zijn vleugels liet hangen en dat er bloed aan zat. De merel trachtte keer op keer zijn vleugel in de vouw te krijgen en hem langs zijn lichaam te leggen maar slaagde daar niet in. Die kon hij niet zo aan zijn lot overlaten. Louis keek om zich heen en maakte aanstalten om over het hek te klimmen; juist toen vloog de vogel weg. Het ging moeilijk en Louis volgde hem bezorgd. Scheef vliegend verdween hij uit het gezicht.

– Tenminste niks gebroken, zei Louis deskundig en vervolgde zijn weg.

Toen ze aan tafel zaten zei Louis' vader:

– Zo zeun, hoe gaat het met jou.

Soms zei hij 'zeun' inplaats van 'zoon'. Als hij in een goede bui was zei hij dat.

– Alles gaat best vader, antwoordde Louis; dan was hij er het vlugste af.

– En op school?

– Ja hoor.

– Ik ga vanmiddag vissen, zei Louis' vader toen. Hij veegde zijn mond met zijn servet af.

– En jij mag mee, jongen.

Dat was slecht nieuws. Louis pijnigde zijn hersens maar hij slaagde er niet in een uitvlucht te bedenken die op kon tegen het royale aanbod van zijn vader. Hij liep naar buiten. Nu was het alweer drie dagen geleden dat hij de merel had gezien, dat was veel te lang. Misschien was hij nu al doorgevlogen, naar Parijs. Hij stampvoette. Niemand begreep er iets van. Die Bokman niet en Angelica niet en de anderen niet en ook zijn vader niet en zijn moeder. En op dat moment veranderde er iets in Louis. Hij telde alles bij elkaar op en kwam tot de slotsom dat het allemaal niets meer uitmaakte, want dat hij alleen was. Volstrekt alleen. Er waren te veel dingen waarover je toch met niemand spreken kon. Hij moest de witte

merel zoeken want hij had hem niet voor niets gezien. Hij moest hem terugvinden en niets was belangrijker. Hij moest alleen verder gaan, nu en altijd.

En Louis rende de weg af naar het einde van het dorp, waar de golfterreinen lagen.

Halverwege, waar de weg in een zandpad begon over te gaan, hield hij zijn pas in. Hij haalde een paar keer diep adem om het hingen te laten stoppen en ging achterover liggen in het gras. Hij hoorde een bij zoemen tussen de bloemen, maar dat hield ook op. Nu was het zo stil dat je niets meer hoorde. Het was zelfs zo stil dat je iets kon horen suizen, iets dat niet bestond natuurlijk, maar dat alleen hoorbaar was als er totaal niets te horen viel. Louis vroeg zich af of er ook andere mensen zouden bestaan die dit wisten. Of was hij de enige? Hij durfde aan het antwoord bijna niet te denken, maar toch dacht hij het. Hij wist het zelfs, omdat hij het voelde. Hij was de enige op de hele wereld die dit soort dingen wist en daarom zou hij er nimmer over kunnen spreken. Daarom moest hij van nu af aan alles alleen doen. Alles en alles.

Hij moest de witte merel opsporen want daarvan was er ook maar een; daarom ook moest hij hem vinden. Zo was dat bedoeld. Hij was alleen en de witte merel ook en dat hoorde bij elkaar. Ook dat hij altijd al van vogels had gehouden hoorde erbij. Dat had er ook mee te maken, want een merel is niet voor niets een vogel. Louis begreep ineens veel meer, niet alles, maar wel een heleboel erbij. Hij begreep dat hij juist de golfbanen was opgegaan om de merel te zien; hij wist dat van tevoren nog niet, maar hij wist het nu wel. En er zat nog veel meer achter maar wat kon Louis niet duidelijk zien. Hij stond op en wandelde verder, want hij kreeg zoveel raadselachtige gedachten

achter elkaar dat hij zichzelf niet meer kon volgen.

Louis realiseerde zich dat het verkeerd was wat hij deed maar ook het enige goede. En zo was het altijd al geweest. Alles wat hij gedaan had was altijd verkeerd geweest, maar het enige goede. Later zouden ze het hopelijk ook begrijpen. Zijn vader en moeder en de kinderen. Angelica en de rest zouden dan inzien dat hij niet mee kon doen met die dwaze spelletjes van ze – alles in de wind en zo – omdat hij een vogelman moest worden. En zijn vader en moeder zouden begrijpen dat hij nu moest weglopen.

Toen hij bij het hek van de golfbanen was gekomen zag hij in een oogopslag dat het nu nog veel moeilijker zou worden de muur van Het Landgoed te bereiken. Hij ontdekte zo wel drie vier groepjes van mensen in de verte op de baan. Hij was vergeten dat het zaterdag was, althans dat er dan druk golf gespeeld werd. Hij liep een eind langs het hek en wachtte het moment af waarop er net niemand te zien was omdat ze allemaal waren weggezonken. Toen klom hij zo snel als hij kon over het hek en liet zich aan de andere kant in het gras vallen. Hij sloop naar de top van de eerste heuvel en wachtte opnieuw tot de golfspelers en caddies overal in de glooiingen waren verdwenen. Toen het eindelijk zover was stootte hij de heuvel af en rende door het dal naar de volgende verhoging in het veld. Enkele keren kwam hij zodoende te dicht bij de mensen en was hij gedwongen een stuk dwars over de baan aan de achterkant van een heuvel af te leggen, alvorens hij een nieuwe oversteek kon wagen. De zon brandde op zijn gezicht en zweetdruppeltjes stonden rond zijn neus. Maar uiteindelijk lukte het hem toch de dennebosjes te bereiken, waar het niet alleen koel was maar ook veilig en beschut. Hij holde in een ruk door naar de andere kant van de bossen en schoot

daar weg onder de hoge varens. Zo bleef hij op handen en voeten een tijd lang verscholen zitten. Van opwinding en het wilde ademen had hij veel slijm in zijn mond dat hij met korte tussenpozen en met veel moeite probeerde uit te spugen. Hij snoof en moest in zichzelf lachen van trots. Hij ging tussen de stengels zitten en haalde zijn handen over zijn dijbeen.

– En nu de muur nog, zei hij grimmig en op een toon alsof hij al twaalf was.

De muur had weliswaar uitsteeksels te over maar die waren zo onregelmatig verdeeld en in de meeste gevallen zo klein dat ze als voetsteunen nauwelijks te gebruiken waren. Louis sloop langs de struiken en door het hoge gras naar enige dennen die tot vlak bij de muur reikten. Even later keek hij voor het eerst in het bos van Het Landgoed. Het bos was volkomen verwilderd. Nergens was ook maar iets te bespeuren van een pad en langs de hele muur stond het vol hoge brandnetels. Verder van de muur af werd de begroeiing iets minder dicht en daar zou men gemakkelijk kunnen lopen.

Enkele tientallen meters verderop zag Louis een hok dat tegen de muur aan stond, omgeven door een wal van brandnetels. Louis veronderstelde dat het een oud kippehok was. Met gekromde rug liep hij er naar toe en liet zich op het dak van het hok glijden. De planken vertoonden hier en daar gaten en waren vochtig en glad en bedekt met mossen. Je zou er zo doorzakken. Louis zette zijn voeten alleen daar waar de planken aan de onderkant gestut werd. Toen hij niet verder over het dak kon lopen wiegde hij een paar keer met zijn romp en nam een grote sprong maar belandde toch nog in de brandnetels. Met dansende passen, verend van het ene been op het andere, rende hij door de stekende planten tot hij het meer open gedeelte bereikte. Daar bleef hij

staan en wreef met een pijnlijk gezicht zijn enkels waar de prikken nog door zijn sokken waren gekomen. Spoedig zou hij bemerken dat de planten zich ook dwars door zijn broek hadden gebeten. Het was vochtig onder de bomen en het rook er naar nat gras, hoewel het al in dagen niet geregend had. Louis begon te lopen en lette scherp op eventueel onraad. Vanwaar hij liep was er geen spoor van Het Landgoed te zien al tuurde hij nog zo ingespannen. Ineens vloog er met veel geklapper een houtduif op. Hij klom tussen de bomen op en beschreef daarna een boog met stille vleugels en zeilde uit het gezicht. Louis schrok er nauwelijks van, omdat hij op datzelfde moment een merkwaardige ontdekking deed.

Voor zijn voeten lag de merel, Louis herkende hem meteen. Hij raapte de vogel op. De merel was wel dood maar hij was nog niet koud. Hij had bloed aan de vleugel die slap hing. Het bloed was gestold. Louis kon het er met zijn nagel als een korstje afpulken. Zonder twijfel was dit de merel uit de tuin van de nonnen, de merel die zo scheef was weggevlogen toen hij hem had willen pakken. Wat eigenaardig dat zo'n gewonde vogel nog zo'n hele tocht gaat ondernemen. Tenslotte moest hij het hele stuk het dorp uit ook afgelegd hebben en toen moest hij nog eens over de golfbanen gevlogen zijn. Zou hij zó geschrokken zijn toen hij Louis aanstalten zag maken naar hem toe te komen? Nee, merels waren juist tamelijk tam en alhoewel een gewonde vogel schichtiger was klopte dit toch niet. Louis kon zijn ogen niet van de vogel afhouden. Daarstraks leefde hij nog en daarna was er iets gebeurd en nu was hij dood. Of was er daarna niets gebeurd en was de merel ernstiger gewond geweest dan het zich op het eerste gezicht liet aanzien. Misschien was hij wel hier naar toe gevlogen juist om te sterven.

Voor de laatste maal onderzocht Louis de vo-

gel nauwkeurig om te constateren of er misschien nog andere verwondingen waren geweest. Daarbij trokken de ogen zijn aandacht. Ze waren stijf opeen geknepen, leek het wel, en er zaten bloeddruppeltjes op. Toen hij er met zijn vinger aankwam vielen ze uiteen, nog volledig vloeibaar. Aan het einde toch nog ergens tegenaan gevlogen, concludeerde Louis. Hij vouwde vervolgens de vleugels op gelijke hoogte langs het lichaam en begroef de vogel. De omgewoelde aarde bedekte hij met bladeren.

– Er is wel wat te doen met de merels, de laatste tijd, mompelde hij, terwijl hij verder begon te lopen.

Het bos bestond uit allerlei soorten bomen, behalve naaldbomen, die groeiden er niet. Er stonden reusachtige kastanjes met monsterlijk grote bladeren en eikebomen die vast wel meer dan vijfhonderd jaar oud waren. Er zouden ook wel beuken en linden groeien maar die kon Louis niet herkennen; hij was tenslotte uitsluitend vogelman.

Uit het bos klonk voortdurend het opdringerige koeren van houtduiven, steeds op dezelfde monotone manier. Zo nu en dan, met een zucht wind, ruisten de kruinen, maar verder stonden de bomen roerloos; alleen de bladeren aan de hoogste takken bewogen onafgebroken in de wind.

Louis rook aan zijn handen maar hij kon niet zeggen dat dood een geur had. Wat was het leven gauw op. De merel was nog helemaal soepel geweest en lauw en nu lag hij al weggestopt onder de grond.

Zou de witte er nog wel zijn? De laatste keer dat Louis hem had gezien was hier ongeveer geweest, maar dat verschaft hem geen enkele zekerheid. En toch, de witte merel zou rekening dienen te houden met zijn opvallende kleur en uit dat oogpunt bezien was het verre van onaannemelijk dat hij zich zoveel moge-

lijk schuilhield in dit bos; hier had hij de grootste kans door niemand te worden opgemerkt. Het had er trouwens ook wel op geleken dat hij zich in het bos veilig waande. Pijlsnel was hij er tenminste naar toe gevlogen. Nog even had hij op de muur gewacht, maar toen Louis was gekomen had hij met zijn staart gewipt en was hij bliksemsnel in het donker verdwenen.

Louis spiedde in iedere boom die hij passeerde, van hoog tot laag. Zijn ogen zochten alle takken af, maar er was geen spoor meer van de witte te ontdekken. Boom na boom beloerde hij en hij schudde aan iedere struik die hij tegenkwam, want merels houden zich graag in struiken op. Zo liep Louis de hele middag en ieder uur hoorde hij heel in de verte en iel de kerkklok van het dorp slaan. Hij zag zoveel houtduiven, dat hij op het laatst niet eens meer schrok als ze er met veel geraas vandoor gingen. Ook zag hij fazanten; die renden als miniatuur struisvogels met verbazingwekkende snelheid. En als ze het nog te benauwd kregen dan gingen ze op de wieken en verdwenen luid kakelend uit het gezicht. Louis zag eekhoorns en een hele macht zangvogeltjes, waarvan hij niet eens alle namen kende. Hij zag groenlingen en vinken, mezen en boomklevers en ook een specht, met zijn rood-witte kop. Maar van de merel kreeg hij niets te zien. Op zeker moment was hij heel dicht bij Het Landgoed gekomen, maar hij had zich in het bos schuilgehouden.

Het Landgoed werd omgeven door een groot gazon met in het midden een cirkelvormige vijver, waarin eenden dobberden. Er was niemand te zien geweest want daarop had Louis speciaal gelet. Toch had hij zich niet verder gewaagd, maar was teruggelopen het bos in.

Toen zijn ogen gingen prikken van het tuilen en hij duizelig werd van het naar boven kijken, ging hij tegen een boom zitten om uit te rusten.

– Een merel is klein in zo'n bos, zei hij en toen stond hij direct weer op om verder te zoeken, want de merel moest gevonden worden.

Tegen de avond, toen Louis al op een heel andere manier liep dan in het begin – langzamer en met voorzichtiger passen, vanwege zijn pijnlijke voeten – vond hij opnieuw een merel. De vogel lag in een verkrampde houding en zijn poten waren wijd gespreid. Er was een beetje bloed op de kop.

Ook die merel begroef hij.

De duisternis begon te vallen en Louis besloot niet terug te gaan. Hij bleef zoeken. Maar nadat het volkomen donker was geworden, bleef hij staan en blies in zijn vuist. Alles voor niets. Alleen twee dooie. Hij rilde. Louis keek naar boven en kon tussen de bomen door de sterren zien. Daarna keek hij om zich heen en zag de honderden pikzwarte gestalten. Andere kinderen zouden nu bang zijn dacht hij en hij knipte met de nagel van zijn middenvinger langs die van zijn duim. Hij vond het hok terug dat tegen de muur stond; hij moest andermaal door de brandnetels en die waren in het duister op hun geniepigst. De deur schoof over de grond want hij was verzakt en Louis moest eerst allerlei begroeiing wegtrappen voordat hij erdoor kon. Over de grond kruipend zocht hij zijn weg.

– Als hier een uil zit . . . fluisterde hij nog, maar verder kwam hij niet, want hij was zo moe dat hij opzij omviel en dadelijk sliep. Er zat overigens geen uil. Er was geen dier in de buurt.

Hij verscheen tegen half vijf in de ochtend. Hij ging in de stralen van de opkomende zon zitten en streek met zijn snavel langs zijn veren, wat een gewoonte van hem was. Hij was werkelijk sneeuwwit en betoverend mooi; voor een vogelman inderdaad iets om alles voor op te offeren.

Zijn benen deden hem pijn, hij merkte het pas toen hij naar buiten kroop. Hij trok zijn broek tot zijn knieën op en zag dat zijn onderbenen bedekt waren met roodachtige plekken en toen hij ze aanraakte begonnen ze wel zo erg te tintelen en te steken dat hij er bijna van moest overgeven.

Nu iedere plant mijddend alsof hij met vergif was ingesmeerd bewoog Louis zich door de brandnetels, waarvan sommige tot aan zijn schouders reikten. In gedachten raspten de planten langs zijn gezicht en werd al zijn vel gevlekt en werd hij verlamd en viel hij en sloten de netels zich boven hem en werd de lucht groen.

Louis' ademhaling stokte. Hij stak zijn armen omhoog en liep op zijn tenen. Het zou gebeuren, het zou gebeuren. . . Hij ademde alsof hij onder een ijskoude douche stond, op de tenen van zijn longen. Hij werd gestoken en gilde; stapte woest weg en werd nogmaals gegrepen. Nu gebeurde het ook nog!

– Ik ben niet bang, stamelde hij, want hij zag in dat het afgelopen zou zijn als hij angst kreeg; dan zou hij worden als de andere kinderen en het zoeken naar de merel staken. Hij vermande zich en spande bij iedere steek de spieren van zijn hals en klemde zijn kaken opeen. Hij ging op de grond zitten en sloeg het zand van zijn kleren. Hij was vies geworden; overal zaten groene en zwarte plekken van zand en mos en vocht en boomschors. Zijn benen waren heet en hij durfde er niet meer naar te kijken.

Enkele honderden meters verder vond hij een merel, ditmaal een jonge en levend. Althans nog niet dood. Het dier lag met zijn vlerken uiteen en zijn bek open en ademde wild. Hij zag Louis wel aankomen, maar hij was te zwak om, als vliegen dan niet meer ging, de benen maar te nemen. Trappelend met zijn poten verschoof hij wat over de grond. Louis

raapte hem op. Tussen de met dun vel bespannen ribbetjes voelde hij het hart bonzen met korte heftige zuigstootjes. De jonge merel wist vanzelfsprekend niet dat hij zojuist was gevonden door de vogelman en dat hem niets gunstigers had kunnen overkomen nu zijn vader tegen een boom was gevlogen en zijn schedel had gebroken en zijn moeder zo maar ineens was verdwenen nadat ze was uitgevlogen om een tor voor hem te vangen.

Onder het lopen nam Louis de vogel nauwkeurig op. Hij hield zijn hand dicht tegen zijn gezicht en voelde de veertjes in zijn neus kriebelen. Wat rook de vogel wee en weerloos! Hij zette zich schrap in Louis' hand en maakte krampachtige vliegbewegingen. Het waren de laatste krachtsinspanningen, want toen zijn vertwijfelde ontsnappingspoging tot niets leidde ontspande hij zich en liet zijn kop op Louis' duim rusten. De zijanten van zijn snavel waren nog zacht en helgeel gekleurd. Louis kwam nogmaals aan de grens van de bomen en het gazon rond het huis. Er was geen teken van leven te bespeuren, misschien woonde er wel niemand. Ineens voelde Louis hoe slap hij was. Zou het eigenlijk te gevaarlijk zijn om naar het huis te gaan? Zouden ze hem wat doen? Misschien kon hij wel wat te eten vinden en ook wat te drinken, want hij had een reuze dorst. Hij durfde het echter niet te wagen. Ze zouden hem net zolang uithoren tot hij alles gezegd had en of ze hem zouden geloven als hij zou zeggen dat hij een witte merel zocht stond nog helemaal te bezien. Hoe konden ze weten dat er een dergelijke vogel in de wereld bestond? Aan de andere kant zou het ook wel kunnen dat ze de witte kenden omdat hij misschien zijn vaste verblijfplaats in het bos had.

Maar dan liep hij weer de kans dat ze niet wilden hebben dat hij er zo achteraan zat. Hoe konden zij weten dat hij de merel geen kwaad

wilde doen. Hij zou natuurlijk kunnen aantonen dat hij van goede wil was door te zeggen dat hij de jonge merel had meegenomen om hem te redden; daarmee zou dan te bewijzen zijn dat hij van vogels hield. Of niet? Zij zouden weer kunnen veronderstellen dat hij een kwajongen was die vogels uit hun nesten haalde. Er was geen oplossing. Het was allemaal te riskant. Je kon niet weten hoe ze reageerden en hoe ze het zouden uitleggen. Best ook mogelijk dat ze zo kwaad werden dat Louis zich alleen al over de muur had begeven dat ze niet eens meer naar hem wilden luisteren. In dat geval zou het zelfs overbodig zijn al die andere argumenten aan te dragen. Nee, hij moest honger houden en dorst; er was geen andere weg.

Zo overwoog Louis de situatie waarin hij zich bevond zo goed mogelijk en kwam hij tot de conclusie dat het voor alles beter was door te gaan met speuren en spieden, door te lopen en zich niet op het gazon te begeven. Hij ging zelfs verder dan dit toen hij de notie ontving dat het juist goed was om honger en dorst en pijn te hebben omdat hij zodoende meer kans had de merel te vinden. Hoe meer honger en dorst, hoe groter zijn kansen. Hij begreep het zelf niet goed, maar hij vermoedde dat je zo kon laten zien dat je de merel echt graag wilde vinden, omdat je er veel voor wilde opofferen.

— Als hij het eens kon weten, fluisterde Louis.

En dan de jonge merel!

Hij had hem niet laten liggen, maar juist opgepakt. Hij zou nu al wel dood kunnen zijn. Als de witte nu eens kon zien dat Louis deze kleine had meegenomen om hem te beschermen. Hij zou zich dan toch laten zoeken. Louis was zelfs niet gaan vissen met zijn vader, hoewel hij daar juist heel lang om had gezanikt. Hij riskeerde een pak slaag van een caddie.

Hij sliep ervoor op de grond. Hij had zelfs niet opgegeven toen zijn benen ziek werden gemaakt door het gif van de brandnetels. Als de witte dit allemaal zou kunnen weten dan wist hij ook hoe graag Louis hem eens wilde zien en dan zou hij zich zeker laten vinden.

Op dat moment stierf de merel in Louis' hand.

Louis keek naar hem en bleef toen staan. Als hij maar zo lang zonder water kon! Die was geen mens! Wie weet hoelang hij daar al in het gras gelegen had. Nee, het was achteraf bezien toch niet goed door te gaan, hij moest teruggaan en het risico lopen ontdekt te worden. Hij moest teruggaan en naar de vijver sluipen. Daar moest hij proberen de merel wat te laten drinken. Ja, dat was het, dat was goed; ook voor de witte. Die zou dat vast te weten komen.

Louis keerde om.

Nu moest hij ook weer niet te lang blijven denken dat de witte merel hem zou gadeslaan of zou weten wat hij deed en dacht, anders zou het kunnen lijken of hij alleen uit eigenbelang de jonge merel wilde helpen en dat was niet waar. Als hij niet voor de witte in het bos was geweest dan had hij de jonge ook meegenomen. Alleen daarvoor zou hij deze onderneming ook begonnen zijn. Zou de witte dat geloven? Of was dat te ingewikkeld. Louis dacht eraan dat hij nooit het bos zou zijn ingegaan als hij de witte niet gezien had en toen wist hij het niet meer. Je moest met te veel dingen rekening houden. Hij moest hier niet mee doorgaan. Het enige dat hem op het ogenblik te doen stond was de jonge wat te laten drinken.

En ineens kreeg Louis daar bovenop een lumineus idee en hij kon niet nalaten nog even te denken, of hopen eerder, dat die geniale gedachte hem was ingegeven door de witte zelf of door iemand die ook alles kon zien en wel wilde dat de witte en Louis elkaar nogmaals

zouden ontmoeten. Louis dacht eraan dat hij aan de waterkant ook grote kans had nog een worm te vinden voor de merel, zodat hij hem niet alleen kon laten drinken maar nog wat laten eten ook! Hij sloot zijn handen vaster om het lichaampje om het zoveel mogelijk warmte te geven, maar ook weer niet te strak om de merel niet wakker te maken.

– Alles gaat goed, we zijn niet meer alleen, zei Louis. Ze zien ons nu.

Hij zou de merel een naam geven die niemand anders wist, dan hoorden ze echt bij elkaar en daar had de merel het meeste aan.

Louis bereikte het gazon. Enige tijd speurde hij scherp in het rond, toen waagde hij het het gras te betreden. Voetje voor voetje ging hij verder. Het was niet aangenaam je zo bloot te geven. De eenden dreven met schichtige koppen naar de andere kant van de vijver en klommen uit het water. Er waren hoge glazen deuren aan de achterkant van het huis en een bordes met trappen naar beneden die op het gras uitkwamen. Louis hield zijn ogen er strak op gericht en verwachtte ieder moment dat ze open zouden gaan en het voor alles te laat zou zijn. Hij knielde neer en schepte water in zijn hand. Hij bracht hem daarna zo dicht bij zijn andere dat hij de snavel van de merel in het water kon dopen. De merel reageerde echter niet. Louis keek opnieuw naar de deuren.

– Je moest ook eens wat drinken, Gerrie, fluisterde hij en hij duwde de snavel van de vogel in het laatste restje water dat nog in zijn hand stond en waarin hij zwarte diertjes zag zwemmen.

– Je bent dood hè, Gerrie, zei hij toen, want hij kon wel zien dat de ogen van de merel gebroken waren en dat hij niet sliep. De ogen glansden niet meer en waren niet meer bol, ze waren dof en slap.

Louis had de merel Gerrie willen noemen, maar dat hoefde nu niet meer.

Hij zat op zijn knieën voor de vijver in het midden van het gazon en deed zijn hand open. Hij keek niet meer naar de deuren. Hij deed zijn hand open en de veertjes plakten een beetje aan zijn vel. Het was wel waardeloos dat alles doodging. Hij begon te slikken, maar vanwege zijn droge keel kwam er ook van slikken niet veel meer terecht. Toen waren er toch tranen uit zijn ogen gelopen, gelukkig niet zoveel. Hij legde de dode vogel in het gras en scheppte met twee handen water naar zijn mond. Hij dronk met grote slokken achter elkaar. Met zijn mouw veegde hij langs zijn lippen en raapte de merel op. Nu moest hij hem gaan begraven; dat was al de derde. Hij liep het bos weer in en begroef de merel onder een struik, want merels houden van struiken. Toen hij de grond over het lijkje schoof en daarna wat bladeren over de plaats legde, hoorde hij achter zich geritsel en daarna een plof.

Op een afstand van tien meter, aan de voet van een boom, zag hij een vogel in het gras liggen, hij bewoog nog. Louis liep er naar toe. Het was weer een merel en hij bewoog niet meer. De kop was gebroken en zat vol met bloed. Een paar veertjes zaten tegen de stam gekleefd. De merel moest wel in volle vaart tegen de boom zijn gevlogen. Louis keek aandachtig om zich heen, maar hij kon niets bijzonders ontdekken.

Hij maakte toen maar een gat in de grond, vouwde de vleugels netjes en legde de merel erin. Met de achterkant van zijn wijsvinger streek hij de vogel over de borst.

– En deze kon zingen, zei hij onhoorbaar.

Hij stond weer op, waarbij hij zijn handen op zijn knieën moest leggen om zich omhoog te drukken want hij voelde zich ineens zo moe en zwak. Dat waren nu vier merels en dat was niet gewoon. Vogels vliegen niet zo maar tegen bomen aan. Misschien waren de andere

merels zo ook wel doodgegaan. En de eerste, met zijn vleugel, die had hij best gekregen kunnen hebben door zo'n soort van vliegongeluk. Er was nog vloeibaar bloed op zijn kop geweest. Hij had twee ongelukken gehad waarvan het tweede dodelijk was geweest.

De andere vogels scheen het niet te overkomen, alleen de merels. Zou de witte er iets mee te maken hebben? Er zat vast wel zo iets achter. De witte merel en de andere, die hadden met elkaar van doen. In dit bos gebeurde iets. Louis liep peinzend verder. Vaster dan ooit tevoren was hij nu besloten de witte te vinden. Hij was Louis' geheim geweest, maar nu was er binnen het geheim nog een ander gekomen, een geheim dat Louis zelfs niet wist!

Wat gebeurde er hier met de merels? Hij luis-terde en hoorde andere vogels gewoon tsjilpen. Zo nu en dan vloog er een voorbij en alles was heel normaal. Ze zochten hun voedsel en tsjilpten of zongen, maar de merels!

Toen was er opnieuw geritsel achter Louis. Hij draaide zich razendsnel om want hij wilde zien hoe de merel zich te pletter vloog, omdat hij er misschien iets uit zou kunnen begrijpen.

Hij nam de witte merel waar.

De vogel zat op een vijftiental meters van hem af op een van de laagste takken van een eik. Louis hurkte ineen en hield zich stil. Het was niet zeker of de vogel hem had gezien. Louis hield zijn adem in, daar was hij. Eindelijk!

De merel liep enkele passen en haalde zijn snavel heen en weer langs de tak. Daarna bewoog hij zijn kop met schokjes in het rond. Louis kroop helemaal weg achter de grote heester.

De witte vloog van de tak af en stak zijn snavel hier en daar in de grond. Dat betekende dat hij op zijn gemak was; hij zocht voedsel. Hij was toen nog maar een paar meter van Louis af. Het was schitterend!

Hij leek Louis iets groter van stuk dan gewone merels, iets forser. Louis bewoog zich niet meer maar trachtte de merel zo goed mogelijk in zich op te nemen. De kans bestond immers dat hij zo weer zou wegvliegen om nooit meer terug te komen. Wat was hij mooi! Eigenlijk veel mooier dan een gewone. Louis vond hem veel preciezer in alles, meer àf.

Toen kwam er uit het bos nog een merel aanvliegen. Hij streek neer vlakbij de witte op de grond. Die bleef stil zitten en keek naar de ander. De gewone maakte bewegingen met zijn kop zoals een paard hinnikt. De witte sloeg hem gade, maar verroerde zich niet. De gewone begon om hem heen te lopen in cirkels die steeds kleiner werden. Hij trippelde met korte pasjes en sloeg een beetje met zijn vleugels. Hij duwde vervolgens zijn snavel tegen de witte aan en bewoog niet meer.

Louis begreep er niets van. Dit stond in geen enkel boek. Het was een ritueel dat nog nimmer door een ander mens was gezien. Hij zou het allemaal zelf moeten opschrijven.

De merels stonden roerloos tegenover elkaar en alles was stil. Onverwachts deed de witte iets; hij greep de ander bij de kop beet en rukte aan hem. Het ging snel maar Louis zag alles. Het leek erop of de vogels vochten, maar dat was niet zo. De gewone merel deed namelijk niets terug. Enkele keren piepte hij even en toen had de witte hem zijn ogen uitgepikt.

De witte merel bleef zitten op dezelfde plaats en begon zijn snavel weer in de grond te steken. Vanuit zijn schuilplaats kon Louis nog zien dat er bloed aan zat.

De gewone merel sprong twee keer draaiend van de grond en vloog daarna tuimelend en kantelend weg. Hij zwenkte en zwalkte en fladderde wild met zijn vleugels. Toen sloeg hij tegen de grond. Takjes sprongen op en de vogel bleef liggen op enkele meters afstand van

Louis die zag hoe woest hij hijgde. Plotseling kwam er weer beweging in de vogel. Hij steeg rechtstandig en vloog vervolgens in volle vaart tegen een boom.

De witte merel besteedde er geen aandacht aan. Die liep over de grond en huppelde wat.

Nu was er niets meer een mysterie. Louis zag van alles de oorzaak in. Hij wist nu waardoor de merels stierven. Hij moest denken aan de eerste, uit de tuin van de nonnen. Natuurlijk was die eerst nog half ontkomen. Later was hij weer teruggekeerd naar de witte. Hij moest denken aan de jonge merel. Het kon niet anders of zijn ouders waren door de witte vernietigd. Het was een monsterachtige vogel, hij vermoordde alle andere. Louis begreep toen het belangrijkste, de hele tocht. Wat was het goed dat hij gekomen was want de vogels hadden hem nodig. Het ging allemaal om de wrede merel. Daar zat hij. Eindelijk opgespoord. Hij liep op zijn gemak heen en weer en bleef af en toe staan om met zijn snavel zijn veren recht te strijken.

Alles was er al. Je moest het alleen begrijpen. Van vogels houden was een voorwaarde. Het hoorde er allemaal bij. Op weg gaan. De merels vinden. Alles en alles was er al, maar dan moest je het nog inzien.

Louis had beter eerst een aanvalsplan kunnen uitbroeden, maar hij vergat te denken. Zijn hart was vol van ijzige haat. Hij schoot achter de heester vandaan en rende op de merel af. Deze sprong van schrik op en deinsde terug. Zo verbouwereerd was hij dat hij dwars in een heester vloog. Met woeste vliegbewegingen trachtte hij zich uit de wirwar van de dunne twijgjes en van het gebladerte te bevrijden, maar voordat hij daarin kon slagen was Louis al bij hem en greep hem beet.

Met twee handen hield Louis de witte merel omklemd, die zijn snavel opensperde en luid krijste.

Louis stond met gebogen hoofd toen hij zijn

vuist, zo hard hij kon, toekneep.

Het gebeente van de gillende merel kraakte tussen zijn vingers en de darmen liepen in zijn hand. De kop schokte wild en de stilte van het bos kwam terug.

Louis beefde over al zijn leden en zijn mond ging wijd open, maar hij maakte geen geluid.

Hij liet zijn armen slap langs zijn lichaam hangen en de merel viel op de grond.

Louis trok zijn hoofd achterover, maar de tranen kwamen zo snel dat zelfs zijn oogkassen overliepen.

juli 1969.

L. L. Coïni

Wassen neus

ik keek er schuin van boven op
want veel groter dan zij
was ik
zelfs haar neus;
haarscherp en smal
twee blaadjes papier
die aan elkaar
ze van zeer dichtbij
los probeert te blazen

Vruchten des velds

de aardappel

Wanneer wij over de aardappel willen praten en dat wil ik hier, komen wij voor vreemde dingen te staan, waarvan het eerste de angstwekkende duisternis is waarin zij groeien. Ik herinner mij dat wanneer het tijd om te rooien was, nadat ik zwijgzaam als een dier van de ene aardappelplant naar de ander was gekropen, ik 's nachts in mijn slaap de eindeloze combinaties zag waarin de aardappels – rode en witte – door mij aan het daglicht waren gebracht; nu ik echter probeer dit opnieuw te beleven, blijkt mijn voorstellingsvermogen niet in staat uit die zo talrijke mogelijkheden één bepaalde keus te doen en zie ik hoeveel planten ik ook uit de grond trek, niets dan de wat grijze kleur en de structuur van aarde.

Het aan de oppervlakte komen van de aardappel blijkt dus zo'n grote verwarring te stichten bij de toeschouwer dat hij het zich later niet meer voor kan stellen, laat staan erover praten.

Zelf beschikt de aardappel over een eigenschap om ons tegen te houden te kijken hoe het toegaat tijdens zijn groei, want aan het daglicht blootgesteld verliest hij voor ons zijn aantrekkelijkheid, verliest zijn smaak en wordt groen. Wanneer wij dus over de aardappel willen praten zullen wij ons tevreden moeten stellen met de fase van zijn levenswandel waarin hij zich via de groothandel en de groenteboer beweegt naar ons. En dit zullen wij vlug moeten doen want voor wij het weten staan wij opnieuw voor het duister.

Ditmaal het gapende duister van onze mond.

de braam

Mijn aandacht verdelend tussen de vrucht
die ik pluk
en de volgende vrucht
waarheen mijn hand zich zal bewegen,
bedenk ik,
dat al deze beweringen en schrammen,
hoewel zij weinig over de vruchten zelf vertellen,
toch onthullen dat het bramen zijn die ik pluk.

de aardbei

Als ik het woord zou kunnen verlenen aan de dingen die niet spreken kunnen, zou ik het aan de kleine aardbei doen, die ik eens aan het eind van een zomer aan de voet van een duinhelling zag en die ik niet licht zal vergeten. Hij was klein en minder rood dan zijn grote soortgenoten die wij in het voorjaar in de etalages van de winkels zien, hij was bescheidener en minder aangepast. Ik zag hem ver van de weg die ik gewoonlijk ga en hoewel men zou kunnen tegenwerpen dat het toeval was, ben ik ervan overtuigd dat er van deze vrucht een kracht uitging die mij mijn gewoonte had doen doorbreken.

Hij was de enige aan de plant waaraan hij groeide en ook aan de planten eromheen herinner ik mij niet er een ander te hebben gezien, hij beheerste het dal meer dan de bomen. Ik weet niet waaraan hij me denken deed en nu ik erover spreek weet ik zelfs niet of ik niet – zij – zou moeten zeggen.

Op de top van het duin wachtte ik tot het donker was en pas toen hij – hij, toch, eist het taalgebruik – als laatste in de schemering was verdwenen, durfde ik dichterbij te komen. Hij voelde hard aan als een steen.

In de Kritiese Bibliotheek

Roel van Duyn
De boodschap van een wijze kabouter

Een beschouwing over het filosofische en politieke werk van Peter Kropotkien
in verband met de huidige keuze tussen catastrofe en kabouterstad *f* 6,—

Aanwezigheid van Erasmus

Elke herdenking brengt een aantal vragen met zich mee: waarom moet X wel en Y niet herdacht worden, hoe moet de plechtigheid – want een herdenking is bijna altijd plechtig – plaatsvinden, en tot wie denkt men zich te richten? Er worden beslissingen van allerlei aard genomen en vrijwel zonder uitzondering wordt ernaar gestreefd het hedendaagse belang te doen zien van degene die men metterdaad tot nieuw leven wenst te roepen. Er wordt een brug geslagen van verleden naar heden, sprekers trachten aan te tonen hoe de problemen en de oplossingen die indertijd aan de orde van de dag waren, nog steeds hun invloed doen gelden en in feite niet anders zijn dan de onze of wel voorbeeldig zouden kunnen zijn ten opzichte van wat wij meemaken. Met de onvermijdelijke varianten komt dit schema altijd weer te voorschijn. Daarbij is het dus zeker, dat de herdachte definitief tot het verleden behoort en er bij gevolg niet meer is, terwijl zijn werken die indertijd gemaakt zijn tot het verleden maar ook tot het heden behoren: ze zijn er nog wel. De schilderijen van Rembrandt kan men zien, de geschriften van Erasmus lezen, en herdenkingen dienen er onder andere toe dat ze wederom of in versterkte mate onderwerp van studie en van gesprek worden. In dat geval is hun aanwezigheid op dit ogenblik van verbale aard: behalve in hun eigen werk 'leven' zij ook nog in woorden van anderen. Of die aanwezigheid daarmee minder concreet en dus minder sterk dan wel vager en daardoor juist efficiënter is geworden, staat te bezien en kan niet in een handomdraaien afgehandeld worden.

Voor de actuele betekenis van Erasmus geldt schijnbaar het eerste. Van zijn onmetelijke oeuvre kan vrijwel niemand geheel kennis nemen. Iedereen moet zich tot een deel beperken en verreweg de meesten lezen er tegenwoordig niets of bijna niets van. Wie enkele *Colloquia* en de *Lof der Zotheid* wel eens doorgebladerd heeft, kan zich hoog boven de overgrote meerderheid verheven voelen, wie deze werken gelezen en nog enkele andere prijsstukken eraan toegevoegd heeft, is al een specialist te noemen. Laat hij nog eens een studie over Eras-

mus ter hand hebben genomen en hij is niet ver meer verwijderd van wat tegenwoordig een vakidiot genoemd moet worden.

Dat is er dan over van een lange serie werken die het resultaat is van een letterlijk ononderbroken activiteit, van een dagelijkse omgang met boeken, van een voortdurende belangstelling voor alle belangrijke en onbelangrijke gebeurtenissen uit die tijd.

Nu zou het natuurlijk mogelijk zijn, dat de eigenlijke invloed van Erasmus zich niet meer laat gelden via de boeken die hij met grote regelmaat het licht deed zien, maar op een andere manier plaatsvindt. Zijn ideeën kunnen bij voorbeeld tot gemeengoed van de cultuur zijn geworden, zodat wij nog steeds op 'erasmiaanse' manier zouden denken zonder het te weten. Dat is even gemakkelijk vol te houden als te bestrijden; beide standpunten zijn dan ook door

S. DRESDEN. Geb. 1914. Vanaf 1947 hoogleraar Franse letterkunde te Leiden. Publiceerde onder meer een dissertatie over Proust en Valéry, een studie over Montaigne en een aantal essaybundels. Laatste publicaties *Wereld in woorden* (1965) en *Het humanistische denken* (1967).

de uiterst gecompliceerde situatie waarin Erasmus zich bevond en door de ontwikkeling die zijn denkbeelden sindsdien hebben doorgemaakt, even moeilijk te bewijzen. Misschien zijn wij meer door Erasmus bepaald dan wij vermoeden, zeker is hij actueel (of zou hij het dienen te worden!) voor bepaalde vormen van dialogisch onderwijs en voor de oecumenische dialoog die in sommige kringen plaatsvindt. Maar wil men proberen tot een juiste beoordeling van zijn aanwezigheid op dit ogenblik te komen, dan moet allereerst gevraagd worden naar de aard van zijn aanwezigheid indertijd.

Niets lijkt eenvoudiger. Waar treft men in de laatste twintig jaar van de vijftiende eeuw en in de eerste helft van de zestiende eeuw Erasmus' naam niet aan? Met Luther en later met Calvijn is Erasmus één van de belangrijkste knooppunten van het denken en doen uit die tijd. Zij zijn de centrale figuren in wie alle krachtlijnen die wij menen te ontdekken een begin- of een eindpunt vinden. Zij zijn zeker voor ons méér dan alleen maar historische persoonlijkheden geworden. Zij hebben als het ware de kracht en de betekenis van symbolen gekregen. Zij zijn niet alleen zichzelf, maar zij staan ook voor iets anders dat zij belichamen. Zo is het nu en zo was het, althans in zekere mate, gedurende die vreemde jaren waarin de tijdgenoten met genoegen of met afgrijzen zagen hoe de eenheid van het christendom – en dat betekende, ondanks de ontdekkingsreizen en het bestaan van verre werelden, toch de eenheid van de wereld – scheuren van onberekenbare grootte en ongekennde diepte ging vertonen. In die kritieke periode is ook Erasmus een symbool, zijn aanwezigheid verwijst naar iets dat hij nastreeft en belijdt.

Maar wat is het precies? In dit preciseren ligt, zoals bekend, de moeilijkheid: noch vóór de paus en bepaalde vormen die het katholicisme had aangenomen, noch vóór Luther en andere facetten van 'protestantisme' waartegen Luther zich ook zelf verzette, is Erasmus een man op zichzelf, een *homo pro se* zoals hij indertijd al genoemd werd. Zijn invloed is overal te bespeuren, zijn medeleven geldt allen, allen die onderling strijden en elkaars tegenpolen zijn of wensen te worden. Erasmus blijkt overal te zijn, overal en nergens!

Deze manier van aanwezig zijn is zo paradoxaal en in feite zo onmogelijk dat het nauwelijks geloofwaardig klinkt. Om ooit tot een zeker inzicht te komen is het dan ook het beste bij het begin te beginnen en enkele eenvoudige feiten eerst te belichten. Van jongstaf is Erasmus een groot reiziger, iemand die op ons de indruk maakt een 'voyageur traqué' te zijn. Nergens is hij werkelijk langere tijd en wanneer hij al een aantal jaren in Bazel woont, dan staan zijn brieven vol van een aanstaand vertrek. Is het verwonderlijk dat men vele malen over zijn 'nomadisme' gesproken heeft? Zo zal ongetwijfeld zijn aard geweest zijn, maar even zeker moet men vaststellen dat zijn reizen altijd een vrij nauwkeurig te omschrijven doel hadden en hij dus niet alleen maar door innerlijke onrust voortgedreven werd. Hij moest manuscripten zien, uitgaven raadplegen, drukkers bijstaan enzovoorts enzovoorts. Anderzijds vluchtte hij voor de pest, ontweek hij troebelen die zijn rust verstoorden, en zo kan men lang doorgaan. Hoe dan ook, hij heeft ook op vele tijdgenoten de indruk gemaakt dat hij nooit ergens te vinden was en bijgevolg de eeuwig afwezige leek te zijn. Hoe is het mogelijk, zo vragen vrienden, hem te achterhalen? Waarheen moeten zij schrijven? Hun brieven hebben hem desondanks in vele gevallen bereikt. Dat spreekt ook wel vanzelf, want anders zouden wij hun klachten nauwelijks hebben kunnen horen.

Uiteraard was Erasmus ergens. Maar hóe was hij daar? Hoe was hij die altijd onderweg leek te zijn, ergens aanwezig? Ook daarop heeft men dikwijls zonder enige aarzeling een antwoord gereed gehad. De man, die nooit anders deed dan lezen of schrijven of in de drukkerijen uitgaven voorbereiden, leefde natuurlijk temidden van boeken. Hij zat of wel in een studeervertrek met secretarissen, of hij maakte van elk verblijf om zo te zeggen een ruimte waarin hij werken kon. Zijn leven vervloede in boeken. Dit beeld van de intellectueel die alleen maar intellectueel is en wenst te zijn, was vele negentiende-eeuwse geleerden dierbaar en is nog steeds niet verdwenen. Erasmus wordt op grond hiervan bewonderd of verfoeid. Blijft de vraag of het beeld juist is. Natuurlijk kan het niet waar zijn: het is alleen al uit theoretische overwegingen eenvoudigweg onmogelijk, dat een mens

zich een dergelijke 'situatie' kan scheppen. Hoe geniaal hij ook moge zijn, hoe ver hij ook wil gaan in de richting van een afgezonderd bestaan, hij bestaat en hij leeft, dat wil zeggen: hij heeft deel aan de wereld, hij moet handelend optreden, hij kan niet níet actief zijn. Wat Erasmus betreft, is trouwens allang bekend dat hij wel degelijk een zekere belangstelling had voor alles wat het dagelijks leven van hem eiste, dat hij deel wenste te nemen aan het gebeuren en dat hij er zeker niet afkerig van was waar hij kon zijn invloed te doen gelden.

Maar hij deed het op een bepaalde manier, en het is vooral de manier die aanleiding heeft gegeven tot overbelichting van de intellectueel die hij óók en ondanks alles in de eerste plaats is. De aanwezigheid die Erasmus zich wenst ligt namelijk besloten in het boek dat men van hem leest. Ook al is hij zelf er lichamelijk niet, de lezer heeft hem letterlijk in het boek van zijn hand. Zo is er iets ontstaan dat niet anders dan een afwezige aanwezigheid en in elk geval alleen maar een aanwezigheid in woorden genoemd kan worden. Van de eerste brieven tot de laatste, in vrijwel elk werk van Erasmus' hand vindt men aanduidingen of expliciete beschouwingen hieromtrent. Een boek is niet zozeer van belang op zichzelf, evenmin is het alleen maar uitdrukking van de persoon die het geschreven heeft, het is op de een of andere manier de schrijver zelf. Wie het één heeft, heeft de ander! 'Door bemiddeling van brieven met iemand spreken', 'de schrijver van een werk ondervragen', 'naar de auteur aandachtig luisteren' enzovoorts enzovoorts, het zijn alle uitdrukkingen die tegenwoordig heel gewoon zijn, natuurlijk van oudsher bestaan hebben, maar in de tijd van het humanisme met een ongewoon grote voorkeur gebruikt worden en een letterlijke betekenis lijken te hebben. Zeker is in elk geval dat Erasmus en zijn gehele kring op die wijze elkaars vriendschap en aanwezigheid begrijpen. Zo is ook alleen in te zien dat Erasmus zich in een toch bewogen leven rust en eenzaamheid verworven heeft. Teruggetrokken in zijn werk, binnen het schrijven zou men bijna zeggen, leidt hij het leven van een slak. Hij gebruikt de uitdrukking al vrij spoedig, en later wanneer hij zijn opvattingen tegenover die van Luther plaatst, zegt hij meermalen dat hij geen groepsvorming wil,

ook al zou hij het middelpunt kunnen zijn. Hij wil alleen blijven, zoals hij altijd alleen geweest is. Dit alles kan in zijn geval alleen berusten op het merkwaardige feit dat hij, schrijvend in eenzaamheid, toch overal is.

Een dergelijke opvatting is niet alleen karakteristiek voor Erasmus, maar zoals gezegd ook voor zijn kring. Velen berichten hem, dat zij hem graag (weer) zouden ontmoeten en het genot willen proeven van zijn kennis en zijn gesprekken. Geen hunner verzuimt evenwel te vermelden, dat hij ondanks zijn afwezigheid feitelijk aanwezig is. Nogmaals: het betreft hier een werkelijk feit. Voor deze humanisten is de *livresque* aanwezigheid, als men het zo mag noemen, een werkzaam gegeven, een actualiteit die sterker is dan voor ons nog het geval kan zijn. Onvermijdelijk zal hierbij gedacht worden aan de enorme (en ook nog jonge, frisse) kracht die het boek als zodanig verkregen heeft. De boekdrukkunst is van recente datum, terwijl men er bovendien in de eerste jaren na de ontdekking, zoals dikwijls het geval is, nog niet goed raad mee wist. Het lijkt niet te betwijfelen dat Erasmus en direct na hem Luther voor het eerst goed ingezien hebben welke mogelijkheden hun geboden werden; zij zijn ook de eersten die tot een echte exploitatie van die mogelijkheden overgaan. Intussen was deze alleen maar uitvoerbaar door een verandering in mentaliteit die zich omstreeks 1500 duidelijk openbaart, maar veel ouder is en uit de denkwereld stamt van degene die men (ten onrechte overigens) de eerste moderne mens genoemd heeft.

Door toedoen van het boeken zo men wil van het schrijven, schept Erasmus zich een ruimtelijke alomtegenwoordigheid. Dankzij een veelvuldigheid van exemplaren, die het drukken mogelijk maakte, kreeg hij daartoe de gelegenheid. De tijdelijke tegenwoordigheid die in het schrijven eveneens mogelijk is, heeft met deze verbreiding niets te maken, zij is inherent aan het schrijven zelf. Zo kan Petrarca dan ook, vele jaren vóór Erasmus, alleen door het feit van het schrijven tegenwoordig maken wie hij wil. Hij richt brieven tot Romeinse schrijvers die er allang niet meer zijn en tot het nageslacht dat zal komen en uiteraard altijd zal blijven komen. Het nageslacht is er immers niet. Kortom, Petrarca

wendt zich in deze geschriften tot afwezig en hun afwezigheid is door de tijd bepaald. Dat iets dergelijks opmerkelijke gevolgen moet hebben voor de geschiedbeschouwing, spreekt vanzelf. In zeker zin bestaat er zelfs, althans naar onze huidige begrippen, geen geschiedenis meer. Er is door deze manier van schrijven en in dit soort boeken, een algemene aanwezigheid ontstaan, een gelijktijdigheid die weliswaar niet met de bestaande werkelijkheid overeenstemt, maar desondanks een eigen en niet minder werkzame werkelijkheid bezit. Het principieel afwezige is aanwezig geworden, zodat geheel nieuwe mogelijkheden ten opzichte van de schijnbaar zo eenvoudige tegenstelling afwezig-aanwezig ontstaan.

Wat Petrarca beleeft en in geschriften uitvoert, geldt voor een groot aantal bewonderaars, die zijn werken en inzichten navolgen. In Italië is het een eeuw later tot gemeengoed geworden, dat met persoonlijke varianten, verfraaiingen of vervlakkingen, bij vele humanisten te vinden is. Weer later treft men soortgelijke opvattingen, zij het met een eigen toon, bij Erasmus. Hij denkt er niet meer aan Cicero als een 'levende' figuur te beschouwen tot wie men als een tijdgenoot brieven richt, maar hij hoort hem wel en hij luistert met aandacht en vreugde wanneer hij zijn werken ter hand neemt. Veel interessanter en belangrijker zijn echter enkele passages die over leer en leven van Christus handelen. In de *Paraclesis*, één van de verhandelingen die de uitgave en vertaling van het Nieuwe Testament begeleiden, zijn vooral de laatste regels van groot gewicht. Evenals elders verzet Erasmus zich ook hier tegen een al te intense aanbidding van beelden die spoedig tot bijgeloof leidt. Zijn kritische opmerkingen dienaangaande en ten aanzien van riten, ceremoniën, pelgrimstochten enzovoort hebben overigens al te zeer de aandacht der geleerden opgeëist. Daardoor kon Erasmus worden tot de scepticus, criticus, relativist en wat men verder maar wil, maar wat hij nooit of te nimmer geweest is. Dat blijkt nu juist uit deze passage: 'Uit liefde voor Christus versieren wij een houten of stenen beeld met edelstenen en goud. Maar zouden wij niet liever met goud en edelstenen of met nog kostbaarder zaken de geschriften (= de Evangelieën) moeten versieren die Christus op veel aanweziger wijze voor ons weer-

geven dan enig beeldje kan doen? Terwijl een dergelijke beeltenis alleen maar de schijn van gelijkenis bezit (zo die er al is!) tonen de heilige geschriften het levende beeld van zijn geest... en zij maken hem zo aanwezig, dat je hem minder zou zien wanneer je hem voor je ogen zou aanschouwen'. Het is een uitspraak van eminent belang, niet alleen omdat er een werkelijke geloofsbelijdenis uit spreekt die men dikwijls, door een onrechtmatige amputatie, uit het geheel van Erasmus' godsdienstige opvattingen wegsnijdt, maar vooral omdat er een wezenlijke trek van zijn denken in onthuld wordt. Christus is niet alleen maar aanwezig in het evangelie, hij is *aanweziger*. De comparatief is één van de vele die deze passage telt, maar hij wordt als in een echo herhaald in het feit dat een lezer van het heilige geschrift Christus met eigen ogen minder goed zou zien.

Aanweziger? De vergrotende trap is niet goed mogelijk, en het is dan ook geen toeval dat de meeste vertalers de moeilijkheid door alle mogelijke zinswendingen trachten te ontlopen. Men kan nu eenmaal niet aanweziger dan aanwezig zijn. Het kan niet, maar Erasmus zegt het wel en zo bedoelt hij het zeker ook. De tekst die het evangelie is maakt Christus aanwezig dan aanwezig; dat kan alleen gebeuren omdat het evangelie een tekst is en uit woorden bestaat. De afwezige wordt daarin aanwezig en zijn aanwezigheid in woorden is duidelijker, sterker, dringender dan de lichamelijke aanwezigheid zou kunnen zijn. Binnen het kader van het onderwerp dat hier belicht wordt behoeft er geen verschil gemaakt te worden tussen Christus of Cicero of Lucianus. Hoe verschillend zij onderling ook zijn, zij komen in één opzicht overeen: zij zijn tekst en bezitten als zodanig een uitzonderlijk soort aanwezigheid. Maar het perspectief zou toch onherroepelijk vervalst en de horizon waarbinnen Erasmus denkt op onrechtmatige wijze vertroebeld worden, als Christus niet een uitzonderlijke plaats gegeven werd. In hem ook vindt het probleem van de aanwezigheid die Erasmus zich en anderen toekende, de scherpste toespitsing.

In dit licht moet bij voorbeeld de uiterst belangrijke en scherpzinnige tekstkritische werkzaamheid van Erasmus gezien worden. Natuur-

lijk is het waar dat ook hij fouten maakte en, hier evenals in andere geschriften, overhaast te werk ging, maar evenzeer is het een feit dat hij aan het begin staat van een lange rij geleerden die ten slotte een steeds nauwkeuriger tekst van de Bijbel verzorgden. Wil dit nu zeggen dat Erasmus dus alleen als geleerde deze heilige tekst benaderde en, zoals men pleegt te zeggen, volgens een intellectueel-kritische methode naging welke fouten er in de loop der eeuwen binnen waren geslopen? Is hij dan niet inderdaad de gedistantieerde geleerde die zich om de godsdienstige inhoud van de tekst feitelijk niet bekommert? Op deze vragen is geen antwoord te geven, omdat ze fout gesteld zijn. Wanneer het voor Erasmus niet te betwisten valt dat een tekst de optredende personen levender en aanwezig maakt dan zij in levende lijve zouden kunnen zijn, dan is het noodzakelijk te weten wat de tekst precies zegt en hoe hij het zegt. In het geval van de Bijbel komt het er dus op neer, dat Erasmus' tekst-kritisch werk niet alleen een resultaat is van wetenschappelijke belangstelling en vernuft, maar ook, zo niet in de eerste plaats, van vroomheid. Er is geen sprake van – en dáár ligt het grote belang van deze figuur – dat bij Erasmus filologie en vrome gelovigheid elkaar uitsluiten of zelfs maar zouden bestrijden. Ze sluiten elkaar in, hebben elkaar nodig en zijn niet zonder elkaar mogelijk. En dit alles berust op de diepe overtuiging dat Christus zelf in de woorden op één of andere manier reëel aanwezig is. Op grond daarvan kon Erasmus op een in onze ogen soms vrijmoedige wijze het Latijn van de Vulgaat, die sinds eeuwen het heilige en onaanastbare boek bij uitstek was, veranderen en betere (= oudere!) teksten uit het Grieks tot nieuw leven brengen. Beroemde en ook door traditie geheiligde regels van het Johannes-evangelie of het Onze Vader worden daarbij niet ontzien. Nogmaals: het was Erasmus te doen om een zuiverder tekst en daarmee om een zuiverder aanwezigheid van de echte Christus en van het ware geloof. Hij heeft er nooit aan getwijfeld dat hij daarmee een voor de godsdienst heilzaam werk verrichtte. De schok die zijn 'nieuwe' vertalingen teweegbrachten, de heftige aanvallen tegen zijn vermeende ketterijen hebben hem nooit doen aarzelen in deze onwankelbare overtuiging. Het christelijk geloven is afhankelijk van een

goede, verantwoorde tekstuitgave en Christus' aanwezigheid daarin.

Christus leeft in de woorden die hij gesproken heeft en die over hem gezegd zijn. Wat houden deze in? Het is algemeen bekend dat Erasmus na vele anderen een *philosophia Christi* ontwikkeld heeft, waarbij *philosophia* zeker heel iets anders betekent als het huidige *filosofie*. In elk geval betreft het een gelovige levensleer, dat wil zeggen: een leer die in vrome aandacht doorleefd moet worden. En dat komt uiteindelijk weer neer op een vrome doorleving van de tekst waarin de ware aanwezigheid zich alleen laat vinden. Spreekt men over doorleving en dergelijke van de *philosophia Christi*, dan moet niet uitsluitend (zoals te veel gebeurd is) en zelfs niet in de eerste plaats gedacht worden aan een verwerking die deze leer heeft te ondergaan in de praktijk van het dagelijks leven. In dat geval zou er bij Erasmus inderdaad sprake zijn van een ethische en moraliserende benadering. Deze is zeker niet afwezig, maar een afgeleide vorm van wat essentieel te noemen is. Ondanks al zijn beschouwingen over de wijze waarop een christen behoort te leven, ondanks zijn fel verzet tegen oorlog, armoede, overdadige luxe enzovoorts, is Erasmus in wezen niet geïnteresseerd in alles wat werelds is. Zijn denken heeft een andere oorsprong en ontspringt aan Christus' woord dat de aanwezigheid van de wereld vervangt en zo veel als doenlijk is opheft. Daarvan zijn vele voorbeelden te geven, maar twee mogen volstaan. Er is veel gesproken, juist in verband met het onophoudelijk reizen, over het kosmopolitisme dat Erasmus eigen zou zijn geweest. In een tijd van beginnend en soms al fel nationalisme behoort Erasmus in feite tot geen enkele natie. Hij voelt zich overal thuis, beter nog: hij voelt zich nergens helemaal thuis, hij ziet van de vele landen die hij bezoekt de voor- en nadelen, kortom: hij is een geboren internationalist. In zeker opzicht maakt deze houding hem 'modern': hij zou een voorbeeld kunnen zijn voor wat velen heden ten dage nastreven. Zo heeft Redeker hem ook onlangs willen zien. Volgens het bekende systeem van een herdenking die de actualiteit van persoon en leven wil tonen, is Erasmus voor hem een niet-burger, een wereldburger avant la lettre, dus een den-

ker die moderne idealen verwoordt en verwerkelijkt. Bij alle bewondering die men voor zijn in vele opzichten geslaagde samenvatting moet hebben, is het uitgangspunt toch niet te handhaven. In de raadselachtige figuur die Erasmus geweest is, wordt volgens Redeker alles transparant door de beroemde zin die hij aan Zwingli schrijft: 'Ik wens een wereldburger te zijn, die bij allen hoort of liever nog een vreemdeling.' Zo staat het er inderdaad, maar is Erasmus daarom een 'consequente Europeaan'? Laat, alvorens te antwoorden, vastgesteld zijn dat ook deze zin natuurlijk in het Latijn geschreven is, en dat Erasmus dus niet *vreemdeling* maar *peregrinus* zegt. Deze term doet zeker eerder aan Paulus denken dan het Nederlandse *vreemdeling*. Het gaat er bij gevolg niet om dat Erasmus als Hollander een vreemdeling is in Zwitserland, hij is als ieder mens een vreemdeling op aarde. Dit wordt zo nodig nog bevestigd door de zin die onmiddellijk volgt: 'moge het gebeuren dat ik de hemelse staat (*civitati coelesti*) toegeschreven word!' Nu is met Paulus ook Augustinus te horen. Erasmus herneemt een oeroude christelijke opvatting, waarin de wereld als onbestaand althans als onbelangrijk, beschouwd wordt en vervangen is door een nu reeds kenbare aanwezigheid van bovennatuurlijke aard.

Een tweede voorbeeld van dezelfde gesteldheid lijkt op het eerste gezicht toch in een geheel andere richting te wijzen. Het is te vinden in de *Lof der Zotheid*, of eigenlijk kan men zeggen dat de opzet van het boek in zijn totaliteit een voorbeeld is van wat bedoeld wordt. Ook hier is men nog altijd gevoelig voor de vinnige kritiek die Erasmus oefent op bestaande misstanden, waaruit blijkt dat ieder mens, elk verschijnsel, elke opvatting niets anders is als een voorbeeld van zotheid. Dat mag dan zo zijn, in elk geval houdt Erasmus zich duidelijk met het wereldse bezig. Maar het is dan ook niet het enige wat de *Dwaasheid* beweert en alles wat gezegd wordt vindt plaats vanuit een bepaald gezichtspunt. Dat is te vinden in de laatste bladzijden die men dikwijls (omdat de kritische satire er niet meer in voorkomt) met minder grote aandacht leest. Ze zijn echter belangrijk en zelfs beslissend voor al het voorafgaande. Nu wordt immers de paulinische 'dwaasheid des kruizes' opgeroepen, de enige die wezenlijk is, de enige – zo moet men

zeggen – die wijsheid is en al het andere, al het wereldse, tot zotheid maakt. Voor degene die de aanwezigheid van Christus in de tekst beleeft, is al het overige slechts een schouwspel, een vertoning. Daarin ligt de opzet van het werk besloten, niet alleen wat de inhoud, maar ook wat de vorm betreft. Het is geen toeval dat de *Lof der Zotheid* een soort geschreven toneel is, dat de lezer er op sommige ogenblikken door een bepaald woordgebruik aan herinnerd wordt een toneelstuk voor zich te hebben. Zo wordt de beschreven werkelijkheid in zekere mate onwerkelijk; er is wederom sprake van een verbale aanwezigheid, die uiterst gecompliceerd is omdat de lezer een boek voor zich heeft waarin niets anders als de monoloog die de Dwaasheid uitspreekt, geschreven staat. *Speels, werkelijk, en onwerkelijk*, het zijn uitdrukkingen die hier nodig zijn en die de actualiteit van Erasmus op dit punt aantonen. Zij bewijzen bovendien dat door Erasmus 66k en juist in dit belangrijke werk, de wereld als het ware op een afstand wordt gehouden en tot een schouwtoneel wordt. Erasmus heeft, alweer op paulinische wijze, deel aan de wereld maar hij wenst er niet toe te behoren. De aanwezigheid die hij verlangt en zoekt is van geheel andere aard.

Nu wordt ook duidelijk waarom zijn houding in het gewoel van die tijd was zoals zij was, waarom velen hem indertijd en nog steeds slapheid, wisselvalligheid, gebrek aan moed enzovoorts verwijten, terwijl hij zelf dacht nooit van mening veranderd te zijn. Hij noemt zich *constantissimus* en wordt zo ook wel door bewonderaars toegesproken. De aarzelande, onzekere, angstige Erasmus is daarentegen een product dat uit vele elementen is opgebouwd. De belangrijkste daarvan zijn geleverd door Luther en verwerkt door negentiende-eeuwse Duitse geleerden die Luther met graagte volgden. In Nederland vonden zij nog onlangs weerklank toen Erasmus in *Reconstructie* als knecht van Don Juan mocht optreden. Uiteraard heeft iedere auteur het recht een historische figuur in zijn werk te brengen zonder zich over een juiste weergave van diens opvattingen zorgen te maken. Anders is het echter wanneer naar een soort van actualiteit, of in dit geval van anti-actualiteit gestreefd wordt en dan een karikatuur te voorschijn komt

die met het historische voorbeeld niets meer van doen heeft. Zou het inderdaad onomstotelijk vaststaan dat Erasmus weigerde te kiezen toen er gekozen moest worden? Het is hier niet de plaats om uitvoerig in te gaan op de ongeoorloofde vereenvoudiging die bij een dergelijke uitspraak plaats heeft gevonden. Moest Erasmus bijvoorbeeld kiezen op het ogenblik dat Luther zijn stellingen aansloeg in Wittenberg maar daarom nog geenszins definitief gekozen had? Wanneer kiest hij wel? Aarzelt hij niet dikwijls in de loop der jaren, en zijn de denkbeelden die hij met zoveel vuur verbreidt niet in vele gevallen van aard veranderd? Is het toeval dat Luther alles in het werk gesteld heeft om Erasmus voor zich te winnen? Wat is het toch merkwaardig brieven van Luther te lezen waarin hij Erasmus ervan wil weerhouden tegen de nieuwe opvattingen te schrijven, of te horen dat Melancthon (en Luther) niet ontevreden is over de eerste bestrijding van Erasmus. Het is misschien wat erg simpel de zaken in *Reconstructie* zó voor te stellen, dat er tussen Luther en de Paus gekozen moest worden. Zo duidelijk verdeeld in twee kampen (en niet méér) was het christendom in die jaren helemaal niet en men kan betwijfelen of het ooit zover gekomen is. Maar belangrijker dan dit alles is de vraag of Erasmus werkelijk niet gekozen heeft. Dat staat geenszins onomstotelijk vast en is om de waarheid te zeggen verre van waarschijnlijk. Erasmus had grote bezwaren tegen de katholieke kerk en zag aanvankelijk in het optreden van Luther óók een mogelijkheid om allerlei misstanden te doen verdwijnen. Hij was evenzeer gekant tegen de overdrijvingen en de totale zekerheid van Luther.

Moest hij kiezen voor datgene wat hij niet wilde erkennen? Moest hij kiezen – en daar komt alles uiteindelijk op aan – wanneer hij al gekozen had? Hij zette zich in voor de ware godsdienstbeleving die dank zij teksten plaats kon vinden, en hij heeft zeker gelijk gehad door van zichzelf te getuigen dat hij die vroomheid van jongs af verdedigd had en van die lijn nooit was afgeweken. Al wat in de wereld aanwezig is en geschiedt, valt weg tegen de zekerheid van Christus' aanwezigheid in het woord, dat door een ieder nagevolgd, herdacht moet worden.

Of deze keuze te verdedigen is, kan ter discussie staan. Wat niet te betwisten valt is, dat een keuze gemaakt werd. Anderzijds zou het bespottelijk zijn te ontkennen dat de aard van die keuze elke radicale vorm van wat men tegenwoordig politiek of sociaal engagement zou noemen overbodig en zelfs onmogelijk maakt. In dit opzicht is Erasmus het voorbeeld van een intellectueel zoals men zich die in de negentiende eeuw voorstelde. Overigens hebben intellectuelen en schrijvers van alle tijden, en zelfs de meest 'geëngageerden', met hem gemeen dat zij ook een livreske aanwezigheid nastreven, via woorden wensen op te treden en zich te realiseren. Misschien verwerpt Erasmus de daadwerkelijkheid niet geheel en al, maar deze kon voor hem nooit primair en zeker niet van principieel belang zijn. Daarin ligt zijn exclusivisme en zijn eigenaardige vorm van radicaliteit. Wat er van aanvang tot einde uitsluitend is, wat werkelijk en werkzaam *is*, dat zijn de woorden van goddelijke wijsheid die Christus niet alleen gesproken heeft maar die hij ook als een feitelijke aanwezigheid *is*.

Zeven gedichten

1.
park
in tegenlicht
loop ik naar de vijver
waarin een klein
aantal eenden
één
statig zwartgehaltsde
zwaan
blauwgebekt
en het melkwit spiegelbeeld
van een poedelnaakt heer
op de oever

2.
een oude man:
vanmorgen
vroeg ik
wat waar
of wie ik
ben
maar er kwam geen
antwoord
zwijgend at ik mijn
brood

3.
ja ja
het valt niet mee
als ik een vrouw ontmoet
denk ik
met haar zal ik graag in
het schuitje stappen
maar een straat verder
of niet eens
zie ik een ander
en denk hetzelfde

4.
bospad
door kegels
van licht
adem ik bomen

5.
toen ik trouwde kreeg ik
een vrouw
een kamer twee bij drie meter
en een behangetje
van mijn schoonvader
mijn jongste broer trouwde
toen kreeg hij de kamer
ik eindelijk een halve woning
mijn eerste zoontje Michel
en de scheidingspapieren
van mijn advocaat:
een akte van CONVENANT

6.
Ik zeg als ik jou hoor denk
ik aan S.S.-ers die mijn vader
van huis haalden
jij stampt precies zo
hij zegt als ik jou zie dan
steek ik graag mijn jatten
in het vuur om de kachel op
je kanus te zetten

7.
neem een goed scherp mesje
leg dit in een apparaatje
schroef het apparaatje toe
kies koud of heet water
een scheerstaaf
en een kwast
hang de spiegel nog zo
dat je baard goed zichtbaar is
nu kan je beginnen

na het scheren
een gloeiende lading hete stoom
zo nodig herhalen
nu is de spiegel duidelijk onzekere
mist

denk nu
als ik volhoud
met / zonder
geraffineerd
kunstlichteffect
kan je je één duizendste seconde
jong liegen

Zojuist verschenen in de Cederreeks (f 6,90 per deel):

William D. Kuik
45 gedichten

Kuiks gedichten worden – evenals zijn grafisch werk – gekenmerkt door een geheel eigen, weerbarstige toon. Eruditie en intelligentie, gepaard aan romantische ironie leveren iets heel anders op dan postexperimentele prietpraat.

Gerrit Komrij
Alle vlees is als gras of
Het knekelhuis op de
dodenakker

Over Komrij's eerste bundel *Maagdenburgse halve bollen en andere gedichten* (1968) schreef C. Buddingh': 'Gerrit Komrij lijkt mij, op grond van deze bundel, zeker 'dé poëtische debutant van het jaar'. Komrij geniet reeds grote bekendheid als de virtueuze vertaler van o.a. Poggio de Florentijn, Salvador Dali en Rodolphe Töpffer.

Van beide bundels zijn tevens 25 genummerde exemplaren gedrukt op luxepapier, gesigneerd door de auteur. Prijs f 24,50

Pirandello en de kunst

Spanning tussen uitersten beheerst het toneelwerk van Pirandello. Verstandelijk en zakelijk trachtte hij te verbeelden hoe de mens zich nimmer verstaanbaar kan maken en in volstrekte eenzaamheid is opgesloten. Maar tegelijkertijd stond hij zelf in wilde wanhoop te bonzen op de muren van die kerker, waarbinnen leven in feite niet mogelijk is. Soms hoopt hij op verlossing door de liefde en de eerbied voor de geliefde. Maar de opvolging van *Het genot der eerbaarheid* door *Het spel der partijen* in het jaar 1918 bewijst hoe snel en schamper hij die illusie weer verwierp. Naast woede en hartstocht rest hem enkel medelijden met de mens, die veroordeeld is tot een leven dat niet te leven is.

Toch noemde Pirandello zich een humorist en in zijn grote studie van 1908 verklaarde hij wat hij met dat Humorisme bedoelde. Hij wilde de illusies verbreken, die de mens met alle middelen van zijn ratio zo veel mogelijk zoekt te bevestigen om zich beter tegen het leven te beveiligen. Voor de schrijver was het een bitter plezier hem het masker af te nemen en het contrast te tonen met wat het bedekte. Het doel van dat masker begreep hij overigens zeer goed: niemand kan leven zonder zelfrespect. Het noodlot van de mens is, dat hij als enig wezen in de schepping werd begiftigd met bewustzijn. Hij alleen kan zichzelf beschouwen, hij alleen beoordeelt eigen daden, hij alleen 'construeert zich' – Pirandello's geliefde term – hij maakt zich een beeld van zichzelf en verhuult ter wille daarvan de begeerten van zijn instincten met motieven van mo-

raal. Zo gemaskerd kan hij zonder schaamte verkeren tussen zijn medemensen, die om dezelfde reden en op dezelfde wijze zich vermommen. Voor de humorist is het oplichten van die maskers een somber spel van spot en medelijden. Hij levert ermee het bewijs dat de waarheid is als ze [u] toeschijnt. Samenleving kan bestaan zolang men ter wille van het eigen masker dat der anderen aanvaardt. Maar dat carnaval verkeert in een wild gevecht als de versierende leugens van de een het bedrog van de ander bedreigen. Dan is het met de barmhartigheid gedaan en wordt de naakte die zich wil kleden, het laatste flard van zelfillusie afgerukt.

De mens liegt maatschappelijk, en als gevolg daarvan liegt hij ook psychologisch. Zijn behoefte aan zelfrespect dwingt hem om tegenover anderen een masker te dragen, en tevens daar zelf in te geloven. Ieder mens is voor ieder ander verschillend en bovendien maakt hij zich naar de officiële moraal van zijn samenleving een beeld van zichzelf, waarachter hij zich weer voor zichzelf verbergt. Hoeveel maskers liggen er daar binnenin niet op elkaar! De humorist ontdekt onder het sociale het 'psychologische' masker. Licht hij dat op, dan vindt hij weer andere. Het zijn *Maschere Nude*, die Pirandello in zijn drama's blootlegt.

Niet twee zielen strijden in 's mensen borst, voor Pirandello wel vier, vijf. Hij somt er wille-

B. HUNNINGHER. Geb. 1903. Hoogleraar in de geschiedenis van de dramatische kunst aan de Universiteit van Amsterdam. Voor de oorlog leraar, toneel- en kunstschriftsteller, daarna adviseur van minister Van der Leeuw voor toneelbeleid. Van 1948 tot 1964 hoogleraar aan de Columbia Universiteit te New York. Publiceerde onder meer over drama en toneelhervormingen van H. J. Schimmel; *Toneel en werkelijkheid* (over Heijermans en tijdgenoten); *The origin of the theatre; Theatre of Dionysus Eleuthereus*, en verder over de Amsterdamse schouwburg in 1637, over drama in Amerika en over theater in de barok.

keurig wat op: de instinctieve ziel, de morele ziel, de emotionele ziel, de sociale ziel – en naar gelang een van hen overheerst, bepaalt zich het geweten van de mens. Opdat hij zich hiervan bewust worde, houdt Pirandello hem een spiegel voor – zoals dat in de toneelrealiteit geschiedt met Diego in *Ieder op zijn manier*, die in schrik voor dat ‘moi haïssable’ als een misdadiger de handen voor de ogen slaat. Die zelfhaat maakt het leven ondraaglijk.

Als toneelschrijver heeft Pirandello zich eerst lang bezig gehouden met het spel der ontmaskering en hij heeft dat op allerlei wijzen gespeeld, als pastorale en als farce, als melodrama en als klucht, als komedie en als drama. Al dat werk doet zijn groeiende bewondering voor Ibsen verstaan, wiens *Wilde eend* hem zeer na stond. Het doet echter ook het verschil tussen beide auteurs duidelijk onderkennen. Bij Pirandello vindt men geen dieptepeiling der karakters. Hij gebruikte het toneel om te demonstreren. Daartoe had ook hij aan het stramien van het pièce-bien-faite voorlopig genoeg. Die demonstratie eiste voor alles de negentiende-eeuwse raisonneur, die als hoofdfiguur of als toeschouwer-in-het-spel naar de inzichten van de auteur voor zijn omgeving in dat spel en voor het publiek het leven had te determineren. Ook de andere figuren blijken eerder soorten van mensen of ruim genomen karakteristieken dan doortekende figuren. Vaak zijn ze marionetten voor Pirandello's dialectiek.¹

Maar dat innerlijk debat was bij hem een debat van hartstocht. In zijn beste stukken zijn daardoor de figuren geen verstandelijk gehanteerde poppen, maar felle krachten uit wier botsing de waarheid van de schrijver omhoog springt. Aan hen had hij voldoende voor zijn bitter spel van maskerlichten, want zonder gevaar van afleiding naar andere zielsconflicten en levensproblemen kon hij met hen zijn drama scherp instellen op die maskerstrijd alleen. Zo werd alle aandacht geconcentreerd op de verbeterde verdediging van de beschermende verhulling, die de mens zich in zijn hunkering naar zelfrespect gekozen heeft en waarmee hij zich volledig identificeert om in de verwarring van het leven zich te kunnen handhaven. Iedere aanval op dat masker ontketent daarom de felste hartstochten.

Reeds in zijn roman *Wijlen Mattia Pascal* van 1904 had Pirandello de mensen verzeleken met de vuurvliegjes die 's avond in warme landen oplichten in het duister: al zij zijn wij gevangen in ons eigen lichtje, waar mee we angstig het donker om ons heen proberen op te heffen. Maar is dat donker inderdaad donker of lijkt het alleen maar zo door ons licht van angst, waarmee we opheldering, en daarmee zekerheid en vastheid zoeken. Daar gaat het ons om. 'Boven al het andere verheerlijk je vastheid van gevoelens', – schreef Pirandello in *De valkuil*, een verhaal uit 1912 – 'dat kun je nooit genoeg prijzen – vastheid van gevoel en van karakter. En waarom? Altijd om dezelfde reden! Omdat jullie lafaards zijn, en bang voor jezelf; bang om de realiteit te verliezen die je jezelf gegeven hebt – want dat is verandering; bang te erkennen dat het niets anders was dan illusies over jezelf en dat er dus helemaal geen andere realiteit bestaat dan die we ons zelf geven.'

Deze gedachten, die zijn later toneelwerk gaan beheersen, hadden reeds in die studie over het Humorisme sterke nadruk gekregen. 'Het leven is een voortgaande stroom die we proberen tegen te houden, in onbeweeglijke, vaste vormen in en buiten ons vast te leggen, omdat wij al vaste vormen zijn, die zich tussen andere, ook vaste vormen bewegen. . . . maar als het gaat stormen op die vloed, zakken die mooie vormen erbarmelijk in elkaar. . . . ook wat we als vreemd hebben ondervonden en zorgvuldig gekanaliseerd door voorkeur, zelfopgelegde plichten en uitgestippelde gewoonten; dat treedt bij hoogwater op een gegeven moment buiten zijn oevers en sleurt alles overhoop.' Deze dreiging verschrikt de mens, die het bezit waarvoor hij leeft, achter zijn vaste maskers zoekt te beveiligen. Hij wenst zich niet te realiseren dat hij lichamelijk en geestelijk voortdurend verandert en voortgaat te veranderen. Die tegenstelling tussen dat liquide Ik en het starre huls van zijn verkiezing is op een afstand gezien misschien belachelijk, zodat Brecht kan spotten: 'Nenne doch nicht so genau deinen Namen. Wozu denn? Wo du doch immerzu einen andern damit nennst.' Maar wie die tegenstelling ziet als een menselijke gesteldheid, die vergaat met Pirandello het lachen en erkent met hem dat de mens

door zijn bewustzijn en door zijn begeerte, die beide vorm eisen, niet geconstitueerd is om te leven naar de aard van het leven, dat vloeiing en verandering is.

Pirandello was geen filosoof. 'Ik heb alle filosofische boeken voor je gelezen en als je thuis komt, zal ik je vertellen wat ze te zeggen hebben. Heel weinig, heel weinig, mijn zoon.'² Zou hij die waarschuwing in het openbaar herhaald hebben, dan had zijn langdurige polemieken met Benedetto Croce over filosofie en kunst aanmerkelijk bekort kunnen worden en misschien wel achterwege kunnen blijven. Zijn inzicht was het geenszins systematische en op zijn innerlijk getij veranderende inzicht van een hartstochtelijk kunstenaar. Als zodanig trachtte hij met alle sensitiviteit van hart en bovendien met scherpte van hoofd die kern van leven op het toneel te verbeelden die zich in hem en zijn generatie als de waarheid omtrent het bestaan ging openbaren. Natuurlijk is het van belang dat hij een gretig lezer was van filosofische en psychologische geschriften. Het is best mogelijk dat zijn uitbeelden van de variabele persoonlijkheid is gestimuleerd door studies over histerie, waar toe de geestesziekte van zijn vrouw hem bracht. Dat hij Bergsons *Evolution créatrice* (1907) gekend heeft, schijnt wel zeker, vooral als men er in het laatste hoofdstuk bij 'Le devenir et la forme' leest: 'la vie est évolution. Nous concentrons une période de cette évolution en une vue stable que nous appelons une forme, et, quand le changement est devenu assez considérable pour vaincre l'heureuse inertie de notre perception, nous disons que le corps a changé de forme. Mais, en réalité, le corps change de forme à tout moment. Ou plutôt il n'y a pas de forme, puisque la forme est de l'immobile et que la réalité est mouvement. Ce qui est réel, c'est le changement continu de forme: la forme n'est qu'un instantané pris sur une transition. Donc, ici encore, notre perception s'arrange pour solidifier en images discontinues la continuité fluide du réel'.

Mogelijk is ook, dat veel later A. Tilghers these over 'leven versus vorm' in het theater van Pirandello (in *Studi sul teatro contemporaneo*, 1923) de kunstenaar zelf nog heeft beïnvloed. Daar hij er sterke behoefte aan had zijn ideeën omtrent het bestaan door directe discussies in zijn

drama's in het licht te stellen, is het van belang deze studies³ te kennen; echter niet van vitaal belang. Hij schreef geen beschouwende dialogen, maar bewogen levensverbeeldingen, die in eenzelfde emotie mee beleefd willen worden. Om dat te bereiken heeft Pirandello soms simpele en zelfs krasse gevoelseffecten gebruikt, waarvan hij wist dat ze werkten in het theater zoals hij het kende. Terecht is verband gelegd⁴ tussen zijn dramatische techniek en de gepassioneerde actie op het Italiaanse toneel, dat in zijn tijd bovendien slechts middelmatige troepen kende, die als entourage dienden voor één of twee sterren.

De tegenstelling van het masker dat als vorm de veranderende beweging wil stremmen, tot het leven en zijn eindeloze doorstroming is een oud motief bij Pirandello. Het wordt leidend motief in *Zes personages op zoek naar een schrijver* (1921). Ter wille daarvan verwerpt hij hier het dramatisch stramien dat hem tot nu toe gediend heeft, en rijgt hij op geheel nieuwe wijze feiten, tijden en werkelijkheden van figuren aan- en dooreen. Toch ligt ook aan deze vloeiende en daarmee ongrijpbare 'komedie in de maak' eenzelfde vast plot ten grondslag als aan het andere toneelwerk. Dat wordt dan door 'de Vader' als hoofdfiguur bepaald. Sinds deze man op speculatieve gronden een vrouw gekozen heeft, is hij met zijn leven blijven experimenteren. Daardoor drijft hij zijn vrouw naar een andere man en vervreemdt zijn zoon van zich. Lang blijft hij dat nieuwe gezin van vrije liefde nog bespieden, tot het zich aan dat loeren onttrekt en naar elders verhuist. Een schokkend weerzien van Vader en Stiefdochter, en daarna de Moeder in het rendez-vous-huis van de modiste Pace leidt tot een hereniging, waarbij de Vader meer zijn leven zoekt te rechtvaardigen dan de banden te herstellen. Fel weigert hij al zijn nobel streven afgemeten te zien naar het verborgen moment van lust; maar hij stuit op niets dan weerstand bij de anderen, die van hun kant met eenzelfde hardnekkige eenkennigheid hun leven en het beeld dat ze zich van zichzelf geschapen hebben, zoeken uit te leggen en te verdedigen. In de felle strijd van die maskers heeft niemand aandacht voor de angstige kinderen. In ijzige wanhoop ziet straks de jongen lijdelijk toe hoe zijn zusje verdrikt, en

pleegt daarna zelfmoord. Met die rauwe scène eindigt dan de toneelactie. Maar het eens voltrokken en nimmer afgesloten drama blijft hangen in de desolate, stomme samenleving van Vader, Moeder en Zoon, die achterblijven als de Stiefdochter in bittere haat voorgoed de baan is opgegaan.

Dat drama der hoofdpersonen verschilt in wezen niet van de strijd die Pirandello in vroeger toneelwerk had verbeeld. Het misverstaan en het misverstaan worden voedt ook hier de drift om eigen *raison d'être* te bewijzen en eigen leven te rechtvaardigen. Het verkozen masker wordt met de kracht der wanhoop tegen de andere gemaskeerden verdedigd. Aan dat *mêlée* van individuele werkelijkheden voegt Pirandello hier een nieuwe realiteit toe en benadrukt daar de betrekkelijkheid van waarheid mee. In *De tragedie van een personage* had hij in 1911 verteld hoe de enig levende figuur uit een stuiversroman zich bij hem had beklagd over de wijze waarop hij door zijn schrijver was tekort gedaan. Bovendien liet Pirandello in dit verhaal deze dr. Fileno allerlei ideeën uiten over kunst en leven, die hij nu in dit nieuwe drama en straks ook in *Hendrik IV* zal uitwerken. Het steeds weer ervaren feit van de splitsing tussen een auteur en zijn figuren die een onafhankelijk leven gaan leiden, bood hem hier een nieuwe mogelijkheid om te tonen hoe waarheid en werkelijkheid niet te definiëren zijn. Die figuren zijn echter geen mensen in de tijd. 'Wij bezitten een onveranderlijke werkelijkheid', – zegt de Vader hier – 'dat zou u moeten doen huiveren als ge ons nadert, als ge u inderdaad bewust zijt van het feit dat uw werkelijkheid enkel een vergankelijke en voorbijschietende illusie is.' Alleen de kunst schept een vorm die niet dood is, omdat die vorm geen vlietende werkelijkheid, maar blijvende essentie van leven omvat.

In 1925 heeft Pirandello in een 'Voorrede' voor de vierde druk zich afgevraagd hoe en waarom hij *Zes personages* geschreven had. Uitvoerig stelt hij daar vorm-in-leven tegenover vorm-van-kunst. 'Als de Vader en de Stiefdochter hun scène honderdduizend maal achter elkaar zouden beginnen, zou op het gegeven moment, op het ogenblik waarop het leven van het kunstwerk tot uiting moet komen in die schreeuw (van de Moeder), die altijd gehoord worden, onver-

anderd en onveranderlijk, niet in mechanische herhaling, maar integendeel volkomen levend en nieuw, voor altijd plotseling geboren, levend gebalsemd in z'n onbederfelijke vorm. Daarom zullen we altijd als we het boek opslaan, Francesca levend vinden en haar zoete zonde aan Dante bekennen en als we honderdduizend keer achter elkaar naar die passage terugkeren, zal Francesca honderdduizend maal haar woorden spreken, nooit ze mechanisch herhalend maar ze iedere keer zeggend alsof het de eerste keer was, met zo'n levende en plotselinge hartstocht, dat Dante iedere keer weer bezwijmt. Alles wat leeft, heeft door dat feit van te leven een vorm en daarin ligt het bewijs dat het sterven moet – alleen niet het kunstwerk, dat voor eeuwig leeft juist doordat het bestaat als vorm.'

Zijn bewijsvoering tegen de vaste waarheid doet Pirandello dus in dit stuk mensen dooreen mengen met personages, en dit leidt tot een nieuw contrast. Aan personages kan namelijk gebeuren wat bij levende mensen niet mogelijk is: de auteur kan weigeren hen af te maken. Daarbij rijst de vraag of zulke verworpen, niet-voltooiden figuren gelijk te stellen zijn met volschapen figuren van kunst, die dus voor eeuwig leven. Pirandello gaat aan deze vraag voorbij. Hij neemt deze personages eenvoudig als onsterfelijke kunst. Onvoltooid voelen ze zich echter als zwevend in het luchtledig. Zij zoeken zich dus af te maken, hun leven in de onsterfelijkheid van de kunst ten einde te leven. En waar kan dat anders geschieden dan op het toneel waarvoor ze geschapen werden? Trots spreekt de regisseur van het leven dat zijn acteurs op die planken aan onsterfelijke werken hebben gegeven. 'Juist', onderbreekt de Vader hem heftig met dr. Fileno's woorden, 'aan levende wezens, levender dan zij die ademen en kleren dragen: wezens die misschien minder reëel maar meer waar zijn!'

Hier openbaart zich een nieuwe tegenstelling van realiteiten. De personages vergissen zich namelijk in hun veronderstelling dat het toneel aan henzelf een mogelijkheid biedt om hun leven te leven. Het zijn de acteurs die daar in hun verbeeldende kunst de momentane en vlietende toneelwerkelijkheid scheppen. Hun acteren is voor die personages echter een aan-

fluiting van eigen werkelijkheid. De Vader zal dat tegen het eind weer pogen te verklaren uit het feit dat acteurs reële mensen zijn die leven en daarmee veranderen in de tijd, zodat zij nimmer de blijvende figuren kunnen zijn die de kunst vormt. Hun acteren verwerpt hij als enkel een spelletje van kunst. Daarom nemen de personages de actie weer over om hun leven op het toneel te leven tot de voltooiing die ze zoeken.

Hoezeer de schrijver, eerst door belichting en later door discussies er ook naar streeft, toch heeft hij in de verbeelding op het toneel de twee werelden van acteurs en van personages niet gescheiden kunnen houden. Voor de toeschouwers leidt hun leven als spel naar een werkelijk einde van de actie. Pirandello wil evenwel aan die actie het karakter geven van een onvoltooid en zich eeuwig herhalend bestaan. Van den beginne laat hij daarom het verloop bekend zijn en bij het einde werpt hij de vraag op: schijn of wezen? 'De essentiële werkelijkheid van de kunst', antwoordt de Vader. Maar op dat moment in de schouwburg is dit uitsluitend te begrijpen of althans te aanvaarden door die personages alleen.

Naast de strijd om de maskers in het wederkerig misverstaan dramatiseert deze komedie dus de tegenstelling van die blijvende essentie in de kunst en de vlietende realiteit van het leven. Niet met de systematiek van de wijsgerige dialoog, maar op de vloed van het emotionele zoeken der personages en het weerstreven der acteurs laat Pirandello die werkelijkheden tegen elkaar opdringen, wisselen en elkaar doorkruisen. Hij zal zelfs niet aarzelen aan die kolking nog een nieuwe realiteit toe te voegen, als onder het schrijven de omstandigheden van het drama die vergen. Het is de realiteit van madame Pace, die immers in zulke omstandigheden door het leven zelf met haast fatale zekerheid wordt aangeboden.

Deze meervoudigheid en veelsoortigheid van werkelijkheid maakte de nieuwe vorm van de verbrokkelde handeling in de spiegeling van toneel-op-toneel noodzakelijk. Boven medelijden met het menselijk bestaan en boven schrik om dat plotseling gewelddadig eind moest in de toeschouwer een voortdurende verwarring en een blijvende verbijstering worden gewekt ten opzichte van het leven, dat duidelijk onzeker en

onveilig blijkt onder alle aspecten. Dit dwong Pirandello van zijn oude stijl naar een nieuwe dramatiek, waarin hij uitsluitend kon werken met elementen van velerlei realiteit.

Het heeft zeker zin hier parallellen te overwegen met het Italiaanse futurisme of het Franse kubisme van die tijd.⁵ Ook in dit drama uit zich immers een duidelijk en scherp verzet tegen de fixatie der levensvormen vanuit één gezichtspunt en wordt de nadruk gelegd op de meervoudigheid der verhoudingen in het bestaan. Van het bewonderend grijpen naar de snelle beweging en mechanische kracht of het verbeelden van figuren in fusie met hun omgeving – die 'ambiance' der futuristen – blijkt hier overigens in feite even weinig als van de essentiële ordening van het natuurlijk gegeven in geometrische en nevensgeschikte vormen door de creatieve daad van het alle zijden omvattend zien der kubisten. Van dit laatste heeft dit drama compositorisch ten hoogste enigszins de schijn. Daarentegen dient de verbreking der orde hier als dramatisch middel ter wille van het motief: de tragische tegenstelling van behoudend masker en vlietende realiteit buiten de kunst.

Wat men aan verwantschap dan ook meent te vinden, het lijkt in ieder geval van incidenteel belang, omdat deze nieuwe dramatiek voor Pirandello slechts één, ten hoogste twee maal noodzakelijk is geweest. Hij gaat niet voorgoed over naar een nieuwe stijl en een nieuwe kunst. In het werk dat volgt, stelt hij het vlietende leven eerst tegenover de vorm die vastligt in de geschiedenis (*Hendrik IV*), daarna tegenover de vorm verstard door de dood (*De naakten kleden* en *Het leven dat ik je gaf*).

De tegenstelling der realiteiten wordt hier gegeven in een kunst die geheel past bij vroeger werk. Het toneel-op-toneel gebruikt hij dan weer in *Ieder op zijn manier* (1924) als middel ter relativering. Voor meer dient het in *Vanavond improviseren wij* (1930). Eerst geeft het daar de tegenstelling aan tussen de vaste vorm die de regisseur wil opleggen, en de onzekere, maar levende groei van de verbeelding der repeterende acteurs. Daarna wordt de weerspiegeling van het vlietende leven gezocht in de improvisatiekunst der spelers. Het loopt uit op een onverwacht débâcle: in haar spelverbeelding

zakt de actrice bewusteloos ineen. De toneelspelers protesteren tegen een dergelijke roofofbouw op hun persoon en roepen om de auteur. Voor Pirandello kan blijkbaar alleen de schrijver de kunst scheppen, die het vlietende leven in een eeuwig levende vorm presenteert.⁶

Belangrijk is hier dat hij nu definitief de mogelijkheid verwerpt die hij in *Zes personages* overwogen scheen te hebben: als inderdaad de kunst een vorm heeft die in tegenstelling tot alle andere vorm eeuwig leven omvat, biedt dan niet het toneel als meest momentane van alle verbeeldende kunst de beste kans om van het vlietende leven de essentie te raken? De personages wezen de toneelverbeelding echter af, omdat hun persoonlijk lijden erin tot sjablone werd en gericht op divertissement. De Vader als raisonneur van Pirandello zocht de oorzaak van dit conflict ten slotte in het mens-zijn van de acteurs, die als vergankelijken tegengesteld zijn aan het blijvend leven in de kunst. Het wordt door het slot van dit later stuk bevestigd. De acteur is zozeer mens in de tijd, dat daardoor zijn verbeelding als toneelkunstenaar geen deel kan uitmaken van het nimmer eindigend leven, dat ware kunst omsluit.

Men aarzelt dit als Pirandello's werkelijke conclusie te aanvaarden. Zijn voorbeeld van Francesca's liefdeblijdenis leeft 'als men het boek opslaat'. Verandert men dat in 'als het doek opgaat', dan verhaalt de schrijver het leven niet meer aan de lezer, maar verbeeldt hij het door de acteurskunst voor de toeschouwers. Bedoelt Pirandello dan met zijn tegenstelling in *Zes personages*, dat de acteur dat eeuwige leven van de kunst doodt? Het is moeilijk aan te nemen van een schrijver die zijn drama's duidelijk met de acteur voor ogen en direct voor hem heeft geschreven. In 1921 deelde hij Ruggero Ruggeri mee, dat hij zich bij het schrijven de Vader zo had voorgesteld als hij dacht dat Ruggeri hem zou spelen. Een dergelijke onthulling kan men natuurlijk met een korreltje zout nemen, vooral als men zich Pirandello's vroegere uitslating herinnert: dat de acteur de idealiserende fantasie van de dichter door het materiaal van zijn lichaam en van zijn theater omzet in een zinnelijk waarneembare realiteit, die ten hoogste enkel wat lijkt op de gedachtenwereld door de dichter geschapen.⁷ Dat is dan weer een vreemde uitslating voor

een auteur die zich steeds meer aan het theater zou gaan wijden en in 1925 zelfs zijn eigen gezelschap stichtte. Dit alles bewijst dat ook de schrijver zelf verschillende maskers had, die ieder hun eigen waarheid verkondigden. Op hun tijd heeft Pirandello stuk voor stuk in hen geloofd.

Zes personages is een drama dat verwarren wil en verbijsteren. Alleen daartoe dienen de tegenstellingen; verstandelijk hebben ze ten hoogste aanvechtbare consequentie. Wat evenwel uit die beschouwingen over leven en kunst opdoemt, is een groeiende onzekerheid omtrent die tegenstelling van vlietende werkelijkheid en blijvend leven in kunst. Op welke gronden kan de toneelverbeelding essentieel apart en tegenover verbeeldingen in andere kunsten worden gesteld? Wat is dan echter die waarheid omtrent dat durend leven in kunst? Op de keper beschouwd blijkt die beperkt door de mens in de kunstenaar en door de vergankelijke beschaving waarin hij leeft. In alle kunst dringt de tijd in op haar voortbestaan. Is dan dat verschil tussen vorm-in-leven en vorm-in-kunst ten slotte niet meer dan een relatief verschil?

Die vraag tast de zelfverzekerdheid van de schrijver aan. Speelt hij precies als die acteurs volgens de definitie van de Vader alleen maar een spelletje van kunst dat met de tijd voorbijgaat, of bestaat er toch werkelijk een vorm die als kunst blijvend de kern van het leven omvat? Een positief antwoord zal Pirandello nimmer geven, omdat het wonder van het leven hem bij het ouder worden tot steeds diepere twijfel zal brengen ten opzichte van die eigen trotse stelling over vergankelijk bestaan tegenover onvergankelijkheid in de hoge kunst. Daarvan getuigt *Diana en Tuda* (1926), dat aan Marta Abba werd opgedragen. De ontmoeting met deze actrice is voor hem van grote betekenis geweest. Haar schoonheid, de vitaliteit van haar jeugd en haar bloeiend talent hebben hem als oudere man gefascineerd en diep ontroerd.

Dat wordt in dit stuk weerspiegeld door de bewondering van de bejaarde beeldhouwer Guin-cano voor de verrukkelijke Tuda, het geliefde model van alles wat beeldhouwt en schildert in Rome. Ze poseert hier voor de jonge Dossi. Die ziet haar enkel als uiterlijk gegeven voor wat

hij als essentie van leven in de schoonheid van zijn Dianabeeld zoekt vast te leggen. Het ergert zijn leermeester Guincano diep, omdat Dossi zich niet laat inspireren en leiden door het wonder van het ademend leven, maar het blind en tiranniek gebruikt voor zijn onvergankelijke vorm in steen. Voor Guincano, die de kostbaarheid van het bewegende leven eerst door het oud worden heeft leren erkennen, is het een verstarring als in de dood. Hij zou wel een brandende materie als een soort magische was in beelden willen gieten om hen behalve vorm ook beweging te geven en 'hen uit te zenden op een koninklijke weg, in de zon waar alleen zij het recht hebben om te gaan, te gaan, te gaan en steeds te dromen van een ver leven buiten aller zicht in een lustoord dat niet op aarde te vinden is, hun goddelijk leven'. Grondig verafschuwt hij bewondering voor schone beelden, want leven betekent ieder ogenblik sterven, veranderen, steeds in andere vorm overgaan; maar het beeld sterft niet en verandert niet meer. 'Voor altijd dood in een gebaar van leven.' Dat is de reden waarom hij zijn eigen werk aan stukken heeft geslagen – als een gek in de ogen van Dossi, die verontwaardigd tussen die verworpen brokken van schoonheid zich toen gezworen heeft zelf als de daad van zijn leven één beeld te maken. Daaraan en daaraan alleen geeft hij zich zonder beperking en daartoe eist hij van zijn model niet veel minder dan kada-vergehoorzaamheid. Tuda staat tussen beide mannen als het object van hun tegengestelde beschouwing en is daarnaast natuurlijk haar vrije zelf met al haar gevoelens en neigingen als vrouw. Bovendien vechten velen om haar als hun verkoren model. Van hieruit ontwikkelt zich dan de actie van dit merkwaardige drama.

Opdat zij alleen voor hem zal poseren, trouwt de rijke Dossi haar, dit rondbazuinend als enige reden van dit huwelijk waarin beide partners verder vrij blijven. Hij laat daarom zijn maitresse de vrije toegang tot zijn huis en zijn atelier. In een cynisch spel tart dit schepsel Tuda als vrouw tot het uiterste. In radeloosheid zoekt ze zich bij Guincano te bergen. Met het naderen van de dood voelt de oude man zich verward in een vorm die hij haat; hij durft dit diep bewonderde jonge leven niet meer bij zich te aanvaarden. Dan kan Tuda nog alleen als

model wraak nemen voor de beledigde vrouw: ze verlaat de zogenaamde echtelijke woning om te poseren voor de Diana van een door Dossi veracht schilder. Hij dringt diens atelier woevend binnen en vernielt het doek. Maar dan blijkt Tuda verdwenen. Zonder haar die, tegen hem in, haar hele wezen aan zijn beeld wilde geven, kan hij het niet afmaken. Ten slotte vindt hij haar en door Guincano laat ze zich in ontredder staat terugbrengen. Nu openbaart ze goed begrepen te hebben dat Dossi boosaardig haar expres heeft laten lijden: hij wilde niet dat stralend wezen in wie Guincano het leven ver eerde; alleen haar lichaam moest hem dienen en daarenboven haar lijden, waardoor hij dat wezen wilde vernielen. Zo zou de schoonheid van zijn beeld uitdrukking geven aan leven dat boven uiterlijkheid en boven lijden uitgaat. 'Daarom moest je haar doden', bijt Guincano hem toe. 'Opdat ze daarentegen niet meer zou sterven', verklaart hij trots. 'Om al wachtend te sterven voor altijd', is het bittere antwoord. Nu ze haar schoonheid en jeugd heeft verloren en haar eigen wezen in geen enkel opzicht meer kan dienen voor het beeld, zoekt Tuda in haar wanhoop van haar leven tenminste nog de ellende van haar lijden te redden: die zal het beeld moeten uitdrukken. Als Dossi haar wil verhinderen het te naderen, werpt Guincano zich tussen beiden en doodt hem. Ontzet begrijpt Tuda dat ze nu alle *raison d'être* verloren heeft. Met haar weelklacht 'niets ben ik nu, niets meer', en Guincano's stameling 'we zijn blinden, blinden. . .', eindigt het stuk.

Ibsen's laatste drama liet hier zeker sporen na, maar Pirandello volgt er geheel de lijn van eigen gedachten. In contrast tot de efemere toneelvoorstelling, die het blijvend leven van werkelijke kunst niet zou kunnen omvatten, stelt hij hier als de meest geprononceerde vorm het marmeren statue van de beeldhouwer, die dan echter in plaats van onvergankelijkheid in kunst door zijn hovaardig verwerpen van het bestaande slechts dood bewerkstelligt. Als het persoonlijk streven van de mens zijn kunst voorbij doet gaan aan het leven dat zich rond hem openbaart, speelt hij een spelletje van kunst. Het is een fataal spelletje, dat tot grondconflict kan worden bij de beoefening van iedere kunst, hoe

vlietend of hoe vast van vorm zij moge zijn. Guincano's oplossing is vernietiging van de vaste vorm door vernietiging van zijn werk, wat in casu dan einde van kunst betekent.

Het valt hier op, dat een Italiaans auteur in 1926 het *Manifesto tecnico della scultura futurista* van veertien jaar vroeger geheel vergeten schijnt.⁸ Had Pirandello zich werkelijk verwant gevoeld aan het futurisme, dan had hij naar alle waarschijnlijkheid Guincano gericht op het 'dinasmio plastico', waarvoor Umberto Boccioni de vaste lijn en het voltooide beeld verwierp om menselijke vormen te geven bewegend in hun ambiance, zoals hij dat als beeldhouwer in 1913 zocht te verwezenlijken onder andere in *Spieren in snelheid*. Het heeft er alle schijn van dat deze geestdrift voor dynamiek Pirandello geheel vreemd was en voor hem dus geenszins gelieerd met het wonder van het leven in de tijd, zoals hij dat in de figuur van Tuda vereerde.⁹ Wel duidt hij in haar eerste gesprek met Guincano terloops aan, dat er voor dat wonder geen gevaren dreigen bij de schilder. Pirandello kan hierbij aan Boccioni cum suis gedacht hebben, maar even goed aan de impressionisten, wat mij waarschijnlijker lijkt. De opmerking heeft in ieder geval enkel waarde in de dramatische situatie. Hier noch in andere werken weidt Pirandello erover uit of verbindt er consequenties aan. Als hij in *Vanavond improviseren wij* aangeeft dat alleen de schrijver het vlietend leven in een eeuwige vorm kan vatten, beperkt hij zich daar duidelijk tot tegenstelling met de toneelkunst.

Daaraan gaf hij twee jaar later een zeker eerherstel in *Zichzelf vinden*. De toneelschrijver droeg dit werk op aan zijn ideale actrice met de betekenisvolle woorden: 'Aan Marta Alba, opdat ik niet sterf'. Erkende hij daarmee dat het drama alleen werkelijk leeft op het toneel? Dat is in feite moeilijk aan te nemen, zoals uit het vervolg zal blijken. In dit stuk stelde hij de vraag: moet de speler zelf het leven ervaren of is het hem voldoende via zijn personage het te bevroeden? Voor de actrice Donata Genzi geldt als eis van haar kunst, dat zij zichzelf en eigen leven ontvlucht, zich herschept, een ander wordt. In een wild avontuur laat zij zich meeslepen in de armen van Ely Nielsen, die in afkeer van alle sleur steeds gevaar zoekt, opdat

in het leven alles wonder en nieuw blijft. In deze passie ervaart Donata de glorie en voldoening van enkel en volledig vrouw te zijn; haar lokt het vrije leven dat Ely haar voortvoert. Maar dan wordt ze zich in een gesprek met een vriendin bewust van de onderlinge afhankelijkheid en zelfs onderworpenheid in de seksuele verhouding, en daarmee ontdekt zij dat leven voor haar werkelijk vrij is in haar toneelspel alleen waarin zij een ander verbeeldt. Ze overwint haar vrouwelijke verlangens en keert terug naar haar kunst, die voor Ely enkel imitatie en verraad van hun particuliere bestaan is. Maar Donata herleeft in haar rol en daarmee in vrijheid de glorie die zij zelf in haar passie ervaren heeft. Zo viert ze in de gestalte van haar kunst de triomf van de vrouw in haar liefde. Na deze ouderwets grandioze slotscène rijst dan de vraag: kan toch de interpreterende kunst de onvergankelijke kern van leven omvatten?

Pirandello heeft ondanks langdurig zwoegen zijn laatste werk niet afgemaakt. Maar vlak voor zijn dood in december 1936 vertelde hij zijn zoon Stefano er voldoende over om te doen begrijpen dat ook *De Reuzen van het gebergte* aan zijn problematiek van kunst gewijd was. Hier is de toneelspeelster Ilse geheel tegengesteld aan Donata Genzi, voor wie leven en kunst tot eenheid werden. Ilse is een narcistische diva: voor haar moest een jong dichter ten koste van zichzelf een stuk schrijven dat alleen zij heeft te spelen. Haar toneel van hoge kunstverering, waaraan alles en iedereen opgeofferd wordt, is geen dienst maar artistiek opgesierde zelfverheerlijking, die de wereld dus niets wezenlijks biedt. Daardoor verworpen komt ze ten slotte met haar uitgemergeld troepje bij het wonderkasteel van Cortone, wiens scheppende verbeelding als dichter geheel de dromen vervult van de pechvogels die bij hem schuilen. Nooit werd haar stuk beter vertolkt dan in de ideale bezetting die Cortone voor haar oproept. Het is echter alleen mogelijk binnen de muren van zijn huis. En dat is Ilse niet genoeg; zij wil in een wereld van vlees en bloed haar hoge taak vervullen en daarin triomfen vieren. Maar haar spel, dat nergens een kern van leven raakt, wordt daarom niet herkend

en aanvaard door de massa, die haar ten slotte in de blinde woede van teleurstelling doodt.

Pirandello heeft dit laatste tafereel niet verbeeld. Het verslag van Stefano¹⁰ verklaart: 'het is niet zo, dat de Poëzie werd geweigerd, maar slechts dit, dat de arme, fanatieke dienaren van het leven, in wie de geest nog niet spreekt maar altijd eens zal kunnen spreken, als oproerige poppen in hun onschuld de fanatieke dienaren van de kunst hebben vernield die niet tot de mensen kunnen spreken, omdat zij buiten het leven zijn gesloten'; een geweld waardoor in werkelijkheid die arme dienaren hebben geprobeerd hun 'dromen op te leggen aan wie iets anders te doen hebben dan in hen te geloven'. Pirandello wilde voorts dat de reuzen van het gebergte als meesters van die massa verontschuldigen en schadeloosstelling zouden aanbieden, die door Ilse's man onder edele betuiging van trouw aan de gestorven Poëzie zou worden aanvaard, met een duidelijk gevoel van plotselinge verlichting 'als bevrijd van een nachtmerrie'. Die reuzen zag hij dus allesbehalve als totalitaire machthebbers, maar als de grote leiders die zich verantwoordelijk stellen voor de nog dwalende, maar zoekende massa, die in hun dienst omhoog wordt gevoerd. Aan hen kwam dus de eer van de titel die wijst naar het ideale fascisme, waarin Pirandello tot zijn dood is blijven geloven.¹¹

Misschien had hij zoveel moeite met dit werk omdat hij er naast problemen van kunst ook nog ideeën over politiek en maatschappij in wou onderbrengen. Zoals het nu is, concentreert het zich op de tegenstelling tussen Ilse en Cortone en daarin betoont de schrijver zich weer zeer aarzelend ten opzichte van de toneelkunst, waarvoor hij in *Zichzelf vinden* positief een mogelijkheid had aangegeven. Achteraf schijnt het alsof hij het meer toegegeven had dat een actrice als Donata Genzi door haar eigen ervaring in haar momentane kunst een onvergankelijke kern van leven kon raken. Is het in de realiteit niet eerder zo, dat de toneelspeler geheel aan zichzelf als mens in de tijd gebonden is (als in *Zes personages* was gezegd) en met maskers van kunst zijn persoonlijke begeerten van bezit dekt? In ieder geval kan hij uitsluitend in het huis van de dichter de volmaakte opvoering bereiken. Alleen uit de scheppende verbeel-

ding van de schrijver rijst een onstoffelijke, volmaakte gestalte, die het wonder van het vlietende leven in zijn essentie vasthoudt en onvergankelijk doet voortbestaan. Over andere kunsten heeft Pirandello zich na *Diana en Tuda* niet meer uitgelaten, en dat drama is aanleiding genoeg om te vermoeden dat met vele twijfelingen voor hem het dichterschap alleen het tijdelijk bestaan in een vorm van eeuwig leven kon vatten.

Het is zijn eigen scheppend vermogen als schrijver geweest, waardoor hij zelf dit onleefbaar leven heeft kunnen verduren. 'De kunst wrekt het leven, daar ze werkelijkheid schept die niet onderworpen is aan tijd, toeval en andere belemmeringen, en daarbij geen ander doel heeft dan zichzelf', liet hij aan het begin van *Vanavond improviseren wij* getuigen. In die wraak heeft zijn dichterschap hem zelfs verzoening gebracht, zodat hij kort voor zijn dood kon schrijven¹²: 'En toch, ondanks alles wat het me liet lijden, wat is het leven schoon!'

1. Ze verschillen dan zeer van de zelfstandige individuen, die hij eens in kritiek op d'Annunzio van de toneelschrijver had geëist ('L'Azione parlata', 1899; herdrukt in *Saggi, poesie, scritti vari* Milano, 1960).

2. Vergelijk Franz Rahut, *Der junge Pirandello oder das Werden eines existentiellen Geistes*, München, 1964, bladzijde 267.

3. Pirandello noemt zelf Alfred Binets *Altérations de la personnalité* (1892) en van Giovanni Marchesini *Le finzione dell'anima* (1905), waaraan hij voor *L'umorismo* nog al wat ontleend heeft. (Vergelijk Franz Rahut, 'Wissenschaftliche Quellen von Gedanken Luigis Pirandellos', *Romanische Forschungen*, 53, bladzijde 185 en volgende.) Over Tilgher oordeelt Gaspare Guidice (*Luigi Pirandello*, Torino, 1963, bladzijde 386 en volgende) ongunstig.

4. Onder andere door Eric Bentley, *In Search of Theater*, New York, 1953, bladzijde 312.

5. Vergelijk Rosa Trillo Clough, *Futurism*, New York, 1961, bladzijde 207 en Wylie Sypher, *Rococo to cubism in art and literature*, New York, 1960 bladzijde 289 en volgende.

6. De karikatuur in de figuur van Hinkfuss is gericht tegen een theater dat vrij en souverain meent te kunnen zijn, en niet tegen toegewijd interpreterende regie. Kenschetsend is de opdracht bij de Duitse vertaling van dit stuk: 'Max Reinhardt, dessen unvergleichliche Schöpferkraft "Sechs Personen suchen einen Autor" auf der deutschen Bühne zauberhaftes Leben gegeben hat, widme ich in tiefer Dankbarkeit, diesen dritten Teil der Trilogie vom "Theater auf dem Theater" - Luigi Pirandello.' De schrijver bewonderde de Duitse theaterkunst in het bijzonder.

7. In het opstel van 1908 'Illustratori, attori e tra-

duttori', herdrukt in *Saggi*.

8. Vergelijk Raffaele Carrieri, *Futurism*, (translation Leslie Rensselaer White) Milano, 1963, bladzijde 68 en volgende.

9. In *Bühne und bildende Kunst im XX Jahrhundert* (Hannover, 1968, bladzijde 74) vertaalt Henning Rischbieter een mededeling van Enrico Prampolini over zijn 'Futuristische Pantomime', waarin hij in 1928 te Parijs *De Salamander*, een mimische droom van Pirandello met muziek van Massino Bontempelli heeft uitgevoerd.

10. Afgedrukt achter het fragment in *Maschere Nude* (Bibliotheca Moderna Mondadori 273) Veronese, 1951, bladzijde 191-196.

11. In het jaar daarvoor hield hij een lofrede op het fascisme en Mussolini, die in *Quadrio* van 3 november 1935 werd teruggevonden en in Engelse vertaling gepubliceerd werd door *The Drama Review*, New York 1969, T 44, bladzijde 154.

12. In brief aan Domenico Vittorini, afgedrukt op bladzijde VI van diens *Drama of Luigi Pirandello*, New York, second edition, 1957.

Jan Gerrit Gaarlandt

Twee gedichten

vanwege het veel te korte
telefoongesprek met de beminde
stem de zeer beminde

deze dag heeft een wazig
alibi

vanwege de veel te vluchtige
vlucht van vogels

vanwege de zakdoekromantiek
van de stations

deze dag heeft een rand
van onbewezenheid

■ ■

zo kan het ook zijn
de zon als een vlag aan
de pijp van de
steenfabriek

of de wind die ramen
slaat in ieder ding
in de sluiswachter
zittend op de rand
van z'n dromen

zo kan het ook zijn
de stem die met dezelfde
liefde spreekt over
appeloogst en dood

de tafelen van steen
het brood nog breekbaar

Amsterdam, links houdende stad

I

In Praag, dat met Amsterdam wel het fraaiste koppel grote steden van Europa vormt, werd op het Oudestadsplein een monument gebouwd voor Jan Hus – vijfhonderd jaar nadat hij was misleid en verbrand. Een in meerderheid katholieke natie eerde daarmee de loutere opstandige, voor wie de triomf der waarheid het hoogste dogma was, en met wiens denkbeelden op het stuk van religie en maatschappij zijn land duurzaam doordrenkt is.

Gouden, tenger en strijdbaar – en minder fors dan de mensen in Domrémy die boerendeern hebben gekend – staat de heilige Johanna, verre voorgangster van Charles de Gaulle, op de kleine, intieme Place des Pyramides in het hart van Parijs.

Aan de oever van de wijde Njewá wijst de Bronzen Ruiter – Peter de Grote op zijn steigerehend ros – de Ruslanden die hij met vervaarlijk harde hand beheerste, naar hun Europese toekomst. Zo zag hem Falconet, die het beeld ontwierp op bevel van de grote Katherina. Het is een van de machtige standbeelden van ons deel der wereld.

En wij? wat hebben wij? Vooropgesteld zij dat wij in Nederland niet bovenmate standbeeldgezind lijken te zijn. O zeker, we hebben ze wel. Men kan ze zomaar gaan opnoemen – Coster en De Ruyter, Erasmus en Schaepman, Rembrandt en Berlage. Maar als men denkt aan de loomheid waarmee Den Haag Jan de Witt op zijn Plaats zette, dan wil men bevroeden

dat er te onzent – anders dan in menig ander land – een vaag wantrouwen bestaat tegen wat in een beeld moet worden belichaamd, een mischien wel hypocriet-puriteins wantrouwen tegen ijdelheid. Een kop wil er nog wel grif in, maar het moet niet te gek worden met van-top-tot-teen en meer dan levensgroot. Hadden wij een condottiere gehad als Gattamelata, zou dan een Nederlandse Donatello de opdracht hebben gekregen hem imposant te vereeuwigen, zoals de Italiaanse Donatello dat deed op het plein van de Heilige Antonius in Padua? Maar zijn wij een land van condottieres?

Wil men goedkoop schertsen, dan zegt men: wij in Amsterdam, wij hebben Thorbecke, aan de rand van zijn vrolijke, al te vrolijke, tuchteloze plein. Thorbecke, stijfjes in zijn geklede jas, wars van de zonde uitkijkend over de Herengracht en afgewend van het Babel aan de Amstel. Kortom, een nette liberale heer. En wat wil 'liberaal' dan nog zeggen in dit jaar 1969, en vooral als we het hier willen hebben over Amsterdam als links houdende stad?

Maar wie zo praat schertst niet alleen goedkoop, maar denkt ook onhistorisch. Dat het juist de liberale staatsman uit het hart van de negentiende eeuw is, die, hoewel Zwollenaar en geen Amsterdammer, vereeuwigd werd op een Amsterdams plein, en niet een van zijn andersgerichte, ook bekwame tijdgenoten – het bewijst de trefzekerheid waarmee de hoofdstad de standbeeldwaardige man wist te kiezen die representatief mocht heten voor haar voorkeur in een geladen en bewogen periode. Men kijke eens naar wat er in de sokkel van dat beeld gegrift staat. Aan één kant niets dan de naam, Thorbecke, zonder voorletters of titels. Aan de tweede kant: Optimo Civi Cives, zeggende dus dat de hulde door de burgers werd gebracht aan hun voortreffelijkste medeburger. Een derde kant bevat louter zake-

SEM DAVIDS. Geb. 1897. Overleden 31 oktober 1969. Werkte als journalist bij Het Vaderland (1922-1924), De Telegraaf (1924-1940) en na de oorlog bij de Groene Amsterdammer. Publikaties: *Alleen maar gelovigen* (Verzameld journalistiek werk, 1962). *Clemenceau* (1964) en *Een reisgidsje voor Sardinië* (1964).

lijke gegevens, 's mans functies en waar en wanneer hij geboren en gestorven is. Maar de vierde kant is wel het meestzeggend. Daar staan drie kwalificaties: oprecht volksvriend, trouw dienaar der kroon, hervormer der staatsregeling, in deze volgorde.

Maar wij hebben niet alleen Thorbecke. Als het erom gaat een politiek man te huldigen of een politieke mentaliteit, dan zijn er nog twee, twee Amsterdammers – dan zijn er Domela Nieuwenhuis en de Dokwerker. Op het Thorbeckeplein, op het Nassauplein en op het Jonas Daniel Meijerplein kunnen Amsterdammers en anderen de trits aanschouwen die verbeeldt wat Amsterdam in staatkundige zin – en dit dan in de breedste betekenis van het woord – heeft bezielend en voortgestuwd. Op die drie pleinen ziet men de 'links houdende stad'.

Ik ben er mij van bewust dat dit een formule is die de kiem ener controverse in zich draagt. Er doen zich immers in oudvertrouwde politieke houdingen en tegenstellingen verschuivingen en verdoezelingen voor, waardoor het minder simpel dan tevoren wordt mensen hun plaats aan te wijzen in het spectrum der staatkunde, verschuivingen goeddeels van het confessionele of zelfs klerikale weg en naar het sociale toe. In het buitenland, altijd een veilig object als het om voorbeelden gaat, is het antwoord niet eenvoudig te vinden op de vraag wie rechtser of linkser is, een nogal conservatieve Franse radicaal, die in een recent verleden moeizaam in het gareel van Mitterrands toenmalige Federatie bleef, of een linkse Gaullist die de decreetmethoden van de generaal maar zo-zo vond. Ander buitenlands voorbeeld: vormen in de Russische communistische partij de mensen die een vrijgevierig houding jegens kunstenaars voorstaan, een linkse of een rechtse groep? en hoe staat het met de huidige Stalinisten? Begeven wij ons dan, vermeteler, naar de zalen waar de Nederlandse politiek zitting houdt – zal dan niet een ouvreuse geneigd kunnen zijn ook nu nog enkele figuren uit de Katholieke Volks Partij en verscheidene Antirevolutionairen (om van de Radicals en van Nijmegen en van de Vrije Universiteit maar helemaal te zwijgen) naar links te loodsen als zij op zoek zijn naar de hun toekomende zetel, en menige figuur uit de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, in weerwil

van dat etiket, naar rechts? Allerwegen raakt nu eenmaal ons staatkundig leven op drift, en ook wie van vastigheid houdt hoeft er niet om te treuren.

In een terugblikkend stuk heeft men echter van twijfels en aarzelingen amper last. In de eeuw tussen de explosies van 1848 en de triomfen van 1945 was de politieke plaatsbepaling en plaatsaanwijzing niet zo'n moeilijke zaak. Bij ons in Nederland was het, in de periode toen Thorbecke om en om faalde en slaagde in zijn forse streven 's lands staatsinstellingen te herzien in de geest des tijds, nog niet eens zozeer een kwestie van duidelijke partijen met duidelijke programma's; wij hadden toen geen partijenstaat in de latere zin des woords. Was het niet zo dat er bij de kamerverkiezingen van 1853, na de aprilbeweging, geen veiliger zetel voor de liberaal Thorbecke te vinden was dan die van Maastricht? En weet ik niet, uit wat mij in de eigen sfeer is overgeleverd, dat een van mijn schoon-grootvaders, een Leidse katholieke ijzerhandelaar, voor de liberalen zitting had in het stadsbestuur?

Niet dus de scherpe partijcontouren, zoals wij die in de halve eeuw tussen 1890 en 1940 hebben gekend. Maar toch – zal iemand aarzelen om, als het om plaatsbepaling gaat, Thorbecke, op het stuk van de problemen van toen, links te situeren en zijn tijdgenoot Groen van Prinsterer rechts?

II

Op Oudejaarsdag 1846, midden in de korte periode dat Thorbecke, worstelend voor modernisering van het Nederlands staatsbestel, uit de Kamer was gebannen, werd in Amsterdam, als zoontje van een Lutherse predikant van Deense komaf, Ferdinand Domela Nieuwenhuis (oorspronkelijk Nyegaard) geboren. Dat jonkje zou ook dominee worden – en atheïst, en socialist, en anarchist, en dit alles toch op zijn manier rechtlijnig. Maar hij zou nog iets anders, en meer worden dan dit alles. Was dat meerdere er niet geweest, hoe zou hij dan tot de eer der standbeelden verheven zijn en sterk en bezielend staan op het Amsterdamse Nassauplein?

Hij is geweest wat zijn discipel Albert de Jong noemt 'grondlegger en baanbreker van het socialisme in Nederland'; en de Jong gaat dan door

(in zijn biografie, die bij Kruseman verschenen is): 'Met zijn profetisch woord wist hij in duizenden ontferden en verdrukten het geloof aan een komende betere en blijdere wereld te doen ontbranden. Hij werd hun apostel.' Apostel – dat is kennelijk het woord. In de *Erflaters van onze beschaving* zette Jan Romein boven zijn stuk over Domela Nieuwenhuis 'De apostel der arbeiders'. En beiden, De Jong en Romein, herinneren eraan dat Nieuwenhuis in Friesland 'ús Forlosser' werd genoemd, in Friesland waar wellicht nog steeds in menig oud arbeidersgezin een portret van Nieuwenhuis – die Christuskop – aan de muur hangt.

Als men het heeft over Amsterdam als links houdende stad, dan mag dat nimmer suggereren dat Amsterdam in dit opzicht iets volstrekt unieks zou zijn in Nederland. Toen de radicalen, de latere vrijzinnig-democraten, zich naar links afsplitsten van het oude liberalisme, toen kregen zij stellig in de hoofdstad grote aanhang, maar ook in andere parten van Noord-Holland en ook in Groningen. Als het om het beginnende socialisme gaat, moet men te onzent zeker evenzeer aan Friesland, en ook aan de Zaan, denken als aan Amsterdam – de eerste rode kamerleden, Nieuwenhuis en Van der Zwaag, werden door Friese districten afgevaardigd naar het parlement. En de communisten, vaak uitzonderlijk sterk in Amsterdam, hebben daarnaast ook stevast bolwerken gehad in de Zaanstreek en in de ontferde boerendorpen van het Groningerland. Niet uniek dus in Nederland is Amsterdam geweest. Maar wel uniek, en nog altijd uniek, onder de grote steden. Als het om linkserichtheid gaat, dan komt per se Amsterdam eraan te pas. We zullen dit straks nog nader bezien als de harde welsprekende cijfers aan de orde komen. Maar laat het hier eerst nog gereleveerd worden in verband met de figuur Domela Nieuwenhuis, en dan niet in verband met zijn leven maar in verband met zijn dood.

Ik heb Nieuwenhuis nooit horen spreken, ik heb hem nooit in een vergadering gezien, ik heb nooit meegemaakt hoe er de branding van een ovatie was om zijn aanwezigheid. Maar ik heb op 22 november 1919 op de Amsterdamse Stadhouderskade zijn uitvaart gezien, en wat ik toen zag zal ik nooit vergeten. Het was niet alleen schokkend, ontroerend, overweldigend – het was bovenal

onthullend. Het onthulde dat hij er nog altijd was. Hij was geen legende geworden, hij was symbool gebleven, symbool van duurzame strijdbaarheid en trouw en van onvergankelijke hoop. Er bestaat een Russische treurmars voor gevallen strijders, met middenin een thema in majeur, wat aanduidt dat de voortgaande strijd het wint van de rouw. Eenzelfde thema was er in de uitvaartstoet van Domela Nieuwenhuis – een hooggeheven grote rode vlag zonder floers.

Men bezigt wel eens te vlot de uitdrukking 'een zee van bloemen' – hier was een zee van bloemen. Ik wil hier wijken en wat zinnen citeren van Jan Romein, die het zo diep bewogen en daardoor zo weergaloos schoon heeft verteld: 'Bloemen waren er . . . meer misschien dan er ooit bij de uitvaart van enig Nederlander geweest zijn. De legende, dat Domela Nieuwenhuis reeds vóór zijn dood vergeten zou zijn, heeft de stille taal dier bloemen welsprekend weerlegd. Hij leefde in het hart van de 28 stoere bootwerkers, die 14 om 14 de dierbare last op hun sterke schouders droegen. . . Zouden zij den dode niet dragen, één uur, die, levend, hun leed gedragen had, een mensenleeftijd lang? Hij leefde in het hart van de dubbelrij van 24 kransdragers vóór dit centrum van verering, van de koetsiers der drie open landaurs vol bloemstukken en van de dubbelrij van weer 24 kransdragers daarachter. Glimmend-groene grafkransen en palmtakken, blinkend-witte leliën en bleekgele chrysanten, ongeteld. Hij leefde in het hart van de honderden vaandeldragers van heinde en ver gekomen als de vertegenwoordigers van even zoveel tienduizenden als zij honderden telden. . . Hij leefde in het hart van de zangerskoren, hier en daar opgesteld, die de dodenzang zongen. Hij leefde in het hart van de tienduizenden die twintig en meer rijen dicht stonden aangetreden langs de trottoirs waar de rouwstoet voorbijtrok; waar wenende moeders hun kinderen optilden om hun dit ééns te laten zien en nooit te doen vergeten; waar wit-gehand-schoende agenten, diep onder de indruk van dit ongedachte, onwillekeurig het saluut brachten. Hij leefde in de harten dier weer andere tienduizenden, die zwijgend, schouder aan schouder geschaard, het Stationsplein tussen beide viaducten en tot op de kade over het water vulden. Hij leefde in heel die onoverzienbare zee van

vlaggen, vaandels en banieren, rood, met goud en zilver bestikt en gedoft door het rouwcrêpe, wijnrood, purperrood, gladiolenrood, hoog en hoger boven de mensenzee uit, uitvlammend tegen het gedekte grijs van de druilige novemberhemel. En die alle neigden ten laatsten groet, toen de eikenhouten kist, omwonden met een enkele baan van kardinaalrood dundoek, werd opgedragen tot vóór de rouwtrein, die hem naar Westerveld brengen zou.'

In 1919 was de Communistische Internationale in Moskou jong en breed. Er was een krans van die Komintern voor de man die tegen elke dictatuur was geweest, ook tegen die van het proletariaat.

Albert de Jong vertelt dat het vooral de syndicalisten van het Nationaal Arbeids-Secretariaat zijn geweest die, tezamen met de anarchisten, Nieuwenhuis die uitvaart hebben bereid, en dat zijn standbeeld, waartoe de anarchist Rijnders het initiatief had genomen, dank zij het werken van syndicalistische arbeiders tot stand is gekomen. Dat zal best waar zijn allemaal. Maar even waar is het dat het Nassauplein een plein van heel de stad is, even waar is het dat het volk van Amsterdam altoos dat beeld op dat plein heeft bejegend met de eerbied die het verdiende. Het heeft Domela Nieuwenhuis grif en gul aanvaard. En het is geen toeval dat recentelijk de naam Domela Nieuwenhuis Universiteit kon opduiken in het nieuws over studentenacties.

III

Op een kromme, ja averechtse manier heeft het jaar 1867, zo'n eeuw geleden dus, te maken gehad met een politieke ontwikkeling, die Amsterdam tot een burcht van vakbeweging en sociaal-democratie heeft gemaakt. Als ik hier de lettercombinaties S.D.A.P. en A.N.D.B. gebruik, dan moet ik vermoeden of vrezen dat er jonge mensen zijn voor wie die combinaties weinig of niets meer betekenen. Maar rond de eeuwwisseling en nog jaren daarna hadden zij een zware lading.

De A.N.D.B. – met dat letter-viertal werd de Algemene Nederlandse Diamantbewerders Bond aangeduid, bij welks ontstaan dat jaar 1867 zijn ongemene rol heeft gespeeld. In dat jaar vonden de kinderen van boer Jacobs bij Hope Town

aan de Oranjerivier (aan de noordgrens van de Kaapkolonie) een steen van 21,25 karaat (rond 4,3 gram), die als diamant werd herkend.

Dat was het begin van de diamantvondsten in Zuid-Afrika, die na 1871 een steeds grotere omvang gingen aannemen. Het werd voor de Amsterdamse diamantindustrie, die twee en een halve eeuw lang veel ups and downs had gekend, het begin van haar geweldigste 'up', de zogenaamde Kaapse tijd. Er kwam steeds meer ruwe diamant uit 'de Kaap', er was een snel groeiende vraag naar geslepen diamant, met name in Amerika en Duitsland, en na de malaise in het midden der eeuw was het aantal arbeiders veel te klein. Zo uitzonderlijk sterk was daardoor hun positie, dat het resultaat een unicum was in de Nederlandse economie – een weergaloze, ja wanstaltige loonstijging, soms wel tot vijfhonderd of zelfs zeshonderd gulden per week. Dat leidde natuurlijk tot een vreemde, onevenwichtige sfeer. Er waren bezadigde diamantbewerders die het hoofd koel hielden, spaarden, zich ontwikkelden. Er waren ook baldadige, vulgaire lieden die protsten; er is een verhaal over mensen die hun dure sigaar aanstaken met een muntje-van-tien – een muntje, want in die tijd zorgde niet alleen de Nederlandse Bank, maar ook de Rijksmunt voor het kleine papiergeld. Het heeft alles bijeen maar kort geduurd, nog geen decennium. De fantastisch hoge lonen veroorzaakten zo'n toestroming naar 'het vak' – met name de joodse diamantbewerders, vanouds de grote meerderheid, spraken stevast over 'het vak' – dat na de Kaapse tijd, die in 1876 afliep, de ene crisis op de andere volgde. De lonen slonken snel, een gang van zaken die door de arbeiders met een mengeling van bitterheid en Amsterdams-joodse humor werd opgevangen.

In de jaren negentig maakte Mascagni's opera-in-één-bedrijf *Cavalleria rusticana*, altijd opgevoerd in combinatie met Leoncavallo's *Paljas*, enorme opgang, ook in Amsterdam, dat in die tijd niet alleen een opera-minnende maar ook een rijkelijk opera-bezittende stad was. De joodse bevolkingsgroep was dol op opera, de diamantbewerders zeker niet het minst; men ging erheen met dezelfde gretigheid waarmee men later volksconcerten en volksvoorstellingen zou gaan bijwonen, zich zou abonneren op de We-

reldbibliotheek, en de Kunstkring Voor Allen zou schragen. Nu bevat 'de Cavalléria' (zo noemde men Mascagni's werk) een koor dat in het Nederlands met deze woorden begint: 'Daar naad'ren zij, die landelijke schonen.' Dit is de melodie:

Welnu, wanneer op vrijdagmiddag de man met de loonzakjes rondging, dan dreunde hem in slijperij of kloverswinkel deze tekst tegemoet: 'Daar naad'ren zij, die schandelijke lonen.' Er was niet alleen bittere humor, er was ook gisting; en die gisting leidde in november 1894 tot een algemene staking in de diamantindustrie, een staking die gewonnen werd. Die overwinning leidde op haar beurt meteen tot de stichting van de A.N.D.B., die zulk een grote rol zou gaan spelen in de Amsterdamse, ja in de Nederlandse vakbeweging. Immers hij zou een toonbeeld worden niet alleen van sociaal-democratische strijdbaarheid, maar ook van forse opvoering van het culturele peil van zijn leden. Links houden en licht brengen ging hier samen.

Mijn vader was, als diamanthandelaar, lid van de Amsterdamse Juweliers Vereniging, de A.J.V., die in 'het vak' de tegenpool was van de A.N.D.B. Een van de diepste indrukken uit mijn jeugd is, dat hij als sterk sociaal-voelend vrijzinnig-democraat niet slechts de klassenstrijd ook aan werkgeverskant getemperd wilde zien, maar, positiever nog, de A.N.D.B. een warm hart toedroeg. Had hij als het ware beroepshalve een abonnement op het Weekblad van de Bond, met bewonderende sympathie las hij daarnevens het door zijn vriend de schrijver Michel van Campen medegeredigeerde maandblad voor de leerling-diamantbewerker, Het Jonge Leven, dat in die tijd uniek was op het stuk van culturele ontwikkeling der Nederlandse arbeidersjeugd. De Bond had zijn eigen klein orkest, en mijn viool-leraar Arnold Drilmsma, die het dirigeerde, ried mij aan daarin mee te spelen. En zou men, gewagend van de cultureel-politieke betekenis van de A.N.D.B., mogen nalaten de namen te noemen van H. P. Berlage en R. N. Roland Holst, de een bouwer van de Bondsburcht in de Planta-

ge Franselaan, in 1899, de ander de man die dat stoere gebouw in 1907 en 1912 met muurschilderingen tooide? Van de leiders van de Bond zelf zijn er ook nu nog twee onvergeten – Jan van Zutphen, die richting gaf aan de sociale solidariteitsgevoelens der leden en die met zijn Koperen Stelen Fonds ontzaglijk veel gedaan heeft voor de strijd tegen de tuberculose; en vooral Henri Polak, die de mogelijkheid zag de strijd voor arbeidersbelangen in harmonie te brengen met geestdriftige verdediging van nationale waarden die bestonden en bestaan boven alle klassenstrijd uit – waarden van land-schap, bouwkunst en taal. Dat na de tweede wereldoorlog de Franselaan Henri Polaklaan werd, was een hulde zowel aan een pionier der arbeidersbeweging als aan een nationale figuur.

Pionier der arbeidersbeweging was een man als Polak niet alleen in zijn vak, het diamandvak; hij was het ook in de politiek. Enkele maanden vóór de stichting van de A.N.D.B. was het gekomen tot de stichting van de S.D.A.P., de Sociaal-Democratische Arbeiders-Partij. Twaalf mannen hadden daartoe het initiatief genomen, de 'twaalf apostelen' noemde hen Christiaan Cornelissen, Domela Nieuwenhuis' mederedacteur van Recht voor Allen; en een van die twaalf was Henri Polak.

Denkt men echter aan de S.D.A.P. als grote factor, jarenlang zelfs verreweg de grootste factor, in de bestuursgeschiedenis van Amsterdam, dan komen toch andere namen naar voren. Wij hebben de brede intochtweg die Wibautstraat heet; wij hebben het Mirandabad. Zulke dingen herinneren aan die lange vooroorlogse periode toen de S.D.A.P. met haar drie wethouders – ook Ed. Polak, Henri's broer, was daar bij – haar zware stempel drukte op het stadsbestuur. Niet voor niets noemde men F. M. Wibaut de Machtige.

Als iemand die nooit lid van een partij is geweest, moge ik hier belijden dat ik wel eens een vaag heimwee (jonge mensen spotten wel: 'een A.O.W.'ersheimwee') kan hebben naar die S.D.A.P., en dan met name naar de periode waarin zij een onverdunde, onverslachte grote partij was. Men kan daarbij herinneren aan imposante massale uitingen daarvan, aan de meibetogingen bij voorbeeld die uitmondten op het toenmalige IJscubterrein achter het Rijksmu-

seum. Maar ik wil hier – omdat het op subtieler wijze de grootheid bewijst – herinneren aan heel iets anders. Ik wil herinneren aan vrouwen-tranen.

Bij de Kamerverkiezingen van 17 juni 1913 was mr. Pieter Jelles Troelstra met vlag en wimpel gekozen in Amsterdam III, bij de eerste stemming al; het was het roodste district van Amsterdam, al sedert 1902 vast in handen van de S.D.A.P. Ook in Leeuwarden was Troelstra gekozen, en hij opteerde voor die zetel. Bij de nieuwe verkiezing in III, op 24 juli, haalde Henri Polak het meteen; er was niet veel belangstelling geweest – waarom zou er ook? In de herfst brachten de Provinciale Staten Polak in de Eerste Kamer; er moest dus ten derden male worden gestemd in dat Amsterdamse district, waar – zoals de S.D.A.P. onvoorzichtig blufte – zelfs een rode lantarenpaal gekozen zou worden. De kandidaat werd nu Jan Oudegeest, groot man der vakbeweging en bepaald geen lantarenpaal. En toen gebeurde er iets merkwaardigs, iets vreemds – Amsterdam III nam het niet.

Bij de eerste stemming bleek al dat er iets haperde. Oudegeest werd niet prompt gekozen; hij kwam in herstemming met een bleek-liberale onderwijzer, een zekere heer Otto; men heeft hem wel geprezen als ‘de kandidaat die, hoe men hem ook keert, steeds Otto blijft’, en veel meer viel er inderdaad niet van hem te vertellen. Maar even zo vrolijk – bij de herstemming een week later zou het gaan tussen Oudegeest en die kleurloze heer Otto. En toen aanschouwde men een stormloop van twee kanten tegen de kandidaat van de S.D.A.P. – aan beide zijden om de heugenis aan 1903, aan de spoorwegstaking en haar nasleep; om het op zijn alerbondigst te zeggen, en dus te weinig genuanceerd: van rechts verweet men Oudegeest dat hij die staking gemaakt had, van links dat hij haar had verraden.

Op die elfde november was ik in de late middag en de beginnende avond in de sobere grauwe zaal van Handwerkers Vriendenkring, waar de S.D.A.P. haar verkiezingshoofdkwartier had en waar honderden de uitslagen verbeidden. Al gauw bleek dat die uitslagen niet gunstig zouden zijn. Met martelende tussenpozen vernam men, via ijlboden, hoe er in de diverse bureaus was gestemd. Van de vijftien bureaus in Amster-

dam III bleken er maar zes met een meerderheid voor Oudegeest – de rest verkoos Otto. De eindtotalen – Otto 6715 en gekozen, Oudegeest 6082 en verslagen.

Ik keek om mij heen. Ik was zestien jaar en ik was diep ontroerd. Want ik zag vrouwen staan schreien, vrouwen met bleke gezichten en met tranen langs de wangen. Later waren er in die zaal toespraken, boze woorden, scheldwoorden. Ik heb die niet onthouden. Ik heb die moeten opzoeken nu. J. E. W. Duys voerde het woord. Hij zei dit: ‘Wij staan sterk met onze 6100 stemmen; dat zijn sociaal-democraten; maar die 6700 stemmen van Otto, wat is dat voor een stelletje?’ (Geroep: Zwijnen! zwarten! bedriegers! anarchisten!) Duys: ‘Dat zijn mensen die op hun gemak hun pijpje roken, couponknippers, en anarchisten die in de modder liggen en spuwen op de S.D.A.P.’ (Luid applaus)

Boze woorden, scheldwoorden. Begrijpelijk misschien, maar ik was ze allemaal vergeten. Niet vergeten ben ik de vrouwentranen, tranen van diep verdriet, omdat de S.D.A.P. – hun grote partij, hun geliefde partij – zo deerlijk was geknauwd.

IV

De sfeer der jeugd is een misleider. Als knaap reeds stelde ik belang in politiek (de Romeinen noemden zo iets misschien wel een ‘puer politicus’), ik ging naar verkiezingsvergaderingen, maar ik heb er de foute gedachte aan overgehouden dat in de zalen en de zaaltjes die ik dan bezocht nooit anders dan sprekers van links het woord voerden. Wanneer de strijd om de negen Amsterdamse kamerzetels in volle gang was – het districtenstelsel gold toen nog, en we hadden negen districten – dan roerden de rechtse kandidaten natuurlijk ook geducht hun mondje om de gunst der kiezers te veroveren, en ze vergaderden stellig menigmaal in dezelfde lokaliteiten als de mensen van links, al hadden ze ook eigene zoals bij voorbeeld Patrimonium. Maar als ik terugdenk aan mijn eigen belevenissen, dan zie ik altijd mensen van links.

Ik zie de grote zaal van Plancius voor me, waar een debatavond was georganiseerd tussen Troelstra en de Liberaal Arie Roodhuijzen. Die zaal was tegenover de hoofdingang van Artis, en voor dat debat bestond een ontzaglijke be-

langstelling. Een uur voordat de deuren openingen kronkelde zich al een geweldige mensenslang de hoek om door de Franselaan, wel helemaal tot aan de Parklaan toe. Ergens in die menigte stonden mijn vader en ik, en we kwamen erin ook. Ik herinner me niet meer wanneer het precies was (1913?), maar ik weet wel dat Troelstra won. Roodhuijzen sprak in goedgebouwde zinnen, en met één daarvan had hij veel lachsucces – de burgemeester van Hoorn had zojuist de vertoning van Heyermans' *Allerzielen* verboden, en Roodhuijzen noemde dat 'allerzieligst'. Maar Troelstra, die veel slordiger formuleerde, sleepte mee; voor hem waren de stormen van applaus.

Ik zie de Vrijzinnig-Democratische leider mr. Marchant in de Koopmansbeurs staan oren met duidelijke Deventer slot-n's, nogal hees en met veel scherpte en ironie.

Nooit vergeet ik de grote zondagmiddagdiscussie in het Concertgebouw tussen Treub, eens zo radicaal en nu aanvoerder van de op vrijheid (te weten ondernemersvrijheid) beluste Economische Bond, en Duys, toen nog de goed-Zaanse, de nog-niet-weggedwaalde socialist. Hoe zou men een meeting kunnen vergeten die ermee eindigde dat de ene helft van de zaal de Internationale aanhief, de andere helft – op het orgel begeleid en door Treub gedirigeerd – het Wilhelmus?

Ik zie Kleerekoper (A.B.K. oftewel de Oproerige Krabbelaar van Het Volk) prachtig demagogisch aan de gang in Bellevue (of was het in de Diamantbeurs?), met grote gebaren en een boosaardig-fluwelen stem.

En ik zie, nog steeds bewonderend, Jos. (genoemd Joppe) Loopuit in De Geelvinck, het zaaltje bij de bloemenmarkt, waar hij stond te spreken voor een klein publiek en zonder een schijn van kans. Stel u voor – hij was de kandidaat van de S.D.A.P. in Amsterdam VI, het district rondom de bocht van de Herengracht, het district dat stevast een Vrije Liberaal dat wil zeggen een van de minst linkse of meest rechtse Liberalen) naar de Kamer stuurde, te weten oud-minister De Beaufort. Maar de neuzen moesten worden geteld, of misschien zei men wel: het beginsel moest worden uitgedragen; en Joppe Loopuit stond offervaardig te spreken in De Geelvinck.

De zaal die ik het best kende was die van Handwerkers Vriendenkring, daar waar nu Kriterion is, maar met de ingang aan de Nieuwe Achtergracht. Ik kende die zaal goed van kinderfeesten, van muziekuitvoeringen, en ook van bijeenkomsten van H.W.V. zelf, zoals die vereniging altijd afgekort werd genoemd, en niet H.V.K., wat wel logischer zou zijn geweest.

Handwerkers Vriendenkring – een tergend-innige, ouderwetse naam, die aan een ver vóór-socialistische, diep-negentiende-eeuwse sfeer doet denken – was een sterk constructief ingestelde vereniging van een type zoals men dat nu naar ik meen niet meer kent. Zij was per se niet aan een partij gebonden, maar de mentaliteit was er uitgesproken links. De leden waren in meerderheid, maar niet uitsluitend, joods; zij werkten in meerderheid, maar niet uitsluitend, in de diamantindustrie; zij woonden in meerderheid, maar niet uitsluitend, in de jodenbuurt met haar uitlopers, tot Linnaeusstraat, Weesperzij en Binnenkant toe. Die leden stemden op de S.D.A.P., of de Vrijzinnig-Democraten, een enkeling misschien Liberaal of wie weet op de S.D.P., die voorloper der communisten. Wat hen verenigde, dat was hun zaal waar zij bijeenkwamen en die zij verhuurden; hun uitleenbibliotheek één-hoogen en hun andere culturele bedrijvigheden, zoals een zangkoor; en ten slotte hun activiteit op het stuk van de woningbouw – toen de krotten op Marken en Uilenburg gingen verdwijnen, zette het Bouwfonds van H.W.V. in de Transvaalbuurt nieuwe huizen neer voor de bewoners. Kortom, er zaten in die vereniging elementen van een Ons Huis, van een Instituut voor Arbeidersontwikkeling, en van een woningbouwcoöperatie. Er waren natuurlijk wel politieke meningsverschillen in H.W.V., tot in het bestuur toe, maar er was een gemeenschappelijke grondtoon – men wilde naast de lotsverbetering in de traditionele zin een lotsverbetering in bredere zin, en dan uit eigen kracht. Men had natuurlijk ook een verenigingskrant, en mijn vader die – uit het diamantvak gekomen, zij het dan nu diamanthandelaar geworden – in het bestuur zat, schreef daar veel in, redigeerde haar zelfs een poos.

Hij was een van de Vrijzinnig-Democraten in dat bestuur, lid van de partij die toen wel werd aangeduid, ook door zichzelf, met de naam 'tem-

peraars van de klassenstrijd'. Fel rode mensen vonden dat uiteraard een nogal honende aanduiding. Anderen daarentegen waren van oordeel, dat vooral begrepen moest worden dat 'temperaars' iets anders was dan 'loochenaars'. Men aanvaardde kennelijk – het opkomende socialisme noopte er wel toe – het bestaan, het onvermijdelijk bestaan van die strijd; maar men was erop uit de scherpe kantjes daarvan rond te slijpen.

In het eerste decennium dezer eeuw woog de Vrijzinnig-Democratie tamelijk zwaar in Nederland en met name in Amsterdam. Het ging daar bepaald niet om een partij van 'generaals zonder soldaten' zoals men het wel eens heeft uitgedrukt. In 1905 waren drie van de negen kamerleden voor Amsterdam Vrijzinnig-Democraten: de onderwijsspecialist Ketelaar voor V, de volkman Piet Nolting voor VIII (de Jordaan), de Indië-kenner Van Deventer voor IX; en dat waren volkrijke buurten. In hun propaganda waren de V.D.-ers ook bepaald niet bang voor ondeftige methoden. Ik herinner mij hoe er door de Pijp, deel van V, een open wagen reed met een grammofoon erop, die onverpoosd 'Kiest Ketelaar!' riep, een leuze die op den duur verslodelde tot een soort 'Kiesjkeetlaa!', eindeloos uitgeblèrd.

In deze eeuw zijn er in ons land vóór de eerste wereldoorlog vier kamerverkiezingen geweest. Er bestond toen nog geen algemeen kiesrecht, geen vrouwenkiesrecht, geen evenredige vertegenwoordiging, geen opkomstdwang (bijgenaamd stemplicht); het toen nog geldende beperkte mannenkiesrecht kwam erop neer dat aanvankelijk negenenveertig procent der mannen mocht gaan stemmen, een percentage dat allengs de zeventig ging naderen doordat van lieverlee meer mannen gingen beantwoorden aan de 'kentekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand', die door de kieswet werden opgesomd. Wie nu denkt dat die toenmalige situatie per se ongunstig moest zijn voor 'links', die vergist zich grotelijks. Men zou zelfs venijnig kunnen stellen dat 'rechts', toen het ter verkrijging van de gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs de linkse wensen inzake het kiesstelsel inwilligde, slechts in schijn een ruil aanging doch in werkelijkheid twee vliegen in één klap sloeg. Enige welsprekende cijfers nopens Amsterdam kunnen toelichten hoe goed 'links' gedijen kon bij dat oude kiesstelsel.

Bij de kamerverkiezingen van 1901, 1905, 1909 en 1913 werd het negental kamerleden voor de hoofdstad (van de honderd in totaal) als volgt samengesteld:

	1901	1905	1909	1913
S.D.A.P.		1	2	4
Vrijz. Dem.	2	3	1	1
Unie Lib.	5	3	2	2
Vrije Lib.		2	1	2
Anti-Rev.	1		2	
Chr. Hist.	1		1	

De Rooms-Katholieke Staatspartij kwam erin het geheel niet aan te pas! Het zijn duidelijke cijfers. Zij bewijzen, dat in elk geval in Amsterdam het toenmalige kiesstelsel, met zijn beperkte mannenkiesrecht, bepaald niet nadelig was voor links.

Duidelijke cijfers – maar er schuilt wel iets troebels achter. Dat troebele element hangt samen met het districtenstelsel en zijn eventuele herstemmingen. Het was een stelsel waarvan de drie vrijzinnige partijen bovenmate profiteerden. Kwam een vrijzinnige in herstemming met een socialist, dan kon hij rekenen op veel stemmen van rechts, want hij was dan het mindere kwaad. En kwam hij in herstemming met een man van rechts, dan bracht de solidariteit van toenmalig-links tegen toenmalig-rechts de S.D.A.P. ertoe de vrijzinnige kandidaat te verkiezen boven die der confessionele partijen. Zo kon het gebeuren, dat in die vier verkiezingsjaren der periode 1901 – 1913 Amsterdam in de Kamer door gemiddeld zes vrijzinnigen op het negental leden werd vertegenwoordigd.

Groeide vóór de eerste wereldoorlog de sociaal-democratie in de hoofdstad gestadig, dat wat op den duur de Communistische Partij Nederland zou worden en heten, was in die tijd nog slechts een geringe factor in het politieke geheel. Daarna zou die partij, de meest linkse in links Amsterdam, uitgroeien tot een zeer sterke factor, in een bepaalde periode zelfs de sterkste van alle zijn. Over die ontwikkeling dient nu het een en ander te worden gezegd.

V

In het Nationaal Archeologisch Museum te Cagliari, de hoofdstad van Sardinië, is bij de unieke verzameling kleine bronzen beeldjes, die

werden gevonden in de nuraghen – vreemde bijenkorfvormige bouwwerken zoals men ze nergens anders ter wereld aantreft – ook een beeldje van een baardige man met een nap in de hand, een nap die vermoedelijk een offerande bevatte. Dat beeldje lijkt sprekend op David Wijnkoop zoals ik hem de eerste maal zag. Dat was in het kleine zaaltje van het Nut, aan de Nieuwezijds Voorburgwal, daar waar nu het Telecommunicatiegebouw staat.

Ik weet niet hoe zwaar de Maatschappij tot Nut van het Algemeen tegenwoordig nog weegt in het Amsterdamse culturele leven. In het begin dezer eeuw was dat behoorlijk zwaar. Het Nut had een uitmuntende uitleenbibliotheek, het organiseerde veel belangwekkende lezingen, vaak in het Gebouw voor de Werkende Stand aan de Kloveniersburgwal – ik heb daar eens Louis Couperus, met een orchidee in het knoopsgat, precieus en kordaat zien zijn – en het had, in datzelfde gebouw aan de Nieuwezijds dat ook de bibliotheek behelsde, gemeld zaaltje dat menigmaal ook aan andere verenigingen voor hun lezingen werd verhuurd. Tot die verenigingen behoorde ook S.L.

Er zal onder studenten altijd wel belangstelling hebben bestaan voor actuele sociaal-politieke vraagstukken. Op het ogenblik is die belangstelling overweldigend, met de democratisering van het onderwijs als kernelement, en zonder afkerigheid van forse woorden en methoden. In de eerste decennia van de twintigste eeuw was die interesse geringer en in elk geval in haar uitingen minder hevig, maar het ontbrak degenen die haar stimuleerden niet aan doelbewustheid. Getuige: de Studentenvereniging voor Sociale Lezingen – maar niemand noemde haar bij die naam; iedereen zei S.L.

In de laatste van de jaren tien werd S.L. voorgezet door een jongmens dat meen ik Maas heette, fiks rood was en op de gedachte kwam een kleine reeks lezingen te organiseren waarin over het communisme zou worden gesproken en wel door leidende Communisten zelf. Van die lezingen herinner ik mij twee – een waar Henriette Roland Holst oreerde, hees en hartstochtelijk; en een van Wijnkoop, die stond te doceren met een combinatie van felheid en zake-lijkheid. De houding van zijn hoofd had iets uitdagends. Hij hield het wat achterover, zodat zijn

kin met de toen nog donkere korte baard ietwat naar boven priemde, net als bij dat nuraghenbronsje. Ik weet niet meer wat hij zei. Ik weet wel dat aan hem te merken was wat kracht van persoonlijkheid – en dan niet in de zin van onhebbelijkheid – betekenen kon.

Het zaaltje was een pijpenla met bovenin een smalle balkonkrans. Op dat balkon zaten twee hurrige studenten, die – meteen al toen het begon – lieten merken dat zij waren gekomen om hinderlijk te zijn. Zij strooiden zotte interrupties naar benee, kortom, ze zouden die rooie, of misschien wel die rooie jood, wel eens even. Het was verbluffend te ervaren hoe Wijnkoop zoiets aankon. Ik herinner mij niet één van zijn woorden; ik herinner mij volkomen hoe bondig, hoe striemend, hoe afdoende die woorden waren. Hij keek daarbij op naar die twee onvolwassen persoontjes – want dat werden ze prompt –, het hoofd daardoor nog iets meer achterover, kin en baard nog iets tartender en priemender omhoog. Er was een hard applaus, kort en genoeg, en Wijnkoop doceerde verder. De twee jongens waren nergens meer – ze bleven, dat wel!

In die jaren was het communisme ook in rode Amsterdamse districten een kwestie van tientallen of hoogstens honderdtallen stemmen. Nog bij de kamerverkiezing van 1913 kreeg in Amsterdam II, het district van de oostelijke eilanden – Kattenburg, Wittenburg, Oostenburg – de communistische kandidaat dr. H. Gorter (de H van Herman) zesenvijftig stemmen, en bij een latere verkiezing zelfs nog maar achtenveertig.

Zoëven bracht ik, veronderstellenderwijs, het element 'jood' in het geding. Met reden, want het kan in twee richtingen een rol hebben gespeeld. Over de joodse factor in het Amsterdamse sociaal-politieke leven is hier al eerder iets aangeduid, toen de in ruime meerderheid joodse diamantbewerker als pioniers der vakbeweging ter sprake kwamen. Zij vochten, uiteraard, voor hun belangen, voor het verwerven van sociale activa en voor het behouden van die verworvenheden. Maar ik waag de hypothese dat nog iets anders in het geding is geweest, iets dat wel een oud-joodse tendentie mag heten. Beperken wij ons tot Nederland, dan is dat bij een figuur als Wijnkoop nog duidelijker te onderkennen. Wijnkoop

werd niet door persoonlijke nood gedreven. Hij was de zoon van een rabbijn; goed, een rabbijn wie het aan conflicten met zijn star-behoudzieke chef, opperrabbijn Dünner, niet ontbrak, maar die, louter maatschappelijk gesproken, in staat was zijn zoon te laten studeren. Maar die zoon David – en daar zit dunkt me die oud-joodse tendentie – hongerde nog meer dan naar kennis naar gerechtigheid. Dat brandend verlangen naar gerechtigheid is misschien wel de joodse vorm van naastenliefde. Niet voor niets zijn er allerwegen onder de rode revolutionairen altijd veel joden geweest, en niet voor niets zag men antisemitisme menigmaal als hulpmiddel bij de pogingen om de opmars naar een maatschappij met meer gerechtigheid te stuiten. Antisemitisme als ‘argument’ voor antirood-zijn; antirood-zijn als ‘argument’ voor antisemitisme – zijn het geen bekende verschijnselen?

Ook in 1918 was het communisme in Nederland nog altijd een kleine zaak, maar niet meer een zó kleine zaak als het geweest was. De evenredige vertegenwoordiging bracht in dat jaar twee communisten in de Kamer, Wijnkoop en Van Ravesteyn. Maar er was nog een factor die een rol had gespeeld, de Russische revolutie, en dan met name haar belangrijke tweede fase, de oktoberrevolutie 1917. Het jaar daarop zou in heel Midden-Europa een even explosief jaar worden als 1848 was geweest. De golven gingen hoog, tot aan de Duitse westgrens toe.

Bij heel wat rode mensen in Nederland, heel wat S.D.A.P.-ers inclusief, Troelstra voorop, heeft toen de illusie geleefd (en bij heel wat antiroden de vrees) dat de golven over die grens zouden slaan en ons land overspoelen. Een socialist stelde in de Kamer de retorische vraag waarom een omwenteling met socialistische strekking, die Emmerik had bereikt niet ook Zevenaar zou bereiken. De Vrijzinnig-Democraat Marchant gaf het droge, gans niet retorische antwoord: omdat Emmerik in Duitsland ligt en Zevenaar in Nederland. Hij had en kreeg gelijk.

Tussen de twee wereldoorlogen, en vooral na het begin van de grote crisis, is het communisme in Nederland en met name in Amsterdam allengs een belangrijker factor geworden. Maar het is natuurlijk geen eenvoudige zaak, bij het bezien van bepaalde activiteiten, al dan niet van

explosieve aard, vlotweg te constateren waar daarbij de politieke grenslijnen lagen, en ook of Amsterdam in hartstocht, ijver en offervaardigheid al dan niet vooraan stond. Waar blijft de socioloog die over het onderwerp ‘linkse acties en explosies in Amsterdam’ een dik, grondig, boeiend boek schrijft, zo boeiend dat men het met rode oren leest?

Vlak na de tweede wereldoorlog heeft het communisme in Nederland, en vooral in Amsterdam, een hoogtepunt bereikt. Kreeg de Communistische Partij in 1921 in de hoofdstad 7.7 procent van het totaal aantal stemmen, in 1927 9,7 procent en in 1939 15,9 procent, in 1946 sprong het bij de raadsverkiezingen tot 32 procent omhoog; de Partij van de Arbeid kreeg er toen 31 procent; tezamen dus 63 procent. Bij de kamerverkiezingen van dat jaar had de P.v.d.A. in het hele land 28.31 procent van de stemmen gekregen, de C.P.N. 10.57 procent; tezamen dus bijna 39 procent. Stel dat percentage eens tegenover de 63 procent in Amsterdam – dan ziet men hoe links de hoofdstad hield.

Waaruit waren die 10.57 procent der C.P.N. voor heel het land en die 32 procent voor Amsterdam voortgesprongen? Er zijn daarvoor twee oorzaken te zien, een binnenlands-politieke en een internationale. De louter-Nederlandse oorzaak was, dat de C.P.N. zich *als partij* in het verzet bijzonder had geweed. Uit alle Nederlandse partijen hebben individuele mensen en groepjes verzetsprestaties geleverd, maar *als partij* zijn er maar twee actief geweest: de Antirevolutionairen en de communisten. Dat was niet vergeten. Maar wat de communisten betreft kwam er nog een geweldige buitenlandse factor bij – de Sowjet-Unie, vulgo Rusland. Er heerste toen terecht in Nederland een krachtig besef dat geen land zoveel tot onze bevrijding had bijgedragen als Rusland. Het gold hier een onaanvechtbaar feit, en dat feit is de Nederlandse communisten enorm te stade gekomen.

Het is stellig ook geen toeval geweest dat toen het Daniel Willinkplein Victorieplein werd en ook de belendende lanen zouden worden herdoopt, Churchilllaan en Rooseveltlaan gingen uitlopen op de Stalinlaan, die daarmee – hoewel de kortste van de drie – in zekere zin tot hoofdlaan werd gestempeld. Dat de gemeenteraad later, in de toornige emotie om Hongarije,

van die Stalinlaan Vrijheidslaan heeft gemaakt, getuigt van eenzelfde tekort aan duurzaam historisch besef als waarvan Moskou blijk gaf toen het de naam Stalingrad in Wolgograd veranderde.

VI

Er zijn beelden van gebeurtenissen die zo diep egekerfd staan in het geheugen, dat zij ook bij het slinken van dat geheugen prompt op te roepen zijn. Zo zie ik na een enkele oproep meteen weer de Amsterdamse markthallen vóór mij, zoals die, een mensenveld omsluitend, eruit zagen op de avond van de tweede februari 1946. Er was een meeting belegd door de Vereniging Nederland-Indonesië om de regering-Schermerhorn aan te moedigen voort te gaan met haar verstandig dekoloniserende politiek; en die meeting had de instemming van heel de linkse vakbeweging en heel de linkse arbeidersjeugd. Berend Blokzijl sprak er voor de Eenheids Vak Centrale en Coen van der Lende voor het Nederlands Verbond van Vakverenigingen; toen hij, zinspelend op het fusieoverleg, de hoop uitsprak dat er weldra nog maar één woordvoerder voor heel de linkse vakbeweging zou hoeven te zijn, toen dreunde die enorme zaal van de ovatie – welk een eendracht toen, welk een euforie. Er waren, 66k eendrachtig, de volksliederen, Wilhelmus en Indonesia Raja. Er was tromgeroffel, er waren zo'n 20 000 mensen, en er was dus het verhoogde levensgevoel dat in zulk een sfeer ontstaat. Na afloop, op de duistere Rozengracht, liep een stoetje Rode Valken huistoe. Zij zongen 'Wij zijn de jonge garde van 't proletariaat', op de wijze van het Hoferlied, dat tot de categorie van de grote opstandige liederen behoort, zoals ook de Warsjawnjanka, Bandiera Rossa en zeker ook de Internationale, die zelfs de kracht had prof. Oud van de P.v.d.A. naar de V.V.D. te helpen overhevelen. Men hoort die Internationale in ons land niet zo vaak meer, hetgeen te begrijpen valt, want de aanmoediging aan het adres van 'de verworpenen der aarde, de verdoemden in hongers sfeer' richt zich niet zo zeer tot de hoogstbetaalde bouwvakkers in Nederland als wel tot de potentiële guerrilleros van Brazilië, India en Zuid-Afrika.

In de pauze was ik het podium opgeklommen

om even te praten met prof. De Josselin de Jong, de Leidse hoogleraar, die toen voorzitter was van de Vereniging Nederland-Indonesië. Hij was beduusd, keek een beetje verslagen-respectvol naar dat deinende rimpelende mensenveld in die enorme zaal en zei haperend: 'Zoiets kan alleen in Amsterdam'. Als ik het goed bedenken zijn eigenlijk die vijf woorden van De Josselin de Jong de inzet van deze hele beschouwing.

Bijna zeven jaar na die grandioze massameeting, op 19 december van het jaar 1952, werd Mari Andriessens Dokwerker op het Jonas Daniel Meyerplein onthuld. Zó vitaal is dat beeld, dat het in de toch betrekkelijk korte duur van zijn bestaan al drie functies heeft kunnen vervullen.

Ten eerste: zijn beoogde en duurzame, op de eeuwen berekende functie, monument te zijn voor de heldhaftigheid, de vastberadenheid, de barmhartigheid van die Amsterdammers die in de oorlogsjaren inderdaad heldhaftig, vastberaden en barmhartig zijn geweest. Dat is een functie die met links of rechts weinig of niets te maken heeft.

Ten tweede is het beeld in heel zijn massieve onverstoordbaarheid verscheidene jaren – de jaren waarin de koude oorlog op zijn brandendst en branderigst woedde – het object geweest waaraan de verstoordheid van Amsterdammers zich kon botvieren. Herdenkt Nederland – de kalender dienende – op 4 mei diegenen die tijdens de oorlog als strijders voor de goede zaak of als slachtoffers van de vijand gestorven zijn, en op 5 mei de herrijzenis der volledige vrijheid, de vijftiengste februari is de dag van Amsterdam, de dag waarop de Februaristaking wordt herdacht, die korte heftige explosie van het 'neen', die – niet zo zeer om haar rechtstreekse uitwerking als wel om de houding waarvan zij de imposante demonstratie was – zowel binnen als buiten de stadspalen en de landspalen verdiende faam heeft verworven. Wie Amsterdam toen heeft aanschouwd, zal die vijftiengste februari nimmer kunnen vergeten.

De verstoordheid van veel Amsterdammers, uit verschillende kampen, in naoorlogse jaren, sproot voort uit twee niet richtige houdingen, die, tegen elkander opbotsend, elkander versterkten. Bij te veel communisten was er een neiging om de sta-

king voor zich te monopoliseren. Bij te veel anticommunisten was er een neiging om het feit dat het communisten waren die de lont in het kruit staken, te loochenen. Men mag hopen dat aan die wederzijdse scherpelijperij allengs een eind gekomen is. Men mag hopen dat van lieverlee – mede dank zij het boek van Ben Sijes – allerwegen niet langer getwijfeld wordt aan twee feiten en niet langer zo onvolwassen gekissebist wordt over die twee feiten: ten eerste dat communisten het initiatief namen tot de staking (en waarom ook niet?) en ten tweede dat het initiatief prompt enorme weerklank vond – en waarom ook niet? want de toestand was er rijp voor en men had nog de illusie dat zoiets straffeloos kon; bovendien kon het toen niemand wat schelen wie de initiatiefnemers waren geweest. Er is nu op 25 februari geen branding meer aan de voet van Andriessens beeld. De Dokwerker is opnieuw het onomtwist symbool van de eendracht in 1941. Men zou hem zowaar als de opvolger kunnen zien van de Naatje Eendracht die eens, bijzonder lelijk, midden op de Dam heeft mogen staan.

En nu de derde, recente functie van dat standbeeld op het J. D. Meyerplein, misschien wel de merkwaardigste functie die ooit een beeld, in binnen- of buitenland, heeft gehad. Er is, voor zover ik weet, nog nooit daarover geschreven, en toch is het een zaak die mij, voor sociologen bij voorbeeld, de moeite waard lijkt. De Dokwerker is enkele jaren geleden in een tijd waarin men aan bezettingen nog niet toe was, menigmaal plaats van samenkomst geweest

voor betogers, startpunt van optochten, en misschien durf ik zeggen een soort vrijplaats voor protesterenden, voor neen-zeggers – neen-zeggers zoals die arbeiders van ‘de eilanden’ waren, die de vechters uit de jodenbuurt te hulp kwamen toen het neen-zeggen geblazen was tegen de Duitsers en hun N.S.B.-ers, en ook vechten tegen die Duitsers en die N.S.B.-ers. Ik weet niet wie de jongeman of het meisje – want ik zie ze jong – is geweest, die als eerste heeft gezegd: laten we samenkomen bij de Dokwerker en dan van daar naar de Dam of de Westermarkt of het Museumplein, noem maar op. Maar degenen die dit het eerst zei, moet een geniale flair hebben gehad voor wat zou spreken tot de verbeelding van toornige Amsterdammers die aan hun toorn zinnige vorm zouden willen geven. Degeen die dit initiatief nam, moet ook een schrandere besef hebben gehad van de veiligheid, beter gezegd de onaantastbaarheid die dit beeld zou bieden aan wie het omringden. Men kan immers onbeschoemd vermoeden dat niet zo licht agenten de wapenstok zullen trekken ten overstaan van die robuuste mens, die verzinnebeeldt hoezeer Amsterdam geweld tegen zijn burgers verwerpt en verfoeit.

Vraagt men ten slotte wie dan die betogers zijn geweest die hier in de jongste paar jaar samenkamen, dan is het antwoord: het ging om ‘het huwelijk’ of om Vietnam of om Griekenland. En dat antwoord bevestigt dan dat men ook bij de Dokwerker op het Jonas Daniel Meyerplein de stad aanschouwt die links houdt.

Twée gedichten

voor Gerrit Achterberg

eens schreef ik
een gedicht voor jou
om je te eren
maar ook als wankele poging
mijn nalatigheid
– je pas na je dood te leren lezen –
goed te maken

het was een vaag gedicht
over 'het woord'
en 'of je het nou had
daar in de atomen van de lucht'
maar natuurlijk is het onzin
dat je in de lucht zou zijn
om daar het woord te vinden

nee
na ontbinding van je lichaam
dook je onder in je werk
om te ontdekken
dat er zonder erg
het juiste woord
tussen de regels was geslopen

(voor J. Bernlef)

de dood is een mooi onderwerp

er is niets mooiers
om over te schrijven
of het zou marieke moeten zijn
die op de grond
een lange jurk ligt te maken
en niet denkt aan de
dood
omdat ze gelukkig genoeg is
tussen de lappen groene stof

dat is mijn gebrek
altijd de dood
trachten te benaderen
overal de dood te herkennen
zoals op de elfde speelweek
toen jij je bril afzette

zo komt de dood
op een dag plotseling binnen
een dichter
met een vriendelijk gezicht
dat angstaanjagend wordt
wanneer hij
midden in het gesprek
zijn bril afzet

Een belangrijk boek:

K.L. Poll/Het masker van de redelijkheid

Politieke essay's f 9,50

'Het is een bundeling van tussen 1957 en 1969 verschenen artikelen, waarvan ik al meteen dit wil zeggen: ik ken geen betere geschiedenis van het Nederlandse intellectuelendom in de jaren '60 dan dit boek. Vrijwel alle problemen die de Nederlandse intelligentsia in dit tijdsbestek hebben beziggehouden, komen bij Poll aan de orde. Het scala loopt van de provo's bij Het Lieverdje tot de studenten in het Maagdenhuis aan de overkant (waarmee de ideologische reikwijdte van de jaren '60 in Nederland misschien het best is getypeerd), van Hongarije via Cuba tot Vietnam (een iets grotere afstand), van D'66 tot Nieuw Links en van Harry Mulisch tot G. K. van het Reve.' – Paul van 't Veer in het *Algemeen Handelsblad*.

M **meulenhoff**
nederland

perken tot wat de historische ontwikkeling van de wetgeving te zien geeft. Ook daarbij deed zich al aanstonds een 'levensprobleem' voor met betrekking tot de vraag wanneer bij een vrucht van leven kon worden gesproken. Aanvankelijk meende men dat de vrucht begon te leven op het ogenblik dat de moeder de vrucht voelde bewegen, en men nam aan dat dat bij jongens na ongeveer veertig dagen het geval was en bij meisjes eerst na zestig of tachtig dagen.² Daardoorheen speelde echter de gedachte dat het misdrijf gepleegd werd tegen de ziel van de ongeborene, en op grond van de leer van de erfzonde meenden velen dat die ziel reeds aanwezig was onmiddellijk na de conceptie. Al naar gelang deze opvatting de overhand had, was iedere vorm van abortuseen misdrijf, maar zwaarder strafbaar nadat ook 'het leven' begonnen was. In Engeland daarentegen was tot het begin van de negentiende eeuw de abortus in het eerste stadium van de zwangerschap in het geheel niet strafbaar. Soms werd anderzijds een strafverzwarende omstandigheid gezien ingeval de zwangerschap reeds zeven maanden had geduurd en de vrucht daarmee zelfstandig levensvatbaar was geworden. Als logisch vervolg hierop kende de wet een bijzondere voorziening voor het geval het kind onmiddellijk na de bevalling door de moeder was gedood. Tot het eind van de achttiende eeuw werd dit als blijk van bijzondere 'ontaardheid' zwaarder strafbaar geacht dan de 'gewone' moord of doodslag; daarna is het precies andersom en is dit misdrijf een zogenaamd geprivilegieerd delict en ligt het strafmaximum juist lager dan voor moord en doodslag in het algemeen.

Niet van toepassing waren deze bepalingen in het geval dat het levend ter wereld gebrachte kind (ernstige) afwijkingen vertoonde. Op basis van de mening dat de duivel daar de hand in gehad had, en wel dat een dergelijk 'monster' geen ziel bezat mocht het kind zonder meer worden gedood.

Een ander 'levensprobleem' begon meer en meer te spelen naarmate de medische wetenschap tot ontwikkeling kwam, kon voorzien dat in bepaalde gevallen de zwangerschap levensgevaar voor de moeder opleverde en op grond daarvan tot ingrijpen kon overgaan. In de kerk,

met name de rooms-katholieke kerk, heerste de opvatting dat het levensrecht van de vrucht boven dat van de moeder ging en er waren ook juristen die meenden dat 'wanneer iets schandelijks en iets droevigs bij malkanderen komt, men het droevige zoude (moeten) laten voorgaan voor het schandelijke'. De achttiende-eeuwse auteur Moorman verwerpt dit standpunt in die zin dat hij althans de arts volkomen vrij laat: 'zoiets buiten een Geneesheer niet moettende geschieden, kan ten aanzien van de straffe zich hierin geen de minste zwaarigheid voordoen.' Buiten dat geval zijn echter zowel de vrouw als de aborteur strafbaar.³

In enkele opzichten opmerkelijk anders motiveert men de overigens vrijwel gelijke regeling van 1886. Men gaat dan blijkens de redenering uit van de strafbaarheid van de aborteur maar concludeert dat, omdat deze zijn misdrijf pleegt tegen de vrucht en niet tegen de vrouw, er geen grond bestaat niet ook de vrouw zelf te straffen, en dat stuitte desondanks nog op (vergeefs) verzet van een achtbaar lichaam als de Raad van State.⁴ Een aanvankelijk opgenomen zinsnede die beoogde de arts te beschermen werd door de minister van justitie geschrapt 'in 't vertrouwen dat de wet slechts zal worden geïnterpreteerd door rechtsgeleerden die ook zonder wetsvoorschrift het beginsel erkennen: "Niet strafbaar is de geneeskundige handelende naar de erkende regelen zijner kunst." ' Wij zullen hierna nog zien dat natuurlijk juist dat begrip 'erkend' ook weer alleszins van de 'interpretatie door rechtsgeleerden' afhangt. Er dient echter eerst nog op een aanvulling van de wet uit 1911 gewezen te worden, waarbij het accent van de strafbaarheid en de redenen daarvoor nog weer verder geschoven werd. Omdat al spoedig de rechter de eis van (wetenschap van) leven van de vrucht gesteld had voor de toepasselijkheid van de betrokken artikelen, was strafvervolgning op grond van het daarvoor geëiste bewijs zeer moeilijk. Vandaar dat men in 1911 met een aanvulling kwam, waarbij strafbaar werd gesteld het enkele 'in behandeling nemen... te kennen gevende of de verwachting wekkende dat daardoor zwangerschap kan worden verstoord', waarbij later de rechter voor de toepasselijk-

heid van dit artikel het niet eens meer nodig achtte dat de vrouw werkelijk zwanger was, of dat zelfs maar meende! ⁵

Opmerkelijk hierbij zijn de volgende punten:

Ten eerste: Dit nieuwe artikel 251bis, dat sedertdien eigenlijk het enige voor strafvervolg-ing gebruikte artikel is geworden, is niet meer geplaatst bij de levensdelicten maar bij de zedendelicten. En dat is niet een toeval of vergissing, want de minister die dit wetsontwerp indiende, overwoog uitdrukkelijk, dat de openbare onzedelijkheid 'in hoge mate door het bestaan van met grote dristheid hun afschuwelijk bedrijf uitoefenende aborteurs en aborteuses – immers door het wegvallen van de natuurlijke gevolgen der ontucht – moet worden bevorderd', en dat (mede) daarin de grond voor de wetsuitbreiding gelegen was.⁶

Ten tweede: In aanmerking nemend dat naast zojuist genoemde overweging de oorspronkelijke opzet was ingegeven doordat met de eigenlijke artikelen niet te werken viel, valt op dat het artikel zich uitsluitend richt tot de aborteur, en dat de vrouw zelf ter zake niet strafbaar wordt gesteld. Al zou dit laatste, door een wijziging in de jurisprudentie (interpretatie van de wet door de rechter) van algemene aard tegenwoordig in bepaalde gevallen theoretisch toch weer mogelijk zijn geworden; in de praktijk doet het zich in feite niet voor.

In een tijd van contraceptiva en 'de pil' – hoewel het ongevraagd aanbieden daarvan op het moment van schrijven nog altijd een bij de wet strafbaar gesteld feit is! – zal het onzedelijkheidsargument geen hout meer snijden. De opvatting dat het om de bescherming van het leven gaat, is zeker nog wel duidelijk aanwezig, hoewel deze toch terugtreedt voor een meer naar voren komen van de motivering van strafbaarheid die met de gezondheid in het algemeen van doen heeft. Tot voor betrekkelijk kort was de ingreep, zelfs indien door een arts verricht, niet helemaal ongevaarlijk, en bij uitvoering door onbevoegden is dat nog veel sterker het geval.

Deze gang van zaken wordt goed geïllustreerd door de ontwikkeling van de jurisprudentie ten aanzien van gevallen van abortus waarbij een arts betrokken was. Het begrip 'medische indi-

catie', hetwelk voor de arts een strafuitsluitingsgrond oplevert, omdat hij bij het bestaan daarvan niet wederrechtelijk handelt, is van het aanvankelijk vereiste van levensgevaar voor de vrouw verruimd tot meer algemene overwegingen met betrekking tot gevaren voor haar gezondheid en welzijn. Hoever dat mag gaan is eerder een kwestie waarin artsen onderling – vaak op levensbeschouwelijke gronden – nog sterk van mening kunnen verschillen. Dat is overigens niet kenmerkend voor het abortusprobleem: het heeft zich voorgedaan bij zaken als inenting en geoorloofdheid van narcose bij operaties en het doet zich heden ten dage voor bij adviezen terzake van zwangerschapsvoorkoming, het verstrekken van de anticonceptiepil, het voorschrijven van narcotica en dergelijke of beëindiging van de zogenaamde reanimatie.⁷

Waar de meningen verdeeld en overigens nog alleszins in beweging zijn, is het juist dat het justitiële apparaat met de uiterste behoedzaamheid optreedt. Dat kan op verschillende manieren. In de eerste plaats kan in Nederland het openbaar ministerie afzien van vervolging van de feiten waarvan het kennis krijgt, 'op gronden aan het algemeen belang ontleend'.⁸ Het ziet er naar uit dat het openbaar ministerie, wanneer het geen wantrouwen koestert ten aanzien van de motieven die de arts tot de ingreep hebben geleid, in het algemeen niet tot vervolging zal overgaan, zonder op een goudschaaltje af te wegen of de door de arts gestelde indicatie wel precies bantwoordt aan wat laatstelijk door de rechter ter zake als 'rechtvaardigingsgrond' was aanvaard. Ook wat dit laatste betreft is zeker in de laatste twintig jaar een verruiming opgetreden. In 1949 verklaarde de Amsterdamse rechtbank nog zeer stellig dat 'zowel naar Nederlands recht als naar hier te lande heersende begrippen omtrent beroepspligten van geneeskundigen' (men lette op deze dubbele fundering!) 'verstoring van zwangerschap niet toelaatbaar is op maatschappelijke gronden', hoewel bij de wel rechtvaardigende gronden 'beveiliging van de geestelijke gezondheid' uitdrukkelijk genoemd werd. Een vonnis van dezelfde rechtbank in 1953 geeft, hoewel de arts in kwestie veroordeeld werd, daaraan bepaald een verruiming. De arts had zich be-

roepen op het feit dat de sociale indicatie met een medische moest worden gelijkgesteld wanneer 'een vrouw in een dusdanige toestand verkeert dat zij verhinderd wordt in het bereiken van haar levensdoeleinden'. Dit verweer nu werd door de rechtbank niet categorisch verworpen, de rechtbank stelde slechts dat 'het geheel persoonlijke inzicht' van de arts daaromtrent dat verweer niet opleverde, te meer omdat hij de betrokken vrouwen voor zij met hun verzoek bij hem kwamen in het geheel niet kende, en bedoeld oordeel bovendien dan ook alleen grondde op persoonlijke gesprekken.

Zeker naarmate in de laatste decennia de psychiatrie zich de belangen van de sociale aspecten voor de eigen wetenschap bewust maakte, is het begrip 'geestelijke gezondheid' dienovereenkomstig verruimd. Vandaar dat zich mede op grond van voormelde jurisprudentie een praktijk heeft gevormd waarin de ingreep verricht wordt na een door de huisarts, gynaecoloog en psychiater gezamenlijk gestelde indicatie; in sommige gevallen, zoals in bepaalde ziekenhuizen, worden daar nog anderen, als bij voorbeeld maatschappelijk werkers bij betrokken. Al dergelijke gevallen zullen aan een rechterlijk oordeel niet eens onderworpen worden.

Bij wijze van afronding van dit overzicht van de stand van zaken in de Nederlandse wet en rechtspraak op het punt van abortus provocatus zou dus gezegd kunnen worden dat niets daarin een verantwoord uitvoeren van deze ingreep in de weg staat. Het venijn zit dan, als gewoonlijk, in de staart, nu juist over dit begrip 'verantwoord' ook in medische kring — waar de rechtspraak zich aan wil refereren — allerm minst overeenstemming bestaat, en het Nederlands wettelijk systeem óók niets in de weg legt aan een strafvervolgning ten aanzien van die artsen wier wereld- en mensbeschouwing collega's en justitiële ambtenaren wat minder goed ligt.

Deze stand van zaken brengt mee dat vele artsen die niet op levensbeschouwelijke motieven zonder meer tegen abortus op sociale indicatie gekant zijn, om genoemde redenen met grote reserve tegen de ingreep blijven staan en een ontwikkeling daarmee sterk wordt afgeremd.

Dat heeft weer ten gevolge dat de in Neder-

land voor abortus te volgen procedure de tendens vertoont discriminatoir ten gunste van de meer gegoeden te werken, die gemakkelijker 'de weg weten', hun motieven voor abortus kunnen verdedigen en de kosten kunnen dragen. Een ander bezwaar is, dat wanneer een slechts kleine minderheid van artsen het aandurft om op minder omslachtige wijze te werk te gaan, deze al spoedig door toeloop een geconcentreerde 'abortuspraktijk' zullen dreigen te krijgen, wat zowel de suggestie kan wekken dat er zich een speciale beroepsklasse vormt van 'slachters', als ook hen bijzonder kwetsbaar maakt voor in hun geval wel justitieel ingrijpen.¹⁰

Vandaar dat ondanks de in feite bestaande technische mogelijkheden in Nederland, ook hier voortdurend op 'legalisatie' wordt aangedrongen — hoewel het in feite voldoende zou zijn als artsen die zelf voor de ingreep niet geporteerd zijn en daartoe dan ook niet gedwongen kunnen worden, er vanaf zagen 'andersdenkende' collega's ter zake eventueel zelfs strafrechtelijk vervolgd te willen zien.

In 1968 ontwikkelde de Raad van de mondiale artsenvereniging aan de hand van een rapport van de Amerikaanse artsenvereniging een initiatief om tot een algemene richtlijn voor 'therapeutische abortus' te komen. Het is maar de vraag of dit een zinnige onderneming is. De bindendheid van verkeersregels in een West-europees land zou duidelijk een slag in de lucht zijn met betrekking tot een land waar nauwelijks wegen zijn, vrijwel geen gemotoriseerd verkeer plaatsvindt en schaarsheid van reparatiewerkplaatsen en verkrijgbaarheid van vervangingsonderdelen ook iedere toerustingseis van het voertuig irrelevant zouden maken. Ter zake van abortus provocatus is het uiteraard niet anders: er zijn zodanige verschillen op de wereld in ethisch religieuze opvattingen, bevolkingsproblematiek, technische mogelijkheden voor andere vormen van geboortencontrole en nog veel meer andere van directe invloed zijnde aspecten, dat zelfs een onderzoek naar de staat van zaken in het geheel geen duidelijke gegevens kan opleveren.

Betrekkelijk recente gegevens van een UNO-conferentie leverden op, dat over de gehele wereld één op de vijf zwangerschappen middels

abortus zou worden verstoord, tot een totaal van 30 000 000 per jaar (80 000 per dag).¹¹ Het lijkt dubieus met deze cijfers te werken, wanneer men zich er rekenschap van geeft dat in dezelfde tijd bij Nederlandse deskundigen de meningen over het cijfer hier te lande uiteenlopen van taxaties als 5 000 tot 20 000, respectievelijk 20 000 tot 60 000 per jaar. Behalve dat deze schattingen zelf al een variatie van maar liefst enige honderden procenten inhouden, zijn er dan ook nog opinies als zou het cijfer van 5 000 al te hoog zijn, terwijl anderzijds voor de stad Rotterdam alléén al een cijfer van 30 000 werd opgegeven.¹² Het zou te ver voeren de verschillende onderzoeksmodellen en andere gegevens waarop genoemde schattingen gebaseerd zijn, hier te bespreken. Om een oordeel uit te kunnen spreken over cijfers ter zake van abortus in een bepaald land zou men met ontzaglijk veel zogenaamde 'variabelen' rekening moeten houden. Ik noem er een aantal, wat bepaald niet een volledige opsomming pretendeert:

1. Het voorhanden zijn van anticonceptionele middelen, de kosten daarvan casu quo wie die kosten moet dragen (zij kunnen binnen het kader van sociale verzekering als medische hulp of op andere gronden van staatswege gratis verstrekt worden!), al dan niet gunstig opinie-klimaat bij de bevolking om van die middelen gebruik te maken, kwaliteit van die middelen en kundigheid bij de bevolking deze ook op juiste wijze te gebruiken.

Enkele opmerkingen hierbij: In een land waar de overheid het gebruik van contraceptiva stimuleert, kan dat op religieuze of traditionele gronden bij de bevolking of delen daarvan weinig of niet aanslaan, zodat toch abortus een ruim gebruikt middel voor geboortencontrole blijft. Voor zover religieuze overtuiging dit laatste overigens wel degelijk óók als zonde verwerpt, is het in het geheel niet ondenkbaar dat men aan deze laatste, in het cultuurpatroon als het ware nu eenmaal ingebedde 'natuurlijke' zonde de voorkeur geeft boven de zonde van het gebruik van contraceptiva waar men nooit eerder mee geconfronteerd was – en die frequenter begaan zou moeten worden. Voorts kan het aanbrengen van contraceptiva als storend en hinderlijk worden ondervonden, waarbij dus

de vraag relevant is of middelen die deze moeilijkheid omzeilen, als de pil, eveneens voorhanden en verkrijgbaar zijn. Regulering van de verstrekking van de pil, als in Nederland uitsluitend op door de medicus verstrekt recept, kan moeilijkheden opleveren. De bedoelde controle op eventueel schadelijke bijwerking kan doorkruist worden doordat de arts op *levensbeschouwelijke* gronden afgifte weigert, soms ook omdat hij de aanvraagster te jong vindt voor seksueel verkeer dan wel vindt dat zij eerst maar eens (een paar) kinderen moet hebben.¹³ Wanneer door gebrekkige kwaliteit of door slechte toepassingstechniek een wél aangewende contraceptie faalt, zal motivatie tot abortus van het dan duidelijk ongewenste kind eerder nog sterker zijn dan wanneer men de zwangerschap als een soort onontkoombaar regelmatig terugkerend noodlot ervaart.

2. Wat geldt, technisch, als abortus? Tot voor betrekkelijk kort was er een vrij scherp onderscheid tussen gebruik van contraceptiva, die eigenlijk gemeenschap in de werkelijke zin des woords uitsloten en handelingen die na een 'ongehinderde' gemeenschap de bevruchtende resultaten daarvan ongedaan probeerden te maken. De onmiddellijke irrigatie door de vrouw zelf even daargelaten, leverde alle gemanipuleer met slangen en spuiten, drankjes, motorriten of wat men nog meer bedacht heeft zonder meer althans in Nederland het misdrijf van artikel 251bis op. Gezien het feit dat daarvoor niet eens vereist is dat de vrouw werkelijk zwanger was of dat zelfs maar meende, is dit technisch dus strafbaar op *ieder* tijdstip, zelfs vrijwel onmiddellijk na de 'ongehinderde' gemeenschap, of na een gemeenschap waarbij men een defect aan het gebruikte anticonceptionele middel heeft geconstateerd. Naar de striktst juridische maatstaven zou de pil – die mogelijke abortieve bijwerking heeft (dat wil zeggen soms innesteling kan voorkomen) – dus eigenlijk niet eens voor het eerst voorgeschreven mogen worden alvorens men zich ervan overtuigd had dat de betrokkene in de laatste periode daaraan voorafgaand geen 'ongehinderde' gemeenschap heeft gehad.

In de praktijk echter is men al gekomen tot de ontwikkeling van een zogenaamde morning after pil, die er juist op gericht is innesteling van

een eventueel bevruchte eikel te verhinderen. Het is waarschijnlijk dat deze pil als een versterking, immers een vereenvoudiging, van het contraceptieve arsenaal beschouwd zal worden en niet als een abortusmiddel. Het wordt nu trouwens de vraag of men zwangerschap moet definiëren naar het moment van conceptie, dan wel eerst als begonnen op het ogenblik dat innesteling heeft plaatsgevonden. De wet spreekt over abortus als over verstoring van zwangerschap.

Men heeft hier weer een voorbeeld van een technische ontwikkeling die een daardoor verouderd juridisch model over begrenzing van bescherming van leven doorkruist en de daaraan ten grondslag liggende redeneringen tot een slag in de lucht maakt.¹⁴

3. Het al of niet bestaan van regels die een abortus provocatus langs legale weg mogelijk maken, de aard van de voorzieningen daaromtrent, en de situatie waarin deze zijn gegeven. Dit aspect dient genoemd te worden, omdat voor zover 'legalisering' van abortus gemotiveerd of verdedigd wordt met het doel de criminele – en dat is dan veelal ondeskundige en daardoor gevaarlijke – abortus tegen te gaan, er nogal eens simplistische conclusies verbonden plegen te worden aan het veronderstelde al dan niet dalen van de criminele abortuscijfers.

Kennis van de wettelijke regels van een bepaald land levert nog geen inzicht op in de werkelijke staat van zaken. Men zal om te beginnen ook moeten weten of en hoe deze regels toepassing vinden of geïnterpreteerd worden, zoals wij in het voorgaande met betrekking tot ons eigen land reeds zagen. Minstens even belangrijk echter is het te weten hoe de sociale structuren zijn waarin deze regels moeten functioneren. Als bij voorbeeld in een land geen wettelijke en/of ideologische belemmeringen voor het gebruik van anticonceptionele middelen bestaan en toch het abortuscijfer zeer hoog is, hoewel dat wel bij de wet verboden is, kan voor het trekken van conclusies een belangrijk gegeven gemist worden als men bij voorbeeld niet weet dat de contraceptiva in het betrokken land voor de grote massa in feite niet te betalen zijn. Als in een bepaald land kort na legalisatie van abortus het aantal gevallen daarvan merkbaar stijgt, behoeft dat in het geheel

geen gevolg van die legalisatie te zijn, maar kan dat bij voorbeeld voortvloeien uit het feit dat door industrialisatie de behoefte aan grote gezinnen aan het afnemen is, of dat de vrouw meer in het arbeidsproces is ingeschakeld en zich geen veelvuldige zwangerschappen meer permitteren kan. Terwijl bij voorbeeld verstrekking van contraceptiva of voorlichting in het algemeen nog gebrekkig is of eerst bij een volgende generatie uitwerking zal hebben.¹⁵

En het ligt zelfs voor de hand om voor een land dat een snelle industriële ontwikkeling doormaakt eerder een duidelijk verband tussen al deze factoren aan te nemen, dan aan een toevallige samenloop te denken. Kortom: De in de verschillende landen bij legalisatie zelf toegepaste methodiek is allerminst eenvormig; vervolgens is er veel verscheidenheid in regelingen die ten nauwste bij het effect van deze legalisatie betrokken zijn en ten slotte is er de vrijwel onberekenbare factor hoe de publieke opinie in land A of land B dit alles zal verwerken.

Belangrijke aspecten zijn dan:

a. de eventuele begrenzing van toegelaten indicatiestelling en voor de toegelaten ingreep verder gestelde vereisten als ziekenhuisopname en medische verzorging, welk laatste punt direct samenhangt met

b. kosten van de ingreep en wie die kosten moet dragen;

c. samenhangend met a: de procedure als er begrenzingen van de legale abortus zijn, met name als er commissieadviezen in gemengd worden die het uitvoeren van de gewenste ingreep op zijn minst al enige tijd ophouden;

d. bestaande sociale zorg als behoud van arbeidsplaats en doorbetaling van loon in geval abortus plaatsvindt, dan wel juist indien de zwangerschap uitgedragen wordt.

Ten aanzien van deze aspecten kan men bij legalisatie grote verschillen aantreffen.

Soms is de indicatie beperkt tot zuiver medische indicatie, waarbij soms gerekend wordt een aanzienlijke kans op afwijkingen bij de vrucht of erfelijke ziekten bij een van de ouders; soms zijn beperkt sociale indicaties toegelaten als vijfenveertigjarige leeftijdsgrens of reeds aanwezig kindertal, vaak ook wordt, behoudens weer in het geval van 'zuiver' medi-

sche indicatie abortus na verloop van drie maanden zwangerschap niet meer toegestaan. Een ook wel gevolgde tussenweg is, dat abortus weliswaar niet verboden is, maar dat slechts in een aantal van de bovengenoemde gevallen de kosten niet voor rekening van de vrouw komen en anders wel.

Kortom: het zal duidelijk zijn dat in heel wat combinaties binnen dit mozaïek van regelingstelsels de mogelijkheid blijft bestaan dat vrouwen zowel toch ongewild zwanger worden alsook in dat geval ondanks bij de wet geschapen mogelijkheden aan de zekerder, snellere of goedkopere weg van een niet legale abortus de voorkeur blijven geven.

Het blijft dus een hachelijke zaak om zonder diepgaande kennis van alle achtergronden conclusies te verbinden aan enkele cijfers inzake de ingreep binnen dan wel buiten het wetelijk systeem uitgevoerd nadat legalisatie tot stand is gekomen.

In werkelijkheid blijven onder slechts een schijn van 'objectieve' argumenten emotionele factoren een rol spelen bij de standpuntbepaling tegenover abortus provocatus.

Een tweetal jaren geleden schreef een ingenieur in het N.V.S.H.-maandblad, dat zelfs het reeds geboren maar nog met de navelstreng verbonden kind meer op een lichamelijk aangesloten van de moeder leek dan op een zelfstandig menselijk wezen, en dat een vierde-maands foetus bepaald meer op een of ander orgaan als bij voorbeeld een nier leek, dan op een mens.¹⁶ Lijnrecht hiertegenover staat de althans officieel heersende mening van de artsen, dat reeds in een zeer vroeg stadium van een menselijk wezen sprake is en abortus in wezen volkomen met 'moord' gelijkgesteld moet worden. Het is maar hoe men het bekijkt. De mening van de ingenieur zal bepaald niet door iedereen gedeeld worden, en heeft, ondanks zijn constaterende vorm, ook bepaald geen aanspraak op enig 'objectief' karakter. Maar dat is evenmin zo voor de arts, die bij wijze van spreken op het moment van het positieve resultaat van de kikkerproef een nieuwe patiënt inschrijft en dit leven met al zijn vakzorg gaat omringen nog lang voordat de moeder zelf iets van dat leven bespeurt. Het is niet zozeer een

door zijn vakkennis meer weten omtrent het organisme dat de arts tot zijn andere oordeel leidt, maar een door zijn beroepsmatig optreden andere instelling. Als het werkelijk een uit het beroep voortvloeiende competentie was dit oordeel te geven, valt niet wel in te zien waarom de dierenarts niet zou weigeren katers te castreren of zieke oude honden een spuitje te geven.¹⁷

De arts kan aangeven welke graad van leven en levenskansen aanwezig is, de beschermwaardigheid daarvan is echter geen specifiek medische zaak.

Een opmerkelijke illustratie is te vinden in de uiterst restrictieve aanbeveling voor indicatiestelling van de Amerikaanse artsenvereniging die overwegingen ter zake van de geestelijke gezondheid van de moeder alleen gerechtvaardigd acht ingeval de zwangerschap een gevolg is van bij de wet strafbaar gestelde vormen van ontucht of incest. Terecht tekenen de Nederlandse artsen, die deze beperking niet overnemen, hierbij aan dat toch niet wel valt in te zien dat het 'levensrecht' van de ongeborene aldus direct afhankelijk zou zijn van de wijze waarop dat leven ontstaan was.¹⁸ Als wonderlijke pendant van deze nogal klassiek juridisch aandoende ethische opvatting moge terzijde het juist eveneens Amerikaanse geval genoemd worden waarin een psychotisch geworden terdood veroordeelde middels elektroshockbehandeling snel geschikt gemaakt werd om alsnog op de bestemde dag bij volle 'normale' bewustzijn zijn lot op de elektrische stoel of in de gaskamer te ondergaan.¹⁹

Het heeft weinig zin en zou in betrekkelijk kort bestek ook niet mogelijk zijn om alle argumenten op te sommen die voor en tegen de abortus provocatus worden gegeven en erop in te gaan. Met het bovenstaande werd alleen maar beoogd te verduidelijken dat dergelijke argumentatie, ook al is deze van artsen afkomstig, daarom bepaald nog niet zonder meer een werkelijk 'medische' argumentatie is in de nauwste betekenis van het woord. Zelfs de uitgangspunten die men bij zijn argumentatie betrekken kan zijn al uiterst gevarieerd. Bij het punt van de plicht het leven te beschermen kan gedacht worden aan soms geheel anders verloopende argumentatie wanneer het gaat over bij voor-

beeld euthanasie en in het bijzonder de zogenaamde reanimatie waarbij – vooral als en omdat er orgaantransplantatiebelangen bij betrokken zijn – niet alleen ‘leven’ maar dan ook juist de ‘kwaliteit’ van dat leven betrokken wordt bij de vraagstelling. Een ‘kinderbeschermings’-element is wezenlijk aan de orde als men huiverig is met hulpverlening middels kunstmatige inseminatie aan ouders die dolgraag een kind willen, maar het zonder die hulpverlening niet kunnen klaren. Dan wenst men soms diepgaand onderzoek naar de vraag of die ouders wel geschikt zijn om een kind op te voeden. Een argument dat vooral bij de abortus-teenstanders volledig pleegt te ontbreken.²⁰ Daarbij moet echter wel degelijk bedacht worden dat de levenskansen en meer in het algemeen goede lichamelijke en geestelijke ontwikkelingskansen van werkelijk ongewenste kinderen lager, volgens sommigen zelfs veel lager liggen dan normaal.

Daarenboven heeft men vooral in de laatste jaren ontdekt dat het geenszins zeldzaam is dat kinderen door ouders dusdanig worden mishandeld dat ernstig en blijvend letsel en niet zelden ook de dood erop volgt. Het is namelijk lang niet altijd eenvoudig om uit te maken of bepaalde laesies van ziekelijke aard zijn dan wel een gevolg van mishandeling; vandaar dat dit feit pas zo betrekkelijk kort actueel is. Een derde aspect – hoe onethisch het op het eerste gezicht ook lijkt – wordt wel degelijk ook door sociaal-economische overwegingen gevormd. Het meest duidelijk natuurlijk als men – ook als arts – geconfronteerd wordt met het alternatief van ernstige ondervoede kinderen en hoge sterftecijfers op een zeer jeugdige leeftijd na een weinig vreugdevol bestaan in een gebied waar voedselproductie en -voorraad nu eenmaal geen gelijke tred houden met het bevolkingscijfer. Maar ook in een meer welvarend land met een hogere levensstandaard, kunnen sociaal-economische factoren wel degelijk relevant zijn. De eisen die men aan het onderhoud van kinderen stelt, zullen er immers hoger liggen. Dat zal eens te meer het geval zijn wanneer men daarbij niet alleen optimale kansen voor lichamelijke en geestelijke ontwikkeling, maar ook sociale kansen als uitgangspunt neemt.

Hierboven was reeds sprake van een standpunt van Nederlandse artsen ten aanzien van het rapport van hun Amerikaanse collega's naar aanleiding van het initiatief van de ‘wereldraad’. Dat is eigenlijk te ruim gesteld; in januari 1969 werd weliswaar een op verzoek van het hoofdbestuur van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst samengesteld rapport gepubliceerd, doch dit rapport beoogt eerst de discussie in de afdelingen te bevorderen, om op grond daarvan tot een algemeen standpunt te komen. In het rapport sluit men zich in principe bij de thans bestaande situatie aan.

Door echter als eis te stellen dat de ingreep in een ziekenhuis geschiedt en dat minstens twee specialisten bij de indicatiestelling betrokken worden, zou het er niettemin op neerkomen, dat buiten deze procedure men niet eens aan de vraag naar gerechtvaardigdheid van indicatiestelling zou toekomen en er dan dus steeds sprake van een strafbaar feit zou zijn. Wanneer dit nu alleen een kwestie zou zijn van werkstelligen dat de ingreep onder optimale condities geschiedt, zou dit geen bezwaar behoeven te zijn, maar zeer duidelijk is dat men in wezen met deze procedure wel degelijk tevens beoogt in feite een zware belemmering te scheppen door middel van een intensieve controle, nog daargelaten of de hoeveelheid ziekenhuisbedden toereikend zou zijn. Het belemmeringsoogmerk blijkt uit het feit dat de commissie zich uitdrukkelijk *tegen* abortus verklaart en alleen op grond van goed gedocumenteerde rapporten een uitzondering wil toelaten. Tegenover de strafbaarheid van de arts, die een ruimer standpunt in zou nemen, staat het feit dat men uitvoerig sympathie betuigt en volledig begrip opbrengt voor de arts die principieel in alle gevallen – ook bij levensgevaar voor de moeder – tegen abortus gekant is, en die zelfs de patiënte die zich tot hem zou wenden niet zou doorverwijzen. Het is duidelijk dat, als men tot een algemeen standpunt zou menen te moeten komen, er geen enkele reden is om niet te overwegen of niet de weigerachtige arts evenzeer zijn beroepspllicht schendt. Een Amsterdamse enquête, waarbij op 341 formulieren 233 antwoorden binnenkwamen leverde op, dat 11 procent zonder meer op het enkele ver-

zoek van de vrouw de ingreep zou willen verrichten, 71 procent zou zich wel ervan willen vergewissen of er een indicatie bestond, waarbij die indicatiestelling ruim werd opgevat, tien procent is wel bereid de psychiatrische indicatie te erkennen, maar zou die nauw willen interpreteren, vier procent zou alleen gevaren voor de lichamelijke gezondheid willen laten tellen, en drie procent tenslotte (zeven artsen) bleek onder geen beding ooit bereid abortus provocatus toe te passen.²¹ Hoewel cijfers altijd betrekkelijk zijn, zou men er toch wel uit kunnen concluderen dat het standpunt van het rapport een duidelijk minderheidsstandpunt vertegenwoordigt. Met dan nog duidelijke erkenning van de rechten van een nog veel kleinere minderheid, hoewel hun mening niet gevolgd wordt. Het gevaar daarbij is dat bij bespreking de 'rekkelijke' meerderheid, uit vrees zijn 'goede naam' te verliezen, niet zijn werkelijke mening zal uitdragen, maar zich voorzichtiger zal opstellen.

Kort na het genoemde rapport verscheen een dito publikatie van de Nederlandse Gynaecologische vereniging, die in grote trekken op hetzelfde neerkwam. Alleen werd hierin iets meer – zij het niet veel – ruimte gelaten voor de verschillen in opvattingen die nu eenmaal uiteraard ook bij artsen bestaan, maar werd anderzijds een verscherpte controle voorgesteld door het rapporteren van ingrepen aan een commissie verplicht te stellen.²²

Opmerkelijk is tevens dat in dit rapport het 'recht' tot uitvoeren van de ingreep uitdrukkelijk aan de gynaecoloog wordt voorbehouden, terwijl op diverse plaatsen de opinie naar voren komt dat in andere medische kringen wel 'rekkelijker' over de gerechtvaardigheid van de ingreep gedacht wordt. Zodat zelfs de gynaecoloog de indicatiestelling van een groep collega's niet zonder meer zou behoeven over te nemen, maar als het ware tot 'benoeming van tegendeskundigen' zou dienen over te gaan. Uiteraard dient een ieder vrij te zijn om te doen of te laten wat hij zich in geweten verplicht voelt – maar door deze gedragslijn voor 'de' gynaecoloog voor te schrijven maakt men deze tot een soort 'Hoge Raad' over in wezen rechtsvragen waartoe hij niet bevoegd is.²³

In tegenstelling tot het geldend Nederlands

recht komt het er bovendien in beide rapporten samengenomen op neer, dat voor het bestaan van de zogenaamde rechtvaardigingsgrond een uitdrukkelijke bewijslast op de uitvoerder van de ingreep wordt gelegd en ook daarmee in feite een vrijwel absolute gelding van het verbod op abortus eerder wordt versterkt dan verlicht. Zulks dus in tegenstelling met de tendens in ons eigen land en omringende landen.

Medische ethiek en opvattingen van politieke aard zijn niet per se te scheiden begrippen. Terecht beroemen Nederlandse artsen zich nog altijd op hun succesvol verzet tegen allerlei maatregelen die de bezetter in ons land in de jaren 1940–1945 poogde door te drijven. Aan de andere zijde van de medaille staat het even succesvolle verzet van bij voorbeeld de American Medical Association in 1969, die actief en met financiële steun aan de presidentsverkiezingscampagne aan republikeinse kant had deelgenomen, tegen de benoeming van een onderminister op het gebied van volksgezondheid, die programma's van preventieve geneeskunde en maatregelen op het gebied van ziektekostenverzekering voorstond.

Het zou met andere woorden onjuist zijn het woord van 'de' artsen op ons probleemgebied als een zuiver wetenschappelijke argumentatie doorslaggevende betekenis toe te kennen.

Over de wijze waarop de 'medische ethiek' als bolwerk van conservatisme fungeert, onder versluiering van het feit dat het veelal in het geheel geen specifiek medische problemen betreft, berichtte dr. R. H. van den Hoofdakker uitvoerig in Wijsgerig Perspectief nummer 5 van mei 1969.

In het voorgaande gedeelte zijn een aantal aspecten en argumenten voor en tegen het toelaten van de abortus provocatus aan de orde geweest. Weliswaar was dit geenszins een uitputtend overzicht, maar het is voldoende representatief om tot enige conclusies te komen met betrekking tot de vraag of – en in hoeverre – wetgever en rechter hier een taak te vervullen hebben.

Voorzover het de taak van het strafrecht betreft, dient dan allereerst te worden opgemerkt, dat het inzicht met betrekking tot taak en functie van het strafrecht in de maatschappij in de

laatste tientallen jaren, vooral ook onder invloed van de gedragswetenschappen, nogal wat wijziging heeft ondergaan. Dit is lang niet voldoende tot de 'buitenwereld' doorgedrongen.

Vroeger bestond in een min of meer overzichtelijke maatschappij een tamelijk algemene opinie over wat behoorlijk was en wat niet. Van afwijkende zedelijke stelsels in verder weggelegde landen en culturen had men weinig of geen weet. In werkelijkheid was ook de 'algemeenheid' van opinie vaak schijn – het kwam veelal neer op het normenstelsel van een maar kleine bovenste laag van de maatschappij. Men ging daarbij zelfs zover, dat bij voorbeeld ook eventuele afwijkende meningen op godsdienstig gebied (ketterij) als misdadig werden aangemerkt.

Misdaad kwam, zo meende men, voort uit 'slechtheid' en diende te worden bestraft in gelijke mate als die 'slechtheid' groot was, waartegenover sommige anderen meenden dat die straf niet zozeer mocht worden opgelegd omdat deze 'verdiend' was, als wel om de 'slechte' misdadiger te verbeteren. Vrijwel niets van dit inzicht in mensen en menselijke verhoudingen is houdbaar gebleken.

- In een ogenschijnlijk tamelijk uniforme maatschappij bestaan desalniettemin talloze verschillende groepen en groepjes mensen met heel eigen 'normenstelsels';

- motieven om zelfs tegen een door de betrokkene erkende norm in te gaan, spruiten nooit voort uit 'slechtheid' zonder meer;

- strafbedreiging en strafoplegging zijn bepaald niet de enige of de geschiktste middelen om mensen tot een gewenst gedrag te bewegen of van een ongewenst gedrag af te houden;

- en wat, ten slotte, men voor de meest werkelijke vorm van straf houdt – de vrijheidsstraf – is wel de allerminst geschikte methode om mensen te 'verbeteren', het tegendeel is veelal waar.

Dit laatste punt nu even daargelaten volgt uit het vorenstaande in ieder geval dat wij, wanneer wij over een rechtssysteem, en met name het strafrecht spreken, niet meer simpel te werk kunnen gaan met de methode dat wat als 'onbehoorlijk gedrag' wordt aangemerkt dan maar strafbaar gesteld moet worden, en dat

daarmee de kous af is. Men zal zich de vraag moeten stellen of het wel gerechtvaardigd is bepaald gedrag te verbieden, en dan bovendien nog of dat verbod bekrachtigd met strafsancties wel zal werken.²⁴

Veel meer dan vroeger het geval was zal men zich dus bij met straffen te bekrachtigen wetgeving uitdrukkelijk rekenschap moeten geven van wat men met die wetgeving nu eigenlijk beoogt, en of men dat doel daar ook mee bereiken kan. Algemene richtlijn daarbij is, dat men in de zogenaamde pluriforme maatschappij – waar dus in velerlei groepen en groepjes 'eigen' normenstelsels bestaan – de mensen zo min mogelijk in hun vrijheid beperkt, maar anderzijds bevordert dat in een zo ingewikkelde maatschappij de mensen elkaar zo min mogelijk in de weg zitten en hinderen en een ieder zo goed mogelijk ontplooiingskansen krijgt. De verkeersregels bieden een goed voorbeeld van een stelsel van gedragsregels dat weliswaar het gedrag van iedere verkeersdeelnemer sterk aan banden legt, maar met het doel dat iedere verkeersdeelnemer zo snel en gevaarloos mogelijk zijn reisdoel bereikt – wat tenslotte een ieders bedoeling is.²⁵

Wanneer wij met dit inzicht gewapend nu gaan kijken naar het probleemveld van de abortus, zien wij twee gewenste doeleinden voor een regeling op dit gebied. Het eerste, waarop nog verder zal moeten worden ingegaan, is de bescherming van leven. Het tweede, in wezen belangrijker punt, en waarover ook vrijwel geen verschil van mening bestaat, is het bestrijden van de verrichting van deze ingreep door onbevoegden. Juist omdat de medisch verantwoord verrichte ingreep zowel in het opzicht van dodelijke afloop als andere nadelige gevolgen steeds gevaarlozer is geworden, is de 'criminele' abortus een bedenkelijker zaak geworden. Een regeling die artsen sterk aan banden zou leggen, maar tegenover knoeierij vrijwel machteloos zou zijn, is dan een slechte regeling. Deze situatie doet zich echter, zoals wij uit de cijfers zagen, bij de abortus in sterke mate voor. Als bij een kruising of invoeging van wegen zich voortdurend verkeersongelukken voordoen, kan men aan de gang blijven met het bestraffen van overtreders van de voorangsregels zonder enig merkbaar resultaat. Het is nogal

eens gebleken dat het simpele aanbrengen van wat kalkstrepen op het wegdek daarentegen de ongelukken als bij toverslag deed ophouden.²⁶ Aangezien gedragsregels in het verkeer nu juist mede ten doel hebben ongelukken te voorkomen, zou het dus onjuist zijn om uit principiële overwegingen vast te houden aan het door straf beïnvloeden van het gedrag van al die mensen die zich dan toch maar niet aan die regels hielden, in plaats van die strepen aan te brengen.

Het principe van de onaantastbaarheid van het leven voorop blijven stellen terwijl men weet dat in praktijk dat erop neerkomt dat het principe op veel onaanvaardbaarder en voor de betrokkene gevaarlijker en schadelijker wijze geschonden wordt, zou dus al een dubieuze zaak zijn.

Maar zo ondubbelzinnig ligt de keuze niet eens. Wij zagen reeds dat de keuze van het tijdstip waarop men dat 'leven' als zelfstandig leven aanneemt, een betrekkelijke zaak was. Vóór conceptie neemt men dat niet ten aanzien van de ei- en zaadcellen, hoewel men met de nodige bedenkingen tegenover sterilisatie en dergelijke zaken blijft staan. Ook het moment van conceptie – individualisering door samensmelting van zaad- en eicel – blijkt echter niet beslissend, omdat de 'morning after' pil de innesteling, waarmee de eigenlijke 'zwangerschap' pas begint, kan verhinderen. Soortgelijke problematiek constateren wij ook reeds bij de begrenzing van het einde van het leven. Het bedrijven van ingewikkelde acrobatie met nogal willekeurig uitvallende beslissingen op basis van een verouderd mens- en wereldbeeld kan de waarde van het erin geborgen beginsel aanzienlijk ondermijnen. Onmogelijk geworden haarscherpe definities van het begrip 'leven' kunnen de aandacht afleiden van het beginsel zorgvuldigheid te betrachten met betrekking tot leven en gezondheid van anderen. Een beginsel waarvan de bevordering zeker niet alleen, en zelfs niet in de eerste plaats afhangt van *verbodsbepalingen* omtrent aantasting daarvan.

Ik ontleen een voorbeeld aan de tandartsenwereld. Bij een in slechte toestand verkerend gebit zal volgens alle regelen van de kunst middels een behoorlijke sanering heel wat op

te knappen zijn, zonder dat direct naar het paardemiddel van alles trekken en totale prothese zou behoeven te worden gegrepen. Dat is echter een vrij kostbare zaak, die door de verzekering meestal niet wordt gedekt. Uit een oogpunt van beroepsethiek is er alles voor te zeggen dat tandartsen zich keren tegen een te gemakkelijke gewoonte maar tot trekken over te gaan, en misschien zelfs een pressiegroep zouden vormen om bij voorbeeld te bewerkstelligen dat, dan maar met verhoging van premies, ook tandartsenhulp onder ziektekostenverzekering zou komen te vallen. Het zou echter onder de huidige omstandigheden toch wel ondenkbaar zijn dat een patiënt, voor de keuze gesteld van een behandeling die een tweeduizend gulden zou gaan kosten dan wel een aanzienlijk goedkopere algehele prothese, van zijn tandarts te horen zou krijgen dat deze de laatstbedoelde behandeling weigert omdat hij vindt dat de patiënt zijn autootje dan maar moet verkopen om de tweeduizend gulden behandeling te betalen.^{26a}

Nu ligt er wel een verschil tussen het bevorderen van zorgvuldigheid ten aanzien van eigen gezondheid en wat daarmee samenhangt en zorgvuldigheid ten aanzien van leven – juist en omdat dat niet zonder meer als 'eigen' leven kan worden aangemerkt – maar dat verschil is in veel opzichten misschien nog meer graduueel dan principieel. En in beide gevallen zullen dwangmiddelen als zojuist geschetst, of verbodsbepalingen er beslist niet toe bijdragen dat de gewenste mentaliteit bevordert wordt. Daarentegen kan men door het bevorderen van contraceptie en door het scheppen van omstandigheden waarin het uitdragen van een in eerste instantie ongewenste zwangerschap toch een haalbare zaak wordt, wel het besef dat men niet lichtvaardig of gemakkelijk 'met levens moet omspringen' bij artsen en bij leken levendig houden. En die instelling is het tenslotte waar het om te doen is. Er zullen zich echter, zeker in afzienbare tijd, altijd gevallen blijven voordoen waarin voortzetting van de zwangerschap ongewenst is. Ook op factoren die *niet* het leven of de gezondheid van de moeder direct raken. In dergelijke omstandigheden, waarin dus de zojuist genoemde geschapen of nog te scheppen omstandigheden – als het ware

een 'premiestelsel' op het toch uitdragen van de zwangerschap – geen oplossing voor de vrouw blijken te bieden, moet per definitie de prognose voor een gezond evenwichtig opgroeien van het verwachte kind slecht worden genoemd. Men zou dan, niet alleen tegenover de vrouw maar ook tegenover het verwachte kind een minstens zo zware verantwoordelijkheid op zich nemen door een ingreep te weigeren.

Onder de geschapen omstandigheden die zorgvuldigheid ten aanzien van het leven bevorderen kan een dergelijke 'principiële' weigering dat juist doorkruisen – eerst recht wanneer de vrouw zich dan toch tot een onbevoegde zou wenden en daardoor mede een zeker die zorgvuldigheid niet dienende beroepsklasse van enige omvang in stand gehouden wordt. Het belang van het kind – niet alleen het enkele feit van leven, maar ook wat daarin aan inhoud van te verwachten is – zal hier als oriënteringspunt kunnen dienen; op dezelfde voet als dat belang de hoeksteen is waarop het gehele kinderrecht is opgetrokken, en, zoals wij zagen, zelfs een rol speelt bij de vraag of kunstmatige inseminatie zal worden toegepast.

Binnen een dergelijk systeem, waarin dus het 'premiestelsel' een 'slordige' houding ten aanzien van het leven tegengaat, kan iedere arts vrij zijn naar eigen inzichten in concrete gevallen zijn standpunt te bepalen en is het ontstaan van een 'slachtersklasse' – wat men daar ook van menen moge – onwaarschijnlijk.

De regelingen en voorzieningen die getroffen moeten worden dienen gezocht te worden buiten het strafrecht. Het strafrecht is buiten machte gebleken de onbevoegd uitgevoerde ingreep te verhinderen – het aantal ontdekte, bewezen en berechte gevallen is een fractie van wat er werkelijk plaatsvindt. De bedoelde regelingen zullen dus niet belemmerend mogen werken, op gevaar dat de 'criminele abortus' die men nu juist beperken wil, zich weer uitbreidt. Indien men aan 'legaliteit' van abortus dus de voorwaarde zou willen verbinden dat de ingreep in een ziekenhuis plaatsvindt, dan zal men voordien zorg moeten hebben gedragen, dat de benodigde bedden voorhanden zijn. Men zal er zorg voor dienen te dragen

dat de behandeling voor iedereen, ongeacht sociale en financiële status, toegankelijk is.²⁷

Het verplicht stellen van commissies of teams die over een aanvraag zouden moeten beslissen is vanuit dit gezichtspunt niet onbedenklijk. Dit kan ook al gauw discriminerend werken ten gunste van degenen die door status en opleiding hun zaak gemakkelijker weten voor te dragen. Tegenover het tegengaan van een onverantwoord lichtvaardige besluitvorming dient anderzijds ertegen gewaakt dat een onnodig loodzware procedure de aanvankelijk niet bestaande problemen juist schept. Ook het rekken van de termijn tussen aanvraag en uitvoering van de ingreep kan een niet geringe psychische belasting voor de betrokken vrouw betekenen.²⁸

Zoals wij in het eerste gedeelte zagen legt het Nederlands wettelijk systeem, gezien de daaraan door de rechter gegeven uitleg, aan het treffen van bovenbedoelde voorzieningen niets in de weg. Integendeel zou, wanneer op dit ogenblik een wetswijziging tot 'legalisering' onder bedoelde voorwaarden tot stand zou komen, door de in feite niet bestaande voorzieningen de klok worden teruggezet. Het is daarentegen voorlopig zaak om te bevorderen dat binnen het kader van de huidige wettelijke ruimte het democratiseringsproces op gang komt, zodat niet alleen de sociaal beter gesitueerden, door hun beter inzicht in wegen en mogelijkheden, deskundig geholpen worden wanneer geen aanvaardbare alternatieven aanwezig zijn.

Dit artikel is een van bronnen voorziene en wat gewijzigde versie van een zelfstandige bijdrage tot het in Nederlandse vertaling als *Ons lichaam* bij uitgeverij Hollandia te Baarn verschenen *The body* van Antony Smith.

1. Glanville Williams, *The sanctity of life and the criminal law*, New York 1957, blz. 148 en volgende.

2. Joost de Damhouder, *Practycke in criminele Saecten*, Utrecht 1642, blz. 132 en volgende.

3. Joh. Moorman, *Verhandelinge over de misdaden*, Dordrecht 1772, blz. 226-227 (2e druk bewerkt door J. J. van Hasselt).

4. H. J. Smidt, *Geschiedenis van het wetboek van strafrecht*, Haarlem 1892, 2e druk, deel II blz. 467-471. Memorie van Toelichting: 'De vrucht heeft eene eigene ontwikkeling, daarom is het afdrijven een misdrijf tegen de vrucht zelf, en niet slechts tegen de zwangere vrouw. Wanneer men dit erkent, bestaat er ook geen grond, ook de vrouw die hare vrucht afdrijft, niet te straffen, terwijl men daarbij anders zoude hebben te denken aan straffeloze zelfverwonding.' Raad van State: 'Het valt niet te ontkennen dat, wat de vrouw zelf betreft, zoo-

danige strafbaarstelling vrij sterk in het private leven ingrijpt. Het verdient overweging, of art. 319 niet zou behoren weg te vallen.'

(319 was het nummer van het desbetreffende artikel in het O.R.O.J.)

5. Hoge Raad bij arrest van 20 juni 1950, Nederlandse Jurisprudentie van dat jaar nummer 678.

6. De Memorie van Toelichting, respectievelijk Antwoord bij het ontwerp van wet tot bestrijding van de zedeloosheid (1909) als geciteerd in *De delicten betreffende de seksualiteit*, een uitgave van de juridische studenten van de Vrije Universiteit te Amsterdam, oktober 1967, blz. 9.

7. F. E. Frenkel, 'De Natuur van het kunstmatige leven', in Nieuwe Rotterdamse Courant, 23 november 1962.

8. Art. 167 Wetboek van Strafvordering.

9. 20 januari 1949, Nederlandse Jurisprudentie 1949 nummer 596: 'niet op maatschappelijke gronden, noch op andere... dan ter rechtstreekse beveiliging van de lichamelijke of geestelijke gezondheid ener zwangere vrouw volstrekt noodzakelijk is'; en 26 maart 1953, Nederlandse Jurisprudentie 1953 nummer 377. Ten onrechte heeft de redactie van de Nederlandse Jurisprudentie deze publikatie voorzien van het kopje 'verwerping van beroep op zogenaamde sociale indicatie'. Het feit dat de betrokken arts tot zes maanden onvoorwaardelijk werd veroordeeld in tegenstelling tot de arts van 1949 die met twee maanden voorwaardelijk en een boete van f 500,- werd gestraft, kan er mede op wijzen dat in casu meer de merites van het geval in concreto dan enige principiële afwijzing een rol speelden.

10. Een verslag van een 'poging tot een onderzoek' op rechtssociologisch terrein van A. Jettinghoff en P. Wesemann met mejuffrouw mr. M. G. van Westerop van de juridische faculteit van de N.E.H. te Rotterdam leverde als op zijn minst voorlopig houdbare werkhypothese op dat als referentiepunt voor opsporings- en vervolgingsbeleid naast winstbejag (bedongen honorarium) ook frequentie van verrichting van de ingreep grote betekenis heeft.

11. Anthony Smith, *The body*, Londen 1968, blz. 143.

12. E. R. de Winter, *Enkele aspecten van de abortus provocatus*, Deventer 1966, passim; P. E. Treffers in Nijmeegs Universiteitsblad van 12 mei 1967, vergelijk ook diens proefschrift *Abortus provocatus en anticonceptie*, Haarlem 1965.

13. In Engeland is bij voorbeeld sedert de legalisatie van abortus de arts, die bij een schoolmeisje beneden de zestien jaren één of misschien zelfs meermalen zwangerschap onderbrak en haar vervolgens contraceptiva ter hand zou stellen, ter zake van dit laatste feit wel strafbaar.

14. Vergelijk mijn onder 7 genoemde artikel.

15. Vergelijk buiten de onder 12 genoemde boeken: M. Rácz 'Abortus provocatus in de volksdemocratieën in De Nieuwe Stem van juli 1967, blz. 412-439.

16. N. Schwartz in Verstandig Ouderschap, juni 1967, blz. 167-168.

17. In juni 1969 wees overigens een dierenarts in de N.R.C. op het feit dat vele mensen die een huisdier niet langer konden houden, wel gedwongen waren deze

dieren dan maar ergens los te laten, omdat dierenartsen soms weigeren gezonde dieren een spuitje te geven, en ook de asyls geen hulp konden bieden. De schrijver meende, dat deze houding van sommige collega's, gezien de consequenties, onwenselijk was. Of men het daar nu mee eens is of niet - er is hier duidelijk bepaald geen sprake van het omgekeerde: dat de 'weigerachtige' dierenartsen hun collega's zouden willen dwingen een zelfde standpunt in te nemen. Een interessante bijzonderheid is, dat de kwestie zich met de abortusvraag vergelijken laat, ook in het aspect van de wettelijke voorzieningen: omdat strafbaar is (artikel 254 Wetboek van Strafrecht) het 'zonder redelijk doel opzettelijk benadelen van de gezondheid van een dier'. Ook hier hangt het er dus maar vanaf wat men onder 'redelijk doel' wil begrijpen.

18. In Medisch Contact, 1969, nummer 1, 3 januari 1969, blz. 19-32.

19. G. Bisshop *The sentence is death*, Londen 1966, blz. 126. De zaak speelde zich af in 1954.

20. F. E. Frenkel 'Levensvragen', in De Nieuwe Stem, december 1966.

21. Een in het N.R.C.-bijvoegsel van 26 april 1969 vermelde enquête van dr. H. O. Singling te Amsterdam.

22. Gepubliceerd in Medisch Contact, 1969, nummer 3, 17 januari 1969, blz. 59-65.

23. 'Abortion backlash', in New Society, 10 juli 1969, blz. 43. Deze 'gynaecologenclausule' die in Engeland voor legalisering uitvoerig besproken en verworpen was, werd half juli '69 wederom als amendement voorgesteld door het parlementslid St. John Stevas. Dit hing ten nauwste samen met het kennelijk rijkelijk opgeblazen 'schandaal' als zouden talrijke Deense vrouwen zich voor de ingreep in Engeland melden. Het amendement werd op 17 juli wederom verworpen. Het argument van een veiliger behandeling was zeer doorzichtig, aangezien er uit de cijfers geen enkele aanwijzing te putten viel dat behandeling in privé-klinieken onder leiding of medewerking van specialisten 'veiliger' was dan in de 'publieke' klinieken. Het feit dat het aantal gynaecologen zeer beperkt is, zou echter zonder meer hebben meegebracht dat het doen uitvoeren van de ingreep alleen om die reden weer vrijwel onmogelijk zou worden voor de meeste mensen.

24. Vergelijk voor al deze aspecten onder meer:

A. A. G. Peters, *Schuld en opzet in strafrecht*, Deventer 1966; L. H. C. Hulsman, 'De Strafrechtelijke sanctie en zijn maat', in Wijsgerig Perspectief 1968, nummer 4 (maart 1968) en 'Straftoemeting' in 'straf', Baarn 1969, blz. 61 en volgende; F. E. Frenkel, 'Het dilemma psychiatrie - strafrecht', in Nederlands Juristenblad, 22 oktober 1960; blz. 769-778; 'Spiegel der deugd', Randstad, nummer 6, Amsterdam 1963, blz. 145-158.

25. Vergelijk R. A. V. Baron van Haersolte, 'Coreferentiestelsels', in Nederlands Juristenblad van 7 november 1964, blz. 1013-1020 en 14 november 1964, blz. 1029-1036.

26. H. J. Kolkman, *Psychologische achtergronden van de verkeersveiligheid*, Amsterdam 1957, blz. 24-30.

26a. De vergelijking doortrekkend, zou de tandarts zelfs strafbaar moeten zijn als hij anders handelde. Wat er ten slotte met het gebit van de patiënt gebeuren zal,

laat ik gaarne aan de verbeelding over; behandeling (toch trekken) door een of ander dubieus 'tandtechnisch instituut' zou nog het minste kwaad zijn.

27. Dat dit 'zelfs' in Engeland nog allerm minst een verworven goed is moge onder meer blijken uit 'Abortion 1968' in New Society van 28 juli 1968 blz. 88 en volgen-

de. In Amsterdam en Rotterdam zijn inmiddels initiatieven van de grond gekomen tot stichting van abortusklinieken.

28. Aldus ook in de aanhef genoemde nota van het hoofdbestuur van de Koninklijke Maatschappij tot bevordering van de Geneeskunst.

Robert Paul Flipse

Gedicht

De wens de gedachte
oh mijn vader
de schepper
wat ben ik je dankbaar

voor de eicel die je bevrucht hebt
tijdens een lange
koude nacht in december

als ik op tijd ben
was het de vooravond van kerstmis
toen ook een god zijn toebereidselen trof
om zo'n kunststukje te flikken

oh god
wat ben ik
een geïnspireerd kind

met parels van sperma
in de kerstballen aan de boom
in het knisperend bed
van engelenhaar

Het ongelukje in
de lange koude winter toen liefde
het enige was dat overvloedig
kon stromen onstuimig door haat

voor de wrange etensbonnen
waar ik melk van kreeg
dank het liefdesbrood

dat mij jaren te eten gaf
dank de gevederde aderen
in de bron van dit krachtig
leven
het genot en de stromen
van liefde van vader voor moeder
voor mij

Zij die mij grootbrachten
ik laat ze niet langer wachten
ik ga weg

Hongerig vrouwtje

De vrouw keek naar haar zoon. Ze keek naar zijn volwassenheid, zijn rechte rug en zijn zelfverzekerde profiel. Er was desniettemin iets van terughouding in hem wanneer hij met iemand sprak, en ook wanneer hij achter het stuur van de auto zat, was het alsof hij het voertuig spaarde. Hij leefde met de mensen en de dingen alsof hij de sterkste was en bang met zijn kracht iemand of iets te kwetsen.

En wanneer hij zijn vader zou opvolgen in zijn winstgevende functie, zoals zij hoopte, en zoals de traditie dat eiste, zou de gemeenschap een fameuze beul krijgen, iemand die met zijn natuurlijke kracht vertrouwen zou verwerven voor zijn handwerk, met zijn natuurlijke schoonheid de kwade geur van afzichtelijkheid, die om het vak hing, zou doen verdwijnen. Met zijn ingetogenheid en behoefte aan inkeer, zou hij gemakkelijk een natuurlijk overwicht hebben over de commissaris van politie, de griffier, de geestelijke, de dokter en allen die tortuur en terechtstelling ambtshalve meemaakten.

De vrouw keek naar haar zoon met het heimelijke plezier dat de drieëntwintig jaren sinds zij hem gebaard had, haar gezicht gevormd had: onder het lage en smalle voorhoofd een scher-

pe neus; een dunlippige, samengeknepen mond, en tussen de vouwige oogleden ternauwernood zichtbare zwarte ogen, en over alles de bestoven grijns van voor anderen onkenbaar plezier. Het was alsof ze altijd glimlachte, maar wanneer men scherper toekeek, was er geen glimlach maar een mysterieuze agressie, of haat, of alleen wantrouwen.

Ze keek naar haar zoon en wist niet hoe zij het hem moest zeggen: dat haar man oud was geworden, en dat hij een opvolger nodig had. De jongen zat op zijn hurken in de tuin op de rand van een der met Engels gras afgezette bloemperken, terwijl hij een microfoon omlaag gericht hield, naast hem stond apparatuur voor versterking en in zijn rechteroor was een telefoonknop gestoken. Hij was ingespannen bezig en hield het linkeroor met zijn hand dicht.

De vrouw riep naar hem: 'Romond, wat doe je?'

Hij hoorde haar niet. De vrouw stak twee vingers in haar mond en floot schril. Hij hief zijn hoofd op en keek naar het terras, waar zijn moeder zat. Hij nam zijn hand van zijn oor weg, draaide de versterker uit, en maakte een gebaar van: ik luister, moeder.

'Wat doe je, Romond?' riep zij.

'Er zijn twee mieren die wat tegen elkaar zeggen, maar ik kan er niet achter komen wat het is, moeder.'

'O, jongen, ga je gang. Ik wilde je niet storen.'

Ze wuifde even en ging het huis binnen, jong

THEO J. VAN DER WAL. Geb. 1910. Publiceerde onder meer de romans *Zonder theater* (1953) en *Dag der glorie* (1953), de novellenbundels *De tijger en andere verhalen* (1952), *Mag ik een eend stropen?* (1960), *De geur van jasmijn* (1962), en de essays *Over de poëzie en over de gedichten der jongeren* (1945) en *Lucebert. Essay over een woordarme* (1956).

in haar bewegingen, nu ze de stem van haar zoon had gehoord. De jongen stak de telefoonknop weer in zijn oor en zette de versterker aan. Hij hoorde allerlei geluiden, waarin het zachte ritmische kloppen van de mierenpoten slechts nu en dan hoorbaar was. Hij was er zeker van dat een worm zich in de grond bewoog, en dat stikstof producerende bacteriën hun gassen vrijlieten tussen de wortels van de planten. Maar ook meende hij te horen hoe een onkruidzaadje zijn kiem omhoog drukte. Hij wilde graag een meer selectieve microfoon bezitten, met groter scheidingsvermogen. Maar iedereen wil altijd het betere van wat hij heeft, en hij durfde het geld ervoor niet aan zijn vader te vragen. Hij zou het gekregen hebben, zonder meer. Het onderhoud der mieren was afgelopen, ze bleven nog even staan met de hoofden naar elkander toe, en verwijderden zich toen, elk in een andere richting.

Ja, dacht de jongen, ik zou het geld zonder meer hebben gekregen. Hij zag hoe de vader reageerde op zijn vraag: hij hief zijn hoofd op, dat hij gewoonlijk gebogen hield, maakte het gelaat vrij van rimpels in een alles overstralende open glimlach, waardoor zijn rond gezicht rood opgloeide, en zei: 'Maar natuurlijk, Romond, jij koopt een goede, een echt goede microfoon. Nietwaar, moeder?' En dan keek de man naar zijn vrouw, blijkbaar vragend om instemming, maar merkwaardigerwijze – en de jonge Romond was er steeds verbijsterd over – veranderde het gelaat van zijn vader: het verviel; het rimpelloze, het stralende dat hem vele jaren jonger maakte, verdween, en het gelaat werd een gegroefde vlakke, waarin elke lijn neerwaarts was getrokken en het maakte tot een masker zonder plastiek.

Daarna tastte hij in de binnenzak van zijn colbert, haalde zijn portefeuille te voorschijn, en terwijl zijn gezicht weer begon te stralen, nam hij het geld eruit dat Romond nodig had.

'Alsjeblieft, jongen, tweehonderd europa's. Je houdt ervan over, maar dat is in orde.'

Zijn lichtblauwe ogen, bijna helemaal zichtbaar, omdat hij in zijn liefde voor zijn zoon ook zijn wenkbrauwen ver had opgetrokken, waren vol argeloze blijdschap.

'En moeder vindt het natuurlijk goed', vervolgde hij en toen hij naar zijn vrouw keek, kwamen weer de rimpels alsof jaloezieën werden neergelaten, 'we hebben alles voor onze zoon over!'

'Natuurlijk', zei ze, en ze vertrok haar smalle mond, zodat de bestorven glimlach nog sterker de idee gaf van verborgen pijn.

Zo zou het zijn, als hij het geld voor een betere microfoon aan zijn vader zou vragen. Er werd hem nooit iets geweigerd. Hij begreep dat de houding van zijn ouders anders was dan gebruikelijk. Hij was oud genoeg om te weten dat zijn opvoeding door particuliere leraren niet het gevolg was van snobistische rijkdom, maar van het beroep van zijn vader. Wie wil omgaan met het zoontje van de beul? Neen, hij zou de betere microfoon niet vragen. Hij zag voor zich het uitnodigende gebaar van de leraar die hem de psychologie en de sociologie der dieren moest bijbrengen: 'En Romond, geef je bevindingen eens over de taal der mieren?'

'Het spijt me, meneer, maar er was te veel bijgeluid in de microfoon.'

De leraar keek peinzend, alsof hij het weer moest afwegen tegen de strengheid van de opdracht bevindingen over de taal der mieren mee te delen. Hij tuitte zijn lippen en zei 'tja'. Hij zei het mild, zoals vergevingsgezinde leraren doen, die steeds trachten de diepe achtergronden te ontleden die iedere leerling vrij van schuld maken. Romond zag de man voor zich, klein, nerveus, weinig zeker, veel te intelligent om beulzonen les te geven en ook te armelijk gekleed. Hij zag hoe er een gedachte in de man

opkwam, die zich uitte in iets geringschattends en spottends om de mondhoeken, maar zonder haar onder woorden te brengen.

‘Tja’, zei de leraar, ‘goed, goed. Natuurlijk. Zeker. Heel natuurlijk, heel natuurlijk. Ja, ja, ja. Moderne apparatuur heeft zijn fouten, ongetwijfeld. Of fouten? Zijn het fouten? Is het niet eerder zo, dat het leven ons steeds voor raadsels stelt, en dat onze technische apparatuur altijd achterblijft? Beslist. Het kan ook niet anders. Wel, een volgende keer dan, Romond. Een volgende keer. Hoewel. . . je hoeft je niet te bepalen tot mieren. Wat denk je van kruisspinnen? Web hoog van de grond. Mannetje en wijfje. Wijfje hongerig. Zoek eens naar een goed web, en probeer je microfoon dan eens!’

De jongen vond de trek om de mond van zijn leraar niet prettig. Juist zoals bij zijn ouders schenen geheimzinnige gedachten aanwezig, die hij verafschuwde, zonder precies te weten wat ze inhielden. Hij was lange jaren eenzaam opgevoed en pas het laatste jaar was hij vrij de villa te verlaten om naar vermaakscentra te gaan in naburige steden. Hij was zich er de laatste tijd van bewust geworden dat het beroep van zijn vader invloed uitoefende op de houding van de mensen die met hem spraken. In de steden wist men niets van hem af, maar de leraren waren door de Staat aangewezen.

‘De man is bang’, dacht hij, ‘dat is het: hij is bang, maar ondertussen denkt hij toch: papa heeft geld genoeg voor goede apparatuur, maar hij is te gierig om zijn zoon behoorlijk onderwijst te geven. En daar heeft hij nog plezier over ook! Die man is een stille leugenaar.’

Hij borg microfoon, telefoon en versterker in de koffer op, en keek naar de villa: een ingenieus van kunststoffen gebouwd huis. Sinds zijn moeder naar binnen was gegaan, was het iets gedraaid tegen de rotatie van de aarde in, zodat de zon voortdurend de woon-

en studeervertrekken bleef beschijnen. Het terras bleef onbeweeglijk, en strekte zich dan ook om het hele huis heen uit. De stoel waarin zijn moeder had gezeten stond er nog.

‘Wat wilde moeder eigenlijk van me?’ vroeg Romond zich af, toen hij zich herinnerde dat ze hem gefloten had. Hij probeerde zich voor de geest te halen hoe ze gekeken had, maar er verscheen hem geen beeld: de afstand was te groot geweest. Hij zag alleen het heel mooie blauw van haar japon, een andere hemel dan boven hem, de hemel van het verleden en van de toekomst.

Hij zou de vraag die zijn moeder hem zou stellen, ontkennend moeten beantwoorden. Hij wist het, zoals hij wist welke vraag zij zou stellen. Hij had de vraag verwacht, al maanden lang. Hij vond het onaangenaam met ‘nee’ te moeten antwoorden: hij hield van zijn moeder, en hij wilde haar niet kwetsen. Hij aarzelde met naar huis te gaan, maar toen hij het ten slotte deed, zorgde hij ervoor dat de vraag niet gesteld kon worden, door zich steeds in de nabijheid van zijn vader op te houden.

Zijn vader keek met welgevallen naar zijn unieke collectie, verzameld tijdens de lange jaren waarin hij zijn beroep uitoefende. De helft van de bezittingen der misdadigers die door de Beul verhoord werden, viel hem toe, en om deze helft te bepalen was er geen andere regel dan dat de Beul bepaalde wat de helft was. Sinds zijn vijfentwintigste jaar was hij door de Staat benoemd tot Opperscherprechter, de man die bij onwillige verdachten van importantie, spionnen, landverraders, opruiers, kunstenaars der avant-garde, politici met van de geldende regels afwijkende ideeën, homoseksuelen, aanhangers van de relativiteitstheorie en overspelige vrouwen het laatste verhoor afnam. Hij had zich ontwikkeld tot de beste ondervrager uit de school der hersenspoelers, waartegen in al die jaren slechts één verdachte opgewassen was geweest,

een sympathieke debiel, die niet begreep waarover werd gesproken. Daar hij niet bekende, omdat hij niet wist wat te bekennen, werd hij vrijgesproken, waarna hij alle politieagenten, bureauambtenaren, officieren van justitie, rechters en ieder met wie hij had kennis gemaakt, vriendelijk toeknikte wanneer hij ze ontmoette.

De opperscherprechter keek naar zijn unieke collectie. In het bijzonder hield hij van visiofoonplaten, juwelen en gedragen schoenen. Alle andere geconfisqueerde goederen liet hij te zinnen bate verkopen: boeken, kleding, meubilair, aandelen, vee, land, en wat mensen meer kunnen bezitten. In zijn grote studeerkamer had hij polyester kasten laten aanbrengen, aan de voorkant voorzien van reflexloos glas. Er stonden de schoenen en op donker fluweel lagen er de sieraden, terwijl vele rekken waren aangebracht waarop, gerangschikt naar klasse, de platen stonden. De kasten waren door alarminstallaties beschermd tegen diefstal, overbodig overigens, want niemand zou het wagen in de buurt van de villa te komen. Maar het was de zwakte van de beul te geloven dat anderen hem kwaad zouden kunnen doen.

Toen zijn zoon binnenkwam lichtte zijn ge-laat weer op zoals steeds wanneer hij naar de jongen keek.

‘Kijk eens naar deze schoenen’, zei hij, en hij wees een paar bruinsuède halfhoge schoenen aan met zolen van geperste nylonvezels, ‘die zijn van Aerd Jeswijn geweest. Jeswijn, de student, die beweerde dat het onderwijs te eenzijdig door de Staat werd geleid. Kijk, hij had o-benen, zie je? De zolen zijn nog gaaf, maar het bovenleer is naar buiten verzakt. Hij had trouwens een laag voorhoofd, dat hij verborg onder naar voren gekamde haren, en daarom dacht ik: hij staat te dicht bij de apen. Nou dat is een grapje, jongen. Maar je ziet toch wel de karakters van de mensen in hun schoe-

nen uitgedrukt.’

Hij wees naar een ander paar schoenen.

‘Als je wat wilt leren, Romond, kijk dan naar dit paar. Van een vrouw, maar dat zie je zelf ook wel. Liep alle mannen af. Kijk maar: punten naar binnen, van voren afgesleten, de hak gaaf, en het binnenleer naar voren toe uitgezekt. Verdacht van spionage. Gek hè, maar ze was lelijk en niet erg schrandler.’

Hij dacht even na en vervolgde:

‘Maria Catharina Coulonveau heette ze. Belachelijke figuur. Een jaar verbanning naar de Biesbos. Amateurswerk. In het begin verdedigde ze zich goed, maar daarna was ze waarde-loos. Wat voor tuig krijg ik tegenwoordig te verhoren? Nee, jongen, je moet weerwerk hebben, dat maakt het vak boeiend.’

Romond knikte, maar hij kreeg het koud. Hij keek naar de schoenen, dacht er zich de voeten, de benen, het lichaam, het hoofd van de dragers bij, en kreeg het nog kouder. Hij wilde zijn vader niet tegenspreken: niemand spreekt zijn vader tegen, omdat de vader het gezag vertegenwoordigde, de Hoge Staat, en omdat de Hoge Staat vertegenwoordiger was van de Almachtige God. En te meer vreesde hij de vraag van zijn moeder:

‘Over twee jaar sta je voor de keuze: je vader opvolgen of niet. Wat doe je?’

De vraag kwam die avond, toen zijn vader het huis verliet voor een vergadering met de ambtenaren van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, waarin zekere uitbreiding van de misdaden tegen de Staat aan de orde zouden worden gesteld, waaronder het ongemotiveerde wegblijven van het werk, het weigeren een andere werkkring te aanvaarden dan binnen het woon-rayon en het steeds veelvuldiger worden van de protesten van twaalf-, dertienjarigen tegen – naar hun opvatting – de fabel der geboorte, als zou verwekking niet gegrond zijn op liefde,

maar op seksualiteit, een woord dat al sinds twintig jaar niet meer in de schooldictionaries voorkwam en waarop een zwaar taboe rustte.

'Romond,' zei ze, 'je staat goed bij de Hoge Staat aangeschreven. Terecht, maar ik ben er toch heel blij mee. Je bent mijn zoon,' zei ze, en er lag nadruk op het woord 'mijn', 'ja, mijn zoon. En iedere moeder wil graag dat haar zoon iets wordt in deze wereld. Begrijp je?'

'Ja, moeder', zei de jongen, 'en u wilt dat ik vader opvolg.'

Haar mager en gekreukt gezicht scheen ineen te schrompelen, zoals de verkeerd gebalsemde hoofden van de grote staatslieden die in het Hoge Huis tentoon lagen voor honderdduizenden bezoekers op zon- en feestdagen.

'Ja en neen', zei ze toen, bedacht zich en vervolgde: 'Ja, zo is het. Luister nu eens goed, lieve Romond. Luister nu eens goed. Ja, je vader is oud, de Hoge Staat wenst een opvolger. Die opvolger ben jij. Je gangen zijn van je geboorte af nagegaan. Je bent gevolgd naar de steden, als je uitging, je telefoon en visiofoon zijn afgeluisterd en afgekeken, je schoenen zijn bekeken, en je bent gaaf bevonden. Helemaal gaaf, begrijp je wat dat betekent? Je bent de opvolger van je vader!'

'Ja moeder. Maar. . .'

'Wat maar?'

De vrouw keek hem wantrouwend aan. Haar mager gezicht glansde geel om de donkere vouwen die van haar voorhoofd naar haar wangen en vandaar naar haar kin waren getrokken. Toen glimlachte ze en boog haar hoofd een beetje opzij als een jong, verlegen meisje.

'Goed', zei ze, 'laat ik het je nu vertellen.'

Daar ze lange tijd bleef zwijgen, vroeg Romond: 'Wat wilt u vertellen?'

'Je weet het dus al?' vroeg ze, 'je weet het al! Ik heb altijd geweten dat je een schrandere jongen was, helemaal de jongen die ik me als zoon had voorgesteld. Ja', zei ze, 'je hebt ge-

lijk, mijn man is je vader niet.' Romond glimlachte bij deze bekentenis, omdat hij gewoon was te glimlachen bij elke schokkende mededeling.

'Nee', zei zijn moeder, geagiteerd, 'je vergist je, ik ben geen overspelige. Ik houd van mijn man, ik lig voor hem op mijn knieën, ik verzorg hem, ik geef hem wat hem toekomt. Maar hoe kon ik anders dan ik deed?'

Ze had haar man in de waan gelaten dat Romond hun beider zoon was.

'Ik ben misselijk, moeder', zei de jongen.

Ze zag zijn bleek gezicht, greep hem bij de hand en leidde hem snel naar de badkamer.

'Helemaal niet erg, jongen, het is ook verschrikkelijk. Volg jij mijn man maar op en het leven ontplooit zich zoals voorgeschreven staat in de Ordonnantien van de Hoge Staat van 1995.'

In ieder geval, dacht de vrouw, weet hij nu dat hij mijn zoon is, en niet van die man.

De volgende dag reed de jongen naar een der conglomeraties. Onderweg moest hij bijladen bij een der elektrostations, omdat hij in zijn onzekerheid eerst wat had rondgereden door de natuureservaten, daarna enkele malen was aangehouden omdat hij te hard reed, en doorgelaten was op vertoon van zijn persoonsnummer, waarvan een cijfercombinatie wees op een vrijbrief voor alle overtredingen, en ten slotte de verkeerde zijweg was ingeslagen en met bijna lege accu's op de hoofdweg kwam.

In de conglomeratie kocht hij in de Staatswinkel voor Onderwijs allerlei materialen die hij nodig had om een experiment op te zetten dat hij des nachts had uitgedacht na de mededeling van zijn moeder. Het gold het op schaal vergroten van het web van de kruisspin, waarin de trillingen elektronisch zouden moeten worden nagebootst. En hij dacht, terwijl hij naar huis terugreed, steeds aan de woorden van de leraar: 'Mannetje en wijfje. Wijfje hongerig.' Ondertussen zag hij de reacties van zijn - niet

meer als zodanig erkende – vader op zijn moeder, en van zijn moeder op haar echtgenoot. Voor anderen onherkenbaar plezier bij de een, het plotseling van een alles overstralende glimlach verstarren tot een groef in een dode vlakke bij de ander. Romond was er zich van bewust dat het probleem man-vrouw moest worden opgelost, en ook dat het zijn taak was dit te doen aan de hand van hetgeen de leraar hem had opgedragen.

Hij werkte een week lang aan het opstellen van de apparaten in zijn leerkamer, die vaak van de apparaten in zijn leerkamer, die vaak op een laboratorium leek, maar er nu kwam uit te zien als een geheime radar-t.v.-zender of als een radiotelescoop.

Ten slotte had hij, met behulp van zijn computer, een kunstweb gebouwd dat aan alle voorwaarden voldeed, als men het met het natuurlijke web zou vergelijken, op de schaal na. Aan de ene kant had hij zelfs een hol gebouwd waarin de spin zich kon schuilen. Het was van draadwerk vervaardigd en zodanig omgeven door gepolariseerd glas, dat iemand in het hol de omgeving niet kon zien, en alleen afhankelijk was van de waarschuwingsdraad die erin uitkwam. Na tien dagen dacht Romond dat het experiment kon worden genomen. Hij controleerde nogmaals het compacte, maar krachtige apparaat dat hij aan het plafond had bevestigd, en dat in werking zou treden wanneer aan de draad in het hol krachtig gerukt zou worden.

Hij ging naar de woonkamer, waarin zijn moeder klein en ineengedoken in een stoel zat met in beide oren een hoorknop, waarmee ze tegelijkertijd dienstorders afliesterde en lichteprogrammamuziek opving.

‘Moeder’, zei Romond, ‘ik ben klaar met mijn proefopstelling. Ik moet mijn scriptie overmorgen inleveren. Wilt u als proefpersoon op-

treden. . . met vader?’

De vrouw trok de knoppen uit haar oren en vroeg hem nogmaals te zeggen wat hij wilde. Hij deed het, en ze voelde zich vol trots dat haar zoon een nieuw experiment had opgezet. Romond zocht zijn vader, vond hem in de bibliotheek en troonde ook hem mee naar zijn leerkamer. De man wierp weer die duistere blik naar de vrouw, maar ditmaal voelde Romond niets van onzekerheid.

‘Dit’, zei hij, docerend zoals zijn leraar dat deed, ‘is een web. Dat daar is het hol van de spin waarin hij de draad vasthoudt die hem door de trilling waarschuwt dat er een insect in het web is vastgeraakt. En u vader, wilt u de mannetjesspin zijn? Dan gaat u in het hol zitten. U ziet daarin niets van wat er buiten aan de gang is, maar u moet de draad vasthouden en pas iets doen wanneer ik het zeg. En u moeder, u gaat aan de andere kant van het web zitten. U legt uw hand losjes op de draden, heel losjes. Ik heb hier een instrumentje op dit tafeltje staan dat precies alle trillingen opvangt die optreden en ze ook registreert. Ik werk ze uit als feitenmateriaal voor mijn scriptie.’

Zijn ouders namen hun plaats in.

‘Niets doen vóór ik het zeg, hoor!’ waarschuwde Romond. ‘Het gaat in de natuur zo: als het mannetje wil weten of het vrouwtje erge honger heeft, dan rukt hij aan de draad, alsof er een heerlijk insect in het web is gevlogen, en wanneer dan het vrouwtje haastig komt aanrennen zal hij maken dat hij wekomt, anders wordt hij zelf opgegeten. Zo doen spinnen dat, begrijpt u?’

De moeder glimlachte naar hem, de vader was voor hem zichtbaar in zijn hol, maar omdat hij niet naar buiten kon kijken, reageerde hij alleen door zijn hoofd te buigen.

‘Zijn we klaar?’ riep Romond, ‘Goed. Vader, u geeft nu een harde ruk aan uw draad. Klaar? Af!’

De man trok aan de draad. Op hetzelfde ogenblik drongen ultrasone stralen in grote hoeveelheden zijn hol binnen, opgewekt door de apparatuur aan de zoldering. Boven het hol uit krin-

kelden rookwolkjes en er verspreidde zich de geur van bradend vlees. Romond juichte:

‘Gelukt! Moeder, kruip naar hem toe, snel, en eet hem op! Eet hem op, eet hem op!’

L. L. Coïni

De meeuw

Zoals hij daar nu vliegt
zwalkend door het zwerk
als een piepkleine maar volmaakte Concorde
is alles als voorheen:
een maagdelijke wereld:
het platdak van een fabriek
is keurig aangeharkt grind
die ene Julianaboom uit 1900 zoveel
een brokje puur natuur.

Want hij ziet niet
tussen de bladertooi
het aan een joekel van
een spijker opgehangen vuilnisvat
het kippegazen hekje
rond de stam die stinkt
naar gas en stront.
Hem doet de polyfonie
van stadsgeluiden niets.

Alleen de onvervalste wind zingt in z'n oren
zo hij die heeft
en niets kan hem verdommen:
hem is de wereld
een ansichtkaart en mooi.

Evenals ik
het kiekje vanuit
de Apollo acht:
d'aard' in donzig cumulus
geweldig vind.

Componist en computer

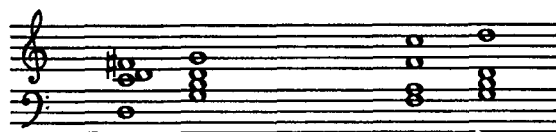
Na Kircher zou het drie eeuwen duren, voordat het Amerikaanse musicoloog-programmeur-duo Hiller-Isaacson in 1957 met de *Illiac suite* de 'mechanisch' gecomponeerde muziek een nieuwe impuls gaf. Sindsdien zijn computers meermalen met vrucht bij het componeren gebruikt, onder andere door Xenakis, Babbitt en Koenig. Voor sommigen mag dit iets incidenteels schijnen, in werkelijkheid zijn dit de eerste symptomen van een ontwikkeling in de kunst waaruit de computer niet meer weg te denken zal zijn.¹ De muziek gaat in deze ontwikkeling nog voorop, waarschijnlijk doordat haar notatie al een digitale code is en doordat men bij muziek niet zo onmiddellijk op een semantische barrière stuit als bij pogingen op bij voorbeeld literair terrein.

Om de lezer al direct wat vertrouwd te maken met het gebruik van een computer voor het componeren, bespreken we als voorbeeld een poging tot een compositie in klassieke stijl: het *Strijkkwartet no. 1 in C* van Lambert Meertens, geheel door de computer geproduceerd aan de hand van een programma van de componist.² We zullen de aspecten *harmonie*, *melodie* en *ritme* van het strijkkwartet ieder afzonderlijk behandelen, hoewel ze in de in het programma gevolgde procedure nauw verweven zijn.

Daar de componist op muzikaal gebied een leek is, behelst de *harmonieleer* die aan het programma – en daardoor aan het kwartet – ten grondslag ligt, niet meer dan wat Hindemith in het eerste kwart van zijn *Aufgaben für Harmonieschüler*³ behandelt. Hierin worden

op duidelijke wijze regels gegeven voor de opeenvolging van twee vierstemmige akkoorden.

Enkele van deze regels zijn *constructief*, het merendeel daarentegen is in de vorm van een *verbod* gegoten. Een *constructieve* regel is: los een verminderde kwint of overmatige kwart in een akkoord – bij voorbeeld in een dominant-septiem-akkoord – op door met de ene stem bij het volgende akkoord naar boven en met de andere naar beneden te gaan, zodat een terts of een sext gevormd wordt. Een *verbod* is: twee stemmen in een akkoord die een kwint vormen, mogen niet door in dezelfde richting te veranderen, in het volgende akkoord weer een kwint vormen. Een voorbeeld van het oplossen van een overmatige kwart tussen sopraan en tenor, en een van een kwintenparallel tussen sopraan en bas:

Bij het omzetten in programmavorm van deze regels waren twee moeilijkheden op te lossen. De eerste was dat in het boek van Hindemith soms, ongetwijfeld met reden, regels worden ingevoerd, om enkele bladzijden verder

LOUIS ANDRIESSEN. Geb. 1939. Studeerde, na beëindiging van zijn studies hier te lande in piano, theorie en compositie (bij Kees van Baaren), in '62 en '63 compositie bij Luciano Berio in Milaan. Deze studie werd in '64 en '65 op uitnodiging van de Ford Foundation in Berlijn voortgezet. Sinds 1965 als componist woonachtig en werkzaam in Amsterdam.

LEO GEURTS. Geb. 1942. Is als programmeur verbonden aan het Mathematisch Centrum te Amsterdam.

LAMBERT MEERTENS. Geb. 1944. Is als programmeur verbonden aan het Mathematisch Centrum te Amsterdam.

plots te worden opgeheven. De tweede was dat niet bij voorbaat uitgesloten is dat een reeks akkoorden, volgens de regelen der kunst voortschrijdend, een doodlopende weg inslaat en ten slotte een akkoord bereikt vanwaar geen legitieme voortzetting meer mogelijk is. De eerste moeilijkheid is opgelost door de verbodsregels zo te interpreteren dat sommige verboden zeer sterk gelden, dat andere daarentegen veeleer aanduiden dat een bepaald verschijnsel weliswaar bij voorkeur vermeden dient, maar in gevallen waar het bezwaarlijk te omzeilen valt, desnoods mag voorkomen. Van ieder verbod is de sterkte uitgedrukt in een getal, de bijbehorende *boete*. Om nu vanuit het vorige vierstemmige akkoord te besluiten tot het volgende gaat het programma als volgt te werk. Eerst wordt volgens de constructieve regels een groot aantal nieuwe akkoorden als mogelijke voortzettingen van het oude akkoord gegenereerd. Elk van deze voortzettingen wordt dan getoetst aan alle verbodsregels en loopt, bij overtreding, steeds de bijbehorende boete op. Het akkoord dat met de kleinste totale boete uit deze slag te voorschijn komt, wordt de definitieve voortzetting. Deze werkwijze biedt ook voor de tweede gesignaleerde moeilijkheid een oplossing: in een moeilijk geval wordt toch nog de minst slechte voortzetting gekozen. Enkele voorbeelden van verboden met hun boete:

kwintenparallel	100 000
verdubbelde terts	30 000
bas is niet verdubbeld	5 000
twee stemmen kruisen	2 000
verandering in de middenstemmen	
voor iedere seconde verschil	200 à 300

Deze laatste verbodsregel vervangt de constructieve regel dat de middenstemmen (alt en tenor) over zo klein mogelijke intervallen bewegen, zodat een sprong in de middenstemmen verkozen zal worden boven een kwintenparallel.

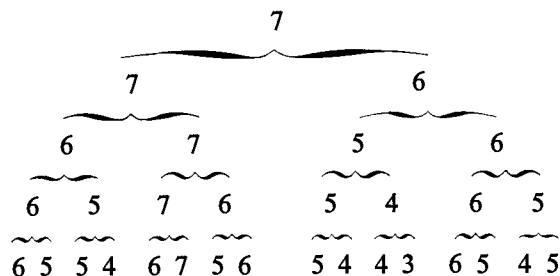
Over het tweede muzikale aspect, de *melodie*, werd in de literatuur weinig exacters gevonden dan dat kleinere intervallen vaker voorkomen dan grotere – met uitzondering van de relatief zeldzame priem –, dat een groot interval bij voorkeur stapsgewijze in de andere richting weer wordt opgevuld, of dat een stijging of daling

van de melodische lijn spanning verwekt respectievelijk oplost.

De procedure die in het programma de melodische lijn bepaalt, vloeit voort uit deze laatste aanwijzing, gecombineerd met de vrij algemene esthetische regel: in een muziekstuk dienen spanning en ontspanning elkaar regelmatig af te wisselen. In de melodische lijn dienen dus toppen en dalen elkaar regelmatig af te wisselen. Het werkt echter uitgesproken triviaal wanneer opeenvolgende hoogtepunten telkens op dezelfde toon vallen; ze kunnen beter iets verschillen. Dat wordt heel behoorlijk verkregen als volgt:

Iedere passage bereikt ergens zijn hoogste toon. Wanneer deze passage in tweeën wordt verdeeld, heeft ook ieder van deze deelpassages een hoogste toon, en bij tenminste een van die twee deelpassages moet deze gelijk zijn aan de hoogste toon van de gehele passage. Het volstaat nu ervoor te zorgen dat de hoogste toon van de andere deelpassage iets lager is. Hetzelfde proces als op de gehele passage is toegepast, wordt vervolgens toegepast op de twee deelpassages.

Bij iedere tweedeling moet nu beslist worden of de eerste dan wel de tweede deelpassage de hoogste toon 'erft'. Het zou triviaal zijn als hiervoor een eenvoudig voorspelbaar criterium zou worden gebruikt, zoals: het eerste deel heeft het erfrecht, of: om beurten het eerste en het tweede. Een onvoorspelbaar criterium is hier gekozen: de (geprogrammeerde) toss. Steeds wordt in het programma als het ware een munt opgegooid; is het kop dan erft de eerste deelpassage, is het munt dan erft de tweede de hoogste toon van de gehele passage. Dit kan bij voorbeeld als volgt verlopen (de tonen zijn naar hun hoogte op de toonladder met een cijfer voorgesteld):

De hoogste toon in de hele passage is aangeduid met 7. Bij tossen bleek dat maximum zich in de eerste helft te moeten bevinden; het maximum van de tweede helft is één lager: 6. De 7 van deze eerste helft bleek bij tossen in de tweede helft daarvan voor te komen; de hoogste noot in de eerste helft van de eerste helft werd dus 6, etcetera. Als we de passage op het onderste niveau niet verder opsplitsen, dan geven de cijfers op de onderste regel de toonhoogten van de berekende melodie weer. In notenschrift:

Het is aardig een vergelijking te maken tussen frequentie van voorkomen van de intervallen in de melodische lijnen, gegenereerd volgens dit procédé, en die uit de klassieke muziek. Voor bovenstaand schema, nog drie niveaus verder uitgesplitst, kwamen we tot de volgende aantallen:

priem	18 maal
seconde	88 maal
ters	15 maal
kwart	6 maal
kwint of meer	0 maal

Dit blijkt dus goed in overeenstemming met wat in de literatuur gevonden werd.

Bovendien werden van de eenentwintig voorkomende sprongen er achttien gevolgd door een seconde in de andere richting. Blijkbaar geeft dit eenvoudige principe, gebaseerd op een esthetische overweging, en passant een verklaring voor twee bekende, schijnbaar onafhankelijke verschijnselen.

Wat het derde aspect, het *ritme*, betreft, laten

de handboeken de programmerende componist ook al in de kou staan. Het programma zorgt ervoor dat de maten meestal wel, soms niet (toss!) in stukken worden gesplitst, die dan weer al of niet worden gedeeld, enzovoort.

Om nu het bedoelde resultaat, een strijkkwartet met klassieke opbouw, te verkrijgen, werd het procédé waarin de methoden voor harmonie, melodie en ritme geïntegreerd zijn, gebruikt voor het genereren van de afzonderlijke delen van zo'n strijkkwartet, elk in overeenstemming met passende aanwijzingen omtrent maatsoort, toonaard, ritme en lengte. Het eerste deel, een allegro in 3/4 maat en in C, is opgebouwd uit expositie, doorwerking en reprise. Het tweede deel is een adagio in 6/8 maat en in a, het derde deel een menuet, in een vorm zoals Haydn bij voorbeeld heeft gebruikt, in 3/4 maat en in C, en de finale is in 2/2-maat en in C.

Het is frappant hoe met behulp van steeds hetzelfde procédé – met slechts enkele aanwijzingen als 3/4 maat, C, acht maten etcetera – stukken van zeer verschillend karakter kunnen worden gecomponeerd. Dankzij de ingebouwde toss kunnen bij herhaald gebruik van het programma toch steeds nieuwe composities ontstaan, ook bij gelijk blijvende aanwijzingen.

Helaas zijn er (omdat het programma op tijd klaar moest zijn voor een wedstrijd⁴) nog wat fouten in het programma blijven zitten, die het onder andere op hun geweten hebben dat in de doorwerking van het eerste deel bitter weinig meer te bespeuren is van het oorspronkelijke thematische materiaal. Hieronder de eerste zin van het eerste deel van het strijkkwartet, en het slot van het tweede deel:

Allegro

Het belangrijkste tekort van het programma is echter wel de gebrekkigheid van de erin verwerkte theorie. Uitbreiding van het programma aan de hand van de gebreken die men gemakkelijk in het kwartet kan beluisteren (ontbreken van bij voorbeeld chromatiek, contrapunt en melodische bas) zal een beter resultaat leveren. Op de verschillen die dan weer gehoord worden ten opzichte van de bedoelde muzikale stijl kunnen weer nieuwe veranderingen gebaseerd worden, en ten slotte, als we tevreden zijn met het resultaat, hebben we de garantie dat de theorie als in het programma neergelegd, volledig is voor deze muzikale stijl. Hierbij zal ongetwijfeld blijken dat een programma voor Haydn-kwartetten weinig gelijkenis meer vertoont met een programma voor Mozart-kwartetten.

Deze gang van zaken is in de wetenschap niet onbekend: aan de hand van observaties van bepaalde verschijnselen wordt een theorie, een model, opgesteld, in een programma vertaald, en aan de hand van de resultaten net zolang veranderd totdat de output van het programma de te verklaren verschijnselen weergeeft. Dan is het juiste model gevonden. Het gebruik van de computer op dit gebied is vooral heilzaam omdat het de onderzoeker ertoe dwingt zijn model zeer nauwkeurig te beschrijven. Ook wanneer hij in feite niet op deze trial-and-error-manier aan zijn onderzoek werkt, zal hij, de computer indachtig, zijn hypothesen scherp

formuleren. Deze invloed is te bespeuren in bij voorbeeld de economie, de taalkunde en helaas ook in de oorlogsvakken. Raoul Chapkis heeft over dit effect van de computer een mooi verhaal geschreven: *Giro*⁵. Het gaat over een eenmanscomputercentrum, waar de klanten bij hun in programmeertaal exact beschreven wetenschappelijke theorieën, ter controle de uitkomsten die ze verwachten moeten voegen. Als de eigenaar overlijdt, laat hij een brief na waarin hij vertelt dat zijn computer alleen een mahoniehouten schrijftafel was, en dat hij de wetenschapslieden steeds de resultaten stuurde die ze zelf al hadden bijgevoegd. Als iemand immers zijn probleem zo helder kon formuleren, dan waren de verwachte resultaten ook wel juist.

Zo functioneert de computer als een wetenschappelijk geweten, ieder kwellend die vlotte tapkasttheorie stelt in de plaats van een verifieerbaar constructief model.

In de kunst kan de computer een soortgelijke rol spelen. Waar een componist zegt uit te gaan van een bepaald idee en daarop langs die-en-die weg zijn partituur te baseren, zonder esthetische franje of literair-anekdotische strapsen, daar zal de computer zijn artistieke geweten zijn. De componist kan aantonen dat hij zijn compositie op een cleane manier uit een idee afleidt, door die manier en dat idee in een programma vast te leggen en de computer hieruit de compositie te laten produceren. Er valt

over te twisten of het programma dan wel het klinkende resultaat het kunstwerk uitmaakt. In het geval dat een en hetzelfde programma een hele serie composities definieert en kan produceren (vergelijk het gebruik van de toss in het strijkkwartet), is het aannemelijk het programma, de werkwijze, als kunst aan te merken. Hoe dan ook, de werkwijze is een onvervreemdbaar onderdeel van het kunstwerk, ook al leent de gebruikelijke manier van presenteren van een muziekstuk in de concertzaal zich slecht voor het appreciëren van het werkwijze-aspect.

In gevallen waarin de componist zijn werk niet op een exact beschrijfbaar manier kan of wil laten ontstaan, kan toch de computer voor bepaalde deeltaken worden ingezet, niet alleen als werkbesparend apparaat, maar ook als garantie voor de consequente samenhang van, in dit geval, een aspect van zijn compositie. Als voorbeeld willen we hier behandelen de opera *Reconstructie*.⁶

De opera in zijn geheel is zeker niet zo'n 'pure' conceptie die in een programma beschreven zou kunnen worden. (Daarvoor zouden er ten aanzien van die conceptie veel te grote semantische moeilijkheden zijn geweest.) Maar een aspect van *Reconstructie*, namelijk het harmonische materiaal, is wel door de computer geproduceerd.⁷ De opera wil een reconstructie van onder andere Mozarts *Don Giovanni* zijn, en de componisten hebben het harmonische materiaal op een strenge manier uit *Don Giovanni* willen afleiden. Twee motieven uit de ouverture zouden de vader en de moeder worden van de opera (omdat beide motieven in verschillende varianten voorkomen, worden de noten die in deze varianten verschillen, aangege-

buiten Mozart zich hebben doen gelden. Het gebruik van het 'domme rekentuig' heeft vreemde insluipsels hier zeker geweerd.

Voor het voortbrengen van het harmonische materiaal werd niet één speciale variant van de motieven gekozen, maar werd uitgegaan van de boven weergegeven gecombineerde varianten. Een noot met een alteratieteken tussen haakjes werd geacht één toon met twee mogelijke realisaties aan te duiden. Hierdoor ontstaan ook intervallen met meer realisaties: het interval tussen d en f-of-fis is een kleine-of-grote terts. Uit ieder motief kan een groot aantal vijfklanken worden geconstrueerd door de vijf tonen gelijktijdig te laten klinken, het ontstane akkoord zo te transponeren dat een van de tonen een D (of in het geval van een facultatieve alteratie een D-of-Des) wordt en deze toon tot onderste toon van het akkoord te maken door de andere tonen zo nodig een of meer octaven hoger te plaatsen. Het voor deze verplaatsingen gekozen procédé zorgt ervoor dat de intervallen in het hoge of lage gebied in het algemeen groter zijn dan in het middengebied. Er zijn zo evenveel verschillende mogelijkheden als er rangschikkingen van de noten uit het oorspronkelijke motief bestaan, namelijk honderdttwintig. Voor beide motieven zijn deze honderdttwintig akkoorden berekend en getekend door de *Electrologica XI* van het Mathematisch Centrum. Op bladzijde 309 staat het begin van een serie. (Enharmonisch gelijke tonen werden hierbij als gelijk beschouwd.)

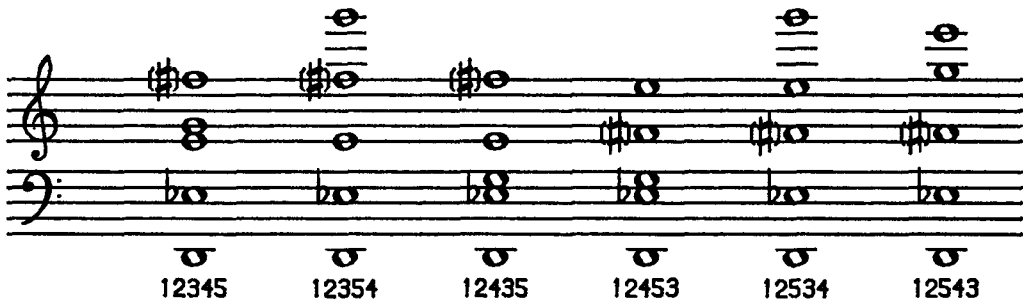
Uit twee akkoorden kan een nieuw akkoord gecreëerd worden door een proces dat men *vermenigvuldiging* zou kunnen noemen: het ene akkoord wordt op ieder van de tonen van het andere akkoord gezet en het produktakkoord is

ven met een alteratieteken tussen haakjes):

De componisten zouden, met deze twee motieven voor ogen, natuurlijk zelf wel de harmonieën voor *Reconstructie* hebben kunnen bepalen, maar hoe licht zouden niet invloeden van

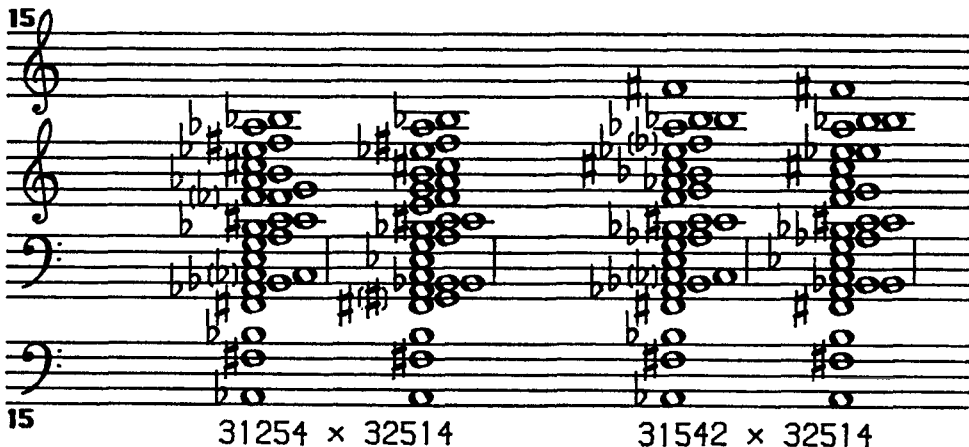
dan het complex van alle tonen die zo ontstaan, maar dan zo getransponeerd dat de onderste toon op een bepaalde grondtoon terecht komt.⁸ Op deze wijze is ieder van de honderdttwintig akkoorden die op het eerste motief gebaseerd

zijn vermenigvuldigd met ieder van de honderd-twintig akkoorden bij het tweede motief. Hierbij moet nog opgemerkt worden dat de som van bij voorbeeld twee kleine-of-grote tertsen niet werd beschouwd als een verminderde-of-reine-of-overmatige kwint, maar als een reine kwint. De akkoorden werden geplaatst op een A_1 (of in geval de grondtoon van het ene factorakkoord een D en die van het andere een D-of-Des was, op een A_1 -of- As_1).

Van de 14 400 zo berekende akkoorden werden verder alleen die beschouwd die een kleine-of-grote drieklank bevatten, dat wil zeggen: drie opeenvolgende tonen met twee maal het interval kleine-of-grote terts, waarbij de toon onder of boven die drieklank *niet* op een terts afstand staat – dat zou een vierklank geven. Bij ieder zo in aanmerking komend akkoord zijn twee realisaties gemaakt: met de kleine-of-grote drieklank in de ene als *grote*, in de an-

dere als *kleine* drieklank gerealiseerd. Deze drieklank bepaalt een tonaliteit met een eigen ladder (voor kleine drieklank de eolische ladder, dus bij a-c-e de ladder a-b-c-d-e-f-g-a). De tonen in het akkoord die zowel een ladder-eigen als een ladder-vreemde realisatie hebben (zo heeft bij de grote drieklank c-e-g de toon f-of-fis een ladder-eigen realisatie f en een ladder-vreemde realisatie fis) werden op hun ladder-vreemde realisatie gefixeerd. Ten slotte zijn de tweeënveertig realisatieparen van die produkt-akkoorden gekozen, waar de laddervreemdheid het hoogst opliep: bij die akkoorden zitten de drieklanken als een vreemde eend in de an-tononale bijt. Deze tweeënveertig akkoorden werden door de componisten als harmonisch materiaal geëxploiteerd. Het rekenwerk werd uitgevoerd op de *EL X8*, de resultaten werden in notenschrift getekend met de *EL X1* van het Mathematisch Centrum. Hieronder staan twee van de beste akkoorden.

De hoeveelheid dom rekenwerk is in dit karwei toch wel zo groot geweest, dat het door een mens doen uitvoeren ervan in pak weg twee maanden, op zijn minst een overtreding tegen de menselijkheid zou zijn.

Het feit dat de toehoorder bij het beluisteren van *Reconstructie* niet zal bespeuren dat de veelklanken die hij hoort, teruggaan op *Don Giovanni*, dringt ons ertoe nog eens te benadrukken dat de manier waarop het harmonisch materiaal van *Reconstructie* tot stand is gekomen, een wezenlijk deel van *Reconstructie* uitmaakt. Dit is overigens geen nieuw verschijnsel. De talloze allusies naar de getallemystiek in de werken van bijvoorbeeld Bach of Obrecht, het verhaaltje in programmamuziek, de explicaties van Messiaen bij de ingenieuze aritmetiek die aan melodie en ritme van bijvoorbeeld zijn *Chronochromie* ten grondslag liggen, de strenge seriele opbouw van twaalf-toonsstukken, het zijn evenzovele voorbeelden van aspecten die in de muziek zeker niet gehoord (kunnen) worden zonder dat men er eens op gewezen is, maar die toch een wezenlijk onderdeel van het muziekstuk vormen.

Ook buiten de muziek vinden we dergelijke elementen die aan het kunstwerk-in-engere-zin niet worden afgezien: de verhoudingen van allerlei maten in een middeleeuwse kathedraal, de beginletters van de regels van ons volkslied, het strenge schema van een sonnet, het aan de drieëndertig levensjaren van Christus herinnerende aantal zangen in elk der drie delen van Dante's in aan de drieuldigheid herinnerende terzinen geschreven *Divina commedia*.

Ten slotte willen we nog verslag doen van een zeer recent voorbeeld van componeren met computerhulp: Sonate opus 2 no. 1, voor piano en blazers.⁹ Het stuk is bedoeld als een essay over Beethovens pianosonate opus 2 no. 1. De rol van de pianist is Beethoven te analyseren en erin rond te spelen; de blazers luisteren kritisch en corrigeren hem als hij te lang blijft herkauwen: zij willen op tijd naar huis. Het stuk bevat evenwel geen improvisatie; de partituur is helemaal door de computer vastgelegd.

Opdat het zover kwam heeft Louis An-

driessen eerst een keuze uit het eerste deel van Beethovens pianosonate gemaakt, bestaande uit ruim tweehonderd segmenten die hem de meeste muzikale informatie gaven: zeer korte van een tel tot langere van enkele maten, die dan vaak zelf een aantal kortere segmenten bevatten. Inmiddels werd een programma geschreven om uit deze segmenten een reeks aan te wijzen met een op te geven totale duur, en wel zo, dat het eerste segment bij het begin van Beethoven begint, en het laatste bij het einde van het eerste deel van de pianosonate eindigt. Tot zover niets bijzonders, maar in plaats van netjes van begin naar eind van Beethovens partituur te stappen, zoals de blazers zouden wensen, laat het programma wel netjes een vinger van voor naar achter door de partituur wijzen, maar hinkelt in feite van segment naar segment, in de buurt van die vinger, maar willekeurig daaromheen gespreid. Het spreidingsgebied wordt groter naarmate de geprogrammeerde vinger naar het midden van het stuk vordert, beslaat in het midden van het stuk een gebied van naar weerszijden een kwartlengte, om daarna weer af te nemen tot zeer klein bij het slot. Intussen houdt de computer ook bij hoever de blazers vinden dat de piano al gevorderd zou moeten zijn, en bepaalt uit de discrepantie het geduld van de blazers. Dat is in de aanvang nog tien, maar daalt geleidelijk tot nul, waarop de blazers een aanwijzing krijgen in te grijpen: ze spelen dan, tegelijk, het stukje uit Beethoven waar de pianist naar het idee van de blazers omheen aan het spelen is, en het stukje waar de pianist volgens hen had moeten zijn. Het effect laat niet op zich wachten: indien het volgende aangewezen segment vóór het eerste stukje ligt, speelt de piano dit niet, maar houdt een tel rust, net zo vaak oda een segmen voorbij dat punt wordt aangewezen. Het geduld van de blazers wordt dan weer tien, maar ze zullen nu sneller ongeduldig worden: ze zijn geïrriteerd. De computer gaat dan weer door, rond de vinger heen en weer hinkelend binnen de stijgende (of inmiddels dalende) spreiding, segmenten aan te wijzen voor de pianist en het slinkende geduld te berekenen van de blazers, tot de volgende terechtwijzing, etcetera.

Tot zover de beschrijving van het programma. De gewenste tijdsduur werd opgegeven als

twee en een halve maal de duur van het oorspronkelijke stuk Beethoven, en hieruit bepaalde de computer door voortdurend proberen een zodanige manier voor het toenemen van de

Het resultaat had inderdaad de gewenste duur; de blazers bleken eenendertig maal van hun afkeuring blijk te moeten geven. Het begin van het stuk ziet er als volgt uit:

irritatie der blazers bij een terechtwijzing, dat het uiteindelijke stuk inderdaad twee en een halve maal zoveel tellen omvatte als het oorspronkelijke. Vervolgens drukte de computer dit uiteindelijke resultaat af: de segmenten Beethoven in de volgorde waarin ze volgens het beschreven proces waren aangewezen, met steeds het geduld van de blazers, en als dit op was dan ook de twee stukken die de blazers als teken van hun ongenoegen moeten spelen.

Dit waren drie toepassingen van een computer in muziek, drie beginnende schreden op een nieuw terrein. De film werd in zijn begintijd voor toneelstukken gebruikt, de televisie voor films. Nu zijn beide uitvindingen volgegroeid tot nieuwe media. De computer, nu nog voornamelijk gebruikt voor kunstvormen die eigenlijk al bestonden, zal ook een eigen ontwikkeling oproepen.

1. Inmiddels is een internationale Computer Arts Society opgericht. Belangstellenden kunnen zich met de auteurs in verbinding stellen.

2. Het programma werd gedraaid op de Electrológica X8 van het Mathematisch Centrum te Amsterdam. Een grammofoonplaatje van het kwartet werd gevoegd bij het nummer van december 1968 van het tijdschrift Informatie, waarin ook een artikel over het strijkkwartet verscheen. Het grammofoonplaatje is nog verkrijgbaar bij het Mathematisch Centrum, Tweede Boerhaavestraat 49, Amsterdam, evenals de partituur, verschenen als rapport MR 96.

3. P. Hindemith, *Aufgaben für Harmonieschüler*. B. Schott's Söhne, Mainz. Edition 3602.

4. De Computer-Composed Music Competition 1968 van de International Federation for Information Processing. De inzending kreeg hier een eervolle vermelding.

5. Voorkomend in de bundel *Zes dagen onbedachtzaamheid kan maken dat men eeuwig schreit*, Querido, Amsterdam, 1966.

6. *Reconstructie*, een moraliteit door Louis Andriessen, Hugo Claus, Reinbert de Leeuw, Misja Mengelberg, Harry Mulisch, Peter Schat en Jan van Vlijmen, werd geschreven in opdracht van de Nederlandse Operastichting en werd voor het eerst opgevoerd tijdens het Holland Festival op 29 juni 1969, Jaar van de Beslissende Inspanning, in het Theater Carré te Amsterdam.

7. Behalve de hier behandelde harmonieën werd ook nog enig melodisch materiaal gerealiseerd met behulp van de computer.

8. Uit deze definitie volgt dat de vermenigvuldiging commutatief is: het produkt van akkoord a en akkoord b is hetzelfde akkoord als dat van b en a.

9. Gemaakt in samenwerking tussen de componist Louis Andriessen en de programmeurs Leo Geurts en Lambert Meertens; ging op 21 september 1969 in première in het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Vier gedichten

weergave

Op de draagbare bandrecorder
buiten op het lange bospad
zittend in tam oud gras
neerhangend in vraagtekens

zomer ruist door de schilferige bomen
hoog en verweg langzaam neerdalend
tot naar mijn oren tot naar mijn ademen
de weergave is perfect

zowat aan het einde van de opname
tussen vage vogelwoorden en een hond
die toch blaft in de middag
steek ik mijn sigaret aan

en waarom toen weet ik niet
maar ik lach even
je kunt jezelf horen lachen –
als ik de bandopname wil bewaren
kan ik het lachen eraf halen

achter ons

over de brug zijn we
de railing is hier en daar
in oranje menieplekken gezet

het bed nauwelijks beslapen verlaten
ligt achter ons een morgen binnen

bij de winkel voor tuingereedschap
wijken wij uit de magere man komt
buiten met in zijn hand
een ingepakte hark of zo

toeval is dan de tweede ontmoeting
als we hem weer zien hij bukt
hij stroopt als een slangen huid
het bruine pakpapier van de hark

het gehele park waar de struiken dor
en aangelegde bomen
buigt zich naar ons over

in het ontroerende bed van je kleren
wij samen en hij een derde
vinden wij onze ogen naar binnen ziend op de
loer

het tweede gezicht

de afrastering der mopperende weilanden
vanuit de trein gezien die als een
snelle mitrailleur tikt over
de spoorwegovergang –
verroest is het prikkeldraad
er zal nieuw moeten gespannen

voordat de filosofische koeien de spoorloot
weer worden uitgehesen nog geeneens voorjaar
voordat hun vier gevlekte poten
in het vette kind der spoorbaan
willen lopen op slappe hoeven

het tweede gezicht is dat van afgrijzen
als de treinen bloed aan hun flanken
afwachtende stations binnenrijden

hoofd

wat een mensenhoofd is –
de schedel groeit wat uit
naden sluiten zich in kartelranden
het geheel zo in de grootte
van een natte tennisbal

tot zo in de buurt van
een oude rugbybal
die op een steeltje
nek te noemen
rust

deze rust roest zo vroeg niet
tijden kan er daarom nog
hartstochtelijk om gevochten worden
en verder wil ik zwijgen
met dit hoofd

LETTERKUNDE

J. Bernlef poëzie

Een lezing van Robert Lowell

Op Schiphol stopte G. (esthetische dandy als hij is) mij Harper's in mijn handen. Voor in het vliegtuig, zei hij. In de eerste klas, de Harper's op schoot, de whisky onder handbereik, moest ik denken aan zijn uitspraak: 'kunstenaars zijn kasplantjes'. Gelukkig was de stewardess lelijk, anders was ik aan mijzelf gaan twifelen.

In het tijdschrift stond een artikel van Eric Goldman, jarenlang adviseur van president Johnson en diens Great Society. De titel van het boek, waaruit dit artikel een voorpublicatie was, gaf Goldmans mening over de Great Society weer: *The tragedy of Lyndon B. Johnson*. Het fragment ging over de beruchte kunstenaarsparty op het Witte Huis, in 1965, waarvoor Robert Lowell bedankte. Lowell schreef Johnson de volgende brief:

'Dear President Johnson:

When I was telephoned last week and asked to read at the White House Festival of the Arts on June fourteenth, I am afraid I accepted somewhat rapidly and greedily. I thought of such an occasion as a purely artistic flourish, even though every serious artist knows that he cannot enjoy public celebration without making subtle public commitments. After a week's wondering, I have decided that I am conscience-bound to refuse your courteous invitation. I do so now in a public letter because my acceptance has been announced in the newspapers, and because of the strangeness of the Administration's recent actions.

Although I am very enthusiastic about most of your domestic legislation and intentions, I nevertheless can only follow our present foreign policy with the greatest dismay and distrust. What we will do and what we ought to do as a sovereign nation facing other sovereign nations seems now to hang in the balance between the better and the worse possibilities. We are in danger of imperceptibly becoming an ex-

plosive and suddenly chauvinistic nation, and may even be drifting on our way to the last nuclear ruin. I know it is hard for the responsible man to act; it is also painful for the private and irresolute man to dare criticism. At this anguished, delicate, and perhaps determining moment, I feel I am serving you and our country best by not taking part in the White House Festival of the Arts.

Respectfully yours,
Robert Lowell'

Het leek een brief van iemand die plotseling wakker wordt en ontdekt dat hij niet alleen maar een bekend dichter is, maar een persoon wiens handelingen een (beperkte) politieke betekenis hebben. Ik las er de wrevel over die situatie in, die later bevestigd werd in Norman Mailers beschrijving van Lowells gedrag tijdens de demonstraties voor het Pentagon in zijn boek *Armies of the night*.

Het bedankbriefje van Lowell had een sneeuw-baleffect. Achtereenvolgens bedankten onder andere Hannah Arendt, John Berryman, Jules Feiffer, Alfred Kazin, Bernard Malamud, Mary McCarthy, Larry Rivers, Philip Roth, Mark Rothko, W. D. Snodgrass, William Styron, Edgar Varèse en Robert Penn Warren.

Na Harper's nam ik de Jerusalem Post ter hand. Dat het eerste wat ik las een gedicht van Robert Lowell was verbaasde me eigenlijk niet. Dit soort voorvallen heb ik al zo vaak meegemaakt dat ik allang tot de slotsom ben gekomen dat toeval niet bestaat. Onder het gedicht stond dat Lowell een bezoek aan Israël bracht en dat hij zondag 9 maart in de Canada Hall van de Hebrew University uit zijn werk zou voorlezen.

Ondanks dat de taxichauffeur mij voor Canada Hall afzette slaagde ik er oudergewoonte toch weer in (verkeerde deur? zijingang?) volkomen te verdwalen. Ten slotte stond ik helemaal alleen in een enorme sporthal met een glazen dak. Een werkster bracht mij tot bij de ingang van de Canada Hall.

Nou hall, het was meer wat ik een grote colle-

gezaal zou willen noemen. Het grootste deel van de oplopende banken was al gevuld met studenten. Ik ging ergens in het midden zitten. Alle studenten spraken Amerikaans. Dat kon wel kloppen. Iemand had mij verteld dat hier heel veel Amerikanen studeerden. Een jongen had *The mills of Kavanaugh* bij zich. Aan het plakertje op de rug zag ik dat hij de bundel uit de universiteitsbibliotheek geleend had.

Bij de ingang stonden twee studenten die ieder een tas of mandje bij zich had controleerden. De bomaanslag in de kantine van de universiteit was nog geen tien dagen geleden. Toen Lowell in de deuropening verscheen moest ook hij zijn aktentas met gedichten openmaken. Hij keek wat verbaasd, maar glimlachte welwillend. Kijken is misschien niet het juiste woord, want zijn dikke geslepen brilleglazen verborgen zijn bijziende ogen.

Een beetje onhandig hobbelde hij de treden naar de lange tafel voorin de zaal af. Hij ging op een stoel naast de kathedrizer zitten, zijn tas met gedichten op schoot. Professor Shalom Khan begon zijn inleiding over Lowell. Hij vergeleek de onderwerpen in Lowells poëzie met Israëls politieke situatie van dat ogenblik, iets dat door de studenten niet erg op prijs gesteld werd. Lowell rommelde wat in zijn papieren.

Toen hij het woord kreeg, bleef hij met gebogen hoofd in lange stroken papier zoeken waarvan er zo nu en dan een op de grond gleed. Onder tusschen begon hij uit te leggen dat dit de drukproeven waren van een nieuwe bundel, *Notebook 1967-68*. Hij legde ze ten slotte aan de kant en begon wat van zijn oudere gedichten voor te lezen. 'The older ones have a certain charm.'

Op dat moment klonken door de ramen de eerste tonen van een elektrisch orgeltje. De in een nabij gelegen zaaltje repeterende beatorganist zou hem de hele avond blijven begeleiden. 'It's heavenly music', zuchtte Lowell midden in een gedicht.

Van alle kanten werd hij nu belaagd door fotografen met blitzlampen, die hem iedere keer weer deden opschrikken. Hij wilde niet onvriendelijk zijn, maar ergerde zich toch duidelijk. 'I'm already nearsighted enough', waarschuwde hij, en tegen een ander, op de vermoeide toon van 'het moet nu maar eens uit zijn', 'I warn you, I'm

in action.'

Vanaf het begin van zijn lezing deed zich een gemakkelijk misverstand voor dat de rest van de avond niet meer zou worden opgelost. Kennelijk had men vergeten Lowell in te lichten over de samenstelling van zijn gehoor. Voortdurend onderbrak hij zijn gedichten om de Amerikanen in de zaal uit te leggen dat Washington en niet New York de hoofdstad van de Verenigde Staten was, wat een cauliflower was en wat een clam. Hij leek die onderbrekingen trouwens wel prettig te vinden, een manier om de emotionele geladenheid van zijn gedichten enigszins te ironiseren. Vooral bij de duidelijk autobiografische gedichten nam hij zijn toevlucht tot deze commentaren, die vaak in een onverstaanbaar gemompel eindigden. Soms viel hij lange tijd helemaal stil, langzaam bladerend in zijn bundels, zodat de organist van begeleider even solist werd.

Hij keek op en begon te vertellen over zijn gedicht 'The old flame', een van mijn favorieten, uit de bundel *For the union dead*, geschreven tussen 1956 en 1964. Het gedicht is een reminiscentie aan een stukgelopen huwelijk, geschreven, zoals hij vertelde, 'long after the bitterness and so forth'. De gène waarmee hij dit vertelde, zijn hoofd een beetje scheef houdend, sloeg over op zijn gehoor. Het werd doodstil. Aarzelend begon hij te lezen.

THE OLD FLAME

*My old flame, my wife!
Remember our lists of birds?
One morning last summer, I drove
by our house in Maine. It was still
on top of its hill -*

*Now a red ear of Indian maize
was splashed on the door.
Old Glory with thirteen stripes
hung on a pole. The clapboard
was old-red schoolhouse red.*

*Inside, a new landlord,
a new wife, a new broom!
Atlantic seaboard antique shop
pewter and plunder
shone in each room.*

*A new frontier!
No running next door
now to phone the sheriff
for his taxi to Bath
and the State Liquor Store!*

*No one saw your ghostly
imaginary lover
stare through the window,
and tighten
the scarf at his throat.*

*Health to the new people,
health to their flag, to their old
restored house on the hill!
Everything had been swept bare,
furnished, garnished and aired.*

*Everything's changed for the best –
how quivering and fierce we were,
there snowbound together,
simmering like wasps
in our tent of books!*

*Poor ghost, old love, speak
with your old voice
of flaming insight
that kept us awake all night.
In one bed and apart,*

*we heard the plow
groaning up hill –
a red light, then a blue,
as it tossed off the snow
to the side of the road.*

Het applaus was oorverdovend. 'It was a very good marriage', zei Lowell toen iedereen uitgekapt was, alsof hij het applaus opvatte als een wat verlaat maar toch goed bedoeld compliment voor zijn huwelijk, 'but we had trouble'.

Daarna kwamen de drukproeven aan de beurt en daarmee een andere Lowell. Hoofd rechtop en met een agressie in zijn stem die tot nu toe ontbroken had.

Ik heb altijd al moeite met het luisteren naar poëzie. De gedichten zeiden me niet zoveel, maar ik stelde mijn oordeel uit tot ik ze gelezen zou hebben.

Inmiddels is de bundel bij Farrar, Strauss & Giroux verschenen. *Notebook 1967-68* is een zeer omvangrijke bundel (honderdzestig bladzijden). In een 'Afterthought' zegt hij er zelf onder andere over: 'Notebook 1967-68: as my title intends the poems in this book are written as one poem, jagged in pattern, but not a conglomeration or sequence or related material. . . . The time is a summer, an autumn, a winter, a spring, another summer; here the poem ends, except for turned-back bits of fall and winter 1968.' Naast de geringe omvang van *Near the ocean* (dertien gedichten waarvan enkele vertalingen) is deze bundel een gigantische onderneming, waarin ik dezelfde tweeslachtigheid proef als in de brief aan president Johnson. Ik weet niet welke indruk die weigering en de daarmee onverbreekelijk gepaard gaande publiciteit op Lowell heeft gehad, maar uit deze gedichten komt hij veel sterker nog dan in zijn vroegere werk als een moralist te voorschijn. De prediker wint het naar mijn smaak in deze bundel te vaak van de dichter.

Life studies was voor Lowell een ommekeer in zijn werk. Hij liet strakke metrumen en schema's vallen en bleek een van die zeldzame dichters te zijn die 'vrije' verzen kan schrijven zonder in vrijblijvendheid te vervallen. De als sonnetten (veertien regels) vermomde tweehonderdveerenzeventig gedichten mislukken vaak omdat Lowell gebruik van lokaal materiaal, zoals in *Life studies*, laat schieten ter wille van historische parallellen, waarbij zijn emoties met hem op de loop gaan en hij tot retoriek vervalt. De enkele malen dat hij, zoals in veel gedichten in *Life studies*, dichter bij huis blijft, is hij een groot dichter.

R. A. Cornets de Groot proza

Anton Dercksz en de menselijkheid

Bij Polak en Van Gennep verscheen van dr. Th. Bogaerts *De antieke wereld van Louis Couperus*, een bewerking van zijn proefschrift *Louis Couperus en de Grieks-Romeinse oudheid* (1947). Van zijn hand verschenen eveneens, bij verschillende uitgevers, *Kunst der illusie, antieke wandschilderingen uit Campanië* (1958), *Antieke mozaïeken* (1964) en een bloem-

lezing: *Louis Couperus, vreugde van Dionysos* (1958). Zijn hier te behandelen boek is voor een belangrijk deel de neerslag van Bogaerts' historische, kunsthistorische en literaire kennis van de wereld der Antieken, en van zijn inzicht in die van Couperus, – en niet alleen voorzover die 'antiek' is. Om zich Couperus' werk tot geestelijk bezit te maken, moest Bogaerts zich verdiepen in de niet-antieke bronnen van Couperus, onder meer het werk van Ouïda, Vosmaer, Hawthorne, en kunsthistorische boeken (H.R.M. Leopold, H. Thédénat; Burckhardt, wiens boek over de renaissance Couperus uiteraard kende, ontbreekt als auteur van *Griechische Kultur*).

In één van zijn brieven schrijft de humanist Poggio Bracciolini dat hij het louter zoeken en verzamelen van antieke teksten moe is. 'Het wordt tijd', schrijft hij daar, 'van de boeken, die we al hebben en dagelijks lezen, profijt te trekken voor ons leven en handelen.' Deze onsystematische weg behoefde Couperus niet te bewandelen. In tegenstelling met Bracciolini kon Couperus een keus doen uit het voor handen materiaal, dat, voor hem, niet beperkt bleef tot de literatuur, maar ook het gebied van de kunst omvatte. Zijn keus werd eerder bepaald door zijn eigen aard en aanleg, dan door een tekort aan aanbod. Hierbij is van beslissend belang geweest dat het Grieks hem niet erg lag; ook het Latijn bracht moeilijkheden met zich mee, maar met behulp van vertalingen in het Frans wist hij zich toch uit beide problemen te redden. In evenwicht met die verhouding, maar niet noodzakelijk in samenhang daarmee, is Couperus' geringe waardering voor de archaische kunst. Zelfs de Griekse beeldhouwkunst van de vijfde eeuw, die sinds de dagen van Winckelmann als 'klassiek' te boek staat, is in zijn ogen nauwelijks minder archaisch dan de kunst van de tijd daarvoor. Wél spelen twee van zijn boeken in die tijd, maar de betovering die de stof van de novelle *De ode* (waarin Pin-

darus een atleet bezingt) voor Couperus bezat, schijnt om begrijpelijke redenen eerder uit te gaan van twee vijfkampers in hun strijd, dan van de kwaliteiten van Pindarus' dichtkunst; het andere boek, de roman *Xerxes of de hoogmoed*, ontloopt zich als een soort sleutelroman, waarin Couperus de Duitse keizer op de hak neemt. Couperus hield nu eenmaal niet van die tijd; hij kende bovendien ons idee niet dat iedere periode haar eigen waarde heeft, dat met andere woorden de archaische tijd, ook als er géén klassieke op gevolgd was, op zichzelf kon worden beschouwd. Hij waardeerde, naar uit de citaten van Bogaerts valt op te maken, het tijdvak juist wél als een 'voorbereiding' op wat nog komen moest, en deze subjectieve visie (nog een punt dat Bogaerts op bladzijde 51–52 met de nootlotsgedachte bij Couperus in verband had kunnen brengen, aangezien zij uiting is van het geloof in een wetmatige ontwikkeling, van een zekere continuïteit in de geschiedenis), gevoegd bij zijn ontvankelijkheid voor al wat maar niet apollinisch is in de wereld der antieken, maakt zijn voorkeur voor het hellenisme en de late Romeinse keizertijd begrijpelijk, ook al kon hij – door dat geloof in continuïteit – geen aandeel hebben in de hulde die de hellenistische, door de tal van lotswisselingen vorm geworden gelovige aan Tyche, *de godin* van de eerste eeuw voor Christus, bewees.

Volgens onze hedendaagse smaak was Couperus' oordeel over de Griekse sculptuur doorgaans vrij conservatief, schrijft Bogaerts, en ook E. Visser (in haar studie *Polis en stad*) merkt op dat het hellenisme velen tegenwoordig onaantrekkelijk lijkt, omdat het zo weinig bevatten zou van die naïviteit die onze tijd zo graag bewondert. Het irrationele element schijnt afwezig in deze kunst, of wordt eenvoudig niet gezien. De waardering voor het werk van Couperus kan mijns inziens van dit heersend vooroordeel niet worden losgemaakt. Ik wil graag opmerken dat Marsman, Ter Braak en Du Perron in Couperus een romancier zagen van 'Europees niveau', maar dat oordeel had nu juist geen betrekking op zijn 'antieke' werk, waar eigenlijk alleen Nijhoff hoog van opgeeft. Het tekent Bogaerts dat hij over die halve waardering van de Forumschrijvers zwijgt, terwijl

R. A. CORNETS DE GROOT. Geb. 1929. Publiceerde onder meer de essaybundels *De chaos en de volheid* (1966), *De open ruimte* (1967), *De zevensprong* (1967), *Labirinteek* (1968), en een bloemlezing uit de poëzie van Lucebert *Poëzie is kinderspel* (1968). Proza-chroniqueur van De Gids sinds nummer 9 van 1968.

hij intussen het beeld dat we ons tot dusverre van Couperus vormden, completeert. In samenhang met het bovenstaande is het misschien aardig de verschillen te tonen in de 'wisselende smaak van het kunstminnend publiek' (bladzijde 109), waarvan vaak genoeg de schrijvers de woordvoerders zijn. Dat Couperus Vestdijk weinig zegt, is algemeen bekend, maar onthullend voor het waarom daarvan, is de visie van die twee op eenzelfde beeld. De Heracles Farnese beschrijft Couperus zo: '... somber en zwaar leunde hij op den knots, die hem steunde in den oksel. Moede viel zijn machtige arm, viel zijn zware hand open neêr, als voortaan zonder vreugde des arbeids meer ...' En Vestdijk: 'Hercules is niet te beklagen: het zoetelijk gebaarde en omlokte hoofd houdt hij wat scheef, als zoog hij op een bonbon ... Zijn spieren lijken op borsten, zijn knots is aan één kant afgerond, als een mythologisch barstoeltje.' Dit laatste citaat is wel geen aansporing de kunst van de hellenistische artiesten al te ernstig te nemen.

Inmiddels is de oudheid voor Couperus van psychagogische betekenis geweest, zoals wel blijkt uit zijn uitlatingen over de tijd dat hij, op school in Batavia, voor het eerst de wereld der goden binnendrong. Bij die aanvankelijke verkenning van zijn toekomstig terrein onderzocht hij blijkbaar veel morele steun van het werk van Ouïda; later als hij gedichten vervaardigt, blijkt ook de duidelijke invloed van de Parnassiërs. Veel van wat in zijn later werk te vinden is, wortelt in deze jeugd: zijn Helegabalus, van wie een weinig vleidend portret bestaat, wordt door Ouïda beschreven als een schoonheid zonder weerga (tot *De berg van licht* verscheen natuurlijk).

Uiteraard is Couperus' antieke wereld er niet maar ineens. Bogaerts ziet drie trappen. In de gedichten van Couperus is die wereld stil en effen, vormelijk, vooral esthetisch van aard. Later krijgt ze een esoterische lading (in *Psyche*), waarvan *De zonen der zon* (uit *God en goden*) de samenvatting is (en bovendien de kern van de wijsgerige kant van *De berg van licht*). Ten slotte is er in 1904 de overwinning van Dionysos, die voortaan op het werk van Couperus zijn stempel drukt – maar niet zonder de schrij-

ver te doen bekennen, dat één van zijn eerste voorbeelden, Leconte de Lisle, hem teleurstelt door zijn onbewogenheid. Zo blijven dus de twee laatste trekken kenmerkend voor de antieke wereld van Couperus: de esoteriek en het dionysische, die in *De berg van licht* moeilijk te scheiden zijn, aangezien ze daar samensmelten in het gnosticisme van de uiterst libertijnse Basilides, die aan de oorsprong een godheid plaatst, zo onbegrijpelijk, dat men nauwelijks kan zeggen of deze god, die Niets is, wel bestaat.

Anders dan bij vroegere auteurs van historische romans, vroeg Couperus zich niet af hoe het in het verleden geweest moest zijn, ook al weet hij verschillende Romeinse bouwwerken (onder andere de thermen van Caracalla) in zijn werk nauwkeurig te reconstrueren. Hij was geen historicus, zegt Bogaerts, en ging bij historici van zijn eigen tijd niet diepgaand te rade, maar volgde veeleer, zonder zijn fantasie hindernissen in de weg te leggen, de getuigen zelf uit het verleden, van wie hij liever de sterke verhalen overneemt dan de geloofwaardige. Dat op die manier ook anachronismen binnen kunnen sluipen van de soort van Jeanne d'Arc in hoepelrok is soms niet te vermijden en hóeft ook niet te worden vermeden: wat geeft een beter beeld van Couperus' antieke wereld dan dit: de Heracles Farnese in het mythische Mycene, waar het koninklijk paleis op Dorische zuilen rust?

Realisme is niet zijn doel: 'Om antieke ruïnes te zien en te genieten, moet ge verbeelding hebben', zegt hij, – een uitlating, die vragen opwerpt: Waarom is die antieke wereld zo belangrijk voor hem? Welk effect heeft het lezen van antieke schrijvers, heeft het zien van antieke kunstwerken op zijn innerlijk leven, en op het stuk van de perceptie bij Couperus?

Hij wist dat zijn ontroering bij deze dingen van puur romantische aard was. Hij schiep zich in zijn antieke wereld, waar geen Achaeërs in voorkomen (en geen Etrusken, en ook geen republikeinse Romeinen), een paradijs, bevolkt door vooral doortastende faunen, dromende hermafrodieten en bij Praxiteles weggelopen modellen, die wat ze ook doen, mateloos doen, omdat zij over de gave beschikten te kunnen genieten 'met

zuivere zielen en lichamen'. Dit fantasticon, want laat ik maar fantasticon tegen Couperus' antieke wereld zeggen, verschaftte hem het tegenwicht op de van weinig begrip getuigende omgeving waar hij in leven moest: als Anton Dercksz (uit *Van oude mensen*) ongeveer, die Bogaerts terecht enkele malen noemt in zijn studie, — Dercksz, de oude vuilik, 'met eenzame fantasieën, die intenser werden, naarmate hij ouder werd en onmachtiger in zinnelijkheid'. Dat zijn antieke werk inderdaad een soort compensatieliteratuur was voor Couperus blijkt wel uit zijn gelijkenis met die Dercksz; er zijn nog andere aanwijzingen daarvoor, bij voorbeeld het door Bogaerts naar voren gebrachte punt dat Couperus na 1908 geen romans meer schreef die in de eigen tijd spelen, en dat hij vóór dat jaar aan zo'n eigentijdse roman niet werkte, zonder in diezelfde tijd ook bezig te zijn met een antiek (*De boeken der kleine zielen* gelijktijdig met *Over lichtende dremfels* en *God en goden*; *Van oude mensen* tegelijk met *De berg van licht*. Hoe intens dat bezig zijn wezen kan, blijkt dan nog daaruit, dat *De berg van licht* oorspronkelijk de omvang van een novelle niet overschrijden zou, zoals hij tegen André de Ridder zei (*Bij Louis Couperus*, L. J. Veen, zonder jaartal). Maar Dercksz is de enige niet wiens beeld zich, door de wetenschap dat het antieke werk in hoofdzaak compensatieliteratuur is, aan ons opdringt als een (min of meer karikaturaal) portret van de schrijver. De ons door Bracciolini ingegeven vraag, of kennis van en liefde voor de ideeën en vormen der ouden profijtelijk is voor ons leven, wordt indirect beantwoord door het oordeel van Couperus over Constantijn de Grote: 'Zoo groeit hij (Constantijn) voor ons bijna bovenmensche-lijk, maar is niet mensche-lijk meer, *de eigenschap ons het liefst in vooral groote mensen*' (cur-sivering aangebracht).

Bogaerts ziet in Couperus' behoefte aan 'een esthetisch verantwoorde levenskunst en een gesublimeerde amoraliteit', die bevredigd kon worden 'in de wereld van zijn illusie', de fundamentele betekenis van de passie van Couperus voor de oudheid. Het lijkt me een stelling die voor de studie van het werk van Couperus van be-slissend belang is.

TONEEL

Wilbert Bank

Gods volk onderweg

Leg een buitenlands acteur de functie uit van het Nederlands toneelbestel, en hij zal verbaasd opkijken en vragen of het niet beter is dat hij Nederlands gaat leren. In Amerika behoort hij tot de negentig procent van toneel-spelers die constant zonder werk lopen en hun brood verdienen via baantjes als ober of taxi-chauffeur. In Engeland moet hij er een dure agent op nahouden om ooit eens aan het werk te komen. In Nederland mag dan wel het diploma toneelschool geen garantie zijn dat de gediplomeerde onmiddellijk een engagement bij een van de gesubsidieerde gezelschappen krijgt, maar er moet heel wat gebeuren wil zo iemand niet aan de slag komen. Het is alsof wij nog de kater voelen van de beeldenstorm, alsof wij ons nog schuldig voelen dat Vincent van Gogh gek is geworden en Rembrandt straat-arm is gestorven, omdat wij hun talent niet tijdig genoeg hebben onderkend. Dat nooit meer, moeten we gedacht hebben en daarom is Nederland het enige land met een contra-prestatieregeling voor de beeldende kunstenaars en een salarisregeling voor musici en acteurs waar je u tegen zegt. Het vervelende is alleen dat deze voorzieningen tot op de dag van vandaag gelden als cultuurbeleid. Op papier ziet het er allemaal prachtig uit, maar er moest eerst een tomaat gegooid worden, voor de participanten zelf toegaven dat die regelingen ook niet alles zijn. Veel erger nog, ondanks (of misschien: juist door) alle voorzieningen heeft het toneel het contact met het publiek verloren. Bij de subsidies die gegeven worden, moet elk jaar meer geld bij, terwijl het bezoekers-aantal elk jaar of met moeite constant blijft of achteruit gaat. De gesubsidieerde gezelschap-pen die vier of vijf procent van de bevolking

WILBERT BANK. Geb. 1942. Studeerde aanvanke-lijk geschiedenis te Amsterdam. Van 1962 tot 1964 vo-lontair bij de Nederlandse Comedie. Daarna dramaturg bij de Toneelgroep Studio. Sinds 1968 dramaturg bij zu-delijk toneel Globe. Schrijft sinds januari 1967 toneel-kronieken voor De Gids.

trekken, raken steeds meer in een isolement, terwijl de faciliteiten toegenomen zijn: meer schouwburgen, meer gezelschappen, culturele jeugdpaspoorten, bejaardenpaspoorten, reducties bij groepsbezoek, gratis toegankelijke voorstellingen, openbare generale repetities. Tot nu toe heeft het toneel zich hoofdzakelijk beziggehouden met de vraag: wat speel ik, hoe speel ik het en waar. Langzamerhand begint het door te dringen dat de vraag: voor wie speel ik eigenlijk?, op dit moment belangrijker lijkt te zijn dan de vraag wat, hoe en waar.

Alle gezelschappen doen op dit moment hun best via een uitgebreide publieksorganisatie meer mensen naar de schouwburg te trekken. Men noemt zoiets verticale spreiding. Deze organisaties zijn nog te kort en op te kleine schaal bezig om tastbare resultaten te kunnen hebben. Een stijging in het aantal bezoekers na één seizoen zegt op zichzelf nog niets. Na een tweede seizoen kan men dusdanig teleurgesteld zijn dat men niet meer gaat. Publiekswerving kan pas duurzame resultaten opleveren als dit gebaseerd is op een publieksvorming die niet alleen beperkt blijft tot het wel of niet leren appreciëren van kunst. Publieksvorming betekende tot voor kort: tekenen tot de derde klas van de middelbare school, het lezen van oud-Nederlandse toneelstukken als verlengde van de literatuurles, en het draaien van grammofoonplaten van onvergankelijke meesterwerken, waarbij de meester iets vertelde over het leven van de betreffende componist. En de leraar die van dat geëikte patroon af wilde, werd getolereerd als de dorpsgek, mits hij het niet te bont maakte. De laatste jaren is het inzicht gegroeid dat deze middelen niet deugden. In het mammoetonderwijs is ruimte geschapen voor andere vormen, maar ook hier lijkt het op papier mooier dan het is. Want het kader dat die ruimte in het rooster moet invullen, ontbreekt bijna totaal. Daardoor kunnen de leidingen van scholen die tegen hun zin toegestemd hebben in een dergelijke vorming, lachend aan de kant staan en die uren weer vrolijk terugnemen en gebruiken voor andere, meer nuttige doeleinden. Zij hebben er nooit in geloofd en nu lijken ze nog gelijk te krijgen ook. Met andere woorden: de publieksvorming vormt een onderdeel van de opvoeding in de-

mocratie. En men weet nu zo langzamerhand wel dat onze democratie niet optimaal functioneert en ons onderwijs pas aan het begin lijkt te staan als instituut van persoonlijkheidsvorming. Men moet dus niet alleen het toneel verantwoordelijk stellen wanneer men constateert dat de democratie nagelaten heeft de participanten vertrouwd te maken met de democratische spelregels. Wel moet het toneel zich bezinnen in hoeverre het zich dienstbaar heeft laten maken aan de staat en de economische en politieke machtsgroepen, met verlies van eigen authenticiteit. Dat betekent niet dat het toneel zich nu opeens in paniek 'onder het volk' moet bewegen. Nog erger zou het zijn als het één oog op de planken houdt en één oog op 'het publiek'. Dan komt er helemaal niets van terecht. Het toneel moet wel uit zijn ivoren toren komen en kennis nemen van de maatschappelijke verhoudingen, met beide benen op de grond en beide ogen gericht op het werk waarmee men bezig is. De chaos lijkt op dit moment zo groot te zijn dat men nogal scheel kijkt, de goede uitzonderingen daargelaten.

De basis van het huidige toneelbestel in Nederland ligt in een plan dat door een aantal tonelisten tijdens de tweede wereldoorlog is bedacht. Daarin was plaats ingeruimd voor een aantal gezelschappen in de drie grote steden en een aantal reisgezelschappen die gesubsidieerd werden door een aantal gemeentelijke, provinciale en rijksoverheden. Voorwaarde voor die subsidie was dat de hele gemeenschap recht had om toneel te zien, want de gehele gemeenschap betaalde ervoor. Als gevolg van de barre oorlogsjaren bestond er een grote honger naar toneel van de kant van het publiek. Behalve het Amsterdams Toneel Gezelschap van Albert van Dalsum en Defresne, dat een zeer duidelijk gezicht had, was het repertoirebeleid van de overige gezelschappen in de jaren vijftig gericht op een zo groot mogelijk publiek. Daar was ook de meeste behoefte aan, want men lustte op den duur het werk van van Dalsum cum suis niet meer en dat gezelschap werd niet meer de vaste bespeler van de Stadsschouwburg in Amsterdam. Men wilde vooral komedies en thrillers zien en daarnaast voerden de gezelschappen een aan-

tal stukken op die onder de noemer 'artistieke daad' vielen. Dat werd mogelijk gemaakt door talloze opvoeringen van blijspelen en dergelijke.

Dit systeem werkte, ook al reisden de acteurs zich het apelazurus, kris kras door Nederland. Behalve de bestaande gezelschappen kwamen er in de loop van de tijd andere bij: de Nederlandse Comedie, Theater in Arnhem, Puck (de voorloper van Centrum) en Studio (in oude formatie vóór Kees van Iersel kwam). Het aantal toeschouwers begon zich te stabiliseren en de honger naar toneel nam af. Buiten de grote steden speelde men voornamelijk voor kunstgroeperingen met de dokter, de dominee en de notaris, die het gezelschap voor een avond 'uitkochten'. Langzamerhand openbaarden zich de eerste tekenen van een kentering. De definitieve doorbraak was de opkomst van het medium televisie. Het nieuwe van het toneel was er af en het bezit ervan werd gemeengoed. Niet dat het toneel plotseling overbodig was geworden, althans niet voor de vier of vijf procent elite die geregeld naar de schouwburg ging. Wel voor de overgrote massa die andere vormen van vermaak thuis op een presenteerblaadje kreeg aangereikt. Vanaf dat moment begon de taak van het toneel een beetje anders te liggen. De televisie werd op zijn beurt een statussymbool en was vooral aantrekkelijk voor degenen die tijdens de bestedingsbeperking en de periode van de koude oorlog een moeizaam bestaan hadden. Het apparaat werd een aantrekkelijke remplaçant voor het uitgaansleven. De amusementsfunctie van het toneel werd eerst geleidelijk, later in toenemende mate overgenomen door de televisie.

Ondertussen bleef het toneel rondtrekken door Nederland. Er werden nieuwe schouwburgen gebouwd als vervanging van de vooroorlogse patronaatsgebouwen. In principe werd daardoor het afzetgebied van het toneel groter maar het publiekscijfer bleef constant of daalde. Daarbij speelde vaak het plaatselijk chauvinisme een belangrijke rol: Nijmegen kreeg een aantrekkelijker schouwburg dan Arnhem terwijl de afstand tussen beide plaatsen vijftien minuten reizen per auto is. In Zuid-Limburg kwamen er schouwburgen in Heerlen, Sittard en Roermond, die zich beijerden om ongeveer

hetzelfde aanbod te hebben in hun programmeringen als de schouwburg in Maastricht. Hetzelfde was in Twente het geval met Hengelo, Almelo en Enschede, plaatsen die vlak naast elkaar liggen. Een klein publiek in een stadje als bij voorbeeld Gorredijk betaalde hoge uitkoopsommen aan de gezelschappen om hun plaats een culturele standing te verschaffen (voor de dokter, de dominee en de notaris). Het huren van bussen om een voorstelling in het dichtstbijzijnde en beter geoutilleerde Leeuwarden was goedkoper geweest, maar daar wilden de cultuurdragers in Gorredijk niet van horen. Ondertussen gingen de subsidies omhoog en de sociale regelingen voor toneelspelers werden beter. Het werd het publiek makkelijker gemaakt om naar de schouwburg te gaan; ervoor reizen hoefde je niet want de gezelschappen kwamen wel in je plaats. Dat dit ten koste ging van de kwaliteit, hinderde niet. Als de gezelschappen maar kwamen. In principe werd daardoor het afzetgebied van het toneel groter, maar het publiekscijfer bleef constant of daalde. Men merkte bij het toneel dat de mensen niet meer zo nodig naar het toneel hoefden. Aanvankelijk probeerde men in zijn aanbod van stukken op te bieden tegen de televisie. Maar de vergrijzing van het publiek was niet tegen te houden en er stond geen nieuw publiek voor de kassa te trappen om de wacht over te nemen. De jongeren voelden er niets voor om zich in te laten lijven door het cultuurpatroon van het voorgeslacht. Steeds meer werd het schouwburgpubliek een elite en het was dan ook niet te verwonderen dat een stad als Den Haag beatstad nummer één van Nederland was.

De afkeer van het publiek gold vooral het repertoire en de manier waarop toneel gespeeld werd. Doordat het wereldgebeuren door middel van de televisie steeds frequenter en intensiever de huiskamers binnenkwam, werd de noodzaak van een persoonlijke keuze tussen de chaos aan de ene kant en de apathie aan de andere kant, steeds nijpender. Bij het toneel openbaarde zich dat in de bewustwording van het feit dat het spelen van een stuk van Brecht een bepaalde instelling vergde die niet te verenigen was met de opvoering van een stuk van de boulevardsschrijver André Roussin. Beiden zijn mees-

ters in hun soort maar passen niet bij elkaar. Het publiek raakte daardoor ook in verwarring. Een voorstelling van een stuk van Roussin trok veel publiek. Dat publiek wilde best nog eens naar een voorstelling van dat gezelschap toe. Maar een voorstelling van een stuk van Brecht was niet wat men verwachtte na een stuk van Roussin.

Het typische acteurstoneel raakte wat uit de gratie, het accent kwam te liggen op het ensemblewerk. De auteurs schreven stukken die veel meer van de persoon van de acteur vroegen dan alleen maar gelikt vakmanschap. En daarmee kwam het toneel ook met zichzelf in conflict. Het toneelbestel was wel een bijna perfect lopend uurwerk geworden, maar de zalen liepen meer dan ooit leeg. Ofwel omdat men niets van die moderne stukken moest hebben en niet geconfronteerd wenste te worden met zichzelf. Ofwel omdat men walgde van de schijnvertoningen van slippertjes-in-luxe-hotel-suites en het-whisky-drinken-als-de-moord-gepleegd-is. En Het Gebeurde In Die Dagen Dat Het Nieuwe Toneelplan Werd Geboren.

Anvankelijk had het plan alleen betrekking op de gezelschappen in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Maar door tijdig ingrijpen van de anderen is die monopoliepositie ontmaskerd en hebben nu ook de regionale gezelschappen enige vastere taakomschrijvingen. Het komt er in feite op neer dat de drie stadsgezelschappen zich meer op hun standplaats en de regionale gezelschappen zich meer in hun regio zullen terugtrekken, zodat zij minder hoeven te reizen. Theoretisch is het allemaal erg mooi maar in de praktijk lijkt het alsof we geen stap verder zijn gekomen. Het plan bood geen garantie voor beter toneel maar heeft wel een klimaat willen scheppen waarin beter toneel zou kunnen plaatsvinden. En dat dat niet zo gelukt is als men gehoopt had, blijkt wel uit het feit dat het publiekscijfer nog steeds dalende is of constant blijft. Het zijn vooral weer de voorwaarden waaronder gewerkt moet worden, die een goed functioneren onmogelijk lijken te maken. De subsidiegevers stellen als voorwaarde voor de subsidie dat het aantal voorstellingen van ieder gezelschap tussen de 350 en 450 moet liggen. Dat betekent dat bijna al deze

gezelschappen moeten doubleren: dus twee stukken per avond moeten geven die tegen elkaar kunnen gaan. Op dat moment begint het rekenwerk. Een gezelschap mag een door de subsidiënten goedgekeurd aantal spelers engageren. Dan begint het rekenwerk pas goed. Het aantal acteurs wordt uitgesmeerd over zo'n twaalf gezelschappen. Bij elk gezelschap zitten een paar goede acteurs en aangezien men moet doubleren is men ook weer beperkt in zijn repertoirekeus. Gesteld dat men uit deze problemen kan komen (het blijft vaak behelpen), dan rest nog de belangrijkste factor: het publiek.

De opdracht van een gezelschap luidt om voor het publiek in een bepaalde regio of stad te spelen. Iedereen weet dat er niet één publiek bestaat maar verschillende soorten te onderscheiden zijn. En ieder van die soorten heeft een andere voorkeur voor toneel. Om aan die vraag te kunnen voldoen zou het betreffende gezelschap ook verschillende soorten toneel moeten spelen. We hebben nu juist gezien dat dat bij een publiek verwarring heeft opgeleverd. Het toneelplan heeft willen zorgen voor een zo groot mogelijk aanbod. Maar alle gezelschappen moeten bijna onder dezelfde voorwaarden werken. Het publiek heeft minder behoefte aan verschillende soorten gezelschappen die eigenlijk allemaal hetzelfde willen dan aan gezelschappen die verschillende soorten van toneel brengen. Dan pas ontstaat er duidelijkheid voor een publiek en kan het kiezen uit het gevarieerde aanbod. Zoiets is in dit plan bijna niet mogelijk. Het lijkt erop of dit bestel de gezelschappen bijna verplicht tot een elck-wat-wils-repertoire. Natuurlijk zijn er in Nederland goede acteurs en prachtige voorstellingen. Men kan er, gezien de omstandigheden waaronder gewerkt wordt, alleen maar bewondering voor hebben. Maar zulke voorstellingen zijn incidenteel. Het wordt moeilijker, zo niet onmogelijk, om een beleid op langere termijn te voeren waarin de goede voorspellingen niet meer tot uitzonderingen behoren. Om die verwarring gaat het op dit moment. Het lijkt bijna uitzichtloos om de bestaande structuur te veranderen in de richting van een bestel van gezelschappen die zich door hun soort van toneel van elkaar onderscheiden. Dan komt men aan stoelen en gevestigde posities die te lang vastgehouden zijn

om nog flexibel te kunnen zijn. In dit licht gezien was de discussie op 1 november jongstleden in de Stadsschouwburg in Amsterdam geen discussie over de Nederlandse Comedie maar een discussie over God. Men zocht wanhopig en emotioneel naar God de Toneelleider, God de Regisseur, God de toneelschrijver, God de Acteur en God de Toeschouwer. Voorlopig moeten we het doen met incidenteel goede voorstellingen en een verandering ten goede in de mentaliteit bij sommige leraren en leerlingen op de Toneelschool. Dat er ook door hen een heleboel onzin werd gedebiteerd viel minder op dan de opportunistische prietpraat van sommige beroepsacteurs. Als zij ooit nog eens gediscrimineerd worden, zoals men dat nu doet bij Friezen en mensen met een zachte g, dan hebben ze dat aan zichzelf te danken. Er is in ieder geval veel hoop voor de toekomst.

Volgende keer gaat dit stukje over mogelijke oplossingen.

UNIVERSITAIR LEVEN

G. M. Killian

Het arme professor

(Opgedragen aan hen die als uitzondering de volgende regels bevestigen)

I

Het begint 'in' te worden om als professor met ruime publiciteit de universiteit te verlaten.

Dit lijkt iets nieuws, maar is hoogstens een variant op een bestaand verschijnsel. Normaal is namelijk dat het professor er letterlijk nog wel is, maar het in feite allang heeft laten afweten.* Wat mij ergert aan dit gebeuren en de daarbij door de betrokkenen verstrekte argumentatie, is de onwaarachtigheid. Wat ik daarmee bedoel wil ik hierna proberen aan te geven. Daarbij zal ik de vraag naar het verband tussen deze onwaarachtigheid en de positie, de kwaliteit van de huidige wetenschappen in onze maatschappij niet helemaal ontwijken.

Goede wetenschap zou ik willen noemen: die wetenschap die in de maatschappij staat waarin zij

kan bestaan en dat juist wil inzien. Die wil inzien dat wat zij ook doet – theoretiseren, leren, research, praktijkopleiding – *doen* is, praktijk is. Die nadenkt over en afstand neemt van haar maatschappij, door zich af te vragen hoe zij er inzit. Zich op die manier afvraagt wat zij ermee te maken heeft, wat zij eraan kan doen. Doet de wetenschap dat?

II

De huidige wetenschap leidt direct op voor de praktijk, in de zin van het beroepsmatig hanteren van kennis, waar zij zelf beroep is. In allerlei landen worden grootse pogingen ondernomen om dit te ontkennen. In Nederland is het rapport Posthumus daarvan het beste voorbeeld. Daarin wordt ervan uitgegaan dat de heersende wetenschap een *zuiver* wetenschappelijke is. Het enige probleem is dan nog deze wetenschap in verschillende opleidingen binnen de universiteit op te delen. Enerzijds een vooral praktische, nauwelijks wetenschappelijke, anderzijds een behoorlijk zuiver wetenschappelijke, nauwelijks praktische opleiding. Er wordt geredeneerd als zouden de verschillende soorten kennis al zo isoleerbaar zijn, dat je middels een hersentransplantatie tot een kennistransplantatie zou kunnen komen.

En wat doet de wetenschap met de enorme behoefte die er blijkt te bestaan aan praktijkopleidingen voor beroepsmatige bezigheden die qua kennis en kunde liggen na de eerste twee – lager en voorgezet – fasen van ons onderwijs? Met praktijkopleidingen bedoel ik dan het soort aanleren dat er op gericht is je dat te laten opnemen, kennen en kunnen, wat nuttig is voor een vastgesteld eindresultaat, produkt.

Aan deze eisen voldoet het wetenschapsbedrijf reeds in hoge mate, maar *kennelijk* niet voldoende, want bij tientallen springen buitenuniversitaire derdegraads praktijkopleidingen uit de grond. Het oudere type is bij voorbeeld 'Nijenrode'. Verder voorzien de overbekende verfoeilijke grote concerns, waaronder de grote banken, direct zelf in allerlei vormen van tertiair praktisch onderwijs. De overheid. . . Dan allerlei lossere instellingen van het Instituut voor Sociale Wetenschappen – id est Marketing –

G. M. KILLIAN. Geb. 1939. Studeerde eerst sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Thans studeert hij rechten aan dezelfde universiteit.

* Tot deze categorie behoren te Amsterdam de professoren Barendregt, Belinfante, Enschedé, De Groot, . . .

Amsterdam, Arnhem, Eindhoven, Groningen, Den Haag, Heerlen, Rotterdam, Utrecht en Zwolle tot en met de Computer Academie te Alkmaar. En niet te vergeten de steeds hogere opleidingen van schriftelijk onderwijs. Aan de vraag naar 'hogere' opleidingen voor de praktijk wordt dus steeds meer voorzien door buiten-universitaire opleidingen, tegelijkertijd probeert de universiteit in geforceerd tempo een academische praktijkopleiding te worden.

III

Hierboven is gesteld dat de wetenschap zou moeten inzien dat alles wat zij doet – theoretiseren, leren, research, praktijkopleiding – *doen* is. Er valt over de aard van dat doen nog wel iets naders te zeggen. Dit 'doen' geschiedt zelf in de eerste plaats als 'baan'. De wetenschap wordt op de wijze van een baan-tje bedreven, bereidt anderen dus heel *onmiddellijk* voor op banen buiten de academische gemeenschap. Dat het een baan is, is allang niet meer een achtergrond, een buitenkant, het doordringt en bepaalt de kwaliteit van de wetenschap zelf. Er bestaan strikte regels die bepalen, selecteren, wat de werkplaats, welke de instrumenten en de medewerkers kunnen zijn, om deze baan optimaal uit te oefenen. Universitaire gebouwen, wetenschappelijke werken, aan de wetenschap dienstbaar instrumentarium, wetenschappelijke medewerkers and last but not least de niet wetenschappelijke medewerkers, de studenten.

Daarmee verbonden is het 'gevoel' van waaruit gewerkt wordt. Dit gevoel is: 'Zolang ik voldoe aan de geobjectiveerde taakomschrijving, voldoe ik.' Zolang ik aan de gestandaardiseerde, geüniformeerde verwachtingen beantwoord, bij voorbeeld door middelmatig veel studenten af te leveren, ben ik goed. Wanneer ik maar de aan mij voorgelegde probleemstelling oplos, doe ik mijn werk goed. Kern, ook van het academische baan-tje, is dus ten eerste: men houdt zich aan vreemde – dat wil zeggen van buiten opgelegde – criteria. Ten tweede legt men daarbij het volle accent op de eindprodukten; waarbij dan geldt: veel is goed, meer is beter. Dit gevoel wordt ook in uitlatingen van professoren zelf uitgedrukt. Het statistisch jaarboek 1968-'69 Universiteit van Amsterdam vermeldt:

Naar aanleiding van de collegestaking: 304

professoren verklaarden: Ik ben hier nu eenmaal aangesteld om te doceren en dus. . . doe ik dat ook.

Naar aanleiding van een kritische vraag uit de zaal: 10 041 professoren: Dit klinkt heel interessant, maar ik ben hier nu eenmaal om te doceren, dit zou u mijn collega Y eens moeten vragen.

Naar aanleiding van de vraag 'Waarom geeft u dit vak': 631 professoren antwoorden helemaal niet, waarvan 341 door te verklaren dat zij benoemd waren dit vak te doceren.

Naar aanleiding van 'de toestand': 22 456 professoren verklaarden: 'datter nu eenmaal met zo'n groot aantal studenten niet te werken viel.'

Het belangwekkende aan al deze antwoorden is, dat zij als 'afdoende' gehanteerd worden. Zij zeggen niets over het vak . . . behalve dan dat het een vak is, waarachter het heerlijk schuilen is.

IV

De belofte van de wetenschap is steeds geweest dat ze de eigentijdse mensen zou laten 'weten wat ze doen'. Wil zij deze functie voor 'anderen' binnen dezelfde maatschappij kunnen vervullen, dan moet de wetenschap primair zelf weten wat ze doet. Zelfkennis. Dit betekent ook in deze tijd dat iedere wetenschap zich moet bezighouden, zowel met haar theoretische, als met haar praktische vooronderstellingen.

Hoe vaak laten zij die wetenschap bedrijven, bij voorbeeld door die aan anderen te leren, zien dat juist de aanvaarde theoretische vooronderstellingen de aanvaardbare zijn? Wat voor soort theoretische kennis is de verzameling 'als . . . dan . . .'-uitspraken, die wij wetenschap noemen? De behandeling van de praktische vooronderstellingen van wetenschap is nog slechter. De vraag naar de praktische vooronderstellingen van wetenschap zou als volgt gesteld moeten worden: Wat heeft het mogelijk gemaakt dat juist de bestaande wetenschap mogelijk wordt gemaakt. De beantwoording zou vereisen dat de wetenschap er wetenschap van heeft, krijgt, hoe zij als fase in een historisch proces nu in deze maatschappij staat. Dit onderzoek is tijdrovend en moeilijk. Er komt geen tijd voor en het is moeilijk, omdat het voor 'onze' maatschappij belangrijk is dit soort onderzoek *niet* te doen.

De praktische zelfkennis van wetenschap volstaat nu hooguit met het zien dat er cont(r)acten zijn met overheid en industrie, dat de universiteit betaald wordt uit belastinggelden.

Enkele academici gaan verder. Zij zijn sinds het wetenschappelijk hoogtepunt, de atoombom, verontrust over wat in de wandeling 'de resultaten van de wetenschap' genoemd wordt. Een traditie hebben hier de Pugwashbeweging en het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers. (Vorig jaar meldde de Koninklijke Academie van Wetenschappen zich als aspirantlid, met haar congres 'Leven met de Wetenschap').

Zij zijn steeds volledig onmachtig gebleken om het tij te keren, juist omdat zij niet begrepen dat het gehele proces van wetenschap de 'resultaten' produceert. Wanneer de kritiek van de wetenschapsbedrijvers op de wetenschap niet om te beginnen verwerkt wordt door de wetenschappelijke opleiding te veranderen, daar waar zij het kunnen, bij voorbeeld in de universiteit, blijft deze kritiek wat ze nu is, namelijk vrijetijdsbesteding. Concreter, wanneer de kritiek op het resultaat van de wetenschap niet wordt teruggebracht naar het proces van wetenschap, blijft zij onmachtig.

In 1967 is er geprobeerd iets te zeggen over zingeving van wetenschap. Bij voorbeeld in de 'Schets' van de Kritiese universiteit Amsterdam staat: 'De zin van wetenschap is: Bevrijding, van angst en gebrek.' Deze arbeidsanalyse werd gemaakt door studenten, dat wil zeggen mensen die gedwongen zijn om uit te vinden wat studeren met leven te maken heeft. Deze kritiek is verdrongen ofwel door haar af te doen als buiten- en daarmee niet-wetenschappelijk. (Met als koude-oorlogsvariant: 'Dit is metafysisch geouwehoer.') Of door theoretische vooronderstellingen dan toch maar even te noemen, soms ook door geschriften van de zogenaamde 'maatschappijcritici' gewoon aan de tentamenstof toe te voegen.

V

Te doen alsof dit allemaal niet bestaat is ontwaarchtig.

De aanhef van dit artikel spreekt over *het* professor. Zo'n objectieve en daarmee wetenschappelijke analyse van zijn persoonlijkheid wordt de student gemakkelijk gemaakt, omdat

hij als het even meezit aan een persoonlijke benadering niet toekomt. Tegelijk is het professor voor de *praktische* uitwerking van het gestelde aangewezen op zijn enige potentiële medewerker: *de* student. Niet door hem de schuld van alle ellende in de schoenen te schuiven. Niet door hem met haar betere alternatief te laten komen, hem te verwijten dat hij er niet mee komt. (Een akelige paradox: Eerst breng je de mensen jarenlang het gevoel dat ze eigenlijk niets kunnen, en dan zouden ze ineens goed genoeg kunnen zijn om met een aanvaardbaar alternatief te komen.) Oók niet door te klagen over de macht die professoren gedwongen worden over mensen uit te oefenen, via hiërarchie, zwijgen, organisatie, structuur en administratie. Te klagen namelijk daar waar de organisatie van die macht te zwaar wordt – 'ik heb zoveel vergaderingen, besprekingen...' of de macht zelf betwist wordt – 'nou willen ze nog meebeslissen ook.'

Het is mogelijk die macht goed te gebruiken.

VI

De keuze is tussen door 'de gang van zaken' ontslagen of door mensen geaccepteerd te worden.

POLITIEK

A. L. Constandse Buitenland

Meneer de president!

In de periode van dertien tot vijftien november vonden in de Verenigde Staten protestdemonstraties plaats zoals dit land in zijn geschiedenis zelden had gekend. Zij waren gericht tegen voortzetting van de (nimmer officiële)

A. L. CONSTANDSE. Geb. 1899. Studeerde Romaanse letteren en wijsbegeerte (proefschrift 1951: *Le baroque espagnol et Calderón de la Barca*), werd in 1945 journalist en wijdde zich sindsdien voornamelijk aan de modernste geschiedenis. Schreef sinds 1926 een twintigtal boeken, na de oorlog voornamelijk over landen (Mexico, Cuba, Joegoslavië), staatslieden (Tito, Chroesjtsjow, Kennedy) en de geschiedenis van deze eeuw (onder meer *Het lot belooft geen morgenrood*). Verzorgt sinds januari 1962 de kroniek Buitenland van De Gids. Sinds januari 1965 redacteur van De Gids.

cieel verklaarde) oorlog in Vietnam, die na vijf jaar ongeveer veertigduizend Amerikaanse levens had gekost en een kwart miljoen gewonden en verminkten. In Zuid-Vietnam waren voorts op zijn minst een miljoen mensen omgekomen (onder wie driehonderdduizend kinderen) door bombardementen, geschutvuur, fragmentatie- en brandbommen, stikgassen en onder ineenstortende woningen van verwoeste dorpen. Voor en na zijn optreden als president had Nixon – zij het in verwarrende termen – beloofd een einde te zullen maken aan deze oorlog. Dat kon in feite alleen worden bereikt door het terugtrekken van de 560 000 man Amerikaanse troepen en het onttrekken van steun aan het corrupte marionettenregime van Saigon. De weg daartoe zou open hebben gelegen: het overdragen van de macht in Saigon aan die niet-communistische Zuidvietnamezen (deels verblijvend in het land zelf, deels elders zoals in Parijs) die bereid zijn te onderhandelen met het Nationale Bevrijdingsfront ter vorming van een linkse coalitieregering. Natuurlijk zou dit betekenen dat geleidelijk Vietnam vereend en communistisch zou worden. Waarom niet? Alle belanghebbende mogendheden (de Verenigde Staten, de Sowjet-Unie, India, Engeland, Frankrijk, zelfs China) zouden er het grootste belang bij hebben dat dit Vietnam als een tweede Joegoslavië geneutraliseerd zou blijven, zonder aan wie dan ook militaire bases af te staan.

Maar Nixon heeft dit evenmin gewild als Johnson: zij wensten een militaire overwinning. Daarmee begon het grofste ideologische offensief van de Amerikaanse diplomatie. Waar van vrede werd gesproken, werd oorlog bedoeld. Waar de vrijheid werd gevierd ging het om de handhaving in Saigon van de verachtelijke dictatuur van avonturiers die (zoals Thieu en Ky) eerst hadden gecollaboreerd met de Franse kolonistoren en daarna in dienst waren getreden van Amerikaanse voogden. Waar van de 'afschrikwekkende mogelijkheid' werd gewaagd dat de communistische Vietnamezen zouden overwinnen, werd het spookbeeld opgeroepen van een mogelijke 'massamoord' op tegenstanders, terwijl de politiek der Verenigde Staten massamoord op burgers veelvuldig verwerkelijkte. Terwijl het ging om het Amerikaanse prestige als wereldbeheersende mogendheid, werd in het bijzonder aan de 'communisten' (wie zijn dat: Russen, Chinezen,

Tsjechen, Joegoslaven?) toegeschreven niet naar vrede te streven maar naar de opperheerschappij op aarde. Zo bezien moest oorlog de enige uitkomst zijn.

Het verzet daartegen in de Verenigde Staten zelf is voor Nixon en het Pentagon natuurlijk hoogst pijnlijk. Niet dat daardoor het regime zou vallen. Het rekent op de passieve steun van 'de zwijgende meerderheid', waarvan het zwijgen wordt opgevat als een blijk van instemming met het gevoerde beleid. En de opbouw van een betrouwbare kern van beroepsmilitairen, versterkt met reactionaire 'vrijkorpsen' als de meeste afdelingen van de Nationale Garde zijn, aangevuld met de agenten van de geheime diensten, hebben de regering voorzien van geduchte geweldsapparaten. Maar naarmate de oppositie groeit wordt de democratische façade van het systeem des de twijfelachtiger: met toeneming der tegenstellingen behoort immers de onderdrukking krachtiger te worden. En de Verenigde Staten, toch al in de vorming van hun vrijheidlievende 'image' belemmerd door het negervraagstuk, zouden nog moeilijker kunnen doorgaan voor 'leiders van de vrije wereld'.

Op drie november hield president Nixon zijn met veel ophef aangekondigde rede over Vietnam. Bij het beoordelen van de inhoud daarvan houde men steeds in het oog dat de Verenigde Staten de machtigste mogendheid ter wereld vormen. Zij beheersen alle zeeën, beschikken over duizenden militaire bases in afhankelijke of geallieerde landen, hebben een onvoorstelbaar vermogen om te doden en te verwoesten (een fantastische 'overkill') experimenteren het meest met de nieuwste wapenen, zoals ruimtevaartuigen, stik- en gifgassen, biologische en chemische verdelingsmiddelen. Zij controleren via hun machtige internationale ondernemingen van veertig tot vijftig procent der grondstofwinning op aarde en hebben een dienovereenkomstig produktievermogen. Hun geallieerden zijn bijna steeds vazallen, wat ook wel niet anders kan. Natuurlijk treedt een dergelijke mogendheid, ook al omvat zij slechts zes procent van de wereldbevolking, op als 'gendarme': zij moet de bestaande orde, zozeer in het belang van de Verenigde Staten, handhaven. Het is bijna onvoorstelbaar dat zulk een land ook na vijf jaar

oorlogvoering niet in staat is geweest een klein, technisch primitief Aziatisch volk tot overgave te dwingen. Goed: de Vietnamezen ontvangen veel materiële hulp uit communistische landen. Maar vechten voor hun nationale onafhankelijkheid doen zij zelf. En ondanks de hun toegeschreven fabelachtige verliezen aan doden, ondanks hun vier miljoen daklozen is de positie van het pro-Amerikaanse regime in Saigon steeds zwakker geworden. De demonstraties in de Verenigde Staten werden begeleid door offensieve acties van het Nationale Bevrijdingsfront, de zogenaamde Vietcong. Voor de Amerikaanse heersende groepen een onmogelijke situatie. De jaarlijkse oorlogskosten waren opgelopen tot meer dan dertig miljard dollar, dus tot 110 000 miljoen gulden. Het dodencijfer bleef onrustwekkend. Maar kon Amerika een nederlaag aanvaarden? Neen, aldus Nixon. De schijnbare oplossing kon liggen in de belofte dat steeds meer Zuidvietnamezen bereid zouden zijn tegen hun landgenoten te vechten ten bate van de Verenigde Staten, die in hun 'globale' politiek de controle over Zuid-Vietnam en de daar gebouwde enorme militaire bases onmisbaar achtten. In 1964 was de burgeroorlog in Zuid-Vietnam 'geamerikaniseerd'. Hij moest nu 'gevietnamiiseerd' worden: steeds meer Aziaten zouden voor Amerika vechten . . .

Wie over zulke voorspellingen nadacht moest twifelen of (zoals van een commandant der beruchte 'groene baretten' werd gemeld) in lachen uitbarsten. Indien Vietnamezen in massa bereid geweest zouden zijn tegen de Vietcong te vechten, waarom was dat dan niet sinds 1960 gebeurd? In 1964 beheersten de revolutionaire nationalistes al tachtig procent van het platteland, en zij zouden in 1965 de steden hebben veroverd als de Verenigde Staten zich niet in de strijd hadden geworpen. De buitenlandse legermacht onder Amerikaanse leiding groeide van 1964 tot 1969 aan tot ruim zeshonderdduizend man, als men Zuidkoreanen, Filipino's, Thailanders, Australiërs, Nieuwzeelanders enzovoort meerekent. Deze troepen beschikten over de machtigste conventionele bewapening van deze tijd. Daarnaast stond nog een legermacht (op papier) van driekwart miljoen Zuidvietnamezen, opgecommandeerd door de klik van Saigon. Benevens een burgerwacht van een half miljoen. Alles teza-

men een strijdmacht van bijna twee miljoen. Zou deze bereid zijn geweest met het Nationale Bevrijdingsfront af te rekenen (geschat op hoogstens driehonderdduizend 'full-time-strijders') en de bevolking achter zich hebben, dan was de Vietcong reeds lang beslissend verslagen. Men kan tot geen andere conclusie komen dan dat de officiële troepen van Saigon (afgezien van de huurlingen en de geheime diensten) niet wezenlijk vechten. Elk jaar deserteren er van hen tienduizenden. Zullen zij nu gaan strijden als zij door de Amerikanen beter worden bewapend? Dat is de ijdele belofte van Nixon geweest, die hij op de derde november aan het volk van de Verenigde Staten deed.

Maar met geen woord sprak hij van de werkelijke tegenstander van Washington: het Nationale Bevrijdingsfront. Geen poging deed hij om daarmee te onderhandelen. Hij hield de fictie hoog dat de oorlog in het zuiden is ontketend door de aanvallen van agressieve noorderlingen. Slechts aan Noord-Vietnam bood hij aan te onderhandelen. Trekt het zich terug, dan zouden ook de Amerikanen heengaan. Maar wat betekent dit? Dat het hele zuidelijke Nationale Bevrijdingsfront wordt gedoodverfd als 'noordelijk', dat het massaal naar Noord-Vietnam zou moeten vertrekken en het zuiden zou moeten overlaten aan de dictators van Saigon!

Wanneer men dit alles overdenkt wordt de rede van Nixon doorzichtig als glas: men heeft de code gevonden om zijn geheimtaal te doorgronden. Vele Amerikanen (veel méér dan er demonstreerden) zijn ook wel op de hoogte, maar laten zich graag 'manipuleren', laten het ideologische bedrog over zich heen gaan, omdat zij aldus een excuus hebben – en zelfs een geloof dat hun geweten in slaap sust – waardoor zij zich kunnen aanpassen, en niet in onmin behoeven te leven met de macht van de staat.

President Nixon begon met 'het werkelijke probleem': hoe kunnen de Verenigde Staten 'de vrede winnen'? Een overhaaste terugtocht zou een ramp zijn, niet alleen voor Zuid-Vietnam, maar ook voor de Verenigde Staten en de zaak van de vrede. Onder communistisch beheer zouden de Vietnamezen in massa worden vermoord en in

slavenkampen verkwijnen. Voor de Verenigde Staten zou een nederlaag de eerste zijn in de historie van het land, en zij zou de ineenslorting betekenen van elk vertrouwen in het Amerikaanse leiderschap, niet alleen in Azië maar in de gehele wereld. Drie Amerikaanse presidenten hebben dit begrepen. 'Een overhaaste terugtocht zou een onmetelijke ramp zijn voor de toekomst van de vrede. Er is geen grote mogendheid die haar geallieerden kan verraden en haar vrienden in de steek kan laten. Als de Verenigde Staten overwonnen en vernederd zouden worden in Vietnam, dan zou daarvan ongetwijfeld het gevolg zijn dat zekere grote mogendheden, die haar ideaal der wereldverovering nog niet hebben opgegeven, haar plannen des te stoutmoediger zouden willen uitvoeren.' Overal waar nu de Amerikanen hebben gegarandeerd de vrede te zullen handhaven, zou dan geweld losbarsten: in Berlijn, in het Midden-Oosten (alsof daar vrede zou heersen!) en zelfs in Latijns-Amerika. 'Dan zou de prijs die in mensenlevens betaald moest worden, nog hoger zijn. Geen vrede, maar nieuwe oorlogen zouden eruit voortkomen.'

Men kan hierbij één aantekening maken: dat in vele gevallen de Amerikanen inderdaad geconfronteerd worden met revoluties tegen regimes die zij militair en financieel ondersteunen. Dit is waar zolang Washington zijn kracht zoekt in het bestendigen van semi-feodale structuren in de minder ontwikkelde landen en in het beschermen van het economische kolonialisme zijner privé-ondernemingen. Maar hoelang kan het zijn huidige oppermacht handhaven? Zou het niet verstandiger zijn als de Amerikanen zelf het roer zouden omwerpen? Maar zulke een stoutmoedige gedachte moet het brein van een man als Nixon verre te boven gaan.

Vervolgens onthulde de president dat hij een brief had geschreven aan de toen nog levende Noordvietnamese president Ho Tsjì Minh, een leeg aanbod te onderhandelen over vrede. Maar Ho had daarop geantwoord dat de Amerikanen de agressoren waren en zich moesten terugtrekken uit een land waar zij niets te maken hadden. Nixon spoorde zijn landgenoten aan veënd en vastbesloten te blijven, want zwakheid zou ertoe leiden dat Hanoi halsstarrig zou blijven in de hoop op concessies. Men ziet hoe 'soepel' daartegenover Nixon was. Aan onder-

handelingen met het Nationale Bevrijdingsfront dacht hij namelijk geen ogenblik.

Wel werd het tijd dat de 'goede' Vietnamezen nu eens zelf 'hun vrijheid gingen verdedigen'. Een snelle training van de troepen van Saigon zou ondernomen worden en op 15 december konden zestigduizend Amerikanen zijn teruggetrokken. Opgemerkt moet worden dat Nixon naliet te zeggen dat de vuurkracht van zijn troepen hierdoor geen zier zou verminderen. En wat het eventuele vertrek van méér eenheden aangaat, dienaangaande bestond er 'een geheim plan', hoewel elke maatregel genomen moest worden van een 'positie van kracht' uit. Maar dat geheim bleek zelfs aan de president niet bekend: het ligt om zo te zeggen 'in de schoot der goden'. Het terugtrekken der Amerikaanse troepen werd namelijk afhankelijk gemaakt van drie factoren die Nixon niet beheerst: 1. het resultaat van de onderhandelingen te Parijs. Die zijn echter nutteloos zolang Washington niet in overleg wil treden met het Nationale Bevrijdingsfront, om te spreken over het verlaten van Vietnam. 2. de mate van activiteit van de vijand. Deze (de Vietcong) begon na Nixons rede juist een nieuw offensief tegen de door Amerikanen bezette steden. 3. de training en bewapening van 'trouwe' Zuidvietnamezen die de taak van de yankees zouden moeten overnemen. Nixon waarschuwde Noord-Vietnam nog, niet te menen dat meer geweld doeltreffend zou zijn, want 'als wij in gevaar komen zullen we hard terugslaan'.

Tot zijn landgenoten zei de president dat hij begrip had voor de vredeswensen der jongeren, tegen wie hij overigens 'de grote zwijgende meerderheid' meende te kunnen mobiliseren. 'Ik zou mijn eed breken als ik zou toelaten dat de politiek van mijn land wordt gedictieerd door een minderheid... Nooit zal men mogen zeggen dat Amerika, toen het de machtigste mogendheid der aarde was, zou hebben toegestaan dat totalitaire krachten de laatste hoop op vrede en vrijheid, door miljoenen gevoed, hadden verstikt.' Natuurlijk had Nixon niet zelf die redevoering opgesteld. Zij was ook ditmaal het werk van adviseurs (zoals de gladde heer Kissinger, een glibberige ideoloog) van de leiders van het State Department en het Pentagon. Een even pathetisch als hard document.

De rede van Nixon over Vietnam liet een andere toespraak in het duister, namelijk die van 31 oktober, door de president gehouden voor vertegenwoordigers van de Inter-amerikaanse Persassociatie. Kennelijk had Nelson Rockefeller, die in het voorjaar een mislukte 'goodwill-reis' (voorzichtig voorgesteld als een informatieve tocht) door Latijns-Amerika had gemaakt, rapport uitgebracht over zijn bevindingen. Die waren triest. De beste vrienden van Amerika waren de uitgesproken tirannen gebleken, zoals: Duvalier in Haïti; Balaguer in de Dominicaanse republiek, waar volgens de Monde van 2-3 november de laatste twee jaar vierenzeventig leiders der oppositie zijn vermoord door huurlingen die zouden 'werken in overleg met Amerikaanse geheime diensten'; de militaire junta in Brazilië; de dictator Stroessner in Paraguay, beschermer der gevluchte Duitse nazi's; president Onganía in Argentinië, enzovoort. De conclusies van Rockefeller, voor zover op 8 november openbaar gemaakt, waren curieus. Wel terecht had Nixon op 3 november gewaarschuwd dat een nederlaag in Vietnam de revoluties in Latijns-Amerika kon bevorderen. Er dreigden meer Castro's te komen op het westelijk halfrond en 'gesteund door het communistische blok zouden zij de ernstigste bedreiging vormen voor de veiligheid van dit deel der wereld'.

Vandaar dat Rockefeller aanraade veel meer wapens, met name voor de antiguerrilla, te leveren aan bevriende regimes die een dam zouden willen opwerpen tegen 'nationalisme, marxisme en anti-amerikanisme' en die in staat moesten worden gesteld 'het hoofd te bieden aan dreigende communistische opstanden'.

In overeenstemming daarmee was Nixons toespraak van 31 oktober. Hij constateerde opnieuw (zoals op 14 april) dat de Alliantie voor de Vooruitgang dood en begraven was (door Johnson!) en dat in de plaats van eenzijdige Amerikaanse hulpverlening nu 'een nieuwe associatie' moest komen. Kapitaal behoorde voornamelijk te worden verschaft door particuliere beleggers en ondernemingen, die concessies moesten krijgen om in Latijns-Amerika werkzaam te zijn. 'Wij moedigen Amerikaanse privé-investeringen niet aan, waar ze niet gewenst zijn, en ook niet dáár waar de politieke omstandigheden te grote risico's met zich brengen.' In zulke gevallen echter behoefde

niemand te rekenen op financiële hulp van de Amerikaanse regering.

Van weinig betekenis waren de verklaringen aangaande uitbreiding van de wereldhandel; de toezegging dat Amerikaanse banken en bedrijven in gunstige omstandigheden niet beperkt zouden worden inzake export van kapitaal (dat immers veelvoudig naar de Verenigde Staten terugkeert uit de wingewesten!); en de belofte dat geleende Amerikaanse dollars ook besteed mochten worden in andere bevriende landen van Latijns-Amerika. In de praktijk zijn zulke leningen immers toch gebonden aan de voorwaarden die de geldschietters stellen. Wel interessant was de passage dat Nixon er niet meer naar zou streven (alsof dit ooit was gebeurd!) 'een terugkeer te eisen naar de democratie in landen met een militair regime'. Men zou in Washington wel gelukkig zijn als elke regering haar volk zou helpen een beter leven te krijgen, maar 'wij moeten op een realistische manier omgaan met de regeringen van het interamerikaanse systeem, zoals zij nu eenmaal zijn'. Deze toespraak sloot naar aard en strekking goed aan bij de rede over Vietnam. Zij bood de armste volkeren ter wereld weinig hoop.

CORRESPONDENTIE

*Aan mevrouw dr. A. Romein-Verschoor
'Ieder die niet in het licht wandelt, is een stakker' – H. Bongers.*

Amsterdam, 17 augustus 1969

Mevrouw,

Op uw artikel in De Gids 4/5 van deze jaargang over de correspondentie tussen Ter Braak en Du Perron zou ik mijnerzijds, ook ná de repliek van Nuis en Van Galen Last in de N.R.C., willen antwoorden, omdat ook mijn naam erin genoemd wordt, en niet op een vriendelijke toon.

Het is eigenlijk onbegonnen werk u te weer spreken, omdat u, zoals een intelligente kennis mij ontmoedigend meedeelde, 'altijd gelijk wil hebben'. Dat ik het er toch op waag u te antwoorden, terwijl u geen antwoord verwacht, brengt dus het risico met zich mee, dat u, mijn ongelijk vooropstellend, niet verder dan de aan-

hef zou komen. Maar ook dan heb ik dit antwoord, dat ik ook aan De Gids zou kunnen sturen, voor mijn plezier geschreven.

Dat ik u in het bijzonder aanleiding heb gegeven tot het schrijven van uw kritische beschouwing over Ter Braak en Du Perron in verband met hun correspondentie, is een weinig aangename eer, omdat het de geur van wierook was die u in mijn bespreking van de Briefwisseling hinderde, een geur van heiliging van beide schrijvers die u ook aan andere bewonderaars van de schrijvers herinnerde.

Maar nu is het een feit dat ik van alle bekende en onbekende personen die op mijn drie artikelen in de N.R.C. over de Briefwisseling reageerden, van u de enige reactie ontving die van die onaangename geur gewag maakte. Het moet gezegd dat juist over mijn laatste artikel dr. H. Bongers mij, ongevraagd, schreef: 'Overmatige drukte maakte dat ik je niet eerder kon schrijven om je m'n bewondering te uiten over je stuk in de N.R.C. over de correspondentie deel IV. Het is een rijk artikel, op hoog niveau en beheerst geschreven, ook omdat je jezelf op de achtergrond hebt gehouden.' Ik waardeer dit oordeel temeer, omdat dr. Bongers, zoals u bekend is, niet onkritisch pleegt te zijn en de beide schrijvers nauwelijks anders dan goed gelezen heeft.

De tekstverklaring van Van Galen Last heb ik met nadruk geprezen, een nadruk die u mijn 'gebruikelijke geëxalteerde toon' noemt. Ik neem uw onvriendelijke opmerking voor wat ze is: ze verraadt de geïrriteerdheid, waarvan uw gehele artikel, ook ten aanzien van de waardering van Ter Braak en Du Perron in onze tijd, gerezen is. Tenzij u vandaag de dag een andere persoon weet, met evenveel kennis van zaken op meer dan één gebied en van dezelfde aandacht ten opzichte van zijn objecten vervuld als Van Galen Last, zou ik mijn waardering voor zijn werk voorlopig willen handhaven. De commentaar van Van Galen Last voldoet aan alle eisen die deze bewerkelijke correspondentie haar redacteur stelde – een kniesoor of betweter die de fouten telt –, eisen zowel wat kennis van de in de brieven behandelde cultuurhistorische periode betreft als wat er buiten deze periode aan kennis op verschillend gebied – ik denk niet in het minst aan de be-

sproken literatuur – aan de orde wordt gesteld. Dat u mijn waardering voor Van Galen Lasts aandeel aan deze uitgave hoort, treft mij te meer omdat juist u zou kunnen weten hoeveel kennis en toewijding voor deze taak nodig waren, wilde deze tot een voor de huidige en straks volgende generaties bevredigende informatie leiden.

Mijn hoge toon in deze artikelen was onopzettelijk en niet zó 'gebruikelijk' als u meent, maar onbewust afgestemd op de lagere toon van enige schrijvers en lezers in ons land die zich nu en dan over Ter Braak en Du Perron uitlaten. Ik denk daarbij aan de vaak lasterlijke 'essee's' van Hermans, maar ook aan de fraseologie van Mulisch over de betekenis van beide schrijvers, die hen te vaak schijnen te hinderen, zoals ik uit hun oprispingen opmaak. 'Ze lezen zo slecht', zoals mevrouw Du Perron afdoende zei. De achterban van lezers van Hermans, Mulisch en andere schrijvers is uitgebreid, maar naar mijn ervaring nog niet toe aan enig begrip van de plaats, het niveau waarvan het werk van Ter Braak en Du Perron getuigenis aflegt.

Maar het is zo, ik heb een hoge toon in mijn bewondering voor deze schrijvers en schrijf dan ook voor degenen, zoals dr. Bongers, die in mijn toon niet een falsset horen, zoals u.

Ik beschouw Du Perron en Ter Braak niet als alleenzaligmakende figuren, zoals u meent, maar als de enigen onder de schrijvers van hun tijd die de bewondering van mijn generatie waard zijn geweest, omdat zij, zonder geloof en zonder politiek programma, met de inzet van hun hele persoonlijkheid, maar niettemin vogelvrij, geen alibi hebben gezocht, in welke vorm dan ook. En wat heeft een vogel, mevrouw, met uw sociaal-economische problemen van doen? Zouden Thomas Mann, Gide, Benda, Huxley dan ook maar armelijke dwaallichten in hun tijd zijn geweest, omdat zij de 'nāveteit van de intellectueel', zoals Ter Braak het formuleerde, de 'dilettant' in het leven cultiveerden, zoals Montaigne, Diderot, Nietzsche het in hun tijdperk waren?

De onzekerheid in de levenshouding van Ter Braak en Du Perron krijgt in uw artikel een overdosering en ontaardt er tot een odium, dat beide schrijvers in hun betekenis nauwelijks

navolgenswaard, ja, onaanvaardbaar doet zijn. In welk goed gezelschap door-de-eeuwen-heen zij zich als 'onzeker' en, op uw gezag, als tragische 'onzeker' verkeren – ik denk nogmaals aan Montaigne en Nietzsche, maar ook aan Pascal, aan Sjestov in onze tijd –, het schijnt u in uw bevooroordeelde bagatellisering van hun betekenis in onze cultuur ten enenmale te ontgaan. En waarom die 'onzekerheid' aan het slot van uw requisitoir – een pleidooi après tout van de 'toestandbewuste' intelligentia, waartoe u behoorde – tot een zó emfatische repetitio, een naar mijn smaak vaak geexalteerde stijlfiguur, aanleiding moest geven, verwondert mij niet weinig. Wie was er niet onzeker in de grote crisis van de cultuur? Het zou mij bevreemden als u de zekerheid van het bestaan in die jaren voor u zou hebben opgeëist, en er gelukkig mee was. . .

Ik merk op dat u, bij uw verdediging van professor Romein in de antifascistische beweging in de dertiger jaren, een andere vereniging in de herinnering roept dan het Comité van Waakzaamheid. Zó verwacht u de zaak, de preliminairen van het antifascistisch, georganiseerd verzet in ons land, waarlijk onnodig. De door u genoemde bond tot verdediging van de culturele rechten, in het begin van 1935 door een Amsterdamse kunstenaarsgroep opgezet en Ter Braak en Du Perron blijkens hun correspondentie niet onbekend, moge eenzelfde principiële doelstelling hebben gehad, het was een andere, later volgende, intellectuele groepering dan Waakzaamheid in kwestie. Dat het initiatief tot de oprichting van de Nederlandse afdeling van het in Parijs bestaande Vigilance via Ter Braak van Du Perron uitging, zou ik u ten overvloede met een brief van de laatste aan mij uit 1934 kunnen bewijzen, waarbij ik mij nu ook zijn gesprekken herinner over een op te richten studentenafdeling onder leiding van R. van Lier, destijds student te Leiden, een afdeling die inderdaad door de student in de rechten W. Weissglas opgericht werd.

Maar wat is er tégen dat Du Perron zich voor een Nederlandse afdeling van Vigilance beijverde, dat wil zeggen daartoe van Parijs uit het initiatief genomen heeft? De plaats van professor Romein in het bestuur van Waakzaamheid en later in de onder andere door u

als secretaresse geleide bond met dezelfde doelstelling was er niet minder om.

Mag ik met een anekdote besluiten? De brief is lang geworden, maar dit slot, dat u enig gelijk zal geven wat mijn gebruikelijke hoge toon betreft, mag ik u niet onthouden.

In mijn Indische jeugd had ik een familielid, dat mijn plezier in het knikkerspel en mijn onstuimige liefdes en vriendschappen, ja, mijn bewondering voor helden uit de 'leestrommel' graag de kop indrukte met een opgeheven wijsvinger en de vermaning: 'Je moet een toontje lager zingen, jongen!' Mijn stemming werd er niet minder om en ik heb mijn hele leven een mate van bewondering en geestdrift, een plezier in mensen en dingen behouden, die tante Albedil, zoals wij kinderen haar noemden, mij niet ontnomen heeft.

Het plezier in het schrijven van deze brief is zo groot geworden, dat ik er anderen in wens te delen. Staat u mij toe, mevrouw, een afschrift ervan, op goed geluk, aan de redactie van De Gids te sturen. –

Geloof u mij,
Met vriendelijke groeten,
hoogachtend,

F. E. A. BATTEN

'Het is eigenlijk onbegonnen werk u te weerspreken, omdat u. . . altijd gelijk wilt hebben. . . terwijl u geen antwoord verwacht. . . niet verder dan de aanhef zou komen.'

Een beetje moedeloos vraag ik me af of het zin heeft te polemiseren tegenover de berg vooroordeel die al uit de tweede alinea van Batten's brief blijkt. Waarom zou ik geen antwoord verwachten, al was het alleen maar omdat iedere reactie beter is te aanvaarden dan een ijzig zwijgen? Waarom zou ik opstrijden dat over waarde en betekenis van verschijningen een andere mening, een ander gelijk naast het mijne kan staan en waarom zou ik een ander het recht op dat gelijk ontzeggen? Waar heb ik me ooit in die paranoïde toon uitgelaten anders dan in de boze dromen van Fred Batten? Waarom zou ik een brief als die van hem niet verder dan de aanhef lezen, zelfs al daagt hij me daartoe uit? Ik heb wel brieven gekregen die

met een reeks scheldwoorden begonnen – ieder die bij voorbeeld ooit bezwaren tegen het koningschap heeft uitgesproken, kent dat soort anonieme schrijfsels –, maar ook die heb ik altijd uitgelezen, alleen al uit menselijke nieuwsgierigheid.

Het gaat in de brief van Batten in hoofdzaak om drie punten:

Ten eerste vindt hij dat ik tekort schiet in bewondering en eerbied voor zijn beide helden en met name voor zijn vriend Du Perron. Het speelse toeval gaf mij dezer dagen bij een verhuisopruiming een vergeelde brief (hij is gedateerd 23 januari 1941) in handen, waaruit ik de aanhef citeer:

‘Het is mij een behoefte om U ook uit naam van mijn vrienden te zeggen met hoeveel instemming, ja, ontroering wij uw artikel lezen over het laatste boek van E. du Perron in het Critisch Bulletin van Dec. 1940. Wij beschouwen uw artikel na het grote gedicht van A. Roland Holst als de zuiverste herdenking in onze tijd van de onvergetelijke figuur van Du Perron.’ Was getekend F. E.A. Batten.

Aan de waardering die uit het bovengenoemde artikel sprak, is nog niets veranderd. Maar intussen zijn de beide vrienden tot gestalten in onze literatuurgeschiedenis geworden en daar blijft geen figuur in leven op een rantsoen van louter eerbied. Hebben wij Vondel niet plat geslagen met jaar in jaar uit in eerbiedige stilte zijn Gysbrecht aan te gapen?

Ik heb in mijn artikel in *De Gids* de naam van Lytton Strachey genoemd. Zijn Florence Nightingale-biografie blijft het schoolvoorbeeld van een persoonsuitbeelding die van een bidprentje in het kerkboekje van iedere verpleegster een driedimensionale figuur maakte en het onverklaarbaar succes van de schimmige ‘lady with the lamp’ van zijn wonderbaarlijkheid ontleed door haar energie, haar edelmoedigheid, haar offervaardigheid tot een geheel samen te smelten met haar keiharde doordrammerij. En het waren, meen ik, alleen de hoofdverpleegsters onder de literaire critici die tegen die ‘ontluistering’ verzet hebben aangetekend.

Mijn sociologisch-historische nieuwsgierigheid verwachtte van de uitgave van de brieven dat die ons die dienst van de vermenschijkende ontluistering zou bewijzen door ons een beter

inzicht te geven in hun ‘houding in de tijd’. De lectuur ervan overtuigde me dat de voor die jaren typische literaten-onzekerheid die die houding kenmerkte en die me ook al in enkele gesprekken met hun was opgevallen, nog groter – en tragischer – was geweest dan ik vermoedde. (Omdat ik voortdurend voor misverstand moet waken: dat doet niets af aan de integriteit van hun antinazistische overtuiging, zodra ze daar eenmaal toe gekomen waren.) Ik heb voor die onzekerheid een aantal bewijspplaatsen aangevoerd, niet om lekker met het rode potlood te werken, maar omdat ik door de wierook heen hun menselijke trekken naar voren wilde halen om tot iets in de richting van een evenwichtig beeld te komen. ‘Een odium’ roept Batten uit en wat daar verder volgt. Integendeel een poging waarvan ik het gewicht niet overschat, om de jongeren van nu, die, gelukkig overigens, weinig last hebben van de bosse du respect, over hun onverschilligheid tegenover de heiligen heen te helpen.

In plaats van ook maar één van mijn bewijspplaatsen te ontzenuwen, gaat Batten nu een reeks ‘onzekere’ literaten opsommen, alsof ik gezegd had dat onzekerheid iemands literaire betekenis kwantificeerde in plaats van kwalificeerde. En onvermijdelijk volgt dan de suggestie dat ik me natuurlijk inbeeld toen en nu muurvast in mijn marxistische schoenen te staan. Van goed lezen gesproken, maar wij marxisten stuiten nu eenmaal altijd op het ‘odium’ als zouden wij menen met passer en lineaal de wetmatigheid van iedere ontwikkeling te kunnen vastleggen volgens de principes die Marx voor eeuwig heeft opgesteld of... die hem in de schoenen worden geschoven. Ik heb nog nooit een goede marxist ontmoet, die de twijfel niet kende. Als Aad Nuis in de N.R.C. meent mij te moeten opstrijden dat er in de literatuur (en ik voeg eraan toe: op ieder gebied van het menselijk bestaan) ordelijk volgens de wetten van dialectiek en vooruitgang verlopen: de processen zouden bestaan, kan ik daar alleen maar aan toevoegen dat ik het roerend met hem eens ben.

Ten tweede meent Batten zijn vriend Van Galen Last te moeten verdedigen tegen mijn kritiek op zijn wijze van uitgave van

de brieven. Dat is zijn goed recht, zo lang hij met tegenargumenten komt, niet wanneer zijn betoog neerkomt op de mededeling dat zijn vriend een kei en een groot cultuurhistoricus is en dat hij dit van mij niet verwacht had, en evenmin wanneer hij zich op het oordeel van anderen beroept, want ik kan aan mijn kant ook een falanx van medegelijkhebbers opstellen, maar dat doe ik niet, omdat ik weet dat het niets bewijst.

Ten derde de kwestie 'Waakzaamheid'. Tot hiertoe laat het me betrekkelijk onverschillig of Batten – zonder bewijsgronden – zijn gelijk tegenover mijn gelijk stelt. Het wordt iets anders wanneer hij op het voetspoor van zijn vriend Van Galen Last ten onrechte iemand van leugenachtigheid beschuldigt en het doet weinig ter zake of het toevallig mijn man was die naar hun zeggen ten onrechte in de t.v.-serie van dr. Louis de Jong de eer opeiste (och arme, de eer!) het Comité van Waakzaamheid te hebben opgezet. Op de al onder punt één en twee gesignaleerde wijze komt Batten vertellen dat ik de zaak verwar (ik begrijp niet in welk opzicht) door eerst over de antifascistische kunstenaarsbond te spreken die eraan voorafging, hij negeert mijn uiteenzetting met data en citaten over het verloop van de geschiedenis, hij negeert de scriptie van drs. G. J. van der Ham en diens conclusie, nadat hij alle beschikbare materiaal had doorgenomen, verwijst ten overvloede naar een brief die hij niet citeert of op tafel legt en eindigt met de onnozele vraag: wat is er tegen dat Du Perron het gedaan zou hebben? Ja, wat is er tegen voor iemand die het geloven wil, dat Du Perron al eerder op de maan geweest is?

De heren Batten en Van Galen Last hebben hun kans gemist om loyaal hun verontschuldiging te maken over het belasteren van een integer en bescheiden mens. Ik voel me niet geroepen verder nog iets te zeggen over het peil van hun polemieken dan dat het wel aanmerkelijk lager ligt dan dat van Du Perron.

A. ROMEIN-VERSCHOOR

DE TRAGISCHE ZEKERHEID VAN MEVROUW ROMEIN

In haar beschouwing over Ter Braak en Du Perron¹ noemt mevrouw Romein hentyperische overgangsfiguren: 'overgang van de buitenmaatschappelijke literatuur... naar de moderne geëngageerde schrijver'. Op het eerste gezicht denkt men bij buitenmaatschappelijke literaten aan individuen die in psychiatrische zin maatschappelijk niet geïntegreerd of aangepast zijn. Mevrouw Romein meent, dat 'uit hun [van Ter Braak en Du Perron] brieven... een voortdurende vervreemding spreekt, de vervreemding van de medemens, van de hele sociale situatie in het eigen land, eigen aan de literatuur die in de eigen groep leeft en die zij altijd gebleven zijn'. Het panisch woordgebruik doet de ergste psychische aberraties vrezen, maar welbeschouwd wordt Ter Braak en Du Perron niet meer verweten dan dat hun kennissenkring geen voor het Nederlandse volk representatieve turfsteker, boekhouder en soefi telde. Bij 'vervreemding' moet men vermoedelijk aan niets in het bijzonder denken; er is hier sprake van ritueel gebruik van een woord uit het marxistisch jargon. Rest de vraag wie bedoeld wordt met 'de moderne geëngageerde schrijver'. Om een terminologische spraakverwarring te voorkomen zal ik een schrijver maatschappelijk geëngageerd noemen wanneer en voorzover hij in zijn geschriften een standpunt bepaalt ten opzichte van de maatschappelijke problemen van zijn tijd. Ik noem hem politiek actief wanneer hij aan zijn standpunten kracht probeert bij te zetten door daadwerkelijke politieke actie. Het maatschappelijk engagement kan als links of rechts gekarakteriseerd worden, als men daar prijs op stelt en erin slaagt een bepaalde betekenis aan die woorden te geven. Deze schoolse onderscheidingen zijn nodig omdat mevrouw Romein blijkens de context met de 'moderne geëngageerde schrijver' iemand bedoelt met een linkse maatschappijvisie liefst in marxistische toonzetting, die hij zoveel mogelijk door middel van politieke actie gestalte tracht te geven.

Du Perron en Ter Braak waren voor een deel maatschappelijk geëngageerde schrijvers; ze hebben een standpunt bepaald tegenover het gelijkheids- en democratiseringsstreven in onze

cultuur zonder dat men hun standpunt als links of rechts kan karakteriseren. Du Perron sympathiseerde met het streven naar onafhankelijkheid van de Indonesische nationalisten zonder zich als mevrouw Romein aan zulke kolosale woorden te bezondigen als 'het ontwakken van Azië'. Beide auteurs hebben vrij gauw een onverzoenlijk standpunt ingenomen tegenover het fascisme en nationaal-socialisme. Met een aantal belangrijke maatschappelijke vraagstukken hebben ze zich echter niet serieus bezighouden (vrouwenemancipatie, seksuele hervorming, kapitalistisch of socialistisch productiesysteem, economische crisis); hun maatschappelijk engagement was niet volledig.

Alleen in de strijd tegen het nationaal-socialisme zijn Ter Braak en Du Perron politiek actief geweest. Hoewel ze sneller dan de meeste intellectuelen tot actie overgingen, moet de omvang ervan niet overschat worden. Als links Ter Braak en Du Perron wil eren, worden ze altijd als antifascistische strijders gehuldigd en bijgezet in het pantheon der geschiedenis. Voor de huidige generatie zijn Du Perron en Ter Braak niet zozeer van belang om het grotere of kleinere effect van hun antifascistische actie, waarvan de echo's allang verstorven zijn, maar om de wijze waarop ze als geestelijke elite op de politiek reageerden. In zijn laatste essay onderscheidt Ter Braak tussen een denkende en een handelende nieuwe elite in een democratische samenleving, terwijl hij tevens zorgvuldig het verschil aangeeft tussen de oude en de nieuwe denkende elite. 'Na de nivellering door de democratie kan de denkende zich niet meer in de ivoren toren terugtrekken zonder belachelijk te worden en kan de handelende niet meer de pure brutaliteit bedrijven zonder te vervallen in onverlichte despotie, de moderne vorm van barbarendom. De denkende elite zal dat beseffen en niets meer verafschuwen dan de allures van de kunstmatige afzondering. . . . Er zal in de christelijke cultuur altijd een spanning bestaan tussen de handelende en de denkende, tussen de machtsuitoefening en de waardigheid. . . . zulk een spanning sluit samenwerking echter niet uit. . . . zoals het Sacerdotium het Regnum veronderstelde als "partner", zo veronderstelt een denkende

nieuwe elite een handelende nieuwe elite.'² De spanning tussen denkende en handelende elite luidt in mijn terminologie de spanning tussen 'maatschappelijk engagement door middel van het woord' en 'maatschappelijk engagement door middel van het handelen', waarvan politieke actie weer een onderdeel is. De denkende elite is meestal slecht uitgerust voor het handelen, dus ook voor de politieke actie. Ter Braak en Du Perron zijn dan ook alleen tot antifascistische actie overgegaan omdat de handelende elite destijds in gebreke bleef. Men kan gevoelig aannemen dat Du Perron en in mindere mate Ter Braak allesbehalve experts waren in het voeren van politieke actie.

Mevrouw Romein maakt geen onderscheid tussen denkende en handelende elite en dus ook niet tussen maatschappelijk engagement door middel van het woord en maatschappelijk engagement door middel van het handelen. Aldus verdoezelt ze een probleem waar iedere 'geestelijke' mee te maken heeft. Mevrouw Romein constateert niet alleen – en terecht, – dat Du Perron en in mindere mate Ter Braak wereldvreemd waren in de praktische politiek, maar ze verwijt het hun ook. Ook verwijt ze Ter Braak dat hij de functie van secretaris van het Comité van Waakzaamheid afwees bij gebrek aan tijd. 'Wist hij niet dat al de anderen ook geen tijd hadden, dat ze allemaal het recht hadden zich te goed te achten voor "klerkenwerk" ..?' Dat is me te 'nivellistisch' gedacht. Men kan Pos, Loenen, Noordenbos, Proost enzovoort niet op een lijn stellen met Ter Braak en Du Perron als representanten van de nieuwe geestelijke elite. Niet een abstract gelijkheidsprincipe, maar een besef van concrete kwaliteitsverschillen dient het uitgangspunt te zijn voor de beantwoording van de vraag wie het recht had de secretarisfunctie te weigeren. Belangrijker dan de verdeling van de lasten van de politieke actie is echter de vraag onder welke omstandigheden de denkende elite zich op het terrein van de handelende elite moet begeven. Hiervoor is geen patentoplossing aan te geven: de grensoverschrijding zal alleen plaats vinden als de handelende elite in gebreke blijft. Zij is niet ongevaarlijk voor de denkende elite, omdat men zich heel gauw de myopenblik en de simplificaties van de politieke activisten eigen maakt.

De tragiek van een cultuur met een voortgeschreden arbeidsverdeling is, dat de 'geestelijke' en 'wereldlijke' elite niet meer samenvallen. Mevrouw Romein schijnt dit echter als de exclusieve tragiek van Du Perron en Ter Braak te zien. '... mijn god', roept ze uit, 'hoe zullen we ooit duidelijk kunnen maken hoe tragisch hun leven geweest is, wanneer we dat alles [met 'dat alles' wordt het dilettantisme van Ter Braak en Du Perron op het gebied van de politieke actie bedoeld] blijven verbloemen?'. Zou de spanning tussen maatschappelijk engagement door middel van het woord en maatschappelijk engagement door middel van politieke actie niet meer voor de 'moderne geëngageerde schrijver' bestaan, in wie de literatuurgeschiedenis volgens mevrouw Romein nu een voorlopig hoogtepunt bereikt? Zo ja, dan ben ik erg benieuwd in welke schrijver Ter Braak en Du Perron momenteel hun apotheose beleven. In Harry Mulisch, die als denker nu al jaren in een links coma ligt? De tragiek van de denkende elite die niet tevens handelende elite kan zijn is in deze schrijver inderdaad opgelost: hij denkt niet meer. Als mevrouw Romein werkelijk meent dat de spanning tussen denken en handelen opgelost kan worden in de 'moderne geëngageerde schrijver', verraaft ze zich als een van die 'ontelbare babbelaars, rooms en onrooms, over een eenheid die moet worden hersteld; alsof men het bestaan door zeuren een zin kon afdwingen. .'.³

Mevrouw Romein laat niet alleen de spanning tussen maatschappelijk engagement door middel van het woord en maatschappelijk engagement door middel van politieke actie in een terminologische mist opgaan, maar verengt het begrip maatschappelijk engagement tot linkse maatschappijvisie. Een rechts maatschappelijk engagement of een engagement dat zich niet als links of rechts laat rubriceren, moet voor mevrouw Romein een contradictio in terminis zijn. Waarom hechten linksen toch zoveel aan een woord waarmee men op straat iemand handzaam de weg kan wijzen, maar dat uitermate ongeschikt lijkt om een standpunt te bepalen ten opzichte van maatschappelijke vraagstukken? Nog interessanter is waarom men zich alleen met een slecht geweten

politiek rechts kan noemen. Het verleidelijke van de woorden links en vooruitstrevend is, dat ze een richting aangeven, een weg wijzen naar het heil, naar een substituuat van de christelijke belofte van het hiernamaals. De psychologische essentie van het marxisme is, dat het een heilsleer is in wetenschappelijk klee, waarin de christelijke belofte van het hiernamaals vervangen is door vage voorspiegelingen over de opheffing van de vervreemding en de uitbuiting, over de klassenloze maatschappij en de zichzelf verwerkelijkende vrijheid. Wie zich tegen dit 'richtingsgeloof' verzet, doet dat in eerste instantie met een slecht geweten of in de vorm van een boutade, omdat ook hij een produkt is van de christelijke cultuur.

Ter Braak en Du Perron kan men niet door een eenvoudige handgreep bij links inlijven. Hoewel mevrouw Romein haar best doet Du Perron en Ter Braak als overgangsfiguren te redden, slaagt ze er toch niet geheel in haar irritatie over hun ongelooft te verbergen. Ze laat zich tot een onjuiste uitspraak verleiden, wanneer ze het 'duo' verwijt dat hun antifascistische actie werd afgeremd door weerzin om met communisten samen te werken. Ter Braak schrijft aan Du Perron op 18 februari 1934: 'De groote moeilijkheid in Nederland is de angst voor het communisme, voor de arbeiders. Dat handicap zelfs verder "fatsoenlijke" intellectuelen volkomen. Zij durven niets, uit angst van Scylla in Charibdis te vervallen'. Hoezeer de boosheid van mevrouw Romein haar verhindert heeft goed te lezen, blijkt ook uit haar volgende uitspraak: 'In hun politieke ideologie stond het vrije denken en schrijven zo centraal, dat zij geneigd waren alle totalitairen, communisten en fascistten, op een hoop te gooien.' In de brochure Het nationaal-socialisme als rancuneleer licht Ter Braak nader toe waarom het onjuist is het nationaal-socialisme en het communisme geheel op een lijn te stellen⁴: '... het simplistisch schema van de beweging "Eenheid door Democratie", die twee zo verschillend georiënteerde stromingen als het communisme en het nationaal-socialisme over één kam scheert, alleen omdat zulks de burger een weinig nadenken bespaart en omdat de tyrannie van Stalin in haar effect precies lijkt op

die van Hitler.' Mevrouw Romein meent verder, dat de vriendschappelijke verhouding tussen haar en haar man enerzijds en Ter Braak en Du Perron anderzijds '... van hun kant in zijn ontwikkeld afgeremd [werd] door een argwaan die alles wat communist of marxist heette als onbetrouwbaar afstempelde...'. Het klinkt niet overtuigend, als men weet dat de met het communisme sympathiserende Malraux en de marxist D. M. G. Koch vrienden van Du Perron waren. Marxisten en communisten bestaan er nu eenmaal in soorten. In een brief van 31 januari 1937 schrijft Du Perron aan Ter Braak als bestuurslid van het Comité van Waakzaamheid, dat alle stalinistische zogenaamde communisten uit het Comité verwijderd moeten worden, omdat hij anders zou uitreden: 'Het is geen "angst voor het communisme" dat mij dezen brief ingeeft: ik heb meermalen getoond dat ik van deze specifiek-burgerlijke ziekte vrij ben, het is afschuw en totale verwerping van het z.g. communisme van Stalin c.s.' Deze 'naïeveteit' van Du Perron lijkt me voor een intellectueel aanzienlijk kostbaarder dan een of ander jezuïtisch historisch begrip voor de noodzaak van het stalinisme als overgangsfase. In ieder geval verschilde de houding van Ter Braak en Du Perron tegenover het stalinisme van die van de latere Nieuwe Stem, wiens '... kardinale beginsel [was]. ... geen partij [te] kiezen...', zoals mevrouw Romein in *Vrij Nederland* van 27 april 1968 schreef.

Tekortkomingen en beperktheden van vernieuwers kunnen veel verklaren van de kracht, die ze ontwikkeld hebben, zoals mevrouw Romein terecht opmerkt. Haar toepassing van deze stelling op Du Perron en Ter Braak lijkt me niet juist. De redenering komt erop neer dat Ter Braak en Du Perron zich nooit zo dik gemaakt zouden hebben over de misstanden in de Nederlandse literatuur, als ze het literaire bedrijf niet zo overschat hadden en niet aan een 'te felle oordeelsdrift' geleden hadden. Wat mevrouw Romein met 'te felle oordeelsdrift' bedoelt, is niet duidelijk, behalve dat de zo 'objectief' oordelende mevrouw Romein dit een betreurenswaardige eigenschap vindt. Interessanter is de 'overschatting van de maatschappelijke betekenis van de literatuur en de

daarmee samenhangende preoccupatie met het eigen image', die Du Perron en Ter Braak verweten wordt. Ter Braak noemt in een brief van 3 juni 1937 aan Du Perron de afrekening die hij over 1936 van zijn uitgever kreeg en waaruit bleek dat zijn gehoor sedert 1935 weer kleiner geworden was. 'Er wordt ongeveer niets meer van mijn boeken verkocht; het meest nog van het Carnaval d. B[urgers] (11 ex.); van Pol[iticus] z. P[artij] 2 ex., van de rest ongeveer hetzelfde. Onwillekeurig is dit volkomen ontbreken van een echo toch zeer ontmoedigend. Ik verlang waarachtig geen menigten, maar zelfs een "kleine kring" ontbreekt.' De verkoopcijfers van Du Perrons boeken waren nog lager. In een brief van 2 april 1936 schrijft Ter Braak: 'Meer dan ooit ben ik ervan overtuigd, dat er voor ons geen andere rol is weggelegd dan die van: anti phraseurs. Een bedreefd klein rolletje misschien, maar waarom niet? Ik moet zeggen, dat ik in deze frissche tijden naar niets zoozeer verlang als naar een anoniem leven...' Hoe mevrouw Romein tot de conclusie kan komen, dat Ter Braak en Du Perron zich illusies maakten over hun invloed, is uiterst intrigerend.

Mevrouw Romein verwijt Ter Braak en Du Perron niet alleen een overschatting van de maatschappelijke betekenis van de literatuur, maar ook 'de daarmee samenhangende preoccupatie met het eigen image'. Ze waren 'overmatig vervuld... van hun self-image en dat van de vriend'. Het is waar dat de brieven wemelen van vraag en navraag naar besprekingen in kranten en tijdschriften, ook van het eigen werk. 'Het is alles ijdelheid', schijnt mevrouw Romein met Prediker te verzuchten. Het zou van een primitief psychologisch inzicht getuigen te menen dat culturele activiteiten uitsluitend door de hoogste motieven geïnspireerd worden. Ter Braak en Du Perron moeten over een behoorlijke dosis geldingsdrang en agressiviteit beschikt hebben om zo veelvuldig in het openbaar te treden. Publieke activiteiten moeten echter niet beoordeeld worden naar hun mogelijk minder welriekende ontstaansgeschiedenis, maar naar hun kwaliteit, naar de mate waarin de sublimatie van de onwelriekende motieven gelukt is. Ik bestrijd dat het oeuvre van Du Perron en Ter Braak, die zich totaal niet bekommerden

om de gunsten van een modern massapubliek, ook maar de geringste sporen vertoont van vulgaire ijdelheid. De frequente navraag van besprekingen van eigen werk in kranten en tijdschriften kan men restloos rechtvaardigen met hun functie van zuiveraars van de Nederlandse literatuur. Tot in alle uithoeken hebben ze de literaire pissebedden vervolgd, tot heil, had ik bijna gezegd, van de Nederlandse literatuur.

Het is niet waar dat Ter Braak en Du Perron hun invloed overschatten; het is niet waar dat uit hun activiteiten blijkt dat ze overmatig vervuld waren van hun self-image. Wat is er waar van de beschuldiging van mevrouw Romein dat Du Perron en Ter Braak nog niet volledig hadden afgerekend met de oude 'literatendiinkel'? Mevrouw Romein zegt zeer behartenswaardige dingen over de overschatting door kunstenaars van hun invloed: 'Die (zelf)overschatting blijkt. . . . wanneer organisaties van kunstenaars openbare politieke of andere nuttige verklaringen afleggen, die immers evenveel waarde hebben als die van een groep accountants of loodgieters, tenzij ze zich ernstig verdiept hebben in de materie, en hun talenten gebruiken om aan het verworven inzicht uiting te geven.' Mevrouw Romein prijst Ter Braak uitbundig om zijn Démasqué der schoonheid, waarin hij de esthetiserende kunstenaar van zijn voetstuk haalde. Mevrouw Romein heeft echter nooit opgemerkt dat Ter Braak in Politicus zonder partij de toen nog solide elitepretenties van de specialistische wetenschapsbeoefenaren aan de kaak stelde. De recente studentenrevolte heeft onder andere aangetoond hoe gering het gezag van de specialisten is en hoe weinig ze er zelf nog in geloven. De enige academici die zich nog illusies over hun prestige maken, zijn de beroepsmanifestanten, die met misbruik van hun titel blijmoedig het ene manifest na het andere ondertekenen. De oude geestelijke elite van zuivere kunstenaars en zuiverwetenschappelijke specialisten heeft door de democratisering van de cultuur minder gezag voor de gewone man dan de idolen van de popmuziek. De socialistische droom van een democratische cultuur is allang bezig vlees te worden in de popcultuur. Een utopie wordt echter nooit herkend, als zij rea-

liteit wordt. De linkse gemeente krakeelt onder elkaar over doelstellingen en middelen – het ene niet radicaler dan het andere – om een waarlijk democratische cultuur te scheppen. Verbaasd hoort men van de Tsjechen dat ze naar niets zozeer hunkeren als naar onze 'consumptiemaatschappij'. Geïrriteerd moet men constateren dat arbeiders ook gaan behoren tot de steeds groeiende 'middenklasse'. Kennelijk mag men niet meer op een verandering van het productiesysteem als middel en op de arbeiders als bondgenoten rekenen om het heil naderbij te brengen. Momenteel wordt het onderwijs opgezaaid met de taak een totale culturele revolutie te bewerkstelligen. De linkse escapisten lijken tot alles bereid behalve tot dat ene: erkennen dat de popcultuur (de popmuziek, de bestsellers, de populaire radio- en t.v.-programma's, de gepopulariseerde wetenschap, de algemene ontwikkeling) de gedroomde democratische cultuur is. De enige intellectuelen in het vooroorlogse Nederland die volledig hadden afgerekend met de culturele dikdoenerij van de oude geestelijke elite, waren Ter Braak en Du Perron. In tegenstelling tot de escapisten van rechts en links zagen ze de democratisering van de cultuur onder ogen en probeerden er – om het maar eens huiselijk te zeggen – het beste van te maken getuige hun pleidooi voor het gewone woord. Tevens probeerden ze in een steeds democratischer wordende cultuur zo iets als een aristocratie van de geest te handhaven, zoals Goudsblom opmerkte in Vrij Nederland van 24 november 1962. Du Perron, die een zeldzaam evenwichtig gevoel van eigenwaarde had, kwam er zonder democratische scrupules voor uit dat hij zich als een representant van de nieuwe geestelijke elite beschouwde. Ter Braak had er meer moeite mee, omdat hij doodsbenuwd was dat het elitebesef een listige vermomming was van de oude literatenhybris. Het koddige is, dat mevrouw Romein nu uitgerekend Ter Braak en Du Perron verwijt nog behept te zijn met de oude 'literatendiinkel', terwijl ze zelf nog allerm minst heeft afgerekend met het negentiende-eeuwse vooruitgangs-en wetenschapsgeloof. Mevrouw Romein zal dan ook het weerloos slachtoffer van de 'terribles simpliciteurs' zijn, mits ze maar op dezelfde linkse golf lengte uitzenden. Zou zij ooit

griezelen van het mengsel van vulgair marxisme en freudianisme waarmee men de structuur van onze maatschappij 'analyseert' (zoals de marxisten zo gewichtig zeggen) of 'blootlegt' (dat was een freudiaan)? Zou mevrouw Romein ooit het ouderwetse karakter zien van het wetenschaps-geloof van Rudy, de opmerkelijke kolommen-vuller van *Vrij Nederland*, die zich in zijn essayistische uitpattingen sonoor Leopold de Buch noemt. Ik betwijfel het ten zeerste.

Het bijzondere van het marxisme als heilsleer is, dat Marx aan de weg naar het heil het aureool van wetenschappelijke onverbiddelijkheid verleende. Marxisten weten niet alleen het heil aan het eind der tijden te lokaliseren, maar menen ook de verlossende wetmatigheid uit de geschiedenis te kunnen aflezen. Veel interessanter dan de gekwetstheid van de gelovige die boos is over de oneerbiedige uitspraken van Ter Braak en Du Perron over Marx en daardoor verleid wordt tot onjuiste beweringen, is de poging van mevrouw Romein Du Perron en Ter Braak als 'overgangsfiguren' historisch bij te zetten. Weliswaar zegt ze te willen voorkomen dat Ter Braak en Du Perron als goed-dood-en-begraven 'vorigen' in het plechtig pantheon der klassieke vergetelheid komen te liggen, maar in feite doet ze precies het omgekeerde. Men kan schrijvers alleen aan de vergetelheid ontrukken door zich persoonlijk met hen te meten, door hun invloed te ondergaan of af te wijzen, kortom door een subjectieve reactie. Mevrouw Romein probeert echter een objectief oordeel te vellen door de 'historische waarde' van de beide schrijvers vast te stellen. Met historische waarde bedoelt ze niet de in principe objectief vast te stellen cultuurhistorische invloed van Ter Braak en Du Perron, maar een 'objectieve' historische waardering. Volgens mevrouw Romein waren Ter Braak en Du Perron overgangsfiguren: 'overgang van de buitenmaatschappelijke literaat – hoe fel ze die ook hadden afgezworen – naar de moderne geëngageerde schrijver'. Hier wordt een waardeoordeel in wetenschappelijke vormomming uitgesproken. Mevrouw Romein verbergt natuurlijk niet bewust haar subjectief oordeel over de schrijvers in het kleed van de wetenschap, maar als marxiste meent ze te

goeder trouw, dat 'de geschiedenis' een doel heeft en dat zij de doelgerichte wetmatigheid uit de geschiedenis kan aflezen. Zoals alle gelovigen in een heilsleer denkt mevrouw Romein dat het doel – het heil dat gereed ligt in de vorm van een klassenloze maatschappij – voor allen geldt, ook al is men er zich voorlopig nog niet van bewust. Een ander woord voor algemeen geldig is objectief. Ergo, de geschiedenis heeft een objectief doel en mevrouw Romein kan objectief vaststellen wat de waarde is van historische figuren als Du Perron en Ter Braak.

Men mene niet dat deze oordeelsvelling in objectieve vormomming uitsluitend een hebberlijkheid van de marxisten is. De meer vrijzinnige leden van de linkse gemeente distantieëren zich weliswaar van de tirannieke wetmatigheid die de marxisten aan de geschiedenis opleggen en waar de oude moraalprediking nog onbeschaamd doorheen gluiert. Ook mag men van de vrijzinnigen best zeggen dat het doel moeilijk onder woorden te brengen is; men mag er zelfs grapjes over maken. De vrijzinnigen van links, vooruitgang –, die niets betekenen, al behalve die ene: het gevoel in de goede richting te gaan. Hoe moet men anders verklaren dat vooruitgangsgelovigen van alle schakeringen emotioneel zoveel investeren in woorden – links, vooruitgang –, die niets betekenen, alleen maar een richting aangeven? Wie werkelijk met het richtingsgeloof heeft afgerekend, weigert zich links of rechts, vooruitstrevend of behoudend te noemen en trekt zich niets aan van de morele verontwaardiging van beide partijen. Men legt zich niet bij de status-quo neer, wanneer men het vooruitgangsgeloof afzweert. Het tegendeel van een geloof in de algemene vooruitgang is niet een verlamdend scepticisme, maar het idee dat er vanuit onze culturele gewordenheid concreet formuleerbare verbeteringen mogelijk zijn op diverse deelgebieden. Het vooruitgangsgeloof houdt de mensheid zoet met de belofte van een compensatie voor het ongeloofwaardige christelijke hiernamaals. De activiteiten van wie in een nuchtere verbetering van de bestaande toestanden gelooft, worden daarentegen niet geheiligd door de vette worst die de vooruitgangsgelovigen aan het eind der tijden situeren en die ze zo snel mogelijk –

dit noemt men radicalisme – willen bemachtigen. De richting waarin de verbeteringen op de verschillende deelgebieden wijzen is diffuus: zij kan niet in een formule gevangen worden. Ter Braak noemde zich opzettelijk denigrerend 'opportunist' of 'schipperaar' om zich de halve verstaanders van het lijf te houden. De vrijzinnige leden van de linkse gemeente zijn immers bereid alles op te geven behalve het geloof in de goede richting te varen. Ze zoeken een schipper, geen schipperaar. Met de kwalificatie 'opportunisme' speelde Ter Braak helaas ook de slechte verstaanders in de kaart, die triomfantelijk ontdekten, dat Ter Braak de karakterloosheid verheerlijkte. Bestaat er echter een manier om zich de aartsdommen van het lijf te houden?

Mevrouw Romein leest een doel in de literatuurgeschiedenis. Ze richt haar ogenschijnlijk zo objectieve, historisch geschoolde kijkers op Ter Braak en Du Perron en constateert dat ze overgangfiguren zijn: 'overgang van de buitenmaatschappelijke literatuur. . . naar de moderne geëngageerde schrijver'. De wetmatigheid die mevrouw Romein in de literatuurgeschiedenis meent te lezen, dient er alleen maar toe haar persoonlijke smaak dwingend op te leggen. Mevrouw Romein houdt van schrijvers met een linkse maatschappijvisie. Het wekt geen verwondering dat een vooruitgangsgelovige de richting van een schrijver – links – tot haar voornaamste beoordelingsmaatstaf maakt. Maar waarom zou een 'opportunist' haar op deze weg volgen? Voor mij hangt alles af van de kwaliteit en niet van de richting van het maatschappelijk engagement. Ook de volledigheid van het engagement is voor mij geen belangrijke maatstaf; ik preferer een schrijver die zich diepgaand met één maatschappelijk vraagstuk beziggehouden heeft, omdat hij er ook iets van zijn eigen problematiek in teruggevonden heeft, boven een schrijver die over alle 'brandende sociale vraagstukken' zijn monotoon marxistisch of liberaal zegje weet te doen. Met mevrouw Romein heb ik een afkeer van de esthet. De keus gaat echter niet alleen tussen esthet en maatschappelijk geëngageerde schrijver, laat staan tussen esthet en links geëngageerde schrijver, zoals mevrouw Romein schijnt te denken. Er zijn

nog andere categorieën schrijvers die kennelijk buiten het gezichtsveld van de vooruitgangsgelovige vallen. Het hoogst plaats ik de essayist die tot een persoonlijke standpuntbepaling komt tegenover de problemen, waarmee hij in zijn leven geconfronteerd wordt (onder andere maatschappelijke problemen). Veel waardering heb ik ook voor de schrijvers van ideeënromans en voor de voornamelijk psychologische schrijvers, de 'zelfexpressionisten'. Geen van deze schrijvers heeft echter noodzakelijkerwijs een links maatschappelijk engagement aangegaan.

Misschien zal mevrouw Romein tegenwerpen dat het allerm minst haar bedoeling was de geschiedenis haar geheime doel te ontfutselen: ze wilde alleen constateren dat de geëngageerde schrijvers momenteel een hoger percentage van de literaire productie voor hun rekening nemen dan in de tijd van Du Perron en Ter Braak. Mevrouw Romein onderscheidt echter niet tussen een algemeen begrip maatschappelijk engagement en de verbijzondering ervan tot links maatschappelijk engagement. Het is zeer de vraag of er een ontwikkeling in de richting van het maatschappelijk engagement aanwezig is. Ter Braak en Du Perron hadden ook al het lichtend voorbeeld van vele geëngageerde Theunissen en Toni's voor zich. Het is echter niet onmogelijk dat het aantal links geëngageerde schrijvers is toegenomen. Mevrouw Romein had met cijfermateriaal moeten komen als het alleen haar bedoeling was een ontwikkeling naar het linkse engagement vast te stellen. Waar het echter op aankomt, is dat er ook dan nog geen enkele reden is voortaan het linkse engagement als objectieve beoordelingsmaatstaf voor de waarde van literatuur aan te leggen, zelfs al zou onomstotelijk vaststaan dat de trend in de richting van het linkse engagement gaat. In de gedachtengang van marxisten stelt men echter niet subjectief een maatstaf op, maar constateert men objectief de 'historische waarde', desnoods door de gewillige feiten zo te drillen dat het gewenste resultaat eruit rolt. Mevrouw Romein merkt op dat onze literatuur voor de tweede wereldoorlog hoofdzakelijk 'in handen was' van een overwegend kerkelijk-geëmancipeerde, intellectuele bourgeoisie, terwijl na de oorlog een invasie van de kleine en de provinciale bourgeoisie plaats had. Als de maatschappelijke klas-

se waartoe een schrijver behoort de voornaamste determinant van zijn maatschappelijke opvattingen is, zou men verwachten dat schrijvers uit een liberaal milieu een liberaal maatschappelijk engagement aangaan. Een onmiskenbaar feit is echter dat de tachtigers voornamelijk estheten waren. Mevrouw Romein probeert er zich nu uit te redden door te verordonneren dat het *l'art pour l'art*-beginsel liberaal is. Vermoedelijk heeft ze gedacht: 'Liberalen zijn egoïsten; de escapisten van het *l'art pour l'art* bekommeren zich evenmin om de samenleving, dus is het *l'art pour l'art*-beginsel liberaal.' Het behoeft echter geen nader betoog dat een liberale maatschappijvisie niet hetzelfde is als het *l'art pour l'art*, al is *laissez faire* ook Frans. Het estheticisme lijkt me voornamelijk psychologisch bepaald, namelijk door de behoefte de 'vulgaire' of pijnlijke werkelijkheid te ontvluchten in de Kunst.

Op het eerste gezicht geeft mevrouw Romein Ter Braak en Du Perron royaal een plaats in de geschiedenis: 'Wat de socialistische schrijvers ook gebracht hebben, geen literaire vernieuwing, evenmin als de katholieke en protestantse die zich in de jaren twintig op grond van hun ideologie in nieuwe tijdschriften manifesteerden. Dat deed Ter Braak wel met zijn *Démasqué* der schoonheid . . . Dat deed Du Perron met zijn felle aanval op het Costerianisme, dat de lege vorm met een esthetiserende ethiek trachtte te vullen.' Dit klinkt gul genoeg. 'Forum, en dat betekent eigenlijk Ter Braak en Du Perron, staat voor het inlopen van een stuk achterstand in onze literatuur.' Dat klinkt op eens een stuk zuiniger, hoewel hier onmiskenbaar een hogere, want historische betekenis aan de penvoering van 'ons duo' wordt gegeven. Geïntregeerd vraagt men zich echter af of Du Perron en Ter Braak momenteel ook nog een andere dan een historische waarde hebben. Er zit nog een ander addertje onder het wetenschappelijke gras. Mevrouw Romein maakt een onderscheid tussen literaire en ideologische vernieuwing. De bedoeling van dit onderscheid wordt duidelijker als we het compliment aan het adres van Ter Braak helemaal lezen. Ter Braak bracht een literaire vernieuwing ' . . . met zijn *Démasqué* der schoonheid, met de ontluisc-

tering van een hol geworden vorm zonder ernaar te streven die vorm haastig een nieuwe inhoud in te gieten, maar door naar het karakter van de vormengieter te vragen: *Vent of Vorm*'. Dit lijkt een aardig bedoeld, maar krom geformuleerd compliment; het is een verholde manier om te zeggen dat Ter Braak geen nieuwe en waardevolle ideeën ('inhoud') bracht. Dat is ook de reden waarom mevrouw Romein een onbegrijpelijk onderscheid maakt tussen literaire en ideologische vernieuwing: Ter Braak en Du Perron brachten volgens haar alleen een literaire vernieuwing tot stand. De waardering van mevrouw Romein voor Ter Braak en Du Perron beperkt zich tot hun aanval op het estheticisme. Hoe men het estheticisme kan bestrijden zonder zelf impliciet of expliciet van bepaalde waarden uit te gaan is een geheim waarvan alleen mevrouw Romein de oplossing kent. Zij wil Du Perron en Ter Braak echter beslist niet crediteren met nieuwe, waardevolle ideeën. Daarom negeert ze in haar artikel volkomen dat Ter Braak en Du Perron nog een paar andere werkjes geschreven hebben na hun aanval op het estheticisme.⁵ Ter Braak heeft uiterst verhelderend geschreven over het democratiseringsstreven in onze maatschappij. Ik kan me levendig voorstellen, dat de inhoud van 'Van oude en nieuwe christenen' niet in haar marxistische kraam te pas komt, maar mevrouw Romein lijkt er nog nooit van gehoord te hebben: 'Zij [Ter Braak en Du Perron] gaven onze literatuur een schok door de *Vent* boven de *Vorm* te stellen, de *Vent* die ergens voor stond. Maar waar stond hij voor en wat bezielden zijn bestaan? De literaat had een halve eeuw lang er zijn trots in gevonden nergens voor te staan, en deze twee literaten die zich daarvan bewust waren geworden, beseften hun tekort aan "commitment" tot ze dat aarzeland en nolens volens in de strijd tegen het fascisme vonden.' Hier blijkt hoe geboorneerd de blik van de gelovige is. Voorzover de opvattingen van Ter Braak en Du Perron niet duidelijk als links geëtiketteerd kunnen worden – en dat kan alleen met hun antifascistische actie – zijn ze niet maatschappelijk geëngageerd, schijnen ze op eens ook helemaal geen ideeën te hebben. Waar is nu de milde objectiviteit van mevrouw Romein, haar rechtvaardige, alziende blik? De

marxistische oogkleppen moeten wel kosmische afmetingen hebben om zoveel over het hoofd te zien. De eigenaardigheid om niet duidelijk te onderscheiden tussen maatschappelijk engagement door middel van het woord en maatschappelijk engagement door middel van politieke actie speelt mevrouw Romein ook parten. Niet het maatschappelijk engagement maar de politieke actie van Ter Braak en Du Perron beperkte zich tot de strijd tegen het fascisme. Het maatschappelijk engagement bij Ter Braak groeide uit tot een uiterst originele visie op het democratiseringsstreven in onze cultuur. Het is niet een tekortkoming, maar een teken van kwaliteit dat zijn visie niet als links of rechts te rubriceren valt. Ter Braak is in zijn latere werken de grote ontmaskeraar van democratische frasen en perversies. Waarom zou men niet wat meer profijt van hem trekken, nu het democratiseringsstreven op allerlei gebieden een sterke impuls krijgt?

Wat vindt mevrouw Romein zelf van de briefwisseling tussen Ter Braak en Du Perron? Ze onderscheidt een hachelijke 'historische waarde', een actuele waarde die men door een enquête met name onder jonge lezers te weten zou kunnen komen en een documentaire waarde van de correspondentie als materiaal voor een dubbelbiografie. Mevrouw Romein zegt nergens voor eigen rekening wat ze ervan vindt. In haar onuitstaanbaar objectief toontje – ik ben het niet die spreekt: ik ben slechts de spreekbuis van de Geschiedenis – 'constateert' ze dat Du Perron en Ter Braak overgangsfiguren zijn. Aan haar door de historicus aangetaste blik ontgaat dat al die historische poespas er alleen toe dient om in verholde vorm – en waar kun je je beter dan in het kleed van de wetenschap verbergen, ook voor jezelf – te zeggen dat Ter Braak en Du Perron passé zijn. Laten we mevrouw Romein eens een soortgelijke historische behandeling geven. In het Démasqué der schoonheid rekende Ter Braak af met de schoonheidsverering en in Politicus zonder partij met de wetenschapsvergoding. Mevrouw Romein heeft deze laatste ontwikkeling niet meegemaakt. Vijfenvierzig jaar later loopt ze nog rond met de hybris van de wetenschapsbeoefenaar, die meent dat de 'ge-

schiedwetenschap' haar aan een levensdoel zal helpen. Ter Braak rekende in zijn latere werken af met het vooruitgangsgeloof. Mevrouw Romein maakte deze ontwikkeling weer niet mee; haar vooruitgangsgeloof verschilt alleen in wetenschappelijke aankleding van dat van het regionaal muziekcorps *Semper Crescendo*.

Mevrouw Romein is in meerdere opzichten een typische overgangsfiguur.

De zelfgenoegzaamheid van de gelovige is verpletterend. 'Het is uit een historisch oogpunt boeiend', orakelt mevrouw Romein vanaf haar ongenaakbare Olympus, 'hun [van Du Perron en Ter Braak] houding tegenover Marx en het marxisme te vergelijken met die van de huidige generatie'. Alleen het historisch oogpunt van mevrouw Romein is geboeid, alle andere oogpunten zijn geblindeld. Sinds haar bekering tot het marxisme is mevrouw Romein niet meer van de wijs te brengen door het oordeel van anderen over Marx. Marx was inderdaad een eersterangs econoom en – afgezien van zijn simplistische klassentheorie – een eersterangs socioloog. Hij was vooral een eersterangs theoreticus van de politieke en sociale actie. Ter Braak velde niet een oordeel over Marx als wetenschapsbeoefenaar. Als theoreticus van de politieke en sociale actie had hij bewondering voor hem. En toch beschouwde hij hem als een tweederangs geest. Men kan vermoedelijk niet tegelijkertijd de eerste plaats in de 'geestelijke' en in de 'wereldlijke' hiërarchie bekleden. Als theoreticus van de politieke en sociale actie kon Marx het moeilijk versmaden de mensheid een nieuwe heilsleer te geven, omdat de massa anders niet in marsbeweging gekomen zou zijn. Hij had die heilsleer nooit overtuigend uit kunnen dragen als hij er niet zelf in geloofd had, maar daarmee diskwalificeerde hij zich in de ogen van Ter Braak als representant van de nieuwe geestelijke elite. De nieuwe geestelijke elite bestaat niet uit zuivere kunstenaars en zuiver wetenschappelijke specialisten en ook niet uit theoretici van de politieke en sociale actie, maar uit mensen die voor eigen rekening een standpunt over 'levensproblemen' innemen. Ter Braak vond Marx als 'levensbeschouwer' tweederangs, omdat hij het goedkope narcoticum van een heilsleer niet afwees. Mevrouw Romein heeft haar leven lang

het marxisme in Nederland gesponsored. Geen wonder dat zij in de subjectieve en 'naïeve' beschouwingen van Du Perron en Ter Braak geen ideologisch brood ziet. Mevrouw Romein is niet meer uit de verstening van haar geloof te redden; ze is alleen nog maar ontvankelijk voor lectuur, die haar geloof – liefst 'wetenschappelijk' – schraagt. Vanuit de tragische zekerheid van haar geloof beklagt ze 'de onzekerheid. . . van de uit het bezielde verband van een stuk menselijke samenleving losgeraakte individu'. De zekerheid des geloofs kan men zich klaarblijkelijk in onze huidige culturele situatie alleen nog verwerven door zich aan grote woorden te bedwelmen. Hoe bewonderenswaardig is hierbij vergeleken de nuchterheid van de 'losgeraakte individuen', die zich intensief bij het maatschappelijk gebeuren betrokken voelden zonder zich ooit 'in een bezielde verband' te laten vangen.

LIEUWE BROUWERS

Door een communicatiestoring die niemand verweten kan worden, krijg ik het stuk van de heer Brouwers pas in handen nu de zetter me weinig respijt kan geven voor het schrijven en insturen van mijn antwoord. Dat benauwde me, toen ik de omvang van zijn requisitoir zag. Nu ik het gelezen heb, maak ik me daar minder zorg over, omdat ten eerste de heer Brouwers, precies als de heer Batten langs de door mij genoemde feiten heen praat en niet één argument weerlegt, en, ten tweede hij dat doet in een eindeloze zelfherhaling vol afdwalingen die niets te maken hebben met de

zaak waar het om gaat, en, ten derde, ik na het lezen van zijn stuk me in mijn stoel omgedraaid heb om te kijken of daar achter me mogelijk de figuur stond waartegen hij fulmineerde: een soort robot-vakspecialist met academische prenties, een dogmatisch marxist – want die zijn bij definitie dogmatisch – die de objectiviteit in pacht heeft en op grond van een heilsleer in een ongeremde vooruitgang (wat is dat eigenlijk?) gelooft en in Harry Mulisch als – voorlopig – de laatste profeet die de heilsleer verkondigt.

Het zal wel aan mijn gebrek aan 'wetenschappelijke' objectiviteit liggen, maar ik kan de onzekere en tastende, de onacademische dilettant die ik mezelf voel, onmogelijk herkennen in de trekpop die de heer Brouwers naar zijn invallen laat dansen en, alleen verantwoord door tussenvoegsels als 'vermoedelijk', 'schijnt te denken' en dergelijke, met mij identificeert.

Ik heb de beide door mij hoog gewaardeerde schrijvers in bescherming willen nemen tegen hun aanbidders (dat zal wel erg pretenzieus zijn), ik heb de nagedachtenis van mijn man willen verdedigen tegen een ongegronde beschuldiging, die mijn beide opponenten niet alleen niet weerleggen, maar zelfs niet noemen. Het is me, althans tegenover dit soort praatziek onverstand, niet gelukt.

A. R.-V.

1. De Gids 1969 nr 4/5.

2. *Verzameld werk* van Ter Braak, deel III, blz. 662, 661.

3. *Verzameld werk* van Ter Braak, Deel III, blz. 655.

4. *Verzameld werk* van Ter Braak deel III. bl. 588.

5. Mevrouw Romein is niet zo goed op de hoogte

met het werk van de beide schrijvers, zoals onder andere blijkt uit de volgende lapsus: '... de aanval op onze literaire cultus werd ingezet. . . door Ter Braak, nadat hij zelf twee romans geschreven had die onmiskenbaar tot het burgerlijke genre en niet tot het beste deel daarvan behoorden.' Het *Démasqué der schoonheid* werd geschreven voordat Ter Braak de roman *Dr. Dumay verliest* . . . geschreven had.

Dichters in dit nummer

GERRIT BAKKER. Geb. 1939. Publiceerde in 1966 de gedichtenbundel *De menselijke natuur*.

L. L. COINI. Geb. 1945. Leraar Nederlands in Veenendaal. Publiceerde eerder gedichten in enkele studentenbladen.

ROBERT PAUL FLIPSE. Geb. 1944. Studeert Frans. Publiceerde gedichten onder meer in Podium, Contour en Hollands Maandblad.

JAN GERRIT GAARLANDT. Geb. 1946. Studeert theologie in Leiden. Debutert in dit nummer.

LEO HARING. Geb. 1938. Schilder. Debutert in dit nummer.

JAN VAN HARTEN. Geb. 1945. Publiceerde in 1968 de gedichtenbundel *Het ritselt*.

C. O. JELLEMA. Geb. 1936. Wetenschappelijk medewerker voor moderne Duitse letterkunde aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Publiceerde de gedichtenbundel *Klein Gloria en andere gedichten* (1961).

CATHERINA KORTEBOS. Geb. 1916. Publiceerde de gedichtenbundels *Teken van leven* (1959) en *Tussen mij en de dingen* (1961).

JACQUES L. SCHMITZ. Geb. 1946. Onderwijzer. Debutert in dit nummer.

VASILIS VASILIKOS. Geb. in 1933 (in Thessaloniki). Is een van de voornaamste moderne prozaschrijvers van Griekenland. Debuterde in 1953 met *De vertelling van Jason*. Zijn beste werk, *De plant - de put - de engel* (1961) verschijnt in 1970 in Nederlandse vertaling. In november 1966 publiceerde hij de roman *Z* over de geruchtmakende moordzaak op de pacifistische afgevaardigde Grigoris Lambrakis (Nederlandse vertaling Utrecht 1969). Onmiddellijk na de staatsgreep werd *Z* verboden. Vasilikos woont sindsdien in Parijs en is de meest op de voorgrond tredende Griekse auteur - pleitbezorger van de zaak der Griekse vrijheid. Uit zijn eerste dichtbundel *In de macht van de veiligheidsdienst*, Lund 1969, werden deze gedichten gekozen.

Commentatoren in dit nummer

G. VAN BENTHEM VAN DEN BERGH. Geb. 1933. Studeerde rechten, vrije studierichting. Van 1960 tot 1964 wetenschappelijk ambtenaar aan het Europa Instituut te Leiden, vervolgens verbleef hij twee jaar met een reisbeurs in Amerika. Thans wetenschappelijk hoofdmedewerker aan het Instituut voor Sociale Studiën te 's-Gravenhage. Hij publiceerde *De associatie van Afrikaanse staten met de Europese Economische Gemeenschap* (1962), *Vietnam en de ideologie van het Westen* (gidsvlugschrift nr. 6, 1967) en *De ideologie van het Westen* (1969). Sinds januari 1968 redacteur van De Gids.

F. TEN HARMSSEN VAN DER BEEK

Neerbraak

Verhalen LRP312 *f* 7,50

OSCAR TIMMERS

Oogappel

Roman LRP313 *f* 7,50

JAAP HARTEN

Garbo en de broeders Grimm

Autobiografie in brieven LRP314 *f* 9,50

HUGO CLAUS

Natuurgetrouwer

Verhalen LRP320 *f* 10,—

HUGO CLAUS

Vrijdag

Toneel LRP323 *f* 6,50

HUGO CLAUS

(samensteller)

Randstad 13

LRP301 *f* 14,50

**NIEUW
BIJ DE BEZIGE BIJ**

In elke boekhandel

JAMES JOYCE

Ulysses

Vertaling John Vandenberg

JOHN VANDENBERGH

Aantekeningen bij James Joyce's Ulysses

Beide delen, gebonden, in cassette f 65,—

PAULINE RÉAGE

Het verhaal van O

Vertaling Adriaan Morriën
Paperback f 14,50

ANDRÉ GIDE

De valsemunters

Vertaling J. A. Sandfort
Roman LRP317 f 14,50

VLADIMIR NABOKOV

Wanhoop

Vertaling Carla van Splunteren
Roman Literair Paspoort 36 f 12,50

NICOLÁS GUILLÉN

De Grote Dierentuin

Vertaling Cees Nooteboom
Gedichten LRP321 f 6,50

**NIEUW
BIJ DE BEZIGE BIJ**

In elke boekhandel

IMAGO · ERASMI · ROTERODA-
MI · AB · ALBERTO · DVRERO · AD
VIVAM · EFFIGIEM · DELINIATA ·

ΤΗΝ · ΚΡΕΙΤΤΟΝ · ΤΑ · ΣΥΓΓΡΑΜ-
ΜΑΤΑ · ΑΙΞΕΙ ·

· M D X X V I ·

AD

